ज्ञानदीप लावू जगी

पुणे नगर वाचन मंदिर

स्थापना : ७ फेब्रुवारी १८४८

email : pnvm1848@gmail.com
www.punenagarvachan.org

पुस्तकाचे नाव : श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे चरित्र

लेखक : कृष्णराव अर्जुन केळूसकर

प्रकाशक : मनोरंजन छापखाना, मुंबई

प्रकाशन वर्ष : १९२०

मूळ ग्रंथ प्रत : शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

पुणे नगर वाचन मंदिर

अंकेक्षण (डिजीटायझेशन) प्रकल्प
अंकेक्षण रूपांतर - २०२०

श्रीछत्रपति
शिवाजीमहाराज.

क्षत्रियकुलावतंस

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज.

क्षत्रियकुलावतंस

छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचें चरित्र

कृष्णराव अर्जुन केळूसकर

[फ्रान्सचा जुना इतिहास, सेनेका व एपिक्टेटस यांचीं बोधवचनें,
उपनिषदांचें भाषांतर, तुकारामबावाचें चरित्र, गौतमबुद्धाचें
चरित्र, भगवद्गीतेवरील टीका, नीतिबोधमाला
इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते]

यांनीं लिहिलें तें

मनोरंजन छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

मुंबई.

सन १९२०.

किंमत ४ रुपये.

Printed by D. R. Mitra at the Manoranjan Press, 3, Sandhurst
Road, Bombay 4, and Published by K. A. Keluskar at
Dadar, Bombay.

क्षत्रियकुलावतंस श्रीछत्रपति शाहूमहाराज,

जी. सी. एस्. आय्.; जी. सी. आय्. ई.; जी. सी. व्ही. ओ.; एल्एल्. डी.; इ. इ.

करवीर-संस्थानाधिपति.

क्षत्रियकुलावतंस

श्रीछत्रपति शाहूमहाराज

जी. सी. एस्. आय्.; जी. सी. आय्. ई.;
जी. सी.व्ही. ओ.; एलएल्. डी.; इ. इ.

करवीर–संस्थानाधिपति

यांच्या चरणारविंदीं

त्यांच्या महाप्रतापी पूर्वजाचें
हें जीवनवृत्त

ग्रंथकर्त्यांनें अत्यंत आदरबुद्धीनें, परमनम्रतापूर्वक
व अतिकृतज्ञतेनें अर्पण केलें आहे.

शिवरायाचें आठवावें रूप ।
शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।
शिवरायाचा आठवावा साक्षेप ।
भूमंडळीं ॥

—रामदास.

प्रस्तावना.

मराठा-प्रॉविडन्ट फंडाचे उत्पादक कै. रा. रा. गोविंदराव कृष्णराव दळवी यांच्या मनांत हें चरित्र लिहिण्याची कल्पना प्रथम आली होती. परंतु ते अल्पायु झाल्याकारणानें त्यांचा तो संकल्प असिद्ध राहिला. पुढें ह्या फंडाच्या चालकांनीं प्रस्तुत लेखकास हें काम सांगितलें. परंतु महाराष्ट्रांतील एकदोन विद्वान् गृहस्थ शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहीत आहेत असें कळल्यावरून, व केसरीपत्रकारांकडे शिवाजीमहाराजांच्या स्मारकासाठीं स. १८९५ पासून जमा होत असलेल्या हजारों रुपयांपैकीं थोड्याशा रकमेचा विनियोग महाराजांचें एकादें चरित्र लिहवून छापण्याकडे होऊन तें सर्व लोकांस ख्रिस्तीधर्मपुस्तकांप्रमाणें अगदीं अल्प किंमतीस विकत मिळण्याचा योग येईल असें वाटल्यावरून त्यानें हें काम हातीं घेतलें नाहीं. परंतु पुढें सहासात वर्षेपर्यंत ह्या विद्वानांकडून एकादें चरित्र प्रसिद्ध होईना, व केसरीकारांकडे जमलेली रकम तशीच पडून राहिली, असें पाहून आपण तरी आपल्या शक्तीप्रमाणें सांप्रत अनुकूळ असलेल्या माहितीचा आधार घेऊन शिवरायाचें चरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न करावा व परम प्रिय मित्राचा सदुद्देश सिद्धीस न्यावा असें त्याच्या मनांत आलें, आणि ह्या उद्योगास तो लागला. त्याचें हें फळ आज महाराष्ट्रीयांच्या पुढें ठेवण्यास तो समर्थ झाला याबद्दल त्यास अत्यानंद वाटत आहे. हें फळ लहान असून अपक्व आहे, किंवा यांत असावा तसा गोड रस नाहीं, किंवा हें अगदींच बेचव आहे असें भिन्नरुचि वाचकांला कदाचित् वाटेल. परंतु एक कुशल बागवान् नुसतें बीं व खत जमा करण्यांतच अद्यापि गुंतला आहे, व दुसरा देशांतराहून कलमें आणण्याच्या उद्योगांत मग्न झाला आहे, तोंपर्यंत जे फारसे चोखांदळ नाहींत अशा साध्या जनांच्या क्षुधातृप्तीस हें फळ दुसऱ्या रसभरित फळाच्या अभावीं थोडेंसें तरी उपयोगीं पडेल अशी उमेद आहे.

मराठ्यांचें नांव जगाच्या इतिहासांत अजरामर करून ठेवणाऱ्या अशा ह्या महाप्रतापशाली राष्ट्रीय वीराच्या अतुल पराक्रमांचें विस्तृत वर्णन स्वतंत्र चरित्रलेखाच्या रूपानें करण्याच्या कामीं महाराष्ट्रांतील मोठमोठ्या विद्वान् ग्रंथकारांकडून आजपर्यंत आळस किंवा अनास्था कां झाली हें कळत नाहीं. पूर्वकालीन बखर-

कारांनीं व कवींनीं शिवाजीमहाराजांचा चरित्रमहिमा आपआपल्या माहिती-प्रमाणें व शक्तीप्रमाणें इतका गाइला असतां, आधुनिक विद्याचारसंपन्नतेच्या काळीं स्वदेश, स्वराज्य, स्वातंत्र्य इत्यादिकांविषयीं सदोदित विचार प्रकट करणाऱ्या पंडितांकडून ह्या महापुरुषाविषयीं नुसता तोंडानें अभिमान प्रगट करण्यापलीकडे कांहींच होऊं नये हें चमत्कारिक दिसतें. दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करणाऱ्या किंवा स्वदेशाचा नाश करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या अनेक पुरुषांचीं चरित्रें मराठी भाषेंत प्रसिद्ध व्हावीं, आणि ज्या प्रौढप्रताप वीरमणीनें स्वदेशास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचें सुयश संपादिलें त्याचें सविस्तर चरित्र लिहिण्याची स्फूर्ति कोणालाहि होऊं नये यास काय ह्मणावें ? नाहीं ह्मणावयाला गुरुवर्य प्रो. राजारामशास्त्री भागवत यांनीं शिवाजीमहाराजांचें एक लहानसें चरित्र पुष्कळ वर्षांपूर्वीं लिहून प्रसिद्ध केलें होतें. परंतु तें फारच त्रोटक होतें. तसेंच, प्रकृत चरित्राची जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यावर एक बहुतेक तेवढ्याच आकाराचें चरित्र घाईघाईनें छापून निघालें आहे. परंतु शिवरायाच्या प्रतापकिरणांचा समावेश अशा लहानशा अवकाशांत होणें शक्य नाहीं हें बहुश्रुत वाचकांस सांगावयास नकोच.

प्रकृत चरित्रलेख लिहिण्याच्या कामीं सांप्रत उपलब्ध असलेल्या एकंदर माहितीचा आधार घेतला असून त्यास साधेल तेवढें पूर्णत्व आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्याबद्दल शिवाजीमहाराजांसंबंधाचे लेख लिहिणाऱ्या एकंदर नव्याजुन्या ग्रंथकारांचा प्रस्तुत लेखक ऋणी आहे. त्याला ज्या गोष्टी आज सत्य वाटल्या व ज्या क्रमानें त्या घडल्या अशी त्याची खात्री झाली, त्या गोष्टी त्या क्रमानें त्यानें प्रस्तुत ग्रंथांत नमूद केल्या आहेत. कित्येक पंडितांचें इतिहास-संशोधनाचें काम सांप्रत चालू आहे. त्यांचे शोध जगापुढें आल्यावर प्रकृत चरित्रलेखांत कांहीं दुरुस्ती करावी लागेल हें उघड आहे. परंतु तेवढ्यासाठीं अडून शंकाग्रस्त होऊन बसणें बरोबर नाहीं असें वाटल्यावरून हा लेख प्रसिद्ध केला आहे. यांत जे कांहीं दोष व न्यूनता अभिज्ञ वाचकांस दिसून येतील त्यांबद्दल ते लेखकास क्षमा करितील, व हें शिवरायाचें यशोवर्णन आहे हें लक्षांत आणून याचा यथोचित आदर करितील अशी उमेद आहे.

ह्या ग्रंथास आश्रय देण्याचें ज्या उदार गृहस्थांनीं आगाऊ अभिवचन दिलें त्यांचे येथें आभार मानणें उचित होय. आश्रयदात्यांस हें पुस्तक सातआठ

महिन्यांपूर्वी मिळावयास हवें होतें. परंतु अनेक अपरिहार्य अडचणींमुळें छापण्याचें काम लांबणीवर पडलें. तरी विनंतिपत्रांत जेवढा ग्रन्थ देण्याचें वचन दिलें होतें त्याच्या दीडपट मोठा ग्रंथ त्यांस पूर्वी ठरलेल्याच किंमतीस मिळाला आहे, हें लक्ष्यांत आणून ते प्रस्तुत लेखकास ह्या दिरंगाईबद्दल क्षमा करितील अशी आशा आहे. हा ग्रंथ महाराष्ट्रीयांस थोड्या किंमतीस द्यावा अशी उत्कट इच्छा असल्याकारणानें तो इतका वाढला असूनहि मागाहून विकत घेणारांस त्याची किंमत त्या मानानें फारशी वाढविली नाहीं.

शेवटीं हें चरित्र तयार करण्यास अगदीं दुर्मिळ व जुन्या ग्रन्थांचें साहाय्य रा. रा. गणपतराव कृष्णराव तिवरेकर, जे. पी., रॉयल एशिआटिक सोसायटीचे लायब्रेरिअन, यांच्या कृपेनें मिळालें त्याबद्दल त्यांचे, मराठा प्रॉविडन्ट फंडाच्या चालकांनीं प्रिय मातृभाषेची ही अल्पस्वल्प सेवा करण्याचा सुयोग आणून दिल्याबद्दल त्यांचे, व शेट तुकाराम जावजी जे. पी., निर्णयसागर छापखान्याचे मालक, यांनीं हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं दिलेल्या सवलतींबद्दल त्यांचे आभार प्रस्तुत लेखक मनःपूर्वक मानितो.

ता. २०, दिसेंबर, स १९०६ इ० }
दादर, मुंबई. }

चरित्रलेखक.

द्वितीय आवृत्तीची प्रस्तावना.

आज बरोबर चौदा वर्षांनीं ह्या चरित्रग्रंथास दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आला आहे. शिवाजीमहाराजांसंबंधाचा अभिमान चोहोंकडे जागृत होऊन त्यांच्या नांवाचा सर्वत्र जयजयकार होऊं लागला तेव्हां आपणहि स्वसामर्थ्यानुरूप ह्या जयजयकारांत अल्पस्वल्प भर घालावी अशा उद्देशानें प्रकृत लेखकानें हा चरित्र-लेखनाचा खटाटोप केला होता; आणि शिवरायाला लघुत्व व वैगुण्य आणणारे असे जे कित्येक निराधार व निरर्थक प्रवाद पुष्कळ दिवसांपासून प्रचलित होते त्यांची असत्यता योग्य पुराव्यांनिशीं स्थापित करण्याचा प्रयत्न त्यानें केला होता. हा प्रयत्न कित्येकांना न आवडावा हें साहजिक होतें. परंतु प्रकृत लेखकाचे एतद्विषयक स्पष्ट अभिप्राय असत्य व निराधार आहेत असें सप्रमाण सिद्ध करण्यास कोणीहि समर्थ किंवा उद्युक्त झाला नाहीं, याचें नवल वाटतें. वास्तव विरुद्ध पुराव्याच्या अभावीं प्रथमावृत्तींतले अभिप्राय ह्या आवृत्तींत कायम ठेवावे लागले आहेत. आपल्या लेखांत प्रकट झालेलीं कित्येक मतें कांहीं जणांस आव-डलीं नाहींत म्हणूनच केवळ तीं त्या लेखाच्या पुढील आवृत्तींतून काढून टाकणें कोणाहि सत्यनिष्ठ मनुष्यास सहसा योग्य वाटणें स्वाभाविक नाहीं. तीं खोटीं ठरत तोंपर्यंत त्यांचा अवलंब करणें अगदीं बरोबर आहे.

युरोपांतल्या रणभूमीवर आमच्या मराठे बांधवांनीं आपल्या अंगचें शौर्य व पराक्रम उत्तम प्रकारें प्रकट केल्यावरून त्यांची चोहोंकडे वाहवा झाली; आणि ह्या त्यांच्या ठायींच्या युद्धोपयोगी गुणांचा प्रकर्ष पूर्व कालीं ज्या प्रौढ-प्रताप राजमणीच्या प्रोत्साहनानें व अलौकिक कर्तृत्वामुळें झाला होता त्याचें स्मरण आमच्या मराठे बांधवांस विशेष प्रकारें होऊन त्याचें कांहीं तरी शाश्वत स्मारक करावें असें त्यांच्या मनांत आलें; आणि तत्प्रीत्यर्थ फंड जमविण्यास ते लागले. तेव्हां प्रकृत लेखकाला असें वाटलें कीं, ह्या महातेजस्वी राजमणीच्या चरित्रासंबंधानें बऱ्याच पाश्चात्य इतिहासज्ञांचा जो विपरीत ग्रह

झाला आहे तो काढून टाकण्याचा प्रयत्न केल्यावांचून त्याच्या स्मारकास निर्दोष स्वरूप प्राप्त होणार नाहीं. ह्मणून त्यानें आपल्या ह्या ग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतर करविण्याचा निश्चय केला, आणि हा त्याचा निश्चय त्याचे विद्वान् मित्र प्रो. नी. स. ताकखाव, एम्. ए.यांच्या साहाय्यानें सिद्धीस जाऊन हा भाषांतररूप ग्रंथ आतां एकदोन महिन्यांत प्रसिद्ध होण्याचा योग आला आहे. आतां आमच्या महाराष्ट्रीय जनांसहि शिवरायाचें साद्यंत चरित्र वाचण्याची इच्छा होणें स्वाभाविक असल्याकारणानें त्यांच्यासाठीं प्रकृत लेखकानें आपल्या ग्रंथाची ही द्वितीय आवृत्ति प्रसिद्ध करण्याचें धाडस केलें आहे. हा चरित्रग्रंथ वाचून शिवरायाविषयीं महाराष्ट्रीयांच्या व विशेषतः मराठे बांधवांच्या ठायीं यथार्थबुद्धि व खरा अभिमान जागृत झाल्यानें त्याच्या स्मारकाच्या कार्यास मनापासून साहाय्य करण्यास उदारधी पुरुष उद्युक्त होतील; आणि पंचवीस वर्षांपूर्वी अशाच कार्यासाठीं एक मोठा फंड जमा होऊन तो जमा करणारांच्या ठायीं शिवरायाविषयीं खरा अभिमान वसत नसल्याकारणानें व प्रामाणिकपणाचा अभाव असल्याकारणानें जमलेली मोठी रकम गडप होऊन स्मारककार्य असिद्ध राहिलें, तसा प्रकार पुनरपि होणार नाहीं असा पक्का भरंवसा आहे.

ही आवृत्ति अर्थात् गेल्या चौदा वर्षांच्या अवधींत इतिहाससंशोधकांनीं प्रसिद्ध केलेल्या बहुतेक माहितीचा उपयोग करून सुधारून वाढविली आहे. त्याबद्दल ह्या इतिहाससंशोधकांचा प्रकृत लेखक ऋणी आहे. ह्या सर्वांमध्यें बंगालचे सुप्रसिद्ध इतिहासकार प्रो. जदुनाथ सरकार यांचें ऋण फारच मोठें आहे. शिवरायाच्या चरित्रासंबंधाची जी माहिती आजपर्यंत अनुपलब्ध होती ती ह्या विद्वान् इतिहासकारांच्या स्तुत्य परिश्रमामुळें इंग्रजी वाचकांस त्यांनीं लिहिलेल्या शिवरायाच्या चरित्राच्या द्वारें उपलब्ध झाली आहे. ह्या त्यांच्या बहुमोल माहितीच्या आधारानें प्रकृत ग्रंथास बरेंच पूर्णत्व आलें आहे.

ह्या चरित्रलेखाच्या प्रथमावृत्तीस करवीर संस्थानाचे अधिपति **श्रीछत्रपति शाहूमहाराज सरकार, श्रीमंत महाराज बापुसाहेब कागलकर** आणि **श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड** सरकार यांनीं उदार आश्रय दिला होता, त्याबद्दल लेखक त्यांचा ऋणी आहे. आमच्या इलाख्याच्या शिक्षणखात्याच्या अधिकाऱ्यांनीं हा ग्रंथ लायब्ऱ्यांत ठेवण्यास लायक आहे असें ठरविलें होतें; आणि दक्षिणा प्राईझ कमिटीकडून लेखकास पारितोषिक मिळालें होतें. यास्तव ह्या अधिकाऱ्यांचेहि आभार मानणें उचित होय.

ह्या ग्रंथाची ही आवृत्ति सुधारून वाढविल्यामुळें तींत शंभरसवाशें पृष्ठांचा नवा मजकूर घालावा लागला. तरी कागदाच्या विलक्षण महर्गतेस्तव बारीक टाईप योजून ग्रंथाची पृष्ठसंख्या फारशी वाढूं दिली नाहीं. छपाईच्या एकंदर साहित्याच्या किंमती चौपटपांचपट वाढल्यामुळें व मजुरीचे दरहि तिप्पट वाढल्यामुळें ह्या ग्रंथाची किंमत मोठी ठेवणें भाग पडलें आहे, तरी किंमतीच्या भारीपणास्तव शिवरायाचा खरा अभिमान बाळगणारांनीं ह्या चरित्रात्मक ग्रंथास आश्रय देण्यास माघार घेऊं नये, अशी त्यांस नम्रतेची विनंति आहे.

हा ग्रंथ छापत असतां तपासण्याच्या कामीं माझे मित्र रा. रा. विठ्ठलराव जिवाजी नाडकर्णी, मनोरंजन मासिक पुस्तकाचे संपादक, यांनीं उत्तम साहाय्य केलें याबद्दल लेखक त्यांचा फार आभारी आहे. त्याप्रमाणेंच हा ग्रथ छापावयास लागणारें द्रव्यसाहाय्य मराठा प्रॉव्हिडन्ट फंडाचे चालक, आणि माझे परमस्नेही रावसाहेब हरिश्चंद्र विश्राम राजवाडकर जे. पी., रा. रा. यशवंतराव तानाजी माणगांवकर व रा. रा. रामचंद्रराव अर्जुन गोळे यांनीं दिलें याबद्दल लेखक त्यांचा फार आभारी आहे. शेवटीं शिवरायाविषयीं वास्तविक अभिमान वाहणाऱ्या महाराष्ट्रीयांस एवढीच विनंति आहे कीं, प्रकृत चरित्रलेखांत कांहीं अपूर्णता व दोष अद्यापि त्यांस दिसतील त्याबद्दल लेखकास गय करून हें शिवरायाचें चरित्र आहे यास्तव हें स्वतः वाचून आपल्या पुढील पिढीला वाचावयास मिळावें ह्मणून संग्रहीं ठेवण्याचें त्यांनीं अवश्य मनावर घ्यावें आणि लेखकाच्या परिश्रमाचें चीज करावें.

चरित्रलेखक.

ता. २०, दिसेंबर स. १९२०.
दादर, मुंबई.

अनुक्रमणिका.

छत्रपति शिवाजी महाराज.

भाग पहिला.

पूर्वजवृत्त.

प्रौढप्रतापनिधि क्षत्रियकुलावतंस छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचें जन्म भोंसलेनामक एका नामांकित कुलांत झालें. हें क्षत्रियघराणें देवराजजी महाराणा या नांवाच्या एका रजपूत राजानें महाराष्ट्रांत स्थापिलें. ह्या महाराण्याची पूर्वपीठिका येणेंप्रमाणें आहे: अयोध्याप्रांतांत शिसोदे नांवाचे सूर्यवंशीय राजे राज्य करीत असत. त्यांपैकीं कोणी पुरुष नर्मदानदीच्या दक्षिणतीरीं येऊन तेथें स्वतंत्र राज्य संपादून राहिला. पुढें शालिवाहननामक शककर्ता राजा झाला. त्यानें ह्या पुरुषाच्या वंशांतील एका राजाला पराजित करून त्याचें राज्य हरण केलें. त्या समयीं राजपत्नी आपला एक पांचसहा वर्षांचा पुत्र घेऊन नर्मदा-नदीच्या उत्तरभागीं मेवाडप्रांतांत विंध्याद्रिपर्वताजवळ गेली, आणि तेथें एका ब्राह्मणाच्या घरीं आपल्या पुत्रास गाई राखावयास ठेवून त्याच्या आश्रयानें राहिली. ह्याप्रमाणें गोरक्षण करीत असतां ह्या मुलास एके जागीं पुरलेलें पुष्कळ द्रव्य सांपडलें. तें त्यानें त्या ब्राह्मणास दाखवून आपण कोण कोठून आलों वगैरे सर्व वर्तमान विदित केलें. मग त्या ब्राह्मणानें त्यास स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं मनापासून साहाय्य केलें. तो पहाडी मुलूख भिल्लांच्या हातीं होता. त्यांशीं लढून त्यांनीं त्यांस पादाक्रांत केलें, व त्या पहाडांत एके स्थलीं भवानीचें देवालय होतें त्याजवळ एक किल्ला बांधून त्याचें नांव चित्रकूट असें ठेविलें. भवानीच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार करून त्या किल्ल्यांत आणखी एकलिंगजी सांबाचें देवालय त्यांनीं बांधिलें. ह्या पुरुषाच्या वंशजांनीं चित्रकुटास पांचशें वर्षें राज्य केलें, असें ह्मणतात. हा चित्रकूट किल्ला चितोड ह्या नांवानें पुढें इतिहासांत प्रसिद्ध झाला.

पुढें दिल्लीस यवनी पादशाहत झाली. तेव्हां यवन बादशहांचीं व रजपूत राजांचीं वारंवार युद्धें होऊं लागलीं. कित्येक हिंदुराजे यवनशत्रूंपुढें हतवीर्य होऊन त्यांचे अंकित होऊन राहिले. चितोडच्या रजपूतराजांशींहि ह्या दिल्लीच्या

बादशहांनीं अनेक वेळां घोर संग्राम केले; परंतु त्यांनीं शत्रूंस पुष्कळ वर्षे मुळींच दाद दिली नाहीं. स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांचें रक्षण त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें केलें. स. १२७५ च्या सुमारास चितोडच्या गादीवर लक्ष्मणसिंहनामक महाराणा बसला. त्याचा चुलता भीमसिंग राज्यकारभार पाहत असे. ह्या भीमसिंगानें पद्मिणी नांवाच्या एका अतिलावण्यवती स्त्रीशीं विवाह केला होता.[१] ही स्त्री त्यानें सिंहलद्वीपाहून आणविली होती असें ह्मणतात. ह्या रूपवती स्त्रीच्या लोकोत्तर सौंदर्याची वार्ता अल्लाउद्दीन खिलजीनामक दिल्लीच्या बादशहाच्या कानीं जाऊन तिचा अभिलाष त्यानें धरिला, आणि प्रबल सेनेनिशीं मेवाडप्रांतांत स्वारी करून चितोड किल्ल्यास वेढा दिला. आंतील रजपूत शत्रूशीं मोठ्या शौर्यानें लढले. ते त्यास कैक दिवसपर्यंत मुळींच हार गेले नाहींत; परंतु अल्लाउद्दीन कांहीं केल्या वेढा उठवीना. त्याच्या प्रचंड सैन्याचा गराडा किल्ल्यासभोंवतीं एकसारखा पडला होता. तेव्हां राजानें निरुपाय होऊन असा बेत केला कीं, किल्ल्यांतील एकंदर रजपुतांसह शत्रुसैन्यावर एकदम हल्ला करून धारातीर्थीं पतन पावावें. ह्या बेत त्याच्या पदरच्या एकूणएक शूर रजपुतांस पसंत झाला. पण ह्या वेळीं राजास असा एक विचार सुचला कीं, मेवाडच्या शिसोदेवंशाचा समूळ उच्छेद होणें इष्ट नाहीं. तो कायम राहण्यास कांहीं तरी उपाय योजिला पाहिजे. त्याचे बारा पुत्र होते. ते सगळे समरयज्ञांत स्वप्राणांची आहुति देण्यास सिद्ध झाले होते. लक्ष्मणसिंहाचें आपल्या द्वितीय पुत्रावर इतरांहून विशेष प्रेम होतें. ह्या पुत्राचें नांव अजयसिंह असें होतें. त्याला राजानें असें सांगितलें कीं, आमच्या घराण्याचें निर्मूलन होणें इष्ट नाहीं. यास्तव तूं अरवलीपर्वतांत कैलवाडा ह्मणून एक बिकट स्थल आहे तेथें पळून जाऊन स्वप्राणाचें रक्षण करावें. ही सल्ला त्या वीर्यशाली पुत्रास पसंत होईना; परंतु पित्याचा फारच आग्रह पडल्यामुळें हा अजयसिंह निरुपायास्तव पित्राज्ञेप्रमाणें कैलवाडा येथें जाऊन राहिला.[२] इकडे राजा आपल्या

१ ही पद्मिणी लक्ष्मणसिंहाची राणी होती असें कित्येक बखरींत आढळतें.

२ चिटणिसकृत बखरींत असें ह्मटलें आहे कीं, लक्ष्मणसिंह आपल्या सर्व लोकांनिशीं शत्रूशीं अखेरचा संग्राम करून गतप्राण झाला, तेव्हां त्याच्या पत्नीनें किल्ल्यांतून आरसासिंहजी व सजनसिंहजी अशा दोन राजपुत्रांसह पलायन करून भिल्लांचा आश्रय धरिला. पुढें हे राजपुत्र वयांत येऊन मोठे पराक्रमी निपजले, व त्यांनीं चितोड वगैरे ठिकाणें यवनांपासून परत घेतलीं. प्रतापसिंह महाराजांनीं तयार केलेल्या वंशावळींत लक्ष्मणसिंहाच्या ह्या दोनच पुत्रांचीं नांवें दिलीं आहेत. आरससिंहाच्या ऐवजीं अरसीसिंग असें नांव तींत आहे. 'सिंह' ह्या शब्दाचा सिंग हा अपभ्रंश आहे.

आप्तजनांसह शत्रूच्या सैन्यावर तुटून पडला. ह्या रणकंदनांत चौदाशें रजपूत प्राणांस मुकले. किल्ला शत्रूच्या हातीं लागला. आंतील सर्व चीजवस्त यवनांनीं लुटून नेली व सर्व राजचिन्हांचें हरण केलें. किल्ल्यांत एक भव्य नौबत होती ती व किल्ल्यास पंचरसी दरवाजे होते ते त्यांनीं काढून नेले.

अजयसिंहानें वर सांगितल्याप्रमाणें पळून जातांना आपल्या ज्येष्ठ बंधूचा अल्पवयी पुत्र हम्मीरसिंह यास बरोबर नेलें होतें. पुढें त्यानें लोकांची जमवाजमव करून आपलें बरेंच राज्य पुनः काबीज केलें. हम्मीरसिंह वयांत येऊन मोठा पराक्रमी निपजला. अजयसिंह मोठा धर्मशील असून त्याचें ह्या आपल्या पुतण्यावर फार प्रेम असे. यास्तव त्यानें त्याला वडिलांच्या गादीवर बसवून आपण त्याचा कारभार पाहूं लागला. त्यांनीं राजनगर ह्मणून एक दुसरा किल्ला बांधून तेथें आपली गादी स्थापिली. कारण चितोड येथील नौवत वगैरे राजचिन्हें शत्रूच्या हातीं गेलीं होतीं तीं परत मिळवीपर्यंत त्या किल्ल्याची पायरी चढावयाची नाहीं अशी त्यांनीं प्रतिज्ञा केली होती. ज्या शत्रूंच्या पायीं आपल्या घराण्याचा असा भयंकर संहार झाला, व वडिलांच्या राजधानीचा असा धुव्वा उडाला, त्यांचा पुरा पराभव करून सूड उगवीपर्यंत आपलीं निशाणें मागें चालवावीं, ताटांत भोजन करूं नये, पलंगावर निद्रा करूं नये, श्मश्रू करूं नये, असा त्यांनीं नियम केला. हा यवनद्वेष त्या शिसोदे राजवंशानें पुढें असाच चालविला. त्यांनीं जागजागीं आपलीं ठाणीं बसवून व नवीन किल्ले बांधून स्वसत्तावृद्धि पुष्कळच केली, व उदेपूर येथें आपली गादी स्थापून स्वत्व रक्षण केलें.

अजयसिंह मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र सजनसिंह यानें असें मनांत आणिलें कीं, राज्यविभागाकारणें आपल्या चुलतभावाशीं कलह करीत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, तर स्वबाहुबलेंकरून नूतन राज्य संपादन करण्यांत वास्तविक पुरुषार्थ आहे; असा पोक्त विचार करून हा शूर पुरुष दक्षिणेकडे आला. त्यानें सोंधवाड प्रांत काबीज करून तेथें आपली गादी स्थापिली. ह्या महाराण्याच्या वंशांत दिलीपसिंहजी महाराणा, सिंहजी महाराणा[१], भोजासी महाराणा, व देवराजजी महाराणा असे राजे अनुक्रमें झाले. ह्या सर्वांनीं यवनांशीं सतत युद्धें करून स्वराज्य कायम राखिलें; परंतु पुढें देवराजजी महाराणा यवनांच्या सतत होणाऱ्या त्रासानें जेरीस येऊन, स्वराज्याचा त्याग करून दक्षिणदेशीं आला, व कृष्णा आणि भीमा ह्या नद्यांच्या तीरीं पाळेगारी करून कसाबसा योगक्षेम

१ ह्याचें नांव शिवाजी महाराणा असें इतरत्र आढळतें.

करूं लागला. दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें आपलें नांव यवनभीतीनें पालटलें, आणि आपणास भोसावंत भोंसले असें ह्मणवूं लागला. ह्या शूर पुरुषाच्या मनांत ह्या प्रांतीं साधल्यास पुनः स्वराज्य स्थापावयाचें होतें; परंतु जिकडे-तिकडे यवनांचें प्राबल्य झालें असल्याकारणानें त्याचा हा उद्देश सिद्धीस गेला नाहीं. तेव्हां शेवटीं त्यास सिंगणापूरची पाटीलकी मिळवून स्वस्थ राहावें लागलें.

ह्याच्या वंशजांनीं पुढें खानवट, हिंगणी, बेरडी, देऊळगांव, जिंती, वेरूळ, बनसेंद्र, कळसवावी, मुंगीपैठण, नानजव इत्यादि गांवांच्या पाटीलक्या खरेदी केल्या. ह्या देवराजजीची वंशपरंपरा येणेंप्रमाणें आहेः इंद्रसेन, शुभंकृष्णजी, रूपसिंहजी, भूमींद्रजी, धापजी, बरहटजी[1], खलोजी[2] ऊर्फ खलकर्ण, कर्णसिंहजी ऊर्फ जयकर्ण, संभाजी आणि बाबाजी ऊर्फ शिवाजी. ह्या बाबाजीचें जन्म सन १५३३ त झालें[3]. बाबाजी मोठा सदाचारी व धर्मशील

१ चिटणिसांच्या वंशावळींत याचें नांव बरवटजी असें दिलें आहे.

२ इतरत्र खेलोजी असें नांव आहे.

३ ही वंशावळ चिटणीसकृत बखरींतून घेतली आहे. ही साताराचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांनीं तयार करविलेल्या वंशावळीशीं तंतोतंत जुळते. ही वंशावळ हल्लीं छत्रपति शाहुमहाराज, संस्थान करवीर, यांच्या आश्रयानें कोल्हापुरास छापून प्रसिद्ध झाली आहे. राजस्थानचा प्रख्यात इतिहासकार टॉड यानें आपल्या ग्रंथांत मेवाडच्या भाटां-कडून मिळालेल्या शिवाजीच्या वंशावळीचा उल्लेख केला आहे. तोही सदरील वंशा-वळीशीं बराच जमतो. ह्या वंशावळीचा अनुक्रम येणेंप्रमाणें आहेः लक्ष्मणसिंह, अजयसिंह, सजनसिंह, दिलीपसिंह, शिवाजी, भोसजी, देवराजजी, उग्रसेन, माहुलजी, खेलोजी, जनकोजी, सतुजी, संभाजी, आणि शिवाजी ऊर्फ बाबाजी. ह्या वंशावळीचा उल्लेख सदरील इंग्रज ग्रंथकारानें ज्या ठिकाणीं केला आहे तेथें तो येणेंप्रमाणें ह्मणतोः ‘ ह्या सजनसिंहाच्या वंशांत पुढें एक महापुरुष निर्माण होऊन हिंदुस्थानांतील यवन-पादशाहती उलथून टाकील, व त्याच्या पूर्वजांची जी दुर्दशा यवनांनीं केली होती तिजबद्दल त्यांचा चांगलाच सूड उगवील, असा योगायोग होता. कारण साताराच्या गादीचा मूळस्थापक जो शिवाजी तो ह्या सजनसिंहाच्या वंशांत उत्पन्न झाला.’ मूळांत दिलेल्या वंशावळीच्या सत्यतेस एवढा पुरावा पुरे आहे. राजस्थानांतील भाटांच्या तोंडच्या राजप्रशस्ति सुद्धां कृत्रिम असून त्या शिवाजीमहाराजांचा दरारा व वैभव यांमुळेंच केवळ अस्तित्वांत आल्या; त्या वस्तुतः पाहतां सत्य नव्हेत, असा तर्क जे करीत असतील त्यांचा तो तर्क निराधार आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. एकंदरींत पाहतां शिवाजी महाराजांच्या पूर्वजांसंबंधानें माहिती देतांना बहुतेक बखरकारांनीं वाटतील तसे प्रवाद जमेस धरून कांहीं तरी जंत्री जुळवून दिली आहे. यास्तव त्या परस्परविरुद्ध असल्या तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. अशांपैकीं कांहीं येथें नमूद करितों.

होता. ह्याला मालोजी व विठोजी असे दोन पुत्र होते. मालोजी

श्रीशिवदिग्विजयनामक बखरींत महाराजांचें वंशवृत्त येणेंप्रमाणें दिलें आहे: शिसोदे भोंसल्यांच्या कुळांत उदेसिंग नामेंकरून कोणी राज्यस्थापक निर्माण झाला. त्यानें उदेपूरनगर वसविलें. याच्या वंशांतील एका पुरुषास चितोडकिल्ला एका यवनपादशहाकडून मिळाला.त्या किल्ल्यावर त्यानें आपलें राज्य स्थापिलें.ह्या किल्ल्यावर एक फार मोठी पंचरसी नौबत होती. ती तेथला राजा सामोपचारानें देईना ह्मणून दिल्लीच्या बादशहानें त्याच्यावर स्वारी करून चितोड किल्ल्यास मोठ्या सैन्याचा गराडा दिला. तेव्हां निरुपाय होऊन पंधरावीसहजार रजपूत शत्रूवर चालून जाऊन सगळे रणांत पडले. ती नौबत, किल्ला व एकंदर मालमत्ता बादशहाच्या हातीं लागली. ह्या गर्दींत काकाजी भोंसले ह्मणून एक राण्याचा चुलता कारभारी होता, तो आपलें कुटुंब व राजपत्नी यांस घेऊन किल्ल्यांतून चोरवाटेनें निघून गेला व उदेपुरच्या राण्याचा आश्रय धरून राहिला. ह्या वेळीं राजपत्नी गरोदर होती. तिला पुढें पुत्र झाला. त्याचें नांव चंद्रसेन असें ठेविलें. उदेपूरच्या राण्यानें ह्या आपल्या आप्तांस कांहीं मुलूख तोडून दिला. पुढें चंद्रसेन वयांत आला तेव्हां ह्या काकाजीचें व त्याचें पटेना. ह्मणून काकाजीस तेथून पळून जावें लागलें. तो दक्षिणेंत येऊन दौलताबादसरकारचा आश्रय करून, हिंगणी, बेरडी, देऊळगांव, वेरूळ इत्यादि गांवांच्या पाटीलक्या खरेदी करून तेथें सुखवस्तु राहिला. ह्या काकाजीच्या वंशांत बाबाजी निर्माण झाला. मराठी साम्राज्याच्या बखरींत हें वंशवृत्त येणेंप्रमाणें दिलें आहे: भोंसल्यांच्या कुळाचा मूळपुरुष शिवराव चितोडकर उदेपुरीं राहत होता. यास पुत्र तीन–रामराव, उदेसिंग व भीमसिंग. अकबरानें उदेपुरावर स्वारी करून युद्ध केलें तेव्हां रामराव व उदेसिंग हे रणांत पडले; व भीमसिंग यानें उदेपुरच्या राण्यास भोंसच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. ह्या किल्ल्याच्या नांवावरून त्याच्या वंशास भोंसले असें उपनांव पडलें. ह्या भीमसिंगास विजयभान व रायभान असे दोन पुत्र होते. रायभानाचा वंश चितोडास राहिला; व विजयभानाचा पुत्र खेळकर्ण हा चितोडाहून महाराष्ट्रांत आला. त्याच्या वंशजांचा अनुक्रम येणेंप्रमाणें आहे: खेळकर्ण, जयकर्ण, महाकर्ण, शिवाजी (हा भीमातीरीं भीमखेट-माहुली येथें डोहांत बुडून मेला), बाबाजी भोंसला, हा वेडसर होता. भिडेकृत शिवाजी-महाराज यांच्या वंशाच्या व अष्टप्रधानांच्या इतिहासांत अशी माहिती दिली आहे कीं, मूळपुरुष सजनसिंह महाराणा हा उदेपुरानजीक चितोडें शहरीं राहत असे. यास दिलीपसिंह, सिंहाजी व भोंसाजी असे तीन पुत्र होते. त्यांपैकीं भोंसाजी हा चितोडानजीक भोसावंत ह्मणून एक गांव आहे तेथें येऊन राहिला. त्यावरून त्यास भोंसले हें उपनांव प्राप्त झालें. ह्या भोसावंताचे भाऊबंद कोणी खेळकर्ण व मालकर्ण असे होते. ते अहमदनगरच्या बादशहापाशीं चाकरीस राहिले. यांस लोक खेलोजी व मालोजी असें ह्मणूं लागले. यांस त्या बादशहाकडून प्रत्येकीं पंधराशें स्वारांच्या नेमणुका मिळाल्या. चाकणचौऱ्यांशीं, पुरंदरपरगणा व सुपेंमहाल हे त्यांस सरंजामादाखल मिळाले. पुढें खेलोजी एका लढाईत पडला; व मालोजी चाकसमानी ह्या गांवीं डोहांत बुडून मरण पावला. मालोजीचा बाबाजीनामक एक मुलगा होता. तो अल्पवयी असल्याकारणानें

स. १५५० त जन्मला[1], व विठोजी स. १५५३ जन्मला. हे मोठे हुशार व सद्गुणी निपजले. हे वयांत येऊन संसार पाहूं लागले असतां देऊळगांवच्या शेतकऱ्यांचे व यांचे जमिनीसंबंधानें तंटे उपस्थित होऊन त्यांशीं त्यांचें पटेना. यास्तव ते दौलताबादेजवळ वेरूळ गांवीं येऊन राहिले. परंतु शेतकीच्या रडक्या उत्पन्नावर निर्वाह करण्याऐवजीं आपल्या आंगची धमक व हुशारी यांचें योग्य चीज होईल असा कांहीं तरी व्यवसाय पाहावा असें त्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं सिंदखेडच्या लुखजी जाधवरावाच्या पदरीं प्रथमतः पायबारगिरीची नोकरी धरिली. हा जाधवराव देवगिरीच्या यादवांचा वंशज असून सिंदखेडचा देशमुख होता. अहमदनगरच्या निजामशाहींत याला बारा हजार स्वारांची मनसब होती; व ह्या फौजेच्या खर्चासाठीं त्याला त्या सरकारांतून जहागीर मिळाली होती. त्याचें त्या सरकारांत मोठें वजन असून त्याच्यासारखे बलाढ्य व शूर सरदार त्या वेळीं निजामशाहींत फारच थोडे होते. जाधवरावानें मालोजी व विठोजी यांस मोठ्या आनंदानें आश्रय दिला. प्रत्येकास पांच होन पगार देऊं करून शिवाय त्यांनीं आपल्या पंक्तीस भोजन करावें असें त्यानें ठरविलें. ही गोष्ट स. १५७७ त घडली[2].

मालोजीचा सरंजाम जप्त झाला. बाबाजीची आई त्यास घेऊन वेरूळधुमेश्वर येथें जाऊन राहिली. बाबाजी वयांत आल्यावर देऊळगांव, खानवटें, जिंती वगैरे गांवांच्या पाटीलक्या खरेदी करून त्यांची व्यवस्था गुमास्ते ठेवून तो करूं लागला. ह्याप्रमाणें बाबाजी भोंसल्यापर्यंतच्या वंशावळीसंबंधानें अनेकांचे अनेक तर्क आहेत. छत्रपति प्रतापसिंह यांनीं तयार केलेली वंशावळ इतरांहून विशेष ग्राह्य व विश्वसनीय वाटल्यावरून तिचाच आधार मुळांत घेतला आहे.

१ शेडगांवकराच्या बखरींत हा जन्मशक १५५२ दिला आहे.

२ मि. किंकेड व रा. ब. पारसनीस यांनीं आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासांत मालोजी व विठोजी यांची ही हकीकत शेडगांवकराच्या बखरीच्या आधारानें अशी दिली आहे कीं, हे दोघे बंधु प्रथम फलटणचा सरदार जगपतराव ऊर्फ वणगपाळ याच्या पदरीं नोकरीस राहिले. तेथें ते आपल्या आंगच्या कर्तबगारीच्या व शौर्यवीर्यादि गुणांच्या योगानें मोठ्या योग्यतेस चढले. एके समयीं ते आपल्या धन्याबरोबर एका तलावांत स्नान करावयास उतरले असतां त्यांच्यावर विजापूरकरांच्या लोकांनीं हल्ला केला. त्या समयीं उभय पक्षांचें युद्ध झालें. त्यांत मालोजी व विठोजी यांनीं मोठ्या शौर्यानें लढून शत्रूंस पिटाळून लाविलें. ह्या त्यांच्या शौर्याची वार्ता पहिला मूर्तिजानिजामशहा याच्या कानीं गेल्यावरून त्यानें त्यांस बोलावून आणून आपल्या पदरीं सरदाऱ्या दिल्या.

मालोजीराजे यांचें वृत्त.

मालोजी शरीरानें मोठा मजबूत व धिप्पाड असे; तो इतका कीं, त्याच्या स्वारीस घोडें टिकत नसे. यास्तव जाधवरावानें त्याला आपल्या देवडीवर ठेवलें. तो मोठा चतुर, हुशार व गुणी असल्यामुळें जाधवरावाचा त्याच्यावर लवकरच लोभ जडला. त्यानें त्यास मूर्तिजानिजामशहापाशीं नेऊन, हा मोठा नेकीचा व उमदा पुरुष आहे, अशी त्याची शिफारस केली. बादशहानें त्याची इभ्रत व हुशारी पाहून खुष होऊन त्याला आपल्या लष्करांत शिलेदारी दिली. मग मालोजी घरचीं घोडीं व बारगीर ठेवून निजामशहाची नोकरी करूं लागला. तरी तो जाधवरावाचा अंकितच होता असें दिसतें.

मालोजीचें लग्न फलटणचा देशमुख जगपाळराव निंबाळकर याच्या बहिणीशीं झालें.[१] हिचें नांव दिपाबाई असें होतें. वर सांगितल्याप्रमाणें त्याला बढती मिळाल्यावर त्याचा संसार चांगला थाटला. त्याचा भाऊ विठोजी ह्यासही शिले-दारी मिळाली होती. ह्या विठोजीस आठ पुत्र झाले;[२] परंतु मालोजीस कांहीं एक संतति होईना.आपल्या पोटीं मूल नाहीं ह्मणून दिपाबाईस अतिशयित वाईट वाटूं लागलें. त्या दंपत्यानें पुत्रप्राप्तीसाठीं पुष्कळ दानधर्म, अनुष्ठानें व नवससायास केले. शेवटीं त्यानें नगरचा पीर शहाशरीफ यास नवस केला. प्रत्येक गुरुवारीं मालोजी फकिरांस दानधर्म व खैरात करीत असे. असा क्रम त्यानें सतत सहा महिने चालविला. तेव्हां सुदैवानें दिपाबाई गरोदर होऊन स. १५९४ त तिला प्रथम पुत्ररत्न झालें. हा पुत्र आपणांस त्या पिराच्या अनुग्रहानें प्राप्त झाला असें मानून मालोजीनें त्याचें नांव शहाजी असें ठेविलें. नंतर दुसरा मुलगा झाला. त्याचें नांव शरीफजी असें ठेविलें.

शहाजी हा चांगला देखणा असून मोठा चलाख, हुशार व गुणी होता. त्याची वाणी मधुर असून चालचलणूक फारच मोहक असे. ह्या मुलाची चालचर्या पाहून

---

१ एकदोन बखरींत असें आढळतें कीं, मालोजी जाधवरावानें दिलेल्या कामगि-रीनें संतोष न पावून तो फलटणचा निंबाळकर जगपाळराव याजकडे गेला. त्यानें त्याची हुशारी पाहून आपली बहीण दिपाबाई ही त्याला दिली. पण त्यानें ह्या वेळीं जाधवरावाचा आश्रय सोडला होतासें दिसत नाहीं. मि. किंकेड व रा. ब. पारसनीस शेडगांवकराच्या बखरीच्या आधारानें असें ह्मणतात कीं, लुखजी जाधवरावाच्या शिफारशीवरून ह्या जगपतरावानें (जगपाळरावानें) आपली बहीण मालोजी-राजांस दिली.

२ त्यांपैकीं नागोजी याचे वंशज बनसेंद्रे येथें अद्यापि आहेत.

जाधवरावास मोठें कौतुक वाटे. तो त्याला आपल्या घरीं वेळोवेळां घेऊन जाई व त्याला वस्त्राभरणें देऊन नटवीसजवी, असे त्याचे अनेक प्रकारें लाड करी. जाधवरावाला जिजाऊ नांवाची दोनतीन वर्षांची एकुलतीएक मुलगी होती. तिच्या बरोबर शहाजी तासांचे तास खेळे. अशी ह्या मुलांची मैत्री बाळपणापासूनच जमली होती. शहाजी पांच वर्षांचा असतां शिमग्याचा सण आला. जाधवरावानें रंगपंचमीचा समारंभ करून मातबर लोकांस व आप्तांस आपल्या घरीं आमंत्रण केलें. इतरांबरोबर मालोजीसहि आमंत्रण मिळालें. त्यावरून तो शहाजीस घेऊन समारंभास गेला. जाधवरावानें शहाजीस हाक मारून आपल्या जवळ बोलाविलें. तो जाऊन त्याच्या मांडीवर बसला. इतक्यांत जिजाऊ घरांतून धावत येऊन आपल्या बापाच्या दुसऱ्या मांडीवर बसली. दोन्ही मुलें बहुतेक समानवय व गोजिरवाणीं पाहून जाधवराव सहज लडिवाळपणानें बोललाः 'मुली, हा तुला नवरा पाहिजे काय ? खरोखर हा जोडा योग्य दिसतो.' इतक्यांत हीं दोन्ही मुलें जवळ असलेल्या तबकांतील रंगगुलाल घेऊन एकमेकांवर उडवूं लागलीं. ती त्यांची बालस्वभावास अनुरूप अशी क्रीडा पाहून सभेंत बसलेल्या लोकांस मोठें कौतुक वाटलें, व ते हसून ह्मणाले कीं, 'जोडा योग्य आहे.' तेव्हां मालोजी व विठोजी उठून सभासदांस ह्मणालेः 'ऐका हो, जाधवराव आजपासून आमचे व्याही झाले, व जिजाऊ आमची सून झाली. ते आतां काय बोलले तें तुह्मीं सर्वांनीं ऐकिलेंच आहे. आतां हा निश्चय बदलणार नाहीं. थोर लोक सभेंत बोलल्यावर मागें सरणार नाहींत.' ह्याप्रमाणें सर्व सभाजनांस साक्षी ठेवून ते खालीं बसले. तें त्यांचें बोलणें ऐकून सभेंतील लोक ह्मणाले कीं, 'प्रमाण आहे.' जाधवराव हा प्रकार पाहून अगदीं चकित झाला. त्यानें त्या वेळीं कांहींएक उत्तर केलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं जाधवरावानें सर्व आप्तांस भोजनाचें आमंत्रण दिलें. इतरांबरोबर मालोजीसहि बोलावूं पाठविलें. मालोजीनें उलट असा निरोप दिला कीं, 'आह्मी तुह्मी व्याही झालों. आतां तुमच्याबरोबर भोजन लग्नसमारंभाच्या वेळीं होईल. मध्यंतरीं आह्मांस बोलावूं नये.' ही गोष्ट जाधवरावाची स्त्री ह्माळसाबाई हिला कळली. तेव्हां ती मालोजीचा हा उद्दामपणा पाहून फारच रागावली. जाधवरावासारख्या मातबर मनसबदाराशीं मालोजीसारख्या यःकश्चित् शिलेदारानें सोयरीक करूं पाहणें हें अर्थात् मोठेंच धाडस होतें. ह्माळसाबाई आपल्या नवऱ्यास ह्मणालीः 'आपल्या तोंडून सभेंत शब्द गेला हें अनुचित झालें. ते उठून बोलले त्या वेळीं त्यांस लागलीच धमकी द्यावी ती

आपण दिली नाहीं. त्या वेळीं उगीच बसलां हें ठीक झालें नाहीं. मालोजी आपल्या पदरचा नोकर. त्याच्या घरीं मुलगी दिल्यानें लोकापवाद येणार. निंबाळकर, शिर्के, महाडीक असे बरोबरीचे सरदार, मनसबदार, देशमुख आहेत, त्यांच्या घराण्यांत मुलगे आहेत, ते टाकून मालोजीच्याच मुलास मुलगी द्यावयाची ती एवढी त्याची मातबरी तरी काय पाहिली ?' जाधवरावानें तिचें असें समाधान केलें कीं, 'मी सभेंत सहज विनोदानें बोललों. माझें त्याबद्दल वचन कांहीं गुंतलें नाहीं.' मग त्यानें मालोजीस परत असें सांगून पाठविलें कीं, 'शरीरसंबंधाची गोष्ट बिलकूल बोलूं नका. आमच्या घरांत ती कोणाच्या विचारास येत नाहीं. सभेंत मी बोललों तें केवळ विनोदाचें होतें. तें खरें समजून हट्ट धरून बसणें समजूतदार मनुष्यास शोभत नाहीं. भोजनास अवश्य यावें. पुढें ब्रह्मसूत्र असेल तसें घडून येईल.' त्यावर मालोजीचा असा जबाब आला कीं, 'इतक्या लोकांसमक्ष आपण बोललां तें अप्रमाण कसें होईल? आह्मांस आपल्याशीं सोयरीक अवश्य कर्तव्य आहे.' हा त्याचा उद्धटपणाचा जबाब ऐकून जाधवरावास अतिशयित क्रोध आला. भोजन आटोपल्यावर त्यानें कारकुनास बोलावून आणून असा हुकूम केला कीं, मालोजीचा व विठोजीचा जो कांहीं हिशोब झाला असेल तो त्यांस चुकता करावा, व नोकरी सोडून आतांच्या आतां मुलेंमाणसें घेऊन येथून निघून जावयास सांगावें. ह्याप्रमाणें जाधवरावाची नोकरी सुटून त्या दोघां बंधूंस वेरूळगांवीं जाऊन राहावें लागलें, व पुनः त्यांच्या हातीं नांगर आला!

ह्या अपमानामुळें मालोजीस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. आपली योग्यता मोठी नाहीं, आपल्यापाशीं दौलत नाहीं, ह्मणून जाधवरावानें आपला हा असा उपमर्द केला, तर आतां आपली योग्यता हरउपायानें वाढवावयाची असा निश्चय त्यानें केला. त्याला रात्रंदिवस हाच ध्यास लागून राहिला. सभेंत सर्वांदेखत केलेला करार मोडून जाधवराव मुलगी दुसऱ्यास देणार, ही आपली मोठीच अप्रतिष्ठा झाली, याहून मरण पुरवलें, असें त्या मानी पुरुषास वाटून त्याच्या चित्तास सारखी तळमळ लागून राहिली. मनाच्या अशा उद्विग्न स्थितींत असतां ते दोघे बंधु एके दिवशीं रात्रीं आपल्या शेताची राखण करावयाकरितां गेले. ती माघमहिन्यांतील पूर्णिमेची रात्र होती. ते शेत आळीपाळीनें राखीत बसले. पहिल्यानें विठोजी निजला आणि मालोजी जागत बसला. तो बसला त्या जागीं एक वारूळ होतें. कांहीं वेळ गेल्यावर त्या वारुळांतून भवानीचा सुवर्णकंकणमंडित

असा देदीप्यमान हस्त हळूच बाहेर निघून त्यानें त्यास पालविल्याचा भास झाला, व तो असा हलून एकदम अदृश्य झाला. मालोजीनें विठोजीस उठवून आपणास झालेला दृष्टांत सांगितला. विठोजी ह्मणाला, 'हा दृष्टांत लटका आहे.' मग तो जागत बसला आणि मालोजी झोपीं गेला. तो निद्रिस्त होतांच त्याला स्वप्न पडलें. त्यांत भवानीदेवी शुभ्र पातळ नेसलेली, कपाळीं कुंकुममळवट भरलेली व सर्व अलंकारांनीं युक्त अशी त्याच्या पुढें उभी राहिली, व त्याच्या पाठीवर हात मारून त्यास जागृत करून ह्मणाली: 'मी तुला सर्व प्रकारें प्रसन्न झालें आहें. त्या वारुळांत सर्प आहे तें स्वरूप माझें आहे. त्यास नमस्कार करून तें वारूळ खण ह्मणजे त्यांत तुला द्रव्य सांपडेल, तें तूं घे. सर्प निघून जाईल. त्याच्या वाटेस जाऊं नको. तुझ्या वंशास सत्तावीस पिढ्या राज्य दिलें आहे. हें स्वप्न पडल्यावर मालोजी जागा झाला; व तें त्यानें आपल्या भावास निवेदन केलें. मग त्या दोघां बंधूंनीं स्वप्नांतील दृष्टांताची प्रतीति पाहण्याचा विचार करून तें वारूळ खणलें. त्यांत त्यांस पुष्कळ द्रव्य सांपडलें. तें त्यांनीं घरीं आणून मागल्या दारीं परसांत पुरून ठेविलें.[1]

हा अवचित धनलाभ झाल्यामुळें मालोजीस मोठा हुरूप आला. त्यानें लोकांत असा प्रवाद पसरला कीं, आपणांस श्रीभवानी प्रसन्न झाली असून तिनें आपणांस पुष्कळ द्रव्य दाखविलें आहे व आमच्या कुळांत शककर्ता उत्पन्न होईल असा वर दिला आहे. नंतर त्यांनीं तें द्रव्य, श्रीगोंदें येथें शेषावा

१ ग्रांटडफ ह्मणतो कीं, हें द्रव्य मालोजीनें कोणास तरी लुटून मिळविलें असावें. हा असा निराधार तर्क करण्याचें कांहींएक प्रयोजन नाहीं. कारण त्या धामधुमीच्या व राज्यक्रांतीच्या काळीं द्रव्य छपवून सुरक्षित ठेवण्याचा मुख्य उपाय ह्मटला ह्मणजे तें जमिनींत पुरून ठेवावें हा असे. हें लक्षांत आणिलें ह्मणजे त्यास हा असा आकस्मिक द्रव्यलाभ झाला यांत कांहीं गूढ मानण्याजोगें नाहीं. मि. किंकेड शेडगांवकराच्या बखरीच्या आधारानें हा धनलाभाचा प्रकार निराळाच देतात. ते ह्मणतात कीं, हे दोघे बंधु फलटणच्या जगपाळरावापाशीं नोकरीस राहण्यापूर्वीं त्यांना हा धनलाभ झाला. तो असा: एके दिवशीं विठोजी प्रातःकाळीं शेतावर गेला असून सायंकाळपर्यंत घरीं आला नाहीं ह्मणून मालोजी त्याला पाहावयास गेला. तो एका दाट रानांतून चालला असतां काळोख पडला; आणि तेथें त्याला भवानीनें दर्शन देऊन असा वर दिला कीं, "तुझ्या घराण्यांत शिव अवतार घेईल. तो हिंदुधर्माची पुनरपि स्थापना करून मुसलमानांस देशांतून हाकून देईल आणि हिंदूंचें राज्य स्थापील, तें २७ पिढ्या चालेल. शेवटला राजा आंधळा असेल." मग तिनें एक वारूळ दाखवून तें खणलें असतां त्यांत द्रव्य सांपडेल असें सांगितलें.

नाईक पांडे ह्या नांवाचा एक सावकार राहत असे, त्याच्या घरीं नेऊन ठेविलें. ह्या सावकाराचा व त्यांचा पुष्कळ दिवसांचा घरोबा होता. त्याच्या मदतीनें मालोजीनें हजार घोडीं खरेदी करून पुष्कळ बारगीर व शिलेदार नोकरीस ठेविले. तो पहिल्यापासूनच धर्मशील होता. त्यांत आणखी ही द्रव्यप्राप्ति दैवी प्रसादानें झाली असें वाटून त्याचा भाविकपणा विशेषच वाढला. प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा विनियोग धर्मकृत्यांकडे करावा अशी त्याच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. ज्या शेतांतल्या वारुळांत तें द्रव्य सांपडलें तें त्यानें ब्राह्मणास दान केलें, व त्या वारुळावर एक सुंदर देवालय बांधिलें. साताराजिल्ह्यांत शंभुमहादेवाचा डोंगर आहे, त्याच्या शिखरावर चैत्र महिन्यांत मोठी यात्रा भरत असे. ह्या यात्रेस पांचसात लाख माणसें जमत. ह्या वेळीं तेथें पाण्याचा फारच तोटा येत असे. यात्रेकऱ्यांस तीनतीन कोसांवरून पाणी आणावें लागे. हा त्रास कमी करण्याच्या उद्देशानें मालोजीनें त्या डोंगरावर एक उत्तम स्थल पाहून तेथें विस्तीर्ण तलाव बांधिला. ह्या कामीं त्यानें पुष्कळ पैसा खर्चिला. हा तलाव बांधून त्यांत विपुल पाणी झाल्यावर मालोजीनें तेथें ब्राह्मणभोजन घातलें व फकीरांस खैरात देवविली. ह्याशिवाय आणखी तेथें त्यानें धर्मशाळाहि बांधिल्या. वेरूळ येथें कृष्णेश्वराचें देवालय अगदीं जीर्ण झालें होतें, त्याची त्यानें डागडुजी केली व त्या गांवाजवळ एक तलाव बांधिला. ह्याप्रमाणें आणखी कित्येक ठिकाणीं तळीं, विहिरी वगैरे बांधून त्यानें क्षेत्रांच्या ठिकाणीं पुष्कळ दानधर्म केला.

ह्याप्रमाणें अनेक धर्मकृत्यें करून त्यानें मातबरपणाविषयीं व पुण्यशीलपणाविषयीं लौकिक संपादिला. मग त्यानें आपला मूळ हेतु सिद्धीस नेण्याचा उद्योग पुनः सुरू केला. वर सांगितल्याप्रमाणें त्यानें हजारबाराशें स्वार पदरीं बाळगून आपला इतमाम बराच वाढविला व जाधवरावापाशीं मुलीविषयीं पुनः मागणी केली; परंतु जाधवराव कांहीं केल्या त्याच्याशीं शरीरसंबंध करण्यास राजी होईना. तेव्हां मालोजीनें जाधवरावाच्या ताब्यांतील परगण्यांत धामधूम सुरू केली व निंबाळकरास भेटून असें सांगितलें कीं, जाधवराव मुलगी देण्याचें कबूल करून आतां देत नाहीं ह्मणतो. यास्तव त्याची खोड मोडण्याकरितां आह्मांस दोन हजार स्वारांची कुमक द्यावी. ही कुमक मिळाल्यावर त्यानें जाधवरावाच्या जहागिरीस उपद्रव देण्याचा क्रम चालू ठेविला. इतकेंहि करून जाधवराव आपला हटाग्रह सोडीना. तेव्हां त्यानें पुढील युक्ति योजिली. निंबाळकराच्या स्वारांनिशीं मालोजी व विठोजी श्रीगोंद्यास आले. तेथें सगळें अडगळ सामान

ठेवून ते निंबदेव्हाऱ्याचा घांट उतरले व नेवासें गांवावरून जाऊन गोदावरीच्या अलीकडे आले. तेथें त्यांनीं पारध करून दोन डुकरें मारून तीं दौलताबादेजवळच्या मशिदींत टाकिलीं आणि त्या डुकरांच्या गळ्यांत चिठ्या बांधिल्या. त्या चिठ्यांत त्यांनीं निजामशहाला असा अर्ज केला कीं, 'जाधवरावानें आमच्या मुलास मुलगी देण्याचें भरसभेंत कबूल केलें असून आतां बायकांच्या सांगण्यावरून वचनास फिरला आहे, व त्यानें आम्हांस नोकरीवरूनहि दूर केलें आहे. यास्तव आम्हीं निरुपाय होऊन निंबाळकरांचा आश्रय धरून हा प्रकार केला आहे. ह्याउपर बादशहा आमची दाद घेऊन जाधवरावाशीं आमची सोयरीक करून देईल तर उत्तम, नाहीं तर आम्हीं असाच प्रकार दुसऱ्या मशिदींतहि करूं. हा भ्रष्टाकार निजामशहास कळला तेव्हां त्याला जाधवरावाचा अतिशयित राग आला; आणि त्यानें त्याला आपल्या हुजुरास तत्काळ बोलावून आणून पुष्कळ दम दिला. तो जाधवरावास म्हणाला कीं, 'तुम्ही क़रार करून आतां नाहीं म्हणतां हें उचित नव्हे. तुमच्यामुळें आमच्या मशिदींत हा भ्रष्टतेचा प्रकार मालोजी भोसल्यानें केला आहे. तुम्हीं हा कलह विनाकारण माजविला आहे. तरी आतां मालोजीच्या मुलास मुलगी देऊन त्याच्याशीं समेट करा.' त्यावर जाधवरावानें असा जवाब दिला कीं, 'भोंसल्यांच्या मुलास मुलगी देण्यासंबंधानें अनमान करण्याचें कारण एवढेंच कीं, त्यांची आमची योग्यता सारखी नाहीं. एरवीं ते आमचे आप्तच आहेत. आमच्या घरांत सर्वांचा विचार असा आहे कीं, समान स्थल पाहून मुलगी द्यावी.'

हा त्याचा जवाब ऐकून बादशहास वाटलें कीं, आपण सांगत असतां हा ऐकत नाहीं, उद्दामपणा दाखवितो; तरी त्याचा गर्व हरण करण्यासाठीं मालोजीस चांगली मनसब देऊन योग्यतेस चढवावें. खरें ह्मटलें असतां हा मोठा अपराध केल्यामुळें मालोजी व विठोजी यांचें शासन करण्याचा विचार त्याच्या मनांत यावा, परंतु तो काळ निजामशाहीस प्रतिकूळ होता. मोगलांची त्या राज्यावर

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, जाधवरावानें मुलगी देत नाहीं असें सांगितलें तेव्हां मालोजी तुळजापूरच्या भवानीच्या दर्शनास गेला, आणि तिच्यापुढें दंडवत् घालून त्यानें आपलें गाऱ्हाणें तिला निवेदन केलें. नंतर रात्रौ देवीनें स्वप्नांत येऊन त्याचा मनोरथ पूर्ण होईल असें आश्वासन दिलें. मग त्यानें परत अहमदनगरास येऊन लुखजी जाधवास आपला अपमान केल्याबद्दल द्वंद्वयुद्धास आवाहन केलें. हें त्यांचें भांडण मूर्तिजाच्या कानावर जाऊन त्यानें मध्यस्थी केली आणि जाधवाला शहाजीस मुलगी द्यावयास भाग पाडलें.

एकसारखी वक्रदृष्टि असून, तें बुडवून टाकण्याचा निर्धार अकबरबादशहानें केला होता. अशा आणीबाणीच्या वेळीं आपल्या राज्यांतील मराठे सरदारांत कलह माजून, त्यांपैकीं कांहीं शत्रूस जाऊन मिळाल्यानें आपला पक्ष तितका कमजोर होईल असा विचार बादशहानें करून मालोजीस आपलासा करण्याचा बेत केला. मग त्यानें मालोजी व विठोजी यांस मोठ्या स्नेहभावानें बोलावून आणून प्रत्येकीं बारा हजार[1] स्वारांची मनसब दिली, व मालोजीस राजे हा किताब देऊन शिवनेरी व चाकण हे किल्ले व त्यासभोंवतालचा मुलूख सरंजामादाखल दिला; आणि पुणें व सुपें ह्या परगण्यांची जहागीर करून दिली.[2] हें वर्तमान स. १६०४ च्या मार्च महिन्यांत घडलें.

ह्याप्रमाणें मालोजीचा पक्ष बादशाहानें घेऊन त्याची योग्यता वाढविली, हें पाहून जाधवरावाला त्याची मागणी इतःपर नाकबूल करवेना. बादशहानें उभय पक्षांस आपलीं कुटुंबें व आप्त यांस दौलताबादेस आणावयास सांगितलें, आणि विवाहसमारंभ आपल्या समक्ष करविला. खुद्द बादशहा समारंभास हजर राहिल्यामुळें दरबारचे एकूणएक अमीर आले होते. अशा प्रकारें शहाजी व जिजाबाई यांचा विवाह मोठ्या थाटानें झाला. मालोजीनें ह्या समयीं पुष्कळ खर्च केला, दरबारच्या सगळ्या अमिरांस टोलेजंग मेजवानी दिली, व ब्राम्हणांस दानधर्म व फकिरांस खैरात केली. हा विवाह स. १६०४ च्या एप्रिल महिन्यांत झाला. ह्याप्रमाणें मालोजीचा हेतु सिद्धीस जाऊन वरती आणखी त्यास मनसब व राजे हा किताब मिळाला.

ह्या विवाहानंतर मालोजीराजे निजामशाही राज्याचे मनसबदार होऊन त्या गडबडीच्या काळीं त्या सरकारास फार उपयोगीं पडले. ते मोठे शूर व हुशार

---

१ ही मनसब फक्त मालोजीसच दिली असून ती पांच हजारांची होती असें कित्येक ठिकाणीं ह्मटलें आहे. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, मालोजीनें जगदेवराव निंबाळकराच्या मार्फत निजामशाही दरबाराकडे फिर्याद केली; परंतु निंबाळकर अदिलशाहींतला सरदार असल्याकारणानें त्याचें निजामशहाशीं कांहीं सूत होतें किंवा कसें याची शंका वाटते.

२ ह्या वेळीं मालोजीस मिळालेल्या जहागिरीची यादी शि. दि. यांत फार मोठी आहे. ती खरी आहे असें मानिल्यास त्याला पुणें, नाशिक, अहमदनगर व खानदेश एवढ्या प्रांतांतील कांहीं परगणे मिळाले होते असें ह्मणावें लागतें. पण त्या सुमारास यांतल्या कांहीं प्रांतावर मोगलांचा अमल बसला असल्या कारणानें हें संभवनीय दिसत नाहीं.

असल्यामुळें त्यांचें दरबारांत तेज पडूं लागलें. सरकारच्या अनेक बिकट कामगिऱ्या करून त्यांनीं दरबारची शाबासकी मिळविली. ह्याप्रमाणें जाधवरावाच्या हट्टास्तव बादशहानें त्यांस जी ही एक मोठी मनसब दिली तीस ते सर्वथैव पात्र होते असें निदर्शनास आलें. सरकारचे मुत्सद्दी मोठमोठ्या कामांत त्यांची मसलत घेऊं लागले. शिवाय त्यांचा स्वभाव मोठा प्रेमळ व परोपकारी असल्यामुळें दरबारचे लोक त्यांला सर्वदा अनुकूळ असत. शहाजी बापाबरोबर नेहमीं दरबारांत जात असे. तो मोठा देखणा, कुशाग्रबुद्धि, आर्जवी व सुशील असल्यामुळें बादशहाची त्याच्यावर फारच मर्जी बसली, व दरबारच्या अमीरउमरावांसहि तो फार आवडूं लागला. मालोजीराजे आपल्या मनसबदारीचा पंधरा वर्षें मोठ्या इभ्रतीनें उपभोग घेऊन व दरबारांत आपलें वजन अतोनात वाढवून सन १६१९ त मृत्यु पावले; आणि निजामशहानें त्यांची दौलत व मनसब शहाजीराजे यांस दिली.

भाग दुसरा.

शहाजीराजे यांचें वृत्त.

निजामशाहींतील नोकरी.

शहाजीराजे यांस मनसबदारी मिळाली त्या वेळीं निजामशाही राज्याचा कारभार मलिकंबर पाहत होता. आतां येथें पहिल्यानें ह्या सरकाराची त्या काळीं कशी काय स्थिति होती तें थोडक्यांत सांगतों. सन १६०० त अकबर बादशहानें अहमदनगर काबीज केलें, व चांदबिबीसुलताना हिचा खून तिच्याच पदरच्या सरदारांकडून झाला. तिनें निजामशाही तक्तावर बहादूर निजामशहा ह्या नांवाचा जो एक बालराजा बसविला होता तो मोगलांच्या हातीं लागला, व त्यांनीं त्याला ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत[1] नेऊन कैदेंत ठेविलें. ह्याप्रमाणें निजामशाही राजधानी व निजामशहा शत्रूंच्या हातीं लागला असतां, मलिकंबरानें मुळींच न डगमगतां लोकांची पुनः जूट केली, व निजामशाही तक्तावर दुसरा एक अल्पवयी वारस बसवून त्यास दुसरा मूर्तिजा निजामशहा[2] असें नांव दिलें; आणि त्यास दौलताबादच्या मजबूद किल्ल्यांत नेऊन ठेवून तेथें बहिरीघराण्याचें निशाण त्यानें पुनः उभारलें. ह्या प्रकारें मलिकंबराच्या हातीं सर्व सत्ता येऊन हबशी लोकांचा दरबारांत वरचष्मा झाला. त्यामुळें निजामशाहींतील मराठे सरदारांच्या मनांत वैषम्य येऊन राज्यांत दोन फळ्या झाल्या. मराठे सरदारांच्या फळीचा प्रमुख मिआन राजू नामेंकरून एक सरदार होता. मलिकंबर व मिआन राजू यांनीं निजामशाहीचा जो मुलख मोगलांनीं काबीज केला होता त्यापैकीं बराच परत घेतला. मिआन राजूनें दौलताबादेपासून उत्तरेस

---

१ कोणी ह्मणतात कीं, त्याला आग्रा येथें नेऊन कैदेंत ठेविलें होतें.

२ प्रो. जदुनाथ सरकार याला बुराण निजामशहा ह्मणतात. दुसरे बहुतेक इतिहासकार याचें दुसरा मूर्तिजा निजामशहा हेंच नांव देतात. आतां एवढें मात्र खरें कीं, याच्या आजाचें नांव पहिला बुराण निजामशहा असें होतें. यास्तव गादीवर बसण्यापूर्वी याचें नांव कदाचित् बुराण निजामशहा असें असावें.

गुजराथेपर्यंत व दक्षिणेस अहमदनगरापर्यंत सगळा मुलूख आपल्या कबजांत घेतला; व दक्षिणेकडचा सगळा प्रांत मलिकंबराच्या हातीं आला. हे दोघेहि सरदार आपण निजामशहाचे अंकित आहों असें बाह्यात्कारीं ह्मणत. परंतु वास्तविक सत्ता त्यांनीं आपल्या हातीं ठेविली होती. मूर्तिजा निजामशहास आवशाच्या किल्ल्यांत ठेविलें असून त्याच्या खर्चासाठीं त्या किल्ल्याच्या सभोंवतालील कांहीं गांवांचें उत्पन्न लावून दिलें होतें.

पुढें मिआन राजूनें मोगलांशीं सख्य करून मलिकंबरावरोबर युद्ध चालविलें. परंतु त्यांत मलिकंबराची सरशी होऊन मिआन राजू त्याच्या हातीं लागला, आणि मराठे सरदारांची फळी फुटून सगळे मलिकंबराचे अंकित झाले. ह्याप्रमाणें प्रतिपक्षास हतवीर्य करून मलिकंबर निर्वेधपणें कारभार पाहूं लागला. त्यानें सर्व राज्याचा बंदोबस्त यथास्थित करून जमाबंदीची उत्तम शिस्त लाविली. ह्या सुधारणेबद्दल त्याचा महाराष्ट्रांत मोठा लौकिक झाला. पुढें त्यानें स.१६१०त दौलताबादेजवळ खडकी[1] नांवाचें नवें शहर वसवून तेथें निजामशाही तक्त नेलें. त्यानें मोगलांशीं अनेक युद्धप्रसंग करून पुष्कळ यश संपादिलें. अहमदनगर मोंगलांच्या हातीं गेलें होतें तें त्यानें पुनः काबीज केलें. ह्याप्रमाणें मलिकंबर प्रबळ होऊन मोगलांचें कांहीं चालूं देईना, तेव्हां दिल्लीचा बादशहा जहांगीर यानें आपला पुत्र शहाजहान यास मोठें सैन्य देऊन निजामशाही मुलूख पुनरपि काबीज करण्यासाठीं दक्षिणेंत स. १६१७ त रवाना केलें; व त्याच्या मागोमाग आपणहि सैन्य घेऊन निघाला. मोगलसैन्याची व मलिकंबराची स.१६२०त मोठी निकराची लढाई झाली. ह्या युद्धांत मराठे सरदार मोठ्या शौर्यानें लढले. शहाजीराजे यांच्या अंगच्या शौर्यवीर्यादि गुणांचें निदर्शन पहिल्यानें ह्याच युद्धांत झालें. मलिकंबराचा पराभव होऊन त्यास मागें हटावें लागलें. तरी शहाजीराजे यांनीं कच न खातां मोगलांच्या सैन्यावर वेळोवेळां छापे घालून त्यास पुरेपुरे करून सोडिलें. ह्या मर्दुमकीस्तव त्यांची निजामशाही दरबारांत मोठी वाहवा झाली. ते मोठे शूर व युद्धकुशल सरदार आहेत अशी सर्वांची खात्री झाली. मलिकंबराचा त्यांच्यावर फारच लोभ जडला.

शहाजहानानें पाहिलें कीं, मराठे सरदारांचें पाठबळ आहे तोंपर्यंत निजामशाही पादाक्रांत होणें कठीण आहे.यास्तव त्यानें त्यांच्यांत फंदफितुरी आरंभिली. लुखजी जाधवराव वगैरे सरदारांस त्यानें मोठी लालूच दाखवून वश करून

---

१ ह्याच शहरास पुढें औरंगजेबानें औरंगाबाद असें नांव दिलें.

घेतलें. ह्या सरदारांचें मलिकंबराशीं चांगलेंसें पटत नसल्यामुळें ते सहज फितूर झाले. असें सांगतात कीं, लुखजी जाधवरावास मोगलांकडून चोवीस हजारांची मनसब प्राप्त झाली[1]. शिवाय त्याच्या कित्येक आप्तांसहि मोठमोठ्या मनसबा मिळाल्या. हें वर्तमान स. १६२१ त घडलें. शहाजीराजे मात्र मोगलांच्या ह्या लालचीस भुलले नाहींत. ते मलिकंबराचा पक्ष धरून राहिले.

ह्याप्रमाणें फितुरी होऊन आपला पक्ष दुर्बळ झाला असें पाहून मलिकंबरानें निरुपायास्तव अहमदनगर व त्या भोंवतालचा मुलूख मोगलांस देऊन त्यांशीं सख्य केलें. पुढें शहाजहानास दिल्लीकडे जावें लागलें. ही संधि साधून मलिकंबरानें मोगलांच्या सैन्यास हांकून देऊन त्यांच्या हातीं गेलेला मुलूख पुनरपि काबीज केला. नंतर शहाजहान पुनः दक्षिणेंत आला; व फितूर झालेल्या मराठे सरदारांच्या साहाय्यानें मलिकंबरानें घेतलेला मुलूख त्यानें पुनरपि हस्तगत केला. ह्या वेळीं मलिकंबर फारच जेरीस आला. शहाजीराजे यांनीं त्यास मोठ्या इमानानें साहाय्य केलें, परंतु मोगलांचें सैन्यबळ प्रचंड असल्यामुळें त्याचें कांहींएक चालेना. तेव्हां अशा प्रबळ शत्रूशीं भांडत राहून निजामशाही बुडवावी त्यापेक्षां त्यांशीं तह करून सलोखा करावा, असा मलिकंबरानें विचार केला; व त्याप्रमाणें त्यांशीं संधि करून तो त्यांच्या तावडींतून बरेपणीं सुटला. यानंतर

---

१ कांहीं बखरींत लुखजी जाधवराव मोगलांस जाऊन मिळण्याचें कारण येणेंप्रमाणें दिलें आहेः दुसरा मूर्तिजा निजामशहा मरण पावल्यावर त्याचे दोघे लहान मुलगे सहासात वर्षांचे होते. बादशहाच्या स्त्रियांनीं साबाजी अनंत ह्मणून एक चतुर पुरुष निजामशाहींत मुत्सद्दी होता त्याला विचारिलें कीं, वजिरी चालविण्यास लायक असा पुरुष आपल्या राज्यांत कोण आहे ? तेव्हां त्यानें शहाजीराजे यांचें नांव सांगि-तलें. त्यावरून त्यांनीं त्यांस वजिरी देऊन सर्व राज्यकारभाराचा कुलअखत्यार दिला. शहाजीराजे निजामशहाच्या मुलांस आपल्या मांडीवर घेऊन तक्तावर बसत, व लुखजी जाधवराव वगैरे मोठमोठ्या सरदारांस तक्तापुढें येऊन कुरनिसात करावी लागे. जाधवरावास ह्याबद्दल फारच वाईट वाटूं लागलें. जो कुणबी आपल्या देवडीवर एक वेळ चाकर होता, त्याच्या पोराची अशी वढती होऊन त्यानें मसनदीवर बसावें, आणि आपण त्याच्या समोर उभें राहून मुजरा करावा, ह्यांत आपला पाणउतारा होत आहे, असें जाधवरावास वाटून त्याच्या मनांत त्या सरकाराविषयीं वैषम्य आलें. मग त्यानें दिल्लीच्या बादशहाकडे आपला वकील पत्र देऊन पाठविला आणि त्यास निजामशाहीवर स्वारी करावयास सांगितलें. त्यानें मीरजुमलानामक एका सरदारास साठ हजार फौज देऊन जाधवरावाच्या मदतीस पाठविलें. त्यास जाधवराव व दुसरे कांहीं मराठे सरदार जाऊन मिळाले.

त्यानें मोगलांशीं विरोध असा कधींहि केला नाहीं. ह्यापुढें मलिकंबर फार दिवस जगला नाहीं. एकाएकीं कांहीं रोग होऊन स. १६२६ त त्याचें देहावसान झालें. मरणसमयीं त्याचें वय ८० वर्षांचें होतें.

मलिकंबर मरण पावतांच मोगलांनीं लुखजी जाधवरावाच्या मदतीनें निजामशहाशीं पुनः युद्ध सुरू केलें. ह्या सुमारास जहांगीर बादशहा मरण पावल्यामुळें शहाजहानास दिल्लीस जावें लागलें. तेव्हां त्यानें जाधवरावाच्या मदतीस कांहीं फौज ठेवून दिल्लीकडे कूच केलें. ह्या वेळीं शहाजीराजांनीं साबाजी अनंतनामक एका चतुर पुरुषाच्या साहाय्यानें अल्पवयी मूर्तिजा निजामशहाच्या आईचा आपल्यावर पूर्ण भरंवसा बसवून निजामशाहीचा सगळा कारभार आपल्या हातीं घेतला होता; आणि दौलताबादेवर मोगल चालून आले तेव्हां निजामशहास व त्याच्या आईस तेथून काढून कल्याणाजवळ माहुली नांवाचा एक किल्ला कासार घाटांत आहे तेथें नेऊन ठेविलें. ह्या किल्ल्यास जाधवरावानें मोगल सैन्यानिशीं वेढा दिला. शहाजीराजांनीं सहा महिने किल्ला लढवून शत्रूस बिलकूल दाद दिली नाहीं. तरी शत्रूचा वेढा कांहीं केल्या उठेना. मोगलांचें अधिकाधिक सैन्य किल्ल्यासभोंवार जमा होऊं लागलें. इतकें झालें तरी शत्रूशीं शेवटपर्यंत टक्कर देण्याची हिंमत शहाजीराजांस होती. खरें पाहतां निजामशाहीचें रक्षण करण्यास इमानानें व शौर्यानें झटणारा पराक्रमी सरदार त्या वेळीं शहाजीराजांवांचून कोणीहि नव्हता. परंतु त्या पडत्या काळीं निजामशहाच्या आईला दुर्बुद्धि सुचल्यामुळें राजाचें मन उदास होऊन त्यांस आपल्या धन्यास सोडून जावें लागलें. लुखजी जाधवरावानें निजामशहाच्या आईशीं मिलाफाचें बोलणें लावून तिला वश करून घेतलें, व निजामशाही अजीबात बुडविण्याचा घाट घातला. हें पाहून शहाजीराजांस फार वाईट वाटलें. त्यांनीं असा विचार केला कीं, खावंदच बेदील झाला तर त्याच्या वतीनें लढून आपला प्राण धोक्यांत घालण्यांत काय अर्थ आहे? आपण याचे सेवक ह्मणवून येथवर निमकहलालीनें वागलों, त्याचें यापुढें कांहीं चीज होईलसें दिसत नाहीं. तेव्हां आपल्यामुळें पादशाहत बुडाली हें अपयश कशास घ्यावें? आपणच येथून निघून जावें हें उत्तम. असा बेत करून व तो निजामशहास व त्याच्या आईस कळवून, त्यांनीं आपल्या निवडक विश्वासू लोकांनिशीं किल्ल्यांतून निघून जाण्याची सिद्धता केली. मग एके रात्रीं अकस्मात् किल्ल्याबाहेर पडून, शत्रूची फळी फोडून ते पार निघून गेले. जाधवरावाला हेंच हवें होतें. शहाजीराजे किल्ल्यांतून पळून गेल्याचें

वर्तमान त्यास कळतांच तो त्यांच्या पाठलागास निघाला. हा पाठलाग जाधवरावानें कित्येक दिवस मोठ्या आवेशानें व नेटानें चालविला. ही श्वशुरजामातांची धरपकड फलटणपर्यंत झाली. तेथपर्यंत शहाजीराजे त्याला बिलकुल गांठले नाहींत. फलटणच्या सरहद्दीवर पोचतांच जाधवरावानें लागलींच माघार खाली. कारण त्याला ठाऊक होतें कीं, निंबाळकरांचें साहाय्य मिळून शहाजीराजांला अमळ जोर आला कीं ते आपणावर उलटून आपली दाणादाण करण्यास कदापि चुकणार नाहींत.

शहाजीराजे माहुली किल्ल्यांतून निघाले त्या वेळीं त्यांची बायको जिजाबाई व त्यांचा मुलगा संभाजी, जो त्या वेळीं तीनचार वर्षांचा होता, हीं त्यांच्या बरोबर होतीं. जिजाबाई त्या वेळीं सात महिन्यांची गरोदर होती. पाठीवर शत्रु असल्यामुळें त्यांना मोठ्या वेगानें दौड करावी लागली. जिजाबाईस घोड्यावर बसवून नेत होते. कांहीं कोस दौड झाली न झाली तों तिच्या पोटांत दुखून येऊन अशा वेदना होऊं लागल्या कीं तिच्यानें एक पाऊल पुढें जाववेना. तेव्हां तिला कोठें तरी सुरक्षित स्थळीं ठेवून पुढें जावें असा राजांनीं बेत केला. त्या वेळीं जुन्नरास श्रीनिवासरावाचें ठाणें होतें. हा तेथें स्वतंत्र होऊन बसला होता. ह्याचें व शहाजीराजांचें पूर्वीपासून सख्य होतें. यास्तव जिजाबाईस त्याच्या आश्रयानें शिवनेरी किल्ल्यांत ठेविलें व तिच्या रक्षणार्थ कांहीं स्वार व इतर लोक दिले[१]. शहाजीराजे पुढें निसटून गेल्यावर मागोमाग जाधवराव त्या किल्ल्यापाशीं आला, तेव्हां लोकांनीं त्याला असें सांगितलें कीं, शहाजीराजांचें आणि तुमचें वैमनस्य असलें तरी मुलीनें कांहीं तुमचा अपराध केलेला नाहीं. यास्तव तिला भेटून तिच्या रक्षणाविषयीं योग्य तजवीज करावी. ती मोगलांच्या हातीं लागली असतां विटंबना कोणाची होणार याचा विचार करा. हा बुद्धिवाद ऐकून जाधवरावाचें मन द्रवलें; आणि तो तिच्या भेटीस गेला. तिनें त्याला पुष्कळ दोष देऊन ह्मटलें: 'त्यांच्या ऐवजीं मी आतां तुमच्या हातीं सांपडलें आहें. जें कांहीं पारिपत्य करावयाचें तें मला करा.' जाधवरावानें तिला पोटाशीं धरून ह्मटलें: 'होणारासारखी बुद्धि सुचून वैमनस्य पडलें, त्याला कांहीं इलाज

१ कित्येक बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, शहाजीराजांनीं निरुपायास्तव जिजाबाईला वाटेंतच टाकून व तिच्या रक्षणार्थ कांहीं लोक ठेवून पुढें पलायन केलें. पुढें जाधवराव तेथें आला, व त्याला आपल्या मुलीची करुणा येऊन तिला त्यानें शिवनेरी किल्ल्यांत सुरक्षितपणें पोंचविलें व तिच्या रक्षणार्थ पांचशें स्वार ठेविले.

नाहीं. तुला आतां कोठें जावयाचें तें सांग. सिंदखेडास चलत असलीस तर तुला मी तिकडे सुरक्षितपणें पोंचविण्याची व्यवस्था करितों.' ती ह्मणाली, 'मला येथेंच राहावयाचें, माहेरीं जावयाचें नाहीं.' तिचा असा निश्चय पाहून जाधवरावानें तिच्या रक्षणार्थ आणखी कांहीं सरंजाम दिला. ह्याप्रमाणें ती मानी स्त्री आपल्या पतीनें नेमून दिलेल्या ठिकाणींच राहिली. आपल्या पतीशीं आपल्या पित्यानें असें वैर करावें हें तिला मुळींच आवडलें नाहीं. चोहोंकडे अशी धामधूम चालू असतां तेथेंच राहण्याचा तिनें आग्रह धरिला; आणि पुढेंहि कधीं ती माहेरीं गेली नाहीं.

शहाजीराजे पळाले ते थेट विजापुरास गेले. निजामशहाच्या आईची घरफूट नजरेस येतांच त्यांनीं विजापुरसरकाराशीं राजकारण करण्यासाठीं बाळकृष्णपंत हनुमंते यांस तिकडे अगोदरच पाठविलें होतें. त्या सरकारचे त्या वेळचे मुख्य मुत्सद्दी मुरार जगदेव व रणदुल्लाखान यांस शहाजीराजांची योग्यता चांगली ठाऊक होती. अदिलशहानें राजांचा बहुमान केला, व निजामशाही बुडूं न देण्याचा जो त्यांचा हेतु तो सिद्धीस नेण्यास लागेल तें साहाय्य करण्याचें त्यानें त्यांस वचन दिलें व त्यांच्या मदतीस कांहीं फाजहि दिली.

इकडे निजामशाहींत अधिकारांतर झालें. मलिकंबर मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र फत्तेखान ह्यास वजिरी प्राप्त झाली. हा फत्तेखान स्वभावानें मोठा गर्विष्ठ व क्रूर होता. मलिकंबराची कर्तबगारी, धोरण व राज्यांतील मोठमोठ्या सरदारांस वागवून घेण्याची शैली हीं त्यास मुळींच नव्हतीं. त्यानें मोगलांशीं कांहीं वेळ युद्ध चालविलें, पण त्यांत त्याला यश असें कधींच आलें नाहीं. ह्या वेळीं मोगलांचा सरदार खानजहान लोदी हा त्याच्याशीं दक्षिणेंत लढत होता. ह्या सरदारानें फत्तेखानाशीं पुढें लवकरच तह केल्यामुळें लढाई बंद पडून निजामशाहीचा कांहीं वेळ निभाव लागला.

निजामशहास फत्तेखानाचा शिरजोरपणा सहन न होऊन त्यानें त्याला अधिकारावरून दूर करून कैदेंत टाकिलें आणि तकरीबखाननामक एका दुसऱ्या सरदारास आपला वजीर केलें.[१] हें असें अधिकारांतर झालें तेव्हां जाधवरावानें पुनः निजामशहाकडे जावें असें मनांत आणून त्याच्याशीं सलोख्याचें बोलणें

१ खाफीखान ह्मणतो कीं, फत्तेखानामागून हमीदखान हा वजीर झाला. हा हबशी सरदार होता. याची स्त्री अतिरूपवती होती, तिला सुलतान मोहित झाल्यामुळें हा मोठ्या योग्यतेस चढला.

त्लाविलें. मूर्तिजा निजामशहा हा मोठा खुनशी मनुष्य असून त्याला धोरणहि बेताचेंच होतें. त्याच्या मनांत जाधवरावाविषयीं पराकाष्ठेचा दंश होता. एवढा बलाढ्य सरदार आपण होऊन आपल्याकडे येत आहे, तर मागलें सगळें विसरून जाऊन त्याला आपल्या पक्षाकडे घेऊन आपल्या राज्याची बळकटी करावी, असा विचार त्याला कांहींच सुचला नाहीं. पूर्वी केलेल्या निमकहरामी-बद्दल सूड उगविण्याचा त्यानें बेत करून जाधवरावाला दौलताबादेच्या किल्ल्यांत आपल्या भेटीस बोलाविलें, व त्याचें काय ह्मणणें आहे तें समक्ष ऐकून घेण्याचें मिष केलें. त्याप्रमाणें जाधवराव आपला मुलगा अचलोजी यासह निजामशहाच्या दरबारास आला. इतक्यांत कांहीं गुप्त मसलत करावयाची आहे असा बहाणा करून बादशहा कचेरींतून उठून आंत गेला; आणि पूर्वी ठरवून ठेविल्याप्रमाणें तिघे मुसलमान सरदार आपल्या तरवारी उपसून जाधवरावाच्या व त्याच्या मुलाच्या अंगावर धावून आले, आणि त्यांनीं त्यांच्या हातांतल्या तरवारी हिसकावून घेतल्या. हा असा दगा पाहून ते पितापुत्र आपल्या कंवरेच्या कटारी काढून त्यांच्याशीं मोठ्या शौर्यानें लढले; परंतु यवनसरदारांपुढें त्यांचें कांहींएक न चालून शेवटीं तें तेथेंच ठार झाले.[1] जाधवरावाची बायको गिरिजाबाई व बंधु भोताजीराव हीं कांहीं सैन्यासह शहराबाहेरील हौदापाशीं उतरलीं होतीं. त्यांला हें घोर वर्तमान कळतांच ती आपली फौज घेऊन सिंदखेडास पळून गेली. मग गिरिजाबाईनें मोगल बादशहापाशीं अर्ज करून आपला दीर भोताजीराव[2] ह्यास आपल्या नवऱ्याची मनसब व

---

१ मोडकक्रत अदिलशाहीच्या इतिहासांत ही जाधवरावाची हकीगत अमळ निराळ्या रीतीनें दिली आहे. ती अशीः फत्तेखानास कैद केल्यावरून जाधवराव वगैरे मराठे सरदारांस आपल्या जीवाचें व अब्रूचें रक्षण कसें करावें याची फिकीर वाटूं लागली. जाधवरावानें पळून जाऊन मोगलांचा आश्रय करण्याचें मनांत आणिलें. ही गुणगुण निजामशहाच्या कानावर जातांच तो घोटाळ्यांत पडला. जाधवरावासारखा बलाढ्य सरदार मोगलांकडे जाऊन त्यांनीं त्यास पाठीशीं घातलें तर आपला पक्ष बराच दुर्बळ होईल असें त्याला वाटलें, व त्यास पकडून कैद करण्याचा त्यानें बेत केला. नंतर एके दिवशीं जाधवराव आपल्या पुत्रासह दरबारांत कांहीं कामानिमित्त आला असतां हा असा दग्यानें त्यांचा खून झाला. जाधवरावाबरोबर त्याच्या दुसऱ्या मुलाचा व एका नातवाचा खून झाला, असें मुसलमानी बखरींत आहे.

२ कित्येक बखरींत याचें नांव विठोजी असें दिलें आहे. कित्येक तर याचें नांव नथुजी असेंही देतात.

जाहगीर देवविली. बादशहानें तिच्या एका मुलास व नातवासही मनसब दिली. ह्यानंतर हें जाधवाचें घराणें अखेरपर्यंत मोगलांची नोकरी करून राहिलें.

शहाजीराजे ह्या वेळीं परिंड्याच्या किल्ल्यांत असून, आसपासचा मुलूख हस्तगत करून त्यांत स्वतंत्रपणें अंमल चालवीत होते. आपल्या सासऱ्यास दग्यानें ठार मारिल्याचें वर्तमान ऐकून त्यांनीं असें मनांत आणिलें कीं, निजामशहाशीं पुनः सलोखा करण्याच्या नादास लागण्यांत किंवा त्याच्या पक्षानें भांडण्यांत आतां कांहीं अर्थ नाहीं. कारण मूर्तिजाबादशहा मोठा खुनशी व घातकी मनुष्य आहे अशी त्यांची पुरी खात्री झाली. मग राजांनीं असा बेत केला कीं, ह्या वेळीं साधेल तेवढा मुलूख हाताशीं घालून आपण स्वतंत्र होऊन बसावें. त्यांनीं संगमनेरापासून पुण्यापर्यंतचा सगळा मुलूख काबीज केला व आसपासचे सगळे किल्ले हस्तगत केले. ह्या धामधुमींत त्यांनीं विजापूरसरकारचाही कांहीं मुलूख घेतला. त्यावरून त्या सरकारास राग येऊन राजांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं मुरारपंतास मोठ्या सैन्यानिशीं पाठविलें. त्यानें राजांच्या ताब्यांतले कांहीं महाल हस्तगत केले. पुणें, इंदापूर वगैरे काबीज करून राजांचा वाडा वगैरे घरें जाळून टाकिलीं. विजापूरकरांच्या ह्या मोठ्या सैन्याशीं झुंजण्याचें राजांस ह्या वेळीं सामर्थ्य नव्हतें. ह्मणून त्यांनीं जुन्नरच्या श्रीनिवासरावाचा आश्रय धरिला. मुरारपंतानें भिलसारच्या टेंकडीवर एक किल्ला बांधून त्याचें नांव दौलतमंगळ असें ठेविलें; आणि त्यावर दोन हजार लोक हाताखालीं देऊन रामरावास ठेविलें. त्यानें चंद्रराव, बाजी दळवी वगैरे सरदारांबरोबर सैन्य देऊन तळकोंकण काबीज करावयास पाठवून स्वतः विजापुराची वाट धरिली. विजापूरकरांची वावटळ निघून गेल्यावर त्यांनीं जुन्नराहून निघून, पमेगड नांवाचा किल्ला मोडकळीस आला असून त्यांत कोणाचें ठाणें नव्हतें, त्याची डागडुजी करून त्याचें शामगड[1] असें नांव ठेविलें; व त्यांत ते राहूं लागले. येथें राहून त्यांनीं आपल्या हातचे गेलेले सगळे किल्ले व महाल पुनः हळूहळू काबीज केले, पांचसहा हजार फौजेची जमाजम केली, व जुन्नर

१ बसातीन-इ-सलातीन यांत असें ह्मटलें आहे कीं, राजांनीं भीमगडाची दुरुस्ती केली असून त्यास शहागड असें नांव ठेविलें होतें. (पृ० ४४१.) पमेगडाला यांत भीमगड हें नांव दिलें आहे. शहाजीराजांनीं एका बाळनिजामशहाला गादीवर बसवून त्याच्या नांवानें पुढें कारभार चालविला तो ह्याच गडांत.

व संगमनेर ह्यांपासून अहमदनगर व दौलताबाद ह्यांपर्यंत सगळा मुलूख हाताशीं घातला; त्याचप्रमाणें बालेघाटाचाही मुलूख त्यांनीं कबजांत घेतला.

ह्या सुमारास मोगलांच्या खानजहान लोदी नांवाच्या एका सरदारावर शहाजहान बादशहाची इतराजी झाल्यावरून तो दक्षिणेंत पळून येऊन निजामशाही सरकाराच्या आश्रयानें राहिला. त्याच्या पारिपत्यास दिल्लीच्या बादशहानें फौज रवाना केली. तेव्हां निजामशाहींतील देशमुख व जाहगीरदार लोदीचा पक्ष उचलून मोगलांशीं लढूं लागले. शहाजीराजांनींही त्याचा पक्ष स्वीकारून त्याला पुष्कळ साहाय्य केलें व मोगलांच्या सैन्याचें कांहींएक चालूं दिलें नाहीं. हें वर्तमान शहाजहानास कळलें तेव्हां त्याला अशी भीति वाटली कीं, दक्षिणेंतील मराठे सरदार व मुसलमान बादशहा लोदीस सामील झाल्यानें आपल्या सत्तेला व गादीला धक्का बसेल; यास्तव ह्या लोदीचा व त्याच्या पक्षाच्या लोकांचा वेळींच नायनाट केला पाहिजे. असा निर्धार करून तो मोठ्या सैन्यानिशीं दक्षिणेंत आला; व त्यानें असें जाहीर केलें कीं, जे कोणी लोदीला मदत करितील किंवा त्याच्या पक्षाला सामील होतील त्यांचा समूळ नाश केल्यावांचून आपण राहणार नाहीं. मग त्यानें आपल्या एकंदर सैन्याच्या तीन टोळ्या करून, त्या तीन सरदारांच्या हातीं देऊन लोदीवर व त्याच्या पक्षाच्या लोकांवर रवाना केल्या. त्यांपुढें लोदीच्या पक्षाचा टिकाव न लागून तो दक्षिणेकडे पळत सुटला. त्यानें विजापूरकरांची कुमक मागितली, पण ती त्यांनीं त्याला दिली नाहीं. तेव्हां तो पुनः दौलताबादेकडे वळला, व निजामशहानें त्याला मदत केली. मोगलांच्या व निजामशहाच्या सैन्यांची लढाई झाली. तींत मोगलांची सरशी झाली. ह्याप्रमाणें चोहोंकडून निरुपाय होऊन लोदी काबुलास पळून जाण्याच्या उद्देशानें उत्तरेकडे दौड करूं लागला. मोगलांच्या फौजेनें त्याचा सारखा पिच्छा पुरविला. तेव्हां शेवटीं निराश होऊन लोदी आपल्या विश्वासू लोकांसह एकदम मागें उलटला, व शत्रूच्या सैन्यावर हल्ला करून मोठ्या शौर्यानें लढून समरभूमीवर पडला.

ह्याप्रमाणें लोदीचा नाश झाल्यावर शहाजीराजांस अशी दहशत पडली कीं, आतां शहाजहान आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वर्तन करण्यास प्रवृत्त होऊन आपल्या प्रचंड सैन्याचा मोर्चा आपणांवर फिरवील. ह्या प्रसंगीं आपला बचाव करण्याची त्याला एकच युक्ति बरीशी दिसली. ती ही कीं, बादशहाला शरण जाऊन कृतापराधांची क्षमा मागावी व त्याची नोकरी पतकरून राहावें. मग ह्या आश-

याचा अर्ज त्यांनीं अजिमखाननामक एका सरदाराच्या द्वारें बादशहास केला. त्यांत त्यांनीं बादशहास अशी विनंति केली होती कीं, 'मी तुमच्या नोकरीस राहावयास तयार आहें. तुह्मी मला माझ्या अपराधांबद्दल क्षमा करून माझ्या जीवास कांहीं अपाय करणार नाहीं, असें आश्वासन द्याल तर मी आपल्या हुजुरास दाखल होईन.' शहाजहानास राजांच्या अंगच्या शौर्यवीर्यादि गुणांची चांगलीच प्रतीति आली होती. शिवाय निजामशाही बुडविण्याचा जो त्याचा संकल्प तो सिद्धीस नेण्याच्या कामीं शहाजीराजांसारख्या बलाढ्य व पराक्रमी सरदाराचें साहाय्य मिळाल्यास फारच उत्तम, असें त्या बादशहास वाटून त्यानें राजांचें बोलणें तत्काळ मान्य केलें, व त्यांस अभयवचन देऊन हुजुरास बोलाविलें. तेव्हां राजे आपले दोन हजार स्वार घेऊन बादशहाच्या भेटीस गेले. तेथें त्यांचा बहुमान होऊन त्यांस पांच हजारांची मनसब मिळाली.[१] निजामशाही सरकाराकडून त्यांला पूर्वीं मिळालेली जाहगीर त्यांच्याकडे कायम केली; व तीशिवाय आणखी कांहीं महाल दिले[२]. शहाजहान इतकेंच करून राहिला नाहीं; तर त्यानें राजांच्या कांहीं आप्तांस व पदरच्या इतर सरदारांसहि मनसबा दिल्या.[३] विठोजीचा खेळोजी[४] ह्मणून एक मुलगा होता. तो ह्या वेळीं

---

१ कांहीं मराठी बखरींत शहाजी राजांला ह्या वेळीं बावीस हजारांची मनसब मिळाली होती असें आहे. खाफीखान ह्मणतो कीं, सहा हजार पायदळ व पांच हजार घोडदळ ठेवितां येईल एवढी मनसब त्यांस मिळाली होती. (इलिअट भा. ७, पृ. १५)

२ ह्या नवीन मिळालेल्या प्रांतांपैकीं अहमदनगराचा प्रांत असावा. कारण पुढें शिवाजी महाराजांनीं ह्या प्रांताला हक्क सांगितला होता. मि. किंकेड ह्मणतात कीं, त्यांस आणखी फत्तेखानाचीही जाहगीर दिली.

३ प्रो. जदुनाथ सरकार ह्मणतात कीं, राजांनां ह्या वेळीं बादशहानें दोन लक्ष रुपये इनाम दिले, व त्यांचा मुलगा संभाजी यास दोन हजारांची मनसब दिली; व त्यांच्या एका मिनाजी नांवाच्या बंधूला तीन हजारांची मनसब दिली.

४ ह्याला पांच हजारी मनसब मिळाली होती. त्याच्या बरोबर याचे दोघे भाऊ मालोजी व परसोजी हेही मोगलांकडे गेले. पुढें दौलताबाद मोगलांच्या ताब्यांत जाऊन निजामशाही बुडते असें पाहून खेलोजी मोगलांस सोडून विजापूरकरांकडे गेला. याची बायको गोदावरी नदीवर स्नानास गेली असतां तिला एका मोगल सरदारानें पकडून नेलें. त्यानें चार लाख होन खंडादाखल घेऊन तिला सोडून दिलें. ह्यानंतर विजापूरकरांचा मोगलांशीं तह झाल्यावर त्याला त्या सरकारानें आपल्या नोकरीवरून दूर केलें. तेव्हां तो दौलताबादेजवळील आपल्या वडिलांच्या पाटीलकीच्या गांवीं जाऊन राहिला आणि तेथून मोगलांच्या अमलांत लुटालूट करूं लागला. औरंग-

राजांबरोबर होता. त्यासही इतरांबरोबर मनसब मिळाली. हें वर्तमान स. १६३० त घडलें. ह्या वेळीं जुन्नर, संगमनेर व वैझापूर हे प्रांत शहाजी राजांस मिळाले,व ते हस्तगत करण्यास राजांस पाठविलें;आणि नंतर त्यांस नाशिक येथें ठेविलें.

ह्या वेळीं दक्षिणेंत मोठा दुष्काळ पडून लोक अगदीं हैराण झाले. निजामशाही प्रजेचा फारच नाश झाला. त्यांत आणखी पटकी उद्भवली. तीमुळें तर हजारों लोक पटापट मरूं लागले. सगळा देश ओस पडून सरकारी वसुलास मोठाच धक्का पोंचला. असा दुहेरी कहर गुदरला असून मोगलांसारखा प्रबळ शत्रु निजामशाहींत सारखा धुमाकूळ उडवून देत होता. निजामशाहींतील बरेच जहागीरदार व मनसबदार मोगलांनीं नाहींतसे करून त्यांच्या जागीं आपले सरदार नेमून दिले. असा चोहोंकडून गहजब झाल्यामुळें आपली गादी आतां खास जाते असें निजामशहास वाटूं लागलें. आपले मोठमोठे सरदार फितूर करून मोगलांनीं आपल्या पक्षास सामील करून घेतले, तेव्हां आतां आपली धडगत दिसत नाहीं, असा विचार करून, ह्या सर्व कहराचें मूळ तो शोधूं लागला. तेव्हां त्याच्या मनानें असें घेतलें कीं, आपला नवा वजीर ह्या सर्व संकटांचें कारण आहे. मग त्यानें त्याला अधिकारावरून दूर करून, फत्तेखानास बंदींतून आणून पुनः वजिरी दिली. तकरीबखानास ही आपली मानखंडना सहन न होऊन तो मोगलांस जाऊन मिळाला. त्यांनीं त्याला सहाहजारी सरदार करून आपल्या पदरीं ठेवून घेतलें.

फत्तेखानाच्या हातीं पुनः अधिकार येतांच त्यानें निजामशहाचा मागील अपकाराबद्दल सूड उगविण्याचा निर्धार केला. बादशहास वेड लागलें आहे असा प्रवाद त्यानें लोकांत पसरून त्याला प्रतिबंधांत ठेविलें व लवकरच गळफांस देऊन ठार मारिलें. त्याच्या पक्षाच्या मोठमोठ्या पंचवीस सरदारांचा एकेच दिवशीं त्यानें खून करून सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेतली. (स. १६३२) हें असें क्रूर कर्म करून सर्व राज्याधिकार आपण बळकाविला तो आपल्या हातीं कायम राहावा यासाठीं त्यानें शहाजहान बादशहास असा अर्ज केला कीं,[1] 'दिल्लीच्या

जेबानें आपले लोक त्याच्यावर पाठवून त्यास पकडून आणून ठार मारिलें. (प्रो. सरकारकृत औरंगजेबाचें चरित्र, भा. १, पृ. ५५.)

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, त्यानें हा अर्ज आपला मुलगा अबदूल रसूल याच्या हस्तें पाठविला.

बादशहाचा अंकित होऊन राहण्याची मला किती उत्कट इच्छा आहे याविषयीं खात्री व्हावी ह्मणूनच केवळ हें साहसकर्म मीं केलें आहे. तूर्त मीं मूर्तिजाबादशहाचा शहाहुसेन नांवाचा दहा वर्षांचा मुलगा गादीवर बसविला आहे, या संबंधानें बादशहाचा काय अभिप्राय आहे तो कळावा.' शहाजहान मोठा धूर्त होता. त्याला फत्तेखानाचा मनसुबा तत्काळ कळून आला. निजामशाहीचे बरेच परगणे ह्या वेळीं त्याच्या हातीं आले होते. कांहीं किल्ले मात्र अमळ मजबूत असल्या-मुळें हस्तगत झाले नव्हते. यास्तव फत्तेखानास हाताशीं धरून आपला मतलब पुरा साधावा असा विचार करून त्यानें त्याला असा निरोप पाठविला कीं, निजामशाही खजिन्यांतील सर्व मोलवान् जवाहीर व उत्तमउत्तम हत्ती आमच्याकडे पाठवून द्याल तर जो मुलूख अद्यापि तुमच्या हातीं उरला आहे तो बालराजास बहाल करून तुह्मांसही खासगी जहागिरीदाखल कांहीं प्रांत तोडून देऊं. फत्तेखानास ही मागणी प्रथमतः रुचली नाहीं. जवाहीर व हत्ती पाठविण्यास तो बिलकुल राजी नव्हता. तेव्हां शहाजहानानें त्याच्या पारिपत्या-साठीं मोठें सैन्य रवाना केलें. मोगलांशीं सामना करण्याचें त्राण फत्तेखानास मुळींच नव्हतें. ह्मणून तो घाबरून जाऊन बादशहास शरण गेला. तो मागत होता तेवढा सगळा ऐवज त्यानें बिनहरकत त्याच्याकडे पाठविण्याची व्यवस्था केली, व रोख आठ लाख रुपये देऊन आणखी सालिना कांहीं खंडणी देण्या-चेंहि कबूल केलें. त्यावरून त्यास देऊं केलेली जहागीर त्याच्या नांवानें करून बालराजाच्या वतीनें सर्व राज्यकारभार पाहण्याची परवानगी त्याला शहाजहा-नानें दिली. ही जी जहागीर फत्तेखानास मिळाली तींत शहाजीराजांस पूर्वीं दिलेल्या कांहीं महालांचा समावेश झाला[1]. त्यामुळें त्यांस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें, व त्यांनीं मोगलांची ताबेदारी झुगारून देऊन पुनः स्वतंत्र होऊन राह-ण्याचा विचार केला. त्यांनीं फत्तेखानाचा पडता काळ पाहून निजामशाहीचा साधेल तेवढा मुलूख काबीज करावा असें मनांत आणिलें आणि नाशिक, त्रिंबक, संगमनेर, जुन्नर व उत्तरकोंकणाचा कांहीं भाग हाताशीं घातला. गालनाचा किल्लेदार फत्तेखानाच्या शिरजोरपणास त्रासून किल्ला शहाजीराजांस कांहीं दाम घेऊन द्यावयास सिद्ध झाला. हें वर्तमान मोगल सुभेदारास कळतांच

---

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, ह्या फत्तेखानाची जी जहागीर शहाजीराजांस दिली होती ती त्याची त्यास परत दिल्यामुळें शहाजीराजांस वाईट वाटलें, आणि त्यांनीं मोगलांची नोकरी सोडली.

त्यानें त्या किल्लेदारास मोठी लालूच दाखवून तो किल्ला आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

मग शहाजीराजांनीं विजापूरसरकाराशीं पुनः समेट करण्याचें मनांत आणून त्या दरबारचा मुख्य मुत्सद्दी मुरारपंत ह्याला आपलासा करून घेतलें व त्याच्या द्वारें त्या सरकाराशीं असें बोलणें लाविलें कीं, 'निजामशाहींत चोहोंकडे बेवंदाई होऊन फत्तेखानावर कोणाचाहि भरंवसा नाहीं असें झालें आहे. मोगलांनीं त्याला अगदीं दीन करून सोडिलें आहे. अशा समयीं निजामशाही प्रांत काबीज करणें फारसें कठीण नाहीं. तूर्त दौलताबादचा किल्ला सहज हस्तगत होण्याजोगा आहे. कारण तेथील बंदोबस्त चांगला नसून तो ज्या सरदारांच्या हवालीं आहे, ते बेदील झाले आहेत. सरकारच्या मर्जीस येत असल्यास त्या किल्ल्यावर फौज पाठवावी. मी सरकारच्या नोकरीस राहून तो किल्ला मोठ्या युक्तीनें व हिंमतीनें लढून काबीज करून देतों.' ही त्याची मसलत त्या सरकारास पसंत वाटली. शहाजीराजांसारखा बलाढ्य व पराक्रमी सरदार आपणांस लाभल्यानें मोगलांशीं टक्कर देण्यास आपणांला बराच वकूब येईल असें त्यास वाटलें. मग अदिलशहानें आपली फौज शहाजीराजांच्या मदतीस देऊन मुरारपंतास राजांबरोबर दौलताबादेवर पाठविलें.

शहाजीराजे विजापूरकरांशीं संगनमत करून त्यांची फौज घेऊन आपणावर चालून येत आहेत असें पाहून फत्तेखान घाबरून गेला. त्यांच्याशीं सामना करण्याचा त्याला आवांका नव्हता. मग त्यानें मोगल सुभेदार मोहबतखान यास असें कळविलें कीं, "शहाजीराजे मजवर चाल करून येत आहेत. किल्ल्यांत सामुग्री मुळीं नाहीं. तरी येऊन माझा बचाव करावा व किल्ला स्वाधीन करून घ्यावा. मी बादशहाचा अंकित होतों. त्यावरून मोहबतखान त्याच्या कुमकेस आला. ह्या मोगल सरदारानें विजापूरकरांचें सैन्य दौलताबादेवर चालून येत होतें त्यास अडवून त्याच्याशीं मोठ्या निकराचा सामना केला. ह्या वेळीं शहाजीराजांनीं आपल्या अंगच्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची अगदीं पराकाष्ठा

---

१ अबदुल हमीदच्या बादशाहनाम्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, ह्या वेळीं विजापूर सरकाराचा मुख्य कारभारी खवासखान हा होता. हा मूळचा कलावंत असून ह्या अधिकारास पोंचला होता. मुरारपंत हा त्याचा विश्वासू मसलतगार होता (इलिअट, भा. ७, पृ. २३.)

केली; परंतु शत्रुसैन्याचा जमाव मोठा असल्याकारणानें विजापूरकरांच्या फौजेचा मोड होऊन तीस मागें हटावें लागलें.

किल्ला लढून हातीं येत नाहीं असें पाहून शहाजीराजे व अदिलशहाचे सरदार यांनीं तो भेद करून ताब्यांत घेण्याचा बेत केला. त्यांनीं फत्तेखानास असा निरोप पाठविला कीं, दौलताबादेचा किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन कराल तर तुमचा सर्वस्वीं नाश होईल; परंतु शहाजीराजे यांचें जें नुकसान झालें आहे त्याची भरपाई करून देऊन तो किल्ला आमच्या ताब्यांत द्याल तर आमच्या दरबाराचा तुमच्याशीं पूर्ववत् स्नेह राहील, व तुमचा शत्रु तो आमचा शत्रु, असें मानून आह्मी तुह्मांस सर्व प्रसंगीं साहाय्य करूं. हें त्यांचें बोलणें फत्तेखानास मान्य होऊन त्यानें मोगलांशीं दगा करण्याचें धाडस केलें. तेव्हां विजापूरकरांनीं त्यास अन्नसामग्री व पैसा पुरविला. ही अशी कुमक मिळाल्यावर, मोगल सैन्यानें किल्ल्याखालीं तळ दिला होता, त्यावर त्यानें किल्ल्यावरून एकाएकीं तोफांचा भडिमार सुरू केला. शहाजीराजे विजापूरकरांची फौज घेऊन फत्तेखानाच्या कुमकेस आले. त्यांनीं मोगलांच्या छावणीवर बाहेरून एकसारखे छापे घालून त्यांस अगदीं हैराण करून सोडलें. ह्याप्रमाणें त्यांनीं पांच महिनेपर्यंत किल्ला शत्रूच्या हातीं जाऊं दिला नाहीं. तरी मोगलांच्या प्रबल सैन्यापुढें त्यांचा दम न निघून अखेरीस मोहबतखान विजयी झाला, आणि दौलताबादेचा किल्ला त्यानें सर केला. हें वर्तमान स. १६३३ त घडलें.

फत्तेखानाची ह्या युद्धांत पुरी दुर्दशा उडाली. तो अगदीं हतवीर्य होऊन मोगलांस शरण गेला. दिल्लीच्या बादशहानें त्याचा सर्व अधिकार काढून घेऊन

---

१ प्रो. सरकार हा किल्ला मोगलांच्या हातीं जाण्याचें कारण असें सांगतात कीं, किल्ल्यांतील माणसांचा भारी उपासमार होऊं लागला तेव्हां फत्तेखानानें मुरारपंताकडे अन्नसामुग्रीची मागणी केली. त्यास त्यानें असा जबाब दिला कीं, किल्ला पहिल्यानें आमच्या हवालीं करा ह्मणजे अन्नसामुग्री देतों. ही अट त्यास मान्य न होऊन त्यानें तो अभेद्य किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन केला. मि. किंकेड असें ह्मणतात कीं, महबतखानाचा मुलगा खानजमान दौलताबादेकडे येत आहे असें कळतांच शहाजी राजे त्याच्या अगोदर दौलताबादेपाशीं येऊन थडकले; आणि त्यांनीं फत्तेखानाशीं असें बोलणें लाविलें कीं, त्यानें मोगलांचा नाद सोडून विजापूरकरांशीं संगनमत करावें व सोलापूर व दुसरे पांच प्रांत यांवरची आपली सत्ता सोडावी, ह्मणजे दौलताबाद वगैरे किल्ले निजामशहाकडे राहूं दिले जातील. हें बोलणें फत्तेखानाला कबूल झालें. तेव्हां शहाजीराजे किल्ल्यांत कांहीं लोक व अन्नसामुग्री भरून मोगलांशीं टक्कर देण्यास सिद्ध झाले.

त्याला कांहीं वार्षिक वेतन ठरवून स्वस्थ बसावयास लाविलें. ज्या बालराजास निजामशाही तक्तावर बसविलें होतें त्याला ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत नेऊन कैदेंत ठेविलें, आणि निजामशाही राज्य खालसा करून सगळा मुलूख आपल्या ताब्यांत घेतला. ह्याप्रमाणें स. १६३३ त निजामशाहीची अखेर झाली. शहाजहान बादशहास याबद्दल कृतकृत्यता वाटून आपण एवढ्यापुरता निर्वेध झालों असें तो मानूं लागला. शहाजीराजे प्रबळ होऊन पुनः निजामशाहीची स्थापना करितील, व त्यांच्याशीं आपणांस पुनरपि युद्धप्रसंग करावे लागतील, हें त्याच्या ध्यानीं-मनींहि नव्हतें.

ह्या लढाईच्या वेळीं शहाजीराजांस साधेल त्या उपायानें जेर करण्याचा विचार मोगल सेनापतीनें केला होता. दौलताबादेस मोगलांचा वेढा पडला असतां, शहाजीराजे त्यांच्यावर वेळोवेळां छापे घालून त्यांस हैराण करूं लागले. तेव्हां मोहबतखानानें त्यांचा सूड उगविण्यासाठीं असा बेत केला कीं, शहाजीराजांची स्त्री जिजाबाई ही बायझापुरास[1] आहे, तिला हरउपायानें पकडून आणावें. इतक्यांत निजामशाहींतील एक किल्लेदार[2] मोहबतखानास शरण येऊन आपणास मोगल बादशहाच्या नोकरीस ठेवा, असें ह्मणूं लागला. तेव्हां त्यानें त्याला असें सांगितलें कीं, शहाजीराजे यांची स्त्री बायझापुरास आहे. तिला पकडून आणून आमच्या स्वाधीन कर, ह्मणजे तुझ्या इमानाविषयीं बादशहाची खात्री होऊन तुला नोकरी मिळेल.' ही अट त्या किल्लेदारास मान्य होऊन त्या प्रयत्नास तो लागला. त्यानें मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीनें जिजाबाईस पकडून

---

१ हें शहर औरंगाबादेच्या पश्चिमेस २५ मैलांवर आहे. शहाजीराजे खानजहान लोदीचा पक्ष सोडून मोगलांच्या सरदारांस कुमक करूं लागले त्या वेळीं जुन्नर, नाशिक, त्रिंबक, संगमनेर वगैरे प्रांत त्यांस जहागिरीदाखल मिळाले, त्यांबरोबरच बायझापूर त्यांच्या हातीं आलें होतें. ह्या गांवीं जाधवरावाचें कुटुंब राहत असून जिजाबाई आपल्या आईकडे त्या वेळीं राहत होती असें जें रा. सरदेसाई यांचें ह्मणणें आहे तें निराधार आहे. जुन्नरच्या श्रीनिवासरावाचा पुंडावा मोडून त्यास पकडण्याच्या धामधुमींत राजांनीं जिजाबाई व शिवाजी यांस शिवनेरी किल्ल्यांतून काढून बायझापुरास नेऊन ठेविलें होतें असें ते आपल्या मराठी रियासतींत ह्मणतात. (पृ. १५२ पाहा.) प्रो. सरकार जिजाबाईला पकडून नेल्याची हकीकत देत नाहींत. खेलोजीच्या स्त्रीला पकडून नेल्याचें मात्र ते लिहितात. पण बहुतेक मराठी बखरींत जिजाबाईस पकडून नेल्याचें लिहिलें आहे.

२ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, हा त्रिंबकचा किल्लेदार होता व त्याचें नांव ह्मालदारखान असें होतें.

मोगलांच्या छावणींत आणून दाखल केलें; परंतु ह्या वेळीं मोगलांच्या लष्करांत जाधवरावाचा भाऊ जगदेवराव हा होता, त्याला ही गोष्ट रुचली नाहीं. त्यानें खानापाशीं अशी रदबदली केली कीं, 'शहाजीराजे यांचें आमच्या घराण्याशीं वांकडें आहे, तें तुह्मांस महशूर आहेच. ह्या वैमनस्यामुळें त्यांनीं जिजाबाईस व तिच्या मुलास सोडून दिलें असून दोनतीन वर्षांपूर्वीं मोहित्यांची कन्या तुकाबाई हिजशीं विवाह केला आहे. त्यामुळें तर जिजाबाईचा व त्यांचा पुरा बेबनाव झाला आहे. यास्तव त्यांना पकडून कैद केल्यानें शहाजीराजांस तर कांहींएक वाईट वाटणार नाहीं; पण ह्यामुळें आमच्या घराण्याची मात्र नाहक इजत घेतल्यासारखें होईल.' हें त्याचें ह्मणणें खानास खरें वाटून जिजाबाईस त्यानें जाधवाच्या स्वाधीन केलें. त्यानें त्यांना शहाजीराजांच्या ताब्यांतील कोंडाणा किल्ल्यांत सुरक्षितपणें पोंचतें केलें. ह्याप्रमाणें आमच्या चरित्रनायकावर बाळपणीं आलेलें हें एक मोठेंच अरिष्ट टळलें.

पूर्वोक्त प्रकारें दौलताबादेजवळ विजापूरकरांच्या फौजेचा मोड होऊन तिला माघारीं फिरावें लागलें; आणि तीबरोबर शहाजीराजेहि निरुपायास्तव मागें आले. परंतु ह्या पराभवानें व आशाभंगानें राजे मुळींच हताश झाले नाहींत. त्यांचा जोम व उत्साह हीं कायम होतीं; किंबहुना तीं ह्या अपयशानें विशेषच वृद्धिंगत झालीं. त्यांनीं ह्या समयीं असा निश्चय केला कीं, निजामशाही मोगलांनीं बुडविली ती पुनः स्थापित करावयाची. ही प्रतिज्ञा कांहीं अशीतशी अवघड नव्हती. मोगलांसारख्या बलाढ्य शत्रूंशीं त्यांला झगडावयाचें होतें. राजांनीं विजापूरकरांच्या सैन्यासह परत तिकडे माघारीं न जातां तिला वाटेंतच सोडून नाशिकाकडून भीमगडाकडे कूच केलें[१]. हा किल्ला त्यांच्या ताब्यांत पूर्वीपासूनच होता. तीकडील डोंगरी मुलखांत राहून त्यांनीं पुनः फौज जमविली. पदरीं बरीचशी फौज झाल्यावर त्यांनीं पुणें व चाकण यांपासून बालेघाटापर्यंत सगळा प्रांत मोगलांच्या हातचा हिसकावून घेतला. ह्याप्रमाणें ते मोगलांचीं एकामागून एक ठाणीं उठवीत चालले. तेव्हां दौलताबादेच्या बंदोबस्तासाठीं इरादतखाननामक एका सरदाराची नेमणूक झाली होती, त्यानें शहाजीराजांची

---

१ मि. किंकेड बादशाही नाम्याच्या आधारानें ह्मणतात कीं, महबतखान दौलताबादेस आपले लोक ठेवून माघारीं वळतांच शहाजीराजांनीं लागलीच पुनः दौलताबादेवर हल्ला केला. तेव्हां किल्ल्याचा रखवालदार खानदौरान यानें मोठ्या शौर्यानें लढून राजांचें कांहींएक चालूं दिलें नाहीं.

ही धामधूम बंद करण्याचा एक उपाय योजिला. तो असा कीं, विठोजीचा मुलगा मालोजी भोंसले ह्मणून होता, त्याशीं त्यानें स्नेह करून त्याच्या द्वारें शहाजीराजांशीं असें बोलणें लाविलें कीं, तुह्मी मोगलांच्या मुलखास उपद्रव करण्याचें सोडून द्याल तर तुह्मांस पुनः शहाजहान बादशहाकडून बावीसहजारी मनसब देववितों व तुमच्या मुलांस ही मोठ्या मनसबा देववितों; शिवाय तुमच्या ज्या कांहीं दुसऱ्या मागण्या असतील त्या मान्य करवितों. हें राजांला मुळींच कबूल झालें नाहीं. असल्या लालचीनें त्यांचें मन ह्या वेळीं वळण्यासारखें नव्हतें.

शहाजीराजांच्या पदरीं ह्या वेळीं आठदहा हजार फौज झाली असून निजामशाहीचा मोगलांच्या ताब्यांत गेलेला बराच प्रांत त्यांनीं काबीज केला. ह्यामुळें मोगलांच्या सैन्याचा आपणांवर लवकरच हल्ला होईल हें त्यांला ठाऊक होतें. त्याच्याशीं एकटें भांडण्याचें सामर्थ्य त्यांस नव्हतें हें उघड आहे. यास्तव त्यांनीं असा विचार केला कीं, विजापूरसरकारची मदत मिळाल्यावांचून आपली प्रतिज्ञा शेवटास जाणार नाहीं. त्या वेळीं त्या दरबारांत खवासखान मुख्य कारभारी होता. त्याच्याशीं राजांनीं मुरारपंताच्या द्वारें असें बोलणें लाविलें कीं, निजामशाहीच्या ८४ किल्ल्यांपैकीं एक दौलताबादेचा किल्ला गेला ह्मणून काय झालें? तुह्मीं मला साहाय्य कराल तर मी होईल तेवढी खटपट करून निजामशाही पुनः उभी करितों व बहिरी घराण्याचा झेंडा पुनः उभारितों. हें त्यांचें ह्मणणें कांहीं मुत्सद्यांस पसंत वाटलें नाहीं; परंतु राजांनीं त्यांच्या सर्व हरकती व संशय मोडून काढून त्यांचीं मनें आपल्याविषयीं शुद्ध केलीं. तेव्हां त्यांच्या मसलतीस कबूल होऊन त्यांस लागेल ती कुमक करण्यास ते तयार झाले; व त्यांनीं राजांकडून असा करार करून घेतला कीं, निजामशाही वंशांतील कोणी तरी वारस पाहून, त्यास गादीवर बसवून त्याच्या वतीनें राजांनीं निजामशाहीचा कारभार पाहावा. ह्या कराराप्रमाणें राजांनीं मूर्तिजा नांवाचा एक दहा वर्षांचा

---

१ मोडककृत अदिलशाहीच्या इतिहासांत ह्या संबंधाचा उल्लेख अगदींच निराळा आहे. तो असाः विजापूरकरांच्या एका सरदारानें हें सलोख्याचें बोलणें राजांशीं लाविलें, तेव्हां त्यांनीं असा उलट निरोप पाठविला कीं, अदिलशहा मला आपल्या पुत्राप्रमाणें मानून बावीस हजारांची मनसब करून देईल तर तुह्मी सांगाल तसें वर्तन मी करीन. ही अट त्या सरदारास मान्य होऊन त्यानें अदिलशहाकडून आज्ञापत्र आणविलें, आणि राजांशीं असा करार केला कीं, निजामशाही प्रांत काबीज करण्याच्या कामीं विजापूरसरकारानें फौजेची मदत द्यावी, व काबीज केलेला प्रांत उभयतांनीं वांटून घ्यावा. मुळांतील मजकूर शहाजीराजांच्या कैफियतींतून घेतला आहे.

मुलगा श्रीवर्धनें येथें नजरकैदेंत होता त्याला सोडवून आणून, भीमगड येथें तक्ताची जागा करून तेथें ठेविलें. हें वर्तमान स. १६३३ च्या सप्टेंबर महिन्यांत घडलें.

ह्या मुलाच्या नांवाची द्वाही फिरवून आणखी मुलूख व किल्ले घेण्याचा सपाटा राजांनीं चालविला. ही त्यांची हिंमत व कर्तबगारी पाहून व ह्या स्तुत्य कृत्यानें संतोष पावून, निजामशाही घराण्याचा अभिमान बाळगणारे सर्व सरदार, जहागीरदार व देशमुख त्यांच्या पक्षास सामील होऊन त्यांस लागेल ती मदत करण्यास उद्युक्त झाले. निजामशाही लष्करांतील शिपाई बेकार होऊन सैरावैरा फिरत होते, ते शहाजीराजांच्या निशाणास येऊन मिळाले. ह्याप्रमाणें त्यांचा पक्ष बळावत जाऊन सैन्यबळहि हळूहळू वृद्धिंगत झालें. राजांनीं निजामशाहीच्या ताब्यांतली सगळी कोंकणपट्टी, पूर्वेस अहमदनगरापर्यंत सारा मुलूख व दक्षिणेस नीरानदीपासून चांदोरच्या डोंगरापर्यंत एकंदर प्रांत हस्तगत केला. राजांचा जुन्नर शहरावर फारच डोळा होता. तेथें श्रीनिवासराव हा स्वतंत्रपणें अंमल करीत होता. हा राजांचा मोठा दोस्त होता. निजामशाहीचे प्रांत बळकावून जे सरदार स्वतंत्र होऊन बसले होते, त्यांला मोडून काढिल्यावांचून राज्यास बळकटी येणार नाहीं, हें राजांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं श्रीनिवासरावाला आपला अंकित होऊन राहण्याविषयीं सामोपचारानें पुष्कळ सांगून पाहिलें; परंतु जुटीचें बळ केवढें आहे हें त्या स्वार्थी सरदाराच्या ध्यानांत न येऊन, तो राजांच्या ह्मणण्यास कांहीं केल्या कबूल होईना. तेव्हां त्यास ताब्यांत

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, जुधन किंवा अंजराई नांवाचा किल्ला जुन्नरच्या पश्चिमेस तीस मैलांवर आहे तेथें ह्या मुलास नजरकैदेंत ठेविलें होतें.

२ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, तळकोंकणांत शिद्दी साइबखान नामक निजामशाही सरदार स्वतंत्र होऊन कल्याणास होता. त्याला शहाजीराजांनीं मुरारपंताच्या सल्ल्यानें असें पत्र लिहिलें कीं, "तुह्मीं नवीन निजामशहाला मुजरा करावयास यावें आणि आह्मांस सहाय व्हावें." हें त्याचें सांगणें त्या शिद्दीनें कबूल केलें नाहीं. त्यानें सगळें तळकोंकण शहाजीराजांच्या स्वाधीन करून आपण विजापूरकरांच्या दरबारीं जाऊन राहण्याचें योजिलें. शहाजीराजांला ही गोष्ट रुचली नाहीं; आणि मुरारपंत शहाजीराजांच्या मदतीस कांहीं लोक ठेवून विजापुरास जाऊं लागला तेव्हां त्यास जाऊन मिळण्यास हा शिद्दी निघाला असतां त्याच्यावर शहाजीराजांनीं हल्ला करून त्यास अगदीं हैराण केलें; आणि मुरारपंताच्या रदबदलीमुळें तो त्यांच्या हातचा सुटला.

आणण्यासाठीं राजाला कपटविद्येचा प्रयोग करावा लागला. त्यांनीं त्याच्याशीं शरीरसंबंधाचें बोलणें लावून त्याची मुलगी आपला मुलगा संभाजी यास मागितली. अशा प्रकारें सोयरीक जुळविण्याच्या मिषानें त्यास त्यांनीं आपल्या घरीं भोजनाचें आमंत्रण केलें. त्याप्रमाणें श्रीनिवासराव भोजनास आला असतां त्यास त्यांनीं कैद केलें, व त्याच्या ताब्यांतलीं जुन्नर, जीवधन, सौंदा, भोरग वगैरे ठाणीं हस्तगत केलीं. तक्तावर बसविलेल्या मुलास भीमगडाहून जुन्नरास आणिलें. श्रीनिवासरावाप्रमाणेंच भिंवडीस शिद्दी सायासैफखान, व जंजिऱ्यास शिद्दी अंबर[1] हे स्वतंत्र होऊन पुंडावा करीत होते. त्यांसहि राजांनीं आपल्या काबूंत आणिलें.

ह्याप्रमाणें मोगलांनीं काबीज केलेला निजामशाहीचा बहुतेक मुलूख हस्तगत करून शहाजीराजांनीं निजामशाही तक्त पुनरपि स्थापिलें, हें वर्तमान शहाजहान बादशहास कळतांच त्यानें राजांच्या पारिपत्यासाठीं फौज पाठविली. तिचा त्यांनीं पुरा धुव्वा उडवून दिला. परिंडें येथें मोगलांच्या सैन्याशीं विजापूरकरांच्या साहाय्यानें मोठें तुंबळ युद्ध करून त्याचा त्यांनीं अगदीं फडशा उडविला, व अहमदनगरांतून त्यांस हांकून देऊन खानदेशाकडे पिटाळून लाविलें. मग शहाजहानानें खानडौरानें[2] व खानजमान यांस मोठें सैन्य देऊन शहाजीराजांचें बंड मोडून टाकण्यासाठीं रवाना केलें. परंतु ह्याहि सरदारांस राजांनीं चांगलेच खडे चारिले. विजापूरदरबारचे रणदुल्लाखान व मुरारपंत यांचा राजांस चांगला पाठिंबा असून खुद्द त्यांच्यापाशींहि जय्यत फौज जमली होती. ह्यामुळें मोगलांच्या सैन्याचा त्यांला वर सांगितल्याप्रमाणें पराभव करितां आला; व त्यांनीं अहमदनगर येथें फौज जमा करून दौलताबादेपर्यंतच्या मोगलांच्या मुलखांत लुटालूट चालविली.

आपण दोन वेळां सैन्य पाठविलें त्याची शहाजीराजांनीं दुर्दशा उडविली, हें पाहून शहाजहान अगदीं संतापून गेला. त्यांत आणखी विजापूरसरकारानें ह्या बंडखोरास मदत केल्याचें समजून तर त्याला अधिकच चेव आला. निजामशाही अजीबात बुडवून आपला ताबा त्या मुलखांत बसविल्याबद्दल जी त्यास

---

१ हा अंबर साइफखानाच्या वतीनें शहाजीराजांबरोबर लढत असतां राजांनीं त्यास जेर करून कैद केलें असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

२ प्रो. सरकार लिहितात कीं, ह्या सरदारानें शहाजीराजांच्या एका तुकडीस गांठून तिचा मोड केला, आणि त्यांच्या लोकांची मोठी कत्तल उडवून तीन हजार लोक कैद केले, व त्यांचे ८००० बैल धान्य वगैरे सामग्री घेऊन जात होते ते सगळे धरून नेले.

धन्यता वाटत होती तो सगळा भ्रम होता, असें राजांनीं थोडक्याच अवकाशांत त्याच्या प्रत्ययास आणून दिलें. निजामशाहीशीं प्रारंभीं कलह सुरू केला तेव्हां जी स्थिति होती तीच पुनरपि प्राप्त झाली असून पूर्वीच्याहून विशेष बलाढ्य शत्रूशीं लढण्याची पाळी आली, हें त्या बादशहाच्या लक्षांत येऊन त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला. मग क्रोधाच्या आवेशांत त्यानें अशी प्रतिज्ञा केली कीं, प्रचंड सेना घेऊन दक्षिणेंत जावयाचें, शहाजीराजांचा पुरा नायनाट करून निजामशाही मुलूख पुनरपि सगळा काबीज करावयाचा, व प्रसंग पडल्यास विजापूरची अदिलशाही आणि गोवळकोंड्याची कुतुबशाही ह्या यवनी राज्यांचें समूळ उत्पाटन करावयाचें. असा पक्का निर्धार करून हा बादशहा मोठ्या जय्यत फौजेनिशीं[1] शहाजीराजांच्या पारिपत्यास पिसाळलेल्या चित्याप्रमाणें दक्षिणेंत धावून आला.

प्रथमतः त्यानें असा बेत केला कीं, महमद अदिलशहास धमकीचा निरोप पाठवून शहाजीराजांच्या कटांतून फोडावें. ह्याप्रमाणें त्यानें अदिलशहाकडे आपला वकील पाठवून असें कळविलें कीं, ‘ निजामशाहींतील जे किल्ले तुह्मीं घेतले आहेत ते सगळे आमच्या स्वाधीन करावे; मुलुकमैदान[2] नांवाची तोफ तुह्मीं परिंड्याच्या किल्ल्यांतून विजापुरास नेली आहे ती परत करावी; शहाजीराजांस व त्यांच्या पक्षाच्या लोकांस कोणत्याहि प्रकारचें साहाय्य करूं नये; ह्या अटी कबूल करून त्यांबरहुकूम वागण्यास तुह्मी तयार झालां तर तुह्मांस निजाम-

---

१ पन्नास हजार फौज घेउन बादशहा ह्या वेळीं दक्षिणेंत उतरला असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

२ ह्या नांवाचा अर्थ रणभूमीचा राजा किंवा सिंह असा आहे. ही तोफ अहमदनगर येथें निजामशहाच्या हुकुमावरून कुस्तुंतुनियांतील एका कारागिरानें ओतून तयार केली. हिचें वजन साठ खंडी आहे असें ह्मणतात. एका इंग्लिश कामगारानें हिच्या वजनाचा अजमास ३२००० रत्तल केला आहे. हिची लांबी नऊ हात असून परिघहि तितकाच आहे. हींत गोळा राहण्याची जागा इतकी मोठी आहे कीं, तींत बसून पागोटें सहज बांधितां येतें. हिच्या तोंडाचा व्यास चार फूट आठ इंच आहे. हुसेन निजामशहानें विजयनगरच्या रामराजावर स्वारी केली तेव्हां ही तोफ बरोबर नेली होती असें ह्मणतात. ही हल्लीं महाकाली ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. भाविक लोक हिची पूजा अजून करितात. औरंगजेबानें विजापूर जिंकल्याच्या स्मरणार्थ हिजवर स. १६८५ त एक लेख कोरला होता. कंपनी सरकारच्या मनांत ती इंग्लंडच्या राजास नजर करण्याचें स. १८२३ त आलें होतें. परंतु ती किनाऱ्यापर्यंत आणण्यास सोईचे रस्ते नाहींत, असा एका एन्जिनिअरानें अभिप्राय दिला, ह्मणून ती येथें राहिली.

शाहीच्या सत्तेखालील सगळी कोंकणपट्टी, सोलापूरचा किल्ला व त्या खालचा सगळा मुलूख आह्मीं देऊं; आणि ह्या अटी तुह्मांस कबूल झाल्या नाहींत तर तुमचें राज्य सफाई बुडवून टाकण्यास आम्ही उद्युक्त होऊं.' विजापूरकरांला ह्या-त्याच्या अटी मान्य झाल्या नाहींत. कारण रणदुल्लाखान वगैरे सरदारांस शहाजीराजांच्या कटांतच राहणें विशेष हिताचें वाटलें.

ह्या बेत फसला तेव्हां शहाजहानानें दोघांचेंहि एकेच वेळीं पारिपत्य करण्याचा बेत करून आपल्या फौजेचे चार भाग केले; आणि दोन शहाजीराजांवर व दोन विजापूरकरांवर पाठविले. शहाजीराजांवर पाठविलेल्या दोन टोळ्यांपैकीं एकीवर शाइस्ताखाननामक सरदार प्रमुख असून त्याला चांदोर, नाशिक, संगमनेर वगैरे शहरें व त्यांच्या आसपासचा मुलूख व किल्ले, जे राजांच्या ताब्यांत होते, ते घेण्याचें काम सांगितलें. दुसऱ्या टोळीवर खानजमान नांवाच्या सरदारास नेमिलें असून तींत वीस हजार स्वार होते. त्याला अशी कामगिरी सांगितली कीं, त्यानें शहाजीराजांशीं मैदानप्रांतांत सामना करून त्यांला तेथून हांकून द्यावें, व कोंकणपट्टींतील किल्ले सर करून निजामशाही मुलखांत राजांस कोठेंहि थारा देऊं नये.

ह्याप्रमाणें मोगलांच्या जबरदस्त सैन्याचा शहाजीराजांवर दोहों बाजूंनीं एकदम मारा सुरू झाला. तरी ते यत्किंचित्‌हि डगमगले नाहींत. शत्रूशीं अढळ धैर्यानें टक्कर देऊन शेवटपर्यंत लढावयाचें, भिऊन हार जावयाचें नाहीं, असा निर्धार त्या वीर्यशाली पुरुषानें केला. ह्या प्रसंगीं राजांनीं आपलें सर्व क्षात्रतेज प्रगट केलें. त्यांचें अप्रतिम युद्धकौशल्य, विलक्षण रणवेग, पुरा गनिमी कावा पाहून त्यांच्या कट्टया शत्रूनें देखील तोंडांत बोट घातलें. मोगलांच्या सैन्यास राजांनीं पुष्कळ हैराण केलें. पण त्याचा जमाव फारच मोठा असल्याकारणानें राजांचा जिकडूनतिकडून मोड होऊं लागला. नाशिक व चांदोर ह्या प्रांतांतले पंचवीस किल्ले मोगलांनीं काबीज केले; सोलापूर व बेदर ह्या शहरांच्या दरम्यानचा सगळा मुलूख राजांच्या हातचा गेला. कोंकणपट्टींतलींहि बरींच ठाणीं मोगलांनीं घेतलीं. शत्रूनें कोंकणांतून हुसकून लाविल्यामुळें शहाजीराजे अहमदनगराकडे जाऊन दबा धरून बसले. तेथें त्यांच्यावर शत्रूच्या दोन्ही टोळ्यांनीं एकवट होऊन चाल केल्यामुळें निरुपाय होऊन त्यांच्या तावडींतून मोठ्या शिताफीनें सुटून चांभारगोंदें व बारामती यांच्या दरम्यानच्या मुलखांत ते दडून राहिले. तेथेंहि शत्रूनें पिच्छा पुरविल्यामुळें ते कोल्हापूर व मिरज ह्या

प्रांतांकडे वळले. तेथें त्यांस विजापूरकरांची कुमक मिळतांच ते उलटून मोगलांच्या सैन्यावर छापे घालूं लागले; त्यांची रसद मारून त्यांस दाणावैरण मिळेनासें त्यांनीं केलें. राजांशीं सामना करण्याचा किंवा त्यांच्या पाठीस लागण्याचा आवांका त्यांस उरला नाहीं.

हें वर्तमान शहाजहानास कळलें तेव्हां त्यानें खानजमानास असा हुकूम पाठविला कीं, शहाजीराजांच्या पाठीस लागून फौजेची खराबी फार होत आहे, तरी तूर्त त्यांचा नाद सोडून विजापूरसरकारच्या मुलखांत स्वारी करावी. त्या सरकाराचा पाडाव केल्यावर मग शहाजीराजांस जेर करण्यास उशीर लागणार नाहीं. ह्या हुकुमाप्रमाणें तीन मोगल सरदारांनीं विजापूरकरांच्या राज्यांत स्वारी करून जिकडेतिकडे एकसारखा धुमाकूळ उडवून दिला. त्यांचे पुष्कळ किल्ले व शहरें त्यांनीं हस्तगत केलीं व हजारों लोक बंदिवान् केले. शत्रूची भली मोठी फौज थेट विजापुरापाशीं जाऊन थडकली. तेव्हां आदिलशहा अगदीं घाबरून गेला. शत्रूशीं सामना करण्याचें सामर्थ्य त्यास नव्हतें, यास्तव त्यानें त्याच्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें, व उभयपक्षांमध्यें लागलींच तह झाला[१], तो विजापूरकरांला अनुकूल असाच झाला. ह्या तहांत असें ठरलें कीं, परिंडा व सोलापूर हे किल्ले व त्यांखालील सगळा मुलूख महमद अदिलशहाला मिळावा; सोलापूरच्या पूर्वेस बेदर, कल्याणी व नलदुर्ग ह्या प्रांतांवरहि अदिलशहाचाच अंमल कायम राहावा; मुलुकमैदान तोफ त्यानेंच आपल्याकडे ठेवावी; कोंकणपट्टींत विजापूरकरांच्या मुलखास लागून जो निजामशाहीचा प्रांत वसईच्या नदीपर्यंत होता तो आदिलशहाच्या स्वाधीन व्हावा; त्याप्रमाणेंच भीमा व नीरा ह्या नद्यांच्या दरम्यान चाकणच्या किल्ल्यापर्यंत जो मुलूख पूर्वीं निजामशाहीच्या ताब्यांत होता तो अदिलशहास मिळावा; हा एवढा मुलूख मिळाल्याबद्दल अदिलशहानें मोगलबादशहास वर्षाला बारा लाख होन खंडणी द्यावी; शहाजीराजे आपल्या ताब्यांतील एकूणएक किल्ले सोडून देऊन, आपल्याजवळच्या सर्व तोफा व इतर सगळी युद्धसामुग्री मोगलांच्या स्वाधीन करितील

---

१ मोगलांच्या ह्या स्वारीचें वर्णन प्रो. सरकारांनीं औरंगजेबाच्या चरित्रांत केलें आहे तें असें:-मोगल सैन्य शेतांची नासाडी करीत घरेंदारें जाळीत चाललें, व गुरेंढोरें हरण करून गांवांतील लोकांची कत्तल करीत चाललें; त्यांनीं धट्टयाकट्टया माणसांस पकडून गुलाम केलें. ह्याप्रमाणें चांगले नांदते गांव त्यांनीं अगदीं बेचिराख करून टाकिले. विजापूरकरांनीं शहापूरच्या तलावाचा बांध फोडून विजापूराच्या आसपासचा प्रदेश जलमय करून सोडला. त्यामुळें मोगलांचा निरुपाय होऊन ते परत गेले.

तर त्यांला व त्यांच्या पदरच्या एकंदर लोकांला शहाजहान बादशहानें क्षमा करावी, नाहींतर विजापूरकरांनीं त्यांला आपल्या राज्यांत कोठेंहि थारा देऊं नये; ते जसे मोगलांचे शत्रु आहेत तसेच ते आपलेहि आहेत असें अदिलशहानें मानावें. हा तह स. १६३६ त झाला.[१]

ह्याप्रमाणें विजापूरकर तह करून प्राप्त झालेल्या अरिष्टांतून स्वतः मुक्त झाले. ह्यामुळें शहाजीराजांचा एक मोठाच मदतगार नाहींसा होऊन ते एकटे पडले. पण अजूनहि त्यांनीं हिंमत सोडली नव्हती. शत्रूशीं शेवटपर्यंत झुंजावयाचें अशी त्यांस धमक होती. विजापूरकरांशीं समेट करून शहाजहानाची सगळी फौज मोकळी झाली. मग तिनें एकट्या शहाजीराजांवर आपला मोर्चा फिरविला. अशी ही एकत्र झालेली मोठी सेना राजांच्या एकसारखी पिच्छास लागली. मध्यें थोडासा अवकाश सांपडला तेवढ्यांत राजांनीं कोकणांत उतरून आपल्या राहिलेल्या किल्ल्यांचा कडेकोट बंदोबस्त चालविला होता. पण इतक्यांत मोगलांचा प्रचंड सेनासमुद्र त्यांच्यावर लोटला, आणि त्यांस विजापूरकरही सहाय झाले. त्यांचा सरदार रणदुल्लाखान सैन्य घेऊन त्यांच्या मदतीस गेला. त्यामुळें एकंदर किल्ले शत्रूच्या हातीं जाऊन ते अगदीं जेरीस आले, आणि शेवटीं माहुलीच्या[२] किल्ल्यांत जाऊन राहिले. मोगलांचा सरदार खानजमान हा त्यांच्या पाठीवर होता. त्यानें त्या किल्ल्यास गराडा घालून मोर्चे लाविले. राजांनीं तो

१ प्रो. सरकार यांनी औरंगजेबाच्या चरित्रांत ह्या तहाचीं कलमें दिलीं आहेत तीं अशीं: (१) अदिलशहानें मोगलबादशहाचें अंकित होऊन त्याच्या हुकमांत राहावें; (२) निजामशाहीचा अंत झाला असें ठरवून तिचा मुलूख आदिलशहा व मोगल बादशहा यांनीं आपसांत वांटून घ्यावा; आणि हा वांटलेला मुलूख ताब्यांत घेण्यास मोगल सरदारांना हरकत करूं नये; (३) अदिलशहाचा सगळा मुलूख त्याच्याकडे कायम राहून आणखी सोलापूर, वांगणी, परेंडा, भाळकी, चिदगुप, पुणें, सुपें, व कोंकण प्रांत वगैरे पन्नास परगणे निजामशाहीच्या सत्तेंतले त्यानें घ्यावे; (४) अदिलशहानें वीस लाख रुपये द्यावे; (५) गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाशीं कोणत्याही प्रकारची कलागत अदिलशहानें करूं नये. त्याच्याशीं वडील बंधूच्या नात्यानें वर्तावें; (६) उभय पक्षांनीं एकमेकांच्या सरदारांस फितवूं नये, व फिसाद केलेल्या सरदारांस नोकरीस ठेवूं नये; (७) शहाजी भोंसले यांनीं निजामशाही घराण्यांतला एक राजपुत्र उभा केला होता; तरी त्यानें आपल्या ताब्यांतले जुन्नर, त्रिंबक वगैरे किल्ले मोगलांच्या हवालीं केले नाहींत तर त्यांस अदिलशहानें आश्रय देऊं नये, किंबहुना विजापूरसरकारच्या मुलखांत कोठेंहि थारा देऊं नये.

२ हें ठिकाण मुंबईच्या ईशान्येस सुमारें ३२ मैलांवर आहे.

किल्ला कांहीं वेळ लढविला परंतु शेवटीं निरुपाय होऊन त्यांनीं तो शत्रूच्या स्वाधीन केला, आणि शहाजहान बादशहास त्यांनीं असा नम्रतापूर्वक अर्ज केला कीं, 'माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा करावी व मला आपल्या नोकरीस ठेवावें.' बादशहानें ही राजांची विनंति मान्य केली नाहीं. त्यांना त्यानें असा जबाब पाठविला कीं, 'तुह्मांस पूर्वी मनसब दिली असतां तुम्हीं दिल्लीपदपादशाहीशीं विरोध केला, व शेवटीं हें असें बंड करून आमची पुष्कळ खराबी केली. यास्तव तुह्मांस आमच्या पदरीं पुनरपि नोकरी मिळणें नाहीं. तुह्मांस विजापूरकरांच्या नोकरीस राहण्याची मात्र परवानगी दिली आहे.' ह्याप्रमाणें जबाब मिळाल्यावर माहुली येथें निजामशाही तक्तावर बसविलेल्या बालराजास बादशहाच्या स्वाधीन करून आपल्या उरलेल्या लोकांनिशीं शहाजीराजे विजापुरास आले. हें वर्तमान स. १६३७ त घडलें[1].

शहाजीराजांची अदिलशाहींतील नोकरी.

शहाजीराजे विजापुरास आले तेव्हां त्यांचा अदिलशहानें व रणदुल्लाखान, मुरारपंत वगैरे मुत्सद्यांनीं बहुमान केला, व त्यांस आपल्या पदरीं मोठ्या इतमामानें ठेवून घेतलें. असा कर्तृत्ववान्, बलाढ्य व शूर सरदार आपणांस लाभला ह्मणून त्यांस अतिशयित आनंद झाला. मोगलांशीं नुकताच तह झाला होता त्या अन्वयें शहाजीराजांची पूर्वीची सगळी जाहगीर अदिलशहाच्या हातीं आली होती. तीपैकीं पुणें व सुपें हे परगणे[2] त्यानें राजांकडे जाहगिरीदाखल कायम केले. ह्या जाहगिरीची व्यवस्था पाहण्याचें काम राजांनीं दादाजी कोंडदेवनामक एका हुशार व विश्वासू ब्राह्मणास[3] सांगितलें; आणि त्या जाहगिरीच्या

---

१ प्रो. सरकार तारीख-इ-शिवाजीनामक ग्रंथाच्या आधारानें स. १६३६ च्या आक्टोबर महिन्यांत राजे विजापूरसरकारच्या नोकरीस राहिले असें ह्मणतात.

२ हे परगणे मुरार जगदेव यानें शहाजीराजांची हुशारी व योग्यता पाहून दौलताबादेच्या लढाईहून परत येतांना त्यांस दिले होते, असा रायरीच्या बखरींत उल्लेख आहे. तारीख-इ-शिवाजी नामक बखरींत चाकणपासून इंदापुरापर्यंतचा प्रांत व शिरवळ हीं राजांस जाहगिरीदाखल मिळालीं असें आहे.

३ हा दादाजी प्रांत पुणें, परगणा पाटस, मौजे मलठण येथला पटवारी होता. रा. राजवाडे यांनीं अठरा व एकुणीस या खंडांत प्रसिद्ध केलेल्या त्या वेळच्या कागदपत्रांत याच्या नांवापुढें कोंडाणा किल्याचा सुभेदार व जुन्नर सुभ्याचा मुजुमदार असा उल्लेख आहे.

रक्षणार्थ त्याच्या बरोबर एक हजार स्वार ठेविले. ह्या स्वारांवर शिद्दी हिलाल त्यास त्यांनीं प्रमुख नेमिलें.

मोगलांकडून अदिलशहास भीमा व नीरा ह्या नद्यांमधला प्रांत मिळाला होता, त्याची व्यवस्था लावण्याचें काम त्यानें मुरारपंतास[1] सांगितलें. ह्या मुत्सद्यानें त्या कामगिरीवर जातांना शहाजीराजांस बरोबर घेतलें. कारण ह्या मुलखाची माहिती राजांला चांगली होती. ह्या कामीं राजांचें त्यास उत्कृष्ट साहाय्य झालें. ते जसे अप्रतिम योद्धे होते तसेच ते चतुर व बुद्धिमान् मुत्सद्दी होते. त्यांच्या अंगच्या ह्या अलौकिक गुणांस्तव मुरारपंताच्या मनांत त्यांच्याविषयीं अधिकच आदरबुद्धि उत्पन्न झाली, व त्यांजवर त्याचा पूर्ण लोभ जडला. सुलतानानें नेमून दिलेली कामगिरी बजावून मुरारपंत दरबारीं आला तेव्हां त्यानें सुलतानापाशीं राजांची अतिशयित तारीफ केली व अशी शिफारस केली कीं, अशा शूर,युद्धकलानिपुण व राजकार्यधुरंधर पुरुषास सहसा सोडूं नये; त्याची साधेल तेवढी बढती करून त्यास आपल्या पदरीं कायम राहण्याविषयीं उत्तेजन द्यावें. शहाजीराजांच्या अंगचें चातुर्य पाहून मुरारपंत थक्क झाल्याची एक गोष्ट कित्येक बखरींत येणेंप्रमाणें दिली आहेः राजांनीं विजापूरकरांस मथवून दौलतावादच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्यासाठीं त्यांची मदत मागितली, तेव्हां मुरारपंतास त्यांनीं त्या मोहिमेवर पाठविलें.[2] ही फौज कूच करीत असतां वाटेंत सूर्यग्रहण[3] झालें. तेव्हां भीमाइंद्रायणीसंगमीं नागरगांवें[4] येथें त्यांनीं सैन्याचा तळ दिला व पुष्कळ दानधर्म केला. ह्या वेळीं मुरारपंताच्या मनांत असें आलें कीं, आपल्या स्वारीच्या हत्तीची रौप्यतुला करून तें रुपें ब्राह्मणांस दान करावें. पण हत्तीची तुला करावी कशी हा प्रश्न उद्भवला. याविषयीं कोणास कांहीं युक्ति

---

१ प्रो. सरकार हे "बसातीन-इ-सुलातीन" यांतील उल्लेखाच्या आधारावरून असें ह्मणतात की, मुरार जगदेवाचा वध स. १६३५ च्या सुमारास झाला होता. हें खरें ठरल्यास शहाजीराजे दुसऱ्याच कोणा तरी सरदाराबरोबर सदरील मोहिमेवर गेले असावे. परंतु मराठी बखरींत मुरारपंताचेंच नांव दिलें आहे.

२ ह्या मोहिमेची हकीकत मागें २७ पृष्ठावर दिली आहे.

३ हें ग्रहण शके १५५५ श्रीमुखनामसंवत्सरीं भाद्रपद महिन्याच्या अमावास्येस ह्मणजे ता. २३ सपटेंबर सन १६३३ रोजीं झालें.

४ ह्या गांवीं हा असा हत्ती तोलल्यावरून त्यास तुळापूर असें नांव पडलें. औरंगजेबानें ह्या गांवास हें नांव दिल्याची गोष्ट सांगतात ती अर्थात् खरी नाहीं.

सुचेना. तेव्हां शहाजीराजांनीं असें सुचविलें कीं, हत्तीला होडींत चढवावें, आणि त्याच्या भारानें ती दबेल तेथें खूण करावी. मग हत्तीला खालीं उतरून तींत दगड भरावे; व त्या खुणेपर्यंत ती पाण्यांत बुडाली म्हणजे ते सगळे दगड काढून निरनिराळे तोलावे. अशा रीतीनें हत्तीचें एकंदर वजन कळेल. ही साधी पण कोणासहि न सुचलेली युक्ति राजांनीं सांगितल्यावरून मुरारपंतानें त्यांची फारच तारीफ केली; आणि हत्तीची तुला झाली तेवढ्या किंमतीचे गांव त्यानें ब्राह्मणांस इनाम दिले.

वर सांगिल्याप्रमाणें मुरारपंताबरोबर जाऊन सुलतानाची कामगिरी बजावून शहाजीराजे विजापुरास परत आल्यावर तेथें फार दिवस राहिले नाहींत. पुढल्या वर्षी अदिलशहाच्या मनांत असें आलें कीं, कर्नाटकांतील हिंदू जमेदारांस जिंकून तिकडे आपली सत्ता वाढवावी. ह्या मोहिमेवर त्यानें रणदुल्लाखानाची योजना केली, व त्यास सरलष्कर असा किताब देऊन शहाजीराजांस त्याचा दुय्यम नेमिलें. ह्या मोहिमेंत राजांनीं रणदुल्लाखानास मनापासून मदत करावी म्हणून त्यांला त्या प्रांतांत कांहीं जाहगीर देण्याचें वचन सुलतानानें दिलें. राजांनीं रणदुल्लाखानास मोठ्या उत्साहानें साहाय्य केल्यामुळें सुलतानाचा उद्देश बराच सिद्धीस गेला. त्यांनीं तिकडच्या जमेदारांशीं दोनतीन वर्षे युद्धप्रसंग करून त्यांपैकीं पुष्कळांस पादाक्रांत केलें. ह्या झटापटींपैकीं एकीचा उल्लेख एकदोन बखरींत आढळतो. रायारायलनामक[1] एक राजा कर्नाटकांत प्रबळ होऊन विजापूरकराच्या तिकडील प्रांतास फार उपद्रव करीत होता. त्याच्याशीं शहाजीराजांनीं दोन वेळां मोठी निकराची लढाई करून त्याचा पराभव केला, व अक्कलकोट, बागलकोट, कोल्हार, बेंगरूळ,[2] वासकोट, बाळापूर व शिरटें हे परगणे काबीज केले. हीं अशीं पराक्रमाचीं कृत्यें केल्यामुळें रणदुल्लाखानाचें

१ हा विजयनगरच्या राजघराण्यांतला असावा असा तर्क आहे. याचें श्रीरंग रायल असेंही नांव कित्येक ग्रंथांत दिलें आहे.

२ ह्याचें सध्यांचें नांव बंगलोर असें आहे. मि. किंकेड म्हणतात कीं, केंप गौडा नांवाच्या एका राजाचें हें शहर राजधानी होतें. रणदुल्लाखान व शहाजीराजे स. १६३७ त कर्नाटकांतल्या मोहिमेवर गेले तेव्हां त्यांनीं ह्या राजाशीं युद्ध करून त्याला जिंकिलें. दुसऱ्या वर्षी रणदुल्लाखानास विजापूरसरकारानें परत बोलाविलें, आणि कर्नाटकांतली मोहीम शहाजीराजांवर सर्वस्वीं सोंपली. त्यांनीं कोल्हार, बाळापूर वगैरे प्रांत हस्तगत केले. हे हस्तगत केलेले प्रांत विजापूरसरकारानें राजांस जहागीर म्हणून दिले.

राजांवर अतिशयित प्रेम जडलें. विजापुरास परत आल्यावर हा खान सुलतानापाशीं राजांची वारंवार वाखाणणी करूं लागला. सुलतान त्यांच्यावर फारच खुष झाला, आणि त्यांनीं कर्नाटकांत जे परगणे जिंकिले होते त्यांची जाहगीर त्यांस त्यानें करून दिली. ह्या जाहगिरीस आणखी रतनपूर, देवगड, कनकगिरि व राजदुर्ग हे तिकडील परगणे अदिलशहानें पुढें कांहीं दिवसांनीं जोडून दिले. त्याप्रमाणेंच महाराष्ट्रांत इंदापूर, बारामती व मावळप्रांत हे राजांस जाहगिरीदाखल आणखी मिळाले; व कऱ्हाड प्रांतांतील बावीस गांवांच्या देशमुखीची सनद त्यांना प्राप्त झाली.

ह्याप्रमाणें शहाजीराजांच्या अंगच्या शौर्यवीर्यादि गुणांचें योग्य प्रदर्शन होऊन त्यांचें अदिलशहानें चांगलें चीज केलें. ते मोठे हुशार व विश्वासू नोकर आहेत अशी त्याची खात्री झाली. कर्नाटक व द्रविड ह्या देशांतला जो मुलूख अदिलशाही सत्तेखालीं आला होता त्याची योग्य व्यवस्था लावून त्याचें रक्षण करण्याचें काम अमळ बिकट होतें. तें चांगल्या हुशार व भरंवशाच्या सरदारावांचून नीट तडीस जाणार नाहीं हें अदिलशहास कळून चुकलें होतें. त्या कामगिरीवर शहाजीराजांची योजना झाली तर उत्तम, असा अभिप्राय सर्व मुत्सद्यांचा पडला. त्यावरून राजांस त्या प्रांताची सुभेदारी देऊन तिकडे रवाना केलें. हा प्रांत विजापूरकरांच्या सत्तेंत नवीनच आला असल्याकारणानें त्यांत चोहोंकडे फारच बेबंदाई माजली होती, ती मोडून टाकून सरकारची सत्ता नीट स्थापित करावयाची होती. राजांनीं सर्व घोटाळा व धामधूम नाहींशी करून जिकडेतिकडे चांगला बंदोबस्त केला. जमाबंदीची नवी पद्धत त्या प्रांतांत सुरू करून सर्व प्रजेला आबाद व सुखी केलें आणि सरकारी उत्पन्नहि चांगलें वाढविलें. ही सगळी व्यवस्था नीट लावण्यासाठीं राजांनीं महाराष्ट्रांतील पुष्कळ ब्राह्मण कारकून तिकडे नेले. हल्लीं त्या प्रांतांत आढळणारे देशमुख, देशपांडे, कुळकर्णी, शिरस्तेदार इत्यादि उपनांवांचे लोक मूळचे महाराष्ट्रांतले असून त्यांला प्रथम शहाजीराजांनीं तिकडे नेलें होतें. राजे स्वतः मलिकंबराच्या तालमेंतले असल्यामुळें त्यांला ही व्यवस्था लावण्यास मुळींच कठीण पडलें नाहीं; आणि ती लावतांना तिकडील प्रजेला त्यांनीं विनाकारण नाडलें तर नाहींच, परंतु उलट त्या लोकांचा आपणावर लोभ जडेल अशाच रीतीनें वागण्यास ते सर्वदा झटत असत. विजापूरसरकारास प्रतिवर्षी पाठवावा लागणारा वसूल नियमानें पावता

करून स्वतांपाशींहि कांहीं अर्थसंचय व्हावा याविषयीं ते सर्वदा खबरदारी घेत असत.

कर्नाटकांत गेल्यावर शहाजीराजे पहिल्यानें बेंगरुळास राहत असत; परंतु पुढें जिकडेतिकडे बरीच स्वस्थता झाल्यावर ते बाळापुरास राहूं लागले. ह्या वेळीं तंजावरास विजयराघव ह्मणून एक बलाढ्य राजा राज्य करीत होता. त्याचें त्रिचनापल्लीच्या राजाशीं वैमनस्य येऊन उभयतांमध्यें कलह सुरू झाला. त्रिचनापल्लीकरानें शहाजीराजांशीं सख्य करून असें बोलणें लाविलें कीं, 'तुह्मी आह्मी एक होऊन, तंजावरच्या राजाचा पराभव करून त्याचा मुलूख काबीज करूं. तुमच्या स्वारीच्या खर्चास पांच लक्ष रुपये आह्मी देतों; व जी कांहीं लूट मिळेल ती तुह्मीं ठेवावी.' ह्यावरून राजांनीं विजयराघवावर चालून जाऊन त्याच्याशीं युद्ध केलें. त्यांत त्या राजाचा पराभव होऊन तो रणांत पडला. तंजावर शहाजीराजांच्या कबजांत आलें. त्यांत त्यांस पुष्कळ द्रव्य सांपडलें. हा प्रांत चांगला आहे असें पाहून राजांनीं तो आपल्या स्वाधीन ठेवण्याचा विचार केला व त्रिचनापल्लीकराची अशी समजूत केली कीं, तंजावर प्रांत आह्मी ठेवणार. तुह्मीं आह्मांला स्वारीखर्चाबद्दल कांहींएक देऊं नये.[1] परंतु त्याला हें न आवडून तो राजांबरोबर युद्धास उठला. त्याचाहि राजांनीं पराभव करून त्याचा मुलूख काबीज केला. हे जे दोन नवीन प्रांत राजांनीं जिंकले ते विजापूरसरकारानें त्यांच्याचकडे कायम केले.

येथपर्यंतचा शहाजीराजांचा चरित्रक्रम पाहिला असतां सहजीं असा प्रश्न उद्भवतो कीं, असा तेजस्वी, महापराक्रमी व धैर्यशाली पुरुष विजापूरसरकाराची ताबेदारी पतकरून स्वस्थ तरी कसा राहिला? मोगलांसारख्या प्रबळ शत्रूंशीं टक्कर देऊन त्यांच्या मोठमोठ्या सरदारांसही ज्यानें कांहीं वेळपर्यंत बिलकुल दाद दिली नाहीं, तो पुरुषसिंह असा परवश होऊन राहिला हें कसें? ह्या प्रश्नाचें समाधान असें आहे कीं, शहाजीराजे मोठे धोरणी व धूर्त होते. केवळ आवेशादि वृत्तींस वश होऊन, अविचाराचें एकादें कृत्य करून आपला नाश करून

१ स्कॉटवेरिंग व बुंदेले असें ह्मणतात की, तंजावराचा राजा पंचीरंगू ह्मणून होता. त्याचा व मुद्दलचा पाळेगार जंजाप्पा नाईक ह्यांचा कलह लागला असतां, जंजाप्पास शहाजीराजांनीं मदत करून पंचीरंगूचा पराभव केला, व त्याचा प्रांत आपल्याकडे ठेविला. हें जंजाप्पाला न आवडून त्याची व राजांची कलागत लागली. तींत तो ठार झाला, व राजांनीं त्याचाहि प्रांत हस्तगत केला.

येणें हें खऱ्या शहाण्या पुरुषास उचित नव्हे. खरा धोरणी पुरुष असतो तो प्रसंग येईल तसें वर्तन करून आपला इष्ट हेतु साध्य करण्यास झटत असतो. निजामशाही मोगलांनीं बुडविली असतां, शहाजीराजांनीं तिची पुनः विजापूरकरांच्या साहाय्यानें स्थापना केली. परंतु मोगलबादशहानें विजापूरकरांस मोठी लालूच दाखवून त्यांच्या कटांतून फोडलें, व सर्व निजामशाही मुलूख काबीज करून दोघां बादशहांनीं वांटून घेतला. त्यामुळें शहाजीराजांचा निरुपाय झाला. त्यांला आतां कोणाचाच आधार राहिला नाहीं. हातचा गेलेला मुलूख पुनः मिळविण्याची खटपट करूं ह्मटलें तर दोन प्रबळ बादशहांचा आपल्यावर एकदम गिल्ला होऊन आपला पुरा नायनाट व्हावयाचा, हें त्यांस कळून चुकलें होतें. यास्तव नुसतें थोडेंसें बंड उभारून धामधूम करीत राहून आपला पुरा नाश करून घेण्यापेक्षां कोठें तरी कायमची जहागीर मिळवून पुढें काय होईल तर पाहावें, असा विचार करून त्यांनीं ह्या वेळीं विजापूरसरकारांत नोकरी पतकरिली.

पुढें कर्नाटकांत सुभेदारी मिळून अदिलशहाची पुरी मेहरबानी व विश्वास संपादन केल्यावर शहाजीराजांनीं आपलें पूर्वस्वरूप थोडेंथोडें प्रगट करण्यास आरंभ केला. कर्नाटक प्रांतांत साधल्यास स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा इरादा शहाजीराजांचा होता, असें कित्येक इतिहासकारांचें ह्मणणें आहे.[१] तिकडील लोकांची प्रीति संपादन करून द्रव्यसंग्रह करण्यांत त्यांचा मुख्य उद्देश अर्थात् हा होता कीं, स्वतंत्र व्हावयाचा योग आला असतां त्या लोकांचें साहाय्य मिळून वरिष्ठ सरकाराशीं युद्धप्रसंग करण्याचें सामर्थ्य आपणांस यावें. हा त्यांचा उद्देश स्पष्ट होता. यास एक पुरावा असा आहे कीं, त्यांच्या हातच्या कित्येक सनदा व इतर दस्तऐवज कर्नाटकांतल्या लोकांकडे सांपडतात, त्यांवर वरिष्ठ सरकारच्या वतीनें वगैरे आशयाचा जो मायना नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून असावयाचा तो नसून, 'शहाजीराजे भोंसले यांच्या दरबारांतून,' असा उल्लेख आढळतो. दुसरा पुरावा असा कीं, शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरकराच्या मुलखांत धामधूम सुरू केली तेव्हां त्या दरबारचे कित्येक लोक उघडपणें बोलूं लागले कीं, शहाजीराजे यांचें आपल्या पुत्राशीं गुप्त कारस्थान चालू असून, त्यांनींच त्यांला ही अशी धामधूम करण्यास उत्तेजन दिलें असावें. त्यावरून अदिलशहानें राजांस असा हुकूम केला कीं, 'तुह्मी आपल्या पुत्राच्या बेकैद वर्तनास आळा घालून त्याचा योग्य बंदोबस्त करावा.' त्यावर राजांनीं

१ उल्किजकृत म्हैसूरचा इतिहास पाहा.

दरबाराची अशी समजूत केली कीं, 'मीं माझ्या पूर्वीच्या बायकोचा व तिच्या त्या मुलाचा कधींच त्याग केला असून दुसरें लग्नहि केलें आहे. त्यांचा माझा आज पुष्कळ दिवस कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नाहीं. सरकारास वाटेल त्या रीतीचा त्याचा बंदोबस्त करावा.' राजांच्या ह्या जवाबानें त्या वेळीं अदिलशहाचें समाधान झालें असावें असें दिसतें. कारण त्यानें त्या प्रसंगीं त्यांचें कांहींएक शासन केलें नाहीं. आतां ह्या उडवाउडवीच्या जबाबाचें खरें इंगित काय होतें हें कोणासहि सांगावयास नको. आपला मुलगा जें हें धाडसाचें काम करीत आहे तें सर्वथा निषिद्ध आहे असें राजांला वाटलें असतें तर त्यांला त्यांच्या त्या अल्लड वर्तनास आळा घालून वाटेल तसा बंदोबस्त तेव्हांच करितां आला असता; परंतु आपला मुलगा करीत आहे तें आपल्या इष्ट उद्देशाचें संवर्धकच आहे असें शहाजीराजांला वाटल्यावरून, पूर्वोक्त प्रकारचा जबाब देऊन व आपल्यावरचा वहीम कसाबसा उडवून ते नामानिराळे राहिले.

पुढें शिवाजीमहाराजांची बंडाळी अधिकच वाढली. ती विजापूरसरकारास अगदीं असह्य होऊन त्यानें शहाजीराजांस चांगलीच तंबी देण्याचा विचार केला. वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें राजांनीं आपला आपल्या पुत्राशीं कांहींएक संबंध नाहीं असें निक्षून सांगितलें असतां, त्यांचा पुनः संशय येऊन त्यांला शिक्षा करण्याचा विचार विजापूरसरकारानें मनांत आणिला. यास मुख्य कारण असें झालें कीं, शहाजीराजांचें प्रस्थ कर्नाटकांत अतिशयित वाढून ते स्वतंत्र होण्याचा बेत करीत आहेत, आणि तत्सिद्ध्यर्थ साधनसामुग्री जमवीत आहेत, अशी दरबारची पूर्ण खात्री होऊन चुकली होती. हा असा राजांविषयीं पक्का वहीम येण्यास कांहीं तरी सबळ कारणें अर्थात् त्या सरकाराला दिसलीं असावीं यांत कांहीं संदेह नाहीं. विजापूरकरांनीं शहाजीराजांस शासन करण्याचा निश्चय करून त्यांला पकडून आणण्यासाठीं मुस्तफाखाननामक एका सरदाराला पाठविलें[1]. हा सरदार त्या वेळीं कर्नाटकांतल्या मोहिमेवर असून शहाजीराजे

---

१ कित्येक बखरकार असें ह्मणतात कीं, अदिलशहानें ही कामगिरी घोरपडे यास सांगितली होती. परंतु जेधे यांच्या शकावलींत मुस्तफाखानानें त्यांस पकडल्याचा उल्लेख आहे. मोडककृत विजापुराच्या इतिहासांत असें आहे कीं, मुस्तफाखानाचें व शहाजीराजांचें कांहीं कारणावरून वैमनस्य येऊन राजांनीं त्याच्याशीं उघड शत्रुत्व प्रगट केलें, व ते स्वतंत्रपणें वागूं लागले. हें त्यांचें बंड मोडण्याच्या इराद्यानें त्या सरकारानें घोरपडे व यशवंतराव आसदखानी यांस पाठविलें. प्रो. सरकार यवनी बखरींच्या आधारानें असेंच विधान करितात. ह्या यवनी बखरींत ह्या वैमनस्याचें कारण

त्याच्या मदतीस होते. त्यांनीं ह्या वेळीं जिंजीस वेढा घातला होता. मुस्तफाखानानें राजांस युक्तीनें पकडण्याची कामगिरी बाजी घोरपडे मुधोळकर यास सांगितली. राजांशीं उघडपणें समरांगणांत गांठ घालून त्यांचा पराभव करून त्यांस कैद करण्याचें काम अतिदुर्घट होतें. घोरपड्यासारख्या सरदारास तर तें केवळ अशक्यच होतें.जो वीरपुरुष मोगलांसारख्या प्रचंड शत्रूंसही पुरून उरला, व त्यांच्या मोठमोठ्या सरदारांनीं पकडण्याचा खटाटोप केला असतां जो त्यांच्या हातीं लागला नाहीं, तो विजापूरकरांच्या यःकश्चित् सरदारास कसला हार जावयाला? घोरपड्यानें राजांला पकडण्याची अशी कांहीं खटपट अर्थात् केली नाहीं. त्यानें त्यांला मेजवानीस ह्मणून आपल्याकडे बोलाविलें; त्याचें आमंत्रण स्वीकारून राजे त्याच्या घरीं गेले, तेव्हां घोरपड्यानें आपला वाडा दाखविण्याच्या मिषानें त्यांस आंत नेलें, आणि ते एका खोलींत शिरले असतां ती एकदम बंद करून त्यांस आंत अडकविलें, आणि तेथें अंधारांत हत्यारबंद लोक ठेविले होते त्यांनीं त्यांस कैद केलें.[1] त्या-

---

असें नमूद केलें आहे कीं, राजे जिंजीस बरेच दिवस वेढा घालून बसले असतां मुस्तफाखानास त्यांनीं असा निरोप पाठविला कीं, मला व माझ्या लोकांस आपल्या प्रांतीं जाऊन विश्रांति घेऊं द्या. खानानें त्यांस असा उलट निरोप पाठविला कीं,अशा प्रसंगीं तुह्मी परत जाल तर मोठा गोंधळ होईल. तेव्हां राजांनीं पुनः असें सांगून पाठविलें कीं, छावणींत दाण्यावैरणीची महर्गता झाली आहे, शिपायांचे फार हाल होऊं लागले आहेत, त्यांच्याकडून लढाईचे श्रम इतःपर होणार नाहींत, तरी तुमच्या परवानगीची वाट न पाहतां मी स्वप्रांतीं निघून जाईन. ह्या निरोपावरून त्या सरदाराची खात्री झाली कीं, शहाजीच्या मनांतून दगा करावयाचा आहे. प्रो. सरकार यवनी बखरी अधिक विश्वसनीय समजून शहाजीराजांस पकडून कैद करण्याचें हें कारण खरें आहे असें ह्मणतात. परंतु शहाजीराजांसारख्या धूर्त व धोरणी पुरुषाच्या हातून असला अविचार व शिरजोरपणा झाला असावा असें ह्मणतां येत नाहीं. काळवेळ पाहून वागण्यांत व स्वसंरक्षण करून स्वसामर्थ्य वाढविण्यांत त्यांचा हातखंडा होता. शहाजीराजे शिरजोर होऊन बंडाळी करण्यास प्रवृत्त झाले होते हें जर खरें तर ते असे हातीं लागल्यावर त्यांना तिकडल्यातिकडेच ठार करण्याचें सोडून विजापुरास आणण्याचें प्रयोजन नव्हतें. आतां येथें एक मात्र तर्क संभवतो कीं, शिवाजीमहाराजांस धाक घालून त्यांची बंडाळी मोडण्याच्या इराद्यानें अदिलशहानें राजांस विजापुरास आणविलें असावें. परंतु त्यांस मुस्तफाखानानें पकडल्यावर ही कल्पना आदिलशहास सुचली असें ह्मणण्यापेक्षां अदिलशहाला ती अगोदरच सुचून त्यानें त्यांना पकडण्याचा हुकूम पाठविला असावा असें समजण्यास कोणती हरकत आहे?

१ मि. किंकेड पृ. १४२.

प्रमाणें त्यांस पकडून घोरपड्यानें विजापुरास पाठवून दिलें.[1] घोरपड्यानें राजांशीं हा दगा केला त्या वेळीं ते चंदावराजवळ जिरावाडी येथें थोड्या लोकांनिशीं तळ देऊन होते. ह्या विश्वासघाताबद्दल घोरपड्याचा सूड पुढें शिवाजीमहाराजांनीं राजांच्या सांगण्यावरून कोणत्या प्रकारें उगविला हें त्यांच्या चरित्रांत यथास्थलीं कथन केलें आहे.

शहाजीराजांस पकडून विजापुरास आणिलें तेव्हां त्यांस देहांतशासन करावें असा विचार दरबारानें केला. या संबंधाची वाटाघाट होतांहोतां शेवटीं असें ठरलें कीं, राजांस भिंतींत चिणून ठार मारण्याची दहशत घालावी; ह्मणजे ते आपल्या पुत्राचा बंदोबस्त करून त्याला योग्य शिक्षा करितील. ह्या संबंधाची साद्यंत हकीगत पुढें यथास्थलीं द्यावयाची आहे.[2] येथें एवढेंच सांगावयाचें कीं, शहाजीराजांसारख्या पराक्रमी व शूर सरदारास देहांतशासन करण्याचा विचार अदिलशहानें केला तो त्यांजविषयीं पुरा वहीम आल्यामुळेंच केला, यांत कांहीं संदेह नाहीं. पुढें शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या पित्यास ह्या घोर मृत्यूपासून मोगलबादशहाशीं संधान बांधून सोडविलें.[3] दिल्लीच्या बादशहाच्या मध्यस्थी-

---

१ मोडक ह्मणतात कीं, मुस्तफाखानाच्या हुकमावरून घोरपडे आणि आसदखान यांनीं एके दिवशीं प्रातःकाळीं शहाजीराजांच्या छावणीवर अकस्मात् चाल केली. राजे रात्रभर ख्यालीखुशाली करून स्वस्थ झोपीं गेले होते. शत्रु आपणास पकडावयास एकाएकीं चालून आला असें कळतांच ते घाबरून उठले व त्यांच्या हातून सुटून जाण्याच्या इराद्यानें घोड्यावर बसून एकटे कोणीकडे तरी जाऊं लागले. इतक्यांत बाजी घोरपड्यानें लगट करून त्यांला पकडून कैद केलें आणि खानाकडे आणिलें. त्यानें त्यांस अटकेंत ठेविलें, आणि त्यांच्या तीन हजार घोडदळाची दाणादाण करून टाकून त्यांच्या छावणींतली सारी चीजवस्त लुटली. पुढें अदिलशहाला हा प्रकार कळल्यावर त्यानें अफझुलखानास रवाना करून शहाजीराजांस विजापुरास आणविलें आणि त्यांची कर्नाटकांतली सगळी दौलत जप्त करविली.

२ आठवा भाग पाहा.

३ कित्येक बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, रणदुल्लाखान शहाजीराजांचा जिवलग मित्र होता. त्यानें बादशहापाशीं रदबदली करून त्यांस सोडविलें. रायरीच्या बखरींत हा रदबदलीचा प्रकार येणेंप्रमाणें दिला आहेः शहाजीराजांस घोरपड्यानें पकडल्यावर अदिलशहानें त्याला असा हुकूम पाठविला कीं,'शहाजीराजांस विजापुरास आणूं नये; तिकडेच त्यांला ठार मारावें.' हा हुकूम ऐकून रणदुल्लाखानानें संसार सोडल्याचें मिष करून फकिराचा वेष धारण केला; व बादशहाकडे जाऊन मक्केस जाण्याची परवानगी तो मागूं लागला. हा असा बलाढ्य सरदार आपणास अंतरल्यानें आपल्या राज्याचें मोठेंच नुकसान होईल असें बादशहास वाटून त्यानें त्यास हातास धरून

स्तव राजांस ठार मारितां येईना; तरी त्यांस पुनः कर्नाटकांत जाऊं देऊं नये, विजापुरासच नजरकैदेंत ठेवावें, असा अदिलशहानें ठराव केला. शहाजीराजे ह्याप्रमाणें विजापुरास जवळजवळ चार वर्षें अडकून पडले होते. इतक्या अवकाशांत शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरसरकाराच्या मुलखांत कांहींएक धामधूम केली नाहीं. शहाजीराजांनीं अनेक उपायांनीं दरबारच्या मुत्सद्यांस वळवून आपल्यावरचा वहीम नाहींसा केला, व आपल्यावर दरबारचा पुनः पूर्ववत् भरंवसा बसवून कर्नाटकांतली सुभेदारी परत मिळविली; व ते तिकडे निघून गेले.

ह्याप्रमाणें जीवावरच्या संकटांतून पार पडून कर्नाटकांत गेल्यावर शहाजीराजांनीं विजापूरसरकाराशीं उघड असा विरोध कधींहि केला नाहीं; परंतु साधेल तेवढी स्वसत्ता वाढवून केव्हां तरी स्वतंत्र होण्याचा त्यांचा विचार शेवटपर्यंत कायम होता. ह्यानंतर शहाजीराजांनीं कर्नाटकांत कोणकोणते युद्धप्रसंग केले याविषयींचा इतिहास उपलब्ध नाहीं. यास्तव ह्या महापराक्रमी पुरुषाचें अखेरपर्यंतचें जीवनवृत्त येथें देतां येत नाहीं. कर्नाटकांत विजापूरकरांच्या ज्या मोहिमा वेळोवेळां झाल्या त्यांची मुसलमान इतिहासकारांनीं अगदीं संक्षिप्त हकीगत दिली आहे; तींत कोठेंकोठें शहाजीराजांचा त्रोटक उल्लेख केला असून, त्यांनीं विजापूरसरकारच्या पक्षानें मोठ्या शौर्यानें युद्ध केलें, असें ह्मटलें आहे. विजापूरसरकारानें कर्नाटकांत त्यांला जी जाहगीर दिली होती ती त्यांच्याकडे कायम राहून तींत आणखी पुष्कळ भर त्यांनीं घातली. तंजावर व त्रिचनापल्ली हे प्रांत त्यांस कसे प्राप्त झाले हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. याशिवाय आणखी आर्नीचा किल्ला, पोर्तोनोवो वगैरे ठिकाणांवर त्यांची सत्ता होती.

खालीं बसविलें, आपला वेत रहित करण्यासाठीं अनेक प्रकारीं सांगितलें व शेवटीं असें ह्मटलें कीं, 'तुमची कांहीं इच्छा असल्यास ती प्रगट करा, ह्मणजे मी ती लागलींच तृप्त करितों.' तेव्हां रणदुल्लाखान ह्मणाला, आपल्या राज्यास अपाय जो कांहीं झाला आहे तो शिवाजीराजांमुळें, शहाजीराजे कांहीं आपल्या राज्याशीं वाईट रीतीनें वागले नाहींत. कुराणांत असें आहे कीं, चांगल्यास इनाम द्यावें व वाईटास शासन करावें. ह्या धर्माज्ञेप्रमाणें पाहतां शहाजीराजांस शिक्षा ठरविली आहे ती अन्यायाची आहे. हें बोलणें बादशहास मान्य होऊन त्यानें शहाजीराजांची शिक्षा रद्द केली, व ते पुढें चांगल्या रीतीनें वागतील ह्याविषयीं खानास जामीन घेऊन राजाला आपल्या दरबारीं बोलाविलें. तेथें त्यांचा बहुमान होऊन पुनः त्यांस मोठ्या इतमामानें कर्नाटकांत पाठविलें.

शिवाजीमहाराजांनीं चालविलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगाविषयींचें वर्तमान राजांच्या कानीं वारंवार जात असून, त्याबद्दल त्यांस मोठें समाधान वाटे. ह्या अशा महापराक्रमी पुत्राची भेट घेण्याविषयीं त्यांस मोठी उत्कंठा लागून राहिली होती. परंतु महाराजांची सगळी धामधूम विजापूरकरांच्या राज्यांत होत असल्याकारणानें राजांला ही आपली उत्कट इच्छा तृप्त करून घेण्याचा सुयोग पुष्कळ दिवस आला नाहीं. पुढें शिवाजीमहाराज व विजापुरसरकार यांच्यामध्यें कांहीं वेळ तह होऊन वैरभाव अमळ नाहींसा होतांच राजांनीं स्वदेशीं जाण्याची परवानगी विजापूरसरकाराकडून घेऊन आपल्या ह्या महाप्रतापी पुत्राची भेट घेतली[1]. ह्या वेळीं शहाजीराजे स्वपुत्राच्या आग्रहास्तव महाराष्ट्रांतच राहिले असते. परंतु इकडे येण्याची परवानगी देतांना विजापुरसरकारानें अशी अट घातली होती कीं, काम आटोपतांच राजांनीं कर्नाटकांत परत जावें, पुत्राशीं मिलाफी होऊन इकडे राहूं नये. ही अट मोडली असती तर त्यांची कर्नाटकांतली सारी दौलत अदिलशहानें जप्त केली असती. यास्तव इतके श्रम करून मिळविलेली दौलत घालवूं नये ह्मणून ते परत कर्नाटकांत गेले.

पुत्राची भेट घेऊन परत आल्यावर शहाजीराजे फार दिवस जगले नाहींत. नंतर दोन वर्षांनीं त्यांचें देहावसान झालें. त्यांच्या मृत्यूची हकीकत येणेंप्रमाणें आहेः बेदनूरचे पाळेगार भद्राप्पा नाईक व शिवाप्पा नाईक यांनीं पुंडावा करून विजापूरकरांच्या अमलांतील मुलखास उपद्रव केला. यास्तव त्यांचें पारिपत्य करण्याची कामगिरी अदिलशहानें शहाजीराजे व सर्जाखान यांस सांगितली. शहाजीराजांनीं भद्राप्पा नाइकाचा पराभव केला, व तो नाईक त्यांस शरण आला. त्यानें विजापूरकरांचे जे प्रांत हाताशीं घातले होते ते सगळे त्यानें सोडून दिले. मग त्याला थोडीशी जहागीर देऊन विजापूरकरांचा अंकित केलें. ही शहाजीराजांची कामगिरी अदिलशहास कळली तेव्हां त्यानें फार खुश होऊन राजांस मोठ्या गौरवाचें पत्र लिहिलें व त्यांस वस्त्रें, अलंकार, हत्ती, घोडे वगैरे नजराण्यादाखल पाठविले. दरबारच्या सर्व मुत्सद्यांनीं वेगळींवेगळीं पत्रें पाठवून राजांची फार तारीफ केली. ह्या मोहिमेवर शहाजीराजे गुंतले असतां ते एके दिवशीं बंदेकीर[2] नांवाच्या गांवीं शिकारीस गेले. तेथें सशाची पारध उठून

१ ह्या भेटीची साद्यंत हकीगत पुढें चवदाव्या भागांत दिली आहे.

२ हा गांव तुंगभद्रेच्या तीरीं असून त्याचीं बसवपाटण व वासवपट्टण अशीं नांवें इतरत्र दिलीं आहेत.

शहाजीराजांनीं आपला घोडा त्याच्या मागें लाविला. धावतां धावतां भंडोळींत घोड्याचा पाय अडकला. त्यासरसे घोडा व राजे खालीं पडले, व छातीवर घोड्याचा पाय पडून, त्या धक्क्यानें त्यांचें तेथेंच प्राणोत्क्रमण झालें. बरोबरचीं माणसें शोध करीत तेथें आलीं. त्यांनीं राजांची ती अवस्था पाहून व्यंकोजी-राजांस तेथें आणिलें. त्यांनीं त्यांची यथासांग उत्तरक्रिया केली. मरणसमयीं राजांचें वय सत्तर वर्षांचें होतें. हें खेदजनक वर्तमान स. १६६४ च्या जानेवारी महिन्यांत घडलें. अदिलशहाकडून व्यंकोजीराजांस दुखवटा येऊन मनसबदारीचीं वस्त्रें त्यांच्या नांवें झालीं. शहाजीराजे ज्या जागीं वारले तेथें त्यांची छत्री बांधिली, आणि विजापूरकरांकडून सनद आणून त्या गांवाचें उत्पन्न तिच्या खर्चास लावून दिलें.

शहाजीराजांस एकंदर तीन औरस पुत्र होते. त्यांपैकीं वडील पुत्र संभाजी हा दौलताबादेस असतां स. १६२३ त जिजाबाईच्या उदरीं झाला. ह्याच्यावर राजांचें फारच प्रेम असे. हा त्यांच्याबरोबर नेहमीं असे. हा स. १६५३ त कनकगिरीच्या लढाईंत जंबिऱ्याचा गोळा लागून मरण पावला. ह्या लढाईची हकीगत अशी आहे कीं, शहाजीराजांच्या ताब्यांतील बाळापूरनामक तालुक्यास कनकगिरीच्या संस्थानिकानें उपद्रव केल्याचें वर्तमान समजल्यावरून त्यांनीं संभाजीस फौज देऊन त्या संस्थानिकाला शिक्षा करावयास पाठविलें. त्यानें कनकगिरीस वेढा देऊन किल्ल्यावर मारा चालविला असतां, गोळा लागून तो समरांगणांत पतन पावला. ह्यामुळें शहाजीराजांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें. त्याला त्या

---

१ एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, संभाजीला विजापूरसरकाराकडून निराळी दौलत मिळाली होती; व ह्याला महमद अदिलशहाची स्त्री वडी साहेबीण हिनें विश्वासघात करून विषाची लुगदी दिली, तीमुळें तो मृत्यु पावला. शिवदिग्विजयांत ह्या कनकगिरीच्या लढाईचें कारण असें सांगितलें आहे कीं, कनकगिरि शहाजीराजांस जहागिरीदाखल मिळाला असून, तेथील सरदार आप्पाखान तो किल्ला सामोपचारानें देईना. ह्मणून त्याच्याशीं युद्ध करावें लागलें. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, शहाजीराजे बंधमुक्त होऊन कर्नाटकांत आल्यावर कांहीं दिवस तुंगभद्रानदीच्या आसपासच्या आपल्या जहागिरींतल्या सरदारांनीं बंडावा केला होता तो मोडण्यांत गुंतले असतां संभाजी असा लढाईंत पडला. मि. किंकेड ह्मणतात कीं, शहाजीराजे विजापुरास चार वर्षें अडकून पडले असतां त्यांच्या पश्चात् कर्नाटकांतल्या ज्या सरदारांस त्यांनीं अंकित करून ठेविलें होतें त्यांनीं बंडाळी चालविली होती. ह्या गडबडींत मुस्तफाखाननामक एका सरदारानें राजांच्या ताब्यांतील कनकगिरिनामक किल्ल्यावर हक्क सांगून हल्ला केला आणि तो हस्तगत केला. तेव्हां संभाजी सैन्य घेऊन त्या किल्ल्यापाशीं आला; आणि त्यानें त्या सरदारास

संस्थानिकाचा अतिशयित राग येऊन त्याच्यावर त्यांनीं जातीनें हल्ला केला, व त्याचा पुरा मोड करून कनकगिरी हस्तगत केला. ह्या कलहांत अफझुलखाना-कडून त्या संस्थानिकास आंतून साहाय्य मिळालें होतें. ह्याबद्दल त्यालाहि शासन करावें असें राजांच्या मनांत आलें; परंतु त्याच्याशीं उघडपणें वैर करून युद्धास प्रवृत्त झाल्यानें अदिलशहास क्रोध येऊन त्याची आपणावर चढाई होईल या भीतीनें राजे त्याच्या वाटेस गेले नाहींत. परंतु पुढें लवकरच ह्या संभाजीचा धाकटा बंधु त्याचा सूड घेणार होता हें शहाजीराजांच्या त्या वेळीं स्वप्नींहि आलें नाहीं.

लुखजी जाधवरावानें पाठलाग केला तेव्हां राजांनीं जिजाबाईस शिवनेरी किल्ल्यांत ठेविलें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. तेथें आमच्या महाप्रतापी चरित्रनायकाचें जन्म स. १६२७ त झालें. हा राजांला जिजाबाईच्या पोटीं दुसरा मुलगा झाला. राजांनीं स. १६३० त मोहित्यांची कन्या तुकाबाई हिजशीं दुसरा विवाह केला. तिजपासून त्यांस स. १६३१ त एक पुत्र झाला. त्याचें नांव व्यंकोजी असें होतें. शहाजीराजांनीं चंदावरप्रांत काबीज केल्यावर तुकाबाई व व्यंकोजीराजे यांस तेथें नेऊन ठेविलें. पुढें शहाजीराजांच्या पश्चात् व्यंकोजीराजे कर्नाटकांतील सगळी जहागीर आटपून राहिले. ह्या दौलतीचा हिस्सा घेण्यासाठीं पुढें शिवाजीमहाराजांनीं कर्नाटकांत स्वारी केली, तिची हकीगत यथास्थलीं देऊं. महाराष्ट्रांत पुत्राचे भेटीस जाऊन, त्याचें वैभव पाहून कर्नाटकांत परत आल्यावर शहाजीराजांनीं व्यंकोजीस जवळ बोलावून असा बोध केला कीं, "तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यांनीं जवामर्दी करून नवें राज्य संपादिलें आहे. तुह्मी आमच्या इकडील दौलतीचे मालक आहां. आमचे काका विठोजीराजे व आमचे बंधु शरीफजीराजे यांच्या कुटुंबांचें तुह्मीं चालवावें. प्रजापालन यथान्याय करून राज्य करावें. तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यांनीं

असें सांगून पाठविलें कीं, ह्या तुमच्या वादासंबंधानें प्रथम विजापूरसरकारास विचारावें. हें असें सामोपचाराचें बोलणें त्यानें लाविलें असतां त्या सरदारानें आपल्या तोफखान्यावरच्या लोकांस असा हुकूम केला कीं, साधल्यास संभाजी व त्याच्या भोंवतालचे त्याचे कामदार यांस गोळे सोडून ठार करावें. त्या हुकमाप्रमाणें त्यांनीं केल्यावरून संभाजी ठार झाला. ही अशी कुरापत काढावयास त्या सरदाराला अफझुलखानानें प्रवृत्त केलें असें ह्मणतात. शहाजीराजांनीं पुढल्या वर्षीं सुद्धां येऊन हा किल्ला पुनः सर केला.

तर सर्व पृथ्वी आक्रमण करण्याचा प्रचंड उद्योग आरंभिला आहे. ईश्वरकृपेनें त्यांचे मनोरथ परिपूर्ण झाले तर ते सर्वांचें संगोपन करितीलच; परंतु त्यांच्यावर कदाचित् समय गुदरला तरी आह्मीं इकडील दौलतीचा पादशहाकडून इतला तोडून घेतला आहे. ही दौलत तुमची दोघांची आहे; परंतु सांप्रत ह्या दौलतीचें रक्षण तुह्मीं हुशारीनें करावें. तुह्मी माझे आवडते पुत्र असून पराक्रमी शिवाजीराजांचे वंधु आहां, हें ध्यानांत ठेवा. पदरीं चार विश्वासू माणसें आहेत त्यांच्या विचारानें चालल्यास तुमचें कल्याण होईल. ”

भाग तिसरा.

शिवाजी महाराजांचें बाळपण.

शहाजीराजे निजामशाही सोडून निघाले असतां लुखजी जाधवराव मोगलसैन्यानिशीं त्यांच्या पाठीस लागला. त्या समयीं जिजाबाई सातआठ महिन्यांची गरोदर असल्यामुळें तिला शिवनेरी किल्ल्यांत ठेवून राजे पुढें कूच करून गेले, हें मागील भागांत सांगितलें आहे. बाईच्या रक्षणासाठीं जीं माणसें ठेविलीं होतीं त्यांपैकीं बाळकृष्णपंत हनुमंते[1], शामराव[2] नीलकंठ, व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे असे तीन[3] विश्वासू कारकून होते. नंतर जाधवरावानेंहि आपले कांहीं स्वार तिच्या रक्षणास ठेविले होते. शिवाय तिला जुन्नरच्या श्रीनिवासरावाचा आश्रय होता असें दिसतें. त्याप्रमाणें ती कांहीं अंशीं सुरक्षित स्थलीं होती हें खरें, तरी आपल्या प्रिय पतीवर असें संकट गुदरलें असून त्या धामधुमींत आपला तीनचार वर्षांचा मुलगा त्यांच्याबरोबर आहे, त्यांचें काय होईल ही चिंता तिला एकसारखी लागून राहिली. ह्या हृद्रोगानें ती दिवसेंदिवस कृश होत चालली. हा चिंताज्वर तिला लागला असतां तिनें किल्ल्यांतील शिवाई देवीस असा नवस केला कीं, राजांवरचें अरिष्ट टळून ते सुरक्षित राहून, माझे पोटीं पुत्र झाला तर त्याला तुझें नांव ठेवीन. पुढें दिवस पुरे होऊन ती शके १५४९, प्रभव नाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी, सोमवार, ता. १० एप्रिल

---

१ मल्हार रामरावकृत बखरींत हें नांव कृष्णाजीपंत हनुमंते असें आहे. याचें नांव नारो त्रिंबक हणमंते असें एक दोन ठिकाणीं आढळतें.

२ कांहीं ठिकाणीं हें नांव शंकराजी नीलकंठ असें आहे.

३ मल्हार रामराव, सोनोपंत डबीर ह्मणून आणखी एक कारकून होता, असें ह्मणतो. सभासद ह्मणतो कीं, हे कारकून राजांनीं बेंगरुळास असतां जिजाबाईबरोबर पाठविले होते. गोमाजी नाईक पाणसंबळ नांवाचा एक माणूस जिजाबाईच्या लग्नापासून तिच्या तैनातीस जाधवरावानें दिला होता तो ह्या वेळीं तिच्याबरोबर होता असें ह्मणतात.

स. १६२७, ह्या दिवशीं प्रसूत झाली[1]. ह्याप्रमाणें मराठी साम्राज्याचे संस्थापक शिवाजीमहाराज यांचें जन्म ह्या अशा ऐन धामधुमीच्या काळीं पुण्यापासून सुमारें पन्नास मैलांवर शिवनेरी किल्ल्यांत झालें.[2] जिजाबाईस पुत्ररत्न झाल्यामुळें सर्व आश्रित मंडळीस परमानंद झाला. त्या ठिकाणीं आणि त्या स्थितीस अनुकूळ झाला तेवढा उत्सव त्यांनीं केला. आसपासच्या गांवांतील हेलकरणी हेल घेऊन आल्या, तेवढ्यांस बारातेरा दिवस भोजन घालून, लुगडीं, चोळखण वगैरे बक्षिसें दिलीं. शहाजीराजे त्या वेळीं विजापुरास होते. त्यांस हें पुत्रप्राप्तीचें वर्तमान हुजरे, कारकून वगैरे पाठवून कळविलें. ही शुभवार्ता घेऊन गेले त्यांस राजांनीं सोन्याचीं कडीं, वस्त्रें वगैरे दिलीं; व पुष्कळ दानधर्म केला. शिवाई देवीच्या प्रसादानें हा पुत्र झाला असें मानून, त्यास नवसाप्रमाणें शिवाजी असें नांव ठेविलें.[3]

---

१ मल्हार रामरावकृत बखरींत व शिवदिग्विजयांत हा जन्मकाळ वैशाख शुद्ध द्वितीया गुरुवार असा दिला आहे; परंतु ह्या तिथीस गुरुवार येत नाहीं. रायरीच्या बखरींत शके १५४८, क्षयनाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी सोमवार ही तिथि दिली आहे; परंतु ह्या तिथीस सोमवार येत नाहीं. यास्तव ह्या दोन्ही तिथि विश्वसनीय नव्हत. अलीकडे शेडगांवकर भोंसले यांच्या घराण्यांत सांपडलेली बखर प्रसिद्ध झाली आहे, तींत हा जन्मकाल शके १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार असा दिला आहे. रा. बाळ गंगाधर टिळक यांनीं १९०० सालीं केसरीच्या ता. २४ एप्रिलच्या अंकांत असें ठरविलें होतें कीं, शिवछत्रपतींची जन्मतिथि शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सर, वैशाख शु. १, गुरुवार, उत्तर रात्र, अश्विनी नक्षत्र, ता. ६ एप्रिल, स. १६२७ अशी आहे. काव्येतिहाससंग्रहकारांकडे काशीनाथ कृष्ण लेले यांनीं एक जंत्री पाठविली होती, तींत मूळांतील तिथि दिली असून रोहिणी नक्षत्र दिलें आहे. हें नक्षत्र ह्या तिथीस असून ती एकंदरींत बरोबर दिसते. (रा. राजवाडेकृत म. इ. सा. खंड ४ पाहा.) मराठी साम्राज्याची बखर व उल्किजकृत म्हैसूरचा इतिहास ह्यांमध्यें वैशाख शुद्ध पंचमीच दिली आहे.

२ जिजाबाई ह्या किल्ल्यावरच्या ज्या घरांत राहत असे त्याची एक भिंत अजून शेष आहे. तींत नाशिकचे माजी कलेक्टर मि. जॅक्सन यांनीं मुंबईसरकारच्या हुकमावरून संगमरवरी दगडाची एक पाटी बसवून अखिल भरतवर्षांतील अत्यंत थोर अशा ह्या प्रौढप्रताप राजमणीच्या जन्मस्थानाचें चिरकाल स्मरण राहीसें केलें आहे.

३ मि. किंकेड दंतकथाप्रिय असल्याकारणानें शहाजीराजांस झालेल्या ह्या पुत्ररत्नासंबंधाच्या दोन कथा आपल्या ग्रंथांत नमूद करितात. त्या अशाः (१) एक गोसावी शहाजीराजांच्या स्वप्नांत आला, आणि त्यांच्या हातीं एक आम्रफल देऊन ह्मणाला, "हें तूं आणि तुझी बायको मिळून खा, ह्मणजे तुमच्या पोटीं शिव अवतार

जिजाबाई आपल्या पुत्रासह ह्या किल्ल्यांत तीन वर्षे होती. तेथून तिला शहाजीराजांनीं बायझापुरास नेऊन ठेविलें असावें. कारण स. १६३३ त तिला येथून पकडून नेल्याचें मागल्या भागांत सांगितलें आहे. मोगलांच्या तावडींतून सोडविल्यावर भोताजीराव ऊर्फ जगदेवराव जाधव यानें तिला कोंडाणा किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. येथून पुनः ती कांहीं दिवस शिवनेरी किल्ल्यांत व कांहीं दिवस माहुलीच्या किल्ल्यांत राहत होती असें दिसतें.[1] शहाजीराजांनीं मोगलांच्या ताब्यांतला निजामशाही मुलूख पुनः काबीज करण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हां ती ह्या किल्ल्यांत राहत होती. पुढें मोगलांचीं व राजांचीं युद्धें होऊं लागून जिकडेतिकडे धुमाकूळ उडाला असतां त्यांनीं तिला कोठें ठेविलें होतें तें कळत नाहीं. परंतु एवढें मात्र खात्रीनें सांगतां येतें कीं, ती आपल्या प्रिय पुत्राचा व आपला बचाव व्हावा यासाठीं आपल्या माहेरच्या माणसांच्या आश्रयास कधींहि जाऊन राहिली नाहीं. ती अशी जाऊन राहिली होती, असें जें कित्येकांचें ह्मणणें आहे त्याला मुळींच आधार नाहीं. गरोदर स्थितीमध्यें केवळ निराधार झाली असून, तिचा बाप तिला आपल्या गांवीं नेऊन पोंचविण्यास तयार झाला असतां, जी मानी स्त्री तिकडे जावयास कबूल झाली नाहीं, ती पुढें कधीं माहेरीं जाऊन राहिली असावी, हें मुळींच संभवत नाहीं. त्यांत आणखी जाधवांचें घराणें मोगलांचा आश्रय धरून राहिलें होतें. त्यामुळें तर आपल्या माहेरीं जाण्याचें तिच्या मनांत कधींहि आलें नसावें. कारण शहाजीराजांनीं मोगलांशीं स. १६३४ पासून युद्ध सुरू केल्यामुळें मोगलसरदारांचा आश्रय करणें फारच धोक्याचें होतें, व तें तिच्या पतीसही मुळींच पसंत वाटलें नसतें. तेव्हां सारांश काय कीं,

---

घेईल. त्याला मुसलमानांस मुजरा करावयास लावूं नको; आणि तो बारा वर्षांचा झाला ह्मणजे त्यास स्वतंत्रपणें वागूं दे." हें स्वप्न पाहून राजे जागे झाले आणि पाहतात तों त्यांच्या हातीं तें फळ होतें. तें त्यांनीं जिजाबाईकडे नेऊन उभयतांनीं खाल्लें. पुढें हें पुत्ररत्न झालें तेव्हां स्वप्नांत प्रत्यक्ष शिवानें दर्शन दिलें ह्या भावनेनें त्यांनीं त्याचें नांव शिवाजी असें ठेविलें. (२) दुसरी दंतकथा अशी आहे कीं, शिवाजी महाराजांचें जन्म झालें तेव्हां शिवानें शहाजीराजांस स्वप्नांत दर्शन देऊन असें सांगितलें कीं, "तुझ्या पोटीं पुत्र झाला आहे तो माझा अवतार आहे."

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, शहाजीराजे यांस वश करून घेण्यासाठीं बाल शिवाजींना पकडून आणावें आणि अटकेंत ठेवावें ह्मणून मोगलांनीं तीन वर्षें प्रयत्न केला. परंतु जिजाबाईनीं त्यांस अशा तजविजीनें लपवून ठेविलें कीं, त्यांची सगळी खटपट व्यर्थ गेली.

शिवाजीमहाराजांच्या जन्मापासून पुढलीं दहा वर्षें, शहाजीराजांनीं चालविलेल्या धामधुमीच्या काळीं, जिजाबाई आपल्या पुत्रासह राजांच्या ताब्यांतील कोणत्या ना कोणत्या तरी किल्ल्यांत राहत असे, व तिचें साधेल तेवढें चांगलें रक्षण व्हावें याविषयीं राजे खबरदारी घेत असत. बायझापुरास असतां तिला एका किल्लेदारानें पकडून मोगलांच्या हातीं दिलें तेव्हां तिला जाधवानें सोडविलें, हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या प्रसंगीं तिनें खरें ह्मटलें असतां माहेरीं जाऊन सुखरूप राहावें; पण ती पुनः आपल्या पतीच्या ताब्यांतील कोंडाणा किल्ल्यांत येऊन राहिली. ह्यावरून तिचा मानी स्वभाव चांगलाच दिसून येतो. मोगलांच्या सैन्याची वावटळ जिकडूनतिकडून सुटली असतां, व राजांच्या ताब्यांतील एकएक किल्ला व ठाणें शत्रु सर करीत असतां, तिचा हा निर्धार कायम राहावा हें मोठेंच नवल होय.

ह्या दहा वर्षांत तिच्या मनाची अवस्था कशी काय झाली असावी, व तिला अहर्निश किती चिंता लागून राहिली असावी याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. आज ह्या किल्ल्यांत तर उद्यां त्या किल्ल्यांत, अशी तिची पळापळ होत असून, शत्रु केव्हां घाला घालून आपल्या परम प्रिय पुत्राचा व आपला नाश करील याचा नेम नाहीं, असा तिला एकसारखा घोर लागून राहिला होता. त्याप्रमाणेंच शहाजीराजांनीं मोगलांसारख्या अत्यंत प्रबळ शत्रूशीं चालविलेल्या अतिघोर संग्रामाचा शेवट कसा काय होतो ह्याचा तिला हृद्रोग लागला होता; परंतु ती अत्यंत स्वाभिमानी व पतिनिष्ठ असल्यामुळें तिनें हीं दहा वर्षें मोठ्या धैर्यानें व निश्चयानें कंठिलीं. ह्या एवढ्या काळांत शिवाजीमहाराजांचें संगोपन जिजाबाईनें कोणत्या प्रकारें केलें, व त्यांस सुशिक्षण देण्याविषयीं कशी काय व्यवस्था केली, याचा उल्लेख कोणत्याही बखरींत नाहीं. तरी एवढ्या वयांत महाराजांनीं घोड्यावर बसणें, तिरंदाजी करणें, बंदूक मारणें, पट्टा फिरविणें इत्यादि युद्धोपयोगी कलांचा बराच अभ्यास केला होता; व त्यांस लिहितां वाचतांहि चांगलें येऊं लागलें होतें.

पुढें शहाजीराजांस अदिलशाहींत आश्रय मिळून ते स. १६३७ त विजापुरास जाऊन राहिले, तेव्हां आपल्या ह्या गुणवान् मुलास व जिजाबाईस त्यांनीं आपल्या बरोबर तिकडे नेलें.[1] मग विजापूरसरकाराकडून मिळालेल्या जहागिरीची

१ प्रो. सरकार तारीख-इ-शिवाजी या ग्रंथाच्या आधारानें ह्मणतात कीं, शहाजीराजांनीं दादाजी कोंडदेवाच्या हातीं आपल्या जहागिरीची व्यवस्था स. १६३६ त

व्यवस्था दादाजी कोंडदेव यास सांगून शहाजीराजे रणदुल्लाखानाबरोबर कर्नाटकांत गेले, त्या वेळीं त्यांनीं जिजाबाईस व शिवाजीमहाराजांस ह्या विश्वासू कारकुनाच्या स्वाधीन करून त्यास असें सांगितलें कीं, महाराजांस योग्य शिक्षण देऊन चांगलें वळण लावावें. ह्यावरून दादाजी कोंडदेवानें ह्या मायलेंकरांस मोठ्या इतमामानें पुण्यास आणिलें, आणि तेथें चांगला वाडा बांधून[१] त्यांत त्यांस ठेविलें. तेथें महाराजांच्या नांवानें एक उत्कृष्ट बाग तयार करून त्यांत नाना प्रकारचीं फळझाडें लाविलीं. दुसरे वर्षी शहाजीराजे कर्नाटकप्रांतांत बेंगरूळ येथें असतां दादाजीस परगण्यांचा हिशोब घेऊन तिकडे जावें लागलें. त्या वेळीं त्यानें शिवाजीमहाराजांस व जिजाबाईस राजांच्या भेटीस नेलें; व तीं पुनः लागलींच पुण्यास परत आलीं. त्या वेळीं राजांनीं त्यांच्याबरोबर शामराव नीलकंठ पेशवे, बाळकृष्णपंत मुजुमदार, सोनोपंत डबीर व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे सबनीस यांस आपल्या जहागिरीची नीट व्यवस्था लावण्यासाठीं पुण्यास पाठवून दिलें.[२]

शहाजीराजे कर्नाटकांतील मोहीम फत्ते करून विजापुरास परत आले तेव्हां त्यांच्या मनांत असें आलें कीं, शिवाजीमहाराजांस विजापुरास आणून त्यांचा तेथें विवाह करावा. त्याप्रमाणें राजांनीं दादाजीस लिहून कळविलें. हा त्यांचा मनोदय महाराजांस कळला तेव्हां ते ह्मणाले कीं, आपलें लग्न विजापुरास यवनांच्या वस्तींत न होतां पुण्यासच व्हावें. कारण तेथें कार्यांत यवन येऊन धर्मलोप व्हावयाचा. ही महाराजांची इच्छा दादाजीनें राजांस पत्रद्वारें विदित केली व असें कळविलें कीं, आह्मी इकडे चांगली मुलगी पाहून कार्य आटपून

दिली तेव्हां त्यांनीं त्यास असें सांगितलें कीं, माझी बायको जिजाबाई व पुत्र शिवाजी हीं शिवनेरी किल्ल्यांत आहेत त्यांस पुण्यास आणून आपल्या देखरेखीखालीं ठेव व त्यांस लागेल तेवढा पैसा खर्चासाठीं दे.

१ ह्या वाड्याचें नांव त्यानें राजमहाल असें ठेविलें होतें. हा वाडा शनवारवाड्याच्या पूर्वेस मुठा नदीच्या उजव्या तीरावर होता. हल्लीं ह्या जागीं म्युनिसिपालिटीचा बाग आहे. मि. किंकेड पृ. १३०

२ दादाजी कोंडदेवाच्या मदतीसाठीं ह्या कारभाऱ्यांना पाठविलें होतें. त्यांच्या आडनांवांवरून त्यांचे हुद्दे लक्षांत येतात. खुद्द दादाजी कोंडदेव कागदोपत्रीं आपल्या नांवापुढें 'सुभेदार नामजाद किल्ले कोंडाणा' असें लिही. हा किल्ला राजांच्या जहागिरीचा मध्यवर्ती असल्याकारणानें दादाजीनें येथें लष्कराचें ठाणें केलें असून तेथें तो वेळोवेळां जाऊन राहत असे.

घेतों. हा विचार पसंत वाटून त्यांनीं त्यास संमति दिली. त्याप्रमाणें दादाजीनें शिरके यांची कन्या सईबाई हिजशीं स. १६४० त पुणें येथें महाराजांचा विवाह मोठ्या थाटानें केला.

पुढें स. १६४१ त शहाजीराजांनीं महाराजांस व जिजाबाईस विजापुरास आणवून आपल्याजवळ ठेविलें. येथें तीं दोनतीन वर्षें होतीं असें दिसतें. यवनांच्या राजधानींत इतके दिवस राहावयास मिळाल्यामुळें तेथली स्थिति महाराजांस यथास्थित पाहावयास मिळाली; व यवनद्वेष आधींच त्यांच्या हृदयांत थोडाबहुत वास करीत होता, तो ह्या समयीं चांगलाच दृढ झाला. पुढें जें राजकीय संबंधाचें अटोकाट ज्ञान त्यांनीं हरएक प्रसंगीं प्रगट करून सर्व जगास थक्क करून सोडिलें, त्याचें संपादन त्यांस येथें घडलें.

महाराज ह्या वेळीं केवळ चवदा वर्षांचे होते. तरी त्यांची सर्व युद्धकलांत चांगली गति झाली होती. ते अंगानें वळकट व देखणे असून अतिशयित चपळ व चौकस असत. हत्ती, घोडे व नानाप्रकारचे कारखाने लक्षपूर्वक पाहून त्यांसंबंधानें माहिती करून घेण्याचा नाद त्यांना पराकाष्ठेचा होता. शहाण्या व थोर माणसांचा यथोचित सन्मान करून त्यांचें आपणांवर प्रेम जडेल असें त्यांनीं करावें, व त्यांस नानाप्रकारचे प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून मिळवेल तितकी माहिती मिळवावी. हलकट माणसांच्या वाऱ्यासहि ते राहत नसत. व्यसनी व शोकी मनुष्याचा त्यांना पुरा तिटकारा असे. वडिलांची अवज्ञा किंवा अमर्यादा त्यांच्या हातून यत्किंचित्‌ही कधीं होत नसे. हे असे गुण पाहून राजांकडे येणारे सरदारलोक महाराजांचें फार कौतुक करीत. राजांचा परम मित्र मुरार जगदेव हा तर महाराजांची ही चालचलणूक पाहून फारच खुश होत असे.

एके दिवशीं ह्या मुरारपंतानें अदिलशहापाशीं शहाजीराजांच्या ह्या पुत्राची फारच तारीफ केली. ती ऐकून अशा गुणी मुलास पाहण्याची इच्छा बादशहास झाली, आणि त्याला आपल्या दर्शनास आणण्याविषयीं त्यानें मुरारपंतास आज्ञा केली. ह्यावरून महाराजांस बादशहाच्या भेटीस न्यावयाचें ठरलें; परंतु हा बेत महाराजांस रुचला नाहीं. त्यांनीं मोठ्या मर्यादेनें व आर्जवानें राजांस असें कळविलें कीं, ' हे यवन परम नीच; त्यांचें आर्जव करणें, त्यांस सलाम करणें हें माझ्या मनास मुळींच आवडत नाहीं. ह्या गोष्टींचा मला त्रास येतो. स्वधर्म

च ब्राह्मण यांची येथें सदोदित निंदा चालते, ती मला बिलकुल पाहवत नाहीं. रस्त्यानें जातांयेतां गोवध होतो तो दृष्टीस पडला ह्मणजे मला फारच वाईट वाटतें, व असा त्वेष येतो कीं, गोवध करणारांचा शिरच्छेद करावा; परंतु वडील रागावतील व भलताच कांहीं तरी परिणाम होईल, हें मनांत येऊन निरुपाय होतो. मुसलमानांचा मला मुळीं संसर्ग नको असें वाटतें. अमीर-उमरावांच्या घरीं जाणें, व त्यांच्याशीं परिचय करणें, हें माझ्या चित्तास योग्य वाटत नाहीं. त्यांचा स्पर्श झाला असतां मला वस्त्रें बदलावीं लागतात.' हें महाराजांचें ह्मणणें राजांस कळलें तेव्हां त्यांनीं कारभारी लोकांकडून त्यांस असा बोध करविला कीं, 'तुमचे वडील यवनांची सेवा करून एवढ्या वैभवास चढले आहेत. त्यांचा द्वेष किंवा तिरस्कार करणें बरोबर नाहीं. तुह्मी सुजाण आहां. तुह्मांला असें बोलणें शोभत नाहीं. अशानें वडिलांची अवज्ञा होते.' समानवयस्कांकडूनही महाराजांस पुष्कळ सांगविलें. प्रत्यक्ष जिजाबाईनेंही अनेक प्रकारीं समजूत घातली. तरी महाराज आपला हेका सोडीनात. तेव्हां खुद्द शहाजीराजांनीं महाराजांस समक्ष बोलावून असा बोध केला कीं, 'यवन पृथ्वीपति आहेत; स्वधर्म रक्षण करून त्यांची सेवा करण्यास काय हरकत आहे? ईश्वरी सूत्राप्रमाणें आह्मांस सांप्रत त्यांची सेवा पतकरून योगक्षेम करणें भाग आहे. देवास असें करणें नसतें तर हिंदूंचें राज्य त्यांच्या हातीं कां जातें बरें? कालवर्तमानानुरूप वागून आह्मीं हें वैभव संपादिलें आहे. हें जतन करण्यास तुह्मांला बादशहाची कृपा संपादन केली पाहिजे.' हा उपदेश ऐकून महाराजांनीं समर्याद व सविनय असें उत्तर दिलें कीं, 'मला वडिलांची आज्ञा शिरसा वंद्य आहे; परंतु गोहत्या व देवब्राह्मणांची विटंबना यवन करितात, ती माझ्यानें बिलकुल पाहवत नाहीं.'

हा असा यवनद्वेष शिवाजीमहाराजांच्या ठायीं पूर्णपणें विकास पावलेला पाहून शहाजीराजांस अर्थात् वाईट वाटलें असावें; परंतु अशा हुशार व पाणीदार मुलास कडक रीतीनें वागविणें किंवा शिक्षा करणें त्यांस इष्ट वाटलें नाहीं. खरें ह्मटलें असतां त्यांसही यवनांचा तिरस्कार वाटत नव्हता असें नाहीं; परंतु त्यांच्याशीं सामोपचारानें वागून आपलें कार्य साधून घ्यावें असा त्यांचा नेहमीं मनसुबा असे. पुत्राचा असा निग्रह पाहून त्यांस फारसा राग आला नसावा असें दिसतें. महाराजांशीं या संबंधानें अनेक वेळां बोलून शेवटीं त्यांस त्यांनीं मोठ्या आग्रहानें दरबारांत जाण्यास तयार केलें. दरबारांत गेल्यावर बाद-

शहास जमिनीस हात लावून मुजरा करावा, असें महाराजांस त्यांनीं सांगितलें. परंतु महाराज दरबारांत गेले ते नुसता सलाम करून वडिलांजवळ जाऊन बसले. बादशहानें राजांबरोबर कोणी मुलगा आला आहे असें पाहून मुरारपंतास विचारिलें: 'शहाजीराजांचे पुत्र ते हेच काय ?' पंतानें 'होय' ह्मटलें; आणि शिवाजीमहाराजांनीं रीतीप्रमाणें कुरनिसात केली नाहीं याबद्दल बादशहाच्या मनांत कांहीं विकल्प येऊं नये ह्मणून त्यास त्यानें असें सांगितलें, कीं, ह्या मुलानें दरबार कधींच पाहिला नाहीं, हा याचा पहिलाच प्रसंग आहे. घरीं सर्वांस सलाम करण्याची सवय असल्यामुळें यानें हजरतीस सलामच केला. मूल अज्ञान आहे.' ह्याप्रमाणें समजूत घातल्यावर बादशहानें शिवाजीमहाराजांस वस्त्रें, जवाहीर वगैरे देऊन निरोप दिला. घरीं आल्यावर महाराजांनीं दरबारचीं वस्त्रें टाकून स्नान केलें.

ह्यानंतर महाराज राजांबरोबर वेळोवेळां दरबारांत जात. परंतु बादशहास नुसता सलाम करून ते आपल्या जागीं जाऊन बसत. हा असा त्यांचा नेहमींचा क्रम पाहून बादशहाच्या मनांत संशय आला, आणि हा कुरनिसात मुद्दाम करीत नाहीं किंवा कसें याची शहानिशा करावी असें त्याच्या मनांत येऊन, त्यानें महाराजांस जवळ बोलावून त्या संबंधानें प्रश्न केला. त्या समयीं महाराजांनीं मोठ्या खुबीचें उत्तर देऊन वेळ मारून नेली. ते ह्मणाले: 'मुजरा करावयास मला सांगतात. परंतु मी ऐन प्रसंगीं विसरून जाऊन जोहार करितों, याची माफी असावी. लेंकराच्या ह्या जोहारांतच कुरनिसात आहे असें हजरतीनें मानून घ्यावें. दुसरें असें कीं, हजरत आणि माझे वडील हे मला सारखेच वाटतात. हजरत कोणी निराळे आहेत असें वाटल्यास मुजरा करावयास शिकेन.' हें प्रसंगोचित उत्तर ऐकून बादशहास हसूं आलें.

दरबारांत जातांना वाटेंत कसायांचीं दुकानें लागत. त्यांत कच्चें गोमांस व गुरांच्या मुंड्या विकावयासाठीं मांडून ठेविल्या असत. त्याप्रमाणेंच उदमी लोक राजवाड्यासमोर शिजविलेलें मांस विकावयास बसत. हा प्रकार पाहून शिवाजीमहाराजांस अतिशयित वाईट वाटे, व ते अगदीं संतप्त होत. त्या उदम्यांस व खाटकांस जिवें मारावें असा त्यांस त्वेष येई. परंतु करितात काय ? त्यांस निरुपायास्तव त्या वाटेनें मुकाट्यानें जावेंयावें लागे. एके दिवशीं महाराज त्या रस्त्यानें चालले असतां एक कसाई गाईचा वध करितांना त्यांच्या दृष्टीस पडला. त्याबरोबर ते त्याच्या अंगावर धावून गेले. आणि त्याला चांगला मार देऊन

त्यांनीं ती गाय सोडविली. ह्या गोष्टीचा चोहोंकडे बोभाटा झाला. परंतु शहाजीराजांचें वजन दरबारांत अतोनात असल्यामुळें त्यांच्या वाटेस कोणी गेला नाहीं, व बादशहानेंही ती गोष्ट मनास आणिली नाहीं. हा गोवधाचा प्रकार नेहमीं नजरेस पडून शिवाजीमहाराजांस अगदीं वीट आला. त्यांला तो असह्य होऊन यवनांच्या राजधानींत अतःपर राहूं नये असें वाटलें; व दरबारांत पुनः कधींहि जाऊं नये असा त्यांनीं निश्चय केला; परंतु पित्यानें आज्ञा केली ह्मणजे तिचें उल्लंघन करणें महत्पाप आहे असें ते समजत. यास्तव त्यांनीं एके दिवशीं तीर्थरूपांस असें सविनय कळविलें कीं, ‘ मला आपल्याबरोबर दरबारांत यावयाची आज्ञा करूं नये. कारण वाटेंत गोमांसाचीं दुकानें मांडिलेलीं असतात तीं माझ्यानें पाहवत नाहींत. आपण बादशहाचे ताबेदार असल्यामुळें आपणांस ह्या गोष्टीकडे कानाडोळा करावा लागतो. बादशहाच्या मनास वाईट वाटेल असें कांहींएक आपणांस बोलतां किंवा करितां येत नाहीं. तरी रस्तोरस्तीं होणारा गोवध व गोमांसाचीं दुकानें बंद होततोंपर्यंत मी दरबारास यावयाचा नाहीं. हा प्रकार बंद होईल अशी कांहीं तजवीज केल्यावर मग मला दरबारास बरोबर येण्याची आज्ञा करावी. ’ हें पुत्राचें निकराचें बोलणें ऐकून शहाजीराजे पेंचांत पडले. एकटें दरबारांत जावें तर बादशहा विचारणार, मुलास कां आणिलें नाहीं ह्मणून, त्यास काय उत्तर द्यावें ? अशा फिकिरींत राजे पडले असतां मिरजुमला नामेंकरून एक सरदार त्यांच्यापाशीं कांहीं सल्लामसलत विचारावयासाठीं आला. त्याच्याशीं कांहीं वेळ बोलणें झाल्यावर त्याला त्यांनीं आपलें संकट निवेदन केलें. तेव्हां त्या सरदारानें राजांला असें ह्मटलें कीं, मुलास आज घरींच राहूं द्या. आपण दोघे दरबारास जाऊं आणि हजरतीची मर्जी पाहून ह्या प्रकरणीं गोष्ट काढूं.

ह्याप्रमाणें ते दरबारास गेले, व सरकारी कामकाज आटोपल्यावर, बादशहाची खुश मर्जी पाहून त्या सरदारानें त्याच्यापाशीं असा अर्ज केला कीं, ‘ खुदावंत, आपण सर्वांचे मायबाप आहां. आपली हिंदु व मुसलमान अशी प्रजा असून, आपली सर्वांवर सारखी कृपा आहे. आपल्या पदरीं जसे मुसलमान नोकर आहेत, तसे हिंदूहि पुष्कळ आहेत. त्यांस आपआपल्या धर्माप्रमाणें वागूं देणें हें खावंदांस उचित आहे. गोवध व गोमांससेवन हीं हिंदूंस मोठीं पातकें वाटतात. आपल्या राजरस्त्यावर व राजवाड्याच्या आसपास गोमांसाचीं दुकानें असून सर्वांदेखत गोहत्या होत असते. ती पाहून हिंदूंस अतिशयित वाईट

वाटणें साहजिक आहे. शहाजीराजांसारखे इभ्रतदार व वजनदार सरदार आपल्या पदरीं आहेत. त्यांच्या मनास जेणेंकरून वाईट वाटणार नाहीं असें करणें हें आपणांस उचित आहे. खावंदांपाशीं ह्या प्रकरणीं आपण होऊन बोलण्याचें धैर्य त्यांस होत नाहीं. शहाजीराजांचा पुत्र शिवाजी आज दरबारास आला नाहीं. याचें कारण हेंच होय. हा गोवधाचा व गोमांसविक्रयाचा देखावा त्याच्यानें मुळींच पाहवत नाहीं. तो आपल्या बापावर फारच रागावला आहे. ह्यासाठीं हजरतीनें ह्या गोष्टीचा चांगला विचार करावा.' हा त्याचा अर्ज बादशहानें शांतपणें ऐकून घेऊन त्याचा योग्य विचार केल्यावर त्यास असें वाटलें कीं, ह्या संबंधाचा बंदोबस्त अवश्य केला पाहिजे. मग त्यानें अशी ताकीद देवविली कीं, 'शहरांत कोणींहि गोवध करूं नये, किंवा गोमांसाचीं दुकानें मांडूं नयेत. हा हुकूम मोडणारास मोठें शासन होईल. हिंदूंच्या धर्माविरुद्ध हा प्रकार असल्यामुळें त्यांच्या देखत कोणीं गोहत्या केली किंवा वाटेंत गोमांस विकावयास मांडिलें, आणि त्यास कोणा हिंदूनें ठार मारिलें तरी त्याची दाद सरकारांत मिळणार नाहीं.' असा सक्त हुकूम चोहोंकडे जाहीर करून शहराच्या दक्षिणेस दूर एके बाजूस कसाईपुरा बसविला, व तेथें सर्व कसायांस जाऊन राहावयास हुकूम केला. हा बंदोबस्त केल्यावर शिवाजीमहाराज पुनः आपल्या पित्याबरोबर दरबारास जाऊं लागले. त्यांची हुशारी, तेज व चौकसपणा पाहून बादशहाची त्यांच्यावर मर्जी बसली. तो त्यांस वेळोवेळां वस्त्रें, भूषणें, मेवामिठाई वगैरे देऊन संतुष्ट करी.

एके दिवशीं एक कसाई गोमांस पाटींत भरून शहराच्या दरवाज्यानजीक आंत येऊन विकावयास बसला असतां तिकडून शिवाजीमहाराज आपल्या कांहीं समवयी मित्रांसह घोड्यावर बसून चालले होते. त्यांची नजर त्या कसायाकडे गेली. त्यासरशीं त्यांनीं तलवार उपसून त्याचा तेथेंच शिरच्छेद केला. तेव्हां त्या कसायाच्या बायकोनें सरकारवाड्यांत जाऊन बादशहापाशीं गाऱ्हाणें केलें; व त्या संबंधाचा पुरावा दरवाज्यावरच्या लोकांनींहि केला. ती फिर्याद ऐकून बादशहानें ह्मटलें कीं, 'शिवाजीराजे यांनीं केलें तें योग्य आहे. शहरांत येऊन मांस विकावयास बसूं नये अशी ताकीद तुह्मांस केली असून तिची तुह्मी परवा केली नाहीं; ह्याबद्दल तुह्मांस शिक्षा झाली ती बरोबर आहे.' असें बोलून त्या कसायाच्या बायकोस चार रुपये दफणाईस दिले, व चवाळ्यावर शेर रांडरोटी करून दिली.

ह्या गोष्टीचा शहरांत फारच गवगवा झाला. जो तो ह्मणूं लागला कीं, 'आतां मुसलमानांचा ह्या राजधानींत कांहीं बोज राहिला नाहीं. यवनी पादशाही आजच गारद झाली कीं काय ? बादशहा कसलीच तक्रार कानावर घेत नाहीं. शिवाजी तर असा उद्दाम आहे कीं, तो बादशहाला कुरनिसातसुद्धां करीत नाहीं. त्याला वाईट वाटतें ह्मणून सगळ्या कसायांला शहराबाहेर हांकून काढून त्यांचीं दुकानें वस्तीच्या बाहेर दूर नेलीं. त्यामुळें सगळ्या मुसलमानांची गैरसोय झाली आहे. ह्यावरून तो शहाजीराजांचा मुलगा फारच शेफारून गेला आहे. तो आतां भर रस्त्यांत मुसलमानांचे बेधडक खून करूं लागला आहे. हें कांहीं बरोबर नाहीं.'

हा सगळा बोभाटा शहाजीराजांच्या कानीं येऊन त्यांस मोठी चिंता उत्पन्न झाली. मुलगा चांगला हुशार, बुद्धिमान् व गुणी निपजला आहे अशी तारीफ ऐकून त्याला जवळ आणून ठेविलें, तें अशासाठीं कीं, आपण कमाविलेली दौलत यानें राखून तींत स्वपराक्रमानें भर घालावी. परंतु हा असा हूडपणा करितो याला काय करावें ? याला कांहीं शिक्षा करावी तर याचा स्वभाव तापट आहे, भलताच कांहीं तरी परिणाम व्हावयाचा. मग दोन बोधाच्या गोष्टी सांगून तो ताळ्यावर येतो कीं काय तें पाहावें, असा विचार मनांत आणून त्यांनीं महाराजांस आपल्याजवळ बोलावून जिजाबाईसमक्ष पुढीलप्रमाणें उपदेश केलाः 'तुह्मी अद्यापि लहान आहां. तुह्मांस अजून जगाचा अनुभव नाहीं. भलत्याच गोष्टीचा विषाद मानून संतापून जाणें व कांहीं तरी हूडपणाचें कृत्य करणें हें तुमच्यासारख्या समजूतदार मुलास शोभत नाहीं. यवनांस मुजरा करावयाचा नाहीं, गोवध पाहतांच तरवार उपसावयाची, असा बाणा धरून ह्या मुसलमानशाहींत कसें चालेल बरें ? त्यांची आपणांस नोकरी करावयाची तर हा अभिमान धरून बिलकुल उपयोगीं नाहीं. आह्मी अशा बाण्यानें वागतों तर आह्मांला आज बसायाला जागाहि मिळाली नसती. तुमचे वडील आजपर्यंत यवनांची चाकरी करून स्वतांच्या कर्तबगारीच्या जोरावर प्यायाचे फर्जी झाले. आह्मीं आजपर्यंत किती कष्ट व दगदग सोसून ही दौलत संपादिली आहे हें आमचें आह्मांस ठाऊक. निजामशाहींत असतां आह्मांला किती त्रास व संकटें सोसावीं लागलीं, व त्यांतून निभावून आह्मी ह्या दरबारीं कसे मानमान्यता पावलों आहों ह्याचा कांहीं विचार करा. आमच्याप्रमाणें तुह्मींहि ह्या दरबारीं राहून आर्जवानें व लीनतेनें वागावें, आणि आमची दौलत पुढें चालवावी, अशी आमची फार

इच्छा आहे. तुह्मी व्यवहार जाणून, वडील वागत आले त्या रीतीनें वागाल व हरएक काम दक्षतेनें व हुशारीनें कराल तर तुमच्यासारखा मातबर व सुखी कोणी असणार नाहीं. परंतु सांप्रत जो उद्दामपणा तुह्मी दाखवीत आहां त्यास तुह्मी आळा घालणार नाहीं तर ते आह्मांस येथून घालवून देतील व सगळी दौलत जप्त करितील. दरबारांत आमचें वजन असून कांहीं अमीरउमराव आमचे दोस्त आहेत ह्मणून बरें आहे. परंतु ज्यांला आमचें वैभव पाहवत नाहीं त्यांनीं बादशहाचें मन आह्मांविषयीं कलुषित केल्यास आमचा येथें एक क्षणभर टिकाव लागावयाचा नाहीं. याचा पुरा विचार करा आणि आपलें पुढील वर्तन सुधारा. नसती कलागत उत्पन्न करून स्वहितनाश करून घेण्यास प्रवृत्त व्हावें हें तुमच्यासारख्या समंजस मुलास मुळींच उचित नाहीं.' हा वडिलांचा उपदेश शिवाजीमहाराजांनीं निमूटपणें ऐकून घेतला, त्यास प्रत्युत्तर मुळींच केलें नाहीं.

ह्याप्रमाणें शहाजीराजांनीं महाराजांस स्वतः उपदेश करून आणखी जिजाबाईसहि त्यांला दोन गोष्टी एकांतीं बोलावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें तिनें महाराजांस गोड, ममतेच्या शब्दांनीं असा बोध केला कीं, "तुह्मी आतां लहान नाहीं; वडिलांच्या मर्जीविरुद्ध वागून त्यांस कोणत्याहि गोष्टीबद्दल विषाद वाटूं देणें हें तुमच्यासारख्या नीतिमान् मुलास मुळींच शोभत नाहीं. तामसी वृत्ति टाकून नम्रतेनें वागाल तर त्यांत तुमचें कल्याण आहे. वडिलांनीं इतका काळ परिश्रम करून व दगदग सोसून मिळविलेली दौलत तुह्मीं राखावी हें योग्य होय. वडिलांस हरएक प्रकारें साहाय्य करण्याजोगें तुमचें वय झालें असून अंगीं हुशारीहि कांहीं कमी नाहीं. असें असून त्यांच्या मनास वाईट वाटेल किंवा दौलतीस धक्का येईल असें वर्तन तुह्मीं करावें हें कांहीं ठीक नाहीं. वडिलांची अवज्ञा करून आपलें सर्वस्वीं नुकसान करून घेणें तुमच्यासारख्या शहाण्या मुलास उचित नव्हे. गैरचालीनें चालून व अविचार करून आपला दुर्लौकिक करून घेऊं नका. तुमच्या कुलशीलाचा विचार करून वागा. त्यास बट्टा लागूं देऊं नका." हें आईचें ममतेचें भाषण ऐकून महाराजांनीं असें उत्तर केलें कीं, "तुमचा उपदेश मला शिरसा वंद्य आहे. तुमच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्यास मी सर्वदा तत्पर आहें. परंतु तुरकाला जमिनीस हात लावून मुजरा करणें, स्वधर्मविटंबना व गोवधादि अनन्वित कर्में होत असलेलीं पाहणें मला बिलकुल आवडत नाहीं. तीं दृष्टीस पडलीं ह्मणजे मला एवढा संताप येतो कीं, मला देहभानहि नाहींसें

होतें. ह्या गोष्टीस माझा निरुपाय आहे. ईश्वरी सत्ता काय असेल ती असो. तुरकांचें अन्न खाऊन राहण्यांत स्वधर्महानि आहे असें मला वाटतें. यानंतर माझ्या हातून कांहीं अविचाराचीं कृत्यें होऊं नयेत असें आपल्या मनांत असल्यास मला येथें ठेवूं नका; यवनांच्या राज्यावाहेर कोठें तरी दूर ठेवा. हें असें मी आपणांस निक्षून सांगतों, तें आपली अवज्ञा किंवा उपमर्द करावा ह्मणून सांगत नाहीं. ही माझी आपणांस करद्वय जोडून विनंति आहे."

हें महाराजांचें ह्मणणें जिजाबाईनें राजांस कळविलें, आणि अशी विनंति केली कीं, मुलगा चांगला हुशार, शहाणा व मर्यादशील असून असा हूडपणा करितो याबद्दल त्याजवर रोष करून त्यास कांहींतरी शासन करण्यास उद्युक्त होणें उचित नाहीं. त्याचा आणि यवनांचा जन्मांतरींचाच द्वेष असावा. एरवीं तो असा वागताना. काय असेल तें असो. त्याला कांहीं यवनांची तावेदारी करून राहणें कधींहि आवडणार नाहीं. आम्हीं कितीहि सांगितलें तरी तो ताळ्यावर यावयाचा नाहीं. ह्यासाठीं त्याला येथें जवळ ठेवून नसती भानगड व दौलतीला संकट उत्पन्न करून घेण्यापेक्षां चार पावलें दूर ठेवावा, हें ठीक दिसतें; मायाजाळास गुंतून त्याला जवळ ठेविल्यानें आपल्या प्रतिष्ठेची हानि होण्याचें भय आहे; यास्तव आपल्या चित्तास योग्य दिसेल तो विचार करावा.' हें ऐकून शहाजीराजांस फार वाईट वाटलें, व त्यांनीं दीर्घश्वास टाकिला. मग मुरारपंत आदिकरून अमिरांची सल्ला घेऊन महाराजांस आपल्यापासून दूर ठेवण्याचा विचार राजांनीं केला. ह्या सुमारास दादाजी कोंडदेव दौलतीचा हिशोब घेऊन विजापुरास आला. त्याच्याबरोबर शिवाजीमहाराज व जिजाबाई यांस पुनः पुण्यास पाठवून दिलें.

शिवाजीमहाराजांस पुण्यास रवाना करण्यापूर्वीं त्यांचा विजापुरास आणखी एक विवाह झाला. हा दुसरा विवाह करण्याविषयीं खुद्द आदिलशहाचा आग्रह पडला असें ह्मणतात. शहाजीराजे महाराजांस घेऊन एके दिवशीं दरबारास गेले असतां बादशहानें त्यांला विचारिलें: 'यांचा विवाह केला काय?' त्यावर राजांनीं उत्तर केलें कीं, 'होय, पुण्यास असतां यांचा विवाह झाला.' बादशहानें ह्मटलें: 'तुह्मी आह्मी नसतां विवाह झाला तो कसला विवाह? येथें मोठ्या समारंभानें यांचा दुसरा विवाह करा.' असा बादशहानें आग्रह केल्यामुळें राजांनीं एका मराठे सरदाराची सुलक्षण मुलगी पाहून तिजशीं महाराजांचा विवाह मोठ्या थाटानें केला. दरबारचे सर्व अमीरउमराव व खुद्द बादशहा लग्नसमारंभास

आले होते. नजर नजराणा व अहेर किती झाला त्याची गणती नाहीं. राजांनीं दानधर्म, भोजनें, मेजवान्या इत्यादिकांत विपुल द्रव्य खर्चिलें. महाराजांच्या ह्या दुसऱ्या बायकोचें नांव सोयराबाई असें ठेविलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराज व जिजाबाई यांस दादाजी कोंडदेवांबरोबर पुण्यास पाठविल्यावर पुनः कधीं त्यांस शहाजीराजांपाशीं राहण्याचा योग आला नाहीं. ह्यानंतर राजे कर्नाटकांत सुभेदारीवर गेले, ते पुनः विजापुरास किंवा पुण्यास कायमचे राहावयास असे कधींच आले नाहींत. तेव्हां अर्थात् हा पितृसान्निध्याचा योग महाराजांस पुनरपि प्राप्त झाला नाहीं. ह्यावरून बहुतेक इतिहासकार असा तर्क करितात, कीं, शहाजीराजांची जिजाबाईवर व तिच्या ह्या पुत्रावर अप्रीति झाली असल्याकारणानें त्यांला त्यांनीं आपल्यापासून दूर ठेविलें होतें; आणि ह्या तर्कास प्रमाण काय तर श्वशुरजामातांचें वैमनस्य येऊन त्यांचे युद्धप्रसंगहि झाले हें होय. परंतु शहाजीराजांचें आपल्या ह्या स्त्रीपुत्रांशीं येथवर झालेलें आचरण पाहिलें असतां ह्या तर्काला मुळींच आधार नाहीं असें ह्मणावें लागतें. महाराजांच्या जन्मकाळापासून सतत दहा वर्षे राजे कोणत्या धामधुमींत होते हें पाहिलें ह्मणजे एवढ्या अवकाशांत त्यांस कौटुंबिक सौख्य अनुभवण्यास मुळींच स्वस्थता नव्हती असें दिसून येईल. राजांनीं दुसरा विवाह केल्यावरून जिजाबाईवर त्यांची अप्रीति झाली होती असा कोणी तर्क करितील तर तोहि निराधार आहे. कारण दोनदोन तीनतीन बायका करण्याची चाल मराठे सरदारांत तेव्हां होती व अजूनहि आहे. तेव्हां राजांनीं दुसरा विवाह केला तो जिजाबाईवरचें प्रेम उडाल्यामुळें केला हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. पुढें महाराज विजापूरकरांच्या मुलखांत धामधूम करूं लागले तेव्हां राजांनीं आपला ह्या स्त्रीपुत्रांशीं कांहींएक संबंध नाहीं असा जबाब देऊन आपणावरचा वहीम उडवून दिला, यावरून कोणी सदरील तर्क करील तर तोसुद्धां बरोबर नाहीं.

---

१ प्रथम ग्रांटडफ यांनीं हा तर्क आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या तिसऱ्या भागांत केला असून रानडे यांनीं हाच तर्क आपल्या पुस्तकाच्या चौथ्या भागांत नमूद केला आहे. रा. सरदेसाई आपल्या मराठी रियासतींत हा तर्क खरा मानून जिजाबाई आपल्या बापाच्या आश्रयास गेली नाहीं ह्मणून तिची स्तुति करितात. (पृ. १५९) प्रो. जदुनाथ सरकारांचा तर्क तर फारच विलक्षण आहे. ते ह्मणतात कीं, जिजाबाईचें तारुण्य गेल्यामुळें शहाजीराजांचें तिजवरचें प्रेम उडून त्यांनीं दुसरी तरुण व विशेष रूपवती बायको केली असावी !

कारण हा त्यांचा जबाब केवळ कपटाचा होता, हें कोणालाहि समजण्यासारखें आहे. जिजाबाईशीं त्यांचा खरोखर बेबनाव झाला असता तर त्यांनीं विजापुरास जाऊन स्वस्थता प्राप्त झाल्याबरोबर तिला व महाराजांला तिकडे नेलें नसतें. पुढें स. १६४३ च्या सुमारास महाराजांला व तिला पुण्यास दादाजी कोंडदेवापाशीं कायमचें ठेवून दिलें, त्याचें कारण तरी तसेंच अपरिहार्य घडून आलें ह्मणून महाराजांच्या ठायीं यवनद्वेष पुरा बाणला असल्यामुळें त्यांस जवळ ठेवण्याची मुळीं सोयच नाहीं असें पाहून केवळ निरुपायास्तव त्यांस राजांनीं पुण्यास रवाना केलें. ह्या एवढ्या गोष्टींचा नीट विचार केला ह्मणजे सदरीं निर्दिष्ट केलेला तर्क केवळ निराधार आहे असें ह्मणावें लागतें. जिजाबाईचा पहिला मुलगा संभाजी हा पित्याच्या अनुरोधानें वागून प्राप्त स्थितीमध्यें समाधान मानून राहणारा असल्यामुळें तो राजांबरोबर नेहमीं असे. ह्यावरून शिवाजीमहाराज राजांस कमी प्रिय होते असें कोणी ह्मणेल तर तें युक्त नव्हे.

भाग चवथा.

शिवाजी महाराजांचें शिक्षण.

महापुरुष निर्माण होण्यास अनुकूल परिस्थिति व सुशिक्षण यांची अपेक्षा असते. हीं शिवाजीमहाराजांस चांगलीं प्राप्त झालीं होतीं असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. त्यांचीं पहिलीं दहा वर्षे मातृसमागमेंच गेलीं. मनुष्याच्या मनावर बरावाईट परिणाम होण्यास हें वय अतिशयित महत्त्वाचें असतें. ह्या वयांत ज्या सदसद्वृत्तींचें बीजारोपण होतें त्या पुढें अनुकूल संस्कारांनीं विकसित होण्याचा दृढसंभव असतो. हें वृत्तिविकासाचें काम अत्यंत नाजूक आहे. हें मुख्यत्वेंकरून मातापितरांच्या आचरणावर अवलंबून असतें. त्यांतून मातृशिक्षणाचा प्रभाव मोठाच असतो. तिचा स्वभाव व आचरण हीं जशीं असतील तशीं तीं तिच्या लेंकरांत उतरण्याचा संभव फार असतो. गर्भसंभवकालापासूनच ह्या शिक्षणास आरंभ होतो, असें कांहीं शास्त्रज्ञांचें ह्मणणें आहे. तें खरें आहे असें मानिल्यास जिजाबाई गरोदर झाल्यापासून कोणत्या संकटावस्थेंत होती, व त्या अवस्थेंत तिच्या मनाची वृत्ति कशी झाली असावी, हें कोणासही सांगावयास नको. यवनांविषयीं पराकाष्ठेचा द्वेष शिवाजीमहाराजांच्या हृदयांत अगदीं लहान वयांतच जो इतका विकास पावला त्याचें कारण पाहूं जातां त्यांच्या मातेचीच वृत्ति अशी पूर्ण बनलेली होती हें होय. बालराजांचीं पहिलीं दहा वर्षे तर केवळ घोर संकटांत गेलीं; आणि ही संकटपरंपरा ज्यांच्या पायीं त्यांस प्राप्त झाली त्या यवनांविषयीं द्वेष व तिरस्कार ह्या वृत्ति त्यांच्या हृदयांत पूर्णपणें विकास पावल्या तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. त्यांत आणखी जिजाबाईसारखी अत्यंत स्वाभिमानी, महत्त्वाकांक्षी व बुद्धिमान् माता त्यांस अहर्निश हाच बोध करणारी सर्वदा सन्निध असल्यावर मग हा वृत्तिविकास पाहिजे तसा व्हावयास हरकत कोणती ?

जिजाबाईचें जन्म ज्या कुळांत झालें होतें तें एक वेळ देवगिरीस राजवैभव भोगीत होतें. हें राजवैभव यवनांनीं हरण केल्यामुळें त्यास हीन स्थिति व परवशता प्राप्त झाली. ह्या गोष्टीचा विसर त्या कुळांतील माणसांला सहसा

पडण्यासारखा नव्हता; आणि जिजाबाईसारख्या मानी स्त्रीला तर त्याची विस्मृति कदापि होणारी नव्हती. पुढें तिच्या पित्यास व बंधूस निजामशहानें विश्वासघात करून ठार मारिलें, त्यामुळें तर तिचा यवनद्वेष फारच वाढला होता. त्याप्रमाणेंच भोंसल्यांच्या कुळाचें राजवैभव यवनांच्याच पायीं नष्ट होऊन त्यांतील पुरुषांस परागंदा व्हावें लागलें, व अगदीं हीन स्थितीमध्यें कालक्रमणा करावी लागली, हें ती कधींहि विसरली नव्हती. पुढें शहाजीराजांनीं स्वबाहुबलानें कांहीं काळपर्यंत यवनांशीं कलह करून त्यांस आपल्या अंगचें अप्रतिम क्षात्रतेज व विलक्षण शौर्य दाखवून चकित करून सोडिलें; परंतु त्यांचें सैन्यबल प्रचंड असल्याकारणानें शहाजीराजांस हार खाऊन पुनरपि यवनांची ताबेदारी केवळ निरुपायास्तव पतकरावी लागली. हा स्वपतीचा अलौकिक पराक्रम पाहून, व ते कांहीं वेळ समरविजयी होऊन एक यवनपादशाही केवळ त्यांच्या मुठींत आली असून शेवटीं त्यांस हतवीर्य व्हावें लागलें, हें लक्षांत येऊन तिच्या हृदयांत कोणत्या वृत्ति उद्भवल्या असतील बरें ? भोंसल्यांच्या कुळांत शककर्ता पुरुष निर्माण होऊन तो सर्व हिंदूंस यवनत्रासापासून मुक्त करील, असा भवानीदेवीचा वर होता. तो आतां लवकरच खरा होईल अशी आशा त्या माउलीच्या हृदयांत कांहीं वेळ स्फुरण पावण्यासारखी कृति शहाजीराजांच्या हातून घडली होती; परंतु तिचें पर्यवसान निराळेंच होऊन त्यांस पुनरपि यवनांची ताबेदारी स्वीकारावी लागली, हें पाहून तिची किती निराशा झाली, व तिला किती वाईट वाटलें, हें येथें सांगावयास नको.

आपल्या पूर्वजांचें गतवैभव पुनरपि प्राप्त होऊन आपल्या कुळांत शककर्ता पुरुष खात्रीनें निर्माण होईल असें त्या भाविक स्त्रीला नेहमीं वाटत असे; आणि शहाजीराजांनीं केलेल्या पराक्रमांवरून तर तिला ही गोष्ट असाध्य आहे असें मुळींच वाटत नसे. ह्या संबंधाच्या गोष्टी ती आपल्या प्रिय पुत्राशीं नेहमीं बोलत असे. उभय कुलांच्या राजवैभवाचें हरण यवनांनीं केल्यामुळें आपणांस किती हीन स्थिति प्राप्त झाली आहे तें ती त्यास वेळोवेळां सांगत असे. शहाजीराजांनीं नुकतेच जे पराक्रम केले होते त्यांचें वर्णन त्याजपाशीं पुनःपुनः करून त्याच्या हृदयांत तसे पराक्रम करण्याविषयींची इच्छा जागृत होईल असें करण्याविषयीं ती झटत असे. गोहत्या करणाऱ्या, देवब्राह्मणांची विटंबना करणाऱ्या, क्रूर व विश्वासघातकी अशा यवनांची सेवा करून योगक्षेम चालविणें अत्यंत निंद्य व विपत्तिमूलक आहे असा बोध ती त्याला अहर्निश करीत असे. जिजाबाई

मोठी धर्मशील असल्यामुळें ती घरीं नेहमीं पोथ्यापुराणें वाचवी. त्यांतील कथा ऐकण्याचा नाद शिवाजीमहाराजांस लहानपणापासूनच लागला. ह्यामुळें स्वधर्मा- विषयींचा अभिमान व श्रद्धा हीं त्यांच्या हृदयांत अल्प वयांतच उत्पन्न झालीं. राम-रावण, कौरव-पांडव इत्यादिकांचे युद्धप्रसंग ऐकून त्यांच्या अंगांत स्फुरण येत असे; व आपल्या वडिलांचे पराक्रम स्वमातेच्या तोंडून पुनःपुनः ऐकून, तसे आपण करून स्वजीविताचें सार्थक्य करूं असा हुरूप त्यांच्या ठायीं, समजूं लागल्यापासून, उत्पन्न होऊन तो दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत गेला.

शिवाजीमहाराज जात्याच मोठे बुद्धिमान् व चपळ असल्यामुळें त्यांस जें जें सांगावें तें तें चांगलें समजत असून त्याची आठवण त्यांस उत्तम राहत असे. जिजाबाई स्वभावानें फार गंभीर, धीर व अभिमानी होती. तिच्या सहवासानें व बोधानें तिचे हे गुण महाराजांत पूर्णपणें आले होते. त्यांच्या आचरणास चांगलें वळण लावावें, त्यांस कुसंगति लागूं नये, त्यांला कोणतेंहि व्यसन किंवा ढंग लागूं नये, ह्याविषयीं ती फारच जपत असे. त्यांस युद्धोपयोगी कला शिक- विण्याची व्यवस्था तिनें लहान वयापासूनच केली होती. ह्याप्रमाणें महारा- जांच्या ठायीं साहस, शौर्य, मर्दुमकी, सदाचारप्रीति, स्वधर्मनिष्ठा इत्यादि गुणांचा विकास ह्या माउलीच्या सुशिक्षणानें चांगला झाला. परंतु ह्या सर्व वृत्तींहून विशेष महत्त्वाची अशी एक वृत्ति ह्या प्रेमळ मातेच्या बोधानें महाराजांच्या हृदयांत उत्पन्न होऊन उत्तरोत्तर विकसित होत गेली, व तिच्या प्रभावानें त्यांचें नांव जगाच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहिलें आहे. ती वृत्ति कोणती ह्मणाल तर 'स्वातंत्र्यप्रीति' ही होय. यवनांचे ताबेदार होऊन परतंत्रतेंत आयुष्यक्रमण करण्यांत कांहींएक पुरुषार्थ नाहीं. यवनांवर भरंवसा ठेवून त्यांची सेवा कितीहि एकनिष्ठेनें व इमानानें केली तरी तिचें कांहींएक चीज व्हावयाचें नाहीं, व खऱ्या सौख्याचा लाभ व्हावयाचा नाहीं. ह्या विचारांचें बाळकडूं ह्या मातेनें बालराजांस पाजलें असून परतंत्रतेमुळें किती हानि होत असते, किती हाल व विपत्ति भोगाव्या लागतात, व जीवितरक्षण होण्यास किती पंचाईत असते, याचा प्रत्यक्ष अनुभव महाराजांस बाळपणापासून चांगलाच आला होता. ह्या- प्रमाणें स्वानुभव आणि मातृबोध यांच्या योगानें महाराजांच्या हृदयांत स्वातंत्र्य- प्रीति पूर्णपणें बाणली असून यवनांची ताबेदारी प्राण गेला तरी करावयाची नाहीं, असा निर्धार त्यांनीं लहान वयांतच केला होता. पुढें ह्या निर्धाराप्रमाणें कार्यसिद्धि करण्यास ते प्रवृत्त झाले असतां दादाजी कोंडदेव यानें त्यांस त्या-

पासून परावृत्त करण्याविषयीं अनेक प्रकारीं बोध केला, व इतर उपाय योजिले; परंतु जिजाबाईनें असा कांहीं प्रयत्न केल्याचा उल्लेख कोणत्याहि बखरींत नाहीं. ह्यावरून हें उघड होतें कीं, यवनांची ताबेदारी झुगारून देऊन स्वतंत्रराज्यसत्ता स्थापित करण्याची स्फूर्ति, आवेश व उत्साह हीं त्यांच्या ठायीं मातृबोधानेंच प्रथमतः उत्पन्न झालीं यांत कांहीं शंका नाहीं. विजापुरास असतां महाराजांनीं यवनांविषयींचा तिरस्कार प्रथम प्रगट केला तेव्हां जिजाबाईनें पतीच्या आज्ञेवरून त्यांचा निषेध केल्याचा मागल्या भागांत उल्लेख केला आहे. त्यावरून कोणी ह्मणतील कीं, यवनांची ताबेदारी पतकरून राहावें असाच जिजाबाईचा महाराजांना बोध होता; परंतु हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण तिच्या अंतर्यामीं कसेहि विचार घोळत असले तरी पतीची आज्ञा शिरसा वंद्य मानून तदनुसार वर्तन करणें हा साध्वी स्त्रीचा धर्म आहे, हें मनांत आणून तिनें महाराजांस त्या प्रसंगीं तसा बोध केला. त्यांत वावगें असें कांहींच झालें नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, जिजाबाईसारखी परम सात्विक, भाविक, स्वाभिमानी व स्वोत्कर्षप्रिय माता शिवाजीमहाराजांसारख्या परम मातृभक्त व अत्यंत बुद्धिमान् पुरुषास सुदैवानें प्राप्त होऊन, तिच्या अतिप्रेमळ बोधाचा ठसा त्यांच्या चित्तावर उत्कृष्ट उठून त्यांच्या हातून सर्व जगास थक्क करून सोडणारे व हिंदुप्रजेस यवनत्रासापासून सोडविणारे पराक्रम घडले.

येथवर जिजाबाईकडून कोणत्या प्रकारचें शिक्षण शिवाजीमहाराजांस प्राप्त झालें तें सांगितलें. आतां स. १६३७ त शहाजीमहाराजांनीं दादाजी कोंडदेवास महाराष्ट्रांतील आपल्या जहागिरीची व्यवस्था सांगून शिवाजीमहाराजांस त्याच्या हवालीं केलें व त्यास असें सांगितलें कीं, याला योग्य प्रकारें शिक्षण द्यावें. तेव्हां अर्थात् ह्यानंतर महाराजांच्या शिक्षणाचें काम मुख्यतः दादाजीकडे आलें. तरी मातेच्या सुशिक्षणाचा शेवट येथें झाला असें मात्र समजतां कामा नये. तिचा सर्व जीवप्राण महाराजांवर होता. सर्व आशेचा व भावी उत्कर्षाचा कंद केवळ हा आहे असें तिला वाटे. उभय कुळांचें गतवैभव यवनांपासून पुनरपि हिसकावून घेण्याचें सामर्थ्य ह्याच्या अंगीं येईल असें तिला वाटूं लागलें होतें. फार काय, पण भवानीच्या वरप्रसादानें आपल्या कुळांत जो शककर्ता उत्पन्न होणार आहे असें त्या भाविक स्त्रीस वाटत होतें, तो कदाचित् आपल्या ह्या पुत्राच्याच रूपानें प्रगट होईल असें तिला वाटण्याजोगीं कांहीं चिन्हें महाराजांच्या ठायीं एव्हांपासूनच दिसूं लागलीं होतीं. तेव्हां अर्थात् महाराजांच्या

ठायीं सद्गुण व स्वधर्म याविषयींची प्रीति उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होईसें करण्याविषयीं ती सर्वदा झटत असे.

आतां दादाजी कोंडदेवाकडून महाराजांस कोणत्या प्रकारचें शिक्षण प्राप्त झालें तें सांगितलें पाहिजे. प्रथमतः ह्या पुरुषाची थोडीशी माहिती येथें दिल्यास अप्रासंगिक होणार नाहीं. दादाजी शहाजीराजांच्या नोकरीस केव्हांपासून होता तें कळत नाहीं[1], परंतु तो फार हुशार, चाणाक्ष, प्रामाणिक व स्वामिनिष्ठ आहे अशी खात्री झाल्यावरून राजांनीं पुणें, सुपें, बारामती, इंदापूर, मावळ वगैरे महाराष्ट्रांतील आपल्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्याचें काम त्यास सांगितलें. ही आपल्या धन्याची कामगिरी त्यानें उत्तम प्रकारें केली. हे प्रांत मोगल व मुसलमान यांच्या दीर्घ काळ चाललेल्या कलहांमुळें बहुतेक उद्ध्वस्त झाले होते. ह्याशिवाय आणखी महाराष्ट्रांत स. १६३०–३१ सालीं भयंकर दुष्काळ पडल्यामुळें तर हे प्रांत अगदीं बेचिराख झाले होते[2]. त्यांत पुनः वसति करवून त्यानें ते चांगले लागवडीस आणिले; व शेतकऱ्यांस उत्तेजन यावें ह्मणून त्यांस कांहीं वर्षांचा सारा माफ केला. आसपासच्या गांवचे शेतकरी ह्या प्रांतांत येऊन जमिनी नांगरूं लागले. त्यामुळें उत्पन्न वाढून लोकही सुखी झाले. दादाजीनें जमिनीची मोजणी व प्रतबंदी करून मलिकंवरी वसुलाची पद्धत जिकडेतिकडे सुरू केली. ती अर्थात् अशी कीं, दरसाल जें पीक येईल त्याची अजमासपाहणी करून त्यावर वसूल ठरवावयाचा. ह्यामुळें लोकांस अधिकाधिक पिकें काढण्याचा हुरूप आला. अशा रीतीनें शेतकऱ्यांशीं कौलकरार होऊन, जमिनी आपल्याकडे कायमच्या राहतील व त्यांची नांगरणीपेरणी करून होणाऱ्या

---

१ प्रो. सरकार मुसलमानी बखरींच्या आधारावरून असें ह्मणतात कीं, विजापूर सरकारचा सरदार मुरार जगदेव याला शहाजी राजांनीं १६३३ त चांगलें साहाय्य केल्यावरून त्यांस त्यानें त्या सरकाराकडून चाकणच्या किल्ल्यापासून पुणें, सुपें, इंदापूर व वाई हे परगणे जहागिरीदाखल देवविले. तेव्हां त्यांची व्यवस्था लावण्याचें काम राजांनीं दादाजी कोंडदेवाकडे सोंपविलें. त्यापूर्वीं हा गृहस्थ हिंगणी, बेरडी व देऊळगांव ह्या गांवांचें कुळकर्ण्याचें काम करीत होता. ह्या गांवाच्या पाटीलक्या मालोजी राजांनीं खरेदी केल्या असल्याकारणानें दादाजीचें सगळें आयुष्य भोंसल्यांच्या नोकरींत गेलें असून शहाजीराजांना त्याची कर्तबगारी व इमान हीं चांगलीच अवगत होतीं, ह्मणून त्यांनीं त्यास सदरील विश्वासाची कामगिरी सांगितली.

२ ह्या दुष्काळासंबंधाचा उल्लेख जेधे यांच्या शकावलींत व पादिशाही नाम्यांत केला आहे.

उत्पन्नाचा योग्य अंश आपणांस निर्वेधपणें भोगावयास मिळण्याची शाश्वति आहे असें रयतेस वाटल्यावरून ती दादाजीच्या व्यवस्थेखालील प्रांतांत येऊन सुखानें राहूं लागली.

ह्या वेळीं मावळांतल्या मावळे लोकांची स्थिति फारच निकृष्ट होती. ते रात्रंदिवस कितीही कष्ट करीत तरी त्यांस खावयास पोटभर अन्न व जाडेंभरडें वस्त्रही मिळण्याची पंचाईत असे. हे लोक मोठे कष्टाळू व विश्वासू आहेत असें पाहून दादाजीनें त्यांची ती दीन स्थिति सुधारण्याविषयीं विशेष परिश्रम केले. त्यांस त्यानें साऱ्याची सूट देऊन जमिनीची लागवड करण्यास उत्तेजन दिलें. पुष्कळांस आपल्या पदरीं शिपायांच्या नोकऱ्या देऊन वसूल जमा करण्याचीं वगैरे कामें त्यानें सांगितलीं. त्यांस एकदोन रुपये पगार व नाचणी, वरी यांसारखें थोडेंसें रुक्ष धान्य दिलें ह्मणजे बस होत असे. त्या पहाडी मुलुखांत लांडग्यांचा, वाघांचा वगैरे उपद्रव फार असे. तो नाहींसा करण्यासाठीं दादाजीनें मावळे बरकंदाज ठेवून त्यांस अशी लालूच दाखविली कीं, जो कोणी लांडगा किंवा वाघ मारून आणील त्यास बक्षीस मिळेल. ह्या बक्षिसाच्या आशेनें त्यांनीं पुष्कळ हिंसक पशूंचा संहार करून त्यांचा त्या प्रांतांतून बहुतेक त्रास नाहींसा केला.

ह्या मुलखांत चोरवडा फार माजला होता. यास्तव दादाजीनें जागोजाग चौक्या पाहारे ठेवून चोरांचा बंदोबस्त केला. चांगले उत्पन्नाचे वृक्ष लावण्यास व बागाईत वाढविण्यास लोकांना त्यानें उत्तेजन दिलें, ह्यामुळें जिकडेतिकडे बागबगीचे, आमराया इत्यादि निर्माण झाल्या. शहाजीराजांच्या ताब्यांतल्या किल्ल्यांची डागडुजी करून त्यांवर त्यानें शिबंदी ठेविली व मावळे लोकांची एक पलटण तयार केली. मावळांतल्या खोऱ्यांत जागोजाग देशमुख व देशपांडे होते, ते निजामशाही, अदिलशाही व मोगलशाही यांच्या धामधुमी माजल्यामुळें कोणालाही न जुमानतां बहुतेक स्वतंत्र होऊन बसले होते. त्यांस वठणीस आणून शहाजीराजांचे अंकित करण्याच्या कामीं दादाजीस फारच प्रयास पडले. साम, दाम, दंड व भेद ह्या चारी प्रकारांची योजना त्यास प्रसंगानुसार करावी लागली. त्यांच्या आपसांतल्या कलागती मिटविण्याचें काम त्यानें मोठ्या चातुर्यानें केलें. या त्याच्या कर्तृत्वाची कल्पना अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून[१] चांगली करितां येते. अशा रीतीनें शहाजीराजांच्या जाहगिरीची व्यवस्था

१ रा. राजवाडे यांनीं प्रसिद्ध केलेलीं १५, १६, १७,१८ व २० हीं खंडें पाहा.

दादाजी कोंडदेवाच्या परिश्रमानें उत्तम होऊन तिचें उत्पन्न पुष्कळ वाढलें. ह्या उत्पन्नांतून शिपाई, नोकर, कामदार, कारकून वगैरे लोकांस द्यावा लागणारा मुशाहिरा व इतर चिल्हर खर्च वजा जातां बाकीचा सगळा ऐवज दादाजी शहाजीराजांकडे वर्षाच्या वर्षास प्रामाणिकपणानें पावता करीत असे. ह्या विश्वासू कारभाऱ्याच्या सचोटीची अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, एके दिवशीं शिवाजीमहाराजांस बरोबर घेऊन तो राजांच्या एका बागेंतून चालला असतां एक पाडाचा आंबा त्यानें आपल्या हातानें तोडला. पण आपण हें बेकायदा काम केलें असें मनांत येऊन तो ह्मणाला कीं, आपणास ह्याबद्दल शासन असावें; आणि ज्या हातानें तो आंबा तोडिला तो हात तोडा, असें तो बरोबरच्या चाकरांस सांगू लागला. तें पाहून शिवाजीमहाराज ह्मणाले: ‘ हें तुमचें करणें बरोबर नाहीं. ह्या बागाची लावणी तुह्मींच केली आहे. तुह्मी मालकच आहां.’ हें ऐकून त्यानें आपल्या अंगरख्याची एक अस्तनी लांडी केली, व असा लांड्या अस्तनीचा अंगरखा तो आमरण वापरीत असे, असें ह्मणतात[१].

एकंदरींत पाहतां दादाजी मोठा इमानी व स्वामिकार्यदक्ष असा होता. शहाजीराजांनीं आपल्या जहागिरीची व्यवस्था त्याला सांगितली त्या वेळीं तो चांगला पोक्त वयाचा असून मोठा अनुभविक होता. त्याचें वर्तन पवित्र असून स्वधर्मावर त्याची पूर्ण श्रद्धा असे. एकंदर धर्मकर्मे तो नियमानें करी. त्याच्या मनाची वृत्ति अशी असे कीं, स्वामिकार्यासाठीं देह झिजवून व दक्षतेनें व इमानानें वागून स्वोत्कर्ष साधावा. तेव्हां अशा ह्या प्रामाणिक, धर्मशील व पापभीरु पुरुषाच्या स्वाधीन आपल्या पुत्रास करण्यास शहाजीराजांस कांहींएक दिक्कत वाटली नाहीं, हें साहजिक आहे. आणि दादाजीनेंही आपल्या धन्याच्या ह्या गुणी व हुशार मुलाचें संगोपन मोठ्या प्रेमानें व दक्षतेनें केलें.

शिवाजी महाराजांस व जिजाबाईस कोणत्याहि गोष्टीचें उणें पडूं न देण्याविषयीं तो मनापासून झटे. क्षत्रियाचा मुलगा क्षत्रियकर्म करण्यास चांगला

---

१ रायरीच्या बखरींत ही गोष्ट अमळ निराळी दिली आहे. हा आंबा एका कुणब्याच्या बागेंतला त्यानें तोडला असून त्या कुणब्यास आपला हात तोडावयास तो सांगू लागला. परंतु तो कुणबी कांहीं केल्या ऐकेना. ह्मणून तो त्या हातांत चामड्याचा मोजा घालूं लागला. ही गोष्ट पुढें शहाजीराजांस कळली तेव्हां ते त्याच्या त्या प्रामाणिकपणानें फार संतोष पावले, व त्यास सातशें होन व एक खिलात (झगा) त्यांनीं बक्षीस पाठविला, आणि हातमोजा इतःपर वापरूं नये असें त्यास सांगितलें. त्याप्रमाणेंच त्यास लागेल तो खर्च आपल्या उत्पन्नांतून करण्याची त्यांनीं परवानगी दिली.

योग्य व्हावा यासाठीं त्यानें महाराजांस युद्धकला शिकविण्याची उत्तम व्यवस्था केली. त्यांचें शरीर बळकट व चपळ होण्यास लागणाऱ्या कसरती व व्यायाम त्यांच्याकडून तो नियमानें करवीत असे. जिजाबाईनें ह्या प्रकारच्या शिक्षणास पूर्वींच आरंभ केला होता; व हें शिक्षण दादाजीनें पुढें दक्षतेनें चालू ठेविलें. ह्या प्रकारच्या शिक्षणाशिवाय आणखी महाराजांकडून विद्याभ्यासहि करविला होता. ह्या अभ्यासाची व्यवस्था प्रथम जिजाबाईनें करविली असून[1] पुण्यास गेल्यावर दादाजीनें तो पुढें चालविला होता. महाराजांस उर्दू व फारशी ह्या भाषा चांगल्या शिकविल्या होत्या. इतकेंच नव्हे तर त्यांस थोडेंसें संस्कृतहि शिकविलें होतें. असें सांगतात कीं, त्यांनीं कांहीं पदें व आरत्या केल्या असून त्यांत उर्दू भाषेतील शब्द बरेच आहेत[2]. दादाजी स्वतः धर्मशील पुरुष असल्यामुळें महाराजांसही तें वळण लागलें. कथा व पुराणें यांचें श्रवण त्यांला नित्य घडूं लागलें, व स्वधर्माभिमान त्यांच्या ठायीं विशेषच दृढ झाला.

---

१ चिटणीसकृत बखर पाहा. शिवदिग्विजयांतील अत्युक्तिरूप वर्णन खरें मानिलें तर पुराणांतरींच्या क्षत्रियांस सर्व विद्या व सर्व कला शिकविण्याचा परिपाठ असे, त्याप्रमाणें महाराजांस शिक्षण मिळालें होतें असें ह्मणावें लागतें.

२ रा. राजवाडेकृत म. इ. सा. खं. ४ पृ. ७४ पाहा. ह्या विद्वान् इतिहासशोधकानें सरस्वतीमंदिर व. ५, अं. ५ यांत 'शिवाजीची साक्षरता' ह्या नांवाचा एक लेख लिहून ग्रांटडफचें महाराजांच्या निरक्षरतेसंबंधाचें विधान सर्वथा असत्य आहे असें सिद्ध केलें आहे. त्यांच्या वेळच्या, त्यांच्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या व पुढें झालेल्या बहुतेक मराठे सरदारांस लिहितां वाचतां येत असे असें त्यांचें ह्मणणें आहे, तें खरें आहे. असा पुरावा त्यांनीं दिला असूनहि प्रो. सरकार यांस तो न पटून ते महाराज निरक्षर होते असा हटाग्रह धरून बसले आहेत. रा. देव यांचें ह्मणणें जें कीं, रामदास स्वामींस पाठविलेल्या पत्राच्या अखेरचा थोडासा मजकूर महाराजांच्या हातचा आहे, तें त्यांना विश्वसनीय वाटत नाहीं ! अलीकडे प्रसिद्ध झालेलीं पत्रें, याद्या इत्यादिकांवरून असें निर्विवाद सिद्ध झालें आहे कीं, शिवाजी महाराजांसच काय पण त्यांच्या मातुःश्री जिजाबाई, त्यांचे पणजे बाबाजी, त्यांचे आजे मालोजी व त्यांचे तीर्थरूप शहाजी यांसही लिहितां वाचतां येत असे. मराठे हे क्षत्रिय आहेत, शूद्र नव्हत, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे; आणि सोळाव्या व सतराव्या शतकांतल्या कुलीन मराठ्यांचा लिहिणें वाचणें शिकण्याचा सार्वत्रिक परिपाठ होता. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्यापैकीं कांहीं कविही होते. द्रौपदीस्वयंवराचा कर्ता अवाचिसुत काशी, व सिद्धांतबोधाचा कर्ता शहामुनि हे मराठे होते; साधुवर्य तुकाराम बावा यांचें अध्ययन व कवित्व हीं तर सर्वश्रुत आहेत.

हें जें शिक्षण महाराजांस दादाजीकडून प्राप्त झालें त्यांत कांहीं विशेष नव्हतें. ह्या प्रकारचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था जिजाबाईनें पूर्वींच केली होती. दादाजीकडून त्यांस मिळालेलें शिक्षण याहून निराळें होतें. दादाजी जमाबंदीच्या कामांत मोठा हुषार होता. त्याच्या व्यवस्थेखालीं असलेल्या प्रांतांचें उत्पन्न वाढविण्याविषयीं व त्यांतील रयतेस खुश ठेवण्याविषयीं योग्य उपाय योजण्याच्या कामीं तो पुरा वाकबगार होता. हाताखालील लोकांस उत्तम रीतीनें वागवून त्यांच्याकडून वाटतील तीं कामें करून घेण्यांत त्याचा हातखंडा होता. न्यायमनसुब्याच्या कामांतही तो पुरा हुशार असून निःपक्षपाती व निरपेक्ष असे. ताब्यांतील प्रजेचें योग्य रक्षण होऊन ती आबाद राहील अशी शिस्त लावण्यास तो मनापासून झटे. स्वामिहिताचें हरएक काम तो मोठ्या दक्षतेनें व निरलसपणें करीत असे. हा सगळा कारभार दादाजी कोणत्या रीतीनें करी हें महाराज नेहमीं जवळ राहून पाहत असत. प्रत्येक गोष्टीची बारकाईनें चौकशी करून उपयुक्त व्यवहारज्ञान संपादन करण्याची त्यांला पराकाष्ठेची हौस असे. त्यांचा चौकसपणा असा कांहीं अमर्याद असे कीं, प्रत्येक बाबतींत शेंकडो प्रश्न करून जवळच्या माणसांस ते पुरेपुरे करून सोडीत. ही अशी जिज्ञासा व चौकसपणा त्यांच्या अंगीं असल्यामुळें दादाजीचें प्रत्येक काम नीट समजून घेण्यास ते सर्वदा उद्युक्त असत. एकाद्या प्रकरणाची माहिती आपणांस नीट झाली नाहीं असें आढळून आलें ह्मणजे त्यांस फार वाईट वाटत असे. दादाजीस ते फार मान देत असत. त्याच्या सन्निध राहून त्याच्या सर्व अनुभवज्ञानाचा लाभ आपणांस घडावा असें त्यांस मनापासून वाटे. परंतु दादाजी सर्वच गोष्टी त्यांच्या विद्यमानें करीत नसे. हें लक्षांत येऊन ते त्याला एके दिवशीं असें स्पष्टपणें बोलले कीं,' आह्मी लहान असलों ह्मणून काय झालें ? प्रत्येक गोष्ट आह्मांस कळवून करावी. आपण आह्मांस वडिलांच्या जागीं आहां. आह्मांस शहाणे करावयासाठीं वडिलांनीं आपल्या स्वाधीन केलें आहे. प्रत्येक कामाची व्यवस्था आह्मांस सांगून केली नाहीं तर आम्हीं शहाणे कोणत्या रीतीनें व्हावें ?' ही अशी त्यांची उत्सुकता पाहून दादाजी हरएक कामांत त्यांची मसलत घेऊं लागला. महाराज प्रत्येक गोष्टीचा मनःपूर्वक विचार करीत, व तीसंबंधानें त्या अनुभविक व पोक्त पुरुषाचे साधकबाधक विचार मनापासून ऐकून घेत. कधींकधीं मोठ्या बिकट बाबी व पंचायती उपस्थित होऊन त्यांवर अभिप्राय किंवा न्याय देणें कठीण पडे. अशा भानगडीच्या प्रश्नांचा निर्णय करून योग्य

निवाडा देण्याचें शिक्षण दादाजीकडून महाराजांस अल्प वयांतच प्राप्त झालें. त्यांची धारणाशक्ति व कुशाग्रबुद्धि अलौकिक असल्यामुळें कसेंही बिकट प्रकरण असलें तरी त्याचें आकलन होण्यास व तें ध्यानांत ठेवून त्यापासून पुढें फायदा करून घेण्यास त्यांस मुळींच कठीण जात नसे.

सारांश, जमाबंदीची व्यवस्था नीट लावून प्रजा आबाद कशी राखावी, शेतकऱ्यांस उत्तेजन देऊन उत्पन्न कसें वाढवावें, घोडे वगैरे जनावरांची जोपासना कशी करावी, शिपाईप्यादे वगैरे नोकर पदरीं ठेवावयाचे ते कसे पारखून ठेवावे, नोकरांस राजी राखून त्यांच्याकडून इष्ट कामें कशीं बिनबोभाट करून घ्यावीं, पागा व लष्कर यांची शिस्त कशी राखावी, इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान महाराजांस दादाजीकडून अल्प वयांतच चांगलें प्राप्त झालें. ह्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा परिपाक पुढें किती उत्तम प्रकारें झाला व त्यापासून कोणतीं कार्यें उद्भवलीं तें सर्व जगास विदित आहे.

परंतु यवनद्वेषाचें बाळकडूं त्यांस प्रिय मातेकडूनच पाजलें गेलें होतें, हें वर निर्दिष्ट केलेंच आहे. यवनांची ताबेदारी प्राण गेला तरी करूं नये; त्यांचें अन्न खाणें ह्मणजे विषभक्षण करणें होय; स्वराज्य स्थापन करून हिंदू प्रजेस यवनत्रासापासून मुक्त करण्याचा प्रयत्न मनःपूर्वक करावयाचा, इत्यादि मर्दुमकीचे विचार त्यांच्या हृदयांत लहानपणींच उद्भवून ते उत्तरोत्तर दृढ होत गेले, ते त्यांच्या मातेच्या शिक्षणामुळेंच मुख्यतः होत. ह्यासंबंधाचें सगळें श्रेय जिजाबाईसच दिलें पाहिजे. दादाजी कोंडदेवाच्या मनांत असले विचार उत्पन्न होण्याचा फारसा संभव नव्हता. त्याची दृष्टि इतकी दीर्घ नव्हती. ज्यांच्या कृपेनें आपल्या धन्यास ही जहागीर प्राप्त झाली आहे त्यांच्याशीं नम्रतेनें वागून त्यांची इतराजी होऊं न देण्याविषयीं कायावाचामनेंकरून झटावें, व कसेंही करून जहागिरीचें संरक्षण करावें, एवढेंच आपलें कर्तव्य आहे असें त्या विश्वासू व सरळ मनाच्या पुरुषास वाटत असे. धन्याची जहागीर वाढविण्याचें धाडस करून यवनांच्या कोपास पात्र होण्याचा विचार त्याच्या मनांत कधींहि आला नाहीं, हें स्वाभाविकच होतें.

महाराजांस व जिजाबाईस विजापुराहून दादाजी कोंडदेवाबरोबर शेवटीं रवाना केल्यावर लवकरच महाराजांनीं आपला कृतसंकल्प येणेंप्रमाणें बोलून दाखविला; ‘ वडिलांनीं यवनांची ताबेदारी पतकरून संपादिलेल्या दौलतीवर

निर्वाह करून राहणें मला योग्य वाटत नाहीं. स्वतांच्या पराक्रमानें नवीन दौलत संपादन करण्याचा माझा निर्धार झाला आहे. माझ्या हातून कांहीं तरी नवीन कमाई होईल तरच भोंसल्यांच्या कुळांत जन्म घेतल्याचें सार्थक्य. पुरुषानें स्वतांच्या कमाईचें अन्न खावें यांतच पुरुषार्थ आहे. दैवावर भरंवसा ठेवून राहणें सर्वथा योग्य नव्हे. दैव पंगु आहे. पुरुषानें स्वप्रयत्नानें त्यास अवल केलें पाहिजे. यवनांनीं आह्मां हिंदूंच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून गोब्राह्मणांस व क्षेत्रादिकांस अनेक प्रकारीं त्रास दिला आहे, व हिंदुधर्माची चोहोंकडे ग्लानि होत चालली आहे. हा अनिष्ट प्रकार बंद करून स्वातंत्र्याची पुनः स्थापना करण्याविषयीं तनमनधनेंकरून उद्योग आरंभिण्याचा मीं निश्चय केला आहे. ह्या सत्कार्यसिद्धीसाठीं प्रयत्न करितांना सर्वस्वनाश होऊन स्वप्राण वेंचावे लागले तरी चिंता नाहीं.आजपर्यंत माझें वय व्यर्थ गेलें त्यास आतां उपाय नाहीं. इतःपर आयत्या पिठावर रेघा ओढीत बसून प्राप्त स्थितींत समाधान मानून राहण्यांत मुळींच पुरुषार्थ नाहीं.' हा महाराजांचा संकल्प दादाजी कोंडदेव यास कळला,तेव्हां त्यानें त्यांस त्यापासून परावृत्त करण्याच्या उद्देशानें येणेंप्रमाणें बोध केला; 'तुह्मीं मनांत योजिलेली गोष्ट साध्य होणें परम दुर्घट आहे. सर्व देश यवनांनीं पादाक्रांत केला आहे. सर्व किल्ले व ठाणीं हस्तगत करून त्यांनीं त्यांवर आपल्या फौजा ठेविल्या आहेत. तुमच्या वडिलांनीं संपादिलेल्या दौलतीचें रक्षण करून राहा ह्मणजे पुरे आहे. नवी संपादण्यासाठीं खटपट करूं गेल्यास यवनांशीं विरोध घडेल, व आहे तीही गमावून आपल्या वडिलांस व स्वतांस तुह्मी प्राणसंकटांत पाडाल. आपले वडील कांहीं कमी पराक्रमी नाहींत; परंतु प्रबळ यवनांपुढें त्यांचें कांहींएक न चालून अंतीं त्यांस यवनांची ताबेदारी स्वीकारावी लागली. याचा नीट विचार करा. भलताच अविचार करूं नका.' ह्या बोधावरून दादाजीच्या बुद्धीचा पोंच कितपत होता, व त्यास कोणत्या गोष्टींत इतिकर्तव्यता वाटत असे, हें स्पष्ट होतच आहे.

पुढें महाराजांनीं कृतसंकल्पाप्रमाणें स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगास आरंभ करून विजापूरकरांच्या मुलखांत धामधुम सुरू केली तेव्हां दादाजी अगदीं घाबरून जाऊन महाराजांस ह्मणाला कीं, 'तुह्मी जो हा प्रकार आरंभिला आहे तो सर्वथा अनिष्ट होय. येणेंकरून तुह्मांस व तुमच्या जहागिरीस मात्र खास धोका आहे. यवनांच्या चार पादशाहती चोहों बाजूंस प्रबल नांदत आहेत. त्यांच्यापुढें तुमचें सामर्थ्य तें किती ? ह्या अशा उपद्व्यापामुळें तुमच्या वडिलांस मात्र तुह्मी नाहक

पेंचांत आणणार आहां. ते तिकडे त्यांच्या अंमलांत आहेत. तुमच्या ह्या कृतीमुळें त्यांजवर अदिलशहाचा कोप होऊन त्यांस तो मोठें शासन करील; व तुह्मी आपल्या जहागिरीस मुकून देशोधडीस लागाल, आणि वडिलांनीं कमाविलेली दौलत अविचारानें गमाविल्याबद्दल तुमची अपकीर्ति होईल. यास्तव विजापूरसरकाराशीं इमानानें वागून आहे ती दौलत कायम राखाल तर त्यांत तुमचें कल्याण आहे.' हा असा अवसानघातकीपणाचा बोध दादाजीकडून त्यांस वेळोवेळां होई. तो ते निमूटपणें ऐकून घेत, त्यास उलट जाब असा बिलकुल करीत नसत. अशा ह्या नाउमेदीच्या बुद्धिवादानें महाराजांचें मन स्वसत्संकल्पापासून यत्किंचित्‌हि परावृत्त झालें नाहीं, हें आह्मां महाराष्ट्रीयांचें मोठेंच भाग्य समजावयाचें.

असें सांगतात कीं, आपण एवढ्या कळकळीनें खऱ्या हिताचा बोध केला असतां हा वाटेवर येत नाहीं, तेव्हां आतां काय करावें असा त्या इमानी पुरुषास हृद्रोग लागून राहिला. धन्यानें ह्या मुलास आपल्या स्वाधीन करून यास चांगलें वळण लावण्यास सांगितलें आहे. पण हा असा बेकैदपणें वर्तन करून आपल्या धन्यावर नसतें संकट आणणार. तेव्हां अशा पेंचांत धन्यास आणि त्याचें अपयश पर्यायानें आपल्या माथीं येणार, व तुह्मी जवळ असून ह्याला हे फंद कसे करूं दिले? असा बोल आपणास लागणार व आजपर्यंत इमानानें केलेल्या नोकरीवर पाणी पडणार. हे विचार दादाजीच्या मनांत येऊन तो झुरणीला लागला, व प्रकृति क्षीण होऊन त्याचें लवकरच देहावसान झालें[1].

---

१ मराठी साम्राज्याच्या बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, दादाजीस हा हृद्रोग असह्य होऊन त्यानें विषप्राशन करून स्वप्राणनाश केला. 'तारीख. इ-शिवाजी' यामध्येंही असाच उल्लेख आहे. ह्या यवनीबखरींत शिवाजीमहाराज सोळा वर्षांचे असतां दादाजी मरण पावला असा उल्लेख आहे. परंतु अलीकडच्या शोधावरून असें निश्चितपणें कळतें कीं, तो स. १६४७ च्या आक्टोबर महिन्यांत मरण पावला. भा. इ. स. मं. अ. शके १८३५-अंक ५३ ह्यावरून असें ह्मणावें लागतें कीं, महाराजांनीं तोरणा किल्ला घेतला (१६४६) व राजगडाच्या तीन माच्या बांधल्या (१६४५) त्या वेळीं दादाजी हयात होता. पण ह्या दोन्ही कारस्थानांत त्याचें अंग असल्याचा उल्लेख कोठेंच नाहीं. आतां ह्या कारस्थानांपासूनच विजापूर सरकाराशीं प्रत्यक्ष विरोध सुरू झाला आणि हेंच दादाजीच्या चिंताज्वरास विशेष कारण झाल्याचा उल्लेख वर केलाच आहे.

ह्या प्रकरणीं आपणावर कांहीं दोष येऊं नये ह्मणून दादाजीनें या संबंधाची कच्ची हकीगत शहाजीराजांस लिहून कळविली, आणि अशी विनंति केली कीं, आजपर्यंत आपल्या इकडील जहागिरीची व्यवस्था व रक्षण आह्मीं यथामति इमानानें केलें. सांप्रत आपले चिरंजीव आपढंगीपणानें मनास वाटेल तें करीत आहेत, त्यामुळें ओढवणाऱ्या दुष्परिणामाचें अपयश आमच्या माथीं न यावें एतदर्थ आपणांस वेळींच लिहून कळविलें आहे. तरी याचा आपणांस योग्य दिसेल तसा बंदोबस्त करावा.' परंतु शहाजीराजे यांनीं महाराजांचा ह्या बाबतींत करावा तसा कांहींच बंदोबस्त केला नाहीं. कारण उघडच आहे कीं, शहाजीराजांच्याहि मनांत स्वराज्यस्थापनेचा विचार ह्या वेळीं घोळत होता. ह्या संबंधाचा उल्लेख यथास्थलीं केलाच आहे. एकंदरींत तात्पर्य काय कीं, स्वराज्यस्थापनेचा विचार महाराजांच्या मनांत उत्पन्न व्हावयाला दादाजी कोंडदेवाचें शिक्षण यत्किंचित्‌हि कारण झालें नाहीं; तर ह्या विचाराविरुद्धच त्यानें त्यांस वेळोवेळां बोध केला होता; आणि हा शिष्य लेचापेचा असता तर हा नेभळेपणाचा उपदेश ऐकून तो प्राप्त स्थितीमध्यें समाधान मानून स्वस्थ राहिला असता; परंतु महाराजांचें तेज विलक्षण असून अंगीकृत कार्याचें महत्त्व व तें साध्य करण्यास लागणारी साधनसामुग्री यांचें ज्ञान त्यांच्या ठायीं पूर्णपणें वसत असल्याकारणानें ते त्यापासून अणुमात्र पराङ्मुख झाले नाहींत. हा मातृबोधाचा प्रभाव किती विलक्षण आहे पाहा! मातृमुखानें निघालेला प्रेमळ व मधुर असा एक शब्द दशसहस्र उपदेशकांच्या बोधप्रचुर व्याख्यानांहून अधिक आहे, अशी एक उक्ति आहे तिचें सत्यत्व महाराजांच्या चरित्रांत चांगलें प्रत्ययास येतें.

वर दर्शविल्याप्रमाणें महाराज दादाजीच्या ह्या बोधाप्रमाणें वागले नाहींत, ह्यावरून कोणीं असें समजूं नये कीं, ते त्याच्याशीं सर्वच बाबतींत हूडपणानें वागत असत. ते दादाजीस वडिलांसारखा मान देत असत. त्याच्याशीं सर्वदा नम्रतेनें वागून तो जें कांहीं सांगे तें ते मनापासून करीत. आपल्या पित्याचा हा परम विश्वासू नोकर आहे, हें जाणून त्याच्यावर ते लोभ करीत. महाराजांच्या हूडपणाच्या व धाडसाच्या कृत्यांस बोधानें आळा पडत नाहीं असें पाहून त्यांच्या अंगच्या लोकोत्तर चपलतेस व जोमास कांहीं तरी निराळ्या प्रकारचा व्यायाम मिळावा ह्यासाठीं दादाजी त्यांला आपल्या बरोबर गांवोगांव हिंडवून जमीनमहसुलाची वगैरे व्यवस्था दाखवूं लागला. आपला बहुतेक कारभार त्यांच्या अंगावर टाकून त्यांचा बराच वेळ तिकडेच गुंतून राहील असें तो करूं लागला.

हें काम महाराज मोठ्या उत्साहानें व हुशारीनें करीत. पण अशा उपायानें ते कृतसंकल्पापासून यत्किंचित्‌हि परावृत्त झाले नाहींत. उलट एवढें मात्र झालें कीं, जाहगिरींतील देशमुख, देशपांडे, दरकदार, कामदार वगैरे लोकांच्या ओळखी होऊन त्यांच्याशीं महाराजांचा प्रत्यक्ष संबंध आला, व स्वतंत्रपणें कारभार चालविण्याची धमक त्यांच्या अंगीं अधिकच आली.

ह्याप्रमाणें आपण योजिलेली युक्ति निष्फळ झाली असें पाहून तर दादाजीस विशेषच वाईट वाटलें. पुढें कसें होईल याची चिंता त्यास फारच लागली. त्यामुळें त्याची प्रकृति बिघडून जाऊन तो अस्वस्थ झाला. तो असा बिछान्यास खिळला तेव्हां जिजाबाईनें व महाराजांनीं त्याची शुश्रूषा उत्तम प्रकारें केली. महाराज नेहमीं त्याच्या बिछान्यापाशीं बसून राहत. कोणी कांहीं उपाय सांगत तेवढे सगळे त्यांनीं करून पाहिले; परंतु कांहींएक गुण न येऊन दादाजीचा अंतसमय जवळ आला. तेव्हां त्यानें आपल्या ताब्यांत असलेला सर्व खजिना वगैरे महाराजांच्या हवालीं केला. किल्ले, कोट, प्रांत, पागा, लष्कर इत्यादिकांची व्यवस्था कोणत्या प्रकारें ठेवावी, पदरच्या लहानमोठ्या माणसांशीं कसें वागावें, व त्यांच्याकडून कोणकोणतीं कामें कसकशीं घ्यावीं, इत्यादि गोष्टी त्यानें त्यांस नीट समजून सांगितल्या. मग कारकून, दरकदार, कामदार व इतर नोकर यांस आपल्याजवळ बोलावून आणून शहाजीराजांची नोकरी इमानानें व दक्षतेनें करावयास त्यानें सांगितलें; व महाराजांचे व त्यांचे हातांत हात देऊन त्यांस असें सांगितलें कीं, इतउत्तर तुह्मी ह्यांस धनी समजून ह्यांच्या हुकमांत वागा. ह्यांचें कोणत्याही प्रकारें उणें पडूं देऊं नका. ह्याप्रमाणें सर्व निरवानिरव करून मग स्वतांच्या मुलांमाणसांचें आपल्या पश्चात्‌ चालविण्याविषयीं महाराजांस त्यानें सांगितलें, व शेवटीं अशी इच्छा प्रगट केली ह्मणतात कीं, 'तुह्मीं स्वराज्यस्थापना करून गोब्राह्मण व स्वधर्म यांचें रक्षण करण्याचा सत्संकल्प केला आहे. त्यास ईशकृपेनें यश येऊन तुह्मी जगांत लौकिक व धन्यता मिळवाल अशी मला पूर्ण उमेद आहे.' असें बोलून त्या अत्यंत प्रामाणिक पुरुषानें प्राण सोडिला. मरणसमयीं त्यांचें वय सत्तर वर्षांचें होतें.

येथवर जें निरूपण केलें आहे त्यावरून जिजाबाई व दादाजी कोंडदेव यांजपासून महाराजांस कोणत्या प्रकारचें शिक्षण प्राप्त झालें होतें हें वाचकांच्या लक्षांत येण्याजोगें आहे. आतां महाराजांस मिळालेल्या आणखी एका प्रकारच्या

शिक्षणाचा येथें उल्लेख करून हें प्रकरण आटपूं. हें शिक्षण त्यांस विजापुरास पितृसमागमें प्राप्त झालें. शहाजीराजांचें विजापूरदरबारांत मनस्वीं वजन असून बहुतेक मराठे व मुसलमान सरदारांशीं त्यांचें दळणवळण असे, त्यामुळें दरबारचे रीतरिवाज, अमीरउमरावांच्या चालीरिती, राज्यकारभाराची पद्धति, निरनिराळ्या सरकारी खात्यांची व्यवस्था इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान महाराजांनीं मोठ्या उत्साहानें व आस्थेनें संपादन केलें. ह्या गोष्टींसंबंधानें जवळच्या लोकांस शेंकडो प्रश्न करून त्यांस जी कांहीं माहिती असेल ती मिळविण्याचा क्रम त्यांचा नेहमीं चालू असे. विजापुरास असतां त्यांनीं आपला काळ यत्किंचित्‌हि व्यर्थ दवडिला नाहीं. केवळ चैनीखातर मोठ्या डौलानें इकडूनतिकडे मिरवण्यांत जसा इतर सरदारांच्या मुलांचा वेळ जात असे तसा यांचा कधींहि गेला नाहीं. लष्कराची व्यवस्था, पागेचा बंदोबस्त, दारूगोळ्याची व बंदुकातोफांची तरतूद कोणत्या प्रकारें ठेवितात हें ते पुनःपुनः जाऊन पाहत असत, व मोठमोठ्या अनुभविक पुरुषांस त्यासंबंधानें नाना प्रश्न विचारून आपल्या दिलदप्तरांत ही सर्व माहिती बेचूक नमूद करून ठेवीत असत. आपला पुत्र असा चौकस व हुशार असून त्यास चांगल्या गोष्टींचा नाद आहे हें पाहून शहाजीराजांस फार समाधान वाटे, व महाराजांचें ह्या संबंधाचें कोड पुरविण्यास ते बिलकुल कसर करीत नसत. दरबारच्या मुत्सद्यांशीं कांहीं मसलती चालल्या म्हणजे राजे महाराजांस जवळ घेऊन बसत. दरबारीं जाणें झालें म्हणजे ते त्यांस बरोबर घेऊन जात. ह्याप्रमाणें त्यांस पुष्कळ गोष्टी ऐकावयास व पाहावयास मिळाल्या; आणि त्यांची धारणाशक्ति व आकलनशक्ति अप्रतिम असल्यामुळें त्यांचा ह्या गोष्टींनीं पुढें पुष्कळ फायदा झाला. पितृसमागमानें त्यांस हें अत्यंत उपयुक्त ज्ञान प्राप्त होऊन आणखी यवनद्वेषहि त्यांच्या चित्तांत पूर्णपणें विकसित झाला. याविषयींचें निरूपण मागील भागांत केलेंच आहे.

येथपर्यंत महाराजांच्या शिक्षणाचा प्रकार सांगितला. तो बहुतेक व्यावहारिक व नैतिक शिक्षणाचाच केवळ होय. याशिवाय आणखी त्यांच्याकडून कांहीं ग्रंथांचें अध्ययन करविलें होतें किंवा कसें याविषयीं विश्वसनीय अशी माहिती बखरींतून आढळत नाहीं. शिवदिग्विजयांत महाराजांच्या शिक्षणप्रकाराचें वर्णन केलें आहे तें अत्युक्तिरूप असून त्यास इतरत्र आधार नाहीं. वामन, तुकाराम, रामदास वगैरे साधूंनीं महाराजांच्या स्तुतिपर उद्गार प्रगट केले आहेत, त्यांवरून असें

अनुमान होतें कीं, त्यांचें अध्ययन बरेंच झालें असावें. परंतु महाराजांचें चरित्र लिहून ठेवणारांस ह्या प्रकारचें शिक्षण विशेष महत्त्वाचें वाटलें नाहीं हें निर्विवाद आहे. ग्रंथप्राप्त ज्ञानाहून व्यवहारज्ञानाचें तेज कधींकधीं प्रखर असतें हें महाराजांच्या उज्ज्वल चरित्रावरून जगाच्या प्रत्ययास आलें; आणि त्यांच्या कार्यांच्या ह्या तेजानें दिपून जाऊन इतर बाबतींसंबंधानें इतिहासलेखक अमळ मुग्ध राहिले यांत कांहीं नवल नाहीं.

भाग पांचवा.

स्वराज्यस्थापनेची सिद्धता.

१६४३–४६.

महाराजांनीं विजापुराहून परत आल्यावर असा सत्संकल्प केला कीं, यवनांची महाक्लेशप्रद ताबेदारी झुगारून देऊन स्वतंत्र राज्यस्थापना करावयाची, स्वधर्मीयांची यवनांच्या सत्तेंतून मुक्तता करावयाची, व स्वधर्मविडंबन करणाऱ्या यवनांस स्वदेशांतून हांकून द्यावयाचें. ह्या कृतसंकल्पास अनुसरून त्यांनीं आरंभीं कायकाय केलें त्याचें वर्णन उपलब्ध बखरींत ह्मणण्यासारखें नाहीं. जें अल्पस्वल्प कोठेंकोठें आढळतें त्याचें साधेल तेवढें सुसंगत निरूपण येथें करितों.

पुण्यास परत आल्यावर आपली सगळी जाहागीर प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याच्या मिषानें आसपासच्या पाहाडी मुलखांत महाराज एकसारखे फिरूं लागले. जवळच्या माहीतगार लोकांस बरोबर घेऊन व निरनिराळ्या गांवीं नवे स्नेही करून त्यांच्या साहाय्यानें जवळपासच्या बहुतेक स्थलांचें व किल्ल्यांचें निरीक्षण त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें केलें. प्रत्येक किल्ल्याच्या चोरवाटा व दऱ्याखोऱ्यांतील विकट रस्ते त्यांनीं एकूणएक स्वतः हिंडून पाहिले. त्यांची ह्या माहितीची एवढी उत्कंठा पाहून बरोबरच्या लोकांस मोठें कौतुक वाटे; आणि ऊन किंवा पाऊस विकट चढाव किंवा हिंसक श्वापदें यांची भीति किंवा परवा मुळींच न करितां अशा अल्पवयी राजबिंड्या पुरुषानें साधारण कष्टाळू रांगड्या माणसाप्रमाणें रानावनांतून अविश्रांतपणें भ्रमण करावें हें त्यांस अमळ चमत्कारिक वाटणें साहजिक होतें. परंतु पुढें जो हुतुतु आमरण घालावयाचा होता त्याला ही तयारी अत्यावश्यक होती हें त्या बापड्यांच्या लक्ष्यांत कोठून यावयाला ? त्याप्रमाणेंच ज्या प्रांतांत आपल्या चळवळीस आरंभ करावयाचा त्याची पाहणी यथास्थित करीत असतां तीबरोबरच त्यांनीं दुसरीहि एक तयारी अव्याहतपणें चालविली होती. ती कोणती ह्मणाल तर मनुष्यांची अनुकूलता.

जो जो मनुष्य भेटे त्याशीं स्नेह करून त्यास आपलासा करून घेण्याच्या कलेंत महाराजांचा हातखंडा होता. कोणी कसाहि मनुष्य असला तरी त्याच्याशीं

त्यांनीं थोडा वेळ भाषण केलें कीं तो त्यांस अगदीं भाळून जात असे. ही अप्रतिम कला त्यांस अगदीं अल्प वयांत साध्य झाल्यामुळेंच मुख्यतः त्यांस अंगीकृत कार्यांत असें उज्ज्वल यश आलें. त्यांनीं पदरच्या प्रत्येक मनुष्याशीं मोठ्या प्रेमानें व रहसाळीनें बोलावें. आपण हलके व हे श्रेष्ठ असा भास त्यांच्या मनास बिलकूल होऊं नये अशी सावधगिरी महाराज त्यांच्याशीं वागण्यांत सर्वदा घेत असत. त्यांस कांहीं संकट किंवा अडचण असल्यास ती मोठ्या स्नेहभावानें ऐकून घेऊन त्यांस आपल्याकडून होण्यासारखें असेल तेवढें साहाय्य करण्यास ते सर्वदा तयार असत. पदरच्या माणसांस पैशाअडक्याची प्रसंगीं मदत करण्यास ते मागेंपुढें पाहत नसत.

महाराजांच्या ह्या अशा औदार्यामुळें पैशाचा फार खर्च होऊं लागला. तेव्हां दादाजीनें एके दिवशीं अशी तक्रार केली कीं, 'आपण धनीच आहां. आपण कोणास कांहीं द्या ह्मटलें तर आह्मांला देणें प्राप्त. परंतु आपणांस जी नेमणूक करून दिली आहे तिच्या बाहेर खर्च होऊन आपल्या वडिलांच्या खर्चास जाणारी रकम कमी झाली असतां तिकडून आह्मांस नाहक दोष येईल. यासाठीं आपणांस जास्त खर्च करण्याची परवागी आणून द्यावी, ह्मणजे मग आमचें ह्मणणें नाहीं.' यावर महाराजांनीं असें उत्तर केलें कीं, 'तुह्मांला त्याची पंचाइत कशाला ? जो अधिक खर्च होईल त्याची मंजुरी आह्मीं वडिलांकडून आणवूं.' हें ऐकून दादाजी कुंठित झाला. त्या बापड्याला महाराजांचें पुढील धोरण काय ठाऊक ? पदरच्या मनुष्यांचें निःसीम प्रेम संपादून त्यांच्या हातून पुढें महत्कार्यसिद्धि करवावयाची हा विचार त्याला कोठून असणार ? आपल्या धन्याच्या उत्पन्नाची जोगवण कसोशीनें करून साधेल तेवढा मोठा ऐवज त्याच्याकडे वेळच्यावेळीं प्रामाणिकपणानें पावता करणें एवढीच आपली इतिकर्तव्यता असें त्यास वाटे, यांत कांहीं वावगें नव्हतें.

महाराज पदरच्या माणसांला राजी ठेवून त्यांशीं ममतेनें वागूं लागले. त्यामुळें ज्याला त्याला वाटूं लागलें कीं, हा धनी परम दयाळू व उदार आहे; हा आपलें हित पाहणारा आहे; याशीं इमानानें वागून याच्या आज्ञेंत सर्वदा राहिलों तर आपलें कल्याण होईल. असा महाराजांनीं सर्वांस वेध लाविला. पदरच्या माणसांपैकीं मावळे लोकांवर महाराजांची मेहरबानी फारच असे. ते अडाणी व बावळटसे दिसत. पण ते मोठे प्रामाणिक व इमानी असून सांगितलेलें काम हुशारीनें व अनन्य भावानें करीत. कोणतेंहि अत्यंत विश्वासाचें काम त्यांच्यावर

सोंपविलें असतां त्यासंबंधानें त्यांच्याकडून दगा असा बिलकूल होत नसे. ते अगदीं गरीब स्थितींतले असल्यामुळें त्यांस कोणी नोकरीस ठेवून अन्नवस्त्राची सोय केल्यास त्याचे ते मोठे उपकारी होत, व आपल्या अन्नदात्यासाठीं प्राणहि द्यावयास तयार होत. प्रथमतः दादाजी कोंडदेवानें त्यांच्या अंगचे हे गुण पारखून त्यांस आपल्याकडे नोकरीस ठेविलें. हे त्यांचे गुण महाराजांच्या लक्षांत यावयास विलंब लागला नाहीं. त्यांनीं ह्या लोकांस ममतेनें व उदारपणें वागवून अगदीं आपलेसे करून सोडले. ह्या लोकांचा महाराजांस पुढें किती उपयोग झाला, हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. महाराजांच्या जाहगिरीच्या आसपासच्या पहाडी मुलखांतले ते रहिवासी असून स्वचरितार्थासाठीं त्या अटव्य रानांतच त्यांचें नेहमीं हिंडणेंफिरणें असल्या कारणानें तिकडील सगळे रस्ते, चोरवाटा व पाऊलवाटा त्यांच्या नेहमीं पायांखालच्या असत. वर सांगितल्याप्रमाणें महाराज गांवोगांव हिंडूं लागले तेव्हां ह्या मावळ्यांस ते बरोबर घेऊन जात, आणि तेहि आपल्या तरुण व प्रेमळ धन्याच्या उपयोगीं हरप्रकारें पडून त्यास खुष राखण्यास अगदीं मनापासून झटत. केलेल्या कामगिरीबद्दल थोडेंसें इनाम दिलें तरी तेवढ्यानेंच संतुष्ट होऊन ते आपल्या धन्याशीं अधिकाधिक इतबारानें वागण्याचा प्रयत्न करीत. महाराजांचा स्वभाव उदार असून ते सर्वांशींच प्रेमभावानें वागत असल्यामुळें हे मावळे त्यांच्या अगदीं भजनीं लागले. आजपर्यंत लोकांनीं आपणांस तुच्छ व हेंद्रे मानिलें असतां हा दयाळू धनी आपणांशीं प्रेमळपणानें वागतो व गोड बोलतो,हें पाहून ते महाराजांवर अतिशयित प्रीति करूं लागले.त्यांच्या मनांत महाराजांविषयीं अत्यंत अभिमान व भक्ति हीं उत्पन्न झालीं; आणि जेथें ह्या धन्याचे चरण तेथें आपलें शिर, त्याच्या इष्ट कार्यसिद्धीसाठीं समयीं प्राणहि देणें प्राप्त झालें तरी चिंता नाहीं, असा त्यांच्या मनाचा निर्धार झाला; आणि हा त्यांचा निर्धार कसाहि बिकट प्रसंग आला तरी कधीं यत्किंचित्‌हि ढळला नाहीं. ह्या मावळ्यांचे पुढारी कांहीं देशमुख होते, त्यांशीं महाराजांनीं पहिल्यापासून स्नेह संपादून त्यांला आपल्या इष्ट कार्यास अनुकूल करून घेतलें. त्यांपैकीं तीन नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तीं हीं: एसाजी कंक, तानाजी मालुसरे व बाजी पासलकर. हे तिघेहि पिढीजाद वतनदार असून मावळांतले

१ हा खुद्द मावळांतला देशमुख नव्हता. मावळाखालच्या कोंकणपट्टींतला हा देशमुख होता.

२ हा मुसेखोऱ्याचा देशमुख. मावळांत त्याचें मनस्वीं वजन होतें. देश-

लोक त्यांस आपले पुढारी समजत. हे तिन्ही पुरुष महाराजांच्या प्रत्येक कारस्थानांत पहिल्यापासून होते; व पुढें मोठमोठ्या कामगिऱ्या त्यांनीं अतिशयित इमानानें व मर्दुमकीनें कशा पार पाडल्या व स्वामिकार्यीं आपल्या प्राणांच्याहि आहुति द्यावयास ते कसे प्रवृत्त झाले हें यथास्थलीं सांगूं.

महाराजांनीं केलेला संकल्प दादाजीला पसंत वाटला नाहीं, हें मागें सांगितलेंच आहे. तो आपल्या उद्देशास उत्तेजन देत नाहीं हें पाहून त्यांनीं त्याच्या हाताखालच्या इतर कारकूनमंडळीकडे आपला बेत बोलून दाखविला व त्यांस आपल्या मसलतीस अनुकूल करून घेतलें. गांवोगांवचे देशमुख कामानिमित्त पुण्यास आले ह्मणजे त्यांस एकीकडे बोलावून त्यांजकडे त्यांनीं आपली मसलत बोलावी, त्यांचा तीसंबंधानें काय अभिप्राय आहे तें समजून घ्यावें, व त्यांच्याशीं अशा युक्तीनें व मोहक रीतीनें भाषण करावें कीं, ते त्यांच्या मसलतीस कायावाचामनेंकरून सामील होत. ते गांवोगांव हिंडत असतां प्रत्येक देशमुखाची गांट घेऊन त्याच्याशीं सलोख्याचें भाषण करून व इतबार दाखवून त्याला आपलासा करून घेत. त्याप्रमाणेंच जे मराठे सरदार भेटत त्यांच्याशींहि मोठ्या इतल्यानें वागून त्यांस वश करून घेण्याचा महाराज प्रयत्न करीत. त्यांचें वय लहान होतें तरी त्यांचें उत्साहजनक व मर्दुमकीचें भाषण ऐकून व योजलेल्या मसलतीची साध्यता कितपत आहे हें नीट लक्षांत येऊन हे देशमुख व मराठे सरदार त्यांस तत्काळ वश होत, व त्यांच्या मसलतींत शिरण्यास उद्युक्त होत. शिवाय त्यांचा आदरशीलपणा, त्यांचा वीर्योत्साह, यवनांविषयीं त्यांच्या ठायीं वागत असणारा पराकाष्ठेचा द्वेष, स्वधर्मरक्षणाविषयींचा त्यांचा पूर्ण निर्धार व स्वराज्यस्थापनेनें होणाऱ्या अनंत फायद्यांचें मनोवेधक रीतीनें प्रतिपादन करण्याची त्यांची उत्कृष्ट शैली हीं पाहून कोणी कसाहि कुरेंवाज, आपढंगी किंवा आपल्यापुरतें पाहणारा असला तरी तो महाराजांला अगदीं भाळून जात असे. दुसरें असें कीं, महाराजांच्या वीर्यशाली वडिलांनीं केलेले पराक्रम व संपादिलेला लौकिक हे त्या

मुखांचे बखेडे मिटविण्याच्या व त्यांस वश करून घेण्याच्या कामीं दादाजी कोंडदेवास ह्या पासलकराचें पुष्कळ साहाय्य झालें. दादाजीच्या कांहीं निकालांवर याची साक्ष आहे. कान्होजी जेधे देशमुख याचा हा जांवई होता. संकटांत सांपडलेल्या देशमुखांस याचें नेहमीं चांगलें साहाय्य होत असे. शिवाजी महाराजांस अनुकूळ होऊन त्यांच्या स्वराज्यसिद्धीच्या उपक्रमास तो साहाय्य करण्यास प्रवृत्त झाला तेव्हां तो चांगला पोक्त वयाचा होता.

प्रांतांत सर्वत्र महशूर होते; आणि अशा प्रतापी पुरुषाचा पुत्र आपल्या पित्याप्रमाणेंच जवानमर्द निपजून मर्दुमकी करून आपणांस यवनांच्या मगरमिठींतून खास सोडवील असा उत्साहजनक विचार त्यांच्या मनांत उत्पन्न होऊन, महाराज अल्पवयी होते तरी त्यांस सामील होण्यास ते तयार झाले; आणि जे कोणी ह्या त्यांच्या महत्कार्यास सहाय झाले नाहींत त्यांस त्यांनीं कोणत्या प्रकारें शासन केलें ह्याचा पुढें निर्देश होईल.

ह्याप्रमाणें महाराज आपल्या जहागिरींतील व आसपासच्या गांवांतील देशमुखांस व सरदारांस वश करून घेण्याच्या उद्योगास लागले. आतां ह्या अंगीकृत दुर्घट कार्यांत त्यांला यश येण्याचा संभव किती वाटला असावा, किंवा हें कार्य पुढलामागला पोंच न पाहतां केवळ हूडपणानें व धाडसानें त्यांनीं आरंभिलें कीं काय याचा निर्णय येथें अवश्य झाला पाहिजे.

महाराजांच्या ह्या उद्देशास पहिली अत्यंत प्रोत्साहक गोष्ट ह्मटली ह्मणजे त्यांच्या महापराक्रमी तीर्थरूपांचा येथवरचा चरित्रक्रम होय. निजामशाहींत नोकरीस असतां त्यांनीं जे पराक्रम केले, ती शाही बुडविण्यास मोगल प्रवृत्त झाले असतां त्यांच्याशीं जे युद्धप्रसंग त्यांनीं केले, व पुढें निजामशाही मोगलांनीं पार बुडवून टाकिली असतां तिची स्थापना पुनरपि करण्यासाठीं जो प्रचंड उद्योग त्यांनीं केला त्याचा कित्ता महाराजांपुढें ढळढळीत होता. मोगलांसारख्या जबरदस्त शत्रूशीं झुंजण्यास देखील शहाजीराजे कचरले नाहींत, व पुढें त्या शत्रूनें त्यांस पराजित केलें तें त्याचें सैन्यबळ प्रचंड पडल्यामुळेंच केवळ होय; त्याप्रमाणेंच पुढें विजापूरसरकारांच्या पदरीं नोकरी धरिल्यावर त्यांच्या साहाय्यानें त्या सरकारास कर्नाटकांतील मोहिमांत यश येऊन त्यांची तिकडे दृढ सत्ता स्थापित झाली, ह्या गोष्टी महाराजांस चांगल्या विदित होत्या. ह्यावरून त्यांची अशी खात्री झाली कीं, आपण आपल्या लोकांचा चांगला जमाव करून त्यांस योग्य प्रकारें तयार केलें तर त्यांच्या मदतीनें यवनांची सत्ता महाराष्ट्रांतून हळूहळू निर्मूळ करितां येईल. ह्याप्रमाणें प्रतापशाली वडिलांनीं घालून दिलेला अत्यंत उत्साहजनक कित्ता वळवून त्यांस साजे असें कांहीं तरी कर्तृत्व करण्याचा हुरूप शिवाजीमहाराजांसारख्या सत्पुत्राच्या हृदयांत उत्पन्न झाला यांत कांहीं नवल नाहीं. सत्कृत्यांत ‘ बापसे बेटा सवाई ’ असें ह्मणवून घेण्याचा सुयोग व सद्बुद्धि फारच थोड्या सुपुत्रांस प्राप्त होते. निजामशाहीची पुनः स्थापना करून सर्व राज्यसूत्रें आपल्या हातांत वागविण्याची वडिलांची उत्कट आकांक्षा शत्रु अति-

प्रबळ असल्यामुळें तृप्त झाली नाहीं, व शेवटीं निरुपायास्तव यवनांचीच पुनरपि ताबेदारी त्यांस पतकरावी लागली, हें चांगलें झालें नाहीं, असें महाराजांस नेहमीं वाटत असे, व हें ते वारंवार बोलूनहि दाखवीत. विजापुरास असतां तेथें जी स्थिति महाराजांच्या अवलोकनांत आली होती तीवरून तर त्यांच्या मनांत यवनांच्या ताबेदारीचा पुरा वीट उत्पन्न झाला होता, हें मागें सांगितलेंच आहे. आपला पडता काळ असल्यामुळें आपल्या वडिलांसारख्या पुरुषसिंहास ही हीन स्थिति पतकरून राहावें लागलें आहे, यास्तव ह्या अनिष्ट स्थितींतून साधेल त्या उपायानें सुटण्याचा उद्योग करावयाचा असा स्तुत्य निश्चय महाराजांनीं अल्प वयांतच केला. ह्यावरून त्यांच्या ठायीं तेजस्विता, स्वाभिमान व स्वातंत्र्यप्रीति ह्या वृत्ति लहान वयांतच किती विकास पावल्या होत्या हें व्यक्त होतें.

आणखी असें कीं, पुणें, सुपें, मावळ वगैरे प्रांतांतले कित्येक देशमुख यवनी अमलास त्रासून त्या राज्यक्रांतीच्या समयीं पुंडावा करूं लागले होते, व त्यांचे आपआपसांतहि सदा कलह चालू असत. तेव्हां अशा नाराज देशमुखांस एकीचें महत्त्व किती आहे तें समजून सांगून स्वतंत्रता प्राप्त करून घेण्याचा योग्य उपाय सुचविला तर तो त्यांस किती रुचण्याजोगा होता हें सांगावयास नकोच. हें काम महाराजांनीं मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीनें करून त्यांच्या आपआपसांतल्या कुरबुरी मिटवून टाकल्या व आपल्या इष्ट कार्यास त्यांस अनुकूळ करून घेतलें.

महाराजांच्या इष्ट उद्देशाच्या सिद्धीस अनुकूळ अशी आणखी एक गोष्ट ही होती कीं, पुणें, सुपें, मावळ वगैरे निजामशाही प्रांत विजापूरसरकारांच्या ताब्यांत नुकतेच आले असून त्या प्रांतांची व्यवस्था त्या सरकारानें अद्यापि चांगलीशी लाविली नव्हती, व आसपासच्या किल्ल्यांवर फौजफांटा वगैरे ठेवावा तसा ठेविला नव्हता; शिवाय त्या सरकाराच्या दरबारांतील मुत्सद्दीमंडळींत बखेडे माजल्यामुळें तर हा बंदोबस्त पुष्कळच ढिला होता. त्यांत आणखी शहाजीराजांला इकडील प्रांतांत जाहगीर दिली असल्यामुळें ह्या प्रांताचा बंदोबस्त आपोआप राहील असें विजापूरसरकारास वाटणें साहजिक होतें. मालोजीराजे व शहाजीराजे यांच्या ताब्यांत इकडील प्रांत पुष्कळ वर्षें असून दादाजी कोंडदेवासारखा उत्तम कारभारी ह्या वेळीं त्यांस लाभल्यामुळें त्या प्रांतांची व्यवस्था अशी चांगली राहिली होती कीं, तेथील प्रजाजन आबाद होऊन हिंदूंच्या राज्यांत आपण सुखी होऊं असें त्यांस वाटूं लागलें होतें; व शहाजीराजांसारख्या फौज बाळगून असणाऱ्या महापराक्रमी पुरुषाच्या तेजस्वी पुत्राच्या मनांत स्वराज्य-

स्थापनेची स्फूर्ति उत्पन्न होऊन तत्सिद्ध्यर्थ उपाययोजनेंतहि तो परम कुशल आहे अशी त्यांची खात्री होऊन त्यास तनमनधनेंकरून साहाय्य करण्यास ते उद्युक्त झाले यांत नवल तें कोणतें ? मनुष्यांची ही अनुकूलता पाहून महाराजांस अधिकाधिक हुरूप येणें साहजिक होतें.

आतां हा स्वराज्यस्थापनेचा सदुद्देश सिद्ध झाला असतां राज्य चालविण्यास लागणारी योग्यता व बुद्धिमत्ता महाराजांच्या अंगीं किती होती हें पुढें सर्व जगाच्या प्रत्ययास आलेंच आहे. हें राजकीय शिक्षण महाराजांस घरचेंच होतें. त्यांच्या घरीं नेहमीं ह्याच गोष्टी जिजाबाई, दादाजी कोंडदेव व इतर कारभारी बोलत. त्यांच्या जाहगिरीची व्यवस्था ठेवण्याच्या कामीं जो व्यवहार नित्य चालत असे तो महाराजांच्या सदोदित डोळ्यांसमोर होत असे. जमीनमहसूल, शिबंदी, न्यायमनसोबा इत्यादि गोष्टींत महाराज लहानपणापासूनच मन घालूं लागले होते हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या मिळालेल्या अल्पस्वल्प अनुभवांत आणखी विजापुरीं प्राप्त झालेल्या अनुभवाची भर पडली होती. हा दुसरा अनुभव त्यांस थोडाच वेळ मिळाला हें खरें. परंतु तेवढा महाराजांसारख्या तैलबुद्धीच्या, तेजस्वी व उत्साही पुरुषास पुरण्याजोगा होता. विजापूरसरकाराची त्या वेळीं पूर्ण भरभराट असून हरएक राजकीय प्रकरण त्या काळच्या मानानें पूर्णावस्थेस आल्यासारखें होतें. अशा दरबारांत शहाजीराजांचें मोठें वजन असल्यामुळें दरबारांतील प्रत्येक घडामोड महाराजांस समजण्यास मुळींच अडचण पडली नाहीं हें मागें सांगितलेंच आहे.

हें स्वराज्यसाधनसाहित्य महाराजांसारख्या अलौकिक पुरुषास आरंभीं अनुकूळ झालें तेवढें बस झालें; आणि जिजाबाई मातुश्रीनें त्यांच्या सुपीक मनोभूमींत लावलेलें स्वराज्यसाधनप्रीतीचें सद्बीज उत्तम प्रकारें अंकुरित होऊन त्या माऊलीच्याच हातीं त्याचें यथास्थित सेचन वारंवार झालें, व त्यास अनुकूल परिस्थितीचें व उत्साह, आवेश, स्वोत्कर्षप्रीति, यवनद्वेष, पित्याचें प्रोत्साहक चरित्र इत्यादि गोष्टींचें उत्कृष्ट खत मिळून त्या अंकुराचा सुंदर वृक्ष बनला; आणि त्याचा शाखाविस्तार समग्र जगास चकित करून टाकणारा असा झाला. ह्या स्वराज्यरूप विशाल वृक्षाच्या मधुरतम फलांचा आस्वाद कांहीं काळ महाराष्ट्रीयांस घडून ते सुखी, संपन्न व कीर्तिमान् झाले.

भाग सहावा.

स्वराज्यस्थापनेला आरंभ.

१६४६–४७.

मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें महाराज पुण्यास आपल्या जाहगिरींत येऊन राहिल्यावर एकाद्या संपन्न सरदाराच्या मुलाप्रमाणें ऐषआरामींत मग्न होऊन न राहतां माहीतगार लोकांस बरोबर घेऊन आपल्या जाहगिरींतील व आसपासच्या प्रांतांतील एकूणएक महत्त्वाच्या जागा व किल्ले त्यांनीं बारकाईनें पाहिले, यवनांचा बंदोबस्त प्रत्येक किल्ल्यावर कितपत आहे त्याची माहिती मिळविली, सगळ्या चोरवाटा व हमरस्ते पाहिले, बहुतेक देशमुखांशीं ओळखी व मसलती केल्या. कोणते लोक आपल्या उपयोगीं पडतील व कोणते आपणांस हरकत करितील तें पाहून ठेविलें, त्याप्रमाणेंच कोणत्या रीतीनें आपल्या इष्ट कार्यास आरंभ करावा, व तो केव्हांपासून केला असतां विशेष यशस्वी होईल याचा नीट विचार केला, जवळच्या लोकांबरोबर या संबंधानें वारंवार खलबतें केलीं, आणि मग आपला कार्यक्रम ठरविला.

आतां हा स्वराज्यस्थापनेचा आरंभ महाराजांनीं आपण होऊन केला नसून शहाजीराजांच्या सांगण्यावरून दादाजी कोंडदेव व त्याच्या बरोबर असलेले दुसरे कारकून यांनीं महाराज केवळ अकराबारा वर्षांचे असतांच तो केला, असें एका इतिहासशोधकाचें[1] ह्मणणें आहे; आणि ह्या आपल्या विधानास तो सभासदाच्या पुढील वचनाचा आधार घेतो. 'बेंगरूळाहून पुण्यास येतांच बारा मावळें काबीज केलीं. मावळे देशमुख बांधून दस्त करून पुंड होते त्यांस मारिलें.' परंतु ह्या एका वचनावरून स्वराज्यस्थापनेचा गुरुमंत्र शहाजीमहाराजांनींच आरंभीं दिला असून हें कार्य दादाजी कोंडदेवाच्या सल्ल्यानें साधावयाचें त्यांच्या मनांत होतें असें ह्मणणें सर्वथा युक्त नव्हे. सभासदाच्या ह्या वाक्याचा संदर्भ वास्तविक पाहतां असा आहे कीं, शहाजीराजांनीं कर्नाटकाच्या

---

१ रा. राजवाडेकृत खंड ४ पृष्ठ ७३.

मोहिमेंत उत्तम कामगिरी बजाविल्याबद्दल बारा मावळें, बारामती व इंदापूर हीं त्यांस सरंजामासाठीं दिलीं होतीं. हे नवीन मिळालेले प्रांत आपल्या ताब्यांत घेण्याविषयीं दादाजी कोंडदेवास राजांनीं सांगितल्यावरून त्यानें स. १६३८ त बेंगरुळाहून परत आल्यावर, सभासद ह्मणतो त्याप्रमाणें, मावळें काबीज करून मावळे देशमुखांस अंकित केलें. शहाजीराजांचा ह्या वेळीं नुकता कोठें विजापूरकरांच्या दरबारीं प्रवेश होऊन त्यांस स्थायिकपणा येऊं लागला होता. अशा समयीं पुनः लागलींच बंड करण्याचा अविचार आरंभिल्याचा निराधार आरोप त्यांच्यावर करणें केवळ हास्यास्पद होय. शहाजीराजांस मावळांत राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न दादाजी कोंडदेवाच्या मसलतीनें करण्याची इच्छा कां झाली याचें कारण सदरील इतिहासशोधक असें देतो कीं, 'कर्नाटकांत अफजलखान, मालोजी घोरपडे वगैरे विजापूरचे सरदार द्वेषानें शहाजीचें पाऊल स्थिर करूं देत ना.' हें कारण तर स. १६३८ त मुळींच संभवत नाहीं. अफजलखान वगैरे सरदार राजांचा द्वेष पुढें आठ दहा वर्षांनीं करूं लागले. सदरील सालीं कर्नाटकाच्या इतिहासांत ह्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या नांवाचाहि उल्लेख नाहीं. ह्या अप्रयोजक अनुमानास 'मूले कुठारः' या न्यायानें असा अपवाद आहे कीं, दादाजीनें जर शहाजीराजांस मावळांत स्वराज्यस्थापनेची सल्ला दिली होती तर पुढें सातआठ वर्षांनीं महाराजांनीं त्या कामास सुरुवात केली तेव्हां त्यानें एवढें अकांडतांडव कां केलें बरें? व शिवाजीमहाराज त्याचा नेभळा बुद्धिवाद बिलकूल ऐकतनात तेव्हां झुरणीस लागून किंवा कित्येकांच्या मतें विषप्राशन करून त्यानें स्वप्राणनाश कां केला? शहाजीराजांच्या मनांत स्वराज्यस्थापनेचा विचार ह्या वेळीं आला होता हें खरें मानिलें तर तें काम दादाजी कोंडदेवापाशीं त्या वेळीं असलेल्या हजारबाराशें लोकांच्या साहाय्यानें सिद्ध होण्यासारखें आहे असें मानण्याइतकी मूढ बुद्धि त्यांची होती काय? बेंगरुळाहून परत येतांना दहावीस हजार लोक दादाजी कोंडदेवाबरोबर दिल्याचा पुरावा प्रकृत अनुमान करणाऱ्यास एकाद्या कोणत्या जुन्या चिटोऱ्यांत सांपडला आहे काय? पण एवढें भगीरथ काम

---

१ रा. राजवाडे यांनीं शिवकालीन कागदपत्रें पुष्कळ जमा करून त्यांचे पांच भाग प्रसिद्ध केले आहेत. हे बहुतेक कागद निवाड्यांचे मेहजर आहेत. मावळांतील देशमुख परस्परांशीं कलह करीत. ते एकमेकांशीं मारहाण करून अनेक प्रकारीं खराबीस येत. ते यवनी अमलाची फारशी परवा करीत नसत. अशा लोकांना आहारीं आणून आपल्या धन्याची जहागीर सुरक्षित व सुव्यवस्थित राखण्याचें अतिबिकट काम दादाजी

एकाद्या दुसऱ्या शेंदाडशिपायास सांगण्यापेक्षां शहाजीराजे स्वतः आपल्या सैन्यानिशीं कां नाहीं एकदम चढाई करून आले? कोणीकडूनहि पाहतां त्याचें हें अनुमान अत्यंत दुष्ट असून महाराजांस यामुळें नसतें लघुत्व येणारें आहे. ह्यावरून कोणीं असें मात्र समजूं नये कीं, शहाजीराजांच्या मनांत स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार कधींच आला नाहीं. या प्रकरणीं मागें थोडासा उल्लेख झालाच आहे.[1] वाद मिळून इतकाच आहे कीं, शिवाजीमहाराजांनीं स्वतः स्वराज्यस्थापनेस आरंभ करण्यापूर्वी सातआठ वर्षें शहाजीराजांच्या सांगण्यावरून महाराष्ट्रांत स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा उद्योग सुरू झाला होता कीं काय? तो सुरू झाला होता हें खरें ह्मणावें तर तो नंतर लागलींच बंद कां पडला? व दादाजी कोंडदेवाची मति पुढें कां पालटली? आतां हें मात्र खरें आहे कीं, दादाजी

कोंडदेवासारख्या कर्तबगार व इमानी पुरुषाच्या हातून सिद्धीस गेलें. ह्या देशमुखांच्या एकमेकांतल्या कलागतींचे निवाडे दादाजी कोंडदेवानें कसे केले याचा मासला सदरील कागदपत्रांत पुष्कळ पाहावयास मिळतो. ह्या कागदपत्रांवरून आणखी शिवाजीमहाराजांनीं ह्या देशमुखांस वश करून घेण्याच्या कामीं कसकशी खटपट केली याचाहि थोडासा उल्लेख सांपडतो. रा. राजवाड्यांनीं जमविलेले कांहीं कागद आपल्या पंधराव्या खंडांत दिले आहेत, त्यांतील तीन कागदांवर **प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता। शाहसूनोःशिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते** ह्या वचनाची मुद्रा छापिली आहे. या तिन्हीं कागदांतला मजकूर पाहिला तर तो चाकण कसब्यांतला कृष्णभट बिन मुरारिभट ब्रह्मे नांवाच्या एका इसमाला कांहीं जमीन इनाम दिल्याचा आहे. यांतल्या पहिल्या कागदाचा शक १५६१ (आश्विन शु० ८) असा आहे. यावरून हें इनामपत्र स. १६३९ तलें असावें असें दिसतें. ह्या सनांत शिवाजीमहाराजांचें वय बारातेरा वर्षांचें होतें. तेव्हां अर्थात् हें इनामपत्र दादाजी कोंडदेवानें करून दिलें असून ब्राह्मणास दिलेली जमीन शहाजीराजांच्या जहागिरींतली असल्यामुळें त्यांच्या अल्पवयी पुत्राच्या नांवाची वर दर्शविलेल्या वचनाची मुद्रा त्या पत्रावर त्यानें केली असावी. ह्या एवढ्या आधारावर रा. सरदेसाई आपल्या 'रियासतींत' (पृ. १६९) असा तर्क करितात कीं, दादाजीनें शहाजीराजांच्या सांगण्यावरून शिवाजीमहाराजांच्या नांवानें स्वराज्यस्थापनेस हा असा आरंभ कर्नाटकांतून आल्यावर केला होता! असला बादरायणसंबंध जोडून देण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. त्या काळचे देशमुख, वतनदार व इतर जमीनदार सरदार आपल्या नांवाच्या अशा मुद्रा आपल्या कागदपत्रांवर करीत असत. सदरील वचनाची मुद्रा शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या पुढील व्यवहारांत कायम केली हें खरें, पण एवढ्यावरून वादविषयक तर्कास कांहीं बळकटी येते असें ह्मणवत नाहीं.

१ पृ. ४३–४४ पाहा.

कोंडदेवानें शहाजीराजांच्या जहागिरीची सुव्यवस्था लावून तीस लहानशा टुमदार स्वराज्याचें स्वरूप आणून देण्याचें काम उत्तम प्रकारें केलें; आणि त्याचा हा सगळा कारभार आमच्या अल्पवयी, कुशाग्रबुद्धि चरित्रनायकाच्या डोळ्यांसमोर झाला असल्याकारणानें हें त्यांस चांगलेंच शिक्षण मिळालें. एवढ्यापुरता स्वराज्यस्थापनेस आरंभ झाला असें ह्मणण्यास फारशी हरकत नाहीं. तथापि ही जहागीर अदिलशहाच्या कृपेनें मिळाली असून तीवर त्याचा पुरा शह व ताबा होता. तो झुगारून देण्याचें धाडस प्रथम शिवाजीमहाराजांनींच केलें. तें दादाजीनें किंवा शहाजीराजांनीं केलें नाहीं.

आतां येथें कोणी असें ह्मणेल कीं, शहाजीराजांच्या मनांत महाराष्ट्रांत स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार नव्हता तर महाराजांसंबंधाची कागाळी दादाजी कोंडदेवानें त्यांच्याकडे केली असतां, व विजापूर सरकाराकडून त्यांस यासंबंधानें जरब मिळाली असतां, त्यांचा बंदोबस्त करण्याचें किंवा त्यांस आपल्या जाहगिरींतून हांकून देण्याचें राजांनीं मनांत कां आणिलें नाहीं? ह्या प्रश्नाचें उत्तर सोपें आहे. महाराजांनीं विजापूरसरकाराच्या अमलांतील मुलखांत धामधूम आरंभिली त्या सुमारास कर्नाटकांत शहाजीराजांचें बस्तान नीट बसून त्यांच्या हातीं बराच प्रांत जहागिरीच्या वगैरे रूपानें आला होता, व ते तिकडे प्रबळ होऊन त्यांचें प्रस्थ बरेंच वाढलें होतें. शिवाय पुढें विजापूरदरबारांत दुफळी माजून त्या राज्यांत जिकडेतिकडे अव्यवस्था झाली होती. अशा संधीस राजे स्वतः कर्नाटकांत स्वतंत्र राज्य स्थापण्याच्या प्रयत्नांत होते हें मागें सांगितलेंच आहे. तेव्हां अशा समयीं स्वपुत्रानें बेताबातानें आरंभिलेली चळवळ यशस्वी होण्याचा संभव आहे असें त्यांस वाटून, त्या कागाळ्यांसंबंधानें कानांवर हात ठेवून ते नांवानिराळे राहिले. स्वराज्यस्थापनेचा विचार त्यांच्या हृदयांत पूर्णपणें वागत होता, व त्यांस यवनांची सेवा मनापासून आवडत नव्हती हें निर्विवाद आहे. परंतु सदरील इतिहासशोधक ह्मणतो त्या वर्षीच त्यांनीं ह्या कार्यास आरंभ केला हें ह्मणणें मुळींच बरोबर नाहीं. कर्नाटकांत शहाजीराजांनीं पुढें थोडीशी चळवळ केली हें खरें. परंतु शिवाजीमहाराजांप्रमाणें त्यांनीं विजापूरसरकाराशीं उघडउघड विरोध केला असें कधींहि घडलें नाहीं. ते शेवटपर्यंत विजापूरसरकारांचे अंकितच राहिले.[१]

---

१ जेधे यांच्या शकावलींत शहाजीराजांस शिवाजीमहाराजांच्या आगळिकीस्तव विजापूरसरकारच्या हुकमावरून कैद करून कनकगिरि येथें स. १६४८ त अटकेंत

असो; तर ह्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत स्वराज्यस्थापनेची कल्पना व आरंभ याचें सर्व श्रेय केवळ जिजाबाईमातुश्रीस व महाराजांस दिलें पाहिजे. आतां हा आरंभ महाराजांनीं कोणत्या प्रकारें केला याचें सविस्तर निरूपण कोणत्याहि बखरींत केलेलें नाहीं. जी त्रोटक माहिती अव्यवस्थितपणें दिली आहे ती साधेल तेवढी जुळवून देण्याचा प्रयत्न येथें केला आहे.

महाराजांनीं एकंदर देशस्थितीचें अवलोकन करून व मुसलमान, मोगल व आपले हिंदु लोक यांच्या स्थितीचा पूर्ण विचार करून असें मनांत आणिलें कीं, मोगल व मुसलमान यांच्या ताब्यांत सह्याद्रिबांधारा आहे हें खरें, परंतु त्यावर त्यांचा अंमल व्हावा तितका दृढ झालेला नाहीं; व तो आपल्या ताब्यांत कायमचा राहिल्यानें आपला मोठासा फायदा आहे असें त्यांस वाटत नसल्यामुळें तिकडील कोटकिल्ल्यांचा वगैरे बंदोबस्त त्यांनीं चांगलासा ठेविला नाहीं; तेव्हां ह्याच प्रांत पहिल्यानें आपल्या कबजांत घ्यावा. येथील किल्ले आपल्या ताब्यांत असल्यास सभोंवतालील मुलूख सहज जेरदस्तींत येईल. यवनांनीं कितीहि खटपट केली तरी ह्या प्रांतांतील हिंदू प्रजा अनुकूळ झाल्यावांचून तो त्यांच्या हातीं कायमचा असा कधींहि राहणें नाहीं. यास्तव यवनांस सहसा साध्य न होणारा असा हा मुलूख आपल्या ताबीन झाल्यानें येथील बिकट

ठेविल्याचें नमूद करून पुढें त्यांस व त्यांच्याबरोबर कानोजीनाईक जेधे यांस स. १६४९ त सोडिल्याचें लिहिलें आहे. त्यासमयीं शहाजीराजांनीं कानोजीनायकास असें सांगितलें कीं, 'आह्मांस कर्नाटकांत बेंगरूळ प्रांताची पांच लक्ष होनांची जहागीर मिळाली आहे. आह्मांस तिकडे जाणें भाग आहे. तुमचें वतन मावळांत आहे. आमचे चिरंजीव राजश्री शिवबा पुणें येथें आहेत. त्यांच्याजवळ तुह्मीं आपल्या लोकांनिशीं राहावें. तुमचें त्या प्रांतांत प्राबल्य आहे. तरी मावळचे अवघे देशमुख त्यांस रुजू होऊन त्यांच्या आज्ञेंत वर्ततील असें करा. मोगलांकडील किंवा अदिलशहाकडील फौज आली तरी इमान राखून तिशीं लढाई करा.' हा असा करार त्या नायकाकडून बेलरोटीवर हात ठेववून शपथपूर्वक करविला. आणि त्यास पत्र देऊन शिवाजी-महाराजांकडे पाठविलें. ह्या मजकुरावरून रा. बा. गं. टिळक असें अनुमान करितात कीं, "दादाजी कोंडदेव व शिवाजीमहाराज यांनीं पुणें प्रांतांत रचूं घातलेल्या व्यूहास व धोरणास शहाजींची पूर्ण अनुमति होती. कदाचित् शहाजीमहाराजांचीच ही मसलत असावी." हें अनुमान १६३८-३९ तल्या परिस्थितीशीं कसें जुळत नाहीं हें वर सांगितलें आहे*. १६४९ नंतर शिवाजीमहाराजांच्या (दादाजी कोंडदे-वाच्या नव्हे) व्यूहास शहाजीराजांची पूर्ण अनुमति होती असें ह्मणण्यास मात्र हरकत नाहीं.

किल्ल्यांच्या आश्रयानें यवनांशीं थोड्याशा लोकांच्या साहाय्यानें झुंजतां येईल, व प्रसंग पडेल त्या वेळीं ह्या किल्ल्यांत छपून बसून स्वरक्षण करितां येईल; त्याप्रमाणेंच आपल्या जाहगिरींतील व आसपासच्या प्रांतांतील देशमुखांवर जरब ठेवून त्यांस आपले कायमचे अंकित करण्यास हे डोंगरी किल्ले फारच उपयोगीं पडतील; असा विचार करून पहिल्यानें कांहीं किल्ले हस्तगत करण्याच्या उद्योगास महाराज लागले. त्या वेळीं आसपासच्या बहुतेक किल्ल्यांवर विजापूर सरकारानें रखवालदार ठेविले होते. त्यांच्याशीं युद्ध करून त्या सरकारशीं उघड विरोध प्रगट करण्याचें सामर्थ्य महाराजांस त्या काळीं मुळींच नव्हतें. यास्तव दुसऱ्याच कांहीं तरी युक्तीनें किल्ले हस्तगत करण्याचा बेत त्यांनीं केला. पुण्याच्या नैऋत्येस सुमारें वीस मैलांवर तोरणा नांवाचा किल्ला आहे. त्या किल्ल्यावरील अंमलदाराशीं बोलणें लावण्याकरितां महाराजांनीं एसाजी कंक, तानाजी मालुसरे व बाजी पासलकर ह्यांस पाठविलें. त्या किल्लेदारास त्यांनीं असें सांगितलें कीं, हा किल्ला तूर्त आमच्या स्वाधीन करा. तो आह्मी पातशहापासून आपल्याकडे करून घेणार आहों. ह्याप्रमाणें त्याच्याशीं सामोपचारानें बोलून व त्यास कांहीं लांच वगैरे देऊं करून हा किल्ला स. १६४६ त महाराजांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला.

ही विजापूरसरकाराची केलेली पहिलीच आगळीक आपणांस पचावी ह्मणून महाराजांनीं विजापूरदरबारांत लागलींच वकील पाठवून असें कळविलें कीं, 'हा किल्ला आह्मीं घेतला तो सरकाराच्या फायद्यासाठींच केवळ होय. ह्या एकीकडच्या मुलखांत आमच्यासारखा विश्वासू नोकर असल्यानें पादशाहाचें पुष्कळ प्रकारें हित होण्याजोगें आहे. इकडील मुलखांतील जमीनमहसूल देशमुख जमवीत असल्यामुळें त्याची आकारणी व्हावी तशी बरोबर झालेली नाहीं;

१ खाफीखान ह्मणतो कीं, शिवाजी महाराजांनीं प्रथम चंदनवंदन हा किल्ला काबीज केला. रा. राजवाडे ह्मणतात कीं,'तोरणा व राजगड हे किल्ले ताब्यांत घेण्याचें कारण असें होतें कीं, दक्षिणेस रोहीड खोऱ्यांत बांदल देशमुख राहत होते, ते महाराजांस अनुकूळ नव्हते. त्यांना कबज्यांत आणण्यासाठीं हे दोन किल्ले त्यांनीं हस्तगत केले. ह्यायोगें स. १६४६ त महाराष्ट्र राज्याची मुहूर्तमेढ भक्कम रोंवली गेली.'हें त्यांचें शेवटलें विधान स्वराज्यस्थापनेचा आरंभ दादाजी कोंडदेवानें शहाजी महाराजांच्या सांगणीवरून केला असें जें त्यांचें स्वतांचें व रियासतकारांचें ह्मणणें आहे त्यास विरुद्ध आहे. हा किल्ला घेतल्याचा प्रकार कित्येक बखरींत असा सांगितला आहे कीं, पावसाच्या दिवसांत किल्लेदार आपले लोक घेऊन लिल्ल्याखालीं येऊन खोऱ्यांत राहत

व देशमुख खरी आकारणी काय आहे तें कळूं देत नाहींत. अशानें त्यांचा फायदा होऊन सरकाराचें नाहक नुकसान होतें. तेव्हां आमच्या ताब्यांत मुलख आल्यानें त्याची धारेबंदी यथास्थित होईल.' ह्या ह्मणण्याचें प्रत्यंतर यावें ह्मणून विजापूरसरकारास गेल्या दहा वर्षांत जो वसूल मिळाला होता त्याहून पुष्कळ अधिक देण्याचें महाराजांनीं कबूल केलें. त्यांच्या ह्या अर्जाचा जबाब मिळण्यास बरेच दिवस लागले. महाराजांला तरी हेंच हवें होतें. त्यांच्या वकिलानें दरबारच्या लोकांस अवदानें चारून अर्जाचा निकाल अनुकूळ करून घेतला. इकडे महाराजांनीं मावळे लोक जमवून तोरणा किल्ल्याची दागडुजी केली, व तो चांगला मजबूत करून त्यास प्रचंडगड असें नांव दिलें. ह्या किल्ल्यांत खणीत असतां महाराजांस पुष्कळ द्रव्य सांपडलें. हा धनलाभ आपणांस भवानीच्या प्रसादानें झाला असून आपल्या सत्कृत्यास तिची पूर्ण अनुकूलता आहे असा प्रवाद भाविक लोकांत त्यांनीं पसरविला. यामुळें तर त्यांची महाराजांवर अधिकच निष्ठा बसून ते त्यांस विशेष उत्साहानें साहाय्य करूं लागले. ह्या प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा विनियोग दारूगोळ्याचा व इतर युद्धोपयोगी सामुग्रीचा मुबलक संग्रह करण्याकडे व एक नवीन किल्ला बांधण्याकडे केला.

तोरणा किल्ल्याच्या आग्नेयीस तीन मैलांवर मुरबाद[१] नांवाचा डोंगर चांगला आहे असें पाहून तेथें वस्ती करून किल्ला बांधण्याचें काम महाराजांनीं मोठ्या झपाट्यानें सुरू केलें. त्या डोंगरास तीन सोंडा किंवा माच्या होत्या, त्यांसहि तटबंदी केली. मुख्य किल्ल्यास राजगड असें नांव देऊन तेथें एक मोठी इमारत उभारिली[२], व तीन माच्यांस सुवेळा, संजीविनी व पद्मावती अशीं नांवें

असे. ही संधि साधून महाराज हजारबाराशें लोक घेऊन किल्ल्यावर गेले, आणि तो त्यांनीं हस्तगत केला. किल्लेदारानें विजापूरसरकाराकडे त्या संबंधाची कागाळी केली तेव्हां महाराजांनीं उलट अशी कागाळी केली कीं, किल्लेदार आपलें ठाणें सोडून गेल्यामुळें आह्मांला त्याच्या रक्षणार्थ लोक ठेवावे लागले.

१ यास कोणी मुद्रोदेव व कोणी दुरजादेवीचा डोंगर ह्मणतात. शेडगांवकरांच्या बखरींत याचें मुसलदेव असें नांव दिलें आहे.

२ शिवदिग्विजयांत ह्मटलें आहे कीं, हा किल्ला मूळचाच असून तो महाराजांनीं राजकारण करून घेतला, व त्याला तीन सोंडा होत्या त्या मात्र नव्या बांधिल्या. महाराजांनीं हा असा उपक्रम केल्याची वार्ता अदिलशहाच्या अधिकाऱ्यांस कळली तेव्हां त्यांनीं रोहिडखोऱ्याचा देशपांडे दादाजी नरस प्रभु (गुप्ते) यास असें जरबेचें पत्र लिहिलें कीं, रोहिडेश्वराच्या डोंगराच्या आश्रयानें शिवाजीमहाराजांनीं मावळे वगैरे

दिलीं. ह्याप्रमाणें हे चार नवेच किल्ले तयार केले. शिरवळानजीक खेडबेर नांवाचा गांव होता तेथें रान फार होतें. ह्या ठिकाणीं फर्मोशी आंब्यांचीं झाडें लावून त्यानजीक पेठ वसविली, व तिचें नांव शिवापूर असें ठेविलें. येथें मावळे व कोंकणे लोक जमवून महाराज राजकारणें करूं लागले.

ह्या किल्ल्याचें बांधकाम चाललें असतां त्या संबंधाची कागाळी अदिलशहाच्या कानावर गेली. तेव्हां हें काम बंद करण्याविषयीं त्यानें महाराजांस हुकूम

लोक जमवून पुंडावा मांडला आहे, किल्ल्यावरील ठाणें उठवून तो काबीज केला आहे व त्यास राजगड असें नांव दिलें आहे, त्यास तूं सामील आहेस; उत्पन्न वगैरे पोंचतें करीत नाहींस; तरी हा प्रकार तूं सोडला नाहींस तर तुला विजापुरास नेऊन तुझी गरदन मारण्यांत येईल. ही गोष्ट ह्या देशपांड्यानें शिवाजीमहाराजांस कळविली, तेव्हां त्यांनीं त्यास लागलींच पत्र लिहिलें, त्यांतील आशय असा होता कीं, " विजापुराहून तुह्मांस हुकूम आला तो समजला. शहाशीं बेमानगिरी तुह्मी व आह्मीं, करीत नाहीं. तुमचे कुलदेव रोहिडेश्वर यांनीं आह्मांस हें यश दिलें आहे. पुढें तो 'हिंदवी' स्वराज्य करून सर्व मनोरथ पुरविणार आहे. राजश्री दादाजीपंतांच्या विद्यमानें तुमच्या वडिलांचें, तुमचें व आमचें श्रीपाशीं इमान झालें तें कायम आहे, त्यांत अंतर पडणार नाहीं. तुह्मीं आमच्याकडे निघून यावें." सदरील आशयाचीं पत्रें रा. राजवाड्यांच्या पंधराव्या खंडांत लेखांक २६७ व २६८ यांत प्रसिद्ध झालीं आहेत. हीं स. १६४५ तलीं आहेत. तेव्हां अर्थात् ज्याला राजगड हें नांव दिलें तो मुळचाच असून तोरणा किल्ला हस्तगत करण्यापूर्वीं त्याच्या माच्या बांधण्याचें काम चालू झालें असावें. आतां शिवाजीमहाराजांनीं पाठविलेल्या पत्रांत दादाजी कोंडदेवाच्या विद्यमानें आणभाक झाल्याचा उल्लेख आहे त्यावरून रियासतकार ह्मणतात कीं, ह्या उद्योगांत दादाजीच आरंभीं सूत्रचालक व प्रोत्साहक होता. पण ह्या गोष्टीनें त्यांच्या ह्या ह्मणण्यास मुळींच बळकटी येत नाहीं. मावळांतील कांहीं देशमुख व देशपांडे शहाजीराजांच्या जाहगिरींत असून कोणासच जुमानीत नसत त्यांस वश करून घेण्याचा हा एक उपाय दादाजीनें योजला होता, असें दिसतें. शहाजीराजांची जहागीर विजापूरकरांच्या अंमलांत असून तिच्या सीमा कांहीं स्पष्ट ठरल्या नव्हत्या. तेव्हां अर्थात् आपल्या धन्याच्या काबूंत जेवढा प्रांत येईल तेवढा घेण्याचा हा दादाजीचा उपक्रम होय. त्यांत त्याचें याहून विशेष धोरण नव्हतें; असतें तर सदरील पत्रव्यवहार सतराअठरा वर्षांच्या मुलानें आपण होऊन करण्याऐवजीं तो दादाजीसारख्या वयोवृद्ध व अनुभववृद्ध कारकुनाकडूनच झाला असता. पण शिवाजीमहाराजांनीं दादाजीचा बुद्धिवाद न जुमानतां आपल्याच जबाबदारीवर हा उपक्रम केला असल्याकारणानें सदरील पत्रव्यवहार दादाजीच्या विद्यमानें झाला नाहीं हें उघड होतें. ही गोष्ट आपल्या अनुमानास सर्वस्वीं प्रतिकूळ आहे हें रियासतकारांच्या लक्ष्यांत कसें आलें नाहीं नकळे.

पाठविला, व कर्नाटकांत शहाजीराजे होते त्यांस खलिता पाठवून याबद्दलचा जाब विचारिला. तेव्हां त्यांनीं असा जबाब लिहून पाठविला कीं, "ह्या प्रकरणीं शिवाजीनें मला कांहींएक विचारलें नाहीं, व मीहि त्यास कांहीं सांगितलें नाहीं. परंतु मी स्वतः व माझें सारें कुटुंब पातशहाचे इमानी नोकर आहों. यास्तव शिवाजी कांहीं करीत असल्यास तें आमच्या जहागिरीच्या सुधारणेसाठीं किंवा सुरक्षितपणासाठीं करीत असावा. आमच्या जहागिरीच्या लगत्यास आमचा असा चांगलासा किल्ला नाहीं ह्मणून हा किल्ला आमचा मुलगा बांधीत असावा. याबद्दल सरकारनें मनांत विकल्प आणूं नये. सरकाराविरुद्ध तो कांहींएक करीत नसावा." हा असा जबाब पातशहास पाठवून त्यांनीं दादाजीस व महाराजांस या प्रकरणीं एक पत्र पाठविलें. त्यांत ह्या गोष्टीबद्दल महाराजांचा निषेध करून असें कां केलें ह्मणून विचारलें, व पुढें तसें न करण्याविषयीं त्यांस निक्षून सांगितलें. दादाजीनें ह्यापूर्वीच राजांला एक पत्र पाठवून सविस्तर वर्तमान कळविलें होतें, व ह्या संबंधानें शिवाजीमहाराजांसहि पुष्कळ प्रकारीं बोध केला होता. पण त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं, हें मागें सांगितलेंच आहे.

ह्यानंतर लवकरच दादाजी कोंडदेव मरण पावला व जाहगिरीची सगळी व्यवस्था महाराज स्वतः आपल्या वडिलांच्या नांवें पाहूं लागले. ह्या सुमारास जहागिरीच्या वसुलाची मागील बाकी मागण्याकरितां शहाजीराजांकडून लोक आले. त्यांस महाराजांनीं असा निरोप देऊन रवाना केलें कीं, 'दादाजीपंत वारले. येथला खर्च वाढला असून इकडील भिकार जमिनीचें उत्पन्न जाहगिरीच्या खर्चास पुरत नाहींसें झालें आहे. कर्नाटकांत आपल्या ताब्यांत मोठा मुलूख असून तो सुपीक आहे. यास्तव आपण तिकडील उत्पन्नावरच इतःपर निर्वाह करावा हें बरें.' ह्या जवाबानें शहाजीराजांस मुळींच राग आला नाहीं असें दिसतें. उलट आपला मुलगा कर्तृत्ववान् निपजून अचाट कृत्यें करून स्वोत्कर्ष साधण्यास उद्युक्त झाला आहे हें पाहून त्यांस मोठें समाधान वाटलें. यानंतर त्यांनीं आपल्या जाहगिरीची एकंदर व्यवस्था पाहण्याचा कुलअखत्यार महाराजांस मोठ्या आनंदानें दिला; आणि 'तुमची हुशारी व कर्तबगारी ऐकून मी फार खुष झालों आहें,' असा निरोप त्यांनीं त्यांस पाठविला. ह्या वेळीं विजापूरदरबारांत दुफळी माजली असून फारच घोटाळा झाला होता. यास्तव शहाजीराजांनीं असा विचार केला कीं, कर्नाटकांत आपणांस मिळालेल्या जाहगिरीचें रक्षण करून स्वस्थ राहावें हें बरें. शिवाय शिवाजीमहाराजांनीं चाल-

विलेल्या धामधुमीमुळें आपल्यावर कांहीं किटाळ येण्याचा संभव आहे. तेव्हां आपण चार पावलें दूर राहावें ह्मणजे त्याचा आपला कांहीं संबंध नाहीं असें सांगतां येईल. ह्याप्रमाणें इतउत्तर शहाजीराजे कर्नाटकांत कायमचे जाऊन राहिले.

शहाजीराजांच्या जाहगिरीपैकीं सुपेंप्रांताची व्यवस्था बाजी मोहिते याजकडे होती. हा बाजी शहाजीराजांचा मेहुणा ह्मणजे तुकाबाईचा बंधु होता. ह्याच्या ताब्यांत सुप्याचें ठाणें आणि तीनशें घोड्यांची पागा होती. दादाजी मरण पावल्यावर महाराजांनीं त्यास पत्र लिहिलें कीं, 'तुह्मीं आपल्याकडील वसुलाचा हिशोब व एकंदर पागा घेऊन पुण्यास यावें.' हें त्यानें मानिलें नाहीं. ह्या पत्राचें उत्तर कांहींएक न देतां पत्र घेऊन जाणारांपाशीं त्यानें असे उद्गार काढिले कीं, ',शहाजीराजे समक्ष असतां हे मालक कोठून झाले ? यांला असा हुकूम पाठविण्याचा अधिकार काय ? हे अदिलशहाच्या राज्यांत पुंडावा करून किल्ले हस्तगत करीत आहेत याबद्दल ह्यांला शासन व्हावयाचें. पण तें वडिलांच्या जोरावर खपून जात आहे. यामुळें हे शेफारले आहेत. आपली फंदफितुरी हे अशीच पुढें चालवितील तर ह्यांच्या वडिलांची शोभा न राहून यांचाहि प्राण धोक्यांत पडेल. याचें यांला कांहीं वाटतच नाहीं.आपणांस तोलण्यासारख्या गोष्टी कराव्या; असल्या फंदांत यांनीं पडूं नये." मामा काय बोलला तें जासुदांनीं महाराजांस सविस्तर कळविलें. तें ऐकून त्यांस फार राग आला, व शिमग्याच्या दिवसांत पोस्त मागण्याच्या बहाण्यानें कांहीं मावळे बरोबर घेऊन ते ह्या मामाच्या भेटीस गेले. त्यांनीं त्यास अचानक पकडून कैद केलें आणि त्याच्या ताब्यांतला प्रांत व पागा हीं हस्तगत केलीं. ह्याशिवाय त्याच्या खजिन्यांत पुष्कळ द्रव्य, जवाहीर, उंची वस्त्रें वगैरे मोलवान् वस्तु सांपडल्या. हा मोहिते आपल्या वडिलांचा मेहुणा आहे हें लक्षांत आणून महाराजांनीं त्याचा मोठा आदर केला व त्यास आपल्यापाशीं राहून आपण आरंभिलेल्या कार्यास साहाय्य करावयास सांगितलें, परंतु तो कांहीं केल्या कबूल होईना. तेव्हां त्यास व त्याच्या पक्षाच्या लोकांस मोठ्या इतमामानें कर्नाटकांत शहाजीराजे बेंगरूळ येथें होते तिकडे पाठवून दिलें.

१ कित्येक बखरींत असें आहे कीं, महाराज कांहीं मावळे घेऊन मोहित्याला नकळत त्याच्या ताब्यांतील प्रांतांत शिरले, व मध्यरात्रीस सुप्याच्या ठाण्यावर छापा घालून त्यांनीं तें सर केलें व मोहित्यास व त्याच्या पक्षाच्या लोकांस बंदिवान् केलें. महाराजांनीं तीनशें निवडक लोकांनिशीं त्याच्या किल्ल्यावर जाऊन तो निजला असतां त्याला गांठून कैद केलें असें एकदोन बखरींत आहे.

ह्या एका कृत्यानें पदरच्या सर्व माणसांवर व इतर लोकांवरहि महाराजांची चांगली जरब बसली. तो वडिलांचा खुद्द मेहुणा असतां त्याची सुद्धां यांनीं मर्यादा ठेविली नाहीं, तेव्हां यांच्याशीं फारच संभाळून वागलें पाहिजे, यांची आज्ञा मोडली किंवा यांच्या विरुद्ध कांहीं खटपट केली तर पाहिजे त्यास शासन करावयास हे मागेंपुढें पाहणार नाहींत, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊन ते महाराजांस फार वचकूं लागले.

पुण्याच्या पूर्वेस चाकणचा किल्ला आहे. हा किल्ला पुण्यास जाण्यायेण्याच्या मार्गांत असल्यामुळें तो आपल्या ताब्यांत असल्यास फारच सोईचें होईल असें महाराजांस वाटलें. ह्या किल्ल्याची हकीगत अशी होती कीं, निजामशाही सरकाराकडून हा पहिल्यानें शहाजीराजांस मिळाला होता. पुढें त्यांस जाधवरावाच्या पाठलागामुळें विजापुराकडे पळून जावें लागलें तेव्हां त्या धामधुमींत मार्तंडदेव व होनापा देशपांडे नांवाच्या पुंडांनीं तो बळकाविला होता. नंतर मुरार जगदेवाच्या दिवाणानें ह्या पुंडांस कैद करून हा किल्ला ताब्यांत घेतला, व मुराररावानें तो राजांच्या स्वाधीन केला. दादाजी कोंडदेवानें राजांच्या जाहगिरीची व्यवस्था लावतांना ह्या किल्ल्यावर फिरंगोजी नरसाला यास हवालदार नेमिलें होतें. दादाजी मरण पावल्यावर हा फिरंगोजी ह्या किल्ल्यांत स्वतंत्र होऊन बसला होता. त्याच्याशीं युद्ध न करितां तो सामोपचारानें वश होतो कीं कसें तें पाहण्यासाठीं महाराजांनीं त्याच्याकडे आपला वकील पाठवून किल्ला ताबीन करून देण्याविषयीं बोलणें लाविलें. हें त्या किल्लेदारास मान्य होऊन त्यानें किल्ला स्वाधीन करून दिला, व महाराजांच्या भेटीस येऊन त्यांची ताबेदारी पतकरून नोकरी करण्यास तो कबूल झाला. हें त्याचें गरिबीचें वर्तन पाहून महाराज खुष झाले, व त्या किल्ल्यावर त्यालाच पुनः हवालदार नेमून आसपासच्या खेड्यांचा वसूल जमा करण्याचें काम त्यांनीं त्याला सांगितलें. ह्या किल्ल्यावर बिलालपाग्या ह्मणून एक जुना कामदार होता. त्याला महाराजांपाशीं राहणें प्रशस्त न वाटल्यावरून त्यास शहाजीराजांकडे जाऊं दिलें. बाकीचे पूर्वींचे जुने कामगार होते ते महाराजांच्या नोकरीस राहण्यास तयार झाल्यावरून त्यांस त्यांच्या कामांवर कायम केलें. चाकण किल्ला पुरा ताब्यांत आल्यावर बारामती व इंदापूर येथले ठाणेदार महाराजांस वश होऊन त्यांचा अंमल मानूं लागले.

फिरंगोजी नरसाल्यानें महाराजांच्या आज्ञेवरून पुढें शिवनेरी किल्ला हस्तगत केला. ह्या किल्ल्याचीहि देखरेख महाराजांनीं त्यालाच सांगितली, व ह्या दोन्ही किल्ल्यांच्या आसपास असलेल्या गांवांत दादाजी कोंडदेवानें चालू केलेली जमाबंदीची पद्धत अमलांत आणण्याची कामगिरी त्याजकडे सोंपविली.

ह्यानंतर महाराजांचें लक्ष पुण्याजवळील कोंडाणा नांवाच्या किल्ल्यावर गेलें. पुण्यांत सुरक्षितपणें नांदावयाचें तर हा मजबूत किल्ला आपल्या हातीं अवश्य आला पाहिजे असें त्यांस वाटलें. हा किल्ला स्वाधीन झाल्यानें महाराजांच्या सगळ्या पुणेंप्रांताच्या जाहगिरीस बळकटी येणार होती. परंतु हा हस्तगत होतो कसा याची त्यांस मोठी पंचाईत पडली. विजापूरसरकारानें ह्या किल्ल्यावर एक मुसलमान हवालदार नेमिला होता. त्याच्याशीं उघडपणें युद्ध करून किल्ला सर करण्याचें सामर्थ्य महाराजांस त्या वेळीं आलें नव्हतें; व यदाकदाचित् त्याच्याशीं युद्ध करण्यास महाराज प्रवृत्त झाले असते तर विजापूरसरकाराशीं उघड वैर केल्यासारखें होऊन आपला नाश होण्यास विलंब लागणार नाहीं हें त्यांस पक्कें ठाऊक होतें. यास्तव त्यांनीं त्या किल्लेदारास लांच देऊन वश करून घेण्याचा बेत केला; आणि हा त्यांचा बेत सहज सिद्धीस गेला. कोंडाणाकिल्ला हातीं आल्यावर त्याची नीट व्यवस्था करून त्यास सिंहगड असें नांव दिलें.

ह्या सुमारास पुरंदरनामक किल्ल्यावर नीलकंठ हैबतराव नामेंकरून एक हुशार ब्राह्मण होता. त्याच्या ताब्यांत हा किल्ला व आसपासचा प्रांत होता. हा त्यास निजामशाही सरकाराकडून इनाम मिळाला होता. पुढें निजामशाही मुलूख मोगलांच्या ताब्यांत गेल्यावर हा नीलकंठराव स्वतंत्र होऊन बसला होता. शहाजीराजे व दादाजी कोंडदेव ह्यांच्याशीं हा मित्रभावानें वागत असे. दादाजी मरण पावला त्या सुमारास हा नीलकंठराव मरण पावला. त्याला तीन पुत्र होते. त्यांपैकीं वडील मुलगा निळोपंत[१] हा सगळा कारभार आटपून आपल्या धाकट्या भावांस मोजीनासा झाला. ह्या भावांचीं नांवें पिलाजी व संक्राजी अशीं होतीं. त्यांचें ह्मणणें अर्थात् असें होतें कीं, किल्ल्याची मालकी तिघां भावांच्या हातीं सारखी असावी. हा असा त्या तिघां भावांत कलह जुंपून राहिला होता. शिवाजी महाराज पराक्रमी निपजून आपल्या जाहगिरीची वृद्धि करण्याच्या प्रयत्नांत आहेत हें पाहून निळोपंत त्यांच्याशीं स्नेहभावानें वागत असे.

---

१ मि. किंकेड व रा. ब. पारसनासी याचें नांव पिलो असें देतात.

आतां हा किल्ला आपल्या कबजांत येतो कसा हा विचार महाराजांस उत्पन्न झाला. किल्ल्याच्या मालकांशीं उघडउघड वैर करावें तर ते पडले पिढीजाद मित्र; तेव्हां हें करणें लोकोपचारास अमळ विरुद्ध तर खरेंच. परंतु बारामती, इंदापुर व सुपें ह्या आपल्या तिन्ही परगण्यांचें संरक्षण व बंदोबस्त यथास्थितपणें व्हावयास ह्या किल्ल्याचें साहाय्य अवश्य हवें असें महाराजांस कळून चुकलें होतें. वर सांगितल्याप्रमाणें त्या भावांमध्यें कलह लागला आहे असें पाहून महाराज सुपेंप्रांतांत जाण्याच्या मिषानें[1] राजगडावरून कांहीं निवडक मावळे बरोबर घेऊन निघाले. ते जवळ[2] आले असें कळल्यावरून धाकट्या भावांनीं आपल्या भांडणाचा निवाडा करण्यासाठीं महाराजांस पुरंदरास बोलाविलें. त्यावरून महाराज त्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं नारायणाच्या देवालयांत तळ देऊन राहिले. किल्ल्यावर एकदम चढून गेल्यास निळोपंतास संशय येईल असें त्यांस वाटलें. इकडे त्या धाकट्या भावांसहि उघडपणें शिवाजीमहाराजांस जाऊन मिळण्याचें धैर्य होईना. अशा बुचकळ्यांत उभय पक्ष पडले असतां किल्ल्यावरील लोकांनीं असा विचार केला कीं, हे तिघे बंधु परस्परांशीं भांडत असल्यामुळें परिणामीं किल्ला कोणाच्या हातीं लागेल याचा नेम नाहीं. त्यापेक्षां तो शिवाजीमहाजांच्या हातीं गेला तर फार बरें होईल. कारण आसपासच्या मुलखावर त्यांची सत्ता असून ते आणखी मुलूख व किल्ले काबीज करण्याच्या उद्योगांत आहेत. तेव्हां आपण त्यांच्या सारख्या पराक्रमी व थोर पुरुषाच्या पदरीं पडावें हें बरें. असें मनांत आणून त्यांनीं महाराजांस किल्ल्यावर आणण्याची एक युक्ति योजिली. ती अशीः त्यांनीं त्या तिघां भावांस असें सांगितलें कीं, शिवाजीमहाराजांचा व तुमचा स्नेहभाव आहेच. ते आज किल्ल्याखालीं मुक्काम करून आहेत. त्यांस जाऊन भेटा, व त्यांचा आदरमान करून त्यांस किल्ल्यावर घेऊन या. त्यांत आणखी हे दिपवाळीचे दिवस आहेत. तेव्हां त्यांस स्नानास आमंत्रण करावें. ते वरती आल्यावर आपल्या गृहकलहाचें कारण त्यांस सांगावें व ते सांगतील तसें वागावें. ही त्यांची सूचना त्या

१ फलटणच्या निंबाळकरांवर हल्ला करण्याच्या मिषानें जाऊन ते त्या किल्ल्यापासून सहा मैलांवर सासवड येथें मुक्काम करून राहिले होते असें शिवदिग्विजयांत आहे.

२ रायरीची बखर लिहिणारा ह्मणतो कीं, महाराजांनीं आपणांस एक पावसाळा तुमच्या किल्ल्याच्या आश्रयानें राहूं द्यावें असें बोलणें निळोपंतापाशीं केलें; तें त्यास मान्य झाल्यावरून जिजाबाईस बरोबर घेऊन त्यांनीं पुरंदरकिल्ल्याखालीं मुक्काम केला.

तिघांहि बंधूंस मान्य होऊन ते गडाखालीं महाराजांच्या भेटीस गेले; व त्यांस त्यांनीं वरती स्नानास येण्याविषयीं आदरपूर्वक आमंत्रण केलें. तेव्हां महाराज ह्मणाले: 'मजबरोबर चार मातबर लोक आहेत त्यांस येथें सोडून मीच एकटा वर कसा येऊं?' त्यावर ते ह्मणाले कीं, सर्वांस घेऊन वर यावें. मग महाराजांनीं आपल्या बरोबरच्या कांहीं लोकांसह वर जाऊन तीन दिवस त्यांचा पाहूणचार घेतला. तेवढ्या अवकाशांत त्या भावांचें भांडण ऐकून घेऊन व त्यांची समजूत घालून कलह मिटविण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं केला. पण त्यांचा एकोपा कांहीं केल्या होईना. धाकट्या भावांनीं महाराजांपाशीं अशी विनंति केली कीं, आमचा वडील बंधु आह्मांस कांहीं देत नाहीं, यास्तव आपण आह्मांला आपल्या पदरीं घ्यावें. तिसरे दिवशीं रात्रीं महाराज तिघां भावाशीं बोलत बसले असतां निळोपंत झोप येऊं लागली ह्मणून उठून निजावयास गेला. ही संधि पाहून महाराजांनीं धाकट्या भावांस असा उपाय सुचविला कीं, तुमचा बंधु सामोपचारानें ऐकत नाहीं. तरी त्यास ताळ्यावर आणण्याचा एक उपाय मला दिसतो. तो असा कीं, तो आतां निजला आहे तेथें त्यास कैद करावें. ही युक्ति त्यांस लागलींच कबूल झाली. आणि त्यांनीं त्यास कैद करून शिवाजीमहाराजांकडे आणिलें. मग महाराजानीं किल्ल्याखालील आपल्या मावळे लोकांस वर बोलावून व किल्ल्यावरील जे लोक अनुकूळ होते त्यांस सामील करून घेऊन त्यांच्या साहाय्यानें त्या तिघां भावांस किल्ल्याखालीं आणून किल्ला हस्तगत केला. मग त्यांचे इनाम गांव त्यांस यथाविभाग वांटून देऊन त्यांस किल्ल्याच्या खालच्या माचीवर राहण्याची परवानगी दिली. पुढें महाराजांनीं त्यांस आपल्या पदरीं

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, गडावर गेल्यावर दुसरे दिवशीं महाराजांनीं त्या तिघां बंधूंस ह्मटलें कीं, आपण सासवडाजवळच्या नदींत स्नानास जाऊं या. तें त्यांस पसंत वाटून ते तिकडे प्रातःकाळीं स्नानास गेले; आणि तेथून परत येतात तों किल्ला महाराजांच्या लोकांनीं हस्तगत करून त्यावर आपलें निशाण लावलें आहे असें त्यांस दिसलें.

२ कित्येक बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, वडील बंधूकडे पूर्वींचें वंशपरंपरेचें वतन चालविलें, आणि दुसऱ्या दोघां बंधूंस दुसरीकडे इनामी वतनें करून दिलीं. मि. किंकेड ह्मणतात कीं, यांतल्या वडील बंधूचें नांव पिलो नीलकंठ असें असून त्याला महाराजांनीं त्या किल्ल्याखालीं व पुरंदर गांवाच्या आसपास मोठी जमीन इनाम करून दिली; मधला शंकररावजी नीलकंठ याला त्यांनीं आपला तोफखाना व पिलखाना यांवर नेमिलें, आणि धाकट्यालाहि आपल्या पदरीं ठेवून घेतलें.

नोकऱ्या देऊन वाढविलें. ह्याप्रमाणें त्यांनीं पुरंदर किल्ला रक्तपात होऊं न देतां बिनबोभाट काबीज करून आपल्या सुपें, इंदापूर वगैरे परगण्यांस बळकटी आणिली.

ह्यानंतर महाराजांच्या आज्ञेवरून माणकोजी दहातोंडे यानें विसापूरचा किल्ला हस्तगत केला. तेथें शहाजीराजांच्या हाताखालचा एक सरदार शिद्दी बिलाल हबशी ह्मणून होता. त्याच्याकडे त्या किल्ल्याचा हवाला द्यावा असा महाराजांचा मनोदय होता. परंतु त्यासंबंधानें त्यास विचारितां त्याचें असें ह्मणणें पडलें कीं, 'महाराज पुंडावा करीत आहेत; त्यांचें आचरण केवळ बेकैद आहे; हा त्यांचा स्वप्राणनाशाचा उद्योग आहे. अशांच्या पदरीं मी राहूं इच्छीत नाहीं.' हें त्याचें उत्तर ऐकून महाराजांस मुळींच राग आला नाहीं, कारण तो शहाजी-राजांच्या पदरचा जुना नोकर होता. त्याची यत्किंचित्‌हि बेअदबी होऊं न देतां उलट चांगली बिदागी करून त्यास महाराजांनीं शहाजीराजांकडे रवाना केलें. ह्यानंतर तिकोना, लोहगड व राजमाची हे पुणेपरगण्याच्या वायव्येकडील किल्ले त्यांनीं हस्तगत केले.

ह्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या जाहगिरीच्या आसपासचे मुख्य-मुख्य किल्ले आरंभीं स्वाधीन करून घेऊन तिला चांगली बळकटी आणिली. हा वेळपावेतों त्यांनीं विजापूरसरकाराशीं प्रत्यक्ष विरोध असा फारसा प्रकट केला नव्हता. त्या सरकाराचे तोरणा, कोंडाणा वगैरे दोनतीन किल्ले घेतले ते यत्किं-चित् रक्तपात होऊं न देतां त्यांनीं हाताखालीं घातले असून त्यासंबंधानें त्यांस असें निमित्त होतें कीं, ते आपल्या जाहगिरीच्या आसपास असल्यामुळें त्यांची व्यवस्था आपल्या हातून नीट ठेविली जाऊन आपल्या जाहगिरीसहि त्यांपासून सुरक्षितपणा येईल, व आसपासचे देशमुख पुंडावा करितात त्यांजवर चांगली जरब ठेवितां येऊन, सरकारी सारा देण्यासंबंधानें देशमुख टंगळमंगळ करितात त्यांच्याकडून तो जेव्हांचा तेव्हां वसूल करतां येईल. आतां चाकण, पुरंदर वगैरे इतर किल्ले घेतले ते पुंडांनीं बळकाविले असून ते विजापूरसरकारला मुळींच मोजीत नसत. तेव्हां अशा पाळेगारांला अंकित करण्यांत आपण विजापूरसर-कारचें हितच करीत आहों असें त्यांला भासवितां आलें. असो; तर ह्या क्षुल्लक वाटणाऱ्या चळवळीचें विजापूरदरबारास त्या वेळीं फारसें कांहीं वाटलें नाहीं, हें ठीकच होतें. कारण त्याची समजूत अशी होणें साहजिक होतें कीं, शहाजीराजे आपल्याशीं इमानानें वागून आपली नोकरी मोठ्या हुशारीनें करीत

आहेत, तेव्हां त्यांचा हा अल्पवयी मुलगा आपल्या सत्तेविरुद्ध कांहीं खटपट करीत नसावा. तो जें कांहीं करीत आहे तें आपल्या हिताचेंच असावें. दुसरें असें कीं, अदिलशहा स्वतः मोठमोठ्या इमारती बांधण्यांत गर्क झाला असून कर्नाटकांत स्वसत्तावृद्धि करण्याकडेच त्याचें लक्ष विशेषतः लागलें होतें; आणि शहाजीराजांसारख्या शूर व हुशार सरदाराच्या साहाय्यानें त्यानें ही सत्ता त्या मुलखांत पुष्कळ बसविली असल्यामुळें त्यांच्यावर अदिलशहाची अतिशयित मेहरबानी होती. तेव्हां त्यांच्या ह्या अल्पवयी मुलाची महाराष्ट्रांतील चळवळ बंद करून त्याच्या ताब्यांतली जाहगीर खालसा करण्याचा विचार मनांत आणिल्यास त्यांस दुखविल्यासारखें होईल असेंहि पातशहास वाटलें असावें.

परंतु महाराजांचा उद्देश व धोरण केवढें होतें हें कांहीं येथें सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं. स्वसत्तावृद्धि करून स्वराज्यस्थापना करण्याचा जो बिकट व दीर्घ उद्योग पुढें आमरण करावयाचा होता त्याचा हा खंबीर पाया ते रचीत होते. मजबूत किल्ल्यांचा आश्रय मिळाल्यानें आपल्या ताब्यांतील मुलखाचें चांगलें रक्षण करितां येतें, व शत्रूच्या मुलखांत अकस्मात् चालून जाऊन त्याचा मोड करून पुनः किल्ल्यांत सुरक्षितपणें ठाणें धरून राहतां येतें, हें त्यांच्या लक्षांत येऊन हे पहाडी किल्ले बळकावण्याच्या उद्योगास त्यांनीं पहिल्यानें आरंभ केला.

ह्याप्रमाणें महाराजांनीं ह्या वेळीं चाकण किल्ल्यापासून नीरानदीपर्यंतचा सगळा प्रांत स्वसत्तेंत आणिला. काबीज केलेल्या प्रत्येक किल्ल्याची दागदुजी वगैरे करून त्यांवर मावळे लोक रखवालीस ठेविले, व त्यांचा साधेल तेवढा उत्तम बंदोबस्त राखिला. त्यामुळें आसपासचे देशमुख जमीनमहसूल बिनतक्रार देऊं लागले. दादाजी कोंडदेवानें चालू केलेली वसुलाची शिस्त सर्वत्र सुरू केली. शेतकरी लोकांस कौल देऊन राजी राखून त्यांच्याकडून वेळच्या वेळीं उत्पन्न येईल असें केलें. रयतेस सुरक्षितपणा वाटून ती जमिनीचें उत्पन्न वाढविण्यास मनापासून झटेल असें करण्याविषयीं महाराज नेहमीं तत्पर असत. त्यामुळें ती त्यांस फारच चाहूं लागली. सर्व हिंदू प्रजेस हा आपला राजा असावा असें वाटूं लागलें. महाराजांचा हा स्वसत्तावृद्धीचा अजब उपाय पाहून परराज्यांच्या लोकांस अतिशयित कौतुक वाटूं लागलें. त्यांची ही युक्तिमत्ता व कुशलता पाहून त्यांच्याविषयीं त्या लोकांच्या मनांत पूज्यताबुद्धि उत्पन्न झाली, व ते महाराजांच्या भजनीं अधिकच लागले. मावळे लोकांला तर महाराज केवळ मायबाप वाटूं लागले. ते त्यांच्या जिवास जीव देण्यास तयार झाले. स्वप्राणांची

परवा न करितां महाराज सांगतील तें एकनिष्ठेनें करावयाचें असा त्यांनीं निर्धार केला.

वर सांगितल्याप्रमाणें जमीनमहसुलाची वगैरे व्यवस्था यथायोग्य लाविल्यावर महाराजांनीं आपल्या पदरीं साधतील तेवढे लोक ठेवण्याचा क्रम चालविला. त्यांच्या नोकरीस राहण्याची उत्कंठा ज्यास त्यास वाटून पुष्कळ लोक त्यांच्याकडे येऊं लागले. हा धनी आपणांस लाभला तर आपलें मोठेंच भाग्य होय असें त्यांस वाटूं लागलें. मनुष्याची योग्य पारख करण्याच्या कामांत तर महाराज अतिशयित निष्णात असत. कोणी कसाहि मनुष्य आला तरी त्याची पारख जातीनें करून तो कोणत्या कामास लायक आहे हें नीट ठरवून त्यास तें काम महाराज सांगत असत. शूर शिपाई व हुशार कारकून जेवढा सांपडेल तेवढा नोकरीस ठेवावयाचा असा त्यांचा क्रम असे. अशा प्रकारें हुशार व इमानी माणसांची जमाजमा करून त्यांच्या अंगीं चांगली वाकबगारी येऊन पुढील महत्कार्यास ते उपयोगीं पडतील अशी खबरदारी घ्यावयास महाराजांनीं मुळींच आळस केला नाहीं.

हा असा लोकांचा जमाव करितां करितां मावळे लोक दहा हजारांपर्यंत जमले, व शहाजीराजांची पागा जागोजाग होती ती एकत्र करून व तींत नवी भर घालून ती तीन हजारांपर्यंत नेली. शहाजीराजांनीं तैनातीस दिलेले व दादाजी कोंडदेवानें आपल्या पसंतीनें नोकरीस लाविलेले कांहीं कारकून होते. ते अद्यापि महाराजांपाशीं कायम असून त्यांचे त्यांस हरएक प्रसंगीं उत्तम साहाय्य मिळूं लागलें. आपल्या तरुण धन्याची स्वराज्यस्थापनेविषयींची अशी स्तुत्य हांव व हिंमत पाहून त्यांच्याहि अंगीं स्फुरण चढलें. ते महाराजांस प्रत्येक प्रकरणीं योग्य दिसे ती सल्लामसलत इमानानें देऊं लागले. त्यांचें वय लहान होतें तरी त्यांच्या अंगीं अचाट कर्तबगारी व अलौकिक युक्तिमत्ता होती हें पाहून ते त्यांस अतिशयित मान देऊं लागले व त्यांच्या केवळ अर्ध्या वचनांत वागूं लागले. महाराजांनींहि त्यांच्या अंगच्या गुणांचें योग्य चीज करून त्यांस साजतील असे हुद्दे देऊन वाढविलें. स्वराज्याचा पाया आपल्या जाहगिरीपुरताच तूर्त घालावा व पदरच्या लोकांच्या मनांत ह्या कल्पनेचें बीजारोपण करावें असा विचार करून महाराजांनीं ह्या वेळीं शामराज नीलकंठ राझेकर यास[1] पेशवा केलें, बाळकृष्णपंत दीक्षित यास मुजुमदारी दिली, सोनोपंतास

१ यास १६४३ त पेशवाईचा हुद्दा मिळाला असें शि. दि. यांत ह्मटलें आहे, तें

डबिरी सांगितली, व रघुनाथ बल्लाळ बोकील यास सबनीस नेमिलें. ह्याशिवाय येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे व बाजी पासलकर यांस मावळ्यांच्या लष्करावर सरदार केलें; व एकंदर सेनेचे नायक स्वतः झाले. सरनौबत हा हुद्दा अजून कोणास दिला नव्हता². ह्या रीतीनें स्वतांच्या जाहगिरीच्या बाहेर स्वसत्तेचा विस्तार फारसा झाला नव्हता तरी तेवढ्यापुरता स्वराज्याचा पाया घालून तो कायम राखण्याचा व त्यावर भव्य इमारत उभारण्याचा उद्योग महाराजांनीं पुढें कसकसा केला तो आतां यथाक्रम सांगूं.

राजवाडे खरें समजून चालतात. परंतु हें संभवनीय दिसत नाहीं. ह्याचें नांव चित्रगुप्त संक्राजी असें देतो.

२ सभासद व चित्रगुप्त ह्मणतात कीं, सुपेंप्रांताचा देशाधिकारी तुकोजी चोर मराठा सरलष्कर होता, त्याला सरनौबत केलें. परंतु पुढें हाच हुद्दा माणकोजी दहातोंडे (दुतोंडे, दातवडा) यास दिल्याचा त्यांत उल्लेख आहे.

भाग सातवा.

स्वसत्तावृद्धि.

१६४८-४९.

पूर्वोक्त प्रकारें स्वराज्यस्थापनेस आरंभ करून त्यास आवश्यक अशी थोडी-बहुत व्यवस्था लावून महाराज स्वसत्ता वाढविण्याच्या उद्योगास लागले. हा उद्योग त्यांनीं आरंभीं कसकसा केला तें कथन करण्यापूर्वी त्यांच्या जाहगिरीच्या सभोंवतालील मुलखाची व्यवस्था कशी काय होती त्याचें दिग्दर्शन करणें उचित होय.

नीरानदीच्या दक्षिणतीरींचा मुलूख पूर्वेस शिरवळपर्यंत व दक्षिणेस कृष्णानदीच्या उत्तरेकडील डोंगरापर्यंत हिरडस मावळचा कृष्णाजी नाईक बांदलनामक देशमुख याच्या ताब्यांत असून तो त्याचा वसूल जमा करीत असे, व रोहिडाकिल्ला त्याच्या स्वाधीन होता. ह्या देशमुखाच्या मनांत शिवाजीमहाराजांविषयीं पहिल्यापासून अढी असून तो त्यांचा द्वेष करीत असे[१]. त्यानें आपल्या किल्ल्याचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें ठेविला असून त्याच्या रक्षणार्थ लोकहि पुष्कळ ठेविले होते. महाराज जवळपासचे किल्ले हस्तगत करूं लागले तेव्हां हा किल्ला त्यांच्या हातीं न जाऊं देण्याविषयीं त्याचा पूर्ण निर्धार झाला होता. पुरंदर किल्ल्याच्या आसपासच्या मुलखावरहि ह्या बांदलाचा पुरा डोळा होता. पुढें

---

१ हा बांदल पुण्याखालील बारा मावळांत मोठा जोरावर असून तेथले वइते (दाईत) घेत असे. दादाजी कोंडदेवास तो मुळीं जुमानीना तेव्हां दादाजी शिवापुराहून त्याच्यावर चालून गेला. पण बांदलानें त्याचा पराभव करून त्याच्या लोकांस पिटून काढलें. पुढें कान्होजी नाईक जेधे यानें त्याला चार गोष्टी सांगून दादाजीच्या भेटीस आणिलें. परंतु हा देशमुख शिवाजीमहाराजांस अनुकूळ झाला नाहीं. असाच एक खोपडे आडनांवाचा देशमुख होता; तोहि महाराजांशीं विरोध करीत असे. त्यांनीं तोरणा वगैरे किल्ले हस्तगत केले तेव्हां ह्या दोघां देशमुखांनीं विजापूरकरांच्या सरदाराकडे कागाळी केली होती.

ह्या किल्ला महाराजांनीं हस्तगत केला तेव्हां त्याला आपल्या किल्ल्याविषयीं मोठी काळजी लागणें साहजिक होतें.

कृष्णानदीपासून वारणानदीपर्यंतचा घांटमाथा चंद्रराव मोरे याच्या हातीं होता. जावळीप्रांतावर याची सत्ता असून हशमगड येथें याचें ठाणें होतें. हा तर महाराजांस सामोपचारानें सहसा वश होण्यासाखा नव्हता. ह्याच्या लोकांचा मोठा जमाव असून त्यांच्या बळावर हा कोणासच मोजीत नसे.

वांई येथें बिजापूरसरकारानें नेमलेला एक मोकासदार होता. पांडवगड, कमळगड वगैरे आसपासचे किल्ले त्याच्या हवालीं होते. कोल्हापूरप्रांत एका मुसलमान अधिकाऱ्याच्या व्यवस्थेखालीं होता, व तेथला पन्हाळाकिल्ला त्याच्या ताब्यांत होता.

कल्याणप्रांत पूर्वीं निजामशाहीच्या सत्तेखालीं होता. तो स. १६३६ त मोगलांशीं झालेल्या तहानें विजापूरसरकारच्या ताब्यांत आला होता. ह्या प्रांताचे दोन भाग करून त्यांवर दोन अधिकारी नेमले होते. कल्याणभिंवडीपासून नागोठण्यापर्यंतच्या उत्तरेकडील प्रांतावर मुल्ला अहमद[१] नांवाचा एक कुलीन मुसलमान सरदार नेमिला होता. त्याचें मुख्य ठाणें कल्याणभिंवडी येथें होतें. त्याच्या ताब्यांतला मुलूख मोठा विस्तीर्ण असून घांटावरचे व घांटाखालचे पुष्कळ किल्ले त्याच्या स्वाधीन होते. ह्या किल्ल्यांवर चांगलासा बंदोबस्त नव्हता. दक्षिणेकडील भागावर एका हबशी सरदाराची नेमणूक केली असून त्याच्याकडे तो केवळ जाहगिरीदाखल होता. ही जाहगीर त्याच्या पूर्वजांस निजामशाही सरकाराकडून मिळाली होती. ही जाहगीर त्यास अशासाठीं दिली होती कीं, त्यानें आरमार ठेवून व्यापाराचें रक्षण करावें, आणि मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरूंस तांबड्या समुद्रांत नेऊन पोंचवावें. ही जाहगीर प्रथमतः वंशपरंपरा चालत आलेली नसे. जो कोणी हबशी सरदार आरमारावरील कामगिरी उत्कृष्ट प्रकारें बजावीत असे त्यास ही जाहगीर प्राप्त होत असे. अशा रीतीनें निवडलेल्या सरदारास वजीर ही पदवी मिळत असे. ह्या शिद्दीपाशीं खलाशी वगैरे आरमारावरील लोक बहुतेक हबशीच असत. ह्यामुळें आफ्रिकेंतील ह्या लोकांची कोंकणांत एक लहानशी वसाहतच झाली होती. ह्या शिद्दीच्या सर्व आरमाराचा जमाव दंडाराजपुरीच्या बंदरांत असे. ह्या बंदरापाशीं एक लहानसें बेट असून

---

१ कित्येक बखरकार याचें नांव मूलाणा असें देतात.

त्याला मजबूत तटबंदी केली होती. ह्या बेटास जंजिरा असें नांव आहे. या वेळीं हबशांचा मुख्य सरदार फत्तेखान होता. त्याच्या ताब्यांत बरेच किल्ले असत. त्यांमध्यें तळें, घोसाळें व रायरी हे मुख्य होत. हे सगळे किल्ले मराठे सरदारांच्या हवालीं केलेले होते.

कोंकणपट्टींत विजापूरकरांचा अंमल पुष्कळ काळापासून होता. त्या प्रांतांतले परगणे त्या सरकारानें जहागिरीदाखल दिले असून तेथले देशमुख त्या जाहगिऱ्यांचा उपभोग वंशपरंपरा घेत असत, व जमिनीचा वसूल तेच आटपीत. दाभोळ, अंजनवेल, रत्नागिरी व राजापूर ह्या बंदरांची व्यवस्था मात्र सरकारी अधिकाऱ्यांकडे असे, व त्या शहरांच्या आसपासच्या प्रांताचा वसूल तेच गोळा करीत. सदरीं सांगितलेल्या देशमुखांपैकीं अमळ प्रबळ असे वाडीचे सावंत होते. फिरंग्यांच्या ताब्यांतील गोवेंप्रांताच्या लगत्याचा मजबूत पहाडी प्रांत ह्या देशमुखांच्या ताब्यांत जहागिरीदाखल असे. ह्या सावंतांच्या खालोखाल योग्यतेचे देशमुख ह्मटले ह्मणजे शृंगारपूरचे सुर्वे होते.[१] त्यांच्या ताब्यांतला प्रांत अमळ एकीकडचा असल्यामुळें ते जावळीच्या मोऱ्याप्रमाणें बहुतेक स्वतंत्र होऊन बसले होते.

येणेंप्रमाणें शिवाजीमहाराज स्वसत्तावृद्धि करण्यास सिद्ध झाले तेव्हां त्यांच्या जहागिरीच्या सभोंवतालील प्रांताची व्यवस्था होती, आणि ह्याच प्रांतावर त्यांचा रोंख पहिल्यानें व्हावा हें स्वाभाविक होतें. घांटमाथ्यावरील व त्या खालील प्रांताची माहिती मावळ्यांच्या साहाय्यानें महाराजांनीं मिळविली होतीच, व तिकडील कांहीं देशमुखांस वश करून घेतलें होतें. त्याप्रमाणेंच कोंकणांतील देशस्थिति पाहण्यासाठीं, व तिकडील देशमुखांस व किल्लेदारांस भेटून आपला यवनी अंमल झुगारून देण्याचा संकल्प जाहीर करून ते आपल्या बेतास अनुकूळ होतात किंवा कसें हें पाहण्यासाठीं आपल्या पदरच्या ब्राह्मण व प्रभु कामदारांस महाराजांनीं तिकडे पाठविलें. त्यांनीं सर्वत्र हिंडून महाराजांच्या सत्संकल्पास बरेच देशमुख व मराठे सरदार अनुकूळ करून घेतले.

महाराजांपाशीं ह्या वेळीं मनुष्यसंग्रह पुष्कळ झाला होता, व आणखी लोक त्यांच्या नोकरीस राहावयास तयार होते. परंतु इतक्या लोकांस मुशाहिरा कोठून द्यावा ही अडचण त्यांस प्राप्त झाली. ताब्यांत आलेल्या मुलखाचें उत्पन्न

१ यांचें नांव दळवी असें ग्रांटडफ देतो, आणि चिटणीस, सभासद व चित्रगुप्त सुर्वे असें नांव देतात.

त्या एकसारख्या वाढत जाणाऱ्या खर्चास पुरणें मुळींच शक्य नव्हतें. लोकांस वेळच्या वेळीं वेतन मिळालें तर ते मनापासून कोणतीहि कामगिरी करण्यास सिद्ध असतात. लष्कर व पागा साधेल तेवढी वाढविल्यावांचून आरंभिलेलें कार्य सिद्ध होण्याची आशा बिलकुल नव्हती. त्याप्रमाणेंच हस्तगत केलेल्या किल्ल्यांची व्यवस्था नीट लावून त्यांवर अन्नादि सामुग्री मुबलक ठेविल्यावांचून शत्रूच्या भावी हल्ल्यांपासून त्यांचें रक्षण होणें शक्य नव्हतें. तेव्हां कोणत्या तरी उपायानें द्रव्य मिळविल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें महाराजांच्या लक्षांत येऊन त्या उद्योगास ते लागले. जे कोणी धनाढ्य सावकार आढळत त्यांच्याकडून उसनें द्रव्य घेण्याचा क्रम त्यांनीं चालविला; व जे सावकार सामोपचारानें द्रव्य द्यावयास राजी नसत त्यांजपासून तें बळजबरीनें घ्यावयास ते उद्युक्त होत. हा क्रम अन्यायाचा तर खरा. परंतु ज्या देशकार्यास ते प्रवृत्त झाले होते तें अत्यंत महत्त्वाचें असून सिद्ध झाल्यानें सर्वांचेंच कल्याण होण्याजोगें होतें. यास्तव मनुष्यांची व द्रव्याची अनुकूलता साधेल त्या उपायानें करणें प्राप्त होतें. मनुष्यांस द्रव्याच्या लालचीनें अनुकूळ करितां येई. परंतु ज्यांच्यापाशीं द्रव्य असे त्यांस मोहक वाणीनें बोलून वश करण्याचा उपाय हरला असतां दुसरा उपाय ह्मटला ह्मणजे जुलमाचाच होता.

एके समयीं त्यांला अशी बातमी लागली कीं, कल्याणचा सुभेदार मुल्ला अहमद याच्याकडून मोठा खजिना विजापूरदरबारीं जात आहे. हा खजिना कोंकणांतून वाईच्या मार्गानें चालला होता. तो लुटण्याचें मनांत आणून महाराजांनीं तीनशें स्वार व कांहीं मावळे बरोबर घेऊन खजिना घेऊन जाणारांवर हल्ला केला[१], व त्यांस उधळून लावून सगळा ऐवज तत्काळ राजगडावर नेऊन ठेविला. त्या खजिन्याबरोबर चांगलाच सरंजाम होता. कारण शिवाजी महाराज किंवा दुसरा कोणी तरी पुंड तो लुटील अशी भीति त्या सरदारास होतीच. त्या झटापटींत महाराजांकडचे दहापांच लोक ठार झाले व पांचपंचवीस जखमी झाले, व मुल्लाचे पांचपंचवीस लोक पडले व शेंपन्नास जायबंदी झाले. आपले जे लोक प्राणांस मुकले त्यांच्या कुटुंबाचा निर्वाह महाराजांनीं चालविला, व ज्यांनीं चांगली कामगिरी बजाविली त्यांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें इनामें वगैरे देऊन उत्तेजन दिलें. त्यामुळें सर्वांस असें वाटूं लागलें कीं, हा प्रभु दयाळू व

१. शि. दि. ह्मणतो कीं, येसाजी कंक व तानाजी मालुसरे यांनीं कांहीं मावळ्यांनिशीं जाऊन हा खजिना महाराजांच्या आज्ञेवरून लुटला.

उदार असून गुणांची बूज अवश्य करावयाचा. याची सेवा इमानानें केल्यास ती व्यर्थ व्हावयाची नाहीं. ह्या रीतीनें महाराजांच्या पदरच्या लोकांचा हुरूप व उत्साह हे अधिकाधिक वाढत चालले.

हा खजिना लुटल्यामुळें कल्याणच्या मुल्लाशीं उघड वैर उपस्थित झालें. तेव्हां महाराजांनीं आबाजी सोनदेव यास त्याच्यावर पाठविलें. त्यानें जाऊन कल्याणावर एकाएकीं छापा घातला व तें सर करून मुल्ला हयातीस[1] बंदिवान् केलें, व त्याच्या ताब्यांतले सगळे किल्ले आपल्या कबजांत घेतले. ह्या विजयाचें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांस मोठा आनंद झाला, व ते जातीनें कल्याणास गेले. मुल्लास कैद केलें होतें, त्यास सोडवून त्याचा बहुमान केला, व त्यास आदरपूर्वक विजापुरास रवाना केलें. आबाजीपंतानें ह्या मुल्लाची सून[2] लढाईच्या गर्दीत पकडून ठेविली होती. महाराज कल्याणास आल्यावर त्यांच्यापाशीं आबाजीनें असा अर्ज केला कीं, ह्या लढाईत एक अतिलावण्य-संपन्न तरुण स्त्री सांपडली आहे. ती महाराजांच्या सेवेस योग्य आहे असें वाटल्यावरून ठेवून दिली आहे. हें ऐकून महाराजांनीं त्यास आज्ञा केली कीं, तुह्मीं जी सुंदर स्त्री ठेविली आहे ती सभेस घेऊन या. अशी आज्ञा होतांच त्या कारभाऱ्यानें तिला चांगली नटवून सजवून सभेस आणिलें. तिला पाहून महाराज हसले आणि ह्मणाले कीं, ह्या बाईच्या लावण्यासारखें आमच्या मातुश्रीचें लावण्य असतें तर आमचेंहि रूप हिच्या-सारखें झालें असतें. हें ऐकून सगळ्या लोकांस अचंबा वाटला. त्यांच्या त्या निग्रही वृत्तीचें त्यांला मोठें नवल वाटलें. मग महाराज आबाजी सोनदेवास ह्मणाले: ‘ ज्यास यश पाहिजे त्यानें परस्त्रीचा अभिलाष कदापि करूं नये. राजानें उच्छिष्ट स्त्रीचा अंगीकार करूं नये. परस्त्रीचा अभिलाष केल्यानें रावणासारखे बलाढ्य पुरुष नाश पावले आहेत. मग आमच्यासारख्याची कथा काय ? राजास सर्व

१ प्रो. सरकार हें आडनांव नवैयत असें देतात. ते आणखी असें ह्मणतात कीं, महमद अदिलशहा ह्या वेळीं फार आजारी असल्यामुळें हा मुल्ला विजापुरास बरेच दिवस होता; आणि त्याच्या पश्चात् त्याच्या ह्या कल्याण प्रांताच्या जहागिरीची अव्यवस्था झाल्यामुळें महाराजांच्या हातीं हा प्रांत असा सहज आला.

२ शि. दि. ह्मणतो कीं, ही त्या मुल्लाची कन्या असून तिला आबाजी सोनदेवानें त्याजपासून राजीखुषीनें पैसा देऊन घेतलें होतें. तारीख-इ-शिवाजी नामक यवनी बखरींत मुळांतल्यासारखाच मजकूर आहे. ही कोणातरी दुसऱ्याच मुसलमानाची मुलगी होती असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे.

प्रजा अपत्यासमान आहे.' हें असें बोधाचें भाषण ऐकून सर्वांच्या चित्तावर असा परिणाम झाला कीं, महाराज महापुरुष आहेत. यांच्या हातून अनाचार कदापि व्हावयाचा नाहीं, व पदरच्या माणसांनीं तो केल्यास यांला तो मुळींच खपावयाचा नाहीं. मग महाराजांनीं त्या स्त्रीस वस्त्रालंकार देऊन मोठ्या इतमामानें तिचा सासरा विजापुरास गेला होता तिकडे पाठवून दिलें[1].

कल्याणप्रांत जिंकिल्याबद्दल आवाजी सोनदेवाची फार तारीफ करून महाराजांनीं त्याला त्या प्रांताचा सुभेदार नेमिलें, व तिकडे जमीनमहसुलाची व्यवस्थित पद्धत लागलीच सुरू केली. यवनी अमलांत प्रजा अगदीं टेंकीस आली होती तीस आश्वासन देऊन हुशार केलें. त्या प्रांतांत ज्या प्राचीन संस्था लुप्तप्राय झाल्या होत्या त्यांचें पुनरुज्जीवन केलें. देवस्थानांस व ब्राह्मणांस जीं वर्षासनें पूर्वकाळीं चालू होतीं तीं पुनः सुरू केलीं, व जीं त्या काळीं चालू होतीं तीं तशींच कायम ठेविलीं. त्यामुळें सर्व हिंदू प्रजा संतोष पावून महाराजांची कीर्ति सर्वत्र प्रसृत झाली.

ह्या विजयानें महाराजांला व पदरच्या लोकांला मोठाच हुरूप आला. मुल्लाचा वसवसा मोडून काढिल्यावर त्यांनीं आसपासचे किल्ले सर करण्याचा धूमसपाटा चालविला. किल्लेदारांशीं प्रथम सामोपचाराचें बोलणें लावावें, व रक्तपात न होतां ते किल्ले ताबीन करून देतात कीं कसें तें पाहावें; तसे ते करारास न आले तर त्यांच्यावर अकस्मात् छापे घालून किल्ले घ्यावे, असा क्रम त्यांनीं चालविला. मावळे व धारकरी यांस किल्ल्यांची बारीकसारीक माहिती असे. ज्या किल्ल्यांची माहिती नसे तेथले माहितगार मिळवावे. इतकेंहि करून एकाद्या किल्ल्यावर प्रवेश नच झाला तर त्यावरील रखवालदारांपैकीं कांहीं जणांशीं भेद करावा, व त्याच्या कोटघेऱ्यांच्या आंतील घरें शाकारण्यासाटीं आगोटीस गवत वगैरे पुरविण्याचा करार किल्ल्याखालच्या गांवकऱ्यांनीं केलेला असे, त्यांपैकीं कांहीं जणांस लांच देऊन आपलेसे करावें व आपल्या धारकऱ्यांच्या माथ्यांवर गवताच्या मोळ्या देऊन त्यांत तरवारी घालाव्या. अशा बहाण्यानें किल्ल्यावर जावें व भेद करून वश केलेल्या रखवालदारांच्या मदतीनें बाकीच्या रखवालदारांवर एकदम घाला घालून किल्ला सर करावा. ह्याप्रमाणें त्यांनीं कांगारी (कांगुरी), तुंग, तिकोनी, लोहगड, राजमाची, कुवारी, भोरप, घनगड, केलना, माहुली आदिकरून किल्ले घेतले. ह्या प्रांतांत कित्येक देशमुख पुंडावा करीत व

---

१ कल्याण शहरांत शिवाजीमहाराजांस पुष्कळ पुरलेलें द्रव्य सांपडलें असें त्या वेळचा टार्वानिअर नांवाचा एक युरोपिअन प्रवासी लिहितो.

पाळेगार रयतेस फारच उपद्रव करीत. त्यांस जेरीस आणून किंवा ममता दाखवून आपले अंकित करून महाराजांनीं सगळा मावळप्रांत त्यांच्या त्रासापासून मुक्त केला, व तेथील प्रजा सुखी केली. यवनांचा सुळसुळाट अगदीं मोडला; आपला हिंदू राजा झाला असून कोणत्याहि बाबतींत कोणावर जुलूमजबरी होतनाशी झाली, हें पाहून सर्व हिंदू प्रजा महाराजांस दुवा देऊं लागली. स्वधर्मरक्षण होऊन स्वराज्याचा अनुभव घेऊं लागल्यानें सर्वांस सुख झालें.

ह्याप्रमाणें कल्याणप्रांताच्या उत्तरभागांतील प्रजा आबाद व सुखी झाली हें ऐकून दक्षिण भाग जो शिद्दीच्या कबजांत होता तेथल्या हिंदू प्रजेसहि शिवाजी महाराजांची सत्ता आपल्यावर व्हावी अशी इच्छा होऊं लागली. त्या वेळीं हबश्यांच्या नोकरीस सोडवळेकर व कोडवळेकर असे दोन मराठे जमेदार होते. त्यांनीं महाराजांस असें सांगून पाठविलें कीं, "आह्मांस हबशांच्या ताबेदारीचा अगदीं वीट आला आहे. तो आह्मांस अनेक प्रकारीं छळतो. आपली स्वारी कोंकणांत यावी, ह्मणजे आह्मी तळा व घोसाळा, हे किल्ले आपणांस घेऊन देतों. हे किल्ले हातीं आल्यानें आपणांस पुष्कळ प्रांत साधण्यासारखा आहे; व यवनांची ताबेदारी जाऊन आह्मी आपल्या पदरीं पडूं." ही अशी तिकडील लोकांची अनुकूळता पाहून महाराज कांहीं लोकांनिशीं तिकडे गेले, व ते किल्ले त्यांनीं स्वाधीन करून घेतले. ह्या किल्ल्यांनजीक सुरगड आहे तोहि त्यांनीं हस्तगत केला, व आसपासच्या प्रांतांत आपला अंमल बसविला. हबश्यांचा हा प्रांत हातीं आला खरा, परंतु तो कायमचा स्वाधीन राहणें अमळ कठीण होतें. कारण शिद्दी मोठा प्रबळ होता. ह्यासाठीं महाराजांनीं बीरवाडीस चांगली मेट पाहून तेथें किल्ला बांधिला आणि रायरीच्या[१] बळकट डोंगरावर लिंगाणा नांवाचा किल्ला बांधिला. हाच किल्ला पुढें विशेष मजबूत करून त्यास रायगड असें नांव दिलें. ह्या सर्व किल्ल्यांवर आपले लोक ठेवून त्यांचा चांगला बंदोबस्त केला. ह्याप्रमाणें हबश्यांच्या ताब्यांतून कुलावा प्रांताचा पूर्वभाग महाराजांच्या सत्तेखालीं आला.

ह्या मोहिमेंत महाराजांला प्रसिद्ध भवानीतरवारीचा लाभ झाला. महाराज हरिहरेश्वराच्या दर्शनाला जाऊन परत येत असतां त्यांस कोणीं असें सांगितलें कीं, गोवलकर सावंतांच्या घरीं एक नामी धोपतरवार आहे. तिची किंमत

---

१ रायरी व लिंगाणा हे किल्ले निराळे असून रायरीच्या किल्ल्यास पुढें रायगड असें नांव दिलें असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे.

तीनशें होन आहे. ही तरवार त्यांजकडून आपण घ्यावी असें जवळच्या लोकांनीं महाराजांस सुचविलें. त्यांस महाराज ह्मणाले कीं, ' खऱ्या मर्द पुरुषानें कोणा संभावित मनुष्यापाशीं एकादी वस्तु असली तर तिचा अभिलाष धरूं नये. स्यमंतमण्याची गोष्ट पुराणांतरीं आहे ती तुमच्या लक्षांत असेलच. त्यामुळें उपस्थित झालेलें वैर भगवंतांसच निभावितां आलें. आपण मानवांनीं असल्या क्षुल्लक वस्तूसाठीं नसतें वैर माजवूं नये.' हा असा त्यांचा निस्पृहपणा पाहून लोक उगीच राहिले. इकडे सावंतांच्या कारभाऱ्यांनीं त्यांस अशी सल्ला दिली कीं, शिवाजीमहाराजांसारख्या प्रतापी पुरुषाशीं सख्य करण्याची अमोल संधि आली आहे ती व्यर्थ दवडूं नका. त्यांस तुमच्याकडची तलवार नजर करून त्यांचें मित्रत्व संपादा. ही मसलत त्या सावंतांला रुचून त्यांनीं महाराजांची भेट घेऊन ती तरवार त्यांस नजर केली. त्यामुळें खुष होऊन महाराजांनीं त्यांला तिजबद्दल तीनशें होन व पोषाख दिला, व त्यांस आपल्या नोकरीस ठेविलें. ह्या तरवारीवर महाराजांची फार प्रीति असे. कोणत्याहि मोहिमेस निघावयाचें झालें तरी ती घेतल्यावांचून ते निघत नसत. ह्या तरवारीचें नांव त्यांनीं भवानी असें ठेविलें. ती हातीं आल्यावर महाराजांस प्रत्येक मोहिमेंत यश येत गेलें ह्मणून तिची ते नित्य पूजा करीत. नवरात्रांत घटाजवळ ठेवून तिची पूजार्चा करून दसऱ्याच्या दिवशीं ती पुनः हातीं धरून नव्या मोहिमेस निघावें असा त्यांचा क्रम असे.

ह्या मोहिमेंत महाराजांनीं राजापूर शहरावर हल्ला केला. हें शहर शिद्दीच्या ताब्यांत होतें. तेथें मोठा व्यापार चालत असल्यामुळें तें मोठें श्रीमान् होतें. त्या शहराची नाकेबंदी करून तें लुटण्याचा बेत महाराजांनीं केला. तेथल्या कमावीसदारानें त्यांशीं सामना करण्याचा घाट घातला, पण त्यास चांगलें शासन केल्यामुळें तो शरण आला. मग शहरांतील व्यापाऱ्यांकडून व श्रीमंत लोकांकडून काढवेल तेवढें द्रव्य काढिलें. ह्या शहरांत महाराजांस एक मोठा हुशार व लायक मनुष्य प्राप्त झाला. त्याचें नांव बाळाजी आवजी असें होतें. त्याचा बाप आबाजी हरि चित्रे हा जंजिऱ्याच्या शिद्दीच्या पदरीं दिवाण होता. त्याजवर शिद्दीची इतराजी होऊन त्याला व त्याच्या भावाला त्यानें ठार मारिलें; व त्याच्या बायकामुलांस मस्कत येथें नेऊन गुलाम ह्मणून विकण्यासाठीं तारवांत घालून रवाना केलें. बाळाजीची आई मोठी हुशार व धूर्त बायको होती. तिनें खलाशांचें मन वळवून आपणांस राजापुरास नेऊन विकावयास सांगितलें. तेथें तिचा भाऊ विसाजी शंकर हा मोठा व्यापारी होता. त्यानें त्यांस त्या खलाशां-

करून विकत घेतलें. तीं आपलीं नातलग आहेत हें त्यांस त्यानें कळूं दिलें नाहीं. तिचे तीन मुलगे होते. वडील मुलगा हा बाळाजी आवजी, व दुसऱ्या दोघांचीं नांवें चिमणाजी व शामजी अशीं होतीं. ह्या तिघां मुलांस विसाजीनें चांगलें शिक्षण दिलें होतें. बाळाजी एका कसबेदाराच्या हाताखालीं कारकून होता. शिवाजी महाराजांची स्वारी कोंकणांत आली आहे असें ऐकून त्यानें आपल्या दैन्यावस्थेच्या हकीगतीचें एक पत्र त्यांस पाठविलें. महाराज त्या पत्राचें अक्षर पाहून फार खुष झाले, व त्यांनीं त्याला आपल्या पदरीं कारकुनीची नोकरी पतकरून राहावें असा त्या पत्राचा जबाब पाठविला. त्यास बाळाजीनें असें प्रत्युत्तर पाठविलें कीं, मामाचें कर्ज आहे तें फिटल्यावांचून मला येववत नाहीं. पुढें महाराज राजापुरास गेले तेव्हां तेथल्या लोकांस त्यांनीं असें सांगितलें कीं, येथें बाळाजी आवजी ह्मणून कोणी गृहस्थ आहे त्यास आमच्याकडे घेऊन या. त्याप्रमाणें त्यास महाराजांकडे आणिलें. हें वर्तमान त्याच्या आईला कळतांच ती धावरून धांवत आली, व महाराजांच्या चरणीं लोटांगण घालून आपली सगळी हकीगत तिनें त्यांस निवेदन केली. ती ऐकून महाराजांला फार गहिंवर आला, व तिच्या दुसऱ्या दोघां मुलांसहि बोलावून आणून तिचें त्यांनीं असें आश्वासन केलें कीं, जसे हे तुझे तिघे मुलगे तसाच मी तुझा चवथा मुलगा आहें असें समज; व ह्या तिघां मुलांस मजबरोबर पाठीव; मी त्यांचें कल्याण करीन. बाळाजी आवजीचें अक्षर पाहून महाराज अगोदरच संतुष्ट झाले होते, त्यांत आणखी त्याची प्रत्यक्ष भेट झाल्यावर त्याची इभ्रत व हुशारी पाहून तर त्यांस फारच आनंद झाला व त्यांनीं त्यास आपला चिटणीस नेमिलें. चिमणाजी हा जमाखर्चीं लिहिण्यांत मोठा कुशल आहे असें पाहून त्यास दप्तरदार केलें; व शामजीस रायगडाची कारखाननिशी दिली.

ह्या बाळाजी आवजीवर महाराजांची अतिशयित कृपा असे. हरएक गुप्त कारस्थान महाराज पहिल्यानें त्याच्याकडे बोलत. तो अतिशयित प्रामाणिक व स्वामिनिष्ठ असल्यामुळें महाराजांचा त्याच्यावर पूर्ण विश्वास असे. मोठमोठीं महत्त्वाचीं पत्रें, खलिते वगैरे महाराज हमेशा त्याच्याच करून लिहवून घेत. तो उत्तम लेखक व मजकुर जुळविणारा असल्यामुळें त्याला कोणत्याहि प्रकरणाविषयीं थोडीशी समजूत दिली ह्मणजे पुरत असे. त्याच्या आधारानें सुसंगत व मुद्देसूद मजकूर लिहिण्याच्या कामांत तो पुरा वाकबगार असे. असें सांगतात कीं, एके प्रसंगीं स्वारींत असतां महाराजांनीं त्याला एक खलिता लिहावयास सांगि-

लला. परंतु सगळा दिवस कांहींना कांहीं काम निघाल्यामुळें त्याला रात्र होईंपर्यंत तो खलिता लिहावयास अवकाश मिळाला नाहीं. रात्रौ महाराजांनीं त्यास जवळ बोलावून, सांगितलेला खलिता लिहिला काय ? असा प्रश्न केला. तेव्हां बाळाजी अगदीं घाबरून गेला. लिहिला नाहीं ह्मटलें तर हुकूम तोडल्याबद्दल शिक्षा खात्रीनें व्हावयाची हें त्यास पक्कें माहीत होतें. मग कशी तरी वेळ मारून नेली पाहिजे असें मनांत आणून त्यानें न कचरतां होय असा जबाब दिला. तेव्हां तो कसा काय लिहिला आहे तो आह्मांला वाचून दाखवा, अशी महाराजांची आज्ञा झाली. तेव्हां बाळाजीनें दप्तर सोडून एक कोरा कागद काढून पुढें धरून न अडखळतां सर्व खलिता बोलून दाखविला. तो ऐकून महाराज फार खुष झाले, आणि असा नामी मसुदा लिहिल्याबद्दल त्यांनीं त्यांची तारीफ केली. जवळ दिवटीवाला दिवटी घेऊन उभा होता त्याच्या नजरेस बाळाजीचें हें सारें कृत्रिम पडून तो हसला. महाराजांनीं त्याला दरडावून हसण्याचें कारण विचारलें. तेव्हां त्याचा निरुपाय होऊन त्यानें महाराजांस सांगितलें कीं, बाळाजी बावांनीं जो कागद आतां महाराजांस वाचून दाखविला तो कोरा होता, त्यावर कांहींएक लिहिलें नव्हतें. ह्याप्रमाणें लबाडी उघडकीस आली तेव्हां बाळाजीनें आपला अपराध कबूल केला, व तो खलिता लिहिण्यास फुरसद कशी झाली नाहीं तें सांगितलें. त्याची अशी धारणाशक्ति पाहून अर्थात् महाराज फार संतोष पावले.

भाग आठवा.

पितृसंकटनिवारण.

१६४९–५३.

एथवर सांगितल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरकरांच्या मुलखांत दोनतीन वर्षें धुमाकूळ उडवून दिला, त्याचें वर्तमान त्या दरबारांत वेळोवेळीं पोहंचे; परंतु त्याजकडे त्या सरकारानें फारसें लक्ष पुरविलें नाहीं. कल्याणचा सुभेदार मुल्ला याचें समूळ उत्पाटन होऊन तो रडत विजापूरच्या दरबारांत गेल्यावर त्याच्या तोंडून कच्ची हकीकत कळली तेव्हां मात्र पातशहास वाटलें, कीं, यापुढें शिवाजीमहाराजांच्या धामधुमीकडे दुर्लक्ष करून उपयोग नाहीं. शिवाजीमहाराजांनीं सरकारी खजिना लुटला, कल्याणप्रांत काबीज केला, जवळपासचे बहुतेक किल्ले हस्तगत केले, व आणखी किल्ले घेण्याच्या व सरदार बुडविण्याच्या उद्योगांत ते आहेत, असें वर्तमान विजापुरांत सर्वत्र पसरून चळवळ उडून गेली. पातशहा महमद अदिलशहा यास असा संशय आला कीं, हें सारें शहाजीराजे यांचेंच गुप्त कारस्थान असावें. त्यांनीं आपल्या मुलास आंतून सांगितल्यावरून त्यानें हें असें उघड बंड आरंभिलें आहे. हा संशय येण्यास आणखी असेंहि कारण असावें कीं, रणदुल्लाखान कर्नाटकांतून परत आल्यावर तिकडील सगळा बंदोबस्त शहाजीराजांस सांगितला असून तिकडील सुभेदारीहि त्यांसच दिली होती. ह्याप्रमाणें बहुतेक स्वतंत्र व्यवस्था हातीं आल्यावर व तिकडील लोकांचा विश्वास व प्रीति हीं संपादन केल्यावर राजांच्या मनांत तिकडे स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार घोळूं लागला होता. याविषयीं मागें सांगितलेंच आहे. शिवाजीमहाराजांनीं ज्या मुलखांत धामधूम चालविली होती तो शहाजीराजांच्या हातचा नुकताच गेला असल्यामुळें तो परत आपल्या कबजांत यावा ह्यासाठींच त्यांनीं ही खटपट आपल्या पुत्राकरवीं चालविली असावी असा वहीम पातशहाला येणें साहजिक होतें.

असा संशय पातशहास आला खरा, परंतु शहाजीराजांचें एकदम उघडपणें पारिपत्य करण्याचें साध्य नव्हतें. बरें शिवाजीमहाराजांवर फौज पाठवावी तर तिकडे कर्नाटकांत शहाजीराजे गडबड करून दौलतीस अपाय आणितील. तेव्हां हा कांटा युक्तीनें काढण्याचा विचार पातशहानें केला. त्यानें प्रथमतः शहाजी-राजांस असें पत्र पाठविलें कीं, "तुह्मीं आमचे इतबारी अमीर असतां तुमचा पुत्र जो तुम्हीं पुणेंप्रांतीं ठेविला आहे तो बदलला आहे. त्यानें हरामखोरी करून आमच्या ताब्यांतले किल्ले घेतले व कल्याणप्रांतहि काबीज केला. ही गोष्ट बरी नाहीं. यांत स्वहित काय पाहिलें ? याकरितां तुह्मांस असें फर्माविण्यांत येत आहे कीं, शिवाजीनें असा गाफीलपणा व पुंडावा करूं नये अशी त्यास तुम्हीं ताकीद द्यावी. त्यानें ताब्यांत राहून मेहरबानी संपादन करावी. ह्याप्रमाणें वागण्यास तो राजी नसल्यास तुमच्यावर इतराजी होऊन तुमची जाहगीर काढून घेतली जाईल, व त्यास व तुह्मांस शासन करण्यांत येईल. तुमच्या हातून त्याचा बंदोबस्त किंवा पारिपत्य होत नसल्यास त्याला हुजुरास आणावें."

शहाजीराजांनीं ह्या पत्राचा जबाब असा पाठविला कीं, "शिवाजी माझा पुत्र खरा, परंतु तो माझ्या हुकमांत नाहीं. तो बिघडला आहे. माझा त्यास कांहीं इलाज नाहीं. मी पातशहाचा एकनिष्ठ नोकर आहें. यांत माझी तकशीर बिलकुल नाहीं. माझा गुन्हा असेल तर मी मनोभावें हुजुरास हजर राहतों. हजरतींनीं शिवाजीवर स्वारी करून त्यास जीवंत धरून आणावें, किंवा काय मन मानेल तें करावें. त्यास मी आड आलों तर माझा मुलाहिजा ठेवूं नये. शिवाजीला तंबी देऊन हुकमांत आणावें, एवढाच माझा अर्ज आहे. मला दुसरें कांहीं कळत नाहीं." ह्याप्रमाणें शहाजीराजांकडचें उत्तर आलें तरी पातशहाची खात्री होईना.[1] ह्मणून त्यानें आपला सरदार मुस्तफाखान हा कर्नाटकांत मोहिमेवर गेला होता त्यास असा गुप्त हुकूम पाठविला कीं, शहाजी-राजांस युक्तीनें पकडून विजापुरास पाठवावें. असें केल्यानें शिवाजीमहाराज

१ शिवदिग्विजयांत सांगितलें आहे कीं, ह्या वेळीं अदिलशहानें शिवाजी महाराजांसहि एक जरबेचें पत्र पाठवून ह्या शिरजोरपणाच्या कृत्यांबद्दल त्यांचा निषेध केला, व त्यांस विजापुरास हुजूरास येण्याविषयीं हुकूम केला. महाराजांनीं त्यास असा जबाब पाठविला कीं, माझ्या ताब्यांत आलेला सगळा प्रांत मला जहागिरीदाखल द्याल तर मी विजापुरास येतों.

सहज वठणीस येतील असें त्यास वाटलें. मुस्तफाखानानें ही कामगिरी बाजी घोरपडे यास सांगितली.

ह्या घोरपड्यानें राजांस कसें दग्यानें पकडलें हें मागें सांगितलेंच आहे.[१] त्यानें त्यांस विजापुरीं आणिल्यावर पातशहानें पुनः असें निक्षून सांगितलें कीं, तुह्मी आपल्या मुलाचें बंड मोडून टाका. दुसऱ्या सरदारांकडूनहि त्यांस पुष्कळ सांगविलें; परंतु त्या सर्वांस त्यांचा एकच जबाव होता. तो हा कीं, 'शिवाजीचा आणि आपला कांहींएक संबंध नाहीं. तो सरकाराशीं बंड करीत आहे त्याच-प्रमाणें तो माझ्याशींहि बंडखोरासारखें वर्तन करीत आहे.' मग पातशहानें राजांकडून आपल्या समक्ष शिवाजीमहाराजांला अशा आशयाचें पत्र लिहविलें कीं, 'तुह्मीं एकदम विजापुरास निघून यावें व पातशहाचे जे किल्ले कोट वगैरे बळकाविले असतील ते त्यांच्या स्वाधीन करावे. तुमच्यामुळें त्यांची आमच्यावर अतिशयित इतराजी झाली आहे.'

हें असें वडिलांचें पत्र आलें तेव्हां महाराजांला मोठा विचार पडला. आप-ल्यामुळें वडिलांवर संकट आलें. आतां कसें करावें ? त्यांची आज्ञा शिरसा वंद्य करून आजपर्यंत मिळविलेले किल्ले व प्रांत सोडून देऊन यवनांचे अंकित होऊन राहावें तर आपण आरंभिलेलें स्तुत्य कार्य असिद्ध राहतें, आणि ज्या स्थिती-विषयीं आपणांस अतिशयित तिटकारा वाटत आहे तीच स्वीकारून राहणें भाग पडणार, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊन ते चिंताग्रस्त होऊन बसले. ही त्यांची उदासीन अवस्था पाहून सईबाईनें चिंतेचें कारण विचारलें. तेव्हां त्यांनीं तिला वडिलांच्या पत्रांतला मजकूर कळविला व पुढें काय करावें ह्मणून विचारलें. तिनें उत्तर केलें: " आह्मी स्त्रिया. आमची बुद्धि ती किती ? साहे-बांपाशीं मोठमोठे विचारकर्ते कारकून व सरदार आहेत त्यांची सल्ला घ्यावी. विचारिलेंच त्याअर्थीं मला असें वाटतें कीं, राज्य साधावें, स्वधर्माचें व गोब्राह्मणांचें रक्षण करावें अशी इच्छा धरिली आहे ती योग्य आहे. देवावर भार घालून चालावें. यश देणार तो समर्थ आहे. राज्य साधावयाचें तर मोह काय उपयोगाचा ? थोरले महाराज पडले दूरदेशीं, नाहीं तर त्यांसहि ह्या गोष्टीचा संतोष वाटता. ' हें सईबाईचें भाषण ऐकून महाराज संतोष पावले. आपल्या सारखेंच तिचें मत आहे हें पाहून त्यांस समाधान वाटलें. नंतर मातुश्री, कार-

१ भाग दुसरा पृ. ४५

कून व सरदार यांस विचारितां त्यांनींहि अशीच मसलत दिली. मग त्यांनीं शहाजीमहाराजांस पत्राचा जबाब असा पाठविला कीं, "आह्मी तिकडे आल्यानें कांहींएक उपयोग होणार नाहीं. घेतलेले किल्ले, कोट व प्रांत सोडून द्या ह्मणून सांगूं लागले तर आह्मी कांहीं सोडण्यास राजी होणार नाहीं. यास्तव आपल्या दैवीं असेल तसें आपणांस होईल, व आमच्या दैवीं असेल तसें आह्मी करूं."

हें महाराजांकडचें गेलेलें पत्र पातशहास दाखवून शहाजीराजांनीं पुनः अशी विनंति केली कीं, "मुलगा आपल्या स्वाधीन बिलकुल नाहीं. त्याचें पारिपत्य हजरतीस वाटेल त्या रीतीनें करावें. मजवर विनाकारण दोषारोप करून कोपायमान होऊं नये." परंतु इतक्यानें पातशहाचें समाधान झालें नाहीं. त्याला वाटलें कीं, यांत शहाजीराजांचीच सगळी लबाडी आहे. त्यांला शिक्षा केल्यावांचून मुलगा ताळ्यावर यावयाचा नाहीं. मग त्यानें भिंतीस दगडाचा एक कोनाडा करून त्यांत बसण्यापुरती थोडीशी जागा ठेविली, व तींत राजांस चिणून एक चिरा मात्र लावावयाचा ठेविला, आणि त्यांला असें सांगितलें कीं, अमुक मुदतींत तुमचा मुलगा आम्हांस शरण आला नाहीं तर हा चिरा कायमचा बसवून टाकूं. त्या कोनाड्यांतून त्यांला दिवसांतून एकदोन वेळां काढीत व पुनः आंत ठेवून देत.

असा हा अतिभयंकर प्राणांतप्रसंग वडिलांवर आल्याचें महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांला पराकाष्ठेचें दुःख झालें, व आतां पुढें काय करावें याचा विचार पडला. आपल्या पायीं वडिलांचा प्राणनाश खचीत होतो असें मनांत येऊन त्यांचें हृदय शोकविव्हल झालें. अशा महापराक्रमी नरपुंगवाचा असा परम उद्वेगकारक रीतीनें अंत व्हावा व तो मुलाच्या बेतालपणामुळें व्हावा हें खरोखरीच सुशील पितृभक्ताच्या हृदयास अत्यंत दुःख देणारें होय. आजपर्यंत ज्या गोष्टी आपण केल्या त्या वडिलांच्या कानावर गेल्या असून त्यांनीं त्यांबद्दल आपणांस शासन केलें नाहीं, तेव्हां त्या त्यांस संमत असाव्या असें महाराजांस वाटून त्यांनीं आपला योजिलेला क्रम निश्चयानें पुढें चालविला होता. आपण हा एवढा उपद्व्याप केला त्याचा परिणाम असा घोर होईल असें त्यांस वाटलें नव्हतें; कारण त्यांस हें माहीत होतें कीं, कर्नाटकांत आपल्या वडिलांचें वर्चस्व अतिशयित वाढलें असल्यामुळें ते पातशहास एकाएकीं दाद देणार नाहींत; परंतु घोरपड्यानें त्यांस दग्यानें पकडून विजापुरास आणिलें ह्मणून हा दुर्धर प्रसंग त्यांजवर ओढवला.

खऱ्या वीर्यशाली व दृढनिश्चयी पुरुषाची परीक्षा अशाच विकट प्रसंगीं होत असते. महाराजांच्या अंगचे अनेक गुण ह्या भयंकर प्रसंगानें चांगले कसास लागले. एक तर त्यांची पितृभक्ति किती निःसीम होती हें दिसून आलें. ते केवळ स्वार्थसाधु व राज्यलोभी असते तर त्यांनीं स्वपित्याच्या जिवाची परवा केली नसती. राज्यतृष्णेस वश होऊन पितृहत्या करण्यासहि औरंगजेबासारखे नराधम प्रवृत्त होतात, तर स्वकष्टानें संपादिलेलें राज्य स्वपित्याच्या प्राणरक्षणासाठीं कोण सोडण्यास तयार होईल ? परंतु महाराज ह्या कोटींतले मानव नव्हते. दुसरा मोठा गुण म्हटला म्हणजे आरंभिलेलें सत्कार्य कसेंहि संकट प्राप्त झालें तरी कदापि असिद्ध सोडावयाचें नाहीं, असा अढळ निश्चय हा होय. यवनांच्या सत्तेंतून स्वदेश सोडवून स्वतंत्र करण्याचा जो निर्धार एक वेळ केला तो ह्या वेळीं पितृमोहास्तव चळण्याचा समय प्राप्त झाला होता. कृतसंकल्प सोडला नाहीं तर पितृहत्येस आपण कारण होतों, व पितृरक्षण करावयासाठीं यवनांस शरण जावें तर केलेला संकल्प असिद्ध राहून जगांत आपलें हसें होतें; ह्याप्रमाणें 'इकडे आड आणि इकडे विहीर' अशी महाराजांची स्थिति ह्या वेळीं होऊन गेली; परंतु महाराजांनीं ह्या प्रसंगीं स्वसंकल्प कायम राखून पितृसंकटनिवारणाची जी अजब युक्ति योजिली तीवरून त्यांच्या अंगची कल्पकता व धूर्तता चांगलीच प्रत्ययास आली.

हा काळपावेतों त्यांनीं मोगलांच्या मुलखास यत्किंचित्‌हि उपद्रव केला नव्हता. याचें एक कारण तर उघडच होतें कीं, दोन्ही पातशाहतींशीं एकदम विरोध करणें इष्ट नव्हतें. शिवाय मोगलांचा बंदोबस्त सरहद्दीच्या मुलखांत विशेष चांगला होता. दुसरें असेंहि कारण असावें कीं, विजापूरसरकाराची सत्ता दुर्बळ करून टाकणारा रिपु उत्पन्न व्हावा, व शहाजीराजांसारख्या शूर व बलाढ्य सरदारानें किंवा त्यांच्या वीर्यशाली पुत्रानें फिसाद करावी हें मोगलबादशहास इष्टच वाटण्यासारखें होतें. यास्तव विजापूरसरकाराशीं युद्धप्रसंग करावे लागून यदाकदाचित् आपला पाडाव होऊं लागला तर मोगलांचा आश्रय स्वीकारून आपणांस सावरतां येईल असें महाराजांस वाटल्यावरून त्यांनीं त्या सरकारास मुळींच दुखविलें नव्हतें.

मोगल बादशहाचा उद्देश महाराजांस पक्का माहीत असल्यावरून त्याला ह्या वेळीं अशी खात्री वाटली कीं, आपण त्याच्यापाशीं मदत मागितली असतां ती तो तत्काळ देईल. मग त्यांनीं शहाजहान बादशहास त्याचा मुलगा मुरादबक्ष जो या वेळीं दक्षिणेंत सुमेदार होता, त्याच्याद्वारें असा अर्ज केला कीं, "आमचे

वडील शहाजीराजे यांजवर विजापूरसरकाराची इतराजी होऊन त्यांस भिंतींत चिणून मारण्याचा ठराव त्या सरकारनें केला आहे, तरी त्यांस ह्या प्राणसंकटांतून सोडविण्याची मेहरबानी करावी, व त्यांस आपल्या पदरीं घ्यावें; त्याप्रमाणेंच आह्मीहि आपल्या नोकरीस राहावयास तयार आहों. निजामशाहीच्या संबंधानें झालेला लढा मनांत न आणितां अशा शूर व इमानी सरदारास जीवदान दिलें असतां दक्षिणेंत मोगली अंमल वृद्धिंगत व दृढ करण्यास त्याच्याकडून व आह्मांकडून पुष्कळ साहाय्य होईल." अशा आशयाचा अर्ज रघुनाथपंत मुरादबक्षाकडे घेऊन गेला तेव्हां अर्थात्‌च त्याच्या तोंडास पाणी सुटलें असावें. शहाजीराजांनीं निजामशाहीस हस्तालंब देऊन विलक्षण शौर्य व पराक्रम प्रकट केला होता त्याचा विसर त्यास पडला नव्हता. त्याप्रमाणेंच शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं प्रदर्शित केलेली अचाट कर्तवगारी व युक्तिमत्ता त्याच्या कानीं वेळोवेळीं गेलीच असावी. तेव्हां असे पराक्रमी व शूर सरदार आपणास अनुकूल झाले तर निजामशाहीप्रमाणें अदिलशाही व कुतुबशाही बुडविण्यास आपणास विलंब लागणार नाहीं असें त्यास वाटणें सहाजिक होतें.

महाराजांच्या ह्या नम्रतेच्या अर्जाचा जबाब मुरादबक्ष यानें सन १६४८च्या मार्चमहिन्यांत असा पाठविला कीं, तुमचें काय मागणें आहे तें कळविण्यासाठीं तुह्मीं आपला एकादा विश्वासू वकील इकडे पाठवावा. त्याप्रमाणें महाराजांनीं वकील पाठविला. मुरादबक्षानें शहाजहान बादशहास ही गोष्ट कळवून महाराजांचा अर्ज मान्य करण्याविषयीं रदबदली केली, तेव्हां त्या बादशहाचें मन वळून त्यानें विजापूरसरकारास असा खलिता पाठविला कीं, शहाजीराजे भोंसले यांस कोणत्याहि प्रकारचें शासन न करितां सोडून द्यावें; व महाराजांस स. १६४९ च्या आगस्ट महिन्यांत मुरादाच्याद्वारें असा जबाब लिहिला कीं, " शहाजीराजांचें पूर्वीचें गैरवर्तन मनांत न आणितां त्यांला आमच्याकडे नोकरीस ठेवण्यास आम्ही राजी आहों, व तुम्हांसहि पांच हजार स्वारांची मनसब देण्यास तयार आहों. तरी तुम्हीं आपल्या वडिलांस व इतर नातलगांस घेऊन दरबारीं रुजू व्हावें." ह्या नंतर दोन महिन्यांनीं मुरादानें शहाजीराजांसही अशा आशयाचें पत्र पाठविलें, कीं, तुमचे पुत्र शिवाजी यांनीं तुमच्या सुटकेविषयीं अर्ज करून आपण हुजूरची नोकरी पतकरण्याची इच्छा प्रदर्शित केली हें पाहून आह्मांस समाधान वाटलें, व तुमचे मागील अपराध मनास न आणितां तुमची सुटका करण्याविषयीं लिहिलें आहे. आम्ही बादशहाकडे जाणार आहों. त्यांच्याकडे

तुमच्यासंबंधानें रदबदली करून तुमची पुनरपि नोकरीस राहण्याविषयींची विनंति मान्य करावयास लावूं. तुम्हीं आपला एक इतबारी वकील मात्र पाठवा ह्मणजे त्याच्याबरोबर कौलाचें फर्मान व तुमचे पुत्र संभाजी वगैरे यांस पूर्वीप्रमाणें मनसबा देण्यांत येतील. मोगलदरबाराशीं मात्र तुम्हीं इतःपर इमानानें वागलें पाहिजे. तुमच्यावर ह्या दरबाराची पूर्ण कृपा आहे याचा सूचक ह्मणून तुह्मांकरितां पोशाख पाठविला आहे त्याचा स्वीकार करावा."

शहाजहानाचा खलिता अदिलशहास असान्य करण्याची छाती नव्हती. कारण त्यांचा मागें तह झाला असून मोगलबादशहास नाखुष केल्यास आपलें मोठेंच नुकसान होईल ही दहशत अदिलशहास होती. त्यानें शहाजीराजांस जामिनावर खुलें केलें[1]. परंतु त्यांस विजापूरशहर सोडून जाण्याची सक्त मनाई केली. तेथें

१ कित्येक बखरकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, रणदुल्लाखान व मुरारपंत यांच्या रदबदलीनें शहाजीराजे मुक्त झाले. त्यांनीं पातशहास असें सांगितलें ह्मणतात कीं, अशा थोर व शूर सरदाराचा अशा निंद्य रीतीनें वध केल्यानें आपला दुर्लौकिक होईल, व सर्व मराठे सरदार आपणांवर बिथरतील. परंतु हें खरें नसावें; कारण हे दोघेहि मुत्सद्दी ह्या वेळीं हयात नव्हते असें दिसतें. रणदुल्लाखानाच्या रदबदलीचा चमत्कारिक प्रकार मागें दुसऱ्या भागांतील एका टिपेंत दिला आहे. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, शहाजहानानें अदिलशहास खलिता पाठविला असावा असें वाटत नाहीं; तर रणदुल्लाखानानें रदबदली केल्यामुळेंच शहाजीराजांची सुटका झाली असावी; परंतु मुरादबक्षाकडून शिवाजी महाराजांस व शहाजीराजांस आलेलीं पत्रें त्यांनीं रा. ब. पारसनीस यांजकडे मूळ पारशी भाषेंतलीं आहेत तीं खरीं मानून त्यांचा अनुवाद केला आहे. त्यांतलें तिसरें पत्र मुरादबक्षानें शिवाजीमहाराजांच्या मार्च महिन्यांतल्या अर्जानंतर सहा महिन्यांनीं खुद्द शहाजीराजांस लिहिलें असून त्यांना त्याबरोबर पोषाखहि पाठविला होता, आणि मोगलांच्या नोकरीस राहण्यासंबंधाचें बोलणें करण्यास वकील पाठवावा असें त्यानें लिहिलें होतें; आणि आगस्ट महिन्यांत त्यानें शिवाजीमहाराजांस लिहिलेल्या पत्रांत शहाजीराजांस वगैरे घेऊन हुजुरास येण्याविषयीं लिहिलें होतें. जेधे यांची शकावली खरी मानिली तर शहाजीराजे जून महिन्याच्या सुमारास (ज्ये. शु. पौर्णिमेस) मुक्त झाले असावे. मि. किंकेड ह्मणतात कीं, शहाजीराजांस शहाजहान बादशहाकडून वर दिलेल्या आशयाचें पत्र विजापुरास आलें तें पाहून अदिलशहाला मोठी चिंता उत्पन्न झाली असावी. शहाजीराजांचा वध केला तर शिवाजीमहाराज मोगल बादशहाचे अंकित होऊन त्यांनीं जिंकलेले मुलूख मोगलांच्या सत्तेखालीं जातील आणि शहाजीराजे आतां त्यांचे अंकित झाल्यामुळें त्यांचा आपण वध केला तर त्याबद्दल मोगल बादशहा आपणाकडे जाब मागील, असा विचार त्याला पडला. मग शहाजीराजांचे मित्र मुरार जगदेव व रणदुल्लाखान यांनीं रदबदली केल्यावरून त्यानें त्यांस सोडून दिलें.

त्यांस नजरकैदेंत ठेविलें. ह्यानंतर शहाजीराजे विजापुरास सुमारें चार वर्षे अडकून राहिले होते. तेथून सुटून जाण्याचे त्यांनीं नाना प्रयत्न केले; परंतु अदिलशहा त्यांस आपल्या कर्नाटकांतील जहागिरींत कांहीं केल्या जाऊं देईना. त्यांच्या वतीनें बड्याबड्या सरदारांनीं पादशहाची पुष्कळ समजूत केली, पण त्यानें आपला ठराव पालटला नाहीं. चार वर्षांनंतर राजांस कर्नाटकांत जाऊं देण्यास मुख्यतः असें कारण झालें कीं, त्या मुलखांत जिकडेतिकडे धुमाळी सुरू होऊन पातशहाचा तिकडील अंमल नाहींसा होण्याचा रंग आला. तेव्हां तिकडील पुंडांचा बंदोबस्त लावण्याचें काम अत्यंत कठीण असून तें शहाजीराजांसारख्या हुशार व शूर सरदाराच्या हातूनच पार पडण्यासारखें होतें, हें जाणून अदिलशहास राजांला तिकडे रवाना करणें भाग पडलें; परंतु त्यांस तिकडे पाठविण्यापूर्वी त्यानें त्यांच्याकडून अशी आणभाक करून घेतली कीं, त्यांनीं मुधोळकरास व त्याच्या जाहगिरीस कदापि उपद्रव करूं नये. पातशहा इतकेंच करून थांबला नाहीं तर त्यांनीं झालेली गोष्ट विसरून जाऊन परस्परांमध्यें सलोखा व्हावा ह्मणून त्यानें त्यांस असें सांगितलें कीं, तुह्मीं आपआपल्या इनाम जमिनींची अदलाबदल करावी. घोरपड्यानें कर्नाटकांतील सगळी जाहगीर शहाजीराजांस द्यावी व त्यांनीं कऱ्हाड प्रांतावरील आपले हक्क घोरपड्यास द्यावे. पादशहाच्या ह्या हुकमावरून त्यांनीं ही अशी अदलाबदल केली.

परंतु शहाजीराजांच्या मनांतला घोरपड्याविषयींचा दंश किमपि गेला नाहीं. नजरकैदेंतून सुटून कर्नाटकांत पाऊल पडतांच राजांनीं शिवाजीमहाराजांला असें पत्र लिहिलें कीं, 'तुह्मी आमचे खरे पुत्र असाल तर बाजी घोरपड्यास शिक्षा कराल.' खरें ह्मटलें असतां हा राजांकडचा निरोप त्यांस हवा होता असें नाहीं. त्यांच्या मनांत घोरपड्याविषयीं पुरा द्वेष उत्पन्न होऊन ते त्यास शिक्षा करण्याची योग्य संधि पाहतच होते. ही संधि त्यांस पुढें आठनऊ वर्षांनीं आली. शहाजीराजांनीं मनावर घेतलें असतें तर त्याचा सूड उगविण्यास त्यांला उशीर लागला नसता; परंतु त्यास पातशहाचा आश्रय असल्यामुळें त्याशीं उघड वैर करवेना. पुढें स. १६६१ च्या सुमारास वाडीचे खेमसावंत व लखमसावंत देसाई यांनीं विजापूरकरांची मदत घेऊन शिवाजीमहाराजांशीं लढाई करण्याचा बेत केला, तेव्हां त्यांच्या मदतीस ह्या बाजी घोरपड्यास दिलें. त्यावरून घोरपडे विजापूरकरांच्या सैन्यासह कोंकणांत यावयास निघाला. तो तिकडे जाण्यापूर्वी पहिल्यानें आपलें गांव मुधोळ येथें गेला. महाराजांला घोरपडे

आल्याची खबर लागतांच त्यांनीं विशाळगडावरून मोठ्या वेगानें कूच करून जाऊन मुधोळावर अकस्मात् छापा घातला. घोरपड्याची व त्यांची मोठ्या निकराची लढाई झाली. तींत घोरपडे पडला. मग महाराजांनीं सगळें मुधोळ शहर लुटून जाळून उद्ध्वस्त करून टाकलें, व घोरपड्याचे सगळे नातलग व हातीं लागले तितके लोक पकडून ठार मारिले. असें सांगतात कीं, ह्या वेळीं सुमारें तीन हजार लोकांचा संहार महाराजांनीं केला! एवढें भयंकर कृत्य ह्यापूर्वी किंवा ह्यानंतर त्यांच्या हातून कधींहि झालें नाहीं. परंतु यवनांचा पक्ष धरून केवळ आपला तळिराम गार करण्यासाठीं ह्या घोरपड्यानें[1] शहाजीराजांचा जीव धोक्यांत घातला ह्याबद्दल महाराजांच्या मनांत केवढा प्रखर दंश होता हें यावरून दिसून येतें, व पितृभक्ति त्यांच्या ठायीं किती उज्ज्वल होती हेंहि चांगलें व्यक्त होतें.

शहाजीराजे विजापुरास १६४९ पासून १६५३ पर्यंत नजरकैदेंत होते. तितक्या अवकाशांत महाराजांनीं विजापूरसरकारच्या मुलखास कांहींएक उपद्रव केला नाहीं. कारण उघडच होतें कीं, आपल्या पूर्वक्रमास अनुसरून यत्किंचित् गडबड त्या सरकारच्या प्रांतांत केली असतां आपल्या प्रिय पित्याच्या जिवास धोका आहे हें ते जाणून होते. बरें मोगलांच्या मुलखांत कांहीं धामधूम करूं म्हटलें तर तिकडून मोगलबादशहाचा रोष होऊन आपल्या पित्यावर पुनः प्राणसंकट यावयाचें, हें त्यांस पक्कें माहीत होतें. यास्तव हा एवढा काळ त्यांस जागच्या जागीं स्वस्थ बसून काढावा लागला. त्यांत सुख मानण्यासारखी गोष्ट एवढीच होती कीं, विजापूरसरकारानें मोगलबादशहाच्या भीतीस्तव महाराजांपाशीं अशी अट घातली नाहीं कीं, आमचे जे किल्ले व प्रांत तुह्मीं घेतले आहेत ते आमचे आह्मांस परत दिले नाहींत तर आम्ही शहाजीराजांस देहांतशासन करूं.

१ बाजी घोरपड्याचा मालोजी नांवाचा एक मुलगा ह्या गडबडींत बचावला असून तो पुढें आपल्या बापाच्या जहागिरीचा मालक झाला. हा मालोजी मोठा पराक्रमी निपजला. असा बलाढ्य सरदार आपणांस वश झाल्यानें आपलें मोठें कार्य होईल असें वाटून महाराजांनीं त्याला भागानगराकडून एक पत्र पाठविलें व त्यांत असें दर्शविलें कीं, घोरपडे व भोंसले ह्या घराण्यांतील कलह नाहींसा होऊन परस्परांचें सख्य व्हावें व उभयतां मिळून यवनांस पादाक्रांत करून मराठ्यांचें राज्य स्थापावें असें आमच्या मनांत आहे. परंतु ह्या सलोख्याच्या पत्रानें हा मालोजी वळला नाहीं. तो शेवटपर्यंत विजापूरकरांच्या नोकरीस राहिला.

महाराजांनीं ह्या एवढ्या अवकाशांत काबीज केलेल्या किल्ल्यांची दागदुजी व व्यवस्था नीट केली, व हातीं आलेल्या प्रांतांत जमाबंदीची वगैरे शिस्त लाविली.

आतां विजापूरसरकारानें तरी शिवाजीमहाराजांचें पारिपत्य करण्याचा प्रयत्न एवढ्या अवकाशांत केला नाहीं, याचें कारण असें असावें कीं, त्यांनीं मोगल बादशहास शरण जाऊन त्या सरकारास शह दिला होता, व ते मोगलांच्या पदरीं नोकरी करण्यास तयार झाले होते हें अदिलशहास कळून चुकलें होतें. यास्तव त्यांच्या वाटेस ह्या वेळीं गेलें असतां काबीज केलेले किल्ले व प्रांत मोगलांच्या स्वाधीन करून त्यास शरण जाऊन ते त्यांस आपणावर स्वारी करण्यास चिथावून देतील, आणि मग आपली धडगत राहणार नाहीं अशी दहशत अदिलशहास वाटणें साहजिक होतें.

भाग नववा.

मोगलांशीं संबंध.

१६५०-५७

पितृसंकटनिवारणार्थ व आरंभिलेलें कार्य सिद्धीस न्यावयास आलेला जबरदस्त प्रत्यवाय नाहींसा करण्यासाठीं महाराजांनीं केवळ निरुपायास्तव शहाजहान बादशहास पूर्वोक्त प्रकारें शरण जाऊन त्याची नोकरी पतकरण्याचा हेतु केवळ बाह्यात्कारी दर्शविला. त्याच्या साहाय्यानें पित्याची मुक्तता झाल्यावर त्याच्याशीं केलेला करार पाळण्यास महाराज टंगळमंगळ करूं लागले. खरें ह्मटलें असतां ही त्यांनीं त्या बादशहास केवळ गुलकावणी दाखविली. यवनांची ताबेदारी प्राण गेल्याहि करावयाची नाहीं असा दृढ संकल्प महाराजांनीं केला होता तो अशा संकटानें ढळणारा नव्हता.

पुढें दिल्लीपतीकडून महाराजांस असा तगादा आला कीं, तुह्मीं आपल्या कराराप्रमाणें वागावें, व आमच्याकडे नोकरीस येऊन आह्मी देऊं केलेली मनसब स्वीकारावी. हा तगादा महाराजांनीं मोठ्या युक्तीनें टाळला. त्यांनीं मुरादाकडे आपला वकील रघुनाथपंत यास पाठवून अशी मागणी केली कीं, "जुन्नर व अहमदनगर ह्या प्रांतांत आमचे वडिलोपार्जित सरदेशमुखीचे हक्क अलीकडे वसूल झालेले नाहींत, ते आमचे हक्क ह्या प्रांतांत मंजूर व्हावे." त्यानें महाराजांला असें उत्तर पाठविलें कीं, आह्मी बादशहाच्या हुजुरास गेल्यावर तुमच्या मागणीचा अनुकूळ विचार होईल. परंतु आपणांकडील एक वकील मात्र पाठवून द्यावा, त्यास विचारूं तो मजकूर समजावून देतां आला पाहिजे, ह्मणजे काम होण्यास दिरंग लागणार नाहीं. हें असें पत्र त्या शहाजाद्याकडून १६४९ सालच्या अखेरीस आलें होतें. ह्याप्रमाणें शहाजहानाचा नोकरी धरण्याविषयींचा आग्रह महाराजांनीं कांहींना कांहीं निमित्त पुढें करून चालढकलीवर टाकला.

सन १६५७ त शहाजहानानें आपला पुत्र औरंगजेब व मीरजुमला यांस विजापूरचें राज्य काबीज करण्यासाठीं मोठें सैन्य देऊन रवाना केलें [१] त्यांनीं सरहद्दीवरचे कल्याण, बेदर वगैरे किल्ले सर करण्याचा सपाटा चालविला. तेव्हां महाराजांनीं औरंगजेबापाशीं स्नेहभावाचें बोलणें लावून असें कळविलें कीं, "आम्ही दिल्लीपतीचे नोकर आहों. आम्ही तुह्मांला ह्या मोहिमेंत लागेल तें साहाय्य करण्यास तयार आहों. आम्हीं विजापूरकरांचे जे किल्ले व प्रांत हस्तगत केले आहेत ते आमच्याकडे राहूं द्यावे. विजापूरकरांचे समुद्रकिनाऱ्याचे दाभोळ वगैरे प्रांत आम्ही तुमच्यासाठीं काबीज करितों." हें महाराजांचें बोलणें त्या शहाजाद्यास मान्य होणें साहजिक होतें; कारण त्याला महाराजांची योग्यता चांगली महशूर होती. त्यानें त्यांस पत्र लिहून कळविलें कीं, तुमच्या ताब्यांत विजापूरसरकाराचा जो प्रांत आहे त्यास आम्ही इतःपर हात लावणार नाहीं. तुमच्या मनांत समुद्रकिनाऱ्याचा मुलूख काबीज करण्याचें आहे त्याप्रमाणें तुह्मीं अवश्य करावें.

ह्या वेळीं औरंगजेबाच्या मनांत शिवाजीमहाराजांची मुलाखत घेऊन त्यांला असें प्रत्यक्ष सांगावयाचें होतें कीं, 'ह्या मोहिमेंत तुमचा आमचा हितसंबंध सारखाच आहे; तुह्मी आह्मांला सामील होऊन मनापासून मदत कराल तर त्यांत तुमचें पुष्कळ कल्याण होणार आहे.' अशा आशयाचें त्यानें महाराजांला पुढें पत्रहि पाठविलें होतें. ह्याप्रमाणें आमीष दाखवून महाराजांला वश करून घेण्याचा ह्या शहाजाद्यानें बराच प्रयत्न केला; परंतु महाराज कसले वस्ताद! त्याच्या गुलकावणीला ते मुळींच फसले नाहींत. आपण दिल्लीपतीचे ताबेदार आहों असे निरोप ते त्याला वारंवार पाठवीत, एवढेंच. ह्याप्रमाणें औरंगजेबाला नम्रता दाखवून त्यांनीं त्याच्या सैन्याची वावटळ आपल्या मुलखास कांहींएक उपद्रव न होऊं देतां दूर घालविली. मोगलांचें सैन्य लांब जाऊन विजापूरकरांशीं लढण्यांत गुंतलें आहे असें पाहून महाराजांनीं आपलें सामर्थ्य साधेल त्या उपायानें वाढविण्याचा निर्धार केला.

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, औरंगजेब स. १६५३ पासून दक्षिणेंतील सुभ्यावर आला असून स. १६५६ त तो गोवळकोंड्याच्या शहाशीं लढत होता. स. १६५६ च्या नवेंबर महिन्यांत महमद आदिलशहा वारला तेव्हां त्यानें विजापुरावर स्वारी करण्याची तयारी करून त्या दरबारच्या सरदारांस व मांडलिकांस वश करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हां शिवाजी महाराजांनीं अहमदनगरचा मोगल सुभेदार मुलताफतखान याच्याद्वारें औरंगजेबापाशीं स्नेहभावाचें बोलणें लाविलें.

यवनी बखरींच्या आधारानें प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, मोगलांनीं अदिलशाही मुलखांत धुमाकूळ मांडला तेव्हां त्या दरबारानें शिवाजीमहाराजांस फार मोठी लालूच दाखवून मोगलांच्या नैर्ऋतीकडील प्रांतावर हल्ला करावयास सांगितलें. तें अर्थात् अशा हेतूनें कीं, मोगल अदिलशहाच्या ईशान्येकडील प्रांतावर चालून येऊन बेदरास त्यांनीं वेढा दिला होता, तो उठवून ते आपल्या प्रांताच्या रक्षणार्थ परत जातील. ह्याप्रमाणें त्यांनीं मिनाजी भोंसले व काशी यांस तिकडे स्वारी करावयास पाठविलें. त्यांनीं स. १६५७ च्या मार्च महिन्यांत भिमानदी ओलांडून चामारगोंद्याचा प्रांत लुटण्याचा धूमधडाका चालविला; अशी लुटालूट करीत ते थेट अहमदनगराच्या वेशीपर्यंत जाऊन थडकले.

येणेंप्रमाणें मिनाजीस पूर्वेकडे अहमदनगर प्रांतांत पाठवून महाराज स्वतः जुन्नर शहरावर चालून गेले. हें शहर या वेळीं चांगलें संपन्न असून महाराज त्या शहरासंबंधानें व अहमदनगरासंबंधानें दिल्लीपतीपाशीं हक्क सांगत होते. परंतु तो त्यांचा हक्क त्यानें मुळींच कानावर घेतला नव्हता. यास्तव ह्या गोष्टीचा सूड उगविण्याच्या इराद्यानें त्यांनीं तीं शहरें लुटण्याचा विचार मनांत आणिला होता. जुन्नरशहरावर त्यांनीं रात्रीचा छापा घातला आणि तटाला दोऱ्या लावून आंत उतरून तेथल्या ठाण्यावरील लोकांची कत्तल उडविली आणि तें शहर यथेच्छ लुटलें. त्यांत त्यांस तीन लाख होन, दोनशें घोडे व इतर पुष्कळ मोलवान् चीजवस्त सांपडली. ही लूट त्यांनीं लागोलाग पुण्यापर्यंत नेऊन पोंचविली. तेथें कांहीं लोक पूर्वींच ठेवून दिले होते. त्यांच्या हवालीं ती करून त्यांस ती राजगडास ताबडतोब न्यावयास सांगितलें.

औरंगजेबास ही गोष्ट कळली तेव्हां त्यानें तेथल्या ठाणेदारास मोठा ठपका देऊन त्याच्या मदतीस कांहीं सैन्य रवाना केलें. त्यानें नसिरीखान, इराजखान व दुसऱ्या कांहीं सरदारांस तीन हजार लोक देऊन अहमदनगर प्रांताचें रक्षण करण्यास व शिवाजीमहाराजांच्या मुलखावर स्वारी करण्यास पाठविलें. त्याप्रमाणेंच रावकर्णनामा सरदार औरंगाबादेकडून शहाजाद्याचा मदतीस येत होता त्यासहि त्यानें अहमदनगर प्रांतांत शिवाजी महाराजांवर जावयास सांगितलें; आणि शास्ताखानास आपल्याकडचे एक हजार लोक तिकडे घेऊन जाण्याचा हुकुम केला. इकडे मराठे अहमदनगरापर्यंत लुटालूट करीत आले, हें ऐकून अहमदनगरचा किल्लेदार मुलताफतखान त्यांच्यावर चालून गेला; आणि त्यानें चामारगोंद्याचा हल्ला उठवून मिनाजीचा पाठलाग केला. पण त्यानें

त्यांस दाद दिली नाहीं. तो त्या प्रांतांत एकसारखा धुमाकुळ उडवीत होता. जुन्नर शहर लुटल्यावर महाराज त्याच्या आसपासचा प्रांत लुटीत असतां रावकर्ण व शास्ताखान त्यांच्यावर चालून आले. तेव्हां ते जुन्नर परगण्यांतून निसटून जाऊन अहमदनगर परगण्यांत शिरले आणि तिकडे लुटालूट करूं लागले; आणि अहमदनगरापाशीं कांहीं लोकांनिशीं ते अकस्मात् आले आणि शहरच्या पेठा लुटूं लागले. ही बातमी किल्ल्यावर पोंचतांच तेथून मुलतफातखानानें कांहीं लोक शहराच्या बचावासाठीं रवाना केले.त्यामुळें त्यांस तें शहर हवेंतसें लुटावयास सांपडलें नाहीं. तरी ह्या हल्ल्यांत त्यांस बरेंच द्रव्य मिळालें.[1] सातशें घोडे व चार हत्ती त्यांच्या हातीं लागले. हे घेऊन महाराज शत्रूच्या तावडींतून पार निघून गेले. ह्या झटापटींत त्यांचे कित्येक लोक प्राणांस मुकले. ह्या वेळीं आणखी वर सांगितलेल्या नसरीखानानेंहि त्यांच्याशीं लगट केली होती. ह्या सरदाराबरोबर मोठें सैन्य असल्यामुळें महाराजांचा निभाव न लागून ते शत्रूस झुकांडी देऊन पार निघून गेले. मोगलांचें घोडदळ अगदीं थकून गेल्यामुळें त्यांचा पाठलाग करण्याचें त्यांस त्राण उरलें नव्हतें.

ही लूट मिळाल्यावर महाराजांनीं आपलें घोडदळ वाढविण्याचा सपाटा चालविला. वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांस जुन्नर व अहमदनगर ह्या शहरांत पुष्कळ घोडे मिळाले होते. त्याशिवाय आणखी जिकडून घोडा मिळेल तिकडून तो खरेदी करून आणिला. त्यांवर आपले बारगीर स्वार केले व मराठे शिलेदार मिळाले तेवढे चाकरीस ठेविले. ह्यापूर्वी जें घोडदळ महाराजांपाशीं होतें त्यावर माणकोजी दहातोंडे यास मुख्य नेमिलें असून त्यास सरनौबत हा किताब दिला होता. हा माणकोजी पूर्वी शहाजीराजांच्या नोकरीस असून मोठा अनुभवशीर होता. त्यानें ह्या घोडदळाची व्यवस्था उत्तम ठेविली होती. तो वारला तेव्हां त्याच्या जागीं नेताजी पालकर नामक एका शूर सरदाराची नेमणूक महाराजांनीं केली. हा पालकर मोठा हुशार व धाडशी होता. त्याचा मराठे शिलेदारांत मोठा लौकिक होता. त्याच्या वशिल्यानें पुष्कळ शिलेदार महाराजांच्या नोकरीस येऊन राहिले.

शिवाजीमहाराजांनीं मोगलांच्या जुन्नर व अहमदनगर परगण्यांत धुमाकूळ उडवून देऊन पाठीवर मोगलांचें सैन्य असूनहि हीं दोन्हीं शहरें लुटलीं,

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, मुलतफातखानानें शहरांतल्या लोकांचा व त्यांच्या चीजवस्तीचा बचाव व्हावा ह्मणून त्यांस किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें.

आणि शेवटीं त्यांच्या सरदारांस दाद न देतां आपल्या सुरक्षित किल्ल्यांत परत गेले हें पाहून औरंगजेब संतप्त झाला आणि त्यानें नसरीखान वगैरे सरदारांस असा एकसहा हुकूम दिला कीं, ‘ मराठे सांपडतील तेथें त्यांची कत्तल उडवावी. शिवाजी महाराजांच्या प्रांतांत शिरून तेथल्या लोकांचा संहार करावा; किंवा त्यांस गुलाम करावें. त्याचीं पुणें, चाकण वगैरे ठाणीं सर करून साफ विध्वस्त करून टाकावीं. मोगली अमलांतल्या ज्या देशमुखांनीं किंवा इतर शेतकऱ्यांनीं मराठ्यांस भर दिली असेल त्यांचा वध करावा. त्यांची कींव अशी मुळीं करूं नये.’ विजापूरकरांशीं युद्ध जुंपलें होतें तोंपर्यंत आपला नैर्ऋतीकडचा प्रांत मराठ्यांच्या हातीं लागूं नये ह्मणून त्यानें त्या बाजूच्या चारपांच ठिकाणीं आपल्या लष्कराचीं ठाणीं करून त्यांस अशी ताकीद दिली कीं, मराठ्यांचा मोगली मुलखांत बिलकुल शिरकाव होऊं देऊं नये; आणि त्यांच्या मुलखांत वारंवार छापे घालून तो उध्वस्त करावा. परंतु औरंगजेबाच्या हुकमाची अंमलबजावणी करण्यास त्याच्या सरदारांस महाराजांनीं बिलकुल सवड दिली नाहीं.

पुढें मोगलांनीं विजापूरकरांचा जिकडूनतिकडून मोड करून त्यांस अगदीं जेरीस आणिलें, हें वर्तमान महाराजांच्या कानीं आलें तेव्हां आतां आपली वाट काय होते याची धास्ती त्यांस उत्पन्न झाली. विजापूरकरांचा पुरा पराभव केल्यावर औरंगजेब आपल्यावर उलटला असतां त्याच्याशीं टक्कर देण्याचें सामर्थ्य आपणांस अद्यापि आलेलें नाहीं हें त्यांस माहीत होतें. यास्तव हें संकट सामोपचारानें टळतें तर पाहावें असा विचार करून महाराजांनीं औरंगजेबास अगदीं नम्रतापूर्वक अर्ज केला कीं, ‘मीं आपल्या दोन शहरांस उपद्रव दिला त्याबद्दल मला क्षमा करावी. अशी आगळीक मी पुनः कधीं करणार नाहीं. इतःपर मी आपल्या सेवेंत हजर राहून अगदीं इमानानें वागेन. आपला पक्ष मी कदापि सोडणार नाहीं.’ ह्या आशयाचें पत्र लिहून आणखी ह्या आपल्या

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, हा अर्ज त्यांनीं नसरीखानास केल्यावरून त्यानें त्यांस असा निरोप पाठविला कीं, तुह्मीं आपला वकील आमच्याकडे पाठवून काय मागणी करावयाची असेल ती करा. त्यावरून महाराजांनीं रघुनाथपंतास प्रथम त्या सरदाराकडे पाठविलें. तेव्हां त्यानें औरंगजेबास ही गोष्ट कळविली; परंतु त्यानें कांहींएक निश्चित जबाब दिला नाहीं. त्यावरून त्यांनीं पुनः खुद्द औरंगजेबाला विनंति अर्ज लिहिला.

ह्मणण्याची खातरजमा करण्याकरितां आपला विश्वासू व हुशार वकील रघुनाथ बल्लाळ कोर्डे यास त्यांनीं शहाजाद्याकडे पाठविलें.

परंतु इतक्यांत शहाजहान आजारी पडल्याचें पत्र औरंगजेबाची बहीण रोशनार हिजकडून आल्यामुळें व विजापूरकरांशीं तह होऊन दक्षिणेंतली कामगिरी बहुतेक आटोपल्यासारखीच झाल्यावरून तो आपली फौज घेऊन दिल्लीकडे लगबगीनें गेला. तो उत्तरेकडे चालला आहे असें पाहून महाराजांनीं त्याच्याकडे कृष्णाजी भास्कर[१] ह्या नांवाचा दुसरा एक वकील पाठविला, व त्यास असें कळविलें कीं, आम्ही जो दिल्लीपतीचा अपराध केला आहे त्याबद्दल आम्हांस आतां फारच पस्तावा वाटत आहे. आम्हीं इकडे पुष्कळ घोडेस्वार जमा केले आहेत. प्रस्तुतसारख्या प्रसंगीं आपणांस जरुरी असल्यास साहाय्य करण्यास आम्ही तयार आहों; आणि दक्षिणेंतील तुमच्या मुलखाचें रक्षण तुमच्या पश्चात् करण्याचें काम आमच्यावर सोंपविलें असतां आम्ही तें मोठ्या खुशीनें पतकरूं. परंतु आपल्या हातीं गेलेल्या प्रांतांत आमचे कांहीं वंशपरंपरागत आलेले हक्क आहेत ते आपण चालू करावे; आमच्या घराण्याच्या जाहगिरीचा कांहीं भाग आपल्या कबजांत गेला आहे तो आह्मांस परत मिळावा, व जुन्नर आणि अहमदनगर ह्या प्रांतांतील आमची देशमुखी आह्मांस परत मिळावी; ह्मणजे आह्मी आपल्या लोकांनिशीं दिल्लीपतीची जी नोकरी बजावूं तीबद्दलचा मोबदला आह्मांस मिळाल्यासारखें होईल. त्याप्रमाणेंच कोंकणप्रांत अदिलखानाच्या ताब्यांत दिला आहे त्याची व्यवस्था त्याच्याकडून चांगलीशी लागलेली नाहीं. हा प्रांत आमच्याकडे दिल्यास पुष्कळ फायदा होणार आहे."

ह्या आशयाचें पत्र घेऊन महाराजांचा वकील औरंगजेबाकडे गेला त्या वेळीं तो अगदीं गडबडींत होता. यास्तव त्या पत्रांतील फाजील मागण्या पाहून त्याला राग तर आला नाहींच, पण त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, आपल्या प्रांतांत ज्या हक्कांच्या वगैरे मागण्या शिवाजीमहाराज करीत आहेत ते त्यांस मिळण्याची आशा तूर्त लावून ठेवावी, व विजापूरच्या राज्यांत जो त्यांनीं धुमाकूळ मांडला आहे तो तसाच चालविण्यास त्यांला उत्तेजन द्यावें, यांतच आपल्या ताब्यांतील मुलखाचा बचाव आहे. मग महाराजांच्या सदरील पत्रास त्यानें असा युक्तीनें जबाब दिला कीं, 'तुम्हीं केलेल्या अपराधांबद्दल तुम्हांस पश्चात्ताप

१ प्रो. सरकार ह्या वकिलाचें नांव रघुनाथपंत असें देतात.

झाला आहे ह्मणून तुह्मांस क्षमा केली आहे. कोंकणांतला प्रांत तुम्हीं खुशाल कवजांत घ्यावा. सोनोपंतास (आवाजी सोनदेवास) आमच्याकडे पाठवून द्यावें, म्हणजे तुमच्या वडिलोपार्जित हक्कांसंबंधानें वाटाघाट करितां येईल. तुमच्या आमच्यामध्यें शेवटचे करार नक्की झाले ह्मणजे तुम्हीं पांचशें स्वार आमच्या कुमकेस पाठवून द्यावे, व आमच्या मुलखांत बंदोबस्त व शांतता ठेवण्यासाठीं तुमचें बाकीचें सैन्य सर्वदा तयारींत ठेवावें. ”

ह्या उभयपक्षांच्या पत्रव्यवहारापासून कांहींएक निष्पन्न झालें नाहीं. उभयतांनीं परस्परांस मधाचें बोट दाखविलें एवढेंच. त्यांच्यामध्यें कायमचा असा करार कांहींच झाला नाहीं. कारण उघडच होतें कीं, औरंगजेब ह्यानंतर आपल्या बंधूंशीं लढण्यांत व बापास कैदेंत टाकून गादी बळकवण्याच्या धामधुमींत गुंतला होता. महाराजांला तरी हेंच हवें होतें. त्यांला हें ठाऊक होतें कीं, आपण केलेल्या मागण्या औरंगजेब कधींहि मान्य करणार नाहीं; परंतु त्यास अशा रीतीनें झुलविल्यानें तात्कालिक अनर्थ टळून आपला कार्यभाग साधून घेण्यास चांगला अवकाश सांपडावा ह्मणून त्यांनीं ह्या वेळीं त्यास अशी नम्रता दाखविली. औरंगजेब तरी कांहीं कमी धूर्त नव्हता. शिवाजीमहाराजांची ही नम्रता केवळ मानभावीपणाची असून आपली पाठ वळतांच ते आपल्या मुलखास त्रास देण्यास कमी करणार नाहींत हें त्यास पक्कें कळून चुकलें होतें. ह्मणून उत्तरेस जातांना त्यानें आपला सरदार मिरजुमला यास अशी ताकीद दिली कीं, नैर्ऋत्येकडील प्रांतावर चांगलें लक्ष ठेव. ‘ तो कुत्र्याचा पोर ’ टपून राहिला आहे; त्याप्रमाणेंच अदिलशहाला त्यानें असा निरोप पाठविला कीं, शिवा कांहीं किल्ल्यांत लपून छपून आहे त्याला हाकून द्या; तुह्मांला त्यास आपल्या पदरीं ठेवावयाचें असेल तर त्याला दूर कर्नाटकांत जहागीर देऊन ठेवा, ह्मणजे त्याचा आमच्या मुलखास उपद्रव होणार नाहीं.

असें सांगतात कीं, औरंगजेबानें दिल्लीस जाऊन आपल्या बापास बंदींत घालून त्याचें तक्त बळकावण्याचा इरादा मनांत आणिला. व आपल्या साहाय्यास दक्षिणेंतील सरदारांस पत्रें पाठवून बोलाविलें. इतरांबरोबर शिवाजीमहाराजांसहि ह्या आशयाचें पत्र आलें. तें वाचून पाहतांच त्यांच्या अंगावर शहारे आले. स्वपित्याविरुद्ध उठून पुत्रानें बंड करावें हें त्यांस मुळींच आवडलें नाहीं. त्यांनीं त्याचा धिक्कार केला व तें पत्र घेऊन येणारास आपल्या समोरून हांकून दिलें. इतकेंच करून महाराज थांबले नाहींत, तर त्यांनीं तें पत्र कुत्र्याच्या शेपटास

बांधून पुणें शहरांतील रस्त्यांत फिरविलें व औरंगजेबाचा ह्या कुकर्माबद्दल सर्व लोकांत उपहास केला. औरंगजेबाला आपल्या पत्राचा हा असा अनादर झालेला कळला तेव्हां त्याला फार राग आला, व त्यानें अशी प्रतिज्ञा केली कीं, ह्याबद्दल महाराजांचा लवकरच सूड उगवावयाचा. परंतु हा सूड त्याला कधींच उगवितां आला नाहीं ! फार काय पण हा महाराजांविषयींचा त्याचा रागहि लवकर नाहींसा झाला असावा. कारण असें कीं, पुढें स. १६५९ त महाराजांनीं अफजुलखानास नामोहरम केल्याचें वर्तमान त्या बादशहास कळलें तेव्हां त्यानें महाराजांस मोठ्या गौरवाचें व शाबासकीचें पत्र पाठविलें, व ह्या त्यांच्या पराक्रमाबद्दल परितोषिक ह्मणून त्यांस त्यानें विजापूरकरांच्या सरहद्दीवरील दोनतीन किल्ले दिले. इतकेंच करून तो राहिला नाहीं, तर त्यानें महाराजांस हा स्तुत्य क्रम पुढें चालविण्यास आग्रहपूर्वक सांगून असें वचन दिलें कीं, तुह्मी विजापूरकराचे जे प्रांत काबीज कराल त्यावरची खंडणी तुह्मांस माफ करण्यांत येईल. हें असें उत्तेजन औरंगजेबानें महाराजांस दिलें यांत त्याचा मतलब अर्थात् असा होता कीं, शिवाजीमहाराजांच्या हातून अदिलशाही बरीच कमजोर झाली ह्मणजे ती बुडविण्यास आपणास सोपें जाईल, व शिवाजीसारख्या बांडगुळासहि तत्काळ छाटून टाकितां येईल. परंतु हें शेवटलें काम पुढें किती जड होणार होतें हें त्या धूर्त बादशहाच्या ध्यानींमनींहि त्या वेळीं नव्हतें.

भाग दहावा.

विजापूरकरांचा आणखी मुलूख काबीज करितात.

१६५४–५८.

शहाजीराजांची विजापुराहून सुटका होऊन ते कर्नाटकांत सुखरूपपणें जाऊन पोहोंचल्यावर महाराजांनीं विजापूरसरकाराच्या राज्यांत पुनः धामधूम सुरू केली. सगळा घाटमाथा व कोंकणपट्टी आपल्या हाताशीं घालण्याचा त्यांनीं बेत केला, व आणखी किल्ले सर करण्याचा क्रम सुरू केला. हें वर्तमान विजापूरदरबारास कळलें तेव्हां त्यास मोठी चिंता पडली. सैन्य पाठवून त्यांच्याशीं युद्ध करण्यास प्रवृत्त व्हावें तर ते मोगलांचा आश्रय करून उद्यांचें विघ्न आज उभें करितील; कारण अदिलशाही बुडविण्याचा विचार मोगल बादशहाच्या मनांत पुष्कळ दिवस होता. यास्तव महाराजांशीं समोरासमोर सामना न करितां त्यांस युक्तीनें पकडून आणावें असा विचार त्या दरबारांत होऊन त्या कामगिरीवर बाजी शामराज नांवाच्या एका सरदारास बरोबर दहा हजार लोक देऊन पाठविलें. महाराज त्या वेळीं महाडप्रांतांत होते. बाजी शामराज वाईच्या वाटेनें आला तो जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्याच्या आश्रयानें पारघाटाजवळ दबा धरून बसला. मनांत कीं, महाराज त्या वाटेनें आले ह्मणजे त्यांस अचानक पकडावें, परंतु महाराजांचे हेर नेहमीं चोंहोंकडे अनेक वेषांनीं फिरत. त्यांनीं येऊन त्याच्याविषयींची बातमी दिली. त्यावरून महाराज सावध होऊन आपल्या लोकांनिशीं पारघाटाच्या पायथ्याशीं त्या बाजीवर एकाएकीं जाऊन तुटून पडले, व त्याच्या लोकांची दाणादाण करून त्यांस रानोमाळ पळावयास लाविलें.[1] असा

१ चिटणीस ह्मणतो कीं, बाजी शामराज महाडास जाऊन पोंचला तेव्हां शिवाजीमहाराज चेऊल बंदर लुटून हस्तगत करण्यांत गुंतले होते. तेथून ते थेट राजगडावर गेले; आणि महाराजांच्या एका तुकडीनें बाजी शामराजावर हल्ला करून त्याचा अगदीं मोड केला. शेडगांवकराच्या बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, महाराजांला पकडण्यासाठीं रहिमतपूरचा रणदुल्लाखान व दतवडचा बाजी घोरपडे यांस ८००० लोकांसह पाठविलें होतें. त्यांजवर महाराजांनीं व नेताजी पालकरानें दोहोंकडून हल्ला करून त्यांचा पराभव केला.

त्याचा पराजय झाल्यावर तो निरुत्साह होऊन रडत माघारीं विजापुरास गेला.

ह्या बाजी शामराजाला जावळीचा कृष्णाजी बाजी[1] चंद्रराव मोरे यानें आपल्या प्रांतांतून येऊं देऊन प्रसंगीं मदतहि केली, हें पाहून महाराजांस त्याचा मोठा राग आला, आणि त्याचा कांटा काढून टाकिल्यावांचून त्याच्या प्रांतास लागून असलेला आपला मुलूख सुरक्षित होत नाहीं असें त्यांस वाटलें. ह्या मोऱ्याच्या ताब्यांत कृष्णा व वारणा ह्या नद्यांच्या दरम्यानचा घाटमाथ्यावरील प्रांत होता. ह्याच्या पदरीं दहाबारा हजार मावळे वगैरे होते. तो आपणास राजा ह्मणवीत असे. सोळाव्या शतकांत याच्या पूर्वजांस विजापुरच्या अदिलशहानें ही जहागीर दिली होती. त्या सरकारास नियमित करभार देऊन बाकीच्या उत्पन्नाचा उपभोग तो स्वतः घेत असे, व जवळपासच्या मुलखांत लुटालूट करून गब्बर झाला होता. हशमगड येथें त्याचें ठाणें असे. बरेच किल्ले व खोरीं त्याच्या ताब्यांत होतीं. महाराजांनीं ह्यापूर्वी अनेक वेळां त्याच्याशीं सलोख्याचें बोलणें लावून आपल्या मसलतीनें राहावयास त्याला सांगून पाहिलें होतें.[2] महाराजांनीं त्यास असें सांगून पाठविलें, कीं, 'तुह्मी आपणांस राजे ह्मणवितां तें केवळ व्यर्थ होय. आह्मी खरे राजे. आह्मांस श्रीशंभूनें राज्य दिलें आहे. तुह्मी विजापूरकरास कर देतां तो देण्याचें बंद करून आह्मांस देत जावा, व आमचे अंकित व्हावें. हें मान्य होत नसल्यास सगळेंच उत्पन्न तुह्मीं भोगावें व आह्मांस जरूर लागेल तेव्हां पांच हजार लोक मदतीस देत जावें. तुह्मांवर कसेंहि संकट आलें तरी आम्ही तुमची कुमक करूं. आमचे अंकित न होतां बदफैल व्हाल तर तुमची जावळी हस्तगत करून तुह्मांस कैद करून ठेवूं.' हें त्याला मुळींच मान्य झालें नाहीं.

---

१ मि. किंकेड व रा. ब. पारसनीस याचें नांव बाळाजी कृष्णाजी असें देतात; परंतु रा. ब. पारसनीस यांनीं 'इतिहाससंग्रहा'च्या पहिल्या वर्षाच्या दहाव्या व अकराव्या अंकांत प्रसिद्ध केलेल्या मोऱ्यांच्या हकीकतनाम्यांत कृष्णाजी बाजी असें यांचें नांव दिलें आहे.

२ असें सांगतात कीं, महाराजांनीं स्वतः ह्या मोऱ्याच्या भेटीस जाऊन त्याच्याशीं बोलून त्याला वश करून घेण्याचा प्रयत्न केला; पण तो कांहीं केल्या वळला नाहीं. उलट त्यानें त्यांस पकडून कैद करण्याचा घाट घातला; पण असा दगा घडण्याचा संभव वाटून ते ह्या बाबतींत पूर्वीपासूनच सावध होते. ते तेथून लागलेच निसटून गेले. (रा. ब. पारसनिसांचें महाबळेश्वरवर्णन पाहा.)

त्यानें महाराजांस असा कुऱ्याचा जबाब पाठविला कीं, 'तुम्हीं काल राजे झालां. तुह्मांला राज्य कोणीं दिलें? आपल्या घरीं आपणांस फुकटचे राजे ह्मणवून घेतलें तर तें कोण मानील? जावळीला याल तर तुमचा एक माणूसहि परत जाणार नाहीं. तुमच्यांत पुरुषार्थ असेल तर उद्यां येणार ते आजच यावें. आम्ही कोंकणचे राजे आहों, श्रीमहाबळेश्वराच्या कृपेनें आम्ही राज्य करीत आहों. श्रीच्या कृपेनें आह्मांस पादशहानें राजे हा किताब दिला आहे. मोरचेल व सिंहासन हीं आह्मांस त्यानें दिलीं आहेत. आह्मी कैक पिढ्या जावळी येथें राज्य करीत आहों. आमच्याशीं कटकट कराल ती विचार करून करा. तुह्मांला वरकड मुलूख आहे. येथें उपाय कराल तर तो अपाय होईल. यश न घेतां अपयशास पात्र होऊन जाल." महाराजांनीं त्यास असा धमकीचा निरोप पाठविला कीं, 'तुह्मी आपणांस राजे ह्मणावयाचें सोडून देऊन व मोरचेल वगैरे राजचिन्हें एकीकडे ठेवून रुमालानें हात बांधून भेटीस याल व आमची चाकरी कराल तर ठीक आहे. बदफैली कराल तर प्राणांस मुकाल'! ही धमकी मोऱ्यानें जुमानली नाहीं.

हा मोऱ्याच्या ताब्यांतला डोंगराळ व बिकट मुलूख आपल्या हातीं आल्यावांचून सगळा घाटमाथा आपल्या कबजांत येत नाहीं, व त्यावर राहून यवनांस शह देण्याचा जो आपला विचार तो चांगलासा साधत नाहीं, व कोंकणपट्टींत आपली सत्ता निर्वेध स्थापित होत नाहीं, असें ध्यानांत येऊन त्या मोऱ्याचें अजीबात उत्पाटन करण्याचा महाराजांनीं विचार केला; परंतु त्याच्या पदरीं आपल्याप्रमाणेंच शूर भावळे वगैरे लोकांचा भरणा असून त्याचा भाऊ सूर्यराव व कारभारी हणमंतराव हे मोठे योद्धे आहेत, तेव्हां त्याच्यावर एकदम चालून गेलों असतां आपल्या लोकांची पुष्कळ खराबी होईल व आपणांस हटकून यश येण्याचा संभव फार कमी आहे असें त्यांस वाटून त्यास युक्तीनें जेर करण्याचा त्यांनीं बेत केला. मग त्याच्या मुलखांतील किल्ल्यांची वगैरे वास्तविक स्थिति कशी काय आहे तें पाहून येण्यासाठीं महा-

१ असें सांगतात कीं, पूर्वीं जिजाबाई शिवाजी महाराजांस घेऊन महाबळेश्वरास देवदर्शनाला आल्या होत्या, त्या वेळीं ह्या मोऱ्याच्या तीन सुंदर मुली पाहून जिजाबाईनीं एक आपल्या ह्या पुत्रास मागितली. तेव्हां भोंसल्याचें घराणें आपल्याहून हीन आहे अशा सबबीवर ही त्यांची मागणी त्यानें कबूल केली नाहीं. (किंकेड पृ. १४७)

जांनीं रघुनाथ बल्लाळ यास कांहीं लोकांनिशीं पाठविलें. त्याच्या मुलखांत युक्तीनें प्रवेश करून[१] तेथली सगळी हालहवाल पाहून त्यानें महाराजांस असें लिहून कळविलें कीं, 'आपण कांहीं निमित्तानें ह्या प्रांताकडे सैन्यानिशीं यावें, व आह्मी सूचना पाठवूं तेव्हां घाटाखालीं उतरावें.' ह्यावरून कांहीं लोक तिकडे पाठवून महाराज स्वतः राजगडावरून निघाले, व मोठ्या त्वरेनें पुरंदरास जाऊन तेथून महाबळेश्वरास देवदर्शनाच्या निमित्तानें गेले. तेथल्या जंगलांत आपल्या लोकांची जमाजम करून ते तेथें तयारीनें राहिले; व आपण जवळ आल्याचें रघुनाथ बल्लाळ यास त्यांनीं कळविलें. तेव्हां तो जावळीहून निघून महाराजांपाशीं गेला. नंतर महाराज महाबळेश्वरावरून निसणीच्या घाटानें उतरून जावळीस गेले, व हशमगडास वेढा घालून मोऱ्याशीं लढूं लागले. एक महिनाभर तेथें[२] रण माजून राहिलें. शेवटीं कृष्णाजी चंद्रराव आपल्या लोकांनिशीं जावळी सोडून पळाला आणि रायगडावर जाऊन राहिला. त्याचा पाठलाग करून महाराजांनीं रायगडावर चढाई केली. मोऱ्यांनीं तो किल्ला तीन महिने लढविला; पण शेवटीं त्यास हार खावी लागून तो महाराजांस शरण आला, आणि रायगड त्यांनीं सर केला. महाराजांनीं कृष्णाजी बाजीचा बहुमान केला आणि त्याला आपल्याबरोबर चाकणास नेलें. ह्या मोऱ्याची पुनः जावळी येथें स्थापना करून हा आपला अंकित होऊन राहील असें करावें व त्याच्याकडे थोडेसे लोक ठेवून प्रसंग पडेल तेव्हां आपणांस मदत करावयास येण्याविषयीं याच्याकडून करार करून घ्यावा असें महाराजांच्या मनांत होतें; परंतु चाकणच्या किल्ल्यावर असतां ह्या मोऱ्यानें मुधोळच्या व्यंकाजी घोरपड्याशीं संधान बांधून आपली सुटका त्याच्या साहाय्यानें करून घेण्यासाठीं त्याला त्यानें पत्रें पाठविलीं, तीं महाराजांच्या हातीं लागलीं तेव्हां त्यांनीं मोऱ्यास ह्मटलें कीं, 'तुह्मी रायगड येथें आमच्याशीं इमानानें वागण्याची आणभाक केली असून व्यंकाजी घोरपड्यास हे

---

१ शि. दि. ह्मणतो कीं, चंद्ररावाचा कारभारी हणमंतराव याच्याशीं प्रथमतः लग्नसंबंध जुळविण्याचें बोलणें करण्याच्या मिषानें रघुनाथ बल्लाळ त्याच्याकडे गेला होता, व तो बेफाम पाहून त्याचा त्यानें दग्यानें वध केला; व नंतर महाराजांनीं चंद्ररावाशीं युद्ध करून त्यास रणांत ठार केलें व जावळी काबीज केली. रायरीच्या बखरींतहि बहुतेक असाच मजकूर आहे. त्यांत असें सांगितलें आहे कीं, हणमंतरावाला महाबळेश्वरीं गांठून तेथें त्याचा वध केला, व मग महाराजांनीं महाबळेश्वर व जावळी मोऱ्याशीं लढून काबीज केली.

२ मोरे घराण्याचा हकीकतनामा.

फितुरीचे कागद पाठविले तर तुह्मी मोरे बेइमान आहां,' असा त्याच्यावर टपका ठेवून त्याचा शिरच्छेद केला. मोऱ्याच्या बायकामुलांस महाराजांनीं पुरंदरास नेऊन ठेविलें होतें. त्याचे दोघे मुलगे होते त्यांस थोडीशी जहागीर देऊन त्याच्या कुटुंबाची व्यवस्था लावावी असें त्यांच्या मनांत होतें; परंतु ह्या मुलांनींहि विजापूरकरांकडे गुप्त पत्रव्यवहार केला तो महाराजांच्या हातीं आल्यामुळें त्यांनीं त्यांस पुण्यास नेऊन त्यांचा वध केला;[१] आणि मोऱ्याच्या बायकांस व मुलींस सोडून दिलें.

---

१ ह्या मुलांचीं नांवें कृष्णाजी व बाजी अशीं कित्येक बखरींत दिलीं आहेत; परंतु तीं बरोबर नाहींत; कारण त्यांच्या बापाचें नांव कृष्णाजी बाजी असें होतें. महाराजांनीं कृष्णाजी याचा अशाच कारणानें वध केला होता ही गोष्ट दग्याच्या प्रकाराशीं जुळेना ह्मणून त्याच्या नांवाचा असा विग्रह केला असावा. रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, हल्ला करून जावळी हस्तगत केली व बाजीराव कृष्णराजे (कृष्णाजी बाजी) सांपडले त्यांस स्त्रियांसुद्धां कैद केलें; व त्यांस पुण्यास नेऊन अभ्यंत भोजन घालून त्यांचा पुण्याच्या दक्षिणभागीं शिरच्छेद केला. कित्येक बखरींत असें ह्मटलें आहे कीं, महाराजांनीं रघुनाथ बल्लाळ व संभाजी कावजी यांस चंद्रराव मोऱ्याकडे सोयरीक जुळविण्याच्या मिषानें पाठवून त्यांच्या करवीं त्याचा दग्यानें वध करविला आणि मग जावळीवर हल्ला करून ती काबीज केली. ह्या झटापटींत चंद्ररावाचा शूर कारभारी रणांत पडला, आणि त्याचे दोघे मुलगे बाजी व कृष्णाजी यांस पाडाव करून महाराजांनीं पुण्यास नेलें. त्यांस थोडीशी जहागीर देऊन त्यांची चांगली व्यवस्था लावण्याचा महाराजांचा इरादा होता; परंतु त्यांनीं विजापूरकरांशीं गुप्त पत्रव्यवहार करून कारस्थान केलें व तेथून पळून जाण्याचा विचार केला. हे त्यांचे कागदपत्र मुद्देदस्त करून महाराजांनीं त्यांच्यापाशीं रुजवात केली व त्यांचा वध केला. कृष्णाजी बाजी चंद्रराव मोरे याला पहिल्यानें दग्यानें मारवून मग महाराजांनीं जावळीवर चढाई करून त्याच्या लोकांशीं लढून ती घेतली असा मजकूर कित्येक बखरींमध्यें आहे तो खरा मानून आह्मीं तो ह्या चरित्रग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तींत दिला होता. परंतु रा.ब.पारसनीस यांनीं 'इतिहाससंग्रहा'च्या पहिल्या पुस्तकाच्या दहाव्या व अकराव्या अंकांत चंद्रराव मोरे यांचा 'हकीकतनामा' प्रसिद्ध केला आहे तो, जेधे देशमुखांची 'शकावली' इ. सं. मंडळाच्या चतुर्थ संमेलनाच्या अहवालांत प्रसिद्ध केली आहे ती, व रा. राजवाडे यांनीं आपल्या १८ व्या खंडाच्या पांचव्या लेखांकांत एका त्रुटित शकावलीचे कांहीं बंद प्रसिद्ध केले आहेत ते आमच्या पाहण्यांत आले त्यांवरून ह्या दग्याच्या प्रकाराविषयीं आह्मांस जो संशय वाटत होता तो दृढ होऊन प्रकृत मुळांत दिलेली हकीकत आह्मांस खरी आहे असें वाटतें. ही हकीकत अर्थात् बहुतेक चंद्रराव मोरे यांच्या उपरिनिर्दिष्ट हकीकतनाम्याच्या आधारानें लिहिलेली आहे; आणि ती जेधे यांच्या शकावलींतील संक्षिप्त टिप्पणांशीं जुळते. तींत असें ह्मटलें आहे कीं,

ह्या मोऱ्याचा हणमंतराव ह्मणून एक मोठा पराक्रमी बंधु होता, तो सदरील धामधुमींतून निसटून गेला होता. जावळी महाराजांच्या हातीं गेल्यावर तो तळ-

---

शके१५७७ त पौष चतुर्दशीस जावळी लढून घेतली; आणि हा मोरे रायरी येथें जमाव करून होता त्यास जेर करून तो किल्ला शके १५७८ च्या वैशाख महिन्यांत घेतला व कांहीं देशमुखांच्या मध्यस्थीनें चंद्रराव मोरे महाराजांस शरण आला. हा शेवटला उल्लेख रा. राजवाड्यांनीं छापलेल्या शकावलींतहि आढळतो. ही त्यांनीं छापलेली त्रुटित शकावली जेधे यांच्या शकावलीशीं बहुतेक जुळते. रायरीच्या बखरींतला व शिवदिग्विजयांतला उल्लेख वर एका टिपेंत दिलाच आहे त्यावरूनहि असें दिसतें कीं, कृष्णाजी बाजी चंद्रराव मोरे याचा दग्यानें वध झाला नव्हता. आतां येथें सहजीं असा प्रश्न उद्भवतो कीं, सभासद जो बहुतेक पहिला बखरकार व ज्याला खरी हकीकत माहीत असण्याचा विशेष संभव त्याच्या लेखांत हा दग्याचा भ्रामक मजकूर नमूद झाला कसा? याचें एक सबळ कारण असें दिसतें कीं, चंद्रराव हें नांव नसून मोरे घराण्याच्या मूळपुरुषास हा यवनांकडून किताब मिळाला होता. तो त्या घराण्यांतले पुरुष आपल्या नांवापुढें लावीत असत. कृष्णाजी बाजी नामोहरम झाल्यावर त्याचा बंधु हणमंतराव, जो तळकोंकणांत राजा होऊन बसला होता, त्यानें हि हा किताब धारण केला असावा; आणि सोयरिकीचें बोलणें करण्याच्या मिषानें संभाजी कावजी यानें त्याला एकांतीं गांठून त्याचा वध केला असें सभासद ह्मणतो; आणि कृष्णाजी बाजी चंद्रराव याचाहि घात अशाच उपायानें केला असें तो ह्मणतो; पण आपला बंधु ज्या युक्तीला बळी पडला तिचाच आपल्यावरहि प्रयोग करावयास संभाजी कावजी आला असतां त्याजवर हणमंतरावानें भरंवसा ठेवला कसा याचा चमत्कार वाटतो. तेव्हां अवांतर पुराव्यावरून कृष्णाजी बाजी याचा असा दग्यानें वध झाला नसून हणमंतरावाचाच झाला हें खरें असावें; आणि ह्या हणमंतरावानें चंद्रराव हा किताब धारण केला असल्यामुळें सभासदानें दोघेहि वादविषयक दग्याला बळी पडले असें लिहिलें असावें; आणि त्याच्या नंतरच्या कांहीं बखरकारांनीं हाच प्रवाद अंधपरंपरान्यायानें खरा मानून आपआपल्या लेखांत नमूद करून ठेविला असावा. हणमंतराव मोऱ्याकडे संभाजी कावजी सोयरिकीचें बोलणें करण्याच्या मिषानें गेल्याचा उल्लेख बऱ्याच बखरींत आहे, हा अर्थात् खरा असावा. पण कृष्णाजी बाजीसारखा कुरेंबाज व धूर्त राजा जो शिवाजी महाराजांस तुच्छ लेखीत असे त्यानें महाराजाकडच्या सोयरकीचें बोलणें करावयास आलेल्या ब्राह्मणावर विश्वास ठेवून त्याशीं एकांतांत गोष्टी केल्या असाव्या हें मुळीं संभवत नाहीं, आणि रघुनाथ बल्लाळाला एकट्याला हें असें साहस करण्याचें धाडस झालें असावें असेंहि ह्मणवत नाहीं. त्या हुशार ब्राह्मणाला जावळीच्या प्रांताची स्थिति कशी काय आहे हें पाहून यावयास महाराजांनीं पाठविलें होतें एवढ्याच एका गोष्टीवरून त्या ब्राह्मणावर हा असा दगा केल्याचा आरोप केला आहे. खरें पाहतां जावळी कांहीं अशा दग्यानें सहज हातीं आली नाहीं. महाराजांस तेथें चारपांच महिने लढाई करावी लागली. ह्या वादांत आणखी एक मुद्याची गोष्ट ही

कोंकणांत राजा होऊन बसला होता. तो मोठा शूर व हिंमती असल्यामुळें जावळी परत घेण्याची खटपट तो करील या भीतीनें महाराजांनीं त्याच्याशीं कांहीं राजकारण करण्याच्या मिषानें संभाजी कावजीस त्याच्याकडे रवाना केलें. त्यानें हणमंतरावाकडे जाऊन त्याच्याशीं मोठ्या स्नेहभावाचें बोलणें लाविलें. तो ह्मणालाः " होणार तें घडून आलें. तें तुह्मी मनांत ठेवूं नका. तुमचें कल्याण करावें असें महाराजांच्या मनांत आहे. तुमचा त्यांचा शरीरसंबंध घडावा ह्यासाठीं त्यांनीं मला तुमच्याकडे पाठविलें आहे. तुमच्या केसासहि धक्का लागणार नाहीं असें अभय महाराजांनीं तुह्मांस दिलें आहे. तरी झाल्या गोष्टीबद्दल अणुमात्र संशय न धरितां महाराजांचा मनोरथ तुह्मी सिद्धीस न्यावा. असें केल्यानें महाराज संतोष पावतील." ह्याप्रमाणें संभाजीनें कृत्रिमभाव बिलकुल न दाखवितां त्याच्याशीं एकांतीं भाषण करितां करितां त्याच्या पोटांत कटारीचे वार चालवून त्याला जिवें मारिलें.[1]

ह्याप्रमाणें जावळीप्रांत काबीज करून मोऱ्याच्या ताब्यांतले सगळे कोटकिल्ले महाराजांनीं हस्तगत केले, व तिकडील प्रांतांत आपला अंमल बसविला. मोऱ्यानें आपल्या गडावर द्रव्यादिकांचा संग्रह पुष्कळ केला होता. तो सगळा महाराजांस आयताच लाभला. मोऱ्याच्या आश्रयानें शिवतर खोऱ्यांत बाबाजी कोंडदेव[2] ह्या नांवाचा एक ब्राह्मण होता. मोऱ्याचा नायनाट करून महाराज त्या प्रांतांत अंमल बसवूं लागले तेव्हां हा ब्राह्मण शिरजोर होऊन त्यांस मुळींच जुमानीना. त्यानें आसपासच्या प्रांतांत पुंडावा आरंभिला. त्यावरून त्यास पकडून कैद केलें. ब्राह्मणास जिवें मारूं नये असा महाराजांचा भोळा समज असल्यामुळें त्याचे डोळे काढण्याचा हुकूम त्यांनीं दिला.

ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, वादविषयक दग्याचा प्रकार नमूद करणारे कित्येक बखरकार ह्मणतात कीं, ह्या मोऱ्याचे बाजी व कृष्णाजी असे दोन मुलगे महाराजांनीं पाडाव करून पुण्यास नेले होते त्यांनीं घोरपड्याशीं पत्रव्यवहार केल्यावरून त्यांचा महाराजांनीं शिरच्छेद केला. हीं जीं त्याच्या मुलांचीं नांवें दिलीं आहेत तीं खरीं नसावीं; कारण ह्या मोऱ्याचें नांव कृष्णाजी बाजी असें होतें. यावरून पाहतां पुण्यास शिरच्छेद केला तो त्याचा, त्याच्या मुलांचा नव्हे असें ह्मणावें लागतें.

१ हा मजकूर सभासदाच्या बखरींतून घेतला आहे. चिटणीस एवढेंच ह्मणतो कीं, हणमंतरावास संभाजी कावजीनें मारिलें. शेडगांवकरांच्या बखरींतहि असाच मजकूर आहे.

२ सभासद ह्याचें नांव बाजी कोंडणे राऊ असें देतो.

ह्या मोऱ्याच्या प्रांतांत वाईजवळ गोळेवाडी म्हणून एक गांव आहे. तो गोळे नांवाच्या एका मराठे सरदाराच्या ताब्यांत होता. मोरे नामोहरम झाल्यावर हा सरदार स्वतंत्र होऊन बसला. महाराजांनीं त्याच्यावर चालून जाऊन त्याचा मोड केला आणि गोळेवाडी काबीज केली. ह्या धामधुमींत महाराजांच्या एका ब्राह्मण सरदारानें ह्या गोळ्याची सून कैद करून महाराजांपुढें आणून उभी केली. ती अतिशयित सुंदर असल्याकारणानें महाराज तिचा अंगीकार करितील असें ह्या ब्राह्मणास वाटलें होतें. परंतु महाराज पापभीरु असल्याकारणानें त्यांनीं कल्याणच्या मोहिमेंत सांपडलेल्या सुंदर यवनीस पाहून जे उद्गार काढले तेच ह्या समयींहि काढिले असें म्हणतात[1].

हिरडस मावळांत बांदल देशमुख होता. त्यास आपला अंकित करण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं त्याच्याशीं सामोपचाराचें बोलणें लावून केला; परंतु तो असल्या सौम्य उपायानें वश होईना. तो रोहिडानामक किल्ल्यांत प्रबळ होऊन बसला होता. त्या किल्ल्यावर महाराजांनीं रात्रीचा अकस्मात् छापा घालून त्यास गांठलें. आपल्यावर प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराज पुष्कळ लोकांनिशीं चालून आले आहेत, त्यांच्यापुढें आपला निभाव लागणार नाहीं, हें त्या बांदलास पक्कें ठाऊक होतें. तरी शेवटपर्यंत लढण्याचा निर्धार करून तो आपल्या लोकांसह महाराजांवर तुटून पडला. उभय पक्षांकडील लोक मोठ्या शौर्यानें लढले. खुद्द बांदल हातीं शस्त्र घेऊन रणांत लढत होता. अखेरीस त्याचा मोड होऊन तो समरांगणांत पडला. तेव्हां त्याचे उरलेले लोक निरुपाय होऊन महाराजांस शरण आले. त्यांत बांदलचा दिवाण बाजी प्रभु देशपांडे हा प्रमुख होता[2].

---

१ मि. किंकेड पृ. १५३.

२ महाराष्ट्र साहित्य नांवाचें एक मासिक पुस्तक अलीकडे प्रसिद्ध होऊं लागलें आहे. त्यांतील ऐतिहासिक साहित्य ह्या सदराखालीं पहिल्या अंकांत ह्या देशपांड्याच्या वंशजांकडे सांपडलेलीं तीन पत्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत, त्यांतल्या पहिल्या पत्रावरून असें दिसतें कीं, ह्या कृष्णाजी नाईक बांदलाचा पराभव दादाजी कोंडदेवानें पूर्वीं एक वेळ केला असून त्यास कैद केलें होतें. दादाजी कोंडदेवाचा ह्या बांदलानें एक वेळ पराभव केला असून कानोजी जेधे यानें त्यास दादाजीच्या भेटीस आणून त्यांचा समेट केल्याची हकीकत मागें सातव्या भागाच्या आरंभींच्या एका टिपेंत रा. राजवाडे यांच्या पंधराव्या खंडांतील ३०२ लेखांकाच्या आधारानें दिली आहे. जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्याशीं महाराजांनीं लढाई केली तेव्हां हा बांदल महाराजांच्या पक्षानें लढल्याचा उल्लेख जेधे यांच्या शकावलींत केला आहे तो खरा मानिला तर हा

ह्या देशपांड्याची मर्दुमकी पाहून महाराज फार खुष झाले. त्याला त्यांनीं मोठ्या औदार्यानें व ममतेनें वागवून त्याची वतनवाडी त्याच्याकडे कायम केली. पुढें हा देशपांडे महाराजांशीं मोठ्या इमानानें वागूं लागल्यावरून त्यास त्यांनीं आपल्या नोकरीस ठेविलें. त्याला एका पायदळ तुकडीचा सरदार केलें. हा हुषार व शूर पुरुष पुढें महाराजांच्या उपयोगीं कसा पडला हें यथास्थलीं सांगूं.

बांदलास नाहींसा केल्यावर सगळ्या मावळप्रांतांत महाराजांचा अंमल निर्वेधपणें बसला. त्यांतला सगळा पुंडावा नाहींसा करून रयतेस निर्भय केलें. त्या प्रांतांत सर्वत्र जमीनमहसुलाची चांगली शिस्त लावून दिली. प्रजेला हितावह असे कौल देऊन सर्व जमीन लागवडींत येईल असें केलें. आपल्या लष्करांत नोकरी धरावयास जे लोक राजी असत त्यांस ती देऊन आपलें सैन्यबळ वाढविण्याचा क्रम महाराजांनीं एकसारखा चालविला होताच. जावळीच्या मोऱ्याच्या पदरचे पुष्कळ उमदे लोक महाराजांस आयते सांपडले, त्यांचा संग्रह महाराजांनीं मोठ्या खुशीनें केला.

जावळीचा व त्याच्या आसपासचा जो मुलूख सर केला तो आपल्या हातीं सुरक्षित राहावा ह्यासाठीं कृष्णानदीच्या उगमासन्निध बिकट व खडकाळ जागा पाहून तेथें एक भक्कम किल्ला बांधावा असें महाराजांच्या मनांत आलें. हें काम त्यांनीं मोरो त्रिंबक पिंगळे यास सांगितलें. हा पिंगळे मोठा हुशार पुरुष होता. त्याचा बाप शहाजीराजांच्या नोकरीस असून राजे कर्नाटकांत गेले तेव्हां हा त्यांच्याबरोबर तिकडे गेला होता. तेथें त्यास आपल्या बापाच्या व शहाजीराजांच्या हाताखालीं त्या धामधुमीच्या काळास योग्य असें शिक्षण व अनुभव हीं प्राप्त झालीं होतीं. तो स. १६५३ च्या सुमारास महाराष्ट्रांत परत येऊन महाराजांपाशीं नोकरीस राहिला होता. त्याला जी जी कामगिरी सांगावी ती तो मनःपूर्वक, इतबारानें व हुशारीनें करी, हें पाहून महाराजांचा त्याच्यावर भरंवसा बसला होता. त्याच्या हातून हें किल्ला बांधण्याचें काम चांगलें होईल असें महाराजांस पक्कें ठाऊक होतें. त्याप्रमाणें त्यानें तें काम उत्तम प्रकारें बजाविलें, व महाराजांची त्याच्यावर विशेषच मेहरबानी बसली. ह्या किल्ल्याचें नांव प्रतापगड असें ठेविलें. ह्या वेळीं महाबळेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार महाराजांनीं करून कृष्णानदीच्या उगमापाशीं एक देवालय व पोवळी बांधिली.

बांदल पुढें पुनः महाराजांस जुमानीसा झाला असावा; किंवा बांदल ह्या आडनांवाचे अनेक देशमुख असावे असें मानावें लागतें.

ह्यानंतर औरंगजेबानें विजापूरसरकारावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला, व त्याच्याशीं तह करून पुनः दिल्लीकडे कूच केलें. ह्या मोगलांच्या मोहिमेमुळें आपल्या ताब्यांतील मुलखास उपद्रव होऊं नये ह्मणून महाराजांनीं कोणती युक्ति केली हें मागल्या भागांत सांगितलेंच आहे. औरंगजेबासारख्या धूर्त व क्रूर पुरुषाला हुलकावण्या दाखवून अजीबात फसविलें, व त्यास नम्रता दाखवून विजापूरकरांच्या अमलांत हवातसा धिंगाणा घालण्याची मुभा त्याजकडून मिळविली. पुढें तो उत्तरेकडे निघून गेल्यावर महाराजांनीं कोंकणप्रांत काबीज करण्याचा क्रम पुनः सुरू केला. समुद्रकिनाऱ्याचीं रत्नागिरी, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, साळशी, खारेंपाटण वगैरे ठाणीं त्यांनीं हस्तगत केलीं.

ह्या वेळीं सातशें पठाण महाराजांकडे नोकरी मागावयास आले. मोगलांशीं चालू असलेलें युद्ध आटोपल्यावर विजापूरसरकारानें ह्या पठाणांस आपल्या नोकरीवरून दूर केलें होतें. ते भटकत भटकत पुण्यास महाराजांपाशीं येऊन ह्मणाले कीं, " आह्मांस आपल्या लष्करांत नोकरीस ठेवा. आपली कीर्ति ऐकून व आपण शहाजीराजे भोंसले यांचे प्रतापशाली पुत्र आहां हें जाणून आपणांकडे आश्रय मिळेल ह्या आशेनें आह्मीं आलों आहों. आह्मांस नकार सांगूं नये." अशी गळ त्या पठाणांनीं घातली असतां ह्या यवनांस नोकरीस ठेवावें कीं कसें याचा विचार महाराजांस पडला. जवळच्या कित्येक लोकांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, 'हे दुष्ट यवन असून दिल्लीच्या किंवा विजापूरच्या बादशहानें यांला भेदमंत्र देऊन पाठविलें असावें. हे पहिल्यानें विश्वास दाखवून संधि पाहून आपला घात करितील. यांला कोठेंच कशी नोकरी मिळाली नाहीं? यांच्या गुणस्वभावांविषयींची माहिती आपणांस कांहींच नाहीं, यास्तव यांस नोकरीस ठेवणें बरोबर नाहीं.' महाराजांच्या पदरीं गोमाजी नाईक पानसंबळ या नांवाचा एक हवालदार होता. हा जाधवाकडचा नोकर जिजाबाईचें लग्न झालें तेव्हां सेवेसाठीं ह्मणून दिला होता. जिजाबाईवर जे पुढें अनेक सुखदुःखांचें प्रसंग आले त्यांत तिच्या जवळ राहून त्यानें तिची व आपल्या या छोट्या धन्याची सेवा अत्यंत इमानानें व हुशारीनें केली होती. शिवाजीमहाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेचा घाट घालून तत्सिद्ध्यर्थ उद्योग आरंभिला तेव्हां हा परम विश्वासू आहे असें पाहून त्यांनीं त्याची योग्यता वाढवून त्यास हवालदार केलें होतें. ह्या गोमाजीनें ह्या समयीं महाराजांस अशी मसलत दिली कीं, "आपण धनी आहां. आपला लौकिक ऐकून हे आले आहेत. यांला विमुख पाठविणें

बरोबर नाहीं. आपण स्वराज्यवृद्धि करणार आहां ती पदरीं सर्व प्रकारचीं शूर माणसें असल्यावांचून कशी साध्य होईल? फक्त हिंदू तेवढे नोकरीस ठेवावयाचे असा निर्धार केल्यास कसें चालेल? ज्यानें राज्य करावयाचें त्यानें सर्व जातींच्या लोकांवर सारखी नजर ठेविली पाहिजे. सर्वांस आपआपल्या धर्माप्रमाणें वागूं दिलें पाहिजे. कोणत्याहि जातींत गुणी व योग्य माणसें सांपडलीं तरी त्यांचा संग्रह राजानें अवश्य केला पाहिजे. तेव्हां ह्या गोष्टींचा पुरा विचार करून महाराजांनीं उचित दिसेल तें करावें." गोमाजी नायकाची ही मसलत महाराजांस पसंत वाटून त्यांनीं त्या पठाणांस समक्ष बोलावून आणिलें, व त्यांजकडे नीट बारकाईनें पाहून व त्यांस पुष्कळ उलटसुलट प्रश्न विचारून त्यांचें हृद्गत ताडलें; आणि त्यांस आपल्या नोकरीस ठेविल्यानें कांहींएक दगा होणार नाहीं अशी पुरी खात्री झाल्यावर त्यांस ठेवून घेतलें. ह्या पठाणांच्या पथकावर राघो बल्लाळ अत्रे यास सरदार नेमिलें. ह्यानंतर महाराज आपल्या नोकरीस मुसलमान लोक ठेवूं लागले. ह्या मुसलमान नोकरांपैकीं कांहीं जणांनीं त्यांच्या लष्करांत मोठ्या योग्यतेस चढून त्यांची मोठ्या हुशारीनें व इमानानें नोकरी केल्याचें इतिहासांत आढळतें.

महाराज सगळी कोंकणपट्टी हस्तगत करण्याचा निर्धार करून त्या उद्योगास लागले तेव्हां त्यांस जंजिऱ्याच्या शिद्दीपासून फारच त्रास होऊं लागला. तो महाराजांनीं काबीज केलेल्या किनाऱ्यावरील प्रांतास आपल्या आरमाराच्या साहाय्यानें वारंवार उपद्रव देऊं लागला. तेव्हां ह्या प्रबळ रिपूस जिंकिल्यावांचून आपला उद्देश सिद्धीस जात नाहीं असें लक्षांत येऊन महाराजांनीं शामराजपंत पेशव्याबरोबर पुष्कळ लोक देऊन त्यास त्याच्यावर पाठविलें. त्या वेळीं फत्तेखान ह्या नांवाचा सिद्दी जंजिऱ्यास राज्य करीत होता. त्याला हें पक्कें ठाऊक होतें, कीं, आपणावर शिवाजीमहाराजांचा डोळा असून त्यांची स्वारी आपणावर लवकरच होणार आहे. ह्मणून तो जय्यत तयारी करून होता. शामराजपंताचे व त्याचे दंडाराजपुरीजवळ अनेक सामने झाले. त्यांत पेशव्यास हार खावी लागली. त्याच्या त्या तयारीपुढें महाराजांच्या लोकांचें कांहींएक न चालून त्यांस मागें हटावें लागलें. त्यांचे पुष्कळ लोक नाश पावले. हें अपयश आपल्या सैन्यास आलेलें पाहून महाराजांस फार वाईट वाटलें. शामराजपंतावर त्यांची इतराजी झाली. त्यास परत बोलावून त्याच्याकडचा पेशवाईचा हुद्दा काढून घेतला, व त्या मोहिमेवर रघुनाथपंतास पाठविलें. मोड होऊन मागें हटलेल्या सैन्याच्या मकेस आणखी लोक रवाना केले. शामराजपंताकडील पेशवाईचा अधिकार

काढून घेतला तो मोरो त्रिंबक पिंगळे यास सांगितला. ह्या मोरोपंताकडे हा अधिकार आमरण राहिला. ह्याच वेळीं निळो सोनदेव ह्यानें चांगली कामगिरी बजाविली ह्मणून त्याला बाळकृष्णपंताकडची मुजुमदारी काढून दिली. गंगोमंगाजी यास वाकनिशी सांगितली, व येसाजी कंक यास पायदळाची सरनोबती दिली.

वर सांगितल्याप्रमाणें शिद्दीशीं युद्ध चाललें असतां वाडीचे सावंत देशमुख यांस असें कळलें कीं, शिवाजीमहाराजांनीं कोंकणपट्टी काबीज करण्याचा संकल्प करून मोठें सैन्य रवाना केलें आहे. अशा प्रबळ सैन्याशीं लढण्याचें त्राण त्यांस त्या वेळीं मुळींच नव्हतें. ते विजापूरसरकाराचे अंकित असून त्यांस त्या सरकाराचा आश्रय असल्यामुळें ते महाराजांस मुळींच जुमानीत नसत. परंतु महाराजांनीं जावळीचा मोरे नामोहरम केला, आसपासचे सगळे पुंडपाळेगार हतवीर्य केले, एकंदर मोठमोठे किल्लेकोट कबजांत घेतले, व इतका धुमाकूळ त्यांनीं चालविला असतां विजापूरकरांच्यानें त्यांचें पारिपत्य करवलें नाहीं. त्यांत आणखी मोगलांशीं नुकताच जो संग्राम झाला त्यांत विजापूरसरकाराचीं हाडें चांगलींच नरम झालीं आहेत, व हल्लीं तर त्या दरबारांत दुफळी माजून कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं अशी अवस्था झाली आहे, तेव्हां अशा समयीं त्या सरकाराकडून आपणांस कुमक मिळून शिवाजीमहाराजांशीं टक्कर देण्यास आपणास सामर्थ्य येईल याची आशा मुळींच नाहीं, असे विचार त्या सावंतांच्या मनांत येऊन महाराजांशीं स्नेह करण्यांतच आपला तरणोपाय आहे असें त्यांस वाटलें. त्यांनीं महाराजांकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें लाविलें. तें त्यांस तत्काळ मान्य झालें. ह्या तहांत असें ठरलें कीं, सावंतांनीं आपल्या जहागिरीच्या उत्पन्नाचा अर्धा हिस्सा शिवाजीमहाराजांस द्यावा, व हा वसूल महाराजांनीं आपले लोक नेमून वेळच्या वेळीं करीत जावा. बाकीचें अर्धे उत्पन्न व देशमुखीचे सगळे हक्क सावंतांनीं बीनतक्रार भोगावे; त्यांनीं इतःपर विजापूरकरांस कर देऊं नये, व आपल्या प्रांतांतील एकंदर किल्ल्यांवर आपल्या खर्चानें लोक ठेवून त्यांचा योग्य बंदोबस्त राखावा, आणि जरूर पडेल तेव्हां शिवाजीमहाराजांस तीन हजार पायदळानिशीं मदत करावी.

ह्याप्रमाणें केवळ निरुपायास्तव सावंतांनीं महाराजांशीं तह केला; परंतु त्या मानी देशमुखांस त्याबद्दल लवकरच पस्तावा वाटला. तहांत ठरलेल्या कलमांप्रमाणें वागण्यास ते तयार नव्हते. शिवाजीमहाराजांचा आपल्यावरील ताबा

उडवून देऊन ते पुनरपि विजापूरसरकाराचे अंकित झाले. ह्याबद्दल त्यांची महाराजांनीं कशी खोड मोडली तें पुढें यथास्थलीं सांगूं.

इकडे शिद्दीवर पाठविलेल्या सैन्यानें बराच वेळ झुंझ केलें; परंतु शिद्दी कांहीं केल्या जेरीस येईना. इतक्यांत पावसाळा सुरू होऊन उभय पक्षांस लढाई तहकूब करणें भाग पडलें. पावसाळा संपतांच शिद्दीची खोड चांगलीच जिरवावयाची असा निश्चय करून महाराजांनीं त्याच्यावर पाठविण्यासाठीं मोठें सैन्य तयार केलें, व त्याजवर मोरोपंत पेशवा व नेताजी पालकर ह्या सरदारांची नेमणूक केली. त्या वर्षी पावसाळा नेहमींपेक्षां अमळ जोराचा असल्यामुळें ही नव्या दमाची मोहीम व्हावयास विलंब लागला. इतक्यांत महाराजांवर विजापूर सरकाराच्या एका मोठ्या सरदाराची मोहीम झाली. तेव्हां अर्थात् तिकडे त्यांचें सगळें लक्ष लागून ही शिद्दीवरची मोहीम लांबणीवर पडली. आतां हें नवें अरिष्ट महाराजांवर कोणतें आलें, व त्यांतून ते कसे पार पडले त्याचें निरूपण पुढील भागांत करूं.

भाग अकरावा.

अफझुलखानाचा वध.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरसरकाराचा बराच मुलूख व पुष्कळ किल्ले काबीज केले, चंद्रराव मोऱ्यासारख्या बलाढ्य सरदारास जिंकून नाहींसा केला, वाडीच्या सावंतांस आपले ताबेदार करण्याचा घाट घातला, कल्याणचा सुभा तर कायमचा काबीज केला, शिद्दीला शह देऊन सगळी कोंकणपट्टी हस्तगत करण्याचा बेत मांडला. असें सांगतात कीं, ह्या वेळीं महाराजांनीं विजापुरसरकाराचे चाळीस किल्ले काबीज केले होते.[1] हें सगळें वर्तमान विजापुरास वेळोवेळां जात होतेंच. त्यांस वठणीस आणण्याचा एक उपाय तर विजापूरसरकार करून चुकलेंच होतें. तो अर्थात् शहाजीराजांस पकडून आणून देहांत शासन करण्याचें भय घालण्याचा होय. परंतु ह्या उपायाचा भलताच परिणाम झाला. महाराजांनीं मोगलांशीं संधान करून उलटा त्या सरकारासच शह आणिला. पुढें शहाजीराजांस सोडून दिल्यावर महाराजांस पकडून आणण्यासाठीं बाजी शामराज यास पाठविलें. परंतु तोही पराभव पावून परत गेला. यानंतर मोगलांशीं युद्ध करावें लागल्यामुळें महाराजांस शिक्षा करण्याचा बेत त्या सरकारास कांहीं वेळ तहकूब करावा लागला. नंतर मोगलांशीं तह केल्यावर व औरंगजेब राज्याधिकार बळकाविण्याच्या खटपटींत गुंतल्यामुळें त्याच्या मोहिमेची धास्ती नाहींशी झाल्यावर महाराजांस शिक्षा करण्याचा विचार त्यांच्या मनांत आला. अशा बंडखोरास होईल तितकें लवकर शासन केलें पाहिजे, त्याच्याकडे इतःपर दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं, असें त्यांस वाटूं लागलें.

ह्या वेळीं अल्ली अदिलशहा विजापूरच्या गादीवर बसला होता. त्याचें वय वीसएकवीस वर्षांचें असल्यामुळें त्याची आई सगळा कारभार खवासखान नामक एका हुशार मुत्सद्याच्या साहाय्यानें पाहत असे. ही बडी साहेबीण ह्या नांवानें इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हिनें आपले एकंदर सरदार व अमीर यांस बोलावून आणून असा हुकूम केला कीं, हरामखोर शिवाजी पातशाहतीमध्यें फारच पुंडावा करीत आहे. त्याच्यावर मोहीम करून त्याला जीवंत धरून आणावा;

---

१ मोडककृत विजापूरचा इतिहास.

असें बोलून ह्या कामगिरीवर कोण जाण्यास तयार आहे असें ती त्यांस विचारूं लागली; परंतु ही कामगिरी पतकरण्यास कोणीहि पुढें सरसावेना. कारण त्यांच्या कानीं शिवाजीमहाराजांचे पराक्रम वारंवार आले असल्यामुळें त्यांचें त्यांला पराकाष्ठेचें भय वाटूं लागलें होतें. त्यांच्याशीं सामना करण्यास कोणीहि कबूल होईना. त्या सभेस अफझुलखाननामक[1] एक सरदार होता. त्यास ईर्षा चढून तो उठून उभा राहिला व कुरनिसाद करून ह्मणाला कीं, 'मला त्या पुंडावर स्वारी करण्याचा हुकूम झाल्यास त्याला चढेघोड्यानिशीं जाऊन पकडून आणितों, व ह्या सिंहासनाच्या पायथ्याशीं बांधून ठेवितों. त्याची मी तमा धरीत नाहीं. माझ्या भीतीनें शिवा बिल्लीसारखा होईल.' हें त्याचें वीरश्रीचें भाषण ऐकून बडीसाहेबीण खुष झाली, व त्यास पुष्कळ नजरनजराणा देऊन शिवाजीमहाराजांवर जाण्यास तिनें हुकूम दिला. त्याच्याबरोबर बारा हजार स्वार व पुष्कळ पायदळ दिलें होतें.[2] शिवाय चांगला भक्कम तोफखाना, पुष्कळ अग्निबाण, उंटांवर लादलेल्या जेजाला वगैरे मुबलक युद्धोपयोगी सामान होतें. असें सांगतात कीं, हें सामान तीन वर्षेपर्यंत युद्ध करीत राहिलें तरी पुरण्यासारखें होतें. अफझुलखानानें ह्या सैन्याशिवाय आणखी दोनतीन हजार मावळे आपल्या लष्करांत नोकरीस ठेविले. कारण त्याला मावळप्रांतांत स्वारी करावयाची असून ज्यांच्याशीं सामना करावयाचा होता त्यांच्याजवळ मावळे

---

१ हा मोंगलांशीं नुकत्याच झालेल्या युद्धांत शौर्य दाखवून व कर्नाटकांतल्या मोहिमेंत चांगली कामगिरी करून मोठी योग्यता पावला होता. वाई प्रांताची सुभेदारी याच्याकडे असून यानेंच दरबारांत येऊन या संबंधाची कागाळी केली होती, असें ह्मणतात. हा जातीचा भटारी असून पुढें स्वपराक्रमानें सरदारपद पावला होता. याचें मूळचें नांव अबदुलखान असें होतें. ह्याच नांवानें त्याचा कित्येक बखरींत व पोवाड्यांत उल्लेख आहे. प्रो. सरकार याचें मूळ नांव अबदुल्ला भटारी व उपनांव अफझलखान असें देतात.

२ ग्रांटडफ ह्मणतो कीं, याच्या बरोबर पांच हजार स्वार व सात हजार पायदळ होतें. चिटणिसाच्या मतें तीस हजार सैन्य होतें. चित्रगुप्त ह्मणतो कीं, एकंदर सत्तर हजार सैन्य होतें. पोवाड्यांत बारा हजार स्वार होते असें ह्मटलें आहे. राजापूर येथें इंग्रज लोकांची त्या वेळीं वखार होती, तिच्या हकीकतीच्या कागदपत्रांवरून असें दिसतें कीं, अफझुलखानाबरोबर दहा हजार सैन्य होतें. हें असें थोडें सैन्य असल्याकारणानें बडी साहेबीण हिनें अफझुलखानास अशी मसलत दिली होती कीं, शिवाजीमहाराजांशीं सख्य करण्याचें मिष करावें व त्यास क्षमेची लालूच दाखवून दग्यानें पकडावें किंवा ठार मारावें.

लोकांचाच जमाव मोठा होता; परंतु त्या वापड्याला ठाऊक नव्हतें कीं, शिवाजी-महाराजांनीं नोकरीस ठेवलेल्या मावळ्यांचें इमान, स्वामिनिष्ठा व हुशारी हीं त्या वेठीस धरलेल्या मावळ्यांत कदापि येणारीं नव्हतीं.

अफझुलखान ही अशी फौज घेऊन कृष्णानदीच्या अलीकडे आला, व कूचदरकूच करीत बालेघाट चढून तुळजापूर येथील भवानीच्या देवालयापाशीं त्यानें मुक्काम केला. हें मराठ्यांचें व विशेषतः भोंसले घराण्याचें कुलदैवत आहे, हें जाणून त्यानें त्या देवस्थानाची नासधूस केली. देवीची गंडकी मूर्ति होती ती भोपे यांनीं पाण्यांत लपवून ठेविली. देवीची मोठी मूर्ति होती ती फोडून जात्यांत भरडून तिचें त्यानें पीठ केलें[१]. नंतर येथून आपला मुक्काम हलवून त्यानें पंढरपुराकडे कूच केलें, व वाटेंत माणकेश्वराच्या देवालयाची नासाडी केली. त्यानें असा आडवा रस्ता धरण्याचें कारण असें सांगतात कीं, त्या वेळीं पाऊस फार असल्यामुळें डोंगराळ प्रदेशांतून सैन्य नेणें अंमळ कठीण होतें. भीमातीरीं मुक्काम करून पंढरपूरच्या देवस्थानाचा नाश करण्याचें त्यानें मनांत आणिलें. हें अरिष्ट पाहून बडव्यांनीं पांडुरंगाची मूर्ति छपवून ठेविली; व गांवांतले सगळे लोक घरेंदारें सोडून रानोमाळ पळाले. त्या गांवाची[२] व आसपासच्या इतर गांवांची खराबी करून तो पुण्याकडे वळला, व वाटेंत महाराजांचे जे जे किल्ले व प्रांत लागले ते हस्तगत करीत चालला.

इकडे हेरांनीं येऊन महाराजांला अफजुलखानाच्या स्वारीची वार्ता कळविली. त्या वेळीं ते राजगडावर होते. आपणांस जीवंत धरून नेण्यासाठीं खान येत आहे, त्याच्याशीं सामना करण्याची व्यवस्था कशी काय करावी, याविषयीं आपल्या सरदारांची त्यांनीं मसलत घेतली. तेव्हां सर्वांचा असा विचार पडला कीं, त्याच्याशीं युद्ध करण्यास चांगली अडचणीची जागा पाहावी. ही अशी बिकट जागा कोणती आहे तें पाहतां जावळीस जाऊन प्रतापगडावर तयारीनिशीं राहावें असें ठरलें; परंतु कांहीं जणांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, त्याची सेना मोठी प्रबळ आहे. त्याच्याशीं लढाई करून आपला निभाव लागणार नाहीं. यास्तव त्याच्याशीं सख्य करावें हें बरें. ही मसलत ऐकून महाराज बोलले: "यवन बेइमान आहेत. त्यांच्याशीं सख्य करणें ही अनुचित गोष्ट होय. ते केव्हां घात करितील

---

१ पोवाड्यांत ह्मटलें आहे कीं, फोडिली तुळजा । वरती मसुदच बांधिली ॥ मसूद बांधुनी पुढें गाय जब केली ॥

२ वेगीं पंढरपुरा आला ॥ फोडिला विठोबा । पुंडलीक पाण्यांत टाकिला ॥—पोवाडा.

याचा नेम नाहीं. ते दुर्बुद्धि, कपटी लोक विश्वास दाखवून आपला नाश करावयास चुकणार नाहींत. खरें सख्य करण्याची गोष्ट त्यांच्या स्वप्नींहि यावयाची नाहीं. त्यांच्याशीं समर करून आपली खरी मर्दुमकी त्यांस दाखवून त्यांचा पराभव करण्याची मला उमेद आहे. ह्या यवनांशीं सल्ला करणें नाहीं असा माझा कृतसंकल्प आहे. ते प्रबळ आहेत तर त्यांचा हरयुक्तीनें संहार केला पाहिजे."

हें अरिष्ट कसें टाळावें ह्याविषयीं चित्त चिंतातुर होऊन महाराज रात्रीं निद्रिस्त झाले असतां त्यांला स्वप्नांत तुळजापूरच्या भवानीनें दर्शन देऊन ह्मटलें; 'तूं कांहीं चिंता करूं नको. तुझ्या हातीं अफजुलखानाचा वध करवून तुला मी यशस्वी करितें.' हें स्वप्न पडल्यावर महाराज जागृत झाले, व उठून मुखप्रक्षालन करून त्यांनीं मातुश्रीस उठविलें आणि तें तिला निवेदन केलें. नंतर प्रातःकाळीं पदरचे कारकून व सरदार यांस बोलावून आणून स्वप्नवृत्त कथन केलें; आणि ते त्यांस म्हणाले कीं, 'प्रत्यक्ष जगदंबा आम्हांस प्रसन्न झाली आहे. आतां अफझुलखानाची ती कथा काय? त्याच्याशीं युद्ध करून त्याला गर्दीस मिळविण्याची हिंमत मला जगदंबेच्या प्रसादानें आली आहे.' हें ऐकून पदरचे लोक ह्मणाले कीं, 'हें साहसकर्म सिद्धीस गेलें तर फारच उत्तम, नाहींतर मात्र परम कठीण प्रसंग आहे.' असे त्यांचे सचिंत उद्गार ऐकून महाराजांनीं निक्षून ह्मटलें कीं, "खानाशीं सख्य केलें तरी प्राणनाश व्हावयाचा. त्यापेक्षां युद्ध करावें हेंच उत्तम. जय आला तरी उत्तम व प्राण गेला तरी उत्तम. त्रिभुवनांत कीर्ति होईल. समरांगणांत पराक्रम करून मरावें हें मला श्रेयस्कर वाटतें. शत्रूस शरण जाऊन त्याच्या हातून प्राणनाश व्हावा हें अत्यंत अनुचित होय. यास्तव खानाशीं युद्ध करण्याचाच माझा निर्धार झाला आहे. त्याच्याशीं लढून यश मिळालें तर ठीकच होईल; परंतु जर करितां मी लढाईत पडलों तर माझ्यामागें माझ्या कमाईचें रक्षण करून मिळविलेल्या स्वराज्याची व्यवस्था नीट ठेवा, व माझ्या मातुश्रीच्या आज्ञेंत वागून माझें नांव मागें राखा."

ह्याप्रमाणें स्वनिश्चयकथन करून महाराजांनीं तत्काळ प्रतापगडावर जावयास निघण्याची तयारी करण्याचा हुकूम दिला; व आपला झालेला बेत मातुश्रीस विदित करण्यासाठीं ते महालांत गेले. जिजाबाईच्या चरणांवर मस्तक ठेवून आपला काय विचार झाला आहे तो तिला सांगितला. त्या वेळीं त्या दोघांसहि गहिंवर आला. संकट किती बिकट आहे व त्यांतून निभावण्याचा संभव किती

अल्प आहे हें त्यांस कळतच होतें, तरी ह्या वेळीं त्या वीरमातेनें त्या संकटांतून मुक्त होण्यास दुसरा मार्गच नाहीं असा पोक्त विचार करून सर्व मायाजाळ एकीकडे ठेवून त्यांला अतिकष्टानें निरोप दिला. तिनें त्यांच्या मस्तकीं हात ठेवून असा आशीर्वाद दिला कीं, 'तूं ह्या युद्धांत यशस्वी होशील. शत्रूशीं मोठ्या शौर्यानें व हुशारीनें लढून मला वीरमाता ह्मणीव.' ह्याप्रमाणें स्वमातेची संमति घेऊन महाराज आपल्या लोकांसह प्रतापगडावर गेले.

हें वर्तमान अफझुलखानास कळलें तेव्हां तो पुण्याकडचा रोंख फिरवून वाईस आला, व तेथें तळ देऊन मोठ्या हुशारीनें राहिला. महाराज अशा डोंगराळ व बिकट जागीं जाऊन राहिले हें पाहून खानाला फार वाईट वाटलें. तो प्रांत किती खडतर आहे हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें. तेव्हां अशा अडचणीच्या जागीं शिवाजीमहाराजांशीं सामना करणें आपणास फार जड जाईल हें त्याच्या लक्षांत येऊन तो विचारांत पडला. मग त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, त्यांला तिकडून हरयुक्तीनें काढावें, त्यांला स्नेहभाव दाखवून व इतबार वाटेल असें करून इकडे आणावें; आणि जीवंत धरून मतलब साधावा. ह्या हेतूनें त्यानें मावळांतल्या कित्येक देशमुखांस पत्रें लिहून अनेक प्रकारीं लालूच दाखवून आपआपल्या लोकांनिशीं आपल्या मदतीस येण्याविषयीं लिहिलें. त्याप्रमाणें खंडोजी खोपडे आपले मावळे घेऊन अफझुलखानास जाऊन मिळाला. ह्या खोपड्याचें आणि कानोजी जेधे याचें देशमुखीसंबंधानें भांडण होतें. जेधे महाराजांस शरण गेल्यामुळें त्याजकडे हिरडस मावळाची देशमुखी कायम झाली होती. ह्या रागानें खोपड्यानें महाराजांशीं विरोध करून यवनांची ताबेदारी स्वीकारिली होती. त्यानें ह्या वेळीं शिवाजी महाराजांना पकडून आणतों असा लेखी करार रोहिडखोऱ्याची देशमुखी परत मिळण्याच्या आशेनें अफझुलखानाशीं केला होता! ह्या खोपड्याप्रमाणेंच गुंजन मावळाचा देशमुख विटोजी हैवतराव यास अफझुलखानानें आपणास येऊन मिळण्याविषयीं लिहिलें होतें. अफझुलखानास खोपडे जाऊन मिळाल्यामुळें आपलें वतन जाण्याची भीति आहे व आपणासही अफझुलखान बोलावीत आहे अशा आशयाचें पत्र कानोजी जेध्यानें महाराजांस लिहिल्यावरून त्यांनीं त्यास असा जबाब लिहिला कीं, 'तुमच्या वतनाची तुह्मांस परवा असल्यास तुह्मीं त्याच्याकडे जावें; पण चांगला विचार करून जावें.' ह्यावर जेधे महाराजांकडे जाऊन ह्मणाला कीं, 'मी आपलें वतन तुमच्या पायीं अर्पिलें आहे. तुमचें बरें तें माझें बरें.' असें ह्मणून आपलीं

मुलेंमाणसें व चीजवस्त तळेगांवास पोंचती करून तो आपले लोक घेऊन प्रतापगडावर गेला[१].

अफझुलखान वाईस येऊन भिडला, तेव्हां त्याच्या गोटांतील एकंदर हालचाल कशी काय आहे व त्याच्याबरोबर सैन्याची वगैरे सिद्धता कितपत आहे तें पाहण्यासाठीं महाराजांनीं त्या कामगिरीवर विश्वासराव नाना प्रभु[२] याची नेमणूक केली. हा विश्वासराव फकिराचा वेश घेऊन दररोज रात्रीं त्याच्या गोटांत हिंडे व एकंदर बातमी महाराजांस पोंचवी. त्यावरून महाराजांना कळून आलें कीं, खानाबरोबर मोठी फौज असून त्याची तयारी भक्कम आहे. आपले लोक घेऊन त्यास समरांगणांत गांठलें असतां पुष्कळ माणसांची खराबी होऊन यश हटकून येईल याचा वानवा आहे. यास्तव त्याला युक्तीनें नामोहरम करून आपले लोक राखावे असा विचार महाराजांनीं केला; व त्या विचारास पदरच्या लोकांचीहि संमति मिळाली. मग त्यांनीं अफझुलखानास असा नम्रतेचा निरोप पाठविला कीं, "आपल्यासारख्या बलाढ्य व शूर सरदाराशीं सामना करण्याचें माझ्या मनांत कदापि यावयाचें नाहीं. विजापूरसरकारांशीं होईल त्या उपायानें सल्ला करावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. मी अदिलशहाची मोठीच आगळीक केली आहे. मी सर्वस्वीं अपराधी आहें. मला बादशहाकडून क्षमा होईल कीं नाहीं याची शंका वाटते. यास्तव आपण मध्यस्थी करून मजवर हजरतीची कृपा होईल व कृतापराधाबद्दल माफी होईल असें कराल तर माझें मोठेंच भाग्य होय असें मी समजेन. मी आजपर्यंत जें कांहीं केलें आहे त्याजबद्दल मला पराकाष्ठेचा खेद वाटत आहे. आपल्या आश्रयानें व शिफारशीनें तरी माझ्या गुन्ह्याची माफी मला सरकाराकडून होईल कीं नाहीं कोण जाणे. तरी पण मी माझ्या ताब्यांतला सगळा मुलूख आपल्या हवालीं करण्यास तयार आहें. एवढेंच मात्र कीं, हजरतीची मजवर कृपादृष्टि अवश्य होईल अशी खातरजमा आपण करावी."

हा असा अगदीं गरिबीचा व मित्रेपणाचा निरोप अफझुलखानास आला तो खराच आहे असें त्या गर्विष्ठ व डौली खानास वाटलें. त्यांतील कपट त्याच्या ध्यानांत आलें नाहीं. शिवाजीमहाराज आतां आपल्या सगळ्या गोष्टी कबूल करून आपल्या कबजांत यावयास विलंब लागत नाहीं असा पक्का भरंवसा त्यास

---

१ रा. राजवाडेकृत खंड १५ लेखांक ३३४,३३५,३३८व ३६४ आणि खंड१७पृ.३१पहा.
२ हा मावळांत मुसे खोरें येथला वतनदार होता.

वाटला. तेव्हां त्याला पुरा विश्वास दाखवून त्या बिकट जागेतून काढण्याचा आपला पूर्वोक्त बेत त्यानें कायम केला, आणि कृष्णाजी भास्कर[१] नांवाच्या एका हुशार ब्राह्मणास त्यांच्याकडे वकिलीस पाठविलें. खानानें ह्या वकिलास एकांतीं नेऊन आपलें सर्व मनोगत कळवून असें सांगितलें कीं, तुह्मी शिवाजीमहाराजांकडे जाऊन त्यांला पक्का स्नेहभाव दाखवून येणेंप्रमाणें बोध करा; "तुमचे तीर्थरूप शहाजीराजे व आह्मी कांहीं निराळे नाहीं. त्यांचा आमचा घरोबा असून बंधुत्वाचें नातें आहे. तेव्हां तुह्मी आह्मांला कांहीं परकी नाहीं. तुह्मी आमच्याविषयीं यत्किंचित्‌हि किल्मिष मनांत बाळगूं नका. तुमचे वडील शहाजीराजे यांनीं महापराक्रम करून मुलूख काबीज केल्यामुळें पातशहाची त्यांच्यावर पूर्ण मर्जी आहे. ह्यासाठीं तुमचें सर्वतोपरी कल्याण करून तुह्मांस तळकोंकणचें संपूर्ण राज्य आम्ही देववितों. तुम्हीं घेतलेले किल्ले तुमच्याकडेच कायम रहातील असें करितों. तुमच्या मर्दुमकीबद्दल पादशहापाशीं तुमची शिफारस करून तुमच्या मनासारखा सरंजाम तुह्मांस देववितों. तुमची त्यांची भेट करून देऊन तुमचे ते अतिशयित गौरव करतील असें करितों."खानानें हा निरोप महाराजांस देऊन वकिलास असा कानमंत्र सांगितला कीं, 'त्यास संतोष व उत्तेजन वाटेल असें बोलून ते आमच्या भेटीस बिनदिक्कत येतील असें करा. इतकेंहि करून ते आमच्या भेटीस यावयास तयार होत नसल्यास आह्मी त्यांच्या भेटीस येतों असें त्यांस सांगा.'

खानाचा हा वकील आपल्याकडे येत आहे असें कळलें तेव्हां महाराज गडाखालीं उतरून त्याला सामोरे गेले व वर घेऊन आले. आलेल्या मनुष्यांची व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवून वकीलाचें बोलणें ऐकून घेण्यासाठीं महाराजांनीं कचेरी भरविली. कृष्णाजी भास्करानें खानाचा निरोप इत्थंभूत निवेदन केला,

---

१ कित्येक बखरींत असें आहे कीं, अफझुलखानानेंच प्रथम महाराजांकडे वकील पाठविला. महाराजांनीं कांहीं निरोप वगैरे पूर्वी पाठविला नव्हता. प्रो. सरकारांचेंही असेंच मत आहे. खानाकडील वकिलाचें नांव ग्रांटडफ 'पंताजी गोपीनाथ' असें देतो. चित्रगुप्त दत्ताजी गोपीनाथ असें देतो, व शिवदिग्विजयांत गोविंदपंत ह्मणून आणखी एक वकील खानाकडून आला होता असें आहे. सभासदकृत बखरीच्या महाडच्या प्रतींत पंताजीपंत असें नांव आहे. शेडगांवकरांच्या बखरींत खानाकडील वकिलाचें नांव दत्ताजी भास्कर असें दिलें आहे. वाई प्रांतांतल्या अफझुलखानाच्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्याचें काम ह्या कृष्णाजी भास्कराकडे असून त्याचा त्याच्यावर मोठा विश्वास होता, असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

तो ऐकून घेऊन ते ह्मणाले: "ह्या मेहरबानीबद्दल खानाचे आह्मी फार आभारी आहों. आम्ही काबीज केलेल्या मुलखापैकीं थोडासा जरी आम्हांस जाहगिरी-दाखल मिळाला तरी तेवढ्यानेंच आम्हांला संतोष होईल. कसेंहि झालें तरी आम्ही पादशाहाचे नोकर आहों. या इकडच्या प्रांतांत पुंडपाळेगार होते, त्यांचा संहार करून आम्हीं सगळा मुलुख मोकळा केला आहे. सरकारी मुलखाचा नीट बंदोबस्त करून आबादानी केली आहे. जुन्या किल्यांची दागदुजी करून कांहीं नवेहि बांधले आहेत. फौजहि चांगली नामी जमा केली आहे. याप्रमाणें पादशहाची दौलत वाढविली आहे. ही सगळी आयतीच त्यांस मिळाल्यानें आम्हीं त्यांची मोठीच कामगिरी केली असें होणार आहे. खान आम्हांस आमच्या वडिलाप्रमाणें पूज्य आहेत. त्यांच्या भेटीस आम्ही मोठ्या प्रीतीनें येऊं." याप्रमाणें लौकिकांत जें कांहीं बोलावयाचें होतें तें बोलून कचेरी बरखास्त केली व खानाचे लोक आपआपल्या नेमून दिलेल्या बिऱ्हाडास गेले.

महाराजांनीं खानाकडील लोकांस बिऱ्हाडास जागा देतांना अशी तजवीज केली होती कीं, कृष्णाजी भास्कराचें बिऱ्हाड इतरांपासून अमळ दूर एकीकडे असावें. याचें कारण अर्थात् असें कीं, त्याला एकांतीं गांठून फितविण्याचा त्यांचा बेत होता. रात्रीं जिकडेतिकडे निजानीज होऊन सामसूम झाल्यावर मध्यरात्रीच्या सुमारास महाराज त्या वकिलाच्या डेऱ्यांत हळूच गेले, व त्यास उठवून त्याच्याशीं येणें-प्रमाणें बोलले: "तुह्मी जातीचे ब्राह्मण वर्णश्रेष्ठ आहां. आजपर्यंत मी जें कांहीं केलें आहे तें हिंदुधर्म व हिंदुलोक यांचें रक्षण करण्यासाठींच केवळ आहे. प्रत्यक्ष भवानीनें मला अशी आज्ञा केली आहे कीं, 'गोब्राह्मणांचें रक्षण कर. हिंदूंचीं देवालयें व हिंदूंचे देव यांची नासधूस करणारांचें पारिपत्य कर. हिंदु-धर्मद्वेष्ट्यांचा संहार कर.' जगदंबेच्या ह्या आज्ञेप्रमाणें मीं जें कार्य आरंभिलें आहे त्यास आपल्या सारख्या श्रेष्ठ ब्राह्मणांचें साहाय्य अवश्य हवें. आपला धर्म बुडत चालला. देवब्राह्मणांस पीडा होत आहे. सर्व भरतखंड म्लेंच्छमय होण्याचा समय आला आहे. याबद्दल तुह्मांला अवश्य खेद वाटला पाहिजे. आह्मीं ही दुःस्थिति नाहींशी करण्याचा उद्योग आरंभिला आहे, तो आपल्या सारख्याच थोर पुरुषांच्या साहाय्यानें सिद्धीस जाणार आहे." ह्याप्रमाणें अत्यंत गोड व मोहक शब्दांनीं त्याच्याशीं भाषण केल्यामुळें त्याची वृत्ति लागलीच पालटली. त्याच्या ठायीं धर्माभिमान जागृत झाला. महाराजांचें असें गौरवाचें व उत्तेजनपर भाषण ऐकून तो अगदीं भाळून गेला. त्यानें पाहिलें कीं, हा पुरुष

स्वधर्मरक्षण व स्वराज्यस्थापन करण्याच्या स्तुत्य कार्यास उद्युक्त झाला असून याच्या अंगीं ह्या कार्यसिद्धीस आवश्यक असें धैर्य, शौर्य, वीर्य आदिकरून गुण उत्तम आहेत, व आजपर्यंतचे याचे पराक्रम तारीफ करण्यासारखे आहेत. यास्तव याला सहाय होऊन याच्या यशाचा वांटेकरी होण्यांतच पुण्य आहे. असा विचार करून त्यानें महाराजांपाशीं शपथ घेऊन असें ह्मटलें कीं, 'तुमची नोकरी इमानानें करून राहावें असा माझा निर्धार झाला आहे.' अशी आणभाक केल्यावर त्यानें महाराजांस असें कळविलें कीं, 'खानाचा वास्तविक उद्देश तुह्मांला पकडून विजापुरास नेण्याचा आहे. तो तुह्मांला विश्वास दाखवून भेटीस बोलावणार आहे व पकडून विजापुरास घेऊन जाणार आहे. हा त्याचा बेत कदापि फिरणार नाहीं. ह्याप्रमाणें खानाच्या वकिलास वश करून घेतल्यावर पुढें काय करावें ह्याविषयीं उभयतांचें कांहीं वेळ खलवत झालें व असें ठरलें कीं, कृष्णाजी भास्करानें खानास विश्वास दाखवून तोच स्वतः गडाजवळ भेटीस येईल असें करावें; व तो असा आपल्या काबूंत आल्यावर त्याचा घात करावा म्हणजे मग त्याच्या सैन्यांत गडबड उडून त्याचा हवा तसा मोड करितां येईल. हें असें गुप्त कारस्थान करून महाराज स्वस्थानीं गेले.

मग कांहीं दिवस प्रसिद्धपणें वकिलाशीं वरकरणीं बोलणें झाल्यावर असें ठरलें कीं, खानानें जावळीस यावें व तेथें परस्परांच्या भेटी होऊन एकंदर करारमदार व्हावे. ह्या भेटीची व्यवस्था मुक्रर करण्याकरितां महाराजांनीं आपल्याकडून पंताजी गोपीनाथ[१] यास खानाकडे वकील ह्मणून पाठविलें. हा ब्राह्मण महाराजांच्या अगदीं विश्वासांतला होता. त्याला रवाना करण्यापूर्वीं एकांतीं नेऊन कृष्णाजी भास्कराबरोबर झालेलें सगळें खलवत त्यांनीं सांगितलें आणि ह्मटलें कीं, "तुह्मी खानास असा निरोप द्या कीं, 'आह्मींच तुमच्या भेटीस यावें, पण आह्मांला अतिशयित भीति वाटत आहे. वाईस भेटीला यावयास आह्मांला धैर्य होत नाहीं. तुम्ही आह्मांला वडिलांसमान आहां. यास्तव मेहरबानी करून तुह्मीच जावळीस याल तर आह्मी तुमच्या मुलाखतीस अवश्य येतों. आह्मांला धीर देऊन पातशहाच्या दर्शनास घेऊन जाल व आमची त्याजपाशीं शिफारस कराल तर त्यांत तुमचा थोरपणा आहे. खरा विश्वास असेल तर तुह्मीं जावळीस यावयास अनमान करूं नये.' ह्याप्रमाणें त्याला पुष्कळ गौरवून सांगावें, कांहीं

१ रा. राजवाडे ह्मणतात कीं, हा पंताजी गोपीनाथ महाराजांचा जुना नोकर होता. जिजाबाईबरोबर व महाराजांबरोबर सोंगट्या खेळण्याचा याचा अधिकार होता.

एक अंदेशा येऊं देऊं नये. त्याचा एकंदर रोंख काय आहे व त्याच्या सैन्याची वगैरे व्यवस्था कशी काय आहे ती पाहून या." खानाच्या वकिलास निरोप देतांना त्याजवर सुप्रसन्न होऊन महाराजांनीं त्याला भरजरी वस्त्रें, मोत्यांचा चौकडा, सुवर्णाचीं कडीं व पदकें, एक अरबी घोडा, व पांच हजार होन एवढें बक्षीस दिलें व आपल्या वकिलासहि वस्त्रालंकार देऊन त्याच्याबरोबर चांगला लवाजमा दिला.

कृष्णाजी भास्करानें परत जाऊन खानास असें कळविलें कीं, 'शिवाजीमहाराज आपणांस शरण येऊन भेटावयास सिद्ध आहेत. परंतु त्यांला वाईस यावयास धैर्य होत नाहीं. येथें आल्यानें आपला कांहीं तरी विश्वासघात खास होईल असें त्यांच्या मनानें घेतलें आहे. त्यांचा वकील आपल्याकडे आला आहे. त्याला आपल्या मुलाखतीस बोलवाल तर तो स्वतः शिवाजीमहाराजांचा निरोप काय आहे तो सांगेल.' मग पंताजी गोपीनाथास भेटीस बोलावून खानानें त्याच्या तोंडून महाराजांचा निरोप साद्यंत ऐकून घेतला. कृष्णाजी भास्करानें त्यावर अशी छान केली कीं, 'जावळीस ते बोलावीत आहेत त्यापेक्षां तेथपर्यंत जाऊन कार्य साधतें आहे तर सोडा कां ? तुह्मी होऊन जावळीस गेल्यानें तुमच्या मनांत कांहींएक कपट नाहीं असें त्यांला वाटून ते तुमच्या भेटीस अवश्य येतील, व ते असे आले ह्मणजे तुमचा कार्यभाग सहज साधेल'. यावर खानानें अशी हरकत घेतली कीं, तो जावळीसारख्या बिकट जागीं मला भेटावयास बोलावीत आहे; परंतु तेथें कांहीं दगा होणार नाहीं हें तुह्मी शपथेवर सांगूं शकतां काय ?' कृष्णाजी भास्कर बोललाः ' शिवाजीमहाराजांच्या मनांत तुमच्याविषयीं कांहींएक कपट नाहीं अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. यासंबंधानें तुह्मी कांहींएक संदेह मनांत आणूं नका. ही संधि आली आहे ती व्यर्थ दवडूं नका. जावळीस जाऊन त्यांला भेटण्यास मुळींच हरकत नाहीं. तेथें आपलें लष्कर घेऊन चला. त्याला तळ देण्यास पुरेशी जागा तिकडे असून गवतपाण्याचीहि मुबलक सोय होण्यासारखी आहे. ' ह्याप्रमाणें त्यानें खानाच्या सर्व हरकती मोडून काढून त्याच्या मनांत जावळीस जाऊन महाराजांस भेटावें व तेथें त्यांस पकडून कैद करावें हा बेत चांगला भरविला. ही आपल्या वकिलाची खातरजमा खानास खरी वाटून त्यानें जावळीस जाण्याची तयारी केली व तो सांगेल तसें वागून आपला इष्ट उद्देश सिद्धीस नेण्याचा निश्चय केला. मग महाराजांचा वकिल पंताजी गोपिनाथ यानें अफझुलखानाचा वास्तविक बेत काय आहे त्याचा बारीक तपास काढून येऊन महाराजांस असें कळविलें कीं, खान जावळीस येत आहे, त्यास

भेटण्याची तयारी करून तुह्मीं गडाखालीं जावें आणि त्याला एकांतीं गांठून ठार करावें; आणि मग त्याच्या सैन्यावर छापा घालावा.

ह्याप्रमाणें खान जावळीस यावयास सिद्ध झाला हें पाहून महाराजांनीं आपल्या जवळच्या सर्व सरदारांस बोलावून पुढें काय करावें ह्मणून विचारिलें. त्यांनीं महाराजांस हुरूप देऊन ह्मटलें कीं, 'ह्या प्रसंगीं आपण आह्मांस जी कांहीं कामगिरी सांगाल ती शिरसावंद्य करून तदनुरूप वर्तण्यास प्राणापरती मेहनत करूं, व आपला उद्देश शेवटास नेऊं. आपण मुळींच चिंता करूं नये.' मग मातुश्रीस आपला उद्देश कळवून तिची मसलत विचारिली. तिनेंहि त्यांचें आश्वासन करून ह्मटलें कीं, 'तुझ्या पदरच्या विश्वासू माणसांच्या मसलतीनें ठरेल तसें कर. ह्या कामांत तुला यश देणार श्रीजगदंबा समर्थ आहे. तुला आजपर्यंत कोणत्याच मसलतींत अपयश आलेलें नाहीं. यास्तव ही मसलतहि तूं धैर्यानें व हुशारीनें पार पाडशील असा मला पक्का भरंवसा आहे.' ह्याप्रमाणें सर्वांची सल्ला घेऊन महाराज पुढील कार्यास लागले.

खानास आपला पुरा विश्वास यावा ह्मणून त्याच्या सोईसाठीं जेवढी व्यवस्था करणें शक्य होतें तेवढी निरलसपणें करण्याचा सपाटा त्यांनीं चालविला. त्याच्या सैन्यास घाट चढून वर येतांना अडचण पडूं नये ह्मणून जागोजाग असलेली दाट झाडी तोडून वाटा केल्या; त्याच्या सैन्यास तळ देण्यास प्रशस्त जागा व्हावी ह्यासाठीं झाडेंझुडपें तोडून चांगलें विस्तीर्ण व खुलें मैदान केलें. वाटेंत जागोजागीं धारकऱ्यांच्या गुप्त व प्रकट चौक्या ठेवून त्यांवर कारकून नेमिले, व त्यांस असा हुकूम केला कीं, खानाच्या सैन्यास ज्या कोणत्या गोष्टीची उणीव पडेल ती पुरवावी व प्रत्येक मुक्कामास मेजवानीची उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवावी. आतां खानाच्या सैन्याच्या सोईसाठीं जी ही वाट महाराजांनीं केली होती ती अशा युक्तीनें केली होती कीं, त्या वाटेच्या आसपास किर्र झाडी असून तींतून पलीकडे काय आहे तें दिसूं नये. कोठेंकोठें आडव्या वाटा होत्या त्यांत मोठमोठीं झाडें तोडून टाकून त्या साफ बुजवून टाकल्या होत्या.

महाराजांनीं हा आपला गुप्त बेत नेताजी पालकर, मोरोपंत पेशवे व तानाजी मालुसरे यांस कळवून नेताजी पालकरास सैन्य घेऊन कोंकणांतून घाटमाथ्यावर लागोलाग बोलाविलें, व त्यास किल्ल्याच्या पूर्वभागीं अमळ दूर दाट झाडींत दबा धरून बसावयास सांगितलें. तें अशाकरितां कीं, खानाचे लोक त्या बाजूला चढून येण्याचा संभव होता. मोरोपंताबरोबर जुने कसलेले योद्धे होते. त्यांला

अशी वर्दी दिली कीं, ‘ खानाचें बहुतेक सैन्य खालीं जावळीस तळ देऊन राहावयाचें आहे, त्याच्या आसपासच्या झाडींत तुह्मीं आपल्या लोकांनिशीं लपून राहावें.’ नेताजीच्या साहाय्यास रघुनाथ बल्लाळ व मोरोपंताच्या साहाय्यास त्रिंबक भास्कर यांस दिलें. ह्या सर्वांस असा हुकूम केला कीं, खानाचा समाचार घेऊन फत्ते झाल्यास शिंगाचा आवाज होईल. त्याबरोबर नेताजीनें पुढें चाल करून येऊन शत्रूचें जें सैन्य वर येईल त्यावर हल्ला करावा; आणि गडावरून पांच तोफा झाल्या ह्मणजे मोरोपंतानें जावळी येथील खानाच्या लष्करावर तुटून पडावें. कोणींहि बेफाम राहूं नये व लुटीवर नजर ठेवूं नये. ही अशी बाहेरील व्यवस्था करून गडावर जेथें जितके लोक व तोफा वगैरे सामुग्री हवीशी वाटली तेथें तितकी स्वतः पाहून ठेविली. जागोजाग नाकेबंदी केली. किल्ल्याच्या मागल्या बाजूच्या प्रत्येक बुरुजावर पन्नास मनुष्य व पुढल्या बाजूच्या प्रत्येक बुरुजावर शंभर मनुष्य ठेविले; शिवाय किल्ल्याच्या दरवाज्यावरून आंत सदरेपर्यंत जागोजाग पुष्कळ लोक ठेवून दिले; व त्यांवरील मुख्यांस अशी वर्दी दिली कीं, आम्ही गडावरून खालीं उतरूं लागलों म्हणजे करणा वाजेल, त्या वेळीं तुम्हीं हळूहळू पुढें सरकत यावें, आणि भेटीसाठीं केलेल्या जागेपासून बाणाच्या टप्प्यांत राहावें. त्याप्रमाणें किल्ल्याच्या दरवाजापासून भेटीच्या जागेपर्यंत टप्प्याटप्प्यांनीं हजार दोन हजार लोक उभे राहतील अशी व्यवस्था केली व शेवटपर्यंत थोडेसे निवडक लोक बरोबर असावे असें ठरविलें.

गडाखालीं बुरजानजीक मोकळी जागा होती तेथें खानाची मुलाखत घेण्याचें ठरवून त्या जागीं सुंदर व भव्य मंडप तयार करविला.त्यांत एक मुख्य बैठकीची व दोनतीन लहान बैठकीच्या जागा करविल्या. मुख्य बैठकीची सदर फारच उत्कृष्ट करविली. वर सुंदर छत लावून त्याला मोत्यांच्या झालरी लाविल्या; व जिकडेतिकडे गाद्या, पडगाद्या, लोडें, गिर्द्या वगैरे सुरेख लावून ठेविलीं. त्याप्रमाणें ह्या सदरा एकीहून एक उत्तम करून सर्व मंडप चांगला शृंगारिला.

ही अशी सगळी व्यवस्था करून त्यांनीं खानास येण्याविषयीं निरोप पाठविला. त्यावरून तो आपल्या लोकांनिशीं रडतोंडीच्या घाटाचा रस्ता नीट केला होता त्यानें यावयास निघाला. ह्या वेळीं त्यानें तोफा वगैरे आपलें अवजड सामान वर आणिलें नाहीं असें ह्मणतात[१]. खान रडतोंडीच्या घाटानें उतरून पारानजिक

---

१ कांहीं बखरकारांचें असें ह्मणणें आहे, कीं, खानानें आपला तोफखानाहि वर आणिला होता.

कोयनेच्या कांठीं मुक्काम करून राहिला. ह्या वाटेनें वर येतांना त्याच्या लष्क-राचे फारच हाल झाले व त्याच्या सैन्यांतले पठाण ह्मणूं लागले कीं, 'शिवाजी मोठा हरामखोर आहे. त्याची करामत व हिकमत कोणाला कळावयाची नाहीं. ह्या प्रसंगीं अशा बिकट ठिकाणीं चढून गेल्यावर आपली कांहीं धडगत दिसत नाहीं.' हे उद्गार अफझुलखानाच्या कानीं जात; परंतु त्याच्या बुद्धीस पक्का भ्रम पडल्यासारखा झाला होता. शिवाजीमहाराज अशा युक्तीनें आपल्या हातीं खचीत लागतील अशी बळकट आशा त्यास वाटल्यावरून त्यानें हें धाडस केलें. खानाच्या मुक्कामाच्या जागीं तंबू, राहुट्या, मंडप इत्यादिकांची तयारी करून त्याच्या लष्करास लागणाऱ्या सामानासुमानाची तरतूद चांगली करून ठेविली होती. ही सगळी व्यवस्था पाहून खान बहुत खुष झाला. त्याला आतां खास वाटूं लागलें कीं, शिवाजीमहाराजांचें दिल आपल्याविषयीं साफ आहे, ते आप-णांस विनदिक्कत भेटतील, व मग आपला हेतु सिद्धीस जाईल.

जावळीस जाऊन पोंचल्यावर खानानें कृष्णाजी भास्करास[१] गडावर पाठवून महाराजांस असा निरोप दिला कीं, 'आह्मी खालीं येऊन दाखल झालों आहों. भेटीस सत्वर यावें. विलंब लावूं नये.' हा निरोप घेऊन वकील गडावर गेला. त्याच्याशीं लौकिकांत कांहीं बोलावयाचें होतें तें बोलून मग त्याला महाराज एकांतीं घेऊन गेले व त्याच्याशीं हितगुजाच्या गोष्टी करूं लागले. तेव्हां तो वकील ह्मणाला कीं, 'आपल्यापाशीं कबूल केल्याप्रमाणें खानास जावळीस तर आणिलें आहे. आतां खाशाखाशांची मुलाखत एकांतीं करवितों. ह्या समयीं आपण आपला पराक्रम व आपलें शौर्य यांची पराकाष्ठा करून स्वकार्य सिद्धीस न्यावें. नंतर असें ठरलें कीं, नेमलेल्या ठिकाणीं खानाची व महाराजांची भेट आजपासून तिसऱ्या दिवशीं व्हावी. कृष्णाजी भास्करानें मात्र खानाकडून असें करवावें कीं, मुलाखतीस येतांना त्यानें आपल्यावरोबर फक्त एक शिपाई सदरेस आणावा; व महाराजांनींहि एकच शिपाई बरोबर न्यावा. वरकड सगळे लोक उभयतांनीं दूर ठेवावे. ही व्यवस्था खानाकडून मान्य करवितों असें अभिवचन देऊन कृष्णाजी भास्कर गडाखालीं आला. खानाकडे जाऊन त्यानें भेटीच्या अटी त्यास कळविल्या, व वरती आणखी अशी सफाई केली कीं, शिवाजी महाराजांला तुमचा भरंवसा अद्यापि येत नाहीं. यास्तव आपला मतलब

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, त्यानें गोपिनाथपंतास पाठविलें.

साधण्यासाठीं तो ह्मणतो त्या अटी मान्य करण्यास आपणाला कांहींएक हरकत नाहीं. खानाला शिवाजीमहाराज केव्हां हातीं लागतात असें होऊन गेलें होतें. त्या अटी मान्य करण्यास त्यानें मुळींच आढेवेढे घेतले नाहींत. त्या त्याला तत्काळ मान्य झाल्या. भेटीची जागा तयार केली होती ती कशी काय आहे तें पाहून येण्यासाठीं त्यानें आपल्या भरंवशाचे लोक पाठविले. त्यांनीं ती पाहून येऊन खानास अशी बातमी दिली कीं, जागा चांगली मोकळी असून जवळपास फौज वगैरे कांहीं ठेविलेली नाहीं.

शेवटीं भेटीचा समय समीप आला. खान पंधराशें निवडक लोक बरोबर घेऊन निघाला. हें पाहून कृष्णाजी भास्कर[१] ह्मणाला कीं, "एवढे लोक भेटीच्या जागीं घेऊन गेलां तर शिवाजीमहाराजांस तुमचा विश्वास वाटणार नाहीं, व ते कदाचित् गडाखालींहि येणार नाहींत. तुह्मी पातशाही वजीर असून नामांकित वीर आहां. शिवाजीमहाराज आपणांपुढें केवळ तृणवत् आहेत. त्यांला पकडावयाला एवढी तयारी कशाला? ते कराराप्रमाणें एक शिपाई घेऊन येणार. तेव्हां आपणहि एकच मनुष्य बरोबर घेऊन सदरेस जावें हें ठीक दिसतें.[२] हें त्या गर्विष्ठ खानाला पसंत वाटून त्यानें आपले लोक वाटेंत जागोजाग ठेविले, व कांहीं जणांस भेटीच्या ठिकाणापासून बाणाच्या टप्प्यांत ठेवून तो पालखींत बसून पुढें चालला. त्याच्या बरोबर दोन हुजरे, सैदबंडा ह्या नांवाचा एक पटाईत शिपाई व कृष्णाजी भास्कर एवढेच लोक तो सदरेस आला त्या वेळीं होते. त्याची अशी पक्की खात्री होती कीं, करारावरहुकूम शिवाजीमहाराज भेटावयास आले ह्मणजे बस आहे. त्यांला आपण तत्क्षणीं कैद करून घेऊन जाऊं. त्यांचें आपल्यापुढें तें बळ किती? ह्याप्रमाणें त्याला स्वबलाचा पूर्ण भरंवसा असल्याकारणानें त्यानें आपला जामानिमा एकाद्या कचेरीस जावयाच्या वेळीं करितात तसा केला होता. त्याच्या अंगांत मझलीनचा झिरझिरीत अंगरखा असून एका हातांत नुसती एक तरवार होती. खान महाराजांच्या पूर्वीच सदरेस जाऊन बसला, व त्यांला लवकर खालीं घेऊन येण्यासाठीं त्यानें आपल्या वकिलास गडावर पाठविलें. त्यानें सांगितल्यावरून महाराजांस कळलें कीं, खान एका

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, गोपीनाथपंतानें त्याला असें ह्मटलें.

२ पोवाड्यांत ह्मटलें आहे कीं, मोरोपंत व शामराजपंत यांस खानाला आणावयास पाठविलें असून खान चार हजार लोक घेऊन पालखींत बसून येऊं लागला तेव्हां त्यांनीं त्याला ते लोक दूर ठेवावयास लावून पालखीहि लांबच ठेवावयास सांगितलें.

शूर शिपायास बरोबर घेऊन सदरेस आला आहे. तेव्हां महाराजांनीं खानाला असा निरोप पाठविला कीं, तुह्मी फक्त एका हुजऱ्यानिशीं सदरेस बसाल तर मी खालीं येईन. त्यावरून खानानें सैदबंडास दूर जाऊन राहावयास सांगितलें.

इकडे महाराजांनीं पूर्वोक्त प्रकारें सगळा कडेकोट बंदोबस्त केल्यावर स्नान, देवपूजा आदिकरून नित्यविधि उरकले. नंतर त्यांनीं श्रीभवानीचें स्मरण केलें, व हा आणीवाणीचा व केवळ जीवावरचा प्रसंग पार पाडण्याविषयीं तिची मनोभावें प्रार्थना केली, ती इतकी सोत्कंठ होऊन केली कीं, भवानी त्यांच्या अंगांत संचरून येणेंप्रमाणें बोलली: 'अरे मुला, चिंता करूं नको. या समयीं तुझ्या पाठीवर मी उभी आहें. खानास मोह घालून मीं तुझ्या सन्मुख आणिलें आहे. तरी तूं निर्भय चित्तें अवसान धरून त्याचा वध कर. त्याचें शिर कापून माझ्यापुढें ठेव. त्याच्या रुधिराचा टिकला ललाटीं लावून, ह्मैसा बळी देऊन मला संतुष्ट कर.' जवळच्या कारभाऱ्यांनीं देवीचे हे शब्द टिपून ठेविले; व अंगांतलें वारें जाऊन ते सावध झाले तेव्हां त्यांस ते निवेदन केले. ते ऐकून त्यांस अधिकच हुरूप आला. नंतर त्यांनीं आपल्या एकंदर सरदारांस उद्देशून असें भाषण केलें: "आह्मी तर जीवित तृणप्राय समजून शत्रूच्या अंगावर चालून जात आहों. यांत यश आलें तर ठीकच आहे; परंतु कांहीं भलताच प्रकार घडला तर तुह्मी घाबरून जाऊं नका. ठरविलेल्या बेताप्रमाणें शत्रूवर चालून जाऊन त्याचा मोड करा व राज्याचें रक्षण करा. तुह्मी सर्व शूर व पराक्रमी आहां. आमची सगळी मदार तुमच्यावर आहे. तुमच्यासारखे इमानी व वीर्यशाली पुरुष सहाय आहेत ह्मणून आह्मांस यवनांची परवा वाटत नाहीं. या समयीं सर्वांनीं आपआपल्या शौर्याची व पराक्रमाची पराकाष्ठा करावी. तुमची अनुकूलता आहे ह्मणून मला अफझुलखानाचा मुळींच हिशोब वाटत नाहीं. आजपर्यंत केलेली कमाई आपल्या साहाय्याचें व शौर्याचें फळ आहे. ती आपली कमाई कायम राखण्यास जिवाची परवा न करितां ह्या कठीण प्रसंगीं झटाल तर तुमची कीर्ति अधिकच वाढेल." हें असें वीर्योत्साहाचें उद्दीपन करणारें भाषण ऐकून सर्व लोकांच्या अंगांत स्फुरण आलें. ते ह्मणाले: "आपण आह्मांस जी जी आज्ञा कराल तदनुसार वागण्यांत आम्ही यत्किंचितहि कसूर करणार नाहीं. त्यासाठीं आमचे प्राणहि बळी पडले तरी त्याची आह्मांला क्षिति नाहीं. हे प्राण आपल्या चरणीं एकवार वाहिले आहेत. ते आतां आमचे नव्हत. ते स्वामिकार्यीं गत झाले तर तें आम्हीं मोठेंच भूषण समजूं."

ह्याप्रमाणें पदरच्या लोकांत उत्साह व अभिमान हीं जागृत करून व त्यांच्याशीं आणखी कांहीं निरवानिरवीच्या गोष्टी बोलून महाराज खालीं जाण्याच्या तयारीस लागले. त्यांनीं अंगांत जिरें घालून त्यावर झगा चढविला; तशीच डोकीस जिरेटोपी घालून वरती पागोटें घातलें; चोळणा व काचा कसला; उजव्या हातांत बिचवा घेऊन तो अस्तनींत छपविला; व डाव्या हाताच्या पंजाला वाघनख चढविलें. हा असा पोषाख केल्यावर महाराज पुनः देवीच्या दर्शनास गेले; व मातुःश्रीच्या चरणीं मस्तक ठेवून गडाखालीं खानाच्या भेटीस जाण्याविषयीं तिजपाशीं निरोप मागूं लागले. त्या समयीं त्या माउलीस गहिंवर येऊन ती ह्मणाली, "बाळा तूं जगदंबेच्या कृपेनें जय पावशील. माझा तुला पूर्ण आशीर्वाद आहे. कुंतीचे पुत्र भीम व अर्जुन हे जसे महापराक्रमी निपजले तसा तूं भोंसल्यांच्या कुळांत निर्माण झाला आहेस. ह्या कुळाचें नांव जगांत गाजीव. अफझुलखानास रणांत ठार करून राज्याची अभिवृद्धि कर. शिवबा, तूं मला आज कुंतीच्या पंक्तीस बशीव. खानाला जीवंत सोडूं नको. त्याचें शिर तोडून आण. तुझा वडील बंधु संभाजी ह्या खानामुळें प्राणास मुकला आहे, त्याचें उसनें घे[1]."

ह्याप्रमाणें मातुश्रीचा आशीर्वाद घेऊन महाराज गडाखालीं हळूहळू उतरूं लागले. त्यांच्या बरोबर तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक, हिरोजी फरजंद, पंताजी गोपीनाथ वगैरे पांचपन्नास लोक होते. सदरेपाशीं आल्यावर पालखींतून उतरून महाराज जिवा महाल्या व संभाजी कावजी यांस[2] बरोबर घेऊन आंत गेले. ते खानाला पाहून भ्यालयासारखे करून मध्यें मध्यें थबकूं लागले. कृष्णाजी भास्कर

१ रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, ह्या वेळीं आपणांस जय मिळेल कीं नाहीं याची शंका वाटून महाराजांनीं कांहीं ब्राह्मणांस पुष्कळ द्रव्य देऊन काशी व गया येथें पाठविलें, व आपल्या जिवास धोका आल्यास आपलें उत्तरकार्य त्या पुण्यक्षेत्रांत करावयास त्यांला सांगितलें. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं ब्राह्मणांस पुष्कळ गोप्रदानें केलीं व आपली दाढी काढिली. हें सारें पाहून जिजाबाईस फार दुःख होऊन ती रडूं लागली. तेव्हां तिला महाराजांनीं दूर नेऊन ठेविलें. आतां ह्या खानामुळें संभाजीचा वध झाल्याचा जो उल्लेख आहे त्याचा खुलासा दुसऱ्या भागांतल्या एका टिपेवरून होण्याजोगा आहे. शहाजीराजांच्या कर्नाटकांतल्या जाहगिरींत जो बंडावा झाला होता तो ह्या खानाच्या चिथावणीमुळें झाला होता असें ह्मणतात;

२ जिवा महाल्या व संभाजी कावजी असे दोघे बरोबर होते असें सभासद, चित्रगुप्त व शेडगांवकर ह्मणतात. मि. किंकेड व प्रो. सरकार हेंच ह्मणणें खरें मानितात. पोवाड्यांत असें आहे कीं, जिवाजी महालदार याजपाशीं आपली तरवार देऊन त्यासच बरोबर घेतलें होतें. ग्रांटडफ ह्मणतो कीं, महाराजांबरोबर तानाजी मालुसरे होता

खानापाशीं होताच. त्यानें त्याला असें सांगितलें कीं, आपली धिप्पाड मूर्ति पाहून शिवाजीमहाराज घाबरत आहेत, ह्मणून ते असें करीत आहेत. यास्तव हा तुमचा हुजऱ्याहि येथून जाऊं द्या, ह्मणजे त्यांला पुढें यावयाला धीर होईल. खानाला तें खरेंच वाटून त्यानें त्या हुजऱ्यालाहि दूर जावयास सांगितलें. मग महाराज खानाजवळ गेले. त्यांच्या बरोबरच्या हुजऱ्याच्या दोन हातांत दोन तरवारी होत्या. तरी त्याच्या संबंधानें खानानें हरकत घेतली नाहीं.[1] महाराज जवळ आले असें पाहून खान उभा राहून त्यांस भेटावयासाठीं ह्मणून दोनतीन पावलें पुढें सरसावला. खान ह्या वेळीं अगदीं उतावळा झाला होता. त्याला आतां अशी पक्की खात्री वाटली कीं, महाराज निःशस्त्र असून आपल्या तावडींत सहज सांपडतील. कारण उघडच होतें कीं, त्याचें धूड मोठें विशाल असून महाराजांचा बांधा अमळ ठेंगणा व सडपातळ होता. कृष्णाजी भास्करानें रीतीप्रमाणें उभयतांची ओळख करून दिल्यावर ते एकमेकांस आलिंगन करावयास सरसावले, तों खानानें महाराजांची मुंडी कवटाळून[2] डाव्या काखेखालीं घट्ट

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, ह्या भेटीच्या वेळीं एकंदर आठ पुरुष सदरेस होते. अफझूलखान, त्याचा वकील व त्याचे दोन हुजरे; आणि शिवाजी महाराज, त्यांचा वकील आणि त्यांचे दोघे हुजरे. ते आणखी असें ह्मणतात कीं, एकादा पाडाव केलेला बंडखोर जसा निःशस्त्र होऊन शरण येतो, तसे महाराज खानापुढें जातांना दिसले. अफझुलखानापाशीं मात्र तलवार होती. खाफीखान ह्मणतो कीं, दोघेहि अशस्त्र होते.

२ ग्रांटडफ ह्मणतो कीं, परस्परांस आलिंगन करितांना शिवाजी महाराजांनींच प्रथम खानाच्या पोटांत वाघनख खुपसलें. एकंदर मराठी बखरींतील मजकूर मुळांतल्या सारखा आहे. मोडककृत अदिलशाहीच्या इतिहासांत अफझुलखानाच्या वधाचा प्रकार निराळाच दिला आहे. तो असाः अफझुलखानापुढें आपलें कांहीं चालणार नाहीं असें पाहून महाराजांनीं त्याच्याशीं सख्य करण्याचा घाट घातला, व त्यास पराकाष्ठेची गरिबी दाखवून व त्याच्या डेऱ्यांत जाऊन गोडगोड बोलून त्याला प्रतापगडावर मेजवानीस बोलाविलें. तो महाराजांवर विश्वास ठेवून गाफीलपणानें दहाबारा लोकांनिशीं गडावर आला असतां त्याच्यावर महाराजांच्या हत्यारबंद लोकांनीं गर्दी करून त्यास ठार केलें. बुसातीनुस्सलातीननामक बखरींतहि असाच मजकूर आहे. पृ. ५६९ पाहा. चित्रगुप्ताची बखर व पोवाडा यांत त्यांचें परस्परांशीं रागारागाचें भाषण होऊन मग हें द्वंद्वयुद्ध झालें असें ह्मटलें आहे. महाराजांनीं भेटीसाठीं असा भपक्याचा तंबू उभारल्याबद्दल खान त्यांजवर रागावल्यावरून त्यांची परस्परांशीं बोलाचाली झाली असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. शेडगांवकर ह्मणतो कीं, महाराजांनीं आपल्या वैभवाचें असें प्रदर्शन केल्याबद्दल त्यांच्या वकिलापाशीं खानानें नाखुशी प्रदर्शित केली. तेव्हां त्या वकिलानें त्याची अशी समजूत केली कीं, ह्या सगळ्या

धरिली, व हातांत कटार होती तिचें मेण टाकून ती त्यांच्या कुशींत चालविली; परंतु त्यांच्या अंगांत जिरें होतें त्यास ती लागून खरखरली, अंगास लागली नाहीं. खानानेंच पहिल्यानें दगा करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां आतां आपणांस पाहिजे तें करण्यास हरकत नाहीं असें मनांत आणून महाराजांनीं डाव्या हातांत वाघनख होतें तें खानाच्या पोटांत चालविलें व दुसऱ्या हातांतल्या विचव्याचाहि मारा केला, व त्याच्या काखेंतून आपली मुंडी चपळाईनें काढून घेतली. वाघनखाचा मारा होतांच खानाचें पोट फाटून आंतडीं बाहेर आलीं. तीं एका हातानें सावरून धरून त्यानें आपल्या हातच्या तरवारीचा एक सज्जड वार महाराजांवर केला. तो त्यांनीं चपळाईनें उडी मारून चुकविला. तरी तो शिरस्त्राणास निसटता लागून तें तुटून जवाइतकी जखम झाली. इतक्यांत महाराजांनीं डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तों खानावर आणखी एक वार करून त्यास अगदीं घायाळ केलें, व त्याच्या हातांतली तरवार ते हिसकून घेऊं लागले. तेव्हां खान मोठ्यानें ओरडला कीं, 'मारलें, मारलें, दगा, दगा, लवकर धावा.' हे शब्द कानीं पडतांच उभय पक्षांकडील जे लोक दूर उभे होते ते तेथें येऊन पोहंचण्यापूर्वी सैदबंडा तेथें धांवत आला, व त्यानें महाराजांवर पट्ट्याचे वार चालविले. तेव्हां महाराज जिवा महालियाजवळील पट्टा उजव्या हातांत चढवून व डाव्या हातांत विचवा घेऊन त्याचे वार चुकवूं लागले. इतक्यांत जिवा महालियानें सैदबंडाच्या खांद्यावर फिरंगीचा वार करून त्याच्या पट्ट्याचा हात तोडून टाकला, व शेवटीं तो जेर होऊन पडला[१]. मग उभय पक्षांकडील लोकांचें रणकंदन माजलें. ह्या गर्दींत खानाच्या लोकांनीं शिताफी करून त्याला पालखींत घालून चालविलें[२]. इकडे येसाजी कंक व तानाजी मालुसरे यांनीं महाराजांस

बहुमोल वस्तु अखेरीस विजापूर सरकाराच्या ताब्यांत जावयाच्या आहेत. तारीख-इ-शिवाजी ह्या यवनी बखरींत असें आहे कीं, उभयतांची थोडीशी बोलाचाली झाल्यावर गोपीनाथपंतानें महाराजांस खानाची माफी मागावयास सांगितल्यावरून त्यांनीं पुढें होऊन खानाच्या पोटावर आपलें डोकें टेंकलें त्याबरोबर खानानें त्याला दाबून धरून त्याच्यावर तरवार चालविली, तेव्हां महाराजांनीं त्याच्या पोटांत वाघनख खुपसलें.

१ येसाजी कंकानें त्याला ठार केलें असें चिटणीस ह्मणतो. तानाजी मालुसरे व शिवाजी महाराज या दोघांनीं मिळून त्याला मारिलें असें डफ ह्मणतो.

२ सभासद व चित्रगुप्त ह्मणतात कीं, खान स्वतः चवुत्र्यावरून उडी टाकून पळून सुटला व 'दगा दगा' असें मोठ्यानें ओरडला. तेव्हां त्याचे लोक धावून येऊन त्याला पालखींत घालून घेऊन जाऊं लागले.

त्या गर्दीतून सुखरूप बाहेर काढिल्यावर ते खानाच्या पालखीमागून धावले. भोयांचे पाय तोडून त्यांनीं पालखी खालीं पाडिली, आणि खानाचें डोकें कापून रुमालांत बांधून आणिलें.[1] ह्या घालमेलींत कृष्णाजी नांवाचा एक कारभारी अफझुलखानाबरोबर होता. तो खानाची अशी दशा पाहून तरवार उपसून महाराजांवर चालून आला. त्याचे दोनतीन वार महाराजांनीं चुकविले व त्याला सांगितलें कीं, 'ब्राह्मणास मारूं नये अशी मला माझ्या वडिलांची आज्ञा आहे, यास्तव तूं बऱ्या गोष्टीनें निघून जा.' असें बोलून त्याला सोडून दिलें.[2]

ह्या सर्व गडबडींतून महाराज सुटून किल्ल्याच्या दरवाज्यावर सुखरूप जाऊन पोहंचले. त्या वेळीं दोनचार घटका दिवस उरला होता. पूर्वसंकेताप्रमाणें इशारतीच्या तोफा सुटल्या व शिंग वाजलें. ह्या तोफा खानाच्या तळावरील लोकांच्या कानीं पडल्या तेव्हां त्यांस असें वाटलें कीं, त्या भेट झाल्याबद्दलच्या होत. ह्याप्रमाणें ते गाफील राहिले असतां इकडे नेताजी पालकर पूर्वी ठरल्याप्रमाणें खानाबरोबर वर आलेल्या पंधराशें लोकांवर तुटून पडला. इतक्यांत खानाचा वध होऊन त्याचें शिर कापून गडावर नेल्याचें वर्तमान त्या लोकांस कळून त्यांची धांदल उडाली. नेताजी पालकराच्या लोकांनीं त्यांच्यावर हल्ला केला तेव्हां तर त्यांची केवळ त्रेधा झाली. तरी ते फार शूर व रणांत कसलेले असे निवडक लढवय्ये असल्यामुळें त्यांनीं मावळ्यांशीं बराच वेळ युद्ध केलें; परंतु

---

१ डफ ह्मणतो कीं, हें शिर खंडू माले यानें व दुसऱ्या कोणीं कापून आणिलें. चित्रगुप्त व सभासद हे ह्मणतात कीं, महाराजांच्या आज्ञेवरून संभाजी कावजी यानें तें आणिलें. पोवाड्यांत ह्मटलें आहे कीं, संभाजी कावजीनें भोयांचे पाय तोडले आणि महाराजांनीं स्वतः खानाचें शिर कापिलें. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, संभाजी कावजीनें हें काम केलें.

२ यवनी बखरींच्या व राजापूरच्या इंग्रज वखारवाल्यांच्या लेखाच्या आधारावरून प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, अफझुलखान हा असा आपल्याच दगेखोरपणास बळी पडला. तो असा महाराजांस दग्यानें पकडून न्यावयास किंवा ठार मारावयास आला असतां त्यांनीं त्याच्या हातीं न सांपडण्याची खबरदारी घेतली नसती तर त्यांस वेडे ह्मटलें असतें. मि. करकरिआ व न्यायमूर्ति रानडे यांनीं मराठी बखरींत दिलेला एतत्संबंधाचा वृत्तांत बरोबर आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. ह्या वादांत एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं,महाराजांस पकडण्याची किंवा ठार मारण्याची प्रतिज्ञा खानानें केली होती, आणि त्याच्या तावडींत न सांपडण्यासाठीं महाराजांस युक्ति योजणें प्राप्त होतें. त्यानें मावळांतल्या खोपडे वगैरे देशमुखांशीं केलेल्या कारस्थानांवरूनहि त्याचा सदरील हेतु स्पष्ट दिसतो.

शेवटीं त्यांचा पुरा मोड झाला. मावळ्यांच्या हातीं जितका पठाण लागला तितका त्यांनीं कापून काढिला.

तिकडे मोरोपंत पिंगळ्यानेंहि संकेताप्रमाणें खानाच्या जावळी येथील लष्करावर एकदम घाला घातला. शत्रूचा आपणांवर असा हल्ला येईल हें त्यांच्या ध्यानींमनींहि नव्हतें. ते अगदीं बेफाम होते. ह्मणून हा असा त्यांच्यावर अकस्मात् हल्ला झाला तेव्हां त्यांची तर पुरी गडबड उडाली. तरी तेहि मोठ्या नेटानें लढले. शेवटीं त्यांची दाणादाण होऊन ते सैरावैरा पळत सुटले. महाराजांचा आपल्या सरदारांस नेहमीं असा हुकूम असे कीं, जे कोणी हातांतलें शस्त्र ठेवून शरण येतील त्यांस ठार मारूं नये. ह्यामुळें पुष्कळ लोक पाडाव झाले. कित्येक लोक आसपासच्या रानांत कैक दिवस पळत छपत होते. त्यांला त्यांतून निघून जाण्यास वाटच मुळीं सांपडेना. अशा रीतीनें दीन व हैराण झालेले पुष्कळ लोक महाराजांच्या लोकांनीं धरून आणिले.[१]

ह्याप्रमाणें हातीं लागलेल्या शत्रूच्या लोकांसें महाराजांनीं आपल्या नेहमींच्या क्रमास अनुसरून मोठ्या औदार्यानें व ममतेनें वागविलें. त्यांचा योग्य परामर्ष घेऊन व त्यांस वाटखर्च वगैरे देऊन सोडून दिलें. जे अमीरउमराव पाडाव झाले होते त्यांचा योग्य मानमरातब करून, त्यांस वस्त्रें घोडीं वगैरे देऊन व त्यांचें गौरव करून विजापुरास जावयास निरोप दिला. महाराजांचा हा असा मनाचा थोरपणा पाहून पाडाव केलेले कित्येक मराठे शिपाई त्यांच्या नोकरीस राहावयास तयार झाले. अशा लोकांस त्यांनीं ठेवून घेतलें. ह्या वेळीं झुंजारराव घाटगे ह्या नांवाचा एक मोठा सरदार महाराजांच्या हातीं लागला होता. त्याच्या बापाचा व शहाजीमहाराजांचा परम स्नेह होता, हें महाराजांस ठाऊक होतें. यास्तव त्यांनीं त्याला आपल्या जवळ राहण्याविषयीं पुष्कळ आग्रह केला; पण तो कांहीं केल्या ऐकेना. तेव्हां त्याला वस्त्रालंकार वगैरे देऊन मोठ्या सन्मानानें विजापुरास परत पाठविलें.

ह्या गर्दींत अफझुलखानाचा मुलगा फाजलखान हा रणांत घायाळ होऊन पळाला. तो आपल्या जखमी झालेल्या पायांस चिरगुटें बांधून झाडींतून लपत

---

१ ह्या लढाईत खानाकडचे तीन हजार लोक गारद झाल्याचें वर्तमान राजापुरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांना मिळाल्याचें त्यांच्या कागदपत्रांत नमूद केलें आहे, असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

२ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, खानाचे दोघे मुलगे, एक मोठा सरदार, लिंबाजी भोंसले व झुंजारराव घाटगे असे ह्या पाडाव केलेल्या लोकांत होते.

छपत चालला होता. त्यास व अफझुलखानाच्या कुटुंबांतील इतर माणसांला खंडुजी कांकडे यानें पकडलें.[1] तेव्हां त्यांनीं त्यास लांच देऊं केल्यावरून त्यानें त्यांला कोयनेच्या तीरानें कऱ्हाडास सुरक्षित नेऊन पोंचविलें, महाराजांपुढें त्यांस आणिलें नाहीं. ह्याबद्दल महाराजांनीं त्याला देहांतशासन केलें.

ह्या लढाईंत महाराजांस पुष्कळ लूट मिळाली. शेंपाऊणशें हत्ती, सातआठ हजार घोडीं,[2] हजारबाराशें उंटें, सगळा तोफखाना, दोनतीन हजार बैल; मोहरा, होन वगैरे रोख नाणें दहाबारा लक्षांचें, सोनें, रत्नें, मोत्यें वगैरे जड जवाहीर दोनतीन लक्ष किंमतीचें, कापड सुमारें दोन हजार ओझीं, डेरे, राहुट्या, पालें वगैरे स्वारीच्या उपयोगाचें मुबलक सामान, इतकी लूट त्यांस मिळाली. याशिवाय आणखी खानाच्या लष्करांतले पुष्कळ मराठे शिपाई महाराजांची मर्दुमकी व औदार्य पाहून चकित झाले व त्यांच्या नोकरीस मोठ्या खुषीनें राहिले. यामुळें त्यांच्या लष्करांत पुष्कळच भरती झाली.

खानाचें शिर कापून आणिलें तें महाराजांनीं भवानीस वाहिलें. भवानीचें दर्शन घेतल्यावर ते मातुःश्रीच्या दर्शनास गेले. आपला परम प्रिय पुत्र विजयी होऊन सुखरूपपणें गडावर येऊन आपल्या दृष्टीस पडला ह्मणून तिला अतिशयित हर्ष झाला. तिनें त्यांला पोटाशीं धरून ह्मटलें: 'संभाजीचा सूड उगवून तूं माझ्या डोळ्यांचें पारणें फेडिलें, शिपाईगिरीची शर्त केली. हें यश तुला मिळालें हें तुझें मोठेंच भाग्य समजलें पाहिजे. शत्रूला मारून सुखरूपपणें मला येऊन भेटलास हा सोन्याचा दिवस उगवला.' असें बोलून तिनें महाराजांवरून निंबलोण केलें; त्यांच्या समागमें जे होते त्यांस मोठमोठीं बक्षिसें, वस्त्रें, भूषणें देऊन त्यांची बढती करविली. 'तुह्मी होतां ह्मणून हा विजयी होऊन आला,' अशी त्यांची तारीफ तिनें केली.

---

१ चिटणिस व शिवदिग्विजयकार ह्मणतात कीं, खंडोजी खोपडा ह्या नांवाचा एक अफझुलखानाकडील मावळ्यांचा मुख्य सरदार होता; त्यानें फाजलखान व खानाचा कबिला यांस दोनशें लोकांच्या मदतीनें कऱ्हाडास नेऊन पोंचतें केलें. हा खोपडा पुढें महाराजांच्या लोकांच्या हातीं लागून त्याचा त्यांनीं शिरच्छेद केला. कानोजी जेध्याचा प्रतिस्पर्धी जो खोपडे तोच हा असावा. सभासद ह्मणतो कीं, फाजलखानास इतर सरदारांप्रमाणें पकडून आणिलें असतां त्याचा महाराजांनीं योग्य मान करून त्यास सोडून दिलें.

२ प्रो. सरकार ह्मणतातः ६५ हत्ती, ४००० घोडे, १२०० उंटें, २००० ओझीं कापड आणि दहा लक्षांचा ऐवज महाराजांच्या हातीं लागला.

मग आपल्या सैन्याची हालहवाल कशी काय आहे तें पाहण्यासाठीं महाराज गडाखालीं गेले. युद्धांत घायाळ होऊन जे बेजार झाले होते त्यांची शुश्रूषा योग्य प्रकारें व्हावी अशी त्यांनीं चांगली तजवीज केली, व प्रत्येकाकडे स्वतः जाऊन त्याचा परामर्ष घेतला, व त्यांच्याशीं मधुर व उत्तेजनपर भाषण करून त्यांच्या वेदनांचें त्यांस फारसें कांहीं न वाटे असें केलें. रणामध्यें पडलेल्या एकूणएक शिपायांची यादी करविली, व त्यांच्या बायकामुलांचें समाधान व आश्वासन करून त्यांच्या निर्वाहासाठीं त्यांस वेतनें करून दिलीं. समरभूमीवर प्राणांस मुकलेल्या ज्या अंमलदारांस पूर्वी वतनें वगैरे दिलीं होतीं तीं त्यांच्या मागें त्यांच्या कुटुंबांत वंशपरंपरेनें चालू ठेविलीं. लढाईत जखमी झालेल्या लोकांच्या जखमा प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहून त्या जखमांच्या मानानें कोणास दोनशें, कोणास शंभर, कोणास पाऊणशें असे होन बक्षीस दिले; शिवाय ज्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें कोणांस पागोटीं, कोणांस कडीं वगैरे इनामें दिलीं. जे वरच्या दरजाचे जुमले व सरदार होते त्यांस मंदिलें, झगे, सोन्याचीं कडीं, कंठमाला, शिरपेंच, मोत्यांचे तुरे, आंगठ्या, घोडीं इत्यादि इनामें दिलीं. कित्येकांस गांव, मोकासे आदिकरून बक्षीस दिले; आणि ज्यांची जशी मर्दुमकी नजरेस आली तिच्या मानानें त्यांची बढती केली. कोणी पायचे होते त्यांस घोडीं दिलीं; कोणांस सरदाऱ्या दिल्या, कोणांस पालख्या, अबदागिरें दिलीं; युद्धांत पडलेल्या कित्येक पुरुषांचे मुलगे ज्वान होते त्यांस बोलावून आणून आपल्या नोकरीस ठेविलें. लोकांस इनामें व बढत्या देण्याचा हा समारंभ महाराजांनीं पदरच्या सर्व लोकांस जमवून त्यांच्या समक्ष केला; व ज्यांनीं मर्दुमकी केली होती त्यांची तारीफ प्रसिद्धपणें केली. ह्यामुळें सर्वांस अतिशयित उत्तेजन व उत्साह प्राप्त झाला;आणि महाराजांच्या अंगचें हें औदार्य, हा दयाळूपणा, व गुणाची बूज करण्याची ही उत्कृष्ट पद्धत पाहून त्यांची नोकरी विशेषच जोमानें, उत्साहानें व इमानानें करण्याचा हुरूप प्रत्येकास आला. ह्या वेळीं महाराज पंताजी गोपीनाथास विसरले नाहींत. त्यानें खानाकडे जाऊन वकिलीचें काम मोठ्या शिताफीनें केल्याबद्दल हिवरेंगांव इनाम देऊन पुष्कळ मोठें बक्षीस दिलें.[1] त्याप्रमाणेंच विश्वासरावानें हेराचें काम उत्तम प्रकारें केल्याबद्दल त्यालाहि मोठें बक्षीस दिलें.

---

१ रायरीच्या बखरींत ह्मटलें आहे कीं, दत्ताजी गोपीनाथ हा महाराजांचा वकील असून त्यानें उत्कृष्ट कामगिरी बजावल्याबद्दल त्याला महाराजांनीं एक लाख होन

ही मोठी फत्ते झाल्याबद्दल प्रतापगडावर व इतर ठिकाणींहि आनंदोत्सव केला. जिकडेतिकडे वाद्यांचा एकच गजर होऊन राहिला. घरोघरीं विजयगुढ्या उभारल्या. हत्तीवरून शर्करा वांटल्या. ब्राह्मणांस दक्षिणा दिल्या. गोरगरिबांस खैरात केली. ब्राह्मणभोजनें घातलीं. महास्थलींचे सिद्ध, साधु, गोसावी यांस पूजोपचारार्थ द्रव्य पाठविलें. अफझुलखानाच्या वधाचें वृत्त आपल्या एकंदर इष्टमित्रांस कळविलें. शहाजीराजांस कर्नाटकांत तें वार्तिकांबरोबर लिहून कळविलें. हा जो विजय मिळाला तो सगळ्या हिंदू राष्ट्राचा झाला असें मानून त्या प्रीत्यर्थ चोहोंकडे मोठा उत्सव करण्यांत आला. तुळजापूर, पंढरपूर व शिंगणापूर येथील देवस्थानें भ्रष्ट करणाऱ्या माणसाचा हा असा वध झाला तो पुराणांतरींच्या एकाद्या राक्षसाच्या वधासारखा होय, असें सर्व लोक मानूं लागले; आणि त्याचा नाश झाला यांत कांहीं तरी ईश्वरी सूत्र आहे असें त्यांस वाटूं लागलें. सर्वांच्या हृदयांत स्वदेशाभिमानाचें वारें संचरलें. अशा वृत्तीचा त्यांस कैक शतकें बिलकुल गंधहि नव्हता. त्या समयीं लोकांच्या मनांत कोणत्या भावना उद्भवल्या त्यांचें दिग्दर्शन एका पवाड्यांत झालें आहे. अफझुलखानाच्या वधाच्या हकीकतीचें वर्णन ह्या पवाड्याच्या रूपानें करावें असा हुकूम प्रत्यक्ष जिजाबाईनीं दरबारच्या एका शाहिरास केला असून त्याबद्दल त्यास एक शेर सोनें व एक घोडा इनाम दिला असें ह्मणतात.

अफझुलखानाचा वध ज्या ठिकाणीं केला तेथें त्याचें डोकें पुरून त्यावर एक बुरूज बांधिला व त्याचें नांव अफझुलबुरूज असें ठेविलें. खानाच्या हातची तरवार हिसकावून घेतली होती, ती जयाचें स्मारक ह्मणून जतन करून ठेविली. हा विजय आपणांस तुळजापुरच्या भवानीच्या प्रसादानें प्राप्त झाला असें मानून तिची स्थापना प्रतापगडावर करावी असा विचार महाराजांनीं केला. गंडकीनदीस हुशार ब्राह्मण पाठवून एक शिळा पैदा केली व कारागीर तुळजापुरास पाठवून तेथल्या मूर्तीच्या नमुन्यावर नवी मूर्ति घडविली. बालेकिल्ल्यावरील कोटांत चांगली प्रशस्त जागा पाहून तेथें सुंदर देवालय बांधिलें, आणि त्यांत ह्या मूर्तीची स्थापना सुमुहूर्तीं यथाविधि करविली. ह्या देवालयांत नित्यपूजा,

---

बक्षीस देऊन हिवरेंगांव इनाम दिला. शि. दि. ह्मणतो कीं, पंताजीपंतास हिवरेंगांव इनाम दिला. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, खानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर ह्यास महाराजांनीं इनामाची लालूच दाखवून आपलासा करून घेतलें व त्यास पुढें हिवरेंगांव इनाम देऊन आपल्या नोकरीस ठेवून घेतलें.

नैवेद्य व ब्राह्मणभोजनें करण्यासाठीं त्या त्या कामावर कारभारी नेमून त्यांस तनखा लावून दिला. देवालयांत उत्सवादि करण्यास लागणाऱ्या खर्चासाठीं नेमणूक करून दिली. शिवाय देवीस शृंगारण्यासाठीं दागदागिने व उंची वस्त्रें मुबलक दिलीं. येथें तुळजापुराप्रमाणें उत्सव, नवस, यात्रा वगैरे व्हाव्या अशी व्यवस्था केली.[१]

अफझुलखानाचा वध होऊन त्याजबरोबर दिलेल्या फौजेचा पुरा नाश झाला ही खेदकारक वार्ता अदिलशहास व बडे-साहेबिणीस कळली तेव्हां त्यांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें. असें सांगतात कीं, जासुदांनीं हें भयंकर वर्तमान पातशहास कळविलें तेव्हां तो अत्यंत दिलगीर होऊन तक्तावरून उतरून महालांत जाऊन पलंगावर निजला. तसेंच बडेसाहेबिणीच्या कानीं हें वर्तमान पडतांच ती 'अल्ला-अल्ला ! खुदा ! खुदा !' ह्मणून पलंगावर आंग टाकून शोक करीत पडली. अफझुलखानासारख्या शूर व बलाढ्य सरदारास नामोहरम करून त्याचें शिर कापून नेलें; एवढी मोठी फौज गेली असतां तिचा पुरा फडशा उडाला; एकंदर चीजवस्त लुटीस गेली; असें जबर नुकसान होऊन शिवाजीमहाराजांचें सामर्थ्य फारच वाढलें; ते आतां मुसलमानी पातशाहत बुडवून टाकून हिंदुपातशाहीची

---

१ कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें देवालय चंद्रराव मोऱ्यास जिंकिल्यावर बांधिलें. मि. किंकेड या देवालयासंबंधाची एक दंतकथा शेडगांवकराच्या बखरीच्या आधारानें अशी देतात कीं, महाराजांनीं विजापुरसरकाराशीं विरोध आरंभिल्या कारणानें त्यांना आपली कुलस्वामिनी तुळजापुरची भवानी तिच्या दर्शनास प्रति वर्षीं जाणें दुर्घट झाल्याकारणानें त्यांनीं रायरीच्या किल्ल्यावर भवानीचें देवालय बांधण्याचा बेत केला, व मूर्तीसाठीं संगमरवरी दगड पाहून आणावयास लोक पाठविले. पण देवीनें त्यांच्या स्वप्नांत येऊन त्यांस सांगितलें कीं, माझें देवालय महाबळेश्वरासन्निध बांधावें अशी माझी इच्छा आहे. तरी भोरप्या नांवाच्या टेकडीचा शोध लावून तेथें माझी स्थापना कर व तेथेंच तुझ्यासाठीं एक किल्ला बांध. स्वप्नांतल्या ह्या तिच्या आज्ञेप्रमाणें हा भोरप्या डोंगर महाबळेश्वरापासून बारा मैलांवर सांपडला. तेथें त्यांनीं हें देवालय व प्रतापगड हीं बांधिलीं; देवीचें देऊळ ह्या गडावर अफझुलखानाच्या वधापूर्वीं होतें याबद्दलचा एक पुरावा ते असा देतात कीं, महाराजांनीं अफजुलखानाच्या मुलाखतीस जातांना व त्याचा वध करून परत आल्यावर देवीचें दर्शन घेतलें असा उल्लेख आहे. या उल्लेखावरून फार तर एवढेंच सिद्ध होतें कीं, हा नवा गड बांधिला तेव्हां त्यावर आपल्या उपास्य देवतेचें एकादें लहानसें देवालय महाराजांनीं अगोदर बांधिलें असून सदरील विजयानंतर तें विशेष मोठ्या प्रमाणावर बांधिलें असावें.

स्थापना करितात, असा सर्व अमीरउमरावांस धाक पडून ते चिंताक्रांत झाले. आतां अदिलशाहीची धडगत दिसत नाहीं; शिवाजीमहाराज आपली विजयी फौज घेऊन येऊन विजापूरशहर हस्तगत करितात, अशी चर्चा घरोघर होऊं लागली. पातशाही नौबत तीन दिवस बंद पडून पातशहा व त्याची आई यांनीं तीन दिवस अन्नसेवन केलें नाहीं, असें ह्मणतात.

---

१ अफझुलखानाच्या वधासंबंधाच्या अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. मार्शाल यानें विजापुराचा वृत्तांत लिहिला आहे त्यांत तो असें ह्मणतो कीं, आपल्या मोहिमेचा वाईट शेवट होऊन आपला तींत नाश होणार हें अफझुलखानाला पूर्वीच समजून आलें होतें. ह्मणून त्यानें आपल्या ६३ बायकांना बोलावून आणून ठार मारिलें. हें अत्यंत क्रूर कर्म करण्याचें कारण असें सांगतात कीं, आपल्या पश्चात् त्यांचा परपुरुषांशीं संबंध होऊं नये ह्मणून त्यानें ही अशी अमानुष खबरदारी घेतली! ह्या अफझुलखानाचा वाडा ज्या जागीं होता त्याच्या आसपास ह्या त्याच्या वधलेल्या बायकांच्या कबरा अजून दाखवितात. शेडगांवकरांच्या बखरींत ह्या दंतकथेचा उल्लेख आहे. तेथें आणखी असें ह्मटलें आहे कीं, हा अफझुलखान मोहिमेस निघतांना आपल्या गुरूच्या दर्शनास गेला तेव्हां त्या गुरूला तो शिरावांचून नुसता धड आहेसा दिसला. प्रो. सरकारांनीं अफझुलखानाचा वाडा ज्या ठिकाणीं होता तें ठिकाणीं प्रत्यक्ष पाहिलें असून तेथें हल्लीं रान माजलें आहे,कांहीं मोडक्या इमारतींचे शेष तेथें दिसतात, आणि ज्या डोहांत अफझुलखानानें आपल्या ६३ बायका लोटून देवून बुडवून ठार मारल्या तो त्यांनीं पाहिला, असें ते ह्मणतात.

भाग बारावा.

विजापूरसरकाराच्या दुसऱ्या सरदारांचा पराभव.

१६५९–६०

अफझुलखानाचा वध करून त्याच्या मोठ्या सैन्याचा पुरा नाश केल्यावर महाराजांचा धाक चोहोंकडे बसून त्यांला पुढील स्वराज्यविस्ताराचें काम सुलभ झालें. त्या सरकाराचे आणखी किल्ले व प्रांत काबीज करण्यास त्यांला फारसें कठीण गेलें नाहीं. अफझुलखानानें शिवाजीमहाराजांवर स्वारी केल्याचें वर्तमान शिद्दीस कळल्याबरोबर त्यानें तळा व घोसाळा ह्या किल्यांस वेढा दिला; परंतु इतक्यांत त्याच्या कानीं असें आलें कीं, खानाचा वध होऊन सगळें सैन्य गारद झालें. त्यावरोवर त्यानें वेढा उठवून पिच्छेहाट केली. त्याच्यावर स्वारी करण्याच्या इराद्यानें महाराजांनीं आपलें सैन्य तयार केलें. परंतु त्या वेळीं पन्हाळा हातीं येण्याचा सुमार दिसल्यावरून ते तिकडे वळले.

ह्या किल्यावर विजापूरसरकारानें नेमलेला किल्लेदार होता. तो आपण होऊन किल्ला स्वाधीन करून देण्यास तयार झाला. त्यावरून त्याच्याशीं बोलणें चालविलें. हा उत्तम किल्ला असा अनायासें हातीं येत आहे हें पाहून महाराजांला पहिल्यानें अमळ संशय आला. त्यांला वाटलें कीं, असा लोभ दाखवून आपणांला कचाटींत धरण्याचा विजापूरसरकाराचा गुप्त बेत असावा; तरी पण गड आपल्या हातीं आल्यास फार बरें होईल असें वाटल्यावरून आपला एक परम विश्वासू सरदार बरोबर पुष्कळ मावळे देऊन त्या किल्यावर पाठवावा असा त्यांनीं विचार केला. मग अन्नाजी दत्तो याची त्या कामगिरीवर नेमणूक केली, आणि आपण स्वतः बरोबर पुष्कळ स्वार व पायदळ घेऊन जवळपास तयारींत राहिले. ते अर्थात् अशाकरितां कीं, कांहीं दगा आहे असें आढळून आल्यास शत्रूचें तत्काळ पारिपत्य करितां यावें; परंतु लढाईचा प्रसंग मुळीं आलाच नाहीं. किल्लेदारानें

कबूल केल्याप्रमाणें किल्ला विनहरकत स्वाधीन केला[1] (आक्टोबर १६५९). असाच पावनगडहि त्यांच्या कबजांत आला. हे किल्ले ताब्यांत आल्यावर महाराजांनीं वसंतगड छापा घालून घेतला. कृष्णानदीच्या दोन्ही तीरांवरील प्रांतांत आपला अंमल बसवून तेथला वसूल विनबोभाट जमा व्हावा यासाठीं तिकडील सर्व गडांवर आपलीं ठाणीं महाराजांनीं बसविलीं. हीं अशीं ठाणीं बत्तीस शिराळाच्या गढीपर्यंत बसवीत जाऊन तिकडील वसूल जमा करण्यासाठीं त्यांनीं कामदार नेमिले.

पन्हाळा कबजांत आल्यावर महाराज त्या गडावर जाऊन राहिले, व सह्याद्रीच्या माथ्यावरील व त्याखालील किल्ले हस्तगत करण्याचें त्यांनीं मनांत आणून तिकडे आपले लोक पाठविले. हे बहुतेक किल्ले त्यांस विनहरकत मिळाले, लढाई वगैरे फारशी करावी लागली नाहीं. मात्र रांगणा व खेळणा हे किल्ले छापा घालून घ्यावे लागले. खेळणा किल्ला घ्यावयास बरेच प्रयास पडले ह्मणून त्यास त्यांनीं विशाळगड असें नांव दिलें, तें अद्यापि चालत आहे. हा एवढा मुलूख महाराजांनीं अफझुलखानाचा वध केल्यावर दोनतीन महिन्यांच्या अवधींत हस्तगत केला. ह्याप्रमाणें सगळा कोल्हापूरप्रांत व त्यांतील किल्ले महाराजांनीं घेतले.

ह्या वेळीं मिरज येथें विजापूरकरांचें ठाणें असून त्यावर रुस्तमजमान नांवाचा सरदार मुख्य होता. याच्या ताब्यांत कोल्हापुरापासून रत्नागिरीपर्यंत मुलूख असून आणखी कानडा प्रांतहि त्याच्या हवालीं होता. त्यानें महाराजांच्या ह्या धामधुमीस मुळींच हरकत केली नाहीं. ह्याचें कारण एक तर असें असावें कीं,

---

१ हा किल्ला हस्तगत केल्याची हकीगत इतरत्र दिली आहे ती अशीः किल्ला अतिशयित मजबूत असून सहज हस्तगत होण्यासारखा नाहीं असें पाहून तो घेण्याची महाराजांनीं पुढील युक्ति योजिली. आपल्या पदरच्या कांहीं सरदारांस शिक्षा करण्याचें मिष केलें. तेव्हां त्या सरदारांनीं आपल्या हाताखालच्या सातआठशें लोकांसह महाराजांची नोकरी सोडल्याचा बहाणा करून पन्हाळ्यावरील किल्लेदारास अशी विनंति केली कीं, आह्मी शिवाजीमहाराजांवर नाखुष होऊन त्यांची नोकरी सोडून आलों आहों. आह्मांस तुमच्या चाकरीस ठेवा. हें त्यांचें ह्मणणें त्या किल्लेदारास खरें वाटून त्यानें त्यांस किल्ल्यावर घेतलें. इकडे महाराजांनीं किल्ल्यास वेढा दिला. मग एके दिवशीं रात्रीं संकेताप्रमाणें वर गेलेल्या लोकांनीं खालील कांहीं लोकांस जेथें दाट झाडी होती अशा जागीं वर घेतलें. महाराजांच्या लोकांनीं एकवट होऊन रखवालदारांवर हल्ला केला व त्यांचा मोड करून किल्ला हस्तगत केला.

तो त्याला भिऊन जागच्या जागीं थबकून राहिला असावा, किंवा त्या वेळचे राजापूर येथले इंग्रज व्यापारी संशय घेतात त्याप्रमाणें त्याला महाराजांनीं लांच देऊन गुपचूप बसविलें असावें. परंतु पुढें त्याला असा हुकूम आला कीं, त्यानें शिवाजीमहाराजांवर चालून जाऊन कोल्हापूरप्रांताचें रक्षण करावें. त्याच्या-जवळ त्या वेळीं तीन हजार स्वार व थोडेंसें पायदळ होतें. इतक्या लोकांसह तो पन्हाळ्याजवळ चालून गेला (आक्टोबर स. १६५९). तो जवळ आला असें पाहून महाराजांनीं त्याच्यावर आपल्या स्वारांनिशीं हल्ला केला, त्याचा पुरा मोड करून त्यास कृष्णेपार हांकून दिलें, व त्याचा शेवटपर्यंत सारखा पिच्छा पुरविला. त्याचा पाठलाग करीत करीत महाराज थेट विजापुरापर्यंत गेले.[1] वाटेंतील मोठमोठे गांव लुटून त्यांनीं उद्ध्वस्त केले, व पेठा होत्या त्यांवर दस्त बसविला. हा असा सारखा धुमाकूळ उडवून देऊन ते तिकडून मोठ्या वेगानें परतले, ते इतके कीं, त्यांचा पाठलाग करणें शत्रूला दुरापास्त झालें; आणि त्यांचा तो विलक्षण वेग पाहून विजापूरकरांनीं हा प्रयत्न केलाहि नाहीं.

ह्याप्रमाणें थेट विजापूरशहरापर्यंत जाऊन सगळा प्रांत लुटून उद्ध्वस्त करून महाराज विशाळगडास येऊन दाखल झाले. येथें त्यांच्या आज्ञेवरून अन्नाजी दत्तो यानें पायदळसैन्य जमा करून अगदीं सिद्ध ठेविलें होतें तें घेऊन ते लागलीच रत्नागिरी प्रांतांत शिरले, आणि तिकडचीं बंदरें व शहरें काबीज करण्याचा त्यांनीं सपाटा चालविला. ह्या मोहिमेंत त्यांनीं राजापुरावर मात्र हल्ला केला नाहीं. याचें कारण राजापुरच्या व्यापाऱ्यांनीं असें नमूद करून ठेविलें आहे कीं, हें शहर रुस्तमजमान याचें असून महाराजांशीं त्यानें सलोखा केला होता. बडी साहेबीण त्याचा द्वेष करीत असे म्हणून त्याला स्वसंरक्षणार्थ महाराजांशीं स्नेह करावा लागला.[2] ह्या वेळीं त्यांनीं दाभोळ शहर आणि त्या खालील सगळीं ठाणीं हस्तगत केलीं. ह्या ठाण्यावरचे अदिलशहाचे सुभेदार राजापुरास पळून गेले. तेथून रायगडावर येऊन पुनः फौजेची चांगली तयारी करून त्यांनीं चेऊल शहरावर हल्ला केला.

१ राजापूरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा ह्या वेळचा असा लेख आहे कीं, अफझुलखानाचा मुलगा फाझलखान हा रुस्तमजमानाबरोबर होता. फाझलखानाचे बहुतेक लोक पडले, आणि रुस्तमजमान जेमतेम हुक्री, येथें जाऊन स्वस्थ बसला. प्रो. सरकार पृ. २९४.

२ प्रो. सरकार पृ. २९४.

त्या शहरांत त्यांनीं तीन दिवस मुक्काम करून तें यथेष्ट लुटलें. हें शहर त्या वेळीं मोठें सधन होतें. त्यांत महाराजांस पुष्कळ द्रव्य सांपडलें. तेथला ठाणेदार खोजोजी यास कैद करून तें शहर त्यांनीं हस्तगत केलें, व ही सगळी लूट राजगडावर सुरक्षित नेली.

ह्या धामधुमींत दाभोळचा सुभेदार पराभव पावल्यामुळें अफझुलखानाचीं मालाचीं तीन जहाजें त्या बंदरांत होतीं तीं घेऊन तो राजापुरास गेला. तेथें रुस्तमजमानाच्या हुकमावरून त्या जहाजांवरचा माल बंदरावर उतरला. ही बातमी महाराजांच्या एका सरदाराला लागतांच त्यानें राजापुराकडे आपल्या लोकांनिशीं दौड केली. मराठे जवळ आले असें कळतांच राजापूर येथला रुस्तमजमानाचा सुभेदार वरील एका जहाजांत बसून जाऊं लागला. तेव्हां तेथल्या इंग्रजव्यापाऱ्यांचा एक दलाल मि. हेन्री रिव्हिंगटन नामक एका इंग्रज कामदाराकडे येऊन म्हणाला कीं, मी तुमच्या नांवानें रुस्तमजमान याला कांहीं रकम कर्जी दिली आहे. ती ह्या सुभेदाराकडून वसूल करून घ्या. यावरून त्या कामदारानें आपलें एक जहाज त्या जहाजाच्या मागें लावून त्या सुभेदाराला अटकाव केला, तेव्हां त्यानें कांहीं रकमेच्या मोबदल्यादाखल त्या जहाजांतला माल दिला. ही अशी त्यांची गडबड चालली असतां महाराजांचे वर सांगितलेले लोक त्या बंदरावर येऊन थडकले आणि त्यांनीं राजापूरचा सुभेदार ज्या जहाजांतून पळून जात होता तें पकडून देण्याविषयीं वरील इंग्रज कामदारास सांगितलें, पण तो तें ऐकेना. इतकेंच नव्हे तर त्या सुभेदाराच्या सांगण्यावरून त्यानें अफझुलखानाच्या वर सांगितलेल्या दोन जहाजांपैकीं एक आपल्या कबजांत घेऊन त्यास निराळें नांव दिलें, आणि त्यांची बोलाचाली होत असतां तिसरें जहाज निसटून गेलें. तेव्हां महाराजांचा सरदार सुभेदाराजवळून घेतलेला माल त्याजकडे मागूं लागला तोही तो देईना. तो ह्मणाला कीं, आमची रकम शहराच्या महसुलांतून घेण्याची आह्मांला परवानगी देत असाल तर जप्त केलेल्या मालाची तुह्मांस किंमत देतों. ह्याप्रमाणें निराशा झाल्यावर त्या सरदारानें इंग्रजांचे दोन दलाल पकडून नेले, आणि आमचे दलाल सोडून द्या असें सांगण्यासाठीं त्याच्याकडे फिलिप गिफर्ड नांवाचा एक कामदार गेला होता. त्यालाहि त्यानें अटकेंत ठेविलें आणि इंग्रजांस असें सांगून पाठविलें कीं, अफझुलखानाचीं तिन्ही जहाजें व सुभेदाराकडून घेतलेला माल आमच्या स्वाधीन होई पर्यंत कैद केलेल्या इसमांस आह्मी सोडून देणार नाहीं. त्यानें हे तिघे कैदी

खारेपाटणास नेऊन ठेविले. इकडे रिव्हिंगटन यानें शिवाजीमहाराजांना पत्र लिहून अशी विनंति केली कीं, 'आमचे कैद केलेले इसम सोडून देण्याचा हुकूम करावा. तुह्मी दंडाराजपुरीवर हल्ला कराल त्या वेळीं आह्मी तुह्मांस मदत करूं. तुमच्या लोकांनीं आह्मांस मुसलमानांचीं जहाजें पकडून द्यावयास सांगितलें; परंतु आह्मीं तें केलें नाहीं; कारण त्यांच्याशीं वैर करणें आह्मांस इष्ट वाटलें नाहीं.' ह्या आशयाच्या पत्रावरून महाराजांनीं आपल्या सरदारास असा हुकूम पाठविला कीं, इंग्रजांच्या कैदींस सोडून द्यावें, रुस्तमजमानाच्या मुखत्यारांच्या ताब्यांत राजापुर शहर पुनः द्यावें, आणि त्या शहरांतल्या लोकांची जी कांहीं चीजवस्त लुटली असेल ती त्यांची त्यांना परत करावी. असें सांगतात कीं, आपला दोस्त रुस्तमजमान याच्या शहरावर असा हल्ला केल्या कारणानें महाराजांनीं आपल्या त्या सरदाराला[1] नोकरीवरून दूर केलें. हा हुकूम पोंचतांच दलालांस सोडलें; परंतु गिफर्ड याची सुटका एका ब्राह्मणानें लबाडी केल्यामुळें लौकर झाली नाहीं. त्यावरून रिव्हिंगटन यानें महाराजांकडे पुनः तक्रार केली. पण त्यांच्याकडून पुनः हुकूम येण्यापूर्वीं ह्या इंग्रज कैद्याला खारेपाटणाहून विशाळगडाकडे महाराजांचे लोक घेऊन जात असतां इंग्रजांच्या शिपायांनीं त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांना सोडविलें असें ह्मणतात.[2]

अफझुलखान व रुस्तमजमान अशा बलाढ्य सरदरांचा शिवाजीमहाराजांपुढें कांहींच उपाय न चालून एक तर प्राणांस मुकला व दुसरा जीव घेऊन जेमतेम विजापुरांत जाऊन पडला, व महाराजांच्या लोकांनीं त्या राजधानीपर्यंत दौड करून सर्व देश लुटून जाळून टाकला. ह्यामुळें विजापूरसरकाराच्या अमलांतील एकूणएक गांवांतल्या लोकांस महाराजांची मोठीच दहशत वाटूं लागली. लहानसान मुसलमान सरदार व किल्लेदार महाराजांचें नांव ऐकतांच थरथरां कांपूं लागले; मग त्यांच्यावर चालून जाण्याचें धैर्य होणार कोणाला? हें पाहून कित्येक मराठे पुंड गांवांत शिरून शिवाजीमहाराजांचें नांव सांगून खंडणी व लूट जमवून यथेष्ट मजा मारूं लागले. विजापूरसरकारास तर महाराजांची फारच धास्ती वाटूं लागली. त्या दरबारांतील अमीरउमरावांमध्यें यादवी माजली होती

---

१ ह्या सरदाराचें नांव दोरोजी होतें असें ह्मणतात.

२ हा सगळा मजकूर प्रो. सरकार यांनीं आपल्या ग्रंथांत राजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या स. १६६० तल्या कागदपत्रांच्या आधारानें नमूद केला आहे त्यावरून घेतला आहे.

त्तीसुद्धां ह्या वेळीं अंशतः बंद पडून जो तो शिवाजीचें बंड कसें मोडावें ह्या फिकिरींत पडला. शिवाजीमहाराजांवर आतां कोणास पाठवावें ही चिंता अदिलशहास प्राप्त झाली. कोणी नामांकित सरदार पुढें होऊन दंड ठोकून मी शिवाजीवर जातों असें ह्मणण्यास तयार होईना. असें सांगतात कीं, अफझुलखानाचा मुलगा फाजलखान याची बादशहापाशीं नेहमीं आपल्या बापाच्या घाताबद्दल सूड उगविण्यासाठीं महाराजांवर मोहीम करावी अशी सारखी अजीजी असे; परंतु त्यास एकट्यास त्यांच्यावर मोहीम करण्याची छाती नव्हती. कित्येक सरदारांचें असें मत पडलें कीं, अदिलशहानें स्वतः ह्या मोहिमेवर जावें; पदरच्या कोणत्याहि सरदारावर या बाबतींत भरंवसा ठेवणें बरोबर नाहीं; परंतु कित्येकांनीं उलट असा अभिप्राय दिला कीं, बादशहानें स्वतः अशा बंडखोरावर चालून जाणें कमीपणाचें आहे. शिवाय शिवाजीमहाराज अतिशयित धाडसी व हुशार असल्यामुळें केव्हां काय करितील याचा नेम नाहीं, आणि बादशहाचा जीव ह्या अविचारानें धोक्यांत पडेल.[1]

ही अशी विजापूरदरबारांत भवतिनभवति चालली असतां ह्या वेळीं शिद्दी जोहारनामक एक सरदार पुढें आला. हा जातीचा हबशी असून मोठा पराक्रमी होता. हा कर्नाटकांतील मोहिमांत पुष्कळ चांगली कामगिरी करून मोठ्या योग्यतेस चढला होता. पुढें याचा आणि बादशहाचा बेबनाव येऊन हा कुर्नूळप्रांतांत स्वतंत्र होऊन राहिला होता. ह्या त्याच्या शिरजोरपणाबद्दल बादशहाच्या मनांत त्यास शिक्षा करावयाची होती; परंतु पुढें त्यानें कृतकर्माबद्दल माफी मागून बादशहाची आपणावर पुनः कृपादृष्टि व्हावी असा प्रयत्न चालविला होता. बादशहानें त्यास ह्या वेळीं असें सांगून पाठविलें कीं, तूं शिवाजीमहाराजांवर स्वारी करून त्यांची खोड मोडून येशील तर तुला आह्मी क्षमा करून मोठ्या योग्यतेस चढवूं. ही अट त्या सरदारास पसंत होऊन तो ह्या मोहिमेवर निघाला.

---

१ असें सांगतात कीं, ह्या सुमारास औरंगजेब आपल्या भावांस नामोहरम करून व बापास अटकेंत ठेवून दिल्लीच्या तक्तावर बसल्यानंतर त्यानें दक्षिणेंत आपली सत्ता कायम करून वाढविण्याचें मनांत आणिलें, आणि त्याच्या अमलांतल्या मुलखांत शिवाजी महाराज धामधूम करीत होते, त्यांचा नाश करण्यासाठीं शास्ताखाननामक एका सरदाराबरोबर मोठी सेना देऊन पाठविलें (१६६०); आणि विजापूरच्या अदिलशहासही महाराजांवर स्वारी करावयास सांगितलें. ह्मणून अदिलशहानें ही अशी मोहिमेची घाई चालविली होती. शास्ताखानाच्या मोहिमेची हकीगत पुढें सोळाव्या भागांत निराळी दिली आहे.

तेव्हां त्याच्यावरोबर फाजलखानहि बापाच्या मृत्यूबद्दल सूड उगविण्याच्या हेतूनें निघाला.[1]

शिद्दीजोहाराबरोबर बादशहानें फारच मोठी फौज दिली होती. अफझुलखानाबरोबर दिलेल्या फौजेच्या दुप्पट ती होती असें ह्मणतात. हा शिद्दी ह्या मोहिमेस निघण्यापूर्वी त्यास बादशहानें सलाबतखान अशी नवी पदवी देऊन त्याचा गौरव केला. मनांत कीं, कोठून तरी त्यास आपली कामगिरी उत्साहपूर्वक व इमानानें करण्याचा हुरूप यावा. फाजलखानास तर अशी उत्कंठा लागून राहिली होती कीं, शिवाजीमहाराजांशीं मोठ्या निकराचा सामना करून त्याचा पुरा मोड करून आपल्या बापाचें उसनें आपणांस केव्हां घ्यावयास मिळतें. ह्याप्रमाणें इकडून ह्या दोन सरदारांला महाराजांवर पाठवून तिकडून जंजिऱ्याच्या शिद्दीला वाडीच्या देशमुखांच्या मदतीनें महाराजांच्या ताब्यांतील कोंकणपट्टीवर स्वारी करण्यास अदिलशहानें फर्माविलें. शिद्दीजोहार व फाजलखान यांनीं पहिल्यानें पन्हाळ्यावर हल्ला करण्याचें ठरवून त्या गडाकडे कूच केलें, व तो किल्ला घेण्याचें काम शिद्दीजोहारानें करावें आणि फाजलखानानें घाटावरून कोंकणांत शिवाजीमहाराजांच्या मुलखांत शिरावें असें ठरलें.

महाराजांचे हेर सर्वदा चोहोंकडे हिंडत. त्यांनीं ही सगळी हकीगत त्यांला लागलीच कळविली. आपणांवर शत्रूची अशी जिकडूनतिकडून गर्दी होणार आहे हें अगाऊ समजतांच प्रत्येक किल्ल्यावर उत्तम बंदोबस्त करून आपल्या लोकांस हुशार राहावयाची वर्दी महाराजांनीं दिली. शत्रूंच्या चोहोंकडून होणाऱ्या हल्ल्यांस टक्कर देण्याची त्यांनीं कडेकोट तयारी केली. रघुनाथपंतास कोंकणांत फत्तेखान शिद्दीशीं झुंजण्यास सांगितलें; कल्याणभिवडीप्रांताचें रक्षण करण्याचें काम आबाजी सोनदेव यास सांगितलें; बाजी पासलकर यास वाडीच्या लखम सावंताशीं टक्कर द्यावयास पाठविलें; घाटावर मोरोपंतास पुरंदर, सिंहगड, प्रतापगड इत्यादि किल्ले व त्यांच्या आसपासचा मुलूख यांचें रक्षण करावयास सांगितलें; आणि आपण स्वतः पन्हाळ्याचा बचाव करावयाचा असा निश्चय करून त्या किल्ल्यावर कडेकोट बंदोबस्तानें राहिले, व नेताजी पालकराला आपल्या स्वारांनिशीं शिद्दीजोहाराच्या सैन्यावर लांबून लांबून छापे घालून हैराण करावयास सांगितलें. महाराज स्वतः पन्हाळ्यावर जाऊन राहिले

---

१ चिटणीस व. शि. दि. हे सरजाखाननामक आणखी एक सरदार यांच्या बरोबर दिला होता असें ह्मणतात.

याचें कारण असें कीं, विजापुराकडून येणाऱ्या सैन्याचा रोख प्रथमतः कोल्हापूरप्रांतावर असून पन्हाळा किल्ला घेण्याचा बेत त्यानें केला होता हें महाराजांस कळून तो त्यांच्या हातीं सहसा जाऊं देऊं नये असें त्यांनीं मनांत आणिलें. परंतु त्या किल्ल्याचें रक्षण स्वतः करण्याचें त्यांनीं मनांत आणिलें हें बरोबर नव्हतें असें पुढें प्रत्ययास आलें.

शिद्दीजोहार आपल्या सैन्यानिशीं पन्हाळ्याकडे येऊं लागला तेव्हां त्यास महाराजांनीं प्रथम मुळींच हरकत केली नाहीं. त्यास चांगला अंगावर येऊं देऊन मग त्याची खोड मोडावी असा त्यांचा इरादा होता. पन्हाळ्यापाशीं शत्रुसैन्यानें ठाणें दिलें तेव्हां नेताजीनें आपली हालचाल सुरू केली. तो त्या सैन्यावर रात्रीचे छापे घालूं लागला; त्याची रसद बंद करून त्यास दाणावैरण मिळेनासें करूं लागला. शत्रूशीं उघड सामना करण्याचें तो टाळी. आसपासच्या दऱ्यांतून हळूच न कळत मावळ्यांच्या ठोळया शत्रूच्या ठाण्याजवळ येत व ज्या बाजूला बंदोबस्त अमळ ढिला असे तिकडून आंत तरवारी घेऊन घुसत व कापाकापी करीत, व शत्रूचे लोक अंगावर चालून आले ह्मणजे त्यांवर गरनाळा सोडून पार निघून जात. ह्याप्रमाणें नेताजीनें शत्रूच्या सैन्यास पुष्कळ हैराण केलें, व स्वतांचें फारसें नुकसान होऊं न देतां त्याचे पुष्कळ लोक ठार केले. शिद्दीजोहारानें पाहिलें कीं, असले छापे घालणारे पार नाहींतसे केले पाहिजेत, त्याशिवाय कांहींएक करितां यावयाचें नाहीं. यास्तव तो स्वतः त्यांच्यावर आपल्या लोकांनिशीं हल्ला करूं लागला, व जे लोक सांपडतील त्यांचा संहार करण्याचा त्यानें सपाटा चालविला; परंतु त्या डोंगरी मुलखांत मराठ्यांचा पाठलाग करण्याचें काम अतिशयित कठिण आहे, व तें करण्यापासून कांहींएक फायदा नाहीं, असें पाहून त्यानें आपले लोक दूरदूर ठाणीं करून त्यांवर ठेविले होते ते सगळे एकवट करून किल्ल्यास विशेषच मजबूत वेढा दिला. त्या वेळीं हवा फारच प्रतिकूळ होती तरी त्यानें किल्ल्यावर मोठ्या जोराचा मारा चालविला; किल्ल्यांतून बाहेर व बाहेरून किल्ल्यांत कोणाहि मनुष्यास जाऊं देऊं नये असा कडेकोट बंदोबस्त त्यानें केला, व आपल्या सैन्यास असा एकसहा हुकूम फर्माविला कीं, कोणीहि मराठा हातीं लागल्यास त्यास जीवंत सोडूं नये. आपले लोक रात्रंदिवस सावध व जागृत राहावे ह्यासाठीं रात्रीं निराळे व दिवसा निराळे असे अधिकारी व शिपाई पाहाऱ्यांवर असावे अशी त्यानें व्यवस्था केली; आणि सर्व फौजेवर आपण स्वतः देखरेख करूं लागला.

ह्याप्रमाणें महाराज त्या किल्ल्यावर चार महिने अडकून पडले. शत्रूचा वेढा उठण्याचा रंग मुळींच दिसेना. कारण त्याचें सैन्य फारच मोठें असून त्याचा बंदोबस्त नामी होता. नेताजी पालकरानें बाहेरून कितीहि छापे घातले तरी तें सैन्य ह्मणण्यासारखें कमी झालें नसतें. वरून तोफांचा मारा कितीहि केला तरी त्यापासून त्याचें फारसें नुकसान होण्यासारखें नव्हतें. दुसरें असें कीं, खुद्द महाराज ह्या किल्ल्यांत अडकून पडले आहेत असें शत्रूस कळून आल्यावरून तो आतां ह्या किल्याचा वेढा उठवून दुसरीकडे जाईल हें स्वप्नींहि आणावयाला नको. किल्ला सर करण्यासाठीं आपल्याकडून तो शिकस्त केल्यावांचून राहाणार नव्हता, हें उघड होतें. शिद्दीजोहाराला आतां अशी खात्री वाटूं लागली होती कीं, हा किल्ला वेळांउशिरां आपल्या स्वाधीन होऊन शिवाजीमहाराज हातीं खास लागतील, आणि जें काम आजपर्यंत कोणाच्याहि हातून झालें नाहीं तें केल्याचें यश आपणास मिळून आपली विजापूरदरबारांत मोठी बढती होईल. हे विचार मनांत येऊन त्याला मोठाच आवेश व उत्साह प्राप्त झाला होता. इकडे महाराजांनीं तरी किल्यावर सर्व प्रकारचा बंदोबस्त असा उत्तम राखिला होता कीं, शत्रु त्याखालीं एकदोन वर्षें सारखा गराडा देऊन बसला तरी त्याच्या हातीं तो कदापि गेला नसता; व त्या किल्यावरील लोकांस दोन वर्षें पुरे इतकी अन्नसामुग्री व दारूगोळा भरून ठेविला असल्यामुळें बाहेरून ही सामुग्री येण्याची बंद झाली तरी कांहींएक अडण्यासारखें नव्हतें. असें होतें तरी हा असा आपला कोंडमारा होऊन आपण एकेच जागीं अडकून पडलों, आपले लोक बाहेर काय करीत आहेत तें कळण्याचा मार्ग मुळींच उरला नाहीं, आपल्या लोकांस प्रसंगानुरूप जे कांहीं हुकूम द्यावयाचे ते देण्याची सोय आतां राहिली नाहीं, हें लक्षांत येऊन त्यांस अतिशयित वाईट वाटूं लागलें. येथून आपली सुटका होते कशी ही चिंता त्यांस उत्पन्न झाली. किल्ल्यासभोंवार शत्रूचा पक्का गराडा पडला असून कोणत्याहि ठिकाणीं त्याचा बंदोबस्त अगदीं लेचापेचा नव्हता. तेव्हां त्यांतून निसटून जाण्याचा बेत साधण्यासारखा नव्हता. बरें, शत्रूवर एकदम तुटून पडून सामना द्यावा तर तेंहि साध्य नव्हतें; कारण त्याचें सैन्य फार मोठें होतें, व असें धाडस केल्यास आपले सर्व लोक खात्रीनें नाश पावतील असें महाराजांस वाटत होतें. तेव्हां त्याच्या तावडींतून सुटून जाण्याचा दुसराच कांहीं तरी उपाय योजिला पाहिजे असें मनांत आणून त्यांनीं शिद्दीजोहाराला असा निरोप पाठविला कीं,

'आह्मी किल्ला स्वाधीन करून देण्यास राजी आहों; व आमच्या जिवास कांहींएक धोका नाहीं असें अभय दिल्यास आह्मी स्वतः किल्ल्याच्या खालच्या माचीवर तहाचें बोलणें करण्याकरितां येतों.' हा निरोप ऐकून शिद्दीस मोठा आनंद झाला, व त्यानें त्यास अभयवचन दिलें. त्यावरून महाराज आपल्या बरोबर थोडेसे लोक घेऊन शिद्दीच्या छावणींत संध्याकाळच्या सुमारास दाखल झाले. त्यांस हें माहीत होतें कीं, शिद्दीच्या शब्दावर विश्वास ठेवण्यास मुळींच हरकत नाहीं. उभयतांची गांठ पडल्यावर महाराजांनीं असा बेमालूम बहाणा केला कीं, तो त्या शिद्दीस खराच वाटला. किल्ला स्वाधीन करून देण्यासंबंधाच्या बहुतेक मुख्यमुख्य कलमांचा विचार होऊन तीं नक्की केलीं; पण इतक्यांत रात्र पडली ह्मणून कांहीं किरकोळ बाबींचा निकाल उदयिक करूं असें वचन देऊन महाराज त्याचा निरोप घेऊन परत किल्ल्यावर गेले.[1] शिवाजीमहाराज अगदीं दीन होऊन आपणास शरण आले, आतां ते आपण सांगूं तसें बिनतक्रार ऐकतील असें शिद्दीस वाटून तो निश्चिंत झाला. ते आतां युद्ध करीत नाहींत, किल्ला आपल्या हातीं आल्यांतच जमा असें समजून शिद्दीच्या लोकांनीं किल्ल्यावरचा मारा बंद केला. पाहाऱ्यांवरचे लोक बेसावध राहून मजा करूं लागले.

ह्याप्रमाणें शिद्दीच्या लोकांस गाफील करून महाराजांनीं किल्ल्यांतून निसटून जाण्याचा बेत केला. आपले निवडक मावळे एकवट करून रात्रीच्या काळोखांत ते किल्ल्याखालीं उतरून शत्रूच्या पाहारेकऱ्यांच्या अंगावरून बेलाशक निघून

---

१ ही हकीगत मोडककृत अदिलशाहीच्या इतिहासांत येणेंप्रमाणें आहे: महाराजांनीं शिद्दीस मोठ्या नम्रतेचें पत्र पाठवून कळविलें कीं, 'आह्मी तुह्मांस मित्र या नात्यानें भेटूं इच्छितों. आमचे अपराध क्षमा करून आह्मांला आश्वासन दिल्यास व भेटीची परवानगी मिळाल्यास दोनतीन लोकांनिशीं आपल्या डेऱ्यास येऊन आमचा सगळा हेतु प्रत्यक्ष कळवूं.' शिद्दी एवढ्यानें खुलून गेला, व तो जात्याच बेइमान असल्यामुळें त्यानें महाराजांला असें कळविलें कीं, मी बाह्यात्कारी बादशहाकडून आलों आहें. तरी माझ्या मनांतून तुमचें नुकसान करण्याचें नाहीं. ह्मणून तुह्मी सख्य करून करारमदार ठरविल्यास तुमच्या एका केसालाहि धक्का लागूं देणार नाहीं, तुमच्या भेटीची आह्मांस फार उमेद आहे. हा असा धीर मिळाल्यावर महाराज मध्यरात्रीच्या सुमारास दोनतीनच माणसें बरोबर घेऊन किल्ल्याखालीं उतरून त्याला जाऊन भेटले. त्या वेळीं शिद्दीनें त्यांची फारच बरदास्त ठेविली, व कांहीं करारमदार ठरून महाराज परत किल्ल्यावर गेले. ही गोष्ट बादशहास कळतांच तो संतापून स्वतः शिवाजीमहाराजांवर चालून जाण्यास सिद्ध झाला. पृ. २०२.

गेले.[1] ते सगळे बेफाम असल्यामुळें शिवाजीमहाराज पळून जात आहेत हें त्यांच्या लक्षांतहि आलें नाहीं; पण नंतर लवकरच त्यांला महाराज पळून गेल्याचें कळलें, व ते त्यांच्या पाठलागाची तयारी करूं लागले; तों इकडे महाराज आपल्या लोकांसह अतिशयित वेगानें विशाळगडाकडे[2] पार निघून गेले. फाजलखान व शिद्दीजोहाराचा मुलगा शिद्दी उजीज[3] हे घोडदळ घेऊन महाराजांच्या पाठलागास निघाले, व त्यांच्या मागोमाग मोठें पायदळहि निघालें. परंतु उजाडून दिवस बराच वर येईपर्यंत महाराजांचे लोक त्यांच्या दृष्टीस पडले नाहींत. ते त्यांच्या नजरेस पडले तेव्हां ते विशाळगडापासून सहा मैलांवर घांट चढत होते. आपल्या मागून शत्रूनें येऊं नये, तर त्यास मध्येंच अडवून धरावें ह्मणून त्यांनीं घाटाच्या खिंडींत पांढऱ्या पाण्याजवळ कांहीं मावळे ठेवून त्यांच्यावर बाजी देशपांडे ह्यास मुख्य नेमिलें, व त्यास असें सांगितलें कीं, आह्मी किल्ल्यांत जाऊन पोंचल्यावर पांच तोफा मारून इशारा करूं. तोंपर्यंत ह्या खिंडींत राहून शत्रूला अटकाव करावा. हा बाजी देशपांडे मोठा शूर व इमानी आहे अशी महाराजांची पूर्ण खात्री होती. कोणत्याहि बिकट प्रसंगीं त्याच्यावर बिनदिक्कत भरंवसा ठेवण्यास कांहीं एक हरकत नाहीं असें त्यांस वाटे. ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं त्यास सांगितलेली कामगिरी तो उत्तम प्रकारें पार पाडील असें महाराजांस वाटल्यावरून त्यांनीं त्याचीच ह्या वेळीं निवड केली. ती अगदीं यथायोग्य होती. त्याच्या बरोबर पांच हजार मावळे दिले होते. त्यानें ह्या खिंडींत जागोजाग मोर्चे बांधून झाडींतून लोक उभे केले. मुसलमानांचे स्वार पुढें चालून आले त्यांवर त्यांनीं गोळ्या व जेजालांचे दुरटे चालविले. त्यामुळें त्यांला खिंडींतून वर चढतां येईना. मागाहून पायदळ येऊन पोहंचल्यावर मुसलमानांनीं

---

१ रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, महाराज वीस हजार मावळ्यांनिशीं मुसलमानांच्या फौजेवर एकाएकीं तुटून पडून त्यांच्याशीं लढतलढत विशाळगडाकडे निघून गेले; व फाजलखान त्यांच्या पाठीस लागला. तहाच्या बोलण्याचें मिष करून त्यांस अगोदर बेसावध केलें नव्हतें.

२ ते रांगणा नांवाच्या किल्ल्याकडे पळत गेले असें कित्येक बखरींत ह्मटलें आहे; व तें ग्रांटडफ व न्या. मू. रानडे खरें समजले व आह्मींही पहिल्या आवृत्तींत असेंच ह्मटलें होतें; परंतु रांगणा किल्ला पन्हाळ्यापासून पाऊणशें मैलांवर आहे; व पांढरें पाणी विशाळगडापासून सहा मैलांवर आहे. जेध्यांच्या शकावलींत महाराज खेळणा किल्ल्याकडे पळून गेले असें आहे. खेळणा तोच विशाळगड होय.

३ 'तारीख-इ. शिवाजी'मध्यें याचें नांव शिद्दी हलाल असें आहे.

खिंडींतल्या मावळ्यांवर मोठ्या आवेशानें हल्ला केला; परंतु त्यांनीं जिवावर उदार होऊन मोठ्या जोमानें युद्ध करून हा हल्ला मागें सारला. मग पुनः त्यांनीं मोठ्या जमावानें त्यांच्यावर हल्ला केला; परंतु तोहि देशपांड्यानें मागें हटविला. ह्या वेळीं उभयपक्षांकडील लोक मोठ्या आवेशानें व शौर्यानें लढले. ह्याप्रमाणें बाजी प्रभूनें दोनप्रहर दिवस येईपर्यंत शत्रूच्या एवढ्या मोठ्या सैन्याला शौर्यानें झुलविलें, त्याला खिंडींतून वर येऊं दिलें नाहीं. हें पाहून फाजलखानास अतिशयित चेव आला. त्यानें आपल्या कर्नाटकांतील पायदळानिशीं पुनः तिसऱ्यानें मावळ्यांवर मोठ्या नेटाचा हल्ला केला, व त्यांवर तोफांचा सारखा भडिमार चालविला. ह्या वेळीं निम्मेशिम्मे मावळे खलास झाले होते व शत्रूकडचे जवळ जवळ पांच हजार लोक ठार झाले होते. तरी बाजी देशपांड्यानें धैर्य न सोडतां हा तिसरा हल्ला मागें हटविण्याचा प्रयत्न केला. इतक्यांत त्याला तोफेचा गोळा लागून तो रणांत पडला. पण प्राण जाण्यापूर्वीं त्याच्या कानीं पांच तोफांची सरबत्ती पडून महाराज किल्ल्यावर जाऊन पोंचल्याचा इशारा मिळाला. तेव्हां तो इमानी देशपांडे मरणवेदना लागल्या होत्या तरी आनंद पावला. आपणावर सोंपविलेली कामगिरी आपण मर्दुमकीनें पार पाडली व स्वामिकार्यीं आपला प्राण खर्ची पडला याबद्दल त्यास पूर्ण समाधान वाटलें. आपला सरदार पडला हें पाहून मावळ्यांचा पुढें धीर निघेना, व महाराजहि किल्ल्यावर जाऊन पोंचले, तेव्हां आपली कामगिरी आतां आटोपली असें समजून ते रानांत वाट सांपडेल तिकडे पांगले आणि सगळे किल्ल्यावर चढून गेले; जातांना त्यांनीं आपल्या शूर सरदाराचें प्रेत वाहून नेलें. तें शत्रूच्या हातीं लागूं दिलें नाहीं. मुसलमानांच्यानें त्यांचा त्या बिकट रानांतून पाठलाग करवला नाहीं[१].

खिंडीवरील मावळे पसार होऊन ती मोकळी झाली तेव्हां शत्रु वर चढून किल्ल्याखालीं आला. पण त्या वेळीं त्या प्रांतांतील हवा रखरखीत झाली होती. उन्हाळा जबर असल्यामुळें नद्यांस व नाल्यांस पाणी नाहींसें झालें होतें. शिवाय किल्ल्याखालची जागा अगदीं अडचणीची असल्यामुळें तेथें ठाणें देऊन किल्ल्यास मोर्चे लावून वेढा घालणें कठीण होतें. फाजलखानास तर अशी भीति वाटूं

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, शिद्दीजोहार विशाळगडाजवळ गजपुरी ह्मणून एक गांव आहे तेथें येऊन कांहीं दिवस तळ देऊन राहिला; आणि मग त्यानें विशाळगडाच्या पूर्वभागीं जाऊन गडास सुरुंग लाविला; त्याबरोबर महाराजांनीं दुसरीकडून सुरुंग लावून जोहाराच्या पुष्कळ लोकांचा सप्पा उडविला.

लागली कीं, शिवाजीमहाराज हरहुन्नरें आपली फौज बुडवून बापासारखीच आपलीहि दशा करितील. ह्या दहशतीमुळें त्यानें वेढा देण्याचा विचार सोडून दिला. त्यांत आणखी शिद्दीजोहार पन्हाळ्याजवळचा तळ हलवून विशाळगडाकडे येण्यास कांकूं करूं लागला. ह्मणून फाजलखानाचा निरुपाय होऊन तो विशाळगडाखालचें आपलें ठाणें उठवून पन्हाळ्याकडे आला; परंतु पन्हाळ्यासहि वेढा घालून बसणें त्यांस फायद्याचें दिसलें नाहीं. याचें एक कारण तर उघडच होतें कीं, महाराज आतां मोकळे झाल्यामुळें केव्हां काय करितील व आपला धुव्वा उडवून देतील याचा नेम नाहीं असें भय त्यांस वाटूं लागलें. दुसरें असें कीं, पावसाळा नजीक आला असल्यामुळें ह्यापुढें वेढा घालून बसल्यास आपला ह्या डोंगरी मुलखांत निंभाव लागणें नाहीं असें त्यांस वाटणें साहाजिक होतें. त्यांत आणखी महाराज विशाळगडास निघून गेल्यावर पन्हाळा किल्ला त्यांनीं राघोबा बल्लाळ अत्रे याच्या स्वाधीन केला होता. तो शिद्दीजोहाराशीं मोठ्या शौर्यानें लढत होता. त्यानें ह्या वेळीं फारच हुशारीनें व हिकमतीनें किल्ल्याचें रक्षण केलें. महाराजांनीं त्यास बाहेरून साहाय्य करण्यास फौज पाठविली होती. मुसलमानांनीं किल्ल्यास मोर्चे लावून शह दिला ह्मणजे मागून तळावरील लोकांवर ह्या फौजेनें हल्ला करावा व कापाकापी करून सांपडेल तें सामानसुमान लुटून पळून जावें. किल्ल्याशीं लगट करणारे लोक मागला बंदोबस्त करण्यासाठीं परत तळावर धावले ह्मणजे किल्ल्यावरच्या लोकांनीं त्यांचे मोर्चे मारून काढावे. असा दुहेरी मारा महाराजांच्या लोकांनीं सुरू ठेविला तेव्हां शिद्दीजोहारानें व फाजलखानानें किल्लेदारास फितूर करण्याचा घाट घातला. त्यांनीं रघुनाथ बल्लाळास असें सांगून पाठविलें कीं, 'तुह्मी किल्ला आमच्या स्वाधीन करून देऊन आमच्या पक्षाकडे याल तर तुमची बादशहाकडे शिफारस करून तुह्मांला योग्यतेस चढवूं व चांगली जाहगीर करून देववूं.' त्यास त्या इमानी पुरुषानें असा जबाब पाठविला कीं, 'आह्मांस धनलोभ बिलकुल नाहीं. आह्मीं आमच्या धन्याशीं कदापि निमकहराम होणार नाहीं.' असा त्याजकडून निक्षून जबाब मिळून त्यांचा तो बेत फसला. शेवटीं चोहोंकडून निरुपाय होऊन त्यांनीं असा विचार केला कीं, तूर्त विजापुरास निघून जावें, व पावसाळा संपतांच पुनः नव्या दमाची मोहीम करावी; परंतु बादशहाची एवढी मोठी फौज इकडे आणून तिची वरीच खराबी मात्र केली, आपल्या हातून कांहींच पराक्रम झाला नाहीं; अशा स्थितींत आपण परत गेलों तर आपली फजिती होईल, लोक आपणांस नामर्द ह्मणतील, व बादशहाची आपणांवर फारच इतराजी

होईल, त्यापेक्षां विजापुरास न जातां पावसाळा त्याच प्रांतांत काढावा; व मग पुनः लढाई सुरू करावी, असा त्यांनीं बेत केला. हा त्यांचा बेत त्यांच्या लष्करांतील लोकांस कळला तेव्हां त्यांस तो न रुचून ते बेदिल झाले, आणि स्वदेशीं जावयास रजा मागूं लागले. त्यांची समजूत कांहीं केल्या पडेना, व ते आपला हट्ट सोडिनात. ह्याप्रमाणें सारी फौज नाराज झाली असतां तेथें राहणें त्यांस निर्भय वाटेना. यास्तव त्यांला आपला तळ उठवून विजापुरास जावें लागलें.

हे सरदार असे हतवीर्य होऊन परत आलेले पाहून अल्ली अदिलशहास अतिशयित वाईट वाटलें. एवढें मोठें सैन्य घेऊन जाऊन कांहींएक न करितां शिद्दीजोहार परत आला, व आपले लोक मात्र पुष्कळ कमी झाले हें पाहून त्याला त्याचा फार राग आला. हा अदिलशहा मोठा तापट व उतावळ्या स्वभावाचा होता. त्यांत आणखी शिद्दीचा मत्सर करणाऱ्या सरदारांनीं बादशहाच्या मनांत असें भरून दिलें कीं, शिवाजीमहाराजांनीं शिद्दीस लांच दिल्यामुळें त्यानें त्यांस पन्हाळ्यावरून सुटून जाण्यास सवड दिली, एरवीं ते त्याच्या हातीं सहज लागण्यासारखे होते. बरें, पुढें ते विशाळगडावर जाऊन राहिले तेव्हां त्या किल्ल्यास वेढा देण्याचें सोडून तो पन्हाळ्यासच राहिला, व त्याहि किल्ल्याचा वेढा नेटानें चालविण्याचें सोडून निमकहरामी करून परत आला. हें त्या सरदारांचें ह्मणणें त्या पितळ्या कानाच्या बादशहास खरें वाटून त्यानें शिद्दीवर फितुरीचा आरोप केला. तो ऐकून शिद्दीस मोठाच राग आला, व त्या संतापासरशीं अद्वातद्वा बोलून आपल्यावरचा आरोप त्यानें उडविण्याचा प्रयत्न केला. ह्या त्याच्या सक्रोध भाषणाचा असा अर्थ केला कीं, तो बादशहाची बेअदबी करण्यास प्रवृत्त झाला असून त्याच्या ठायीं राजनिष्ठा मुळींच नाहीं असें स्पष्ट दिसत आहे.

इकडे आपण शत्रूच्या तावडींतून सुटलों व त्याचें सैन्यहि बरेंच खराब होऊन परत गेलें हें आपल्यावरचें मोठेंच अरिष्ट टळलें, हें पाहून महाराज परम हर्ष पावले. ज्याच्या अद्वितीय पराक्रमानें व प्राणांच्या आहुतीनें स्वसंकटाचें निवारण झालें त्या बाजी देशपांड्याचा मुलगा बाळाजी बाजी यास महाराजांनीं बोलावून आणून त्याचें समाधान केलें. त्याच्या बापाच्या मर्दुमकीची व इमानाची फारच तारीफ केली व त्याची सरदारी त्याला दिली. त्याच्या ताब्यांत जे किल्ले होते त्यांचें काम बाळाजीस सांगितलें, व त्यास बक्षीचा हुद्दा देऊन कांहीं जहागीरहि करून दिली. त्याचे सात भाऊ होते त्यांस आणून महाराजांनीं पालख्या व तैनाती दिल्या, व त्यांस मावळे लोकांची सबनिशी सांगितली.

ह्या समयीं रघुनाथ बल्लाळ अत्रे यानें मोठ्या हिंमतीनें शत्रूशीं टक्कर देऊन पन्हाळगडाचें रक्षण केलें, यामुळें महाराज फार खुष झाले. त्याचीहि तारीफ करून त्यास योग्यतेस चढविलें व त्यास पन्हाळा व त्याखालील प्रांत यांचा सुभा सांगितला. त्यानें हें काम मोठ्या हुशारीनें केलें. त्यानें त्या नवीन ताब्यांत आलेल्या प्रांताची व्यवस्था चांगली लाविली. लढाईच्या धामधुमीमुळें शेतकरी लोक शेतें सोडून वाट मिळेल तिकडे पळून गेले होते त्यांस कौल व आश्वासन देऊन परत आणिलें, व त्यांच्याकडून जमिनीची लागवड करवून उत्पन्न वाढविलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें महाराजांनीं शिद्दीजोहाराला व फाजलखानाला घाटावरच अडकवून त्यांशीं निकराचे युद्धप्रसंग केले व त्यांच्या सैन्याची पुष्कळ नासाडी केली, आणि पुढें युद्ध चालविण्याचा जोम व धमक नाहींशी होऊन त्यांस नामोहरम होऊन परत जावें लागलें. इकडे कोंकणांत जंजिऱ्याच्या शिद्दीनें संकेताप्रमाणें आरमार तयार करून समुद्रकिनाऱ्यावरील महाराजांच्या ताब्यांतील कित्येक ठाण्यांवर हल्ला करून तीं हस्तगत केलीं. रघुनाथपंतास त्याच्याशीं युद्ध करावयास पाठविलें होतें. त्याचा शिद्दीनें बरेच वेळां पराभव केला. खैरातखान व याकूबखान यांनीं महाराजांच्या ताब्यांतल्या तळागडास वेढा घातला होता, इतक्यांत त्यांस कळलें कीं, शिवाजीमहाराज यवनांच्या तावडींतून सुटून व त्यांस मागें जावयास लावून रायगडावर जाण्याकरितां इकडून येत आहेत. तेव्हां ते सरदार घाबरून जाऊन वेढा उठवून जंजिऱ्यास परत गेले. शत्रूचें हें वर्तन पाहून रघुनाथपंताला नवा दम आला आणि त्यानें शिद्दीचा पुरा पिच्छा पुरविला. त्याच्या लोकांस त्यानें कोठेंच थारा नाहींसा करून सोडिला, व त्याच्या ताब्यांतील दंडाराजपुरीचा सगळा प्रांत काबीज केला. ह्याप्रमाणें अगदीं जेरीस आल्यामुळें शिद्दीनें रघुनाथपंताशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यानें आपला वकील रघुनाथपंताकडे पाठविला. मग उभय पक्षांमध्यें सल्ला होऊन लढाई बंद झाली. शिद्दीनें रघुनाथपंताचा बहुमान करून त्यास बहुमोल पोषाख व घोडा नजर केला.[1]

---

१ ऑर्मी ह्मणतो कीं, शिवाजीमहाराज पन्हाळ्यावरून निघाले ते दंडाराजपुरीवर मोठ्या सैन्यासह आले, व तेथल्या शिद्दीला शिद्दीजोहाराचा हातचा हुकूम ह्मणून एक खलिता त्यांनीं दाखविला. त्यांत असा मजकूर होता कीं, दंडाराजपुरी शिवाजीमहाराजांच्या स्वाधीन करा. ह्मणजे ते पन्हाळा किल्ला सोडून देणार आहेत. हा

मागें सांगितलें आहेच कीं, विजापूरसरकारानें महाराजांवर शिद्दीजोहाराला पाठवून जंजिऱ्याच्या शिद्दीला व वाडीच्या सावंताला महाराजांच्या ताब्यांतील कोंकणपट्टीवर स्वारी करून ती हस्तगत करण्यास सांगितलें होतें. त्या दोघांनीं परस्परांस साहाय्य करावें असें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें सावंतांनींहि ह्या वेळीं महाराजांशीं शत्रुत्व प्रगट केलें. यास्तव त्यांस शिक्षा करण्याची कामगिरी महाराजांनीं बाजी पासलकरास सांगितली होती.[१] सावंतांशीं त्याच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या, त्यांत त्यास बरेंच यश आलें. शेवटीं कायसावंत शिद्दीच्या साहाय्यानें पांच हजार लोकांनिशीं बाजी पासलकरावर चालून आला. उभयपक्षांचें राजापुरानजीक तुमुल युद्ध झालें. पासलकर स्वतः हातांत फिरंग घेऊन रणांत शत्रूशीं मोठ्या आवेशानें लढत होता. त्याची कायसावंताशीं गांठ पडून दोघांचें द्वंद्वयुद्ध झालें. दोघेहि वीर मोठे बलवान् व युद्धकुशल असल्यामुळें त्यांची झटापट मोठ्या निकराची झाली. एकमेकांनीं एकमेकांस पुष्कळ जखमा केल्या, तरी त्यांचा जोम कांहीं कमी झाला नाहीं. शेवटीं ते परस्परांच्या वारांनीं एकेच वेळीं रणांत पडून गतप्राण झाले.[२] महाराजांचा हा शूर सरदार पडला तरी

हुकूम त्या शिद्दीस खरा वाटून त्यानें दंडाराजपुरी महाराजांच्या स्वाधीन केली. कारण त्याला वाटलें कीं, शिवाजीमहाराज पन्हाळ्यावरून निघाले आहेत ते शिद्दीजोहाराच्या परवानगीवांचून निघाले नसावे. परंतु पुढें शिद्दीला वहीम येऊन त्यानें जंजिरामात्र महाराजांच्या स्वाधीन केला नाहीं.

१ हा महाराजांचा बालमित्र असून अतिशयित इमानी व शूर होता. हा युद्धकर्मांत पुरा निष्णात असून अंगानें मोठा धिप्पाड होता. ह्यास मावळ्यांच्या पायदळाची सरनोवती दिली होती. हा मूळचा मुसेखोरें येथें राहणारा असून आठ गांवाचा देशमुख होता. हा प्रथम रायगडाखालीं छत्रीनिझामपुराजवळ कुरडूं नांवाच्या गांवांत रहात असून खिंडीचें नाकें संभाळीत असे. ह्याच्यापाशीं यशवंता घोडी, गजली फिरंग व अजगर ढाल ह्या तीन उत्तम वस्तु होत्या. त्याची घोडी तर एक अपूर्व रत्नच होती. ती आपणास प्राप्त व्हावी असें विजापूरसरकारास वाटून त्यानें सोनू दळव्यास ती त्याच्याकडून जबरीनें आणावयास पाठविलें. त्याचा पासलकरानें पराभव केला. (पोवाडा)

२ प्रो. सरकारांनीं २९८ व्या पृष्ठावर डच व्यापाऱ्यांच्या त्या वेळच्या कागदपत्रांवरून असा मजकूर घेतला आहे कीं, शिवाजी महाराज ह्या वेळीं वेंगुर्ल्यापासून चार दिवसांच्या वाटेवर सैन्य घेऊन आले असून त्यांचा कुडाळच्या देसायांनीं पराभव करून त्यांस मागें पिटाळून लाविलें. हें वर्तमान अर्थात् त्या व्यापाऱ्यांनीं कर्णोपकर्णीं ऐकिलें असून तें बाजी पासलकरांच्या सदरील मोहिमेस अनुलक्षून असावें.

त्यांच्या लोकांनीं धीर न सोडतां शत्रूशीं शेवटपर्यंत लढून त्याचा पुरा मोड केला. बाजी पासलकर रणांत पडल्याचें वर्तमान कळलें तेव्हां महाराजांस अतिशयित दुःख झालें. आपला अत्यंत इमानी व जिवलग मित्र व मोठा शूर सरदार आपणांस शिद्दीच्या व सावंतांच्या वैरामुळें अंतरला हें मनांत येऊन महाराजांनीं त्यांस चांगलीच शिक्षा करावयाची असा निर्धार केला.

भाग तेरावा.

विजापूरसरकारास हतवीर्य केलें.

१६६१–६२.

मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें शिद्दीजोहार व फाजलखान हे मोठी प्रवळ सेना घेऊन महाराजांवर चालून आले असतां त्यांच्या त्या मोठ्या आवेशाच्या मोहिमेचा शेवट वाईट झाला हें पाहून अल्ली अदिलशहा फार दिलगीर झाला, व त्यास अतिशयित राग येऊन त्या आवेशासरशीं त्यानें शिवाजीमहाराजांवर आपण जातीनें स्वारी करावयाची असा निर्धार केला. मग पुनः मोठ्या सैन्याची जमाजम करून हा बादशहा कऱ्हाडप्रांतांत गेला. बादशहा प्रत्यक्ष मोहिमेस निघाला हें पाहून आसपासच्या प्रांतांतले जे जमेदार शिवाजीमहाराजांस करभार देण्याचें कबूल करून त्यांचे अंकित झाले होते ते गडबडून जाऊन बादशहाच्या छावणींत येऊन आह्मी आपले ताबेदार व नोकर आहों असें कबूल करूं लागले. शिद्दीजोहारानें ह्या वेळीं बादशहापाशीं क्षमा होण्याविषयीं रदबदली केली; परंतु तो बादशहाबरोबर पुनः मोहिमेस जावयास सिद्ध झाला नाहीं. कारण त्याला दरबारच्या अमीरउमरावांच्या हेवेखोरपणाचा चांगलाच अनुभव येऊन चुकला होता. तो आपल्या जाहगिरीस निघून गेला.

बादशहानें पन्हाळ्यास वेढा देऊन तो घेतला. त्याप्रमाणेंच त्यानें पावनगडहि काबीज केला. नंतर आसपासचे बहुतेक किल्ले जे महाराजांनीं हस्तगत केले होते ते एकामागून एक सर करण्याचा सपाटा त्यानें चालविला. रांगणा व विशाळगड हे दोन किल्ले मात्र त्याच्या हातीं गेले नाहींत. इतक्यांत पावसाळा सुरु झाला. तेव्हां सह्याद्रीच्या घांटमाथ्यावर वरसादीच्या दिवसांत राहणें नीट न वाटून तो परतला व कृष्णानदीच्या तीरीं चिमलगें येथें छावणी करून राहिला.

इकडे महाराजांनीं असा बेत केला होता कीं, बादशहाच्या फौजेशीं सामना इतक्यांत करूं नये. कारण त्यांला कळून आलें होतें कीं, त्याच्याबरोबर प्रचंड

सेना असल्यामुळें त्याच्याशीं एकदम युद्ध करण्यास प्रवृत्त झालें असतां आपल्या लोकांची फार खराबी होऊन आपलें सैन्यबळ कमी होईल. नुकतीच शिद्दी-जोहाराशीं लढाई करावी लागल्यामुळें त्यांचे बरेच लोक कमी झाले होते. त्याची वावटळ निघून गेली न गेली तों ही दुसरी तीहून प्रबळ अशी प्राप्त झाली होती. बादशहा किल्ले काबीज करण्याच्या खटपटींत गुंतल्यानें त्याची बरीच फौज खलास होईल; असें झालें म्हणजे त्याच्याशीं सामना करण्यास कठीण जाणार नाहीं, आणि तो पराभव पावून परत गेला म्हणजे मग त्यानें घेतलेले किल्ले आपणांस पुनरपि सर करितां येतील, असें महाराजांनीं त्या वेळीं मनांत आणिलें.

परंतु इतक्या अवकाशांत महाराज कांहीं स्वस्थ बसले नव्हते. त्यांनीं राजापुरशहरावर पुनः हल्ला करून तें ह्या वेळीं हस्तगत केलें. ह्या शहरांत इंग्रज लोकांची वखार होती ह्याविषयीं मागें उल्लेख केलाच आहे. त्यांचें ह्या वेळीं बरेंच नुकसान झालें. वखारीवरच्या रिव्हिंगटन, जिफर्ड वगैरे चार इंग्रज व्यापाऱ्यांस महाराजांनीं कैद करून प्रथम वैसती येथें ठेविलें; मग तेथून त्यांना काढून सोनगडावर ठेविलें; आणि शेवटीं कांहीं दिवस रायगडावर ठेविलें. हा असा त्यांच्यावर राग काढण्याचें कारण असें कीं, शिद्दीजोहारानें पन्हाळ्यास वेढा घातला होता तेव्हां त्याला त्यांनीं दारूगोळा पुरवून मदत केली होती. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या कित्येक लोकांनीं द्रव्याच्या लोभानें शिद्दीजोहाराच्या छावणींत जाऊन एक प्रकारचे कुलपी गोळे सोडण्याचें काम केलें होतें[1]. तीन वर्षांनंतर त्यांच्याकडून खंड घेऊन त्यांस बंधमुक्त केलें.

राजापुर हस्तगत केल्यावर महाराजांनीं शृंगारपुरावर आपला मोर्चा फिरविला. तेथें सुरवे[2] ह्या आडनांवाचा एक मराठा सरदार स्वतंत्रपणें राज्य करीत होता. तो कोणासच मोजीत नसे. त्याच्यापाशीं दहा हजार लोकांचा जमाव होता. तो नेहमीं आसपासच्या मुलखांत पुंडावा करून त्यास उपद्रव देत असे. त्याचे मुख्य कारभारी पिलाजी व तानाजी असे दोघे शिरके ह्या आडनांवांचे मराठे सरदार होते. पिलाजी शिरके महाराजांपाशीं सुरव्याचा वकील ह्या नात्यानें होता. परंतु हा सुरवे नीट वागेना म्हणून महाराजांनीं ह्या वकिलास कैदेंत

१ प्रो. सरकार पृ. २९९

२ डफ ह्याचें नांव दळवी असें देतो, व सुरवे त्याचा दिवाण होता असें म्हणतो. शिरक्याचें तर तो नांवहि देत नाहीं. मुळांतील मजकूर मराठी बखरींवरून घेतला आहे.

ठेविलें होतें. सुरव्याचा उपद्रव नाहींसा करून टाकण्याच्या इरादानें महाराजांनीं त्याचें मुख्य शहर जें शृंगारपूर त्याजवर अकस्मात् छापा घालून तें सर केलें. शृंगारपूर हातचें गेलें तरी हा सुरवे कांहीं हार आला नाहीं. तो आपल्या लोकांस धीर देऊन महाराजांच्या सैन्याशीं एकसारखा लढत राहिला. शेवटीं महाराजांनीं स्वतः त्याच्यावर चालून जाऊन त्याला समरांगणांत गांठून त्याच्याशीं दारुण युद्ध केलें. त्यांत सुरवे पडला व शिरके पळून गेला. सुरव्याचा असा नाश झाला तेव्हां त्याच्या अमलांतले कांहीं सरदार पळून जाऊन शिद्दीच्या मुलखांत आश्रय धरून राहिले. हें महाराजांस मुळींच आवडलें नाहीं. शिरके वगैरे सरदार आपल्या लोकांची पुनः जमाजम करून व शिद्दीचें साहाय्य घेऊन हा काबीज केलेला प्रांत परत घेण्याचा प्रयत्न करितील तो त्यांनीं करूं नये ह्मणून महाराजांनीं तानाजी शिरक्यास आपलासा करून शृंगारपूरशहर व दुसरे कांहीं गांव इनाम करून दिले. ह्याप्रमाणें स्वतः शिरके महाराजांची ताबेदारी स्वीकारून राहिला तेव्हां दुसरेहि कांहीं सरदार शिद्दीच्या आश्रयास गेले होते ते परत आपआपल्या गांवीं आले. त्यांस महाराजांनीं त्यांचीं वतनें परत देऊन संतुष्ट केलें. त्यांपैकीं जे कोणी नोकरी करण्यास राजी व लायक होते त्यांस महाराजांनीं आपल्या पदरीं ठेविलें. ह्या शिरक्याची कन्या पुढें महाराजांनीं आपल्या ज्येष्ठ पुत्रास केली.[१]

नंतर पावसाळा सुरू झाला. तरी महाराज स्वस्थ राहिले नाहींत. कारण विजापूरच्या बादशहानें त्यांच्यावर स्वारी केली तेव्हां शिद्दीनें केलेला तह मोडून पुनः उचल घेऊन त्यांच्या प्रांतास उपद्रव केला होता. त्यामुळें महाराजांस त्याचा अतिशयित राग आला, आणि पावसाळा संपून विजापूरकरांस किंवा वाडीच्या सावंतांस त्याला मदत करितां येण्यापूर्वीं त्याचें अजीवात उत्पाटन करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. महाराजांनीं व्यंकाजीपंतास त्याच्यावर पाठविलें. उभय पक्षांच्या पुष्कळ झटापटी होऊन शेवटीं व्यंकाजीनें दंडाराजपुरी व सभोंवतालचा आणखी बराच प्रांत काबीज केला. त्या हस्तगत झालेल्या प्रांतांत आणखीं किल्ले बांधून व त्यांवर पांचसहा हजार लोक ठेवून तो प्रांत कायमचा हातीं

१ महाराजांच्या ह्या स्वारीचा उल्लेख सोनगड येथें ठेवलेल्या इंग्रज कैद्यांनीं आपल्या एका पत्रांत स. १६६१ त केला होता, तो असाः शिवाजीनें दळवी राजे व शृंगारपूरचे राजे यांना जिंकून आपली सत्ता वाढविली आहे. दंडाराजपुरीपासून खारेपाटणापर्यंतचा समुद्रकिनारा त्यांच्या हातीं गेला आहे. (प्रो. सरकार पृ. ५६)

राहील असें केलें. शिद्दीच्या ताब्यांत काय तो एक जंजिरा राहिला. तोहि हस्तगत करण्याचा निश्चय करून त्यावर महाराजांच्या लोकांनीं तोफांचा भडिमार चालविला; परंतु हा प्रयत्न त्यांस लवकरच सोडून द्यावा लागला. कारण ह्यांच्यापाशीं हव्या तितक्या तोफा नसून त्यांची सरवत्ती करण्यास लागणारीं हुशार माणसेंहि हाताशीं नव्हतीं. पुढें लवकरच पावसाळा संपून विजापूरसरकाराच्या सैन्याची हालचाल सुरू झाली तेव्हां महाराजांस तिकडे लक्ष पुरवावें लागल्यामुळें शिद्दीवरचा हल्ला ढिला पडला.

वर सांगितल्याप्रमाणें अल्लि अदिलशहा पावसाळा सुरू झाल्यामुळें मोहीम बंद करून चिमलगें येथें तळ देऊन राहिला होता. तेथें असतां त्याला अशी बातमी आली कीं, कर्नाटकांत फारच बंडाळी माजली आहे. तेव्हां त्यानें शिद्दीजोहारास तिकडे पाठविण्याचा विचार करून आपल्याकडे मोठ्या आदरानें बोलावून आणिलें व त्याचा चांगला मानसन्मान करून त्यास कर्नाटकांत जावयास सांगितलें. परंतु तो कांहीं केल्या कबूल होईना. त्याला त्या बादशहाचा मुळींच विश्वास येईना. कारण त्याचा मुख्य वजीर इब्राहीमखान हा शिद्दीचा फार द्वेष करीत असे आणि बादशहापाशीं त्याचें अतिशयित वजन असे. यास्तव शिद्दीजोहार लागलींच आपल्या जाहगिरीस परत गेला. त्यावरून बादशहाचा असा पक्का समज झाला कीं, हा कर्नाटकांतील बंडवाल्यांस सामील असून शिवाजी महाराजांशींहि त्याचें संगनमत असावें.

शिद्दीजोहार कर्नाटकांतील बंडें मोडण्यास जाण्याचें कबूल करीना तेव्हां आतां पुढें काय करावें असा अदिलशहास विचार पडला. त्याचा ह्या वेळीं असा पक्का निर्धार झाला होता कीं, शिवाजीमहाराजांचें पारिपत्य केल्यावांचून परत जावयाचें नाहीं. त्याच्या जवळच्या कित्येक मसलतगारांचाहि अभिप्राय असाच होता; परंतु दुसऱ्या कित्येकांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, आधीं कर्नाटकांतली बंडाळी मोडली पाहिजे. शिवाजीमहाराजांस शोधून काढण्यासाठीं रानें, दऱ्या, डोंगर धुंडीत राहून लष्कराची खराबी होईल आणि शेवटीं डोंगर पोंखरून उंदीर काढिल्यासारखें होईल! अशी बादशहाची द्विधा वृत्ति होऊन पुढें काय करावें तें त्याला सुचेना. इतक्यांत वाडीचे देशमुख लखमसावंत व खेमसावंत यांनीं त्याजपाशीं असा अर्ज केला कीं, आपणांस पुरेसें साहाय्य मिळाल्यास आपण शिवाजीमहाराजांचें पारिपत्य करून सर्व कोंकणप्रांत सोडवितों. हा त्यांचा अर्ज मंजूर होऊन असें ठरलें कीं, बहिलोलखान व मुधोळचा बाजी घोरपडे

ह्यांनीं सैन्य जमवून सावंतांस मदत करावी, व त्या तिघांनीं मिळून शिवाजी-महाराजांवर स्वारी करावी; आणि बादशहानें सैन्य घेऊन कर्नाटकांत जावें.

ह्याप्रमाणें महाराजांवर नव्या दमाची मोहीम तयार होत असतां बाजी घोरपडे ह्या तयारीसाठीं मुधोळास आला. हें वर्तमान महाराजांस कळतांच[1] त्याच्यावर अकस्मात् घाला घालून त्याला व त्याच्या पुष्कळ नातलगांस व लोकांस ठार मारिलें. आपल्या तीर्थरूपांस त्यानें विश्वासघात करून पकडिल्याबद्दल त्याचा त्यांनीं असा भयंकर रीतीनें सूड उगविला. याविषयीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. हा असा घोरपड्याचा नाश झाला तेव्हां त्याच्या जागीं खवासखानाची रवानगी झाली. ह्या सरदारांनीं कोंकणच्या घांटापर्यंत कूच केलें न केलें तोंच त्यांस आपल्या सैन्यानिशीं तावडतोब कर्नाटकांत निघून येण्याचा बादशहाकडून हुकूम आला. त्यावरून ते तिकडे निघून गेले. कर्नाटकांतले बंडखोर लोक प्रबळ असल्यामुळें त्यांचा मोड करण्यास मोठ्या सैन्याची जरूर पडल्याकारणानें बादशहास त्यांला तिकडे निरुपायास्तव बोलवावें लागलें.

ह्याप्रमाणें कर्नाटकांतील बंडवाल्यांशीं झगडण्यांत बादशहाचें सगळें सैन्य गुंतून पुष्कळ दिवस तिकडेच राहिलें. त्यामुळें महाराजांस चांगलेंच फावलें.

---

१ मि. किंकेड व रा. ब. पारसनीस आपल्या पुस्तकांत शहाजीराजांचा व महाराजांचा ह्या प्रकरणीं झालेला पत्रव्यवहार देतात, त्यावरून असें कळतें कीं, हा घोरपडे वाडचे सावंत व खवासखान यांसह महाराजांवर स्वारी करणार हें वर्तमान शहाजीराजांनीं महाराजांस पत्र लिहून कळविलें. ह्या पत्रांत त्यांनीं असें लिहिलें होतें कीं, ह्या बाजी घोरपड्यानें स्वधर्मरक्षणाच्या कार्यास साहाय्य करावयाचें सोडून मुसलमान व तुर्क यांच्या कारस्थानास सामील होऊन आमच्याशीं दगा केला आणि आह्मांस विजापुरास नेलें. तेथें आमच्यावर कोणता प्रसंग ओढवला होता हें तुह्मांस विदित आहेच. मराठ्यांची सत्ता स्थापित करून स्वधर्मरक्षण करण्याचा जो तुमचा मनोरथ तो सिद्धीस न्यावा असा सर्वज्ञ प्रभूचा संकल्प आहे असें आतां दिसून येत आहे. ह्मणूनच आमच्यावरचा त्या समयींचा घोर प्रसंग टळला. तुमच्यावर आतां खवासखान घोरपड्याच्या साहाय्यानें चालून येत आहे, यांत शिव आणि भवानी तुह्मांस यश देवो. ह्या दोघांचा चांगला सूड घ्यावा अशी आमची इच्छा आहे, पित्याची इच्छा पूर्ण करण्यास तत्पर असा तुमच्या सारखा आज्ञाधारक पुत्र आह्मांला सुदैवानें प्राप्त झाला आहे; यास्तव एवढी कामगिरी करण्याची मी तुह्मांस आज्ञा करितों. बाजी घोरपडे आपले लोक घेऊन मुधोळास गेला आहे." ह्या आशयाचें पत्र आल्यावर मुधोळावर हल्ला करून महाराजांनीं त्याचा सूड घेतल्यावर शहाजी महाराजांस आपण कोणत्या रीतीनें ही कामगिरी बजाविली तें लिहून कळविलें.

बादशहानें जे किल्ले वगैरे काबीज केले होते ते सगळे त्यांनीं भराभर हस्तगत केले; इतकेंच नव्हे तर आणखीहि बराच प्रांत त्यांनीं ह्या वेळीं जिंकिला.

वाडीच्या सावंतांनीं आपल्या राजनिष्ठेचें प्रदर्शन करून शिवाजीमहाराजांशीं लढण्यासाठीं आपण होऊन बादशहापाशीं मदत मागितली, व ह्याप्रमाणें महाराजांवर आपला किती दांत आहे तें प्रकट केलें, ह्याबद्दल त्यांस चांगलीच शिक्षा करावयाची असा महाराजांनीं निश्चय केला; व त्यांच्या ताब्यांतील प्रांतावर लागलींच स्वारी करून त्यांच्याशीं युद्ध आरंभिलें. सावंत अगदीं घाबरून गेले. बादशाही फौजेच्या साहाय्यावांचून त्यांस महाराजांशीं लढण्याचें त्राण मुळींच नव्हतें, व हें साहाय्य मिळण्याची आशा ह्या प्रसंगीं अगदीं नव्हती. महाराजांनीं त्यांचे कुडाळ, बांदें वगैरे प्रांत काबीज केले. सावंत फिरंगणांत पळून जाऊन गोव्याच्या सुभेदाराचा आश्रय धरून राहिले. फिरंग्यांनीं त्यांस आश्रय दिला हें पाहून महाराजांनीं त्या सरकारास धमकीचा निरोप पाठविला. त्यासरशीं त्यांचे डोळे उघडून त्यांनीं सावंतांस आपल्या राज्यांतून निघून जावयास सांगितलें. तेव्हां त्यांचा निरुपाय होऊन ते महाराजांस शरण आले. त्यांनीं प्रथम पितांवर शेणव्यास महाराजांपाशीं वकिलीस पाठविलें व अशी विज्ञप्ति केली कीं, 'आह्मी सावंत असून भोंसले घराण्याशीं आमचें नातें आहे. यास्तव आह्मी आपलेच आहों. आपले तावेदार होऊन आपल्याशीं इतःपर इमानानें वागावें असा आमचा निश्चय झाला आहे. तरी आमची आगळीक मनास न आणितां आमच्यावर कृपा व्हावी.' हें त्यांचें नम्रतेचें ह्मणणें कळल्यावर महाराजांनीं त्यांस अभय देऊन भेटीस आणविलें; वाडीप्रांताची देशमुखी त्यांच्याकडे कायम केली, व त्यांनीं प्रतिवर्षीं खंडणी द्यावी असें ठरविलें.[१] महाराजांनीं त्यांच्या पायदळ सैन्यास आपल्या नोकरीस ठेवून दूरच्या कामगिरीवर रवाना केलें; व आपल्या पदरचे लोक त्यांच्या प्रांतांच्या रक्षणासाठीं ठेविले.

ह्या सावंतांच्या पदरीं नानसावंत[१] व राम दळवी असे दोघे सरदार होते. ते चांगले हुशार व जवानमर्द आहेत असें पाहून त्यांस महाराजांनीं आपल्या

---

१ सभासद ह्मणतो कीं, त्यांस तनख्यादाखल सहा हजार होन द्यावे असा करार करून ठेविले. त्यांनीं कसबा कुडाळ येथें राहावें, व वाडा, हुडे, ठाणें, कोट वगैरे कांहींएक बांधूं नयेत व लोकांचा जमाव करूं नये असें ठरविलें.

१ सभासद ह्याचें नांव तानाजी सावंत असें देतो.

नोकरीस ठेविलें. राम दळवी फारच शूर आहे असें महाराजांच्या नजरेस आल्यावरून त्याच्या स्वाधीन कांहीं फौज केली व त्यास कोंकणांतील कांहीं प्रांताचा बंदोवस्त ठेवण्याची कामगिरी सांगितली. ह्याप्रमाणें महाराजांनीं सावंतांची व त्यांच्या ह्या दोघां शूर सरदारांची कायमची तुटातूट केली.

ह्या मोहिमेंत महाराजांनीं पंचमहाल, मर्दनगड, बारदेश वगैरे प्रांत काबीज केले व खुद्द गोव्यावर रोख धरिला. तेव्हां फिरंगी घाबरून गेले. शिवाजीमहाराजांचा आपणांवर शह बसूं नये, व त्यांच्यापासून आपणांस कांहींएक उपद्रव होऊं नये ह्या हेतूनें त्यांच्याकडे कुडाळकर देसायांचा सबनीस अनंत शेणवी यास पाठवून त्यांनीं तहाचें बोलणें लाविलें. परंतु ह्या शेणव्यानें हितशत्रुत्व दाखवून महाराजांचा विश्वासघात करण्याचा घाट घातला. फिरंग्यांकडून तहाचें बोलणें आलें तेव्हां ते बेफाम राहतील असें त्यास वाटून त्यानें फिरंग्यांस अशी मसलत दिली कीं, त्यांच्या छावणीवर रात्रीचा एकाएकीं छापा घालून त्यांचा नाश करावा; परंतु ही गुप्त मसलत गणोजी नांवाच्या एका तांडेलास समजून त्यानें ती महाराजांस कळविली. तेव्हां अर्थात् ते सावध राहिले. सदरील मसलतीप्रमाणें अनंत शेणवी दहा हजार फिरंगी बरोबर घेऊन मध्यरात्रीच्या सुमारास महाराजांच्या गोटावर हलकेच चालून आला. तों इकडे महाराज आपलें ठाणें सोडून अर्ध कोश मागें हटून तयारीनें उभे राहिले होते. फिरंगी सैन्य गोटापाशीं येऊन तोफाबंदुकांची सरबत्ती करीत राहिलें. महाराजांनीं उजाडेपर्यंत कांहींएक हालचाल केली नाहीं. प्रातःकाळ होतांच त्यांच्या घोडेस्वारांनीं फिरंग्यांच्या सैन्यावर एकदम चाल करून कापाकापी सुरू केली. फिरंग्यांचा पुरा मोड झाला. त्यांचे फार तर हजार बाराशें लोक जीव घेऊन माघारीं पळून गेले असतील. बाकीच्यांपैकीं कांहीं समरभूमीवर पडले, कांहीं पाण्यांत उड्या टाकून बुडून मेले, व कांहीं पाडाव झाले. ह्याप्रमाणें एवढी फौज गारद झालेली पाहून फिरंगी अगदीं घाबरून गेले. त्यांचा बारदेश सगळा महाराजांनीं लुटून जाळून उद्ध्वस्त केला. फिरंगी सांपडेल तेवढा ठार मारण्याचा सपाटा चालविला. फिरंगी सावकार सांपडले तेवढे पकडून आणून त्यांच्यावर जबर खंड बसविला. कुडाळ, बांदें, साकळी, मणेरी, तुचाळी वगैरे ठिकाणीं महाराजांनीं ठाणीं घातलीं होतीं; त्याचप्रमाणेंच त्यांनीं बारदेशांतहि तीं जागोजाग घातलीं. चोहोंकडून गोवेंप्रांतांस जशी काय चौकीच बसविली. आतां गोवें आपल्या हातचें जातें अशी दहशत फिरंग्यांस पडली.

अनंत शेणव्याची कपटाची मसलत ऐकिल्यामुळें आपल्यावर असें घोर संकट ओढवलें ह्याबद्दल त्यांस अनुताप झाला. मग त्यांनीं महाराजांस आपल्या वकिलाबरोबर पत्र पाठवून झाल्या गोष्टीबद्दल क्षमा मागितली. त्याच्या बरोबर महाराजांस वीस हजार पुतळ्या, उंची वस्त्रें व इतर नजराणा त्यांनीं पाठविला व तहाचें बोलणें केलें. तें महाराजांस मान्य होऊन असा तह ठरला कीं, फिरंग्यांनीं दरसाल नव्या तोफा पुरवाव्या, कांहीं जवाहीर प्रतिवर्षी द्यावें, व आपल्या जहाजांस कौल महाराजांकडून घ्यावे.

वर सांगितल्याप्रमाणें सावंतांचा मोड होऊन त्यांस महाराजांचे अंकित व्हावें लागलें, ही हकीगत विजापूरसरकारास कळली तेव्हां त्यांस फार वाईट वाटलें. कोंकणाच्या बाजूस एवढाच एक सरदार नांव घेण्यासारखा उरला होता. तोहि शिवाजीमहाराजांचा ताबेदार झाला तेव्हां कोंकणपट्टी परत मिळविण्याची त्या सरकाराची आशा बहुतेक नाहींशी झाली. जंजिऱ्याच्या शिद्दीचें त्यास थोडेंसें पाठबळ होतें, त्यालाहि महाराजांनीं बराच निर्बळ करून सोडलें होतें: व तो ह्या वेळीं विजापूरसरकाराच्या आश्रयानें राहून आपला इतउत्तर निभाव लागणें नाहीं असें समजून त्या सरकाराशीं अमळ बेपरवाईनेंच वागूं लागला होता. तेव्हां आतां पुढें शिवाजीमहाराजांशीं लढाई करावयास कोणास उभें करावें हा विचार त्या सरकारास येऊन पडला. दरबारांतील कोणीहि सरदार तयार होईना; आणि त्यांचा उपद्रव तर कांहीं केल्या कमी होईना. तेव्हां निरुपाय होऊन अल्ली अदिलशहाचा वजीर अबदूल महमद यानें त्यांचा त्रास नाहींसा करण्याच्या हेतूनें त्यांच्याशीं गुप्तपणें तह केला. हा तह असा गुप्तपणें करण्याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, दरबारच्या अमिरांस तह केल्याचें वर्तमान कळलें असतें तर त्यांना ती गोष्ट मुळींच आवडली नसती; व त्यांनीं त्या वजिरास दोष देऊन कामावरून दूर करविण्याची खटपट केली असती. इतकेंच नव्हे तर बादशहास भलतीच मसलत दिल्याबद्दल त्याला जबर शिक्षा करविली असती. असो. महाराजांबरोबर त्या वजिरानें केलेल्या तहांत असें ठरलें कीं, शिवाजी महाराजांचा उपद्रव नाहींसा करण्यासाठीं त्यांनीं जिंकिलेला मुलूख त्यांच्याकडेच राहूं द्यावा. तो परत घेण्याची खटपट विजापूरसरकारानें करूं नये; याशिवाय त्यांस आणखी कांहीं मुलूख तोडून द्यावा; शिवाजी महाराज आपले अंकित आहेत असें विजापूरसरकारानें इत:पर मानूं नये; त्या सरकारानें त्यांस प्रतिवर्षी सात लक्ष होन खंडणी-

दाखल द्यावे; परस्परांनीं परस्परांस प्रसंग पडेल तेव्हां साहाय्य करावें; आणि महाराजांचा शामजी नाईक पुंडे विजापुरदरबारांत वकील असावा.

हा तह झाल्यावर महाराजांनीं विजापूरसरकाराच्या उरलेल्या मुलखास उपद्रव देण्याचें बंद केलें. पुढें शहाजीराजे महाराष्ट्रांत यावयास निघाले. त्यांस विजापूरसरकारानें परवानगी देतांना असें सांगितलें कीं, तुम्ही आपल्या पुत्रास भेटून आमच्याशीं ते इतःपर सलोख्यानें वागतील असें करा. त्याप्रमाणें शहाजीराजांनीं महाराजांस सांगितल्यावरून त्यानंतर त्यांनीं विजापूरसरकाराशीं आपण होऊन विरोध केला नाहीं. ह्या पितापुत्रांच्या भेटीचें वर्णन पुढें स्वतंत्र भागांत करूं.

ह्याप्रमाणें महाराजांच्या अंगच्या शौर्यवीर्यादि गुणांचें अलौकिक तेज प्रगट होऊन, प्रारंभीं जी गोष्ट दादाजी कोंडदेवप्रभृति जनांस असंभाव्य व घोरपरिणामी अशी वाटली होती ती सुसाध्य आहे, एवढेंच नव्हे तर बरीच साध्य झाली आहे, हें त्यांनीं स्वतांच्या कर्तबगारीनें सर्वांच्या प्रत्ययास आणून दिलें; आणि विजापूरसरकाराचा हा एक लहानसा जाहगीरदार आहे असें पंधरासोळा वर्षांपूर्वीं कित्येक देशमुखांस व मराठे सरदारांस वाटे, तो आतां इतका प्रबळ झाला कीं, त्या सरकारास अगदीं हतवीर्य करून त्याच्याकडून प्रतिवर्षीं तो खंडणी घेऊं लागला, हें पाहून त्यांस केवढें नवल वाटलें असावें!

आतां ह्या वेळीं ह्मणजे स. १६६२ पर्यंत महाराजांच्या ताब्यांत किती मुलूख आला होता याचें येथें दिग्दर्शन करूं. एवढ्या अवकाशांत त्यांच्या ताब्यांत कल्याणापासून गोव्यापर्यंत सगळी कोंकणपट्टी आली होती. ह्या एवढ्या मुलखाची लांबी सुमारें तीनशें मैल होती. भीमानदीपासून वारणानदीपर्यंत सगळा कोंकणघांटमाथा त्यांच्या कबजांत आला होता. ह्या प्रांताची लांबी सुमारें १६० मैल होती; व सगळ्या मुलखाची रुंदी सरासरी शंभर मैल होती. त्याप्रमाणेंच त्यांच्या जवळ ह्या वेळीं पन्नास हजार पायदळ व सात हजार घोडेस्वार होते. हें सैन्य त्यांच्या ताब्यांतल्या मुलखाच्या मानानें अमळ अधिकच होतें. परंतु एवढें सैन्य ठेवणें त्यांला अवश्य होतें; कारण त्यांला स्वराज्यस्थापना दोन प्रबळ पातशाहतींशीं वैर करून करावयाची होती. त्यांपैकीं एका पातशाहतीस तर त्यांनीं पूर्वोक्त प्रकारें चीत केलें. आतां दुसरी जी मोगल पातशाहत तिजशीं कसकसें वैर आरंभिलें हा वृत्तांत यथाक्रम सांगूं.

भाग चवदावा.

पितृदर्शन.

१६६२.

महाराजांनीं विजापूरसरकारास हतवीर्य करून त्याच्याकडून आपलें स्वातंत्र्य कबूल करविलें व त्याजवर वार्षिक खंड बसविला, हें वर्तमान शहाजीराजांस कळलें तेव्हां त्यांस परम हर्ष झाला असावा यांत कांहीं शंका नाहीं. अशा अद्वितीय पराक्रमी पुत्राची भेट घेण्याची उत्कंठा त्यांस पुष्कळ दिवस लागून राहिली होती. महाराज आपणांकडील हकीकत त्यांस वारंवार पत्रें पाठवून कळवीत असत, व तेहि वेळोवेळां पत्रें पाठवून त्यांचा गौरव व पुरस्कार करीत असत; परंतु हा सगळा पत्रव्यवहार अत्यंत गुप्तपणें होत असे. कारण महाराजांच्या एकंदर कर्तृत्वांत आपलें अंग आहे असें विजापूरसरकारास कळूं न देण्याविषयीं शहाजीराजे फारच सावधगिरी घेत असत. आपली कर्नाटकांतील दौलत कायम राखून साधल्यास तिकडे स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा त्यांचा इरादा होता, हें मागें सांगितलेंच आहे. यास्तव विजापूरसरकारास आपला वहीम पुनः न येऊं देण्याविषयीं ते फारच जपत. पुढें त्या सरकाराचा आणि शिवाजीमहाराजांचा सलोखा झाला तेव्हां आपणांस महाराष्ट्रांत जाऊन येण्याची परवानगी सहज मिळेल असें वाटल्यावरून त्यांनीं त्या सरकारापाशीं असा अर्ज केला कीं, 'आमच्या आराध्य देवतांस आह्मीं कांहीं नवस वगैरे केले आहेत ते फेडण्यासाठीं व त्या देवतांचें दर्शन फार दिवस घडलें नाहीं तें घ्यावयासाठीं आह्मांस महाराष्ट्रांत एक वेळ जाऊन यावयाचें आहे. तरी आह्मांस तिकडे जाण्याची परवानगी मिळावी.' हा आपला अर्ज मंजूर व्हावा ह्मणून त्यांनीं आंतून खटपटहि केली होती. दरबारानें हा त्यांचा अर्ज मंजूर करून त्यांस असें फरमाविलें कीं, 'तुह्मी स्वदेशीं जातां आहां तरी तुमचा पुत्र मोठा पुंड झाला आहे, त्याला बहुत प्रकारीं बोध करून व युक्तिप्रयुक्तीनें समजावून पादशहाचे भेटीस आणावें. त्यानें तुमच्याप्रमाणें पादशहाची अमिरी स्वीकारून राहावें. तुमचा

बोध ऐकून तो आमच्या दरबारीं येईल तर त्यास वजिरी सांगून सर्व पादशाहत त्याच्या स्वाधीन करूं. कसेंहि करून तो आमचा अंकित होईल असें राजकारण करा.' यास शहाजीराजांनीं एवढाच जबाब पाठविला कीं, 'माझा पुत्र माझ्या स्वाधीन आहे किंवा कसें तें सरकारास विदित आहेच. तरी पण मजकडून होईल तितका प्रयत्न मी करून पाहतों. मला सरकाराच्या हिताचें तेंच करणें आहे. श्रीकुलस्वामिनीचें दर्शन घेऊन नंतर आपल्या कार्यासाठीं पुत्राचीहि भेट घेतों. त्याला बोधाच्या चार गोष्टी सांगून पाहतों.' असें उत्तर शहाजीराजांकडून गेल्यावर त्यांस पुनः असें सांगणें आलें कीं, 'तुमच्याकडून होईल तो यत्न करून पाहा. न जमल्यास तुह्मी तरी परत आमच्याकडे या. त्यास मिलाफी होऊं नका. पुत्रलोभास वश होऊन तिकडेच राहूं नका.'

त्याप्रमाणें पादशहाची परवानगी मिळाल्यावर राजे कर्नाटकांतून स्वदेशीं यावयास निघाले. येतांना आपलें द्वितीय कुटुंब व त्याच्या पोटीं झालेला पुत्र व्यंकोजी यांस बरोबर आणिलें. आपण येत आहों हें महाराजांस पत्र पाठवून त्यांनीं कळविलें होतें. ते प्रथम तुळजापुरास आले. तेथें भवानीचें दर्शन घेऊन त्यांनीं पुष्कळ दानधर्म केला. असें सांगतात कीं, स्वराज्यस्थापना करून गोब्राह्मणांच्या पीडेचा परिहार करावा व स्वधर्मरक्षण करावें असा सदुद्देश धरून आपल्या पराक्रमी पुत्रानें चालविलेल्या खटपटीस यश आल्यास लक्ष रुपयांचें सोनें घेऊन त्याच्या मूर्ति वगैरे घडवून भवानीस अर्पण करूं, असा नवस शहाजीराजांनीं केला होता. त्याप्रमाणें महाराजांस बरेंच यश आलें असें पाहून राजांनीं सोनें खरेदी करून त्याच्या चांगल्या मूर्ति कर्नाटकांतील कारागिरांकडून तयार करवून ह्या वेळीं बरोबर आणिल्या होत्या. त्या देवीस यथाविधि अर्पण केल्या. नंतर त्यांनीं सिंगणापूरचा महादेव, पंढरपूरचा विठोबा व शिखरशंभुमहादेव यांचें दर्शन घेतलें. प्रत्येक देवस्थानीं पुष्कळ दानधर्म केला, ब्राह्मणभोजनें घातलीं व गोरगरिबांस खैरात केली.

शहाजीराजे महाराष्ट्रांत आल्याची खबर महाराजांस कळतांच त्यांनीं त्यांच्या प्रत्येक मजलेस सर्व कांहीं तरतूद यथास्थित ठेविली. शहाजीराजांस जशी पुत्राच्या भेटीची रात्रंदिवस उत्कंठा लागली होती तशी महाराजांसहि पितृदर्शनाची उत्कट इच्छा झाली होती. जिजाबाईस तर हा सोन्याचा दिवस वाटला. आतां, ही भेट पुष्कळ वर्षांनीं व्हावयाची तेव्हां अर्थात् चालीप्रमाणें ती देवालयांत व्हावी असें ब्राह्मणांच्या विचारानें ठरलें. हें देवालय जेजुरीचें नेमून

तेथें उभयतांनीं यावें असा बेत झाला. राजे जवळ आले असें पाहून महाराजांनीं आपली फौज, हत्ती, घोडेस्वार, कारकून वगैरे बरोबर देऊन सरनौवत यास सामोरा पाठविलें. आपण स्वतः जेजुरीस जाऊन त्यांची वाट पाहत राहिले. त्यांची स्वारी वाजतगाजत सामोरे गेलेल्या लोकांसमवेत देवळांत येऊन दाखल झाली. मग देवाची यथासांग पूजा करून शहाजीराजांनीं जिजाबाई, शिवाजीमहाराज व त्यांच्या दोन स्त्रिया यांची विधिपूर्वक भेट घेतली. तो विधि असा कीं, एक मोठें काशाचें ताठ आणून त्यांत तूप घातलें होतें. त्या तुपांत त्या चौघांचीं मुखें शहाजीराजांनीं एकसमयावच्छेदेंकरून अवलोकन केलीं. हा विधि आटोपल्यावर महाराजांनीं परम प्रिय पित्याच्या चरणीं मस्तक ठेविलें. त्यांनीं त्यांस उचलून धरून प्रेमालिंगन दिलें. दोघांच्याहि नेत्रांतून प्रेमाश्रु चालले. मग राजांस पालखींत बसवून महाराज स्वतः त्यांचे जोडे हातांत धरून मोठ्या मर्यादेनें पालखीबरोबर अनवाणी चालले. त्याप्रमाणें अत्यंत आदरानें त्यांस डेऱ्यास आणून बिछायतीवर बसविलें; आणि महाराज त्यांचे जोडे तसेच हातीं धरून त्यांच्या समोर मोठ्या मर्यादेनें उभे राहिले, व अतिनम्रतापूर्वक येणेंप्रमाणें बोलले: "महाराजांच्या आज्ञेचा भंग करून विजापूरकरांशीं वैर केलें, त्यामुळें महाराजांस फार क्लेश झाले, हें अतिशयित अनुचित होय. पुत्राच्या करणीमुळें पित्यास प्राणसंकट प्राप्त व्हावें हें खरोखरच अगदीं वाईट. याबद्दल मला मोठें दुःख वाटतें. हा मजकडून मोठा अपराध घडला आहे. त्याबद्दल महाराजांनीं मला वाटेल तें शासन करावें." हें त्यांचें भाषण ऐकून राजांस अतिशयित गहिंवर आला. ते सद्गदित होऊन त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या. मग राजांनीं महाराजांस पुनः आलिंगन देऊन मोठ्या आग्रहानें जवळ बसविलें, व त्यांची अनेक प्रकारीं प्रशंसा करून ते येणेंप्रमाणें बोलले: "तुह्मी शिसोदे क्षत्रियकुलांत निर्माण होऊन त्या कुलास अनुरूप असा अप्रतिम पराक्रम केला, व हिन्दुप्रजेस यवनांच्या क्लेशप्रद सत्तेतून सोडवून स्वराज्यस्थापन व स्वधर्मरक्षण करण्यासाठीं भगीरथ प्रयत्न करून त्यांत यशस्वी झालां, हें पाहून मला पराकाष्ठेचें समाधान व धन्यता वाटत आहे. आमच्या वडिलांस असा दृष्टांत झाला होता कीं, तुमच्या कुळांत शककर्ता उत्पन्न होऊन तो हिंदुप्रजेचें व हिंदुधर्माचें यवनांपासून रक्षण करील. हा दृष्टांत खरा होता हें तुह्मीं आपल्या अलौकिक कर्तृत्वानें प्रत्ययास आणून दिलें. तुमच्या ठायींच्या शौर्यवीर्यादि अनुपम गुणांच्या योगानें आमच्या कुलाचा पुनरपि भाग्योदय

झाला आहे. असा प्रतापशाली पुत्र आमच्या उदरीं निर्माण झाला ह्मणून आह्मी त्रैलोक्यांत धन्य झालों आहों." प्रिय पित्याचें असें स्तुतिपर व प्रोत्साहनप्रद भाषण ऐकून महाराजांनीं उठून त्यांच्या चरणांवर पुनः मस्तक ठेविलें, आणि हात जोडून मोठ्या विनयानें असें ह्मटलें कीं, "मजकडून जें कांहीं यत्किंचित् झालें आहे तो सगळा महाराजांच्या चरणांच्या पुण्याईचा प्रताप आहे. महाराजांचा पूर्ण आशीर्वाद होता ह्मणून मला माझ्या कार्यांत थोडेंसें यश आलें आहे."

ह्याप्रमाणें त्या महाप्रतापी पितापुत्रांचा प्रेमसंवाद झाल्यावर महाराजांनीं तेथें आलेल्या आपल्या पदरच्या सर्व सरदारांच्या व कारभाऱ्यांच्या भेटी करविल्या. नंतर त्यांनीं तुकाबाईचें मोठ्या आदरानें व सन्मानानें दर्शन घेतलें; व्यंकोजीसहि मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. शहाजीराजांबरोबर आलेल्या सरदारांच्या व कारभाऱ्यांच्या महाराजांनीं भेटी घेतल्या. ह्याप्रमाणें सगळ्यांच्या भेटी होऊन त्यांचीं हृदयें प्रेमरसानें उचंबळूं लागलीं. महाराजांच्या ठायींची अशी निःसीम व अलौकिक पितृभक्ति पाहून सर्वांस पराकाष्ठेचें नवल वाटून ते त्यांची अतिशयित वाखाणणी करूं लागले. महाराजांनीं ह्या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ तेथें पुष्कळ दानधर्म केला, ब्राह्मणभोजनें घातलीं व गरीबगुरिबांस खैरात केली. येथून पुढें त्यांनीं पुण्यास प्रयाण केलें.

शहाजीराजांनीं पुण्यास दोन महिने मुक्काम केला. तेथें त्यांचें व त्यांच्या बरोबर आलेल्या सर्व लहानथोर लोकांचें महाराजांनीं बहुत प्रकारीं प्रेमपूर्वक आदरातिथ्य व पाहुणचार केला; राजांच्या सेवेंत सर्वकाळ तत्पर राहून त्यांस कोणत्याहि गोष्टीचें उणें पडूं दिलें नाहीं; स्वराज्यस्थापनेस आरंभ केल्यापासून घडलेल्या एकंदर गोष्टींचें निरूपण स्वतः केलें; नित्यशः जो कांहीं राज्यकारभार पाहणें तो त्यांच्या विचारें व त्यांच्या नांवें चालविला. शहाजीराजांस हें वर्तन पाहून अतिशयित समाधान वाटे. असा शूर, पराक्रमी व शहाणा पुत्र आपल्याशीं अतिनम्रतेनें वागून आपल्या अर्ध्या वचनांत राहण्यास सर्वदा तत्पर आहे असें पाहून त्यांस किती तरी आनंद व धन्यता वाटली असावी! महाराजांनीं आपली सर्व दौलत राजांस दाखविली, ती पाहून तर ते अतिशयित थक्क झाले. एवढ्या अल्प अवकाशांत एकाद्या सार्वभौम नृपतीस शोभेशी संपत्ति मिळविल्याबद्दल त्यांची राजांनीं तारीफ केली.

शहाजीराजांनीं कर्नाटकांतून येतांना कांहीं उत्कृष्ट तरवारी तयार करवून आणिल्या होत्या. त्या त्यांनीं महाराजांस दिल्या; व त्यांच्या अप्रतिम

पराक्रमानें स्वतांस परम संतोष झाल्याचें सूचक ह्मणून आपल्या हातांतील एक बहुमोल तरवार खुद्द त्यांस दिली. तिचा महाराजांनीं परम पूज्य बुद्धीनें स्वीकार करून ती आपल्या प्रिय व महाप्रतापी पित्याच्या हातची यशस्वी तलवार जाणून तिचें नांव तुळजा असें ठेविलें, व ती भवानीतरवारीजवळ नित्य पूजेस ठेविली.

महाराज आपल्या वडिलांच्याच बरदास्तींत नेहमीं निमग्न असत. त्यांनीं एवढ्या अवकाशांत कोणत्याहि प्रकारच्या राजकारणांत किंवा मोहिमेंत बिलकुल मन घातलें नाहीं. एकाद्या सामान्य सेवकाप्रमाणें ते त्यांच्या सेवेंत सर्वदा तत्पर असत. आतां, ते आपल्या पित्याचीच तेवढी बरदास्त करून राहिले नाहींत, तर आपली सावत्र माता तुकाबाई हिचीहि सेवा त्यांनीं मोठ्या आदरानें केली. जिजाबाईमातुश्रीशीं जसें त्यांचें प्रेमाचें व आदरशीलतेचें वर्तन असे तसेंच तुकाबाईशींहि ते वर्तन करीत. तिच्या तैनातीस चांगलीं हुशार माणसें ठेवून तीस सर्व गोष्टींची अनुकूलता करून दिली. तिला व व्यंकोजीला जें जें कांहीं हवें असे तें तें त्यांस तत्काळ मिळण्याची व्यवस्था नीटपणें होत आहे कीं कसें याची ते नित्य चौकशी ठेवीत, व आपण स्वतः तुकाबाईपाशीं वारंवार जाऊन तिच्यापुढें हात जोडून उभे राहत, आणि कांहीं आज्ञा आहे काय ह्मणून विचारीत.

नंतर महाराजांनीं राजांस अशी सविनय विनंति केली कीं, "महाराजांनीं थोडी तसदी घेऊन मुख्यमुख्य किल्ल्यांची व्यवस्था कोणत्या प्रकारें ठेविली आहे ती प्रत्यक्ष पाहावी. त्याप्रमाणें राजे कांहीं किल्ले पाहावयास गेले. अर्थात् महाजांनीं त्यांच्याबरोबर जाऊन त्यांस प्रत्येक किल्ल्याची व्यवस्था दाखविली, व तो कसा प्राप्त झाला ती हकीगत निवेदन केली. कांहीं नवे किल्ले बांधिले होते त्यांची रचना कोणत्या प्रकारें केली होती तें त्यांस दाखविलें. प्रत्येक ठिकाणची व्यवस्था पाहून राजांनीं ज्या कांहीं सूचना वगैरे केल्या त्या महाराजांनीं चित्त देऊन ऐकून घेतल्या. राजांस प्रतापगडावर नेऊन तो किल्ला, भवानीचें देवालय व ज्या बुरुजापाशीं अफझुलखानाचा वध केला होता, तें स्थल महाराजांनीं त्यांस दाखविलें, व त्या वेळीं कोणकोणत्या हिकमती योजिल्या होत्या त्यांचें त्यांस सविस्तर कथन केलें. ह्याप्रमाणें किल्ल्यांची पाहणी करीत असतां प्रत्येक किल्लेदार, सरदार व कामदार यांच्या राजांशीं भेटी करविल्या. शेवटीं पन्हाळागडावर गेल्यावर शहाजीराजांनीं

परत कर्नाटकांत जावयाचा आपला मानस महाराजांस कळविला. तो समजून त्यांस फार वाईट वाटलें. त्यांनीं महाराष्ट्रांतच राहून संपादिलेल्या राज्याची व्यवस्था पाहावी अशी महाराजांची इच्छा होती, व ती त्यांनीं त्यांस अनेक वेळां बोलूनहि दाखविली होती. त्यावर राजांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, "मी तुमच्या मायेस गुंतून इकडे राहिलों तर तिकडे संपादिलेली दौलत सारी यवनांच्या हातीं नाहक जावयाची. दुसरें असें कीं, मी कर्नाटकांतील जाहगीर संभाळून राहिल्यानें तुमच्या पुढील क्रमास अनेक प्रकारीं साहाय्य होऊन सर्व भरतभूमि आक्रमण करण्याचा व यवनांस स्वदेशांतून हाकून देण्याचा तुमचा संकल्प शेवटास जाण्याचा संभव विशेष आहे." हें सयुक्तिक कारण ऐकून महाराजांनीं आपला आग्रह सोडिला, आणि वडिलांची रवानगी करण्याच्या तयारीस ते लागले. पन्हाळ्यावर पुनः राजांबरोबर आलेल्या एकंदर लोकांस मोठ्या थाटाच्या मेजवान्या केल्या. निरनिराळ्या ठिकाणच्या गुणी जनांस बोलावून आणून त्यांची करमणूक करविली. त्यांस त्यांच्या दरज्याप्रमाणें जवाहीर, वस्त्रें वगैरे दिलीं. त्यांचा मुख्य कारभारी त्र्यंबक नारायण हणमंते यास उंची पोषाख व जवाहीर देऊन ढालतलवार बक्षीस दिली. खुद्द शहाजीराजे, तुकाबाई व व्यंकोजी यांस नाना परीच्या अपरूप चिजा नजर केल्या. याशिवाय त्यांस कोणत्या वस्तु हव्या तें विचारून घेऊन त्या त्यांस आणून दिल्या. पोषाख, जवाहीर, हत्ती, घोडे वगैरे पुष्कळ देऊन आणखी वाटखर्चासाठीं पुरेसा खजिना व सरंजाम त्यांच्याबरोबर दिला.

ह्याप्रमाणें जाण्याची तयारी झाली तेव्हां ह्या परम योग्य पितापुत्रांस अतिशयित गहिंवर आला. महाराज तर फारच कष्टी झाले. यवनांच्या ताबेदारींत किती क्लेश व संकटें आहेत याचा पुनःपुनः प्रत्यय आल्यामुळें तिचा त्याग करण्यांतच वास्तविक सौख्य आहे असा त्यांचा अभिप्राय झाला असल्यामुळें आपल्या प्रतापशाली पित्यानें तिचा अखंड स्वीकार करून राहावें हें त्यांस मनापासून आवडत नव्हतें; परंतु ह्या ताबेदारीचा अंगीकार करून राहण्यांत आपला कोणता हेतु आहे तें राजांनीं दर्शविल्यावरून महाराज निरुत्तर झाले. तरी त्यांच्या तावडींत त्यांनीं अशा वृद्धापकाळीं आपण होऊन जाऊन पडावें हें त्यांस कसेंसेंच वाटलें. परंतु नाइलाजास्तव त्यांस वडिलांची पाठवणी करणें भाग पडलें. राजे निघते वेळीं महाराजांनीं त्यांच्या पदरच्या लोकांस पुनःपुनः विनवून सांगितलें कीं, "थोरले महाराज वयोवृद्ध झाले आहेत. त्यांच्या जीवास मनापासून जपा. मी तिकडे

लवकरच यांच्या दर्शनास येणार आहें. त्या वेळीं तुमच्या नोकरीबद्दल तुह्मांस मी योग्य पारितोषिक देईन.”

असें सांगतात कीं, महाराजांनीं ह्या वेळीं आपल्या तीर्थरूपांपाशीं असें कबूल केलें कीं, आपण हयात आहां तोंपर्यंत विजापूरसरकाराच्या उरलेल्या मुलखास मी उपद्रव करणार नाहीं. शहाजीराजांनीं विजापुरास जाऊन बादशहाची मुलाखत घेतली व शिवाजीमहाराजांकडून स्वतांस मिळालेले हत्तीघोडे व जवाहीर हीं, त्यांनीं पाठविलेला नजराणा ह्मणून, बादशहास अर्पण केलीं, व हजरतीनें फरमाविलेलें काम फत्ते करून आलों असें सांगून त्याचा निरोप घेऊन ते कर्नाटकांत निघून गेले.

त्यानंतर शहाजीराजे आपल्या प्रिय व सुशील पुत्राचे आणखी पराक्रम व कीर्ति ऐकावयास फार दिवस जगले नाहींत, व ही त्यांची भेटहि शेवटचीच झाली. महाराष्ट्रांतून परत गेल्यावर दोन वर्षांनीं त्यांचें देहावसान झालें. हा मृत्यु त्यांस कसा अवचित प्राप्त झाला हें मागें त्यांच्या वृत्तांत कथन केलें आहे. ही पितृनिधनवार्ता ऐकून महाराज शोकसागरांत बुडाले. ‘आजपर्यंत आपल्या शिरावर वडील असून त्यांच्या हिमायतीवर यवनांशीं वैर आरंभिलें. ते हा लोक सोडून गेल्यानें आपण केवळ निराधार झालों. आपण केलेले पराक्रम ऐकून ज्यांस खरा अभिमान व संतोष वाटावयाचा, व ज्यांच्या तोंडून गौरवाचे शब्द आल्यानें आपल्या चित्तास समाधान, उत्साह व धन्यता हीं वाटावयाचीं, ते आपले परम प्रिय वडील आपणांस सोडून गेले.’ असे खेदोद्गार काढून ते परम कष्टी झाले. जिजाबाईमातुश्रीस अनावर शोक झाला. ती सती जावयास सिद्ध झाली. तेव्हां तर महाराजांस आकाशपातळ एक झालें. तीर्थरूप गेले आणि मातुश्रीहि सोडून चालल्या हें पाहून त्यांस अतोनात दुःख झालें. तिच्यापाशीं अगदीं दीनपणें बसून तिची त्यांनीं नाना प्रकारीं समजूत घातली. तरी ती साध्वी ऐकेना. तेव्हां तिचे पाय घट्ट धरून ते एकसारखे रडत बसले, कांहीं केल्या पाय सोडिनात. हा आकांत पाहून मोरोपंत, निराजीपंत, दत्ताजीपंत वगैरे कारभारी जवळ होते त्यांनीं पदर पसरून मातुश्रीची अशी विनवणी केली कीं,‘आपण अग्निप्रवेश केल्यावर महाराज कांहीं प्राण ठेवणार नाहींत. संपादिलेलें राज्य आजच लयास जाण्याचा प्रसंग आला. शिवाजीमहाराज व थोरले महाराज यांचें नांव मागें राहत नाहीं. ह्या गोष्टीकडे नजर देऊन महाराजांस ओसंगीं घ्यावें. मन घट्ट करून राहावें. हेका धरून सती गेलां तर वंश-

क्षय केला ही अपकीर्ति जगांत होईल.' ह्याप्रमाणें सर्वांनीं सांत्वन करून आग्रह केल्यामुळें केवळ पुत्रप्रेमास्तव तिनें आपला विचार सोडला.

संप्रदायाप्रमाणें तीर्थरूपांची उत्तरक्रिया करून लक्षावधि रुपयांचा दानधर्म महाराजांनीं केला. शहाजीराजांचा अंत जेथें झाला त्या बेदेकीरें[1] गांवीं पुष्कळ पैसा खर्चून छत्री बांधिली; व तिची पूजार्चा नियमानें चालावी ह्मणून पारिपत्यगार नेमून विजापूरसरकाराकडून कांहीं गांव घेऊन त्यांचें उत्पन्न तेथल्या खर्चास लावून दिलें, हें मागें सांगितलेंच आहे.

१. बेदिकेरे बेदगिरि व बांदगिरि असे ह्या नांवाचे आणखी पाठ इतरत्र आढळतात. पृ. ४९ पाहा.

भाग पंधरावा.

आरमार व समुद्रांतील किल्ले.

कोंकणपट्टी काबीज केली ती आपल्या हातीं निर्वेधपणें राहावी यासाठीं महाराजांनीं त्या प्रांतांत उपद्रव करणाऱ्या बहुतेक पुंडांचा नायनाट केला किंवा त्यांस आपले अंकित करून ठेविलें; परंतु एका यवन सरदाराच्या उपसर्गास त्यांस अद्यापि आळा घालितां आला नव्हता. जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं अनेक वेळां युद्धप्रसंग करून त्याचा बराच मुलूख त्यांनीं हस्तगत केला होता, व तेथें नवे किल्ले बांधून त्यांत आपलीं कायमचीं ठाणीं बसविलीं होतीं. परंतु त्याचा जंजिरा फार मजबूत असून त्यास त्याच्या आरमाराचा आश्रय असल्यामुळें तो महाराजांच्या हातीं येईना. त्याचें आरमार नेहमीं समुद्रांत फिरत असून संधि साधेल तेव्हां महाराजांच्या ताब्यांतील किनाऱ्यांवरच्या गांवांस वारंवार त्रास देत असे. जमिनीवरून त्याच्या किल्ल्यांत दाणावैरण वगैरे सामुग्री जाण्याचें बंद करून त्यावर हवे तितके दिवस मारा करीत राहिलें तरी त्यास तो जुमानीत नसे. आरमाराच्या साहाय्यानें त्याला दूरच्या बंदरांतून लागेल ती सामुग्री आणवितां येत असे. ह्यामुळें किल्ला हवे तितके दिवस लढविण्याचें सामर्थ्य त्यास प्राप्त झालें होतें. जंजिरा हातीं आल्यावांचून त्याचा त्या किनाऱ्यावरील उपद्रव नाहींसा होत नाहीं हें लक्षांत येऊन महाराजांनीं असा विचार केला कीं, शिद्दीचें सगळें बळ काय तें आरमारांत आहे; तेव्हां त्याच्या सारखें आपलेंहि आरमार असावें, ह्मणजे त्याच्याशीं आपणांस पाण्यांतून युद्ध करितां येऊन जंजिरा सहज हस्तगत होईल, व त्याचें आरमार आपल्या प्रांतास उपद्रव द्यावयास आलें असतां त्यास आपल्या आरमाराच्या साहाय्यानें हुसकून लावितां येईल. त्याप्रमाणेंच शिद्दी जो आज इतका गबर झाला आहे तो समुद्रांतून होणाऱ्या व्यापारावर आरमाराच्या साहाय्यानें त्यास शह ठेवितां येतो ह्मणून होय. व्यापाऱ्यांचीं जहाजें लुटून त्यास महामूर धन मिळवितां येतें व नवे लोक व नवीं जहाजें त्यास मिळवितां येतात. यास्तव अशा

प्रबळ शत्रूशीं आपणांस लढावयाचें म्हणजे त्याच्यासारखें आपलेंहि आरमार अवश्य असलें पाहिजे.

असा विचार करून त्यांनीं चोहोंकडून कारागीर आणविले व लहानमोठीं चार-पांचशें जहाजें तयार करविलीं. त्यांचीं नांवें त्यांच्या आकारमानाप्रमाणें निरनिराळीं ठेविलीं. तीं नांवें येणेंप्रमाणें होतीं: गुराबा, तरांडी, गलबतें, दुबारें, शिबाडें, महागिऱ्या, पडाव, मचवे, बाथोर, तिरकटी, पाल इ०. हीं तयार करावयास सुमारें दहा लाख रुपये खर्च झाला. त्यांवर तोफा वगैरे लढाऊ सामान चढवून तीं सज्ज केलीं, व त्यांवर राहून लढणारे लोक पुष्कळ तयार केले. कोळी, चांचे,[1] भंडारी वगैरे जे लोक जहाजें चालविण्याच्या कलेंत निष्णात असून ज्यांस पश्चिम किनाऱ्याची माहिती चांगली होती असे लोक जिकडून तिकडून आणवून त्यांस ह्या जहाजांवर ठेविलें. ह्या आरमाराचें सेनाधिपत्य मायनायक[2] भंडारी व दर्यासारंग अशा दोन सरदारांस दिलें होतें. पुढें कांहीं मुसलमान खलाशीहि त्यांनीं आपल्या जहाजांवर ठेविले. हबसानच्या शिद्दीवर नाराज होऊन मिस्री व दौलतखान असे दोघे सरदार महाराजांच्या आरमारावर नोकरीस राहिले.

ह्याप्रमाणें आरमार तयार होऊन तें समुद्रांत जिकडेतिकडे फिरूं लागलें, आणि त्यानें मोगलाई, फिरंगी, वलंदेजी, फराशीस व इंग्रज तारवांवर हल्ले करून तीं लुटण्याचा सपाटा चालविला. ह्यामुळें महाराजांस नाना प्रकारच्या वस्तु मुबलक मिळूं लागल्या, व आरमाराचा अवाढव्य खर्च बाहेरच्या बाहेर भागूं लागला. हबशाला चांगलीच दहशत पोंचली. तो आपणास इतके दिवस समुद्राचा राजा ह्मणवी, त्याला असा जबरदस्त रिपु निर्माण झाला. त्याच्या व महाराजांच्या आरमाराच्या चकमकी वारंवार झडूं लागल्या. फिरंगी, इंग्रज वगैरे व्यापाऱ्यांस

---

१ हे चांचे बहुशः कोळी व भंडारी असत. यांचा इंग्रज वगैरे युरोपीय व्यापाऱ्यांस मोठा धाक असे. यांची वस्ती पश्चिम समुद्राच्या तीरावरील खेड्यांतूनच बहुत करून आढळते.

२ मायनायक ह्मणजे पाण्यावरचा नायक. माय हा अरबी भाषेंत पाण्याला शब्द आहे. दर्या हा पर्शिअन भाषेंत समुद्राला शब्द आहे; आणि सारंग ह्मणजे कप्तान किंवा सरदार. कोणी ह्मणतात कीं, दर्यासारंग मुसलमान होता. परंतु तो हिंदूच असावा असें दुसऱ्यांचें ह्मणणें आहे. (रा. राजवाड्यांचें आठवें खंड पृ. २७ व तारीख–इ–शिवाजी पाहा.)

मोठी दहशत वाटून आपलीं जहाजें समुद्रांतून सुरक्षितपणें जावीं यावीं यासाठीं ते महाराजांस वार्षिक खंड देऊं लागले. ह्याप्रमाणें महाराजांची सत्ता पश्चिम-समुद्रावर हळूहळू बसत चालली व शिद्दीचें महत्त्व कमी होत गेलें.

आपल्या आरमारास निवाऱ्याच्या जागा मिळाव्या ह्मणून त्यांनीं समुद्रकिनाऱ्याच्या कित्येक किल्ल्यांची दागदुजी करण्याचें मनांत आणिलें. कुलाबा किल्ला पूर्वींचा होता तो ताब्यांत घेऊन त्याची चांगली दुरुस्ती केली, व हें आरमाराचें मुख्य ठाणें केलें. सर्व ठिकाणच्या जहाजांची झडती तेथें होत असे. त्याप्रमाणेंच सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग वगैरे किल्ल्यांची दागदुजी करून ते चांगले मजबूत केले. ह्या सर्व किल्ल्यांच्या आश्रयानें त्यांनीं आपलें आरमार नेहमीं जय्यत ठेविलें. ह्या सर्व ठिकाणच्या आरमारानें व्यापाऱ्यांच्या किंवा मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरूंच्या जहाजांवर हल्ले करून मिळविलेल्या लुटीचा हिशोब कुलाबाकिल्ल्यापाशीं मुख्य ठाण्यास जाऊन द्यावा अशी व्यवस्था केली.

फिरंग्यांनीं जेव्हां पाहिलें कीं, महाराजांच्या आरमारापुढें आपला निभाव न लागून येथून उठावा होतो, तेव्हां त्यांनीं महाराजांकडे आपला वकील पाठवून स्नेहाचें बोलणें लाविलें. त्यावरून महाराजांनीं त्यांच्याकडून कांहीं तोफा, दारूगोळा व इतर लढाऊ सामान प्रतिवर्षी देण्याचें कबूल करून घेऊन त्यांस उपद्रव द्यावयाचा नाहीं असा करार केला. हा करार ते त्यांजकडून प्रतिवर्षी नवा करून घेत असत. इंग्रजांशींहि त्यांचा असाच करार झाला होता, असें कित्येक ठिकाणीं लिहिलेलें आढळतें.

महाराजांनीं स्वतः ह्या आरमारावर मुख्य होऊन कधीं मोहिमा केल्या नाहींत. एकदां मात्र बार्सिलोर शहर लुटावयास जातांना ते जहाजांत बसून गेले व तसेच जलमार्गानें परत आले. परंतु हा प्रवास त्यांला फारच त्रासदायक वाटला. एक तर त्यांस व त्यांच्या फौजेंतील पुष्कळ लोकांस समुद्र लागला व ते त्यामुळें फार हैराण झाले; व दुसरें असें कीं, तुफानांत सांपडून केव्हां काय प्रसंग गुदरेल याचा नेम नाहीं व पाण्यांतला प्रवास कांहीं हुकमी नाहीं; वारा जसा अनुकूळ किंवा प्रतिकूळ लागेल तसा तो कमीजास्त दिवसांनीं संपावयाचा; ह्याप्रमाणें अफाट समुद्रांत अडकून राहिल्यानें आपल्या राज्यांतील हालहवाल कळण्याचा मार्ग अजीबात खुंटतो, हें महाराजांच्या चांगलें प्रत्ययास आलें; आणि त्यांनीं पुनः कधींहि जलप्रवास केला नाहीं.

महाराजांच्या आरमाराची यादी चित्रगुप्तानें दिली आहे. ती खरी मानिल्यास त्यांत थोर गुराबा ३०, गलबतें १००, महागिऱ्या १५०, लहान गुराबा ५०, होड्या १०, लहान होड्या १५०, तारवें ६०, पाल २५, जूग १५, मचवे ५०, एवढीं होतीं. इंग्रज लोकांनीं त्यांच्या आरमाराच्या याद्या वेळोवेळां लिहून ठेविलेल्या आढळतात. त्यांवरून पाहतां महाराजांचें आरमार कारवारापाशीं गेलें तेव्हां त्यांत एक डोलकाठीचीं तीसपासून एकशें पन्नास टनपर्यंत वजनाचीं ८५ जहाजें, व तीन मोठीं जहाजें होतीं. पुढें मुंबईचे इंग्रज शिद्दीशीं सलोख्यानें वागूं लागल्यावरून त्यांस दहशत पडावी ह्मणून महाराजांनीं एकशें साठ जहाजें मुंबईच्या बॅकबेसमोर नेऊन उभीं करविलीं होतीं असा तेथील इंग्रजांचा लेख आहे.

हें असें आरमार तयार करून मोगल, शिद्दी, फिरंगी, इंग्रज, दच वगैरे लोकांच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळून जाणाऱ्यायेणाऱ्या जहाजांला शह देऊनच महाराज राहिले नाहींत, तर त्यांच्यासारखा आपणहि परदेशांशीं स्वतंत्रपणें व्यापार सुरू करण्याचा त्यांचा इरादा होता असें त्या वेळच्या सुरत, कारवार वगैरे ठिकाणच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखांवरून स्पष्ट दिसतें. उत्तर कोंकणच्या किनाऱ्यावरील बंदरें त्यांच्या ताब्यांत आल्यावर त्यांनीं हा व्यापार सुरू केला असें दिसून येतें. राजापूर येथें अफझुलखानाचीं जीं जहाजें त्यांनीं हस्तगत केलीं त्यांचा उपयोग त्यांनीं ह्याच कामाकडे केला. सुरतच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांचा स. १६६३ तला असा लेख आहे कीं, शिवाजीमहाराज अरबस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील मोकाबंदरास पाठविण्यासाठीं दोन मोठीं जहाजें जैतापूरच्या बंदरांत सज्ज करवीत होते. पुढें स. १६६५ तला त्या व्यापाऱ्यांचा असा उल्लेख आहे कीं, महाराज आपल्या ताब्यांतल्या आठनऊ मोठ्या बंदरांतून प्रतिवर्षी दोनदोन तीनतीन जहाजें इराण, बसरा, मोका वगैरे बंदरांशीं व्यापार करावयास पाठवूं लागले. ह्याच व्यापाऱ्यांचा स. १६६९ सालचा असा लेख आहे कीं, महाराजांचीं तांदूळ वगैरे भरलेलीं कित्येक व्यापाराचीं जहाजें कारवारच्या किनाऱ्यापाशीं वादळांत सांपडून नाश पावलीं[१].

हें आरमार मुख्यतः शिद्दीच्या आरमाराशीं टक्कर देऊन त्यास हतवीर्य करण्यासाठींच तयार केलें होतें; व त्याच्याशीं समुद्रांत अनेक वेळां युद्धप्रसंग झाले असावे. परंतु त्यांचें वर्णन केलेलें कोठेंहि आढळत नाहीं. शिद्दीचा

---

१ प्रो. सरकार पृ. ३३८.

जंजिरा काबीज करण्याचा जो उद्देश तो मात्र बहुतेक सिद्ध झाल्यासारखा होता, परंतु पुढें त्यानें विजापूरकरांची ताबेदारी सोडून मोगलांचा आश्रय केल्यामुळें त्यास बरेंच साहाय्य होऊन तो उद्देश शेवटीं असिद्धच राहिला. शिद्दीचा जंजिरा आपल्या ताब्यांत येत नाहीं तर त्यासारखा आपण एक जंजिरा बांधावा असें मनांत येऊन महाराजांनीं आपल्या ताब्यांतील समुद्रकिनाऱ्याची पाहणी केली, व मालवणचा किनारा अशा किल्ल्यास सोईचा आहे असें पाहून तेथें तो बांधण्याचा निश्चय केला. हा जंजिरा येथें बांधण्याचा आणखी असा उद्देश होता कीं, गोव्याच्या फिरंग्यांनीं कांहीं गडबड केल्यास त्यांच्यावर जरब ठेवणें सोपें जावें; त्याचप्रमाणें वाडीच्या सावंतांचींहि कांहीं जहाजें असून ते व्यापाऱ्यांचीं जहाजें लुटीत; तेव्हां त्या सावंतांनीं कांहीं गडबड केल्यास त्यांच्यावरहि हवा तसा दाब ठेवितां यावा.

वर सांगितल्याप्रमाणें पाण्यांत किल्ला बांधावयाचें ठरल्यावर जेथें तो बांधावयाचा तेथला तळ कसा काय आहे व आसपास पाण्यांतला मार्ग कोठून कसा आहे याचा तपास करण्याचें काम महाराजांनीं कांहीं कोळ्यांस सांगितलें. त्यांनीं मोठी मेहनत घेऊन व जिवाची परवा न करून एकंदर जागा नीट पाहिली, व ही माहिती महाराजांस मोठ्या इमानानें दिली. ह्या त्यांच्या कामगिरीबद्दल त्यांस महाराजांनीं मोठें बक्षीस दिलें, त्यांस आपल्या जहाजांवर तांडेलांच्या नोकऱ्या दिल्या, व एका गांवाचें वतन त्यांस वंशपरंपरा करून दिलें.

नंतर उत्तम मुहूर्त पाहून गणेशपूजन व समुद्रपूजन केलें, ब्राह्मणभोजनें घातलीं, समुद्रास शंभर होनांची दक्षिणा, पंचखाद्यें, फळफळावळ, सुवर्णाचें श्रीफळ, वस्त्रें, मंदिल व चादर हीं अर्पण केलीं. ह्याप्रमाणें पूर्वविधि करून किल्ल्याच्या कामास आरंभ केला. पांचशें पाथरवट व दोनशें लोहार जमा करून आणिले. दोनशें खंडी लोखंड खरेदी करून टांक्या, हातोडे, पहारा, अड्ड वगैरे विखणें घडविलीं. चिरे काढून टांकी लावून तयार करविले. पांच खंडी शिसें खरेदी करून किल्ल्याचा पाया भक्कम घातला. चुना चांगला पक्का करावयासाठीं चांगले हुशार पाथरवट, कामाठी, कोळी वगैरे लोक जमविले. एकंदर तीन हजार माणसांचा जमाव झाला. ह्यांस जहाजांत घालून व सर्व मालमसाला बरोबर देऊन समुद्रांत नेऊन ठेविलें. आपलें बरेंच आरमार ह्या जागेच्या आसपास ठेवून त्यावर तोफा, दारूगोळा वगैरे युद्धोपयोगी सामानाची मुबलक तरतूद केली. किनाऱ्यावर पांचहजार मावळे लोकांची चौकी ठेविली. गोवेंकर

फिरंग्यांशीं ह्या वेळीं तह झाला असून त्यांस ह्या कामांत हरकत करण्याचें धैर्य मुळींच नव्हतें. त्याप्रमाणेंच सावंतहि ह्या वेळीं महाराजांचे अंकित झाले होते, यास्तव त्यांच्याकडूनहि कांहीं अडथळा होण्यासारखा नव्हता. जी कांहीं भीति होती ती शिद्दीच्या व मोगलांच्या जहाज़ांची. परंतु हा किल्ला बांधून होईपर्यंत त्यांच्याकडून कांहींहि हरकत झाली नाहीं असें दिसतें.

महाराज स्वतः आपल्या हातानें येथें कांहीं दिवस काम करीत होते असें ह्मणतात. एकंदर कामावर पहिल्यापहिल्यानें त्यांची देखरेख होती; व किल्ला कसा बांधावा आणि तो पाण्यांत पक्का पायाशुद्ध उभारण्यास काय युक्ति योजाव्या ह्या संबंधाची सगळी कल्पना त्यांची स्वतांचीच होती. इमारतीचा पाया मजबूत होऊन वरील भिंतीचें काम चालू झालें तेव्हां महाराजांनीं पुढल्या कामावर देखरेख करण्यास गोविंद विश्वनाथ प्रभु सुभेदार यास ठेविलें, व आपण रायगडावर निघून गेले. हा किल्ला पुरा व्हावयास तीन वर्षे लागलीं. सर्व काम पुरें झाल्यावर महाराज ही इमारत पाहावयास पन्हाळ्यावरून बावड्याच्या घाटानें मालवणास आले. प्रवेशविधि सुमुहूर्तावर केला. पांच हजार ब्राह्मणांचें भोजनादिकेंकरून तर्पण केलें. सर्व लोकांस शर्करा वांटली. प्रवेश करितांना आरमारावरच्या तोफांची सरबत्ती झाली. पाथरवटांच्या मुकादमांस वस्त्रें व सोन्याचीं कडीं इनाम दिलीं. ह्या कामासाठीं गोवेकरांनीं शंभर कसबी लोक दिले होते. त्यांस नांवाजून त्यांच्या कप्तानास भरजरी वस्त्रें व सोन्याचीं कडीं दिलीं. गोविंद विश्वनाथ प्रभु यास शाबासकी देऊन झगा, मंदिल, भरजरी चादर, मोत्यांचा तुरा, चौकडा, सोन्याचीं कडीं व तलवार हीं इनाम दिलीं.

ह्या जंजिऱ्याचें नांव महाराजांनीं सिंधुदुर्ग असें ठेविलें. हा दुर्ग बांधावयाला एक कोटि होन खर्च झाले असें ह्मणतात. ह्या किल्ल्यावर तीन हजार मावळे लोक ठेवून त्यांवर एक मामलेदार नेमिला. त्या मावळ्यांपैकीं जे हुशार होते त्यांस नाईक, सरनाईक व तटसरनोबत असे हुद्दे दिले. किल्ल्यावर पाण्याचा मारा होऊं नये ह्मणून पाण्यांत एक मोठा बुरूज बांधून त्याचें नांव दर्याबुरूज असें ठेविलें.[1] याशिवाय आणखी अंजनवेली, रत्नागिरि, पद्मदुर्ग, सरजाकोट, गहनदुर्ग, खाकेरी व राजकोट असे जंजिरे महाराजांनीं बांधिले असें ह्मणतात.

१ ह्या किल्ल्यांत एके ठिकाणीं महाराजांचीं पावलें उमटलीं होतीं असें मानून त्यावर एक देऊळ बांधिलें आहे. त्यांत महाराजांची मूर्ति ठेविली असून तिची पूजा नित्य होत असते. ही पूजा करणारांस हल्लीं कोल्हापूरसरकाराकडून नेमणूक आहे.

हा जंजिरा बांधूनहि शिद्दीस ह्मणण्यासारखा शह बसेना, व मुंबईच्या बंदरानजीक असलेल्या महाराजांच्या ताब्यांतील प्रांतास शिद्दीचा फार त्रास होऊं लागला, व त्यास इंग्रजांचीहि थोडीबहुत अनुकूलता दिसूं लागली, तेव्हां मुंबई बेटापासून बारा मैलांच्या अंतरावर खांदेरी व उंदेरी अशीं दोन खडकाळ बेटें आहेत तीं कबजांत घेऊन त्यांवर किल्ले बांधण्याचा बेत महाराजांनीं केला. हा बेत त्यांनीं कोणत्या प्रकारें सिद्धीस नेला याची सविस्तर हकीकत पुढें एका स्वतंत्र भागांत द्यावयाची आहे[1].

ह्याप्रमाणें आरमार तयार करुन व पाण्यांत किल्ले बांधून शिद्दी, फिरंगी, इंग्रज, मोगल व मुसलमान यांच्यावर पुरा शह बसविण्याचा व मुसलमान आणि मोगल यांच्या सत्तेवर चोहोंकडून घाला घालण्याचा महाराजांचा संकल्प ते अल्पायु झाल्यामुळें तसाच असिद्ध राहिला. समुद्रावर पुरी सत्ता बसवून सर्व व्यापाराची किल्ली आपल्या हातांत ठेवावयाची व आपल्या ताब्यांतील मुलखास शत्रूकडून कोणत्याहि बाजूनें त्रास होऊं द्यावयाचा नाहीं असा त्यांचा इरादा होता. परंतु त्यांच्या पश्चात् हें धोरण कोणालाहि न कळून हें आरमार पुढें हळूहळू नष्टप्राय झालें.

१ अठ्ठाविसावा भाग पाहा.

भाग सोळावा.

मोगलांच्या राज्यांत स्वाऱ्या व शास्ताखानाची मोहीम.

१६६०–६३.

औरंगजेब दक्षिणेंतल्या सुभ्यावर असतां महाराजांनीं त्याच्या ताब्यांतील जुन्नर, औरंगाबाद वगैरे प्रांतांत धामधूम केली होती; परंतु पुढें विजापूरकरांशीं तह करून औरंगजेब त्यांच्यावरील मोहिमेंतून मोकळा झाला तेव्हां त्याचा मोरचा आपणांवर फिरेल ह्या भीतीनें महाराजांनीं आपल्या अपराधाबद्दल त्याजकडे क्षमा मागून त्याचा अंकित होण्याची त्याला लालूच दाखविली. इतक्यांत शहाजहान आजारी पडल्याची वार्ता ऐकून तो दिल्लीकडे जावयास निघाला तेव्हां महाराजांनीं शहाजीराजांस पूर्वी मिळालेल्या जहागिरीचा कांहीं भाग मोगलांनीं हस्तगत केला होता त्याची त्याजकडे मागणी केली, आणि अदिलशहाच्या ताब्यांतील कोंकणप्रांत काबीज करण्याची मुभा मागितली. ह्या त्यांच्या मागण्यांचा स्पष्ट जबाब औरंगजेबानें न देतां आबाजी सोनदेवास आपल्या दरबारीं पाठवावयास सांगितलें. पुढें औरंगजेबानें स्वबंधूंशीं विरोध करून व स्वपित्यास बंदींत टाकून दिल्लीचें तक्त बळकाविल्यावर तिकडे अनेक राजकारणें उपस्थित होऊन त्यांतच तो गुंतून पडल्यामुळें त्याला दक्षिणेकडे लक्ष द्यावयास मुळींच फावलें नाहीं. तरी महाराजांनीं अफझुलखानाचा वध करून विजापूरकरांच्या सेनेचा पुरा धुव्वा उडविला, हें वर्तमान औरंगजेबाला पोंचलें तेव्हां त्यानें ह्या विजयाबद्दल त्यांस अभिनंदनपर पत्र पाठविलें असें ह्मणतात; परंतु ह्याच समयीं त्या कावेबाज बादशहानें अदिलशहाला पत्र पाठवून असें फर्माविलें होतें कीं, शिवाजीची चांगली खोड मोडावयास आळस करूं नका. औरंगजेबानें आपल्या राज्यारोहणाचा पहिला वार्षिक उत्सव केला त्या समयीं महाराजांनीं त्याचें अभिनंदन करण्यासाठीं आपला वकील त्याच्या दरबारीं पाठविला व आपली पूर्वोक्त मागणी पुनरपि केली. तीस त्यानें असा जबाब दिला ह्मणतात कीं, देवाच्या कृपेनें मी आतां आपल्या सगळ्या शत्रूंस जिंकून आपले

सगळे मनोरथ सिद्धीस नेले आहेत. मी शास्ताखानास दक्षिणेचा सुभेदार नेमिलें आहे. तो तुमच्या मागणीची व्यवस्था करील. असें सांगतात कीं, त्यानें महाराजांला या समयीं सन्मानसूचक शिरपाव पाठविला.[१]

ह्याप्रमाणें शास्ताखानास औरंगजेबानें सन १६५९च्या जुलै महिन्यांत दक्षिणच्या सुभ्यावर पाठविलें. त्याला त्यानें अमीर–उल–उमराव असा बहुमानाचा किताब दिला. हा सरदार औरंगजेबाचा मामा होता. हा पूर्वीं गोवळकोंड्याच्या मोहिमेंत औरंगजेबाबरोबर होता. त्यानंतर तो माळवाप्रांताचा सुभेदार झाला होता. विजापूरकरांचा जो प्रांत शिवाजीमहाराजांनीं हस्तगत केला होता तो त्यांच्याकडून घ्यावयाची कामगिरी त्यास सांगितली होती. ह्याप्रमाणें दिल्लीच्या तक्तावर आपली स्थिरस्थापना होईपर्यंत त्यानें महाराजांना स्नेहभाव दाखवून दक्षिणेंतील आपल्या सत्तेंतल्या मुलखास त्यांच्याकडून उपद्रव होऊं दिला नाहीं, आणि त्यांच्याशीं करारमदार करण्याचें आमिष दाखविलें; परंतु आंतून विजापूरकरांस भर देऊन महाराजांशीं निकराचा सामना करण्यास प्रवृत्त केलें, आणि त्याच वेळीं शास्ताखानाबरोबर जय्यत सेना देऊन महाराजांवर पाठविलें. विजापूरकरांनीं शिद्दीजोहाराला सलाबतखान हा किताब देऊन महाराजांवर पाठविलें, आणि कोंकणांतून हबसाणचा शिद्दी व वाडीचे सावंत यांसहि महाराजांवर उठविलें. यांच्याशीं झालेल्या युद्धप्रसंगांचें वर्णन मागें तेराव्या भागांत केलेंच आहे. आतां शास्ताखानाशीं केलेल्या युद्धप्रसंगांचें वर्णन करूं[२]. ह्या प्रसंगीं महाराजांस प्रथम बरीच हार खावी लागली यांत कांहीं नवल नाहीं. एकाच वेळीं

---

१ रा. राजवाडेकृत आठवें खंड पाहा.

२ आह्मी पहिल्या आवृत्तींत शास्ताखानाची ही मोहीम स. १६६२–६३ त झाली असें मराठी बखरींच्या व ग्रॅन्ट डफ यांच्या आधारानें लिहिलें असून ती तेराव्या भागांत वर्णिलेल्या विजापूरकरांशीं घडलेल्या समरप्रसंगांपासून अलग केली होती; व महाराजांनीं आपल्या आरमाराच्या उभारणीची सुरुवात मोगलांच्या ह्या मोहिमेपूर्वीं केल्याचें लिहिलें होतें. त्याप्रमाणेंच महाराजांस पितृदर्शनहि ह्यापूर्वींच घडलें असें मानिलें होतें. परंतु खाफीखान व प्रो. सरकार हे औरंगजेबाच्या कारकीर्दीचा पहिल्या दहा वर्षांचा इत्थंभूत इतिहास 'अलमगिरनामा' नांवाच्या मोगलदरबारीं ठेवलेल्या बखरींत नमूद केला आहे त्याच्या आधारानें असें ह्मणतात कीं, शास्ताखान स. १६५९ त दक्षिणेंत येऊन त्यानें स. १६६० च्या आरंभीं शिवाजीमहाराजांच्या मुलखावर स्वारी केली. हें त्यांचें ह्मणणें खरें मानण्यास दुसरा आणखी असा आधार आहे कीं, जेध्यांच्या शकावलींत शास्ताखानाच्या मोहिमेसंबंधाच्या तारखा सदरील यवनी बखरींतील तारखांशीं जुळतात.

दोन प्रबळ शत्रूंनीं चोहोंकडून घेरलें असून हबशी व सावंत हेहि कोंकणांत आपला डाव साधण्यास टपले असतां एवढ्यांना टक्कर देऊन त्यांच्या कचाटींतून निभावणें कांहीं सोपें नव्हतें.

शास्ताखानानें दिल्लीहून निघतांना अशी प्रतिज्ञा केली होती कीं, शिवाजीमहाराजांस विलंब न लागतां मारून गर्दीस मिळवितों, व त्यांच्या ताब्यांतला सगळा मुलूख हस्तगत करितों. असें सांगतात कीं, त्याच्याबरोबर एक लाख फौज पांचसातशें हत्ती, चारपांच हजार उंट, तीनहजार दारू गोळ्यांचे छकडे, दोन हजार घोड्यांचे छकडे व बत्तीस कोटींचा खजिना एवढी सामुग्री होती. हें अवाढव्य सैन्य मुक्काम करी तेव्हां दोन गांव लांब व दीड गांव रुंद पसरे. दिल्लीहून दक्षिणेंत यावयास ह्या बादशाही फौजेला तीन महिने लागले.

शास्ताखानान्नें पहिल्यानें औरंगाबादेस जाऊन तेथील सुभ्याचा बंदोबस्त केला व विजापूरकरांस दक्षिणेकडून शिवाजीमहाराजांवर चालून यावयास सूचना पाठविली. त्याप्रमाणें त्यांनीं महाराजांवर मोहीम केली तिची हकीकत तेराव्या भागांत दिलीच आहे. शास्ताखान स्वतः सन १६६०च्या जानेवारी महिन्यांत स्वसैन्यानिशीं त्यांच्यावर मोहीम करावयास निघाला. तो अहमदनगराहून पुणें प्रांताच्या पूर्वभागीं चालून आला. वाटेंत जे जे किल्ले लागले ते तो काबीज करीत चालला. ह्याप्रमाणें सोनवडी, सुपें, बारामती इत्यादि प्रांत काबीज करीत तो निरानदीच्या खोऱ्यांतून होळगांवाच्या वाटेनें शिरवळास आला; आणि तेथून कांहीं लोक पाठवून राजगडाच्या आसपासचीं खेडीं त्यानें उध्वस्त करविलीं. तेथून कूच करून तो सासवडास येऊन छावणी करून राहिला. असें सांगतात कीं, सिंधखेडचा जाधवराव शास्ताखानाबरोबर होता त्यास तिकडील प्रांताची चांगली माहिती असल्या कारणानें खानाला त्याचा चांगला उपयोग झाला. सुपेंप्रांत काबीज केला तो ह्या जाधवरावाच्या ताब्यांत दिला. त्यानें जे जे किल्ले व ठाणीं काबीज केलीं त्यांवर आपले लोक ठेवून दिले. सासवडास तळ देऊन राहिल्यावर (ता. १ली मे स. १६६०) त्यानें आसपासचे किल्ले पाहून येण्यासाठीं लोक पाठविले, मनांत कीं, ही पाहणी करून झाल्यावर एकामागून एक किल्ले घेण्याचा सपाटा सुरू करावयाचा.

ही एवढी मोहीम होईपर्यंत महाराजांच्या लोकांना शास्ताखानाच्या प्रचंड सेनेशीं सामना करण्याचा आवांका मुळींच नव्हता हें उघड आहे. शत्रु ज्याज्या ठाण्यावर चालून येई तेंतें ते सोडून देऊन पळ काढीत. तरी मोगलसैन्याच्या

पिछाडीवर महाराजांचे स्वार वेळोवेळां छापे घालून त्यांस हैराण करीत, त्यांस दाणा वैरण मिळूं देत नसत, व त्यांचीं घोडीं व इतर चीजवस्त हातीं लागे ती ते लुटून नेत. पुढें खानानें शिवापूर व कात्रजचा घाट काबीज करावयासाठीं कांहीं लोक पाठविले, त्यांच्यावर महाराजांच्या तीन हजार स्वारांनीं हल्ला केला. त्यांची मोठी निकराची लढाई झाली. पण खानाचे लोक पुष्कळ असल्यामुळें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं; आणि त्यांस माघार घ्यावी लागली. ह्यानंतर पुनः खानानें कांहीं लोक पुरंदर किल्ल्याच्या आसपासचीं खेडीं उध्वस्त करावयास पाठविले, त्यांवर महाराजांच्या तीन हजार लोकांनीं हल्ला केला. त्यांचा तेथें घोर संग्राम झाला. त्यांत मोगलांच्या सैन्याचा बहुतेक मोड होण्याचा समय प्राप्त झाला होता; परंतु इतक्यांत खानाकडून आणखी पुष्कळ लोक त्यांच्या कुमकेस आले. ह्या ताज्या दमाच्या लोकांपुढें महाराजांच्या लोकांचा निभाव न निघून ते पुरंदरच्या खिंडीकडे पळत सुटले. तेव्हां किल्ल्यावरून शत्रूवर तोफांचा भडिमार झाला. त्यामुळें त्याची आणखी बरीच खराबी झाली. तरी त्यानें दम धरून महाराजांच्या लोकांस पुरंदराजवळून पिटाळून लाविलें. ह्यानंतर खानानें सासवडचा तळ हालवून पुण्याकडे मोरचा फिरविला, आणि त्यांत बिनहरकत छावणी केली (ता. ९ मे सन १६६०). येथें त्यानें पावसाळा घालवावयाचें ठरविलें; परंतु मोगल सैन्याचा प्रवेश पुण्यांत व्हावयाच्या पूर्वींच महाराजांच्या लोकांनीं त्या शहराच्या आसपासच्या गांवांतील दाणावैरण वगैरे अगदीं नाहींशी करून तेथली वस्ती साफ उठवून लाविली होती; आणि दूरच्या गांवांतून मोगलांच्या छावणींत ती मुळीं पोंचेनासें केलें. मोगली अमलांतून दाणावैरण आणण्याची तर या वेळीं मुळीं सोय नव्हती. कारण पावसाळा सुरू होऊन नद्यानाल्यांस पूर आले होते. त्यामुळें खानाच्या सैन्याचे पराकाष्ठेचे हाल होऊं लागले, तेव्हां त्यानें असा बेत केला कीं, पुण्याच्या उत्तरेस अठरा मैलांवर चाकण किल्ला आहे तो हस्तगत करून तेथें आपलें ठाणें करावें ह्मणजे अहमदनगराकडून दाणावैरण आणविणें सोईचें होईल.

ह्या असा बेत करून भर पावसांत चाकण किल्यास त्यानें जातीनें वेढा दिला. त्याच्या सभोंवार त्यानें मोरचे लावून निरनिराळ्या किल्ल्यांवरून आणलेल्या मोठमोठ्या तोफा त्यांवर चढविल्या आणि किल्ल्यावर भडिमार सुरू केला; परंतु पाऊस सारखा कोसळत असल्यामुळें त्याचें दारूसामान बरेंच खराब झालें. किल्यावरून होणाऱ्या तोफांच्या सरबत्तीमुळें त्याचे लोक भराभर पडूं लागले.

खानाचा हिशोब असा होता कीं, हें ठाणें लहान आहे, हें आपल्या हातीं तत्काळ लागेल. त्या किल्ल्यावर फिरंगोजी नरसाला हा हवालदार होता. त्यानें तो किल्ला मोठ्या शौर्यानें दोन महिने लढविला. मोगल सैन्यानें आपली शिकस्त केली; परंतु कांहीं इलाज चालेना. किल्यांतले लोक रात्रीच्या वेळीं अकस्मात् खालीं येऊन खानाच्या मोरच्यांवर वारंवार हल्ले करीत; त्याप्रमाणेंच महाराजांचे घोडेस्वार बाहेरून खानाच्या फौजेवर वरचेवर छापा घालून तिची पुष्कळ खराबी करीत. हें त्यांचें अचाट धैर्य व धमक पाहून खान अगदीं थक्क झाला. पण त्याच्याकडे लोकांचा भरणा मनस्वी असल्याकारणानें त्याला असा नेट धरितां आला. वेढा पडल्यापासून छप्पन्नावे दिवशीं शास्ताखानानें सुरुंग लावून किल्याच्या ईशान्य दिशेचा बुरूज उडविला. त्यामुळें किल्यास मोठें भगदाड पडलें. किल्यावरील कित्येक लोक ह्या बुरुजावर होते ते ठार झाले. मोगल त्या भगदाडांतून किल्ल्यावर चढून जाऊं लागले. त्या समयीं तो शूर किल्लेदार आपल्या उरलेल्या लोकांसह शत्रूवर तुटून पडला. त्यामुळें त्यांला वर जातां येईना. रात्रभर फिरंगोजीनें मोठ्या शौर्यानें लढून किल्ल्यांत शत्रूचा प्रवेश होऊं दिला नाहीं. दुसरे दिवशीं निरुपाय होऊन फिरंगोजी शत्रूच्या हातीं लागून किल्ला सर झाला. शास्ताखानानें त्याचें तें शौर्य पाहून त्याला फार वाखाणिलें, व त्याचा मोठा सन्मान करून तो त्यास ह्मणाला कीं, तुह्मी बादशाही फौजेंत नोकरी पतकराल तर तुह्मांस मी मोठ्या योग्यतेस चढवितों. खानाच्या ह्या लालचावणीस फिरंगोजी मुळींच भुलला नाहीं; परंतु त्याबद्दल खानास वाईट न वाटून त्यानें त्याचा बहुमान करून त्यास सोडून दिलें. तो महाराजांकडे आला तेव्हां त्यांनीं त्यास त्याच्या मर्दुमकीबद्दल व इमानाबद्दल नावाजून मोठें इनाम दिलें आणि पुढें भूपालगडावर हवालदार नेमिलें [२].

---

१ हा असा शत्रूंचा निकराचा वेढा चाकण किल्ल्यास पडला असतां महाराज स्वतः पन्हाळा किल्ल्यावर अडकून पडल्यामुळें त्यांला त्यास कुमक पाठवितां आली नाहीं. त्यांचें फिरंगोजीस असें सांगणें होतें कीं, किल्ला लढवेल तेवढे दिवस लढवून निरुपाय झाल्यास शत्रूच्या स्वाधीन करावा.

२ दिग्विजय ह्मणतो कीं, हा किल्लेदार महाराजांकडे असा नामोहरम होऊन आला तेव्हां किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन केल्याबद्दल त्याच्यावर रागावून त्याला आपल्या नोकरीवरून दूर केल्यावर तो शास्ताखानास जाऊन मिळाला. त्यानें त्याला मालकूर गांवाचा ठाणेदार केलें; परंतु पुढें महाराजांनीं नेताजी पालकराला पाठवून त्यास आपल्याकडे आणविलें. ही त्या बखरकाराची चूक आहे. मोगलांकडे जो गेला

असें सांगतात कीं, पुण्यास बाबाजीराम व होनाप्पा देशपांड्ये[1] असे दोघे देशमुख होते. ते कांहीं कारणावरून नाराज होऊन शास्ताखानास बऱ्हाणपूराजवळ जाऊन मिळाले. शास्ताखानानें चाकणचा किल्ला काबीज करून पुनः पुण्यास येऊन कांहीं दिवस स्वस्थ राहिल्यावर ह्या मराठे सरदारांच्या मदतीस आपलें सैन्य देऊन महाराजांच्या ताब्यांतला उत्तर कोंकणाचा कांहीं भाग काबीज केला. ह्या वेळीं कल्याण व भिवंडी हीं मोगलांच्या हातीं गेलीं. (सन १६६१). हें वर्तमान ऐकून महाराजांस त्या सरदारांचा फार राग आला. त्यांचा संभाजी नांवाचा एक नातलग महाराजांच्या पदरीं सरदार होता. त्याला ते भरदरबारामध्यें त्याबद्दल टाकून बोलले कीं, तुमचे हे दोघे आश्रित असून आह्मांस सोडून आमच्या शत्रूस जाऊन मिळाले. तेव्हां आतां तुमचाहि आह्मांस भरंवसा येत नाहीं. हें टोंचून बोलणें संभाजीला मुळींच सहन झालें नाहीं. तो फारच रागावला आणि शास्ताखानास जाऊन मिळाला. हा संभाजी ज्वान असून मोठा बळकट होता. त्यानें शास्ताखानाची प्रथम मुलाखत घेतली तेव्हां त्यानें त्याला आपल्या अंगच्या बळाचा प्रत्यय एक घोडा चार पायांस धरून उचलून दाखविला. खान हें त्याचें अचाट बळ पाहून खुष झाला, आणि त्यानें त्याला पांचशें स्वारांची सरदारी देऊन आपल्या लष्करांत नोकरीस ठेविलें. पुढें हा संभाजी मोगलांच्या तर्फे मालकूर येथें ठाणबंदी करून राहिला असतां त्याच्यावर महाराजांनीं त्याच्या गांवचा नतोजी ह्मणून एक सरदार पदरीं होता त्यास फौज देऊन पाठविलें. त्यानें संभाजीवर हल्ला करून त्याचा मोड केला व त्यास रणांत ठार केलें; आणि मालकूरगांव जाळून टाकिला.

चाकणचा किल्ला हस्तगत करण्यांत खानाचे बरेच लोक खलास झाल्यामुळें पुढें आणखी मुलूख काबीज करण्याचें सोडून तो परत पुण्यास येऊन राहिला. त्याची पहिल्यानें अशी धमक होती कीं, शिवाजीमहाराजांच्या ताब्यांतले किल्ले आपण हांहां ह्मणतां काबीज करूं. परंतु ह्या एका किल्ल्याखालीं दोन महिने झटापट करावी लागून हजारो लोकांचे बळी द्यावे लागले, हें पाहून त्याचा तो भ्रम नाहींसा झाला. त्याची आतां अशी खात्री झाली कीं, शिवाजीमहाराजांच्या

तो संभाजी नांवाचा एक सरदार फिरंगोजी नव्हे, हें पुढील मजकुरावरून ध्यानांत येईल.

१ चिटणीस यांचीं नांवें संभुजी कावजी व बाबाजीराम होनाप्पा देशपांड्ये अशीं देतो. अलमगिरनाम्यांत हीं नांवें बाबाजी भोंसले व रघुनाथ अशीं आहेत.

ताब्यांतील किल्ले घेण्याचें काम मोठें बिकट आहे. औरंगजेबाचा तरी समज पहिल्यानें असाच होता. त्याला वाटे कीं, हे पहाडी किल्ले काबीज करण्यास आपणांस मुळींच अवकाश लागणार नाहीं, व मराठे लोकांसारख्या शत्रूस जिंकण्याचें काम फार सोपें आहे. परंतु शिवाजीमहाराजांचे व त्यांच्या पदरच्या एकएका सरदाराचे पराक्रम व शौर्य यांची वार्ता जसजशी त्याच्या कानीं जाऊं लागली तसतसा त्याचा हा समज पालटत गेला. त्यानें जोधपूरचा राजा यशवंतसिंग यास शास्ताखानाच्या मदतीस आणखी दहाहजार लोक देऊन रवाना केलें.

खानाचें सगळें सैन्य कांहींएक हालचाल न करितां पुण्याजवळ तळ देऊन दोन वर्षें स्वस्थ राहिलें होतें. हस्तगत केलेलीं ठाणीं परत महाराजांच्या हातीं न जाण्याविषयीं मात्र बरीच चांगली खबरदारी त्यानें घेतली होती. इकडे नेताजी पालकरानें आपल्या स्वारांनिशीं अहमदनगर व औरंगाबाद ह्या शहरांपर्यंत स्वाऱ्या करून मोगली मुलूख उद्ध्वस्त करण्याचा धूम तडाका चालविला होता, आणि मोगली फौजेचें कहिकवाड व रसद बंद करून व त्यावर अकस्मात् छापे घालून तीस त्राहित्राहि करून सोडलें. त्याच्यावर हल्ला करावयास जावें तर त्याचा वेग इतका कांहीं विलक्षण असे कीं, तो शत्रूच्या तावडींतून सहज निसटून जात असे; व त्याचा पाठलाग करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं असें शत्रूच्या लोकांस वाटून ते जागच्या जागीं राहत. शास्ताखानानें नेताजीचा हा उपसर्ग नाहींसा करण्याचा निश्चय करून त्याच्यावर आपले सात हजार स्वार पाठविले. त्यांनीं त्यास गांठून उभयपक्षांचें घनघोर युद्ध झालें. शत्रुसैन्याचा जमाव फारच मोठा असल्याकारणानें नेताजीचा ह्या युद्धांत पराभव झाला. त्यानें ह्या प्रसंगीं आपली अगदीं शिकस्त केली. त्यास पुष्कळ जखमा लागून तो बहुतेक घायाळ झाला. अशा स्थितींत तो शत्रूच्या हातून निसटून दक्षिणेकडे पळत सुटला; आणि मोगलांचे स्वार त्याच्या पाठीस लागले. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं महाराजांचा मित्र रुस्तम जमान यानें मोगल सरदाराला भेटून असें सांगितलें कीं, तुमच्या सैन्याला इकडला मुलूख माहीत नसल्याकारणानें तुमचा हेतु सिद्धीस जावयाचा नाहीं. तर तुह्मी माघारीं जा. मी नेताजीचा पाठलाग करून त्याला पकडतों. हें त्याचें ह्मणणें मोगल सरदारास पटून तो परत गेला; आणि नेताजी शत्रूच्या तावडींतून सुटला.

---

१ ही हकीकत प्रो. सरकार सुरत येथील इंग्रज वखारवाल्यांच्या त्या काळच्या कागदपत्रांच्या आधारानें देतात. पृ. ९७.

शास्ताखान वर्ष सवावर्ष धामधूम करून पुणें येथें छावणी करून पुढें दोन वर्षे स्वस्थ राहिला याचीं कारणें मुख्यतः दोन असावीं. एक तर वर सांगितलें आहेच कीं, महाराजांच्या ताब्यांतले दुसरे किल्ले काबीज करण्याच्या भरीस आपण पडलों तर आपलें सैन्य खलास होऊन आपणास रडत माघारीं जावें लागेल किंवा प्राणास मुकावें लागेल असें त्यास वाटलें असावें. दुसरें कारण अर्थात् असें दिसतें कीं, महाराज विजापूरकरांला खडे चारून त्यांच्या उपसर्गापासून मुक्त होऊन ह्या वेळीं पुण्याच्या आसपास आले होते. त्यांच्याशीं सामना करण्याची छाती खानाला झाली नसावी. खरें म्हटलें असतां महाराजांचे सगळे कोट, किल्ले व मुलूख काबीज करून त्यांना गर्दीस मिळविण्याची प्रतिज्ञा करून तो दक्षिणेंत आला होता. तेव्हां महाराज स्वतः कोंकणांतली मोहीम करून वर आले असतां त्यांच्यावर त्यानें चालून जावयास हवें होतें. परंतु तसें त्यानें कांहींच केलें नाहीं. मोगल सैन्याची हालचाल ही अशी बंद पडलेली पाहून महाराजांनीं स्वतः मोगलांच्या मुलखांत धामधूम सुरू केली. मोगलांनीं कल्याणभिंवडी स. १६६१त काबीज केली होती ती प्रथम परत घ्यावी असा विचार करून त्यांनीं ह्या कामगिरीवर मोरोपंतास पाठविलें. त्यानें ही फत्ते मिळवून आणखी जुन्नरच्या उत्तरेकडील मोगलांची सगळीं ठाणीं हस्तगत केलीं. त्याप्रमाणेंच नेताजी पालकरानें आपला पूर्वींचा क्रम मोठ्या जोमानें चालू ठेवून आपल्या स्वारांनिशीं त्यानें मोगलांच्या मुलखांत लांबपर्यंत मोहीम केली, व गांवचे गांव लुटून व शहरांवर व पेठांवर खंड बसवून पुष्कळ द्रव्य मिळविलें. ही त्याची दौड इतकी वेगाची असे कीं, आज येथें तर उद्यां दूर कोठें तरी दुसऱ्याच ठिकाणीं तो प्रगट होत असे. ह्याप्रमाणें तो बालेघाट, परंडें, हवेली, कलबुर्गे, आवसें, उदगीर वगैरे गांव लुटीत, मुलूख मारीत व खंडण्या घेत गोदावरी नदीच्या तीरापर्यंत गेला. थेट औरंगाबादेपर्यंत दौड करून त्यानें त्या शहराच्या आसपासचा मुलूख लुटला. मोगलांचा सुभेदार महकूबसिंग ह्मणून औरंगाबादेस होता, तो ही अंदाधुंद ऐकून दहाहजार लोकांनिशीं नेताजी पालकरावर चालून आला. त्याच्याशीं नगरानजीक युद्ध करून नेताजी पालकरानें त्याचा पुरा मोड केला. त्याचे हत्तीघोडे व दुसरें युद्धोपयोगी सामान

---

१ चिटणीस ह्मणतो कीं, ह्या वेळीं नेताजी पालकराकडची सरनोबती काढून प्रतापराव गुजर याला दिली होती, व ह्या गुजरानें ही मोहीम केली. परंतु हें अधिकारांतर जयसिंगाच्या मोहिमेच्या वेळीं झालें असें दिसतें.

नेताजीच्या हातीं पुष्कळ लागलें. ह्याप्रमाणें मोगलांच्या मुलखांत सारखा धुमाकूळ उडवून देऊन मिळविलेल्या लुटीची रुजवात तो महाराजांकडे करी.

प्रबळगड ह्मणून एक बळकट किल्ला मोगलांच्या हातीं होता. त्यावर केशरसिंग नामेंकरून एक रजपूत सरदार होता. त्याच्याशीं भेद करून किल्ला हातीं येत नाहीं असें पाहून महाराजांनीं स्वतः त्याजवर हल्ला केला. केशरसिंगानें किल्ला बरेच दिवस लढविला; परंतु महाराजांपुढें आपलें कांहींच चालावयाचें नाहीं असें पाहून त्या रजपूत सरदारानें आपल्या कबिल्याचें जोहार केलें; व आपल्या पदरच्या लोकांसह तो महाराजांवर तुटून पडला व त्यांशीं मोठ्या निकरानें लढून आपल्या एकंदर लोकांनिशीं समरभूमीवर पतन पावला. मग महाराजांनीं रजपुतांचीं प्रेतें ओळखून त्यांस अग्नि देवविला. केशरसिंगाची आई व एक मुलगी ह्या चुकून किल्ल्यावर राहिल्या होत्या, त्यांस महाराजांनीं मोठ्या अदबीनें वागवून आपल्याकडे ठेवून घेतलें. पुढें त्या बायांनीं आपली अशी इच्छा प्रगट केली कीं, आह्मांस आमच्या देशीं जावयाचें आहे, तर तिकडे जाण्याविषयीं आह्मांस परवानगी असावी. त्यावरून त्यांस वस्त्रें, भूषणें, द्रव्य आदिकरून देऊन त्यांनीं त्यांस मोठ्या इतमामानें पाठवून दिलें.

असें सांगतात कीं, महाराज पालखींत बसून हा किल्ला पाहावयास चालले असतां त्यांच्या शेल्यास बोरीची फांदी लागून तो खालीं पडला. तेव्हां पालखी उभी करून ते ह्मणाले कीं, “ ह्या ठिकाणीं आह्मांस उभें केलें त्यापेक्षां येथें भुईखालीं द्रव्य असावें.” मग त्यांनीं तेथें खणविलें तों जमिनींत खरेंच द्रव्य लागलें. तेथें त्यांस चार लाख मोहरांचा चवुत्रा सांपडला.

इतकी धामधूम मोगलांच्या मुलखांत केली तरी शास्ताखान पुण्याहून आपला तळ उठवून महाराजांशीं सामना करावयास आला नाहीं. त्यानें पुण्याजवळ आपल्या सगळ्या लष्कराची कायमची छावणी देऊन महाराजांचीं घेतलेलीं ठाणीं सहसा सोडून द्यावयाचीं नाहींत असा त्याचा निर्धार होता. त्याला तेथून कसा हलवावा या विचारांत महाराज होते. ते सिंहगडावर अनुकूल संधीची वाट

२ रायरीच्या बखरींत असें ह्मटलें आहे कीं, महकूबसिंग जागच्याजागीं स्वस्थ बसला होता. त्यास औरंगजेबानें जरबेचा हुकूम केल्यावरून तो आपल्या सैन्यानिशीं चालून आला. त्याला अहमदनगरापाशीं गांठून त्याचा पराभव प्रतापराव गुजर यानें केला, व तो सुभेदार ह्या लढाईंत पडला. खाफीखान ह्मणतो कीं, शास्ताखान औरंगाबाद सोडून निघाला तेव्हां मुमताजखान यास तेथला सुभेदार नेमिलें होतें.

पाहत बसले. इकडे शास्ताखान पुण्यास दादाजी कोंडदेवानें महाराजांसाठीं बांधलेल्या वाड्यांत जाऊन राहिला होता. ह्या वाड्याचें नांव लालमहाल[1] असें होतें. ह्या वेळीं शिवाजीमहाराज सिंहगडावर होते हें खानास माहीत होतें. ते केव्हां काय युक्ति करून आपणावर अकस्मात् छापा घालतील याचा नेम नाहीं हें तो पूर्णपणें जाणून होता. आतां खरें ह्मटलें असतां ह्या संधीस त्यानें सिंहगडास वेढा देऊन त्यांस आंत कोंडावें व किल्ला हस्तगत करून त्यांस पकडण्याचा प्रयत्न करावा. परंतु चाकणकिल्यापाशीं त्याला जो अनुभव आला होता त्यावरून त्यानें हा विचार मनांत आणिला नाहीं. दुसरें असें कीं, ज्या किल्यांत खुद्द शिवाजीमहाराज राहत आहेत त्याचा बंदोबस्त बिलकुल लेचापेचा नसावयाचा हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें. पुण्याचा आपला मुक्काम सुरक्षित राहाव यासाठीं त्यानें आपल्याकडून होईल तितकी सावधगिरी राखिली होती. त्यानें आपल्या लोकांस असा एकसहा हुकूम देऊन ठेविला होता कीं, ‘ कोणाहि सशस्त्र मराठ्यास परवान्यावांचून शहरांत प्रवेश करूं देऊं नये; व कोणत्याहि मराठे शिलेदारास आपल्या गोटांत येऊं देऊं नये.’ जे मराठे सरदार बादशहाचे ताबेदार होते त्यांस मात्र तो आपल्या जवळ येऊं देत असे[2]. दुसऱ्या कोणाहि मराठ्याची तो मुलाखत घेत नसे. ह्याप्रमाणें सर्व शहरभर जिकडेतिकडे चौकीपहारे ठेवून कडेकोट बंदोबस्त करून खान राहिला. पुढें शिवाजीमहाराजांशीं सामना कसा करावा ह्या विचारांत तो ह्या वेळीं असावासें दिसतें.

महाराज सिंहगडावरून शत्रूची सर्व हालचाल पाहत होते.[3] तो अशी प्रचंड सेना घेऊन आपल्या पारिपत्याचा विडा उचलून दक्षिणेंत येऊन पुणें, सुपें वगैरे प्रांत बळकावून बसला. तेव्हां त्याला तेथून कसा हुसकून लावावा याविषयीं मसलत करण्यासाठीं महाराजांनीं आपल्या पदरच्या सरदारांस व कारभाऱ्यांस हुजूर बोलाविलें. सर्वांचें मत असें पडलें कीं, त्याच्याशीं युद्ध करून आपला निभाव लागणार नाहीं. आपली फौज ती किती आणि त्याची फौज केवढी मोठी ! यास्तव त्याच्याशीं सल्ला करून त्याची भेट घ्यावी ;हें उत्तम. परंतु हा सल्ला होतो कसा याची पंचाईत पडली. कारण खानाच्या लष्करांत असा

१ कोणी याचें नांव राजमहाल असें देतात.

२ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, त्यानें आपल्या घोडदळांतला एकूणएक शिलेदार काढून टाकला होता. पण त्यानें पायदळांतले मराठे काढून टाकले नव्हते.

३ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, महाराज या वेळीं सिंहगडावरून राजगडास गेले होते.

कोणी नामांकित रजपूत सरदार नव्हता कीं जो हिंदुधर्म व हिंदुस्वराज्य यांचा अभिमान धरून खानाशीं हरयुक्तीनें सल्ला करून देईल. शास्ताखान प्रत्यक्ष बादशाहाचा मामा असल्यामुळें त्यास लांचलुचपतीनें वश करून घेण्याचा मार्ग नव्हता. त्याचें अभय वचन घेऊन व त्याच्या भेटीस जाऊन सल्ला करण्याची गोष्ट तर बोलावयासच नको होती. कारण त्याची अशी दृढ प्रतिज्ञा होती कीं, शिवाजीमहाराजांस पुरें शासन करावयाचें. ह्मणून महाराजांनीं ह्या प्रसंगीं असा निश्चय केला कीं, शत्रूशीं समोरासमोर युद्ध करून आपले लोक विनाकारण खराब करावयाचे नाहींत. दुसऱ्या उपायांनीं शत्रूस साधेल तेवढें जेर करावयाचें. ते उपाय अर्थात् हेच कीं, त्याचें कहिकवाड, सामान व रसद बंद करून त्याला घाबरा करावा; कोठें अडचणींत धरून त्याचे लोक मारून काढावे; एकाद्या किल्ल्यास तो मोर्चे देऊन बसला असतां त्याच्या फौजेवर चोहोंकडून छापे घालून त्यास हैराण करावें.

हें असें जबरदस्त काहूर येऊन त्या विचारांत महाराज गुंग होऊन बसले असतां त्यांच्या अंगांत भवानी संचरून बोलली कीं, "माझ्या लेंकरास ह्मणावें कीं, शास्ताखानाची फिकीर किमपि न करणें. जसा अफझुलखान प्रतापानें मारिला, तसाच हा दुष्ट यवन तुझ्या हस्तें शिक्षास्पद करितें. याविषयीं तूं कांहीं चिंता करूं नये." हीं देवीचीं वाक्यें जवळ होते त्यांनीं लिहून टेविलीं. तीं महाराजांनीं सावध होऊन पाहिलीं तेव्हां त्यांस संतोष झाला, व आपणांवर जगदंबेचा प्रसाद आहे असें मानून आपली फत्ते होईल अशी शकुनगांठ त्यांनीं बांधिली; व पराक्रमेंकरून शत्रुपराभव करण्याची हिंमत धरिली.

लालमहालांत राहत असतां शास्ताखानानें बाबाजीराम याच्या मदतीनें संस्कृत जाणणाऱ्या एका ब्राह्मणास बोलावून आणिलें, व त्यास कांहीं द्रव्य देऊं करून शिवाजी महाराजांस एक पत्र लिहविलें.[१] त्यांतील आशय असा कीं, 'तूं मर्कटासारखा डोंगरांत राहणारा आहेस. तूं आपल्या किल्ल्यांच्या आश्रयास राहून वाटेल तशी बंडाळी करीत आहेस. युद्धाचा प्रसंग आला ह्मणजे तूं किल्ल्यांत दडी मारून बसतोस. तूं किल्ल्यांत छपून कितीहि दिवस बसलास तरी तुझा पिच्छा मी सोडणार नाहीं. मी राजा इंद्र आहें. तुला मजबरोबर युद्ध करण्यास धैर्य नाहीं. तूं माझ्या समोरून पळून जातोस.' ह्या पत्राचें उत्तर महाराजांनीं

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, हें पत्र त्यानें फारशी भाषेंत लिहिलें,आणि महाराजांनीं त्याचा जबाब संस्कृत भाषेंत पाठविला.

असें पाठविलें कीं, 'मी मर्कटासमान आहें ह्मणतोस, तर ज्या मर्कटांनीं रावणाचा नाश करून लंका हस्तगत केली त्यांच्यासारखा मी आहें. मी तुला पळतां भुई थोडी करून सोडीनें.'

शास्ताखानाच्या पुणें येथील छावणीवर अकस्मात् घाला घालून त्यास जेर करण्याचें त्या वेळीं साध्य नव्हतें. त्याचा बंदोबस्त उत्कृष्ट होता; व त्याचें सैन्यबलहि मोठें होतें. यास्तव त्याच्या ह्या उद्दामपणाबद्दल व गर्विष्ठपणाबद्दल त्यास कसेंहि करून देहांतशासन दिलें ह्मणजे त्याच्या फौजेचा मोड सहज करितां येईल असें मनांत आणून महाराज हा बेत सिद्धीस नेण्याच्या उद्योगास लागले. त्यांनीं दोन ब्राह्मण पुण्यास पाठवून त्यांच्याकरवीं खानाच्या लष्करांतील एक मराठा शिलेदार फितूर केला. त्याला असा बहाणा करावयास सांगितलें कीं, आपण लग्नसमारंभ करणार आहों; यास्तव आपणांस शहरांतून वाजतगाजत वरात काढण्याची परवानगी मिळावी, असा त्यानें खानापाशीं अर्ज करावा. त्याप्रमाणें त्या शिलेदारानें अर्ज करून परवानगी मिळविली. मग त्यानें आपल्या कांहीं मित्रांस सामील करून घेऊन ही वरात काढण्याचें त्या ब्राह्मणांस वचन दिलें. इतकी तयारी झाल्यावर महाराज सिंहगडावरून हजार दीड हजार निवडक मावळे घेऊन निघाले. येतांना कात्रजाच्या घांटांत झाडांस जागोजाग पोत बांधविले, व तेथें कांहीं बैल ठेवून त्यांच्याहि शिंगांस पोत बांधविले. आणखी तेथें डोंगरांत बिकट जागीं वीसपंचवीस करणेकरी व शिंगाडे ठेवून दिले. खानाच्या गोटावर हल्ला करून फत्ते मिळवून सिंहगडाकडे जातांना इशारतीचा करणा वाजेल तेव्हां ह्या ठिकाणीं ठेवलेल्या मावळ्यांनीं झाडांचे व बैलांच्या शिंगांचे पोत उजळावे व करणे आणि शिंगें एकदम वाजवूं लागावें, व तेथून सर्वांनीं चालतें व्हावें, असें त्यांस सांगून ठेविलें. ह्या युक्तीचा उद्देश अर्थात् असा होता कीं, खानाचे लोक पाठलागास निघाले ह्मणजे त्यांनीं कात्रजाच्या घाटांत उजेड पाहून व वाद्यांचा गजर ऐकून तिकडे चाल करावी व आपण सिंहगडावर सुरक्षित जाऊन पोंचावें. महाराज गडावरून उतरून पुण्याकडे जातांना वाटेंत जागोजाग थोडेथोडे लोक ठेवीत गेले, व ह्या सर्व लोकांस असें सांगून ठेविलें कीं, करण्यांतील बारीक नळीची इशारत होतांच सर्वांनीं येऊन मिळावें. आंबेओहोळापाशीं आल्यावर तेथें पांच-

१ रायरीची बखर. जेध्यांच्या शकावलींत असा मजकूर आहे कीं, सोनाजी पंडित नांवाच्या एका ब्राह्मणानें हा खानाचा निरोप राजगडावर महाराजांकडे आणिला.

सातशें लोक त्यांनीं ठेवून दिले. व खानाच्या छावणीबाहेर कांहीं अंतरावर दोन-तीनशें लोक ठेविले.[1] पूर्वसंकेताप्रमाणें फितूर केलेल्या शिलेदाराची वरात मिरवत मिरवत शहराच्या वेशीपाशीं आली तों महाराज आपल्याबरोबर फक्त पंचवीस असामी घेऊन तींत जाऊन मिळाले.[2] ह्या प्रसंगीं महाराजांबरोबर एसाजी कंक, तानाजी मालसुरे, दादाजी बापुजी देशपांड्ये व चिमणाजी बापुजी देशपांड्ये हे होते. मराठे लोकांचा त्या काळीं असा रिवाज असे कीं, वरातीस वगैरे निघतांना ते आपलीं शस्त्रें बरोबर घेत. यास्तव त्यांच्या हातांत शस्त्रें असल्याबद्दल कोणासहि शंका आली नाहीं.

या प्रसंगीं महाराजांनीं अंगांत चिलखत चढवून वरून झगा घातला होता, व डोकीस शिरस्त्राण घालून वरून मंदिल बांधिलें होतें. त्यांच्या एका हातांत तरवार असून दुसऱ्या हातांत वाघनख व बिचवा अशीं होतीं. मिरवणुकीच्या साहाय्यानें खानाच्या गोटांत महाराजांचा व त्यांच्या बरोबरच्या माणसांचा प्रवेश झाल्यावर कांहीं वेळानें जिकडेतिकडे सामसूम झालें. रात्र फार झाल्यामुळें सगळे लोक झोपीं जाऊन कांहीं चौक्यांवरचे लोक तेवढे अर्धवट जागे होते. गोटाबाहेर सक्त पाहारा असल्याकारणानें आंतल्या चौक्यांवरचे लोक अंमळ बेफाम असत. खान राहत होता तो वाडा खुद्द महाराजांचा असल्यामुळें त्यांत कोठून कसा प्रवेश होईल हें त्यांस चांगलें ठाऊक होतें. महाराज आपल्या लोकांनिशीं थेट त्या वाड्यापाशीं गेले; आणि स्वयंपाकघराच्या भिंतीला एक खिडकी होती ती बुजविली होती, ती त्यांनीं खणून आंत उतरावयास वाट केली, व त्या वाटे महाराज दोनतीन असामी बरोबर घेऊन आंत उतरले. त्यांची चाहूल लागतांच खानाच्या जनान्यांतील बायका जाग्या झाल्या, व त्यांनीं आपल्या धन्यास जागें केलें. त्यासरशीं तो घाबरून उठून एका खिडकीवाटे खालीं उतरूं लागला. इतक्यांत महाराजांची त्याच्यावर नजर पडून त्याच्याकडे धांवत जाऊन त्यांनीं त्याच्या अंगावर आपल्या तरवारीचा वार केला. त्या वारानें

१ सभासद ह्मणतो कीं, नेताजी पालकर व मोरोपंत यांस सैन्यासह छावणीबाहेर कांहीं अंतरावर राहावयास सांगितलें होतें. प्रो. सरकारहि असेंच ह्मणतात.

२ महाराजांचे दोनशें लोक मोगलांच्या पायदळांतल्या मराठे शिपायांचा वेश घेऊन नवरा मुलगा सजवून घेऊन शहरांत शिरले. ह्या तोतया नवऱ्याबरोबर महाराज चालले होते; आणि छावणीच्या दुसऱ्या बाजूकडून त्यांचे आणखी दोनशें लोक तसाच वेश घेऊन आपल्यांतलेच कांहीं कैदी ह्मणून धरून त्यांस मारहाण करीत आंत शिरले, असें खाफीखान ह्मणतो.

त्याच्या हाताचें एक बोट तुटलें. इकडे त्याचा मुलगा अबदुल फत्तेखान व त्याच्या खास तैनातीचे शिपाई महाराजांवर चालून आले. त्या सर्वांची कत्तल उडवून महाराज आपल्या लोकांसह सुरक्षित बाहेर पडले. गलिमानें छापा घातल्याचा पुकारा खानाच्या लष्करांत होऊन सर्व लोक गलबलून गेले. जिकडेतिकडे एकच गोंधळ माजून राहिला. गलीम कोठें आहे ह्मणून जो तो शोधूं लागला. महाराजहि ह्या गर्दीतून 'गलीम कोठें आहे' असें ओरडत आपल्या लोकांसह धांवत सुटून शहराबाहेर आले. जागोजाग ठेवलेल्या लोकांस एकत्र करून ते

---

१ चिटणीस ही छाप्याची हकीकत निराळी देतो ती अशीः खान वाड्यांत राहत नसून वाडेलगत डेरा देऊन राहिला होता. ह्या डेऱ्यांत महाराज एक दोन असामींसह शिरले, व तो निजला होता तेथें जाऊन त्याच्या उरावर बसले, व आतां वार करणार तों खानाची स्त्री जागी झाली व तिनें तो प्रकार पाहून महाराजांचे पाय घट्ट धरून आपल्या पतीस जीवदान द्यावें अशी बहुत गायावाया करून प्रार्थना केली. तेव्हां महाराजांचें हृदय द्रवून त्यांनीं असा विचार केला कीं, हा जीवंत राहून आपल्याशीं युद्ध करावयास आला तर ह्याला समरांगणांत गांठून शासन करूं, ह्याला ह्या वेळीं मारूं नये. मग खानास मोठ्या खबरदारीनें दाबून धरून त्याच्या छातीवरून उठून त्याच्या मानेवर तरवार त्यांनीं ठेविली, व दुसऱ्या हातांतलें वाघनख त्याच्या पोटास खोंचून त्याला ह्मटलें: 'ऊठ, आणि मी जेथपर्यंत नेईन तेथपर्यंत माझ्या बरोबर चल. आह्मी बाहेर पडेपर्यंत गलबला केल्यास ठार करीन.' असें बोलून त्याच्या हाताचीं दोन बोटें कापून त्याला त्याच्या बायकोसह हातीं धरून महाराज आल्या वाटेनें आपल्या बाहेरच्या लोकांस जाऊन मिळाले. बाहेर पडण्यापूर्वी ते त्यास ह्मणाले कीं, शिवाजी तो मी. तूं मजवर मोहीम करून आलास. पण तुझें पारिपत्य करून तुला ठार मारण्यास मला उशीर लागणार नाहीं. तुला आपला जीव प्यारा असल्यास आमच्याशीं युद्ध करण्याचा बेत सोडून तूं ह्या प्रांतांतून चालता हो. सभासद व चित्रगुप्त हीच हकीकत निराळ्या रीतीनें देतात. ते ह्मणतात कीं, खान ज्या डेऱ्यांत राहत असे त्या डेऱ्यांत महाराज शिरले तेव्हां कांहीं बायका जाग्या होत्या, त्यांनीं गलबला केला. त्याबरोबर खान जागा झाला, व गलिमानें आपणावर अकस्मात् छापा घातला असें समजून बायकांत शिरला. महाराज त्यास शोधूं लागले. इतक्यांत खान आपली तरवार घेऊन आपणावर वार करण्याच्या बेतांत आहे असें महाराजांच्या दृष्टीस पडून त्यांनीं त्याच्यावर आपल्या तरवारीचा प्रहार केला. तो चुकवितां चुकवितां त्याच्या हाताचीं तीन बोटें तुटलीं. इकडे खानाचे लोक गलबला ऐकतांच डेऱ्यांत शिरूं लागले. हें पाहून महाराज आपल्या लोकांसह डेऱ्यांतून बाहेर पडून पार निघून गेले. रायरीच्या बखरींत ही छाप्याची हकीगत येणेंप्रमाणें दिली आहेः खान लालमहालांत उतरला होता. त्या महालापाशीं एक माळी राहत असे. त्यास त्याच्या मेहुण्याच्या द्वारें फितूर करून असें ठरविलें कीं, त्यानें महाराजांस

सिंहगडाकडे चालले तेव्हां इशाऱ्याचा करणा वाजला. त्याबरोबर कात्रजाच्या

शास्ताखान निजे त्या खोलींत रात्रीच्या प्रहरीं घेऊन जावें, व ह्या कामगिरीबद्दल पांचशें होन महाराजांनीं त्याला द्यावे. ह्याप्रमाणें व्यवस्था केल्यावर महाराज राजगडावरून रात्रीचे निघून मोठ्या वेगानें पुण्यास प्राप्त झाले, व कांहीं विश्वासू लोकांसह माळ्याच्या मदतीनें वाड्यांत शिरले. दाराशीं पंचवीस पाहारेकरी होते त्यांला व एक खोजा जागा होता त्याला त्यांनीं कापून काढिलें. माळ्यानें चुकून महाराजांस खानाच्या मुलाच्या खोलींत नेलें. त्याला महाराजांनीं तेथेंच ठार केलें, व एका दासीला धमकी देऊन शास्ताखानाची खोली दाखविण्यास सांगितलें. जिवाच्या भीतीस्तव ती तिनें दाखविली. इतक्यांत गलबला होऊन खान उठला आणि घाबरून जाऊन खिडकीवाटे उडी टाकूं लागला. त्याबरोबर महाराजांनीं त्याच्यावर तरवारीचा वार केला. तो निसटता लागून त्याच्या एका हाताचा आंगठा तुटला. मग अतिशयित गलबला होऊन खानाचे लोक मशाली पेटवून जिकडून तिकडून जमा झाले. तेव्हां महाराज आल्या वाटेनें निघून गेले. पण बागेची प्रत्येक बाजू खानाच्या लोकांनीं वेढलेली पाहून त्यांच्या अंगावर आपल्या लोकांनिशीं मोठ्या आवेशानें हल्ला करून त्यांस कापून काढून महाराज शहराबाहेर सुरक्षित पोंचले व घोड्यावर बसून राजगडास निघून गेले. शिवदिग्विजयांत याहून निराळाच मजकूर आहे. तो असाः महाराज रंगमहालांत शिरून शास्ताखानाचा मुलगा निजला होता त्या खोलींत शिरले, व खान तो हाच असें समजून त्याच्यावर फिरंगेचा वार करून त्यास ठार केलें. फिरंगेचा आवाज ऐकून त्याची बायको जवळ निजली होती ती जागी झाली. तिला महाराज बोलले कीं, 'ओरडशील तर प्राणास मुकशील. शास्ताखान तो हाच काय? बोल.' ती ह्मणाली, 'हा त्यांचा बेटा.' मग तिला शास्ताखानाची खोली दाखवावयास सांगितल्यावरून तिनें जिवाच्या भीतीस्तव त्याची खोली दाखविली. तींत शिरून महाराजांनीं खानावर तरवार उगारली. ती दिव्याच्या उजेडानें चमकली. त्यासरशीं खानाची बायको किंचित् जागी होती ती उठून बसली; व आपल्या पतीस मारावयास मारेकरी आला आहे असें पाहून महाराजांच्या चरणीं तिनें मस्तक ठेविलें व परम लीनतेनें अशी प्रार्थना केली कीं, यांस मारूं नये. इतक्यांत खान जागा झाला. पण शस्त्र घेऊन त्याच्याशीं युद्ध करण्याचें त्यास धैर्य न होऊन तो तोंड झांकून घेऊन बिछान्यावर पडून राहिला. मग तिच्या त्या विनवणीनें महाराजांचें हृदय द्रवलें, आणि ते तीस ह्मणाले कीं, 'ह्यास मी जीवंत सोडितों; पण आह्मी बाहेर निघून जाऊं तोपर्यंत आपण कांहीं एक गडबड करणार नाहीं अशी आणभाक तूं आणि यानें करावी. ही अट त्या स्त्रीस मान्य होऊन तिनें आपल्या पतीस उठवून केलेला करार सांगितला, तो त्यासहि मान्य झाला. मग त्याच्या उजव्या हाताची एक करांगळी कापून त्यास हातास धरून वाड्याच्या दिंडीपर्यंत नेलें व ह्मटलें कीं, उद्यां माझ्या वाड्यांतून निघून जा, नाहीं तर प्राणास मुकशील. प्रो. सरकार यवनी बखरींच्या आधारानें असें ह्मणतात कीं, महाराजांनीं नेताजी पालकर व मोरोपंत पिंगळे यांच्या बरोबर

घाटांत मशाली पेटून करणे व शिंगे वाजूं लागलीं. तेव्हां छापा घालणारे लोक त्या वाटे निघून गेले असें खानाच्या लोकांस वाटून ते त्यांचा पाठलाग करीत

प्रत्येकीं एकएक हजार लोक देऊन त्यांस खानाच्या प्रचंड छावणीच्या दोन बाजूंस एका मैलाच्या अंतरावर राहावयास सांगितलें, आणि आपण स्वतः चारशें निवडक लोक घेऊन त्याच्या छावणीजवळ आले. पहारेकऱ्यांनीं त्यांस हटकलें तेव्हां त्यांनीं त्यांस असें सांगितलें कीं, आह्मी बादशहाच्या लष्करांतले लोक असून आह्मांस नेमून दिलेल्या जागीं जावयाचें आहे. असा बहाणा करून त्यांनीं छावणींत प्रवेश केला. आणि रात्र पडेपर्यंत ते एके बाजूस थांबून राहिले. नंतर महाराज दोनशें लोक बरोबर घेऊन खान राहत होता तेथें गेले. ते दिवस रमजानचे असल्याकारणानें खानाचे नोकर सगळा दिवस उपास काढून रात्रीं चापून जेऊन स्वस्थ घोरत पडले होते. खानाचे स्वयंपाकी पहांटेचें जेवण तयार करावयास उठले होते, त्यांस कांहीं एक गलबला न करितां कापून काढून शय्यागृहाचें दार बुजविलें होतें तें ते खणून काढूं लागले. त्या खणण्याचा आवाज व ठार केलेल्या लोकांचें कण्हणें यांनीं खानाच्या कित्येक दासी जाग्या झाल्या, आणि कांहीं गडबड आहे असा संशय येऊन त्या खानास उठवूं लागल्या. पण आपली झोंप मोडल्याबद्दल खान त्यांच्यावर रागावला आणि पुनः झोंपीं गेला. दारला माणूस आंत शिरे इतकें भगदाड पडतांच महाराज चिमणाजी बापूजी यास बरोबर घेऊन आंत शिरले. आणि थेट शास्ताखान निजला होता त्या खोलींत गेले. त्याबरोबर खानाच्या बायका जाग्या होऊन त्यांनीं खानास उठविलें. तेव्हां महाराजांनीं त्याच्यावर वार केला. त्यानें त्याचा आंगठा तुटला. इतक्यांत बायकांनीं दिवे विझविले, आण त्या गर्दींतून त्यांनीं खानास पळविलें इकडे महाराजांचे बाहेरले लोक आंत शिरले व कत्तल सुरू झाली, तींत खानाचा एक मुलगा पडला, व दुसरे दोघे जखमी झाले. खानाच्या सहा बायका व दोन दासी प्राणांस मुकल्या. ही अशी ओरड होतांच महाराज निसटून गेले. मि. किंकेड ह्मणतात कीं, महाराज पहिल्यानें त्या महालाच्या दरवाज्यापाशीं गेले. पण खानाच्या जनानखान्यांत खोजे जागे असून आंत दिवे होते ह्मणून ते पिछाडीस स्वयंपाकघरांतली खिडकी बुजविली होती ती खणूं लागले, तेव्हां खानाच्या दासींनीं भिंतीला भोंक पडलेलें पाहून धांवत जाऊन खानास उठविलें. त्यानें आंत शिरलेल्या पहिल्या माणसाच्या छातींत बाण मारून त्याला खालीं पाडलें. पण त्यानें पडतांपडतां खानावर तरवारीचा वार केला. त्यामुळें खानाचा आंगठा तुटला. इतक्यांत महाराजांचे दुसरे लोक पुढल्या दरवाजावरील खोजांनां ठार करून आंत शिरले; आणि खानाच्या नोकरांची आणि त्यांची मारामारी सुरू झाली. त्या गर्दींत खानाला दासींनीं लपविलें. खानाचा मुलगा पडला; आणि खानाचा एक सरदार त्याच्या सारखाच दिसला त्याला त्यांनीं ठार केलें. तो खानच पडला असें समजून महाराज आपले लोक घेऊन त्या गर्दींतून निसटून पार गेले.

तिकडे धांवत सुटले.[1] इकडे महाराज आपल्या सर्व लोकांसह सिंहगडावर सुखरूप जाऊन पोंचले. खानाचे लोक कात्रजाच्या घाटाकडे दौड करीत गेले. ते प्रातःकाळीं तेथें पाहतात तों झाडांस व बैलांच्या शिंगांस पोत बांधलेले त्यांच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां निराश होऊन ते तिकडून माघारीं फिरले, व गनिमानें हा शुद्ध कावा केला असून तो सिंहगडावरच परत गेला अशी खात्री होऊन ते सिंहगडाखालीं जमा झाले. अगदीं किल्ल्यापाशीं येत तोंपर्यंत त्यांस महाराजांनीं कांहींएक अटकाव केला नाहीं. ते लोक मोठ्या आवेशानें आपल्या तरवारी परजीत व रणवाद्यें वाजवीत गडापाशीं येऊन भिडले. त्यांचा असा निश्चय झाला होता कीं, कांहीं झालें तरी किल्ला सर करून शिवाजीमहाराजांस पकडून ठार करूं; परंतु ते किल्यावरील तोफांच्या माऱ्यांत येऊन त्यांवर सरबत्ती होऊं लागली तेव्हां त्यांची धांदल उडून ते सैरावैरा पळत सुटले. शेंकडो लोक तेथल्या तेथें मरून पडले. निशाणाच्या हत्तीस गोळा लागून तो पडला. हा कहर पाहून किल्ल्याजवळ राहण्याचें कोणास धैर्य होईना. 'सबसे जीव प्यारा' या न्यायानें जो तो आपला प्राण वांचतो कसा तें पाहूं लागला. ह्याप्रमाणें मोगलांची दाणादाण होऊन ते वेढा उठवून माघारीं पळत सुटले, तों दुसरीकडून नेताजी पालकरानें आपल्या स्वारांची एक टोळी कर्तोजी गुजराच्या हाताखालीं देऊन त्यांच्यावर हल्ला करावयास पाठविला. ह्या टोळीनें त्यांच्यावर अकस्मात् घाला घालून त्यांची पुरी धूळधाण केली. मोगलांच्या पुष्कळ टोळ्या गुजरानें कापून काढिल्या. हें वर्तमान ता. ५ एप्रिल स. १६६३ त घडलें.

हा असा आपल्या लोकांचा पुरा मोड झाला हें पाहून शास्ताखान अगदीं बेदिल झाला. आधींच मुलाच्या मृत्यूमुळें त्याचें चित्त शोकाकुल झालें होतें. त्यांत आणखी आपल्या लोकांचा असा धुव्वा उडून बरेंच सैन्य खलास झालें, हें पाहून त्याची हिंमत अगदींच खचली. पुढें मोहीम चालविण्याचा दम त्यास बिलकुल उरला नाहीं. त्याला आतां असें वाटूं लागलें कीं, शिवाजीमहाराज मोठे दगेखोर असल्यामुळें ते केव्हां काय करितील याचा नेम नाहीं. आपला प्राण जाण्याची पाळी आली होती ती सुदैवानें चुकली. सिंहगडास वेढा देऊन बसावें तर पावसाचे दिवस आले. तशांत आपल्या लोकांचा सगळा वकूबहि नाहींसा झाला. ते आतां शिवाजीमहाराजांशीं सामना करण्याची गोष्टहि बोलूं

१ महाराजांनीं असली कांहीं युक्ति योजिल्याचें किंवा सिंहगडास मोगलांनीं वेढा घातल्याचें प्रो. सरकार सांगत नाहींत.

देणार नाहींत. बादशहाच्या आग्रहास्तव मराठ्यांशीं लढत राहिल्यानें फौजेची नाहक खराबी होऊन ते कांहीं हार जाणार नाहींत. शास्ताखानाच्या मनांत आणखी असा विचार आला कीं, आपण इतक्या कडेकोट बंदोबस्तानें राहिलों असतां तेथें शिवाजीमहाराजांनीं प्रवेश करून आपला प्राण घेण्याचा घाट घातला. तेव्हां आपल्या गोटांत फितुरी झाली आहे असें दिसतें. यास्तव अशा फितूर झालेल्या लोकांचा इतबार धरून पुढें लढाई चालविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. अफझुलखानासारखी आपलीहि दशा व्हावयास चुकणार नाहीं. असा विचार करून शास्ताखानानें सिंहगडास पुनः वेढा घालण्याचा बेत सोडून व शिवाजीमहाराज जवळ असतां पुण्यास तळ देऊन राहणें धोक्याचें आहे अशी त्याच्या मनाची पक्की खात्री होऊन तो तेथली छावणी उठवून पेडगांवास जाऊन राहिला.[1]

त्याला ह्या वेळीं यशवंतसिंगाचा पुरा वहीम आला. तो त्यास गाफीलगीरीबद्दल उघडउघड दोष देऊं लागला. त्यानें औरंगजेबास पत्र लिहून असें कळकळविलें कीं, 'आपल्या सैन्यांत फितुरी झाली असून यशवंतसिंगास शिवाजीमहाराजांनीं लांच देऊन वश करून घेतलें आहे.[2] म्हणून आपली ही दशा त्यांनीं केली.' हें वर्तमान बादशहास कळलें तेव्हां तो पराकाष्ठेचा खिन्न झाला. त्याच्या घराण्यांतल्या सर्व माणसांना दुःख झालें. त्याच्या दरबारच्या सगळ्या लोकांच्या मुद्रा उदास झाल्या. शिवाजीमहाराजांसारख्या यःकश्चित् बंडखोरानें आपणास असें खालीं पाहावयास लावलें. याची त्याला मोठी शरम झाली. त्याची आतां अशी खात्री झाली कीं, शिवाजी मोठा सैतान पैदा झाला आहे. कोणाच्या कधीं ध्यानींमनीं येणार नाहीं असें अचाट कर्म करून मोठमोठ्या शूर सरदारांचाहि नाश करण्यास तो चुकत नाहीं. आपण एवढी मोठी सेना त्याच्यावर पाठविली असतां तिचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. मोगलबादशाहीचा आब मात्र दवडिला. असें मनांत येऊन यापुढें दक्षिणेंतील मुलखाचें रक्षण कसें करावें ही चिंता त्यास उत्पन्न झाली. शास्ताखान व यशवंतसिंग यांच्यामध्यें बेबनाव आला आहे हें पाहून त्यांच्या हातीं दक्षिणेंतील व्यवस्था सोपविणें बरोबर नाहीं असा विचार

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, तो पुण्याची छावणी उठवून औरंगाबादेस गेला.

२ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, हा यशवंतसिंग महाराज ज्या वाटेनें आले त्या वाटेजवळच आपल्या दहाहजार लोकांचा तळ देऊन होता. त्यानें महाराजांस येते वेळीं किंवा परत जाते वेळीं मुळीं अटकाव केला नाहीं किंवा त्याचा पाठलाग केला नाहीं, असा आरोप शास्ताखानानें त्याच्यावर ठेवला; परंतु ह्या यशवंतसिंगास महाराजांनीं त्या वेळीं वश करून घेतल्याचें कोणत्याहि बखरींत आढळत नाहीं.

करून त्यानें त्यांस माघारीं बोलाविलें, आणि सुलतान मोअझिम यास दक्षिणेचा सुभेदार नेमिलें. शास्ताखानासारख्या बड्या सरदाराचा असा एकदम उपमर्द करूं नये ह्मणून त्याला बंगालचा सुभेदार केलें; व यशवंतसिंग नाराज होऊन कदाचित् मराठ्यांस जाऊन मिळेल या भीतीनें त्यास सुलतानाचा दुय्यम नेमून दक्षिणेंतच ठेविलें. खरें ह्मटलें असतां ह्या समयीं खुद्द औरंगजेबानेंच दक्षिणेंत स्वारी करून शिवाजीमहाराजांचें पारिपत्य करण्याचा निश्चय करावा; परंतु काश्मीराकडे कांहीं राजकारण उपस्थित होऊन तो ह्या वेळीं तिकडे जावयास निघाला होता.

औरंगजेबाच्या आज्ञेमुळें शास्ताखान दक्षिणेंतून निघून गेल्यावर यशवंतसिंगानें आपलें इमान व शौर्य यांचें प्रदर्शन करण्याच्या इराद्यानें सिंहगडास पुनः वेढा दिला. परंतु महाराजांच्या लोकांनीं त्याच्यावर चोहोंकडून घाले घालून त्याला असा कांहीं घाबरवून सोडला कीं, त्याच्यानें त्या किल्ल्यापाशीं फार वेळ नेट धरवला नाहीं. त्याचे पुष्कळ लोक मेले. त्यांत आणखी त्याच्या छावणींतील दारूसामानाला आग लागून एकदम मोठा स्फोट झाल्यामुळें त्याचे बरेच लोक दगावले. तो थोड्याच दिवसांत वेढा उठवून जेमतेम औरंगाबादेस जाऊन पोंचला.[२]

ह्याप्रमाणें शास्ताखानाची वावटळ उडवून दिल्यावर महाराजांनीं लागलीच दक्षिण कोंकणाकडे आपला मोर्चा पुनः फिरविला. ह्या वेळीं अदिलशहा कानडा प्रांतांत मोहिमेवर गेला असून बेदनूरचा राजा शिवाप्पानायक हा तिकडे प्रबळ झाला होता त्याच्याशीं लढत होता. ही संधि साधून ते कोल्हापुरावरून व कुडाळावरून वेंगुर्ल्यापर्यंत आले. (मे. स. १६६३). ह्या वेळच्या इंग्रजांच्या लेखांत असें नमूद केलें आहे कीं, महाराज ज्या ज्या गांवावरून गेले त्या त्या गांवच्या लोकांस आपण किंवा आपले लोक मुळीं उपद्रव करणार नाहींत असे कौल ते देत गेले. वेंगुर्ल्याचे लोक ह्या वेळीं महाराजांच्या तेथल्या

---

१ बर्निअर ह्मणतो कीं, ह्या रजपूतसरदाराला बादशहानें दिल्लीस परत बोलाविलें असतां तो तिकडे न जातां आपल्या संस्थानास निघून गेला.

२ जेध्यांच्या शकावलीवरून असें दिसतें कीं, यशवंतसिंगानें स. १६६३ च्या दिसेंबर महिन्यांत वेढा घातला असून स. १६६४ च्या जून महिन्यांत त्याला तो उठवून माघारीं जावें लागलें. ह्या तारखा खऱ्या मानिल्या तर हा वेढा सहा महिने पडला होता असें ह्मणावें लागतें.

ठाणेदारावर उठले होते. ही बातमी लागतांच ते त्या गांवीं गेले, आणि तेथल्या लोकांस चांगली शिक्षा देऊन व तेथल्या व्यापाऱ्यांस लुटून तेथें आपले दोन हजार लोक त्यांनीं ठेविले. महाराज कोंकणच्या बंदरापाशीं परत आले असें कळतांच सांकळी, दिचोली वगैरे ठाण्यांवरचे मुसलमान सुभेदार पळून गेले. ही त्यांची धामधूम ऐकून अदिलशहानें फोंडें येथील सुभेदाराला असा हुकूम पाठविला कीं, त्यानें वाडीच्या सावंतांस आपल्या लोकांनिशीं मदत करून राजापूर वगैरे ठिकाणच्या महाराजांच्या लोकांस हांकून द्यावें; परंतु त्यांला ह्या हुकमाप्रमाणें वागण्याचा आवांका नव्हता. वेंगुर्ल्याचा बंदोबस्त करून महाराज लगबगीनें माघारीं गेले.

भाग सतरावा.

सुरत, बार्सिलोर वगैरे शहरांची लूट.

स. १६६४–६५.

लढाईचा विचार सोडून यशवंतसिंग औरंगबादेस परत जाऊन स्वस्थ बसल्यावर महाराजांनीं कल्याण व दंडाराजपुरी ह्या दोन ठिकाणीं आपल्या फौजेची जमाजम केली, आणि हें सैन्य जमा करण्याचा उद्देश लोकांत असा खोटाच जाहीर केला कीं, वसई व चेऊल येथील फिरंगी लोकांवर स्वारी करावयाची आहे व शिद्दीस जेर करण्याचा पुनः एक वेळ जोराचा प्रयत्न करावयाचा आहे. परंतु हें सैन्य एकत्र करण्याचा वास्तविक हेतु सुरतशहरावर हल्ला करून तें लुटण्याचा होता. ह्या वेळीं हिंदुस्थानांत जीं थोडीं धनाढ्य शहरें होतीं त्यांत सुरतशहराची गणना होत असे. देशोदेशींचे व्यापारी ह्या शहरीं येऊन हिंदुस्थानाशीं व्यापार करीत असत. त्यामुळें तेथें मोठेमोठे व्यापारी पुष्कळ असत, व त्यांपैकीं कांहीं फारच सधन असत. महाराजांच्या पदरीं बहीरजी नाईक ह्या नांवाचा एक अतिशयित हुशार मनुष्य होता. त्यास हेराचें काम सांगितलें होतें. तो नाना प्रकारचे वेश घेऊन सर्वत्र हिंडत असे, व आपल्या धन्याला सर्व प्रकारची खरी माहिती नेहमीं आणून देत असे. त्यानें सुरतशहराची टेहळणी करून व तेथला बंदोबस्त वगैरे कसा काय आहे तें नीट बारकाईनें पाहून येऊन महाराजांस असें सांगितलें कीं, ह्या वेळीं सुरतेवर हल्ला करून ती लुटल्यास अगणित द्रव्य मिळण्यासारखें आहे.[१]

हेरानें ही माहिती दिल्यावर महाराजांनीं पूर्वोक्त प्रकारें आपल्या सैन्याची तयारी करून त्या शहरावर स्वतः मोहीम करण्याचें मनांत आणिलें; कारण त्यांनीं ह्यापूर्वी अनेक वेळां पाहिलें होतें कीं, कोणातरी सरदारास असली मोहीम सांगितल्यानें व्हावा तसा उपयोग होत नाहीं. ह्या विचाराप्रमाणें ते दहा हजार

१ कित्येक इतिहासकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, शिवाजीमहाराजांनीं स्वतः वेश पालटून सुरतशहरांत प्रवेश केला, आणि तेथें तीन दिवस राहून अवश्य तेवढी माहिती मिळविली व श्रीमंत सावकारांचीं घरें पाहून ठेविलीं.

निवडक मावळे बरोबर घेऊन ह्या स्वारीस निघाले. त्यांच्याबरोबर मोरोपंत, प्रतापराव गुजर, व्यंकाजीपंत, मकाजी आनंदराव, निळोपंत, अण्णाजीपंत, दत्ताजीपंत, मानसिंग मोरे व रुपाजी भोंसले हे होते. एवढ्या लोकांनिशीं त्यांनीं कोंकणांतून नीट सुरतेची वाट धरिली[1]. परंतु आपण सुरतेवर हल्ला करावयास जात आहों असा संशय मोगलांस येऊं नये ह्मणून त्यांनीं असा बहाणा केला कीं, आपण नाशिकतीर्थास जाऊन तेथून पुढें मोरोपंतानें नुकतेच घेतलेल्या किल्ल्यांची पाहणी करावयास चाललों आहों. हा खोटा बहाणा करून ते उत्तरेकडे कूच करून गेले, व मोठमोठ्या मजला करून अचानक सुरतेपाशीं येऊन दाखल झाले. सुरतेपासून २८ मैलांवर गनदेवी ह्मणून एक गांव आहे तेथपर्यंत महाराज येऊन पोंचले असून ते शहर लुटावयास येत आहेत अशी वार्ता शहरांत येऊन पोंचतांच तेथले सगळे लोक अगदीं घाबरून गेले आणि आपलीं बायकामुलें घेऊन तापी नदीच्या पैलतीरीं पळून जाऊं लागले. कांहीं श्रीमंत लोक किल्लेदारास लांच देऊन किल्ल्याच्या आश्रयास जाऊन राहिले. महाराज पांच मैलांच्या टप्प्यांत आले तेव्हां शहराचा मोगल सुभेदार इनायतखान यानें त्यांच्याकडे एक माणूस खंडाचें बोलणें करण्यास पाठविला. त्याला त्यांनीं अटकेंत ठेविलें. हें पाहून इनायतखान घाबरून गेला; आणि शहरांतील लोकांचें काय होईल तें होवो, आपला जीव वांचवावा, अशा बुद्धीनें हा भ्याड सुभेदार किल्ल्यावर जाऊन राहिला. शहराचें रक्षण करण्याचा त्यानें कांहींच उपाय योजला नाहीं[2].

---

१ ऑर्मी ह्मणतो कीं, हा आपला बेत कोणास कळूं नये ह्मणून त्यांनीं चेऊल व वसई ह्या शहरांपुढें दोन छावण्या केल्या व असें भासविलें कीं, ह्या दोन शहरांवर आपणांस हल्ला करावयाचा आहे. मग वसईसमोरील छावणींतून चार हजार स्वार घेऊन ते निघाले व त्या छावणींत पूर्वीप्रमाणें बंदोबस्त ठेवावयास व रणवाद्यें वगैरे वाजवावयास त्यांनीं सांगितलें.

२ कित्येक मराठी बखरकार ह्मणतात कीं, हा सुभेदार आपले लोक घेऊन महाराजांच्या लोकांवर चालून आला. प्रो. सरकार त्या वेळच्या सुरतेच्या इंग्रज वगैरे व्यापाऱ्यांच्या लेखांच्या आधारानें असें ह्मणतात कीं, ह्या सुभेदाराला शहराच्या रक्षणासाठीं पांचशें लोक ठेवण्याचा खर्च मिळे, पण त्यानें बहुतेक पैसे दाबून इतके लोक कधींहि ठेविले नव्हते; आणि शहरांत मोठमोठे व्यापारी होते, पण आपल्या दौलतीच्या रक्षणासाठीं त्यांनीं आपल्या पदरीं मुळीं लोक ठेविले नव्हते. बर्निअर व व्हालेन्टीन हे त्या काळचे प्रवासी असें ह्मणतात कीं, हा सुभेदार शिवाजी महाराजांला आडवा आला तेव्हां त्याची त्यांनीं अशी समजूत केली कीं, आपण कांहीं शहरांत

महाराज ता. ६ जानेवारी स. १६६४ रोजीं सुरतेजवळ येऊन बऱ्हाणपूर वेशीच्या बाहेरल्या बागेंत उतरले. आदल्या रात्रीं त्यांनीं दोन जासूद पत्र देऊन शहरांत पाठविले. त्यांत त्यांनीं असें लिहिलें होतें कीं, शहराच्या सुभेदारानें आणि हाजी सय्यद बेग, बहारजी भोरा व हाजीकासम अशा तिघां अतिधनाढ्य सावकारांनीं आपल्याकडे येऊन शहराचा खंड ठरवावा, नाहीं तर आपण सगळें शहर जाळूनपोळून उध्वस्त करूं. पण ह्या पत्राचा कांहींच जबाब आला नाहीं तेव्हां महाराजांचे घोडेस्वार शहरांत घुसले. असें सांगतात कीं, सुरतेजवळ आल्यावर त्यांनीं असें जाहीर केलें होतें कीं, शहरांतील कोणाहि व्यापाऱ्यास उपद्रव करण्याचा आपला इरादा नाहीं. तर औरंगजेबानें आपल्या राज्यावर स्वारी करून आपली बरीच खराबी केली, व आपले कांहीं संबंधी जन मारले त्यांचा सूड उगविण्यासाठीं मी आलों आहें. महाराजांचे लोक आंत शिरूं लागले तेव्हां किल्ल्यावरच्या लोकांनीं त्यांच्यावर तोफांचा भडिमार चालविला. पण त्याची त्यांनीं मुळीं परवा केली नाहीं. त्या लोकांनीं किल्ल्यावरून खालीं उतरून आपल्या लुटीच्या कामास व्यत्यय आणूं नये ह्मणून त्यांनीं किल्ल्यास मोरचे लावून त्यांच्यावर खालून बंदुका वगैरे सोडीत राहून त्यांस तेथेंच अडकवून ठेवण्यासाठीं महाराजांनीं आपले कांहीं लोक ठेवून दिले. तो किल्ला मोठा बळकट होता. तो सर होण्यासारखा नव्हता. किल्ल्यावरून तोफा सुटत त्यांमुळें महाराजांच्या लोकांची फारशी खराबी झाली नाहीं, पण त्यामुळें शहरांतल्या घरादारांची मात्र पुष्कळ नासाडी झाली.

आंत शिरून सावकारांचे वाडे काबीज करून महाराजांनीं चार दिवस तें शहर सावकाश लुटलें. जे श्रीमंत लोक आपली लपवून ठेविलेली संपत्ति दाखविनात त्यांस मृत्यूची भीति घालून त्यांजपासून ती हिरावून घेतली. ह्या धामधुमींत महाराजांच्या तडाख्यांत एक यहुदी सांपडला. हा कॉन्स्टन्टिनोपलचा व्यापारी असून यानें औरंगजेब बादशहास विकण्याकरितां अतिमोलवान् जवाहीर आणिलें होतें. महाराजांस हें वर्तमान लागून त्यांनीं त्यास आपल्यापुढें आणविलें, व जवाहीर कोठें ठेविलें आहे तें आणून द्यावयास सांगितलें. तो कांहीं केल्या

प्रवेश करणार नाहीं, असेच पुढें कूच करून जाणार. ऑर्मी ह्मणतो कीं, शहराचा सुभेदार व किल्ल्याचा सुभेदार असे दोघे घाबरून स्वरक्षणासाठीं किल्ल्यांत जाऊन राहिले; आणि जितक्या लोकांचा समावेश होण्याजोगा होता तितक्यांस त्यांनीं आंत घेतलें.

कबूल होईना. तेव्हां त्याला खालीं पाडून त्याच्या मानेवर तीन वेळां तरवार ठेविली व ठार मारण्याची त्यास भीति घातली; परंतु तो यहुदी व्यापारी बिलकुल डगमगला नाहीं. त्याला आपल्या जिवापेक्षां द्रव्य प्यारें वाटलें. दुसरा एक व्यापारी चाळीस बैलांवर कापड लादून आग्र्याकडून सुरतेस आला होता. त्याला पकडून आणून त्याच्याकडे नगदी नाणें मागूं लागले. तो ह्मणाला, माझ्याकडे हें कापड आहे. हें अजून मी मुळीं विकलें नाहीं. हें घेऊन मला सोडा. पण त्याचें तें ह्मणणें महाराजांला खरें न वाटून त्याचा उजवा हात छाटला; आणि त्याचें कापड महाराजांच्या लोकांनीं जाळून टाकलें. कारण असली अडगळ बरोबर वागविणें सोईचें नव्हतें. सोनें, रुपें व जवाहीर जेवढें सांपडे तेवढेंच ते लुटीत असत.

डच लोकांच्या वखारीजवळ वर सांगितलेला बहरजी भोरा याचा वाडा होता. ह्या व्यापाऱ्याची अपार संपत्ति होती असा सर्वत्र लौकिक होता. त्याचा वाडा महाराजांचे लोक एक सबंध अहोरात्र लुटीत होते. तेथून त्यांनीं २८ शेर मोठीं मोत्यें, हिरे, पाच, माणिक वगैरे पुष्कळ जवाहीर व अगणित द्रव्य लुटून नेलें असें ह्मणतात. तसाच इंग्रजांच्या वखारीपाशीं वर सांगितलेला हाजी सैयद बेग याचा वाडा व मोठमोठ्या वखारी होत्या, त्याच्या वाड्यांत शिरून त्यांनीं पुष्कळ द्रव्य लुटलें. ही ह्या वाड्याची लूट चालली असतां इंग्रजांच्या वखारींच्या लगत्यास असलेला दुसऱ्या एका व्यापाऱ्याचा वाडा लुटून त्यास आग लावून देण्याच्या बेतांत महाराजांचे लोक होते. ह्या त्यांच्या कृतीमुळें आपल्या वखारीला धोका आहे असें पाहून इंग्रज वखारवाल्यांचे कांहीं लोक त्यांस प्रतिबंध करावयास बाहेर पडले. त्यांची व महाराजांच्या लोकांची कांहीं वेळ चकमक होऊन ते तेथून निघून गेले. सैय्यद बेग त्या वेळीं आपला वाडा सोडून किल्ल्यावर जीव घेऊन पळाला होता. त्याच्या वाड्याच्या रक्षणार्थ इंग्रजांनीं आपले कांहीं लोक ठेवून दिले. त्यामुळें त्याच्या राहिलेल्या संपत्तीचा बचाव झाला असें ह्मणतात. सुरत येथील इंग्रज वखारवाल्यांचा मुख्य सर ऑक्झेन्डन यानें शिवाजीमहाराज सुरत शहर लुटावयास येत आहेत असें ऐकतांच आपल्या मत्तेचें रक्षण करावयाचें, ती सोडून पळून जावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. त्यानें स्वाली येथील आपल्या जहाजांवरचे खलाशी वगैरे मिळून एकंदर दीडशें युरोपीअन व साठ देशी शिपाई यांस बंदुकावगैरे देऊन सज्ज केलें, आणि तारवावरच्या तोफा आणून त्या आपल्या वखारीच्या आसपास माऱ्याच्या

जागा पाहून रोखून ठेविल्या. त्या अशा कीं, मराठे वखारीवर हल्ला करावयास आले तर त्यांनां तोफांच्या भडिमारामुळें पुढें येतां येऊं नये. त्यानें हे आपले लोक महाराज शहरापाशीं येण्यापूर्वीं चोहोंकडे फिरवून असें जाहिर केलें होतें कीं, मराठ्यांशीं टक्कर देण्याची आपली तयारी आहे. पुढें वर सांगितल्याप्रमाणें सैयद बेग याच्या घराचा इंग्रजांनीं बचाव करण्याचा घाट घातला आणि त्याचा वाडा लुटण्यास आपल्या लोकांना हरकत केली असें पाहून महाराजांस त्यांचा राग आला आणि त्यांनीं ऑक्झेन्डन यास सांगून पाठविलें कीं, आमच्याकडे तीन लाख रुपये पाठवून द्या अगर सैयद बेग याचा वाडा आह्मांस लुटूं द्या. दोहोंतली एकहि गोष्ट न कराल तर मी स्वतः तुमच्यावर चालून येऊन तुमच्या एकूणएक माणसाची कत्तल करीन." ह्या त्यांच्या निरोपास त्यानें असा जबाब पाठविला कीं, यांतली कोणतीहि गोष्ट करण्यास आह्मी तयार नाहीं. तुम्ही आमच्यावर वाटेल तेव्हां चालून या. ह्या त्याच्या धिटाईच्या जबाबावरून इंग्रजास शासन करावयास महाराज चुकले नसते; परंतु त्यांला माहीत होतें कीं, त्यांच्याशीं भांडण्याच्या नादास लागून आपले लोक खराब केल्यासारखी त्यांच्याकडून आपल्या लुटींत कांहीं फारशी भर पडणार नाहीं. शिवाय मोगलांची फौज तेथें येऊन पोंचण्यापूर्वी शहरांतून आपला पाय काढून मिळालेली मुबलक लूट सुरक्षितपणें आपल्या मुलखांत होईल तितकी लौकर न्यावी हें बरें. असा विचार त्यांच्या मनांत आला नसता तर त्यांना शेंदोनशें इंग्रजांचा समाचार घ्यावयाचें मुळीं कठीण गेलें नसतें. दुसरें असेंहि ह्मणावयाला हरकत नाहीं कीं, ह्या इंग्रजव्यापाऱ्यांना होतां होईतों आपण होऊन त्रास देऊं नये असें महाराजांना वाटत असे. याचें एक उदाहरण येथें देतोः महाराज सुरत शहरांत शिरले तेव्हां ॲन्टनी स्मिथ नांवाचा इस्टइन्डिआ कंपनीचा एक नोकर दच लोकांच्या जहाजांतून उतरून किनाऱ्यावर येत होता त्याला महाराजांच्या लोकांनीं पकडून कैद केलें. हा इंग्रज गृहस्थ मराठ्यांच्या छावणींत तीन दिवस इतर कैद्यांबरोबर बंदींत होता. तिसरे दिवशीं त्याचा एक हात छाटण्याचा हुकूम महाराजांनीं केला, तेव्हां तो हिंदुस्तानी भाषेंत ह्मणाला, माझा हात छाटण्याऐवजीं शिरच कापा. त्यावरून त्याच्या डोक्याची टोपी काढली. त्याचें उघडें डोकें पाहतांच तो इंग्रज आहे असें ओळखून महाराजांनीं त्याला मारूं नका ह्मणून सांगितलें; आणि त्याला ऑक्झेन्डन याच्याकडे कांहीं निरोप देऊन पाठविलें. ऑक्झेन्डन यानें त्याला उलट निरोप देऊन पाठविलें नाहीं. ह्या इंग्रज-

गृहस्थानें महाराजांच्या छावणींत घडणारा सगळा प्रकार प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिला होता. तो ह्मणतो कीं, महाराज एका तंबूंत वसत आणि पकडून आणलेल्या ज्या माणसांवर असा आरोप होई कीं, यांनीं आपलें द्रव्य लपवून ठेविलें आहे, दाखवित नाहींत, त्यांचे हात किंवा डोकीं तोडण्याचे हुकूम ते भराभर देत असत[1].

ह्या शहराची लूट चालविली असतां महाराजांनीं सर्वच लोकांस आपलें उग्र स्वरूप दाखविलें नाहीं असें एकदोन गोष्टींवरून दिसून येतें. एक गोष्ट अशी कीं, सुरतेस ह्या वेळीं रेवरेन्ड फादर आंब्रोज ह्या नांवाचा एक कापुशिअन पाद्री राहत असे. त्याचें घर कोणीं दाखविलें असतां महाराजांनीं त्याच्यावर हल्ला केला नाहीं. त्या वेळीं ते असें ह्मणाले कीं, हे पाद्री लोक पवित्र आचरणाचे असतात, त्यांस उपद्रव देणें बरोबर नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, त्या शहरांत मोहनदास पारख या नांवाचा एक दचलोकांचा दलाल होता. हा चांगला नीतिमान् असून मोठा धर्मशील होता. हा कांहीं वर्षांपूर्वीं मरण पावला असून त्याचें कुटुंब मागें होतें. ह्याच्या घरीं पुष्कळ संपत्ति आहे, असें लोकांनीं महाराजांला सांगितलें; परंतु त्या सत्पुरुषाची कीर्ति महाराजांस विदित झाल्यामुळें त्यांनीं त्याच्या घरास बिलकुल हात लाविला नाहीं.

ह्याप्रमाणें सुरतशहर लुटून झाल्यावर सगळी लूट थोकड्यांत भरून त्या घोड्यांवर लादून महाराज रायगडावर सुरक्षित येऊन पोंचले. त्यांस अटकाव करण्याचें धैर्य कोणाहि मोगलसरदारास झालें नाहीं. ह्या मोहिमेंत मिळालेल्या मालाचा हिशोब आकारून पाहतां साडे आठ कोटि होनांची रक्कम झाली असें ह्मणतात. ह्या मोहिमेंत मोगलांचीं व इतर सावकारांचीं पुष्कळ घोडीं आणिलीं होतीं, त्यांच्या डाव्या टिरीवर चौकडीचे डाग देऊन खूण केली, व तेवढ्या घोड्यांची नवी पागा केली. सुरतशहर लुटून आल्यावर त्यांनीं औरंगजेब बादशहास अशा आशयाचें पत्र पाठविलें कीं, "तुझा मामा शास्ताखान याला मीं शासन केलें. तुझ्या सुरतशहराची सुरत बिघडून टाकिली. हिंदुस्थान हिंदूंचें आहे, त्याजवर तुझा हक्क नाहीं. दक्षिणेवरहि तुझा हक्क नाहीं. ती निजामसरकाराची असून त्या सरकारचा मी वजीर आहें." ह्या पत्रास त्या बादशहाकडून कांहींएक उत्तर आलें नाहीं.

---

१ हा सगळा मजकूर मुख्यतः प्रो. सरकारांच्या पुस्तकाच्या आधारानें दिला आहे. तो अर्थात् त्यांनीं त्या वेळच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखांवरून जुळविला आहे.

असें सांगतात कीं, इनायतखानानें महाराजांचा दग्यानें खून करण्याचा घाट घालून एका इसमास सलोख्याचें बोलणें करण्याच्या मिषानें पाठवून त्यांचा खून करावयास सांगितलें. ह्या इसमानें महाराजांकडे जाऊन सुभेदाराकडच्या तहाच्या कांहीं अटी सांगितल्या. त्या ऐकून महाराज त्यास ह्मणाले: "तुझा धनी बायकोसारखा किल्ल्यांत लपून बसला आहे, त्याच्यासारख्या आह्मी बायका आहों काय, कीं त्याच्या असल्या अटी आह्मीं मान्य कराव्या त्या?" त्यावर तो माणूस ह्मणाला "आह्मी कांहीं बायका नाहीं." तुह्मांस आणखी कांहीं सांगावयाचें आहे असें बोलून तो लपवून आणलेला खंजीर चट्कन् बाहेर काढून महाराजांच्या उरांत खुपसावयाला धांवला. त्याबरोबर महाराजांजवळ नांगवी तरवार घेऊन एक शिलेदार उभा होता त्यानें त्याचा तो खंजीर धरलेला हात छाटून टाकला. तरी तो आवेशानें पुढें सरसावला असल्याकारणानें त्याच्या बुटक्या हाताचा महाराजांवर असा जोराचा आघात झाला कीं, ते व तो असे दोघेहि जमिनीवर पडले. त्या मारेकऱ्याला अर्थात् महाराजांच्या लोकांनीं छाटून पुरा केला; आणि त्या रागाच्या आवेशांत ते कैद करून आणलेल्या लोकांची कत्तल करूं लागले. इतक्यांत महाराजांनीं वर उठून त्यांस त्या क्रूर कृत्यापासून परावृत्त केलें.

महाराज सुरत शहर सोडून परत गेल्यावर सातआठ दिवसांनीं मोगलांचें सैन्य तेथें येऊन दाखल झालें. तोंपर्यंत महाराज परत येतील या धाकानें शहरांतून पळून गेलेले लोक परत आले नव्हते. ते आतां हळूहळू येऊं लागले. इनायतखान किल्ल्यांत लपून राहिला होता तो शहरांत आला तेव्हां लोकांनीं त्याची छीथू केली, व त्याला शेणमार केला. इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं ह्या वेळीं चांगली मर्दुमकी दाखविल्यावरून सर ऑक्झेन्डन याची सगळे लोक तारीफ करूं लागले. असें सांगतात कीं, इंग्रज लोकांच्या धैर्यशालीपणामुळें त्यांच्या वखारीच्या आसपासचा शहराचा बराच भाग शिवाजी महाराजांच्या हातून सुटला. मोगलसेनापति शहरांत आला तेव्हां सर ऑक्झेन्डन त्याच्या भेटीस गेला, आणि त्याच्या पुढें आपल्या हातची बंदूक ठेवून ह्मणाला: "मीं हें माझ्या हातचें शस्त्र आतां खालीं ठेविलें आहे; आतां ह्या शहराचें रक्षण करणें तुमच्याकडे आहे." तो सेनापति त्याची वाखाणणी करून ह्मणाला, 'तुह्मांला शिरपाव व घोडा देऊन तुमच्या कमरेला तरवार बांधून तुमचें गौरव करणें मला उचित आहे.' तो ह्मणाला: 'हा जामानिमा योद्ध्याला उचित आहे. मी कांहीं योद्धा नव्हें.

आह्मी व्यापारी आहों. आमच्या व्यापाराला सवलती तुमच्या बादशहाकडून मिळाव्या एवढीच आमची अपेक्षा आहे. औरंगजेबानें सुरतेंतील व्यापाऱ्यांचें हें असें भयंकर नुकसान झालें याबद्दल आपली सहानुभूति त्यांना सर्वांना आयात मालावर एक वर्षपर्यंत जकात माफ करून प्रगट केली; आणि इंग्रज व डच व्यापाऱ्यांनीं मर्दुमकी दाखविल्याबद्दल त्यांच्या मालावर एक टक्का जकात माफ केली.[1] इस्ट इन्डिआ कंपनीच्या व्यवस्थापकांनीं सर ऑक्झेन्डन यास ह्या शौर्याच्या कामगिरीबद्दल एक सुवर्णपदक दिलें.

सुरतेहून परत आल्यावर शहाजीराजे मरण पावल्याची अत्यंत शोकजनक वार्ता महाराजांस कळली. त्यामुळें त्यांचे कांहीं दिवस दुःखांत व पित्याचें और्ध्वदेहिक करण्यांत गेले. ह्या वेळीं महाराज सिंहगडावर होते. सर्व विधि आटोपल्यावर ते पुनः रायगडावर गेले. तेथें राहून आपल्या एकंदर कारभाराची व निरनिराळ्या खात्यांची सुव्यवस्था त्यांनीं लाविली. शहाजीराजे वारल्यावर त्यांनीं आपल्या नांवास राजे हा किताब जोडला, व आपल्या नांवाचें नाणें पाडलें.

ह्या वेळीं महाराज अमळ स्वस्थ होते तरी त्यांच्या लोकांचा मोगलांच्या मुलखांत सारखा धुमाकूळ सुरू होता. नेताजी पालकर आपल्या स्वारांनिशीं वर्षाचे आठ महिने मुलूखगिरी करून वर्षाकाळाच्या आरंभीं पुष्कळ लूट घेऊन परत येत असे. महाराजांचें आरमारहि स्वस्थ राहिलें नव्हतें. समुद्रांतून जाणारीं-येणारीं व्यापाऱ्यांचीं तारवें लुटून किंवा धरून आणण्याचा क्रम त्यांचा सर्व काळ चालू असे. मोगलांचीं जहाजें मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकऱ्यांस घेऊन जात, तीं पकडून श्रीमंत यात्रेकऱ्यांकडून ते दंड घेत असत. खुद्द महाराजांनीं नंतर लवकरच अहमदनगरावर हल्ला करून तेथील पेठ लुटली,व औरंगाबादेपर्यंतचा मुलूख पुनः लुटून उध्वस्त केला.

ह्याप्रमाणें महाराज इकडे गुंतले आहेत असें पाहून, पन्हाळ्यावर विजापूरसरकारचे दोन सरदार होते, त्यांनीं महाराजांशीं झालेला तह मोडून कोंकणपट्टी परत घेण्याचा मोठ्या जोराचा प्रयत्न केला. कित्येक ठाणीं त्यांनीं सर केलीं. ही त्यांची धामधूम कानीं येतांच महाराज अतिवेगानें त्या प्रांतांत येऊन दाखल झाले. इतक्या लवकर ते त्या मुलखांत येऊन पोंचतील असें त्या सरदारांस

---

१ प्रो. सरकार पृ. ११८. कोणी ह्मणतात कीं, औरंगजेबानें ह्या वेळीं इंग्रजांच्या मालावर अडीच टक्के जकात माफ केली.

वाटलें नव्हतें. त्यांनीं त्या सरदारांशीं सामना करून त्यांचा पराभव केला, व त्यांच्या हजारों सैनिकांची कत्तल उडविली. जवळजवळ सहा हजार लोक ह्या युद्धांत समरभूमीवर पतन पावले असा कारवार व विजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांचा लेख आहे[1]. (नवेंबर सन १६६४.)

विजापुरकरांच्या सरदारांचा वर सांगितल्याप्रमाणें पुरा पराभव करून ते पुनः सिंहगडावर लगबगीनें आले. कारण जुन्नर येथें मोगलांच्या सैन्याची छावणी होती तेथें आणखी लोक औरंगाबादेहून रवाना होऊन ते महाराजांच्या ताब्यांतील ठाण्यांवर हल्ले करण्याच्या तयारींत आहेत असें वर्तमान महाराजांच्या कानीं आलें होतें; परंतु महाराज पुनः सिंहगडावर येऊन दाखल झाले असें पाहून मोगलांनीं आपली हालचाल बंद केली.

ह्याप्रमाणें मोगल जागच्याजागीं स्वस्थ बसले असें पाहून महाराजांनीं आपले कांहीं स्वार कृष्णानदीच्या दक्षिणेस विजापूरकरांच्या मुलखांत लुटालूट करावयासाठीं रवाना केले. असें सांगतात कीं, महाराजांच्या तीनशें घोडेस्वारांनीं स. १६६४ सालच्या दिसेंबर महिन्यांत हुबळी शहरावर घाला घालून तें यथेच्छ लुटलें. शहरांतले लोक पळून गेले. मराठे शहर लुटून परत गेल्यावर कित्येक दिवस ते पुनः स्वस्थानीं आले नाहींत. ह्या शहराची लूट करावयास रुस्तमजमानाच्या[2] लोकांनीं मराठ्यांस मदत केली असा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा त्या

---

१ ह्या लढाईंत महाराजांचा पराभव होऊन ते एका किल्ल्यांत पळून गेले, आणि तेथें त्यांस मुसलमान सरदारांनीं घेरलें असें इंग्रज व्यापारी ह्मणतात. परंतु मराठी बखरकार ह्मणतात कीं, महाराजांनीं त्यांचा पराभव केला. बसातीन–इ–सलातिन नामक बखरींत ह्या लढाईच्या संबंधानें असा उल्लेख आहे कीं, औरंगजेबानें महाराजांवर जयसिंगास पाठविण्याची तयारी करून, अदिलशहाकडे वकील पाठवून त्याला शिवाजीवर दक्षिणेकडून स्वारी करावयास सांगितल्यावरून त्यानें जयसिंग दक्षिणेंत येऊन पोंचण्यापूर्वींच खवासखानास मोठें सैन्य देऊन महाराजांवर पाठविलें. तो आपणांवर चालून येत आहे असें कळतांच महाराजांनीं त्याला एका अडचणीच्या ठिकाणीं गांठून अगदीं जेर केलें. ह्या युद्धांत मुसलमानांचे तीनचार सरदार पडले. हा असा आपला मोड होतो असें पाहून खवासखान जिवावर उदार होऊन, हातीं तरवार घेऊन रणकंदनांत घुसला. हें त्याचें धाडस पाहून त्याचे लोक त्याच्या मागून मराठ्यांवर तुटून पडले, आणि महाराज पराभव पावून पळून गेले.

२ मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें रुस्तमजमान यानें मोगलांस भुलथाप देऊन नेताजी पालकरास त्यांच्या तावडींतून सोडविलें; ह्या त्याच्या गुन्ह्यास्तव अदिलशहानें त्याला आपल्या नोकरींतून दूर केलें होतें.

वेळचा लेख आहे. हुबळीशिवाय आणखी बरींच शहरें महाराजांच्या लोकांनीं लुटलीं. हा असा त्यांस तिकडून शह देऊन इकडून त्या सरकाराचीं बासिलोर वगैरे धनाढ्य शहरें स्वतः जाऊन लुटण्याचा बेत त्यांनीं केला. बासिलोरशहरास जलमार्गानें जाण्याचें ठरवून मालवणास सिंधुदुर्गापाशीं आपलें मोठें आरमार महाराजांनीं सज्ज करावयास लाविलें.[१] हा आपला बेत अगदीं गुप्त ठेवण्यासाठीं त्यांनीं बाहेर अशी बातमी पसरविली कीं, मोगलांच्या जुन्नर येथील छावणीवर हल्ला करण्याच्या तयारीनें आपण चाललों आहों. अशी गुलकावणी दाखवून ते एकाएकीं मालवणास प्राप्त झाले आणि जहाजांत बसून गोव्यावरून बासिलोर-शहरास[२] गेले. (फेब्रुवारी स. १६६५). त्या शहरापाशीं पोंचून सूर्योदयाच्या सुमारास ते शहरांत शिरले. तेथले लोक अर्थात् अगदीं बेसावध होते. समुद्रांतून कोणी शत्रु आपल्या शहरावर चालून येईल हें त्यांच्या ध्यानींमनींहि नव्हतें. एक दिवस तेथें राहून त्यांनीं सगळें शहर लुटून फस्त केलें. सुरत शहराप्रमाणेंच ह्या शहरांत पुष्कळ लूट मिळाली असें ह्मणतात. लुटीचा एकंदर ऐवज दोनतीन कोटींचा होता.

हें शहर लुटल्यावर तेथून पुढें कूच करून कडवाल, सिद्धेश्वर, मिर्जान, अंकोला, कोद्रें, हुमाऊद वगैरे ठिकाणें त्यांनीं सर करून तेथें आपला अंमल बसविला; त्यांनीं गोकर्णमहाबळेश्वर हस्तगत करून तेथल्या देवस्थानाचें दर्शन घेतलें व तेथें पुष्कळ दानधर्म केला. शिवाप्पा नाईक[३] नामेंकरून एक जहागीरदार बेदनूरप्रांतांत स्वतंत्र होऊन बसला होता. त्याला तिकडे जाण्यापूर्वी महाराजांनीं असा निरोप पाठविला होता कीं, तुह्मीं आह्मांस प्रतिवर्षीं कांहीं पेशखुष देऊं करून तुमचा वकील आमच्याकडे ठेवावा. ह्यास त्या मगरूर राजानें असा जबाब दिला होता कीं, आह्मांकडून पेशखुष घेण्याची तुह्मांस ताकद असल्यास तें येऊन घ्या. हा

१ ह्या वेळीं त्यांनीं ८५ साधारण जहाजें व तीन मोठीं जहाजें सज्ज करविलीं असें ह्मणतात. (प्रो. सरकार पृ० ३०८)

२ ह्या शहराचें नांव कांहीं बखरींत बसनूर असें आहे. शि. दि. यांत याचें नांव हरहसनूर असें आहे. रायरीच्या बखरींत नुसतें हसनूर असें आहे. प्रो. सरकार याचें नांव बसरूर असें देतात.

३ पारशी बखरींत याचें नांव भद्राप्पा असें दिलें आहे. ह्या राजास स. १६६३ त अदिलशहानें आपला अंकित केलें असून तो त्याच वर्षीं मरण पावला असें इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून दिसून येतें. परंतु तो स. १६७० त मृत्यु पावला असा इतरत्र उल्लेख आहे.

उद्दामपणाचा जवाब महाराजास सहन झाला नाहीं. पुढें तिकडील प्रांतांत वर सांगितल्याप्रमाणें स्वारी करून एकएक ठाणें ते सर करीत चालले, तेव्हां तो नाईक अगदीं घाबरून गेला. त्यानें आपला वकील तत्काळ महाराजांकडे पाठविला. त्याच्याबरोबर त्यांस मोठा उंची पोषाख व एक लाख रुपयांचें जवाहीर त्यानें नजर पाठविलें. ह्याप्रमाणें अतिशयित नम्रता व स्नेहभाव दाखवून तो स्वतः महाराजांच्या भेटीस आला, आणि त्यानें त्यांच्यापाशीं असा करार केला कीं, आपण दरसाल तीन लक्ष रुपये खंडणीदाखल देत जाऊं. ह्या त्याच्या करारानें व नम्रतेनें महाराज खुष झाले, व त्यास अभय देऊन त्यांनीं त्याच्यापाशीं उमाजीपंतास वकील ह्मणून ठेविलें. ह्या वेळीं सोमराणीचें ठाणें एका जमेदाराच्या हवालीं होतें तें त्यानें महाराजांच्या स्वाधीन केलें.

गोकर्णास आल्यावर महाराजांनीं फक्त बारा जहाजें ठेवून बाकीचें आरमार परत पाठविलें; व चार हजार लोकांसह पुढें कूच करून आणखी कित्येक व्यापाराचीं शहरें लुटून ते कारवारास आले. ते तिकडे येत आहेत असें ऐकून तेथल्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं आपली सगळी रोकड व इतर वाहून नेण्यासारखी चीजवस्त तेथल्या नदींत मस्कतच्या इमामाचें लहानसें गलबत होतें त्यांत नेऊन भरली, आणि आपणहि त्यांत जाऊन राहिले. त्या शहरांत त्या वेळीं शेरखान आपल्या पांचशें लोकांसह अवचित आला होता. त्यानें महाराजांस सांगून पाठविलें कीं, तुह्मी शहरांत प्रवेश करावयास याल तर आह्मी त्याचें रक्षण करण्यास बिलकुल कसूर करणार नाहीं. महाराजांनीं काळा नदीच्या मुखाशीं आपल्या सैन्याचा तळ देऊन शेरखानास असा निरोप पाठविला कीं, इंग्रज लोक आमचे कट्टे दुस्मान आहेत. त्यांचा मला सूड घ्यावयाचा आहे. शेरखानानें हा त्यांचा निरोप इंग्रज व्यापाऱ्यांस कळविला तेव्हां त्यांनीं असें सांगून पाठविलें कीं, आमच्याकडून तुह्मांस द्रव्याच्या ऐवजीं दारूगोळ्यांची बिदागी मिळेल. हें ऐकून महाराज पराकाष्ठेचे संतापले आणि त्यांनीं इंग्रजांस पकडल्यावांचून जावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. हा त्यांचा बेत ऐकून शेरखानानें कारवारच्या सगळ्या व्यापाऱ्यांकडून कांहीं द्रव्य घेऊन व इंग्रजांकडून एकशें बारा पौंड घेऊन ते महाराजांस दिले. ते हातीं पडल्यावर ते तेथून निघून गेले. कारवाराजवळ असतां जयसिंग दक्षिणेंत येऊन आपल्या मुलखावर स्वारी करण्याच्या बेतांत आहे, असें वर्तमान महाराजांच्या कानीं पडतांच ते वर सांगितल्याप्रमाणें कारवारच्या व्यापाऱ्यांकडून जें कांहीं द्रव्य

मिळालें तेवढ्यानें समाधान मानून ते स्वराज्यांत परत जावयास निघाले. त्यांनीं आपलें सारें लष्कर खुषकीच्या मार्गानें रवाना केलें, व आपण स्वतः एका मोठ्या पालांत बसून जलमार्गानें निघाले. मनांत कीं, अनुकूळ वारा लागल्यास कोंकणच्या किनाऱ्यावर लवकर जाऊन पोहंचतां येऊन तिकडे शिद्दीची हालचाल काय आहे तें लागलीच कळेल. परंतु वारा प्रतिकूळ लागून जहाजें चालतनाशीं झालीं. त्यामुळें त्यांस बरेच दिवस पाण्यांत खोळंबून राहावें लागलें. अशा रीतीनें अफाट समुद्रांत रखडत राहिल्यानें आपल्या राज्यांतील हालहवाल व शत्रूंची हालचाल कांहींएक कळतनाशी होते हें कांहीं ठीक नव्हे, असा विचार करून महाराज पुनः कधीं आरमार घेऊन जलमार्गानें मोहिमेस गेले नाहींत. कारण उघडच आहे कीं, ज्या पुरुषास क्षणभर स्वस्थ बसवत नसे, व प्रत्येक दिवशीं हेरांच्या व वार्तिकांच्या द्वारें चोहोंकडची माहिती कळल्यावांचून चैन पडत नसे, त्यास दिवसांचे दिवस पाण्यांत डुंबत राहून जमिनीवरील माहिती मुळींच कळण्याचा मार्ग नसावा हें कसें आवडेल ?

---

१ ह्या त्यांच्या पराक्रमांचें वर्णन करितांनां इंग्रजव्यापाऱ्यांनां महाराजांच्या रणवेगाचा अत्यंत अचंबा वाटून ते असें लिहितात कीं, शिवाजीमहाराजांचा देह वायुरूप असून त्याला पंख असावे असें ज्याला त्याला वाटूं लागलें आहे. कारण ते कोणत्या वेळीं कोठें प्रगट होतील याचा कांहींच नेम नाहीं. ते आज एका जागीं आहेत तर उद्यां दूर कोठें गेल्याची बातमी येते. ज्या ठिकाणीं कडेकोट बंदोबस्त असतो त्यावर हल्ला करून आपल्या लोकांची खराबी करावयास ते कधींहि उद्युक्त होत नाहींत. ज्या शहरांस व गांवांस तटबंदी वगैरे कांहीं नाहीं व जेथें लष्करी बंदोबस्त वगैरे फारसा नाहीं अशाच ठिकाणांवर ते हल्ला करून तीं लुटतात. त्यांच्या ठायीं उद्योगशीलता, श्रमसहिष्णुता, जोम व चपलता हीं विलक्षण आहेत असें जो तो बोलत असतो. (प्रो. सरकार पृष्ठ ११९). दक्षिण कोंकण व उत्तर कानडा प्रांतांतील त्यांच्या मोहिमांसंबंधानें ह्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं आणखी असें लिहून ठेविलें आहे कीं, दक्षिणेंत व सगळ्या दक्षिण किनाऱ्यावरील प्रांतांत सारख्या लढाया सुरू आहेत. येथले राजे परस्परांशीं सारखे भांडत आहेत. शिवाजीचा जिकडेतिकडे विजय होत आहे. त्याला आवरण्याचा आवांका कोणालाहि नाहीं. त्याचा सगळ्या लहानमोठ्या राजांना पराकाष्ठेचा धाक वाटत आहे. (प्रो. सरकार पृ. ३०६)

भाग अठरावा.

मिर्झाराजा जयसिंग याची स्वारी.

१६६५–६६

दक्षिणेकडील मोहिमेवर असतां जयपूरचा मिर्झाराजा जयसिंग व दिलेरखान अशा दोन सरदारांस बरोबर मोठें सैन्य आणि युद्धोपयोगी सामान व सरंजाम मुबलक देऊन औरंगजेबानें आपलें पारिपत्य करण्यास रवाना केल्याचें कळतांच महाराज मोठ्या त्वरेनें रायगडावर येऊन दाखल झाले. शास्ताखानाचा मोड होऊन तो परत गेल्यावर व यशवंतसिंग हतपराक्रम होऊन जागच्या जागीं स्वस्थ बसल्यावर महाराजांवर औरंगजेब अतिशयित रुष्ट झाला असून त्यांचा नाश करण्याचा पुनः प्रयत्न करण्याचें त्यानें इतकें लांबणीवर टाकिलें याचें मुख्य कारण असें होतें कीं, त्याला ह्या वेळीं स्वतांचीच सुरक्षितता वाटत नव्हती. त्यानें आपल्या बापास कैदेंत टाकून व भावांस खडे चारून गादी बळकाविली असल्याकारणानें त्याच्यावर केव्हां कोणता प्रसंग येईल याचा नेम नव्हता. मोअझिम यास दक्षिणेंतील सुभ्यावर त्यानें पाठविलें होतें, पण त्याच्या हवालीं मोठी फौज करून त्यास शिवाजीमहाराजांबरोबर युद्ध करावयास सांगावें तर तो काय करील याचा नेम नव्हता. कारण जसें आपण आपल्या बापाशीं वर्तन केलें तसेंच आपला मुलगा आपल्याशीं करण्यास चुकणार नाहीं अशी औरंगजेबाला नेहमीं भीति असे. यास्तव त्यानें असा बेत केला होता कीं, उत्तरेकडे एकंदर स्थिरस्थावर झाल्यावर व आपली सत्ता निर्वेधपणें स्थापित झाल्यावर दक्षिणेवर आपण स्वतः मोठ्या सैन्यानिशीं स्वारी करून शिवाजीमहाराजांचा व विजापूरच्या अदिलशाहीचा एकदम नाश करून टाकावयाचा. शिवाजीमहाराजांनीं शास्ताखानाला अवचित गांठून घाबरा केला तरी त्यांत त्यांनीं कांहीं पुरुषार्थ केला नाहीं; विजापूरसरकारास ते भारी झाले होते तें तरी त्या सरकारच्या दुर्बलतेमुळें संभविलें; खरें म्हटलें असतां ते आपल्यापुढें केवळ कःपदार्थ आहेत; त्यांला चिरडून टाकण्यास उशीर लागणार

नाहीं, असें औरंगजेबाला वाटत होतें. तो महाराजांला 'पहाडका चुवा' ह्मणत असे. महाराजांच्या वास्तविक सामर्थ्याची ही अशी कल्पना औरंगजेबाच्या मनांत बरेच दिवस वागत होती.

महाराजांनीं मोगलांच्या मुलखांत सारखा धुमाकूळ उडवून देऊन बरींच ठाणीं सर केलीं, सुरतशहर लुटलें, आपल्या नांवास राजा हें पद जोडून आपल्या नांवाचें नाणें पाडलें, इत्यादि गोष्टींनीं औरंगजेबास त्यांचा विशेषच राग आला होता. त्यांत आणखी त्यांनीं आरमार तयार करून मक्केस जाणाऱ्या मोगल व मुसलमान यात्रेकरूंचीं जहाजें पकडून लुटण्याचा धुमधडका चालविला, तेव्हां आपल्या धर्माविरुद्ध अशी आगळीक करणाऱ्या काफराचा एकदम नाश करून टाकावा असा निश्चय करून त्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें मिर्झाराजा जयसिंग व दिलेरखान यांस बरोबर मोठी फौज देऊन रवाना केलें[1]. आतां, हे असे दोन सरदार पाठविण्यांत औरंगजेबाचा मतलब अर्थात् असा होता कीं, त्यांपैकीं एक कोणी फितूर झाला तर दुसरा तरी आपल्याशीं इमानानें वागेल. कारण शिवाजीमहाराज शत्रूच्या सरदारांस फितूर करण्याच्या कलेंत मोठे प्रवीण होते हें त्याला कळून आलें होतें. दिलेरखानास औरंगजेबानें असा कानमंत्र दिला होता कीं, 'जयसिंग हिंदू असल्याकारणानें तो शिवाजीमहाराजांशीं मिलाफी होऊन कांहीं फितवाफितवी करील तर ती त्यास करूं देऊं नको; सावध राहून बारीक बातमी ठेव व दगा खाऊं नको. खरें ह्मटलें असतां ह्या दोन्ही सरदारांवर औरंगजेबाचा इतबार नव्हता. परंतु तूर्त दक्षिणेंतील शत्रूस कमकुवत करण्याच्या कामीं त्यांचा उपयोग होईल असें समजून त्यांस त्यानें रवाना केलें होतें.

ह्या कामीं अदिलशहाची मदत मिळावी ह्या इरायानें औरंगजेबानें एका वकिलासमागमें त्या सरकारास पुढील आशयाचें पत्र पाठविलें: " शिवाजी फार दंगा करून फंदफितूर व बंड करीत आहे, मुसलमानांस फार पीडा देत आहे, व सर्व रयतेस अत्यंत दुःख देऊन उपद्रव करण्यास मागेंपुढें पाहत नाहीं. याकरितां त्याचें पारिपत्य करण्याविषयीं ढिलाई करून चालढकल केल्यास मुसलमानी राज्य बुडून जाईल. याकरितां सर्व मुसलमानांस व आह्मां उभयतां मुसलमान बादशहांस ह्या सर्व फंदफितुरीचें व बंडाचें मूळ कारण जो शिवाजी

१ ह्या सरदारांबरोबर आणखी दाऊद खान, राजारायसिंग, राजासुजनसिंग बुंदेले, किरतसिंग (हा जयसिंगाचा मुलगा), मुल्ला याहियन वैती (पूर्वींचा विजापूरकरांचा सरदार) वगैरे इतर सरदार होते असें प्रो. सरकार ह्मणतात. (पृ. १२०)

त्याचा समूळ नाश करून गोरगरीब रयतेस त्याच्या जाचांतून सोडविणें प्राप्त आहे. याविषयीं यत्न करण्यास यत्किंचित्हि आळस करून उपयोग नाहीं. यास्तव आमची मनीषा अशी आहे कीं, इकडून त्या खराब शिवाजीच्या पारिपत्यावर मोठे शूर योद्धे व शिपाई रवाना होत आहेत, असेच आपणांकडूनहि रवाना व्हावे, आणि उभयतांनीं त्या शिवरूपी सर्पाचें मस्तक फोडून त्याच्या गैररहा वागणुकीचा सूड घ्यावा. या सर्व फंदफितुरीचा कांटा मार्गांतून उपटून काढावा. असें केल्याशिवाय तो कधींहि वठणीस यावयाचा नाहीं; आणि हा जबरदस्त उपद्रव देऊं पाहणारा कांटा फार वळावला नाहीं तोंच काढून टाकल्याशिवाय स्वस्थता प्राप्त होणार नाहीं. हें आपणांस पसंत पडल्यास आपण व आह्मी ह्या उभयतां बादशहांमध्यें साफी व मित्रता राहील; कांहीं एक कपट किंवा वैर राहणार नाहीं." हा औरंगजेबाचा निरोप पसंत वाटून अदिलशहानें मदत करण्याचें वचन दिलें; व त्यानें खवासखानाला महाराजांवर जंगी फौजेनिशीं पाठविलें. ह्या सरदारास महाराजांनीं बिकट ठिकाणीं गांठून त्याशीं मोठ्या निकराचा सामना केला, व त्याचा पराभव करून त्यास विजापुराकडे पिटाळून लाविलें. हें मागल्या भागांत सांगितलें आहे.

मिर्झाराजा जयसिंग व दिलेरखान यांस दक्षिणेंत पाठविलें तेव्हां मोअझिम व यशवंतसिंग यांस दिल्लीस परत जावें लागलें. त्यांस परत बोलाविण्याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, त्यांच्या हातून कांहींच पराक्रम झाला नव्हता; शिवाजी महाराजांस दाबांत ठेवण्याचा वकूब त्यांच्यांत मुळींच नव्हता; व ते कदाचित् शिवाजीमहाराजांशीं मिलाफी होऊन त्यांस हवा तसा धुडगूस घालूं देत असावे, असाहि वहीम त्या बादशहास आला असावा. ह्या नवीन पाठविलेल्या सरदारांस औरंगाबादेचा सुभा सांगून मुख्य दोन कामगिऱ्या सांगितल्या होत्या. एक अशी कीं, त्यांनीं शिवाजीमहाराजांचा नायनाट करावा; व दुसरीं अशी कीं, विजापूर सरकाराकडून खंडणी वेळच्या वेळीं पोंचत नसे ती त्यांच्याकडून वसूल करावी, व त्यांनीं पुनः मोगलांशीं विरोध प्रगट केला होता, यास्तव शिवाजीमहाराजांचा समाचार घेतल्यावर त्या सरकाराचें पारिपत्य करावें.

जयसिंग मोठ्या जय्यत फौजेनिशीं महाराजांचें पारिपत्य करावयास दक्षिणेंत मोठ्या उत्साहानें आला खरा, परंतु महाराजांचे पराक्रम त्याच्या कानीं वेळोवेळां गेले होते आणि त्यांची युक्तिमत्ता, साहस, शौर्य व धमक अप्रतिम असून

१ मोडककृत अदिलशाहीचा इतिहास पृ. २१२

त्यांच्या पदरचे लोक हातावर शिर घेऊन लढण्यास सर्वदा तयार असत, हें त्यास चांगलें कळून आलें होतें. अशा प्रतापशाली पुरुषाशीं सामना करण्याचें काम कांहीं सोपें नव्हतें हें तो जाणून होता. यास्तव आपली मोहीम कशी यशस्वी करावी या चिंतेंत तो रात्रंदिवस पडला होता असें त्या वेळीं त्यानें औरंगजेबास पाठविलेल्या पत्रांवरून दिसून येतें. त्यानें ह्या वेळीं महाराजांच्या सगळ्या शत्रूंस उठवून त्यांच्यावर चोहोंकडून एकदम गिल्ला करविण्याचें योजिलें. त्यानें विजापूरकरांस असें आमिष दाखविलें कीं, ते शिवाजीमहाराजांवर दक्षिणेकडून फौज पाठवून त्यांस हैराण करितील तर त्या सरकाराला मोगलबादशहाला जी खंडणी प्रतिवर्षीं द्यावी लागत असे ती बरीच कमी करण्यांत येईल. शिवाय बादशहाची त्या सरकारावरची वक्रदृष्टि नाहींशी होईल. त्यानें फ्रान्सिस व डिक अशा दोन युरोपिअन गृहस्थांच्या हातीं युरोपिअन व्यापाऱ्यांच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील निरनिराळ्या ठाण्यांच्या प्रमुखांस अशीं पत्रें पाठविलीं कीं, शिवाजीच्या पारिपत्यासाठीं बादशाही फौज दक्षिणेंत आली आहे तिला तुह्मीं मदत करावी. शिवाजीनें आरमार तयार करून पश्चिम किनारा सगळा काबीज करण्याचा क्रम चालविला आहे, तरी त्याच्या आरमारास साधेल तेवढा शह द्यावा. असेंच पत्र त्यानें जंजिऱ्याच्या शिद्दीला लिहिलें; आणि औरंगजेबास असें लिहून कळविलें कीं, गुजराथेकडून बादशाही आरमार दक्षिणेकडे येऊन शिवाजीच्या आरमारावर हल्ला करावयाची ही संधि उत्तम आहे. दक्षिणेंतील ज्या ज्या मराठे सरदारांशीं व राजांशीं महाराजांनीं विरोध केला होता त्यांस महाराजांवर उठविण्यासाठीं जयसिंगानें कांहीं ब्राह्मण वकील चोहोंकडे पाठविले. त्यानें कर्नाटकांतल्या जहागिरदारांस व राजांसहि पत्रें पाठवून बादशाही फौजेस येऊन मिळावें व विजापूरकरांस व शिवाजीमहाराजांस शह द्यावा असें सांगितलें. ह्या त्याच्या पत्रांवरून बेदनूरचा शिवप्पा नाईक व बसवपट्टनचा जहागिरदार हे आपल्या लोकांनिशीं जयसिंगाच्या मदतीस गेले. जव्हारच्या राजानें जयसिंगाकडे आपला वकील पाठवून बादशहाची मोहीम यशस्वी होण्यासाठीं मदत करण्याचें अभिवचन दिलें. त्यावरून जयसिंगानें त्या राजाला असें सांगून पाठविलें कीं, तुम्ही आपल्या भावाबरोबर किंवा मुलाबरोबर आपले लोक देऊन इकडे पाठवावे ह्मणजे तुह्मांस बादशहाकडून मोठी मनसब देववितों. जावळीच्या मोऱ्याचे दोघे मुलगे बाजी आणि अंबाजी यांनीं जयसिंगाकडे एक ब्राह्मण पाठवून असें कळविलें कीं, आह्मांस द्रव्याचें साहाय्य देऊन मोगलांच्या छावणीपर्यंत सुरक्षितपणें

न्याल तर तुमच्या लष्करांत नोकरीस राहण्याची आमची तयारी आहे. त्याप्रमाणें त्यांस जयसिंगानें आपल्याकडे आणविलें. त्यांच्याबरोबर आणखी माणकोजी धनगर गेला. अफझुलखानाचा मुलगा फाझलखान आपल्या बापाच्या मृत्यूबद्दल शिवाजीमहाराजांचा सूड उगविण्यास एकसारखा पाहत होता, तो जयसिंगाला जाऊन मिळाला. कल्याणप्रांताच्या उत्तरेस कित्येक कोळी राजे होते ते जयसिंगाच्या तोफखान्यावर एक युरोपिअन होता त्याच्या मध्यस्थीनें मोगलांस जाऊन मिळाले. जयसिंगानें महाराजांच्या पदरच्याहि कांहीं अंमलदारांस द्रव्याची व मोठ्या हुद्याची लालूच दाखवून फितविण्याची खटपट केली. तीमुळें पुरंदर किल्ल्यापाशीं महाराजांचे तीन हजार घोडदळ होतें त्यावरील अंमलदार आत्माजी व कहर कोळी यांनीं जयसिंगाकडे आपला माणूस पाठवून महाराजांस सोडून मोगलांकडे येण्याची आपली तयारी आहे असें कळविलें. सुपेंपरगण्याच्या मूळच्या जहागीरदाराचे दोन वंशज राम व हनुमंत हे चांदाच्या राजाचे सरदार होते त्यांना तिकडील मुलखाची चांगली माहिती असल्याकारणानें जयसिंगानें त्यांस आपल्याकडे बोलावून घेतलें. ब्राह्मण हेर पाठवून महाराजांच्या संबंधानें ज्यांच्या मनांत द्वेष किंवा मत्सर होता त्या सर्वांस वर सांगितल्याप्रमाणें जयसिंगानें आपल्या पक्षाचे करून घेतलें[१].

हे दोघे सरदार स. १६६५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत दिल्लीहून निघून नर्मदा नदी उतरून अलीकडे आले. महाराजांस त्यांच्या स्वारीची खबर मिळतांच परत लौकर यावयास मिळावें ह्या हेतूनें ते जलमार्गानें येत असतां त्यांचा प्रतिकूल वाऱ्यामुळें कसा खोळंबा झाला तें मागल्या भागांत सांगितलें आहे. ह्या मोगलसरदारांनीं प्रथम औरंगाबादेस जाऊन सुभ्याची व्यवस्था लाविली, व नंतर ते महाराजांच्या मुलखांत शिरले. जयसिंगानें सासवडास आपल्या सैन्याची छावणी केली. कारण हें ठिकाण महाराजांच्या ताब्यांतल्या मुख्यमुख्य किल्ल्यांच्या व प्रांतांच्या बहुतेक मध्यभागीं असून तेथून हव्या त्या दिशेस आपले लोक सहज पाठवितां येतील असें त्याला आढळून आलें होतें. शिवाय येथून विजापूरकरांच्या मुलखावर स्वारी करावयास सोपें असून तिकडून महाराजांना साहाय्य आलें असतां त्यास अटकाव करितां येण्याजोगा होता. सासवडास सैन्याचा

---

१ हा मजकूर प्रो. सरकार यांच्या ग्रंथांतून घेतला आहे. जयसिंगानें औरंगजेबास छावणींतून वेळोवेळां पाठविलेल्या पत्रांच्या आधारानें हा त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत नमूद केला आहे. पृ. १२५, १२६ व १२७

तळ देऊन त्यानें पुरंदर किल्ला काबीज करण्याचा बेत केला. त्यानें पुण्यास बरेच लोक ठेवून दिले. लोहगडासमोर त्यानें ठाणें करून तेथें ३००० लोक ठेवून त्यांस तिकडून महाराजांचे लोक येऊं देऊं नये किंवा जुन्नराकडे त्यांस जाऊं देऊं नये असें सांगितलें. कुतुबखान याच्या हाताखालीं सात हजार घोडदळ देऊन पैनघाटापासून जुन्नरापर्यंतचा रस्ता राखावयास ठेविलें. तळेगांवाच्या रस्त्यानें मराठ्यांनीं मोगली अंमलांतल्या मुलखावर हल्ला करूं नये ह्मणून तिकडेहि त्यानें जागोजाग ठाणीं केलीं. पुणें व आसपासचा प्रांत महाराजांच्या हातीं जाऊं नये ह्मणून इतिशामखानाला त्यानें चार हजार घोडेस्वारांनिशीं पुण्यास ठेविलें. लोहगड व पुणें यांच्या दरम्यान दोन हजार घोडदळ त्यानें ठेवून दिलें. शिरवळच्या ठाण्यावर ३००० घोडदळ ठेवून दक्षिणेकडून पुरंदर किल्ल्यास कुमक पोंचू न देण्याची व्यवस्था त्यानें केली. ही कामगिरी सय्यद अबदुल अझिज यास सांगितली असून त्याच्याबरोबर बाजीचंद्र मोरे, अंबाजी गोविंदराव व माणकोजी धनगर हे होते. सुपें येथें मजबूत ठाणें करून पुष्कळ लोक त्यानें ठेवून दिले. ह्याप्रमाणें चोहोंकडून कडेकोट बंदोवस्त करून जयसिंग ता. १४ मार्च स. १६६५ रोजीं पुण्याहून निघाला. सासवडाजवळ आल्यावर त्यानें दिलेरखानास तोफा वगैरे सामुग्री देऊन पुरंदराकडे पाठविलें. आणि पुणें व सासवड यांच्या दरम्यान कांहीं लोक ठेवून दिले. दिलेरखान पुरंदराजवळ आला तेव्हां महाराजांच्या कांहीं लोकांनीं त्याच्यावर हल्ला केला पण त्यांचें कांहींएक चाललें नाहीं. दिलेरखान पुरंदरापाशीं पोंचल्यावर जयसिंगानें त्याच्या मदतीस आणखी तीन हजार लोक व वेढा घालण्यास लागणारी मुबलक सामुग्री रवाना केली; आणि आपल्या जवळच्या सैन्याचा तळ सासवड व पुरंदर यांच्या दरम्यान देऊन स्वतः सिंहगडास वेढा घातला. शिवाय त्यानें सहासात हजार स्वार राजगड, सिंहगड, रोहिडा वगैरे किल्ल्यांच्या आसपासचा सगळा प्रांत लुटून, जाळून पोळून बेचिराख करण्यासाठीं पाठविले. त्यांनीं शेंकडो गांव लुटून जाळून उध्वस्त केले. हजारो गुरें व शेतकरी धरून आणण्याचा सपाटा त्यांनीं सुरू केला. ह्या कामगिरीवर जयसिंगानें दाऊदखान वगैरे सरदारांस[१] नेमिलें. ह्या टोळ्यांच्या व महाराजांच्या

---

१ हे सरदार शिवाजी महाराजांस अनुकूल झाल्याचा वहीम जयसिंगास ह्या वेळीं आला होता. कारण त्यांनीं महाराजांच्या लोकांच्या हालचालीवर करडी नजर न ठेवल्यामुळें त्यांस पुरंदर किल्ल्यावर कुमक वगैरे पोंचती करावयास व मोगल सैन्यावर हल्ले करावयास चांगलें फावलें होतें. शिवाय कुतुबखान वारंवार असें ह्मणे कीं,

लोकांच्या दररोज चकमकी झडूं लागल्या. त्यांपैकीं चिंचवडाजवळ झालेल्या एका चकमकीचें थोडेंसें विशेष वर्णन यवनी बखरींत आढळतें. महाराजांचे पांचशें घोडेस्वार व एकहजार पायदळ लोहगडाकडून पुण्याकडे चालून येत आहे असें कळतांच जयसिंगानें त्यांवर दोन सरदार मोठें सैन्य देऊन पाठवून त्यांचा मोड केला.[१]

इकडे महाराज किनाऱ्यास लागून तत्काळ रायगडावर येऊन पोहंचले, व प्राप्त झालेल्या प्रबल शत्रूशीं कोणत्या रीतीनें सामना करावा याविषयीं मसलत करण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या मुख्यमुख्य सरदारांस रायगडावर बोलाविलें. ह्या वेळीं नेताजी पालकरावर महाराजांची इतराजी झाली. कारण शत्रु आपल्या मुलखांत चालून आला तेव्हां त्याच्यावर नजर ठेवून त्यास साधेल तेवढा त्रास द्यावा हें त्याचें काम असतां तो आपल्या स्वारांसह लांबच्या प्रांतांत निघून गेला होता. कोणी ह्मणतात कीं, त्यास जयसिंगानें अवदानें चारल्यावरून त्यानें आपल्या कामाची अशी हेळसांड केली.[२] महाराजांनीं त्याला तत्काळ परत येण्याविषयीं हुकूम पाठविला. तरी तो लागलाच परत आला नाहीं. त्यामुळें महाराजांस त्याचा अतिशयित राग येऊन त्यांनीं त्याचा सर नौबताचा हुद्दा कमी केला, व तो कर्तोजी गुजर यास दिला.[३] ह्या गुजरास प्रतापराव गुजर असें पुढें नांव दिलें. ह्या सरदारानें ह्या वेळीं फारच चपळाई दाखविली. त्यानें शत्रूच्या सैन्याची रसद बंद करून त्यास दाणावैरण मिळेनाशी केली, व त्याच्या हालचालीवर पुरी नजर ठेवून त्यासंबंधाची एकंदर बातमी महाराजांस एकसारखी पोंचविण्याची व्यवस्था केली.

पुरंदर किल्ला घेण्याच्या नादास लागूं नये. कारण तो केवळ अभेद्य आहे. आपल्या सैन्याची मात्र व्यर्थ खराबी होणार. प्रो. सरकार, पृष्ठ १३९.

१ हा सगळा मजकूर प्रो. सरकारांच्या पुस्तकावरून घेतला आहे.

२ यवनी बखरींवरून असें दिसतें कीं, नेताजी पालकरानें मोगलांच्या सैन्यावर बारंवार छापे घालून तीस बरीच हैराण केली होती. एप्रिल महिन्यांत त्यानें परेंड्याच्या किल्ल्यावर हल्ला केला असतां मोगल सैन्यानें त्यास पिटाळून लाविलें होतें.

३ सभासद ह्मणतो कीं, पन्हाळा किल्यास शिद्दी जोहारानें वेढा दिला त्या वेळीं गड नवाच हातीं आला असल्यामुळें त्यावर सामुग्री वगैरे ठेवून त्याची मजबुती करण्यास अवकाश झाला नव्हता. यास्तव नेताजी पालकरास लष्कर घेऊन उपराळ्यास यावें असा महाराजांनीं हुकूम पाठविला. पण तो दूर गेल्यामुळें वेळेवर आला नाहीं ह्मणून त्याचा हुद्दा कमी केला.

जयसिंगाबरोबर ऐशीं हजार फौज असून तींत चांगले कडवे व कसलेले शिपाई पुष्कळ होते. त्यांची व्यवस्था फारच नामी होती; व तो मोठा हुशार योद्धा व सेनापति असल्याकारणानें त्याच्या हातून गाफिलगिरी किंवा गैदीपणा मुळींच होण्यासारखा नव्हता. शिवाय त्यानें महाराजांच्या सगळ्या शत्रूंस उठविलें होतें. त्यानें महाराष्ट्रांत प्रवेश करितांच एकदम दोन किल्ल्यांस गराडा घातला; आणि चोहोंकडून ठाणेबंदी करून प्रत्येक ठाण्यावर मोठमोठ्या सरदारांस मोठी फौज देऊन ठेविलें. युद्ध मोठ्या जोमानें व आवेशानें करून बादशहाकडून बहादुरी मिळविण्याचा त्याचा पूर्ण निर्धार दिसला. अशा बलाढ्य, शूर व फौजबंद सरदाराशीं सामना करून आपला निभाव लागेल कीं नाहीं हा विचार महाराजांस प्राप्त झाला. अफझुलखान व शास्ताखान ह्या सरदारांस हरहुन्नरें त्यांनीं नामोहरम केलें, तसा कांहीं प्रकार ह्या मोगलसरदारासंबंधानें करणें शक्य नव्हतें. कारण ते आपणांवर कोणत्याहि प्रकारें विश्वास ठेवणार नाहींत हें महाराजांस पक्कें माहीत होतें. जयसिंगासारख्या चाणाक्ष, दक्ष व युद्धकर्मांत कसलेल्या वीरापुढें आपला कांहींएक हुन्नर चालणार नाहीं अशी महाराजांची पूर्ण खात्री होती.[१] बरें, त्यास स्वधर्म व स्वदेशस्वातंत्र्य ह्यांसंबंधानें बोलून फितविण्याचा प्रयत्न करावा तर दिलेरखान त्याच्याबरोबर आहे, तो आपला फंदफितूर कांहींच चालूं देणार नाहीं, असा महाराजांस चोहोंकडून पेंच येऊन पडला. पदरच्या लोकांची मसलत घेतली. त्यांचेहि असेच उदासीनतेचे विचार निघाले. पुढें काय करावें अशा विचारांत महाराज अगदीं मग्न असतां त्यांच्या अंगांत देवी संचरली व तिनें असें सांगितलें कीं, "अरे बाळा, ह्या वेळीं प्रसंग मोठा दुर्धर आहे. जयसिंगराजाचा पराभव तुझ्या हातून होत नाहीं. त्यास तुला भेटावें लागेल. दिल्लीस बादशहाचे भेटीस जावें लागेल. तेथें कठीण प्रसंग प्राप्त होईल. पण मी तुजसमागमें संरक्षणास येतें. तुला संकटांतून सोडवून पुनः स्वराज्यास घेऊन येतें; राजा, तुला विजयी करीन. याविषयीं तूं अणुमात्र

१ स्कॉटवेरिंग ह्मणतो कीं, जयसिंगास ठार मारण्यासाठीं प्रतापराव गुजरास महाराजांनीं पाठविलें होतें. प्रतापरावानें जयसिंगापाशीं जाऊन मला नोकरीस ठेवा ह्मटलें. त्यावरून त्यास त्या सरदारानें आपल्या तैनातीस ठेविलें. तो त्याच्या जवळ नेहमीं राहून त्याची पुढेंपुढें होऊन सेवा करीत असे. एके दिवशीं जवळ फारसे लोक नाहींत असें पाहून त्यानें जयसिंगावर हल्ला करण्याची संधि साधिली; परंतु जवळच्या लोकांनीं त्याला तत्काळ पकडून निःशस्त्र केलें. जयसिंगानें त्याला कांहींएक शिक्षा न करितां सोडून दिलें.

चिंता करूं नकोस." हीं सगळीं वाक्यें चिटणीस व वांकनीस यांनीं लिहून ठेविलीं, व महाराज सावध झाल्यावर त्यांला वाचून दाखविलीं. तीं ऐकून त्यांस मोठें समाधान वाटलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें जयसिंग सिंहगड व पुरंदर ह्या किल्ल्यांस वेढा दिल्यावर त्या किल्ल्यांच्या दरम्यान आपल्या सैन्याचा तळ देऊन राहिला होता. त्याला महाराजांचें येथपर्यंतचें सर्व कर्तृत्व महशूर होतें. स्वधर्मरक्षण व स्वराज्य-स्थापना यांप्रीत्यर्थ ते अहर्निश उद्योग करीत आहेत, तो चांगला आहे असें त्यास वाटत असे. अशा पवित्र कार्यास उद्युक्त झालेल्या तेजस्वी पुरुषाशीं युद्ध करून आपणास जय मिळेल अशी त्याला खात्री नव्हती. कारण त्याच्या सद्धेतूच्या सिद्ध्यर्थ कायावाचामनेंकरून झटणारीं माणसें त्याच्या पदरीं असून सर्व योद्धे त्याच्याशीं इमानानें व हुशारीनें वागून स्वप्राणांचे बळी द्यावयास सर्वदा सिद्ध असत, हें त्या रजपूतसरदाराला पूर्णपणें माहीत होतें. तेव्हां अशा प्रबळ पुरुषाशीं युद्धप्रसंग करण्याचें टाळून त्यास अन्य उपायांनीं वश करून घ्यावें व आपली अब्रू बचावून बादशहाचीहि कामगिरी बजाविल्यासारखें करावें असा विचार त्यानें मनांत आणिला. दुसरें असें कीं, अफझुलखान, शास्ताखान वगैरे सरदारांची जशी दशा झाली तशीच आपलीहि व्हावयास चुकणार नाहीं अशी दहशत त्याला दक्षिणेंत पाय ठेवल्यापासून वाटूं लागली होती. तेव्हां आपली कामगिरी कशी तरी एकदांची उरकून महाराष्ट्रांतून निसटता पाय घ्यावा असें त्याच्या मनानें घेतलें होतें.[१] ह्मणून त्यानें महाराजांस जासुदाबरोबर पत्र पाठवून असें कळविलें कीं, "औरंगजेब अतिबलाढ्य पातशहा आहे. त्याशीं तुह्मीं सख्य करावें हें उत्तम. त्याच्याशीं शत्रुत्व करून परिणाम लागणार नाहीं. आह्मी जसे जयपूरचे राजे, त्याप्रमाणें तुह्मी उदेपूरच्या घराण्यांतले शिसोदे. तुह्मी थोर वंशांत निपजलां असून हिंदुधर्माचा तुह्मांस पूर्ण अभिमान आहे हें पाहून आह्मांस संतोष वाटतो. स्वधर्मरक्षणार्थ व स्वसत्तास्थापनार्थ जो उद्योग तुह्मीं चालविला आहे त्यास आमची पूर्ण अनुकूलता आहे. तुमचा बचाव करून तुमची सत्ता कायम राखावी असें आमच्या मनांत आहे. या प्रकरणीं तुमचा मानस कसा काय आहे तें कळवावें."

---

१ कांहीं बखरकार ह्मणतात कीं, आपणांस ह्या मोहिमेंत यश मिळावें ह्मणून जयसिंगानें व्रतें, जप व अनुष्ठानें चालविलीं होतीं !

अशा आशयाचें पत्र जयसिंगाकडून आल्यानें महाराजांची चिंता बरीच दूर झाली. देवीच्या आज्ञेप्रमाणें आपल्या मनांत त्याच्याशीं युद्ध करावयाचें नाहीं, व त्याच्याकडूनहि सख्य करण्याविषयींचें पत्र आलें; तेव्हां आतां त्याच्याशीं साधेल त्या रीतीनें स्नेह करावा असें महाराजांच्या मनांत आलें. पदरच्या माणसांचाहि असाच अभिप्राय पडला. मग त्याच्याशीं सख्याचें बोलणें करण्यास कोणातरी हुशार वकिलास पाठवावें असें ठरून ती कामगिरी रघुनाथपंतास सांगितली[१]. जयसिंगराजास दिव्य वस्त्रें, अमूल्य अलंकार, उमदे घोडे व हत्ती हीं नजर पाठवून त्यास एक पत्रहि दिलें. त्या पत्रांतील आशय येणेंप्रमाणें होताः "आपण वार्तिकाबरोबर पत्र पाठविलें तें पाहून अत्यानंद झाला. तें दोन्ही हातांत घेऊन पितृदर्शनतुल्य समजून मीं हृदयाशीं धरिलें. आपणाकडून पत्र येण्याचा किमपि भास नसतां तें आलें याबद्दल परम समाधान वाटलें. चिंता दूर झाली. पत्रींचा भाव समजून तें ममतेनें भरलें आहे असें वाटलें. पत्र पावतांक्षणींच दर्शनास बिनदिक्कत यावें, कोणत्याहि गोष्टीचा मनांत अणुमात्र आक्षेप न आणितां व हे परकी आहेत अशी चिंता मनांत अल्पहि न करितां आपल्यावर अवलंबून राहिल्यानें वांच्छित हेतु परिपूर्ण होऊन माझें सर्व प्रकारें कल्याण होईल असें मला वाटलें. जसे आपले चिरंजीव रामसिंगराजे तद्वत् मला समजून आपण ममतापूर्वक पत्र लिहिलें तेणेंकरून चित्त अतिसंतोष पावलें. ही अशी वृत्ति माझी झाली आहे कीं कसें तें एक जगदंबा जाणे. तुमचें दिल्लीहून दक्षिणेंत आगमन झालें ही उत्तम गोष्ट घडून आली. मनांतील सर्व मनोरथ सिद्ध होतील अशी माझ्या दिलाची खात्री झाली. माझें सारें भय नष्ट होऊन मन आनंदातिशय पावलें. आपण वडील क्षात्रधर्मसंरक्षणकर्ते. बादशहाची आह्मांवर इतराजी तर बहुत झाली आहे. पुढें कांहीं तरणोपाय दिसत नाहीं. ही विवंचना आह्मांस लागून राहिली आहे. बादशहा सर्वांचे खावंद हें प्रमाण. परंतु क्षात्रधर्मास अवरोध झाला. म्लेंच्छमय धरा झाली. अविंध उन्मत्त होऊन हिंदुधर्म बुडवीत चालले. संपूर्ण पुण्यक्षेत्रें भ्रष्ट करून त्या स्थळीं ते गोवध करूं लागले. देवालयें पाडून तेथें त्यांनीं मशिदी बांधिल्या. त्यांचा हेतु कीं, हिंदुधर्म-

---

१ ह्यापूर्वीं महाराजांनीं जयसिंगाकडे समेटाचें बोलणें करण्याकरितां अनेक वेळां पत्रें पाठविलीं होतीं; परंतु त्यांत त्यांचें कपट आहे असें मानून जयसिंगानें त्यांच्या लोकांस परत लाविलें हातें; जयसिंगाकडून महाराजांनां पत्र गेलें नव्हतें असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

रहित धरा करावी. हा सर्व प्रकार असह्य वाटून वडिलांच्या प्रतापानें व श्रीजगदंबेच्या अनुग्रहानें यवनांशीं आजपर्यंत मीं यथाशक्ति विरोध केला. हिंदुधर्माचा अभिमान हिंदुराजांनीं टाकिला हें कांहीं चांगलें नाहीं. ह्या भूमीचें राज्य हिंदुराजे पुरातन काळापासून करीत आले असून सांप्रत ते पदभ्रष्ट होऊन यवनांचे अंकित झाले आहेत हें पाहून मन उद्विग्न होतें ह्या गोष्टीसंबंधानें आपणांस पूर्ण ईर्षा असावी. आतां बादशहाची मीं अनेक प्रकारीं आगळीक केल्यामुळें त्यास क्रोध येऊन त्यानें आपणांस मजवर पाठविलें आहे, तरी पादशहाचे दरबंदगीस मी अंतर करणार नाहीं. मजकडे जे किल्ले व प्रांत आहेत ते मीं आपल्या बाहुबळें परराज्यांतून काबीज केले आहेत. त्यांस बादशहाकडून उपद्रव न होतां त्याचें मन माझ्याविषयीं स्वच्छ व्हावें हें मला इष्ट आहे. त्याच्या मनांत दक्षिण काबीज करावयाची आहे. त्यास मी मनापासून मदत करीन." ह्या अशा मजकुराचें पत्र त्यांनीं रघुनाथपंताच्या हातीं दिलें व त्याला तोंडींहि पुष्कळ गोष्टी कळविण्यास सांगितलें.

जयसिंगानें रघुनाथपंताची भेट आदरपूर्वक घेतली, महाराजांकडून आलेल्या नजराण्याचा प्रीतिपूर्वक स्वीकार केला व मोठ्या प्रेमानें कुशल पुसलें. मग तें पत्र वाचून व तोंडचा निरोप ऐकून तो फार संतोष पावला व ह्मणाला, 'दिल्लीपति औरंगजेबबादशहा कांहीं सामान्य नव्हे. तो सार्वभौम असून अतिबलाढ्य आहे. त्याशीं स्पर्धा केल्यानें कोणत्याहि प्रकारें बरें होणार नाहीं. अशानें परिणाम लागतो कीं काय? यांत स्वहित काय पाहिलें? याउपर राजे यांनीं अनमान न करितां आमच्या समागमें बादशहाच्या दर्शनास दिल्लीस चलावें. आह्मी स्वतः त्यांस घेऊन जाऊन मुलाखत करवितों. ह्या संबधानें सर्व प्रकारचें साहाय्य त्यांस करितों. त्यांनीं अणुमात्र भय चित्तांत वागवूं नये. जसे आमचे पुत्र रामसिंग तसेच शिवाजीराजे आह्मांस आहेत. आह्मीं रजपूत सत्यवक्ते आहों. आमच्यापासून बेइमानपणा होणार नाहीं. अशी निशा मानून राजे यांनीं उदयिक प्रांजलचित्तें आमच्या भेटीस यावें. मनांत कांहींएक दिक्कत धरूं नये. बादशहापाशीं राजे यांची सर्व गोष्टींनीं शिफारस करून त्यांस स्वराज्यास यावयास निरोप देववितों. तेथें त्यांचा यथायोग्य बहुमान होईल असें करितों.' हा असा उलट निरोप देऊन व आलेल्या वकिलास वस्त्रालंकार देऊन त्यानें गौरविलें व महाराजांस नजराणा पाठविला.

निघते वेळीं रघुनाथपंतानें जयसिंगास एकांतीं गांठून त्याच्याशीं येणेंप्रमाणें भाषण केलें. " तुम्ही शहाणे हिंदुराजे आहां. क्षात्रधर्म शास्त्रमर्यादेनुरूप रक्षण केल्यास त्यांत भूषण आहे. असें केल्यानें ठाकूरजी तुमचें कल्याण पुत्र-पौत्रादि वंशपरंपरेनें करील. अविंधांनीं स्वधर्मावरोध केला. श्रीकाशी, यमुना, सरस्वती इत्यादि महातीर्थें अविंधभयानें संपूर्ण जनांचीं राहिलीं. दुष्ट यवन दुष्कर्मास प्रवर्तले आहेत. यासंबंधाची ईर्षा तुह्मीं अगदीं टाकिली. अशा यवनांस वंद्य मानून तुह्मी सेवाधर्मास प्रवृत्त झालां, ही केवळ भ्रष्टता होय. ह्या गोष्टीचा तुह्मांस अभिमान नाहींसा झाला आहे. अशा स्थितीमध्यें जीवितरक्षण केल्याचा पुरुषार्थ तो कोणता ? शिवाजीमहाराज तुमचें लेंकरूं आहे. त्यांच्याकडून हिंदु-धर्माचें रक्षण करविणें आपल्या हातीं आहे. तरी त्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल योग्य अभिमान धरून त्यांचें साधेल त्या मार्गानें कल्याण करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें मी समजतों. हिंदुराजांच्या कुळांत तुम्ही प्रतिसूर्य उदय पावलां आहां. शिवाजीमहाराजांचा नाश केल्याची अपकीर्ति आपल्या वांट्यास येऊं देऊं नका. त्यांच्या जिवास दगा झाल्यानें आपला दुर्लौकिक होईल. त्यांनीं तुमच्या चरणीं मस्तक ठेविलें आहे. प्राणदातेपणाचें यश तुह्मीं घ्यावें. " हें भाषण ऐकून जय-सिंगास त्याचा राग तर मुळींच आला नाहीं, पण उलट तो अगदीं प्रेमळपणानें ह्मणाला कीं, ' माझ्याकडून राजांला कांहींएक दगा होणार नाहीं; ' व याबद्दल त्याच्यापाशीं त्यानें आणभाकहि केली.

मग जयसिंगानें रघुनाथपंताची दिलेरखानाशीं भेट करविली. महाराजांनीं त्याच्यासाठीं पाठविलेला निराळा नजराणा त्याला दिला, व उभयतांच्या सल्ल्यानें असें ठरलें कीं, शिवाजीमहाराजांनीं औरंगजेबापासून कोणत्या गोष्टी ठरवून घ्यावयाच्या त्या नीट खुलासेवार कळवाव्या, ह्मणजे त्यासारखा विचार करितां येईल. रघुनाथपंथ त्याचा निरोप घेऊन परत रायगडावर आला, व महाराजांस सविस्तर हकीगत त्यानें निवेदन केली. त्यावरून महाराजांनीं आपल्या करारांची एक यादी तयार केली. तींतील आशय असा होता कीं, ' आम्हीं जे प्रांत व किल्ले काबीज केले आहेत ते दरोबस्त आमचे आह्मांकडे राहावे, आणि वरकड दक्षिणप्रांताची चौथाई व सरदेशमुखी आमच्याकडे चालावी. अशा अटींवर आपलें व बादशहाचें सख्य व्हावें. ' ही यादी घेऊन तो वकील पुनः जयसिंगा-कडे गेला. त्यानें ती यादी पाहिली तेव्हां त्याची बहुतेक खात्री झाली कीं, शिवाजी-महाराजांचा तह करण्याचा इरादा मनापासून आहे, यांत कांहीं फसवाफसवीचा

प्रकार नाहीं. त्यासंबंधानें त्या वकिलाकडूनहि त्यानें शपथक्रियेवर खात्री घेतली, आणि त्यास असें सांगितलें कीं, 'राजे आमच्या भेटीस आल्यावर तहाच्या अटी नीटपणें ठरवूं.'

जयसिंग शिवाजीमहाराजांची भेट घेऊन त्यांशीं तह करण्याच्या विचारांत आहे हें दिलेरखानास कळलें तेव्हां त्याला स्वाभाविकपणें असा वहीम आला कीं, हे हिंदुहिंदु एक होऊन बादशाही कामगिरीस अडथळा येणार. मग तो जयसिंगाकडे येऊन ह्मणालाः "शिवाजीची भेट घेऊन तहाचीं कलमें लागलींच ठरवूं नका. तो ह्मणत आहे त्या अटींवर तह होतां कामा नये. सर्व गोष्टी खुलासेवार लिहून बादशहाकडे पाठवाव्या, व तिकडून हुकूम येईल तसें वर्तन करावें. तूर्त आपण त्याच्या दोन किल्ल्यांस वेढा घातलाच आहे, तो पुढें नेटानें चालवावा. मी पुरंदर घेतों आणि तुह्मी सिंहगड घ्यावा." असा आग्रह त्यानें धरिला जयसिंगानें त्याला असें सांगितलें कीं, 'शिवाजी आमच्याशीं तह करून मोगल बादशहाचा अंकित होत आहे हें फारच चांगलें आहे. निजामशाहीपैकीं जे किल्ले व प्रांत त्यानें काबीज केले आहेत तेवढे आपणांस ह्या तहानें सोडवून घेतां आले ह्मणजे आमच्या मोहिमेचें काम झालें. हे किल्ले घेणें फार कठीण आहे. प्रत्येक किल्यापुढें हजारों माणसें खराब करावीं लागतील, व इतकेंहि करून ते हातीं येतील कीं नाहीं याची शंकाच आहे. यास्तव हे किल्ले काबीज करण्याचा नाद सोडून देऊन तूर्त सभोंवतालच्या प्रांतांतून किल्ल्यांवर दाणावैरण जाण्याचें फार तर बंद करावें, याहून जास्त गडबड करण्याचें कारण नाहीं.' अशा रीतीनें जयसिंगानें त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलें; परंतु तो आपला आग्रह सोडीना. तो जयसिंगास इतकेंच ह्मणाला कीं, 'तुम्हीं सिंहगड घेणार असलां तर घ्या, मी जाऊन पुरंदर तर सर करणार. कांहीं झालें तरी बादशहाची मंजुरी घेतल्यावांचून कोणत्याहि प्रकारचा तह ठरतां कामा नये.'

इतकें बोलून तो पुरंदरचा वेढा विशेष निकरानें चालविण्यासाठीं तिकडे निघून गेला. त्यानें किल्ल्यास चोहोंकडून मोर्चेबंदी केली. या किल्ल्याचा हवाला मुरार बाजी प्रभु नांवाच्या एका सरदाराकडे होता. शत्रूचें सैन्य जवळ येत आहे असें पाहून त्यानें त्यास दाणा वैरण मिळूं नये अशी तजविज करून व त्यावर पुनःपुनः छापे घालून त्यास बरेंच हैराण केलें होतें. शत्रूचा दारूगोळा पेटवून देऊन त्याची युद्धसामुग्री लंबे करण्याचा धूमधडाका त्यानें चालविला होता. शत्रु पाठीस लागला ह्मणजे फरारी होऊन किल्ल्यांत येऊन बसावयाचें

असा क्रम त्यानें कांहीं दिवस ठेविला होता; परंतु अखेरीस त्याला पुरंदर-किल्ल्यांत कोंडून त्याच्यासभोंवतीं शत्रूनें प्रचंड सैन्याचा वेढा दिला. हा मुरार बाजी अतिशयित शूर व हुशार होता. त्याच्या हाताखालीं त्या वेळीं अवघे दोन हजार मावळे व हेटकरी होते. किल्ल्यांत दारूगोळा व धान्यादि सामुग्री पुष्कळ भरून ठेविली होती. मुरार बाजीनें व त्याच्या लोकांनीं किल्याचें रक्षण बरेच दिवस मोठ्या शौर्यानें केलें, शत्रूचें सैन्य एवढें मोठें होतें तरी त्यास मुळींच दाद दिली नाहीं. किल्ल्याखालीं हजारो मोगल धडपड करून प्राणास मुकले. त्यांस किल्ल्याजवळ जातां येईना. महाराजांनीं राजगडावरून केदारदरवाज्याकडून रसद पोंचविली व लोकांची भरती केली. किल्ल्याच्या एका माचीवर बुरुजाखालील खडकाला सुरुंग लावून तो पाडून आंत शिरण्याचा बेत दिलेरखानानें करून त्या कामाला आपले लोक लाविले. हें किल्ल्यावरच्या लोकांनीं पाहून त्या माणसांवर पुनःपुनः छापे घालून त्यांस नको जीव असें केलें. त्या कामीं शत्रूकडील शेंकडो माणसांचे बळी पडले; परंतु त्यांचा जमाव फारच मोठा असून त्यांस आणखी वारंवार कुमक पोंचत असल्याकारणानें हें सुरुंग लावण्याचें काम शेवटास जाऊन बुरूज जमीनदोस्त झाला, व शत्रूच्या लोकांचा किल्ल्याच्या त्या माचीवर प्रवेश झाला. त्यांनीं आंत शिरतांच घरें लुटून जाळून टाकण्याचा झपाटा चालविला. तों इकडे हेटकरी लोकांनीं आपला अचुक गोळीबार असा झपाट्यानें सुरू केला कीं, त्यासरशीं शत्रूच्या लोकांची अगदीं धांदल उडाली. ते सैरावैरा पळत सुटले. जो तो आपला जीव बचावण्यासाठीं कोठें तरी छपून राहण्यास जागा पाहूं लागला. ह्याप्रमाणें त्यांची दाणादाण झाली असतां खानाचे आणखी पांच सहा हजार लोक मोठ्या जमावानें किल्ल्यावर चढून येऊं लागले. त्यांच्या-वर मुरार बाजी आपल्या सातशें निवडक मावळ्यांसह एकदम चालून गेला. उभय पक्षांकडच्या लोकांचें मोठ्या निकराचें युद्ध झालें. मावळ्यांच्या तरवा-रींच्या सपाट्याखालीं दोन हजार मोगल व पठाण रणांत पडले. मावळेहि बरेच धारातीर्थी पतन पावले. तरी त्यांनीं शत्रूचा हल्ला डोंगराखालीं मोठ्या नेटानें पिटून लाविला. खानाचे लोक वाट मिळेल तिकडे पळत सुटले. खान स्वतः खालीं नारायणाच्या देवळापाशीं हत्तीवर स्वार होऊन उभा होता. आपल्या लोकांची दाणादाण झालेली पाहून त्यास अतिशयित चेव आला आणि त्यानें आपला तिरकमठा सज्ज केला, व पुढें सरसावून आपल्या पठाणांस मुरार बाजीवर चालून जावयास हुकूम केला. लोक पळत सुटले होते त्यांस मागें परतवून त्यांसह तो

स्वतः मावळ्यांवर तुटून पडला. ह्या समयीं मुरार बाजीनें आपल्या शौर्याची अगदीं शिकस्त केली. त्यानें दिलेरखानाचें पाऊल जरासुद्धां पुढें पडूं दिलें नाहीं. त्याच्या पदरचे पठाण एवढे कडवे होते तरी आवेशाचें वारें अंगांत पुरें संचरलेल्या मावळ्यांच्या तरवारींपुढें त्यांचें कांहींएक चालेना. मुरार बाजी तर अगदीं जिवावर उदार झाला होता. खानाचे लोक फार, त्यांनीं आपल्या किल्ल्याच्या एका माचीला सुरुंग लावून ती कमजोर केली आहे; आपला ह्या रणकंदनांत मोड होऊन किल्ला हातचा जाणार, तेव्हां महाराजांचे शेंकडो लोक व्यर्थ खर्ची घातल्याचें अपयश घेऊन त्यांस काय तोंड दाखवावें, असा विचार करून तो स्वतः ढालफिरंग घेऊन आपल्या लोकांपुढें होऊन त्यांस धीर व उत्तेजन देत मोठ्या आवेशानें लढत होता. लढतांलढतां त्याला समोर खानाचा हत्ती दिसला. त्यासरसा तो पुरुषसिंह त्याच्यावर चालून गेला. त्या वेळीं त्याची ढाल तुटून तो शत्रूचे प्रहार हातास शेला गुंडाळून त्यावर घेत होता. तो अगदीं जवळ आला असें पाहून खानानें त्याला हाक मारून ह्मटलें; 'तूं मोठा शूर शिपाई आहेस. तुझा हा आजचा अद्भुत पराक्रम पाहून मी केवळ चकित झालों आहें. तूं ह्या समयीं कौल घेऊन माझ्या स्वाधीन हो. मी तुला मोठ्या योग्यतेस चढवितों.' हे त्याचे शब्द ऐकून मुरारबाजी त्याचा धिक्कार करून बोललाः 'तुझी तुरुकडे, तुमचा हिसाब काय ! मी शिवाजीराजांचा नोकर आहें. मी तुझा कौल घेतों कीं काय ? मी ह्या रणांत आपला देहपात करीन, परंतु तुह्मांस सहसा शरण येणार नाहीं.' असें बोलून खानावर आपल्या तरवारीचा वार करण्याच्या बेतांत तो होता इतक्यांत खानानें तीर मारून त्याचें शिर उडविलें[१]. ह्याप्रमाणें आपला सरदार पडला हें पाहून मावळ्यांनीं माघार घेतली व लढतांलढतां चढून किल्ल्याचे दरवाजे लावून घेतले. इतक्यांत महाराजांकडून त्यांस कुमक येऊन पोंचली. त्याबरोबर त्यांस नवा दम येऊन खानाच्या लोकांशीं पुनः लढण्यास ते तयार झाले. किल्ल्यावर नगारे, करणे वगैरे रणवाद्यें वाजवूं लागून त्यांनीं शत्रूच्या लोकांवर पूर्ववत् तोफांचा भडिमार सुरू केला.

खानाच्या लोकांचा असा मोड होऊन पुष्कळ शिपाई प्राणांस मुकले तरी किल्ला सर केल्यावांचून येथून जावयाचें नाहीं असा हट्ट त्यानें धरिला. असें सांगतात कीं, त्यानें आपल्या डोकीची पगडी उतरून अशी प्रतिज्ञा केली कीं,

---

१ मुरार बाजीचें शिर तुटल्यावर त्याच्या नुसत्या कबंधानें कित्येक यवनांची कत्तल उडविली अशी आख्यायिका आहे.

ह्या गड घेईन तेव्हां पगडी परत घालीन. असा नियम करून त्यानें खालची माची पुनः काबीज केली; आणि किल्ल्याचा उत्तरेकडचा भाग अभेद्य आहे असें वाटून त्यानें वायव्येस रुद्रमाळ[1] नांवाचा एक लहानसा किल्ला आहे तो हस्तगत करावा आणि त्याच्यावर दमदमे रचून मुख्य किल्ल्यावर तोफांचा मारा चालवावा, असा बेत केला. ह्या किल्ल्यावर बाबाजी बोवाजी व यशवंतराव बोवाजी हे दोघे बंधु हवालदार होते. त्यांच्याजवळ फारशी फौज नव्हती. दिलेरखानानें त्या किल्ल्यावर हल्ला केला तेव्हां मुरार बाजी आपल्या मदतीस कांहीं लोक पाठवील ह्या भरंवशावर त्या दोघां बंधूंनीं आपल्या थोड्या लोकांनिशीं शत्रूशीं मोठ्या निकराची लढाई चालविली. त्यांनीं बराच वेळ टिकाव धरिला. शेवटीं हे उभय बंधु रणांत पडले आणि किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन झाला. दिलेरखानानें ह्या किल्ल्यावरून मुख्य किल्ल्यावर तोफांचा भडिमार चालविला. इतक्यांत पाऊस सुरू झाला. तेणेंकरून त्याचा मारा चालावा तसा चालेना. किल्ल्यावरच्या लोकांनीं आपला मोहरा पडला ह्मणून यत्किंचित् नाउमेद न होतां त्याच्या सारखेच आह्मीं सर्व शूर असून स्वामिकार्यीं स्वप्राणांची आहुति देण्यास उद्युक्त आहों हें दाखविण्याचा हुरूप त्यांच्या अंगांत पुरा संचरला होता. परंतु खानानें किल्ल्यावर दोहोंकडून सारखा मारा चालविला तेव्हां त्यांची हिंमत अंमळ खचली. खरें पाहतां अशा दुहेरी माऱ्याखालीं तो किल्ला जमीनदोस्त व्हावा. परंतु कर्मधर्मसंयोगानें खानाचा तोफखाना असावा तसा मजबूत नव्हता, व तशांत आणखी पाऊस पडल्यामुळें त्याचा बराच दारूगोळा भिजून खराब झाला होता. शत्रु असा अट्टीस पडून पुरंदरकिल्ल्यावर गर्दी करून राहिला आहे असें पाहून महाराजांनीं आपल्या तेथील लोकांस साधेल तेवढी मदत करून आणखी कांहीं दिवस असाच दम धरून राहावयास सांगून पाठविलें. मोगलांनींहि आणखी तोफा, दारूगोळा वगैरे सामान मागवून किल्ल्यावर मोठ्या जोराचा भडिमार चालविला.

ह्याप्रमाणें पुरंदर किल्ल्याखालीं दिलेरखानानें धडपड चालविली असतां तिकडे सिंहगड घेण्यासाठीं एका सरदारास फौज देऊन जयसिंगानें पाठविलें होतें. तो सरदार त्या किल्ल्यापाशीं जाऊन त्यास मोर्चे लावण्याच्या उद्योगास लागला असतां त्याच्यावर महाराजांच्या लोकांनीं पहांटेच्या सुमारास अकस्मात् छापा घालून त्याची फौज उधळून लाविली व सामानसुमान सारें लुटून नेलें. तेव्हां तो मोगल-

---

१ ह्याला ग्रांटडफ वज्रगड ह्मणतो.

सरदार रडत माघारीं गेला. मराठ्यांचा हा असा सपाटा पाहून जयसिंग अगदीं चकित झाला. महाराजांचे लोक मोगलांच्या छावण्यांवर रात्रीचे छापे घालीत, सर्व रस्ते, नाकीं व चोरवाटा यांत दबा धरून पाळतीवर राहत, त्यांस दाणावैरण कोठूनहि मिळूं नये असें करीत, त्यांचे ओझ्याचे बैल, उंटें वगैरे हातास लागतील तेवढीं घेऊन जात, व सभोंवतालच्या रानास आग लावून त्यांस घाबरवून सोडीत. असा त्यांचा हुतुतु चाललेला पाहून जयसिंगास येथून आपण केव्हां निसटून जाऊं असें झालें. त्याप्रमाणेंच दिलेरखानाचे लोक पुरंदरकिल्ल्यापाशीं अगदीं जिकिरीस आले आहेत असें त्याला कळलें तेव्हां त्यानें खानास असें सांगून पाठविलें कीं, 'तुमचा हा हट्टाग्रह कांहीं चांगला नव्हे. शिवाजीमहाराजांचीं माणसें एकाहून एक अधिक आहेत. किल्ला हातीं येणें कठीण आहे. एका किल्ल्यास इतकीं माणसें खराब केलीं तर कोंकणबंधारीचे व सह्याद्रीच्या दाट झाडींतील व रानांतील बिकट किल्ले घ्यावयाचे झाल्यास तेथें कसें कराल? शिवाजीमहाराज आपण होऊन शरण येऊन भेटत होते, व तह करण्यास राजी झाले होते. ती संधि व्यर्थ दवडून आपला विश्वास मात्र गमाविला. हें कांहीं चांगलें झालें नाहीं.' हें जयसिंगाचें ह्मणणें खानास ह्या वेळीं सयुक्तिक वाटूं लागलें. कारण त्यास पुरंदर किल्ल्यापाशीं जो थोडासा अनुभव आला त्यावरून त्यास असें वाटूं लागलें होतें कीं, शिवाजीमहाराजांचे किल्ले काबीज करण्याचें काम अतिबिकट आहे. मग त्यानें जयसिंगास असा उलट निरोप पाठविला कीं, 'पुनः एक वेळ राजकारण करून विश्वास दाखवून शिवाजीराजे भेटीस येऊन तह करतील असें करावें. आम्हीं अशी प्रतिज्ञा केली आहे कीं, किल्ला घेऊं तेव्हां उतरलेली पगडी परत डोकीस घालूं. तरी त्यांनीं आमचें निशाण त्या किल्ल्यावर नेऊन लावूं द्यावें, आणि मग तहांत पाहिजे तर तो किल्ला त्यांनीं आपल्याकडे ठेवावा.'

दिलेरखानाच्या दुराग्रहास्तव जयसिंगानें महाराजांच्या वकिलास निरोप दिला होता; परंतु त्याची आतां बरीच रग जिरून तो आपण होऊन तहाची गोष्ट बोलत आहे असें पाहून त्यानें महाराजांकडे आपला वकील पाठवून असें बोलणें लाविलें कीं, 'तुमचें ह्मणणें आह्मांस मान्य आहे. मात्र पुरंदरकिल्ल्यावर खानाच्या आग्रहास्तव आमचें निशाण लावूं द्यावें. मग तहांत तो किल्ला हवा असल्यास परत घ्यावा. तुम्ही आह्मांस भेटून जे कांहीं करार करावयाचे ते करावे. त्यांची यादी बादशहाकडे पाठवून त्यांस मंजुरी आणवितों. तुह्मांला जो

त्रास पोंचला आहे तो मनास आणूं नये. आमच्यावर पूर्ण भरंवसा ठेवून बिनदिक्कत आमच्या भेटीस यावें. हा निरोप महाराजांस आला तेव्हां त्यांस अंमळ बरें वाटलें. हें महत्संकट कसें दूर होतें याची त्यांस चिंता लागून राहिली होती. तरी ह्या वेळीं त्यांनीं बाह्यात्कारीं थोडेसे आढेवेढे घेतले. त्यांनीं जयसिंगास असा उलट जबाब पाठविला कीं, 'तुमच्याकडून विश्वास राखला गेला नाहीं. आह्मी तह करण्यास तयार असतां तुम्हींच तो बिघडला. पुरंदर किल्ल्यावर तुमचें निशाण लावूं देणें तर दूरच राहिलें; परंतु त्या किल्ल्यापुढची खानाची फौज उठवून रुद्रमाळ (वज्रगड) त्यानें घेतला आहे तो परत द्यावा, ह्मणजे मग भेटीस येऊन तह करण्याचा विचार पाहूं.' हें त्यांच्याकडचें बोलणें आल्यावर जयसिंगानें त्यांची अट कबूल करून त्यांस पुनः विश्वास वाटेल असा निरोप पाठविला.

ह्याप्रमाणें जयसिंगानें खातरजमा करून पुरा इतबार दाखविला[1] तेव्हां महाराजांनीं त्याच्या भेटीस जाण्याचें मनांत आणिलें. आपले बडेबडे सरदार व मुत्सद्दी बरोबर घेऊन व महालदार, चोपदार वगैरे सर्व राजचिन्हांनिशीं ते जयसिंगाच्या भेटीस निघाले.[2] त्यांनीं खास सेवेसाठीं घेतलेल्या नोकरांच्या

१ मनुस्सी ह्मणून एक युरोपिअन अमलदार जयसिंगाच्या तोफखान्यावर होता तो आपल्या पुस्तकांत ह्मणतो कीं, महाराजांचा आपल्यावर भरंवसा बसावा ह्मणून जयसिंगानें हरप्रयत्न केला, आणि त्यांस असें आश्वासन दिलें कीं, तुह्मी मजवर पूर्ण विश्वास ठेवाल तर बादशहाकरवीं तुमचे सर्व हेतु पूर्ण करवितों. हा युरोपिअन आणखी असें ह्मणतो कीं, शिवाजी महाराजांचें आणि आपलें अनेक वेळां भाषण झालें. त्या वेळीं त्यांच्या अंगीं चौकसपणाचा गुण अप्रतिम दिसून आला. त्यांनीं युरोपिअन लोकांसंबंधानें वगैरे आपणांस शेंकडो प्रश्न केले.

२ बुंदेले व ग्रांटडफ हे ह्मणतात कीं, मोगलांचें सैन्य पुरंदर किल्ल्यावर गर्दी करून राहिल्यामुळें शिवाजीमहाराज घाबरून जाऊन कांहीं लोकांनिशीं जयसिंगाच्या छावणींत आले, व बाहेरील एका चौकीदारास जयसिंगाकडे पाठवून त्यांनीं असें कळविलें कीं, आपण तुमच्या भेटीस आलों आहों. जयसिंगानें आपला मुलगा किरतसिंग यास त्यांला सामोरा पाठविला, व त्यांला मोठ्या इतमामानें आपल्या जवळ आणिलें. जयसिंग स्वतः आपल्या तंबूच्या दारापर्यंत त्यांस भेटावयास आला, व मोठ्या आदरानें आलिंगन देऊन, अशा रीतीनें आमच्या स्वाधीन होण्याचें कारण काय? असें त्यानें त्यांस विचारिलें. ह्या शूर व पराक्रमी पुरुषास पाहावयास छावणींतील लोकांची तंबूच्या दारापाशीं एकच गर्दी झाली. खाफीखान ह्मणतो कीं, शिवाजीमहाराजांची बायको व इतर कित्येक नातलग सिंहगडावर होतीं. मोगलांनीं त्या

अंगावर बहुमोल अलंकार व वस्त्रें होतीं. सरदार व मुत्सद्दी यांच्या अंगावर भरगच्ची पोषाख व जवाहीर होतें. बरोबर बरेच निवडक मावळे व हेटकरी घेतले होते. त्यांलाहि उत्तम पेहराव दिले होते. हत्ती व घोडे चांगले शृंगारले असून त्यांवर मुत्सद्दी व सरदार आरूढ झाले होते. खुद्द महाराजांचा पेहराव अगदीं साधा होता. ते हातीं तीरकमान घेऊन हत्तीवर बसले होते. अशा थाटानें ते जयसिंगाच्या भेटीस आले. आपण येत आहों हें कळविण्यासाठीं त्यांनीं रघुनाथपंतास पुढें पाठविलें होतें. ते जवळ आले असें कळतांच जयसिंग बरोबर कांहीं लोक घेऊन त्यांस सामोरा गेला. जयसिंग आपणांस सामोरा आला असें पाहून महाराज हत्तीवरून खालीं उतरून पुढें पायीं चालत गेले. जयसिंगहि आपल्या हत्तीवरून उतरून पुढें चालत आला. त्यांनीं एकमेकांस प्रेमालिंगन दिलें. त्याबरोबर उभयपक्षांचीं वाद्यें वाजूं लागलीं. मोगलांच्या लष्करांतले अमीरउमराव सगळे आपआपल्या तंबूंतून बाहेर पडून महाराजांस पाहावयास लगबगीनें धांवले. त्यांचें तें तेज व ऐश्वर्य पाहून ते केवळ चकित झाले. हा दक्षिणचा राजा फार चांगला शोभतो असें ते आपआपसांत बोलूं लागले.

जयसिंगानें महाराजांस आपल्या अंबारींत बसवून वाजतगाजत डेऱ्यास नेलें. तेथें गेल्यावर ते दोघे एका आसनावर बसले. सरदारांसरदारांच्या ओळखी करून दिल्या. महाराजांची ती इभ्रत पाहून जयसिंग अगदीं दंग होऊन गेला. तो त्यांची बहुत तारीफ करून ह्मणालाः ‘ तुह्मी स्वप्रतापानें हिंदु धर्माचें रक्षण करीत आहां. दक्षिणेंतील मुसलमानबादशहांस तुम्हीं जेर करून औरंगजेब बादशहासहि चिंतेंत पाडिलें आहे. याबद्दल तुमची जितकी वाखाणणी करावी तितकी थोडीच आहे. आह्मी तुह्मांस सर्व प्रकारीं अनुकूळ आहों. आह्मांस

किल्ल्यास वेढा घातला होता तो उठवावयास लावून किंवा अन्य प्रकारें त्यांस तेथून सोडविणें शक्य नाहीं असें पाहून केवळ त्यांच्या बचावासाठीं त्यानें जयसिंगास शरण जाण्याचें मनांत आणून त्याची प्रत्यक्ष मुलाखत घेण्याची आपली इच्छा त्यास कळविली. तेव्हां त्या सरदारानें एका मुनशीच्या द्वारें असा उलट निरोप पाठविला कीं, तुह्मी निष्कपटपणें शरण येणार असून तुमचे किल्ले आमच्या स्वाधीन कराल तर तुमची विनंति मान्य करूं. नाहीं तर तुह्मी आल्या वाटेनें परत जाऊन लढाई सुरू ठेवा. ह्यावर महाराजांनीं त्याला असें कळविलें कीं, आपण अगदीं खऱ्या दिलानें तुह्मांस शरण आलों आहों. मग जयसिंगानें महाराजांस आणावयास एक मोठ्या दरजाचा सरदार सामोरा पाठविला.

तुमचा पूर्ण अभिमान आहे. तुह्मीआह्मी कांहीं निराळे नाहीं. आमचा पुत्र रामसिंग तसे तुम्ही मला आहां. इतःपर कांहींएक चिंता करूं नका. तुमच्या इच्छेप्रमाणें बादशहाकडून सर्व कांहीं व्यवस्था करवितों.' जयसिंगाचें असें प्रेमाचें व आदराचें भाषण ऐकून महाराज ह्मणालेः 'तुम्ही मला वडिलांसमान आहां. तुमच्या ठायीं माझा पूर्ण भाव आहे. मीं मिळविलेलें राज्य सारें तुमचें आहे. मीहि तुमचाच आहें. वडिलांच्या मांडीवर माझें लेंकराचें उसें आहे. तुमच्या आज्ञेप्रमाणें मी दर्शनास आलों आहें. या गोष्टीचा अभिमान धरून जें योग्य दिसेल तें करण्यास वडील समर्थ आहेत. तुह्मांस जे किल्ले पाहिजेत ते देण्यास मी तयार आहें.' हें अतिनम्रतेचें भाषण ऐकून जयसिंगराजा संतोष पावला. मग तो त्यांस ह्मणालाः 'दिलेरखान हा मोठा डौली अरब उमराव आहे. तो बादशहाच्या मोठ्या मेहरबानींतला आहे. त्यास आधीं अनुकूल करून घेतलें पाहिजे. तुह्मांस त्याच्या भेटीस जाणें प्राप्त आहे. तुमच्या-बरोबर माझे रजपूत नोकर व एक मोठा शूर व इभ्रतदार सरदार देतों.' महाराज ह्मणालेः 'मी तुमच्या सांगण्या बाहेर नाहीं. त्याच्या भेटीस जाण्यास मला हरकत नाहीं. तुमचें अभय असल्यास मला त्याची भीति बिलकुल वाटत नाहीं.' मग जयसिंगानें आपला मामा सुभानसिंग यास बरोबर देऊन व महा-राजांस एका हत्तीवर बसवून दिलेरखानाकडे पाठविलें. हा खान त्या वेळीं पुरंदर किल्ल्याच्या दरवाज्यापाशीं होता. महाराज जयसिंगराजाच्या छावणींत येऊन त्याला भेटून आपल्याकडे येत आहेत हें ऐकून त्याला बरें वाटलें नाहीं. किल्ला सर करण्याची प्रतिज्ञा आपण केली ती आतां व्यर्थ जाते हें मनांत येऊन तो मानी पुरुष फारच खजील झाला; व शेवटीं ह्या मोहिमेचें सगळें यश रजपूत सरदारांस प्राप्त होतें हें पाहून त्यास मत्सरहि वाटला. हे हिंदुहिंदु एक होऊन आपल्या मोहिमेस यांनीं खो आणिला, आणि जयसिंगानें आपला विचार घेतल्यावांचून वाटेल तसा तह केला ह्याबद्दल त्यास राग व वहीम आला. परंतु महाराज जवळ आले असें कळतांच केवळ सामोपचारार्थ तो त्यांस सामोरा गेला, व त्यांस आपल्या गोटांत आणून दोघेहि एका बिछायतीवर लोडाशीं टेंकून बसले. खानास महाराजांचा इतबार बिलकुल नव्हता. तो आपलीं शस्त्रें जवळ अगदीं सज्ज ठेवून मोठ्या सावधगिरीनें बसला. तहासंबंधानें बोलणें सुरू होऊन सुभानसिंगानें महाराजांचें ह्मणणें खानास समजून सांगितलें. तेव्हां खानानें थोडासा नसता आव दाखवून म्हटलें कीं, 'मी हा किल्ला हस्तगत

करून आंतील एकूणएक मनुष्यांची कत्तल उडवीपर्यंत तुमचें कांहींएक ऐकणार नाहीं.' महाराजांनीं त्यास ह्मटलें कीं, 'किल्ला आपलाच आहे. तो घेण्याची तसदी विनाकारण कशाला? ह्या किल्ल्याच्या दरवाजाच्या चाव्या आपणांस द्यावयास आणिल्या आहेत. ह्या घ्या. माझे सगळे किल्ले व प्रांत आपल्या ताब्यांत आज आले आहेत असें समजा. मला माझ्या अपराधांबद्दल क्षमा करावी अशी माझी विनंति आहे. बादशहाच्या पदरच्या आपल्यासारख्या शूर सरदाराशीं झुंजण्याचें धाडस करणें हा शुद्ध वेडेपणा आहे. तरी माझें आजपर्यंतचें वर्तन मनास न आणितां माझी बादशहापाशीं रदबदली करून तो मला आपल्या पदरीं नोकरीस ठेवील असें करा- आपण शिफारस कराल तर माझें ऊर्जित होण्यासारखें आहे.' हें नम्रतेचें भाषण ऐकून व किल्ल्याच्या चाव्या आपल्या हातीं दिलेल्या पाहून खान अगदीं खुश झाला आणि ह्मणालाः 'जयसिंगराजे वडील आहेत. ते बादशहाच्या विश्वासांतले आहेत. आह्मी त्यांचे केवळ अंकित आहों. ते जें कांहीं करितील तें आह्मांस मान्य आहे.' असें बोलून खानानें महाराजांस दोन घोडे, एक तलवार, एक रत्नखचित खंजीर व दोन भरजरी वस्त्रें नजर केलीं. मग त्यांच्याबरोबर तो जयसिंगाच्या छावणींत आला आणि त्यांचा हात धरून त्यांला जयसिंगाच्या हातीं दिलें. मग त्यानें पुरंदरकिल्ल्याचा वेढा उठविला.[1] महाराजांनीं जयसिंगास, खानास व त्यांच्या बड्याबड्या सरदारांस मोठ्या थाटाची मेजवानी दिली. त्यांनींहि महाराजांस व त्यांच्या निवडक लोकांस मेजवानी दिली.

महाराजांस निरोप देतांना जयसिंगानें त्यांस एक झगा, एक घोडा, एक हत्ती व शिरपेंच एवढीं नजर केलीं. महाराज ह्या वेळीं जयसिंगाच्या भेटीस

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, पुरंदर किल्ल्यासभोंवतालचे सगळे बुरूज व माच्या मोगलांनीं सर करून तेथून मुख्य किल्ल्यावर तोफांचा मारा चालविला तेव्हां किल्ला शत्रूच्या हातीं जाऊन आंतल्या आपल्या उरलेल्या शूर शिपायांची कत्तल उडते व त्यांचीं बायका मुलें त्याच्या हातीं लागून त्यांची विटंबना होते ती टाळावी ह्मणून महाराज फक्त सहा ब्राह्मण बरोबर घेऊन जयसिंगाच्या तंबूंत तहाचें बोलणें करावयासाठीं गेले. ह्या वेळीं जयसिंग त्या किल्ल्यापाशींच होता. तहाच्या अटी ठरत असतां त्यानें किल्ल्यावर सारखा भडिमार चालविण्याचा हुकूम दिला होता. तो बंद करून किल्ल्यावरच्या लोकांस वांचवावें ह्मणून महाराजांनीं आपला एक कामदार खानाच्या सरदाराबरोबर पाठवून आंतल्या लोकांस लढण्याचें बंद करून किल्ला खानाच्या स्वाधीन करावयास सांगितलें.

निःशस्त्र आले होते. खानानें दिलेली तलवार त्यांनीं थोडा वेळ कमरेस अडकवून पुनः काढून ठेविली आणि ह्मटलें कीं, मी निःशस्त्र सेवकाप्रमाणें बादशहाची एकनिष्ठपणें सेवा करीन. ही अशी लीनता दाखवून त्यांनीं पुरंदर किल्ल्याचा वेढा उठवावयास लावून त्यांत सात हजार माणसें अडकून पडलीं होतीं त्यांस सोडविलें.

ह्याप्रमाणें त्यांच्याशीं समेट करून महाराज परत राजगडास आले. पुढें आणखी थोडी भवतिनभवति होऊन उभयतांच्या विचारानें असा तह ठरला कीं, शिवाजी महाराजांनीं मोगलांचे जे किल्ले व प्रांत काबीज केले होते ते सगळे त्यांनीं सोडून द्यावे; निजामशाही प्रांतांत त्यांनीं सर केलेले किंवा नवीन बांधलेले एकंदर बत्तीस किल्ले होते, त्यांपैकीं वीस किल्ले[1] व त्यांच्या आसपासचा प्रांत त्यांनीं जयसिंगाच्या स्वाधीन करावा; बाकीचे बारा किल्ले व त्यांलगतचा प्रांत महाराजांनीं आपणांकडे जाहगिरदाखल ठेवावा; ह्याशिवाय विजापूरकरांच्या राज्यांतील जे प्रांत व किल्ले महाराजांनीं काबीज केले होते ते त्यांच्याकडे निर्वेध राहावे; आणि ही सगळी आपणांस दिल्लीच्या बादशहाकडून जहागीर मिळाली आहे असें समजून त्याचें अंकितत्व स्वीकारून महाराजांनीं राहावें; त्यांचा मुलगा संभाजी, जो ह्या वेळीं केवळ आठ वर्षांचा होता, त्याला बादशहाकडून पांच हजार स्वारांची मनसब मिळावी; निजामशाहींतील आपले वडिलोपार्जित हक्क महाराज सोडून देतील, त्यांच्या मोबदल्यादाखल विजापूरसरकारच्या अंमलांतील प्रांताचा जो मुलूख मोगल जिंकितील त्यांतून घाटावरचा पांच लाख होन उत्पन्नाचा व कोंकणांतला चार लाख होन उत्पन्नाचा प्रांत महाराजांना द्यावा; अदिलशहाच्या अमलांतील घांटावरच्या प्रांताची चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क

---

१ कोणी ह्मणतात पंचवीस किल्ले व कोणी ह्मणतात सत्तावीस किल्ले सोडून द्यावे असें ठरलें होतें. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, तेवीस किल्ले सोडून देण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. रा. राजवाडे यांनीं आपल्या आठव्या खंडांत मोगलांकडील एक यादी प्रसिद्ध केली आहे तींत ही संख्या वीस आहे. प्रो. सरकार तर तेवीस किल्ल्यांचीं नांवें देखील देतात. ह्या सगळ्या प्रांतांचें उत्पन्न चाळीस लाखांचें होतें असें खाफीखान ह्मणतो. ह्या प्रांताचें उत्पन्न दहा लाख रुपये होतें असें म्हणतात. प्रो. सरकार वरील तेवीस किल्ल्यांचें उत्पन्न चार लक्ष होन ह्मणजे वीस लाख रुपये व बारा किल्ल्याचें उत्पन्न एक लाख होन ह्मणजे चार लाख रुपये होतें असें ह्मणतात.

महाराजांना द्यावा, व जंजिरा त्यांच्या स्वाधीन करावा.[1] ह्या शेवटल्या तीन अटी औरंगजेबास मान्य होऊन त्याबद्दलचें त्याच्याकडून फरमान आलें तर महाराजांनीं त्यास चाळीस लाख होन पेशखुष म्हणून द्यावे; ही रकम वर्षास तीन लाख रुपयांच्या हप्त्यांनीं भरावी; व मोगलांस साहाय्य करण्यासाठीं महाराजांनीं आणखी स्वार चाकरीस ठेवावे. महाराजांनीं जयसिंगापाशीं अशी अजिजी केली कीं, मी बादशहाचे अनेक अपराध केले आहेत, त्याच्यापुढें दाखवायाला मला तोंड नाहीं, तरी मला इतर सरदारांप्रमाणें बादशहाच्या दरबारांत हजर राहण्याची सक्ती होऊं नये. माझा संभाजी त्यांच्या दरबारीं राहील; आणि तुम्हीं दक्षिणेंत मोहीम कराल तेव्हां मला सांगाल ती नोकरी बजावण्यास मी तत्पर राहीन.

ह्या अशा कलमांची यादी जयसिंगानें अर्जाच्या रूपानें औरंगजेबाकडे पाठविली व अशी शिफारस केली कीं, 'शिवाजी महाराज बादशहाच्या फार उपयोगीं पडतील. ते दक्षिण देशाचे केवळ किल्ली आहेत. त्यांची विजापूरकरांशीं अशानें पुरी फारकत होण्याचा संभव आहे. शिवाय विजापूरकरांचे इकडच्या डोंगरांवरील व जंगलांतील किल्ले व प्रांत काबीज करण्याचें काम अतिबिकट आहे, तें त्यांच्या मदतीनें सहज साध्य होईल. हे आपल्या सेवकवर्गांत सामील होतील तेव्हांच दक्षिणदेश जिंकितां येईल.' या अर्जांत महाराजांनीं जयसिंगाच्या सूचनेवरून कृतापराधाची क्षमा मागून बादशहाचें दर्शन घेण्याची इच्छा दर्शविली होती.

हा अर्ज औरंगजेबाकडे गेल्यावर त्यानें महाराजांस एक मोठें पत्र लिहून त्यांच्या अर्जांतील बहुतेक कलमें कबूल केलीं. विजापूरच्या राज्यांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याचा अधिकार महाराजांनीं मागितला होता, तो त्यानें त्यांस अशा अटीवर देण्याचें कबूल केलें कीं, जयसिंगास विजापूरकरांवरील मोहिमेंत महाराजांनीं आपल्या सैन्यानिशीं मदत करावी, व ती शाही बुडविण्याच्या कामीं मनापासून झटावें; व जें पेशखुष त्यांनीं द्यावयाचें केलें होतें त्याचा पहिला हप्ता भरावा. जंजिऱ्यासंबंधाचें कलम मात्र त्यानें कबूल केलें नाहीं. जयसिंगाच्या विनतीवरून औरंगजेबानें शिवाजी महाराजांस फरमान व खिलात (शिरपाव) हीं पाठविलीं. वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं पुरंदर मोगलांच्या स्वाधीन करून आणखी सिंहगड त्यांचा सरदार किरतसिंग याच्या

---

१ प्रो. सरकार ह्या शेवटल्या दोन अटी देत नाहींत.

स्वाधीन केला; आणि संभाजीला मोगलांच्या उग्रसेननामक रजपूत सरदाराबरोबर जयसिंगाच्या छावणींत पाठवून दिलें.

कराराप्रमाणें महाराजांनीं जयसिंगास विजापूरकरांवरच्या मोहिमेंत दोन हजार स्वार व आठ हजार पायदळ एवढ्या सैन्यानिशीं मदत केली. पहिल्यानें त्यांनीं फलटणच्या बजाजीराव निंबाळकराशीं युद्ध करून त्याचा पुरा मोड केला व फलटण हस्तगत केलें. हा निंबाळकर महाराजांचा नातलग[२] असून त्यांच्यांशीं सलोख्यानें कधींहि वागला नव्हता. तो विजापूरसरकारचा एकनिष्ठ सेवक ह्मणविण्यांतच मोठें गौरव मानीत असे. ह्या निंबाळकराच्या ताब्यांत तत्तोरा नांवाचा किल्ला होता तोहि महाराजांच्या मावळ्यांनीं छापा घालून घेतला. ह्याप्रमाणें मार्गांत जे जे किल्ले लागले ते ते महाराज काबीज करीत चालले.

अल्लीअदिलशहा मोगलांशीं झुंजण्याची कडेकोट तयारी करीत होता; परंतु मोगलांच्या मागण्यांचा कसावसा निकाल लावून त्यांची मोहीम मागें परतून लावण्याचीहि खटपट त्यानें चालविली होती; पण तींत त्यास यश मिळालें नाहीं. जयसिंग व दिलेरखान यांनीं आपल्या फौजेसह विजापूरकरांच्या मुलखांत प्रवेश करून प्रांत व किल्ले काबीज करण्याचा सपाटा चालविला. शेवटीं मंगळवेढें येथें मोगलांची व विजापूरकरांची गांठ पडून मोठ्या निकराची लढाई झाली. ह्या वेळीं विजापूरकरांच्या सैन्यांत पुष्कळ मराठेसरदार होते. त्यांत महाराजांचे सावत्र भाऊ व्यंकोजीराजे हे प्रमुख होते. ह्या मराठे सरदारांनीं ह्या युद्धांत आपल्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची अगदीं पराकाष्ठा केली. त्यांतून विशेषतः व्यंकोजी

---

२ बजाजी निंबाळकराची वहीण सईबाई ही महाराजांस दिली होती; आणि त्यांची मुलगी सखूबाई ही बजाजीचा मुलगा महादाजी यास दिली होती. असें सांगतात कीं, ह्या बजाजीला विजापुरास नेऊन अदिल शहानें अटकेंत ठेविलें आणि त्यास असें सांगितलें कीं, तुला जिवानिशीं सुटून जावयाचें असेल तर मुसलमान हो. हें असें प्राणसंकट प्राप्त झाल्याकारणानें त्यानें मुसलमानी धर्म नाइलाजास्तव स्वीकारिला. तेणेंकरून त्याच्या घराण्यांत शेंकडो वर्षे चालत आलेली जहागीर त्याच्याकडे कायम राहिली; आणि अदिलशहाच्या मुलगीनें त्याच्याशीं विवाह केला. पण पुढें त्याला शिवाजी महाराजांच्या मातुःश्री जिजाबाई यांनीं मराठामंडळ जमवून व प्राणांत संकट ओढवल्यामुळें हें धर्मांतर त्याला करणें प्राप्त झालें ह्या सबबीवर त्याला शुद्ध करून घेण्यासाठीं शास्त्राधार काढवून त्याला पुनः हिंदुधर्मांत घेतलें; आणि तो असा पावन झाला याविषयीं कोणाच्या मनांत किंतु राहूं नये ह्मणून त्यांनीं शिवाजी महाराजांची कन्या सखूबाई ही त्याचा मुलगा महादाजी यास दिली असें ह्मणतात.

राजांनीं फारच पराक्रम केला. इकडे मोगलांच्या तर्फेनें महाराज आणि प्रतापराव गुजर हे लढत होते. त्यांनीं तर केवळ अचाट शौर्य व कुशलता प्रगट करून जयसिंगादि मोगलसरदारांस अगदीं थक्क करून सोडिलें. जी जी कामगिरी त्यांस सांगितली ती ती त्यांनीं उत्तम प्रकारें बजावून तींत पूर्ण यश संपादिलें. ह्या लढाईंत विजापूरकरांचा अर्थात् पराभव झाला. पुनः आणखी एक वेळ महाराजांनीं किरतसिंगाबरोबर विजापूरकरांच्या सैन्यावर हल्ला करून त्यांचा पुरा मोड केला.

महाराजांच्या अंगचें असें अलौकिक धैर्य, शौर्य व युद्धचापल्य पाहून जयसिंगराजा अगदीं दंग होऊन गेला. त्यानें त्यांची अतिशयित वाहवा करून औरंगजेबास लढाईच्या हकीगतीचें एक पत्र पाठविलें, त्यांत महाराजांची व त्यांच्या लोकांची अतिशयित स्तुति केली. त्यावरून त्या बादशहानें महाराजांस पुनः एक पत्र पाठवून त्यांची त्यांत फारच तारीफ केली, आपल्या फौजेस असें उत्तम साहाय्य केल्याबद्दल त्यांचें यथोचित गौरव केलें, आणि आपल्या मेहरबानीचें सूचक ह्मणून त्यांस शिरपाव आणि रत्नखचित खंजीर हीं पाठवून दिलीं.

जयसिंगानें विजापुरापर्यंत शत्रूच्या लोकांस पिटाळीत नेलें खरें, परंतु विजापुरास वेढा घालण्यास लागणारी तोफांची वगैरे सामुग्री त्यानें बरोबर घेतली नसल्याकारणानें त्याला माघार घ्यावी लागली. दुसरें असें कीं, अदिलशहानें मोगलांशीं टक्कर देण्याची जय्यत तयारी केली असून विजापूरच्या किल्ल्यांत अन्नसामुग्री, लोक व तोफा वगैरे यांची उत्तम तरतूद करून ठेविली होती. यास्तव ह्या वेळीं त्याच्याशीं सामना केल्यानें यशःप्राप्ति होण्याचा संभव त्याला फारसा दिसला नाहीं. तो आपले लोक घेऊन मागें फिरला तेव्हां त्याच्यावर विजापूरकरांनीं वारंवार हल्ले करून त्यास हैराण करण्याचा प्रयत्न केला. पण महाराजांच्या लोकांनीं त्यांचें फारसें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. ह्या वेळीं नेताजी पालकर, ज्यास मोगल लोक प्रतिशिवाजी ह्मणत, त्यानें अतिशयित मर्दुमकी दाखविली असें ह्मणतात. ह्याप्रमाणें पिछेहाट करावी लागली ती केवळ शिवाजी महाराजांनीं मनापासून साहाय्य केलें नाहीं ह्मणून करावी लागली असें दिलेरखान वगैरे सरदार ह्मणूं लागले; आणि त्यांस अटकेंत ठेवावें असें ते जयसिंगास सांगूं लागलें.[१] इकडे महाराजांनीं जयसिंगाला असें सुचविलें कीं, आपल्या-

१ मनुस्सी ह्मणतो कीं, शिवाजीचा वध करावा अशी मसलत दिलेरखानानें जयसिंगाला अनेक वेळां दिली; आणि तो ही गोष्ट करावयास धजत नसेल तर आपणाला

बरोबर कांहीं लोक दिल्यास आपण जाऊन विजापूरकरांकडचा पन्हाळा किल्ला सर करितों. हें त्यांचें ह्मणणें कबूल करून त्यानें त्यांस ह्या मोहिमेवर रवाना केलें. परंतु त्या किल्ल्यावर विजापूरकरांचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारचा असल्या कारणानें तींत त्यांस यश आलें नाहीं. शिवाय नेताजी पालकर ह्या वेळीं महाराजांवर रुष्ट होऊन विजापूरकरांस जाऊन मिळाला होता. महाराजांचे हजार लोक ह्या किल्ल्यापुढें ठार झाले. तेव्हां निराश होऊन ते स्वतः विशाळगडाकडे निघून गेले, आणि त्यांचे कांहीं लोक पन्हाळा किल्ल्याच्या आसपास धामधूम करीत राहिले. त्यामुळें त्या किल्ल्यावर सहा हजार लोक होते त्यांस महाराजांचा किंवा मोगलांचा पाठलाग करितां आला नाहीं.

विशाळगडास आल्यावर महाराजांनीं दोन हजार लोक एका मुसलमान सरदाराबरोबर देऊन फोंड्यास वेढा देण्यासाठीं पाठविलें. आंतल्या विजापूरच्या लोकांनीं दोन महिने किल्ला लढविला. पण शेवटीं ते हार खाण्याच्या बेतांत आले. इकडे अदिलशहानें रुस्तमजमान, शिद्दीमसाऊद वगैरे सरदारांस बरोबर पांच हजार घोडेस्वार व एक हजार पायदळ देऊन फोंड्याचा वेढा उठविण्यास पाठविलें. हे लोक तिकडे चालले असतां वाटेंत एका टेकडीवर शिवाजी महाराज आपल्या थोड्या लोकांनिशीं तळ देऊन आहेत अशी बातमी त्यांस लागल्यावरून त्यांच्यावर एकदम घाला घालण्याचा त्यांनीं बेत केला, आणि त्या दिशेकडे त्यांनीं आपला मोरचा फिरविला. विनीच्या फौजेंत महाराजांचा मित्र रुस्तमजमान होता. त्यानें रणवाद्यें वाजवून त्यांना शत्रु जवळ आल्याचा इशारा दिला. त्याबरोबर त्यांनीं तेथून पळ काढला. मसाऊदखानानें त्यांचा पाठलाग केला व त्यांचे दोनशें लोक ठार केले. पण ते त्याच्या तावडींतून निसटून गेले. शत्रूचे लोक पुष्कळ असल्याकारणानें त्यांनीं त्यांच्याशीं सामना केला नाहीं. त्यांचा पाठलाग करण्याचें सोडून मसाऊद परत येत असतां महाराजांनीं रुस्तमजमानास स्नेहभावाचीं पत्रें पाठविलीं तीं त्याच्या हातीं लागली. तीं त्यानें आदि-

---

ती करावयास परवानगी द्यावी. इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या त्या वेळच्या लेखांवरून असें कळतें कीं, शिवाजी महाराजांनीं दिलेरखानास असें सांगितलें कीं, आपण दोन दिवसांत विजापूर सर करूं. ही अशी त्यांनीं त्यास भर दिल्यावरून वीस हजार स्वार घेऊन तो विजापुरावर चालून गेला, परंतु त्याला ह्या मोहिमेंत यश आलें नाहीं. यावरून दिलेरखान आपला प्राणघात करील ह्या भीतीनें महाराज पळून गेले. जेध्यांच्या शकावलींत ह्मटलें आहे कीं, महाराज जयसिंगाचा निरोप घेऊन राजगडास आले.

लशहाकडे पाठवून दिलीं. तीं पाहून अदिलशहानें रुस्तमखानास असें धमकीचें पत्र लिहिलें कीं, तुमच्या ह्या निमकहरामीबद्दल तुह्मांस नोकरीवरून दूर करण्याची पाळी न यावी असें तुह्मांस वाटत असल्यास फोंड्याचा वेढा उठविण्याची व्यवस्था करा. त्यावरून रुस्तमजमानानें आपल्या तिकडील एका अमलदारास असा निरोप पाठविला कीं, साधेल तो उपाय करून फोंड्याचा वेढा उठवा. ह्या अमलदारानें महाराजांच्या सरदारास वरून स्नेहभाव दाखवून त्यांच्या छावणीवर अकस्मात् घाला घातला आणि त्यांच्या लोकांस फोंड्याजवळून उधळून लाविलें. हा असा दगा केल्यामुळें रुस्तमजमानाविषयीं महाराजांच्या मनांत वितुष्ट आलें. रुस्तमजमान इतकेंच करून राहिला नाहीं त्यानें मोहीम पुढें चालवून फोंडें, कुडाळ, बांदें, डिचोली, साकळी वगैरे लहानमोठे गांव त्यानें हस्तगत केले. ह्यानंतर महाराजांना औरंगजेबाच्या भेटीस जावें लागलें ह्मणून विजापूरकरांच्या मुलखांत त्यांना पुनरपि लागलींच मोहिम करण्यास अवसर सांपडला नाहीं.

ह्याप्रमाणें महाराज आपल्या मुलखांत परत गेले; आणि नेताजी पालकरासारखा शूर योद्धा विजापूरकरांस जाऊन मिळाला हें कांहीं ठीक नाहीं, असें मनांत आणून जयसिंगानें नेताजीस पांच हजारांची मनसब व अडतीस हजार रुपये रोख देऊं करून आपल्याकडे आणिलें[1]. ह्या वेळीं आणखी कुतुबशहा आदिलशहाच्या मदतीस आल्याचें वर्तमान जयसिंगाला लागलें. तेव्हां शिवाजी महाराज त्यांस जाऊन मिळाले तर आपलें कार्य मुळींच साधावयाचें नाहीं, असें त्यास वाटून त्यानें औरंगजेबास असें लिहिलें कीं, ह्या प्रसंगीं शिवाजीला कसेंहि करून अगदीं आपलासा करून घेतला पाहिजे, तर त्यास तुमच्या भेटीस पाठवून देतों. ह्या सूचनेवरून औरंगजेबानें महाराजांस एक पत्र पाठवून त्यांत त्यांचा पुष्कळ गौरव करून त्यांला दिल्लीस आपल्या दरबारीं बोलाविलें, व असें आश्वासन दिलें कीं, तुम्ही इकडे आल्यावर तुमच्या सर्व

१ हा नेताजी पुढें कांहीं दिवस जयसिंगाच्या लष्करांत होता. शिवाजी महाराज आग्रा येथें औरंगजेबाच्या भेटीस जाऊन त्याच्या अटकेंतून सुटून आल्यावर औरंगजेबानें नेताजीस कैद करून आग्र्यास नेलें. तेव्हां आपली सुटका व्हावी ह्मणून त्यानें मुसलमानी धर्म स्वीकारिला; आणि तेथें तो लहानशी मनसब मिळवून राहिला. पण पुढें १६७६ त तो तेथून पळून दक्षिणेंत आला, आणि मुसलमानी धर्माचा त्याग करून महाराजांकडे पुनः नोकरीस राहिला. (खाफीखान)

अटींचा पुनः योग्य विचार करूं. तुह्मांस मोठ्या योग्यतेस चढवूं व मोठा किताब देऊन दक्षिणेंत परत जाण्यास रजा देऊं. ह्याप्रमाणें महाराजांस पत्र पाठवून जयसिंगास असा हुकूम पाठविला कीं, शिवाजीराजे यांस वाटखर्चास एक लाख रुपये तिकडील तिजोरींतून देऊन आमच्या दरबारीं जरूर पाठवून द्यावें. हें पत्र आल्यावर जयसिंगानें महाराजांस अशी मसलत दिली कीं, तुम्हीं दिल्लीस अवश्य जावें, मनांत कांहींएक किंतु धरूं नये. तेथें माझा मुलगा रामसिंग आहे तो तुमची सर्व तरतूद ठेवील. तो तुह्मांला कोणत्याहि प्रकारचा दगाफटका होऊं देणार नाहीं. हा असा जयसिंगराजाचा आग्रह पडल्यामुळें महाराजांनीं औरंगजेबाच्या भेटीस जाण्याचा निश्चय केला.

भाग एकोणिसावा.

आग्र्यास प्रयाण.

१६६६–६७.

जयसिंगराजाचा अत्याग्रह पडल्यामुळें व औरंगजेबाचेंहि मोठें उत्तेजनप्रद पत्र आल्यावरून महाराजांनीं दिल्लीस जाण्याचा ठराव केला; व जयसिंगाच्या छावणींतून निघून ते रायगडावर आले. आपल्या मुख्यमुख्य सरदारांस व अंमलदारांस आपल्याकडे बोलावून आणून त्यांनीं त्यांस आपला दिल्लीस जाण्याचा विचार कळविला. त्यावर कित्येकांचा अभिप्राय असा पडला कीं, 'औरंगजेब केवळ दैत्य आहे. तो मोठा कपटी असून आपला हाडवैरी आहे. त्याचा विश्वास धरणें नीट नाहीं. शिवाय दिल्ली येथून दोन महिन्यांच्या वाटेवर आहे. मार्गांत काय संकटें येतील याचा नेम नाहीं.' महाराज ह्मणाले: "आतां दिल्लीस जाणें प्राप्तच आहे. श्रीभवानीनेंहि ह्मटलें आहे कीं, 'दिल्लीस जाणें पडेल, पण तेथून मी निभावून आणीन.' तिकडे गेल्यानें उत्तरेकडील मुलूख व दिल्लीदरबार हीं पाहावयास मिळतील. आमच्या पूर्वजांनीं उत्तरदेशीं राज्यें केलीं त्या जागांचें आह्मांस अवलोकन घडेल; व भागीरथी, यमुना आदिकरून महातीर्थांचें दर्शन घडेल. जयसिंगराजांनीं आश्वासन दिलें आहे व आपणांस अनुकूल असा तहनामा बादशहाकडून ठरून आला आहे. तेव्हां आतां भीतीचें कांहीं कारण उरलें नाहीं. इतकेंहि करून एकादा बिकट प्रसंग आला असतां त्यांतून आह्मी श्रीच्या कृपेनें निभावून येऊं अशी आह्मांस धमक आहे. ह्याप्रमाणें त्यांची हरकत मोडून काढून त्यांनीं संभाजीसह दिल्लीस जाण्याचा विचार कायम केला.

मग मोरोपंत पेशवे, अण्णाजी दत्तो सुरनीस व निळो सोनदेव मुजुमदार ह्या तिघांस सर्वाध्यक्ष नेमून त्यांनीं त्यांच्या स्वाधीन सगळा राज्यकारभार केला. त्यांस रायगडावर राहावयास सांगितलें, आणि एकंदर सरदारांस व कारकुनांस त्यांच्या हुकमाप्रमाणें वागण्याची ताकीद दिली. प्रतापराव वगैरे कांहीं जिव्हा-

ळ्याच्या सरदारांस मातुश्री व राजाराम यांस संभाळावयास सांगून ते ह्मणाले: "एकंदर मुलखाची व्यवस्था व बंदोबस्त आजपर्यंत ठेविला आहे तसाच पुढें इमानानें व हुशारीनें ठेवा; राहिलेले गड, कोट, किल्ले व प्रांत यांचें जतन करा-संपादिलेल्या राज्यांत साधल्यास भर घाला. आह्मी दिल्लीस गेल्यावर आह्मांकडील बातमी हमेशा काढीत राहा. तिकडे कसाहि प्रसंग आला तरी आह्मी डगमगणार नाहीं. हरयुक्तीनें त्यांतून पार पडून स्वदेशीं येऊं. आह्मांस जयसिंगासारखे हिंदुराजे अनुकूळ आहेत. आह्मांस कांहीं दगाफटका झाल्यास ते आमच्या वतीनें भांडण्यास तयार होतील अशी आमची पूर्ण खात्री आहे. आह्मी तिकडे मोठ्या सावधगिरीनें राहूं. आमची चिंता तुह्मीं करूं नये. मातुश्रीसाहेबांचें समाधान मात्र तुह्मी वरचेवर करीत राहा. आमच्यावर तिकडे यदाकदाचित् असमानीसुलतानी गुदरली तरी तुह्मी बिलकुल न घाबरतां स्वराज्याचें रक्षण करा. राजारामाच्या नांवें राज्यकारभार चालवा. तुमच्या इमानावर, हुशारीवर व हिंमतीवर पूर्ण विश्वास ठेवून सर्व राज्य तुह्मांस निरवून मी उत्तरेस जात आहें."

ह्याप्रमाणें मागली सगळी व्यवस्था लावून महाराजांनीं दिल्लीस जाण्याची सर्व तयारी केली. आपल्याबरोबर अगदीं निवडक लोक घेतले, ते असे कीं, कसाहि प्रसंग आला असतां बिलकुल न कचरतां महाराजांप्रीत्यर्थ प्राणहि देण्यास ते सिद्ध होतील. त्यांच्या बरोबर निराजी रावजी शहाणे, त्रिंबकजी सोनदेव डबीर, दत्ताजी त्रिंबक, माणको हरि सबनीस[1] हे कारकून होते;[2] हिरोजी फर्जंद, राघोमित्र, दावलजी गाडगे,[3] जिवा महाल्या हे हुजरे होते. शिवाय महाराजांनीं आपल्या बरोबर धारकरी व मावळे मिळून सरासरी चार हजार चांगले निवडून घेतले होते.[4] निघतेसमयीं पुनः सर्व सरदारांच्या भेटी घेऊन महाराजांनीं त्यांस नीट

१ चिटणीस याचें नांव जिवनराम माणको असें देतो.

२ यांशिवाय आणखी बाळाजी आवजी चिटणीस व नरहर बल्लाळ सबनीस हे होते असें चिटणीस ह्मणतो.

३ यांचीं नांवें सभासद देत नाहीं. शि. दि. रघुनाथराव कोरडे, येसाजी कंक, तानाजी मालसुरे व बाळाजी आवजी यांचीं नांवें देतो. जेध्यांच्या शकावलींत असें सांगितलें आहे कीं, त्रिंबकपंत डबीर व रघुनाथपंत कोरडे शिवाजीमहाराजांबरोबर गेले होते; आणि महाराज सुटून गेले तेव्हां त्यांस कैद केलें होतें.

४ ह्या लष्कराबरोबर प्रतापराव गुजर सरनोबत हा होता असें कित्येक बखरींत ह्मटलें आहे.

हुशारीनें राहावयास सांगितलें, व श्रीभवानीचें दर्शन घेऊन ते मातुःश्रीचा निरोप घ्यावयास गेले. तिनें त्यांला परमप्रीतीनें पोटाशीं धरून मस्तकीं दयाहस्त ठेविला, व डोळ्यांत आसवें आणून सद्गदित वाणीनें असा आशीर्वाद दिला कीं, "बाळा, तूं श्रीशंभु व श्रीजगदंबा यांच्या प्रसादानें यशस्वी होऊन परत सुरक्षित येशील. अविंध परम कृतघ्न, दुरात्मे व करुणाहीन आहेत. त्यांच्या दरबारीं संभाजीबाळास घेऊन जात आहेस, ही गोष्ट कांहीं सामान्य नव्हे. शिवबा, प्रवासांत मोठ्या सावधपणानें वाग. संभाजीबाळाच्या प्रकृतीस जप. बादशहाची अदब रक्षून समयोचित वर्तन कर, व स्वकार्य सिद्धीस नेऊन लवकर स्वदेशीं ये. जयसिंगराजा सत्यवचनी आहे. तो मोठा धर्मशील व क्रियावंत हिंदुराजा आहे. त्याच्या मसलतीप्रमाणें वागून इष्ट उद्देश सिद्धीस ने. तूं सुशील, सदाचारी व स्वधर्माभिमानी आहेस. जसें पंडुसुतांस श्रीकृष्णप्रसादानें भारतीयुद्धांत यश आलें, तशी तुला तुझ्या वडिलांच्या पुण्याईनें व श्रीजगदंबेच्या वरप्रसादानें यशःप्राप्ति होईल." ह्याप्रमाणें मातुःश्रीचा आशीर्वाद घेऊन तिचे चरण वंदून महाराजांनीं सईबाईचा निरोप घेतला.

मग पुनः एक वेळ औरंगाबादेस जाऊन जयसिंगराजाची भेट महाराजांनीं घेतली. त्या वेळीं जयसिंगानें त्यांस व त्यांच्या लोकांस मोठ्या थाटाची मेजवानी दिली व दिल्लीस गेल्यावर कोणत्या रीतीनें वागावें तें त्यांस सांगितलें. त्याचा पुत्र रामसिंग हा बादशहाच्या दरबारांत होता[१]. त्यास एक पत्र देऊन त्यांत त्यानें त्यास असें लिहिलें कीं, "महाराजांची बरदास्त उत्तम प्रकारें ठेवून त्यांस लागेल तें साहाय्य करण्यास बिलकुल कसर करूं नये." शेवटीं जयसिंगानें महाराजांची अशी खातरजमा केली कीं, "तुम्ही दिल्लीहून परत येईपर्यंत मी दक्षिणेंत राहतों, व इकडे तुमच्या ताब्यांतील प्रांतांस व किल्ल्यांस मोगलांकडून कांहींएक उपद्रव होणार नाहीं असा बंदोबस्त ठेवितों. तिकडे गेल्यावर औरंगजेबानें तुमच्याशीं कांहीं दगाबाजी केल्यास माझा पुत्र रामसिंग तर तुमचा बचाव करण्यास अवश्य झटेल. इतकेंच नव्हे तर तो त्याबद्दल बादशहाशीं विरोध करण्यास चुकणार नाहीं; व मीहि इकडून त्याची खोड मोडण्यास तयार होईन."

---

१ कांहीं बखरकार ह्मणतात कीं, हा रामसिंग दक्षिणेंत आपल्या बापाबरोबर आला असून तेथून त्याला महाराजांबरोबर पाठविलें.

येणेंप्रमाणें जयसिंग राजाचें पुनरपि आश्वासन घेऊन महाराज दिल्लीस जावयास निघाले. जयसिंगानें गाझीखाननामक एक सरदार महाराजांबरोबर मार्गदर्शक ह्मणून दिला. आपण येत आहों हें कळविण्यासाठीं त्यांनीं आपला वकील पूर्वींच पाठविला होता. आपल्या भेटीस शिवाजीमहाराज येत आहेत असें कळलें तेव्हां त्यानें त्यांस एक पत्र पाठवून कळविलें कीं, तुम्ही मनांत किमपि किंतु न धरितां आमच्या दरबारीं या. आम्ही तुमचा बहुमान करून तुह्मांस दक्षिणेंत स्वदेशीं जावयास निरोप देऊं. ह्या सोबत तुह्मांस खिलात पाठविला आहे. अशा आशयाचें त्यांस पत्र पाठवून आणखी त्यानें औरंगाबादेच्या तिजोरींतून त्यांच्या वाटखर्चास एक लाख रुपये देण्याचा हुकूम पाठविला आणि आपले सर्व महालकरी व मोकासदार यांस अशीं ताकीदपत्रें पाठविलीं कीं, 'शिवाजीमहाराज आमच्या भेटीस येत आहेत यास्तव त्यांचा जेथेंजेथें फौजेसह मुक्काम होईल तेथील फौजदारांनीं त्यांला भेटून त्यांस लागणाऱ्या घासदाणा वगैरे सामुग्रीची उत्तम तरतूद ठेवावी. शहाजाद्याप्रमाणें त्याची अदब सर्वांनीं चालवावी.' ही अशी आगाऊ सूचना गांवोगांव गेल्यामुळें महाराजांचा मुक्काम जेथेंजेथें होई तेथेंतेथें आसपासच्या गांवांतले लोक ह्या अशा वीर्यशाली व प्रौढप्रताप पुरुषाचें दर्शन घ्यावयास उत्सुक होऊन लोटत असत. महाराज स्वतः अत्यंत स्वाभिमानी व इभ्रतदार असल्याकारणानें त्यांस आपला यत्किंचित्‌हि अपमान सहन होत नाहीं हें गांवोगांवच्या माहालकऱ्यांच्या व मोकासदारांच्या कानांवर पूर्वींच गेलें होतें. असा एक प्रकार महाराज औरंगाबादेस जयसिंगाच्या भेटीस दिल्लीकडे जावयास निघतांना गेले तेव्हां घडला होता. तो असाः महाराज शहारापाशीं आले असें ऐकून तेथले लोक त्यांची मोठ्या थाटाची स्वारी पाहावयास शहराबाहेर लोटले. शहरचा नायब सुभेदार साफशीखान हा महाराजांचा द्वेष करीत असल्या कारणानें त्यांना स्वतः सामोरा न जातां त्यानें आपल्या पुतण्यास त्यांना सामोरा पाठविला. ही बेपरवाई पाहून त्यांस राग आला, व ते जयसिंगाच्या गोटाकडे जावयास निघाले. तें पाहून तो अमीर ह्मणाला, 'सुभेदार साहेब दरबार भरून आपली वाट पाहत आहेत, तिकडे पहिल्यानें चलावें.' हें ऐकून महाराज म्हणाले:' तुमच्या सुभेदारांच्या मनांतून आमचा बहुमान करावयाचें होतें तर ते स्वतः आम्हांस कां नाहीं सामोरे आले? ' असें बोलून त्याला व त्याच्या बरोबरच्या लोकांला परत जावयास सांगून ते स्वतः आपल्या लोकांनिशीं जयसिंगाच्या वाड्यांत गेले.

मग तो सुभेदार आपल्या हाताखालच्या सर्व अंमलदारांसह महाराजांच्या भेटीस आला, व त्यानें झालेल्या गोष्टीबद्दल क्षमा मागून त्यांचें समाधान केलें, व त्यांस मोठी मेजवानी दिली. त्याप्रमाणेंच इतर उमरावांनींहि महाराजांस मेजवान्या वगैरे करून त्यांचा बहुमान केला[1].

स्वराज्य सोडून जाण्यापूर्वी आपल्या किल्ल्यांचा बंदोबस्त आपले लोक आपण लावून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणें आपल्या मागें कसा काय ठेवितात हें पाहण्यासाठीं महाराज एका किल्ल्यावर रात्रीच्या प्रहरीं अकस्मात् गेले, आणि आंतील हवालदारास हाक मारून म्हणाले कीं, किल्ल्याच्या दरवाजाशीं शिवाजीमहाराज आले आहेत. गनिमांची झड मागें आहे. त्यांस दरवाजा उघडून आंत घ्या. हें ऐकून त्या किल्लेदारानें आपले लोक तटावर जमवून उत्तर दिलें कीं, रात्रीस दरवाजा कदापि उघडूं नये अशी महाराजांनीं कैद करून दिली आहे, यास्तव दरवाजा ह्या वेळीं उघडतां येत नाहीं. शत्रु आला असल्यास घेऱ्याच्या लोकांकडून त्यास रोंखून धरितों. आपण तटालगत दरवाजानजीक असावें. शत्रु पुढें चालून न येईल असा बंदोबस्त करितों. यावर महाराजांनीं असें म्हटलें कीं, 'आज्ञाहि आमचीच, व दरवाजा उघडण्यास परवानगीहि आमचीच. आम्ही खुद्द सांगत आहों मग तुम्हांला काय हरकत? दरवाजा उघडणार नाहीं तर तुम्हांस शिक्षा होईल. तुम्ही इतबारी चाकर. तुम्ही आमच्या हुकमाप्रमाणें वागलेंच पाहिजे.' असें त्यांनीं दरडावून सांगितलें तरी किल्लेदार न घाबरतां म्हणाला कीं, आतां रात्र थोडी उरली आहे, मागून येणाऱ्या गनिमाचें कांहींएक चालूं देत नाहीं. असें बोलून त्यानें महाराजांस रात्रभर बाहेरच थोपवून धरिलें. प्रातःकाळ झाला तेव्हां हवालदार वगैरे किल्ल्यांतील अमलदार हात बांधून दरवाजाजवळ आले, आणि कुलपें काढून महाराजांस आंत घेऊन ह्मणाले, 'आम्ही अन्यायी आहों. पारिपत्य करणें असेल तें करावें.' हें त्यांचें वर्तन पाहून महाराज फार संतोष पावले, व त्यांस नांवाजून त्यांनीं त्यांची बढती केली. ह्याप्रमाणें आपल्यामागें आपल्या किल्ल्यांचा बंदोबस्त नीट राहील अशी खात्री वाटून महाराज आपल्या लोकांसह दिल्लीस निघून गेले.

ह्या समयीं औरंगजेब आग्र्यास जाऊन राहिला असून तेथेंच त्याचा सगळा दरबार असे. यास्तव महाराज दिल्लीस न जातां आग्र्यास[2] गेले. ते जवळ आले

---

१ स्कॉटवेरिंग व बुंदेले यांच्या इतिहासांतून हा मजकूर घेतला आहे.

२ मराठी बखरी व ग्रांटडफ यांच्या आधारावरून प्रथमावृत्तींत औरंगजेबाचा

असें कळलें तेव्हां औरंगजेबानें रामसिंग व दुसरा एक अंमल कमी दरजाचा सरदार असे त्यांला सामोरे पाठविले. अशा सामान्य सरदारांस आपणाला सामोरे पाठविले हा आपला अपमान झाला असें महाराजांस वाटलें. परंतु त्या वेळीं हा अपमान त्यांनीं मुकाट्यानें सहन केला. त्यांच्यासाठीं जी हवेली ठरविली होती तींत त्यांनीं आपल्या लोकांनिशीं मुक्काम केला व बादशहाच्या भेटीचा दिवस ठरविण्याविषयीं रामसिंगास सांगितलें. ह्या वेळीं महाराजांनीं रामसिंगापाशीं असा आग्रह धरिला कीं, 'बादशहाची व आपली भेट बरोबरीच्या नात्यानें होईल अशी व्यवस्था करावी.' परंतु त्यावर रामसिंगाचें ह्मणणें असें पडलें कीं, 'बादशहा सार्वभौम आहे. तो आपल्यासारख्या छोट्या राजास बरोबरीचा मान देणार नाहीं. यासाठीं असली अट त्याला कळविणें प्रशस्त दिसत नाहीं.'

इकडे औरंगजेबानें महाराजांच्या व त्यांच्यावरोबर आलेल्या लोकांच्या खर्चाची वगैरे तरतूद चांगली ठेविली होती; परंतु त्याच्या मनांत ह्या वेळीं महाराजांविषयीं अंमळ वैरभाव जागृत होऊन त्यांचा नाश करण्याची बुद्धि त्याला सुचण्यास एक मोठें कारण झालें. शास्ताखानाची बायको ह्या प्रसंगीं दिल्लींत होती. तिच्या मनांत अर्थात् महाराजांविषयीं पराकाष्ठेची द्वेषबुद्धि वागत होती; कारण तिच्या पुत्राचा वध महाराजांच्या हातून झाला असून तिच्या नवऱ्याच्या फजितीला तेच कारण झाले होते. तिनें बादशहाच्या जनानखान्यांत आपला वशिला लावून त्यांतील स्त्रियांचीं मनें महाराजांसंबंधानें कलुषित केलीं व त्यांच्याकडून बादशहास अशी विनंति करविली कीं, शिवाजीमहाराज हातीं सांपडले आहेत; त्यांचा कांहींएक गौरव न करितां त्यांचा वध करावा. ह्यामुळें त्याचें मन फिरून तो महाराजांचा घात करण्यास उद्युक्त झाला. हा त्याचा बेत दरबारच्या अमीरउमरावांस कळला तेव्हां त्यांनीं त्यास असा अर्ज केला कीं, हजरतीच्या शब्दावर आमच्यासारख्यांचें जीवित अवलंबून आहे. असा विश्वासघात केल्यानें जयसिंगराजासारखे

दरबार दिल्लीस असून महाराज त्या शहरीं गेले असें लिहिलें होतें. परंतु शहाजहान स. १६६६ च्या जानेवारी महिन्यांत मरण पावल्यावर औरंगजेबानें आपला दरबार आग्र्यास नेला व तेथेंच तो बहुतेक कायमचा राहिला, यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, महाराज रायगडावरून निघाले ते दिल्लीस जावयास ह्मणून गेले असावे. परंतु औरंगजेबाचा दरबार आग्र्यास गेल्यामुळें तें तिकडे गेले. खाफीखानाच्या बखरींत व जेध्यांच्या शकावलींत बादशहाची मुलाखत आग्र्यासच झाली असें आहे. रा. राजवाडे आठव्या खंडांत असेंच ह्मणतात.

बलाढ्य हिंदुसरदार आपल्या पदरीं आहेत ते बेदिल होऊन बंड करितील. ही मसलत ऐकून त्यानें आपला बेत रहित केला.

रामसिंगानें बादशहापाशीं जाऊन भेटीचा दिवस ठरविला. बादशहाचा पन्नासावा वाढदिवस ता. १२ मे स. १६६६ रोजीं होता. त्या दिवशीं मोठा दरबार भरावयाचा असून सर्व अमीरउमराव त्याला मुजरा करावयास व नजर-नजराणा द्यावयास येणार होते. ह्या दिवशीं शिवाजीमहाराजांस दरबारास घेऊन यावें असें बादशहानें रामसिंगास फर्माविलें. बादशहानें त्या दिवशीं मोठ्या तरतुदीनें दरबार भरविला. मोठमोठ्या इमानी सरदारांस व पठाणांस चांगले सज्ज करून आपल्या तक्ताच्या आसपास जागोजाग नंग्या तरवारींनिशीं उभें केलें. कारण त्यास अशी दहशत होती कीं, शिवाजीमहाराज कांहीं सामान्य पुरुष नव्हे; तो केवळ सैतान आहे. प्रसंग पडल्यास तो पंचवीसपंचवीस हात उडी मारितो! बादशहानें असा कडेकोट बंदोबस्त करून आपल्या आसनाजवळ पांच हत्यारें अगदीं तयार ठेविलीं असून अंगांत चिलखत चढविलें होतें व वरून मझलीनचा झगा घातला होता. त्या दिवशीं दरबारास एकंदर सरदार व शेटसावकार आले होते. महाराजांस पाहण्याची सर्वांस उत्कंठा लागून राहिली होती. जनानखान्यांतील स्त्रियांलाहि त्यांस पाहण्याची उत्कट इच्छा झाल्यावरून त्यांची पडद्याआड बसावयाची व्यवस्था केली होती.

दरबारची वेळ झाली तेव्हां महाराज आपल्याबरोबर थोडेसे निवडक लोक घेऊन रामसिंगासमवेत कचेरीस आले. त्यांनीं रीतीप्रमाणें कुरनिसात[1] करून बादशहाच्या तक्तापुढें नजराणा ठेविला[2], त्याची रामसिंगानें नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें रुजवात केली. औरंगजेबानें त्यांला कुशलप्रश्न विचारिले. त्यांचीं समर्पक उत्तरें महाराजांनीं दिल्यावर त्यांला उजव्या हातास साधारण प्रतीचे अमीर उभे होते त्यांत जाऊन उभे राहावयास त्यानें हातानें खूण केली. त्याप्रमाणें महाराजांस त्या बाजूस रामसिंगानें नेलें. त्यांला त्याच्याबरोबर तिकडे निरुपायास्तव जावें

---

१ चिटणीस ह्मणतो कीं, त्यांनीं कुरनिसात केली नाहीं, व रामसिंगानें तो प्रसंग मारून नेला. सभासद ह्मणतो कीं, त्यांनीं तीन वेळां भुईस हात लावून सलाम केला, पण तो मनांत असा अर्थ आणून केला कीं, एक सलाम शंभुमहादेवास, दुसरा श्रीजगदंबेस आणि तिसरा शहाजी राजांस.

२ पंधराशें मोहरा नजर ह्मणून व सहा हजार रुपये निसार ह्मणून बादशहापुढें ठेविले असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

लागलें. पण तेथें जाऊन बाकीच्यांबरोबर उभे न राहतां ते खालीं बसले;आणि रामसिंगास त्यांनीं विचारलें कीं, ह्या अमिरांचा दरजा काय आहे ?[1] ते पंचहजारी मनसबदार आहेत, असा जबाब त्याच्याकडून मिळाला तेव्हां त्यांस अतिशयित राग आला; आणि ते त्याला ह्मणाले कीं, 'बादशहानें माझी गणना अशा साधारण अमिरांत केली हा माझा मोठा अपमान झाला आहे. मी यांच्याबरोबर उभा राहण्यास राजी नाहीं.' असें बोलून त्यांनीं रामसिंगापाशीं कटार मागितली.[2] हा प्रकार बादशाहानें पाहून काय गडबड आहे ह्मणून विचारलें. तेव्हां जवळच्या अमिरांनीं महाराजांचें ह्मणणें त्याला कळविलें.[3] त्याबरोबर बादशहा

---

१ कित्येक मराठी बखरींत व बुंदेल्याच्या बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, महाराजांनीं आपल्या पुढें उभा असलेल्या एका रजपूत सरदाराचें नांव रामसिंगास विचारिलें. त्यानें त्याचें नांव राजारायसिंग शिसोदे ह्मणून सांगितल्याबरोबर महाराज रागानें बोलले,' माझी रायसिंगाशीं बरोबरी केली काय ? माझा सात वर्षांचा मुलगा व माझा नोकर नेताजी पालकर यांस पांच पांच हजारांच्या मनसबी दिल्या. मी बादशहाची एवढी कामगिरी बजाविली असून मला असा हलका दरजा द्यावा काय? मी ह्या दरबारांत आलों तो असा हलका दरजा स्वीकारण्यास काय ?' प्रो. सरकार (पृ.१७५), सभासद व चिटणीस ह्मणतात कीं, ह्या सरदाराचें नांव जस्वंतासिंग असें होतें. पण तो सात हजारी मनसबदार असल्याकारणानें पुढल्या रांगेंत बादशहापुढें उभा असावा असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

२ ह्यावरून असें अनुमान होतें कीं,महाराजांस दरबारांत निःशस्त्र येण्यास सांगितलें होतें. आतां त्यांनीं कटार कशासाठीं मागितली तें समजत नाहीं. बुंदेले ह्मणतो कीं, शिवाजीमहाराजांला ह्या अपमानाबद्दल फार वाईट वाटून त्या दुःखाच्या झटक्यासरशीं ते मूर्च्छित झाले. तेव्हां त्यांस स्नानगृहांत न्यावयास सांगितलें. तेथें त्यांस वारा घालून व गुलाबपाणी अंगावर शिंपडून सावध केलें. दरबारचा थाटमाट व चकचकाट पाहून ते असे घाबरून बेशुद्ध झाले असा ह्या इतिहासकाराचा तर्क आहे ! तो आणखी ह्मणतो कीं, शुद्धीवर आल्यानंतर त्यांनीं आपणांस आपल्या बिऱ्हाडीं न्यावयास सांगितलें. तेथें गेल्यावर ते वेड्यासारखे चाळे करून कांहीं तरी बरळूं लागले. ते मोठमोठ्यानें ओरडून ह्मणत कीं, मी वेडा ह्या गरुडाच्या नखांत सांपडलों. तो मला लवकर ठार कां मारीत नाहीं ?

३ ऑर्मी म्हणतो कीं, महाराजांस बादशहाच्या भेटीस नेलें तेव्हां त्याच्या अंतस्थ हेतूबद्दल त्यांनीं त्यास दोष दिला,व ते म्हणाले कीं,शास्ताखानावरील प्रसंग व सुरतेची लूट ह्या दोन गोष्टींवरून माझी योग्यता तुह्मांस कळलीच असेल, असें बोलून ते आपला खंजीर काढून आपल्या उरांत खुपसून घेऊं लागले. पण त्याचा हात जवळच्या लोकांनीं धरिला, व बादशहानें त्यांचें समाधान करून असें आश्वासन दिलें

दचकला, व ह्या समयीं हा काय करील कोण जाणे अशी दहशत वाटून त्यानें रामसिंगास हुकूम केला कीं, शिवाजी राजांस निरोपाचे विडे देऊन डेऱ्यास घेऊन जावें. उदयिक पुनः मुलाखत होईल. त्यावरून रामसिंगानें महाराजांस दरबारांतून बिऱ्हाडीं नेलें.[१]

ह्यानंतर पुनः महाराजांस औरंगजेबाच्या मुलाखतीचा प्रसंग आला नाहीं. कारण बादशहा त्यांस पुनः भेटण्यास राजी नव्हता. हा त्याचा ठराव कळला तेव्हां त्यांस फार वाईट वाटलें, व बादशहाच्या मनांत आपणांविषयीं पुरें कपट वसत आहे अशी त्यांची खात्री होऊन त्यांस अमळ भीतिहि वाटली. मग त्यांनीं बादशहाचा मानस तरी काय आहे तें समजण्यासाठीं रामसिंगास त्याच्याकडे पाठविलें. औरंगजेबानें त्यास असें सांगितलें कीं, 'शिवाजीमहाराजांस आमच्या दरबारींच ठेवून घेऊन मोठमोठीं कामें सांगावीं असें आमच्या मनांत आहे. दक्षिणेंतील त्यांची जाहगीर आहे तीसंबंधानें त्यांच्या इच्छेप्रमाणें करार होऊन चुकलेच आहेत. ही जाहगीर त्यांनीं आपल्या पुत्राच्या नांवें चालवावी. इकडे त्यांला क्रोडो रुपयांची नवी जाहगीर करून देऊं. लाख पन्नास हजार फौज हाताखालीं घेऊन त्यांनीं ह्या प्रांतींच मोठमोठ्या कामगिऱ्या कराव्या. त्यांच्यासारख्या शूर, चतुर व कर्तबगार पुरुषाच्या गुणाचें चीज ह्या दरबारीं उत्तम होईल.

हा बादशहाचा विचार महाराजांला मुळींच आवडला नाहीं. शिवाय हा विचार प्रांजलपणाचा आहे असें तर त्यांस बिलकुल वाटलें नाहीं. तो कपटी व धूर्त असून आपणांस इकडे गुंतवून टाकून आपला दक्षिणेंतील कांटा अजीबात काढून टाकण्याचा त्याचा इरादा आहे, हें त्यांस कळून चुकलें होतें. मग त्यांनीं आपला वकील रघुनाथपंत यास त्याच्याकडे पाठवून असा अर्ज केला कीं, बादशहानें मला विशेष बढतीची आशा दाखवून इकडे बोलाविलें.[२] त्यावरून मी

कीं, तुमच्या जिवास जरासुद्धां धक्का लागणार नाहीं. तुम्हीं आमच्या पदरीं राहून आह्मांस कंदाहारच्या स्वारींत मदत करावी.

१ त्यांला शिरपाव, जवाहिर व हत्ती देण्यासाठीं बादशहानें तयार ठेविले होते, ते अर्थात् या गडबडीमुळें त्यानें त्यांस दिले नाहींत, असें खाफीखान ह्मणतो.

२ मनुस्सी ह्मणतो कीं, महाराज मोगलदरबारीं गेले ह्मणजे त्यांस बादशहाच्या सरदार मंडळांत पहिली जागा देण्याचें कलम जयसिंग व बादशहा यांनीं शपथेवर केलेल्या करारांत होतें. हा करार त्यांनीं पाळला नाहीं. महाराज आग्र्याहून परत आल्यावर त्यांस मोगलांच्या दक्षिणेंतील प्रांताचे सुभेदार नेमण्यांत येईल, असें जय-

येथें आलों. मीं त्याची कोणती कामगिरी केली आहे ती त्यास महशूर आहेच. जयसिंगराजाच्या विद्यमानें जे करारमदार झाले आहेत त्यांबरहुकूम वागण्यास मजकडून लवमात्रहि कसूर व्हावयाची नाहीं. अदिलशाही व कुतुबशाही खालसा करण्याचा बादशहाचा इरादा आहे, तो सिद्धीस नेण्यास मी मनापासून साह्य करीन[१]. त्याच्या सैन्यास दक्षिणेंत लागेल ती मदत मी करीन. इकडे परक्या मुलखांत राहून बादशहाची नोकरी मजकडून जितकी होण्यासारखी आहे, तिजहून पुष्कळ चांगली नोकरी मी दक्षिणेंत राहिल्यानें होणार आहे. यास्तव मला इकडे राहण्याचा आग्रह करणें बादशहाच्या हिताचें नाहीं, व तें माझ्याहि हिताचें नाहीं. शिवाय मला, माझ्याबरोबर आलेल्या माझ्या लहान मुलास व माणसांस ह्या देशाची हवा मुळींच मानवणार नाहीं. ह्यासाठीं मला माझ्या लोकांसह दक्षिणेंत परत जाण्याची परवानगी द्यावी.'

ह्या अर्जास बादशहानें निश्चित असें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. महाराजांला दिल्लीसच ठेवून घेतलें ह्मणजे दक्षिणेंतील बहुतेक त्रास कमी होऊन आपला उद्देश बिनधोक शेवटास नेतां येईल, असें त्याच्या मनानें पूर्णपणें घेतलें होतें. त्यांला तेथें अडकवून ठेविल्यानें ते आज नाहीं उद्यां वठणीस येऊन आपले पुरे ताबेदार होतील असें त्यास वाटलें होतें. खरें ह्मटलें असतां महाराज त्याच्या तावडींत सांपडले असल्यामुळें त्यांचा पुरा नाश करण्याची उत्तम संधि ह्या समयीं प्राप्त झाली होती. परंतु जयसिंगराजाच्या मध्यस्थीनें त्यांच्याशीं करार झाले असल्याकारणानें दगा करण्याचें धैर्य त्याला झालें नाहीं[२]. शिवाय अशा

सिंगानें त्यांस अभिवचन दिलें होतें, असें कित्येक मराठी बखरकारांचें ह्मणणें आहे तें प्रो. सरकार विश्वसनीय असावें असें ह्मणतात. खाफीखान ह्मणतो कीं, महाराजांस फार तर मोगल दरबारांतून सात हजारांची मनसब मिळाली असती. कारण त्यांचा पुत्र संभाजी व त्यांचा सरदार नेताजी यांस प्रत्येकीं पांचपांच हजारांची मनसब अगोदर मिळाली होती. तो आणखी ह्मणतो कीं, महाराजांशीं केलेले करार जयसिंगानें बादशहास कळविले नव्हते.

१ सभासद ह्मणतो कीं, आपणांस बादशहानें दक्षिणचा मुख्य सेनापति नेमिलें तर आपण विजापूर व गोवळकोंडें जिंकून देतों असें महाराजांनीं जयसिंगास सांगितलें होतें; आणि जयसिंग ह्या गोष्टीस कबूल झाला होता. ह्या वेळीं कंदाहार जिंकून देतों असें महाराजांनीं बादशहास कळविल्याचें एका यवनी बखरींत आहे.

२ मुसलमान बखरकार ह्मणतात कीं, महाराजांस पाहावयास आलेल्या जनानखान्यांतील स्त्रियांमध्यें बादशहाची निसाबेगम नांवाची एक मुलगी होती. तिनें

वीर्यशाली व तेजस्वी पुरुषाचा साधल्यास योग्य उपयोग करून घ्यावा असेंहि त्याच्या मनांत आलें असावें. मग बादशहानें रामसिंगाच्या मध्यस्थीनें महाराजांस आपल्या दरबारीं राहण्याविषयीं अनेक प्रकारीं लालूच दाखवून पाहिलें; परंतु ते त्याच्या त्या ह्मणण्यास बिलकुल कबूल होईनात.

जाफरखान[1]नामक एक अमीर बादशहाच्या मोठ्या मर्जींतला होता. त्याचें शास्ताखानाशीं मेहुण्याचें नातें होतें. त्यानें बादशहाला अशी मसलत दिली कीं, शिवाजीमहाराज सामोपचारानें दरबारीं सरदारी पतकरून राहण्यास कबूल होत नसल्यास त्यांला वाटेल ती जरब दाखवून आपल्या काबूंत ठेवावें, सोडून देऊं नये. ही मसलत त्यास पसंत वाटून त्यानें त्याप्रमाणें करण्याचें मनांत आणिलें. हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां ते जाफरखानाच्या मुलाखतीस गेले व त्यास भेटून ह्मणाले कीं, 'आपण बादशहाच्या कृपेंतले आहां. आह्मांस वचनें दिल्याप्रमाणें सरंजाम वगैरे देऊन परत दक्षिणेंत पाठविण्याची व्यवस्था आपण बादशहाकडून करविण्याचें यश घ्यावें.' ह्या विनंतीस त्या कपटी खानानें वर-वरून हुकार दिला. त्याचें असें बोलणें चाललें असतां त्या खानाची बायको, जी शास्ताखानाची बहीण होती, तिनें अंतर्गृहांतून बाहेर खानास असें गुप्तपणें सांगून पाठविलें कीं, 'शिवाजीमहाराजांबरोबर फार वेळ बोलत बसूं नका. त्यांला लवकर निरोप द्या. ते केव्हां काय करितील याचा नेम नाहीं.' ही सूचना येतांच खानानें त्यांला निरोपाचे विडे दिले. हा वजीर वळत नाहीं असें पाहून आपणांस एकांत भेटीचा लाभ दिल्यास आपणांला बादशहाशीं कांहीं गोष्टी बोलतां येतील असा अर्ज महाराजांनीं केला; परंतु जाफरखानाला शास्ताखानाकडून असें पत्र आलें होतें कीं, शिवाजी महाराज मोठे चेटकी आहेत. त्यांच्याशीं एकांत भेटीचा योग आणून बादशहांनीं आपला जीव धोक्यांत घालूं नये. हें पत्र बादशहाला दाखवून त्या वजिरानें त्यास शिवाजी महाराजांची मुलाखत पुनरपि घेऊं नये अशी मसलत दिली. खरें ह्मटलें असतां ह्या अशा सूचनेची त्याला मुळीं गरज नव्हती. ज्यानें अफझुलखानास त्याच्या दहा हजार लोकां-

महाराजांची कीर्ति व पराक्रम पूर्वीं ऐकिलेच होते. त्यांचें स्वरूप व तेज ह्या वेळीं प्रत्यक्ष पाहून व त्यांचा स्वाभिमान व वीरपुरुषास अनुरूप असें उद्धत आचरण पाहून ती मोहित व चकित झाली. आणि तिनें आपल्या बापापाशीं त्यांच्या संबंधानें रदबदली करून त्याच्या दुष्ट उद्देशापासून त्यास परावृत्त केलें.

१ हा त्याचा वजीर होता असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

देखत भर दिवसा पुरा केला, व शास्ताखान वीस हजार सैन्याच्या मध्यभागीं आपल्या जनानखान्यांत कडेकोट बंदोबस्तानें निजला असतां त्याला गांठून जखमी करून जो सहज निसटून गेला, त्याचा असा भरंवसा औरंगजेबासारख्या मोठ्या धूर्त व कपटी मनुष्याला वाटणें शक्य नव्हतें. शिवाजी महाराज मोठा पंचाक्षरी आहे. त्याचा वायुमय देह असून त्याला पंख आहेत आणि तो आपल्या शत्रूवर चाळीसपन्नास हातांवरून झडप घालतो असा प्रवाद सर्वत्र पसरला होता. तेव्हां अर्थात् त्यांची सदरील विनंति बादशहानें मनास आणिली नाहीं.

औरंगजेबानें महाराजांस जरब दाखवून आपल्या ह्मणण्यास अनुकूळ करून घेण्याचा इरादा कायम करून शहरचा कोतवाल पोलादखान यास असा हुकूम केला कीं, शिवाजी महाराजांच्या हवेलीस पांचहजार लोकांनिशीं चौकी द्यावी.[1] कोणास आंतबाहेर परवान्यावांचून जाऊं देऊं नये. शिवाजीमहाराजांस कोठें जाणें झाल्यास आपल्या लोकांचा सक्त पहारा त्यांच्याबरोबर असावा. ही अशी सक्त चौकी ठेवण्याविषयींचा हुकूम सुटला तेव्हां महाराजांनीं रामसिंगाकडून बादशहास असें सांगविलें कीं, 'मी तुमची ताबेदारी स्वीकारून सर्व दक्षिण हस्तगत करून देण्यास तयार झालों असतां मजवर भरंवसा पटत नाहीं, व मला दक्षिणेंत जावयास कराराप्रमाणें हुकूम मिळत नाहीं, त्यापेक्षां बादशहाच्या मर्जीप्रमाणें येथेंच सरदारी पतकरून राहण्यास मी सिद्ध आहें.' ह्यावर बादशहाचें असें ह्मणणें पडलें कीं, 'राजांचें अंतःकरण शुद्ध आहे असें वाटत नाहीं. हुजूरची चाकरी पतकरून राहावयास सांगितलें असतां ते ऐकतना. यास्तव आम्हांस असा बंदोबस्त करणें प्राप्त झालें आहे. त्यांच्या मनांतील एकंदर किल्मिष जाऊन त्यांचें दिल आमच्याविषयीं साफ होईपर्यंत त्यांस अशा अटकावांत ठेवावयाचें आहे. बाकी म्हणाल तर जयसिंगराजे व दिलेरखान यांच्या विद्यमानें झालेल्या करारनाम्यानें आम्ही गुंतलों आहों. तेव्हां त्यांस शिक्षा करण्याचें आम्हांला काय प्रयोजन आहे? जसे तुम्ही आमचे विश्वासू सरदार आहां तसेच ते आमचे सरदार होऊन आमच्या आज्ञेंत निखालसपणें वागतील असें करा, म्हणजे सर्व कांहीं ठीक होईल.'

---

१ शहराच्या तटाबाहेर जयपूरवाडा होता त्यांत त्यांस नेऊन ठेवावें असा हुकूम बादशहानें रामसिंगास केला; आणि त्यांच्या अटकेची सारी जबाबदारी त्याच्यावर टाकली असें प्रो. सरकार ह्मणातात.

बादशहाचें हें म्हणणें रामसिंगानें महाराजांस कळविलें. तें ऐकून त्यांचा निरुपाय झाला. त्यांच्या सभोंवतीं बादशहाच्या लोकांचे चौक्यापाहारे कायमचे बसले. यांतून सुटून जावें कसें हा विचार आतां त्यांस प्राप्त झाला. परंतु आपल्या शत्रूस किंवा आपल्या पदरच्या लोकांस आपण घाबरलों आहों असें बिलकुल न दाखवितां त्यांनीं ह्या संकटांतून पार पडण्याची अजब युक्ति योजिली. मग त्यांनीं असा विचार केला कीं, आपल्या बरोबर आलेले लोक शत्रूच्या तावडींतून सुटून निघून गेल्यानें आपल्या मागचा बराच गुंता नाहींसा होऊन आपली सुटून जाण्याची युक्ति निर्विघ्नपणें पार पडेल. यास्तव त्यांनीं बादशहापाशीं असा अर्ज केला कीं, 'आमच्या बरोबर आलेल्या लोकांस उत्तर-देशाची हवा मानवत नाहीं, ते वारंवार आजारी पडतात. ह्याकरितां त्यांस तरी स्वदेशीं निघून जाण्याची परवानगी मिळावी. जेवढीं माणसें अवश्य लागतील तेवढींच ठेवून घेतों. असें केल्यानें सरकारास विनाकारण होणारा खर्चहि टळेल.' बादशहाला हा त्यांचा विचार पसंत पडला; आणि त्यानें त्यांस निघून जाण्याचे परवाने दिले. मग महाराजांनीं कांहीं निवडक लोक व थोडी कारकून मंडळी मागें ठेवून इतरांस रवाना केलें. हे लोक महाराजांस शत्रूच्या कचाटींत सोडून जाण्यास राजी होईनात. तेव्हां त्यांनीं त्यांची अनेक प्रकारीं समजूत करून असें आश्वासन दिलें कीं, 'तुम्ही माझ्याविषयीं कांहींएक काळजी करूं नका. मी शत्रूच्या तावडींतून सुटून लवकरच परत येतों. तुम्ही बेलाशक निघून जा. तुम्ही येथें राहिल्यानें माझी युक्ति साधणें दुरापास्त होईल.' असें निक्षून सांगितल्यावरून ते विश्वासू व स्वामिनिष्ठ सेवक निरुपायास्तव त्यांला सोडून स्वदेशीं निघून गेले.

इकडे औरंगजेबानें जयसिंगास पत्र पाठवून शिवाजी महाराजांस कोणतीं अभिवचनें दिलीं होतीं ह्मणून विचारलें असतां जयसिंगानें पुरंदरच्या तहाच्या कलमांखेरीज आणखी कोणत्याहि प्रकारचा करार महाराजांशीं केला नव्हता असा जबाब पाठविला; परंतु महाराजांस बंदींत ठेवल्याचें त्याला कळलें तेव्हां त्यास मोठा विचार पडला. आपली दक्षिणेंतील मोहीम यशस्वी व्हावयास महाराजांमुळें जबरदस्त प्रत्यवाय येणार हें जाणून त्यानें त्यांस हरयुक्तीनें उत्तरेस पाठवून देऊन त्यांच्या जिवास यत्किंचित्‌हि धक्का न पोंचतां त्यांस परत स्वदेशीं यावयास मिळेल असें आश्वासन दिलें होतें. हें आपलें वचन आतां खोटें होऊं पाहतें हें मनांत येऊन तो फार खिन्न झाला आणि त्यानें बाद-

शहास पुनःपुनः पत्रें पाठवून अशी विनवणी केली कीं, शिवाजीमहाराजांच्या जिवास अपाय झाल्यानें परिणाम चांगला होणार नाहीं; बादशहाच्या एका मोठ्या सरदारानें केलेली आणभाक खोटी ठरून आमच्यावर कोणी हि कसल्याहि बाबतींत विश्वास ठेवणार नाहीं. अशानें आमची बेअब्रू होईल. शिवाजी महाराजांचा प्राणघात केला तरी त्याच्या राज्याचा असा कडेकोट बंदोबस्त आहे कीं, तें आमच्या हातीं येणें अतिशयित कठीण आहे. त्यांचा नाश करण्याऐवजीं त्यांस आपला दोस्त केल्यानें दक्षिणेंत आपला राज्यविस्तार करण्यास पुष्कळ मदत होणार आहे. ह्या आशयाचीं पत्रें जयसिंगाकडून औरंगजेबाला गेलीं तरी तो जात्या महाकपटी असल्याकारणानें त्यानें महाराजांस स्वदेशीं जाऊं देण्याचा विचार लांबणीवर टाकला. इतकेंच नव्हे तर त्यांना मुळीं पळून जातां येऊं नये ह्मणून त्यांना अफगाणिस्थानांत पाठविण्याचें त्यानें मनांत आणिलें होतें असें ह्मणतात. परंतु जयसिंगासारख्या थोर सरदारास व इतर रजपूत सरदारांस हें करणें मुळीं पसंत न वाटून ते नाराज होतील ह्मणून त्यानें हा बेत रहित केला असावा. त्यानें रामसिंगाला असें मात्र बजाविलें होतें कीं, शिवाजी महाराज नीट बंदोबस्तानें अटकेंत ठेवण्याची सगळी जबाबदारी तुजवर आहे. ही कामगिरी धोक्याची आहे असें जयसिंगास वाटून त्यानें रामसिंगास ती कसेंहि करून आपल्यावरची दूर करावी ह्मणून पत्र लिहिलें. पुढें दक्षिणेंतल्या मोहिमेवर स्वतः जावें असें औरंगजेबाच्या मनांत आलें तेव्हां जयसिंगानें त्यास असें पत्र लिहून सुचविलें कीं, दक्षिणेंतली आपली मोहीम यशस्वी होण्याचा संभव सांप्रत फारच कमी दिसत आहे अशा प्रसंगीं शिवाजीमहाराजांस दक्षिणेंत मुळीं येऊं देऊं नये, दिलें तर आपल्या मोहिमेची अखेर अपयशाची होण्याचा दृढ संभव आहे. तरी त्यांच्या जिवास बिलकुल धक्का लावूं नये. त्यांचा प्राणघात केल्यास त्याचे लोक बिथरून अदिलशहास जाऊन मिळतील. असें झाल्यानें आमचें अतोनात नुकसान होणार आहे. त्याप्रमाणेंच त्यांस अशा रीतीनें अटकेंत ठेवावें कीं, ते सुटून स्वदेशीं खास येतील अशी त्यांच्या लोकांस आशा वाटावी.[१]

वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या लोकांस पाठवून दिल्यावर महाराजांनीं बादशहापाशीं पुनः अर्ज केला कीं, 'मला ह्या दरबारीं राहणें प्राप्त आहे त्यापेक्षां येथील अमीरउमरावांच्या व माझ्या ओळखीमुलाखती व्हाव्या हें इष्ट आहे. ह्या

१ हा मजकूर प्रो. सरकार यांच्या ग्रंथावरून घेतला आहे.

साठीं मला त्यांस यथावकाश भेटून त्यांशीं परिचय करण्याची परवानगी असावी. ह्या अर्जास बादशहाकडून मंजुरी मिळण्यास अडचण आली नाहीं. मग ते रामसिंगाला बरोबर घेऊन सरदारांच्या भेटीस जाऊं लागले. महाराजांचें बोलणेंचालणें अतिमोहक असल्याकारणानें त्या सरदारांचा स्नेह संपादन करण्यास त्यांला बिलकुल विलंब लागला नाहीं. त्यांशीं बोलतांना त्यांनीं ह्मणावें कीं, बादशहाची नोकरी इमानेंइतबारें करून बहादुरी व बढती मिळविण्याचा आपला पूर्ण निर्धार झाला आहे. हें त्यांचें मानभावीपणाचें बोलणें त्या सरदारांस खरें वाटून ते त्यांच्याशीं विशेष रहसाळीनें वागूं लागले, व महाराजांचें हें ह्मणणें बादशहाच्याहि कानावर वारंवार जाऊं लागलें.

नंतर आपण गुरुवारचें व्रत करून मोठा उत्सव करितों असा बहाणा महाराजांनीं केला, व त्यानिमित्त आपल्या नूतन दोस्त उमरावांच्या घरीं मेवामिठाई पाठविण्याचा क्रम आरंभिला. ती मिठाई नेण्याआणण्यासाठीं त्यांनीं वेळवाचे मोठेमोठे दहा पेटारे केले. त्यांत मिठाई भरली ह्मणजे ते इतके जड होत असत कीं, त्यांस दोऱ्या बांधून मध्यें वांसे घालून दोनदोन माणसांला ते वाहून न्यावे लागत. ह्या पेटाऱ्यांतून मिठाई जाऊं लागली ह्मणजे चौक्यांवरील लोक ती उघडून पाहत व मग पुढें जाऊं देत. हा असा क्रम प्रतिगुरुवारीं चालू असल्यामुळें पाहारेकऱ्यांस सहजीं असें वाटूं लागलें कीं, हे सगळे पेटारे उघडून पाहण्याचें कारण नाहीं, एक दोन पाहिले ह्मणजे पुरे. ह्या चौक्यांवरच्या लोकांस वेळोवेळां इनामें व बक्षिसें देऊन महाराजांनीं खुष ठेविलें होतें. त्यांस त्यांनीं जवळ बोलवावें, त्यांच्याशीं मोठ्या प्रेमळपणानें बोलावें, त्यांचीं सुखदुःखें ऐकून घ्यावीं, व त्यांस लागेल ती मदत सढळ हातानें करावी. त्याप्रमाणेंच त्यांच्यावरच्या अमलदारांपाशीं बादशहाविषयींची आपली निष्ठा बोलून दाखवावी. अशा गोड वर्तनामुळें ते लोक अमळ गाफील राहूं लागले.

ह्याप्रमाणें आपली सुटून जाण्याची युक्ति सिद्धीस जाण्याचा दृढ संभव दिसूं लागला तेव्हां त्यांनीं आपल्याजवळ बाकी राहिलेल्या लोकांसहि हळूहळू निघून जावयास सांगितलें. कोणी आपणांस ही हवाच मानत नसून आपण आजारी पडलों असें मिष करून निघाले, कोणी चाकरीस कंटाळून ती सोडून जाण्याचा बहाणा करून निघाले; ह्याप्रमाणें कोणी कांहीं कोणी कांहीं सबब सांगून परवाने मिळवून तेथून निघून गेले. त्यांपैकीं कांहीं जणांस अमुक ठिकाणीं आपली वाट पाहत राहावें असें महाराजांनीं सांगितलें. ह्याप्रमाणें जवळच्या बहुतेक लोकांस तेथून

रवाना केल्यावर महाराजांनीं आपल्या तैनातीस तेथीलच हुजरे व चाकर ठेवून दिले. शेवटीं पुत्र संभाजी, हिरोजी फर्जंद व दुसरे एकदोन चाकर एवढेच काय ते महाराजांपाशीं राहिले. आपले सर्व लोक बरेपणीं निभावून गेल्यावर महाराजांनीं आपण आजारी आहों असा बहाणा करून वैद्यास बोलावूं पाठविलें व त्यांच्याकडून कांहीं औषधोपचार चालविला. आपल्या प्रकृतीस आराम नाहीं, आपणाजवळ कोणीं फारसें येऊं नये, काय कामकाज करणें असेल तें दुरूनच करावें असें त्यांनीं सर्वांस फर्माविलें. असा गैरराबता राखून त्यांनीं आणखी थोडे दिवस तेथें काढिले. मग आपल्या प्रकृतीस अमळ आराम पडला असें दाखवून वैद्यांस व अमीरउमरावांस खुशालीदाखल ते मेवामिठाई पाठवूं लागले, ब्राह्मणांस व गोरगरिबांस पुष्कळ दानधर्म करूं लागले व मशिदींतून फकिरांस खैरात करण्यासाठीं मेवामिठाईचे पेटारे एकसारखे पाठवूं लागले. असा नेहमींचा पाठ चालला असतां एके दिवशीं संध्याकाळीं त्यांनीं चारपांच पेटारे भरून तयार करविले, एका पेटाऱ्यांत आपण बसले व एका पेटाऱ्यांत संभाजीस बसविलें, आणि हे सगळे पेटारे[1] चौक्यांवरून चालविले. तेव्हां नित्याच्या परिपाठाप्रमाणें रखवालदारांनीं एकदोन पेटारे उघडून पाहून सगळे पेटारे बिनदिक्कत जाऊं दिले. ह्या रीतीनें महाराज शहराबाहेर पडून आपल्या लोकांस जाऊन मिळाले.[2]

महाराज आपल्या मुक्कामावरून निघाले तेव्हां त्यांनीं आपल्या जागीं हिरोजी फरजंद यास ठेवून त्यास आपला पेहराव घालून आपल्या बिछान्यावर निजाव-

---

१ ही मिठाई मथुरेस ब्राह्मणांला व फकिरांला वांटावयासाठीं नेत आहेत असा बहाणा केला, असें एका बखरींत ह्मटलें आहे.

२ बुंदले ह्मणतो कीं, शिवाजीमहाराजांनीं प्रत्येक गुरुवारीं गरीबगुरिबांस मेवामिठाई वांटण्याचा परिपाठ ठेविला होता. त्यामुळें हजारो गरीब लोक त्यांच्या दारापाशीं त्या वारीं जमूं लागले. एवढ्या लोकांस पुरेशी मिठाई आणण्यासाठीं मोठेमोठे हारे तयार करून ते भरून आणूं लागले. हारे रिकामे झाले ह्मणजे अर्थात् ते पुनः मिठाई भरून आणण्यासाठीं हलवायांच्या दुकानीं नेत. अशा दोन रिकाम्या हाऱ्यांत महाराज व संभाजी बसून पळून गेले. खाफीखान ह्मणतो कीं, महाराजांनीं तीन उत्तम घोडे खरेदी करून ते ब्राम्हणांस दान करावयास म्हणून शहराबाहेर नेवविले व तेथून चवदा कोसांवर एका गांवीं सज्ज करून ठेवावयास सांगितलें. अलमगीरनामानामक एका बखरींत असें आहे कीं, शिवाजीमहाराजांला अटकेंत ठेवल्याचें वर्तमान जयसिंगाला कळलें तेव्हां त्यानें असें करणें ठीक नाहीं असें बादशहास पत्र लिहून कळविलें. त्यावरून महाराजांच्या हवेलीजवळची चौकी उठविली होती.

घयास सांगितलें, व संधि साधून त्यानेंहि आपल्या मागोमाग निसटून यावें असें ठरविलें. त्या विश्वासू सेवकानें ही गोष्ट कबूल केली. तो ह्मणाला: "आपण बेलाशक निघून जावें. मजवर कसाहि प्रसंग आला तरी मी डगमगत नाहीं. आपल्या कृपेनें मीहि येथून सुटून येईन." मग तो महाराजांच्या बिछान्यावर निजून राहिला. त्यानें आपलें सर्व अंग पांघरुणांत झांकून घेऊन एका हातांत महाराजांची आंगठी घातली होती, तो अमळ उघडा ठेविला व जवळ एका मुलास आपले पाय चेपीत बसविलें. ह्या रीतीनें त्यानें सर्व रात्र काढली. प्रातःकाळ झाला, चार घटका दिवस आला, तरी महाराजांची खोली उघडत नाहीं असें पाहून पाहारेकरी दाराशीं येऊन त्या मुलास विचारूं लागले कीं, 'महाराज आज फार वेळ कां निजले?' त्या मुलास शिकवून ठेविलें होतेंच; त्यानें उत्तर केलें, 'महाराजांचें शिर फार दुखत आहे.' हें ऐकून ते तेथून निघून गेले. मग कांहीं वेळानें हिरोजी उठून आपला चोळणा मुंडासें चढवून त्या मुलास घेऊन बाहेर पडला, आणि बाहेर नोकर व हुजुरे होते त्यांस अशी ताकीद दिली कीं, 'महाराजांची प्रकृति गेल्या रात्रीं फारच बिघडली असून आतां अमळ डोळा लागला आहे. कोणी गडबड करूं नये, व आंत जाऊं नये. मी कांहीं औषध आणावयास वैद्याकडे जातों.' अशी वर्दी देऊन तो निघाला. तो चालला असतां त्यास चौकीवरच्या लोकांनीं महाराज फार वेळ निजण्याचें कारण विचारिलें. त्यांस प्रकृति बिघडल्याचें निमित्त सांगून व आपण औषध आणावयास जात आहें असें बोलून तो मोठ्या लगबगीनें निघाला. तेथून तो रामसिंगापाशीं गेला, व त्यास महाराज सुखरूपपणें पार पडल्याची हकीगत गुप्तपणें सांगून त्याचा निरोप घेऊन स्वदेशीं चालता झाला.

इकडे महाराज शहराबाहेर पडले ते, दूर एके जागीं त्यांच्यासाठीं घोडा तयार ठेवला होता, त्यावर स्वार होऊन व संभाजीला आपल्यापुढें घेऊन[1] भरधांव घोडा काढून आपल्या कारकून वगैरे कांहीं मंडळीला ज्या गांवीं जाऊन राहावयास सांगितलें होतें तेथें जाऊन पोहंचले.[2] आपल्या लोकांस मिळाल्यावर पुढें

---

१ संभाजीला घोड्यावर बसवून आपण त्याची लगाम धरून महाराज मथुरेकडे गेले असें बुंदेले म्हणतो.

२ रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, शहराबाहेर एक दक्षिणी कुंभार राहत असे त्याच्याशीं हिरोजी फर्जंदानें संधान बांधिलें होतें. महाराज शहराबाहेर पडल्यावर त्या कुंभाराच्या घरीं गेले व तेथें वेश पालटून एक महिना छपून राहिले होते. औरं-

कोठच्या मार्गानें कोठें कसें जावयाचें तें त्यांनीं ठरविलें. तेथून एकदम सरळ मार्गानें स्वदेशीं जाणें सुरक्षित नव्हतें. चोहोंकडून चौकशी चालली असल्यामुळें पुनः शत्रूच्या हातीं लागण्याची भीति होती. यास्तव त्यांनीं आपल्या बरोबरच्या आणखी कांहीं लोकांस वेश पालटून स्वदेशीं जावयास सांगून आपल्याबरोबर चारपांच कारकून व दोनतीन हुजरे ठेवून घेतले. मग त्यांनीं वैराग्याचा वेश धारण करून तीर्थयात्रा करीत करीत सावकाश स्वदेशीं जावें असा विचार केला. ते पहिल्यानें मथुरेस आले. तेथें मोरो त्रिंबक पिंगळे यांचे मेहुणे कृष्णाजीपंत, काशीपंत व विसाजीपंत असे तिघे बंधु ओळखीचे भेटले. त्यांस महाराजांनीं आपलें सगळें वृत्त कथन करून संभाजीस तुमच्यापाशीं ठेवितां काय असें विचारलें. त्यांनीं ती गोष्ट मोठ्या खुशीनें कबूल केली[1]. महाराजांनीं त्यांस असें सांगून ठेविलें कीं, "आम्ही स्वदेशीं जाऊन पोहंचल्यावर तुह्मांस पत्र पाठवूं. मग तुह्मीं आपलें सारें कुटुंब घेऊन संभाजीसहवर्तमान आमच्या राज्यास यावें. तेथें आल्यावर तुमचें आम्ही बरें करूं." अशी व्यवस्था केल्यावर त्या बंधुत्रयापैकीं कृष्णाजीपंतास आपल्या समागमें काशीपर्यंत नेलें. येथें महाराज दाढी, मिशी व शेंडी यांचें मुंडन करून पुरे गोसावी बनले. त्यांनीं आपल्या हातीं संन्यासी वागवितात तसला एक मोठा दंड ठेवून त्यांत बहुमोल रत्नें व सोन्याचीं नाणीं भरून ठेविलीं. कांहीं नाणीं जोड्यांत शिवून भरलीं; आणि कांहीं जवाहीर मेणानें मढवून तें आपल्याबरोबरच्या लोकांच्या पेहरावांत शिवून ठेवलें.

मथुरेस असतां महाराज नित्य नदीवर स्नानास जात. एके दिवशीं तेथला घांट पाहून ते सहज बोलले कीं, हें एवढें मोठें तीर्थ असून ह्या घाटाची व्यवस्था

गजेबानें त्यांच्या शोधासाठी चोहोंकडे पाठविलेल्या माणसांची निराशा होऊन ते माघारीं आल्यावर महाराज वैराग्याचा वेश घेऊन तीर्थयात्रा करीत गेले. ऑर्मी ह्मणतो कीं, शहराच्या एका शेवटास यमुनानदीच्या तीरीं एक होडी महाराजांला पलीकडे घेऊन जाण्यासाठीं तयार ठेविली होती. तींत ते बसून पैलतीरीं गेले, व होडीवाल्यास त्यांनीं कांहीं द्रव्य देऊन असें सांगितलें कीं, 'औरंगजेबास जाऊन सांग कीं, मी शिवाजीराजास नदीच्या पलीकडे नेऊन सोडलें." महाराज तेथून भरधांव घोडा काढून नदीच्या तीरानें बरेच खालीं गेले व पुनः अलीकडच्या तीरीं येऊन तेथून एका आडवाटेनें डोंगरदऱ्या ओलांडून पार निघून गेले.

१ रायरीच्या बखरींत असें ह्मटलें आहे कीं, काशीस कोणी नानाजी विश्वासराव ह्मणून होता, त्याच्या घरीं संभाजीस ठेविलें. कारण तो त्या दौडीच्या दगदगीनें वारंवार आजारी पडूं लागला. विश्वासराव हा किताब सदरील ब्राह्मणास महाराजांनीं आपण व संभाजी स्वदेशीं सुखरूप पोंचल्यावर दिला.

कोणींच कशी नीट केली नाहीं ? असें बोलून त्यांनीं त्या घाटाच्या रचनेवर टीका करून ती कशी असावी तें सुचविलें. ही चर्चा ऐकून एक चोबा ह्मणाला; 'तुह्मी इमारतीचीं कामें जाणतां. तुह्मी बैरागी नाहीं, कोणी तरी वेषधारी आहां' हें ऐकून कृष्णाजीपंतानें त्याचा हात दाबिला, त्यास पुष्कळ द्रव्य देऊन आपल्या बरोबर तीर्थयात्रेस नेलें, व तेथून स्वदेशीं आणून महाराजांनीं त्याला नेमणूक करून दिली.

इकडे महाराज पळून गेल्यावर आग्र्यास काय वर्तमान झालें तें पाहूं. चौकीवरच्या लोकांच्या नजरेस लवकरच असें आलें कीं, महाराजांच्या चाकरमाणसांची हालचाल कांहींच दिसत नाहीं; त्यांची प्रकृति बेआराम आहे असें त्यांच्या एका नोकरानें बाहेर जातांना सांगितलें, आणि औषध आणावयाला जातों असें बोलून तो गेला, तोहि अद्यापि परत आला नाहीं. तेव्हां हें काय वर्तमान आहे तें पाहण्यासाठीं चौकीवरचे अंमलदार महाराजांच्या निजावयाच्या खोलीच्या दारापाशीं आले व आंत डोकावून पाहतात तों पलंगावर महाराज नाहींत, व जवळपास कोणी नोकरहि नाहींत. हा प्रकार पाहून ते घाबरून गेले. त्यांनीं एकच गूल केली. जिकडेतिकडे धांवपळ करून ते शोधतपास करूं लागले. पण त्यांस महाराज किंवा महाराजांचा एक मनुष्यहि सांपडेना. तेथलेच जे नोकर त्यांनीं सेवेस ठेविले होते त्यांस विचारतां ते ह्मणाले कीं, महाराज ह्या खोलींत निजले असून त्यांचे पाय एक पोर रगडीत होता एवढें काय तें आम्हीं सकाळीं पाहिलें. त्यानंतर ते खोलींतून बाहेर केव्हां आले व कोठें निघून गेले हें आह्मीं कांहींच पाहिलें नाहीं. ही सगळी बिना त्या पाहारेकऱ्यांनीं पोलादखानास जाऊन कळविली. तेव्हां तो घाबरून जाऊन बादशहाकडे धांवत गेला, व शिवाजीमहाराज कोठें गडप झाले असें त्यानें त्यास कळविलें. तो ह्मणालाः 'माझे पाहाऱ्यावरचे लोक अतिशयित विश्वासू व हुशार असून त्यांच्या हातावर तुरी देऊन तो गुप्त झाला. तो त्यांस फितवून पळून जाण्याची तर गोष्टच बोलावयास नको. तेव्हां एक तर तो जमिनींत गडप झाला असावा किंवा अस्मानांत उडून गेला असावा. त्याला गौडबंगालविद्या अवगत असावी. कारण माझे लोक त्याच्या हवेलीसभोंवतीं अहोरात्र सक्त पाहारा करीत असतां तो फरारी झाला आहे यांत माझ्या लोकांची तकशीर मुळींच नाहीं.' हें वर्तमान ऐकून बादशहास पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें. पोलादखान जात्या अत्यंत इमानी असून त्यानें चौकीपाहाऱ्यास अगदीं निवडक लोक ठेविले होते हें त्यास माहीत

होतें, तरी तो त्या कोतवालावर फारच रागावला. मग शिवाजीमहाराजांचा शोध लावण्यास त्यानें सर्व दिशांस स्वार पाठविले. प्रत्येक प्रांतांतील सुभेदारास व तालुकदारास पत्रें पाठवून असा हुकूम सोडला कीं, शिवाजीराजे आग्र्यास अटकेंत होते ते पळून गेले आहेत. ते कोणाच्या हद्दींतून जातांना सांपडले असतां त्यानें त्यांला एकदम पकडून कैद करून हुजुरास पाठवावें. त्याप्रमाणेंच त्यानें जयसिंगाला असें पत्र पाठविलें कीं, शिवाजीमहाराजांचा जो सरदार तुमच्या लष्करांत तुह्मांला साहाय्य करण्यास ह्मणून ठेविला आहे त्याला पकडून आमच्या दरबारीं पाठवून द्यावें, आणि हा पक्षी आमच्या पिंजऱ्यांतून उडून गेला आहे त्याच्यावर नीट नजर ठेवावी, व त्याला आपल्या जागीं पुनः जाऊन गडबड करूं देऊं नये.

महाराज बिनहरकत शहराबाहेर निघून गेल्यावर हिरोजी फरजंदानें रामसिंगास झालेली हकीगत कळविली तेव्हां त्यानें बादशहाकडे तावडतोब जाऊन त्यास असा अर्ज केला कीं, आमच्या तीर्थरूपांच्या व आमच्या मार्फतीनें शिवाजीमहाराज आपल्या दरबारांत येऊन दाखल झाले असून त्यांच्याशीं कराराप्रमाणें वर्तन न होतां त्यांस अटकेंत ठेविलें. तेव्हां अर्थात् त्यांच्या संबंधाचें हरएक प्रकारचें जोखीम आमच्या शिरींचें नाहींसें झालें आहे. आतां त्यांचें आपणांस काय वाटेल तें करावें. त्यावर बादशहानें असा जबाब दिला कीं, शिवाजीराजे आमचे ताबेदार आहेत. त्यांची आह्मी वाटेल ती व्यवस्था करूं. ते आमच्या मर्जीप्रमाणें वागूं लागल्यास त्यांची सर्फराजी करण्यास आम्हांला विलंब लागणार नाहीं. त्याबद्दल तुम्हांस किंवा तुमच्या वडिलांस काळजी नको.' ह्याप्रमाणें रामसिंगानें आपल्यावरचा वहीम उडविण्याची खटपट केली खरी, परंतु पुढें महाराज कोणती युक्ति योजून पळून गेले याचा सुगावा औरंगजेबास लागला तेव्हां त्याचा अंदेशा त्यास आल्यावांचून राहिला नाहीं. त्याची रामसिंगावर इतराजी होऊन त्यास दरबार बंद झाला, व त्याची मनसब काढून घेतली.[१]

---

१ चिटणीस म्हणतो कीं, रामसिंगाला महाराजांची ही कपटयुक्ति ठाऊक होती. पण त्यानें ती उघडकीस आणिली नाहीं. कांहीं दक्षिणी ब्राह्मणांस शिवाजीमहाराज पळून गेल्यावर पकडून कैद केलें होतें. त्यांना पुष्कळ मारहाण केल्यामुळें त्यांनीं असें कबूल केलें कीं, महाराज पळून गेले हें रामसिंगास ठाऊक होतें. जयसिंगाला आपल्या

पोलादखानासारख्या परम विश्वासू कोतवालानें असा कडेकोट चौकीपाहारा ठेविला असून त्यांतून कोणास नकळत अचानक शिवाजीमहाराज निसटून गेल्याचें वर्तमान तेथील अमीरउमरावांस समजलें तेव्हां जोतो तोंडांत बोट घालून राहिला; आणि चोहोंकडे अशी चर्चा सुरू झाली कीं, जयसिंगराजासारख्या थोर व विश्वासू सरदारानें शिवाजीराजांला पुरें इमान दाखवून व आश्वासन देऊन आपलेसे करून घेतले, आणि बादशहाच्या हुकमावरून विशेष बढतीची आशा दाखवून त्यांना इकडे रवाना केलें. असें असतां त्यांशीं केलेला करार मोडून व जयसिंगराजास खालीं पाहावयास लावून बादशहानें त्यांच्याशीं दग्याचें वर्तन केलें, हें कांहीं ठीक झालें नाहीं. अशा शूर, हुशार व वीर्यशाली पुरुषाचा गौरव करून व त्याच्याशीं कराराप्रमाणें वागून त्याला आपलासा करण्याची अमूल्य संधि आली असतां बादशहानें ती व्यर्थ घालविली, हा कांहीं शहाणपणा झाला नाहीं. दक्षिणदेश काबीज करण्याच्या कामीं अशा पराक्रमी व कुशल पुरुषाचें साहाय्य केवळ अमोल होतें. परंतु बादशहाच्या दुर्बुद्धीनें त्यास तें लाभलें नाहीं. शिवाजीमहाराज पक्के हुनरी असून त्यांजवर देवाची मेहर आहे. असा प्रबळ रिपु बादशहास दक्षिणेंत असल्यावर त्याचें तिकडे काय चालणार ? जयसिंगाच्या भाकेस गुंतून त्यानें स्वपराक्रमानें हस्तगत केलेले कोट, किल्ले व प्रांत बादशहाच्या हवालीं केले व आपण स्वतः त्याचा ताबेदार होऊन राहण्यास तयार झाला, असें असतां बादशहाच्या कपटी वर्तनामुळें तो अगदीं बिथरून गेला आहे. तो आतां पुनः काबूंत येणें शक्य नाहीं. हा लोकप्रवाद बादशहाच्या कानीं जाऊन तो फारच खिन्न झाला. महाराजांच्या शोधास पाठवि-

---

पुत्रावर बादशहानें हा आरोप केल्याचें समजलें तेव्हां त्यानें बादशहास असें पत्र लिहिलें कीं, माझा पुत्र रामसिंग केवळ निरपराध आहे, तो बादशहाशीं अशी निमकहरामी कदापि करणार नाहीं. ब्राह्मणांस पकडून कैद केल्याचा उल्लेख जेध्यांच्या शकावलींत आहे. जयसिंग एवढेंच करून राहिला नाहीं, तर त्यानें बादशहाच्या वजिरास असें लिहिलें कीं, शिवाजीमहाराजांशीं शरीरसंबंधाचें बोलणें करण्याचें मिष करून त्यांची मुलगी माझ्या मुलास मागतों. अशा रीतीनें त्यांस माझ्या छावणींत आणून ठार मारितों, म्हणजे मी बादशहाचा किती एकनिष्ठ सेवक आहें हें प्रत्ययास येईल. (हाप्त-अंजुमाननामक ग्रंथांत जयसिंगाचें अशा आशयाचें पत्र दिलें आहे असें प्रो. सरकार म्हणतात.) परंतु असा कांहीं प्रयत्न जयसिंगानें केल्याचें दिसत नाहीं. पुढें अकरा महिन्यांनीं जयसिंग मरण पावल्यावर रामसिंगास पुनः चारहजारी मनसब देऊन आसाम प्रांताकडे मोहिमेवर पाठविलें. तिकडे तो निवर्तला.

लेले लोक निराश होऊन परत आले. सुभेदार व तालुकदार यांसहि ते कोठें आढळतना. तेव्हां त्यांस अशी दहशत वाटूं लागली कीं, महाराज शहरांतच कोठें तरी लपून राहिले असून संधि साधून आपणास केव्हां कसा दगा करितील याचा नेम नाहीं. ह्या भीतीनें तो फारच जपून व बंदोबस्तानें राहूं लागला. त्याला रात्रीची झोपहि स्वस्थ लागूं नये अशी त्याची अवस्था होऊन गेली.

महाराज आपल्या लोकांसह मथुरेहून गोसाव्याच्या वेशानें बैराग्यांच्या तांड्यांत मिसळून तीर्थाटन करावयास निघाले. ते प्रत्येक तीर्थाच्या ठिकाणीं सर्व विधि यथासांग करून दानधर्म वगैरे बेताबातानें करीत गेले. उत्तरेस हरिद्वारापासून तहत खालपर्यंत मुख्यमुख्य तीर्थें व देवस्थानें यांचें दर्शन घेतघेत ते दक्षिणेंत आले. ह्या प्रवासांत त्यांस फार त्रास झाला. ते आग्र्याहून निघाले तेव्हां पावसाळा सुरू झाला होता. नद्यांस पूर येऊन कोठेंकोठें मुळींच उतार मिळत नसे. अशा ठिकाणीं त्यांला कित्येक प्रसंगीं पोहून पलीकडच्या तीरास जावें लागे. कित्येक प्रांतांत बिकट अरण्यें व डोंगर लागत- त्यांतून पायांनीं मजला करणें फार कठीण असे. परंतु ह्या सर्व श्रमांस व अडचणींस न जुमानतां ते मोठ्या धीरानें मार्गक्रमण करीत गेले. एका गांवच्या फौजदारानें त्यांस कांहीं वहिमावरून अटकेंत ठेविलें असतां त्यांस आपण कोण कोठचे हें सांगितलें तेव्हां तो दचकला व क्षमा मागूं लागला. महाराजांनीं त्यास थोडें द्रव्य देऊन ह्मटलें कीं, आह्मी ह्या वाटेनें गेलों असें कोणा मोगल अमलदारास कळवूं नका.[१] एके समयीं एका तीर्थावर स्नानास जाऊन महाराज पाण्यांत उतरले, व त्यांनीं ब्राह्मणास मंत्र ह्मणावयास सांगितलें; इतक्यांत तेथें दुसऱ्या एका ब्राह्मणानें ह्मटलें कीं, 'दक्षिणेचा राजा शिवाजी हा आग्र्यास अटकेंत होता, तेथून तो सुटून फरारी झाला आहे.' तें ऐकतांच महाराज लगवगीनें स्नान करून तेथून लागलींच निघून गेले[२]. महाराज कटकप्रांतांतून

---

१ खाफीखान म्हणतो कीं, ह्या फौजदारानें महाराजांना व बरोबरच्या लोकांना पकडून कैद केलें, व त्यांचा तपास चालविला, तेव्हां महाराजांनीं त्याला मध्यरात्रीच्या सुमारास गांठून आपण कोण तें कळविलें आणि त्याच्या हातांत एक हिरा ठेविला, तेव्हां त्यानें त्यांला सोडून दिलें.

२ खाफीखानाच्या ग्रंथांतून ह्या दोन गोष्टी घेतल्या आहेत. हा ग्रंथकार म्हणतो कीं. महाराजांस मंत्र सांगणारा हा ब्राह्मण त्यास सुरतेच्या बंदरांत पुढें भेटला. हा तेथें त्या वेळीं वैद्यकीचा धंदा करी. त्यानें खाफीखानास असें सांगितलें कीं, मी काशीस एका ब्राह्मणाच्या घरीं नोकरीस होतों. तेथें शिवाजी महाराजांना मी मंत्र सांगितल्या-

प्रवास करीत असतां फार थकले ह्मणून त्यांनीं एक साधारणसा घोडा विकत घ्यावयाचें मनांत आणून एक घोडा ठरविला; परंतु त्यास द्यावयास जवळ रुप्याचें नाणें नसल्यामुळें त्यांनीं होनांची थैली बेसावधपणें घोडा विकणाराच्या समक्ष उघडली, तें पाहून तो घोड्याचा मालक ह्मणालाः 'तूं अशा घोड्यास इतके पैसे देऊं करीत आहेस यावरून असें वाटतें कीं, तूं शिवाजीराजा असावास.' त्यासरशीं ती सगळी थैली त्याच्या अंगावर टाकून महाराजांनीं तेथून निसटता पाय घेतला[१].

हें असें तीर्थाटन करीत महाराज दक्षिणेंत आले, ते एकदम स्वराज्यांत न जातां गोंडवण, भागानगर, विजापूर ह्या प्रांतांतून पन्हाळ्यास आले व आपण स्वदेशीं आलों अशी आपल्या लोकांस सूचना देऊन त्याच वेशानें रायगडास दाखल झाले. ह्याप्रमाणें स्वराज्य सोडून गेल्यापासून नऊ महिन्यांनीं ते स्वदेशीं आले. रायगडकिल्ल्याच्या दरवाजापाशीं गोसाव्याच्या वेशानें जाऊन ते तेथील रखवालदारांस ह्मणाले कीं, आह्मांस जिजाबाईसाहेबांची भेट घ्यावयाची आहे. तेव्हां त्यांनीं कोणी बैरागी आपणांस भेटूं इच्छीत आहेत अशी वर्दी तिला दिली. तिनें त्यांस आंत घेऊन यावयास सांगितलें. तिच्या सन्निध ते गेले तेव्हां निराजीपंतानें तिला बैराग्याच्या भाषेनें आशीर्वाद दिला, परंतु महाराजांनीं एकदम पुढें सरसावून तिच्या पायांशीं दंडवत् घातला. तिनें त्यांला ओळखलें नाहीं. इतकी त्यांची चर्या बदलून गेली होती. गोसाव्याच्या ह्या वर्तनाबद्दल तिला आश्चर्य वाटलें. महाराजांनीं आपल्या डोकीची टोपी काढून तिच्या मांडी-वर शिर ठेविलें तेव्हां कांहीं खुणा पटून तिनें त्यांला ओळखून आलिंगन दिलें, व प्रेमाश्रूंनीं त्यांस न्हाणिलें. माताच ती! तिच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला. महाराजांचा तो केवळ नवाच जन्म झाला असें तिला वाटलें.

ह्याप्रमाणें प्रथम आपल्या प्रिय मातेचें दर्शन घेऊन मग त्यांनीं आपल्या सर्व सरदारांच्या, कारभाऱ्यांच्या व इतर मातबर लोकांच्या भेटी घेतल्या. जिकडेतिकडे आनंद झाला. जोतो महाराजांच्या दर्शनास येऊं लागला. महाराजांनीं मोठा उत्सव करून ब्राह्मणांस पुष्कळ दानधर्म केला, गोरगरिबांस अन्नवस्त्र मुबलक दिलें, श्रीभवानीचा उत्सव करून तिला मुक्ताफळांचा अभि-

---

बद्दल मला त्यांनीं जी दक्षणा दिली ती घेऊन मी स्वदेशीं आलों, आणि त्या द्रव्यानें ह्या माझ्या हवेल्या बांधून मी येथें सुखवस्तु राहत आहें.

१ ही गोष्ट बुंदेले देतो.

षेक केला. हत्तीवरून साखर वांटली. सर्व सरदारांस व किल्लेदारांस साखर पाठविली. राज्यांतील मोठमोठीं देवस्थानें, ब्राह्मण, तपस्वी, संत व साधु यांस दक्षिणा व शर्करा पाठविली. गडोगडीं तोफांची सरबत्ती करविली. महाराज परत सुखरूप आल्याची वार्ता एकंदर राज्यांत पसरून सर्व प्रजेस अत्यानंद झाला. शत्रूंच्या चित्तांत पुनरपि दहशत उत्पन्न झाली, व शिवाजीमहाराज केवळ अजिंक्य असून त्यांच्यापुढें कोणाचें कांहीं चालणार नाहीं, ते आतां यवनांच्या सर्व पादशाहती बुडवितात असें त्यांला वाटूं लागलें. त्यांच्या अलौकिक युक्तिमत्तेची व अप्रतिम धैर्याची कीर्ति सर्वत्र अधिकच पसरली.

ह्या आनंदभरांत महाराज आपल्याबरोबर गेलेल्या लोकांस विसरले नाहींत. ज्यांनीं ज्या मानानें श्रमसाहस केलें होतें त्यांस त्या मानानें इनामें व बढती देऊन गौरविलें; कोणांची तैनात वाढविली; कोणांस वस्त्रालंकार, कोणांस हत्तीघोडे, कोणांस गांव व महाल असे ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें दिले. हिरोजी फरजंद याचें साहाय्य ह्या संकटमय प्रवासांत अतिशयित झालें ह्मणून महाराजांनीं त्याला पागेवर सरदारी देऊन पालखी अबदागिरी दिली. बरोबर गेलेल्या कारकुनांनीं मोठ्या हुशारीनें व इमानानें वागून प्राप्त झालेल्या संकटांतून निभावण्यास मनःपूर्वक साहाय्य केलें ह्मणून त्यांच्यावर महाराजांचा इतबार अधिकच बसला.

यात्रेहून परत येत असतां महाराज एका कुणब्याच्या घरीं एके रात्रीं वस्तीस राहिले आणि त्याच्याकडे शिधासामुग्री मागूं लागले. तेव्हां त्या कुणब्याची वृद्ध आई होती ती त्यांस ह्मणाली, 'तुह्मां बैराग्यांस कांहीं शिधासामुग्री दिली असती. पण नुकताच शिवाजीराजाच्या लोकांनीं आमचा गांव लुटला त्यांत आमचाहि बराच माल लुटीस गेला. शिवाजीराजा दिल्लीस गेला आहे, तेथें त्याचें औरंगजेबबादशहा अद्यापि पारिपत्य कां करीत नाहीं न कळे. त्याच्यापासून आह्मां गरिबांस बहुत उपद्रव होतो.' हें तिचें बोलणें ऐकून महाराजांच्या लक्षांत येऊन चुकलें कीं, आपल्या मागें आपले लोक स्वस्थ न बसतां त्यांनीं पूर्ववत् मुलूखगिऱ्या करण्याचा क्रम चालू ठेविला आहे, ह्याबद्दल त्यांस अर्थात् संतोष वाटला. महाराजांनीं त्या म्हातारीला तुमचें कल्याण होईल असा आशीर्वाद देऊन त्या कुणब्याचें नांवगांव विचारून घेतलें. पुढें स्वराज्यांत येऊन पोंचल्यावर महाराजांनीं ह्या कुणब्यास सहकुटुंब बोलावून आणिलें, व

त्याचा किती माल लुटीस गेला तें विचारून घेऊन त्याची त्यास भरपाई करून दिली, व त्यास आपल्या नोकरीस ठेविलें.

मग पूर्वसंकेताप्रमाणें मथुरेस काशीपंताला पत्र पाठवून कळविलें कीं, आम्ही स्वराज्यास येऊन पोंचलों. तुम्ही सगळे बंधु सहकुटुंब संभाजीस घेऊन इकडे यावें. हें पत्र पावतांच तो ब्राह्मण संभाजीस घेऊन निघाला. वाटेंत एक मोगलअंमलदार त्यांस भेटला. संभाजीचें तें तेज व स्वरूप पाहून त्याला असा संशय आला कीं, हा शिवाजीमहाराजांचा पुत्र असावा.[1] त्यावरून त्यानें त्यांस अटकाव केला. ते दोघे बंधु ह्मणाले कीं, आम्ही मथुरेस राहणारे ब्राह्मण असून हा आमचा मुलगा आहे. तेव्हां तो अमलदार ह्मणाला, हा तुमचा मुलगा आहे हें खरें तर तुह्मीं त्याला घेऊन एका पात्रीं भोजन करावें. काशीपंतास ती अट मान्य करणें प्राप्त झालें. त्यानें दह्यांत पोहे कालवून ते केळीच्या पानावर वाढले व संभाजीसह भक्षण केले. हें पाहून त्या यवनानें त्यांला सोडून दिलें.[2] ते ब्राह्मण संभाजीस घेऊन रायगडावर सुखरूप येऊन पोंचले. संभाजीस पाहून सर्वांस आनंद झाला. काशीपंतानें आपल्या पुत्राचें संगोपन करून त्यास मोठ्या युक्तीनें संभाळून आणिलें ह्मणून त्यास महाराजांनीं पुष्कळ द्रव्य दिलें, व विश्वासराव असा किताब देऊन गौरविलें. त्याला व त्याच्या दुसऱ्या दोघां बंधूंला त्यांनीं चांगले हुद्दे देऊन आपल्या पदरीं ठेवून घेतलें[3].

ह्या प्रमाणें महाराज अटकेंतून सुटून सुखरूपपणें स्वदेशीं जाऊन पोंचल्याचें ऐकून औरंगजेबास पराकाष्ठेचें दुःख वाटलें. आपल्या तावडींत पक्का सांपडलेला हा शूर व युक्तिमान् पुरुष असा सहज सुटून गेला याबद्दल त्याला आमरण खेद वाटत होता असें त्याच्या शेवटल्या मृत्युपत्रांतल्या उल्लेखावरून लक्ष्यांत येतें. त्यांत तो असें लिहितो कीं, "कोणतेंहि राज्य कायम राहावयाचें

---

१ बुंदेले म्हणतो कीं, संभाजीचे केंस चांगले लांब असल्यावरून त्यास मुलीचा वेश देऊन काशीपंत आपल्या स्त्रीसह निघाला होता.

२ कांहीं बखरींत असें आहे कीं, काशीपंताच्या घरीं संभाजी आहे असें औरंगजेबास कळल्यावरून त्यानें त्याच्या घरास चौकी वसविली. तेव्हां त्या ब्राम्हणानें वर सांगितल्याप्रमाणें मोगलअमलदारांची खात्री करून आपल्यावरचा वहीम नाहींसा केला.

३ शि. दि. म्हणतो कीं, सर्वच भावांस विश्वासराव हा किताब दिला. यांस महाराजांनीं दिलेली सनद रा. राजवाडे यांनीं आपल्या आठव्या खंडांत प्रसिद्ध केली आहे. ह्या सनदेवरूनहि असें सिद्ध होतें कीं, महाराज आग्र्यासच गेले होते.

असेल तर त्याला सर्वांत मोठा आधार ह्मटला ह्मणजे राज्यांत कायकाय चाललें आहे त्याची बातमी सर्वदा उत्तम प्रकारें ठेवण्याची व्यवस्था करावी हा होय. ह्या बाबतींत एक क्षण हलगरजीपणा केला तर त्याचा परिणाम लज्जास्पद होऊन तो पुढें कैक वर्षेपर्यंत भोगावा लागतो. त्या हरामखोर शिवाजीला माझ्या गाफीलपणामुळें माझ्या हातून सुटून जातां आलें, आणि त्यामुळें मला माझ्या सगळ्या मोहिमांत आमरण अपयश आलें.[१]"

ह्या आग्र्याच्या प्रयाणांत आणखी एक गोष्ट घडल्याचें कांहीं मुसलमान बखरकार लिहितात. ती अशीः महाराज बादशहाच्या भेटीस दरबारांत गेले तेव्हां जनानखान्यांतील स्त्रियांस त्यांला पाहण्याची इच्छा होऊन त्या पडद्याआड बसून त्यांला पाहत होत्या. ह्या स्त्रियांमध्यें औरंगजेबाची निसाबेगम ह्या नांवाची एक अविवाहित मुलगी होती. तिचें वय त्या वेळीं सत्तावीस वर्षांचें होतें. ती महाराजांस पाहून मोहित झाली, व तिची त्यांजवर पराकाष्ठेची प्रीति जडली. हा वेळपावेतों ती महाराजांची कीर्ति कर्णोपकर्णीं ऐकत होती. ते मोठे शूर, पराक्रमी, धाडसी व हुशार असून स्वदेश स्वतंत्र करण्याविषयीं जीवापाड परिश्रम करीत आहेत असें तिनें ऐकिलें होतें. त्यांच्या अचाट कृत्यांच्या गोष्टी ऐकून तिला नेहमीं कौतुक वाटत असे. त्याप्रमाणेंच त्यांचें पाडाव झालेल्या शत्रूंशीं मोठ्या औदार्याचें वर्तन, मातापितरांशीं अत्यंत प्रेमाची वागणूक, स्वधर्मांतील देवांवर त्यांची अतिशयित भक्ति ह्याविषयींच्या गोष्टी ऐकून तिला ते फार प्रिय झाले होते. शिवाय तिचा बाप एवढा सार्वभौम बादशहा असून, व त्याच्या पदरीं शूर सरदार व प्रचंड सेना असून त्याची ते अगदीं परवा न करितां स्वराज्यवृद्धि एकसारखी करीत आहेत, हें कळून ती त्यांची तारीफ करीत असे. असा वीर्यशाली व तेजस्वी पुरुष तिच्या बापाचा दोस्त होऊन त्याच्या दरबारीं पाहुणा ह्मणून आल्यावर जेव्हां तिच्या दृष्टीस पडला तेव्हां त्याचें तें तेज व रूप पाहून व दरबारांतील स्वाभिमानाचें वर्तन पाहून ती तत्काळ मोहित झाली आणि विवाह करावयाचा तर अशाच योग्य व अप्रतिम पुरुषाशीं करावयाचा, नाहींतर जन्मभर अविवाहित राहावयाचें असा तिनें आपल्या मनाशीं संकल्प केला.

असें सांगतात कीं, महाराजांस हें तिचें प्रेम आपल्यावर जडल्याचें कळलें असून तिच्या वतीनें कोणीं त्यांच्याशीं असेंहि बोलणें केलें कीं, तुह्मी मुसलमानी

---

१ प्रो. सरकार. पृष्ठ १९३.

धर्माचा स्वीकार कराल तर शहाजादी तुमच्याशीं विवाह करण्यास तयार आहे. परंतु महाराज ह्या गोष्टीला मुळींच कबूल झाले नाहींत. अशा मोठ्या सार्वभौम बादशहाचा जांवई होऊन राहण्यापेक्षां स्वधर्म व स्वजाति हीं त्यांस विशेष प्रिय वाटलीं. नुसत्या राज्यतृष्णेनेंच जर ते प्रोत्साहित झाले असते तर हा संबंध जुळवून ते कदाचित् नर्मदानदीच्या अलीकडे एकंदर दक्षिणेचे पादशहा होऊन राहिले असते. परंतु राज्यतृष्णा व विषयवासना यांपेक्षां स्वातंत्र्यप्रीति, स्वधर्माभिमान व स्वकुलाभिमान ह्या वृत्ति त्यांच्या ठायीं प्रबल होत्या, हें ह्या गोष्टीवरून चांगलें निदर्शनास येतें.

पुढें ही बेगम स्वनिर्धाराप्रमाणें आमरण अविवाहित राहिली. औरंगजेब दक्षिणेंत आला तेव्हां त्याच्याबरोबर ती इकडे आली होती. ती स. १७०२ त ब्रह्मपुरी येथें आपल्या बापाच्या छावणींत मरण पावली. तिचा देह जेथें दफन केला तेथें तिच्या बापानें एक सुंदर कबर बांधून त्या गांवास बेगमपूर असें नांव दिलें. ही निसाबेगम चांगली शिकलेली होती असें ह्मणतात[१]. ह्या बेगमेच्या हृदयांत महाराजांविषयीं शेवटपर्यंत केवढी आदरबुद्धि वसत होती याचें एक ऐतिहासिक उदाहरण आहे. तें असें: औरंगजेबानें संभाजीस पकडून हाल करून ठार मारल्यावर रायगड किल्ला हस्तगत केला. त्या किल्ल्यांतून जीं माणसें कैद करून आणिलीं त्यांत संभाजीराजाचा एक लहान मुलगा होता. त्यास निसाबेगम हिनें आपल्याकडे मागून घेतलें, व तो आपला नातू मानून त्याचें लालनपालन मोठ्या प्रेमानें आमरण केलें. हाच मुलगा पुढें शाहूराजा झाला हें सर्वांस विदित आहेच.

---

१ तिला तिच्या बापाप्रमाणें कुराण मुखोद्गत होतें, व तिनें कांहीं कविताहि केली होती असें ह्मणतात. (मासीर-इ-अलंमगीर. एलिअट भा. ७ पृ. १९६ व प्रो. सरकार-कृत औरंगजेबाचें चरित्र भा. १. पाहा.)

भाग विसावा.

गेलेले किल्ले व प्रांत परत घेतले.

१६६७–६९.

महाराज दिल्लीस अटकेंत पडले हें वर्तमान दक्षिणेंत कळतांच त्यांच्या लोकांनीं मोगलांच्या प्रांतांत पुनः धामधूम सुरू केली, व पुढें ते अटकेंतून सुटून स्वदेशीं यावयास निघाले हें समजलें तेव्हां त्यांच्या सरदारांस अधिकच चेव येऊन ते मोगलांस चोहोंकडून त्रास देऊं लागले. तो इतका कीं, त्या वेळच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा असा लेख आहे कीं, 'शिवाजीमहाराज औरंगजेबाच्या अटकेंतून सुटून पळाले हें खरें असेल तर आतां ते त्या बादशहास त्राहित्राहि करून सोडितील. आपण हा काय प्रकार केला असें त्याला होऊन जाईल.' हें त्यांचें ह्मणणें पुढें खरें झालें.

महाराज दक्षिणेंत येऊन पोंचण्यापूर्वी मोगलांची आणि विजापूरकरांची लढाई पुनः जुंपून मोगलांच्या सैन्याची पुष्कळ खराबी झाली. जयसिंगानें विजापुरास वेढा घातला असतां त्याच्या सैन्यास दक्षिणेंतील शिलेदारांनीं चांगलाच हात दाखविला. त्यास दाणावैरण कोठूनहि मिळेनाशी होऊन त्याच्या सैन्याचा पुरा उपासमार झाला. शिवाय त्या वर्षी अवर्षण झाल्यामुळें लोकांस पाणीहि मिळेनासें झालें. विजापूरकरांच्या मदतीस गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहानें फौज पाठविल्यामुळें तर मोगलांचा त्यांच्यापुढें मुळींच दम निघेना; आणि औरंगजेब कांहीं आणखी फौज जयसिंगाच्या मदतीस पाठविना. कारण त्याला असा वहीम आला होता कीं, जयसिंग शिवाजीराजांला आंतून वश झाला असून मागेंपुढें आपणास तो डोईजड होईल, व शिवाजीमहाराजांशीं तो एक होऊन आपल्या सत्तेस धक्का पोंचण्यास उशीर लागणार नाहीं. ह्याप्रमाणें औरंगजेब दक्षिणेंतील मोहिमेविषयीं अमळ बेपरवाई दाखवूं लागला तेव्हां अर्थात् जयसिंगानें असा विचार केला कीं, आपले उमदे रजपूत शिपाई विनाकारण बळी देऊन अपयशाचा वांटा पदरीं घ्यावा त्यापेक्षां ही लढाई सोडून परत जावें हेंच नीट दिसतें. मग तो शत्रूशीं युद्ध करण्याचें सोडून औरंगाबादेकडे पिच्छेहाट करूं

लागला. तेव्हां अर्थात् शत्रूनें त्याचा पाठलाग केला. पण तो शूर सरदार त्याच्या तावडींतून जेमतेम निभावून औरंगाबादेस जाऊन पोंचला.

शिवाजीमहाराजांकडून जे किल्ले त्याच्या हातीं आले होते व जे त्यानें त्यांच्या मदतीनें पूर्वीं काबीज केले होते त्यांचा योग्य बंदोबस्त ठेवण्यास देखील पुरेसे लोक त्याच्यापाशीं उरले नव्हते, व त्या कामीं लागणारा खर्चहि करण्यापुरतें द्रव्य त्याच्या हातीं नव्हतें. यास्तव त्यानें घाटावर लोहगड, सिंहगड व पुरंदर आणि कोंकणांत माहुली व कर्नाळा अशा मुख्य पांच किल्ल्यांवर बरेच लोक ठेवून देऊन त्यांचा बंदोबस्त नीट राखिला. यांशिवाय ज्या कित्येक गडांस अन्नादिकांची सामुग्री मिळण्यासारखी होती त्यांवर त्यानें थोडेसे लोक ठेविले, आणि बाकीच्या किल्ल्यांचे दरवाजे जाळून टाकून व तटांचे सहज पडण्यासारखे भाग होते ते पाडून टाकून त्यांवर लोक ठेवून बंदोबस्त करण्याची मुळीं गरजच उरूं दिली नाहीं. ह्याप्रमाणें जिकडीलतिकडील व्यवस्था लावून जयसिंग औरंगाबादेस जाऊन स्वस्थ बसला असतां त्याच्यावर औरंगजेबाची इतराजी होऊन त्यानें त्याला परत बोलाविलें, व दक्षिणच्या सुभ्यावर यशवंतसिंग व शहाजादा मोअझीम यांची नेमणूक केली. हा उमदा व शूर रजपूत सरदार खिन्न होऊन परत चालला असतां वाटेंत आजारी पडून बऱ्हाणपूर येथें स. १६६७ च्या जुलै महिन्यांत मरण पावला.

इकडे मोरोपंत पिंगळ्यानें मोगलांनीं अजीबात सोडून दिलेल्या किल्ल्यांची पुनः दागदुजी करून त्यांवर आपलीं ठाणीं वसविलीं, व त्यांच्या आसपासच्या मुलखावर आपला अमल पुनः स्थापित केला. ज्या किल्ल्यांवर मोगलांचा बंदोबस्त अमळ बेताचाच होता तेथल्या लोकांस हुसकून लावून ते पुनरपि हस्तगत करण्याचा क्रम त्यानें निरलसपणें चालविला. ह्याप्रमाणें महाराज परत दक्षिणेंत येऊन दाखल होण्यापूर्वीं मोगलांकडे गेलेले बरेच किल्ले त्यांच्या सरदारांनीं पुनः हस्तगत केले, व ते परत आल्यावर सगळा कल्याणप्रांत त्यांनीं पुनरपि काबीज केला.[1]

जयसिंग व दिलेरखान यांच्याबरोबर एवढी मोठी फौज देऊन दक्षिणदेश काबीज करण्याकरितां त्यांस पाठविलें असून कांहींएक उपयोग झाला नाहीं, शिवाजीमहाराज हातीं सांपडले होते तेहि सुटून गेले, व विजापूरकर व भाग-

१ कल्याणभिवडी मोगलांच्या हातीं पुढें बरेच दिवस होती असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

नगरकर एक झाले असून त्यांस आणखी शिवाजीमहाराज जाऊन मिळाले म्हणजे दक्षिणेंतील मोगली सत्तेचें समूळ उत्पाटन होण्यास विलंब लागणार नाहीं, असे विचार औरंगजेबाच्या मनांत येऊन त्यानें स्वतः दक्षिणेंत स्वारी करण्याचा बेत केला होता. इतक्यांत उत्तरेकडे कांहीं कुरबूर उपस्थित झाल्यामुळें त्याला तिकडे जावें लागून हा बेत रहित करावा लागला. शिवाजीमहाराजांसारखा महापराक्रमी पुरुष आपण आपला कट्टा शत्रु करून सोडिला याची त्याला मोठीच धास्ती लागून राहिली. बरें, शहाजाद्याला व यशवंतसिंगाला ही दक्षिणेंतील मोहीम सांगून त्यांच्या ताब्यांत मोठी फौज द्यावी तर त्यांत आपल्या मुलाचा पराजय झाल्यानें आपला सगळा आब जाणार, व त्याला यदाकदाचित् जय आला तर तोच तिकडे फंदफितुरी करून आपणास मोजिनासा होईल, ह्या वहिमानें त्यानें त्यास ही मोहीम सांगितली नाहीं. ह्या अशा वहीमखोरपणाचा व दिरंगाईचा पुरा फायदा आमच्या प्रतापशाली चरित्रनायकानें हवा तसा घेण्यास बिलकुल आळस केला नाहीं.

सुलतान मोअझीम व यशवंतसिंग यांची दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमणूक झाली ती महाराजांला पुष्कळ अनुकूळ झाली. त्यांनीं दिल्लीस असतां यशवंतसिंगाशीं स्नेह केला होता. हा रजपूत सरदार मोठा बाणेदार व स्वधर्माभिमानी होता. औरंगजेबानें आपल्या बापाविरुद्ध बंड केलें तेव्हां हा पहिल्यानें त्याच्या विरुद्ध होता; परंतु पुढें त्याची सरशी होण्याचा रंग दिसला तेव्हां हा त्यास सामील झाला होता. तरी हा औरंगजेबाच्या फारसा विश्वासांतला होता असें नाहीं. त्याचा मोठा दोष काय तो द्रव्यलोभ हा होता. परंतु हा त्याचा दोष महाराजांच्या पथ्यावर चांगला पडला. ‘हें द्रव्याचें लालची पेंढीचें ढोर आहे,’ असा महाराजांचा त्याच्याविषयीं अभिप्राय होता. त्यांनीं त्याला मुबलक अवदानें चारून अगदीं आपलासा करून घेतलें. शहाजादाहि स्वभावानें फार चांगला असून मनाचा थोर व शूर होता. बापाचा वहीमखोरपणा त्याच्यांत बिलकुल नव्हता. तो हाताचा सढळ असून ऐषआराम त्याला फार आवडत असे. त्याला कोणी कांहीं सांगितलें असतां त्याचें मन सहज फिरत असे. यशवंतसिंगाचें त्याच्यावर फारच वजन असे. त्याच्या सांगण्याबाहेर तो फारसा जात नसे. ह्याला दक्षिणेंत पाठवितांना बादशहानें असें बजावून सांगितलें होतें कीं, ‘तुम्ही शिवाजीराजांच्या गळां पडूं नका. तुमच्या हातून त्यांच्याशीं मसलत निभावणार नाहीं. त्यांच्याशीं होतां होईतों द्वेष करूं नका. त्यांनीं आजपर्यंत पुष्कळ

सरदारांस बुडविलें आहे. तशी तुमची दशा झाल्यास दुर्लौकिक होऊन पातशाहीस अपाय होईल. यास्तव त्यांच्याशीं सलोखा करून आपला तिकडील प्रांत राखा.' बादशहाच्या ह्या सूचनेप्रमाणें शहाजाद्याच्या मनांत शिवाजीमहाराजांशीं तह करण्याचें होतें. ते दिल्लीस गेले तेव्हां त्यांस अटकेंत ठेवण्याचा प्रयत्न बादशहानें केला होता तो ह्या शहाजाद्यास मुळींच पसंत वाटला नव्हता. शिवाजीमहाराजांसारखा शूर व हुशार अमीर हातीं राखण्यांतच हित आहे असें त्याचें मत होतें.

असें सांगतात कीं, हा शहाजादा दक्षिणेंत येत आहे असें कळलें तेव्हां महाराजांनीं गरीब शेतकऱ्याचा वेश धारण करून, त्यास ब्रह्मपुरीजवळील एका गांवीं गांठून कांहीं दहीं नजर केलें. तें उत्कृष्ट आहे असें पाहून शहाजाद्यानें त्याचा स्वीकार केला व तें आपणास भोजनाच्या वेळीं वाढावयास सांगितलें. त्या दह्यांत एक मेणाची गोळी त्याला सांपडली. ह्या गोळींत एक चिठ्ठी होती. तींत महाराजांनीं असा मजकूर लिहिला होता कीं, ' माझ्याशीं युद्ध करून विजय संपादण्यास पराक्रमी शहाजादा येत आहे तो कसा आहे हें स्वतः डोळ्यांनीं पाहावें ह्मणून मी ही युक्ति योजिली.' यावरून शहाजाद्याच्या मनांत महाराजांविषयीं कोणती वृत्ति उत्पन्न झाली असेल याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. अशा युक्तिमान् व साहसी पुरुषाशीं विरोध करणें मोठें धोक्याचें आहे अशी त्याची पुरी खात्री झाली. औरंगाबादेस येऊन पोहंचल्यावर त्यानें यशवंतसिंगाकरवीं महाराजांशीं तहाचें बोलणें लाविलें.[१] महाराजांनीं

---

१ प्रो. सरकार अखबरात नांवाच्या यवनी बखरींच्या आधारानें असें ह्मणतात कीं, शिवाजीमहाराजांस आपल्या राज्यसत्तेची नीट व्यवस्था लावावयाची होती, आपल्या किल्ल्यांची दागदुजी करून त्यांवरील बंदोबस्त नीट करावयाचा होता आणि पश्चिम किनाऱ्यावर शिद्दी व अदिलशहा यांस पुरा शह देऊन तिकडील आपली सत्ता वाढवून दृढ करावयाची होती, ह्मणून त्यांला ह्या वेळीं मोगलांशीं सलोखा राखावयाचा होता. ह्या हेतूनें त्यांनीं औरंगजेबास असें पत्र लिहिलें कीं, बादशाही सैन्य मजवर पाठविल्याची खबर मला लागली आहे. हीं ऐकून माझी पांचांवर धारण बसली आहे. मी पुनरपि बादशहाचा अंकित होण्यास तयार आहें आणि माझा मुलगा संभाजी याच्याबरोबर चारशें लोक देऊन मोगलांच्या लष्करांत त्याला पाठवितों, हें त्यांचें ह्मणणें बादशहानें मनास आणिलें नाहीं. तेव्हां महाराजांनीं यशवंतसिंगास शहाजाद्यापाशीं मध्यस्थी करण्याविषयीं असें पत्र लिहिलें कीं, बादशहानें माझा अव्हेर केला आहे, नाहीं तर मी त्यास कंदाहार प्रांत पुनरपि जिंकून दिला असता. माझा जीव

यशवंतसिंगास द्रव्याची लालूच दाखवून पूर्वीच आपलासा करून घेतलें होतें. यास्तव आपणांस अनुकूल असा तह करून घेण्यास त्यांला मुळींच कठीण गेलें नाहीं. मोगलबादशहाशीं एवढ्यांत पुरा विरोध करणें हिताचें नाहीं असें त्यांस वाटत होतें, व तशांत शहाजाद्यासारख्या उमद्या पुरुषाशीं स्नेह जुळवून ठेविल्यानें आपला डाव मागेंपुढें साधणें सुलभ होईल, असें त्यांचें धोरण होतें. तेव्हां शहाजादा आपण होऊन सलोखा करण्यास उद्युक्त आहे असें कळल्यावर महाराजांनीं बाळाजी आवजी चिटणीस यास मोठा लवाजमा देऊन यशवंसिंगाकडे पाठविलें. त्यांत त्यांचा हेतु अर्थात् असा होता कीं, शहाजाद्याचा वास्तविक मनसोबा काय आहे तो नीट कळावा. त्यांनीं त्याला नजराणा ह्मणून बहुमोल वस्त्रें, जवाहीर व हत्ती अशीं पाठविलीं. यशवंतसिंगानें चिटणिसाला शहाजाद्याकडे नेलें तेव्हां तो त्याला ह्मणालाः "आमचे महाराज जयसिंगाच्या विद्यमानें तहनामा ठरवून बादशहाच्या मुलाखतीस दिल्लीदरबारीं गेले. तेथें समक्ष मुलाखत झाल्यावर कित्येक मुद्यांचा पक्का ठराव करून घेऊन बादशहाची नोकरी पतकरून राहावयाचें असा त्यांचा इरादा होता. जयसिंग, रामसिंग वगैरे मातबर सरदारांनीं मध्यस्थी केली असून बादशहास त्यांचा विश्वास न वाटून त्यानें त्यांस अटकेंत ठेविलें. हें कांहीं नीट झालें नाहीं.' त्यावर शहाजाद्यानें येणेंप्रमाणें उत्तर केलें: "बादशहाच्या मनांत शिवाजीमहाराजांविषयीं विपरीत भाव कांहींएक नव्हता, व हल्लींहि नाहीं. त्याचा मानस एवढाच होता कीं, उभयतांमधील प्रपंच मुळींच नाहींसा व्हावा, व राजांनीं त्याच्या पदरीं सरदारी पतकरून राहावें. परंतु त्यांस तें पसंत झालें नाहीं. तेव्हां त्यांस दपटशहा देऊन आपल्याकडे ठेवून घ्यावें अशा विचारानें त्यानें त्यांस प्रतिबंधांत ठेविलें. राजांस अर्थात् तें न मानून ते तेथून निसटून आले. आह्मांस बादशहानें येते वेळीं अशी आज्ञा केली आहे कीं, 'राजांशीं विरोध करूं नये. त्यांच्यासारखे पुरुष मागें झाले नाहींत व पुढें होणार नाहींत. ह्मणून ते आमच्या पदरीं राहावे ह्यासाठीं आम्ही प्रयत्न केला; पण तो विफल झाला. आतां झालें तें ठीकच झालें. त्यांची मर्जी तिकडेच राहावें अशी आहे. त्यापेक्षां त्यांच्याशीं पूर्वीं झालेले करार कायम

बचावण्याकरितां मी आग्र्याहून पळून आलों. माझा साहाय्यकर्ता मिर्झा राजा जयसिंग तर मरण पावला. तुम्ही माझ्यासाठीं रदबली करून मला माफी करावयास लावा, ह्मणजे मी माझा मुलगा संभाजी यास माझे लोक देऊन शहाजाद्याच्या नोकरीस पाठवितों.

करून त्यांच्याकडून कामगिऱ्या करून घ्याव्या व त्यांच्या विचारें वागावें; आह्मांस कांहीं वांकडें करणें असतें तर त्याच समयीं करितों.' हें असें बादशहाचें ह्मणणें आहे. त्यावर आपला काय मनसोबा आहे तो कळवावा."

हें असें शहाजाद्याशीं भाषण झाल्यावर त्याचा हेतु कसा काय आहे तें चिटणिसानें महाराजांस लिहून कळविलें. तेव्हां महाराजांनीं त्याच्याशीं तह करण्यास राजी होऊन तहाचीं कलमें कशीं असावीं हें उभयतांच्या विचारानें ठरलें. तीं कलमें अशीं होतीं: (१) परस्परांनीं परस्परांशीं इतःपर स्नेहभावानें वागावें; (२) पूर्वीं झालेला तह कायम करावा; (३) उभय पक्षांचें परस्परांविषयीं दिल साफ झाल्याखेरीज महाराजांनीं आपली सगळी फौज मोगलांच्या कुमकेस पाठवूं नये, व परस्परांच्या भेटीमुलाखती होऊं नयेत; (४) फौजेच्या खर्चास कांहीं मुलूख लावून दिल्यास तूर्त पांच हजार फौज महाराजांनीं मोगलांच्या कुमकेस पाठवावी; (५) पूर्वींच्या तहांत ठरल्याप्रमाणें संभाजीस पांच हजार स्वारांची मनसब द्यावयाची, तिच्या सरंजामासाठीं वऱ्हाडप्रांतांतील आवढें व बाळापूर हे तालुके लावून द्यावे; (६) पूर्वींच्या कराराप्रमाणें चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याची महाराजांस पूर्ण मुभा असावी; (७) आणि निजामशाहींतील व अदिलशाहींतील जे किल्ले व प्रांत महाराजांपाशीं सध्यां आहेत ते त्यांच्याकडे राहूं द्यावे[1]. हा असा तहनामा होऊन त्यावर शहाजाद्यानें आपली सही केली, आणि महाराजांस असें सांगितलें कीं, 'तुह्मी तहाच्या ह्या अटी नमूद करून एक अर्ज आह्मांस केवळ बाह्योपचारार्थ करावा, ह्मणजे आह्मी तो बादशहाकडे स्वतांची शिफारस करून पाठवून देऊं.' ह्या सूचनेप्रमाणें अर्ज तयार करून तो शहाजाद्यानें औरंगजेबाकडे पाठवून दिला व त्यावर अशी मोठी जोराची शिफारस लिहिली कीं, 'शिवाजीमहाराजांसारखा महाप्रतापी पुरुष आपणांस पुनरपि असा अल्प सायासानें वश होत आहे तर त्याच्या अटी कबूल करून त्याशीं स्नेहभाव जोडावा.' हा शहाजाद्याच्या शिफारशीसह गेलेला अर्ज बादशहास त्या वेळीं मंजूर करणें सोईचें वाटलें, व त्यानें महाराजांस 'राजा' हा किताब देऊन संभाजीस देऊं केलेली मनसब कायम केली. आणि वऱ्हाडप्रांतांत त्याला जी जाहगीर करून द्यावी असें सुचविलें होतें, तिची सनद पाठवून दिली.[2]

---

१ चिटणीस म्हणतो कीं, ह्या तहनाम्याअन्वयें पूर्वीं सोडून दिलेले सत्तावीस किल्ले पुनः मोगलांच्या स्वाधीन करावे लागले.

२ रा. राजवाड्यांचा आठवा खंड पृ. १७ पाहा.

ह्या नवीन मिळालेल्या जाहगिरीची व्यवस्था लावण्यासाठीं रावजी सोमनाथ नांवाच्या एका ब्राह्मण कारकुनास मोकासदार असा नवा किताब देऊन योग्य सरंजामानिशीं महाराजांनीं रवाना केलें. संभाजी मोगलांचा मनसबदार झाल्यावरून त्याच्याबरोबर प्रतापराव गुजरास पांच हजार स्वारांनिशीं देऊन औरंगाबादेस पाठविलें. (सन १६६७ आक्टोबर). त्याची शहाजाद्यानें मोठ्या सन्मानानें भेट घेऊन त्याला राहावयास स्वतंत्र जागा नेमून दिली व तो एक नवाच पुरा वसविला; परंतु संभाजीचें वय ह्या वेळीं अगदीं अल्प असल्यामुळें त्याला शहाजाद्यानें परत पाठविलें, व प्रतापराव गुजरास आपल्यापाशीं स्वारांसह ठेवून घेतलें. महाराजांनीं स्वतः मनसबदारी स्वीकारून मोगलांची ताबेदारी पतकरण्याचा प्रसंग मोठ्या युक्तीनें टाळला.

ह्या सलोख्यामुळें पुणें, सुपें वगैरे प्रांत महाराजांच्या कबजांत पुनरपि बिनतक्रार येऊन पूर्वींच्या तहानें हातचा गेलेला बहुतेक मुलूख त्यांस मिळाला. मात्र पुरंदर व सिंहगड हे किल्ले त्यांच्या हातीं अद्यापि आले नव्हते.[१] ही अशी लालूच महाराजांस दाखविण्यांत त्या कपटी बादशहाचा मतलब अर्थात् हा होता कीं, त्यांला असे फुसलावून पुनरपि आपल्या काबूंत आणून त्यांचा पुरा घात करावा. परंतु शहाजाद्याचा उद्देश असा बिलकुल नव्हता. तो जात्या उदार व मनाचा निष्कपटी होता.

असें सांगतात कीं, ह्या शहाजाद्याला आपल्या बापाचा कपटी स्वभाव व वहीमखोरपणा सहन न होऊन त्यानें त्याच्याविरुद्ध बंड करण्याचा घाट घातला व शिवाजीमहाराजांपाशीं मदत मागितली. ह्या गोष्टीचा त्यांस अंदेशा येऊन त्यांनीं शहाजाद्यास असा निरोप पाठविला कीं, 'तुमची व बादशहाची खरीखुरी लढाई सुरू झाली म्हणजे मी आपल्या फौजेनिशीं तुमच्या लष्करास येऊन मिळतों.' महाराजांस आपला संशय आला असें लक्षांत येऊन शहाजाद्यानें त्यांची खात्री होण्यासाठीं आपल्या सैन्यासहवर्तमान उत्तरेकडे कूच केलें, व पुनः महाराजांना निकडीचा निरोप पाठविला, व त्यांचा संशय दूर व्हावा म्हणून आपल्या बतीचे मोठमोठे हुद्देदार नेमिले. त्यावर महाराजांनीं असा जबाब पाठविला कीं, दक्षिणेंतील तुमच्या मुलखाचें रक्षण तुमच्या पश्चात् मी इकडे राहून करितों. तुमचें सैन्य बादशहाशीं लढण्यास पुरेसें आहे. इतकेंहि करून तुमचा पराभव

१ प्रो. सरकार म्हणतात कीं, चाकण खेरीज करून कोणतेच किल्ले त्यांच्या हातीं परत आले नव्हते असें दिसतें.

झाल्यास माझ्या अमलांतील प्रांतांत तुह्मीं खुशाल येऊन राहावें.' ह्या नंतर शहाजाद्यानें महाराजांस आपल्या सर्व सैन्याचें आधिपत्य तुमच्याकडे देतों असें आमिष दाखविलें; परंतु त्यासहि ते लुब्ध झाले नाहींत. शेवटीं त्यांचें साहाय्य न मिळाल्यामुळें शहाजादा हताश होऊन माघारीं फिरला व आपल्या बापाची क्षमा मागून पुन: औरंगाबादेस येऊन राहिला. महाराजांनीं त्याला ह्या प्रसंगीं साहाय्य केलें नाहीं ह्या गोष्टीचा राग तर त्या थोर मनाच्या शहाजाद्यास आला नाहींच; परंतु उलट तो त्यांच्याशीं अधिकाधिक स्नेह वाढविण्याचा प्रयत्न करूं लागला.[1]

औरंगजेबानें शहाजाद्यास असें सांगून पाठविलें कीं, 'शिवाजीमहाराजांस अदिलशाही व कुतुबशाही प्रांतांवर स्वाऱ्या करण्यास उत्तेजन द्यावें. त्या अशा रीतीनें कमजोर झाल्या ह्मणजे आपणांस त्या बुडविण्यास कठीण जाणार नाहीं. त्या प्रांतांवर स्वाऱ्या करून जो मुलूख ते काबीज करितील त्यांतला कांहीं त्यांच्या सरंजामास ह्मणून लावून द्यावा.' बादशहाच्या ह्या सूचनेप्रमाणें महाराज त्या मुलखांत वारंवार स्वाऱ्या करूं लागले. मोगलसैन्याच्या मदतीनें शिवाजीमहाराज आपला उरलेला मुलूख काबीज करूं लागले आहेत असें पाहून विजापूरकरांनीं मोगलांशीं तह करण्याचा मानस दर्शविला. त्याप्रमाणें उभय पक्षांमध्यें तह होऊन असें ठरलें कीं, सोलापूरचा किल्ला व त्यालगतचा अठरा हजार होन वसुलाचा मुलूख विजापूरकरांनीं मोगलांस द्यावा. ह्या तहाची हकीगत महाराजांस कळतांच त्यांनीं यशवंतसिंग व शहाजादा यांस भेटून त्यांच्याकडून असें कबूल

---

१ मनुस्सी ह्मणतो कीं, औरंगजेबानें शहाजादा मोअझिम याचें हें खोटेंच बंड उपस्थित करावयास फर्माविलें होतें. यांत त्या कपटी बादशहाचा तिहेरी हेतु होता. एक तर शिवाजीमहाराजांस पुनरपि फसवून गिरफदार करावें; दुसरा हेतु असा कीं, आपल्या सेनापतींचें इमान कसास लावावें; आणि तिसरा हेतु असा कीं, पुढें कधीं मोअझिम यानें बादशहाविरुद्ध खरेंखुरें बंड उभारलें तर त्याचा कोणास विश्वास येऊं नये. प्रो. सरकार (पृ. २१२-२१९) ह्मणतात कीं, औरंगजेबानें स. १६७० त दिलेरखानास शहाजाद्याच्या मदतीस पाठवून महाराजांवर चढाई करावयास फर्माविलें असतां त्या दोघांचें भांडण होऊन तें इतकें विकोपास गेलें कीं, उभयतांमध्यें लढाई सुरू झाली आणि तिला बहुतेक बंडाचें स्वरूप आलें. ह्या लढाईच्या वेळीं शहाजादा व यशवंतसिंग यांनीं दिलेरखानाचा खानदेशांत पाठलाग केला, आणि त्यांनीं शिवाजी महाराजांला मदतीस बोलाविलें. महाराजांशीं त्यांनीं ह्या वेळीं उगीच नांवाला लढाई सुरू केली होती.

करून घेतलें कीं, त्यांनीं विजापूरकरांच्या व भागानगरकरांच्या राज्यांत वाटेल तशी धामधूम केली तरी त्याकडे मोगलसरदारांनीं कानाडोळा करावा. असा बंदोबस्त करून महाराजांनीं अदिलशहाच्या मुलखांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याचा धूम धडाका चालविला. ह्या त्यांच्या सतत होणाऱ्या त्रासापासून आपला मुलूख सोडविण्याच्या इराद्यानें अदिलशहाचा वजीर अबदुल महमद यानें महाराजांशींहि तह करून त्यांस वर्षास तीन लाख होन खंडणी देण्याचें पुनः कबूल केलें[1], व त्यांनीं अदिलशाही मुलखांत कोणत्याहि निमित्तानें गडबड करूं नये असें ठरलें. हाहि तह त्या वजिरानें गुप्तपणें केला. कारण हिंदूंशीं तह करून त्यांस खंडणी देण्याचें कबूल केल्यास यवनी बादशाहीचा पाणउतारा केला असें दरबारच्या अमीरउमरावांस वाटून त्यांनीं नसता गोंधळ मांडला असता, परंतु खुद्द अदिलशहास हा तह पसंत होऊन त्यानें महाराजांचा वकील विजापूरच्या दरबारांत ठेवून घेतला. ह्या वकिलीच्या कामगिरीवर शामजी नाईक पांडे ह्याची महाराजांनीं नेमणूक केली[2].

हा असा अदिलशहाशीं तह होऊन त्याच्या राज्यांत मोहिमा करण्याचें बंद पडलें तेव्हां महाराज कुतुबशहाच्या मुलखाकडे वळले, व त्यांत वेळोवेळां स्वाऱ्या करून देश लुटून उध्वस्त करूं लागले. त्या बादशहाला महाराजांचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य मुळींच नव्हतें. त्यांत आणखी त्यांला मोगलांचें पाठबळ आहे असें कळल्यावर तर त्यांच्याशीं युद्ध करण्याचें त्याला धैर्य होईना. तेव्हां त्यांची ही आपल्या राज्यावरील झडप बंद करण्यासाठीं त्याला सामोपचाराचाच उपाय योजणें भाग पडलें, आणि त्याचे दिवाण मादण्णा व आकण्णा यांनींहि त्याला अशीच मसलत दिली. मग ह्या हिंदु दिवाणांच्या मध्यस्थीनें कुतुबशहानें

---

१ कित्येक बखरकारांच्या मतें ही खंडणी सात लाख होन ठरली होती असें आहे. हा खंडणी देण्याचा करार विजापूरकरांनीं अर्थात् दुसऱ्यांदा केला होता.

२ हा असा विजापूरकरांशीं तह झाल्याचें प्रो. सरकार लिहीत नाहींत. तथापि त्या वेळच्या सुरत वगैरे ठिकाणच्या इंग्रेज व्यापाऱ्यांच्या लेखांचे उतारे त्यांनीं दिले आहेत त्यांवरून असें दिसतें कीं, महाराजांचा ह्या वेळीं विजापूरकरांशीं कोणत्याहि प्रकारचा बखेडा चालू नव्हता. (पृ. २०४ व ३१६). जेध्यांच्या शकावलींत हा तह १६६७ च्या मे महिन्यांत झाल्याचा उल्लेख आहे. ह्या शकावलींत बाबाजी नाईक पांडे यास वकील नेमल्याचें नमूद केलें आहे. मागें तेराव्या भागांत अदिलशहाचा वजीर अबदुल महमद यानें महाराजांशीं गुप्त तह केल्याचा उल्लेख आहे; त्या वेळीं ह्या शामजी नाईकच वकील होता.

महाराजांशीं संधि करून असें ठरविलें कीं, त्यानें 'त्यांला प्रतिवर्षी पांच लाख रुपये खंडणी द्यावी, परस्परांनीं परस्परांशीं इतःपर स्नेहभावानें वागावें; व परस्परांचे वकील परस्परांच्या दरबारीं राहावे.' ह्या कराराअन्वयें महाराजांनीं निराजी रावजी नांवाचा वकील तानशहा कुतुबशहाच्या दरबारीं ठेवून दिला.[1]

ह्याप्रमाणें ह्या दोन्ही पादशाहतींस दीन करून त्यांच्यावर वार्षिक खंड बसविल्यावर महाराज कोंकणपट्टीकडे वळले. तेथें अजून फिरंगी व शिद्दी यांचा सुळसुळाट चालू होता. तो मोडून काढून सर्व कोंकणप्रांतावर आपली सत्ता निर्वेध बसवावी असा त्यांचा हेतु होता. मग त्यांनीं गोव्यावर अकस्मात् घाला घालून तेथील फिरंग्यांस हांकून देण्याचा बेत केला. परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं असें दिसतें. त्यांच्या व महाराजांच्या ह्या समयीं झालेल्या युद्धप्रसंगांचें वर्णन कोठेंहि आढळत नाहीं. त्यावरून ते मुळीं झालेच नसावे असें वाटतें. नंतर त्यांनीं शिद्दीचा जंजिरा हस्तगत करण्याचा पुनः एकवार मोठ्या जोराचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. असें सांगतात कीं, शिद्दी ह्या वेळीं बराच जेरीस येऊन त्यानें मुंबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांपाशीं मदतहि मागितली होती. ह्याप्रमाणें महाराजांचे हे दोन्ही बेत ह्या वेळीं असिद्ध राहिले.

---

१ खाफीखान (इलिअट, सातवा भाग, पृ. २८६-८७) ह्मणतो कीं, शिवाजी महाराजांनीं आग्र्याहून परत आल्यावर गोवळकोंड्याचा सुलतान अब्दुल कुतुबशहा याची भेट घेऊन त्याच्याशीं संगनमत केलें आणि त्याचे जे किल्ले विजापुरकरांनीं काबीज केले होते ते परत घेऊन देण्याचें वचन त्यास दिलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं हे किल्ले जिंकून त्यांतले कांहीं कुतुबशहास दिले व कांहीं आपल्या ताब्यांत ठेविले; परंतु ज्या किल्ल्यांचीं नांवें खाफीखान देतो त्यांतले कित्येक पुढें कांहीं दिवसांनीं महाराजांनीं जिंकिले असें दिसतें. शिवाय हाच बखरकार पुढें ह्मणतो कीं, महाराज सुलतान अबुलहसन गादीवर बसल्यावर दोनतीन वर्षांनीं पहिल्यानें हैद्राबादेस [भागानगरीस] गेले. सदरील तहाची हकीगत मराठी बखरींच्या व स्कॉटकृत दक्षिणेच्या इतिहासाच्या आधारानें दिली आहे. ग्रँट डफहि ह्या तहाचा उल्लेख करितो. जेध्यांच्या शकावलींत असा उल्लेख आहे कीं, निराजी रावजी यानें कुतुबशहाशीं स. १६७२ च्या जून महिन्यांत तह करून एक लाख होन खंडणी त्या सुलतानानें द्यावी असा करार केला असून त्यांपैकीं ६६००० होन महाराजांकडे आणून दिले. ही खंडणी सुलतान अबुल हसन गादीवर बसल्यावर पुनरपि आणखी घेतली असावी असें दिसतें. स. १६६९ च्या सुमारास निराजी औरंगाबादेस मोगलांजवळ प्रतापराव गुजराबरोबर होता असा जेध्यांच्या शकावलींत उल्लेख आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें अदिलशहा, कुतुबशहा व मोगल यांच्याशीं तह होऊन जिकडेतिकडे स्थिरस्थावर झाल्यावर महाराजांला एकदोन वर्षे थोडीशी विश्रांति मिळाली. ह्या विश्रांतीचा उपयोग त्यांनीं संपादिलेल्या राज्याची व्यवस्था नीट लावण्याकडे केला. ही व्यवस्था कशी काय लाविली तें पुढें एका स्वतंत्र भागांत सविस्तर कथन करूं[1]. येथें पूर्वकथानुषंगानें पुढें काय घडलें त्याचें निवेदन करूं.

कोणाच्याच प्रांतावर स्वाऱ्याशिकाऱ्या करण्याची सोय न राहून महाराज ह्या वेळीं स्वस्थ बसले तेव्हां पुष्कळांचा असा समज झाला कीं, त्यांस त्यांच्या हेतूप्रमाणें स्वराज्यप्राप्ति होऊन त्यांच्या सर्व इच्छा तृप्त झाल्या. आतां ते संपादित राज्याचा नीट बंदोबस्त राखून स्वस्थ राहतील. मोगलांशीं लढण्याचा त्यांच्यांत वकूब असता तर ते पुनः त्यांच्याशीं तह करून त्यांचे अंकित झाले नसते. ह्यापुढें ते मोगलसुभेदारांला नजरनजराणे पाठवून त्यांस खुष राखून त्यांच्या तंत्रानें वागतील व फार तर स्वसंपादित दौलत कांहीं दिवस कायम राखितील. परंतु हा लोकांचा समज अगदीं चुकीचा होता असें त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमावरून सहज ध्यानांत येईल. मोगलांशीं टक्कर द्यावयास सध्यां आपली तयारी असावी तशी नाहीं हें महाराज पूर्णपणें जाणून होते. तेव्हां त्यांच्याशीं तूर्त स्नेहभावच राखावा असें त्यांस वाटलें. बरें, विजापूरकर व भागानगरकर यांच्याशीं केलेला तह मोडून त्यांच्या राज्यांत पुनरपि धामधूम करूं लागल्यास ते दोन्ही पादशहा एक होऊन आपल्याशीं संग्राम करण्यास सिद्ध होतील, हें त्यांस आतां पक्कें कळून आलें होतें. कारण नुकतेंच विजापूरकरांचें मोगलांशीं युद्ध जुंपलें होतें त्यांत कुतुबशहाच्या मदतीनें अदिलशहानें मोगलांच्या सरदारांचें कांहींएक चालूं दिलें नव्हतें. तेव्हां असाच एकोपा ते पुनः करितील असा दृढसंभव होता. यास्तव मोगलांचाच आश्रय धरून राहणें आपल्या हिताचें आहे असें महाराजांच्या लक्षांत पूर्णपणें येऊन चुकलें होतें. शिवाय त्या पादशहातींशीं विरोध प्रकट करून युद्धास सिद्ध झाल्यास मोगलसुभेदार आपणांस साहाय्य करितील अशी आशा महाराजांस मुळींच नव्हती. कारण, एक तर मोगलांचा विजापूरकरांशीं नुकताच तह झाला होता, व दुसरें असें कीं, काफर यवनपादशाह्या बुडविण्यास उद्युक्त झाला असतां त्यास औरंगजेबासारखा कट्टा स्वधर्माभिमानी बादशहा साहाय्य करील हें सहसा संभवनीय नव्हतें. हें सर्व ध्यानांत आणून महाराजांनीं ह्या वेळीं

१ भाग चोविसावा पाहा.

मोगलांच्याच तंत्रानें वागून कुतुबशाही व अदिलशाही हळूहळू कमजोर करण्याचा विचार मनांत आणिला. आणखी असें कीं, औरंगजेबाच्या मनांत दक्षिणेंतील ह्या दोन्ही पादशाहती बुडवून टाकून तेथें आपली सत्ता स्थापित करण्याचा विचार पुष्कळ दिवस वागत होता, व तत्सिद्ध्यर्थ त्यानें हा काळ पावेतों अनेक प्रयत्नहि केले होते. असाच उद्देश महाराजांचाहि होता. तेव्हां एका भक्ष्याच्या प्राप्तीसाठीं दोन सिंह जेथें टपलेले असतात तेथें जो सिंह अद्यापि बाल्यदशेंत आहे त्यानें दुसऱ्या जरठ सिंहाशीं एकदम स्पर्धा करूं जाणें अविचाराचें होणार असून अपेक्षित भक्ष्यलाभ न होतां जवळ असेल नसेल तेंहि सर्व जावयाचें हें महाराजांस समजत असे. यास्तव आपले स्नायु मजबूत होऊन आपल्या दाढा व पंजे सुदृढ होत तोंपर्यंत त्या बड्या सिंहाशीं सलोखा राखून त्याच्या तंत्रानें जो कांहीं अपेक्षित भक्ष्याचा अंश प्राप्त होईल तो ग्रहण करावा; व हा आधींच जरठ झालेला सिंह सृष्टिक्रमानुसार अशक्त व रोड झाल्यावर त्यानें मिळविलेलें हें सबंध भक्ष्य व त्याचें पूर्वीचें कांहीं असेल तेंहि हळूहळू हाताशीं घालावें असें त्यांचें धोरण होतें. हें अगदीं योग्य होतें, व हें साधण्याचा रंगहि थोडथोडा दिसूं लागला होता. मोगलांशीं सख्य केल्यामुळें कुतुबशहा व अदिलशहा यांच्यावर महाराजांचा पुरा शह बसून ते त्याला पूर्वोक्त प्रकारें वार्षिक खंड देण्यास तयार झाले.

पण हें मोगलाशीं केलेलें सख्य फार दिवस टिकलें नाहीं. त्या वहीमखोर मोगल बादशहाला लवकरच असें वाटूं लागलें कीं, शिवाजीमहाराजांनीं आपणांस मानभावी नम्रता दाखवून केवळ भुरळ घातली आहे. शहाजादा व यशवंतसिंग यांस अनेक प्रकारीं लालूच दाखवून हे आपला डाव साधणार आहेत असा संशय त्याच्या मनांत पुरा भरून त्यानें शहाजाद्यास असा हुकूम पाठविला कीं, शिवाजी महाराजांशीं अशा सलोख्यानें वागणें ठीक नाहीं. ते अधिकच बळावत चालले आहेत. त्यांचा दक्षिणेंतील यवनी पादशाहतींवर पुरा डोळा असून ते त्या घेण्याच्या उद्योगांत आहेत. त्या हस्तगत करून ते प्रबळ झाले ह्मणजे आपल्याहि पादशाहतीवर उलटतील. मग त्यांस आटोपणें कठीण जाईल. त्या यवनी शाहींतील जे कोट, किल्ले व प्रांत त्यांनीं आमच्या साहाय्यानें घेतले त्यांचें उत्पन्न त्यांनीं आमच्या पोत्यास जमा करावें तें न करितां त्यांचा उपभोग ते आपणच घेत आहेत, हें कांहीं ठीक नाहीं. यास्तव त्यांच्याशीं केलेला तह मोडून त्यांस दिलेले किल्ले व प्रांत माघारीं घ्यावे, त्यांची फौज आपल्या मदतीस ह्मणून ठेवून घेतली आहे ती माघारीं पाठवावी, किंवा साधल्यास तिचा नाश करावा, आणि

प्रतापराव गुजर, शिवाजी महाराज व इतर बडेबडे सरदार यांस तावडतोब कैद करावें. ह्या हुकमाप्रमाणें तुह्मी वागणार नाहीं तर तुमच्यावर माझी फार इतराजी होईल[१].' हा असा हुकमाचा खलिता दिल्लीहून निघाल्याचें वर्तमान शहाजाद्याच्या गुप्त बातमीदारांनीं त्याला आगाऊ कळवितांच त्यानें ही बातमी प्रतापराव गुजराला गुप्त रीतीनें कळविली, व आतांच्या आतां येथून पळून जा, असा त्यास इशारा केला. त्याबरोबर प्रतापराव आपले स्वार घेऊन महाराजांचा औरंगाबादेस असलेला निराजी रामजी नांवाचा वकील यासह रातोरात मोगलांची छावणी सोडून औरंगाबादेहून निघाला, व सुखरूपपणें पुण्यास येऊन दाखल झाला. तिकडे बादशहाचा सदरीं निर्दिष्ट केलेला हुकूम शहाजाद्याच्या हातीं पडतांच त्यानें मराठे पळून जात होते त्यांचा पाठलाग करण्यासाठीं कांहीं लोक पाठविले, ते अर्थात् अशा उद्देशानें कीं, आपल्या मसलतीनें ते पळून गेले असा अंदेशा बादशहास येऊं नये; परंतु ह्या पाठलागास पाठविलेल्या सैन्याच्या हातून कांहींएक न होऊन तें परत औरंगाबादेस गेलें. मग शहाजाद्यानें त्या बादशाही फरमानास असा जबाब पाठविला कीं, मराठे हरामजादे, मोठे लबाड. ते आपलें फरमान येण्यापूर्वींच आमच्या लष्करांतून फरारी झाले. त्यामुळें त्यांस पकडून कैद करण्याचें साधलें नाहीं. हें वर्तमान ऐकतांच औरंगजेबानें शहाजाद्याच्या मदतीला दिलेरखान व दाऊदखान यांस दुसरीकडल्या मोहिमा सोडून औरंगाबादेस पाठविलें, त्याशिवाय आणखी कित्येक सरदार उत्तरेकडून पाठविले.

प्रतापराव गुजर सर्व फौज व चीजवस्त घेऊन व शहाजाद्यानें गुप्तपणें दिलेला पुष्कळ नजरनजराणा घेऊन सुरक्षितपणें परत आल्यानें महाराजांस आनंद वाटला. मोगलांशीं झालेला तह अशा रीतीनें एकाएकीं मोडल्याबद्दल त्यांस वाईट वाटलें नाहीं. कारण त्यांस आतां स्वस्थ बसून राहणें बरें वाटत नव्हतें. दोन वर्षांची स्वस्थता मिळून आपल्या राज्याची व्यवस्था नीट लागली, व आपल्या एवढ्या फौजेचें दोन वर्षें बिनघोर पोट भरलें यांतच त्यांस समाधान वाटलें.

---

१. बुंदेले ह्मणतो कीं, बादशहानें संभाजीला दिलेली जाहगीर काढून घेतली ती अशा निमित्तानें कीं, शिवाजी महाराजांस दिल्लीस जातांना एक लाख रुपये खर्चीसाठीं ह्मणून दिले होते, त्यांच्या मोबदल्यादाखल ही जाहगीर खालसा करावी असें बादशहानें ठरविलें, त्याप्रमाणें ती जाहगीर मोगलांनीं परत घेतल्याचें वर्तमान कळतांच महाराजांनीं प्रतापराव गुजरास स्वसेनेसह लागोलाग परत बोलाविलें, व त्यांचे लोक वऱ्हाडांतील जाहगिरीवर होते ते सांपडला तेवढा माल लुटून स्वराज्यास परत आले.

भाग एकविसावा.

मोगलांच्या मुलखांत पुनः स्वाऱ्या.

१६७०-७२.

मोगलांशीं केलेला सलोखा मोडला तेव्हां महाराजांनीं त्यांस आपलें उग्र स्वरूप पुनः दाखविण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या प्रांतांत त्यांनीं जिकडूनतिकडून धामधूम आरंभिली. ह्या समयीं त्यांनीं व त्यांच्या लोकांनीं असा कांहीं विलक्षण जोम व शौर्य हीं प्रगट केलीं कीं, तशीं त्यांनीं पूर्वी कधींहि दाखविलीं नव्हतीं असें ह्मटलें असतां चालेल. सिंहगड व पुरंदर हे किल्ले शत्रूच्या ताब्यांत होते ते हस्तगत करण्याचा निर्धार महाराजांनीं प्रथमतः केला. याचें कारण असें कीं, ते किल्ले शत्रूच्या हातीं असल्यामुळें पुणें, चाकण वगैरे प्रांतांत जाणेंयेणें निर्भयपणें होणें अंमळ कठीण असे. ह्या किल्ल्यांवर जयसिंगराजानें ठेवून दिलेले रजपूत लोक सर्वदा हुशार राहून किल्ल्यांचें रक्षण करण्यांत चांगले दक्ष असत. प्रथम सिंहगड काबीज करावा असा विचार महाराजांनीं केला.[१] ह्या किल्ल्यावर उदयभानु नांवाचा मोठा शूर व बलाढ्य सरदार मुख्य होता. तो मोगलसरकाराशीं पुरा इमानी असल्याकारणानें तो कोणत्याहि उपायानें वश होण्यासारखा नव्हता. त्याच्या हाताखालील रजपूत शिपाई अगदीं निवडक व शूर योद्धे होते. तेव्हां असा हा सर्व प्रकारें अभेद्य गड आपल्या हातीं येतो

---

१ जिजाबाईच्या आग्रहास्तव महाराजांनीं हा किल्ला हस्तगत करण्याचें मनांत आणिलें असें पवाड्यावरून दिसतें. एके दिवशीं जिजाबाई महाराजांशीं सोंगट्या खेळावयास बसली असतां डाव महाराजांवर आला. तेव्हां तिनें ह्याबद्दल सिंहगड किल्ला मागितला. म्हणून अर्थात् महाराजांला तो मोगलांच्या हातचा कसा तरी काबीज करणें प्राप्त झालें. तेव्हां ही कामगिरी तानाजी मालुसरे यास सांगावयाचें ठरून तो आपला मुलगा रायबा याच्या लग्नासाठीं स्वग्रामीं गेला होता, त्याला आपले मावळे घेऊन ताबडतोब परत येण्याविषयीं हुकूम पाठविला. त्यावरून तो शूर पुरुष लग्नसमारंभ तहकूब ठेवून लागोलाग राजगडावर महाराजांपाशीं आला, असें पवाड्यांत ह्मटलें आहे.

कसा, हा विचार महाराजांस प्राप्त झाला. तेव्हां तानाजी मालुसरे[1] पुढें होऊन ह्मणाला कीं, मजबरोबर माझा धाकटा भाऊ सूर्याजी यास द्यावें व मी निवडीन ते एक हजार मावळे मजबरोबर द्यावे, ह्मणजे मी हा किल्ला हस्तगत करून येतों[2]- त्याचें हें ह्मणणें त्यांनीं कवूल केलें.

सिंहगड हा किल्ला सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील बाजूस आहे. पुरंदरकिल्ल्याच्या टेंकड्या ह्या किल्ल्यापर्यंत आलेल्या असून त्यावर जावयास एका उंच व अरुंद कड्यावरून वाट आहे. हा कडा पूर्वपश्चिम आहे, आणि उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून हा किल्ला एकाद्या विशाळ व खडकाळ डोंगरासारखा दिसतो. ह्याचा चढाव अर्ध्या मैलाचा आहे. हा कित्येक भागीं केवळ उभा सुळासारखा आहे. इतकें उंच चढून गेल्यावर मग काळ्याभोर खडकाचा प्रचंड कडा आहे. हा चाळीस फूट उंच आहे. ह्या भव्य कड्यावर दगडांचा भक्कम तट बांधिलेला असून त्यावर मोठमोठे बुरूज आहेत. किल्ल्याचा आकार तिकोनी आहे. आंतील घेर अजमासें दोन मैलांचा आहे. किल्ल्यांत दरवाजावांचून दुसऱ्या कोठूनहि प्रवेश होणें शक्य नाहीं, असें पाहणारास वाटतें. ह्या किल्ल्यावरून पाहिलें असतां पूर्वेस नीरानदीचें अरुंद पण सुंदर पात्र दृष्टीस पडतें; उत्तरेस विस्तीर्ण मैदानप्रदेश व पुणेंशहर नजरेस पडतें, व दक्षिणेस आणि पश्चिमेस पर्वतांच्या उंच रांगा दिसतात. त्या दुरून पाहिल्या ह्मणजे जशा काय त्या गगनास जाऊन मिळाल्या आहेतशा भासतात. ह्याच दिशेला रायगड किल्ला आहे.

तानाजी मालुसरे हा किल्ला हस्तगत करण्याची प्रतिज्ञा करून रायगडावरून एक हजार मावळ्यांनिशीं निघाला[3]. हे मावळे सिंहगडाकडे एका जमावानें गेले नाहींत. डोंगरांतून व खोऱ्यांतूच निरनिराळ्या वाटांनीं जाऊन ते ठरलेल्या

---

१ ह्याचें वर्णन बखरींतून येणेंप्रमाणें केलें आहेः तो अंगानें अतिशयित धिप्पाड व सुदृढ होता. त्याचें रूप भयानक दिसे. त्याचे श्मश्रू पिंगट व नेत्र आरक्त असत. त्याच्या मिशा हस्तदंडप्राय मोठ्या व लांब असून उभय भागीं लिंबें ठेविलीं असतां तीं अचल राहत. त्याचें मस्तक विशाळ होतें. तो हत्तीसारखा पुरुष असून त्यानें हत्तीला सुळ्यांस धरून जागच्या जागीं उभा करून ठेवावा, असें त्याचें प्रचंड बळ असे. समरांगणांत त्याच्यापुढें कोणाचाहि टिकाव लागत नसे. त्याच्या तोडीचा पुरुष महाराजांच्या साऱ्या लष्करांत एकहि नव्हता. तो सराईत, दांडाईत व पटाईत असा असून सर्व शस्त्रांच्या कारवींत अत्यंत प्रवीण होता.

२ पवाड्यात ह्मटलें आहे कीं, तो बारा हजार फौज घेऊन किल्ल्यापाशीं गेला.

३ तीनशें निवडक मावळे घेऊन तो गेला, असें मुसलमानी बखरींत आहे.

ठिकाणीं काळोख्या रात्रीं एकवट झाले.ही माघमहिन्यांतील कृष्णपक्षाची अष्टमी होती. सर्व जण जमा झाल्यावर तानाजीनें त्यांतल्या अर्ध्या लोकांस कांहीं अंतरावर राहावयास सांगितलें, व इशारा होतांच त्यांनीं पुढें चालून यावें असें ठरविलें. बाकीचे लोक किल्ल्याच्या तटापाशीं जाऊन गुपचूप उभे राहिले. मग तटाच्या ज्या भागीं शत्रूचा प्रवेश होण्याचा संभव नाहीं असें गडावरील रखवालदारांस वाटण्यासारखें असून विशेष बंदोबस्त ठेवण्याची त्यांनीं खबरदारी घेतली नसावी असें वाटलें, त्या भागीं एका हुशार मावळ्यास घोरपडीच्या साहाय्यानें चढवून दोरीची शिडी एका खडकास बांधविली.[1] ह्या शिडीवरून एकएक असे तीनशें मावळे तटावर चढून गेले.[2] ते तेथें दबून छपून जिकडे तिकडे राहिले. इतक्यांत त्यांची चाहूल लागून ते वर चढून येत होते त्या बाजूस किल्ल्याचे रखवालदार धांवत आले, व त्यांपैकीं एक जण काय आहे तें पाहण्यासाठीं अमळ धीर करून पुढें आला. त्याच्यावर एका मावळ्यानें लगेच बाण मारून त्याला तेथल्या तेथें पुरा केला.तेव्हां किल्ल्यावरच्या रखवालदारांत एकच कल्ला होऊन जोतो आपआपलीं शस्त्रें घेण्यास धांवला.[3] ही अशी त्यांची गडबड उडाली आहे तोंच त्यांच्यावर हल्ला केल्यास आपला डाव साधेल असें तानाजीस वाटून तो आपल्याबरोबर वर आले होते तेवढ्याच लोकांनिशीं पुढें सरसावला. जिकडून गडबड ऐकूं येत होती तिकडे मावळ्यांनीं बाणांचा मारा सुरू केला. रखवालदारांनीं दिवट्यामशाली पेटवून उजेड केला तेव्हां त्यांस आपल्यावर कोण चालून आले आहेत तें स्पष्ट दिसलें, व त्यांची एकच धांदल उडाली. कित्येकांस तर आपलीं शस्त्रें घ्यावयासहि अवकाश मिळाला नाहीं. उभयपक्षांचें तत्काल युद्ध सुरू होऊन दोहोंकडचे योद्धे मोठ्या आवेशानें लढूं लागले.किल्ल्यावरील लोकांची संख्या वर आलेल्या मावळ्यांहून फारच मोठी होती. तरी तानाजीचे कसलेले योद्धे बिलकुल न डगमगतां मोठ्या शौर्यानें रजपुतांस सारखे चेपीत पुढें चालले. किल्ल्यावरील लोकांचा मोड होण्याचा रंग दिसूं लागला. इतक्यांत उदयभानु व तानाजी यांची त्या युद्धाच्या गर्दींत दृष्टादृष्ट होऊन त्यांचें द्वंद्वयुद्ध जुंपलें. दोघेहि

---

१ कल्याण दरवाजापाशीं अशी शिडी लाविली असें मुसलमान इतिहासकार ह्मणतात.

२ पन्नास मावळे तटावर चढल्यावर सोल तुटला असें पवाड्यांत ह्मटलें आहे.

३ अफूच्या निशेंत असल्यामुळें त्यांना युद्धास सिद्ध व्हावयास विलंब लागला असें ह्मणतात.

वीर मोठे शूर, युद्धकुशल व बलवान् असल्याकारणानें त्यांची झटापट बराच वेळ मोठ्या निकराची झाली. दोघांसहि पुष्कळ जखमा झाल्या; आणि शेवटीं परस्परांचे वार परस्परांच्या वर्मीं लागून ते दोघेहि एकेच वेळीं समरभूमीवर चीत होऊन गतप्राण झाले. आपला मोहरप्या पडला असून शत्रूचा जमावहि फार मोठा आहे, तेव्हां आतां आपली येथें धडगत नाहीं असें वाटून मावळयांनीं माघार घेतली. ते जेथून वर चढून आले होते तिकडे ते पळत सुटले. इकडे तानाजीचा भाऊ सूर्याजी वर काय प्रकार झाला आहे तो पाहण्यासाठीं खालीं जे लोक उरले होते त्यांस घेऊन तटावर येऊन पोंचला होता. त्यास आपला भाऊ रणांत पडला असून मावळे पळत सुटले आहेत असें कळतांच तो पुढें सरसावून त्या पळणाऱ्या मावळयांस ह्मणाला, 'तुमच्या बापाचें प्रेत महारांनीं उचलून टाकावें हें तुम्हांपैकीं कोणांस बरें वाटेल तें सांगा. खालीं उतरून जाण्याची आशा मुळींच धरूं नका. कारण दोऱ्या मीं केव्हांच तोडून नाहींतशा करून टाकिल्या आहेत. तुम्ही शिवाजी महाराजांचे कट्टे इमानी व शूर शिपाई आहां हें सिद्ध करून दाखविण्याचा हा समय आहे. शत्रूस पाठ दाखवून मरणभीतीस्तव रणभूमीवरून पलायन करणें हें खऱ्या वीरांस शोभत नाहीं. तर चला, मागें फिरा, आणि शत्रूला आपलें शौर्य दाखवा.' हें वीर्योत्साह प्रदीप्त करणारें भाषण ऐकून, व आपले नव्या दमाचे सोबती वर आले असून आपणांस सूर्याजीसारखा मोहरप्या अद्यापि आहे हें त्यांच्या मनांत येऊन त्यांस पुनः हुरूप चढला, व आपला अतिशूर व प्रिय मोहरा रणांत पडला त्याचा वचपा घ्यावयाचा असा त्यांनीं निश्चय केला, व शत्रूवर पुनः मोठ्या आवेशानें हल्ला करण्यास सगळे सिद्ध झाले. मावळेलोकांच्या अंगांत एकदां आवेशाचें वारें शिरलें ह्मणजे ते जिवाची परवा न करितां आपल्या समोरचा शत्रु कितीहि प्रबळ असला तरी त्याशीं झगडण्यास तयार होत. त्यांत आणखी तानाजीनें निवडून काढलेले ते लोक. मग काय विचारितां ! त्यांनीं ' हर हर महादेव ' अशी गर्जना करीत शत्रूवर एकच गर्दी केली; व त्याचा पुरा मोड करून किल्ला कबजांत घेतला. ह्या घोर संग्रामांत सुमारें तीनशें मावळे रणांत पडले. अजमासें पांचशें रजपुतांचीं प्रेतें समरभूमीवर सांपडलीं; आणि थोडेसे लोक छपून राहिले होते ते शरण आले. पुष्कळांनीं तटाखालीं उड्या टाकून प्राणत्याग केला.

१ ह्या वेळीं सूर्याजीनें कल्याण दरवाजा उघडून आपले आणखी लोक आंत घेतले.

आपली फत्ते होऊन गड काबीज झाला ही आनंदाची बातमी आपल्या धन्यास कळविण्यासाठीं पूर्वसंकेताप्रमाणें किल्ल्यांतील एका केंबळ्याच्या घरास सूर्याजीनें आग लाविली. महाराजांस ह्या छाप्याचा परिणाम काय होतो तें कळण्याची उत्कंठा लागून राहिली होती. त्यांनीं ही आग पाहिली तेव्हां त्यांस हर्ष झाला. परंतु ह्या जिवावरच्या कामगिरींत आपल्या अत्यंत इमानी व जिवलग मित्राची प्राणाहुति पडली हें कळलें तेव्हां त्यांला पराकाष्ठेचें दुःख वाटलें. त्यांनीं ह्या वेळीं असा दुःखोद्गार काढिला ह्मणतात कीं, 'गड हातीं आला पण सिंह गेला[१].' मग ज्या मावळे लोकांनीं ही बहादुरी केली त्यांस महाराजांनीं इनामें दिलीं. प्रत्येकास एकएक रुप्याचें कडें बक्षीस दिलें, व त्यांच्यावरच्या अमलदारांस त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें इनामें दिलीं. सूर्याजीनें ह्या प्रसंगीं अप्रतिम पराक्रम करून आपली सरशी केली ह्मणून त्याची पुष्कळ तारीफ करून त्याला सिंहगडावर मुख्य अधिकारी नेमिलें.

सिंहगड हातीं आल्यावर पुरंदरकिल्ला हस्तगत व्हावयास विलंब लागला नाहीं. हा गड घेतल्यावर सुमारें एका महिन्यानें सूर्याजी आपल्या मावळ्यांनिशीं त्या किल्ल्यावर रात्रीचा एकाएकीं चढून गेला, व वरील लोकांस कापून काढून तेथें त्यानें महाराजांचें निशाण उभारलें. ह्या किल्ल्यावरील रजपुतांस, सिंहगडावर मावळ्यांनीं छापा घालून आपल्या बंधूंची कशी धुळधाण करून सोडिली होती हें पूर्वींच कळलें असल्यावरून ते ह्या आपल्यावरच्या छाप्याच्या वेळीं अगदीं घाबरून गेले, व त्यांचा समुदाय फार मोठा होता तरी त्यांस मावळ्यांशीं संग्राम करण्याचा आवांका मुळींच राहिला नाहीं, ह्मणून येथें महाराजांच्या लोकांची फारशी खराबी झाली नाहीं. नंतर कांहीं दिवसांनीं चांदोरशहरावर चालून जाऊन महाराजांनीं तेथला चाळीस हजार रुपयांचा बादशाही खजिना, एक हत्ती व बारा घोडे हस्तगत केले व तें शहर लुटलें.

ह्यानंतर, माहुलीचा किल्ला मोगलांच्या ताब्यांत होता तो सर करण्याचा विचार करून महाराजांनीं ही कामगिरी मोरोपंतास सांगितली. त्यानें त्या किल्ल्यास वेढा घालून त्यावर एकदम चाल केली. तेव्हां उभय पक्षांकडील लोकांनीं मोठ्या आवेशानें युद्ध केलें. मोरोपंताचे एक हजार लोक रणांगणांत पडले; व त्याचा

---

१. कित्येक इतिहासकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हा वेळपावेतों ह्या किल्ल्याचें नांव कोंडाणा असें असून महाराजांच्या ह्या खेदोद्गारावरून त्यास सिंहगड असें नांव पडलें.

मोड होऊन त्यास मागें हटावें लागलें; परंतु तो बिलकुल नाउमेद झाला नाहीं. त्यानें किल्ल्याचा वेढा मोठ्या नेटानें चालविला. किल्ल्यांतील लोकहि इरेस चढून किल्ला मोठ्या शौर्यानें लढवीत राहिले. पेशव्यानें थोडासा दम खाऊन पुनः किल्ल्यावर छापा घातला. पण ह्या वेळींहि किल्ल्यावरच्या लोकांनीं त्यास मागें हटविलें. याप्रमाणें दोन वेळां मागें परतावें लागलें तरी पेशव्याचे लोक हताश झाले नाहींत. किल्ल्यावरच्या लोकांस जुन्नराहून मदत मिळण्याची आशा होती, ह्मणून त्यांनींहि शेवटपर्यंत हिंमत सोडिली नव्हती. ही अशी उभय पक्षांकडील योद्धयांची झटापट सारखी दोन महिने चालली होती. दोन्हीकडचे योद्धे ईर्षेनें लढत होते. परंतु शेवटीं शत्रूचे लोक हतवीर्य होऊन किल्ला पेशव्याच्या हातीं आला.[1] ह्यानंतर करनाळाकिल्लाहि महाराजांच्या लोकांनीं छापा घालून सर केला, व पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी सगळा कल्याणप्रांत पुनः काबीज केला. लोहगड, शिवनेरी, त्रिंबक, रोहिडा, अहिवंत, रावळाजावळा, मकरंदगड वगैरे कांहीं किल्ले मोगलांच्या हातीं अद्यापि राहिले होते ते छापे घालून सर केले. स. १६७० च्या एप्रिल अखेरपर्यंत अहमदनगर, जुन्नर व परेन्डा यांच्या आसपासचे मोगलांचे ५१ गांव महाराजांच्या लोकांनीं लुटले.[2]

मोगलांच्या प्रांतांत महाराजांच्या लोकांनीं हा धुमाकूळ चालविला तेव्हां खानदेशांत दाऊदखान होता तो आपलें घोडदळ घेऊन अहमदनगरास आला;

---

१ बुंदले ह्मणतो कीं, ह्या किल्ल्यास महाराजांनीं स्वतः वेढा घातला होता. किल्लेदार मनोहरदास नामेंकरून एक रजपूत सरदार होता. त्यास अन्नसामुग्रीची टंचाई पडून तो अगदीं टेंकीस आला; आणि त्यानें महाराजांस असा निरोप पाठविला कीं, आह्मी जातीचे रजपूत आहों, एकूणएक माणूस रणांत पडेपर्यंत किल्ला सोडून देणार नाहीं. महाराजांला त्या किल्ल्याच्या चोरवाटा ठाऊक होत्या. त्यांपैकीं एका वाटेनें ते आपले कांहीं लोक घेऊन वर चढूं लागले. परंतु शत्रूचे लोक चोहोंकडे सावध असल्यामुळें त्यांस त्यांची चाहूल लागून ते त्यांच्यावर तुटून पडले, व त्या हातघाईत महाराजांचे पुष्कळ लोक जायबंदी झाले. ही अशी त्यांच्या लोकांची खराबी झाल्यामुळें त्यांस त्या वेळीं वेढा उठवून जावें लागलें. परंतु पुढें मनोहरदास आपल्या मदतीस लोक मिळत नाहींत असें पाहून निराश झाला आणि आपल्या हुद्याचा राजीनामा देऊन किल्ला सोडून गेला, तेव्हां महाराजांनीं त्यावर छापा घालून तो सर केला.

२ सभासद ह्मणतो कीं, मोगलांस दिलेले २७ किल्ले महाराजांनीं चार महिन्यांच्या अवधींत पुनरपि काबीज केले. ही अत्युक्ति आहे असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

आणि त्यानें त्यांच्यावर सात हजार घोडेस्वार रवाना केले. ह्या वेळीं महाराजांच्या लोकांनीं त्या प्रांतांतल्या तीन किल्ल्यांना वेढा घातला होता तो त्यांस उठवावा लागला. ही अशी ह्या मोगल सरदारांकडून त्यांस हरकत आली तरी ह्या वेळीं औरंगाबादेस मोअझिम व दिलेरखान यांच्यामध्यें कलह सुरू झाला असून औरंगजेबास आपल्या ह्या मुलाचा संशय आला असल्याकारणानें तिकडील मोगल सैन्याकडून महाराजांस फारशी हरकत झाली नाहीं. ह्यामुळें त्यांला मोगलांच्या प्रांतांत हवातसा धुडगूस घालतां आला.[1]

ह्या सुमारास महाराजांनीं आपले कांहीं लोक जंजिऱ्याच्या शिद्दीवर रवाना केले होते. त्यांनीं त्याच्या मुलखावर एकसारखे हल्ले करून त्यास अगदीं हैराण करून सोडलें. तेव्हां त्यानें मोगलांची मदत मागितली असावी असें दिसतें; कारण स. १६६९ त औरंगजेबानें महाराजांस एक पत्र लिहून असें फर्माविलें होतें कीं, त्यांनीं शिद्दीच्या वाटेस जाऊं नये. ह्या शिद्दीनें ह्या प्रसंगीं सुरतेच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांना असें लिहून कळविलें होतें कीं, मराठ्यांशीं शेवटपर्यंत लढत राहावयाचा आपला संकल्प आहे, व शेवटीं उपासमार होऊन जेरीस आल्यावर किल्ला मोगलांच्या हवालीं करावा असा आपला बेत आहे. हा त्याचा बेत महाराजांना चांगला ठाऊक होता. शिवाय विजापूरकरांवर जयसिंगानें स्वारी केली होती तेव्हां हा शिद्दी अदिलशहाचा अंकित ह्मणवीत असूनहि त्यानें जयसिंगाच्या लालचीस भुलून त्याला त्या वेळीं साहाय्य केलें होतें. पुढें महाराजांनीं पुरंदर येथें जयसिंगाशीं तह केला त्या वेळीं त्यांनीं जंजिरा आपल्या स्वाधीन करावा अशी अट घातली होती. पण ती त्यानें मान्य केली नव्हती. तेव्हां अर्थात् हा जंजिरा मोगलांच्या ताब्यांत गेल्यास पश्चिमकिनारा आपल्या हातीं निर्वेध राहणार नाहीं व आरमार तयार करण्याचा जो आपला उद्देश तो असिद्ध राहील असें त्यांस वाटलें; आणि त्यांनीं शिद्दीला नाहींसा करण्याचा दृढ संकल्प केला; ह्मणून त्यांनीं स. १६७० त स्वतः जंजिऱ्यावर स्वारी करून त्यास जमिनीवरून वेढा घालून त्यावर तोफांचा सारखा मारा चालविला. पावसाळा सुरू झाला तरी हा वेढा त्यांनीं उठ-

१ ह्या वेळीं सुरतेचे इंग्रज व्यापारी लिहितात कीं, शिवाजी कांहीं आतां चोरासारखे छापे घालीत नाहीं. तो बरोबर तीस हजार लोक घेऊन मोगलांच्या प्रांतांत स्वाऱ्या करून विजय मिळवीत चालला आहे. औरंगाबादेस शहाजादा बसला आहे, पण त्याची त्याला मुळीं परवा वाटत नाहीं.

विला नाहीं, व तोफांचा भडिमार कांहीं कमी केला नाहीं. पावसाळा संपण्यापूर्वी तो किल्ला हस्तगत करण्याचा त्यांचा कृतसंकल्प होऊन त्यांनीं आपली शिकस्त चालविली होती. त्या किल्ल्यास नुसता वेढा देऊनच ते राहिले नाहींत, तर त्याचा मालक फत्तेखान ह्याला तो सोडून दिल्यास मोठी रकम व जहागीर देण्याची त्यांनीं लालूच दाखविली. ह्या लालचावणीस फत्तेखान पहिल्यानें भुलला नाहीं; उलट आपणाला अशी लालूच त्यांनीं दाखविली ह्मणून त्याला मोठा रागहि आला. पण पुढें महाराज मोठ्या नेटानें एकसारखा मारा करूं लागले तेव्हां त्याचा धीर निघेना. शिवाय आपला धनी अदिलशहा याजकडून मदत मिळण्याचीहि त्याला या वेळीं मुळीं आशा नव्हती. ह्याप्रमाणें तो निरुपाय होऊन, महाराजांस शरण येऊन त्यांच्या आश्रयानें राहावयास सिद्ध झाला. परंतु त्याच्या हाताखालीं दुसरे तिघे सरदार होते, त्यांचा महाराजांवर पुरा दांत होता. त्यांला हा फत्तेखानाचा बेत मुळींच पसंत वाटला नाहीं. त्यांला स्वधर्माचा मोठा अभिमान असून हिंदूंचा व त्यांतून विशेषतः मराठ्यांचा ते अतिशयित तिरस्कार करीत. काफरास शरण जावून त्याचे अंकित होऊन राहणें त्यांस बिलकुल रुचलें नाहीं. फत्तेखान हार खाऊन महाराजांचा अंकित झाला असतां आपली धडगत लागणार नाहीं अशी दहशत त्यांला पडून त्यांनीं त्याचा हा बेत साधेल त्या उपायानें हाणून पाडावयाचा असा निर्धार केला. मग त्यांनीं आपल्या सर्व स्वदेशीयांशीं संगनमत करून त्यांच्या मदतीनें फत्तेखानास कैद केलें, व किल्ला लढविण्याचें काम नेटानें चालू ठेविलें. इतकेंहि करून शिवाजीमहाराजांपुढें ह्या समयीं आपला निभाव लागणें कठीण आहे असें वाटून त्यांनीं सुरत येथील मोगलसरदाराशीं असें बोलणें लाविलें कीं, 'आह्मांस ह्या प्रसंगीं अवश्य तेवढें साहाय्य कराल व पुढेंहि प्रसंगानुसार मदत करण्याचें अभिवचन द्याल तर विजापूरसरकाराचें अंकितत्व झुगारून देऊन आमच्या ताब्यांतील आरमारासह आम्ही मोगलबादशहाची सेवा करण्यास राजी होऊं, व जंजिराकिल्ला आह्मांस मोगलबादशहाकडून जाहगीर मिळाला आहे असें मानून चालूं.' हें त्यांचें बोलणें त्या सुभेदारास पसंत वाटून त्यानें त्याबद्दल औरंगजेबापाशीं शिफारस केली. त्यानें

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, हें बोलणें त्यांनीं मोगलांच्या दक्षिणेंतील सुभेदाराशीं लाविलें; परंतु ह्या शिद्दींना सुरतेकडूनच मदत मिळाली असली पाहिजे; आणि त्यांना सुरतच्या सुभेदाराशींच पत्रव्यवहार करितां आला असावा.

तो त्यांचा अर्ज मंजूर करून त्यांपैकीं एकास इतरांच्या सल्ल्यानें त्या किल्ल्याचा मालक ठरविलें व त्यास याकूतखान असा नवा किताब दिला.[१]

ही अशी मोगलांची मदत शिद्दीला मिळाल्यामुळें महाराजांच्या माऱ्यास त्यांनीं मुळींच जुमानिलें नाहीं. तेव्हां ह्या एका किल्ल्यापाशीं इतके दिवस धडपड करीत राहून इतर महत्त्वाच्या कामगिऱ्यांकडे दुर्लक्ष करणें नीट न वाटून त्यांनीं आपला संकल्प असिद्ध ठेवून तेथला तळ हलविला, व पुढें अनुकूल संधि साधून ह्या शिद्दीची पुरी खोड मोडावयाची असा निश्चय केला.

आतां सुरतेच्या सुभेदारानें शिद्दीस मदत करून आपला बहुतेक सिद्धीस गेलेला उद्देश हाणून पाडिला, तरी त्याच्या शहरावर पुनः एक वेळ हल्ला करून त्याची रग जिरवावी असा महाराजांनीं विचार करून पावसाळा संपतो न संपतो तों पंधरा हजार स्वारांनिशीं त्या शहरावर अकस्मात् घाला घातला. पण ह्या सुमारास तो सुभेदार एकाएकीं कांहीं उपद्रव होऊन मरण पावला होता; व त्या शहराच्या रक्षणास ठेवलेल्या बऱ्याच लोकांस यशवंतसिंगानें किंवा शहाजाद्यानें काढून नेलें होतें. हा प्रकार त्यांनीं केवळ यदृच्छेनें केला असावा किंवा शिवाजी-महाराजांचा डाव नीट साधावा ह्मणून केला असावा. कसेंहि असो, महाराजांला तें शहर पुनः एक वेळ यथेच्छ लुटावयास सांपडलें. किल्ला सर[२] करून त्यांत आपले थोडेसे लोक ठेवून देऊन त्यांनीं तें शहर तीन दिवस सावकाश लागेल तसें लुटलें.

सुरत शहरावर महाराजांचा हल्ला होणार अशी भीति गुजरातच्या मोगल सुभेदारास वाटून त्यांच्याशीं युद्ध करण्याची त्यानें तयारी चालविली. त्यानें विजापूरकरांस बारा हजार लोक आपल्या कुमकेस पाठवावयास लिहिलें. तसेंच मुंबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांकडे दारूगोळ्याची त्यानें मागणी केली, परंतु ही

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, ह्या तिघां सरदारांपैकीं एकाचें नांव शिद्दी संबळ असें होतें. त्याला मोगल आरमाराचा सेनापति नेमून त्याला तीन लाखांची जहागीर करून दिली, आणि शिद्दी कासीम व शिद्दी खैरात यांस जंजिरा व त्याला लागून असलेला मुलूख याची व्यवस्था सांगितली. ह्याप्रमाणें शिद्दीचें सगळें आरमार मोगलांच्या ताब्यांत गेलें.

२ त्या काळचा इंग्रज प्रवासी डा. फ्रिअर ह्मणतो कीं, हा किल्ला सुरुंग लावून जमीनदोस्त करण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं चालविला असतां मोगलफौजेनें त्यांस पिटाळून लाविलें.

सगळी जमाजम होण्यापूर्वीच महाराजांचा सुरत शहरावर ता. ३ आक्टोबर स. १६७० सालीं अचानक हल्ला आला. सप्टेंबर महिन्यापासून त्यांनीं कल्याणाजवळ आपल्या लोकांची जमवाजम केली असून त्यांची गुजरातेवर स्वारी होणार हें सुरतच्या इंग्रजव्यापाऱ्यांना अगोदरच कळलें होतें; आणि त्यांचा पहिला हल्ला सुरत शहरावर खात्रीनें व्हावयाचा असें वाटून इंग्रज, फ्रेंच, दच वगैरे व्यापाऱ्यांनीं सुरत येथील आपल्या वखारींतला सगळा माल दहावारा मैलांवर स्वाली नांवाचें बेट आहे त्यांत भरून ठेवून त्याच्या सभोंवर फळ्यांच्या भिंती केल्या, व त्यांवर तोफा चढवून ठेविल्या. इंग्रजांनीं सुरत येथील आपल्या वखारींची नासधूस होऊं नये ह्मणून कांहीं लोक त्यांच्या रक्षणासाठीं ठेवून दिले. शहरांतले मोठमोठे व्यापारी व अमलदार सगळे पळून गेले. ह्या वेळीं औरंगजेबाच्या हुकमावरून सुरत शहरास तटबंदी केली होती. पण शहरांत ह्या प्रसंगीं अवघें तीनशें मोगल सैन्य होतें. त्याचा महाराजांच्या सेनेपुढें टिकाव न निघून ते किल्ल्यांत पळून गेले; आणि महाराजांचे लोक किल्ल्यांत शिरले. त्यांनीं शहरांत सगळ्या घरांवर चौक्या ठेवून त्यांतला माल लुटला. इंग्रज, फ्रेंच व दच लोकांच्या वखारींस मात्र त्यांनीं उपद्रव दिला नाहीं. इंग्रज वखारींच्या रखवालीस ठेवलेल्या लोकांनीं महाराजांच्या लोकांवर तोफाबंदुकांचा थोडासा भडीमार केल्यामुळें त्यांचे कांहीं लोक दगावले. तिसरे दिवशीं पुनः ते इंग्रजांच्या वखारींवर हल्ला करावयास आले तेव्हां इंग्रजांकडून दोन असामींनीं नजरनजराणा घेऊन महाराजांच्या शहराबाहेरील तंबूंत जाऊन त्यांशीं स्नेहभावाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां महाराजांनीं त्यांच्या हातांत हात घालून त्यांस असें आश्वासन दिलें कीं, इंग्रज आमचे दोस्त आहेत, त्यांचें आह्मी मुळीं नुकसान करणार नाहीं. महाराजांनीं दच लोकांना पहिल्याच दिवशीं असा निरोप पाठविला होता कीं, तुह्मीं कांहींएक गडबड न करितां आपल्या ठिकाणीं स्वस्थ राहाल तर तुह्मांस आह्मी उपद्रव करणार नाहीं. ह्या निरोपाप्रमाणें वागण्यास ते कबूल झाल्यामुळें अर्थात् त्यांच्या वाटेस महाराजांचे लोक गेले नाहींत. फ्रेंच वखारवाल्यांनीं महाराजांशीं प्रथमपासून नम्रतेनें वागून व त्यांस कांहीं खंड देऊन आपला बचाव करून घेतला. त्या वेळीं कास्कारचा तारतार जातीचा राजा सुरतेस येऊन राहिला होता. त्याला त्याच्या पुत्रानें पदच्युत केल्यावरून तो मक्केची यात्रा करून येऊन येथें औरंगजेबबादशहाच्या आश्रयानें राहिला होता. त्याच्या वाड्यावर हल्ला केला असतां पुष्कळ द्रव्य सांपडेल असें वाट-

त्यावरून महाराजांच्या मनांत तिकडे जावें असें आलें. त्याच्या वाड्यास जावयाची वाट फ्रेंचलोकांच्या वखारीवरून होती. परंतु त्यांस फ्रेंचांनीं तिकडून बिनहरकत जाऊं दिलें. ह्या वाड्याच्या लुटींत महाराजांस सोनें, रुपें, जवाहीर वगैरे बहुमोल माल पुष्कळच सांपडला.

शहर लुटून झाल्यावर स्वाली बेटावर महाराजांचा मोरचा फिरणार व तेथें पळून गेलेले व्यापारी आपल्या स्वाधीन करावे व आपणांस खंड द्यावा अशी मागणी ते युरोपियन व्यापाऱ्यांकडे करणार अशी दशहत पडल्यावरून त्या व्यापाऱ्यांनीं आपला तेथला सगळा माल तारवांवर चढविला. पण तो दिवस उधाणाचा असल्याकारणानें मराठ्यांस तेथवर चाल करून जातां आलें नाहीं असें ह्मणतात.

तिसऱ्या दिवशीं बऱ्हाणपुराहून महाराजांला असें वर्तमान कळलें कीं, मोगलांचें मोठें सैन्य सुरतशहराच्या रक्षणास येत आहे. त्यावरून त्यांनीं आपल्या फौजेचा तळ लगवगीनें हलवून सर्व लुटीसह स्वदेशाकडे कूच केलें. तेथून निघतेवेळीं त्या शहराच्या रहिवाशांस त्यांनीं असें पत्र लिहून ठेविलें कीं, तुम्ही प्रतिवर्षीं बारा लाख रुपये खंडणी बिनबोभाट पावती केल्यास तुमच्या शहरास पुनः लुटीची भीति उरणार नाहीं. ह्या वेळीं महाराजांनीं ६६ लक्षांची लूट नेली असें ह्मणतात.

शिवाजीमहाराजांनीं सुरतशहर लुटून जाळून टाकिलें अशी वार्ता औरंगाबादेस पोंचतांच तेथील सुभेदारानें मोहबतखान व दाऊदखान अशा दोन सरदारांस बरोबर आठदहा हजार फौज देऊन सुरतेच्या कुमकेस रवाना केलें. महाराज साल्हेरच्या मोठ्या रस्त्यानें माघारीं यावयास निघून चांदोराजवळ कंचनमंचनावरून गेले न गेले तों ह्या मोगल सरदारांनीं त्यांला वणीदिंडोरीजवळ गांठलें. नाशकाजवळील खिंडींतून कोळवणांत उतरावें असा महाराजांचा बेत होता. इतक्यांत मोगल सरदारांची बरीच फौज त्या घाटापाशीं येऊन पोंचली. शत्रूनें असा मार्ग अडविला तेव्हां आपली सगळी लूट खिंडींतून सुरक्षित जाते कशी हा विचार महाराजांस प्राप्त झाला. मग त्यांनीं आपल्या फौजेच्या चारपांच तुकड्या करून एकीला शत्रूच्या तोंडावर राहून तारे झाडावयास सांगितलें; दुसऱ्या दोन तुकड्यांस शत्रूच्या दोन्ही बाजूंवर चालून जावयास हुकूम केला; व एका तुकडीच्या स्वाधीन लुटीचा सगळा ऐवज करून तीस असें सांगितलें कीं, शत्रूवर तीन बाजूंनीं हल्ला होऊन त्याचे लोक तिकडे गुंतले असतां तिनें

त्याच्या तळावरून झपाट्यानें निघून जाऊन पहाड उतरून पलिकडे जावें. त्याप्रमाणें ही तुकडी घेऊन महाराज मोठ्या वेगानें चालले असतां दाऊदखानानें त्यांचा पाठलाग केला. त्यासरशीं महाराज स्वतः कांहीं लोकांनिशीं त्याच्यावर उलटून पडले, व त्यास थोपवून धरून आपली लूट सुरक्षितपणें खिंडींतून खालीं पाठविली. महाराजांच्या लोकांचा असा चोहोंकडून हल्ला झाला तेव्हां मोगल सरदारांनीं आपल्या एकंदर फौजेस एका तळ्यापाशीं एकवट करून महाराजांच्या सैन्याशीं सामना सुरू केला. महाराज स्वतः ह्या वेळीं अंगांत चिलखत चढवून, डोकीस शिरस्त्राण घालून, दोन हातांत दोन पट्टे चढवून व घोड्यावर स्वार होऊन लढत होते. प्रतापराव सरनोबत वगैरे सरदारांस पिछाडीचें रक्षण करावयास सांगून ते स्वतः शत्रुसैन्यावर चालून गेले. तेव्हां दोन्ही सैन्यांचें घोर रणकंदन माजलें. उभय पक्षांकडचे लोक मोठ्या त्वेषानें लढले. आपल्या लोकांस उत्तेजन यावें ह्मणून महाराज स्वतः आघाडीस राहून शत्रूशीं लढत होते. त्यामुळें त्यांस पराकाष्ठेचा आवेश चढून त्यांनीं आपल्या शूरत्वाची अगदीं सीमा केली. हें तुंबल युद्ध सारखे दोन प्रहर चाललें होतें. तीन हजार मोगल रणांत पडले,व मोगलसरदार जखमी होऊन रणांतून पळून गेले. त्याप्रमाणें मोगलांच्या फौजेचा फडशा उडून ती सैरावैरा पळत सुटली. तेव्हां तिचा पाठलाग न करितां त्यांच्या तळावर सांपडलें तेवढें सामानसुमान, हत्ती, घोडे वगैरे बुचाडून महाराज खिंडीकडे निघाले, तों त्यांस रायबागीण नांवाच्या एका शूर बाईनें आपला मुलगा जगजीवन यासह कांहीं फौजेनिशीं अडविलें. ही रायबागीण माहूरचा देशमुख उदाराम याची बायको होती. एका लढाईंत हिचा नवरा पडला असतां हिनें पुढें होऊन आपल्या लोकांत धीर देऊन लढाई जिंकिल्यावरून औरंगजेबानें हिची तारीफ करून हिला रायबागीण असा किताब दिला होता. ती आडवी आली तेव्हां महाराजांच्या फौजेनें तिला चोहोंकडून घेरून अगदीं जेरीस आणिलें. तेव्हां ती दांतीं तृण धरून महाराजांस शरण आली. त्यांनीं तिचा मोठा आदरमान करून व तिला वस्त्रालंकार देऊन परत पाठविलें.

सुरतेहून परत आल्यावर महाराजांनीं आपलें आरमार व फौज यांची जय्यत तयारी केली, व प्रतापराव गुजराच्या हाताखालीं दहा हजार स्वार व मोरोपंताबरोबर वीस हजार पायदळ देऊन त्यांस मोगलांच्या उत्तरेकडील प्रांतांत स्वाऱ्या करावयास पाठविलें. त्या प्रांतांतील लोक धनत्तर असून तिकडील बंदोबस्त

चांगला नव्हता. यास्तव तिकडे स्वारी केल्यानें पुष्कळ धनलाभ होईल असा त्यांचा अंदाज होता; आणि ह्या अगदीं बरोबर ठरला. प्रतापराव गुजरानें खानदेशांत स्वारी केली. हा प्रांत त्या काळीं सधन असून त्यांत लोकवसतिहि पुष्कळ होती. प्रतापरावानें बऱ्हाणपुरापर्यंत दौड करून त्या शहराजवळचा बहादूरपूरनांवाचा गांव लुटला. या वेळीं तो बऱ्हाणपुरावरहि चालून गेला असता; परंतु तेथें यशवंतसिंग होता,[1] त्यानें त्याला त्या शहरावर चाल करूं नको असा निरोप पाठविल्यावरून त्यानें तिकडचा मोरचा फिरविला, आणि इतर मोठमोठीं शहरें लुटून त्यांवर वार्षिक खंड बसविला. प्रत्येक गांवाच्या प्रमुखांकडून त्यानें असे लेखी ठराव करून घेतले कीं, मोगलसरकारास जो वार्षिक वसूल द्यावयाचा त्याचा चवथा हिस्सा शिवाजीमहाराजांला किंवा त्यांच्या अमलदारांना प्रतिवर्षी द्यावा. ही अशी चौथाई ते दरवर्षी देत गेल्यास त्यांच्या गांवांची लूट होण्याची भीति उरणार नाहीं, इतकेंच नव्हे तर त्यांस कोणीं उपद्रव दिल्यास त्यांचें महाराजांचे लोक रक्षण करितील. मराठ्यांनीं मोगलांच्या मुलखांत चोथाई बसविली ती पहिल्यानें ह्याच वेळीं होय. ह्या मुलूखगिरींत प्रतापरावानें कारंजें शहर लुटून तेथें तीन दिवस मुक्काम केला. तिकडचे लोक आपल्या घरांत द्रव्य पुरून ठेवीत असत. हें प्रतापरावाला कळल्यावरून त्यानें मोठमोठ्या लोकांचे वाडे पाडून खणती लावून द्रव्य काढिलें व तेथील बऱ्या लोकांस कैद करून आणिलें. जे कोणी स्त्रीवेष धारण करून लपून छपून राहिले तेवढे काय ते त्याच्या हातून सुटले. कारण महाराजांची आपल्या लोकांस अशी एकसहा ताकीद असे कीं, कोठेंहि व केव्हांहि स्त्रीजातीस कसल्याहि प्रकारचा उपद्रव करूं नये[2]. ह्या शहरांस प्रतापरावाला अगणित लूट

---

१ बऱ्हाणपूर हें खानदेशाचें मुख्य शहर. हें दाऊदखानाच्या ताब्यांत होतें. पण तो ह्या वेळीं अहमदनगराजवळ लढाईच्या कामांत गुंतला होता. त्याचा मुलगा अहमदखान हा त्याचें काम पाहत होता. यशवंतसिंग ह्या वेळीं तेथें येऊन शहाजादा मोअझिम याच्या खर्चासाठीं पांच लाख रुपयांची मागणी करीत होता. त्याला अहमदखानानें सांगितलें कीं, बादशहाचा हुकूम घेऊन या ह्मणजे तुह्मांला पांचांच्या ठिकाणीं वीस लाख रुपये देतों. हा असा जवाब मिळाला तेव्हां यशवंतसिंगानें क्रोधाविष्ट होऊन तें शहर लुटण्याची भीति घातली. ह्या अशा खटपटींत यशवंतसिंग असल्या कारणानें त्यानें प्रतापरावाला वरल्यासारखा निरोप पाठविला असावा.

२ सभासद ह्मणतो कीं,ही कारंजेंशहराची लूट खुद्द महाराजांनीं केली. जेध्यांच्या शकावलींत असा उल्लेख आहे कीं, वणीदिंडोरीच्या लढाईनंतर महाराज कुंजरगडास

मिळाली. ती त्यानें चार हजार बैलांवर व उंटांवर लादून नेली. ह्या लुटींत उंची कपडा, सोनेंरुपें व इतर जडजवाहीर मिळून एकंदर एक कोटीचा ऐवज त्यानें ह्या एका शहरांतून नेला असें ह्मणतात. हा असा कहर प्रतापरावानें शत्रूच्या मुलखांत करून सोडला असतां मोरोपंतानें आपल्या पायदळानिशीं मोगलांच्या मुलखांत शिरून औंध, पट्टा, साल्हेरी,[1] मुल्हेरी, त्रिंबकगड, रामनगर वगैरे ठिकाणें काबीज केलीं व जागोजाग नवे गड बांधिले.

महाराजांनीं आरमार तयार केलें त्यांत एकशें साठ जहाजें होती. महाराजांच्या लोकांनीं भडोचशहरावर जमिनीवरून हल्ला केला ह्मणजे त्यांस पाण्यांतून ह्या आरमारानें कुमक करावी असें ठरून तें तिकडे रवाना झालें. त्याप्रमाणें तें मुंबई सोडून पलीकडे गेलें असतां त्यास महाराजांनीं मागें बोलाविलें. त्यावरून तें माघारीं येत असतां त्यास वाटेंत दमनजवळ फिरंगीलोकांचें एक मोठें जहाज सांपडलें. तें पकडून त्यानें दाभोळच्या खाडींत आणिलें. ह्याच सुमारास फिरंग्यांनीं महाराजांचीं दहाबारा जहाजें पकडून वसईच्या खाडींत नेलीं होतीं असें ह्मणतात. ह्यावरून असें दिसतें कीं, महाराजांच्या आरमाराचें व फिरंग्यांच्या आरमाराचें दमन व मुंबई यांच्या दरम्यान कोठें तरी युद्ध झालें असावें.

ही अशी धामधूम मोगलांच्या राज्यांत महाराजांनीं चोहोंकडून चालविली असतां मोगलांकडून त्यांला ह्मणण्यासारखा कांहींच प्रतीकार होऊं नये याचा चमत्कार वाटतो. पण ह्या गोष्टीचें मुख्य कारण असें असावें कीं, मोगलबादशहाच्या दक्षिणेंतील सुभेदारापाशीं ह्या वेळीं सैन्यबळ बेताचेंच होतें;आणि त्याच्या मदतीस आणखी फौज पाठविणें अमळ जोखमाचें आहे असें औरंगजेबाच्या वहीमखोर मनानें घेतलें होतें. माहुलीकिल्ल्यावर पेशव्यानें गर्दी केली तेव्हां जुन्नर येथें आणखी फौज ठेवणें इष्ट वाटून तेथें लोकांची भरती केली होती; व आसपासच्या मुलखास उपयोग व्हावा ह्मणून सुरत येथें पांच हजार लोक जादा ठेविले होते. त्याप्रमाणेंच औरंगाबादेसहि कांहीं फौज होती; परंतु ही सगळी फौज महाराजांच्या फौजेशीं

गेले, आणि पुढल्या महिन्यांत करंज्याकडे गेले; व अहिवंत, रावळाजावळा आणि मार्कंडगड जे मोगलांनीं काबीज केले होते ते त्यांनीं परत घेतले. सुरत येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांचाहि असाच उल्लेख आहे.

२ हा किल्ला महाराजांनीं स्वतः लढून सर केला असें ह्मणतात. ह्या किल्ल्याला त्यांनीं वीस हजार सैन्यानिशीं वेढा घातला होता, व तेथला मोगल सुभेदार लढाईंत पडल्यावर त्या किल्ल्यास सोलाच्या शिड्या लावून ते वर गेले, आणि तो त्यांनीं हस्तगत केला, असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

लाढून पाहतां कांहींच नव्हती. हें सगळें मोगलसैन्य एकवट होऊन महाराजांशीं लढण्यास आलें असतें तर त्याच्याशीं सामना करण्यास हांहां ह्मणतां चाळीस हजार फौज जमा करण्याचें त्यांस अनुकूळ होतें. याशिवाय प्रत्येक गडावर व ठाण्यावर पुरेसे लोक रखवालीस ठेविले होते ते निराळेच. ह्याप्रमाणें सैन्याची कमतरता हें एक कारण असून आणखी चोहोंकडे अशी अफवा पसरली होती कीं, सुलतान मोअझीम याचें महाराजांशीं गुप्त कारस्थान असून तो त्यांस हरएक बाबतींत अनुकूळ आहे; आणि यशवंतसिंगाशीं तर त्यांचा चांगलाच स्नेह आहे. शहाजाद्यानें औरंगजेबाकडे जेव्हांतेव्हां आणखी लोक मदतीस पाठवून देण्याविषयीं अर्ज करावा; परंतु तो वहीमखोर बादशहा त्याचें मुळींच ऐकत नसे. शहाजाद्याचा वास्तविक इरादा असा होता कीं, दक्षिणहिंदुस्थानांत आपला पक्ष होईल तितका सबळ करून ठेवावा.कारण बादशहा मरण पावल्यावर आपणाला गादी मिळावी असें त्यास वाटणें साहजिक होतें. दुसऱ्या कोणीं गादी बळकाविली तर त्यास तुरुंगवास प्राप्त होण्याचा दृढसंभव होता. शिवाजीमहाराज चोहोंकडून धामधूम करून दिवसेंदिवस प्रबळ होत चालले तेव्हां त्यास बादशहाकडून अधिकाधिक फौज मागून घेण्याचें निमित्त सांपडलें. इकडील हालहवाल बादशहाला तो वेळोवेळां लिहून पाठवी, व हवी तितकी फौज हाताशीं नसल्यामुळें शत्रूचा मोड करण्याचें साधत नाहीं असें कळवी. असा तगादा एकसारखा लाविल्यानें बादशहा केव्हांनाकेव्हां तरी वळून आपली मागणी कबूल करून आणखी फौज आपल्या मदतीस पाठवील, व ही अशी फौज आपल्याकडे जमत चालली ह्मणजे अर्थात् आपला पक्ष प्रबळ होईल असें शहाजाद्याचें धोरण होतें. ह्याच कारणास्तव त्यानें जवळ असलेल्या फौजेनिशीं शिवाजीमहाराजांशीं सामना करण्याचा विचार मनांत आणिला नाहीं. त्यांच्यासारख्या महाप्रतापी पुरुषाशीं साधेल तेवढा सलोखा ठेविल्यानें पुढें त्याचें आपणास पुष्कळ साहाय्य होईल असें त्यास वाटे. त्यानें एकदोन वेळां महाराजांवर आपलें सैन्य पाठविलें हें खरें, परंतु तें केवळ बादशाहाच्या डोळ्यांस पाणी लावण्यापुरतें. महाराजांची सरशी होईल अशा बेताची फौज तो त्यांच्यावर पाठवी.

परंतु औरंगजेबानें हें शहाजाद्याचें धोरण मुळींच चालूं दिलें नाहीं. त्यानें यशवंतसिंगाला परत बोलावून त्याच्या जागीं मोहबतखानाला चाळीस हजार लोकांनिशीं दक्षिणेंत रवाना केलें. या सरदाराला स्वतंत्र अधिकार दिला व त्याच्यावर शहाजाद्याची कांहींएक हुकमत चालूं नये असें ठरविलें. औरंगा-

बादेस शहाजाद्याकडे अवघे एक हजार लोक राहूं देऊन बाकीची सर्व फौज मोहबतखानाच्या ताब्यांत दिली. त्याप्रमाणेंच सुरतेच्या सुभेदारावर बादशहाची इतराजी होऊन त्यावर कामाची हेळसांड केल्याचा आरोप त्यानें ठेविला. तो सहन न होऊन त्या मानी सुभेदारानें विषप्राशन करून आत्मघात केला. तेव्हां त्याच्या जागीं बादशहानें दुसरा सुभेदार नेमून सुरत व खंबायत येथें पुष्कळ लढाऊ जहाजें बांधविण्याचा हुकूम दिला. हें असें आरमार वाढविण्याचा हेतु अर्थात् असा होता कीं, महाराजांच्या आरमाराचा उपद्रव नाहींसा करण्याच्या कामीं जंजिऱ्याच्या शिद्दीला चांगलें साहाय्य व्हावें.

मोहबतखानानें दक्षिणेंत येतांच महाराजांशीं युद्ध आरंभिलें. औंध व पट्टा हे किल्ले त्यानें त्यांच्या हातचे प्रथम घेतले. इतक्यांत पावसाळा सुरू झाल्यामुळें त्याला आपली मोहीम बंद राखून छावणीस परत जावें लागलें. पावसाळा संपल्यावर त्यानें आपल्या फौजेचे दोन भाग केले. एका सैन्यभागावर दिलेरखानास मुख्य करून चाकणच्या किल्ल्यावर हल्ला करावयास त्यानें पाठविलें. त्यानें तो तत्काळ काबीज करून आंतील नऊ वर्षांहून अधिक वयाच्या सर्व माणसांची कत्तल उडविली. ही फत्ते त्यास मिळाल्यावर त्याला रावळाजवळा व अहिवंत हे किल्ले घ्यावयास मोहबतखानानें पाठविलें. पहिल्या किल्ल्यावर त्यानें हल्ला केला असतां गडकरी यांनीं मोठ्या शौर्यानें गडाचें रक्षण करून शत्रूचा हल्ला मागें हटविला. इतक्यांत मोरोपंतानें त्यांच्या कुमकेस बारा हजार लोक पाठविले. तेव्हां दिलेरखानानें ते किल्ले घेण्याचा बेत सोडून कणेरगडाकडे[1] कूच केलें व तो गड सर केला. तो परत घ्यावा ह्या इराद्यानें रामाजी पांगारे[2] म्हणून एक शूर सरदार हशमांचा नाईक होता, त्यानें दोन हजार[3] मावळ्यांनिशीं त्यावर छापा घातला. हे लोक थोडे आहेत असें पाहून दिलेरखान आपल्या लोकांनिशीं त्यांच्यावर चालून आला. शत्रूचे पुष्कळ लोक आहेत हें पाहून तो पांगारे गडबडला नाहीं. त्यानें आपल्या लोकांस म्हटलें कीं, तुमच्यांत जे कोणी निदान करावयास माझ्या बरोबर येण्याला तयार असतील त्यांनीं पुढें व्हावें. तें ऐकून सातशें मावळे दंड ठोकून पुढें झाले. त्यांनीं शत्रुसैन्यावर एकदम

---

१ चिटणीस कोणारगड असें नांव देतो.

२ चिटणीस याचें नांव रुमाजी नलगे असें देतो.

३ कित्येकांच्या मतें हे लोक एक हजारच होते. ही लढाई साल्हेरच्या युद्धानंतर झाली असें प्रो० सरकार यांचें म्हणणें आहे.

तुटून पडून मोठया आवेशानें युद्ध चालविलें, दोन हजार पठाण रणांत पडले, आणि हे सातशें वीर आपल्या मोहरप्यासह मोठमोठया जखमा लागून धारातीर्थी पतन पावले. हें त्यांचें अलौकिक शौर्य पाहून दिलेरखान अगदीं चकित झाला. बाकीच्या लोकांसहि चेव येऊन ते मोगलांशीं कांहीं वेळ लढत राहिले; परंतु अखेरीस त्यांचा मोड होऊन ते पळत सुटले. मोहबतखान व दाऊदखान या दोघांनीं मिळून अहिवंत किल्ल्यास वेढा दिला. आंतल्या लोकांनीं एक महिनापर्यंत शत्रूस दाद दिली नाहीं. शेवटीं दाऊदखानानें सुरुंग लावून किल्ल्यांत प्रवेश केला, तेव्हां आंतल्या लोकांचा निरुपाय होऊन ते शत्रूच्या स्वाधीन [1]झाले. ह्या लढाईचें यश दाऊदखानास मिळालें ह्मणून मोहबतखानास पराकाष्ठेचा राग आला; आणि त्या दोघांचें मुळीं जमेना ह्मणून औरंगजेबानें दाऊदखानास परत बोलाविलें. पुढें पावसाळा सुरू झाला तेव्हां मोहबतखानानें पारनीर येथें आपली छावणी केली. पाऊस अतिशयित पडूं लागल्यामुळें त्याच्या छावणींतलीं जनावरें व माणसें सांथीच्या रोगानें पटापट मरूं लागलीं. पण त्याची कांहींएक परवा न करितां मोहबतखानानें ते दिवस ख्यालीखुशालींत व सरदारांच्या घरीं मेजवान्या झोडण्यांत घालविले. ह्या वेळीं मोगलांच्या छावणींत अफगाणिस्थान व पंजाब येथल्या चारशें नृत्यांगना होत्या, असें ह्मणतात.

मोहबतखानानें पहिल्यानें थोडीशी धडपड करून पुढें बरेच महिने कांहींएक काम न करितां घालविल्यावरून बादशहाला त्याचाहि वहीम आला. शिवाजीमहाराजांनीं त्याला अवदानें चारून वश करून घेतलें असावें असें त्याला वाटलें. ह्मणून त्यानें बहादूरशहा व दिलेरखान यांस गुजराथेंतून बागलानप्रांतांत पाठवून शिवाजीमहाराजांचा तेथला अमल उठवावयास सांगितलें. त्यांनीं येऊन साल्हेरीस वेढा दिला; आणि त्या वेढ्याचें काम इखलासखान, राव अमरसिंह वगैरे सरदारांवर सोपवून ते अहमदनगराकडे गेले. तेथून बहादूरखान सुपेंप्रांतावर चाल करून गेला आणि दिलेरखान पुण्यावर उतरला. त्यानें पुणें शहर काबीज करून तेथल्या नऊ वर्षांवरच्या सगळ्या रहिवाशांची कत्तल उडविली! आपल्या प्रांतावर आलेली ही मोगलांची वावटळ घालवून देण्यासाठीं महाराजांनीं आपल्या किल्ल्यांवरील लोक महाड येथें जमवून मोठ्या सैन्यानिशीं त्यांच्याशीं सामना करण्याचा बेत केला. इतक्यांत साल्हेरीस वेढा पडल्याचें वर्तमान आलें. हें ठाणें विशेष महत्त्वाचें असल्याकारणानें महाराजांनीं त्याचें रक्षण

---

१ प्रो. सरकार पृ० २४१

साधेल त्या उपायानें करण्याचा निश्चय केला. त्या किल्ल्यांत अन्नसामुग्री अमळ कमी आहे असें कळतांच त्यांनीं ती पुरविण्याचें मनांत आणिलें, परंतु शत्रूच्या लोकांचा त्या किल्ल्यास चोहोंकडून गराडा पडल्यामुळें हा बेत साधतो कसा याचा विचार प्राप्त झाला. मग त्यांनीं आपल्याबरोबर मोठी फौज घेऊन दिलेरखानाशीं युद्ध करण्यासाठीं ह्मणून त्या दिशेला कूच केलें. हा त्यांचा बेत खानास कळतांच तो आपले लोक एकवट करून त्यांच्याशीं सामना करावयास अगदीं सिद्ध होऊन राहिला. परंतु ह्या वेळीं महाराजांनीं त्याला पुरें फसविलें. साल्हेरीच्या किल्ल्याभोंवतालील त्याचा गराडा कमी होतांच त्यांनीं उत्तरेकडून त्या किल्ल्यांत अन्नसामुग्री व दारूगोळा यांचा पुरवठा करून दिला. महाराजांनीं दिलेरखानाच्या फौजेवर बाहेरून छापा घालण्याकरितां दोन हजार लोक पाठविले; परंतु दिलेरखानानें त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांस कापून काढिलें. ही अशी आपल्या लोकांची खराबी झालेली ऐकून महाराजांनीं मोरोपंतास कोंकणांतून हशमांनिशीं तिकडे रवाना केलें, व प्रतापरावास आपल्या स्वारांनिशीं साल्हेरीच्या रक्षणासाठीं तत्काळ निघून जावें असें पत्र पाठविलें. ह्याप्रमाणें महाराजांची वीस हजार फौज मोगल सैन्यावर चालून गेली. ही फौज जवळ आल्याचें कळतांच मोगलसेनापतीनें तिला पुढें येऊं न देण्यासाठीं आपले बरेच लोक तिजवर पाठविले. ह्या मोगल सैन्यावर इखलासखान ह्या नांवाचा सरदार मुख्य नेमिला होता. ही मोगलांची फौज आपल्या अंगावर चालून येत आहे असें पाहून प्रतापरावानें पुढें कूच करावयाचें बंद करून आपली सगळी फौज लढाईस तयार ठेविली. मोगलांनीं त्यांच्यावर मोठ्या आवेशानें हल्ला केला तेव्हां त्यांच्याशीं कांहीं वेळ युद्ध केलेंसें करून आपल्या लोकांस प्रतापरावानें पळण्याचा इशारा केला. त्यासरशीं ते जिकडेतिकडे पांगून धांवत सुटले. हें पाहून मोगलसैन्यानें जयानंदभरांत त्यांचा पाठलाग आरंभिला. हा पाठलाग करितांना अर्थात् त्यांच्या रांगा फुटून ते जिकडेतिकडे पसरले. इतक्यांत प्रतापरावानें अकस्मात् उलट खाऊन आपल्या लोकांस एकवट होण्याचा इशारा केला. त्याबरोबर ते जमून शत्रूवर तुटून पडले. ही अशी त्यांची झटापट चालली असतां मोरोपंत आपल्या लोकांनिशीं तेथें प्राप्त झाला; व त्याच्या मदतीनें मोगलांच्या त्या सैन्याचा पुरा फडशा उडाला. इतक्यानें इखलासखानाची रग जिरली नाहीं. त्यानें आपल्या लोकांची जमाजम करून व आणखी पुष्कळ लोक मदतीला मागवून मराठ्यांवर पुनः निकराचा हल्ला केला. परंतु ह्या वेळींहि

महाराजांच्या शूर लोकांनीं त्यांचा पुरा धुव्वा उडविला. पांच हजार मोगल रणांत पडले. त्यांचे मोठमोठे तीस अमलदार प्राणांस मुकले. इखलासखान वगैरे कित्येक सरदार जायबंदी होऊन मराठ्यांच्या हातीं लागले. राव अमरसिंह लढाईत पडला. मोगलांच्या छावणीचें एकूणएक सामान मराठ्यांच्या हातीं लागलें. महाराजांचेहि हजार दीड हजार लोक प्राणांस मुकले. त्यांचा सुरराव काकडे[1] या नांवाचा एक शूर समशेरबहादर सरदार ह्या घनघोर संग्रामांत जंबिऱ्याचा गोळा लागून पतन पावला. हा कांकडे महाराजांच्या अगदीं जुन्या मदतगारांपैकीं असून पांच हजार मावळ्यांचा सरदार होता. महाराजांनीं जावळीवर हल्ला केला त्या वेळीं चांगला पराक्रम करून हा प्रसिद्धीस आला होता. रोहिडा किल्ला त्यानेंच छापा घालून घेतला होता. महाराजांस तो रणांत पडल्याचें कळलें तेव्हां फार वाईट वाटलें, व 'माझा एक जुना, इमानी व शूर सरदार मला सोडून गेला,' असा खेदोद्गार त्यांनीं काढिला. इखलासखानाचा असा पुरा पराभव होऊन पुष्कळ फौज गारद झाली हें पाहून बहादुरखानाचा आवांका सगळा नष्ट झाला. त्याला उरलेल्या लोकांनिशीं मराठ्यांबरोबर लढण्याचें धैर्य न होऊन साल्हेरीचा वेढा उठवून त्यानें औरंगाबादेकडे एकसारखी धूम ठोकली. मराठ्यांनीं त्याचा पिच्छा शेवटपर्यंत सोडला नाहीं. हें साल्हेरीचें युद्ध स. १६७२ त झालें.

ह्या युद्धांत १२५ हत्ती, ७०० उंट, ६००० घोडे, पुष्कळ जडजवाहीर, शेंकडो बैल व इतर युद्धोपयोगी समान महाराजांस मिळालें. ह्या प्रसंगीं आनंदराव, व्यंकोजी दत्तो, रुपाजी भोंसले, खंडोजी जगताप, संताजी जगताप, मानसिंग मोरे, विसाजी बल्लाळ, मोरो रंगनाथ, मुकुंद बल्लाळ वगैरे सरदारांनीं बहुत शर्त केली ह्मणून त्यांस महाराजांनीं नांवाजून वस्त्रेंभूषणें दिलीं. लढाईत पाडाव केलेल्या लोकांपैकीं जे मोगलसरदार व बडेबडे अमलदार रायगडावर पाठवून दिले होते त्यांचा महाराजांनीं चांगला परामर्ष घेतला, व त्यांच्या जखमा बऱ्या झाल्यावर त्यांचा बहुमान करून व त्यांस नजरनजराणा देऊन सोडून दिलें. बंदिवान् केलेल्या लोकांपैकीं ज्यांची इच्छा आपल्या पदरीं राहण्याची दिसली त्यांस महाराजांनीं ठेवून घेतलें. अशा रीतीनें त्यांच्या लष्करांत पुष्कळच भरती झाली.[2]

---

१ सभासद याचें नांव सूर्यराव असें देतो. शेडगांवकरांच्या बखरींत सुरेराव असें याचें नांव दिलें आहे.

२ युद्धांत कैद केलेल्या शत्रूच्या लोकांस त्या काळीं अशा रीतीनें वागविणाराच्या अंगीं किती भूतदया असली पाहिजे हें स्पष्टच आहे. अशा महामनस्क पुरुषास क्रूर

मोगलांच्या सैन्याशीं समोरासमोर संग्राम करून ह्या वेळपावेतों महाराजांस जे विजय प्राप्त झाले त्यांमध्यें साल्हेरीजवळील ह्या विजयाची गणना पहिली आहे. असा मोठा विजय त्यांस पूर्वी कधींच प्राप्त झाला नव्हता. ह्या घनघोर संग्रामांत महाराजांच्या लोकांनीं दाखविलेल्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची कीर्ति चोहोंकडे पसरून त्यांचा दरारा पूर्वीपेक्षां पुष्कळ वाढला. मराठ्यांच्या ठायींच्या शौर्यवीर्यादि उज्ज्वल गुणांचें हें अप्रतीम प्रदर्शन पाहून मोगलसरदार अगदीं थक्क होऊन गेले. त्यांला महाराजांच्या लोकांची विशेषच दहशत वाटूं लागली. मराठे शिपाई विजापूरकरांची व मोगलांची नोकरी सोडून महाराजांपाशीं येऊं लागले. त्यांला त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें महाराज आपल्या लष्करांत नोकरी देऊन ठेवीत. साल्हेरी घेतल्यावर त्या किल्ल्यासमोरील मुल्हेरी नांवाचा किल्ला त्यांनीं हस्तगत करून सगळ्या बागलान प्रांतावर आपला शह बसविला, तेणेंकरून सुरत शहरास कायमची दहशत बसली.

ह्या सुमारास बुन्देलखंडाचा राजा छत्रसाल हा महाराजांच्या भेटीस आला. हा चंपतराय बुंदेले याचा मुलगा. हा जयसिंगाच्या शिफारशीवरून मोगलबादशहाच्या लष्करांत राहिला होता. परंतु तेथें त्यास त्याच्या कर्तबगारीप्रमाणें बढती मिळेना ह्मणून तो नाराज झाला, आणि एके दिवशीं शिकारीस जाण्याच्या मिषानें गोंडप्रांतांत मोगलांची छावणी होती तेथून निसटून आपल्या पत्नीसह महाराष्ट्रांत आला. महाराजांनीं त्याचा बहुत आदरमान केला. तो ह्मणाला कीं, आपल्या पदरीं राहून औरंगजेबाशीं युद्ध करावें अशी माझी उत्कट इच्छा आहे, ती आपण पुरी करावी. महाराजांनीं त्याच्या ह्या हिंमतीची व मर्दपणाची तारीफ करून ह्मटलें; "हे प्रतापी राजा, तूं स्वदेशीं जा, आणि तेथून औरंगजेबावर ऊठ. आपल्या शत्रूशीं लढून त्यांजवर विजय संपादन कर. आपला देश शत्रूच्या हातून सोडवून त्यावर राज्य कर. तूं आपल्या देशांत राहून शत्रूशीं लढण्यास सिद्ध होशील तर तुझ्या कीर्तीप्रमाणें तुला पुष्कळ लोक सहाय होतील. जेव्हांजेव्हां मोगल तुजवर चढाई करावयास तयार होतील तेव्हांतेव्हां मी

ह्मणणारास काय ह्मणावें तें कळत नाहीं. रणांत कैद केलेले लोक, शत्रूंकडील बायकामुलें, निरनिराळ्या धर्मांचे धर्मगुरु, मशिदी व देवळें यांच्यासंबंधानें महाराजांचें जें वर्तन असे त्याची अलीकडे युरोपांतल्या युद्धाच्या वेळीं घडलेल्या घोर कर्माशीं तुलना केली असतां सुधारणेच्या शिखरास जाऊन पोंचल्याचा गर्व वाहणाऱ्या ख्रिस्ती जनांस लज्जेनें खालीं मान घालावी लागेल.

त्यांचे लक्ष दुसरीकडे वेधेलसें करीन व त्यांचे बेत व योजना हाणून पाडीन," असा हुरूप देऊन महाराजांनीं त्यास निरोप दिला. त्या काळचा इतिहासकार भीमसेन ह्मणतो कीं, छत्रसाल निराश होऊन रायगडावरून परत गेला. कारण उत्तरहिंदुस्थानांतील लोकांवर भरंवसा ठेवून त्यांस जबाबदारीचे हुद्दे देणें बरोबर नाहीं असें महाराजांचें मत होतें.

मोगलांच्या मोठमोठ्या सरदारांनीं जय्यत सेना घेऊन महाराजांवर ह्या वेळीं स्वारी केली असतां त्यांचा पुरा मोड करून त्यांची दाणादाण केल्यामुळें महाराजांचा वचक चोहोंकडे बसला. त्यांचें प्राबल्य पुष्कळ वाढलें, आणि आतां मोगलांची किंवा इतर कोणत्याहि यवनी पादशाहतीची त्यांना तमा वाटेनाशी झाली. त्या वेळच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांचा असा लेख आहे कीं, मोगलांचे दोन मोठे सरदार मोठ्या सैन्यानिशीं शिवाजीच्या मुलखांत शिरले होते. परंतु त्यांची मोठी फजिती व नुकसान होऊन त्यांस परत जावें लागलें. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, ह्या सुमारास सतनामी लोकांनीं व खैबर येथील आफगाणलोकांनीं बंडें केल्यामुळें मोगलबादशहाला दक्षिणेंतली आपली झालेली फजिती दूर करण्याचा प्रयत्न सुरू करण्यास सवड नव्हती. थोड्याच दिवसांनीं मोहबतखान व शहाजादा मोअझीम यांस उत्तरेकडे जावें लागलें; आणि बहादुरखानाला दक्षिणेचा सुभेदार नेमलें, परंतु तो जागच्या जागीं स्वस्थ राहिला.

ह्यानंतर महाराजांनीं मोरोपंतास दहा हजार लोक देऊन सुरतेकडे पाठविलें. मागें सांगितल्याप्रमाणें औरंगजेबानें सुरत शहरापाशीं आरमार तयार करवून तें शिद्दीच्या साहाय्यास देऊन महाराजांच्या कोंकणपट्टीवर समुद्रांतून स्वाऱ्या करण्याचा व त्यांच्या आरमाराचा नाश करण्याचा बेत केला होता. हें मोगलांचें आरमार तयार होऊन शिद्दीच्या आरमारास मिळून आपल्या प्रांतास उपद्रव देण्यास तयार होण्यापूर्वी तें जाळून टाकण्याची कामगिरी त्यांनीं मोरोपंतास सांगितली; परंतु ही कामगिरी त्याच्या हातून सिद्धीस गेली नाहीं. कारण तो तिकडे जाऊन पोंचण्यापूर्वीच मोगलांचें आरमार त्या बंदरांतून निघून शिद्दीच्या जंजिऱ्यापाशीं जाऊन राहिलें. ह्या बेत फसला तरी त्यानें सुरतशहरास वेढा दिला. आंत जाणारी अन्नसामुग्री व इतर व्यापार त्यानें अजीबात बंद केला, व तो जबरदस्त खंड मागूं लागला. त्यानें त्या शहरास वेढा घालण्यापूर्वी तेथल्या सुभेदारास तीन पत्रें महाराजांच्या नांवानें पाठविलीं; त्यांतल्या शेवटल्या पत्राचा आशय येणेंप्रमाणें होताः 'तुझ्या ताब्यांतल्या प्रांताचा जो वसूल तूं बादशहास प्रतिवर्षी देत असतोस त्याचा

चौथा हिस्सा तूं आमच्याकडे पावता केला पाहिजे. ह्यासंबंधाचीं दोन पत्रें आह्मीं तुला लिहिलीं. आतां हें पत्र शेवटलें आहे. माझा मुलूख व माझे लोक यांच्या रक्षणासाठीं आह्मांला मोठें सैन्य ठेवणें तुझ्या बादशहामुळें भाग पडत आहे. तरी ह्या सैन्याचा खर्च त्याच्याच प्रजेकडून मिळाला पाहिजे. ही रकम त्वरित पाठवून देणार नाहींस तर आमच्यासाठीं तेथें एक घर तयार ठेव. आह्मीं तेथें बसून सरकारदेणें व जकात स्वतः वसूल करूं. आम्हांस तुझ्या शहरांत वाटेल तेव्हां यावयास हरकत करणारा कोणीहि उरला नाहीं.' हीं पत्रें आल्यावर सुरतच्या सुभेदारानें तेथल्या मोठमोठ्या मुसलमान व हिंदु व्यापाऱ्यांस जमवून त्यांच्याशीं असें बोलणें केलें कीं, शहराचें रक्षण करण्यासाठीं दोन महिनेपर्यंत तीन हजार पायदळ व पांचशें घोडेस्वार ठेवावे लागतील; तरी त्यांच्या खर्चासाठीं रु.४५०००आपसांत वर्गणी करून आम्हांस द्यावे. मग त्यानें शहरांतल्या घरांची यादी करून त्यांच्याकडून सदरील निमित्तानें बराच पैसा गोळा केला. पण त्यानें त्या पैशाचा वचनाप्रमाणें उपयोग न करितां तो आपल्या खासगी तिजोरींत जमा केला. सदरीं नमूद केलेलें मोरोपंताचें तिसरें जरबेचें पत्र आलें तेव्हां व्यापारी वगैरे लोक घाबरून जाऊन शहर सोडून पळून जाण्याची परवानगी त्या सुभेदाराकडे मागूं लागले. पण तो त्यांस ती देईना. त्यानें खंडाची रकम जमविण्यासाठीं व्यापाऱ्यांकडे एक लाख रुपयांची व जमीनदार देसायांकडे साठ हजार रुपयांची मागणी केली; परंतु त्यांला त्याचा विश्वास न येऊन त्यांनीं त्याच्या मागणीप्रमाणें रकमा देण्याचें नाकारिलें. तरी त्यानें श्रीमंत रहिवाशांकडून पुष्कळ पैका गोळा केला, व त्यांतील कांहीं खंड म्हणून मोरोपंतास देऊन संतुष्ट केलें, व बाकीचा आपल्या खासगी तिजोरींत ठेवून दिला.

इकडे महाराजांनीं असा विचार केला कीं, सुरतेजवळचा साधेल तेवढा प्रांत काबीज करून त्या शहरास पक्का शह बसवावा. या उद्देशानें त्यांनीं आपल्या फौजेनिशीं जव्हार (घोडबंदर) व रामनगर ह्या प्रांतांत दोन छोटे कोळी राजे राज्य करीत होते त्यांच्या राज्यांत स्वारी केली. महाराज दोन वेळां सुरतेवर हल्ला करावयास गेले तेव्हां त्यांस ह्या राजांनीं आपल्या डोंगरी मुलखांतून जाऊं दिलें होतें. मोगल अमलदारांस आपण सुरतेवर चाल करून जात आहों याचा सुगावा लागून त्यांच्याकडून आपणांस हरकत होऊं नये ह्या

१ ही कामगिरी मोरो त्रिंबक पिंगळे यास सांगितली होती; आणि ती त्यानें सुरतेवर मोहीम करतांना बजावली असें प्रो. सरकार ह्मणतात. पृ० २४४.

उद्देशानें महाराजांनीं ही त्यांच्या राज्यांतून आडवाट काढली होती. ह्याप्रमाणें त्या राजांनीं आपणांस बिनहरकत जाऊं दिल्याबद्दल महाराजांनीं त्यांस पुष्कळ द्रव्य देऊन त्यांच्याशीं स्नेह केला होता. ह्या वेळीं तरी त्यांच्या राज्यांत त्यांनीं मित्रभावानेंच प्रवेश केला, जव्हारचा राजा विक्रमशहा[1] यास अंकित करून जव्हार हस्तगत केलें आणि त्याच्या तिजोरींतले सत्रा लाख रुपये जप्त केले. तेथून ते रामनगरावर[2] चालून गेले. तेथल्या राजानें त्यांस आपल्या किल्ल्यांत घेतांच ते म्हणाले कीं, 'हा किल्ला आमच्या हातीं असणें इष्ट आहे. आमच्या खजिन्याची म्हणजे अर्थात् सुरतेची किल्ली तुमच्या हातीं असणें सोईचें नाहीं. हें त्यांचें म्हणणें त्या राजाला मान्य करणें भाग पडलें. ह्या राजाच्या ताब्यांत थोडेसे डोंगरी किल्ले काय ते होते, व सभोंवतालचा मुलख फिरंग्यांच्या ताब्यांत होता. आपल्या प्रांतांत ह्या राजानें लुटालूट करूं नये म्हणून फिरंगी त्यास प्रतिवर्षी कांहीं खंडणी देत असत. त्याचे सगळे किल्ले कबजांत घेतल्यावर महाराजांनीं फिरंग्यांच्या दमन येथील किल्ल्यावर कांहीं लोक रवाना केले. ते आपल्यावर चालून येत आहेत हें पाहून फिरंग्यांची पांचांवर धारण बसली. किल्ल्यास तटबंदी केली होती. पण त्यावर तोफा वगैरे ठेवण्याची व्यवस्था चांगलीशी केली नव्हती त्यांनीं कांहीं तोफा किल्ल्याच्या बुरजावर चढवून जेमतेम तयारी करून आपला एक अंमलदार महाराजांचे लोक चाल करून येत होते त्यांच्याकडे पाठवून ते कां येत आहेत तें विचारिलें. त्यांनीं महाराजांच्या सांगण्यावरून असा जवाब दिला कीं, तुम्ही रामनगरच्या राजास खंडणी देत असां ती यापुढें कायम करण्यासाठीं आम्ही आलों आहों. हें अरिष्ट एवढ्यानेंच टळत आहे हें पाहून त्यांनीं वार्षिक खंडणी नेमानें देण्याचा करार मोठ्या आनंदानें केला.

---

१ हा विक्रमशहा राज्यभ्रष्ट झाला तेव्हां तो मोगलांच्या अमलांतील नाशिक प्रांतांत पळून गेला. तिकडे राहून तो आपल्या लोकांनिशीं महाराजांच्या ठाणे प्रांतांतील उत्तर भागीं वेळोवेळां लुटालूट करीत असे. पुढें मोरोपंतानें स. १६७८ त नाशिक प्रांतावर स्वारी केली तेव्हां तेथल्या फौजदाराच्या सैन्यास मिळून तो मराठ्यांशीं मोठ्या आवेशानें लढला. परंतु शेवटीं तो पराभव पावून रणांत पडला. (प्रो. सरकार. पृ. १४८.)

२ हें संस्थान आतां धरमपूर या नांवानें नांदत आहे; आणि रामनगर आतां नगर या नांवानें प्रसिद्ध असून तें धरमपुरापासून २४ मैलांवर आहे.

औरंगाबादेस पुनः अधिकारांतर झाल्याचें वर सांगितलेंच आहे. मोहबतखानाचा पूर्वोक्त प्रकारें पराभव होऊन पुष्कळ सेनेची खराबी झाली हें औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्याचा त्यास फार राग येऊन त्यानें त्याला व शहाजाद्याला परत बोलाविलें आणि गुजराथेचा सुभेदार बहादूरखान यास दक्षिणचा सुभेदार नेमिलें, व त्याच्या ताब्यांत सत्तर हजार फौज देऊन त्याला मराठ्यांशीं युद्ध करावयास सांगितलें परंतु त्याचीहि कशी फजिती झाली तें वर सांगितलेंच आहे. तो दक्षिणेंतील सुभ्यावर आला तेव्हां तिकडील सगळी स्थिति त्याच्या लक्ष्यांत येऊन त्यानें असा विचार केला कीं, आपल्याजवळ असलेली फौज मराठ्यांशीं टक्कर देण्यास पुरेशी नाहीं, यास्तव त्यांच्याशीं युद्ध करण्याच्या भानगडींत न पडतां आपल्या मुलखांत त्यांच्या वारंवार स्वाऱ्या होऊन रयतेस उपद्रव होतो तो नाहींसा करण्यास तूर्त झटावें.

वर सांगितल्याप्रमाणें कोळी राजांचीं संस्थानें काबीज केल्यामुळें मोरोपंत पिंगळ्यास मोगलांच्या नाशिक प्रांतांत सहज शिरतां आलें. त्यानें स. १६७२ च्या जुलै महिन्यांत तिकडचा घाट ओलांडून त्या प्रांतांत स्वारी केली. नाशिक त्रिंबकचें ठाणें लुखजी जाधवाच्या पणतूच्या स्वाधीन होतें. त्याच्याजवळ चार हजार लोक होते. परंतु त्यांचें कांहींएक चाललें नाहीं. मोरोपंतानें त्याचा पराभव करून तिकडचा प्रांत हस्तगत केला. त्याप्रमाणेंच वणीदिंडोरीच्या ठाण्यावर शिद्दी हिलाल होता. त्याचाहि त्यानें पराभव करून त्या प्रांतावर आपला ताबा बसविला. ह्याप्रमाणें हे सरदार नामोहरम झाल्यामुळें औरंगजेबाचा त्यांजवर मोठा रोष झाला. तेव्हां हे दोघे सरदार व तसेच आणखी दोघे मोगल सरदार बादशहाची नोकरी सोडून आपल्या मोठ्या घोडदळानिशीं महाराजांस येऊन मिळाले. ह्यामुळें दिलेरखानाचें धाबें दणाणलें. आतां गुजराथेचें रक्षण कसें होतें याची त्याला मोठी फिकीर पडली. इकडे महाराजांची मोठी फौज रामनगरापाशीं पुनः येऊन थडकली. तेव्हां सुरतकरांची पुनरपि पांचांवर धारण बसली. परंतु ह्या फौजेनें तेथून मोरचा फिरवून वराडाकडे दौड केली, आणि तो प्रांत व तेलंगण लुटण्याचा सपाटा चालविला. तेव्हां बहादूरखानानें तिचा पाठलाग चालविला, पण त्याला झुकांडी देऊन ती तेथून निसटली ती भागानगराकडे गेली. परत येतांना ती दोन भाग करून दोन दिशांनीं दौड करीत सुटली. त्यांतल्या एका भागाच्या मागें बहादूरखान लागला व दुसऱ्याच्या मागें दिलेरखान लागला; परंतु त्यांला त्यांनीं दाद

दिली नाहीं. एके ठिकाणीं महाराजांच्या साडेसातशें घोडदळानें मोगलांच्या दहा हजार लोकांवर हल्ला केला; आणि त्यांची अगदीं धांदल उडवून दिली. परंतु मोगलांस आणखी कुमक येऊन पोंचल्यामुळें मराठ्यांना शेवटीं हार खावी लागली. त्यांचे चारशें लोक रणांत पडले.

मग ज्या घाटांतून मराठे लोक स्वाऱ्या करण्यासाठीं येतात त्या घाटांवर आपले लोक ठेवून देऊन त्यांस प्रतिबंध करावा व पहाडांतील खिंडींतून तोफा रचून ठेवाव्या असा बहादूरखानाचें बेत केला. हा बेत दिलेरखानास पसंत वाटला नाहीं. चाकणचा किल्ला वेढा घालून घेतल्यामुळें त्याचें पारडें अमळ जड झालें होतें. तो मोठा हुशार सरदार आहे असा औरंगजेबाचा अभिप्राय झाला होता. ह्या सरदाराची रग अद्यापि चांगलीशी जिरली नव्हती. मराठ्यांशीं युद्ध करण्याची धमक त्याच्या अंगीं अद्यापि कायम होती. त्यानें खानजहानास असा सल्ला दिला कीं, अशा रीतीनें पहाडांतून फौज अडकवून ठेवण्यांत कांहीं हांशील नाहीं; जवळ असलेल्या फौजेनिशीं शिवाजीमहाराजांच्या ताब्यांतील किल्ल्यांवर हल्ले करून ते घेण्याचा उद्योग नेटानें चालवावा. परंतु हा सल्ला त्या सरदारास पसंत न होऊन त्यानें आपला पूर्वोक्त बेतच अमलांत आणिला. ह्या व्यवस्थेचा परिणाम असा झाला कीं, महाराजांचे लोक खानदेशांत स्वाऱ्या करण्याचें सोडून निरनिराळ्या टोळ्या करून अहमदनगर व औरंगाबाद ह्या शहरांच्या आसपास घिरट्या घालूं लागले. ह्या नव्या सुभेदारानें त्यांचा जिकडूनतिकडून पाठलाग करून मोड करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यास मुळींच यश येईना. शेवटीं पावसाळा सुरू होऊन त्याला भीमातीरीं पेडगांवास छावणी करून राहावें लागलें. येथें असतां त्यानें आपल्या रक्षणासाठीं एक भुईकोट उभारून त्यास बहादूरगड असें नांव दिलें. हें ठिकाण मराठ्यांवर चोहोंकडून हल्ला करण्यास सोईचें असल्याकारणानें बहादूरशहानें आपली छावणी येथें बरींच वर्षें केली होती.

ह्या वेळीं शिवनेरी किल्ला मोगलांच्या ताब्यांत गेला असून त्यावर त्यांचे बरेच लोक होते. हा किल्ला आपल्या हातीं यावा अशी महाराजांस उत्कट इच्छा झाली; कारण एक तर हें ठिकाण मोगलांच्या ताब्यांतल्या प्रांतांच्या सरहद्दीवर असल्यामुळें त्याच्या योगानें त्या प्रांतांचें चांगलें रक्षण होत असून उत्तर कोंकणांतून मोगलांच्या प्रांतांत शिरण्यास यामुळें मोठीच अडचण असे; दुसरें असें कीं, हा किल्ला महाराजांचें जन्मस्थान असल्याकारणानें तो शत्रूच्या हातीं असणें इष्ट

नाहीं असें त्यांस वाटे. ह्मणून त्यांनीं हा किल्ला हस्तगत करण्याचा विचार केला. हा अबदुल अझिजखान ह्या नांवाच्या एका सरदाराच्या हातीं होता. हा पूर्वी ब्राह्मण असून यानें मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला होता. हा औरंगजेबाचा मोठा विश्वासू सरदार होता. याला महाराजांनीं पुष्कळ द्रव्य देऊं करून किल्ला आपल्या ताब्यांत देण्याविषयीं निरोप पाठविला. त्या सरदारानें त्यांनीं देऊं केलेलें द्रव्य हाताखालीं घालून किल्ला स्वाधीन करून देण्याचें वचन दिलें, आणि महाराजांनीं सात हजार घोडेस्वार अमुक दिवशीं किल्ला ताब्यांत घ्यावयास पाठवावे असें सांगून पाठविलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं आपलें घोडदळ तिकडे पाठविलें. परंतु त्या सरदारानें दगा केला. त्यानें बहादूरशहाला आपला दग्याचा बेत कळवून पुष्कळ मोगल सैन्य किल्ल्यापाशीं आणविलें; आणि महाराजांचे लोक किल्ल्यापाशीं आले तेव्हां त्यांच्यावर एकदम हल्ला केला. ह्या झटापटींत महाराजांच्या लोकांचा मोड होऊन त्यांस मागें पाय घ्यावा लागला.

ह्याप्रमाणें हा मोगलसरदार निरुपाय होऊन जागच्या जागीं बसून राहिला असतां महाराजांनीं एक दूरची मोहीम केली. गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाच्या राज्यांत फ्रेंच लोकांनीं कांहीं गडबड केल्यावरून[१] तो शहा तिकडे मोठ्या सैन्यानिशीं जाण्याच्या विचारांत आहे असें त्याच्या दरबारांत महाराजांचा वकील होता त्यानें त्यांस कळविल्यावरून ते रायगडावरून दहा हजार लोक घेऊन तिकडे मोहीम करण्यास निघाले. आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें त्यांनीं आपण कोठें चाललों आहों हें कोणासहि कळूं दिलें नाहीं. ते औरंगाबादेवर कीं अहमदनगरावर कीं विजापुरावर निघाले आहेत हें त्यांच्या पहिल्या रोखावरून कोणास कांहींच कळेना. पण ते मोठमोठ्या मजला करून एकदम कुतुबशहाच्या मुलखांत शिरले व हैदराबाद शहरापाशीं अकस्मात् जाऊन थडकले. हा एकाएकीं आलेला घाला पाहून शहरांतले लोक गडबडून गेले. महाराजांनीं शहरच्या पुढाऱ्यांस व अंमलदारांस असा धाक घातला कीं, वीस लाख होन खंड बिनतक्रार पावता करा, नाहींतर तुमचें शहर जाळून उध्वस्त करितों. त्यांस ती अट मान्य होऊन त्यांनीं तेवढा ऐवज जमा करून त्यांच्याकडे नेला व त्यांच्या कचाटींतून तें शहर सोडविलें. महाराज एवढ्या रकमेनें तृप्त होऊन त्या किंवा दुसऱ्या

---

१ फ्रेंचांच्या गव्हर्नरानें सेंट थॉमी नांवाच्या ठाण्यांतील कुतुबशहाच्या लोकांस हांकून देऊन तें हस्तगत केल्यावरून ह्या शहानें तें परत घेण्यासाठीं तिकडे आपलें सैन्य पाठविलें होतें.

कोणत्याहि शहरास बिलकुल उपद्रव न करितां परत मोठ्या वेगानें रायगडास येऊन दाखल झाले.

ह्या मोहिमेवर महाराज गेले असतां मागें मोगलांच्या सुरत येथील आरमारानें व शिद्दीच्या आरमारानें एकवट होऊन कोंकणपट्टींतील समुद्रकिनाऱ्याच्या गांवांवर स्वाऱ्या करून त्यांची फारच नासाडी केली. दंडाराजपुरीस महाराजांनीं जे कोट उभारले होते, त्यांवर छापा घालून त्यांचा त्यांनीं नाश केला. राघो बल्लाळाच्या ताब्यांत हे कोट होते. तो मोगलांशीं मोठ्या निकरानें लढला परंतु शेवटीं त्याचा पराभव होऊन तो रणांत पडला. दंडाराजपुरीवर शिद्दींनीं हा हल्ला होळीच्या सणांत केला. कोटांवरील रखवालदार झोपीं गेले असतां रात्रीच्या वेळीं हा त्याचा हल्ला अकस्मात् आला. शिद्दी खैरात जमिनीवरून चाल करून येत आहे असें पाहून मराठे त्याच्याशीं सामना करावयास तिकडे गेले असतां, याकूतखानानें समुद्राच्या बाजूनें चाळीस तारवांनिशीं हल्ला करून तट सर केला, आणि त्याच्या लोकांनीं आंत शिरून कत्तल चालविली. या धामधुमींत तेथल्या दारूच्या कोठारास आग लागून त्याचा भडका उडाला. त्यामुळें पुष्कळ लोक प्राणांस मुकले. असें सांगतात कीं, महाराज त्या वेळीं चाळीस मैलांवर होते, त्यांच्या कानीं ह्या भडक्याचा आवाज जाऊन ते धडबडून जागे झाले आणि ह्मणाले कीं, दंडाराजपुरीस कांहींतरी घात झाला असावा. हा काय प्रकार आहे त्याची चौकशी करण्याकरितां त्यांनीं तिकडे माणसेंहि पाठविलीं असें ह्मणतात. दंडाराजपुरीच्या लगत्यास महाराजांचे सात किल्ले होते, त्यांवर याकूतखानानें हल्ला केला. त्यांतले लोक दोनतीन दिवस लढले, परंतु शेवटीं त्यांचा नाइलाज होऊन त्यांतले सहा किल्ले याकूतखानानें सर केले. एका किल्ल्यावरच्या लोकांनीं मात्र सात आठ दिवस टिकाव धरिला. एवढ्या अवधींत महाराजांकडून कुमक येईल अशी त्यांना आशा होती; पण ती व्यर्थ आहे असें पाहून शेवटीं त्यांला तो किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन करावा लागला. याकूतखानानें आंतल्या लोकांस अभय दिल्यावरून ते किल्ल्याबाहेर आले. हीं एकंदर सातशें माणसें होतीं. परंतु किल्ला हातीं आल्याबरोबर याकूतखानानें दगा करून त्यांतल्या देखण्या बायका व मुलें होतीं त्यांस पकडून गुलाम केलें व त्यांस मुसलमानी धर्माची दीक्षा दिली. ज्या ह्माताऱ्या व कुरूप बायका होत्या त्यांस त्यानें सोडून दिलें आणि सगळ्या पुरुषांची कत्तल केली. या आपल्या अत्यंत अधमपणाची व क्रूर कर्माची हकीगत त्यानें मोगल सेनापतींला लिहून कळविली. त्यांनीं त्याच्या

ह्या दुष्कर्माची तारीफ करून त्याची मनसब वाढविली, आणि त्याला शिरपाव नजर केला. पुढें महाराजांनीं गोवळकोंड्याहून परत आल्यावर याचा चांगलाच वचपा घेतला.

शिद्दीनें केलेल्या भयंकर क्रूरकर्माबद्दल त्यास चांगलें शासन करण्याचा महाराजांनीं दृढ संकल्प करून त्याच्या प्रांतांत सारखा धुमाकूळ मांडिला. दंडाराजपुरी काबीज करण्यासाठीं त्यांनीं मुंबईच्या इंग्रजांकडे मदत मागितली. परंतु सुरतेच्या काउन्सिलानें व अध्यक्षानें मुंबईच्या व्यापाऱ्यांस अशी सल्ला दिली कीं, "शिवाजीला साहाय्य केलें असतां आपल्यावर मोगलांची इतराजी होऊन आपला ह्या देशांतून उठावा होईल. शिवाजी दारूगोळा वगैरे मागत आहे, त्यास तो देऊं नये, व देत नाहीं असेंहि स्पष्ट सांगून त्याचाहि आपणावर रोष होऊं देऊं नये. असें त्यास झुलवीत राहावें. दंडाराजपुरी शिवाजीच्या हातीं गेली तर त्यांत आपलें नुकसान आहे. कारण त्यामुळें मुंबईबंदराला त्याच्याकडून नेहमींचा उपद्रव होण्याचा संभव आहे." ह्या सल्ल्याप्रमाणें वागून मुंबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं तटस्थ वृत्ति धरिली. तरी पुढें औरंगजेबानें ३६ तारवांचें आरमार महाराजांच्या कोंकणकिनाऱ्यावरील शहरांवर हल्ला करावयासाठीं पाठविलें. ह्या आरमारानें महाराजांच्या बऱ्याच लहानसान व्यापारी जहाजांचा नाश केला. ह्या आरमाराच्या भीतीनें महाराजांनीं आपलीं सहा जहाजें मुंबईच्या बंदरांत ठेविलीं होतीं. त्यांचा सुगावा मोगल आरमारास लागला. तेव्हां तीं काबीज करण्याचा त्यानें बेत केला. परंतु इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं त्याजकडे असा बहाणा केला कीं, शिवाजीनें स. १६६० त राजापुर येथील आपली वखार लुटली होती, तिचा बदला घेण्यासाठीं हीं त्याचीं तारवें आपण काबीज केलीं आहेत. हें त्यांचें ह्मणणें खरें वाटून मोगल आरमार त्या तारवांच्या वाटेस गेलें नाहीं. मुंबईच्या इंग्रजांनीं शिवाजीमहाराजांस राजी ठेवून मोगलांचा आपणांवर कोप होऊं न देण्याविषयीं ही अशी हिकमत लढविली. फ्रेंच व्यापारीहि महाराजांस राजी ठेवण्याविषयीं झटत असत. फ्रेंच लोक मोगलांना कळूं न देतां महाराजांस दारूगोळा व बंदुकातोफा पुरवीत असत. महाराजांच्या आरमाराच्या व मोगलांचा आश्रय धरिलेल्या शिद्दीच्या आरमाराच्या लढाया वर सांगितल्याप्रमाणें चालल्या असतां एका फ्रेंच जहाजानें राजापुरास ओरवा करून महाराजांच्या आरमाराला ८० लहान तोफा व २००० मण गोळे गुप्तपणें विकले असें ह्मणतात. मोगलांच्या

१ ही हकीकत खाफीखानाच्या बखरीच्या आधारानें दिली आहे.

व शिद्दीच्या आरमारावरील सरदारांनीं ह्या वेळीं मुंबईच्या बंदरांत शिरून महाराजांच्या ताब्यांतला कुर्ला प्रांत उद्ध्वस्त करण्याचा घाट घातला, व त्या बेटांतील इंग्रज गवर्नर आंगिअर याजपाशीं बंदरांत प्रवेश करण्याविषयीं परवानगी मागितली. ती त्यानें दिली नाहीं. पुढें वर सांगितल्याप्रमाणें किनाऱ्यावरील कांहीं गांवांची खराबी करून शिद्दी मागें परतला व इंग्रजांची परवानगी न घेतां मुंबईच्या बंदरांत शिरला. तेथें गेल्यावर त्यानें त्यांच्याशीं असें बोलणें लाविलें कीं, 'तुह्मी आह्मी मिलाफी होऊन शिवाजीमहाराजांवर शस्त्र धरूं.' हा प्रकार तेथें महाराजांचा वकील होता त्यास कळला तेव्हां त्यानें इंग्रजांस अशी दहशत घातली कीं, 'तुह्मी शिद्दीस मिलाफी व्हाल तर आमचा धनी तुमच्यावर खास स्वारी करील.' तेव्हां अर्थात् हें प्रचंड अरिष्ट टाळण्यासाठीं आंगिअर यानें ह्या प्रसंगीं तिऱ्हाइतपणा स्वीकारून राहणें विशेष सोईचें व हिताचें आहे असें मनांत आणून शिद्दीच्या बोलण्यास रुकार दिला नाहीं. तरी शिद्दीनें मुबईबंदरांतून कांहीं तारवें पेण व ना ोटना येथील खाड्यांत पाठवून त्या बाजूच्या महाराजांच्या अमलांतील गांवांची नासधूस चालविली आणि तेथले लोक पकडून नेण्याचा क्रम चालविला, तेव्हां महा ाजांच्या लोकांनीं रायगडावरून उतरून शिद्दीच्या लोकांवर हल्ला केला व त्यांची कत्तल उडविली. त्याच्या कित्येक अंमलदारांचीं डोकीं कापून महाराजांकडे नेलीं असें ह्मणतात[1].

ह्या सुमारास दच लोकांचें इंग्रजांशीं वैर वाढून ते एकमेकाशीं युद्धें करूं लागले. दच लोकांचा एक सेनापति बावीस तारवांचें आरमार घेऊन मलबारकिनाऱ्याजवळून उत्तरेस आला. त्याच्या मनांत मुंबईबेटावर हल्ला करून तें हस्तगत करावें असें होतें. त्याच्या कानीं महाराजांची कीर्ति अगोदरच गेली होती. त्यांस त्यानें असा निरोप पाठविला कीं, तुह्मी आह्मांस तीन हजार लोकांची कुमक जमिनीवरून करून मुंबईबेट घेण्यास मदत कराल तर दंडाराजपुरी व जंजिरा घेण्यास तुह्मांला आह्मी आमच्या आरामाराची मदत देऊं.' ह्या निरोपास महाराजांकडून काय जबाब मिळतो याची तो सरदार वाट पाहत राहिला. परंतु महाराज ह्या वेळीं दुसऱ्याच एका महत्त्वाच्या बेतांत गुंतले असल्यामुळें व ह्या दच सेनापतीवर भरंवसा ठेवून इंग्रजांशीं विरोध करणें बरोबर नाहीं असें त्यांना वाटल्यामुळें त्यांनीं त्याचें ह्मणणें मनास आणिलें नाहीं. त्यांच्याकडून मदत मिळत नाहीं असें पाहून तो दच सरदार हताश होऊन माघारीं गेला.

---

१ प्रो. सरकार, पृष्ठ ३४९.

भाग बात्रिसावा

विजापुरकरांशीं पुनः युद्धप्रसंग.

१६७३–७४.

मागें सांगितलें आहे कीं, अदिलशहाचा मुख्य वजीर अबदुल महमद यानें महाराजांशीं गुप्त तह करून दरसाल तीन लक्ष रुपये खंडणी त्यांस देण्याचें कबूल केलें होतें. त्याप्रमाणें महाराजांस प्रतिवर्षी खंडणीचा ऐवज पावता होत असे. ह्यामुळें त्यांनीं विजापुरकरांच्या ताब्यांतील मुलखांत अलीकडे गडबड करण्याचें सोडून दिलें होतें. परंतु स. १६७३ त अदिलशहा मरण पावला[१], व त्याचा एक पांच वर्षांचा मुलगा गादीवर बसून त्याचा मुख्य कारभारी खवासखान हा झाला. त्यामुळें अबदुल महमदाच्या हातचा कारभार जाऊन महाराजांशीं केलेला तह विघडला. खवासखान अधिकारारूढ होतांच कोणालाहि मोजीनासा झाला. इतर सरदार त्याची स्पर्धा करूं लागले. ते आपआपला पक्ष सबळ करून परस्परांशीं कलह करूं लागले. हें त्यांचें आपआपसांतलें वैमनस्य महाराजांस त्यांच्या ब्राह्मण कारभाऱ्यांकडून इत्थंभूत कळत असे. तेव्हां त्यांनीं पाहिलें कीं, विजापुरकरांच्या राज्यांत पुनः गडबड करण्यास हा समय उत्कृष्ट आहे. मग त्यांनीं विशाळगडावर मोठी फौज जमा करून अदिलशाही मुलखांत पुनः मोहीम करण्याची तयारी केली. इकडे त्या सरकारचा मुख्य सेनापति अबदुल करीम बहिलोलखान हा मोगलांशीं सख्य करून महाराजांशीं युद्ध करण्यास सिद्ध झाला.

जमा केलेल्या फौजेपैकीं पंधरा हजार लोक पन्हाळा परत घ्यावयास महाराजांनीं पाठविले. त्यांनीं त्या किल्ल्यास वेढा घातला असतां हा अबदुल करीम मोठ्या सैन्यानिशीं त्यांच्यावर चालून आला. उभय पक्षांचें घनघोर युद्ध झालें. त्यांत खानास पहिल्यानें जय आला. तेव्हां तो आपल्या थकलेल्या सेनेस विश्रांति मिळावी ह्मणून तिकोट्यास कांहीं वेळ तळ देऊन राहिला. इतक्यांत महाराजां-

१ प्रो. सरकार याच्या मृत्यूची तारीख स. १६७२ नवेंबर २४ अशी देतात.

च्या फौजेस वेळींच कुमक येऊन पावतांच त्यांनीं पुनः शत्रूवर मोठ्या आवेशानें चाल करून त्याचा पुरा मोड केला. ह्याप्रमाणें पन्हाळा किल्ला हस्तगत झाल्यावर महाराजांनीं सातारा किल्ला त्यावरील रखवालदारास लांचानें वश करून घेऊन हाताखालीं घातला. (सप्टेंबर स. १६७३)

महाराजांस प्राप्त झालेल्या ह्या विजयाची वार्ता इंग्रज व्यापाऱ्यांस कळली तेव्हां त्यांचा अध्यक्ष आंगिअर यानें ता. १६ सप्टेंबर १६७३ त असें लिहून ठेविलें आहे कीं, "शिवाजी आतां आपल्या सगळया शत्रूंशीं टक्कर देण्यास समर्थ झाला आहे.आतां तो त्यांस मुळीं जुमानीत नाहीं.मोगलांचें सैन्य त्याच्या मुलखांत उतरण्याचा संभव आहे; आणि दुसरीकडून विजापूरकरांचा सरदार बहिलोलखान त्याच्यावर चालून येईल असेंहि वाटतें. परंतु त्यांस दाणावैरण मिळण्याची पंचाईत पडून त्यांना फार दिवस नेट धरून त्याच्याशीं लढतां यावयाचें नाहीं विजापूरच्या सरदारांचा असा कांहीं कावा दिसतो कीं,शिवाजीशीं नेटानें युद्ध करून त्याचा सफई नाश करण्यास ते तयार नाहींत." महाराज दक्षिणेकडे वळले तेव्हां त्यांच्या पाठीवर जाण्याचें सोडून बहिलोलखानानें कोल्हापुरास तळ दिला. तो अशा निमित्तानें कीं, ते कानडा प्रांतांतून परत येऊं लागले कीं त्यांस अटकाव करावा. हा विजय प्राप्त झाल्यावर महाराजांनीं पुढें कूच करून विजापूरकरांचे कित्येक गांव व शहरें लुटीत जाऊन हुबळीशहरावर हल्ला केला[३]. हें शहर त्या काळीं मोठें धनाढ्य असून येथें मोठा व्यापार चाले. नाना देशींचे सावकार ह्या शहरीं व्यापारासाठीं येऊन राहिले होते. ह्या शहराची लूट त्यांनीं बिनहरकत यथेच्छ केली. ह्या लुटींत जेवढें द्रव्य त्यांना मिळालें तेवढें दुसऱ्या कोणत्याहि शहराच्या लुटींत मिळालें नव्हतें असें ह्मणतात.ह्या शहरांत इंग्रज व्यापारी होते त्यांलाहि महाराजांनीं लुटलें. त्यामुळें त्यांचें सातआठ हजार होनांचें नुकसान

---

१ मोडककृत इतिहासांत ह्या लढाईसंबंधानें असा उल्लेख आहे कीं, महाराजांनीं आपले जे लोक लढाई सोडून पळून गेले त्यापैकीं कांहीं जणांस देहांत शासन दिलें. जेध्यांच्या शकावलींत असा उल्लेख आहे कीं,अन्नाजी दत्तो यानें पन्हाळा किल्ल्यावरील लोकांस वश करून घेऊन तो हस्तगत केला. प्रो. सरकारहि असें ह्मणतात कीं, ता. ५ मे, स. १६७३ रोजीं पन्हाळाकिल्ल्याच्या रखवालदारास लांच देऊन महाराजांनीं किल्ला परत आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

२ ही मोहीम प्रतापरावानें केली, असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

३ प्रो. सरकार पृ, २५५

झालें, असा त्यांचा लेख आहे. त्या वेळचा मुंबईचा गवर्नर आंगिअर यानें महाराजांशीं मोठ्या अदबीनें वागून त्यांचा सलोखा राखला होता. त्यानें त्यांला कधींहि नाखुष करण्याचा प्रसंग येऊं दिला नव्हता. हुबळी येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांचें झालेलें नुकसान भरून देण्याविषयीं त्यानें महाराजांपाशीं अनुकूल संधि साधून मागणी केली. त्यास त्यांनीं असा जबाब दिला कीं, 'त्या शहरीं असलेल्या तुमच्या व्यापाऱ्यांस माझ्या लोकांकडून मुळींच उपद्रव झाला नाहीं, व तुह्मी ह्मणतां तितकें त्यांचें नुकसान झालें नाहीं.' ह्या गोष्टीसंबंधानें त्यांची खात्री करण्यासाठीं महाराजांनीं आपल्या अंमलदारांकडून लुटीच्या याद्या आणविल्या व त्यांवरून त्यांस असें दाखवून दिलें कीं, फक्त दोनशें होन किंमतीचा माल इंग्रजांच्या वखारींतून लुटला होता. एवढ्या नुकसानाची व मागें राजापुरास झालेल्या नुकसानाची भरपाई करून देण्यास आपण तयार असून ती सवडीनुसार करून देऊं असें त्यांस महाराजांनीं कळविलें. हें मित्रभावाचें बोलणें चाललें असतां महाराजांनीं इंग्रजांस राजापूर येथें पुनः वखार घालण्याविषयीं आग्रह केला. ही सूचना त्यांस मान्य झाली. परंतु ते आंगिअर याजपाशीं आपलें आरमार चांगलें सज्ज करण्यासाठीं कांहीं तोफा मागूं लागले. त्या देण्यास तो राजी होईना. कारण त्याला मोगलांची व शिद्दीची भीति होती. हा असा इंग्रजांशीं सलोखा राखून त्यांच्या नुकसानाची भरपाई करून देण्यास महाराज तयार झाले याचें कारण अर्थात् असें कीं, त्यांजकडून आपणांस शिद्दीशीं व मोगलांच्या आरमाराशीं झगडतांना मदत मिळण्याचा संभव आहे असें त्यांस वाटे. त्यांनीं आंगिअर यास असेंहि सांगून पाठविलें कीं, 'तुमच्याशीं सलोख्याचा तह करण्याची आमची इच्छा आहे. तुह्मी शिद्दीला आपला शत्रु समजून त्याचा जंजिरा काबीज करण्यास आह्मांला मदत कराल तर तुमचें सर्व नुकसान आह्मी भरून देऊं.' ही अट त्या

---

१ ह्या शहरांत मराठे शिरून लुटालूट करूं लागल्याचें वर्तमान मुझफरखान यास कळलें तेव्हां तो पांच हजार घोडदळ घेऊन त्याच्या रक्षणासाठीं आला. तो येत आहे अशी बातमी कळतांच मराठे लुटीचा ऐवज घेऊन तेथून निसटले. त्या घाईत लुटीचा कांहीं माल ते रस्त्यांत टाकून गेले. ते गेल्यावर दुसऱ्या दिवशीं मुझफरखान तेथें येऊन पोंचला. हा सरदार महाराजांशीं मिलाफी झाल्यामुळें त्यानें ही अशी दिरंगाई मुद्दाम केल्याचा वहीम त्याजवर येऊन त्याच्या हाताखालच्या सरदारांनीं व लोकांनीं त्याला सोडिलें, आणि कानडाप्रांताच्या सुभेदारीवरून त्याला विजापूरसरकारनें दूर केलें, असें ह्मणतात. प्रो. सरकार पृ० ३१९.

गवर्नरास मान्य झाली नाहीं. कारण सुरतेस इंग्रजांचा व्यापार उत्तम चालला होता; आणि तें शहर मोगलांच्या ताब्यांत असल्यामुळें त्यांचें बरेंवाईट मोगल-बादशहाच्या हातीं होतें. यास्तव त्याला यत्किंचित्‌हि दुखविणें त्यांस हिताचें न वाटणें साहजिक होतें. शिवाजीमहाराजांस इंग्रज मदत करितात असें त्या बादशहाला समजल्यास तो त्यांचा सुरतेहून उठावा करण्यास चुकणार नाहीं हें त्यांस पक्कें माहीत होतें. शिवाय शिद्दी मोगलांचा अंकित झाला असल्याकारणानें त्याच्या विरुद्ध शिवाजीमहाराजांशीं त्यांनीं संगनमत केलें असतां तें औरंगजेबाला मुळींच आवडलें नसतें. बरें, शिवाजीमहाराजांशीं विरोध करून शिद्दीशीं स्नेह करावा तर तिकडूनहि त्यांस भीतिच होती. कारण महाराजांचा अंमल मुंबई-बेटाच्या आसपास सर्वत्र स्थापित झाला असून त्यांच्या मुलखांत इंग्रजांचा पुष्कळ व्यापार चालत असे. तेव्हां त्यांचा आपणांवर कोप झाला असतां आपणांस मुंबईबेटांत बिलकुल थारा व्हावयाचा नाहीं अशी त्यांला सदोदित धास्ती असे. यास्तव आंगिअर कोणत्याहि पक्षास सामील न होतां केवळ निऱ्हाइताप्रमाणें वागे. शिद्दी त्याच्यापाशीं वेळोवेळां साहाय्य मागत असे. परंतु तो त्यास नेहमीं नकार सांगे. शिद्दी मुंबईच्या बंदरांत आपलीं जहाजें जाऊं देण्याविषयीं त्याच्यापाशीं परवानगी मागत असे. परंतु तो कोणत्याच पक्षाच्या आरमारास आपल्या बंद-रांत येऊं देत नसे. मोगलांचीं मात्र चार जहाजें आपल्या बंदरांत त्यानें राहूं दिलीं होतीं. पण त्यांवरील माणसांस जमिनीवर कोणत्याहि निमित्तानें उतरण्याची त्याजकडून सक्त मनाई असे. ह्या त्याच्या तिऱ्हाईतपणाबद्दल उभय पक्ष त्याला मोठा मान देत. असो, आतां इंग्रज व महाराज यांच्यामध्यें घडलेल्या ह्यापुढील खटपटींचें निरूपण पुढें एका स्वतंत्र भागांत करूं. येथें आतां पूर्वकथानुषंगानें विजापूरकरांशीं त्यांनीं ह्या समयीं केलेल्या आणखी युद्धप्रसंगांचें वर्णन करूं.

महाराजांच्या मनांत असें होतें कीं, सर्व पश्चिमकिनारा आपल्या ताब्यांत निर्वेधपणें यावा. ह्या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ त्यांनीं आपलें आरमार चांगलें सज्ज करून कारवार, आंकोला वगैरे शहरांवर पुनः हल्ले करण्यासाठीं तिकडे पाठविलें, व आंतील प्रांतांतल्या देशमुखांस विजापूरसरकाराविरुद्ध बंडें उभारण्याची फूस दिली. ह्या देशमुखांनीं आपल्या प्रांतांतील मुसलमान ठाणेदारांस आपआपलीं ठाणीं सोडून पळून जावयास लाविलें.

---

१ प्रो. सरकार पृ. ३४५, ३४७ पाहा.

विजापूरकरांशीं आरंभिलेलें युद्ध आपणांस निर्वेधपणें व निश्चयानें चालवितां यावें ह्यासाठीं मोगलांस गुलकावण्या दाखवून कांहीं दिवस तरी जागच्या जागीं स्वस्थ बसावयास लावावें ह्या उद्देशानें त्यांनीं खानजहानापाशीं असें सामोपचाराचें बोलणें लाविलें कीं, आमचे अपराध क्षमा करून आमच्या तर्फे बादशहापाशीं रदबदली करावी, व आह्मांस दक्षिणेची देशमुखी देऊं केली आहे ती देऊन बादशहानें आपल्या पदरीं घ्यावें. आमचा मुलगा संभाजी यास जी मनसब देण्याचें ठरलें आहे ती पुनः द्यावी, ह्मणजे इतउत्तर बादशहाच्या सेवेंत आह्मीं अंतर पडूं न देतां सर्व काळ इमानानें वागूं. ह्या आशयाचा अर्ज त्या खानानें औरंगजेबाकडे रवाना केला व तो मंजूर करण्याविषयीं त्यास आग्रहपूर्वक विनंति केली. ह्यांतला वास्तविक प्रकार असा होता कीं, खानजहानानें निरुपाय होऊन महाराजांशीं गुप्त रीतीनें सलोखा केला होता. कारण दक्षिणेंत आल्यावर त्याला लवकरच असें कळून आलें होतें कीं, महाराजांशीं युद्ध करून त्यांस जेरीस आणण्याचें काम मोठें कठीण आहे. शिवाय त्याची फौजहि ह्या वेळीं बरीच कमी होत आली होती, आणि बादशहा कांहीं नवी फौज पाठविण्यास राजी नव्हता. अशा स्थितींत त्यानें असा पोक्त विचार केला कीं, महाराजांशीं विरोध करण्याचें सोडून त्यांच्या तंत्रानें वागावें, व त्यांचा आपल्या मुलखास उपद्रव न होईल तर पाहावें. पुढें महाराज विजापूरसरकाराशीं पुनः युद्ध करण्यांत गुंतले असतां त्यांच्या मुलखावर ह्या मोगलसरदारानें खरें ह्मटलें असतां स्वारी करावी. परंतु ती तो न करितां जागच्याजागीं स्वस्थ राहिला. ह्याबद्दल औरंगजेबाचा आपणास टपका येईल ह्या भीतीनें त्यानेंच महाराजांस ही अशी शकल सुचविली असावी. कसेंहि असो. पण महाराजांनीं विजापूरकरांशीं युद्ध चालविलें असतां मोगलांनीं त्यांच्या मुलखास कांहींएक उपद्रव केला नाहीं; आणि मराठ्यांनींहि मोगली अंमलांत मुळींच धामधूम केली नाहीं.

ह्या सुमारास कारवारचा फौजदार मियानसाहेब यानें बंड करून आपल्या हाताखालच्या मुसलमान अंमलदारांस कैद केलें; व जे देशमुख त्याच्या बंडास सामील होईनात त्यांस त्यानें जेर केलें. गोव्याच्या फिरंगी प्रजेला व मालमत्तेलाहि तो उपद्रव देऊं लागला. कारवारास इंग्रजांची वखार होती. त्यांजपाशीं तो बंदुका व दारूगोळा मागूं लागला. तो ते त्याला देईनात. ह्मणून त्यानें त्यांची वखार लुटली. असा त्यानें तिकडे पुंडावा मांडिला, हें विजापूरसरकारास कळून त्यानें त्याच्या पारिपत्यासाठीं आठ हजार लोक रवाना केले. हें वर्तमान

महाराजांस कळण्यास विलंब लागला नाहीं. त्यांनीं ही संधि साधून त्या सरकारच्या मुलखांत उघडपणें स्वारी केली. पुढें मिआन राजूच्या ताब्यांतलीं कारवार, अंकोला व शिवेश्वर हीं ठाणीं सर करून त्यास त्यांनीं जेर केलें. ह्या समयीं महाराज तिकडे चाल करून कारवारापासून एका दिवसाच्या टप्प्यावर तळ देऊन राहिले. ते ह्या वेळीं तेथल्या एका उंच टेकडीवर किल्ला बांधण्याच्या विचारांत होते, असा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा लेख आहे; आणि कारवारच्या फौजदारास त्यांनींच बंड करावयास उत्तेजन दिलें होतें असें त्यांचें ह्मणणें आहे.

परळीचा किल्ला त्या वेळीं विजापूरकरांच्या ताब्यांत होता; तो कांहीं मावळे पाठवून त्यांनीं छापा घालून घेतला; व त्याजवळील साताऱ्याचा किल्लाहि ते छापा घालून सर करण्याच्या बेतांत होते. पण त्या किल्ल्यावरचे लोक मोठ्या बंदोबस्तानें राहिल्यामुळें तो असा सहज हातीं लागेना. तेव्हां महाराजांच्या लोकांनीं त्याला वेढा दिला. त्यावर अन्नसामुग्रीचा वगैरे पुरवठा चांगला असल्यामुळें त्यावरच्या लोकांनीं तो चारपांच महिने मोठ्या निकरानें लढविला. पण शेवटीं तो महाराजांच्या हातीं आला. यांत त्यांस पुष्कळ लूट मिळाली. ती त्यांनीं रायगडावर पाठवून दिली. नंतर चंदनवंदन, पांडवगड, नंदगिरि, ताटोरा वगैरे किल्ले त्यांनीं हस्तगत केले.त्याप्रमाणेंच वाई, कऱ्हाड, शिरोळ व कोल्हापूर हीं काबीज करून हुकेरी रायबागपर्यंत आपली सत्ता त्यांनीं बसविली. ह्या मोहिमेंत त्यांस पुष्कळ लूट मिळाली. ती सगळी घेऊन ते रायगडास आले. मग ते पुनः आपल्या लोकांची तयारी करून वीस हजार पडशा तयार करवीत आहेत अशी वदंता मोगलांस कळली. ही तयारी ते कोणतें तरी शहर लुटण्याच्या इराद्यानें करीत आहेत असें त्यांस वाटून त्यांनीं सुरतशहराचा बंदोबस्त उत्तम ठेविला. इकडे विजापूरकरांस असें वाटलें कीं, कारवारच्या बंडखोर फौजदारास मदत करावयास ते चालले आहेत. परंतु तिकडे मोगलांनीं आपल्या शहरांचा कडेकोट बंदोबस्त केल्याचें कळलें तेव्हां विजापूरकरांची ती दहशत अमळ कमी झाली. परंतु महाराजांनीं त्या दोघांसहि फसविलें. त्यांच्या पंचवीस हजार लोकांनीं घाटांतून निरनिराळ्या वाटांनीं खालीं उतरून एकवट होऊन अकस्मात् फोंड्याच्या किल्ल्यावर हल्ला केला, व त्यास ते वेढा देऊन बसले. गलीम अगदीं नजीक येऊन ठेपला असें पाहून कारवारच्या बंडखोरांचें पारिपत्य करावयास आलेली विजापूरकरांची फौज घाबरून गेली व त्यांच्याशीं लढण्याचें सोडून घाटावर निघून गेली.

ह्या असा धुमाकूळ महाराजांच्या लोकांनीं विजापूरसरकाराच्या मुलखांत मांडिल्यामुळें खवासखानानें बहिलोलखान[1] ह्यास मोठी फौज बरोबर देऊन त्यांच्यावर पाठविलें. त्यानें एकदम पन्हाळयाकडे चाल करून जाऊन आसपासचा प्रांत काबीज केला व त्या किल्ल्यास वेढा दिला. हें वर्तमान कांनीं पडतांच महाराजांनीं प्रतापराव गुजरास त्याच्यावर पाठविलें पण पन्हाळयाच्या किल्लेदारास कुमक करावयास जाऊन शत्रूशीं लढत राहिलें असतां आपल्या लोकांची विनाकारण खराबी व्हावयाची, ती न होतां पन्हाळयाचा वेढा तर उठावा, अशी युक्ति ह्या वेळीं योजिली पाहिजे, असा विचार प्रतापरावाच्या मनांत येऊन त्यानें त्या सरदारावर चालून न जातां विजापुराकडे आपल्या फौजेचा रोंख फिरविला, व तिकडील प्रांत लुटीत लुटीत तो थेट विजापूरशहरापाशीं जाऊन थडकला. गलीम असा आपल्या वेशीपाशीं येऊन भिडला हें पाहून खवासखान घाबरून गेला. प्रतापरावाशीं सामना करण्यास पुरेशी फौज शहरांत नव्हती. यास्तव बहिलोलखान यास पन्हाळयाचा वेढा उठवून राजधानीच्या रक्षणासाठीं लागोलाग परत यावें असा निरोप पाठविणें खवासखानास भाग पडलें. ह्याप्रमाणें तो सरदार परत येत असतां त्याला मिरज व विजापूर यांच्या दरम्यान उमराणी येथें गांठून प्रतापरावानें त्याची वाटच बंद केली. त्यानें मुसलमानांच्या फौजेस चोहोंकडून गराडा घालून अगदीं जेरीस आणिलें. तिला दाणा, पाणी, वैरण वगैरे कांहींएक मिळेनासें होऊन तिचा उपासमार होऊं लागला. छावणी सोडून कोणी मुसलमान अमळ इकडेतिकडे फिरतांना आढळला कीं त्यास कापून काढावें, असा क्रम महाराजांच्या लोकांनीं चालविला, व समोरून तर मोठ्या जोराचा हल्ला करण्याचा धाक घातला. त्यामुळें तो खान अगदीं जिकिरीस येऊन दांतीं तृण धरून शरण आला, व तहाचें बोलणें लावून तेथून बिनहरकत जाऊं देण्याविषयीं अजिजी करूं लागला. तेव्हां प्रतापरावानें त्याला कांहींएक उपद्रव न करितां विजापुरास जाऊं दिलें. त्यांचा तह कसा काय ठरला होता तें कांहीं कळत नाहीं. परंतु हें प्रतापरावाचें करणें महाराजांस मुळींच पसंत वाटलें नाहीं. त्यांनीं त्याला ह्याबद्दल मोठा दोष दिला व तत्प्रदर्शक एक पत्रहि त्याला पाठविलें. हें त्या मानी सरदारास सहन न होऊन तो तेथून निघून दूरच्या मोहिमेस गेला. ही त्याची मोहीम त्या वेळीं वऱ्हाडप्रांतांतील पैनघाटांत

---

१ मराठी बखरींत याचें नांव अबदुल करीम असें दिलें आहे. मुळांतलें नांव प्रो. सरकार यांच्या आधारावरून घेतलें आहे.

झाली असें ह्मणतात[१] ही मोहीम ह्या वेळीं त्यानें करणें बरोबर नव्हतें. कारण महाराज स्वतः फोंड्यास वेढा घालून तो घेण्याच्या प्रयत्नांत गुंतले होते. यास्तव शत्रूनें दुसरीकडून गडबड केल्यास त्याला दाबांत ठेवण्यास त्यांला प्रतापरावाचें साहाय्य अवश्य हवें होतें.

ह्याप्रमाणें प्रतापराव महाराजांवर रुसून दूरच्या मोहिमेस निघून गेला असें पाहून बहिलोलखानानें आपल्या फौजेची जमाजम करून व विजापुरकराकडून आणखी कुमक मागवून पन्हाळा किल्ला सर करण्याची खटपट पुनः चालविली आहे असें महाराजांस कळलें. हा त्या मुसलमान सरदाराचा बेत हाणून पाडण्याची कामगिरी करण्यास कोणीहि सरदार जवळ नाहीं हें पाहून त्यांला अमळ संकट वाटलें. कारण दक्षिणेंत नुकता मिळविलेला मुलूख व आपला जुना मुलूख ह्यांमध्यें फोंडे वगैरे जीं ठाणीं होतीं तीं हस्तगत करून आपला तावा एकसंधि करण्याविषयींचा जो त्यांचा संकल्प तो तेथून निघून गेल्यानें असिद्ध राहतो असें त्यांस वाटलें. इकडे बहिलोलखान सैन्यानिशीं पन्हाळ्यापर्यंत तर चालून गेलाच. इतक्यांत प्रतापराव गुजरास तें वर्तमान लागून तो आपल्या घोडदळासह त्या प्रांतांत अतिवेगानें येऊन दाखल झाला व शत्रूवर हल्ला करण्याच्या तयारींत होता, इतक्यांत महाराजांकडून त्याला असा हुकूम आला कीं, 'तुह्मीं आपल्या बेकैद वर्तनानें आह्मांस नाखुश केलें आहे. तुह्मीं ज्याला तह करून सोडिलें तोच पुनः फौज घेऊन आमच्या मुलखांत शिरला आहे. तेव्हां अशा मनुष्याचा इतबार तुह्मीं कोणत्या आधारानें धरिला होता ? त्याचा त्याच वेळीं नाश केला असता तर त्याच्यापासून आज आह्मांस त्रास झाला नसता. ह्या तुमच्या कृत्याबद्दल आह्मीं तुह्मांस दोष लाविला आहे. आतां विजापुरकरांची फौज सफई बुडविल्याखेरीज आमच्या समोर कदापि येऊं नका.' ह्या निरोपामुळें प्रतापरावास पराकाष्ठेचा त्वेष आला. तो शत्रूवर एकदम मोठ्या आवेशानें चालून गेला. शत्रूचें सैन्य फार मोठें होतें याचा त्यानें विचारहि केला नाहीं. त्याची नेहमींची लढण्याची पद्धत अशी असे कीं, शत्रुसैन्य प्रबळ असलें ह्मणजे त्याला आपल्या अंगावर चांगलें घेऊन त्याच्यापुढें आपला मोड झाला असें दर्शवून पळून जाण्याचें मिष करावें;आणि शत्रूचें सैन्य विसकळून पाठीस लागलें ह्मणजे

१ सभासद ह्मणतो कीं, तो भागानगराचा देश, चांदें, देवगड, रामगिरि, बाजेदेश हे लुटीत दूर निघून गेला. प्रो. सरकारहि असेंच ह्मणतात.

त्यावर अकस्मात् उलटून एकवट होऊन त्याचा सप्पा उडवून द्यावा. हा गनिमी कावा प्रतापरावानें ह्या वेळीं केला नाहीं व एकदम रागाच्या आवेशांत शत्रूवर हल्ला केला. त्यामुळें मराठ्यांचा मोड होऊन शेंकडो लोक रणांत पडले. ह्या हातघाईंत स्वतः प्रतापराव धारातीर्थीं पतन पावला. आपला सेनापति पडला हें पाहून मराठ्यांचें धैर्य खचून ते पळत सुटले. बहिलोलखान यानें त्यांचा पाठलाग करून आणखी पुष्कळ लोकांची कत्तल उडविली. मराठे पळाले ते थेट पन्हाळाकिल्ल्याच्या आश्रयास गेले. मागून शत्रु चालून आला त्याच्यावर किल्ल्यावरून तोफांचा भडिमार सुरू झाला. तों इकडे हंसाजी मोहिते ह्मणून एक पंचहजारी सरदार आपल्या लोकांनिशीं मागें होता, त्याला प्रतापरावाबरोबर हल्ला करावयास गेलेल्या लोकांची ही अशी धांदल उडालेली कळतांच तो तेथें मोठ्या वेगानें धावत आला, आणि शत्रूचे लोक पन्हाळ्यापाशीं जेसरी येथें गर्दी करून होते त्यांच्यावर निकराचा हल्ला करून त्यांचा त्यानें पुरा फडशा उडविला व विजय संपादन केला. ह्याप्रमाणें मुसलमान आपणांस विजय प्राप्त झाला ह्या हर्षानें मराठ्यांच्या पाठीस लागले होते, त्यांचाच उलट मोड होऊन त्यांस सैरावैरां पळण्याची पाळी आली; आणि मराठे पूर्वीं पळत सुटले होते ते उलटून त्यांच्या पाठीस लागले. त्यांच्या त्या वेगापुढें मुसलमानांचा टिकाव न निघून त्यांच्या हजारो लोकांचा नाश झाला. बहिलोलखान अगदीं नामोहरम व खिन्न होऊन विजापुरास जेमतेम जाऊन पोहोंचला. ही जेसरीची लढाई १६७४ सालीं झाली.

हंसाजी मोहित्यानें ह्या[2] प्रसंगीं विलक्षण पराक्रम करून शत्रूवर विजय मिळविला, त्यामुळें महाराजांस मोठा संतोष वाटला. त्यांनीं त्याची पुष्कळ तारीफ करून त्याला सरनोबत केलें व हंबीरराव असा किताब दिला. ह्या समरप्रसंगीं हंसाजीच्या हाताखालीं आणखी दोन मराठे सरदारांनीं अतिशयित शौर्यानें लढून मोठा वर्णनीय पराक्रम केला होता. त्यांचीं नांवें संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव अशीं होतीं. ह्या सरदारांची महाराजांनीं पाट थोपटून त्यांचा बहुमान केला व त्यांस मोठ्या अधिकाराच्या जागा दिल्या. प्रतापराव गुजर केवळ आपल्या

---

१ महाराजांच्या सदरील निरोपामुळें अतिशयित दुःख होऊन तो अगदीं जिवावर उदार झाला, आणि त्याचें देहभान सुटून तो सहा घोडेस्वारांनिशीं एकदम बहिलोलखानावर चालून गेला असें ह्मणतात. प्रो. सरकार पृ. २५९

२ याचें नांव प्रो. सरकार आनंदराव असें देतात.

टपक्यामुळें रागास चढून असा आवेशानें शत्रूशीं लढून समरभूमीवर पडला, हें आपलें मोटेंच नुकसान झालें असें महाराजांला वाटलें. असा शूर व पराक्रमी पुरुष आपणांस अंतरला ह्मणून त्यांनीं पुष्कळ खेद केला. इतकेंच करून महाराज राहिले नाहींत, तर त्यानें आपली सेवा मोठ्या इमानानें व शौर्यानें केली तिचें चीज करण्याकरितां त्यांनीं त्याच्या नातलगांस व पदरच्या सर्व लोकांस चांगल्या नेमणुका करून दिल्या, व त्याच्या एका मुलीशीं आपला पुत्र राजाराम ह्याचें लग्न करून त्याच्या कुटुंबास आपलें नातलग केलें.

ह्या हंबीररावाला महाराजांनीं अशी आज्ञा केली कीं, शत्रूचा पुरा पराभव केल्यावांचून परत जीवंत येऊं नको. ही अशी निकराची आज्ञा होतांच तो आपलें घोडदळ घेऊन विजापूरकरांच्या मुलखांत शिरून बहिलोलखानाच्या पाठीवर गेला. इकडे बहिलोलखानाचा मराठ्यांनीं असा पिच्छा पुरविल्याचें ऐकून मोगल सरदार दिलेरखान आपलें सैन्य घेऊन त्याच्या मदतीस आला. तेव्हां ह्या दोघां सरदारांशीं टक्कर देऊन आपला निभाव लागणार नाहीं असा विचार करून हंबीररावानें त्यांस झुकांडी देऊन कानडा प्रांताकडे भरारी मारिली. सदरील दोन सरदारांनीं त्याचा पाठलाग करण्याचा आव कांहीं वेळ घातला. परंतु तो दिवसाला पंचेचाळीस मैलांची मजल मारीत होता, त्यामुळें त्यांच्या हातीं तो लागणें मुळीं शक्य नव्हतें. ह्मणून ते निराश झाले, आणि दिलेरखान परत आपल्या ठाण्यावर गेला आणि बहिलोलखान कोल्हापुरास गेला. हंबीररावानें कानडा प्रांतांत शिरून बहिलोलखानाच्या जहागिरींतील पेंच नांवाचें शहर लुटलें. ह्या लुटींत येथें त्याला दीड लाख होनांचा ऐवज मिळाला असें ह्मणतात. ही लूट घेऊन तो परत येत असतां त्याला बहिलोलखान व खिजरखान यांनीं बंकापुरापाशीं गांठलें. त्यांची तेथें मोठ्या निकराची लढाई झाली. तींत मुसलमानांचा पुरा पराभव होऊन ते पळून गेले. ह्या लढाईंत हंबीररावाला शत्रूकडचे पांचशें घोडे, दोन हत्ती व इतर पुष्कळ युद्धोपयोगी सामान मिळालें. ही लढाई स. १६७४ च्या मार्च महिन्यांत झाली.[१] ह्या पराभवाबद्दल बहि-

१ सभासद ह्मणतो कीं, हंबीरराव मोठें सैन्य घेऊन संपगांवावर चालून गेला. त्याच्यावर विजापूरकरांनीं हुसेनखान मिआना यास पांच हजार पठाण देऊन पाठविलें. त्यांची तेथें दीड दिवस लढाई झाली. हुसेनखान पराभव पावून पाडाव झाला; विजापूरकरांचे चार हजार घोडे, बारा हत्ती व पुष्कळ उंटें हंबीररावाच्या हातीं लागलीं.

लोलखानास अतिशय खेद वाटून त्यानें पुनः आपल्या मदतीला आणखी लोक घेतले आणि हंबीररावावर हल्ला केला. पण त्यांच्याशीं लढाई करण्याचें सोडून मिळविलेली लूट हंबीररावानें कशीबशी एकदांची स्वराज्यांत पोंचती केली. तरी मुसलमानांच्या ह्या पाठलागामुळें त्याचें बरेंच नुकसान झालें. सदरील लूट सुरक्षित स्थानीं पोंचती केल्यावर त्यानें बालेघाटाकडे भरारी मारिली. या वेळीं त्यानें खानदेश, बागलान, ब-हाणपूर, व-हाड, गुजराथ ह्या मोंगलांच्या प्रांतांवर मोहीम करून तिकडचीं शहरें लुटलीं. मोगलांचें सैन्य त्याच्या पाठीस लागलें. परंतु त्याची दौड अशी वेगाची असे कीं, मोगल सैन्यास तो तीस चाळीस मैल मागें टाकूं लागला. यामुळें ते निराश होऊन माघारीं गेले.

वर सांगितल्याप्रमाणें मराठे विजापुरकरांशीं लढण्यांत गुंतले असतां दिलेर-खानानें ही संधि साधून महाराजांच्या कोंकणांतील प्रांतांत उतरण्याचा प्रयत्न केला. परंतु महाराजांनीं निरनिराळ्या घाटांत लोक ठेवून त्याला अडविण्याची तयारी केली होती.त्यांच्या लोकांनीं त्याला एके ठिकाणीं गांठून त्याचा पुरा मोड केला.ह्या लढाईंत त्याचे हजार पठाण पडले.आणि महाराजांचेहि पांचसहाशें लोक मेले.हा असा पराभव झाल्यामुळें तो परत आपल्या ठाण्यावर गेला. पुढें उत्तरेस खैबरी अफगाणांनीं बंड केल्यामुळें औरंगजेबास तिकडे लक्ष पुरवावें लागून दक्षिणें-तून दिलेरखान वगैरे सरदारांस तिकडे बोलवावें लागलें, आणि औरंगाबादेच्या ठाण्यावर एकटा बहादूरखान थोड्याशा लोकांनिशीं राहिला. ह्यामुळें महाराजांस मोगलांकडून कांहीं काळपर्यंत तरी उपद्रव होण्याची भीति राहिली नाहीं. शिवाय विजापूरकरांचीहि या वेळीं चांगलीच रग जिरली होती; ह्मणून ते त्यांच्याशीं सामना करावयास पुनः लौकर तयार होतीलसें वाटत नव्हतें. ही अनुकूल संधि साधून त्यांनीं आपणांस मोठ्या थाटानें राज्याभिषेक करवून घेण्याचा बेत करून तो सिद्धीस नेला. त्याची हकीकत पुढील भागांत सविस्तर दिली आहे.

महाराजांनीं फोंड्यास वेढा घातल्याचें वर सांगितलें आहे. हा वेढा बरेच दिवस घालून ते तेथें नेट धरून राहिले. परंतु कांहीं केल्या किल्ला हातीं लागेना तेव्हां एवढ्याशा एका किल्ल्यापाशीं आपली फौज अडवून ठेवावी हें ठीक न

जेधयांच्या शकावलींत संपगांव लुटल्याचाच उल्लेख आहे. चिटणीस व दिग्विजयकारहि असेंच ह्मणतात. मुळांतला मजकूर प्रो. सरकार यांनीं नारायण शेणवी नांवाच्या राय-गडावरील वकिलाच्या पत्राच्या आधारानें दिलेल्या माहितीवरून घेतला आहे.
[पृ. २६१.]

वाढून त्यांनीं तो वेढा उठविला, व तो उठविते वेळीं त्या किल्ल्याच्या सुभेदाराकडून असा करार करून घेतला कीं, विजापूरसरकारांचें सैन्य घाटांतून खालीं उतरूं न देण्यासाठीं आपले कांहीं लोक तिकडे ठेवूं. त्यांस त्यानें कांहींएक हरकत करूं नये. हा करार पाळल्यास आपण त्याच्या किल्ल्यास किंवा त्याच्या ताब्यांतील प्रांतास मुळींच उपद्रव करणार नाहीं. ह्या किल्ल्यास महाराजांनीं वेढा घातला तेव्हां सुरत येथील फ्रेंचलोकांपासून पुष्कळ दारूगोळा व ऐशीं तोफा विकत घेऊन ही युद्धसामग्री राजापुरास नेऊन ठेविली होती, असें ह्मणतात. ह्या मोहिमेंत महाराजांनीं राजापुरापासून बारदेशापर्यंत सगळा किनारा आपल्या ताब्यांत घेतला, व तिकडील बंदोबस्त करण्याकरितां कांहीं लोक ठेवून ते रायगडास परत आले. ह्या वर्षीं घाटावर अवर्षण होऊन लष्कराला दाणावैरण व पाणी मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. ह्मणून महाराजांनीं आपलें घोडदळ चिपळुणास आणून ठेविलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें महाराज फोंड्याच्या किल्ल्यास वेढा घालून तिकडे गुंतून राहिले असतां इकडे मोगलांच्या व शिद्दीच्या आरमारानें जूट करून त्यांच्या कोंकणकिनाऱ्यास पुनः उपद्रव देण्यास सुरुवात केली. महाराजांच्या व त्यांच्या आरमारांच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या. परंतु त्यांत महाराजांच्या आरमारास फारसें यश आलें नाहीं. त्यांचीं पुष्कळ जहाजें शत्रूंनीं पकडून नेलीं. हीं मोगलांचीं व शिद्दीचीं एकवट झालेलीं आरमारें इंग्रजांच्या परवानगीची दरकार न करितां मुंबईच्या बंदरांत शिरलीं, व त्यांच्या लोकांनीं महाराजांच्या ताब्यांतील कुर्लाप्रांतांत उतरून पुष्कळ गांव लुटून उद्ध्वस्त करून टाकिले त्यांनीं पुष्कळ प्रजेची कत्तल केली, व पुरुष, बायका व मुलें पकडून त्यांस गुलाम ह्मणून विकिलें. हें त्यांचें करणें मुंबईचा इंग्रज गवर्नर आंगिअर यास मुळींच आवडलें नाहीं. त्यानें त्यांच्या वरिष्ठांपाशीं त्याबद्दल तक्रार केली, व तो ह्मणाला कीं, तुमच्या अशा कृत्यानें शिवाजीमहाराज आपगांवर नाहक आग पाखडतील. परंतु ह्या त्याच्या तक्रारीचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. शिद्दी त्याच्या हाकाटीकडे मुळींच लक्ष न पुरवितां आपलीं जहाजें मुंबईबंदरांत नांगरून ठेवून कुर्लाप्रांतावर एकसारखे हल्ले करीत राहिला. त्याच्या पारिपत्यास रायगडाहून तीन हजार लोक रवाना झाले. त्यांनीं शिद्दीच्या लोकांशीं संग्राम करून त्याचा पराभव केला व त्यांस पिटाळून लाविलें. हा असा मराठ्यांकडून सज्जर

मार त्यास मिळून त्याचे पुष्कळ लोक प्राणांस मुकले. तेव्हां त्यानें आपलीं जहाजें गलीम जाळून टाकतील ह्या भीतीनें मुंबईच्या बंदरांतून काढून नेलीं. स. १६७४ च्या मार्चमहिन्यांत शिद्दी संबळ यानें महाराजांचें आरमार सातवलीच्या खाडींत असतां त्यावर हल्ला केला. महाराजांच्या आरमारावर दौलतखान मुख्य होता. उभय आरमारांची मोठी निकराची लढाई झाली. तींत शिद्दी संबळ व दौलतखान ह्या दोघांसहि मोठमोठ्या जखमा झाल्या. पण शेवटीं महाराजांचें आरमार विजयी होऊन शत्रूच्या आरमाराला पळ काढावा लागली. पुढें कारवाराकडून परत आल्यावर महाराजांनीं असा निश्चय केला कीं, कितीहि लोक खर्चीं पडले व केवढाहि खर्च झाला तरी शिद्दीची दंडाराजपुरी काबीज करून त्याची पुरी खोड मोडावयाची. ह्या उद्देशानें ते तिकडे दारूगोळा, तोफा व फौज स. १६७४ च्या मेमहिन्याच्या सुमारास एकसारखी पाठवीत राहिले.

भाग तेविसावा.

राज्याभिषेक.

१६७४.

हंबीरराव मोहित्यानें बहिलोलखान याचा पराभव केला, त्यांत विजापूरसरकाराची पुष्कळ सेना गारद झाली. त्यामुळें त्यास शिवाजीमहाराजांशीं लढण्यास पुरेशी फौज पुनः जमविण्याचें त्राण राहिलें नाहीं, व दुसरा कोणीहि सरदार मराठ्यांवर स्वारी करण्यास तयार होईना. अशा स्थितीमध्यें त्या सरकाराचा मुख्य वजीर खवासखान यानें असा विचार केला कीं, तूर्त महाराजांच्या वाटेस जाऊं नये; पुढें चांगली तयारी करून त्यांच्यावर स्वारी करावी. हें वर्तमान महाराजांस कळून ते त्या सरकाराविषयीं अमळ निर्धास्त झाले. आतां औरंगाबाद येथील मोगलसुभेदारास तर त्यांनीं पूर्वोक्त प्रकारें पुरा भारून टाकला होता. तोहि आपला सुभा संभाळून स्वस्थ होता. आपल्या मुलखावर मराठ्यांनीं स्वाऱ्याशिकाऱ्या करण्याचें सोडून दिलें एवढेंच मिळविल्यानें तो आपणास कृतकृत्य समजून महाराजांच्या तंत्रानें वागूं लागला. बरें, औरंगजेबानें तरी कांहीं हालचाल करावी, तर तो उत्तरेस कांहीं गडबडी चालल्या होत्या त्यांचा बंदोबस्त करण्यांत गुंतला होता. शिवाय त्याला आतां महाराजांची अमळ दहशतहि वाटूं लागली असावी असें मानण्यास हरकत नाहीं. तो जात्या मानी असल्यामुळें महाराजांचें पारिपत्य करण्यास दक्षिणेंत स्वतः स्वारी करावी तर तींत आपणास यश आल्यास बरें, आणि जरकरितां आपला पराभव झाला तर त्यासारखी दुसरी फजिती नाहीं, असें त्यास वाटे. त्याच्या मनांत आणखी हाहि विचार येई कीं, आपण शिवाजीमहाराजांशीं अनेक वेळां विश्वासघाताचें वर्तन केलें आहे, यास्तव दक्षिणेंत आपण त्यांच्या तावडींत सांपडल्यावर ते मागील अपकाराबद्दल केव्हां कसा वचपा घेतील याचा नेम नाहीं. दुसरें असें कीं, महाराजांच्या पदरच्या एकाहून एक शूर व इमानी सरदारांचे पराक्रम त्याच्या कानीं जाऊन तो थक्क होत असे; आणि अशा सरदारांपुढें आपल्या रडतराव घोड्यावर बसणाऱ्या सेनापतींचा कसला निभाव

लागतो, असें त्यास आतां वाटूं लागलें होतें. बरें भागानगरकर व विजापूरकर त्याला मदत करून शिवाजीमहाराजांस जेर करण्यास उद्युक्त होतील ह्मणावें तर त्यांचीहि आशा नव्हती. कारण त्या पादशाहती बुडविण्याचा संकल्प मोगलबादशहांचा झाला असून त्यांचा रोख त्यांवर नेहमीं असे. औरंगजेबानें तर ह्या दोन्ही सरकारांस पुष्कळच घाबरवून सोडलें होतें. तेव्हां अर्थात् हे मुसलमान लोक मोगलांस नेहमीं पाण्यांत पाहत. ह्या दोन्ही पादशाहतींची सत्ता शिवाजीमहाराज हळूहळू कमी करीत चालले आहेत, ही गोष्ट आपणांस अनुकूळ अशीच घडत आहे असें औरंगजेबाला वाटे. कारण त्याचा बेत असा होता कीं, योग्य संधि प्राप्त होतांच दक्षिणेवर मोठ्या सैन्यानिशीं स्वारी करून पहिल्यानें ह्या कमजोर झालेल्या पादशाहती बुडवाव्या आणि मग मराठ्यांची खबर घ्यावी. असा त्याचा निर्धार झाल्यामुळें त्यानें ह्या वेळीं दक्षिणेंतील आपल्या सुभेदारास महाराजांशीं कोणत्याहि प्रकारचा विरोध करण्याची निकड लाविली नाहीं किंवा कुमक पाठविली नाहीं. मागें त्या सुभेदारानें महाराजांचा एक अर्ज त्याच्याकडे पाठविला होता, त्याचाहि विचार करण्याचें त्यानें लांबणीवर टाकलें. खरें ह्मटलें असतां हा अर्ज निवळ लबाडीचा होता हें त्या धूर्त बादशहास तेव्हांच कळून आलें होतें. असो, तर अशी ही मोगल बादशहाच्या मनाची स्थिति झाली असल्याकारणानें तो महाराजांविषयीं अमळ बेफिकीरच राहिला होता. शिवाय महाराजांनींहि अलीकडे त्याच्या मुलखांत स्वाऱ्या करण्याचें सोडून दिलें होतें. त्यामुळें त्यास राग येण्यासारखें कांहीं कारण ह्या वेळीं तरी निदान उपस्थित झालें नव्हतें. कोणीकडूनहि पाहतां मोगल ह्या वेळीं स्वस्थ बसले आहेत अशी महाराजांची खात्री होऊन चुकली होती. आतां भागानगरच्या कुतुबशहाकडून आपणांस कांहीं भय आहे असें महाराजांस मुळींच वाटत नव्हतें. त्या सरकाराकडून त्यांस वार्षिक खंडणी नियमानें येत असून तेथला मुख्य प्रधान मादण्णा हा त्यांस सर्व प्रकारें अनुकूळ होता.

ह्याप्रमाणें सर्व यवन पादशहांस जागच्या जागीं तटस्थ केल्यावर महाराजांनीं स्वतांस राज्याभिषेक करवून घेण्याचा विचार मनांत आणिला. शहाजीराजे मृत्यु पावल्यापासून महाराज आपणांस राजा तर ह्मणवीत असतच. त्याप्रमाणेंच ते आपल्या नांवाचें नाणेंहि पाडूं लागले होते. महाराजांस ह्या वेळीं असें वाटूं

लागलें कीं, शास्त्रविधीप्रमाणें राज्याभिषेक होऊन छत्रसिंहासनादि राजचिन्हें धारण केल्यावांचून आपल्याविषयीं लोकांच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न व्हावयाचा नाहीं, शत्रु आपणांस नेहमीं पुंडपाळेगारांतच लेखतील, इतर राजे व पादशहा आपणांस द्यावा तसा मान देणार नाहींत, व आपल्याशीं ते जे करारमदार व तह करितील ते ते आपला धाक आहे तोंपर्यंत फार तर पाळतील, आपण केवळ बंडखोर आहों असें त्यांस वाटून अनुकूळ संधि येतांच ते मोडण्यास ते प्रवृत्त होतील; यांत कांहीं राजनीतीचा भंग झाला असें त्यांस वाटणार नाहीं; तसेंच जे कांहीं परस्थ लोक ह्या देशांत येऊन राहिले आहेत ते सुद्धां आपणांस केवळ लुटारू समजून आपला तिरस्कार करितील; शिवाय जे मराठे सरदार अद्यापि यवन पादशहांच्या आश्रयानें आहेत किंवा स्वतंत्रपणें पुंडावा करीत आहेत त्यांच्या मनांत आपणांविषयीं मान्यताबुद्धि उत्पन्न व्हावयाची नाहीं, व आपल्या सत्तेचा कांहीं स्थायिकपणा नाहीं असें समजून ते आपणांस आपल्या सारखाच एक पुंडावा करणारा वडा सरदार आहे असें मानून आपल्या पक्षास येऊन मिळणार नाहींत, इतकेंच नव्हे तर खुद्द आपले प्रजाजन आपल्या सत्तेला योग्य मान देऊन आपल्याशीं राजनिष्ठेनें वर्तण्यास सहसा तयार होणार नाहींत, आणि आपण त्यांस दिलेले कौल व लावलेली शिस्त ते योग्य प्रकारें मानण्यास प्रवृत्त होणार नाहींत; आपण अजून मोगलांचे किंवा मुसलमानांचे प्रजाजन आहों, आपला असा कोणी राजा नाहीं ही समजूत हिंदुजनांच्या ठायीं कायम राहणार, व ते आपल्या सत्तेविषयीं बेदरकार राहणार, आणि महाराष्ट्र-राज्यसंस्थापना करून व सर्व मराठ्यांस एकवट करून त्यांस स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य यांची किंमत व गोडी लावून देण्याचा जो आपला आज तीस वर्षांचा सत्संकल्प त्यास यावें तसें यश येणार नाहीं, हे विचार त्यांच्या मनांत नेहमीं घोळत असत.

सतत तीस वर्षे स्वराज्यस्थापनेची जीवापाड खटपट करून तींत असें उत्तम यश संपादून व सभोंवतालच्या यवनपादशाहतींस सर्व प्रकारें कमजोर करून त्यांजवर त्यांनीं आपलें तेज पाडलें व छाप बसविली, असें असतां स्वतांस राजचिन्हांनीं शास्त्ररीत्या मंडित करण्याचा विचार अद्यापि त्यांच्या मनांत आला नव्हता याचेंच एकाद्यास नवल वाटण्यासारखें होतें. परंतु शहाजीराजे जीवंत होते तोंपर्यंत ही गोष्ट महाराजांला मुळीं करणेंच नव्हती; आणि ते

महाराष्ट्रांत आले तेव्हां इकडेच राहिले असते तर त्यांच्याच हातीं सर्व राज्यकारभार त्यांनीं दिला असता, व त्यांच्या नांवानें गादी स्थापिली असती. पुढें ते मरण पावल्यानंतरचीं दहा वर्षें मोगलांशीं व मुसलमानांशीं रणसंग्राम करण्यांत, व नेहमीं जय्यत ठेवाव्या लागणाऱ्या प्रचंड सैन्याच्या खर्चासाठीं व काबीज केलेल्या शेंकडो किल्ल्यांच्या दागदुजीकडे व व्यवस्थेकडे होणाऱ्या उदंड खर्चासाठीं साधेल तिकडून द्रव्य मिळविण्याच्या उद्योगांत कशीं अगदीं गुंतून गेलीं होतीं हें वाचकांनीं येथवर वाचलेंच आहे. यास्तव यथाशास्त्र सिंहासनारूढ होण्याची ही कल्पना त्यांच्या मनांत पुनःपुनः आली असूनहि ती त्यांला हा काळपावेतों स्वास्थ्याभावास्तव असिद्धच ठेवावी लागली होती. परंतु आरंभीं निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें त्यांस अमळ स्वस्थता व निर्भयता प्राप्त होतांच त्यांनीं हा स्तुत्य उद्देश सिद्धीस नेण्याचें मनांत आणिलें.

हा उद्देश त्वरित सिद्धीस नेण्यास आणखी एका गोष्टीमुळें कारण झालें. एके समयीं महाराजांच्या वाड्यांत एक प्रयोजन झालें. त्यानिमित्त सर्व मानकरी व सरदार यांस आमंत्रणें केलीं. भोजनसमारंभाची व्यवस्था होऊन कारभारी मंडळीनें सदरेस मोठा चौरंग ठेवून त्यावर गादी घातली. हें उंच आसन त्यांनीं अर्थात् महाराजांसाठीं केलें, व दुतर्फा वरकड मंडळीनें बसावें अशी व्यवस्था केली. समारंभास आलेल्या मंडळींत मोहिते, महाडीक, शिरके, निंबाळकर, घाडगे, जाधव आदिकरून मराठे सरदार होते. महाराजांसाठीं असें उंच आसन केलेलें पाहून त्यांस विषाद वाटला, व ते ह्मणूं लागले कीं, 'शिवाजीमहाराजांकडे आतां थोरपणा आला काय? आह्मी कदीम, तालेवार सरदार, आह्मी मोरचेलाचे अधिकारी.ह्यांच्या वडिलांस हा अधिकार कधींहि प्राप्त झाला नव्हता. असें असतां आमची मानखंडना करून हे उच्च स्थानीं बसणार व आह्मी त्यांच्याजवळ खालीं बसणार, हें आह्मांस कमीपणा आणणारें आहे. अशी अमर्यादा करून घेण्यापेक्षां ह्या सदरेस आह्मीं बसूंच नये हें उत्तम.' असें बोलून ते उठून चालले. तेव्हां कारभाऱ्यांनीं त्यांची समजूत करून त्यांस असें सांगितलें कीं, 'ह्या प्रकरणीं तुह्मीं महाराजांपाशीं प्रत्यक्ष बोला. ह्या समयीं त्यांचा रोष होईल असें करूं नका.' महाराजांच्या कानीं हा गवगवा गेला तेव्हां त्यांस मोठा विचार पडला. मग त्यांनीं त्यांतल्या कांहीं सामान्य दरजांच्या मराठे सरदारांस एकांतीं आणून त्यांची त्या सदरेस भोजनास बसण्याविषयीं मान्यता घेतली. नंतर

घोरपडे, निंबाळकर वगैरे कांहीं बड्या मानाच्या सरदारांस एकांतीं बोलावून, तुमची हरकत कोणती आहे असें त्यांस त्यांनीं विचारलें. त्यावर त्या मानी सरदारांनीं असा जबाब दिला कीं, 'आह्मी यवनपादशहांचे पुरातन नोकर, चारपांचशें वर्षांचे जुने सरदार. आह्मांला ही अमर्यादा सहन होणार नाहीं. तरी याचा विचार तुह्मींच पाहावा.' हा त्यांचा जबाब ऐकून महाराजांनीं त्यांस ह्मटलें कीं, ज्यांस आपल्या प्रतिष्ठितपणाचा एवढा अभिमान वाटत असेल त्यांनीं आमच्या कचेरीस येऊं नये. कारण पडेल त्या वेळीं त्यांस बोलावून आणूं. उगाच बखेडा माजविण्याचें कारण नाहीं. ज्यांस ही व्यवस्था रुचत नाहीं त्यांनीं ह्या समयीं येथून निघून जावें.' असें ह्मणून बखेडखोर मंडळीस निरोपाचे विडे देऊन कचेरी बरखास्त केली. ह्यावरून महाराजांच्या लक्षांत हें येऊन चुकलें कीं, आपल्या पदरच्या मराठेसरदारांसहि आपल्याविषयीं विशेष मान्यताबुद्धि नाहीं, याचें कारण आपण अभिषिक्त सत्ताधीश नाहीं हें होय.

ह्याप्रमाणें स्वराज्याभिषेक करून घेण्याचा निर्धार करून त्या विचारांत गुंग होऊन महाराज निद्रिस्त झाले असतां भवानी स्वप्नांत येऊन त्यांस ह्मणाली कीं, तूं स्वधर्मरक्षणार्थ इतका उद्योग केलास त्यापेक्षां तूं सिंहासनाधीश होण्यास योग्य आहेस. तुझा हा हेतु माझ्या प्रसादानें पूर्ण होईल.' असें देवीकडून आश्वासन मिळाल्यावर त्यांनीं आपल्या प्रिय मातुश्रीकडे ही गोष्ट पहिल्यानें काढिली. तिला हा त्यांचा हेतु पसंत वाटला. मग रामदासस्वामींकडे कारकून पाठवून त्यांस हा उद्देश कळविला. त्यांनींहि त्यास आपली संमति दिली. त्याचप्रमाणें चिंचवडचे देव वगैरे जे साधुसंत स्वराज्यांत होते त्यांचेंहि अनुमत त्यांनीं कारकून पाठवून घेतलें. नंतर त्यांनीं स्वराज्यांतील मोठमोठे पंडित, विद्वान् व प्रतिष्ठित ब्राह्मण यांस पालख्याम्याने पाठवून मोठ्या सन्मानानें आणिलें, मुख्यमुख्य सर्व कारभारी व सरदार यांस जमा केलें, व आपले इष्टमित्र व सुहृत्संबंधी यांस बोलावून आणिलें. ह्या सर्वांची सभा करून त्यांस हें आपलें मनोगत कळविलें व त्यांचा त्याबद्दल सल्ला विचारिला. तेव्हां ह्या गोष्टीचा त्यांस मोठा आनंद वाटून सर्वानुमतें असें ठरलें कीं, त्यांनीं राजोचित छत्रसिंहासनादि चिन्हें यथासांग शास्त्ररीत्या धारण करावीं.

मग, हा राज्याभिषेकविधि सशास्त्र करावयाचा असल्यास कोणकोणत्या गोष्टींची अनुकूलता व सिद्धता पाहिजे या संबंधानें शिष्ट जनांचें मत घेतां

महाराजांस असें समजलें कीं, व्रतबंध ज्याचा झाला आहे त्यालाच राज्याभिषेकविधि शास्त्रानुसार करितां येतो. महाराजांचा हा व्रतबंध झाला नसल्यामुळें त्यांची पंडितजनमतें शूद्रांत गणना होत असे. ह्मणून त्यांचा हा हेतु सिद्धीस जाणें कठीण आहे असें महाराष्ट्रांतील पंडित ह्मणूं लागले. महाराज ह्या वेळीं शेचाळीस वर्षांचे असून त्यांचे अनेक विवाह होऊन त्यांस संततिहि झाली होती. अशा वयातीत पुरुषाचा व्रतबंध शास्त्रोक्त प्रकारें होणें शक्य नाहीं, असा त्या पंडितांचा अभिप्राय पडला. ह्या पंडितांच्या मतामुळें हा एक नवीनच प्रत्यवाय उपस्थित झाला, त्यांतून कसें पार पडावें हा विचार महाराजांस प्राप्त झाला.

ह्या समयीं महाराजांच्या पदरीं असलेल्या एका अत्यंत हुशार, प्रामाणिक व स्वामिनिष्ठ सेवकानें त्यांस ह्या पेंचांतून सुटण्याची मसलत दिली. हा सेवक कोण ह्मणाल तर बाळाजी आवजी चिटणीस हा होय. त्यानें महाराजांस अशी विनंति केली कीं, 'महाराष्ट्रांतील पंडितांच्या ह्या अभिप्रायानें महाराजांनीं निरुत्साह होऊं नये. स्वामींनीं आजपर्यंत जे जे दुर्घट मनोरथ चित्तीं आणिले ते सगळे ईशकृपेनें सिद्धीस गेले. तेव्हां हाच मनोरथ तेवढा कां असिद्ध राहावा? काशीक्षेत्रांत गागाभट्ट[1] ह्मणून एक महापंडित आहे. तो चार वेद, सहा शास्त्रें व स्मृत्यादि ग्रंथ यांचें सांगोपांग अध्ययन करून मोठा लौकिक पावला आहे. त्यानें सांगितलेले शास्त्रार्थ इतर स्थलींच्या मोठमोठ्या पंडितांस शिरसावंद्य होतात असा त्याचा महान् अधिकार आहे. त्यास ह्या प्रकरणीं शास्त्रार्थ विचारावा हें युक्त दिसतें. हल्लीं हा पंडित पैठणास आला आहे. तरी त्याला व पैठणच्या इतर महापंडितांला स्वामींनीं बोलावून आणावें. स्वामींची उज्ज्वल कीर्ति त्यास

---

१ याचें खरें नांव विश्वेश्वरभट्ट असें असून त्याच्या बापानें त्याचें गागा असें लाडकें नांव ठेविलें होतें. याच नांवानें तो पुढें प्रसिद्धि पावला. याचें घराणें मुळचें पैठणचें असून तेथें त्याचे पूर्वज विद्यापीठ स्थापित करून त्यांत वेदशास्त्रादिकांचें पठण ते विद्यार्थ्यांकडून करवीत. त्याच्या पूर्वजांनीं अनेक टीकात्मक व स्वतंत्र शास्त्रग्रंथ रचून पैठणास व काशीस पंडितमंडळांत अग्रणीत्व संपादिलें होतें. त्याचा रामेश्वरभट्ट नांवाचा विख्यात पूर्वज काशीस जाऊन राहिला. गागाभट्टहि आपल्या पूर्वज परंपरेप्रमाणें विद्याप्रवीण झाला असून न्याय, अलंकार व वेदान्त ह्या विषयांत त्याची पारंगतता विशेषच होती. त्यानें अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यांत जैमिनी सूत्रांवरील त्याची टीका, न्यायशास्त्रावरील त्याचा भट्टचिंतामणि नांवाचा ग्रंथ व कायस्थधर्मप्रदीप हे प्रसिद्ध आहेत.

विश्रुत आहेच. यास्तव तो आपल्या निमंत्रणास नकार सांगणार नाहीं.' ही तोड ऐकून महाराजांस मोठें समाधान वाटलें, व इतर कारभाऱ्यांसहि ती योग्य वाटली. मग त्या पंडितास बोलावून आणण्याची कामगिरी बाळाजी आवजीस सांगून केशव पंडित, भालचंद्रभट्ट पुरोहित, व सोमनाथ कात्रे यांस त्याच्या बरोबर दिलें. गागाभट्टास व पैठणच्या महापंडितांस आणण्यासाठीं त्यांच्या बरोबर पालख्याम्याने वगैरे इतमाम व दहा हजार रुपये खर्चासाठीं ह्मणून दिले.[1]

बाळाजी आवजी पैठणास जाऊन गागाभट्टास भेटला, व त्यास महाराजांचा हेतु कळवून तेथल्या इतर पंडितांची सभा त्यानें भरविली, आणि तीपुढें हा प्रश्न विचारिला. ह्या सभेंत पंडितांचा कांहीं वेळ वादविवाद होऊन शेवटीं सर्वांची अशी एकवाक्यता झाली कीं, जयपूर, उदेपूर वगैरे ठिकाणीं रजपूतराजांस जसा राज्याभिषेक होतो तद्वत् तो शिवाजीमहाराजांसहि होण्यास कांहीं प्रत्यवाय नसावा. ह्याप्रमाणें त्या पंडितांची अनुकूलता झाल्यावर त्यांस बाळाजी आवजीनें रायगडावर आणिलें. हे पंडित येत आहेत असें कळतांच महाराजांनीं त्यांस मोठ्या आदरानें सामोरे जाऊन गडावर वाजतगाजत मोठ्या थाटानें आणिलें. त्यांचा त्यांनीं बहुमान करून त्यांस राहावयास उत्तम स्थळ नेमून दिलें, व त्यांची बरदास्त उत्कृष्ट प्रकारें ठेविली.

---

१ सभासद व चित्रगुप्त असें ह्मणतात कीं, गागाभट्टास कोणी बोलवावयास गेलें नव्हतें. तर तो आपण होऊनच महाराजांची कीर्ति ऐकून त्यांच्या भेटीस आला. त्या वेळीं त्याचा त्यानीं यथायोग्य आदरसत्कार केल्यावरून तो पंडित खुष झाला आणि महाराजांची पुष्कळ स्तुति करून येणेंप्रमाणें बोलला: 'ह्या कलियुगीं क्षात्रधर्म अगदीं बुडाला. संपूर्ण पृथ्वी यवनमय होऊन यवन सिंहासनारूढ झाले. सूर्यवंश व चंद्रवंश यांत त्राण उरलें नाहीं. यजनयाजन बंद पडलें. सर्वत्र अनाचार माजला. ब्राह्मणधर्म अगदीं लोपला. महाक्षेत्रें कुंठित झालीं. तुह्मीं स्वपराक्रमानें दक्षिणेंतल्या पादशहांस हतवीर्य केलें, दिल्लीच्या औरंगजेबबादशहास ठायीं बसविलें, त्यांचे मोठमोठे सुभेदार चालून आले त्यांचा पराभव केला. एवढें राज्य तुह्मीं संपादिलें. लक्ष घोडा व तीनशेंसाठ किल्ले तुमच्या ताब्यांत असून धनसंपदाहि बहुत आहे. असें असतां तुह्मांस तख्त नाहीं. यास्तव तुह्मांस सिंहासनारूढ करून सर्व राज्याधिपतींकडून छत्रपति ह्मणवावें ही इच्छा माझ्या व इतर हिंदूंच्या मनांत उत्पन्न झाली आहे. राजा सिंहासनारूढ झाल्याविना त्यास जगीं भूषण नाहीं. तुम्ही सिंहासनस्थ झाल्यानें औरंगजेबादि यवनपादशहांच्या नाकांस चुना लाविल्यासारखें होईल. हा आमचा हेतु तुम्हीं पूर्ण करावा.' ह्या त्याच्या भाषणानें महाराजांच्या मनांत ती गोष्ट भरली.

मग महाराजांनीं आपल्या पदरचे कारभारी व पंडित आणि इतर शिष्ट जन यांची सभा पुनरपि भरवून तिला गागाभट्ट व पैठणचे पंडित यांस आणिलें, आणि आपल्या राज्याभिषेकाच्या युक्तायुक्ततेविषयींचा प्रश्न त्या सभेला पुनः केला. त्या संबंधानें पंडितजनांत भवतिनभवति होऊन अखेरीस गागाभट्टानें असा निर्णय दिला कीं, ' शिवाजीमहाराज शिसोदेराजवंशांत उत्पन्न झाले असून मूळचे क्षत्रिय आहेत. त्यांचे पूर्वज नर्मदानदीच्या अलीकडे येऊन आपणांस मराठे ह्मणवूं लागले, व व्रतबंधादि कित्येक संस्कारांस त्यांनीं फांटा दिला तरी त्यांचें क्षत्रियत्व कांहीं नष्ट होत नाहीं. उदेपूर, जयपूर इत्यादि ठिकाणीं जसे रजपूतराजांचे व्रतबंध होऊन मग राज्याभिषेक होतात, तसा महाराजांचा व्हावयास कोणत्याहि प्रकारचा प्रत्यवाय नाहीं. यास शास्त्र किंवा रूढि मुळींच आड येणार नाहीं. यांच्या उदेपूर येथील कुलांत जर अद्यापि छत्रसिंहासनाचा अधिकार चालू आहे, तर मग यांसच तेवढा प्रतिरोध कां असावा, हें समजत नाहीं. आतां महाराजांचें वय मोठें झालें असून त्यांचे अनेक विवाह होऊन पुत्रसंततिहि झाली आहे. तेव्हां त्यांचा व्रतबंध व्हावा कसा ? असा जो प्रश्न आहे त्याचें समाधान एवढेंच आहे कीं, ह्या प्रसंगीं आपद्धर्माचा अवलंब करून व्रतबंध हा राज्याभिषेकविधीचें एक अंग आहे म्हणून समजावें, व तो मुख्य विधीच्या अनुषंगानें बेलाशक करावा.' हा गागाभट्टाचा निर्णय पैठणच्या व महाराष्ट्रांतील पंडितांस मान्य होऊन, व्रतबंध करून राज्यभिषेक करावा असें सर्वानुमतें ठरलें.

महाराजांस आपल्या इच्छेप्रमाणें शास्त्रनिर्णय मिळाल्यानें बहुत संतोष झाला. मग गागाभट्टादि पंडितांनीं जें जें साहित्य ह्या विधिप्रीत्यर्थ जमवावयास सांगितलें तें विलंब न लावितां महाराजांनीं जमविलें. महानद्यांची पुण्योदकें, समुद्रोदकें, सुलक्षण अश्व व गज, व्याघ्रचर्में, मृगचर्में इत्यादि आणविलीं, सिंहासन, पीठ, सुवर्णादिकांचे कलश व इतर पात्रें तयार करविलीं. मोठमोठ्या विद्वान् ज्योतिष्यांस सशास्त्र सुमुहूर्त पाहावयास सांगितलें. त्यांच्या अनुमतानें ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी (आनंदनाम संवत्सर) सिद्ध केली.

मग संपूर्ण क्षेत्रांतील व इतर स्थळींचे प्रतिष्ठित व विद्वान् ब्राह्मण, एकंदर मांडलिक व इतर राजे, सर्व सुहृत्संबंधी, स्वराज्यांतील सगळे मातबर लोक व सेवकजन यांस आमंत्रणपत्रें पाठविलीं. जेथें सिंहासन स्थापावयाचें तें राजधानीचें

स्थल पुण्यभूमि असून त्याच्या आसमंताद्भागीं पुण्यक्षेत्रें व महानदी असावी. तेथें विपुल उदक असून पुष्करिण्यादि कृत्रिम जलाशय अनेक असावे. त्याच्या सभोंवतालील प्रदेशांत नाना तऱ्हांचीं धान्यें उत्पन्न होत असावीं. तें स्थल शत्रूंस दुःसाध्य असावें. असें शिष्टजनांनीं सुचविल्यावरून रायगडकिल्ला ह्यांपैकीं बहुतेक लक्षणांनीं युक्त असून शत्रूंस दुःसाध्य असें स्थल स्वराज्यांत दुसरें कोणतेंहि नाहीं असें ठरलें, व ह्या गडावर राज्याभिषेकसमारंभ करण्याचा निश्चय झाला.

महाराजांनीं ह्या गडावर आपणांस राहावयासाठीं उत्तम वाडा बांधिला होता. त्याप्रमाणेंच अठरा कारखान्यांचीं स्थलें, व प्रधान, सरकारकून वगैरे अधिकाऱ्यांस राहावयासाठीं घरें बांधिलीं होतीं. सिंहासनासाठीं सभागृह करविलें होतें.[१] तें एवढें मोठें होतें कीं, त्यांत हजारो माणसांचा समावेश व्हावा. त्याची रचना अशी चांगली केली होती कीं, आंत बसणारांस शीतोष्णबाधा सहसा होऊं नये. ह्या सर्व व्यवस्थेवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, ह्याच गडावर आपली गादी स्थापण्याचा महाराजांचा इरादा मूळापासूनच होता. त्यास पंडितजनांची संमति मिळाल्यावर तेथील वाड्याच्या भिंती वगैरे रंगवून व त्यांवर चित्रें काढवून त्या परम रमणीय केल्या. ज्या मुख्य सदरेस सिंहासन मांडावयाचें तेथें उंची वस्त्रांचे चांदवे, पडदे वगैरे लावून ती अतिमनोहर केली. सिंहासन जेथें ठेवावयाचें तेथें सोन्यानें मढविलेले चार स्तंभ रोवून त्यांस अमूल्य जरीचा चांदवा लाविला व त्यास मुक्ताफळांच्या गेंदांचे घोंस लटकविले. त्याप्रमाणेंच गडावरील इतर जागा व इमारती रंगवून व साफसूफ करवून सुशोभित केल्या. राज्याभिषेकानिमित्त येणाऱ्या थोरथोर ब्राह्मणांस व मांडलिक राजांस उतरावयासाठीं चांगल्या सोईच्या जागा पाहून तेथें सर्व व्यवस्था उत्तम ठेविली. भोजनाच्या पंक्ति बसण्यासाठीं व सभादिकांसाठीं मोठेमोठे विस्तीर्ण मंडप निरनिराळ्या स्थलीं उभारून दिले. सर्व राज्यांतील मोठमोठे गुणिजन, गवय्ये, बजवय्ये, कला-

---

१ या सभेशिवाय आणखी विवेकसभा (जेथें पंडितांचे पूर्वोत्तरपक्ष व्हावे), न्यायसभा (जेथें लोकांचे खटले ऐकावे), प्रगट सभा (जेथें गोरगरिबांच्या फिर्यादी ऐकाव्या), प्रबोधसभा (जेथें कीर्तनपुराणादिश्रवण व्हावें), रत्नागरसभा (जेथें अलंकारवस्त्रादिकांच्या किंमती व्हाव्या), नीतिसभा (जेथें परकीयांचा आदरसत्कार व भेटी व्हाव्या) इत्यादि सभांच्या जागा वाड्यांत निरनिराळ्या करून आणखी अंतर्गृहें, देवागारें, भोजनगृहें इत्यादि केलीं होतीं. शि. दि.

वंतिणी वगैरे बोलावून आणवून आलेल्या पाहुण्यांची करमणूक होईल अशी व्यवस्था केली. ब्राह्मणभोजनांसाठीं एकएके जागीं पांचपांच हजार ब्राह्मणांच्या पंक्ति बसाव्या अशीं दहापांच स्थलें करविलीं. ह्या प्रत्येक स्थलीं भोजन तयार करण्यासाठीं पाककर्ते, वाढणारे व पारिपत्यगार नेमून सर्व प्रकारची तरतूद उत्तम करविली. जेवढे ब्राह्मण येतील तेवढ्यांसाठीं नित्य नूतन पक्कान्नें तयार करावीं अशी व्यवस्था केली. सुहृद् , आप्त, व सेवकजन येतील त्यांच्या बिऱ्हाडाचीं सोय यथास्थित करून त्यांस कोणत्याहि गोष्टीचें उणें पडूं न देण्याची ताकीद दिली. त्यांच्या भोजनासाठींहि मोठेमोठे मंडप तयार केले.

ह्याप्रमाणें किल्ल्यावर व किल्ल्याच्या खालच्या माचींवर जिकडेतिकडे मंडप, तंबू, राहुट्या यांची एकच गर्दी होऊन राहिली. समारंभास येणाऱ्या एकंदर लहानथोर मंडळीस कोणत्याहि प्रकारची केंव्हांहि न्यूनता पडूं नये ह्यासाठीं धान्यादिकांचीं पर्वतप्राय कोठारें करवून त्यांवर अधिकारी नेमिले, व त्या सर्वांवर अध्यक्ष नेमिला. एकएक पदार्थ एकएका अधिकाऱ्याच्या हवालीं असून त्याच्या हाताखालीं इतर कारकून व नोकर ठेविले. त्यांनीं ज्याला जो जिन्नस लागेल तो तत्काळ पुरवावा, त्या जिनसाची उणीव कोणत्याहि प्रसंगीं पडूं देऊं नये, व कोणालाहि कधीं नाहीं ह्मणूं नये, असा एकसहा हुकूम देऊन ठेविला. तसेंच सर्व दर्जाच्या लोकांची त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें व इतमामाप्रमाणें यथास्थित सोय होत आहे कीं कसें यावर देखरेख ठेवण्यासाठीं जागोजाग कामगार नेमिले. सर्वांस अशी निक्षून ताकीद होती कीं, सर्व लहानथोर लोकांचा यथोचित आदरसत्कार करण्यांत कोणीं यत्किंचितहि कसूर करूं नये. ह्या आदरसत्काराच्या कामावर चांगल्या इमानी व स्वामिकार्यनिष्ठ अशा कामगारांची निवड करून समारंभाच्या पहिल्या दिवसापासून शेवटल्या दिवसापर्यंत प्रत्येक दिवशीं प्रातःकाळापासून सायंकाळपावेतों प्रत्येकानें कोणकोणतीं कामें करावीं, कसकसें साहित्य मिळवावें व तयार करावें, कोणकोणास कायकाय द्यावें याचे नियम करून जाबते लिहून ज्यांचे त्यांजपाशीं देऊन ठेविले. पुनः घ्या घ्या ह्मणण्याची किंवा आह्मांला अमुक कांहीं मिळालें नाहीं असें ह्मणण्याची पाळी न येऊन सर्व व्यवहार बिनबोभाट व अगदीं घोटाळा न होतां व्हावा असा बंदोबस्त करून ठेविला. त्यामुळें गडावर व गडाखालीं हजारों लोकांचा जमाव जमला असूनहि त्या सर्वांची बरदास्त नेमलेल्या कामगारांनीं उत्तम प्रकारें ठेविली. ज्यांनीं त्यांनीं

आपणांस नेमून दिलेलीं कामें ठरविलेल्या नियमानुसार मोठ्या उत्साहानें व निरलसपणें केलीं.

ह्याप्रमाणें समारंभास लागणारी एकंदर सामुग्री सिद्ध होऊन येणाऱ्या पाहुण्यांची सर्व सोय यथास्थित केल्यावर पहिल्यानें ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थीस व्रतबंध-समारंभ सुरू झाला[१]. हा विधि दोन दिवसांत उरकून घेतला. ह्या दोन दिवसांत एक लक्ष ब्राह्मणभोजन झालें. सर्व ब्राह्मणांस एकएक रुपया दक्षिणा दिली. पंडित, वैदिक व इतर शिष्ट ब्राह्मण यांची संभावना यथायोग्य केली. एकट्या गागाभट्टास सात हजार होन ह्या वेळीं मिळाले, व इतर ब्राह्मणांस १७००० होन मिळाले. व्रतबंध केल्यावर महाराजांस गायत्रीमंत्र शिकविला, आणि क्षत्रियांनीं पाळावयाच्या शास्त्रविहित नियमांचें त्यांजकडून पठन करविलें, असें ह्मणतात[२].नंतर षष्ठीस प्रथमपटबंधनविधि करून पुण्याहवाचनपूर्वक यज्ञास आरंभ

---

१ ह्या समारंभापूर्वी महाराजांनीं मे महिन्यांत चिपळुणास जाऊन तेथल्या परशुरामाचें दर्शन घेतलें, आणि परत रायगडावर आल्यावर चार दिवसांनीं प्रतापगडावर जाऊन तेथें स्वतः प्रतिष्ठापित केलेल्या भवानीचें दर्शन घेतलें. ह्या वेळीं ह्या देवीला त्यांनीं सवामण सोन्याची छत्री व इतर बहुमोल वस्तु वाहिल्या. तिकडून आल्यावर त्यांनीं आपल्या घराण्याचा उपाध्याय बाळंभट्ट याच्या साहाय्यानें महादेव व भवानी यांची बरेच दिवस एकसारखी पूजाअर्चा केली.

२ ह्या वेळीं महाराजांनीं असा आग्रह धरिला ह्मणतात कीं, माझें क्षत्रियत्व ज्या अर्थीं आतां सिद्ध व मान्य झालें आहे त्या अर्थीं माझ्या राज्याभिषेकविषयक पुढील कार्यांत वेदोक्त मंत्र ह्मणावे; इतर द्विजांप्रमाणें मलाहि ते श्रवण करण्याचा अधिकार आतां प्राप्त झाला आहे. हें त्यांचें ह्मणणें जमलेल्या ब्रह्मवृंदास बिलकूल मान्य झालें नाहीं. त्यांची सारखी खळबळ उडाली. ते ह्मणू लागले कीं, कलियुगांत फक्त ब्राह्मण तेवढे द्विज उरले आहेत.ह्या त्यांच्या अट्टाहासामुळें प्रत्यक्ष गागाभट्टसुद्धां गांगरून गेला; आणि त्यानें वैदिक मंत्राचा उच्चार त्या समारंभांत मुळीं केला नाहीं असें ह्मणतात! सगळे विधि पुराणोक्त मंत्र ह्मणून उरकून घेतले! कोणी ह्मणतात कीं, त्या वेळच्या द्रव्यलोभी ब्राह्मणांनीं वेदमंत्र ह्मटले असावे, पण ते महाराजांच्या कानीं न पडतील अशा बेतानें उच्चारले असावे. तारीख-ई-शिवाजी नामक यवनी बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, आपल्या कार्यांत वेदमंत्र ह्मणण्यास हरकत घेणाऱ्या ब्राह्मणांस आपल्या दिवाणी व लष्करी खात्यांतून काढून टाकावें व धर्मकर्मविधि व देवपूजा करण्याच्याच कामास ते लायक आहेत असें ठरवावें, असें महाराजांनीं मनांत आणून आपल्या पदरच्या पुष्कळ ब्राह्मणांस कामावरून दूर करून त्यांच्या जागीं कायस्थांस नेमिलें. परंतु मोरोपंत पिंगळ्यानें ब्राह्मणांच्या तर्फे रदबदली केल्यामुळें महाराजांनीं असें करण्याचें रहित केलें.

झाला. विनायकशांति, नक्षत्रशांति, ग्रहशांति आदिकरून राज्याभिषेकांगभूत सर्व शास्त्रविधि यथासांग केले.[१] ऋत्विज व यजमान (महाराज) इतके दिवस दुग्धफलादिकांचा आहार करून व्रतस्थ राहिले. ह्या सहासात दिवसांत नित्य पन्नास हजार ब्राह्मणभोजन झालें. समारंभास आलेल्या पाहुण्यांस दररोज निरनिराळ्या प्रकारचें मिष्टान्नभोजन घातलें, व त्यांच्या जागोजाग सभा करवून गायनवादनादिकेंकरून त्यांचें मनोरंजन केलें. नाना प्रकारच्या मंगलवाद्यांनीं तो गड जसा काय दणाणून गेला.[२]

शेवटीं त्रयोदशीचा सुमंगल दिवस प्राप्त झाला. इष्टमित्रांचीं व स्वामिनिष्ठ सेवकजनांचीं हृदयें आनंदोर्मींनीं उचंबळूं लागलीं. अभिषेकसमारंभ अवलोकन करण्याची सर्वांस उत्कंठा लागून राहिली. मग महाराजांनीं अष्ट प्रधानांची योजना केली, लेखकद्वय—एक पत्रलेखक व दुसरा गणकलेखक असे नेमिले, द्वादशकोश (बारा महाल), अष्टादश शाला (अठरा कारखाने) इत्यादिकांवरील अधिकारी, देशाधिकारी, नगराधिकारी असे पृथक्पृथक् नेमिले. ह्या सर्वांस मंगलस्नान करावयास सांगून महाराजांनीं स्वतः मंगलस्नान केलें. मृत्तिकास्नान, पंचगव्यस्नान, गंगादिपुण्यतीर्थोदकस्नान, पंचामृतस्नान हीं त्यांनीं विधियुक्त केलीं. सर्वांनीं शुभ्र वस्त्रें, गंध, पुष्पें व अलंकार हीं धारण केलीं. क्षीरवृक्षाचें आसन सवाहात उंच व तितकेंच रुंद करून तें सुवर्णानें मढविलें होतें, त्यावर महाराजांनीं आरोहण केलें. पट्टराणी सोयराबाई पटबंधन करून जवळ बसली व युव-

---

१ ह्या वेळीं कित्येक ब्राह्मण ह्मणूं लागले कीं, महाराजांनीं आजपर्यंत अनेक शहरें लुटून जाळूनपोळून टाकलीं आहेत, त्यामुळें पुष्कळ ब्राह्मण, गाई, स्त्रिया व मुलें यांचा नाश झाला आहे. याचें त्यांस मोठें पातक लागलें आहे. ह्या पातकाचें क्षालन झाल्यावांचून त्यांची शुद्धि होऊन ते प्रस्तुत विधींस पात्र व्हावयाचे नाहींत. ही पातकमुक्ति होण्याचा सोपा उपाय त्यांनीं असा सुचविला कीं, त्याबद्दल ब्राह्मणांस आठ हजार रुपये दक्षिणा म्हणून वांटावे. ही रक्कम अर्थात् महाराजांनीं ब्राह्मणांस तत्काळ दिली. प्रो. सरकार पृ. २७४

२ इंग्रज व डच व्यापाऱ्यांच्या ह्या वेळच्या लेखांवरून असें कळतें कीं, महाराजांनीं व्रतबंधविधि आटोपल्यावर लागलींच आपला आणखी एक विवाह करविला. हा अर्थात् त्यांचा तिसरा विवाह होय. हा विवाह त्यांनीं वेदमंत्र ह्मणावयास लावून करविला असा जेध्यांच्या शकावलींत उल्लेख आहे. अभिषेकसमारंभ झाल्यावर त्यांनीं आपला आणखी एक विवाह करविला, असेंहि ह्या व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून कळतें.

राज संभाजीहि सन्निध बसला. पूर्वेस मुख्य प्रधान मोरोपंत पिंगळे हातीं घृतपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिला. दक्षिणेस सेनापति हंबीरराव मोहिते दुग्धपूर्ण रौप्यकलश घेऊन उभा राहिला. पश्चिमेस रामचंद्र नीलकंठ पंडित[1] अमात्य दधिपूर्ण ताम्रकलश घेऊन उभा राहिला. उत्तरेस छंदोगामात्य प्रधान रघुनाथ पंडितराव मधुपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिला. ह्यांजपाशीं मृत्तिकामय कुंभांत समुद्र-जल व महानद्यांचें[2] जल भरून ठेविलें. उपदिशांच्या ठायीं क्रमेंकरून आग्नेयीस अण्णाजी दत्तो पंडित सचिव छत्र घेऊन उभा राहिला. नैर्ऋत्यभागीं जनार्दन पंडित हणमंते[3] सुमंत व्यजन घेऊन उभा राहिला. वायव्यदिशेस दत्ताजी पंडित मंत्री[4] चामर घेऊन उभा राहिला. ईशान्य भागीं बाळाजी पंडित[5] न्यायाधीश दुसरें चामर घेऊन उभा राहिला. सन्मुख सव्यभागीं पत्रलेखक बाळाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभा राहिला. वामभागीं गणकलेखक चिमणाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभा राहिला. आसमंताद्भागीं सर्व कोश व शाला यांचे अधिकारी उभे राहिले. सुहृज्जन व मांडलिक राजे सभोंवते उभे राहिले. याप्रमाणें सर्व जण उभे राहिल्यावर अभिषेकास आरंभ झाला. सुवर्णपात्र शतछिद्र करून त्यांत उदक घालून त्याचा, व प्रधान जे कलश घेऊन उभे राहिले होते त्यांतील द्रव्यांचा महाराजांस यथाशास्त्र मंत्रोच्चारपूर्वक अभिषेक केला. त्या समयीं सर्व मंगल वाद्यांचा व कलावंतिणी, गवय्ये इत्यादिकांच्या नृत्यगायनाचा एकच घोष सुरू झाला. हा विधि आटोपल्यावर महाराजांस पुनः मंगलस्नान घालून सुवासिनींनीं आरत्या केल्या. कांस्यपात्र घृतपूरित करून त्यांत व आदर्शांत त्यांस स्वमुख पाहावयास सांगितलें. एवढा विधि झाल्यावर ब्राह्मणांस दक्षिणा दिल्या. नंतर पुनः शुभ्र वस्त्रें परिधान करून ते सिंहासनावर आरोहण करण्याच्या मुहूर्ताची वाट पाहत राहिले.

महाराजांनीं सिंहासनहि शास्त्रोक्त प्रकारें तयार केलें होतें. तो प्रकार असाः प्रथम क्षीर, वट व औदुंबर ह्या वृक्षांच्या लांकडांची वेदी करून ती सुवर्णाच्या

---

१ सभासद याचें नांव नारो नीलकंठ असें देतो.

२ ह्या महानद्या म्हटल्या म्हणजे कृष्णा, गोदावरी, यमुना, गंगा व कावेरी ह्या होत.

३ चिटणीस याचें नांव त्रिंबक सोनदेव असें देतो, व सभासद त्रिंबक सोनदेवाचा पुत्र रामचंद्रपंत असें नांव देतो.

४ सभासद याचें नांव निराजीपंत असें देतो.

५ चिटणीस याचें नांव निराजी रावजी असें देतो.

तगटांनीं मढवून रत्नखचित केली होती. त्या तगटावर वृषभ, मार्जार, तरस, सिंह व व्याघ्र यांचीं चित्रें अनुक्रमें एकावर एक अशीं चोहों बाजूंस कोरलीं होतीं. याला सोन्याचे आठ स्तंभ असून त्या प्रत्येकावर एक एक सिंह सोन्याचा बसविला होता, आणि त्यांवर चित्रविचित्र वृक्ष, फलें, पुष्पें, वेली, पक्षी, व मच्छकूर्मादि जलचर यांचीं चित्रें दाखविलीं होतीं. त्याप्रमाणेंच नृत्यांगना तंतुवाद्यें हातीं घेऊन नाचताहेत अशीं चित्रें त्यांवर कोरलीं होतीं.[1] अशा सशास्त्र सिद्ध केलेल्या सिंहासनावर प्रथम मृगचर्म घालून त्याच्यावर कांहीं सुवर्णद्रव्य घातलें होतें. मग त्याच्यावर व्याघ्रचर्म घालून त्याच्यावर मृदु कार्पास आसन घातलें होतें, व तें मखमालीनें मढविलें होतें. त्यावर लोडें व तक्के ठेविले होते त्यांस बादलीजरी वस्त्रांचीं आच्छादनें घातलीं होतीं. सिंहासनास मागें प्रभावळ करून त्यास छत्र लाविलें होतें. हें छत्र जडावाचें असून त्याला मोत्यांच्या झालरी होत्या. त्यावर मंडप असून त्यास सुवर्णमय वस्त्रांचा चांदवा लाविला होता, व त्यास मुक्ताफळांचे घोंस अडकविले होते. ही अशी सिंहासनाची व्यवस्था करून उत्तम लक्षणांचे गज व अश्व चांगले सजवून व सुवर्णाच्या अलंकारांनीं सुशोभित करून सभामंडपासमोर उभे केले होते. सिंहासनारोहणमुहूर्त समीप आला तेव्हां श्रीविष्णूची सुवर्णमय प्रतिमा तयार केली होती, तिची षोडशोपचारें पूजा करून महाराजांनीं ती सव्य हस्ताच्या ठायीं स्थापन केली, व मुहूर्तघटिका भरतांच सर्व ब्रह्मवृंदांस नमस्कार करून त्यांचा वेदमंत्रोच्चारपूर्वक आशीर्वाद घेतला, आणि मातुश्रीस नमस्कार करून तिचा प्रेमपुरःसर आशीर्वाद घेतला; व ती विष्णुमूर्ति तशीच हातांत धारण करून ते सिंहासनारूढ व्हावयास गेले. महाराजांनीं सिंहासनाच्या सव्य अंगास पहिल्यानें जाऊन सव्य जानु टेंकून नमस्कार करून पाय न लावितां पूर्वेकडे मुख करून आरोहण केलें, व सिंहासनाच्या अष्ट स्तंभीं अष्टप्रधान बद्धांजलि उभे राहिले. ते येणेंप्रमाणें: पहिल्यानें उजवे बाजूस धर्माध्यक्ष पंडितराव, डावे बाजूस मुख्य प्रधान (पेशवे), त्यांच्या मागें उजवे बाजूस सेनापति (सरनोबत), डावे बाजूस अमात्य (मुजुमदार), त्यांच्या मागें उजवे बाजूस सुमंत (डबीर), डावे बाजूस सचिव (सुरनीस), त्यांच्या मागें उजवे बाजूस मंत्री (वांकनीस) व डावे बाजूस न्यायाधीश. युवराज

---

१ ह्या सगळ्यास एकंदर तीन खंडी बत्तीस शेर व बत्तीस मासे सोनें लागलें होतें असें कांहीं बखरकार ह्मणतात.

संभाजी, महोपाध्याय गागाभट्ट व मुख्य प्रधान मोरो त्रिंबक पिंगळे हे सिंहासनासन्निध उच्चासनावर बसले; आणि इतर दरबारचे लोक व आमंत्रित महाजन आपआपल्या दर्जाप्रमाणें आपल्या नेमलेल्या जागीं उभे राहिले. सिंहासनारोहण झाल्याबरोबर नौबती, चौघडे वगैरे एकदर मंगलवाद्यांचा एकच गजर होऊन राहिला; नृत्यगायनादि सुरू झालीं; सर्व प्रेक्षकांनीं एकच जयघोष केला. त्या नादानें सर्व दिशा दणाणून गेल्या. एकंदर ब्रह्मवृंदानें आशीर्वादवचनांचा दीर्घ स्वरानें उच्चार केला. महोपाध्याय गागाभट्ट पुढें सरसावून सोन्यामोत्यांच्या झालरी लावलेलें छत्र स्वहस्तें उचलून महाराजांच्या मस्तकावर धरून दीर्घ स्वरानें ह्मणाला: "शिवछत्रपति सदा विजयी होवो."तोफांची सरबत्ती सुरू झाली. स्वराज्यांतील प्रत्येक किल्ल्यास अशी सूचना केली होती कीं, एका किल्ल्यावरच्या तोफा दुसऱ्या किल्ल्यावर ऐकूं जातांच तेथें त्या सुरू कराव्या. ह्याप्रमाणें राज्यांतील एकंदर किल्ल्यांवर एकदम तोफांची सरबत्ती सुरू झाली.

सिंहासनारूढ झाल्यावर महाराजांनीं पूर्वींचा शुभ्र पेहराव उतरून लाल वस्त्रें परिधान केलीं. चौकडे, कंठ्या, माळा, शिरपेंच, तुरा, झगा, पोंच्या असे अलंकार अंगावर घातले, व धनुष्यबाण व तलवार यांचें पूजन मंत्रविधिपूर्वक करून तीं शस्त्रें हातांत घेतलीं. त्या समयीं त्यांजवर लोकांनीं सोन्यारुप्याच्या पुष्पांची वृष्टि केली. ब्राह्मणांच्या सोळा सुवासिनींनीं त्यांला आरत्या केल्या, त्यांस वस्त्रें भूषणें दिलीं. सिंहासनावर बसल्यावर जे कांहीं आणखी मंत्रविधि करावयाचे होते ते करून महाराजांनीं ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेतले. ऋत्विज्, आचार्य व ब्राह्मण यांची पूजा करून त्यांस मुबलक दक्षिणा दिल्या. ह्या वेळीं गागाभट्टास एक लक्ष रुपये दक्षिणा व बहुमोल वस्त्रभूषणादिक देऊन गौरविलें. सर्व ऋत्विजांस पांच पांच हजार रुपये दक्षिणा दिली. पुरोहितास चोवीस हजार रुपये दक्षिणा दिली. शिष्ट ब्राह्मणमंडळीपैकीं जे जसे न्यूनाधिक विद्वान् होते त्या मानानें त्यांस हजारहजार, पांचपांचशें, दोनदोनशें रुपये दक्षिणा दिल्या इतर झाडून साऱ्या ब्राह्मणांस पंचवीसपंचवीस रुपये सरसकट दिले. शिवाय गोसावी, तडीतापसी, गोरगरीब, भिकारी वगैरे लोकांस पांचपांच, चारचार, दोनदोन असे रुपये वांटले. मोठमोठ्या साधुसंतांस व धर्मपरायण ब्राह्मणांस गांव व वतनें इनाम करून दिलीं. महाराजांनीं ह्या वेळीं आपली सुवर्णतुला केली. तिचें सोळा हजार होन वजन भरलें. हे होन अर्थात् ब्राह्मणास वांटून दिले[१].

---

१ ह्या सोळा हजार होनांचें वजन सरासरी एकशें चाळीस रत्तल ह्मणजे मुंबईचे पांच मण होतें. नुसती सुवर्णतुला करवूनच ब्राह्मण तृप्त झाले नाहींत. त्यांस सुवर्णादि

ह्यानंतर अष्टप्रधान, सुभेदार, दरखदार, महालदार, कारखानदार व इतर अधिकारी यांस अधिकारांचीं वस्त्रें दिलीं. मुख्य प्रधान व सेनापति यांस बादली वस्त्रें पांच, सणगें व शिरपेंच, मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, झगे, शिकेकटार, ढालतलवार, चौघडे, नौबती जरीपटके, हत्ती, घोडे, सोन्याच्या दांडीच्या चवऱ्या इत्यादि देऊन, करारपत्रें करून पदें दिलीं. अमात्यास बादली वस्त्रें, पोषाख, ढालतलवार, चौकडा, कंठी, तुरा, शिरपेंच, शिकेकटार, रुप्याचें कलमदान, चवरी, हत्ती, घोडा अशीं दिलीं. असेच सचिव, सुमंत, मंत्री, पंडितराव व न्यायाधीश यांस वस्त्रालंकार दिले. हीं दिलेलीं पदें अष्टप्रधानांनीं बहुमानपुरःसर घेऊन महाराजांस नजरा करून मुजरे केले. प्रत्येक प्रधानास महाराजांनीं एकएक लक्ष होन बक्षीस दिले. मग बाळाजी आवजी यास चिटणिशीचीं वस्त्रें दिलीं. त्यास मंदील, दुमजला दुपेटा, झगा, विजार, कंठी, शिरपेंच, चौकडा, रुप्याचें कलमदान, चवरी, घोडा, अशीं दिलीं. अशींच चिमणाजी आवजीस गणकलेखकाचीं वस्त्रें दिलीं. त्यांनींहि नजरा करून मुजरे केले. अष्टप्रधानांस मुतालिक करून दिले. ह्या मुतालिकांसहि वस्त्रें दिलीं. राजाज्ञापद शंकराजी नीलकंठ महागांवकर यास दिलें शामजी नाईक पुंडे यास फौजेच्या बक्षीगिरीचीं वस्त्रें देऊन ढालतलवार व ताडीचें कलमदान अशीं दिलीं वरकड सुभेदार, महालदार, कारखानदार, फौजेचे सरदार व मानकरी यांस अधिकारांचीं वस्त्रें दिलीं.

याप्रमाणें सर्व अधिकाऱ्यांस वस्त्रें देऊन व त्यांच्या नजरा व मुजरे घेऊन महाराज चांगला सुलक्षण घोडा सोन्याचें व जडावाचें सामान घालून सज्ज करून आणिला होता त्यावर बसून राजांगणांत आले, व येथें सोन्याची अंबारी, मोत्यांचे अलंकार, जरीबाब गाशे व झालरा अशीं घालून सुशोभित करून एक हत्ती उभा केला होता त्यावर आरूढ झाले. ह्या हत्तीच्या मस्तकीं सेनापति एका हातांत मोरचेल व एका हातांत अंकुश घेऊन बसला. पाठीमागें खवासींत मुख्य प्रधान मोरचेल घेऊन बसला. वरकड प्रधान व मुतालिक दुसऱ्या हत्तींवर बसले. नंतर खाशांमागून चालणारे तेवढे सरदार हत्तींवर व घोड्यांवर बसले; आणि स्वारी देवदर्शनास चालली. ह्या स्वारीची रचना येणेंप्रमाणें केली होती. अघाडीस

सप्त धातूंशीं तोललें; आणि तलम ताग, रेशीम, कर्पूर, लवण, जायफळ वगैरे मसाले, घृत, शर्करा, नानाप्रकारचीं फळें, मद्यें, तांबूल व इतर खाद्य पदार्थ यांच्याशींहि त्यांस निरनिराळें तोललें; आणि ह्या सगळ्या तोललेल्या वस्तु ब्राह्मणांस वांटून दिल्या.

जरीपटका व भगवें निशाण यांचे दोन हत्ती चालले; त्यांच्यामागें प्रधान व सेनापति यांचे जरीपटक्याचे हत्ती व सर्व फौजेंतील निशाणें चाललीं; ह्या निशाणांबरोबर हुजूरपागेचे व करोललोकांचे अंमलदार आपआपले घोडे सोन्यारुप्याच्या सामानानें शृंगारून, उत्तम वस्त्राभरणें लेवून व हातीं बंदुका घेऊन बिनीच्या संरक्षणासाठीं चालले; त्यांच्या मागून गाड्यांवरून तोफा चालविल्या; त्यांच्या मागून घोड्यांच्या गाड्या चालविल्या; त्यांच्या मागून शूर योद्धे कोणी हत्तींवर व कोणी घोड्यांवर बसून चालले; त्यांच्या मागून विटेकरी, पट्टेकरी, सांगबर्चीवाले, बाणेकरी असे निरनिराळे पायदळचे लोक चालले; त्यांच्या मागून खासबारदार व बंदुकवाले लोक चालले; त्यांच्या मागून तासे, मर्फे, हलग्या वगैरे रणवाद्यें वाजवीत वाजंत्री चालले; त्यांच्या मागून पन्नास कोतवाल हत्ती, शंभर सांडणीस्वार व उंटांवरून बाणांच्या कैच्या चालल्या; त्यांच्या मागून पन्नास कोतवाल घोडे चालले; त्यांच्या मागून शहाबाजे वाजविणारे, काळूसनया वाजविणारे, घोड्यांवरून नगारे वाजविणारे, करणेकरी, शिंगाडे इत्यादि मंगलवाद्यें वाजवीत चालले; त्यांच्या मागून धाडी गाणारे, भाट व बंदिजन प्रतापवर्णन करीत चालले; त्यांच्या मागून लग्या, निशाणें, भाले व बोथाट्या घेतलेले लोक, चोपदार व वेत्रधारी हे चालले; त्यांच्या मागून मोठमोठे शूर मल्ल व जेठीलोक हत्तींवर बसून चालले; त्यांच्यामागें महाराजांचा हत्ती चालला असून त्यांच्या सभोंवतीं मावळे सरदार मोठमोठे अलंकार व पोषाख लेवून दुरून चालले; त्यांच्या मागून प्रधानमुत्सद्दी व इतर बडे अधिकारी यांचे हत्ती चालले; व ह्या सर्वांच्या मागून आणखी कांहीं फौज चालली. अशा थाटानें स्वारी देवदर्शनास गेली.

सर्व रस्ते झाडून साफ करून शृंगारले होते. मार्गांत जागोजाग सडे घालून रांगोळ्या घातल्या होत्या. सर्व घरें रंगवून सुशोभित केलीं होतीं. जिकडेतिकडे ध्वज, पताका, तोरणें लाविलीं होतीं. सर्व नगरदेवतांच्या पूजा यथासांग करून त्यांस नैवेद्यादिकांचें अर्पण करविलें होतें. स्वारी मिरवतमिरवत निघून देवतांचें दर्शन करून, त्यांस वस्त्रालंकार अर्पण करून व ब्राह्मणादि पुजाऱ्यांस दक्षिणादिकांनीं संतुष्ट करून माघारीं फिरली. परत येतांना रस्त्यांतून सुवासिनींनीं मंगल आरत्या केल्या, व माड्यांवरून दहीं, लाह्या, पुष्पें, दुर्वा यांची महाराजांवर वृष्टि केली. ह्याप्रमाणें परत राजद्वारीं आल्यावर महाराज रथांत बसून

राजांगणांत गेले, व तेथून शिबिकेंत बसून सभाद्वारीं आले. तेथें पोंचल्यावर त्यांच्या वरून भरलेला कलश व निंबलोण हीं उतरून टाकिलीं. असें करणारांस वस्त्रालंकार देऊन त्यांनीं गृहप्रवेश केला.

वाड्यांत आल्यावर प्रथम महाराजांनीं कुलदेवतेचें दर्शन घेतलें, व मग प्रिय मातेस नमस्कार केला. राण्यांनीं आरत्या ओवाळिल्या, त्यांस अमूल्य वस्त्राभरणें दिलीं. मग पुनः माघारीं येऊन ते सिंहासनावर बसले; व सर्वांच्या नजरा व मुजरे घेऊन त्यांस पान, गुलाब, अत्तर वगैरे देऊन त्यांनीं निरोप दिला. मग ब्राह्मणभोजनें झालीं; व महाराजांनीं सर्व सुहृज्जन व इष्टमित्र यांसमवेत बसून भोजन केलें. मांडलिक राजे व इतर आप्तजन यांचा बहुमान करून व त्यांस वस्त्रालंकारादिकांनीं गौरवून निरोप दिला. गुणिजन आले होते त्यांस मोठमोठ्या बिदागया देऊन संतुष्ट केलें. ह्याप्रमाणें हा राज्याभिषेकसमारंभ मोठ्या थाटानें व निर्विघ्नपणें पार पडला. समारंभास आलेले एकंदर लोक मोठा संतोष पावून महाराजांच्या ऐश्वर्यसंपन्नतेची व औदार्याची वाखाणणी करीत स्वस्थानीं गेले. ह्या समारंभास लागलेल्या एकंदर खर्चाचा आंकडा एक कोटि बेचाळीस लक्ष होन एवढा झाला असें ह्मणतात.

महाराजांनीं क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजाशिवछत्रपति असा किताब धारण केला. कागदोपत्रीं आपल्या राज्याभिषेकापासून नवा शक लावू लागले, व स्वराज्यांतील एकंदर लोकांस हा शक चालू करण्याची ताकीद दिली. राज्याभिषेक शके १५९६ ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीस झाला. ह्या दिवशीं इंग्रेजी तारीख ६ जून इ स० १६७४ ही होती. ह्याप्रमाणें अगदीं लहान वयांत जो अत्यंत स्तुत्य हेतु मनांत धरून इतकीं वर्षें तत्सिद्ध्यर्थ अव्याहत परिश्रम केला तो पूर्ण होऊन त्यांनीं स्वराज्यसंस्थापना व सशास्त्र सिंहासनारोहण करून महाराष्ट्रांत स्वतांचा नूतन शक चालू केला.[२]

---

१ ह्या वेळीं कित्येक राजेरजवाड्यांकडून महाराजांस नजराणे आले असें ह्मणतात. परंतु त्यांचीं नांवें कोठेंहि दिलेलीं नाहींत. गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाचा वकील हत्ती, घोडे, जवाहीर वगैरे नजर घेऊन आल्याचा मात्र स्पष्ट उल्लेख आहे.

२ यास राज्याभिषेक-शक अशी संज्ञा दिली. ह्या एका गोष्टीवरून महाराजांच्या ठायीं निरभिमानता किती वसत होती हें व्यक्त होतें. विक्रम शक, शालिवाहन शक हे जसे त्या त्या राज्यसंस्थापकांच्या नांवांनीं प्रवृत्त झाले, तद्वत् महाराजांनीं हा नवा शक स्वनामानें चालू करणें पूर्वक्रमसिद्ध होतें. तथापि स्वनामाचा बडेजाव वाढ-

त्यांचा हा अभिषेकसमारंभ असा थाटाचा झाल्याचें वर्तमान यवनपादशहांस कळलें तेव्हां ते किती खिन्न झाले असतील हें कांहीं सांगावयास नको. त्यांचा हा वेळपावेतों असा समज होता कीं, शिवाजीमहाराज किती झाले तरी एक मोठेसे पुंड किंवा पाळेगार ह्मणतां येतील, ते कांहीं आपल्या सारखे राजपदाधिकारी पादशहा नव्हत. यास्तव त्यांच्याविषयीं भाविक प्रजाजनांच्या ठायीं वास्तविक पूज्यभाव बसावयाचा नाहीं. त्यांचें बंड मोडून टाकिलें ह्मणजे ते होते नव्हते असें होऊन त्यांची कोणाला आठवण सुद्धां उरणार नाहीं. परंतु हा त्यांचा हिशोब अगदीं चुकला. ज्या महावीर्यशाली पुरुषाचा स्वराज्यस्थापनेविषयींचा दृढ संकल्प पहिल्यापासून झाला होता तो नुसते यवनांचे प्रांत व किल्ले काबीज करूनच राहील व सर्व प्रजेच्या चित्ताच्या ठायीं स्वतांविषयीं वास्तविक पूज्यत्वबुद्धि उत्पन्न होईल असें करण्याचा एक मोठा उपाय जो सशास्त्र राज्याभिषेकविधि त्याचा अवलंब करण्यास ह्मणजे तो चुकेल हें कालत्रयीं घडणें नाहीं. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांनीं महाराजांच्या ह्या विचारास शास्त्राच्या हरकती दाखविल्या तरी यत्किंचित्‌हि निरुत्साह न होतां त्यांनीं काशीच्या व पैठणच्या महापंडितांच्या साहाय्यानें हा विधि यथासांग करविला. खरें ह्मटलें असतां महाराज क्षत्रियकुलोत्पन्न असल्याविषयीं त्या वेळच्या कोणत्याहि पंडितास व ब्राह्मणास संशय नव्हता. परंतु संस्कारलोपास्तव त्यांच्या पदरीं शूद्रत्व बांधण्याचा कित्येकांचा प्रयत्न होता. अशा पंडितांचीं तोंडें बंद करण्यासाठीं त्यांस गागाभट्टादि परस्थ पंडितांचें साहाय्य घ्यावें लागलें. कसेंहि असो. परंतु खऱ्या क्षत्रियास उत्तम प्रकारें शोभणारे महापराक्रम करून ज्या महापुरुषानें महाराष्ट्रीयांस यवनांच्या ताबेदारींतून सोडवून स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांचा अनुभव घडविला त्यांचें क्षत्रियत्व त्या वेळच्या सर्व समंजस व कृतज्ञ जनांस अमान्य होणें शक्य नव्हतें. संपादिलेलें स्वराज्य चिरायु करण्याचा व हिंदुपदपादशाहीचा खंबीर पाया घालण्याचा हा राजपदारोहणरूप उपाय योजण्यांत महा-

---

विणें त्यांस युक्त दिसलें नाहीं. हा राज्याभिषेक शक महाराष्ट्रांत जवळ जवळ १०४ वर्षें चालला. स. १७७७ त पेशव्यांच्या हातीं राज्यसूत्रें सर्वस्वीं जाऊन साताऱचे छत्रपति त्यांच्या हातीं केवळ बाहुल्यासारखे झाले तेव्हां नानाफडणीस व सखारामबापू यांनीं दुसरा शाहू स. १७७७ त गादीवर बसल्यावर महाराजांनीं सुरू केलेला हा शक बंद करून त्यांच्याविषयींच्या कृतज्ञतेचा व पूज्यताबुद्धीचा होम आत्मपरता व स्वयंमन्यता एतद्रूप अग्निकुंडांत केला!

राजांनीं मोठीच दीर्घदृष्टि दर्शविली यांत कांहीं शंका नाहीं. ह्यानंतर सर्व रजपूतराजे व इंग्रज, डच, फ्रेंच, फिरंगी वगैरे परदेशस्थ[1] लोक महाराजांस विशेष मान देऊं लागले हें उघडच आहे. पण अदिलशहा, कुतुबशहा व मोगलबादशहा यांसहि आतां महाराजांला बरोबरीचा मान देणें प्राप्त झालें. ह्यापूर्वी एकंदर लोकांस त्यांचा धाकच विशेष वाटत असे. परंतु आतां धाक व मान ह्या दोन वृत्ति त्यांच्या ठायीं उत्पन्न झाल्या.

राज्यारोहणानिमित्त महाराजांच्या राज्यांत सर्वत्र आनंदोत्सव चालला असतां एक अत्यंत खेदजनक गोष्ट घडून आली. ती अर्थात् जिजाबाईमातुश्रीचें देहावसान ही होय. ज्या परमपूज्य व अत्यंत प्रेमळ मातेच्या शिक्षणानें, उपदेशानें व सतत प्रोत्साहनानें हा एवढा प्रचंड उद्योग महाराजांनीं हातीं घेऊन असा यशोलाभास आणिला, व स्वपुत्र सर्वत्र विजयी होऊन व राजपदारूढ होऊन नूतन शककर्ता झाल्यानें जिच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला होता, ती हा सुखसोहळा पाहावयास फार दिवस जीवंत राहिली नाहीं. राज्याभिषेकसमारंभ आटोपल्यावर दहाबारा दिवस झाले नाहींत तोंच एकाएकीं कांहीं विकार होऊन तिचा त्यांत अंत झाला. ह्या ऐन आनंदभरांत असा अकस्मात् मातृवियोग झाल्यामुळें महाराजांला अतोनात दुःख झालें. आपली ऐश्वर्यवृद्धि पाहून जिला वास्तविक समाधान व उत्साह वाटावयाचा ती आपली अत्यंत प्रिय जननी आपणांस सोडून गेल्यामुळें त्यांस सर्व ऐश्वर्य शून्यवत् वाटूं लागलें. महाराजांच्या ठायीं मातृभक्ति किती निःसीम होती हें ह्या समयीं लोकांच्या नजरेस उत्तम प्रकारें आलें. मातेची उत्तरक्रिया त्यांनीं लक्षावधि रुपये खर्चून यथासांग

---

१ ह्या परस्थ व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधि राज्यारोहणसमारंभाच्या समयीं रायगडावर गेले असून त्यांनीं सगळे विधि प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहून त्यांचें वर्णन आपल्या लेखांत नमूद करून ठेविलें आहे. तें बहुतेक सदरील वृत्तांताशीं बरेंच जुळतें आहे. मुंबईचा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा अध्यक्ष हेन्री ऑक्झेन्डन व त्याचा दुभाषा नारायण शेणवी व वेंगुर्लें येथील डच व्यापारी आब्राहाम यांचे एतत्संबंधाचे लेख आहेत. ऑक्झेन्डन यानें एक हिऱ्याची आंगठी महाराजांस नजर करावयास नेली होती. महाराज सिंहासनारूढ होऊन लोकांचे नजराणे स्वीकारूं लागले तेव्हां नारोजीपंतानें ऑक्झेन्डन व नारायण शेणवी यांस महाराजांपुढें नेलें. त्यांनीं दुरूनच मस्तक लववून मुजरा केला आणि नजराणा पुढें केला. महाराजांनीं त्यांचा मुजरा घेऊन व नजराणा स्वीकारून त्यांस सिंहासनापाशीं बोलाविलें आणि शिरपाव नजर करून निरोप दिला.

केली; व ते पर्जन्याचे चार महिने त्यांनीं रायगडावरच राहून मातृशोकांत घालविले.[1] एवढ्या दिवसांत सिंहासनारोहण बिलकुल केलें नाहीं. मग आश्विन शुद्ध पंचमीच्या सुमुहूर्तावर पुनरपि सिंहासनारोहणसभा केली. ह्यानंतर अष्टप्रधान व फौजफांटा बरोबर घेऊन ते रायगडावरून निघून प्रतापगडावर देवीच्या दर्शनास गेले. तेथून ते रामदासस्वामींच्या दर्शनास गेले; आणि मग शिखरचा महादेव व जेजुरीचा खंडोबा यांचें दर्शन घेऊन ते परत रायगडावर आले.

---

१ जिजाबाई ता. १८ जून रोजीं मरण पावली. तिची पांच लाख होन किंमतीची खासगी मत्ता होती, ती सगळी अर्थात् तिनें मरणसमयीं महाराजांच्या स्वाधीन केली.

भाग चोविसावा

राज्यव्यवस्था.

राज्याभिषेकविधीनें स्वराज्यस्थापनेची पूर्तता करून महाराजांनीं हिंदुपदपादशाहीची इमारत खंबीर पायावर उभारली व सतत तीस वर्षें केलेल्या अविश्रांत परिश्रमांची सार्थकता केली. आतां ही पादशाहत सुघटित व चिरायु व्हावी एतदर्थ जे उत्कृष्ट नियम व नि ेध त्यांनीं केले त्यांचें यथोपलब्ध वर्णन प्रस्तुत भागांत करून मग सिंहासनारूढ झाल्यानंतरच्या चरित्रभागाचें निरूपण करणें इष्ट दिसतें. ही राज्यव्यवस्था त्यांनीं राज्यारोहणविधीनंतर केली असें मात्र कोणीं समजूं नये. ती त्यांनीं पूर्वींपासूनच प्रसंगोपात्त लावून ठेविली होती, किंबहुना तिचा आरंभ सैन्य जमवून किल्ले व प्रांत का ीज करूं लागल्यापासूनच झाला असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

त्या काळीं प्रचलित असलेल्या हिंदु व यवनी राज्यपद्धतींची माहिती त्यांस उत्कृष्ट होती. तीशिवाय आणखी प्राचीन राज्यपद्धतींचें वर्णन ग्रंथांतरीं आढळतें त्याचें पर्यालोचन त्यांनीं यथावकाश केलें होतें ह्या सर्व राज्यपद्धतींतील गुणदोषांचें मनन त्यांनीं दीर्घ काल करून कालदेशवर्त ानास अनुरूप व रयतेस अत्यंत सुखावह अशी राज्यपद्धति कोणती असावी हें त्यांनीं आपल्या मनाशीं ठरवून तिची स्थापना यथाप्रसंगीं केली. यांत त्यांनीं जें धोरण व जी बुद्धिमत्ता प्रगट केली तीस अर्वाचीन किंवा प्राचीन काळच्या इतिहासांत जोड मिळणें नाहीं असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. राज्य संपादण्यास लागणारे वीर्य, शौर्य, युक्तिमत्ता इत्यादि गुण महाराजांच्या ठायीं परिपूर्ण वसत असून आणखी संपादित राज्याची सुव्यवस्था लावण्यास लागणारें राज्यव्यवहारचातुर्य, प्रजापालनपटुत्व इत्यादि गुणहि त्यांच्या अंगीं अप्रतिम वसत होते हें ह्यावरून सिद्ध होतें.

राजा एकाद्या दिवाणाच्या मसलतीनें किंवा स्वतांच्याच बुद्धीनें राज्यकारभार चालवूं लागल्यानें सर्व व्यवस्था यथान्याय व यथायोग्य होत नाहीं, व प्रजाजनांस सुख प्राप्त होत नाहीं. याचें कारण उघडच आहे कीं, कोणी कसाहि बुद्धिमान्

पुरुष असला तरी त्याला एकट्याला राज्यांतील एकूणएक घडामोडींचें इत्थंभूत ज्ञान असणें शक्य नसतें; त्याप्रमाणेंच तो कितीहि नीतिमान् असला तरी त्याच्या हातून सर्व कारभार निःपक्षपातानें व निरपेक्षबुद्धीनें होईल हें सहसा शक्य नव्हे. आणखी असें कीं, निरनिराळ्या खात्यांची व्यवस्था लावितांना एकापासून दुसऱ्यास हरकत किंवा अडचण कोणती आहे तें एकट्यादुकट्याच्या लक्षांत येण्याजोगें नसतें; आणि सगळ्या खात्यांची व्यवस्था सुयंत्र लागल्यावांचून ती सर्व जनांस हितकर होणें नाहीं; आणि प्रजाजन नाराज झाल्यानें राज्याच्या बळकटीस अपाय होतो. हें तत्त्व महाराजांच्या लक्षांत पूर्णपणें येऊन त्यांनीं सर्व राज्यसूत्रें स्वतांच्या हातींच न ठेवितां तीं वागविण्याच्या कामीं अष्टप्रधानांचें साहाय्य घेतलें. ही अष्टप्रधानमंडळाची संस्था त्या काळच्या कोणत्याहि राज्यांत नसून तिचें अवलंबन महाराजांच्या मागें कोणींहि करावें तसें केलें नाहीं. पेशव्यांच्या हातीं सर्व राज्यसूत्रें जाऊन राजा केवळ नामधारी झाला तेव्हांपासून तर तिचा सर्वस्वीं लोप झाला. सांप्रत परकीयांच्या सुधारलेल्या राज्यपद्धतींत मात्र हें प्रधानमंडळाचें तत्त्व आढळतें.

राज्याभिषेकाच्या वेळीं हे अष्टप्रधान कोण कोण होते हें मागल्या भागांत सांगितलेंच आहे. आतां त्यांच्या कामांच्या संबंधानें येथें थोडेंसें दिग्दर्शन करितों.

(१) मुख्य प्रधान ह्मणजे पेशवा, ह्याची पदवी अर्थात् राजाच्या खालोखाल असून त्याची देखरेख मुलखी व लष्करी अशा दोन्ही खात्यांवर असे. राज्याची एकंदर व्यवस्था सुयंत्र चालते कीं कसें तें हा पाही. राजांच्या गैरहजेरींत त्याच्या जागीं यानें व्यवस्था पाहावी असें असे. राज्यांतील इतर कामदार व अंमलदार हे एक दिलानें चालून राज्यव्यवस्थेला योग्य मदत करितील असा बंदोबस्त हा ठेवी. एकंदर खलित्यांवर व फर्मानांवर राजाच्या शिक्कयामोर्तबाखालीं याचा मोर्तब असे.

(२) सेनापति ह्मणजे सरनौबत, ह्याचा अधिकार सर्व लष्करावर असून त्या संबंधाची सगळी व्यवस्था त्यानें पाहावी असें असे. हे सेनापति दोन असत—एक घोडदळावरचा व एक पायदळावरचा. घोडदळावरील सेनापतीचा हुद्दा मोठा असून पायदळावरचा सेनापति त्याच्या हुकमतींत असे असें दिसतें. कारण पायदळावरच्या सेनापतीस प्रधानमंडळांत जागा नसे.

(३) पंतअमात्य ह्मणजे मुजुमदार, ह्याची देखरेख स्वराज्यांतील एकंदर जमाखर्चावर असे. सर्व लष्करी व मुलखी खात्यांचे व किल्ल्यांचे हिशोब ह्यानें पाहावे असें असे. सर्व प्रांतांतील जमाखर्चाचे तक्ते ह्याच्याकडे तपासावयास येत. त्यामुळें सर्व अधिकाऱ्यांच्या जमाखर्चावर दाब राहून कांहीं चूक किंवा अफरातफर झाल्यास ती लागलीच उघडकीस येत असे. फाजील खर्चाला मंजुरी किंवा कोठलाहि खर्च कमी करण्यासंबंधाचा हुकूम हुजुरांतून मिळावयाचा तो ह्या प्रधानाच्या अनुमतीनें व शिफारशीनें मिळत असे. ह्या कारणास्तव ह्या प्रधानाच्या हाताखालीं पुष्कळ कारकून असत, व निरनिराळ्या प्रांतांचे, लष्कराचे व किल्ल्यांचे हिशोब तपासावयास निरनिराळे सरकारकून नेमिले असत.

(४) पंत सचिव ह्मणजे सुरनीस, याची देखरेख सरकारी दफ्तरावर असे. स्वराज्यांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील अधिकारी, लष्करी अंमलदार व किल्लेदार यांच्याकडून येणारीं पत्रें व सरकारांतून त्यांस जाणारे खलिते यांची पाहणी करून त्यांतील मतलब तपासून पाहण्याचें काम ह्याच्याकडे असे. किल्लेदारांस द्यावयाचीं हवालपत्रें, इनामपत्रें, सनदा इत्यादिकांची नोंद ह्यानें ठेवावी असें असे. एकंदर सरकारी खात्यांच्या दफ्तरांची व्यवस्था नीट शिस्तवार ठेविली आहे किंवा कसें तें ह्यानें पाहावें. ह्या प्रधानाच्याहि हाताखालीं पुष्कळ कारकून असत. त्याच्या शिक्क्यावांचून कोणताहि सरकारी कागद किंवा खलिता मुलखी किंवा लष्करी अंमलदारांस जात नसे. पंत अमात्य व पंत सचिव हे आपल्या वतीनें वर्षाच्या वर्षास आपल्या हाताखालच्या कारकुनांस प्रांतोप्रांतींच्या अधिकाऱ्यांच्या व किल्लेदारांच्या हिशोबांची व दफ्तरांची व्यवस्था नीट आहे कीं कसें तें तपासण्यास पाठवीत असत. हिशोबांचे वगैरे ताळेबंद पाहून कांहीं चुका आढळून आल्यास कारकुनांस शिक्षा करण्याचा अधिकार त्यांस असे. कधीं-कधीं हे प्रधान स्वतः जाऊन एकाद्यादुसऱ्या खात्याची तपासणी करीत असत.

(५) मंत्री ह्मणजे वाकनीस, याच्याकडे खासगीकडील व्यवस्था असे. अठरा कारखाने, बारा महाल, हुजूरपाग व जिलबीचें पायदळ यांचा बंदोबस्त नीट राहतो किंवा कसें तें यानें पाहावें. खासगीकडील दफ्तर व पत्रव्यवहार यांच्यावरहि ह्या प्रधानाची देखरेख असे. हा आणखी राजाचीं दररोजचीं कृत्यें, व राज्यांत होणाऱ्या घडामोडी यांची नोंद ठेवी. शिवाय राजांचे आमंत्रित पाहुणे किंवा भेटीस येणारे लोक यांच्या तैनातीचे लोक व मानकरी यांच्यावर त्याची सक्त नजर असे. यामुळें राजाचा घात करण्यास कोणाला सवड मिळत नसे.

(६) सुमंत ह्मणजे डबीर, ह्याच्याकडे परमुलखाशीं होणाऱ्या एकंदर व्यवहाराची देखरेख असे. अन्य राजांशीं साम किंवा युद्ध करण्याच्या वगैरे बाबतींत राजाला योग्य सल्ला हा देत असे. परराष्ट्रांतील बातमी काढण्याचें व परराष्ट्रांच्या वकिलांशीं बोलणें वगैरे करण्याचें काम याचें असे. परराजांकडून येणारे खलिते व जासूद व त्यांस सरकारांतून जाणारे खलिते व जासूद यांची व्यवस्था लावण्याचें काम याजकडे असे.

(७) न्यायशास्त्री किंवा पंडितराव, ह्यानें राजास प्रसंगोपात्त शास्त्रार्थ सांगावे, जातींजातींचे वखेडे निवडावे आणि देवस्थानें व सत्पुरुष यांस दिलेल्या नेमणुकांची व्यवस्था पाहावी. त्याचप्रमाणें सरकारांतून होणारे धर्मादाय व धर्मविधि यांची व्यवस्था यानें पाहावी. फौजदारी खटल्यांत प्रजेस धर्मशास्त्रानुसार न्याय मिळतो कीं कसें हें पाहावें, आणि कोणी धर्मबाह्य आचरण केलें किंवा कांहीं अत्याचार केला तर त्यास शासन करावें व प्रायश्चित सांगावें.

(८) न्यायाधीश, याच्याकडे हरएक मुलखी व दिवाणी खटल्यासंबंधानें लोकांस योग्य न्याय मिळत आहे कीं कसें तें पाहण्याचें काम असे. पंचांच्या किंवा मुलखी अधिकाऱ्यांच्या हातून मिळालेला न्याय कोणास बरोबर न वाटल्यास त्यानें हुजुरास अर्ज करावा, व त्याचा निकाल ह्या प्रधानानें पुरावा पाहून द्यावा, असें असे. जमिनीचे हक्क, ग्रामाध्यक्षत्वाचे हक्क इत्यादिकांसंबंधाचे निकाल ह्या प्रधानाच्या सहीनें जाहीर होत.

ही अशी स्वराज्यांतील सर्व खात्यांची व्यवस्था निरनिराळ्या प्रधानांकडे सोंपविली असे.[1] त्यामुळें जो तो आपआपलें काम नीट हुशारीनें करण्यास झटत असे. एकादें तसेंच बिकट प्रकरण असलें तर त्याची सुनावणी ह्या प्रधानांनीं महाराजांपाशीं पहिल्यानें एकांतीं करावी. त्या प्रकरणाचा ज्या अधिकाऱ्याशीं संबंध असे त्यासहि हुजूर बोलवावें. ह्याप्रमाणें एकांतीं खलबत झाल्यावर इष्ट दिसल्यास त्याचा खल पुनः प्रधानमंडळांत व्हावा. ज्यांत सर्व राज्याचा संबंध असे अशा बाबींची वाटाघाट प्रधानमंडळांत होऊन त्यांची शहानिशा सर्वानुमतें

१ ह्या प्रधानांचीं वार्षिक वेतनें येणेंप्रमाणें होतीं: मुख्य प्रधान, पंत अमात्य आणि पंत सचिव यास प्रत्येकीं पंधरा हजार होन, आणि मंत्री, सुमंत, सेनापति, न्यायाधीश व पंडितराव यांस प्रत्येकीं दहा हजार होन देत असत.

होत असे. असा त्यांच्यावर विश्वास टाकिल्यामुळें व त्यांच्या मसलतीस योग्य मान दिल्यामुळें जो तो आपआपलें कर्तव्य हुशारीनें व दक्षतेनें करण्यास झटून स्वराज्याचें व छत्रपतींचें मनापासून हित व उत्कर्ष इच्छीत असे.

ह्या प्रधानमंडळापैकीं सेनापतीखेरीज इतर सारे ब्राह्मण असत; आणि पंडितराव व न्यायाधीश ह्या प्रधानद्वयाखेरीज बाकीच्यांस लष्करी नोकरींतहि निष्णात असावें लागे. त्या धामधुमीच्या काळांत सततसंगरावस्था असल्यामुळें सर्वांसच युद्धकलानिपुण असणें प्राप्त असे. प्रसंग येईल त्याप्रमाणें ह्या सरदारांस तलवार बांधून युद्धास जावें लागे. राजाकडून जाणाऱ्या प्रत्येक खलित्यावर, आज्ञापत्रावर व तहनाम्यावर मह राज व मुख्य प्रधान यांचे शिक्केमोर्तब होऊन आणखी चार प्रधानांच्या सह्या व्हाव्या असें असे. हा मान सेनापति, पंडितराव व न्यायाधीश यांखेरीज बाकीच्या प्रधानांस असे. ह्या सर्व प्रधानांस एकएक मुतालिक दिलेला असे. प्रधान स्वारीवर गेले म्हणजे त्यांच्या मागें त्यांच्या सगळ्या कामाची व्यवस्था ह्या मुतालिकांनीं प्रमुखपणें पाहावी असें असे. त्यांच्या धन्यांचे शिक्केमोर्तब त्यांच्या हातीं असत. परंतु एकादें तसेंच महत्त्वाचें काम असलें तर त्याचा निकाल त्यांनीं आपल्या वरिष्ठांच्या अनुमतावांचून लावूं नये असें असे. ह्या मुतालिकांच्या हाताखालीं दुसरे सात कामदार असत. त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें: (१) मुजुमदार, ह्याच्यापाशीं जमाखर्चाचें काम असे; (२) फडनीस, हा मुजुमदाराचा दुय्यम असे; (३) सबनीस किंवा दफ्तरदार, ह्याजपाशीं दफ्तर ठेवण्याचें काम असे; (४) चिटणीस, ह्याच्यापाशीं सर्व पत्रव्यवहाराचें काम असे; (५) कारखाननीस, ह्याच्यापाशीं सगळ्या कोठीची व दाण्यागल्ल्याची व्यवस्था पाहण्याचें काम असे; (६) जामदार, याजकडे नगदी खेरीज करून एकंदर चीजवस्तीचा संग्रह करण्याचें काम असे; आणि (७) पोतनीस, याच्या ताब्यांत सर्व रोकड असे. ह्या सर्व कामदारांच्या हाताखालीं अर्थात् कामाच्या मानानें कमीजास्त कारकून असत. खुद्द खाशांच्या तैनातीस एक चिटणीस, एक फडनीस, एक पारसनीस व एक पोतनीस असे असत. चिटणीस बाळाजी आबाजी हा विश्वासू प्रभु गृहस्थ होता हें मागें सांगितलेंच आहे. फडणीस बाळकृष्णपंत हणुमंते हा होता. हा शहाजीराजांचा मुख्य कारभारी जो हणुमंते त्याचा निकट संबंधी होता. पारसनीस कोण होता हें कळत नाहीं. तरी हा पारशी भाषेंतील पत्रें व खलिते वाचून त्यांचा अर्थ सांगण्या-

करितां व कोणांस त्या भाषेंत पत्रें वगैरे पाठविणें झाल्यास तीं लिहिण्याकरितां नेमिला होता. त्यांचा पोतनीस श्रीगोंद्याचा शेशावा नाईक पुंडे याचा नातू होता. मालोजी राजांनीं बारुळांत मिळालेलें द्रव्य ह्या शेशावा नाइकाच्या घरीं ठेविलें तेव्हां त्यानें त्यांजपासून असें वचन घेतलें होतें कीं, ‘ आह्मांस राज्यप्राप्ति झाली असतां आह्मीं तुह्मांला पोतनीस करूं.’ ह्या वचनाची पूर्तता महाराजांनीं त्याच्या नातवास आपली पोतनिशी देऊन केली.

ही अशी स्वराज्यांतील एकंदर खात्यांची व्यवस्था निरनिराळ्या प्रधानांच्या हातीं देऊन आपल्या खासगत दौलतीची व्यवस्था नीट लागावी ह्मणून महाराजांनीं द्वादश कोश (बारा महाल) व अष्टादश शाला (अठरा कारखाने) स्थापिल्या. द्वादश कोशांचीं नांवें येणेंप्रमाणें होतीं:–अंतःपुर (दरुनी महाल), द्रव्यभांडार (महाल पोतें), धान्यागार (महाल कोठी), अश्वधन (महाल पागा), गोधन (महाल थटी), आरामक्षेत्रें (महाल शेरीबाग), महाल टंकशाला, महाल शिबिकादियानें, महाल इमारत, महाल सौदागिरी, महाल छबिना, आणि वसनागार (जामदारखाना). अष्टादश शालांचीं नांवें येणेंप्रमाणें होतीं: गजशाला (पीलखाना), मल्लशाला (तालीमखाना), धान्यसंग्रह (आंबारखाना), भेरिदुंदुभि (नगारखाना), यंत्रशाला (तोफखाना), वैद्यशाला (शरबतखाना), पानीयशाला (आबदारखाना), उष्ट्रशाला (शुतरखाना), शिबिरशाला (फरासखाना), खटकशाला (शिकारखाना), रत्नशाला (जवाहीरखाना), पाकशाला (मुदपाकखाना), शस्त्रशाला (शिलेखाना), तांबूलशाला (शराफखाना), रथशाला (गाडीखाना), लेखनशाला (दफ्तरखाना), नाटकशाला (नटखाना) आणि जिनसखाना. ह्या सर्व कोशांवर व शालांवर दरोगे, कारकून, हवालदार इत्यादिकांची यथायोग्य नेमणूक केलेली असे.

ही जशी आपली खासगी संबंधाची व्यवस्था महाराजांनीं लाविली असे तशीच जिजाबाई मातुश्रींच्या संबंधाची व्यवस्था त्यांनीं नीट लावून दिली होती. तिच्या सेवेस हुशार माणूस व बायका ठेवून दिल्या होत्या. तिच्या चौकीस शिपाई, प्यादे व बायका नेमिल्या होत्या. पुजारी, पुराणिक वगैरे ब्राह्मण तिच्यासाठीं निराळे नेमून दिले असून त्यांनीं देवपूजा, पुराणपठन, अनुष्ठानें वगैरे करावीं असें असे. तिच्या दानधर्मास पुष्कळ तनखा लावून दिला होता. एक दिवाण,

एक चिटणीस, एक फडणीस व एक पोतनीस असे कामगार व इतर कारकून-मंडळी तिच्या एकंदर व्यवहाराची व्यवस्था लावण्यासाठीं नेमिली होती. तिला कोणत्याहि गोष्टीची उणीव वाटूं नये व तिच्या सुखासमाधानांत यत्किंचित्‌हि अंतर पडूं नये ह्याविषयीं महाराज मनःपूर्वक जपत.

येथें कथानुषंगानें महाराजांच्या दरबाराच्या रचनेची थोडीशी माहिती देणें इष्ट दिसतें. दरबारांत मध्यभागीं मांडलेल्या सिंहासनावर छत्रपति शिवराय अधिष्ठित झाले ह्मणजे त्यांच्या मागें हुजरे, मोर्चेलें, चामरें, पंखे, पानदानें इत्यादि घेऊन उभे राहत असत. सिंहासनाच्या पार्श्वभागीं अत्यंत विश्वासू असे कित्येक आप्तजन उभे राहत. सिंहासनाजवळ खालीं उजव्या रांगेंत मुख्य प्रधान, पंत अमात्य, पंत सचीव, मंत्री, चिटणीस व परराज्यांतील वकील अनुक्रमानें बसत असत; आणि डाव्या रांगेंत सेनापति, सुमंत, न्यायाधीश, पंडितराव, फडणीस, सेनाधिकारी सरदार व नामांकित शूर पुरुष बसत असत. प्रधान-मंडळाचे मुतालिक व कारकून आपआपल्या मालकांच्या मागें बसत; आणि महाराजांच्या द्वादशकोशांचे व अष्टादश कारखान्यांचे अधिकारी सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूंस मागें उभे असत. इतर कारभारी, तालुकदार, मामलतदार, किल्लेदार वगैरे कामदारांच्या जागा दरबारांत ठरलेल्या असत. दरबारांत राजदर्शनास कोणाला जावयाचें असल्यास त्याची वर्दी आंत पोंचवून त्यास त्याच्या योग्यतेप्रमाणें बसविण्याचें काम दोन चोपदार दरबाराच्या द्वाराशीं उभे राहून करीत.

आतां त्यांनीं आपल्या लष्कराची व्यवस्था कशी केली होती तें पाहूं. पायदळांत मुख्य दोन प्रकारचे लोक असत—एक घाटमाथ्यावरचे मावळे आणि दुसरे घाटाखालील कोंकणांतले हेटकरी. मावळे तरवारबहादर असत व हेटकरी अचूक नेम मारण्यांत कुशल असत. प्रत्येकापाशीं ढालतलवार व बंदूक हीं शस्त्रें असत. हीं हत्यारें त्यांनीं स्वतांचीं आणावीं असा बहुतेक नियम असे. त्यांस लागणारा दारूगोळा मात्र सरकारांतून मिळत असे. त्यांचा पोषाख मुख्यतः ह्मटला ह्मणजे मांडचोळणा असुन कंबरेला कांचा कसलेला असे, व त्यावरून एक उपरणें गुंडाळलेलें असे; कित्येकांच्या अंगांत रूदार अंगरखा असे; व डोकीस पागोटें असे. हे मावळे व हेटकरी सर्वदा डोंगराळ प्रदेशांत राहणारे असल्याकारणानें अवघड डोंगरांवर व कड्यांवर चढण्यांत ते अत्यंत कुशल

असत. असे चपळ लोक इतर कोणत्याहि प्रांतांत किंवा देशांत आढळणें नाहीं असें ह्मटल्यास अत्युक्ति होणार नाहीं.

पायदळांत दहा माणसांचा एक दाहिजा केलेला असे. त्यांत नऊ पाईक किंवा शिपाई व एक नाईक असे असत. अशा पांच दाहिज्यांवर किंवा नायकांवर एक हवालदार असे. दोन हवालदारांवर एक जुमलेदार असे. दहा जुमलेदारांवर एक हजारी असे[1]. ह्याशिवाय कांहीं पांचहजारी[2] सरदार असत. हे सगळे हजारी व पांचहजारी सरदार सरनोबताच्या हुकमांत असत. पायदळांतील कांहीं शिपायांच्या हातीं तिरकमठे, पट्टे, इटे, बरच्या व सांग असत व कांहीं खासबारदार असत. ह्याप्रमाणें जो ज्या शस्त्राच्या कारवींत कुशल असे त्यानें तें शस्त्र वागवावें असा नियम असे. हीं हत्यारें त्यांनीं आपल्या खर्चानें घ्यावीं असें असे; दारूगोळा मात्र त्यांना सरकारांतून पुरवीत असत. शिपायांस व नायकांस दरमहा एक, दोन किंवा तीन होन पगार असे. जुमलेदारास वर्षाची शंभर होन तैनात असे, हजारी सरदारास पांचशें होन तैनात असे, आणि पांचहजारीस सालीना अडीच हजार होन तैनात असून त्याला सरकारांतून पालखी, अबदागीर वगैरे नेमणूक असे.

घोडदळांत दोन प्रकारचे लोक असत-एक बारगीर व दुसरे शिलेदार. बारगिरांच्या घोडदळास पागा अशी संज्ञा असे. पागेंतील सगळीं घोडीं सरकारी असत, व त्यांची निगा सरकारामार्फत होत असे. शिलेदारांच्या घोडदळांतील घोडीं प्रत्येक शिलेदारानें आपआपलीं आणावीं व त्यांची जोपासना ज्याची त्यानें करावी असें असे. त्याबद्दल त्यास सरकारांतून जादा तैनात मिळत असे. हें शिलेदारांचें घोडदळ ठेवण्याची पद्धत यवनी पादशाहतींतील होती. हीं महाराजांस फारशी आवडत नसे. कारण अशानें घोडीं राहावीं तशीं हुशार राहत नसत, व कोणी शिलेदार चाकरीस कंटाळला असतां तो आपल्या घोड्यासकट निघून जाण्याचा संभव असे. यास्तव ह्या शिलेदारांची संख्या कमी करण्याचें धोरण महाराजांचें नेहमीं असे. अशी शिलेदारी करून उदरनिर्वाह

१ चिटणीस ह्मणतो कीं, मावळ्यांच्या पायदळांत पांच हवालदारांवर एक जुमलेदार असे, व पांच जुमलेदारांवर एक हजारी सरदार असे.

२ महाराजांच्या लष्करांत पांचहजारी कोणी नसून सात हजारी मात्र असत, असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे.

करणाऱ्या लोकांचीच संख्या त्या काळीं पुष्कळ असल्याकारणानें महाराजांस त्यांला ह्या अटीवर नोकरीस ठेवणें प्राप्त असे. कोणी शिलेदार आपलीं घोडीं सरकारास देण्यास राजी झाले असतां त्यांच्या योग्य किंमती ठरवून त्या त्यांस देऊन तीं घोडीं पागेस लावीत व अशा शिलेदारांस खासपागेंत नोकरीस ठेवीत. सरकारी घोड्यांच्या मागल्या चौकांवर ओळखीसाठीं शिक्के मारीत असत. घोडेस्वारांच्या पायांत तंग तुमान असून अंगांत रूदार अंगरखा असे; कंबरेस शेला गुंडाळलेला असे; व डोकीस पागोटें असून तें दौडीच्या कामांत पडूं नये ह्मणून त्याचा एक लफा हनवटीखालून घेतलेला असे. तरवार कंबरेच्या शेल्यांत अडकवलेली असे; व पाठीस ढाल लटकावलेली असे. सर्वांच्या हातांत भाले असत व कांहींकांच्या हातांत बंदुका असत. हीं सगळीं शस्त्रें ज्यांचीं त्यांनीं आणावीं असा बहुतेक नियम असे. बारगिरांस दारूगोळा सरकारांतून मिळत असे, व शिलेदारांनीं तो आपल्या पदरचा आणावा असें असे.

पंचवीस बारगीर किंवा शिलेदार यांजवर एक हवालदार असे. पांच हवालदारांवर एक जुमलेदार असे. पांच जुमलेदारांवर एक सुभेदार असे[1]. अशा दहा सुभेदारांवर एक पांचहजारी असे. हे सगळे सुभेदार व पांचहजारी सरनोबताच्या हुकुमांत असत घोडदळाचा सरनोबत अर्थात् निराळा असे. पंचवीस घोड्यांस एक पखाली व एक नालबंद असे. हवालदारानें आपल्या ताब्यांतील घोड्यांस दाणावैरण वगैरे नीट मिळून त्यांची चाकरीचुकरी बरोबर होते किंवा कसें तें पाहावें, व त्यांच्या सामानासुमानाचा बंदोबस्त ठेवावा असें असे. घोडदळांतील प्रत्येक बारगिरास त्याच्या दर्जाप्रमाणें दोनपासून पांच होनपर्यंत पगार असे. शिलेदारास सहापासून बारा होनपर्यंत पगार असे. जुमलेदारास वीस होन पगार असे[2]. सुभेदारास वर्षाची एक हजार होन तैनात असे व त्याला पालखीबद्दल नेमणूक असे. पांचहजारीस वर्षाची दोन हजार होन तैनात असून पालखी आणि अबदागिरी यांची नेमणूक असे. शिलेदारांचे सुभेदार अर्थात् निराळे असून ते सगळे सरनोबताच्या हुकमांत असत. प्रत्येक सुभेदार, पांचहजारी व सरनोबत यांच्यापाशीं जासूद व हरकारे असत.

---

१ कित्येकांच्या मतें दहा जुमल्यांस एकहजारी असे, व अशा पांच हजारांवर एक पांचहजारी असे.

२ समासद ह्मणतो कीं, जुमलेदारास पांचशें होन तैनात व पालखी यांची नेमणूक असे.

ह्या लष्कराशिवाय आणखी महाराजांनीं आपल्या स्वारीबरोबर जिलबीचे पांच हजार लोक ठेविले असत. हे असे निराळे नेमण्याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, महाराज यवनपादशाहांचे दावेदार असल्यामुळें त्यांच्यावर केव्हां काय प्रसंग येईल याचा नेम नसे. यास्तव खाशांच्या रक्षणासाठीं नेहमीं जय्यत असे लोक ठेवणें इष्ट असे. महाराजांनीं मावळ्यांची पाहणी करून त्यांचीं निवडक पथकें केलीं. त्यांचे तीस, चाळीस, साठ, शंभर असे जथे करून त्यांजवर चांगले शूर, मर्द व इमानी सरदार नेमिले. ह्या जिलबीच्या पायदळास सरकारांतून उंची पोषाख मिळत. ते त्यांनीं स्वारीच्या वेळेस घालावे असें असे. त्यांच्या डोकीस मंदील, अंगांत घालावयास सकलादी अंगरखे, व अंगावर घ्यावयास ताडपदरी किंवा पैठणी पासोडे दिलेले असत. कोणांस सोन्याचीं कडीं, कोणांस रुप्याच्या मोहनमाला, कोणांस कंठ्या असे अलंकार घालावयास दिले असत. त्यांच्या हत्यारांस कट, अबनाल, तहनाल वगैरे सोन्याचे करून दिले असत. ह्या हुजूरपायदळाप्रमाणेंच हुजूरपागाहि केली होती. तींत पांच हजार घोडीं असत. त्यांचें जीनसामान सोन्यारुप्याचें असे; व त्यावरील करोल किंवा स्वार चांगले हुशार व शूर बारगीर पाहून ठेविले असत. ह्याशिवाय आणखी दोनशें उमदीं घोडीं खाशांसाठीं ह्मणून निराळीं ठेविलीं असत. ह्या घोड्यांवरील जीनसामान फारच उंची असे. खाशांची स्वारी निघाली ह्मणजे ह्या उभय प्रकारच्या हुजूरसेनेंतील लोकांनीं ठरलेल्या पद्धतीनें मागें, पुढें व दोन्ही बाजूंस अंतराअंतरानें चालावें असें असे.

घोडदळांतील व पायदळांतील प्रत्येक माणूस महाराज स्वतः पाहून पारखून ठेवीत. लष्करांत नवीन नोकरीस लागणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यानें जुन्या शिपायाची खात्री द्यावी लागत असे. अशा खात्री देणाऱ्या शिपायाकडून जामीनपत्र लिहून घेत असत. जुमलेदार, सुभेदार, हजारी व पांचहजारी सरदार नेमावयाचे ते चांगले शूर, मर्द, कुलीन व युद्धाच्या कामांत पुरे कसलेले मराठे पाहून नेमीत असत. प्रत्येक सुभेदाराच्या व हजारी सरदाराच्या हाताखालीं एक ब्राह्मण सबनीस व प्रभु कारखाननीस किंवा ब्राह्मण मुजुमदार व प्रभु जाबनीस असे हुद्देदार दिले असत. त्याप्रमाणेंच पांचहजारी सरदारांस एक दिवाण, एक सबनीस व एक कारखाननीस असे हुद्देदार दिले असत. ह्या हुद्देदारांच्या हाताखालीं कमीजास्त कारकून असत. ह्यांशिवाय आणखी लागतील तेवढे

कारकून हे सरदार आपल्या खर्चानें ठेवीत. सुभेदारांस व हजारी सरदारांस अशी सक्त ताकीद असे कीं, त्यांनीं आपल्या हाताखालच्या लोकांस वेतनें वगैरे वेळच्यावेळीं मिळतात कीं कसें तें पाहावें.

आतां स्वराज्यांतील किल्ल्यांचा बंदोबस्त कसा केला होता तें पाहूं. महाराजांच्या ताब्यांत सुमारें २८०किल्ले होते असें बखरकारांनीं दिलेल्या याद्यांवरून दिसून येतें. ह्या किल्ल्यांचें व विशेषतः डोंगरी किल्ले ज्यांना गड ह्मणत त्यांचें महत्त्व महाराजांस मोठें वाटे. कारण काबीज केलेल्या प्रांताचें रक्षण यथास्थित व्हावयास ह्या किल्ल्यांची आवश्यकता त्या धामधुमीच्या काळांत अतिशयित होती. कसाहि मोठा शत्रु आला तरी त्यास न जुमानतां ह्या किल्ल्याच्या आश्रयानें त्याच्याशीं महिन्यांचे महिने व वर्षांचीं वर्षें लढत राहण्याचें सामर्थ्य येत असे. कारण किल्ले बहुशः अवघड डोंगरांवर बांधले असून त्यांवर जावयास एकादी दुसरी वाट असे; आणि बाकीचे चढाव सोपे असल्यास ते सगळे सुरुंग वगैरे लावून तासून काढून उभ्या सुळासारखे केले असल्यामुळें ते निखालस बेलाग असत. गलीम जवळ आला असतां वाट बंद केली ह्मणजे किल्ल्यावर फार थोडे लोक असले तरी त्याचें कांहींएक चालत नसे, आणि प्रत्येक किल्ल्यावर दाणागोटा, दारूगोळा व इतर निर्वाहाच्या व उपयोगाच्या वस्तु यांचा सांठा नेहमीं भरपूर असे. शत्रूवर मैदानप्रदेशांत हल्ला करून तो जेरीस न येई तर त्याच्या हातांतून निसटून ह्या किल्ल्यांत सुरक्षित येऊन राहण्याची उत्तम सोय असे. ह्या किल्ल्यांच्या आसपास असलेल्या प्रांतांवर शत्रूचा अंमल कदापि बसण्याचा संभव नसे. कारण त्याच्यावर वाटेल त्या रीतीनें हल्ले करून त्याचा तेथून उठावा करण्यास ह्या किल्ल्यांच्या आश्रयानें चांगलें साधत असे. इतकेंच नव्हे तर थोड्या लोकांच्या साहाय्यानें शत्रूच्या मोठमोठ्या सैन्यांशीं टक्कर देण्याचें सामर्थ्य ह्या किल्ल्यांच्या योगानें चांगलें येत असे. सारांश हे किल्ले स्वराज्याचे केवळ जीवप्राण आहेत असें महाराजांस वाटणें साहजिक असे. ह्मणूनच ह्या किल्ल्यांची डागडुजी करण्यास व नवे किल्ले योग्य जागीं बांधण्यास कितीहि पैका लागला तरी तो खर्चण्यास महाराज सर्वदां तत्पर असत. पदरच्या कित्येक लोकांनीं एकदां महाराजांस असा अर्ज केला कीं, किल्ले बहुत झाले; त्यांच्यामागें पैका विनाकारण खर्च होत आहे. त्यांस त्यांनीं असा जबाब दिला कीं, जसा

---

१ पुढें एकतिसाव्या भागांत ही यादी दिलली आहे.

कुळंबी शेतास माळा घालून तें राखतो तसे किल्ले राज्याच्या रक्षणासाठीं आहेत. तारवांस खिळे मारून बळकट करितात तशी राज्यास बळकटी किल्ल्यांची आहे. किल्ल्यांच्या योगानें औरंगशहासारख्याची उमर गुजरून जाईल. आह्मांला धर्मसंस्थापना व राज्यस्थापना क णें आहे. सर्वांस अन्नास लावून त्यांचा बचाव करावयाचा आहे. दिल्लीचा बादशहा आमच्या स्वराज्याचा नाश कराव ास टपला आहे. त्याची स्वारी आमच्यावर झाली तर त्याला जुनेनवे तीनशेंसाठ किल्ले आहेत. एकएक ि ल्ला तो वर्ष वर्ष लढला तरी त्यास ३६ ० वर्षें लागतील. हें असें किल्ल्यांचें महत्त्व त्यांस वाटत असल्याकारणानें त्यांनीं त्यांची व्यवस्था फार बारकाईनें लावून दिली होती.

प्रत्येक किल्यावर चांगला इतबारी, घरंदाज कुलीन, मर्द व शहाणा असा मराठा पाहून त्यास हवालदार नेमीत. त्याच्या हाताखालीं एक सरनोबत, एक किंवा अनेक तटसरनोबत[1] असे अंमलदार चांगले हु ार मराठे प ाहून ठेवीत. त्यांशिवाय आणखी एक सुभेदार, एक सबनीस, एक फडणीस व एक कारखाननीस असे हुद्देदार असत. सुभेदार, फडणीस व सबनीस हे बहुतकरून जातीचे ब्राह्मण असत, व कारखाननीस जातीचा प्रभु असे. हे सगळे कामगार चांगले विश्वासू, शहाणे व स्वामिसेवातत्पर असे पाहून ठेवीत. त्यांची खात्री हुजूरच्या कारभाऱ्यांनीं किंवा कोणीं मोठ्या दर्ज्याच्या सरदारानें द्यावी लागत असे. हवालदाराकडे किल्ल्याचा एकंदर कारभार असे. त्याच्या हुकमांत इतर हुद्देदारांनीं वागावें असें असे. किल्ल्याच्या दरवाजांच्या चाव्या त्याच्यापाशीं असत. किल्ल्यास लागणारें सामानसुमान, दारूगोळा व दाणागल्ला हीं त्याच्या विद्यमानें आणीत. शिक्कामोर्तब त्याच्या नांवें असे. किल्ल्यावर ठेवलेल्या लष्कराचा एकंदर बंदोबस्त त्याच्याकडे असे. रोखापत्र करणें, सरकारी खलिते येणें ते सगळे त्याच्या नांवें होत. सुभेदाराकडे मुलखी कारभार असे. आसपासच्या गांवांच्या वसुलाची व्यवस्था त्याजकडे असे. हा सगळा कारभार त्यानें हवालदाराच्या अनुमतें करावा असें असे. सबनिसाकडे किल्ल्यासंबंधाचें लिहिणें करण्याचें काम असे. किल्ल्यावरील लोकांची हजिरी व चौकशी त्यानें करावी असें असे. कारखाननिसाकडे कोठीची व दारूगोळ्याची व्यवस्था असे. त्यांचा सगळा

---

१ पुरंदर, सिंहगड, प्रतापगड वगैरे कांहीं किल्ल्यांच्या प्रत्येक बाजूला एकएक तट सरनोबत नेमिला असून त्याला तट वांटून दिलेला असे.

हिशोब तो ठेवी. लोकांस रोजमुरा त्यानें वांटावा व किल्ल्याच्या इमारतींची देखरेख व दुरुस्ती ठेवावी असें असे. ह्याप्रमाणें प्रत्येक किल्यासंबंधाचीं कामें निरनिराळ्या मुख्य जातींच्या हातीं ठेविल्यामुळें दगाफटका होण्याची फारशी भीति नसे. किल्ल्यावर लष्कर ठेवावयाचें तें त्याचें महत्त्व पाहून कमीजास्त ठेवीत. या शिवाय आणखी त्यांवर कायमची वस्ती असे. ह्याप्रमाणें एक किल्ला ह्मणजे एक लहानसा स्वतंत्र राज्यविभाग मानीत. किल्ल्यांतील फौज बाहेर लढाईवर गेली ह्मणजे सुभेदार व कारखाननीस हे किल्ल्याची डागडुजी करून त्यावर सामानासुमानाचा व पैशाचा पुरवठा करण्यांत गुंतले असत. कारण बाहेरील फौजेस सामानसुमान पुरविण्याची पाळी कोणत्या किल्ल्यास केव्हां येईल याचा नेम नसे. एकंदरींत पाहतां किल्ल्याच्या व्यवस्थेसंबंधाचे सगळे नियम अगदीं बारकाईनें ठरविले असून प्रत्येक कामदारानें ते पाळण्याविषयीं त्यांची अगदीं कडक शिस्त असे. किल्यांच्या बंदोबस्ताकडे त्यांचा खर्च फारच काटकसरीचा असे. प्रत्येक किल्ल्याच्या मगदुराप्रमाणें त्यांत अन्नादि सामुग्री, दारूगोळा वगैरेंची तरतूद नीट आहे कीं कसें त्याची तपासणी ते वेळोवेळां करवीत.

हा झाला किल्ल्यांवरील बंदोबस्त. आतां किल्ल्यांच्या तटांखालील डोंगरांचा व त्यांच्या पायथ्यांचा बंदोबस्त कसा काय ठेविला असे तें पाहूं तटांखालीं किल्ल्यांच्या माचीमाचींला मेटें असत, तीं राखण्यासाठीं जागोजाग मेठकरी ठेविले असत. त्यांनीं आपआपल्या चौक्यांवर रात्रंदिवस राहून आसपास शत्रूची कांहीं हालचाल होत असल्यास तिच्यावर नजर ठेवावी, व तेथलें रान राखावें असें असे. किल्ल्यांच्या पायथ्यांशीं वाटांवर नाक्यानाक्यांनीं रामोशी, परवारी, महार, मांग बेरड वगैरे लोकांच्या चौक्या असत. त्यांनीं हरएक प्रकारची बातमी ठेवून कांहीं कमीजास्त असल्यास त्याची वर्दी तत्काळ किल्लेदारास द्यावी व त्यास सावध करावें, किल्ल्यासंबंधानें कोणी भेद काढावयास आलें असतां त्यास भलतेंच कांहीं तरी सांगून चकवावें, व शत्रूचे लोक किल्ल्याच्या आसपास घिरट्या घालूं लागले असतां ते थोडे असल्यास त्यांच्यावर अकस्मात् घाले घालून त्यांस कापून काढावें.

संध्याकाळ झाला ह्मणजे किल्ल्याचा दरवाजा बंद करून त्यास कुलूप लावावें, हवालदारानें जातीनें येऊन तें ओढून पाहावें, व किल्ल्या घेऊन जाऊन आपल्या उशास ठेवाव्या. किल्ल्यावरील अंमलदारांनीं रात्रीची सर्व किल्ल्यासभोंवतीं

पाळीपाळीनें गस्त घालावी. जागोजाग पाहारे बरोबर आहेत कीं कसें तें हवालदारानें रात्रीस एकदोन वेळां स्वतः येऊन पाहावें. सरनोबतानें गस्तीच्या लोकांची देखरेख ठेवावी. किल्ल्याच्या दोनचार नाजूक जागीं ठेवलेल्या रखवालदारांची चौकशी तटसरनोबतानें करावी. हवालदारानें रात्रंदिवस सदरेस हत्यारबंद लोकांसह जागरूक राहावें. विशेषतः रात्रीच्या वेळीं बिलकुल गाफील राहूं नये. ह्या सगळ्या हुद्देदारांच्या व अंमलदारांच्या वागणुकीचे जाबतेकानू करून ठेविले असत. त्यांबरहुकूम सर्वांनीं वागण्यांत बिलकुल कसूर करूं नये असें असे. एकमेकांनीं एकमेकांच्या कामांत सहसा हात घालूं नये. ज्यास जीं कामें नेमून दिलीं असत तीं त्यानें दक्षतेनें व हुशारीनें करावीं असें असे. कोणीं कांहीं बाचाबाची केल्यास किंवा आपल्या कामांत ढिलाई केल्यास त्याला मोठें शासन होत असे.

किल्ल्यावरील लोकांस अडिस्री, नगदी वगैरे वेतन वेळच्या वेळीं पावतें व्हावें, त्यांची नाराजी कोणत्याहि कारणानें होऊं नये, असा सक्त बंदोबस्त ठेविला असे. किल्ल्यावर दाणागल्ला, लांकूडफांटें, दारूगोळा, कुटलेला चुना वगैरे नेहमीं लागणाऱ्या जिनसांची बेगमी दोनचार वर्षें पुरे इतकी करून ठेवीत. अमक्या किल्ल्यास अमकें सामान पोंचावें असे धारे बांधून दिले असत. किल्ल्यांचे चढाव जेथें सोपे होते तेथें ते तासून, सुरुंग लावून व इमारती करून बेलाग करविले असत. ह्या संबंधाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात ती अशीः–आपलें राजधानीचें स्थान सुरक्षित असावें, व त्यावर शत्रूचा गिल्ला सहसा होऊं नये, यासाठीं महाराजांनीं रायगड किल्ल्याची चांगली मजबुदी करून तें ठिकाण आपली राजधानी केलें. हा किल्ला सर्व बाजूंनीं बेलाग करून त्यावर जावयास एकच वाट ठेविली आणि असें जाहीर केलें कीं, ह्या वाटेखेरीज दुसऱ्या वाटेनें जो कोणी किल्ल्यावर चढून जाऊन तेथें निशाण लावील त्यास शंभर होन व एक सोन्याचें कडें बक्षीस देण्यांत येईल. ह्या जाहिरातीवरून एका धेडानें किल्ल्यावर एका अति कठिण वाटेनें चढून जाऊन निशाण लाविलें, त्यावरून त्यास ठरलेलें बक्षीस दिलें,पण त्याचे पाय तोडले; आणि ती वाट साफ बुजवून टाकली. आतां ह्या हवालदार, सुभेदार, तटसरनोबत वगैरे कामगारांस तैनाती काय असत हें कळत नाहीं. हवालदारास पालखी व दिवटी यांची नेमणूक असे. किल्ल्यांवर लष्कर असे त्यास इतर लष्कराप्रमाणेंच वेतनें मिळत असत. प्रत्येक किल्ल्याच्या रक्षणासाठीं लष्कराशिवाय आणखी जे कांहीं मेठकरी, रामोशी,

परवारी, महार, मांग, बेरड वगैरे लोक ठेविले असत त्यांस नियमित वेतनें करून दिलेलीं नसत, तर किल्ल्याच्या आसपासच्या जमिनी त्यांस लावून दिल्या होत्या. त्यांची नांगरणी पेरणी करून त्यांनीं उदरनिर्वाह करावा व त्याच जागीं घरेंदारें करून राहावें असें असे. ह्या अशा सर्व लोकांस गडकरी अशी संज्ञा असे. ह्या शहाणपणाच्या व्यवस्थेमुळें ह्या गडकऱ्यांस असें वाटे कीं, ह्या गडाचें आपण मोठ्या इमानानें रक्षण केलें पाहिजे, कारण ही आपली दूध पाजणारी आई आहे; ती शत्रूच्या हातीं गेली असतां आपल्या उत्पन्नावर गदा येऊन आपला नाश होईल. अशा समजुतीमुळें प्रत्येक गडावर पुष्कळ इमानी व शूर पुरुषांची वाढ होत गेली. जुन्या कसलेल्या वृद्ध शिपायांच्या चाकरीबद्दल त्यांस योग्य पारितोषिक द्यावयाचें ह्मटलें ह्मणजे त्यांस गडांवरील अंमलदारी द्यावी असा महाराजांचा परिपाठ असे.

प्रत्येक किल्ला आसपासच्या तालुक्याच्या निसबतीत लावून दिला असून त्यावर सामानासुमानाची भरती करण्याचें काम तालुकदारानें किंवा मामलतदारानें सुभेदाराच्या सल्ल्यानें करावें असें असे. किल्ल्यावरील लोकांपैकीं कोणाची तगिरी, बहाली किंवा गयाळी करणें ती हुजूरच्या आज्ञापत्रानें करीत. त्याचा इतला दुसऱ्या कोणाकडेहि नसे.

आतां तोफखान्याची व्यवस्था कशी केली होती तें पाहूं. ह्याच्या बंदोबस्ताकडे योग्य कामगार नेमिले असत. त्यांच्या नांवांचा किंवा दर्जांचा उल्लेख कोठेंहि आढळत नाहीं. निरनिराळ्या किल्ल्यांवर योग्य जागीं तोफा लावून ठेविल्या असत. लष्कराबरोबर जाणाऱ्या तोफांसाठीं मोठमोठे गाडे तयार करविले असत. त्याप्रमाणेंच दारूगोळ्यासाठीं छकडे तयार करविले असत. हे गाडे व छकडे ओढण्यास लागणारे बैल पाळलेले असत. प्रसंगीं अडचण पडूं नये ह्मणून प्रत्येक गाड्यास बैलांच्या दुहेरी जोड्या लष्कराबरोबर चालवीत. सुतार, लोहार, चांभार, रस्सीददार, तलफदार, गोलंदाज वगैरे कामकऱ्यांचा भरणा चांगला केला असे. कांहीं फारच जड तोफा असत त्या ओढण्याकडे हत्तींची योजना करीत. प्रत्येक तोफेस अमकें गारदीपायदळ असावें असा नियम केलेला असे. तोफखान्याकडील अधिकाऱ्यांनीं त्यास लागणाऱ्या दारूगोळा वगैरे सामानाची तरतूद नेहमीं दक्षतेनें ठेवावी असें असे. तोफा लावणें, काढणें वगैरे कामें करण्यास फारच जवामर्दी लागत असे; यास्तव ह्या कामांत पुरे

वाकबगार असेच लोक पाहून ठेवीत. निरनिराळ्या किल्ल्यांवर ठेवलेल्या तोफांखेरीज लष्करावरोबर चालविण्यासाठीं सुमारें दोनशें तोफा गाड्यांवर घातलेल्या असत. ह्या फिरंगी, फ्रेंच, इंग्रज वगैरे परस्थ व्यापाऱ्यांकडून विकत घेऊन किंवा तहाच्या मिषानें घेऊन त्यांचा संग्रह करीत.

ह्याशिवाय आणखी महाराजांनीं आरमार तयार केलें होतें. शेंकडो लहानमोठीं जहाजें बांधून त्यांवर लढाऊ सामानाची चांगली व्यवस्था केली होती. ह्या आरमाराचें महाराजांस मोठें महत्त्व वाटत असे. परंतु त्याची व्यवस्था कशी काय लाविली होती तें कोणत्याहि बखरींत नमूद केलेलें नाहीं. बारदेशापासून अलिबागेपर्यंतच्या पश्चिम किनाऱ्यावर त्यांनीं अनेक किल्ले व जंजिरे हस्तगत केले व नवीन बांधिले, आणि शिद्दी मोगल, पोर्तुगीज, दच व इंग्रज यांच्या जहाजांवर आपला शह ठेवून त्यांच्याकडून आपल्या सत्तेंतील मुलखास उपसर्ग लागूं नये ह्मणून त्यांनीं हें आरमार तयार केलें होतें. शिवाय इतर दर्यावर्दी व्यापाऱ्यांप्रमाणें आपलाहि व्यापार चालवावा अशी त्यांची इच्छा होती, व तीस अनुसरून त्यांनीं थोडासा आरंभहि केला होता.

येथवर लष्कराच्या, किल्ल्यांच्या व आरमाराच्या व्यवस्थेचें यथोपलब्ध वर्णन केलें. आतां काबीज केलेल्या मुलखाचा बंदोबस्त कसा केला होता तें पाहूं. स्वराज्यांतील मुलखाचे महाल व प्रांत असे विभाग केले होते. लाख, पाऊणलाख किंवा सवालाख रुपये उत्पन्न होई एवढे गांव एका महालांत मोडत. असे दोन किंवा तीन महाल मिळून एक प्रांत किंवा सुभा होत असे. प्रत्येक महालावर एक महालकरी असे. यासच तरफदार किंवा तालुकदार ह्मणत. हा अधिकारी जातीचा ब्राह्मण किंवा प्रभु असे. प्रत्येक महालास एक मराठा हवालदार नेमिला असे. प्रत्येक प्रांतावर किंवा सुभ्यावर एक सुभेदार नेमिला असे. यासच मामलतदार ह्मणत. सुभेदाराच्या ताब्यांत एकदोन किल्लेहि असत. दोन किंवा तीन खेड्यांवर एक कमावीसदार नेमिला असे. त्यानें सरकारी वसूल महालकऱ्याच्या किंवा तालुकदाराच्या संमतीनें जमा करून त्याचा हिशोब सुभेदाराच्या कचेरीस गुजरावा असें असे. सुभेदाराच्या हाताखालीं एक मुजुमदार, एक चिटणीस, एक फडनीस, एक दफ्तरदार असे हुद्देदार हुजुरांतून नेमून दिले असत. ह्यांशिवाय आणखी प्रत्येकाच्या हाताखालीं कामाच्या मानानें कमीजास्त कारकून नेमिले असत. महालकऱ्यांनीं कमावीसदारांच्या कामावर देखरेख ठेवावी, व सुभेदारानें महालकऱ्यांवर हुकमत चालवावी असें असे. कोणाच्या कांहीं तक्रारी असल्यास

त्यांचा निकाल सुभेदारानें लावावा; फौजदारी खटले त्यानें निवडावे; दिवाणी खटले उपस्थित झाले असतां त्यांचा निकाल गांवपंचांकडून करवावा, व पंचांच्या अशा निकालाबरहुकूम लोकांकडून वागणूक करवावी. सरहद्दीच्या मुलखांत नेहमीं धामधूम होण्याचा संभव असे. यास्तव त्या मुलखांतील महालकरी व सुभेदार यांच्या जिमेस पायदळ व स्वार दिले असत. वसूल केलेला दाणागल्ला व नगदी नाणें सुभेदारानें आपल्या हद्दींतील एकाद्या किल्ल्यांत सुरक्षित राहण्यासाठीं ठेवून द्यावें असें असे. सुभेदारास चारशें होनांची वार्षिक तैनात असे; व त्यास पालखीअबदागिरीची नेमणूक असे. त्याच्या मुजुमदारास शंभरसवाशें होनांची तैनात असे. ह्याच मानानें इतर हुद्देदारांस कमीजास्त पगार असे. महालकरी व कमावीसदार यांस किती पगार मिळे तें कळत नाहीं.

स्वराज्यांतील एकंदर जमिनीची मोजणी करून ती लागवड करणारांच्या नांवें लावून तिची नोंद महालकऱ्यांच्या दफ्तरीं असे. जमीन मापण्यासाठीं काठी केलेली असे ती पांच हात पांच मुठी लांब असे. एका हाताची लांबी चौदा तसू असून एका काठीची लांबी ८२ तसू असे. वीस काठ्यांचा एक बिघा व एकशेंवीस बिघ्यांचा एक चावर असें मोजणीचें प्रमाण धरिलें असे. प्रत्येक बिघ्यास किती पीक व्हावें हें उभ्या पिकाची पाहणी करून ठरवीत. ह्या उत्पन्नाच्या पांच तक्षिमा करून तीन तक्षिमा जमिनीची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यानें भोगाव्या व दोन तक्षिमा सरकारास द्याव्या असा करार असे. हें सरकारदेणें शेतकऱ्यानें धान्याच्या किंवा नगदीच्या रूपानें द्यावें असें असे. ह्या सरकारदेण्याबद्दल रयतेकडून प्रतिवर्षी कबुलायती घेत.[१] अवर्षणादि संकटसमयीं शेतकऱ्यांस सढळ हातानें तगाई देत. ही तगाईची रकम त्यांनीं चारपांच वर्षांच्या हप्त्यांनीं फेडावी असे असे. लागवडीस न आलेल्या जमिनी नव्या रयतेस द्यावयाच्या झाल्या ह्मणजे तिच्यापाशीं गुरेंढोरें नसल्यास तीं तिला सरकारांतून द्यावीं, तिला बिजास दाणा द्यावा, व पीक होईपर्यंत निर्वाहासाठीं धान्य व पैका द्यावा. दोनचार वर्षांनीं हा ऐवज उगवून घ्यावा. ह्याप्रमाणें रयतेस कौल करून देऊन जमिनी इस्ताव्यानें दिल्या, व बहुतेक सुपीक जमीन लागवडींत आणिली. उत्पन्नाचा अजमास बरोबर पाहून रयतेवर कर बसवावा, जुलूम असा कोणावर करूं नये, अशी अधिकाऱ्यांस सक्त ताकीद असे.

---

१ रा. राजवाडेकृत खंड १५, लेखांक ३४० यावरून जमिनीचा वसूल ठरविण्याच्या बाबतींत महाराजांनीं कशी उत्तम शिस्त लावून दिली होती तें दिसून येतें.

ह्या जमीनमहसुलाच्या बंदोबस्तांत एक मोठी रयतेच्या हिताची गोष्ट महाराजांनीं केली, तिचा निर्देश ह्या स्थलीं अवश्य केला पाहिजे. महाराजांनीं काबीज केलेल्या यवनी मुलखांत अशी पुरातन वहिवाट होती कीं, महालोमहालीं व गांवगन्ना देशमुख, देशपांडे, देसाई, पाटील, कुळकरणी, खोत, मिरासदार, जमीदार वगैरे असत. त्यांच्या ताब्यांत महाल व गांव असून रयतेकडून जमिनीचा वसूल त्यांनीं करावा असें असे. सरकारी अधिकारी रयतेकडून प्रत्यक्ष वसूल घेत नसत. त्याची सर्व जवाबदारी देशमुख वगैरे जमीदारांकडे असे. त्यामुळें असें होई कीं, सर्व रयत ह्या मिरासदारांच्या ताब्यांत सर्वस्वीं असे. त्यांला वाटे तसा ते रयतेकडून वसूल चोपून घेत. एकाद्या गांवाचें सरकारदेणें दोनशें किंवा तीनशें रुपये असलें तर हे मिरासदार त्या गांवच्या रयतेकडून दोन हजार किंवा तीन हजार रुपये वसूल उगवीत असत. ह्या रीतीनें आपला तळीराम गार करण्यासाठीं ते रयतेस नाहक त्रास देत व सरकारासहि बेसुमार फसवीत. ते आपल्या वसतीच्या गांवास हुडे, वाडे, कोट वगैरे बांधून शिपाई-प्यादे व बंदुकातरवारी बाळगून बळावत असत. त्यांचा हा बेकायदेशीर कारभार सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कानीं गेला ह्मणजे ते त्यांच्याकडे सरकारदेणें अधिक मागत. परंतु त्यांस कित्येक देशमुख वगैरे प्रबळ जमीदार दाद देत नसत, प्रसंग पडल्यास त्यांच्याशीं भांडावयासहि तयार होत. अशा व्यवस्थेमुळें जिकडेतिकडे पुंडपाळेगारांचा सुळसुळाट झाला होता.

ही अव्यवस्था महाराजांनीं अजीबात मोडून टाकिली. रयतेकडून वसुलाची कमाविशी करण्यासाठीं आपले वेतनी कामगार सर्वत्र नेमून दिले. पूर्वीच्या मिरासदारांनीं व जमीदारांनीं रयतेस कोणत्याहि बाबतींत काडीइतका त्रास देऊं नये; त्यांस पूर्वीच्या अंमलांत जे टक्के मिळत असत त्यांचें योग्य प्रमाण ठरवून त्यांस ते सरकारी कामगारांकडून प्रतिवर्षीं मिळत जावे, त्यांनीं ते रयतेकडून प्रत्यक्ष वसूल करूं नयेत, असें ठरविलें. हा जो सरकारी उत्पन्नाचा ठरींव अंश त्यांस कोणतेंहि जोखीम शिरीं न बसतां मिळत असे, त्यास सरकारांतून प्रतिवर्षीं मंजुरी मिळवावी लागे. ह्यामुळें त्यांच्या वर्तनावर पुरा दाब बसून रयत त्यांच्या कचाटींतून साफ सुटली. ह्यामुळें ती सुखी व स्वतंत्र झाली. पूर्वीं ती ह्या जमीदारांची व मिरासदारांची केवळ गुलाम बनलेली असे. ह्या देशमुख, देसाई, देशपांडे वगैरे ग्रामाधिकाऱ्यांचे वाडे, हुडे व कोट महाराजांनीं पाडून जमीनदोस्त केले; व त्यांनीं इतःपर असले फंद करूं नयेत, इतर रयतेसारखीं साधीं

घरें बांधून राहावें, असा एकमहा हुकूम सोडला. कमावीसदार, महालकरी व सुभेदार यांस त्यांच्यावर करडी नजर ठेवावयास सांगितलें. ह्याप्रमाणें ह्या जमीदारांची अरेरावी बंद झाल्यामुळें ते महाराजांच्या अंमलास अमळ त्रासत हें साहजिक आहे. परंतु अशा लोकांस लष्करी व मुलखी खात्यांत भराभर नोकऱ्या मिळून त्यांची बढती व उत्कर्ष अंगच्या पराक्रमानुसार होऊं लागला. त्यामुळें ही त्यांची नाराजी केवळ अल्पकालिक असे. कारण असें पाहा कीं, नोकरीबद्दल वेतनें मिळून शिवाय वंशपरंपरागत चालत आलेले मिराशीचे हक्क व्यवस्थित बांधून दिले होते त्यांप्रमाणें आणखी उत्पन्न त्यांस बिनबोभाट पावतें होत असे. ह्याप्रमाणें महाराजांनीं रयतेस अक्षयींची सुखी करून आणखी ह्या मिरासदारांसहि खुष राखिलें.

जमीनमहसुलाच्या बाबतींत आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट येथें नमूद करणें इष्ट आहे. तीवरून महाराजांचें धोरण केवढें होतें तें दिसून येतें. ती गोष्ट अशीः प्रत्येक प्रांताचा ह्मणजे सुभ्याचा जो वसूल होई तो सगळाच खचून टाकूं नये, तर त्यांतून कांहीं शिल्लक टाकावा, असा त्यांनीं नियम लावून दिला होता. या शिलकेस खजाना ह्मणत. ह्या खजान्यास तसाच प्रसंग आला तर हात लावावा; नाहीं तर तो वाढत जावा किंवा निदान जशाचा तसा राखून ठेवावा असें असे. मोगलांचा हल्ला येऊन फाजील खर्च करावा लागला तर तो आधीं साधेल तेवढा बाहेरल्याबाहेर वारावा. आणि तो नच भागला तर ह्या राखून ठेवलेल्या खजान्यांतून तो भागवावा असें असे. कोणत्याहि बाबीसंबंधानें विशेष खर्च करावयाचा झाल्यास त्यासंबंधाची आगाऊ मंजुरी घ्यावी असें असे. ह्या प्रत्येक प्रांताच्या सुभेदारापाशीं अशी शिल्लक कायमची ठेवण्यात येत असे. कोणत्या प्रांतांत किती शिल्लक राखावी तें त्या त्या प्रांताच्या मगदुराप्रमाणें ठरविलेलें असे. ह्याप्रमाणें महाराजांच्या ताब्यांतील एकंदर मुलखांतल्या खजान्यांची गोळाबेरीज सवालाख होनांची असे.

आतां मुलखगिरी करावयाची तीसंबंधानें महाराजांनीं कोणते नियम केले होते ते येथें सांगूं. आसपास यवनांचा अंमल असून त्यांच्या दाढेंतून सोडविलेला मुलुख आपल्या कबजांत कायमचा राखावयाचा ह्मणजे त्यांस त्या काळीं पुष्कळ फौज बाळगून राहणें प्राप्त असे. महाराज फौजेच्या वास्तविक खर्चासंबंधानें अतिशयित काटकसर करीत. तरी तिची संख्या नेहमीं वाढल्या

१ रा. राजवाडेकृत खंड ८ लेखांक २१ व २२ पाहा.

प्रमाणावर ठेवण्यांतच स्वराज्याचें संरक्षण व वर्धन होण्याचा संभव असे. शिवाय प्रत्येक किल्ल्यावर कांहीं लष्कर कायमचें ठेवून त्याचा निर्वाह आसपासच्या गांवच्या उत्पन्नावर भागवावा लागे. ह्यामुळें जमीनमहसूल जमा होई तेवढ्यानें एवढ्या लष्कराचें पोषण होणें केवळ दूरापास्त होतें. दुसरे असें कीं, मोगल व विजापूरकर अशा सधन पादशहांच्या मोठमोठ्या सेनांशीं सतत युद्ध करावें लागल्यामुळें द्रव्यव्यय अतोनात होत असे. यास्तव महाराजांस प्रतिवर्षी आपल्या कांहीं फौजेस मुलूखगिरीवर पाठवावें लागे. यांत अर्थात् त्यांचा दुहेरी हेतु असे. लष्कराचें पोट बाहेरल्या बाहेर भरून आणखी आपल्या खजिन्यांतहि कांहीं भर पडावी हा एक हेतु; व दुसरा विशेष महत्त्वाचा हेतु असा कीं, यवनी अंमलास असा सर्वदां त्रास देत राहिल्यानें तो हळूहळू कमकुवत होऊन त्यांचा इष्ट उद्देश जो भरतभूमि यवनांच्या सत्तेंतून सोडविण्याचा तो सुसाध्य व्हावा.

सरनोबतानें आपलें घोडदळ घेऊन प्रतिवर्षी आठ महिने मुलूखगिरीस जावें. त्यानें विजापूरकरांच्या व मोगलांच्या मुलखांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करावे, व शत्रूच्या मुलखांतील सधन शहरें लुटावीं. स्वारीस जातांना प्रत्येक शिपायाच्या बिशादीची तपशीलवार यादी करून तिची किंमत त्यांत नमूद करावी. ती अशाकरितां कीं, स्वारीहून परत आल्यावर त्याच्यापाशीं असलेल्या सामानाचा झाडा घेऊन तें ह्या यादीशीं ताडून पाहावें. त्याच्याजवळ कांहीं अधिक माल आढळल्यास तो त्यानें कोठून आणिला हें त्यास विचारावें. तो लुटीचा आहे असें ठरल्यास तो जप्त करावा, किंवा तेवढ्या मालाची किंमत ठरवून ती त्याच्या पगारांतून वसूल करून घ्यावी. परंतु त्याच्या बिशादीपैकीं एकदादुसरा जिन्नस गहाळ झाला असतां त्याची भरपाई सरकारांतून व्हावी. सरकारी कामगिरींत अपरिहार्य कारणामुळें एकाद्या शिलेदाराचा घोडा मेला किंवा निरुपयोगी झाला असतां त्याची जी किंमत यादींत नमूद केली असे तेवढी त्यास तत्काळ मिळे. स्वारीस जाणाऱ्या लष्करापैकीं कोणीहि इसमानें आपली बायको, बटीक किंवा कलावंतीण बरोबर नेऊं नये; व त्याप्रमाणेंच स्वारीबरोबर कलाल नसावे अशी सक्त ताकीद असे. जो कोणी हा नियम मोडी त्यास देहांत शासन होई. हा नियम करण्याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, प्रत्येक माणूस निर्व्यसनी असल्यावांचून त्याच्या हातून सरकारचाकरी हुशारीनें व जोमानें होत नाहीं, हें महाराजांस चांगलें कळून आलें होतें.

मुलूखगिरींत ब्राह्मणवसतीस व देवस्थानांस उपद्रव देऊं नये. गाई लुटींत पकडूं नयेत, ओझ्यास हवे असतील तर बैल मात्र लागतील तेवढे धरावे. शेतकऱ्यांस व स्त्रियांस कदापि लुटूं नये. श्रीमंत मुसलमान किंवा त्यांच्या पदरच्या श्रीमंत हिंदूंस खंड देण्याचें सामर्थ्य आहे असें पाहून त्यांसच फक्त पकडावें, व ठरविलेला खंड देतांच त्यांस सोडून द्यावें. इतर प्रजेस सहसा त्रास देऊं नये. अशा पकडापकडींत मुलें व बायका ह्यांस कधींहि हात लावूं नये. खंड बसवितांना ब्राह्मणांस ओल घेऊं नये, यवनांस घेत जावें.

पावसाळा सुरू होऊन नद्यानाले भरले नाहींत तों स्वारीस गेलेल्या सगळ्या लष्करानें स्वदेशीं छावणीस यावें. स्वदेशाच्या सरहद्दीपाशीं येतांच लष्करांतील एकंदर लोकांचे झाडे घ्यावे, व पूर्वींचे बिशादीचे जाबते रुजू घालावे. कोणापाशीं कांहीं अधिक माल सांपडल्यास त्याची यादी किंवा जप्ती व्हावी. एकादा मोठ्या किंमतीचा जिन्नस सांपडल्यास तो सरकारी लुटींत सामील करावा. एकंदर लुटीची तपशीलवार यादी करावी. सरकारी लुटीची अफरातफर कोणीं कधींहि करूं नये, केल्यास त्याला शिक्षा होत असे. स्वराज्यांत आल्यावर पागा नेमलेल्या जागीं छावणीस न्यावी. ह्या छावण्या मुख्य दोनतीन ठिकाणीं असत. येथें घोड्यांसाठीं तबेले व स्वारांस राहावयासाठीं घरें बांधलेलीं असत. छावणीस गेल्यावर सुभेदारांनीं आपआपल्या ताब्यांतील घोड्यांच्या दाणावैरणीची, औषधपाण्याची वगैरे व्यवस्था करावी, माणसांची हजिरी गैरहजिरी पाहावी व त्यांच्या पगारांचे हिशोब तयार करवावे.

सरकारी लुटीची यादी तयार झाल्यावर सरनोबतानें ती सगळी लूट घेऊन राजदर्शनास जावें. तेथें सगळा हिशोब समजून सांगून लूट सरकारपोत्यास जमा करावी. वस्त्रें, डागिने वगैरे असतील ते धुववून दुरुस्त करून त्यांस अदमासानें किंमती घालून ठेवाव्या. कोणा शिपायास किंवा अंमलदारास ह्या लुटींतील एकादा जिन्नस हवा असल्यास त्याची किंमत त्याच्या वेतनांत बाद करून त्यास तो द्यावा. ज्यांनीं स्वारींत चांगल्या कामगिऱ्या केल्या असतील त्यांची हुजुरास शिफारस करून त्यांला इनाम किंवा बढती सरनोबतानें सुभेदारांच्या इतल्यानें देववावी. कोणी लढाईंत मरण पावले असतील त्यांच्या बायकामुलांस सरकारांतून नेमणुका मिळत. कोणांस जबर जखमा लागून ते पुढें नोकरीस नालायक ठरल्यास त्यांला कांहीं तहाहयात वेतन सरकारांतून मिळत असे. कोणी स्वारीच्या

कामांत जखमा लागून किंवा दुसऱ्या कारणानें आजारी झाल्यास त्याच्या औषधपाण्यास पैसा मिळे. कोणास कशा कोठें जखमा झाल्या त्यांची पाहणी करून त्या मानानें त्यांच्या नुकसानीच्या भरपाईदाखल त्यांस बढती किंवा मानाची पदवी देत असत. ज्याला ज्या कामावर नेमिलें असे त्याला तो नालायक आहे असें समजून आल्यास त्याला त्या कामावरून काढून दुसरें काम देत, किंवा त्यास लष्करांतून कमी करून दुसऱ्या एकाद्या खात्यांत नोकरी देत. सरकारी नोकरीवरून त्यास सहसा दूर करीत नसत. स्वारींत कोणी बेकैद वर्तणूक केली किंवा नामर्दी केली तर त्याची चौकशी करून त्यास शासन करीत व तो असा गुन्हा वारंवार करूं लागल्यास त्याला नोकरीवरून दूर करीत. लुटीच्या मालापैकीं एकाद्या जिन्नसाची अफरातफर कोणीं केल्यास त्याला फारच कडक शिक्षा करीत. ह्या सर्व गोष्टी सरनोबतानें हुजूरच्या हुकमानें कराव्या, आपण होऊन करूं नयेत असें असे.

पावसाळा संपतांच दसऱ्याच्या मुहूर्तानें पुनः स्वारीस निघण्याविषयीं घोडदळाला सूचना होत असे. पावसाळा संपतांसंपतां हा दसऱ्याचा सण येतो. ह्या सणांत महाराज मोठा उत्सव करीत असत. ज्या शिलेदारांला, बारगिरांला किंवा शिपायांला लष्करांत नोकरी धरावयाची असे त्यांनीं विजयादशमीला हुजुरास येऊन आपलें कसब व बळ दाखवावें. त्यांची योग्य परीक्षा महाराज स्वतः जातीनें करीत, व जे ज्या कामाला लायक असत त्यांस त्या कामावर नेमीत. मुलूखगिरीस जावयास सिद्ध झालेल्या एकंदर लष्कराची पाहणी ते स्वतः करीत. त्या वेळीं प्रत्येक घोडा ते निरखून पाहत असत. मग पुनः ह्या लष्करांतल्या नोकरांच्या खासगी सामानाच्या याद्या होत असत. सरनोबत व इतर सरदार ह्या वेळीं महाराजांच्या दर्शनास येत; व ज्या मुलखांत स्वारीस जाण्याची आज्ञा त्यांजकडून होई तिकडे ते आपल्या हाताखालचें लष्कर घेऊन निघत.

स्वारीस जाणाऱ्या सरदारांचे व इतर बड्याबड्या अंमलदारांचे पगार आगाऊ देत असत; व लष्करांतील शिपायांचा व इतर नोकरांचा पगार स्वारीहून परत आल्यावर लागलींच देत असत. ह्याप्रमाणें एकदम मिळालेल्या पगारांत त्यांनीं आपल्या कुटुंबाची उभ्या वर्षाची तरतूद करून ठेवावी असें असे. पावसाळ्याच्या चार महिन्यांचा पगार त्यांला दसऱ्याला मिळत असे असें दिसतें. स्वारीस गेल्यावर त्यांला आठ महिनेपर्यंत पदरमोड सहसा करावी लागत नसे. त्यांचें पोट बाहे-

रल्या बाहेर भरत असे. लष्करांतल्या प्रत्येक नोकरास राजी राखण्याची खबरदारी महाराज घेत असत. त्यामुळें त्यांच्या सैन्यांत फितुरी किंवा नाराजी अशी बिलकुल होत नसे. जो तो बहादुरी करून महाराजांकडून शाबासकी व बढती मिळविण्यास मनापासून झटे. ह्या बाबतींत लष्करांतील लोकांची जशी काय परस्परांशीं स्पर्धा लागून राहिलेली असे.

इतर खात्यांतील नोकरांचे पगार, वेतनें व तैनाती वेळच्या वेळीं देण्याची व्यवस्था महाराज मोठ्या दक्षतेनें ठेवीत. वर्षाच्या वर्षास सर्वांच्या वेतनांचा हिशोब पावता होऊन सरकाराकडे कोणाचें येणें शिल्लक राहूं देऊ नये अशी त्यांची ताकीद असे. नोकरांस मुशाहिरा वेळच्या वेळीं पावल्यानें ते राजी राहतात, त्यांच्या गैरहजिरींत त्यांच्या कुटुंबाचे हाल होत नाहींत, व ते कर्जबाजारी होत नाहींत हें ते पूर्णपणें जाणून असत. माणूस दिलगीर असल्यास फितवाफितवी करून राज्यास अपाय करितें, कामचोरपणा करितें, व सोंपलेलें काम हुशारीनें व इमानानें बजावीत नाहीं, हें त्यांच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें. आपले लष्करी व मुलकी खात्यांतील नोकर कर्जबाजारी होऊं नयेत त्याविषयीं ते फारच खबरदारी घेत असत. कर्जबाजारीपणामुळें मनुष्य लाचार व निरुत्साह होतो, व एकादें अनन्वित कर्म करण्यास तयार होतो. हें जाणून त्यांनीं असा नियम केला होता कीं, कोणीं कर्ज करूं नये. लग्नकार्यादि प्रसंगीं गरीबगुरिबांस व तालेवारांसहि कर्ज काढणें प्राप्त होत असतें. यास्तव अशा कार्यास कोणाला मदत हवी असल्यास त्यानें सरकारास अर्ज करावा. मग त्याची जशी योग्यता असेल त्या मानानें त्यास मदत मिळत असे. इतकेंहि करून कोणी उत्पन्नापेक्षां अधिक खर्च करून किंवा दुसऱ्या प्रकारें उधळपट्टी करून कर्जबाजारी झाला असतां त्यास सरकारनोकरीवरून तत्काळ दूर करीत.

मोठमोठ्या अंमलदारांचा पगार रोख देत असत, किंवा वसुलावरील अधिकाऱ्यांस त्यांच्या नांवें वराता देत. ह्या अधिकाऱ्यांनीं त्या वरातांबरहुकूम दाणा किंवा नगदी नाणें ज्याचें त्यास वेळच्या वेळीं देत जावें असें असे. अशा वरातांनीं मिळणाऱ्या वेतनांचा हिशोब वर्षाच्या वर्षास होऊन सालझाडा होत असे. कोणाची बाकी अशी कधींहि ठेवीत नसत. एकादा पगारी नोकर शेतकरी असला तर त्याच्या ताब्यांतील जमिनीचा धारा इतर शेतकऱ्यांप्रमाणें ठरवून तो त्याच्या वेतनांत धरीत असत. तो असा बाद होऊन जें कांहीं देणें निघे तें

त्यास वराता देऊन गल्ला व नगदी यांच्या रूपानें वेळच्यावेळीं पावतें होत असे. कोणा लष्करी अंमलदारास किंवा इतर खात्यांतील हुद्देदारास त्याच्या तैनातीदाखल एकाद्यादुसऱ्या गांवाचें उत्पन्न लावून देत नसत. अशा देण्याला मोकासा ह्मणत. हे असे मोकाशे लावून देण्याची चाल यवनी अंमलांत जिकडे तिकडे असे. ह्या चालीमुळें मोकासदार लोक गांवांतील रयतेस हवा तसा त्रास देत. जमिदार व ते एक होऊन रयतेस खुशाल नागवीत. सरकारी अंमलाच्या जोरावर ते रयतेकडून हवीं तीं कामें करून घेत. हा प्रकार अगदीं अनिष्ट वाटल्यावरून गांवगन्ना वसुलावर सरकारी कारकून नेमून देऊन जें कांहीं वरातांनीं देणें तें ह्या वसूल करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनीं सरकारी उत्पन्नांतून द्यावें; ज्यांस वराता मिळत त्यांची मालकी कोणत्याहि गांवावर किंवा महालावर कोणत्याहि प्रकारें चालू नये, असा सक्त बंदोबस्त केला होता.

त्याप्रमाणेंच जाहगिरी देण्याची पद्धत महाराजांनीं अगदीं बंद केली. यवनी अंमलांत बड्याबड्या सरदारांला व कामगारांला सरकारी कामगिरी चांगली केल्याबद्दल जाहगिरी देत असत. ह्या जाहगिरींतील गांवांचें उत्पन्न जाहगीरदारांनीं आपल्या वतीनें लोक ठेवून जमा करावें; आणि त्याचा कांहीं अंश खंडादाखल सरकारांत भरावा किंवा युद्धादि प्रसंगीं अमुक इतक्या सैन्याची सरकारास मदत करावी, असें असे. ह्याप्रमाणें जाहगीरदार केवळ मांडलिक राजांप्रमाणेंच होऊन बसत. त्यांच्या जाहगिरींतील रयतेवर त्यांचा तावा सर्व प्रकारें चाले. त्यामुळें रयतेस असें वाटे कीं, हेच आपले सत्ताधीश. जाहगीरदार फौजफांटा ठेवीत, व आपल्या जाहगिरींत कोटकिल्ले बांधून मोठ्या बंदोबस्तानें राहत. दुसरें असें कीं, ह्या जाहगिरी वंशपरंपरा चालत. त्यामुळें ज्यांनीं पहिल्यानें ह्या जाहगिरी कमाविल्या असत त्यांचें वरिष्ठ सरकाराविषयींचें प्रेम व इमान त्यांच्या वंशजांत कायम राहणें शक्य नसे व मूळ पुरुषांची कर्तबगारी त्यांच्या वंशजांत असण्याचा संभव नसे. यास्तव वरिष्ठ सरकाराशीं हे जाहगीरदार अमळ बेपरवाईनें वागूं लागत. इतकेंच नव्हे तर त्या सरकाराविरुद्ध बंडें उभारण्यासहि ते तयार होत; आणि परचक्रादि अरिष्टांमुळें मुख्य सरकार कमजोर होण्याचा किंवा अजीबात नष्ट होण्याचा समय आला असतां, ह्या जाहगीरदारांकडून त्यास मदत मिळण्याचें एकीकडेच राहून हे स्वतंत्र होऊन बसत. हा अनिष्ट प्रकार महाराजांनीं आपल्या राज्यांत मुळींच चालूं दिला नाहीं. काबीज केलेल्या मुलखांत कोणी असे जाहगीरदार आढळल्यास त्यांच्या जाहगिरी त्यांजकडे पूर्वीप्रमाणें मालकी

हक्कानें महाराज ठेवीत नसत. त्यांस फार तर त्यांच्या ताब्यांतील गांवांच्या उत्पन्नाचा अमुकएक अंश हक्कादाखल मिळावा असें ठरवीत, व त्या गांवांतील रयतेकडून वसूल जमा करण्याचें काम सरकारी कारकुनांकडून करवीत. जाहगीरदारांचा कोणत्याहि प्रकारचा ताबा रयतेवर चालूं देत नसत. ह्या जाहगीरदारांपैकीं जे सरदार हुशार व कर्तबगार असत त्यांस अर्थात् ते आपल्या लष्करांत किंवा इतर खात्यांत त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें नोकऱ्या देऊन ठेवीत. अशा खालसा केलेल्या जाहगिरींत जाहगीरदारांनीं वाडे, हुडे, कोट, किल्ले वगैरे बांधिले असत ते सगळे महाराजांनीं जमीनदोस्त केले. त्यांनीं सामान्य रयतेप्रमाणें घरें बांधून राहावें असें ठरविलें. जे किल्ले मजबूत असत त्यांवर अर्थात् आपलीं ठाणीं बसवून ते आपल्या कबजांत महाराज घेत असत.

ह्याप्रमाणें महाराजांनीं पाटील, कुळकर्णी, खोत, देशमुख, देसाई, देशपांडे, जमीदार, मोकासदार, मिरासदार, जाहगीरदार वगैरे लोकांच्या तावडींतून रयत सोडवून तिला सुखी केलें. आतां अशा हक्कदारांसहि महाराजांनीं नाखुष न करण्याविषयीं शक्य दिसले तेवढे उपाय केले. जाहगिरीच्या पद्धतीस आपल्या राज्यांत थारा न दिल्यामुळेंच महाराजांच्या कारकीर्दींत मोठमोठे पराक्रम करून प्रसिद्धि पावलेल्या सरदारांस व अधिकाऱ्यांस जाहगिरी वगैरे न मिळून त्यांच्या घराण्यांचीं फारशीं कोठें नांवेंहि ऐकूं येत नाहींत. मोरोपंत पिंगळे, आबाजी सोनदेव, तानाजी माल्लुसरे, येसाजी कंक, बाजी पासलकर, बाजी प्रभु, नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर, हंबीरराव मोहिते वगैरे सरदारांचीं घराणीं, ही जाहगिरीची पद्धत महाराजांनीं चालू ठेविली असती तर, आज कदाचित् हयातहि असतीं.

आणखी एका महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधानें महाराजांनीं उत्तम शिस्त घालून ठेविली होती, तिचें दिग्दर्शन ह्या ठिकाणीं करणें उचित होय. ती अशी कीं, कोणताहि सरकारी हुद्दा वंशपरंपरा कोणाच्याहि कुळांत चालू ठेवूं नये. बाप कितीहि हुशार व कर्तबगार असला तरी त्याच्या कामगिरीबद्दल त्याच्या पश्चात् त्याच्या मुलास मोबदला द्यावयाचा झाल्यास त्याची वास्तविक योग्यता किती आहे तें पाहून द्यावा; केवळ बडे बापका बेटा असें समजून त्याच्या बापाचा हुद्दा त्यास अंगीं कर्तबगारी नसल्यास सांगूं नये, किंवा दुसरा कोणताहि मोठा हुद्दा त्याच्या अंगीं तो वहिवाटावयास लागणारी अक्कल व हुशारी नसल्यास देऊं नये.

असा त्यांचा नियम असे. ह्यामुळें ज्याच्या त्याच्या अंगच्या वास्तविक गुणांची बूज होऊन सरकारी काम हुशारीनें व योग्य प्रकारें बजावण्यांत येत असे. महाराजांच्या पदरीं पेशवा, सेनापति वगैरे प्रधान व सुभेदार, हवालदार वगैरे अंमलदार हुशार व कर्तबगार असून त्यांच्या हातून स्वराज्यसाधनास इतकें मोठें साहाय्य झालें असूनहि त्यांचा हुद्दा त्यांच्या वंशांत कायम राखण्याचा अविचार त्यांनीं कोणाच्याहि बाबतींत केला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर कोणी केवढाहि मोठा हुद्देदार असला तरी त्याच्या हातून आपल्या कामांत कसूर झाली असतां किंवा त्याच्याकडून बेकैद वर्तन होऊं लागलें असतां त्याला त्याच्या हुद्द्यावरून दूर करण्यास महाराज कधींहि चुकत नसत; आणि अशा हुद्देदारांस किंवा सरदारांस जाहगिरी दिल्या नसल्यामुळें त्यांस ह्याप्रमाणें वाटेल तेव्हां दूर करण्यास अडचण पडत नसे. ही शिस्त अर्थात् अगदीं नवी होती. कारण पुरातन राज्यपद्धतींत किंवा यवनी राज्यपद्धतींत हिच्या उलट प्रकार आढळतो. शाहूराजांच्या वेळापासून पेशवाई माजून ह्या शिस्तीस पुरा खो मिळाल्यामुळें मराठी साम्राज्याचें कसें वाटोळें झालें हें सर्वांस महशूर आहेच.

येथपर्यंत महाराजांनीं आपल्या लष्करी व मुलखी खात्यांची व्यवस्था कशी लाविली होती त्याचें दिग्दर्शन केलें. आतां स्वराज्यांत नेमलेले अधिकारी आपआपलीं कामें लावून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणें वेळच्या वेळीं इमानानें करितात किंवा नाहीं याची देखरेख प्रधानमंडळ व महाराज आपण स्वतः फुरसतीप्रमाणें ठेवीत असत. परंतु प्रत्येक किल्ला, प्रत्येक महाल, प्रत्येक सुभा, व प्रत्येक छावणी व स्वारी यांतील अधिकाऱ्यांच्या हालचालींवर वेळोवेळां नजर ठेवण्याचें प्रमुख अधिकाऱ्यांस साधण्यासारखें नसे. ह्मणून त्यांनीं हेर व बातमीदार ठेविले असत. ह्या सर्वांचा नाईक बहीरजी हा होता. त्याजवर महाराजांचा पूर्ण इतबार असे. मुलूखगिरीवर पाठविलेल्या लष्करांतील अंमलदार केलेल्या लुटीचा व मिळविलेल्या खंडाचा हिशोब बरोबर देतात किंवा कांहीं अफरातफर करितात हें पाहण्यासाठीं महाराज प्रत्येक स्वारीबरोबर हेर पाठवीत. प्रत्येक किल्ल्यावरील अंमलदार आपलीं कामें शिस्तवार करितात किंवा कसें; व ते शत्रूस मिलाफी होऊन कांहीं दगाफटका करितात किंवा कसें तें पाहण्यासाठीं हे हेर जिकडेतिकडे फिरत असत. त्याप्रमाणेंच महालकरी, सुभेदार वगैरे मुलखी खात्यांतील अधिकारी रयतेस त्रास देतात कीं काय, व वसूल केलेल्या

उत्पन्नाचा ऐवज सरकारांत इमानानें जमा करितात किंवा कसें हें पाहण्यासाठीं प्रत्येक प्रांतांतून व महालांतून महाराजांचे हेर फिरत. ह्या हेरांचें व जासुदांचें एवढेंच काम नसे. त्यांस आणखी परमुलखांतील हालहवाल काय आहे, शत्रूची हालचाल काय आहे, अदिलशाही, कुतुबशाही, मोगली वगैरे दरबारांत काय मसलती चालल्या आहेत, त्यांची माहिती वेळोवेळां मिळवावी लागे. हे महाराजांचे हेर जिकडेतिकडे अनेक वेशांनीं सर्वदां फिरत असत. जी कांहीं माहिती त्यांस मिळे ती तपशीलवार लिहून ते महाराजांस जेव्हांची तेव्हां कळवीत. हीं हेरांकडून आलेलीं पत्रें महाराज एकांतीं बाळाजी आवजी चिटणीस याजकडून वाचवीत. स्वराज्यांतील एकाद्या अंमलदारानें किंवा अधिकाऱ्यानें कांहीं बेकैद वर्तन केल्याचें ह्या बातमीदारांकडून कळल्यास त्याची बारीक चौकशी करून तो खरोखरीच गुन्हेगार ठरल्यास त्याला लागलीच शिक्षा होत असे. त्यामुळें सर्व नोकरांवर सारखी जरब राहून जो तो आपल्या कामांत दक्ष राही.

महाराजांना त्या वेळीं न्यायखातें स्वतंत्र नेमण्याची आवश्यकता फारशी वाटली नाहीं जमिनीसंबंधाचे व देवघेवीसंबंधाचे खटले उपस्थित झाले असतां त्यांचा निकाल लावण्याचें काम प्रांतांच्या किंवा महालांच्या अधिकाऱ्यांनीं पंचांकडे सोंपवावें असें असे. त्या काळीं ग्रामपंचायतीची पद्धत चोहोंकडे चालू असे तीच रयतेच्या सोयीची वाटल्यावरून महाराजांनीं कायम ठेविली. आपल्या खटल्यांच्या निकालासाठीं रयतेला लांब कोठें जावें लागू नये, तिचा न्याय जेथला तेथें वस्तुस्थिति प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहणाऱ्या पंचांनीं फुकट करावा हें त्यांस इष्ट वाटे. पंचांनीं दिलेले निकाल अर्थात् महालकरी व सुभेदार कायम करून त्यांब हुकूम अंमलबजावणी करीत असत. इतकेंहि करून हा पंचांचा निकाल कोणास पसंत न वाटल्यास त्यानें हुजुरास त्या संबधानें अर्ज करावा, व त्या खटल्याची चौकशी न्यायाधीशानें करावी असें असे. आतां फौजदारी खटले उपस्थित झाले असतां त्यांचा निकाल प्रांताच्या सुभेदारानें द्यावा असें असे. ह्या सुभेदाराच्या निकालावर कोणास तक्रार घेणें असल्यास त्यानें हुजुरांत अर्ज करावा, व त्या निकालासंबंधाची फेरतपासणी पंडितरावानें करावी असें असे. लष्करांत कांहीं तंटेबखेडे किंवा गुन्हे झाल्यास त्यांची चौकशी लष्करी सुभेदारानें किंवा दुसऱ्या वरिष्ठ अंमलदारानें करावी, व त्यानें दिलेल्या निकालावर तक्रार घेणें असल्यास त्यानें हुजुरांत अर्ज करावा, व त्याची तपासणी सरनोबत यानें करावी असें असे.

स्वराज्यांत चोरभय फार असे. तें महाराजांनीं अगदीं नाहींसें करून टाकलें. जागोजाग चोर व बेरड असत त्यांस धरून आणून कित्येकांचे शिरच्छेद करीत. कित्येकांस शेतें लागवडीस देऊन एकाद्या किल्ल्याच्या आश्रयानें ठेवीत. तेथील गडकऱ्यांची त्यांच्यावर करडी नजर असावी असें असे. कित्येकांस गडकऱ्यांत नोकरीस ठेवून त्यांची उपजीविका चाले असें करीत. ज्या गांवांत चोरवडा फार असे त्या गांवाच्या रखवालीस एकादादुसरा बेरड ठेवून देत. त्यानें स्वतः चोरी केली असतां त्याचा तत्काळ शिरच्छेद होई, व त्याच्या रखवालीच्या गांवांत दुसऱ्या कोणीं चोरी केली असतां तिचा त्यानें पत्ता लावून द्यावा किंवा ती भरून द्यावी असें केलें.

स्वराज्यांत मोठमोठीं देवस्थानें व तीर्थस्थानें होतीं त्यांस प्राचीन धर्मादाय चालत आले होते ते महाराजांनीं पुनः यथास्थित चालू केले. ज्या कित्येक देवस्थानांस पुरेशा नेमणुका नव्हत्या त्यांस त्या भरपूर लावून दिल्या. कित्येक नव्या देवस्थानांस मुळींच नेमणुका नव्हत्या, त्यांची पूजार्चा, नैवेद्य, उत्सव, अभिषेक, नंदादीप वगैरे यस्थास्थित चालावीं ह्मणून त्यांस जमिनीचें उत्पन्न लावून दिलें. ह्या सर्व देवस्थानांची व्यवस्था नीट चालावी ह्मणून त्यांस पारिपत्यगार नेमून दिले. लावून दिलेल्या उत्पन्नाचा व्यय ब्राह्मणांनीं व पुजाऱ्यांनीं वाटेल तसा करूं नये ह्मणून त्यांनीं सर्व खर्चाचा हिशेब तपशीलवार ठेवावा असें असे. हे हिशेब प्रतिवर्षीं सरकारी अधिकारी तपासून पाहत असत. मोठमोठ्या क्षेत्रांतील कित्येक सत्पात्र ब्राह्मणांस वर्षासनें करून देऊन त्यांनीं स्नानसंध्या करून सुखानें कालक्रमणा करावी असें केलें. त्याप्रमाणेंच थोरथोर सत्पुरुषांचा योगक्षेम यथास्थित चालून त्यांचे उत्सव वगैरे चांगले व्हावे ह्मणून त्यांस गांव किंवा जमिनी लावून दिलेल्या असत.

महाराज केवळ आपल्या धर्माच्या देवस्थानांसच नेमणुका करून देत असत असें नाहीं, तर स्वराज्यांत मुसलमानांच्या कबरी, मशिदी, पीर वगैरे असत, त्यांस यवनी अंमलाच्या वेळीं लावून दिलेल्या नेमणुका ते पुढें चालवीत, त्या कदापि खालसा करीत नसत. इतकेंच नव्हे तर कित्येकांस पुरेशा नेमणुका नसल्या तर त्या भरपूर करून देत असत. ह्यावरून यवनांच्या पूज्यस्थानांसंबंधानें त्यांच्या मनांत तिरस्कार किंवा द्वेष बिलकुल वसत नसे हें सिद्ध होतें. महाराजांनीं किंवा महाराजांच्या सरदारांनीं इतक्या स्वाऱ्यालढाया केल्या,

पण एकाहि प्रसंगीं मुसलमानांच्या पवित्र स्थानांला उपद्रव दिल्याचें कोठेंहि लिहिलेलें आढळत नाहीं. खरें ह्मटलें असतां यवन जसे हिंदूंच्या देवस्थानांची वेळोवेळां नासधूस करीत असत, तसा प्रकार त्यांनीं त्यांच्या मशिदी वगैरे पूज्य स्थानांचा केला असता तर त्यांस कोणीं दोष लाविला नसता. परंतु महाराजांची धर्मसंबंधानें उदारबुद्धि असून धर्मवेड त्यांच्या ठायीं बिलकुल नव्हतें.

यवनी अंमल सर्वत्र स्थापित होऊन महाराष्ट्रांतील वेदशास्त्रांचें अध्ययन अगदीं लोपल्यासारखें झालें होतें. त्यास उत्तेजन यावें ह्मणून महाराजांनीं अशी व्यवस्था केली होती कीं, पढलेल्या ब्राह्मणांनीं प्रतिवर्षीं श्रावण मासांत हुजुरास यावें, व त्यांची परीक्षा पंडितरावानें घ्यावी. ज्यानें एका ग्रंथाचें अध्ययन केलें असे त्याला एक मण धान्य, दोन ग्रंथांचें अध्ययन केलें असे त्याला दोन मण धान्य, पंचग्रंथी व दशग्रंथी यांस पांचपांच दहादहा मण धान्य प्रतिवर्षीं देत जावें. कोणी मोठे पंडित, वैदिक, ज्योतिषी वगैरे आले असतां त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांचा सत्कार करून त्यांस शंभरशंभर, पन्नासपन्नास रुपये दक्षिणा देत असत. ब्राह्मण परमुलखांतला असल्यास त्याची संभावना द्रव्य देऊन करावी, व स्वराज्यांतला असल्यास त्याला धान्य देण्याविषयीं, ज्या गांवीं त्याची वसति असे, त्या गांवच्या अधिकाऱ्यावर वरात देत जावी. ह्याप्रमाणें संस्कृत धर्मग्रंथांच्या अध्ययनास महाराजांनीं उत्तेजन दिलें. ह्याशिवाय जे ब्राह्मण अग्निहोत्र घ्यावयास सिद्ध होत किंवा कांहीं अनुष्ठान किंवा यज्ञ करण्याचें मनांत आणीत त्यांस द्रव्यादिकांचें यथोचित साहाय्य महाराज करीत आपल्या राज्यांतील सत्पात्र ब्राह्मणांनीं व सत्पुरुषांनीं दुसरीकडे कोठें याच्ञा करावयास जाऊं नये, किंवा त्यांचा योगक्षेम चालण्यास अडचण पडूं नये, अशी खबरदारी महाराज सर्वदा घेत असत.

राज्यांत जागोजाग अन्नसत्रें घालून गरीबगुरिबांच्या निर्वाहाची सोय केली; व मोठमोठ्या देवस्थानांत वेळोवेळां ब्राह्मणभोजनें घालण्याची व्यवस्था गेली. ह्याशिवाय नित्यनैमित्तिक दानें मुबलक करण्याचा परिपाठ महाराजांनीं घातला.

महाराजांनीं गाईंचीं खिल्लारें मानदेश, भीमथडी वगैरे गवताचीं कुरणें पाहून जागोजाग ठेविलीं होतीं. गाईंची जोपासना करण्यासाठीं गवळी व चाकर ठेविले होते. लष्करास वगैरे बैल हवे असत ते ह्या खिल्लारांत तयार होत असत. त्याप्रमाणेंच कोणा शेतकऱ्यास बैल सरकारांतून देण्याचें ठरल्यास ते ह्या

खिल्लारांतून देत असत. गाईच्या खिल्लारांप्रमाणेंच महिषींचींहि खिल्लारें जागोजाग ठेविलीं होतीं. तीं धनगर व गौळी यांच्या स्वाधीन केलीं असून त्यांनीं देशांत किंवा डोंगरांत चाऱ्याच्या जागा असतील तेथें राहावें असें असे. ह्या खिल्लारांची मोजदाद वर्षाच्या वर्षास होऊन अमुकाकडून अमुक लोणी किंवा तूप यावें, व ब्राह्मणभोजनांस लागणारें दूध अमक्यानें अमकें पुरवावें असें ठरवून ठेविलें. ह्याप्रमाणेंच वीसपंचवीस हजार शेळ्यामेंढरांचे कळप धनगरांकडे राखणीस दिले असत. त्यांचीहि मोजदाद प्रतिवर्षी होऊन अमुकानें अमुक इतकीं मेंढरें दसऱ्याच्या वगैरे प्रयोजनांस व सरकारी खर्चास पाठवावीं असें ठरविलें असे.

ह्याप्रमाणें सर्व दौलतीचा बंदोबस्त शक्य तितका चांगला करून त्याचे नियम बांधून दिले. तसेंच त्यांनीं आपल्या स्वतांच्या दिनचर्येचे नियम करून ठेविले. ते उषःकालीं उठत. पहांटेची नौबत व्हावी, व गायकांनीं वीणामृदंगादि मंजुल वाद्यांच्या साजासह भगवंताचे स्तुतिपाठ गावे, व ह्या नादानें त्यांनीं उठून कांहीं वेळ प्रातःस्मरण करावें. नंतर शौचादि विधि उरकून गोदर्शन व मंगलालंभन करावें, व गंगादि महानद्यांच्या तीर्थानें युक्त अशा उदकानें स्नान करून, जप व देवार्चन करावें. नंतर कांहीं वेळ पुराण श्रवण करावें. ह्या सगळ्या गोष्टी चार घटका दिवस आला नाहीं तों आटपाव्या. मग वस्त्रालंकार लेवून तिरंदाजी व निशाण मारणें यांचा व्यायाम एक घटका करून सभेस जावें. तेथें कारभारी आपआपल्या कामांची सुनावणी करून हुकूम किंवा मंजुरी घ्यावयाची ती घेत. कोणी दर्शनास येत त्यांचे मुजरे घ्यावे व त्यांजकडे कृपादृष्टीनें पाहावें. कोणाकडे नुसतें अवलोकन करून स्मितहास्य करावें, कोणाशीं दोन शब्द बोलावे, कोणाला कांहीं कामगिरी सांगावी, अशीं सर्वांचीं अंतःकरणें वेधून घ्यावीं. त्यावरून सगळ्यांस वाटे कीं, आपल्यावर महाराजांची कृपा आहे. कोणी गुणिजन आले असतां त्यांच्या गुणांच्या मानानें त्यांचें गौरव करून त्यांस इनामें वगैरे देऊन खुश करावें. ह्याप्रमाणें दहा घटका दिवस येईपर्यंत सभेस बसून मग कोणांशीं कांहीं एकांतीं मसलती करावयाच्या असल्यास त्या निरनिराळ्या ठिकाणीं बसून कराव्या. मग बारा घटका दिवसास ब्राह्मणभोजनाचें उदक सोडून नैवेद्य करून पंक्तिभोजन करणारांस बरोबर घेऊन भोजन करावें. तांबूलसेवन केल्यावर पुनः येऊन मंत्रसभेस बसावें, आणि पत्रें आलीं असतील तीं चिटणीसाकडून वाचवावीं, त्यास त्या पत्रांचे जबाब लिहावयास सांगावें, व कोणांस पाठ-

वावयासाठीं लिहून तयार केलेले पत्रांचे मसुदे चिटणिसानें वाचून दाखवावे. नंतर कांहीं कार्ययोजना करावयाची असल्यास ती करावी, आणि मागल्या दिवशीं आयव्यय झाला असेल तो व पुढल्या दिवशीं करावयाचा तो पाहावा. इतकें काम आटोपल्यावर अंतःपुरांत जाऊन दोनतीन घटका वामकुक्षी करावी. नंतर पुनः मुख प्रक्षालन करून सभेस यावें व कारखाने व महाल यांची व्यवस्था कशी काय ठेवण्यांत येत असे ती जातीनें पाहावी, अधिकाऱ्यांनीं न्यायमनसोबा केला असेल तो पाहावा व त्यास यथोचित मंजुरी द्यावी. कोणाची कांहीं फिर्याद किंवा अर्ज असल्यास तो मनास आणावा. चार घटका दिवस उरला ह्मणजे स्वारी बाहेर फिरावयास निघे. कारखाने, महाल वगैरे पाहावयाचे असल्यास ते जातीनें जाऊन पाहावे देवदर्शन करावें. मग बागबगीच्यांत किंवा आरामवटिकेंत जाऊन तेथें घोडीं फेरणें, बोथाट्या फिरविणें, इत्यादि मर्दानीचे खेळ खेळून सायंकाळ झाला ह्मणजे पुनः परत येऊन सभेस बसावें. तेथें पुनः लोकांचे मुजरे व भेटी घेऊन दोन घटका रात्रीस जपध्यान करून पुराणादिकांचें श्रवण करावें; आणि मग भोजन करावें. तांबूल सेवन केल्यावर पुनः सदरेस येऊन राज्यकार-भाराचा विचार करीत एकदोन कारभाऱ्यांसह एकांतीं बसावें. तदनंतर हेरां-कडून आलेल्या बातम्या, नाजूक कामें व पत्रें पाहावीं; व धान्यादिकांचे निरख ऐकून अंतःपुरांत जावें. ह्याप्रमाणें आपल्या दिनचर्येचें नियमन करून प्रत्येक घटकेस जें काम करावयाचें तें त्या घटकेस करावें. ह्या घटकेचें त्या घटकेस असें कदापि होऊं नये याची खबरदारी महाराज घेत असत. आपण आपलीं कामें वक्तशीर केलीं तर आपले नोकरहि आपलीं कामें वेळच्या वेळीं करण्यास झटतात; व तीं त्यांजकडून तशीं झालीं नाहींत तर त्यांस बोल लावण्यास आपणांला जोर येतो, हें तत्त्व महाराजांस चांगलें कळत असे. काम वेळच्या-वेळीं नियमितपणें करावें, आजचें उद्यांवर टाकूं नये, व यत्किंचित्‌हि आळस करूं नये, ही गोष्ट महाराज स्वतांच्या वर्तनानें आपल्या सेवकांच्या चित्तांत अह-र्निश ठसविण्याचा प्रयत्न करीत.

आपल्या आयुष्याचा एक क्षणहि व्यर्थ जाऊं नये अशी महाराजांची नेहमीं उत्कट इच्छा असे. त्याप्रमाणेंच आपल्या सेवकांनींहि आपआपलीं कामें निरलस-पणें व दक्षतेनें वेळच्या वेळीं करावीं अशी त्यांची फार इच्छा असे. जो मनुष्य मेहनती व हुषार असून आपल्या कामांत दक्ष असे तो महाराजांस आवडत असे. कोणास बढती किंवा मान द्यावयाचा त्याच्या अंगीं मुख्यतः हे गुण आहेत

किंवा कसें तें महाराज पाहत असत. गुणांची नीट पारख करून व हुशारी पाहून कोणांस बढत्या द्यावयाच्या त्या ते देत. केवळ कोणी मर्जीतला असला, किंवा स्नेहीसंबंधी असला, किंवा कोणीं त्याची शिफारस केली असली तर तेवढ्या-वरून त्यास एकादा हुद्दा किंवा बढती महाराज देत नसत. प्रत्येकाची शिफारस महाराजांपाशीं व्हावयाची झटली झणजे त्याच्या अंगच्या वास्तविक गुणांवरूनच फक्त व्हावी असें असे. येणेंकरून गुणांची खरी बूज व चहा होऊन लायक माणसांस उत्तेजन मिळे. आळशी, खुशालचंद नातेवाइकांची डाळ महाराजांकडे बिलकुल शिजत नसे.

महाराज सभेस बसले झणजे तेथें हास्यविनोदादि प्रकार कोणीं बिलकुल करूं नयेत असा त्यांचा दरारा असे. खुषमस्करे, नकले, खुशामते यांचा महाराजांस पुरा तिटकारा असे. बीभत्स व अश्लील गोष्टी त्यांस कधींहि आवडत नसत. त्याप्रमाणेंच कोणाहि व्यसनी किंवा छंदी मनुष्यास ते आपल्या जवळ कधींहि येऊं देत नसत. सर्वदा युद्धप्रसंग, घोडीं, शस्त्रें व परराज्यसाधन यांच्या चर्चेत त्यांचा काळ जात असे. कधीं कांहीं करमणूक करण्यास सवड मिळाली असतां निर्व्यसनी व निष्कपट अशा दोनचार कृपेंतल्या मनुष्यांबरोबर एकांतीं बसून हास्यविनोद करावा, किंवा भूषणकवीसारख्या कवींच्या वाग्रत्नांचें श्रवण करून मन रिझवावें, असा त्यांचा परिपाठ असे. कोणी उत्तम गायक किंवा विद्वान् पुरुष आला असतां त्याचें गायन किंवा वाक्चातुर्य श्रवण करून त्याची यथोचित बिदागी किंवा संभावना करावी. नृत्यगायनादि कलांचा महाराजांस वीट होता असें नाहीं. त्यांच्या श्रवणावलोकनादिकेंकरून ते आपलें मनोरंजन कधींकधीं करीत असत; परंतु त्यांत ते आसक्त होऊन जात नसत. त्याप्रमाणेंच त्यांस शिकारीचा झणजे फारसा नाद होता असें नाहीं. परंतु मृगया करण्याचा मुख्य उद्देश जो हिंसक पशूंचा संहार करण्याचा तो क्षात्रधर्मास अनुसरून आहे असें मनांत आणून ते फुरसत मिळाल्यास एकदोन महिन्यांनीं एकदां शिकारीस जात. त्या वेळीं हरिणादि गरीब पशूंचा ते सहसा वध करीत नसत. श्राद्धादिविधींस त्यांची आवश्यकता असल्यास क्वचित् प्रसंगीं ह्या पशूंची ते मृगया करीत.

आपल्या नोकरांनीं एकमेकांशीं सलोख्यानें वागावें, कोणीं कोणांचा द्वेषमत्सर करूं नये अशी त्यांची सक्त ताकीद असे. ज्यानें त्यानें आपआपलीं कामें करावीं दुसऱ्यांच्या कामांत ढवळाढवळ करूं नये, व कोणत्याहि गोष्टीचा आग्रह धरून एकमेकांशीं स्पर्धा किंवा द्वेष करूं नये असा निर्बंध असे. कोणाहि नोकरानें दुस-

ऱ्याची नालस्ती सांगण्याचा प्रयत्न केला असतां महाराज त्याला ती आपल्याकडे बोलूं देत नसत. कोणी अधिकारी दुसऱ्या अधिकाऱ्याचा द्वेष करूं लागून परस्परांमध्यें वैरभाव उत्पन्न झाला असतां त्यांच्यांत मध्यस्थी करून महाराजांनीं त्यांचें वैमनस्य नाहींसें करावें. इतकेंहि करून हा त्यांचा वैराग्नि नच शमला तर ते एका जातीचे असल्यास त्यांच्यामध्यें त्यांनीं शरीरसंबंध जुळवून देऊन तो कायमचा मिटवावा. लहान हुद्देदारांनीं मोठ्या हुद्देदारांची अमर्यादा सहसा करूं नये. महाराजांच्या तैनातीस असलेले माणूस निकट संबंधास्तव कितीहि कृपेंतले असले तरी त्यांनीं त्याच्या जोरावर कोणाहि मोठ्या हुद्देदाराची बेअदबी किंवा मानखंडना करूं नये. त्यांनीं कारभाराविषयीं कांहींएक बोलूं नये. त्यांनीं महाराजांशीं सलगी करून आपल्यासंबंधानें किंवा आपल्या इष्टमित्रांसंबंधानें कांहींएक बोलूं नये. जें कांहीं बोलणें असेल तें योग्य अधिकाऱ्यांच्या द्वारें बोलावें. महाराजांच्या अगदीं जवळच्या नातलगांनीं किंवा कृपेंतल्या सरदारांनीं सुद्धां जें कांहीं महाराजांपाशीं बोलावयाचें तें प्रत्यक्ष न बोलतां योग्य अधिकाऱ्यांच्या द्वारें बोलावें. असें असतांहि कोणीं कांहीं विनंति महाराजांस प्रत्यक्ष केली असतां तिचा जबाब अमुक कारभाऱ्यापाशीं सांगतों असें बोलून त्यास ते निरोप देत असत. एकाद्या अधिकाऱ्याविरुद्ध कोणी कांहीं सांगावयास आला असतां तें ते मनास आणीत नसत. तशांत त्या अधिकाऱ्याचा खरोखरीच वांक आहे असें लक्षांत आल्यास त्याची योग्य चौकशी करून खात्री झाल्यावांचून त्यास टपका किंवा शिक्षा देत नसत. राजा कानाचा हलका किंवा चलबुद्धि असला ह्मणजे त्याचें मन मत्सरी, कपटी व लबाड लोक एकाद्या सेवकाविषयीं कलुषित करण्यास चुकत नाहींत, व तेणेंकरून चांगल्या सेवकाविषयीं विनाकारण संशय येऊन त्याचें तो राजा अन्यायानें नुकसान करितो. ही गोष्ट महाराजांस चांगली कळत असे, व लबाडांचीं पावलें ओळखण्यास त्यांना विलंब लागत नसे. ह्या वृत्तीमुळें सेवकजनांस असा पक्का भरंवसा असे कीं, आपल्या हातून एकादा मोठा अपराध झाल्यावांचून किंवा आपल्या कामांत आपल्याकडून कसूर झाल्यावांचून महाराजांची आपणांवर कदापि इतराजी व्हावयाची नाहीं.

आतां महाराजांनीं आपला दरबार भरण्यासंबंधाची व स्वारी निघण्यासंबंधाची शिस्त कशी काय लावून दिली होती तिचें येथें दिग्दर्शन करणें उचित होय. पहिल्यानें दरबार भरण्याची रीत सांग. दरबाराच्या ठिकाणीं मध्यभागीं

सिंहासन मांडलें असून त्यावर छत्रपति बसत. पाठीमागें हुजरे मोरचेलें, चामरें, पंखे, पानदानें वगैरे घेऊन उभे राहत. सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूंस आप्त व विश्वासू असे दहाबारा मानकरी उभे राहत. सिंहासनाच्या उजवे बाजूस खालीं अनुक्रमें मुख्य प्रधान, पंत अमात्य, पंत सचिव, मंत्री, चिटणीस, परराज्यांतील वकील, मामलतदार व किल्लेदार आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें बसत. डावे बाजूस पंडितराव, सेनापति, सुमंत, न्यायाधीश, फडणीस, सेनाधिकारी, सरदार व शूर शिलेदार आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें क्रमवार बसत असत. प्रधानांचे, सरदारांचे व इतर अधिकाऱ्यांचे मुतालिक व कारकून आपआपल्या वरिष्ठांच्या मागें बसत. त्यांच्या पाठीमागें दोन्ही बाजूंस कारखान्यांचे व महालांचे दरोगे बसत, व हवालदार, नाईक वगैरे उभे राहत. अग्रभागीं दोन चोपदार उभे राहत. आलेल्या सभासदांकडून मुजरे करविणें, त्यांस योग्यतेप्रमाणें बसविणें, कोणी परकी आल्यास त्याची वर्दी लावणें हीं कामें ह्या चोपदारांचीं असत. दरबारच्या देवडीची चौकी चोपदारांच्या ताब्यांत असे. कोणा इसमास दरबारास बोलवावयाचें झाल्यास ह्या देवडीवरचे चोपदार शिपायास किंवा स्वारास पाठवीत.

आतां स्वारीची शिस्त कशी ठरविली होती तें पाहूं. महाराजांची स्वारी निघाली ह्मणजे तिच्यापुढें पहिल्यानें जरीपटका व भगवें निशाण यांचे दोन हत्ती चालत. त्यांच्या मागून मुख्य प्रधान व सेनापति यांचे जरीपटक्याचे दोन हत्ती चालत. त्यांच्या मागून लष्करांतील एकंदर निशाणें चालत, आणि त्यांच्या बरोबर पागेचे व शिलेदारांचे सरदार आपल्या कांहीं लोकांसह बिनीच्या रक्षणार्थ घोड्यांवर बसून चालत. त्यांच्या मागून तोफखाना व दारूगोळयाचे छकडे व गाड्या चालत. त्यांच्या मागून शूर सरदार घोड्यांवर व हत्तींवर बसून चालत. त्यांच्या मागून पायदळ लष्करांतील पट्टेकरी, विटेकरी, सांगबर्चीवाले, तीरकमानवाले, खासबारदार व बंदुकावाले रांगांरांगांनीं चालत. त्यांच्या मागून ताशे, मार्फे, हलग्या, शिंगें, करणे वगैरे रणवाद्यें चालत. त्यांच्या मागून कोतवाल हत्ती व बाणांच्या कैच्या उंटांवरून चालत. त्यांच्या मागून खासे घोडे व कोतवालघोडे चालत. त्यांच्या मागून शाहाबाजे, काळूसनया वगैरे मंगलवाद्यें व घोड्यावरील नगारे चालत. त्यांच्यामागून भाट व बंदिजन चालत. त्यांच्या मागून लग्या, निशाणें, जरित्वतोमर, भाले व बोथाट्या घेतलेले लोक, बाणदार, चोपदार, भालदार व वेत्रधारी हे चालत. त्यांच्या मागून जेठी, मल्ल वगैरे पायांनीं चालत. इतके लोक पुढें चालत व मग त्यांच्यामागून महाराज हत्तीवर

अंबारींत बसून निघत व त्यांच्या सभोंवतालीं हुजरे व विश्वासू मावळे व त्यांचे सरदार चालत. महाराजांच्या हत्तीच्या मागोमाग जनानखाना चाले. त्यामागें अंतरानें अष्टप्रधान दरबारांत ज्या क्रमानें बसत त्या क्रमानें हत्तींवर बसून चालत; त्यांच्यामागें चिटणीस, फडणीस, कोटणीस, मानकरी व इतर सरदार घोड्यांवर बसून चालत. सगळ्यांच्या मागून साहेबी नौबत असून तीबरोबर सरलष्कर व इतर सरदार चालत.

महाराज गुणिजनांचा परामर्ष घेण्यांत व त्यांचा संग्रह करण्यांत किती तत्पर असत याचें एक इतिहासप्रसिद्ध उदाहरण बखरींतून दिलें आहे. त्याचा येथें उल्लेख करून ह्या लांबलेल्या प्रकरणाचा समारोप करूं. दिल्लीस बादशहाच्या पदरीं चिंतामणि नांवाचा एक कवि होता[1]. तो आपलीं कवनें गावून बादशहाचें मनोरंजन करीत असे. ह्या कवीचा भूषणनामा एक बंधु होता. हाहि मोठा कवि होता तरी त्यास कांहीं प्राप्ति नसे. तो आपल्या भावाच्या आश्रयानें असे. हा घरांतच बसून राहतो असें कोणी ह्मटल्यावरून ह्या कवीस मोठा राग आला, आणि यवनांचें अन्न भक्षून राहावयाचें नाहीं असा निर्धार करून तो दिल्लीहून निघाला. तो फिरतफिरत कमाहूंच्या पाहाडांतील एका राजापाशीं गेला[2]. त्यानें त्याला आपल्या पदरीं ठेवून घेतलें. कांहीं वर्षें तेथें राहिल्यावर ह्या कवीस स्वदेशीं जाण्याची इच्छा झाली. त्यावरून त्या राजानें त्याला एक लाख रुपये देऊन जावयास निरोप दिला. निरोप देतांना तो ह्मणाला कीं, असा दाता तुला पृथ्वीवर दुसरा कोणीहि आढळणार नाहीं. ही गर्वोक्ति त्या स्वाभिमानी कवीस रुचली नाहीं. त्यानें त्यास तत्क्षणींच असा जबाब दिला कीं, तुझ्यासारखे किंबहुना तुझ्याहून मोठे दाते पृथ्वीवर सहस्रावधि असतील. परंतु अशी गर्वोक्ति बोलून दिलेले लाख रुपये तुच्छ मानून जाणारा याचक मात्र कोणी नसेल. असें ह्मणून तो निस्पृह कवि तें द्रव्य न घेतां निघून गेला. मग पुनः भ्रमण करीत-करीत तो शिवाजीमहाराजांची कीर्ति ऐकून दक्षिणेंत आला. महाराजांचें दर्शन घेऊन तो ह्मणालाः जो यवनांचा द्वेष्टा आहे अशाच्या पदरीं राहण्याचा माझा मानस आहे. त्यावरून त्यांनीं त्याला आपल्यापाशीं ठेवून

१ हा प्रथम नागपूरचा राजा भोंसला मकरंदशहा याच्या पदरीं बहुत वर्षें होता असें ह्मणतात.

२ हा कवि प्रथम पन्नाचा राजा छत्रसाल ह्याच्या पदरीं सहा महिने होता व तेथून महाराजांपाशीं सन १६६४ त आला असें काव्येतिहाससंग्रहकार ह्मणतात.

घेऊन चांगली तैनात करून दिली. तो नाना विषयांवर सुंदर कविता ब्रीज भाषेंत करून महाराजांचें मनोरंजन वेळोवेळां करीत असे. त्यानें महाराजांच्या प्रतापाचें वर्णन काव्यरूपानें केलें आणि ह्या काव्यास 'शिवराजभूषणकाव्य' असें नांव दिलें.[1] हें सुरस काव्य पाहून महाराज फार खुष झाले. त्यांच्या पदरीं कांहीं वर्षें राहिल्यावर तो स्वदेशीं जावयास निघाला. जाते समयीं त्यांनीं त्यास पुष्कळ द्रव्य देऊन परत येण्याविषयीं आग्रहपूर्वक सांगितलें, व त्यानेंहि परत येण्याचें कबूल केलें.

भूषणकवि शिवाजीमहाराजांकडून सन्मान पावून व पुष्कळ द्रव्य घेऊन परत दिल्लीस आल्याचें वर्तमान औरंगजेबबादशहास कळलें तेव्हां त्याला आपल्या भेटीस आणावें असें त्यानें चिंतामणिकवीस सांगितलें. बादशहाची ही इच्छा त्यानें आपल्या बंधूस कळविली. तेव्हां तो ह्मणाला, 'बादशहा आमच्या यजमानाचा शत्रु आहे. त्याचें दर्शन आह्मांला कशास हवें? कारण आमच्या मुखांतून शिवाजीमहाराजांच्या प्रतापावांचून दुसरें कांहीं निघावयाचें नाहीं. त्यामुळें त्याला क्रोध मात्र येईल.' परंतु चिंतामणिकवीनें आपल्या बंधूस फारच आग्रह केल्यावरून तो बादशहाच्या दरबारास जावयास कबूल झाला. पण त्यानें अशी अट सांगितली कीं, 'आह्मांला दरबारांत कांहीं कविता ह्मणावयास सांगितली असतां आह्मी फक्त शिवाजीमहाराजांचे प्रताप गाऊं. ही अट बादशहास कबूल झाल्यास आह्मी दरबारास येऊं.' चिंतामणिकवीनें आपल्या बंधूची ही अट बादशहास कळविली. ती त्यास मान्य होऊन भूषणकवि दरबारास गेला; व बादशहानें त्याला कांहीं वर्णन करावयास सांगितलें. तेव्हां तो त्याला ह्मणाला कीं, 'आपण हात धुऊन बसा. कारण माझा बंधु शृंगाररसपर कविता ह्मणून आपलें मन रिझवितो, त्या वेळीं आपला हात वारंवार विजारीस लागतो. मी वीररसपर कविता ह्मणणार, तेव्हां तो हात मिशांवर जाणार आहे.' हें ऐकून बादशहा बोलला कीं, 'आमचा हात तुझें काव्य ऐकून मिशांवर गेला नाहीं तर तुझा शिरच्छेद होईल.' अशी धमकी देऊन त्यास कविता ह्मणण्याचा हुकूम त्यानें केला. त्यावरून तो महा-

---

१ हें काव्य काव्येतिहाससंग्रहनामक मासिक पुस्तकांत पुष्कळ वर्षांपूर्वीं छापून निघालें आहे. हें त्यानें राज्याभिषेकाच्या आदल्या वर्षीं पुरें केलें असून त्यांत काव्यांतील अलंकारांचें वर्णन केलें आहे, व त्यांच्या उदाहरणार्थ जीं पद्यें त्यानें रचिलीं आहेत त्यांत शिवाजीमहाराजांचें वर्णन केलें आहे.

राजांचे प्रताप वर्णूं लागला. ते ऐकून बादशहानें त्याला असा हुकूम केला कीं, आह्मी सार्वभौम राजे असून आह्मांस सर्व राजे करभार देतात असें वर्णन कर. तेव्हां ह्या कवीनें सर्व राजांस वृक्षांची उपमा देऊन बादशहास भ्रमराची उपमा दिली, व तो सर्व वृक्षांच्या पुष्पांतील मधु सेवन करीत असतो, असें वर्णन केलें. ह्या वर्णनांत त्यानें शिवाजीमहाराजांस चंपकवृक्षाची उपमा दिली. याचें कारण उघडच होतें कीं, जसा चंपकपुष्पास मात्र भ्रमर स्पर्श करीत नाहीं, तसें बादशहाचें शहाणपण एका शिवाजीराजापुढें मात्र चालत नाहीं, हा भाव कवीस व्यक्त करावयाचा होता. मग बादशहानें त्याला विचारिलें कीं, आह्मांला हात धुऊन बसावयास सांगितलें तें कशाला? तेव्हां कवीनें आणखी फक्त सहा पद्यें ह्मटलीं. त्यांत त्यानें असें कांहीं उत्कृष्ट वर्णन केलें कीं, सहाव्या पद्याच्या अंतीं बादशहास पुरा आवेश चढून त्याचा हात त्या झटक्यासरशीं अकस्मात् मिशांवर गेला. तें पाहून कवीनें आपलें कवन आटोपलें.. बादशहा त्याचें तें चातुर्य व कवित्वशक्ति पाहून अतिशयित खुष झाला, व त्यानें त्याचा यथोचित सन्मान करून चांगली संभावना केली. त्या दरबारीं महाराजांचा वकील होता, त्यानें ही इत्थंभूत हकीकत त्यांस लिहून कळविली. ती ऐकून महाराज परम संतोष पावले, व त्या कवीस त्वरित पाठवून देण्याविषयीं त्या वकिलास त्यांनीं पत्र लिहिलें. तें पत्र पाहतांच भूषणकवि पुनरपि महाराजांपाशीं येऊन राहिला होता असें ह्मणतात.

भाग पंचविसावा.

मोगलांशीं व विजापूरकरांशीं पुनः कलह.

१६७४–१६७६.

मोगलांचा सुभेदार खानजहान याच्याशीं सलोखा करून औरंगजेब बादशहाकडे त्याच्या द्वारें एक अर्ज महाराजांनीं पाठवून त्यास मधाचें बोट दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता, व मोगलसैन्याची हालचाल आपल्या विरुद्ध होऊं नये असें केलें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु हा सलोखा फार दिवस टिकला नाहीं. महाराजांनीं स्वतांस मोठ्या थाटानें राज्याभिषेक करून घेतला व चिरवांछित हिंदुपदपादशाहीची पुनः स्थापना केली, हें वर्तमान औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्यास अतिशयित वाईट वाटलें. आपला दक्षिणेंतील सुभेदार त्याला मिलाफी आहे असा त्याला वहीम आला, आणि स्वस्थ बसून राहिल्याबद्दल त्यानें त्याला टपका दिला. ह्या वेळीं हा खान आपल्या पेडगांव येथील छावणींत स्वस्थपणें चैन करीत राहिला होता. राज्याभिषेकाची गडबड आटोपल्यावर दुसऱ्या महिन्यांत त्याची छावणी लुटण्याचा बेत महाराजांनीं केला, आणि दोन हजार घोडदळ तिकडे पाठवून देऊन मोगलांचा प्रांत लुटण्याचा घाट घातला. तेव्हां अर्थात् हा खान ह्या घोडदळाला हाकून देण्याकरितां त्याच्यावर चालून गेला. त्यानें त्याला गुलकावण्या दाखवीत त्याच्या छावणीपासून बरेंच दूर नेलें. खान असा छावणी सोडून दूर गेला तेव्हां महाराजांनीं सात हजार लोकांनिशीं त्याच्या छावणीवर अकस्मात् हल्ला करून तेथल्या लोकांस उधळून लाविलें आणि त्याची छावणी यथेष्ट लुटली. ह्या लुटींत त्यांना एक कोटि रुपये व इतर बरीच चीजवस्त सांपडली. बादशहाला नजर करण्याकरितां खानानें दोनशें उत्तम घोडे मिळविले होते, ते सगळे महाराजांच्या हातीं लागले. मोगलांचे तंबू वगैरे सामान जाळून टाकलें.[१] मग दिलेरखानानें आपल्या फौजेनिशीं महाराजांच्या मुलखांत शिरून लढाई आरंभिली.

---

१ प्रो. सरकार, पृ. २८३.

महाराजांनीं मोरोपंतास त्याच्यावर पाठविलें. त्यानें खानाशीं समोरासमोर सामना करण्याचें सोडून मोगलांच्या मुलखांत प्रवेश करून त्यांचीं ठाणीं सर करण्याचा सपाटा चालविला. मोगलांनीं परत घेतलेलीं औंध व पट्टा हीं ठाणीं त्यानें पुनरपि काबीज केलीं. शिवनेरीकिल्ला ह्या वेळीं मोगलांच्या ताब्यांत होता, तो परत घेण्याचा मोरोपंतानें पुष्कळ प्रयत्न केला, पण तो सिद्धीस गेला नाहीं. ह्याप्रमाणें मोरोपंत तिकडे गुंतला असतां हंबीरराव सेनापति सुरतेजवळील घाटांतून वर चढून गेला. त्यानें आपल्या फौजेच्या अनेक टोळ्या करून त्या चोहोंकडे सोडल्या, व मोगलांच्या ताब्यांतला तिकडील सगळा मुलूख लुटून उध्वस्त केला. त्याच्या फौजेची एक टोळी तर नर्मदानदी ओलांडून भडोचप्रांतांत शिरली, व तिनें तिकडील लोकांवर जबरदस्त खंड बसविले. ह्या धामधुमीमुळें अर्थात् दिलेरखानास आपल्या सुभ्यांतील मुलखाचा बंदोबस्त नीट ठेवण्यासाठीं महाराजांच्या मुलखांतून फौज काढून न्यावी लागली.

दिलेरखान माघारीं गेल्यावर मोरोपंत दहा हजार लोकांसह कल्याणास तळ देऊन राहिला. तेथून त्यानें वसईच्या फिरंग्यांकडे वकील पाठवून त्यांच्या ताब्यांतील सगळ्या प्रांताच्या उत्पन्नाच्या चवथ्या हिश्शाची मागणी केली. ही चौथाईची मागणी फिरंगी लोकांकडे महाराजांनीं पहिल्यानेंच केली असें दिसतें. फिरंग्यांनीं पूर्वी तह करून तोफा, दारूगोळा वगैरे प्रतिवर्षी महाराजांस पुरविण्याचें कबूल केलें होतें, व त्या तहावरहुकूम ते वागतहि असत. ह्या वेळीं त्यांच्या प्रांतावर चौथाईचा हक्क बसविण्याचें कारण असें झालें कीं, त्यांनीं आपल्या प्रांतांतील पुष्कळ हिंदुकुटुंबांवर ख्रिस्तीधर्म स्वीकारण्याविषयीं जुलूम केला असून, जीं कुटुंबें तो स्वीकारण्यास तयार झालीं नाहींत त्यांचा त्यांनीं भयंकर रीतीनें छळ चालविला होता. ह्याबद्दल महाराजांस फार वाईट वाटून त्यांनीं हा खंड त्यांच्यावर बसविण्याचें मनांत आणिलें. मोरोपंतानें पाठविलेल्या वकिलास त्यांनीं बहुतकरून नकार सांगितला नसावा. कारण ह्या वेळीं त्यांचें युद्ध झाल्याचें कोठेंहि लिहिलेलें आढळत नाहीं. फिरंग्यांनीं कांहीं तरी तोड करून मोरोपंताच्या कचाटींतून आपली मुक्तता अवश्य करून घेतली असावी. एरवीं त्यांस त्याच्याशीं लढण्याचें सामर्थ्य मुळींच नव्हतें; आणि मोरोपंतानेंहि त्यांच्या प्रांतास उपद्रव केला नाहीं असें दिसतें.

ह्याप्रमाणें साष्टीबेटासमोर मोरोपंताचा तळ पडला असून तो तेथें बरेच दिवस राहिला. ह्यामुळें शिद्दीला मोठीच दहशत वाटूं लागली. त्यांत आणखी

त्याला असें कळलें कीं, महाराजांची पुष्कळ फौज घाटावरून खालीं उतरत आहे. त्याचें आरमार ह्या वेळीं मुंबईच्या बंदराजवळ होतें. त्याला हे मराठे आग लावून देण्यास कांहीं कमी करावयाचे नाहींत अशी शिद्दीला भीति वाटणें साहजिक होतें. ह्मणून त्यानें तें तेथून त्वरित काढून नेलें. मोरोपंत सैन्यानिशीं घाट उतरून कल्याणास तळ देऊन राहिल्याचें वर्तमान सुरतेस पोंचतांच तेथील लोकांची पांचांवर धारण बसली. त्यांत आणखी हंबीरराव सेनापति भडोच-पर्यंत पोंचून तिकडील मुलखांत धामधूम करीत होताच. असा दुहेरी हल्ला आपल्या शहरावर येऊन आपली काय दशा होईल कोण जाणे असें त्यांस वाटणें साहजिक होतें.

ह्याप्रमाणें हे दोन प्रधान इकडे गुंतले असतां स्वतः महाराज कांहीं स्वस्थ बसले नव्हते. घाटावरून एकसारखी फौज उतरत होती. ती सगळी मोरो-पंताच्या छावणींत जमा झाली. ही एवढी फौज इकडे कां जमत आहे तें कोणा-सहि कांहीं दिवस कळलें नाहीं. मोरोपंतापाशीं एकंदर पंचवीस हजार फौज जमा झाल्यावर त्याच्या छावणीची तयारी कशी काय आहे तें पाहण्याच्या मिषानें महाराज रायगडावरून निघून कोंकणांत आले. इतक्या लगबगीनें तिकडे जाण्याचा हेतु काय तें कोणासच कळलें नाहीं. ह्या वेळीं जुन्नरास मोगलांचें मोठें ठाणें असून तेथें त्यांची जवळजवळ चाळीस हजार फौज जमली होती. ह्या सर्व फौजेचा रोंख महाराजांच्या मुलखांत शिरून युद्धप्रसंग करण्याचा होता. हें महाराजांस कळल्यावरून त्यांनीं शत्रूस कळूं न देतां ही तयारी कर-विली, व आपण स्वतः तें सैन्य घेऊन, जुन्नराकडे मोठ्या वेगानें कूच करून त्या मोठ्या फौजेवर अकस्मात् हल्ला केला. उभय पक्षांचें मोठें घनघोर युद्ध झालें. त्यांत मोगलांच्या सैन्याचा पुरा मोड होऊन तें सैरावैरा पळत सुटलें. ह्या लढाईंत महाराजांचें जें नुकसान झालें त्याच्या दसपट मोगलांचें झालें. शत्रूचें सैन्य अष्टदिशांस उधळलें होतें, त्याच्या मागें महाराजांचे लोक टोळ्या करून लागले. ह्या लढाईंत शत्रूचीं पुष्कळ घोडीं व दुसरें मुबलक युद्धो-पयोगी सामान महाराजांच्या हातीं लागलें. शत्रुसैन्य पळत सुटलें होतें त्याच्या पाठीस लागलेल्या टोळ्यांनीं त्याची सारखी पाठ पुरविली. वाटेंत मोगलांचा जितका मुलूख लागला तितका सगळा त्यांनीं लुटून उध्वस्त केला. एका टोळीनें तर शत्रूच्या सैन्याचा ब्रह्मपुरीपर्यंत सारखा पिच्छा पुरविला. एकंदर पेठा लुटून खंडोगणती माल ह्या टोळ्यांनीं आणिला. त्याप्रमाणेंच सुरतेस ज्या

रस्त्यानें व्यापाराचा माल जात असे त्या रस्त्यावर महाराजांचे लोक राहून सांपडला तेवढा माल लुटून आणूं लागले. ह्या वेळीं रामनगरच्या तीनचार हजार कोळ्यांनीं तिकडील रानांतले व पाहाडी रस्ते रोखून मराठ्यांचा पुढें प्रवेश होऊं न देण्याचा प्रयत्न केला, असें ह्मणतात.

इकडे महाराजांनीं जुन्नरचें ठाणें घेण्याचा निश्चय करून त्या किल्ल्यास वेढा दिला व त्यावर जोराचा मारा चालविला. परंतु कांहीं केल्या किल्ला हातीं येईना. महाराजांच्या दोघां मनुष्यांनीं किल्ल्यावर चढून जाऊन त्याचा दरवाजा उघडण्याची युक्ति योजण्याचा बेत केला. परंतु ते किल्ल्यावरील लोकांच्या दृष्टीस पडून त्यांनीं त्यांच्यावर मोठमोठे खडक लोटले त्यांमुळें त्यांचा नाश झाला. खडक खालीं लोटून वेढा घातलेल्या लोकांचा नाश करण्याची ही युक्ति बरी आहे असें वाटून त्यांनीं मराठ्यांवर वरून खडक लोटून देण्याचा धूमधडाका चालविला. त्यामुळें महाराजांच्या लोकांची पुष्कळ नासाडी होऊं लागली, व त्यांचें धैर्य सुटून ते पळूं लागले. गलीम पळताहेत असें पाहून मोगलांचे लोक त्यांच्या पाठीस लागले. परंतु त्यामुळें त्यांचा फार नाश झाला. कारण शत्रूपुढून पळण्याची मराठ्यांची रीत फारच विलक्षण असे. ते पळत सुटले ह्मणजे अंमळ दूर जाऊन पुनः अकस्मात् एकवट होऊन शत्रूवर तुटून पडत, व शत्रु प्रबल असल्यास त्यांची पुनः दाणादाण झाली असतां ते परत कांहीं वेळ पळत सुटत आणि पुनः एकदम एकत्र होऊन शत्रूवर उलटत. अशा गनिमी काव्यामुळें त्यांचा पाठलाग करून पुरा मोड करूं असें कोणी मनांत आणिल्यास त्याची पुरी फजिती होत असे. ह्या गनिमी काव्यानें त्यांनीं ह्या वेळीं मोगलांची पुष्कळ फौज खराब केली. परंतु उलट खाऊन पुनः जुन्नरास वेढा देण्यांत कांहीं हाशील नाहीं असें महाराजांस वाटल्यावरून ते आपल्या लोकांसह रायगडास गेले.

रायगडावर येतांच त्यांला असें कळलें कीं, फोंड्याच्या सुभेदारानें आपण दूरच्या मोहिमेंत गुंतलों आहों असें पाहून आपणांशीं केलेला तह मोडून पुनः विजापूरसरकाराची ताबेदारी स्वीकारिली, व तो आपल्या तिकडील घाटांतल्या ठाणेदारांस त्रास देऊं लागला. ह्मणून महाराजांनीं त्याची चांगली खोड मोडण्याचा निश्चय करून त्या किल्ल्यावर स्वारी करण्यासाठीं मोठी फौज तयार केली. ह्या स्वारीवर महाराज स्वतः गेले. ह्या मोहिमेसाठीं पंधरा हजार घोडदळ, चौदा

हजार पायदळ व इतर दहा हजार माणसें जमवून ते राजापुरास गेले आणि तेथें तीन दिवस मुक्काम करून चाळीस जहाजें तयार करून त्यांस वेंगुर्ल्याच्या बंदरांत जाऊन राहावयाचा हुकूम केला, आणि मग कुडाळास जाऊन तेथून फोंड्याकडे वळून किल्ल्यास बळकट वेढा दिला. हा किल्ला अतिशयित मजबूत असून आंतील लोक मोठ्या हिंमतीनें लढले. किल्ला कांहीं केल्या हातीं येईना. तेव्हां किल्ल्यावरील लोकांस अन्नसामुग्री वगैरे पोंचेनासें करून आंतील लोकांचा उपासमार करून त्यांस जेर करण्याचा त्यांनीं बेत केला, आणि पावसाळा आला तरी किल्ल्याचा वेढा कायम राखण्याची तजवीज केली. किल्ल्याचा सुभेदार महमदखान याच्या पाशीं फक्त चार महिने पुरे इतकी अन्नसामुग्री होती. विजापूरसरकाराकडून त्यास मदत मिळण्याची मुळीं आशा नव्हती; पोर्तुगीज लोकांकडून त्यास मदत मिळण्यासारखी होती, परंतु त्यांस आपला गोवेंप्रांत कसा बचतो याचीच फिकीर पडल्यामुळें त्यांस महाराजांशीं उघड विरोध करण्याचें धैर्य झालें नाहीं. तिकडचा सुभेदार रुस्तम जमान याच्याकडे द्रव्य व माणसें फारशीं नसल्यामुळें त्यालाहि त्यास या प्रसंगीं मदत करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. ह्या वेळीं बहिलोलखान मिरज येथें पंधरा हजार लोकांनिशीं तळ देऊन होता. त्याच्या मनांत फोंड्याच्या किल्लेदाराच्या मदतीस जावयाचें होतें. परंतु त्या किल्ल्याकडे जावयाच्या वाटांवर झाडें तोडून त्यांचे मेढेकोट महाराजांनीं रचले होते, व त्यांवर आपले लोक ठेवून दिले होते. ह्या अडचणींतून पार पडणें अतिशयित धोक्याचें आहे व तिकडे जाण्याचा प्रयत्न केला तर तो निष्फळ होऊन आपल्या लोकांची पुष्कळ नासाडी होईल असें त्यास वाटून त्यानें आपला बेत रहित केला. पण त्यानें फोंड्याच्या किल्लेदारास मदत न केल्याचें कारण दरबारचे लोक असें सांगूं लागले कीं, बहिलोलखानास शिवाजीमहाराजांनीं लांच दिल्यामुळें तो असा जागच्या जागीं स्वस्थ राहिला. महमदखानाची अशी चोहोंकडून निराशा झाली तरी त्यानें मोठ्या शौर्यानें व हुशारीनें किल्ला बरेच दिवस लढविला. महाराजांनींहि मोठ्या नेटानें वेढ्याचें काम चालू ठेविलें. त्यांनीं किल्ल्याचा बाहेरला कोट हस्तगत करून त्याच्या सभोंवतालचा खंदक बुजविला व पांचशें शिड्या तयार करविल्या, आणि अर्धा अर्धा शेर सोन्याचीं पांचशें कडीं तयार करून आपल्या लोकांस असें सांगितलें कीं, जे कोणी शिड्या लावून किल्ल्यावर चढून जातील त्यांस हीं कडीं इनाम देण्यांत येतील. ह्या झटापटींत महाराजांचे पुष्कळ लोक ठार झाले, व शेंकडो जायबंदी झाले. मग महाराजांनीं त्या

किल्ल्यास मोठमोठे सुरुंग लाविले. ते उडाल्यामुळें त्यास मोठें थोरलें भगदाड पडलें, व त्यावरचे पुष्कळ लोक त्यांत सांपडून प्राणांस मुकले. ह्याप्रमाणें किल्ल्यांत प्रवेश होऊन उभय पक्षांकडील वीरांची झटापट मोठ्या आवेशानें झाली. किल्ल्यावरील लोकांचा पुरा पराभव झाला, व किल्ला महाराजांच्या कबजांत आला. किल्ल्यावरील एकूणएक पुरुषाची कत्तल केली. ह्या गर्दीत महमदखान व दुसरे पांच असामी काय ते बचले. याचें कारण असें कीं, महमदखानानें विजापूरकरांचा तिकडील सगळा प्रांत व किल्ले महाराजांच्या स्वाधीन करण्याचें वचन दिलें; आणि त्यानें तिकडच्या किल्लेदारांस किल्ले मराठ्यांच्या स्वाधीन करण्याविषयीं पत्रें लिहिलीं. तीं त्यांनीं जुमानलीं नाहींत, ह्मणून खानास कैद करून ठेविलें; इकडे अकोल्याचा फौजदार इनामतखान यानें महमदखानाच्या ताब्यांतला मुलूख आपल्या कबजांत घेऊन तिकडील किल्ल्यांवर आपले लोक ठेवून दिले. परंतु महाराजांपुढें त्याचा निभाव लागणें शक्य नसल्यामुळें त्यानें त्यांच्याकडून कांहीं पैसा घेऊन ते किल्ले व त्यांसभोंवतालचा प्रांत त्यांच्या स्वाधीन केला. पुढें थोडक्या अवकाशांत अंकोला, शिवेश्वर, व कादा हीं शहरें त्यांच्या हातीं आलीं, आणि दक्षिणेस गंगावती नदीपर्यंतचा विजापूरसरकाराच्या सगळ्या मुलखावर त्यांचा ताबा बसला.

फोंड्याच्या किल्ल्यास वेढा घालून नेटानें लढण्याच्या कामीं महाराजांच्या लष्करांतल्या इब्राहीम नांवाच्या एका शूर सरदारानें मोठा पराक्रम केल्यावरून त्यास नांवाजून त्याची त्या किल्ल्यावर नेमणूक केली. किल्ल्याची हवालदारी मुसलमानास दिली ती हीच पहिल्यानें होय. एरवीं ती मराठ्यावांचून कोणांस देऊं नये असा त्यांचा नेम असे. ह्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, ह्या मुसलमान-सरदाराच्या इमानीपणाविषयीं महाराजांची पूर्ण खात्री झाली होती. नाहीं तर अशा सरहद्दीच्या किल्ल्यावर त्यास हवालदार नेमण्याचें धाडस त्यांनीं सहसा केलें नसतें.

फोंडेकिल्ल्यावर आपलें ठाणें बसविल्यानंतर आसपासचा प्रांत महाराजांनीं हस्तगत केला, आणि तो आपल्या हातीं कायमचा राहण्यासाठीं त्यांत भीमगड व पारगड असे आणखी दोन नवे किल्ले बांधिले, व त्यांवर आपले लोक ठेवून दिले. नंतर त्यांनीं सुंदा प्रांतांत शिरून तेथले पुष्कळ किल्ले काबीज केले. कारवारचा किल्ला तेथील किल्लेदार सामोपचारानें स्वाधीन करून देईना, ह्मणून त्या

शहरास आग लावून देण्याचा हुकूम महाराजांनीं आपल्या लोकांस दिला. ह्या शहरांत इंग्रज व्यापारी होते, त्यांशीं मात्र ते चांगल्या रीतीनें वागले. त्यांच्या वखारीस त्यांनीं उपद्रव दिला नाहीं. ह्या वेळीं महाराजांनीं सगळें दक्षिण कोंकण व कानडाप्रांताचा उत्तरेकडील सगळा मुलूख काबीज केला. बेदनूर-प्रांतांत एक स्त्री त्या वेळीं राज्य करीत होती.[1] यास्तव त्या प्रांतास उपद्रव करणें बरोबर नाहीं असें महाराजांस वाटलें. ह्या राणीनें महाराजांस पुष्कळ नजरनजराणा पाठवून अशी विनंति केली कीं, 'माझे कांहीं कारभारी व नातलग मजवर उठले आहेत. त्यांचें पारिपत्य करण्यासाठीं मला आपण मदत करावी.' ह्या तिच्या विनंतीस महाराजांनीं मोठ्या संतोषानें मान देऊन तिच्या मदतीस आपले कांहीं लोक रवाना केले, व तिचें संकट निवारण केलें. ह्या राणीनें महाराजांस कांहीं खंडणी देण्याचें कबूल करून त्यांचा एक वकील आपल्या दरबारांत ठेवून घेतला.

महाराज फोंडेंप्रांतांत मोहिमेस गेल्याची बातमी कळतांच फलटणचे निंबाळकर व मलवडीचे घाटगे अशा दोन विजापूरसरकाराच्या जाहगीरदारांनीं पन्हाळा व तातोरा ह्या दोन किल्ल्यांच्या दरम्यान असलेलीं सगळीं ठाणीं महाराजांच्या लोकांकडून घेतलीं, व त्यांचें तिकडील सर्व लष्कर हांकून दिलें. ह्या किल्ल्यांच्या आसपासचा एकंदर मुलूख त्यांनीं हस्तगत करून विजापूरसरकारास दिला. परंतु दक्षिणेंतील मोहीम फत्ते करून महाराजांनीं घाटावर येतांच हा प्रांत व हीं ठाणीं पुनः काबीज केलीं; व यापुढें हा प्रांत पुनरपि विजापूरकरांच्या जाहगीरदारांच्या हातीं असा सहज जाऊं नये ह्मणून पन्हाळा व तातोरा ह्या किल्ल्यांच्या दरम्यान त्यांनीं किल्ल्यांची एक रांगची रांग उभारून दिली. ह्या किल्ल्यांचीं नांवें वर्धनगड, भूषणगड व सदाशिवगड अशीं होतीं. हे नवीन बांधलेले किल्ले कांहीं फारसे बळकट होते असें नाहीं. परंतु त्यांच्या योगानें आसपासच्या मुलखांचें रक्षण चांगलें होऊं लागलें.

असें सांगतात कीं, दक्षिणेस फोंड्याकडे मोहिमेस गेल्यावर मोगलांनीं आपल्या प्रांतास उपद्रव देऊं नये ह्मणून ह्या वेळीं त्यांनीं बाहादूरखानाशीं पुनः तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांतील मुख्य कलमें अशीं होती कीं, महाराजांनीं औरंगजेबास सतरा किल्ले द्यावे व आपला मुलगा संभाजी यास कांहीं लोकांनिशीं मोगलसुभे-

---

१ ही विधवा असून हिचा मुलगा अगदीं लहान असल्यामुळें ती त्याच्या वतीनें राज्यकारभार पाहत होती.

दाराच्या मदतीसाठीं औरंगाबादेस पाठवावें. हा असा तह व्हावा हें इष्ट वाटून औरंगजेबानें फरमान पाठवून तहाचीं हीं कलमें कबूल केलीं व त्यांत शिवाजी-महाराजांस मागील अपराधांबद्दल क्षमा केली आहे असें नमूद केलें. ह्या बादशाही फरमानाचा स्वीकार करून किल्ले स्वाधीन करून द्यावे असा निरोप बाहादूर-खानानें महाराजांस पाठविला.एवढ्या अवधींत महाराजांची फौज्याकडील मोहिमेंत फत्ते होऊन ते तिकडून मोकळे झाले होते. ह्मणून त्यांनीं सदरील निरोप घेऊन येणाऱ्या लोकांकडे खानास असा उलट निरोप पाठविला कीं, "तुह्मी आमच्यावर असा कोणता प्रसंग आणला आहे कीं, आह्मीं तुमच्याशीं तह करावयास पाहावें ?" हा जबाब ऐकून बाहादूरखान चकित झाला. शिवाजीमहाराजांनीं आप-णांस खोट्या नादास लावून साफ फसविल्याबद्दल त्याला अतिशयित वाईट वाटलें; आणि त्यांला शासन करण्याचा निश्चय करून त्यानें विजापूरचा वजीर खवासखान याशीं संगनमत केलें आणि दोघांनीं दोहोंकडून महाराजांवर स्वारी करण्याचा बेत केला. औरंगजेबाला हा बेत पसंत वाटून विजापूरकरांनीं शिवाजी-महाराजांना जेर करण्याच्या कामीं ही अशी मदत केल्यास त्यांना एक वर्षाची खंडणी माफ करण्याचें त्यानें वचन दिलें. परंतु इतक्यांत विजापूरदरबारांत उलटापालट होऊन खवासखानाच्या हातचा कारभार गेला, त्यामुळें मोगलांचा सदरील बेत असिद्ध राहिला.

इकडे हंबीररावसेनापति गुजराथेंत सर्वत्र एकसारखा धुमाकूळ उडवून देत होता. तो मोगलांच्या प्रांतांत यथेष्ट लुटालूट करून परत स्वदेशीं याव-यास निघाला. त्याच्या हालचालीवर दिलेरखानाचें पुरें लक्ष होतें. हंबीरराव त्यास टाळा देऊन लुटीच्या ऐवजासह चालला असतां त्या खानानें त्याचा मोठ्या आवेशानें पाठलाग केला. तरी त्याच्या हातून पार निसटून जाऊन हा महाराजांचा महाप्रतापी सेनापति लुटीच्या एकंदर मालासह रायगडास सुरक्षित जाऊन पोंचला, व दिलेरखान चुरमुरे खात माघारीं गेला. पावसाळा संपतांच हंबीररावानें पुनः मोगलांच्या मुलखांत शिरून त्याची फारच खराबी केली. त्याला हरकत करावयास कोणीहि मोगल सरदार आला नाहीं. कारण ह्या वेळीं मोगलांचें व विजापूरकरांचें कांहीं कारणावरून युद्ध जुंपलें असून दिलेरखान वगैरे सरदार तिकडे गुंतून राहिले होते. ह्यामुळें हंबीररावाला चांगलेंच फावलें.

ह्या वेळीं विजापूरसरकाराचा कारभार खवासखान पाहत होता. ह्यानें मोग-लांची आपणांवर एकच गर्दी झालेली पाहून बहादूरखानाशीं असा तह करण्याचें

योजिलें कीं, विजापूरसरकार मोगलबादशहाचें मांडलिक आहे असें समजून चालावें, व बालराजाची बहीण पादशाबिबी ही औरंगजेबाच्या एका मुलास द्यावी. परंतु हा तह दरबारच्या इतर सरदारांला पसंत न होऊन त्यांनीं खवासखानाचा खून केला. ह्या सरदारमंडळाचा प्रमुख अबदुल करीम[1] हा होता. ह्यानें सर्व कारभार आपल्या हातीं घेऊन मोगलांशीं लढण्याची तयारी केली. बहादुरखान स्वसैन्यानिशीं विजापूरावर चालून आला. उभक्ष पक्षांच्या कित्येक चकमकी झाल्या. त्यांत विजापूरकरांची सरशीच झाली. हा असा मोगलसैन्याचा मोड होण्याचा रंग दिसूं लागल्यावरून दिलेरखानानें मध्यस्थी करून लढाई बंद केली; व उभयपक्षांमध्यें तह होऊन सलोखा झाला.

मोगलांनीं विजापुरावर चढाई केली तेव्हां सदरील नव्या वजिरानें गोवळकोंड्याचा दिवाण मादण्णा याच्या मध्यस्थीनें शिवाजीमहाराजांशीं तह केला. त्याचीं कलमें येणेंप्रमाणें होतीं. विजापूरसरकारानें महाराजांला तीन लाख होन पेशखुश ह्मणून द्यावे; मोगलांच्या उपसर्गापासून बचाव करण्यासाठीं त्यांस प्रतिवर्षी एक लाख होन खंडणीदाखल द्यावे; पूर्वेस कृष्णानदीपासून पश्चिमेकडला सगळा मुलूख महाराजांच्या कबजांत गेला आहे तो त्यांच्याकडे कायमचा राहावा. यांत कोल्हापूर प्रांताचाहि समावेश व्हावा. परंतु हा तह फार दिवस टिकला नाहीं; आणि तो मोडल्याबद्दल महाराजांना मुळींच परवा वाटली नाहीं. कारण ह्या वेळीं विजापूरदरबारांत गोंधळ माजला असून कोणाच्याच हातीं कायमची सत्ता राहणें अशक्य झालें होतें.

घाटाखालीं कोंकणांत महाराजांचा अंमल बहुतेक प्रांतांवर कायमचा बसला होता. शिद्दीच्या व मोगलांच्या आरमारानें व सैन्यानें त्यास वारंवार उपद्रव व्हावा. परंतु तो प्रांत त्यांस त्यांच्या हातचा हिसकावून घेण्याची ताकद नव्हती. विशेषतः मोगलांच्या व फिरंग्यांच्या सरहद्दीला लागून जे कल्याण, कुर्ले वगैरे प्रांत महाराजांच्या ताब्यांत होते त्यांवर मोगलांचा डोळा विशेष असे. हे प्रांत काबीज करण्याचा घाट घालून खानजहान कोंकणांत उतरून धामधूम करूं लागला होता, परंतु हा त्याचा आपल्या प्रांतास होणारा त्रास नाहींसा करण्याची त्यांनीं अशी सोपी युक्ति काढिली कीं, ह्या मोगलसुभेदारास दहा हजार होन देऊन त्याची मूठ दाबिली. एवढें आमिष मिळाल्यावर तो खान कोंकणां-

---

१ प्रो. सरकार याचें नांव बहिलोलखान असें देतात.

तली स्वारी रद्द करून परत घाटावर गेला. परंतु शिद्दी कांहीं उगी बसला नाहीं. त्यानें आपलें आरमार सज्ज करून महाराजांच्या ताब्यांतील कोंकणकिनाऱ्यावरील गांवांस त्रास देण्याचा तडाका सुरू केला. त्यानें वेंगुर्ल्यास उतरून तेथील लोकांस लुटून त्यांचीं घरेंदारें जाळून टाकिलीं. ह्या वेळीं येथें डच लोकांची एक वखार होती, तिच्यावर शिद्दीनें हल्ला केला असतां डचलोकांनीं त्याच्याशीं लढून आपला मोठ्या शौर्यानें बचाव केला, असें ह्मणतात. महाराजांचें आरमार विजयदुर्ग व राजापूर येथें सज्ज होऊन शिद्दीच्या पाठलागास निघालें. परंतु त्याचें आरमार त्यांस कोठेंच गांठलें नाहीं. शेवटीं मराठ्यांच्या आरमारानें त्याच्या जंजिऱ्यास समुद्रांतून वेढा दिला. तेव्हां तो त्याच्या रक्षणासाठीं तेथें प्राप्त झाला. उभय आरमारांची लढाई झाली. तींत कांहींएक निष्पन्न न होऊन मराठ्यांच्या आरमारास त्या वेळीं वेढा उठवून जावें लागलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें मोगलांच्या सुभेदारास कोंकणांतून काढून लाविल्यावर महाराजांनीं असा विचार केला कीं, साष्टीप्रांतांत फिरंग्यांस चांगला शह देण्यासारखें आपलें ठाणें नाहीं; तें निर्माण केल्यानें त्यांच्या व इतर शत्रूंच्या तिकडील हालचालींवर आपणांस चांगली नजर ठेवितां येईल. ह्या इराद्यानें त्यांनीं वसईनजीक सिबोन नांवाचा एक किल्ला फिरंग्यांच्या ताब्यांत होता त्याच्या समोरासमोर एक नवा किल्ला बांधण्याचें काम सुरू केलें. फिरंग्यांनीं तें बंद पाडण्याविषयीं पुष्कळ खटपट करून पाहिली. परंतु त्यांचा कांहींएक उपाय न चालून किल्ल्याचें काम मराठ्यांनीं मोठ्या झपाट्यानें चालविलें.

ह्या सुमारास महाराजांची प्रकृति बेआराम होऊन ते साताऱ्यास सातआठ महिने अडकून पडले. तेव्हां जिकडेतिकडे अशी अफवा उठली कीं, शिवाजी महाराज आजारी पडले असतां त्यांस त्यांचा पुत्र संभाजी यानें विषप्रयोग केल्यामुळें ते मृत्यु पावले. परंतु ही वदंता कोणांस फारशी खरी वाटली नाहीं. कारण अशा खोट्या कंड्या पूर्वीं अनेक वेळां उठल्या होत्या. महाराजांच्या तीसबत्तीस वर्षांच्या आयुष्यक्रमांत त्यांची ही पहिल्यानेंच प्रकृति बिघडली असावी असें वाटतें. कारण ती अशी पूर्वीं नादुरुस्त झाल्याचा उल्लेख आणखी कोठेंहि आढळत नाहीं. इतकीं वर्षें सतत परिश्रम करून व अनेक प्रसंग टाळून स्वराज्यसिद्धि केल्यावर त्यांस कांहीं विश्रांति अवश्य हवी होती. पण ती त्यांस प्राप्त होणें अशक्य होतें. कारण आसमंतात् असलेल्या प्रबळ शत्रूंचा रोंख

त्यांच्यावर सारखा असल्यामुळें त्यांच्याशीं टक्कर द्यावयास सर्वदा उद्युक्त राहिल्यावांचून मुळीं गतिच नव्हती. प्रकृति अतिश्रमामुळें नादुरुस्त झाल्याकारणानेंच केवळ ते एवढे महिने साताऱ्यास पडून राहिले. परंतु ह्या आजारीपणांतहि त्यांनीं एका मोठ्या मोहिमेस निघण्याचा बेत केला, व प्रकृति नीट होतांच तीवर ते स्वतः निघाले. ही मोहीम त्यांनीं कर्नाटकावर केली. तिचें वर्णन पुढील भागांत करूं.

ह्या कर्नाटकावरील मोहिमेचा विचार साताऱ्यास चालला असतां इकडे मोरोपंत पिंगळे दहा हजार लोकांनिशीं कल्याणाकडे गेला. त्यानें प्रथम रामनगराच्या कोळी राजाला हांकून देऊन त्याचें संस्थान काबीज केलें, आणि सुरतेपासून तीन दिवसांच्या वाटेवरील कांहीं गांव काबीज करून तेथें आपलीं ठाणीं बसविलीं. ह्या वेळीं त्यानें कांहीं लोक व मजूर पारनेल नांवाच्या मोडकळीस आलेल्या किल्ल्यावर पाठविले. त्या लोकांनीं तो किल्ला ताब्यांत घेऊन त्याची दुरुस्ती करून तो चांगला मजबूत करण्याचें काम मोठ्या झपाट्यानें चालविलें. आतां हा किल्ला ताब्यांत घेण्यांत महाराजांचें धोरण अर्थात् असें होतें कीं, तेणेंकरून दमन येथील फिरंग्यांवर चांगला वचक बसावा, व सुरतेच्या रस्त्यालगत तो किल्ला असल्याकारणानें मोगलांच्या तिकडील हालचालीवर चांगली नजर ठेवितां यावी. फिरंग्यांच्यानें अर्थात् ह्या कामासहि मुळींच हरकत करवली नाहीं. किल्ला चांगला दुरुस्त झाल्यावर तो कसा काय मजबूत झाला आहे हें पाहण्यासाठीं महाराज स्वतः प्रकृति बरी झाल्यावर पहिल्यानें तिकडे गेले; आणि मग तेथून येऊन कर्नाटकच्या मोहिमेवर निघाले.

भाग सविसावा.

कर्नाटकांतील मोहीम.

१६७६–७८.

महाराज साताऱ्यास प्रकृति बिघडल्यामुळें राहिले असतां व्यंकोजीराजांचा मुख्य कारभारी रघुनाथ नारायण हणमंते हा त्यांच्याकडे आला. हा रघुनाथपंत शहाजीराजांचा पहिला मुख्य कारभारी नारो त्रिमळ हणमंते याचा पुत्र. बाप निवर्तल्यावर शहाजीराजांचा कारभार हा रघुनाथपंत पाहत असे. शहाजीराजे मरण पावल्यावर व्यंकोजीराजे अर्थात् कर्नाटकांतील जहागिरीचे मालक झाले, व रघुनाथपंताकडेच सगळा कारभार राहिला. परंतु पुढें कांहीं वर्षांनीं व्यंकोजीराजांच्या मनांत असें आलें कीं, सगळा कारभार आपल्या बुद्धीनें चालवावा, वडिलांच्या वेळच्या ह्या कारभाऱ्याची कोणत्याहि बाबतींत मसलत सुद्धां घेऊं नये. ह्याप्रमाणें व्यंकोजीराजांनीं कारभार आपल्या हातीं घेऊन रघुनाथपंताचें कांहींएक चालेनासें केलें. हलके व सामान्य लोक जवळ करून त्यांच्या तंत्रानें ते वागूं लागले, व रघुनाथपंताची पदोपदीं मानखंडना करूं लागले. तेव्हां रघुनाथपंतानें पाहिलें कीं, आतां आपला बोज येथें राहणें कठीण आहे. वडिलांनीं मिळविलेली कीर्ति कायम राखण्याची आशा आतां कांहींएक उरली नाहीं. तर आतां तुह्मी जवळ असून दौलतीस अपाय कसा घडूं दिला, असा दोष यांचे वडील बंधु शिवाजीमहाराज यांचा आपणांवर येईल, तो न यावा ह्यासाठीं कारभारांतलें आपलें अंग अजीबात काढून घेऊन कोठें तरी क्षेत्रास जावें व तेथें स्नानसंध्या करून उरलेलें आयुष्य घालवावें, असा बेत त्यानें मनांत आणिला. परंतु पुनः त्यानें असा विचार केला कीं, आपल्या धन्याची दौलत आपण हयात असतां बुडालेली पाहणें बरोबर नाहीं. तर ह्या वेळीं कारभार सोडून न जातां साधेल तेवढी दौलतीची सेवा करीत राहावें, व राजे कांहीं सुविचार ऐकतील तर पाहावें. असें

मनांत आणून तो कांहीं दिवस आपल्या तरुण धन्याकडून होणारी मानखंडना सोशीत तसाच राहिला.

रघुनाथपंतानें एके समयीं व्यंकोजीराजांस येणेंप्रमाणें बोध केला: 'साहेब, आह्मी तुमचे पिढीजाद सेवक. तुमचें साधेल तेवढें हित करणें हेंच आह्मांस श्रेयस्कर आहे असें मानून आह्मी तुमची सेवा करीत आहों. पण ती तुह्मांस रुचत नाहीं. हलक्या माणसांशीं सहवास करून त्यांची मसलत ऐकत असतां हें कांहीं चांगलें नव्हे. तुमच्या वडिलांनीं स्वपराक्रमानें कशी कीर्ति मिळविली, व तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यांनीं स्वराज्यस्थापना करून दिगंत लौकिक कसा संपादिला आहे याचा कांहीं विचार मनांत आणा. तुह्मींहि त्यांच्याप्रमाणेंच पराक्रम करावा अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. आह्मीं तुमच्या पदरीं सेवक असतां तुमच्या हातून नांव घेण्यासारखें कांहींच घडलें नाहीं तर शिवाजी-राजे आह्मांस दोष देतील. तुह्मीं आह्मांस वाटेल तो सेवा सांगावी व आह्मीं ती जीवेंभावें करावी, हेंच आह्मांस उचित होय. तुमच्या पदरीं लोक व द्रव्य उदंड असतां त्यांचें कांहींच चीज होत नाहीं. हलक्या लोकांच्या नादीं लागून द्रव्याचा मात्र व्यर्थ नाश तुह्मी करीत आहां. वडिलांनीं मिळविलेल्या कीर्तीहून अधिक कीर्ति मिळवावी तरच त्यांच्या कुळांत जन्म घेतल्याचें सार्थक्य.' ह्याप्रमाणें त्या विश्वासू सेवकानें व्यंकोजीराजांशीं अनेक वेळां बुद्धिवाद केला. पण ते कांहीं केल्या वाटेवर येईनात. त्याचा तो बोध त्यांला विषतुल्य वाटूं लागला. त्याचा त्यांस अतिशयित कंटाळा येऊं लागला. ते त्याचा उघडउघड अनादर करूं लागले.

ही त्यांची अशी उद्दाम वृत्ति पाहून रघुनाथपंतानें त्यांच्या संबंधानें एक पत्र शिवाजीमहाराजांस पाठविलें. तें वाचून महाराजांनीं व्यंकोजीराजांस एक बोध-पर पत्र लिहिलें. त्यांतील आशय येणेंप्रमाणें होता: 'तुह्मी उदासीन राहून क्षुद्र लोकांच्या मसलतीप्रमाणें चालतां, असें ऐकतों. रिकाम्या, खुशालचंद लोकांस वाटेल तितकें द्रव्य चारून त्यांची मिजास वाढवितां. वडिलांनीं जीं थोर, विश्वासू व योग्य माणसें जोडिलीं त्यांचा अनादर करून मनास वाटेल तसे वागतां. हें कांहीं ठीक नव्हे. तरी इतःपर आपलें वर्तन सुधारून रघुनाथपंतासारख्या थोर, अनुभविक व विश्वासू कारभाऱ्यांच्या मसलतीनें वागून स्वहित साधाल व स्वसत्तावृद्धि कराल अशी आह्मांस पूर्ण उमेद आहे.' ह्या पत्रानेंहि व्यंकोजी राजे शुद्धीवर आले नाहींत, व त्यांनीं आपला पूर्वक्रम सोडला नाहीं. त्यांच्या जवळ

नेहमीं असणाऱ्या नीच मनुष्यांनीं त्यांच्या बुद्धीस पक्का भ्रंश केला असल्यामुळें त्याला आपलें वास्तविक हित कशांत आहे तें समजेना. रघुनाथपंतानें आपल्या वडील बंधूकडे ही आपल्या विरुद्ध कागाळी केल्यामुळें ते त्याचा पूर्वींहून अधिकच उपमर्द करूं लागले. तो त्या इमानी सेवकास असह्य होऊन त्यानें तेथून बरेपणीं निघून शिवाजीमहाराजांकडे येण्याचा निर्धार केला. मग आपल्या कुटुंबास तिकडेच ठेवून तो महाराजांच्या भेटीस निघाला.

शिवाजीमहाराजांस नूतन राज्य संपादण्याचा हव्यास अमर्याद आहे हें जाणून त्यानें कर्नाटकांतून येतांना तिकडील कांहीं संस्थानिकांशीं बरेंच राजकारण केलें; व शिवाजीमहाराजांस व्यंकोजीराजांच्या पारिपत्यासाठीं कर्नाटकांत न्यावें असा त्याचा बेत असल्यामुळें त्याला वाटेंत कोणाचीहि अडचण राहूं नये म्हणून भागानगरच्या कुतुबशहाशीं राजकारण करण्याचा विचार मनांत आणून तो तिकडे गेला.

कुतुबशाहींत ह्या वेळीं आकण्णा व मादण्णा असे दोन बंधु मुख्य वजीर होते, त्यांच्या हातीं त्या शाहीचा एकंदर कारभार होता. ह्या वजिरांस भेटण्याचा रघुनाथपंतानें विचार केला. पण त्यांस एकदम भेटून ओळख देऊन राजकारणाचा परिस्फोट करणें ठीक न वाटून त्यानें त्यांस पंडित ह्या नात्यानें प्रथम भेटण्याचा बेत केला. कारण हे वजीर मोठे धर्मशील व दानशूर असून त्यांनीं अन्नसत्रें घातलीं होतीं. रघुनाथपंत आपला लवाजमा दूर एका गांवीं ठेवून एकटाच त्यांच्या राजधानींत गेला, व त्यांच्या स्नानसंध्येच्या समयास त्यांची भेट घ्यावयास गेला. कोणी पंडित भेटीस आला असतां त्याचा बहुमान करून यथोचित संभावना करावी असा त्यांचा क्रम असे. त्यास अनुसरून त्यांनीं रघुनाथपंताचें आदरातिथ्य उत्तम प्रकारें केलें. ह्या समयीं त्यांच्या वाड्यांत दुसरे कांहीं पंडित आले होते. त्यांचा परस्परांत, शिव सर्वोत्तम कीं विष्णु सर्वोत्तम, असा वाद उपस्थित झाला. रघुनाथपंतहि त्यांच्या ह्या वादांत पडला. तो स्वतः वैष्णव असतां त्यानें प्रथमतः शिव सर्वोत्तम होय असें प्रतिपादन करून प्रतिपक्षास अगदीं निरुत्तर केलें. ह्याप्रमाणें विष्णुपक्ष निर्बल झाला असतां पुनः रघुनाथपंतानें विष्णुपक्षाचें समर्थन करून तो निर्विवाद स्थापित केला. हें त्याचें अप्रतिम वादपटुत्व पाहून मादण्णापंत अगदीं थक्क झाला; व तो अतिशयित मोठा विद्वान् आहे अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली. मग तो

रघुनाथपंतास ह्मणाला 'स्वामिराज, आपण थोर व सत्पात्र आहां. आपण आलां कोठून व आपलें अपेक्षित कार्य काय आहे तें निवेदन करा.' त्यावरून रघुनाथपंत ह्मणाला: 'आह्मांस द्रव्याची किंवा भूमिग्रामजीविकेची अपेक्षा किमपि नाहीं. आपण सुज्ञ व धर्मनिष्ठ आहां. आपणांशीं एकांतांत दोन घटका बोलावयाचें आहे.' मग ते बंधु रघुनाथपंतास एकांत स्थलीं घेऊन गेले. तेव्हां तो त्यांस ह्मणाला,'मी कांहीं याचक पंडित नव्हें. मी शिवाजीमहाराजांचा सेवक आहें. माझें नांव रघुनाथपंत. आमच्या महाराजांकडे कर्नाटकांतलीं कांहीं राजकारणें घेऊन मी चाललों आहें. त्यांस तीं साधावयास त्या मुलखांत जावयाचा प्रसंग येणार आहे. परंतु ह्या त्यांच्या मोहिमेस आपली अनुकूलता अवश्य हवी आहे. आपलें व आपल्या शहाचें त्यांस समयपरत्वें साहाय्य मिळावें व त्यांच्याकडूनहि आपणांस साहाय्य व्हावें एतदर्थ आपल्या पादशहाशीं स्नेहभावाचें बोलणें करण्याविषयीं त्यांची मला आज्ञा झाल्यावरून मी आपल्या दर्शनास आलों आहें. आपण धर्मशील आहां, व शिवाजीमहाज स्वधर्मरक्षणार्थ परिश्रम करीत आहेत. यास्तव आपण त्यांस अवश्य सहाय असावें. असें करण्यांत आपल्याकडून आपल्या धन्याशीं द्रोह घडावा असें माझें मुळींच ह्मणणें नाहीं. तर आपण त्यांच्याविषयीं आपल्या पादशहाचें मन स्नेहयुक्त करावें एवढीच अपेक्षा आहे.' हें त्याचें भाषण ऐकून ते वजीर बहुत संतोष पावले. त्यांच्या मनांत महाराजांविषयीं पूर्वींपासूनच आदरबुद्धि वसत होती, व त्यांच्या अतुल पराक्रमांची वार्ता त्यांच्या कानीं एकसारखी दुमदुमत होती. शिवाय कुतुबशहाकडून त्यांस खंडणी देवविण्याच्या कामीं त्यांनीं पूर्वीं पुष्कळ खटपट केलीच होती. रघुनाथपंताकडून असें मित्रभावाचें बोलणें आलेलें त्यांस सर्व प्रकारें मान्य होऊन त्यांनीं त्यास कुतुबशहाच्या भेटीस नेलें, व त्याचें राजकारण कायम केलें. शिवाजीमहाराजांनीं कर्नाटकांत जातांना भागानगरावरून जावें, व परस्परांच्या भेटी व्हाव्या असें ठरलें. मग त्या वजिरांनीं रघुनाथपंतास मोठ्या थाटाची मेजवानी करून व वस्त्रालंकारांनीं गौरवून प्रेमानें निरोप दिला. निघते वेळीं त्याच्या हातीं शिवाजीमहाराजांस पादशहाकडून एक पत्र देवविलें.

ह्याप्रमाणें भागानगरचें राजकारण सिद्ध करून रघुनाथपंत प्रारंभीं सांगितल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांस साताऱ्यास येऊन भेटला. हा आपल्या वडिलांचा विश्वासू व हुशार कारभारी आपल्या भेटीस येत आहे हें महाराजांस कळलें तेव्हां ते त्याला स्वतः सामोरे गेले, व त्यास त्यांनीं मोठ्या सन्मानानें स्वस्थानीं

आणिलें.[1] त्यानें कर्नाटकांतून अनेक अपरूप वस्तु महाराजांसाठीं आणिल्या होत्या त्या त्यानें त्यांस नजर केल्या. शिवाय बहुमोल जवाहीरहि त्यानें पुष्कळ आणिलें होतें, तें सारें त्यानें त्यांच्या स्वाधीन केलें. हा नजराणा पाहून व त्याची आपल्या ठायीं एवढी निष्ठा आहे हें पाहून महाराज बहुत संतोष पावले; आणि आपल्या वडिलांचा हा जुना, अनुभवशीर, हुशार व इमानी कारभारी आपणांस येऊन मिळाला हें आपलें मोठें हित झालें असें मानून त्यांनीं त्याचें बहुत गौरव केलें व त्याला अमात्यप्रधानाचा हुद्दा देऊन आपल्या पदरीं ठेवून घेण्याचा विचार मनांत आणिला. हा हुद्दा ह्या वेळीं रामचंद्रपंत याजकडे होता. त्याला त्यावरून दूर करून तो रघुनाथपंतास सांगितला असें ह्मणतात.[2]

रघुनाथपंत महाराजांकडे आला तेव्हां महाराजांची प्रकृति नादुरुस्त असल्यामुळें ते सातान्यास राहिले होते हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांत आणखी ते पावसाळ्याचे दिवस असल्याकारणानें चार महिने त्यांचा मुक्काम तेथेंच झाला. ह्या फुरसतीच्या वेळीं रघुनाथपंतानें महाराजांजवळ व्यंकोजीराजांसंबंधानें जें कांहीं सांगावयाचें होतें तें सर्व सांगितलें, व कर्नाटकांत मोहीम करून आपल्या वडिलांच्या तिकडील दौलतीचा योग्य बंदोबस्त करण्याचा विचार त्यांच्या मनांत पुरा भरून दिला. ही मोहीम फत्ते व्हावी ह्यासाठीं आपण तिकडील संस्थानिकांशीं राजकारणें करून आलों आहें असेंहि त्यानें त्यांस सांगितलें; त्याप्रमाणेंच भागानगरच्या कुतुबशहाशीं केलेलें राजकारणहि त्यानें महाराजांस निवेदन केलें. ह्या त्याच्या सांगण्यावरून महाराजांनीं असा विचार मनांत आणिला कीं, आपणांस आपल्या वडिलांच्या तिकडील दौलतीच्या अर्ध्या हिश्शाचा

---

१ रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, रघुनाथपंत कर्नाटकांतून येतांना विजापुरास गेला. तेव्हां त्यास अदिलशहानें आपल्या पदरीं ठेवून वजिरी देतों असें ह्मटलें. हें वर्तमान महाराजांस कळतांच त्यांनीं रघुनाथपंतास असा निरोप पाठविला कीं, आह्मी जीवंत आहों तोंपर्यंत आमच्या वडिलांच्या विश्वासू सेवकानें यवनांची नोकरी पतकरणें ठीक नाहीं. तुह्मी बेलाशक आमच्याकडे निघून यावें. आह्मी तुमचा अव्हेर कदापि करणार नाहीं.

२ चिटणीस ह्मणतो कीं, 'आपला मजमूचा धंदा परंपरागत असल्यामुळें तो आपणास सांगावा,' अशी रघुनाथपंतानें विनंति केल्यावरून तो हुद्दा महाराजांनीं त्यास दिला. रायरीच्या बखरींत असें ह्मटलें आहे कीं, निळो सोनदेव मुजुमदार हा ह्या सुमारास वारला होता. त्याचा हुद्दा महाराजांनीं रघुनाथपंतास दिला.

हक्क हिंदुशास्त्राप्रमाणें आहेच. त्या अर्थी ह्या मिषानें तिकडे स्वारी करून व्यंकोजीराजांकडे ह्या हक्काची मागणी करावी. शिवाय तिकडे गेल्यानें कांहीं नवीन मुलूखहि हातीं येण्याचा संभव आहे; व अशानें निदान वडिलांच्या तिकडील दौलतीची व्यवस्था तरी नीट लावतां येईल.

हा समय ह्या मोहिमेस अनेक प्रकारीं अनुकूल होता. कुतुबशहाच्या राज्यांतून कर्नाटकांत जावयास कांहींएक हरकत आतां उरली नव्हती. त्या शाहींतून त्यांस खंडणी मिळत असून तिचे वजीर जे मादण्णा व आकण्णा ते त्यांस सर्व प्रकारें अनुकूल होते. त्यांत आणखी रघुनाथपंतानें ह्या स्नेहाची बळकटी महाराष्ट्रांत येतेवेळीं चांगलीच केली होती. दुसरें असें कीं, विजापूरकर व मोगल यांचा ह्या वेळीं सल्ला होऊन स्नेहभाव जुळल्यासारखा झाला होता, तो कुतुबशहास मुळींच पसंत नव्हता. विजापूरकरांचा मुख्य कारभारी व दिलेरखान यांचें कांहीं नातें असल्यामुळें हा त्यांचा स्नेह जमला होता. आतां हा दिलेरखान गोबळकोंड्याच्या कुतुबशाहीचा केवळ हाडवैरी होता, व तो खान शिवाजीमहाराजांसहि अगदीं पाण्यांत पाहत असे. यास्तव दोघांचाहि वैरी एकच असल्यामुळें त्यांचा स्नेहभाव दृढ होण्यास मुळींच पंचाईत पडली नाहीं.[1]

आतां आपण आपला देश सोडून दूर गेल्यावर मागें मोगलांनीं कांहीं गडबड करूं नये व आपल्या सत्तेंतील मुलखास उपसर्ग लावूं नये ह्मणून महाराजांनीं निराजीपंत न्यायाधिशाला मोगलांचा सुभेदार खानजहान बहादूर याजकडे सलो-

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, ह्या समयीं विजापूरदरबारांत मोठी दुफळी झाली होती. तेथें अफगाण व दक्षिणी अशा दोन फळ्या झाल्या होत्या. अफगाणफळीचा प्रमुख बहिलोलखान यानें गादीवर शिकंदर नांवाचा लहान मुलगा बसविला होता, त्याच्या वतीनें राज्यकारभार पाहण्याचें काम बळकावून खवासखान, जो अगोदर राज्यकारभार पाहत होता, त्याचा खून केला. दक्षिणी फळीनें सदरील नवीन कारभाऱ्यांच्या खिजरखान नामक एका हुशार मदतगाराचा खून केला. ह्यानंतर ह्या दोन्ही फळ्यांमध्यें कलह सुरू होऊन बहिलोलखानानें मोगल सुभेदार बाहादूरखान यास आपल्या पक्षाचा करून घेतला. या सुभेदारानें विजापुरावर स्वारी करण्याची तयारी ह्या वेळीं चालविली होती. ह्याप्रमाणें अदिलशाही दरबार कमकुवत झालें असल्याकारणानें शिवाजीमहाराजांच्या कर्नाटकांतील मोहिमेस तिकडून हरकत होण्याचा संभव मुळीं नव्हता.

त्याचें बोलणें करावयास पाठविलें. तो खान लांचलुचपतीस वळणारा असल्यामुळें त्याला त्यांनीं पुष्कळ द्रव्य व जवाहीर नजर पाठविलें. त्या विषयास भुलून त्या खानानें महाराजांच्या मुलखास आपण बिलकुल त्रास देणार नाहीं असें वचन दिलें. ह्या वेळीं महाराजांनीं आणखी असा कावा केला कीं, त्या खानास खासगी रीतीनें पुष्कळ द्रव्य देऊन आणखी मोगलबादशहासहि मांडलिक ह्या नात्यानें खंडादाखल पुष्कळ पैका दिला. असें सांगतात कीं, महाराजांनीं ह्या वेळीं चार लाख होन खंडणी मोगलबादशहास देऊं करून खानजहानास पांच हजार स्वारांनिशीं साहाय्य करण्याचें वचन दिलें. ही खंडणी देतांना महाराज असें ह्मणाले कीं, 'ही दुभत्या गाईला आपण पेंड देत आहों.' औरंगजेबाला हा तह मान्य झाला. तो त्या वेळीं सिंधुनदाच्या अलीकडे पठाणांशीं लढण्यांत गुंतला होता. त्यानें आपल्या पुत्रास असें सांगून पाठविलें कीं, शिवाजीमहाराजांशीं युद्ध करण्याचें तूर्त तहकूब करून त्यांच्याशीं तह करावा हें बरें. असें केल्यानें आपल्या इभ्रतीस कांहीं कमीपणा येईल हें मनांत आणूं नये.

ह्याप्रमाणें मोगलसुभेदाराची मूठ दाबून त्याचा उपसर्ग आपल्या सत्तेस न होईसें महाराजांनीं केलें. आपल्या दक्षिणेकडील सरहद्दीवर किल्ले बांधण्याचें काम त्यांनीं चालू केलें होतें तें ह्या वेळीं पुरें होऊन त्यांवर लोक ठेवून तिकडील बंदोबस्त यथास्थित केला. त्यामुळें निंबाळकर, घाटगे वगैरे अदिलशाही जाहगीरदारांनीं तिकडून हल्ले केले असतां त्यांचें कांहींएक चालूं नये असें झालें. महाराजांस दुसरी काळजी आपल्या कोंकणपट्टीची होती. तिजवर शिद्दीचा पुरा डोळा असून त्याचा त्या प्रांतास सततचा त्रास होता. आपल्या पश्चात् तो कांहीं गडबड करील तर ती वेळींच मोडून काढण्याचें काम त्यांनीं अण्णाजी दत्तोपंत सचिव ह्यास सांगितलें. ह्या प्रधानाच्या हाताखालीं त्यांनीं पुष्कळ सैन्य देऊन ठेविलें. कल्याणापासून फोंड्यापर्यंत असलेल्या एकंदर किल्ल्यांची व प्रांतांची व्यवस्था ह्या सरदाराकडे दिली. इकडील किल्ल्यांवर त्यांनीं असा नामी बंदोबस्त ठेविला होता कीं, शत्रूनें कोणत्याहि किल्ल्यावर हल्ला केला असतां त्यास जिकडूनतिकडून लागोलाग कुमक होऊन तो त्याच्या हातीं सहसा जाऊं नये; तो हवे तितके दिवस लढवितां यावा. ह्याप्रमाणें सर्व मुलखाचा बंदोबस्त उत्कृष्ट करून सगळा राज्यकारभार त्यांनीं मोरोपंताकडे सोंपला, व इतर सर्व प्रधानांनीं

व सरदारांनीं त्याच्या आज्ञेंत वागून त्याला लागेल ती मदत वेळच्या वेळीं करीत जावें असा सर्वांस हुकूम देऊन ठेविला.[1]

ह्याप्रमाणें सगळी व्यवस्था नीट लावून महाराज कर्नाटकांत जावयास सन १६७६ सालच्या अखेरीस निघाले. त्यांनीं आपल्या बरोबर तीस हजार स्वार[2] व चाळीस हजार पायदळ एवढी सेना घेतली. एवढ्या मोठ्या सेनेस इतकें दूर परमुलखांत न्यावयाचें ह्मणजे हें खर्चाचें मोठेंच कलम होतें. हा एवढा खर्च आपल्या खजिन्यांतून न करितां तो बाहेरच्या बाहेर भागेल तर पाहावें असा विचार त्यांनीं केला; आणि भागानगरकरांच्या राज्यांत द्रव्य विपुल आहे, त्या दरबारांत द्रव्याची मागणी करावी असें त्यांनीं मनांत आणिलें. ह्या बाबतींत त्या सरकारावर जुलूम करणें त्यांना नीट वाटलें नाहीं. कारण त्यांजकडून त्यांस करभार मिळत असे. शिवाय मादण्णा व आकण्णा यांस रघुनाथपंतानें अनुकूळ करून घेतलें होतें. यास्तव महाराजांनीं त्या दरबारांतला आपला वकील प्रल्हाद[3] निराजी यास असें लिहून पाठविलें कीं, 'आमच्या मनांत कर्नाटकांत मोहीम करावयाची आहे. तेव्हां स्वारीखर्चास कांहीं द्रव्य तानशहा बादशहापाशीं मागावें; व तिकडे जातेवेळीं त्यांची प्रत्यक्ष भेट घ्यावी अशी आमची इच्छा आहे.' ही गोष्ट त्या वकिलानें तानशहास कळविली तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला. शिवाजीमहाराज सैन्यासह आपल्या भेटीस येणें त्याला अमळ धोक्याचें वाटलें. ही बावटळ बाहेरच्या बाहेर जावी ह्मणून तो त्यांस लागेल तेवढें द्रव्य देण्यास कबूल झाला; आणि शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या भेटीस मुद्दाम येण्याचें कांहीं कारण नाहीं असें त्यानें त्या वकिलास सांगितलें. ही बिना प्रल्हाद निराजीनें महाराजांस लिहून कळविली.

---

१ प्रो. सरकार इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखांच्या आधारानें ह्मणतात कीं, ह्या वेळीं महाराजांचा मोठा पराक्रमी सरदार नेताजी पालकर जो महाराजांवर रुसून मोगलांस जाऊन मिळाला होता तो दिल्लीकडे दहा वर्षे राहून परत महाराष्ट्रांत आला. तिकडे गेल्यावर त्यानें मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला होता. परंतु दक्षिणेंत आल्यावर त्याला पुनः हिंदु धर्मात घेऊन महाराजांनीं कर्नाटकांत जातांना कांहीं तरी कामगिरी सांगितली असावी. पण ह्या गोष्टीचा कोणत्याहि बखरींत उल्लेख नाहीं.

२ ईस्ट इन्डिआ कंपनीचे येथील प्रतिनिधि ह्मणतात कीं, त्यांच्या बरोबर वीस हजार घोडेस्वार व चाळीस हजार पायदळ होतें.

३ हा निराजी रावजीचा पुत्र. ह्याला निराजी मरण पावल्यावर कुतुबशाहींत वकील नेमिलें होतें.

परंतु पूर्वी रघुनाथपंतानें मादण्णा व आकण्णा यांजपाशीं ठराव केल्याप्रमाणें महाराज आपल्या लष्करासहवर्तमान भागानगराकडे जावयास निघाले. आपण भेटीच्या इच्छेनें जवळ आलों आहों हें तानशहास कळविण्यासाठीं त्यांनीं रघुनाथपंत व निराजी रावजी यांस पुढें पाठविलें. महाराज जवळ आले हें वर्तमान त्या बादशहास कळलें तेव्हां तो फारच घाबरला. त्या राज्यांतील एकंदर लोकांस मोठी दहशत पडली. परंतु रघुनाथपंतानें व प्रल्हाद निराजीनें त्याजपाशीं अशी शपथक्रिया केली कीं, शिवाजीमहाराज केवळ स्नेहभावानें आपल्या मुलाखतीस येत आहेत. यांत त्यांचा दुसरा कांहींएक उद्देश नाहीं. मादण्णा व आकण्णा यांस त्यांचें ह्मणणें अर्थात् खरें वाटलें, व त्यांनीं बादशहाची अशी समजूत केली कीं, शिवाजीमहाराजांशीं स्नेह केल्यानें आपलें पुष्कळ कल्याण होण्यासारखें आहे. ही आपल्याहि मुत्सद्दयांची खात्री ऐकून त्या बादशहाची धास्ती अमळ कमी झाली.

महाराजांनीं आपल्या एकंदर सैन्यास अशी सक्त ताकीद देऊन ठेविली होती कीं, 'कुतुबशाही राज्याच्या सरहद्दींत पाय ठेवल्यावर त्या प्रांतांतील रयतेस तिळप्राय उपसर्ग करूं नये. जेथेंजेथें मुक्काम होईल तेथें दाणावैरण, लांकूडफांटें वगैरे लागणारा सगळा माल खुषखरेदीनें विकत घ्यावा. रयतेच्या एका काडीसहि स्पर्श करूं नये ही कैद मोडून कोणी लूटफाट केल्यास त्याला कडक शिक्षा होईल.' ह्या हुकुमाकडे दुर्लक्ष करून कोणीं कुतुबशहाच्या रयतेस त्रास दिला असतां त्याच्या हाताचीं बोटें किंवा सबंद हात तोडावा, व गुन्हा फारच मोठा असल्यास त्याचा शिरच्छेद करावा. असें करूं लागल्यामुळें सर्व सैन्यास धाक लागून कुतुबशहाच्या रयतेस यत्किंचित्‌हि उपसर्ग लागेनासें झालें. ही हकीगत कुतुबशहाच्या कानीं जाऊन त्यास मोठें समाधान वाटलें.

असें सांगतात कीं, शिवाजीमहाराजांची स्वारी जवळ आल्याचें कळलें तेव्हां त्यांना सामोरें जाण्याची तयारी त्यानें केली. हें महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांनीं त्यास असा निरोप पाठविला कीं, "आपण माझे वडील बंधु आहां. वडिलांनीं धाकट्याला हा असा मान देणें उचित नाहीं. ह्यावरून कुतुबशहानें स्वतः जाण्याचा बेत रहित करून आपले वजीर मादण्णा व आकण्णा यांस व इतर मातबर गृहस्थांस मोठ्या लवाजम्यानिशीं नगराबाहेर कित्येक मैलपर्यंत सामोरें पाठविलें. त्यांनीं महाराजांस वाजतगाजत नगरापाशीं आणिलें. तेथें त्यांच्या सगळ्या सैन्यानें तळ दिला. दुसरे दिवशीं कुतुबशहाची मुलाखत

घेण्याचें ठरलें[1]. ह्या भेटीस जाण्याच्या वेळीं महाराजांनीं आपल्या निवडक लोकांस मोठे उंची पोषाख दिले. त्यांना मोत्यांचे तुरे, सोन्याचीं कडीं, नवीं झगझगीत चिलखतें वगैरे लष्करी जामानिमा देऊन त्यांस मोठ्या पिढीजाद उमरावांप्रमाणें सजविलें. त्यांचे हत्तीघोडेहि बहुमोल अलंकारादिकांनीं शृंगारिले. ह्याप्रमाणें एकाद्या बादशहास शोभेशी मोठ्या थाटाची स्वारी तयार करून महाराजांनीं पन्नास हजार सैन्यानिशीं नगरप्रवेश केला. तिकडे कुतुबशहानेंहि सर्व नगर शृंगारावयास लावून गुढ्या, तोरणें व पताका जिकडेतिकडे उभारावयास व वाद्यें वाजवावयास सांगितलें. नगरांतील एकंदर लोकांना शिवाजी महाराजांस व त्यांच्या एकाहून एक शूर, बलाढ्य व पराक्रमी सरदारांस पाहण्याची अत्यंत उत्कंठा वाटून सर्व रस्ते लोकांच्या गर्दीनें अगदीं भरून गेले. ज्यांनीं उत्तरेकडील व दक्षिणेंतील पातशहातींस हतवीर्य केलें, ज्यांनीं अदिलशहाच्या दरबारास विलाप करावयास लाविलें, ज्यांनीं दिल्लीदरबारच्या अमीरउमरावांस व खुद्द मोगल बादशहास घाबरवून सोडलें, ते महा प्रतापी वीर डोळ्यांनीं पाहून नागरिकांच्या हृदयांत धाक व कौतुक ह्या वृत्ति उद्भवणें स्वाभाविक होतें. सगळ्यांचे डोळे अर्थात् महाराजांकडे लागले होते. त्यांच्या सभोंवतीं त्यांचे मंत्री व सरदार होते. ते दृष्टीस पडले म्हणजे प्रेक्षकजन " शिवछत्रपतीचा सदा विजय असो ! " असे शब्द दीर्घ स्वरानें उच्चारीत. रस्त्यांतील घरांच्या गच्च्यांवरून वगैरे त्यांजवर सोन्यारुप्याच्या पुष्पांची वृष्टि होऊं लागली. मधूनमधून सुवासिनी बाया पुढें येऊन त्यांस आरत्या ओवाळीत व पुरुष मंडळी येऊन त्यांस पुष्पहारांनीं मंडित करीत. महाराज ह्या सत्कारानें परम संतोष पावून सोन्यारुप्याचीं नाणीं मुठींनीं रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस उधळीत चालले.जागोजाग सुवासिनी बायांस व गृहस्थांस ते वस्त्राभरणें नजर करीत गेले. महाराजांनीं त्या दिवशीं नगरांतील एकंदर गोरगरीब व फकीर यांस मुबलक खैरात केली.

ही मुलाखत होण्याची जागा दादमहालावर ठरून तेथें बादशहानें बैठकीची वगैरे सुंदर व्यवस्था करविली होती. ह्या महालाजवळ महाराजांची स्वारी पोंचल्यावर आपला सगळा लवाजमा खालीं जय्यत उभा ठेवून महाराज स्वतः कांहीं कारभाऱ्यांनिशीं कुतुबशहाच्या महालांत गेले. बादशहा माडी उतरून खालीं येऊं

---

१ जेध्यांच्या शकावलींत ह्या भेटीची तारीख सन १६७७ चा मार्च महिना अशी दिली आहे.

लागला, त्यास त्यांनीं असें सांगून पाठविलें कीं, आपण महालाखालीं येण्याची तसदी घेऊं नये. वर गेल्यावर उभयतांनीं एकमेकांस क्षेमालिंगन दिलें व ते एकासनीं बसले. मादण्णा व आकण्णा हे जवळ बसले. इतर सारे अमीरउमराव उभेच राहिले. महाराजांबरोबर आलेले कारभारी हंबीरराव सरनोबत, रघुनाथपंत, निराजीपंत, दत्तोपंत वाकनीस व बाळाजी आवजी चिटणीस एवढ्यांस मात्र बसावयास सांगितलें. कुतुबशहाच्या जनानखान्यांतल्या बायांना महाराजांस पाहण्याची उत्कंठा लागली असल्याकारणानें दरबाराच्या सभोंवतालील खिडक्यांस जाळ्या लावून त्यांतून त्या त्यांजकडे मोठ्या कौतुकानें टकमक पाहत होत्या. नंतर कांहीं वेळ बादशहाचें व महाराजांचें मोठ्या स्नेहभावाचें भाषण झालें. बादशहानें महाराजांबरोबर आलेल्या एकंदर सरदारांच्या भेटी घेतल्या व त्यांचा यथोचित सन्मान केला. त्यांच्या सैन्याची शिस्त व वस्त्रालंकार पाहून बादशहा फार खुष झाला. मग त्यांस व त्यांच्या सगळ्या लवाजम्यास विडे व अत्तरगुलाब दिले. महाराजांस व त्यांच्या मुख्य कारभाऱ्यांस व सरदारांस बहुमोल जवाहीर, शिरपाव, हत्ती व घोडे बहुमानपुरस्सर नजर केले. ह्या वेळीं बादशहानें आपल्या हातानें महाराजांच्या अंगास अत्तर लाविलें व विडे दिले; आणि महाराज जावयास निघाले तेव्हां त्यांस पोंचवीत माडीवरून जिन्याच्या तळापर्यंत तो स्वतः आला. ह्याप्रमाणें सुमारें प्रहरभर दादमहालांत राहून बादशहाचा अतिप्रेमाचा आदरोपचार अनुभवून महाराज आपल्या लोकांसह परत आपल्या मुक्कामासाठीं तयार केलेल्या वाड्यांत गेले. वाटेनें जातांना त्यांनीं पुनः रस्त्यांतील गोरगरिबांस द्रव्यदान केलें.

ह्याप्रमाणें शिवाजीमहाराज कुतुबशहाच्या आदरातिथ्यानें पूर्ण संतोष पावून दादमहालांतून परत गेल्यावर त्या शहाचें चित्त अमळ स्वस्थ झालें. अफझुलखानासारख्या बलाढ्य सरदारास ज्यानें एकट्यानें पुरा केला, शास्ताखान कडेकोट बंदोबस्तानें आपल्या जनानखान्यांत निजला असतां ज्यानें त्याच्यावर झडप घातली, औरंगजेबासारख्या अतिप्रबळ बादशहाच्या भर दरबारांत सभोंवतालीं मोठे खंदे योद्धे नागव्या तरवारी घेऊन उभे राहिले असतां ज्यानें त्या बादशहाचा धिःक्कार करण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं, ज्यानें सुरतेसारखीं मातबर शहरें बिनहरकत लुटून फस्त केलीं, तो महावीर त्या नेभळ्या व ऐष-

१ सभासद महाराजांबरोबर दादमहालांत गेलेल्या कारभाऱ्यांपैकीं सोमजी नाईक बसनागार व जनार्दनपंत यांचीं नांवें आणखी देतो.

आरामांत आजन्म निमग्न असलेल्या शहाच्या मुलाखतीस आला असतां त्याच्या मनाला केवढा धाक वाटला असावा हें कांहीं येथें सांगावयास नको. तरी ह्या भेटीच्या अंतीं त्याची अशी खात्री झाली कीं, शिवाजीमहाराज खऱ्या दिलाच्या मनुष्याशीं खरेपणानें वागणारे असून आपल्याशीं स्नेहसंबंध जोडावा अशी त्यांची वास्तविक इच्छा आहे. महाराजांचा जो वकील त्याच्या दरबारीं होता त्यानें आपणांस फसविलें नाहीं ह्याबद्दल त्यानें त्याला चांगलें पारितोषिक दिलें.

महाराजांनीं भागानगरास एक महिना मुक्काम केला असें ह्मणतात. मादण्णाच्या विद्यमानें बाहशहाशीं त्यांचें राजकारणीं पुष्कळ बोलणें झालें. मादण्णापंतानें महाराजांस अपल्या घरीं मोठ्या थाटाची मेजवानी केली, त्यांच्या बरोबरच्या सरदारांस व कारभाऱ्यांस वस्त्रें दिलीं, व खुद्द महाराजांस वस्त्रालंकार व हत्तीघोडे नजर केले. ह्या मेजवानीच्या समयीं मादण्णाच्या वृद्ध मातोश्रीनें स्वतः आपल्या हातानें स्वयंपाक करून महाराजांस भोजन वाढलें, आणि ते जेवीपर्यंत मादण्णा व आकण्णा हे त्यांच्यापाशीं मोठ्या अदबीनें बसले होते असें ह्मणतात. महाराजांनींहि त्या बंधुद्वयास मोठी मेजवानी दिली, व त्यांस हत्तीघोडे देऊन व त्यांच्या बरोबरच्या मंडळीस वस्त्रें देऊन गौरविलें. बादशहास व त्याच्या पदरच्या अमीरउमरावांस महाराजांनीं एक मोठी टोलेजंग मेजवानी दिली, व सर्वांस बहुमोल वस्त्रें व जवाहीर देऊन संतुष्ट केलें. नगरांतील एकंदर अमीन व मनसबदार यांच्या भेटी घेऊन महाराजांनीं त्यांच्याशीं स्नेह संपादिला.

ह्या मुलाखतीच्या वेळीं एक मजेची गोष्ट घडल्याचें एका बखरींत लिहिलें आहे[१] ती अशीः कुतुबशहा एके समयीं सहज बोलतांबोलतां रघुनाथपंतास ह्मणाला कीं, 'शिवाजी महाराजांच्या पदरच्या लोकांची शिपाईगिरीविषयीं मोठी आख्या ऐकतों. तर त्यांची ती शिपाईगिरी प्रत्यक्ष पाहावी असें

---

१ शिवदिग्विजय. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, ही गोष्ट हैदराबादच्या अमीरउमरावांनीं महाराजांस व त्यांच्या सरदारांस मोठी मेजवानी दिली त्या समयीं घडली. एका बखरींत असें आहे कीं, "तुमच्याकडे किती नामांकित हत्ती आहेत ?" असा प्रश्न कुतुबशहानें केला तेव्हां त्यांनीं आपल्या हजारो मावळे वीरांकडे बोट दाखवून ह्मटलें कीं, हे सारे माझे हत्ती होत.

आमच्या मनांत आलें आहे.' रघुनाथपंत ह्मणालाः 'त्यांच्या पदरचा एकएक शिपाई हत्तीच्या बरोबरीचा आहे.' त्यावर बादशहा ह्मणालाः 'ते हत्तीशीं झुंजतील काय?' रघुनाथपंत बोललाः 'अशक्य काय? ते हत्तीची तमा धरीत नाहींत.' कुतुबशहा ह्मणालाः 'हत्तीशीं कसे लढतील? आज ही त्यांची लढाई पाहूं एक शिपाई घेऊन या.' बादशहाची ही मनीषा महाराजांस कळवून त्यांच्या हुकमानें येसाजी कंकास दहा चांगले मजबूत शिपाई निवडून काढून कुतुबशहाकडे न्यावयास सांगितलें. हे शिपाई निवडून घेऊन येसाजी कंक रघुनाथपंताबरोबर बादशहाच्या भेटीस गेला. त्या शिपायांस बादशहानें वस्त्रें देऊन गौरविलें; आणि मग एक मदोन्मत्त हत्ती आणून त्यांच्या पुढें मोकळा सोडिला. तो नीट येसाजी कंकाच्या अंगावर धावत आला, तेव्हां त्यानें तीळभरहि न कचरतां आपली तलवार उपसून मोठ्या चपलाईनें हत्तीच्या तोंडावर सज्जर वार केला. त्या सरशीं त्या हत्तीची सोंड दातांपासून पुरी उतरली. हें पाहून बादशहा अगदीं चकित झाला. येसाजीस जवळ बोलावून त्याची त्यानें फार तारीफ केली, व त्यास सोन्याचीं कडीं, तोडे व गळ्यांतील गोफ हीं बक्षीस दिलीं. बादशहा इतकेंच करून थांबला नाहीं, तर त्यानें येसाजीस पांच हजार रुपये उत्पन्नाचा गांव इनाम करून देण्याचें मनांत आणिलें. हा त्याचा मानस येसाजीस कळला तेव्हां तो बादशहास मोठ्या अदबीनें मुजरा करून ह्मणाला कीं, 'मी महाराजांचें अन्न खातों तें आपलेंच आहे. त्यांच्या आज्ञेनें मी येथें येऊन माझी करामत आपण पाहिली. तरी आपलें हें बक्षीस मी घेणें नीट नव्हे. आह्मांस महाराजांनीं काय उणें केलें आहे कीं आपलें बक्षीस घेऊन मीं निर्वाह करावा? आपलें बक्षीस घेऊन मी आपला ओशाळा झालों असतां माझी बुद्धि भ्रष्ट होऊन महाराजांच्या सेवेंत अंतर पडेल. यास्तव जें कांहीं देणें तें महाराजांकडे द्यावें. ते धनी आहेत. चाकरी करणें हा आमचा धर्म आहे.' ही त्या इमानी पुरुषाची निस्पृहता व निःसीम स्वामिनिष्ठा पाहून बादशहास केवढें चोज वाटलें असेल तें येथें सांगणें नलगे.

ह्याप्रमाणें कुतुबशहाचा व त्याच्या वजिरांचा पाहुणचार घेऊन महाराजांनीं तेथून पुढें निघून जाण्याचा संकल्प केला व बादशहाचा निरोप मागितला. त्या वेळीं त्यानें पुनः दरबार भरवून सर्वांच्या परस्पर भेटी झाल्या, व निरोपास हत्ती पांच, घोडे पांच व पोषाख पांच असे त्यानें महाराजांस अर्पण केले, व त्यांच्या सरदारांस आणि कारभाऱ्यांसहि वस्त्रेंभूषणें देऊन संतुष्ट केलें. परस्परांनीं

परस्परांस हरएक प्रसंगीं साहाय्य करावें अशी उभय पक्षांची शपथक्रिया झाली.[1] महाराजांनीं स्वारीखर्चासाठीं मागितलेलें द्रव्य बादशहानें मोठ्या खुशीनें दिलें.[2] व उभयतांचा असा करार झाला कीं, कर्नाटकांत शहाजीराजांची जाहगीर आहे तिच्या बाहेर आणखी मुलूख महाराज जिंकितील त्यांतला निम्मे कुतुबशहास द्यावा, व कुतुबशहानें आपला तोफखाना महाराजांच्या सैन्याबरोबर पाठवावा. कुतुबशहानें आपली कांहीं फौजहि मदतीस देतों म्हटलें. परंतु महाराजांनीं ती घेतली नाहीं.[3] ह्या उभयतांच्या करारांत आणखी एक कलम असें होतें म्हणतात कीं, कर्नाटकांतला जो विजापूरकरांचा प्रांत शिवाजीमहाराज हस्तगत करितील त्यांतला कांहीं त्या सरकारास त्यांनीं अशा अटीवर सोडून द्यावा कीं, अबदुल-करीम याला अदिलशाहीच्या राज्यकारभावरून दूर करून आकण्णा यास त्याच्या जागीं नेमावें.[4]

ह्याप्रमाणें मुबलक द्रव्य व भक्कम तोफखाना मिळवून महाराज कर्नाटकाकडे जावयास निघाले. वाटेंत पहिल्यानें तुंगभद्रातीरीं करनाळेंकडपें म्हणून एक संस्थान आहे तेथील संस्थानिकानें[5] पांच लाख होन खंडणी महाराजांस देण्याचें कबूल केलें. त्यावरून त्याच्या प्रांतास कांहींएक उपद्रव न करितां त्यांनीं पुढें प्रयाण केलें. ह्या शहरापासून सुमारें पंचवीस मैलांवर निवृत्तिसंगम लागतो. त्यावर स्नान करून कृष्णानदी उतरून महाराज पलीकडे गेले; आणि पायदळ सैन्य कडप्याच्या वाटेनें पुढें रवाना करून ते स्वतः कांहीं घोडेस्वारांसह, पूर्वेस

---

१ ह्या मुलाखतीच्या वेळीं महाराज कुतुबशहास असें बोलले म्हणतात कीं, अदिलशहा आणि तुम्ही मला मदत कराल तर मी तुम्हांस सर्व हिंदुस्थान जिंकून देईन.

२ ह्या वेळीं कुतुबशहानें महाराजांस दहा लाख होन रोख व शिवाय कांहीं जवाहिर दिलें होतें असें उल्कीज म्हणतो. पांच लाख होन दिले होते असें रायरीच्या बखरींत लिहिलें आहे. प्रो. सरकार म्हणतात कीं, कुतुबशहानें महाराजांच्या स्वारीखर्चासाठीं दररोज तीन हजार होन म्हणजे दरमहा साडेचार लाख रुपये देऊं केले होते.

३ प्रो. सरकार म्हणतात कीं, कुतुबशहानें आपला सरलष्कर मिर्झा महमद अमीन यास बरोबर आपले पांच हजार लोक देऊन महाराजांच्या मदतीस दिलें.

४ शि. दि. ह्या वेळीं आणखी असें एक करारांचें कलम ठरलें कीं, कुतुबशहानें महाराजांस प्रतिवर्षीं एक लाख होन खंडणी देत राहावें, म्हणजे मोगलांशीं लढण्याचा प्रसंग आला असतां महाराजांनीं त्यास लागेल तें साहाय्य करावें.

५ याचें नांव आनंदराव देशमुख असें होतें. उल्कीज.

श्रीशैलमल्लिकार्जुनाचें देवालय आहे त्याच्या दर्शनास गेले. अंतरपुरीवर सर्व फौज ठेवून ते थोड्याशा लोकांनिशीं गंगास्नानास गेले. तेथल्या पर्वताचा देखावा व वनश्री अत्युत्तम असून कृष्णानदीचें प्रशस्त पात्र घाट उतरून पूर्वसमुद्राकडे चाललें आहे. तें रमणीय व परमपूज्य स्थान पाहून महाराज अगदीं तल्लीन झाले. हा दुसरा कैलासच आहे असा त्यांस भास झाला. ते देवदर्शनास गेले असतां तेथें त्यांच्या ठायीं असा कांहीं विलक्षण भक्तिभाव प्रज्वलित झाला कीं, ह्या देवस्थानास आपल्या देहाचें अर्पण करून जीवितसार्थक्य करावें असें त्यांच्या मनानें घेतलें; आणि त्या आवेशाच्या झटक्यासरशीं तरवार उपसून ते आपलें शिरकमल देवास अर्पण करावयास सिद्ध झाले. परंतु हा आवेश अनावर होऊन त्यांच्या अंगीं भवानी संचरली व असें बोलली कीं, 'तुला असें केल्यानें मोक्ष प्राप्त होणें नाहीं. तुझ्या हातानें अद्यापि उदंड कर्तव्यता होणें आहे. स्वधर्मरक्षणासाठीं तूं निर्माण झाला आहेस, यास्तव असें साहस करूं नको.' महाराज सावध झाल्यावर त्यांना जवळच्या लोकांनीं भवानीची ही आज्ञा निवेदन केली. ती ऐकून त्यांनीं अशा प्रकारें आत्मयज्ञ करण्याचा विचार रहित केला. परंतु अशा पूज्य व रम्य स्थानीं राहून तपस्व्याची वृत्ति धारण करावी व आमरण तपश्चरण करून शेष जीवित घालवावें अशी इच्छा त्यांस झाली. मग कारभारी व सरदार लोकांस ते ह्मणाले कीं, 'आमचे सर्व मनोरथ श्रीजगदंबेच्या प्रसादानें पूर्ण झाले आहेत. आतां संसारापासून निवृत्त होऊन अशा पवित्रस्थानीं

---

२ याचें नांव ग्रांट डफ व उलकीज पर्वतम् असें देतात; व सभासद शैलपर्वत असें देतो. हें दक्षिण हिंदुस्थानांतलें अतिप्राचीन देवालय आहे. या ठिकाणीं कृष्णानदी सातआठशें हात खोल खोऱ्यांतून वाहते. ह्या खोऱ्यांतून हजारबाराशें हात उंच चढाव आहे, तेथें एका निबीड व निर्जन अरण्याच्या मध्यभागीं हें देवालय आहे. ह्या स्थलासभोंवार लहान टेंकड्या आहेत; आणि देवालयाच्या सभोंवार चौदा पंधरा हात उंच व भक्कम भिंतीचें आवार आहे. ह्या आवाराची लांबी सुमारें साडेचारशें हात व रुंदी सुमारें साडेतीनशें हात आहे. ह्या आवाराच्या भिंती रुंद असून त्या करड्या रंगाच्या दगडाच्या आहेत. हे सगळे दगड चौरस असून सारख्या आकारमानाचे आहेत; आणि त्यांवर हत्ती, घोडे, वाघ, पारधी, योद्धे, योगी इत्यादिकांच्या आकृति कोरल्या असून आणखी पुराणांतरींच्या कित्येक प्रसंगांचीं चित्रें कोरलीं आहेत. ह्या आवाराच्या मध्यभागीं देवालय आहे. तें चौरस आहे. याच्या भिंती व छप्पर हीं विजयनगरच्या कृष्णदेव राजानें पितळेच्या पत्र्यानें मढविलीं आहेत. येथून खालीं कृष्णेच्या पात्रापर्यंत घाट बांधून काढला आहे.

राहावें व उरलेलें आयुष्य मोक्षसाधनांत घालवावें असें आमच्या मनानें पूर्णपणें घेतलें आहे. तरी तुह्मीं ही मोहीम येथेंच पुरी करून स्वराज्यास परत जावें, व माझ्या पुत्रास गादीवर बसवून त्याच्या नांवें राज्यकारभार चालवावा. हें ऐकून जवळच्या लोकांस मोठें संकट पडलें. त्यांनीं त्यांची अनेक प्रकारीं समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, व भवानीच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन करण्यांतच जीवितसार्थक्य आहे असें त्यांस ह्मटलें. परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. त्यांनीं तपस्वीवेश धारण करून सर्वांग भस्मचर्चित केलें. ते एकसारखे ध्यानमग्न होऊन बसूं लागले. एकाद्या परमहंसासारखें त्यांचें देहभान नष्ट होऊन ते ईश्वरचिंतनांत सर्व काळ घालवूं लागले. ही अशी त्यांची वृत्ति झालेली पाहून त्यांच्या पदरच्या लोकांस मोठी चिंता पडली. महाराजांसभोंवतीं अहर्निश पहारा ठेवून ते काय करितात तें ते पाहूं लागले. ध्यान विसर्जन करून ते अमळ देहभानावर आले ह्मणजे त्यांशीं रघुनाथपंतानें बोलावें, व धर्मशास्त्रांतील अनेक वचनांच्या आधारानें त्यांस असें सिद्ध करून दाखवावें कीं, ह्या वृत्तीचा अवलंब करणें क्षत्रियास उचित नव्हे. ही अशी विरक्तावस्था त्यांच्या ठायीं नऊ दिवस राहिली.[१] मग रघुनाथपंताच्या समयोचित बोधानें त्यांस हा असा स्वजीवितक्षय करणें नीट न वाटून ते पुढील क्रमास लागले. त्या देवस्थानीं त्यांनीं एक लक्ष ब्राह्मणांस भोजन घालून दानधर्म अतोनात केला, तेथें एक उत्तम घाट बांधून त्याचें नांव श्रीगंगेश असें ठेविलें, तपस्वीजनांस तपश्चरण करण्यासाठीं अनेक गुहा तयार करविल्या, व धर्मशाळा व मठहि बांधिले. ह्या प्रमाणें आणखी आठ दहा दिवस त्या स्थलीं मुक्काम करून त्यांनीं पुढें प्रयाण केलें.

इकडे त्यांचें पायदळ सैन्य पइनघाट व्यंकटरमणगिरीच्या खिंडीनें उतरून कर्नाटकांत गेलें होतें. त्यास गांठून अवजड सामानासह हलक्या हलक्या मजला करीत यावयास सांगून महाराजांनीं कांहीं मावळे व घोडदळ यांसह पुढें कूच केलें. ते मद्रास शहरापासून सात मैलांवरील एका गांवीं सन १६७७ सालीं मेमहिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत पोंचून तेथें त्यांनीं थोडे दिवस मुक्काम केला. महाराजांनीं मद्रास येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांना ता. १४ मे रोजीं एक पत्र पाठवून त्यांच्याकडे कांहीं औषधी जिनसांची मागणी केली. तेव्हां त्या व्यापाऱ्यांनीं अदमासें साठ होन किंमतीचा माल व कांहीं उंची कापड महाराजांस नजर केलें. ह्या नजराण्याबद्दल आभारप्रदर्शक पत्र त्यांना

१ उल्कीजकृत म्हैसूरचा इतिहास पाहा.

मेच्या पंचवीस तारखेला पाठवून आणखी तसाच माल आपणांस किंमत घेऊन देण्याविषयीं कळविलें. त्यावरून इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं त्यांस आणखी कांहीं माल नजर केला. त्याची किंमत ५१२होन होती असें ह्मणतात ह्याप्रमाणें उभयपक्षीं स्नेहभाव प्रगट झाला असतांहि महाराजांच्या लोकांनीं पुढें कांहीं दिवसांनीं व्यंकोजीराजांच्या ताब्यांतील प्रांतांत तिमरी येथें इंग्रजांची एक वखार होती ती लुटली. येथून पुढें कूच करून महाराज कर्नाटकांतील कित्येक लहानमोठ्या सरदारांच्या ताब्यांतले प्रांत रघुनाथपंताच्या कारस्थानाच्या योगानें काबीज करीत चालले. त्यांना त्यांच्याशीं युद्धप्रसंग करण्याची पाळी आली नाहीं. चंदीचा[1] मोठा भक्कम किल्ला त्यांच्या हातीं असाच बिनबोभाट आला. त्यांनीं त्या किल्ल्यापाशीं येऊन त्यास मोर्चेबंदी करून वेढा दिला. हें ठाणें विजापूरकरांच्या ताब्यांतलें असून अंबरखानाचे[2] पुत्र रूपखान व नासरखान ह्यांच्या हवालीं होतें. त्यांच्याशीं रघुनाथपंतानें पूर्वींच राजकारण करून ठेविलें होतें. यास्तव हा किल्ला हस्तगत व्हावयास मुळींच पंचाईत पडली नाहीं.[3] महाराजांनीं किल्ल्यास मोर्चे

---

१ ह्या किल्ल्याचें नांव जिंजी असें डफ वगैरे कांहीं ग्रंथकार देतात, व कांहीं मराठी बखरकार चंजी असें नांव देतात.

२ कांहीं मराठी बखरकार याचें नांव खानखान असें देतात.

३ रायरीच्या बखरींत हा किल्ला घेतल्याची हकीगत येणेंप्रमाणें दिली आहे: किल्लेदार अंबरखान यास महाराजांनीं असें सांगून पाठविलें कीं, 'आह्मी विजापूरकर व भागानगरकर यांच्याशीं तह करून इकडे आलों आहों, तेव्हां तुह्मी आह्मांस येऊन भेटावें. हें त्या किल्लेदारास खरें वाटून तो आपल्या आठ पुत्रांसह महाराजांला भेटावयास आला असतां त्यांला त्यांनीं पकडून कैद केलें व किल्ला हस्तगत केला. शिवदिग्विजयकार ह्मणतो कीं, अंबरखान महाराजांस नजरनजराणा घेऊन भेटावयास आला असतां त्यास त्यांनीं सांगितलें कीं, 'तुमच्या प्रांताचा बचाव व्हावा असा तुमचा मनोदय असल्यास चंदीचा किल्ला आह्मांस द्यावा; नाहींतर तुह्मी आमच्या लष्करांत राहावें, चंदीस जाऊं नये. आह्मी वाटेल त्या रीतीनें हा किल्ला सर करूं' त्यावरून त्यानें तो किल्ला खालीं करून देण्याचें कबूल केलें, व त्याच्या सोडचिठ्ठ्या दिल्या. महाराजांशीं सलोख्यानें राहण्यांतच आपला निभाव आहे असें त्यास वाटलें. परंतु अंबरखानाचे आठ पुत्र किल्ल्यावर होते, ते किल्ला स्वाधीन करून देण्यास राजी न होऊन ते महाराजांशीं लढाई करण्यास सिद्ध झाले. परंतु रघुनाथपंतानें आंतून राजकारण करून ठेविलें असल्यामुळें त्यांच्या पक्षाकडे फार थोडे लोक होते. हा असा आपला पक्ष दुर्बल पाहून ते घाबरून गेले व किल्ला देण्यास कबूल झाले. मग त्यांस कांहीं गांवांचें वतन तोडून देऊन सरंजामानिशीं त्यांनीं चाकरी करावी असें महाराजांनीं

लावितांच सदरील किल्लेदरांनीं किल्ल्याचे दरवाजे खुले करून महाराजांच्या लोकांस आंत घेतलें आणि किल्ला त्यांच्या स्वाधीन केला. हा किल्ला हातीं आल्यावर त्याचा हवाला त्यांनीं रामजी नलगे नांवाच्या एका अत्यंत इमानी मावळे सरदारास दिला, तिमाजी केशव यास त्याचा सबनीस नेमिलें, व रुद्राजी साळवी यास कारखाननीस केलें. त्या किल्ल्याची एकंदर व्यवस्था त्यांनीं महाराष्ट्रांतील आपल्या किल्ल्यांसारखीच केली. त्या वेळीं मदुरा येथें एक जेसुइटपंथाचा पाद्री होता, त्याचा असा लेख आहे कीं, शिवाजीमहाराजांनीं ह्या किल्ल्यास नवीन तटबंदी करून सभोंवतालीं मोठा खंदक खणला. किल्ल्यावर मोठमोठे बुरूज रचून माऱ्याच्या नवीन जागा केल्या. हें सगळें बांधकाम त्यांनीं इतकें उत्तम करविलें कीं, युरोपांतल्या मोठमोठ्या कुशल कारागिरांना तें पाहून खालीं मान घालावी लागेल. ह्या ठाण्याच्या आसपासचा सगळा प्रांत काबीज करून त्यावर विठ्ठल पिळदेव गोराडकर[१] यास त्यांनीं सुभेदार नेमिलें, व त्यास स्वराज्यांतील जमाबंदीची पद्धत तिकडे सुरू करावयास सांगितलें. रूपखान व नासरखान यांस कांहीं नेमणूक करून देऊन संतुष्ट केलें.

ह्या मोहिमेंत पहिल्यापहिल्यानें महाराजांनीं असा बहाणा केला होता कीं, आपण गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाच्या तर्फे ही स्वारी करीत आहों. हा बहाणा करण्याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, त्यांला त्या सरकाराकडून पुष्कळ द्रव्यसाहाय्य झालें होतें, व आणखी पुष्कळ होण्याची आशा होती. परंतु पुढें लव-

---

ठरविलें. उल्कीज ह्मणतो कीं, जिंजीकडे जातांना वाटेंत जो प्रांत लागला त्यांतील प्रजेस महाराजांनीं मुळींच उपद्रव दिला नाहीं, व आपण विजापूरसरकाराचे दोस्त या नात्यानें चाललों आहों, असा त्या प्रजेचा समज करून दिला. अंबरखानानें त्यांच्याकडे वकील पाठविला असतां त्यास त्यांनीं असें सांगितलें कीं, 'आपला व विजापूरसरकाराचा कलह मिटून समेट झाला आहे, व आपण त्या सरकाराचे ताबेदार झालों आहों.' असा बेमालूम बहाणा करून त्यांनीं त्या वृद्ध किल्लेदारास आपल्या पुत्रांसह व नातलगांसह भेटीसाठीं आपल्या डेऱ्यांत बोलाविलें. ते असे हातीं आले असतां महाराजांनीं त्यांस कैद करून किल्ला हस्तगत केला. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, रूपखान व नजरखान हे खवासखानाचे मुलगे होते. सदरील किल्ला दग्यानें घेतल्याची हकीकत त्यांस मुळीं खरी वाटत नाहीं. महाराजांनीं किल्ल्यावर हल्ला करून पहिल्या सपाट्यास तो सर केला, याला पुरावा मदुरा येथील एका जेसुइट मिशनरीच्या लेखाचा ते देतात.

१ शिवदिग्विजयकार याचें उपनांव गरुड असें देतो.

करच हा बहाणा टाकून ते नवीन काबीज केलेल्या ठाण्यांवर आपले लोक ठेवून आपल्या नांवानेंच त्यांची व्यवस्था करूं लागले. हा प्रकार कुतुबशहाला कळला तेव्हां त्याचे डोळे साफ उघडून त्यानें त्यांस आणखी मदत करण्याचें बंद केलें. त्याप्रमाणें स्वारीखर्चास लागणारी रक्कम मिळण्याची अडचण पडूं लागली तेव्हां महाराजांनीं लूट करून पैसा मिळविण्यास सुरुवात केली. ही अशी त्यांनीं त्या प्रांतांत धामधूम आरंभिली तेव्हां तिकडील लोकांची कशी गडबड उडून गेली होती हें मद्रासच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं लिहून ठेविलें आहे. त्याचा आशय असाः 'शिवाजीमहाराज द्रविडदेशांत शिरले हें वर्तमान चोहोंकडे पसरलें तेव्हां सर्व लोक पराकाष्ठेचे घाबरून गेले. तो मोठा भयंकर पुरुष असून त्यानें पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रांतचे प्रांत लुटून जाळून उध्वस्त केले, व यवनपादशहांस त्राहित्राहि करून सोडिलें, अशी त्यांची ख्याति चोहोंकडे पसरली होती. यास्तव त्या लोकांस त्यांची फारच दहशत वाटूं लागली. आपली आतां धडगत कशी लागते याचा ज्याला त्याला विचार पडला. शिवाजीमहाराजांला द्रव्य कोठें आहे व कोणावर हल्ला केला असतां खचित द्रव्यलाभ व्हावयाचा हें कांहीं दैवी शक्तीच्या योगानें कळत असून ते जातील तिकडे त्यांस हटकून यश प्राप्त व्हावयाचें, असा त्या लोकांचा समज होऊन गेला होता.'

चंदी सर केल्यावर तेथून कूच करून महाराज त्रिनमल्ली[1] प्रांतांत गेले. ह्या प्रांताचा ताबा शेरखाननामक एका पांचहजारी सरदाराकडे होता. हा अर्थात् विजापूरकरांचा अंकित होता. महाराज आपल्या प्रांतांत शिरले असें पाहून तो सरदार आपल्या लोकांनिशीं त्यांच्यावर चालून आला. त्याच्याशीं महाराजांच्या लोकांनीं सामना करून त्याला व त्याच्या सैन्याला चोहोंकडून गराडा घातला. ह्या युद्धांत तो सरदार पराभव पावून तो प्रांत महाराजांच्या हातीं आला. ह्या विजयांत त्यांस पुष्कळ द्रव्य व हत्तीघोडे मिळाले.

ह्या प्रांतांत वेलूर, त्रिवादी, आर्नी वगैरे किल्ले होते, त्यांवरचे अधिकारी महाराजांस सामोपचारानें वश होईनात. यास्तव महाराजांचें पायदळ सैन्य मागाहून कूच करून येत होतें, त्यानें वेलूरच्या[2] किल्ल्यास स. १६७७ च्या

१ चिटणीस त्रिमली असें ह्या प्रांताचें नांव देतो. सभासद त्रिवादी असें नांव देतो. पण त्रिवादी हा एक मोठा किल्ला त्रिनोमाली प्रांतांत होता. कांहीं बखरींत व जेध्यांच्या शकावलींत या किल्ल्याचें नांव त्रिपाटी असें दिलें आहे.

२ ह्या किल्ल्याचीं वेल्लूर व येल्लूर अशीं नांवें इतरत्र दिलेलीं आढळतात.

मे महिन्यांत वेढा घातला. हा किल्ला मोठा बळकट असून त्याच्या सभोंवतीं खंदक होता. त्याची रुंदी फार मोठी होती, इतकी कीं त्यांत मोठमोठ्या सुसरी असत. त्या किल्ल्याचा तट इतका रुंद होता कीं, त्याच्या फांजीवरून दोन गाड्या एकदम जात. ह्या किल्ल्याच्या वेढ्याचें काम नरहरि बल्लाळ यानें मोठ्या नेटानें व हुशारीनें चालविलें. त्या किल्ल्याच्या दोन बाजूंस दोन टेंकड्या होत्या त्यांस त्यानें साजरा व गोजरा अशीं नांवें देऊन त्यांवर मोर्चे चढविले, व तोफा लावून मुख्य किल्ल्यावर जोराचा मारा चालविला. ह्या भडिमारापुढें किल्ल्यावरच्या लोकांचा निभाव न लागून त्यांनीं तो मराठ्यांच्या स्वाधीन केला.

ह्याच वेळीं आर्नी व त्रिवादी ह्या किल्ल्यांस महाराजांच्या लोकांनीं वेढा घातला. हे किल्ले त्यांच्या हातीं ऑक्टोबर महिन्यांत आले. त्रिवादी येथें शेरखान स्वतः जाऊन राहिला असून तो किल्ला त्यानें थोडे दिवस लढविला. परंतु मराठ्यांच्या मारापुढें निभाव न लागून तो आपल्या लोकांनिशीं रात्रीच्या वेळीं किल्ल्यांतून निसटून पळूं लागला. तेव्हां मराठ्यांनीं त्याचा पाठलाग करून त्याच्या लोकांचा सप्पा उडविला, आणि शेवटीं हा खान शंभर घोडेस्वारांनिशीं जेमतेम त्यांच्या हातून सुटून भवनगिरी येथें जाऊन राहिला. इतकें झालें तरी सदरील किल्ला महाराजांच्या हातीं लागलाच आला नाहीं. ह्या खानाच्या सासऱ्यानें आपल्या बाकीच्या लोकांनिशीं हा किल्ला आणखी कांहीं दिवस लढविला. हें वेढ्याचें काम आपल्या दोघां मुसलमान सरदारांस सांगून महाराज स्वतः आपलें घोडदळ घेऊन शेरखानास पुरा करण्याकरितां भवनगिरीकडे गेले. येथें मद्रासच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं त्यांच्याकडे आपला नेल्लूर रामण्णा नांवाचा वकील पाठवून मद्रासेजवळ असतां महाराजांनीं मागितलेल्या जिनसा पावत्या केल्या असें ह्मणतात. त्यांनीं कावेरीनदीच्या तीरीं आरंदीनजीक त्रिवादी येथें आपल्या घोडदळाचा तळ देऊन तेथें पावसाळ्यामुळें मुक्काम केला. येथें असतां मदुरा

---

२ मुसलमान बखरकार म्हणतात कीं, ह्या किल्ल्याचा हवालदार अबदुलखान यानें महाराजांकडून पन्नास हजार होन लांच घेऊन तो त्यांच्या स्वाधीन केला. जेध्यांच्या शकावलीवरून असें दिसतें कीं, हें वेढ्याचें काम चौदा महिने चाललें असून शेवटीं तो रघुनाथपंत व आनंदराव यांनीं सर केला. सेंट जॉर्ज येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून असें कळतें कीं, अबदुलखानानें किल्ला लढववेल तितके दिवस लढवून शेवटीं तो मराठ्यांच्या हातीं गेल्यावांचून राहत नाहीं असें पाहून त्यांच्याकडून तीस हजार होन लांच घेऊन तो त्यांच्या स्वाधीन केला.

प्रांताच्या राजाचा वकील महाराजांकडे आला. ह्या राजाकडे त्यांनीं आपल्या स्वारीखर्चासाठीं एक कोटि रुपयांची मागणी केली होती. हा राजा व्यंकोजीचा दोस्त होता. त्याच्यापाशीं एवढी मागणी करण्याचें कारण असें कीं, त्याची दौलत फार मोठी होती हें त्यांस ठाऊक होतें. त्याच्या वकिलानें महाराजांस असें सांगितलें कीं आमच्या धन्याचा कांहीं मुलूख म्हैसूरच्या नायकानें व कांहीं मुलूख व्यंकोजी राजे यांनीं बळकावला आहे. हा मुलूख आमच्या धन्यांस परत घेऊन द्याल तर ते आपल्या खर्चासाठीं सात लाख रुपये देतील. इकडे सदरील राजा त्रिचनापल्ली येथें राहत होता तो आपल्या कुटुंबासह मदुरा येथें येऊन बंदोबस्तानें राहिला. महाराजांनीं त्याच्या वकिलाबरोबर रघुनाथपंतास पाठवून त्याच्याकडून घ्यावयाच्या खंडणीची रकम ठरविली. त्यानें सात लाख होन द्यावयाचे करून दीड लाख तत्काळ दिले. तेव्हां अर्थात् त्याच्या प्रांतास त्यांनीं उपद्रव दिला नाहीं. सदरील ठिकाणीं छावणीस असतां महाराजांनीं व्यंकोजी राजांस असा निरोप पाठविला कीं, 'तुमच्याआमच्यामध्यें सामोपचाराचें बोलणें करण्याकरितां तुमच्याकडील कारभारी गोविंदभट गोसावी, काकाजीपंत व निळोनाईक[१] यांस आमच्याकडे पाठवून द्यावें.' त्यावरून व्यंकोजीराजांनीं ह्या गृहस्थांस महाराजांकडे रवाना केलें. त्यांजपाशीं महाराजांनीं असें बोलणें केलें कीं, 'थोरले महाराज यांनीं कैलासवास केला त्यास आज तेरा वर्षें झालीं. महाराजांची सर्व दौलत रघुनाथपंतानें व्यंकोजीराजांच्या स्वाधीन करून त्यांस सत्ताधीश केलें. परंतु तें पितृधन आहे. आमचा त्यांत अर्धा वांटा आहे. ह्या वांट्याचा उपभोग त्यांनींच आजपर्यंत केला. हा आमचा वांटा आम्हीं त्यांच्याकडे यापूर्वीच मागितला पाहिजे होता परंतु आह्मी दूर असल्यामुळें आह्मांस आज दिनपावेतों तसें करण्यास सवड मिळाली नाहीं. ते महाराजांचे पुत्र आहेत, दौलतीचे मालकच आहेत. ते खातील तोंपावेतों खा ोत. आह्मांस फावेल त्या वेळीं आपला भाग मागून घेऊं. असा विचार करून आह्मीं आज तेरा वर्षें सबुरी केली. पुढें कांहीं राजकारणाच्या निमित्तानें कुतुबशहाच्या भेटीस आलों, व तेथून कर्नाटकांत यावेंसें वाटल्यावरून इकडे आलों आहों. इकडे कोणकोणते प्रांत आह्मीं आतांपर्यंत काबीज केले हें त्यांस महशूर आहेच. तर आतां आमचा अर्धा हिस्सा आह्मांस बिनतक्रार द्यावा असा त्यांचा मनसोबा आहे किंवा कसें तें त्यांनीं लवकर कळवावें. त्यांचा आमचा कलह लोकांनीं पाहावा,

---

१ शिवदिग्विजयकार रंगोनाईक व तिमाजीनाईक यांचीं नांवें आणखी देतो.

मग चौघांनीं त्यांस सांगावें, व त्यांनीं रीतीवर येऊन हिस्सा द्यावा, व त्यांच्या आमच्यांत विनाकारण वितुष्ट व्हावें, हें नीट नाहीं. तीर्थरूप कैलासवासी झाल्यामागें ते व आह्मी एका रक्ताचे भाऊ, एकोप्यानें वागूं, एकमेकांच्या सुखदु:खाचे विभागी होऊं. व्यर्थ कलह माजविल्यानें कोणाचें कधींहि बरें होणें नाहीं. ' असें त्यांस सांगून त्यांच्याबरोबर आपले कांहीं कारभारी देऊन त्यांस महाराजांनीं व्यंकोजीराजांकडे पाठवून दिलें. त्यांनीं व्यंकोजीराजांकडे जाऊन त्यांस महाराजांचा सर्व मनोदय कळविला

व्यंकोजीराजांच्या मसलतगारांनीं त्यांला ह्या वेळीं अशी सल्ला दिली होती कीं, ' शिवाजीमहाराज हिस्सा मागत आहेत तो त्यांस गुपचूप देऊं नका. तुह्मी मर्द आहां. त्यांच्याशीं युद्ध करण्यास सिद्ध व्हा. ' महाराजांशीं लढाई करण्यास त्यांला आणखी मदुरेच्या व म्हैसूरच्या राजांनीं भर देऊन आपण मदत करितों असें सांगितलें होतें. ह्मणून त्यांनीं महाराजांच्या सदरील निरोपाचा कांहींएक विचार न करितां त्यांच्या कारकुनांस मुळींच कांहीं जवाब दिला नाहीं. तेव्हां ते माघारीं महाराजांकडे गेले. व्यंकोजीराजांनीं लढाईचा घाट घालून कांहीं तयारीहि केली. परंतु ज्या राजांनीं मदत देण्याचें अभिवचन दिलें होतें, त्यांनीं आयत्या वेळीं नाहीं ह्मटल्यावरून त्यांचा निरुपाय झाला. त्यांला एकट्यांला महाराजांशीं समरप्रसंग करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. असें सांगतात कीं, मदुरेच्या नायकाशीं रघुनाथपंतानें कारस्थान केल्यामुळें त्यानें व्यंकोजीराजांचा पक्ष असा ऐन प्रसंगीं सोडला. ही अशी व्यंकोजींची निराशा झाल्यावर ते महाराजांच्या भेटीस दोन हजार लोकांनिशीं आले.[1]

महाराजांनीं व्यंकोजीराजांची मोठ्या प्रेमानें भेट घेऊन त्यांची बरदास्त उत्तम प्रकारें ठेविली.[2] व्यंकोजीराजांबरोबर शहाजीराजांच्या नाटकशाळांचे

---

१ रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, महाराजांनीं व्यंकोजीराजांस प्रथमतः असा निरोप पाठविला होता कीं, 'आमची तुमची भेट आज पुष्कळ वर्षें मुळींच झालेली नाहीं.ती व्हावी ह्मणून आह्मी इतके दूर आलों आहों.तरी आह्मांला भेट देऊन आनंदित करावें.' ह्यावरून व्यंकोजीराजे आपल्या फौजेसह त्यांच्या भेटीस आले. दोघां बंधूंची भेट महादेवाच्या देवळांत होऊन त्यांनीं एका ताटांत भोजन केलें.

२ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, व्यंकोजीराजे आपल्या मुलाखतीस येत आहेत असें ऐकून महाराज आपल्या मुक्कामावरून कित्येक मैल त्यांना सामोरे गेले.

दुसरे तिघे पुत्र भिंवजीराजे, प्रतापजीराजे व रायभानराजे हे महाराजांच्या भेटीस आले होते. त्यांचाहि यथोचित आदरमान त्यांनीं केला. त्यांस कोणत्याहि गोष्टीचें उणें पडूं नये, व त्यांनीं कांहीं सांगितलें असतां कारकूनमंडळीनें तें तत्काळ ऐकावें अशी त्यांस ताकीद देऊन ठेविली. व्यंकोजीराजे महाराजांचा पाहुणचार घेत पंधरावीस दिवस छावणींत राहिले. परंतु ते आपण होऊन वडिलांच्या दौलतीच्या वांटणीसंबंधानें एवढ्या अवकाशांत कांहींएक बोलतना. तेव्हां आपणच त्यांच्याशीं बोलावें असें मनांत आणून महाराजांनीं त्यांला एकांतीं बोलाविलें व पुढीलप्रमाणें बोध केलाः 'तुह्मी आह्मी प्रत्यक्ष बंधु. थोरले महाराज निवर्तल्यास आज तेरा वर्षे झालीं. त्यांच्या मागें सर्व दौलतीचा उपभोग तुह्मींच एकट्यांनीं घेतला. वडिलोपार्जित दौलतीचे आह्मी उभयतां विभागी. तुह्मीं आह्मांस कांहींएक न कळवितां आपल्या मनास येईल तशी दौलतीची वहिवाट केली. आह्मी विभाग मागतों आहों तो तुह्मीं स्वपराक्रमानें संपादिलेल्या दौलतीचा नव्हे. तुह्मांस ईश्वरानें नवीन दौलत संपादावयाचें सामर्थ्य व बुद्धि द्यावी आणि आह्मीं ती पाहावी, अशी आमची फार इच्छा आहे.परंतु वडिलांच्या जोडीची व्यवस्था आमच्या विचाराशिवाय करणें तुह्मांस विहित नाहीं. काय काय दौलत आहे तिचे कागदपत्र वगैरे असतील ते आह्मांस दाखवा. तुह्मी आह्मी समजून चालूं. तुह्मांस जड पडेल तेथें आह्मी तुह्मांस अवश्य मदत करूं. तुह्मीं मनांत कोणत्याहि प्रकारचा किंतु ठेवूं नये.' असें महाराजांनीं त्यांस अनेक प्रकारीं समजून सांगितलें. त्यास व्यंकोजीराजे नुसतें हूं हूं ह्मणाले. परंतु त्यांच्या ह्मणण्यास त्यांनीं कांहींएक स्पष्ट जबाब दिला नाहीं. नंतर पुनःपुनः प्रसंगविशेषीं महाराज त्यांच्याशीं ह्या प्रकरणीं बोलून त्यांच्या मनांत तरी काय आहे तें समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत. पण व्यंकोजीराजे पुरें मौन धरून राहिले.त्यांनीं आपल्या मनांतला भाव त्यांस किंवा दुसऱ्या कोणांस यत्किंचित्‌हि कळूं दिला नाहीं. जवळचे कारभारी व सरदार यांसहि त्या प्रकरणीं त्यांची समजूत घालावयास महाराजांनीं सांगितलें. परंतु कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. व्यंकोजीराजांनीं ह्या कारभाऱ्यांपाशीं असे मात्र उद्गार काढिले ह्मणतात कीं, 'महाराजांनीं काबीज केलेल्या मुलखाचा अर्धा हिस्सा द्यावा ह्मणजे इकडील आमच्या ताब्यांतल्या मुलखाचा अर्धा हिस्सा आह्मी देण्यास कबूल होतों.' ह्या त्यांच्या ह्मणण्यास महाराजांचा जबाब अर्थात् असा होता कीं, 'आमच्या ताब्यांतला मुलूख बहुतेक आह्मीं नवा संपादिला आहे. परंतु तुमच्या हातीं

असलेला सगळा मुलूख आमच्या तीर्थरूपांच्या कमाईचा आहे.त्यांत तुह्मीं कांहीं-एक भर घातलेली नाहीं. तेव्हां वडिलांच्या ह्या दौलतीचा अर्धा हिस्सा आह्मांस हिंदुशास्त्राप्रमाणें मिळणें रास्त आहे.[१]

ह्याप्रमाणें पंधरावीस दिवसपर्यंत व्यंकोजीराजांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं केला, परंतु तो सगळा व्यर्थ गेला. हा त्यांचा असा हटाग्रह पाहून महाराजांस राग आला, आणि त्यास कैद करून दौलतीचा अर्धा हिस्सा बळजबरीनें घ्यावा असें एक वेळ त्यांच्या मनांत आलें. परंतु त्यांनीं पुनः असा पोक्त विचार केला कीं, 'हे आपले धाकटे बंधु आहेत. ह्यांशीं असें कठोरपणाचें वर्तन करणें उचित नव्हे. असें करणें आपल्या इभ्रतीस शोभणार नाहीं. सामोपचारानेंच हे वठणीस येतात किंवा कसें तें पाहावें.' व्यंकोजीराजे आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें वागण्यास कबूल नाहींत असें पाहून त्यांनीं त्यांस आपल्या गोटांतून जाण्यास निरोप दिला; व त्यांस तंजावरापर्यंत[२] पोंचविण्यास हंबीरराव मोहिते, रुपाजी भोंसले, मानसिंग मोरे व आप्पाजी रंगनाथ केळकर यांस बरोबर दिलें.[३] तंजावरास सुखरूप पोंचल्यावर व्यंकोजीराजांनीं बरोबर आलेल्या लोकांची वस्त्रें-

---

१ मद्रास व सेंट जॉर्ज येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांचे ह्या प्रकरणीं जे लेख आहेत त्यांवरून असें दिसतें कीं, महाराजांनीं शहाजीराजांच्या तीन चतुर्थांश दौलतीला हक्क सांगतला व व्यंकोजींला त्या दौलतीचा एकच चतुर्थांश घेऊन स्वस्थ राहावयास सांगितलें.

२ चंदावर व चंजावर अशीं नांवें इतरत्र आढळतात.

३ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, व्यंकोजीराजे महाराजांची मागणी मान्य करिनात तेव्हां त्यांनीं त्यांचा कठोर शब्दांनीं निषेध केला, ह्मणून ते रात्रीं पांच घोडेस्वारांसह तंजावरास पळून गेले. ही अशी मसलत त्यांना त्यांच्या कारभाऱ्यांनीं दिली ह्मणून महाराजांनीं त्यांस कांहीं दिवस कैदेंत ठेवून मग त्यांला शेलापागोटें देऊन तंजावरास रवाना केलें. सभासद ह्मणतो कीं,व्यंकोजीराजे महाराजांच्या गोटांतून भिऊन पळून गेले. त्यावरून महाराजांनीं दिलगिरी प्रदर्शित करून ह्मटलें कीं, आह्मी कांहीं त्यांना अटकेंत ठेवणार नव्हतों. आमचा लौकिक दिगंतीं पसरला आहे.आमच्या वडिलांच्या दौलतीचा हिस्सा राखावा ह्मणून आह्मी त्यांच्याकडे तो मागत होतों. तो त्यांना द्यावयाचा नाहीं तर त्यांच्यावर आह्मी जुलूम करीत नाहीं. त्यांनीं असें पळून जावयाचें नव्हतें. ते अजून लहान आहेत. त्यांनीं हें मुलासारखें वर्तन केलें आहे. मग त्यांच्याबरोबर आलेल्या कारकुनांस वगैरे वस्त्रालंकार देऊन गौरविलें व आपल्या धन्याकडे जावयास निरोप दिला.जेध्यांच्या शकावलींत व शेडगांवकरांच्या बखरींतहि व्यंकोजी पळून गेल्याचाच उल्लेख आहे.

भूषणें देऊन संभावना केली, व त्यांस परत रवाना केलें. ह्यानंतर पुनः एक वेळ महाराजांनीं त्यांस आपल्या कारकुनांकडे असा निरोप पाठविला कीं, तंजावरप्रांताचा अर्धा भाग, व दुसरे किल्ले आह्मांस आमचा अर्धा भाग ह्मणून द्यावे. एवढ्यानेंच आमचें समाधान होईल. तुह्मीं आह्मीं परस्परांशीं सलोख्यानें राहावें हें उत्तम. गृहकलह वाढविण्यांत उभयतांचेंहि नुकसान आहे. असें केल्यानें व्यर्थ कष्ट मात्र भोगावे लागतील. पूर्वीं कौरवपांडव यांस कसे क्लेश सोसावे लागले तें ध्यानीं आणा, व व्यर्थ कलह वाढवूं नका. आजपर्यंत आमचा वांटा तुह्मीं खाल्ला तो खाल्ला. यापुढें तरी त्याचा अभिलाष धरूं नका. वांटा कांहीं सुटणार नाहीं. तुह्मांस तो द्यावा लागेल. तुह्मी विचारानें वागून ह्या गोष्टीस कबूल व्हाल तर कमीजास्तीचा विचार अवश्य होईल.' व्यंकोजीराजांच्या पदरच्या कांहीं यवनांनीं त्यांस अशी मसलत दिली कीं, 'शिवाजीराजे वडील बंधु खरे. परंतु त्यांनीं तुमचे धनी जे अदिलशहा त्यांच्याशीं बंड केलें आहे. त्यांनीं सरकारचा पुष्कळ मुलूख काबीज केला आहे. ह्या त्यांच्या बंडखोरपणामुळें तुमच्या वडिलांस पुष्कळ दुःख सोसावें लागलें होतें. एकदां तर त्यांच्या जिवावरचा प्रसंग आला होता. तुह्मी नेहमीं आपल्या वडिलांच्याच तंत्रानें वागत राहिलां ह्मणून अदिलशहानें त्यांच्या पश्चात् त्यांची दौलत तुमच्याकडे राहूं दिली, नाहीं तर त्यानें ती खालसा केली असती. तेव्हां जी दौलत अदिलशहाच्या निवळ कृपेनें कायम राहिली आहे, तिचा हिस्सा ह्या बंडखोरास तुह्मीं काय ह्मणून द्यावा ? दुसरें असें कीं, ही केवळ चाकरीबद्दल मिळालेली दौलत आहे. तुह्मी अदिलशहाची ताबेदारी करितां ह्मणून तुह्मांस ही मिळाली आहे. तींत ह्या बंडखोराचा संबंध काय ?" ह्या मसलतीप्रमाणें त्यांनीं निरोप घेऊन येणारांस जबाब दिला आणि असें सांगितलें कीं, 'वडिलांच्या वेळचे हत्तीघोडे, जवाहीर वगैरे जें कांहीं असेल त्याचा वांटा मागणें असल्यास रघुनाथपंत कागदोपत्रीं कांहीं याद्या असतील त्या समजावितील, व जेवढा ऐवज आमच्या अंगीं लावितील तेवढ्याचा हिस्सा द्यावयास आह्मी राजी आहों. रघुनाथपंत वडील आहेत. ते उचित दिसेल तें करितील. वडिलांस वांकडा जबाब द्यावयाचा नव्हता ह्मणून इतके दिवस आम्ही कांहींएक बोललों नाहीं.' ह्याप्रमाणें निक्षून जबाब देऊन व्यंकोजीराजांनीं आलेल्या कारकुनांस वस्त्राभरणें देऊन रवाना केलें.

असें सांगतात कीं, ह्या समयीं व्यंकोजीराजांनीं अदिलशहास पत्र पाठवून कळविलें कीं, ' वडील बंधु दौलतीचा वांटा मागत आहेत. ही दौलत चाकरीची आहे. आम्हीं तिचा वांटा त्यांस द्यावा कीं काय तें कळवावें. ' त्यावर बादशहाचा असा जवाब आला कीं, ' शहाजीराजांनीं ह्या सरकाराची नेकीनें चाकरी केली, ह्मणून इकडून त्यांस जाहगिरीबद्दल वंशपरंपरेची सनद मिळाली. हा मुद्दा ध्यानांत आणून शिवाजीराजे हिस्सा मागत आहेत. ते हरामखोर झाले तरी त्यांस विचारणार आम्ही खबरदार आहों. तुह्मी गृहकलह करून सरकारांत दुशमनी आणितां याचें कारण काय ? वांटा न द्यावा असें आम्हीं तुह्मांला लिहून कळविलें असतां ते आमच्या अंमलास खलेल करितील; व विनाकारण त्यांची आमची चुरस वाढेल. ह्यासाठीं ते चाकरीच्या दौलतीचा हक्क मागत असतील तर तो त्यांस अवश्य द्यावा. ते हल्लीं आमच्याशीं शत्रुत्वानें वागत आहेत. ते जर अशी चाकरीची दौलत विभागून घेऊन आमची चाकरी करण्यास तयार होत असतील तर तें ठीकच आहे. अशानें त्यांचें आमचें मित्रत्व तरी होईल. ते वडील असल्यामुळें दौलतीचे मालकच आहेत.' हा असा अदिलशहाकडचा जबाब आला तरी देखील व्यंकोजीच्या पदरच्या मुसलमानांनीं त्यांचे असे कान फुंकिले कीं, 'शिवाजीराजे दंडेलखोर आहेत. हजरत त्यांस भीत आहेत. तुह्मी दौलतीचे मुखत्यार खावंद आहां. तुह्मीं त्यांच्याशीं लढाई करावयास माघार घेऊं नये. हारजीत पाहावी. आह्मी जीवंत आहों तोंपर्यंत तुह्मांस वांटा देऊं देणार नाहीं. तुह्मांस डर तो कसला ? शिवाजीराजेच काय आईचें दूध प्याले आहेत ?'

सदरीं निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें व्यंकोजीराजांचा जबाब आल्यामुळें, व ते यवनसरदारांच्या मसलतीनें आपणांशीं विरोध करावयास तयार झाले आहेत हें कळल्यामुळें महाराजांस फारच संताप आला, आणि त्यांनीं व्यंकोजीराजांच्या ताब्यांतील मुलखावर स्वारी करण्याचा बेत मनांत आणिला. परंतु त्यांनीं पुनः असा विचार केला कीं, त्यांच्यावर स्वारी करून त्यांस जेर करण्यांत पुरुषार्थ तो कोणता ? ते कसे झाले तरी आपले बंधु आहेत. वडिलांच्या दौलतींत असा धुमाकूळ उडवून देण्यापेक्षां दुसरे प्रांत काबीज करण्यास काय कमी आहेत ? ते सर करून त्यांवर आपली सत्ता बसविल्यानें तेवढा यवनी अंमल तरी कमी केलासें होईल. असें मनांत आणून त्यांनीं व्यंकोजीराजांवर स्वारी करण्याचा बेत रहित केला.

व्यंकोजीराजे भेटून गेल्यावर महाराज त्रिवादीहून वेलुरास आले. तेथें आपलें ठाणें बसवून, त्याच्या आसपास असलेले महाराजगड, जगदेवगड, कर्नाटकगड वगैरे आणखी किल्ले त्यांनीं काबीज केले. नंतर तिकडील घाट चढून ते शहाजीराजांस पूर्वी अदिलशहाकडून मिळलेल्या जाहगीरच्या प्रांतांत आले. तिकडील कोल्हार, बालापूर, वेंगरूळ, शिरटें, वासकोट वगैरे तालुके जे पूर्वी शहाजीराजांस ज़हागिरीदाखल मिळाले होते ते सारे त्यांनीं हस्तगत केले. ह्यांशिवाय आणखी तिकडील बरेच कोट व किल्ले काबीज करून कांहीं चांगल्या टेंकड्यांवर त्यांनीं आणखी नवे किल्ले बांधिले, जिकडेतिकडे आपलीं ठाणीं घातलीं, व तिकडील एकंदर पाळेगारांचा फडशा उडवून चोहोंकडे स्वस्थता केली.[1] ज्यांनीं सालाबाद खंडणी देण्याचा करार केला त्यांस मात्र त्यांनीं त्रास दिला नाहीं. आरणीचा कोट शहाजीराजांनीं वेदोभास्करनामक एका ब्राह्मणाच्या हवालीं केला होता. तो अद्यापि त्याच्या मुलांच्याच हातीं होता. ह्या त्याच्या मुलांनीं शिवाजीमहाराजांला शरण येऊन किल्ल्याच्या चाव्या त्यांच्या स्वाधीन केल्या. ही त्यांची नम्रता पाहून महाराज फार खुश झाले, व तो कोट आणि त्याच्या आसपासचा तीन लक्ष होन उत्पन्नाचा मुलूख त्यांनीं त्यांच्याकडे लावून देऊन त्यांस आपले अंकित केलें. ह्या प्रांताचा बंदोबस्त नीट राहावा ह्मणून मालसिंग मोरे व रंगनाथ केळकर यांस कांहीं फौजेनिशीं तिकडे ठेवून दिलें. नंतर महाराज श्रीरंगपट्टण वगैरे प्रांतांतून खंडण्या घेत घेत गदगलक्ष्मेश्वर येथें आले. तेथील दोन कोट त्यांनीं काबीज केले. त्या प्रांताचा अधिकारी खानगौड देसाई हा भिऊन पळून गेला. त्यामुळें तो प्रांत सहज त्यांच्या हातीं आला.

ह्या प्रांतांत वृद्धचालम नांवाचें एक प्राचीन शिवदेवालय होतें. ह्या देवस्थानाच्या दर्शनास महाराज कांहीं लोकांनिशीं गेले असतां तेथें तेबेनापटम येथील डच व्यापाऱ्यांच्या एका प्रतिनिधीनें महाराजांची मुलाखत घेतली. त्यानें रेशमी वस्त्रें, चंदन, लवंगा, मालदिवी नारळ, तरवारींचीं पानें वगैरे वस्तूंचा नजराणा महाराजांस दिला. तेथून कूच करून महाराज वनिअमवाडी येथें मुक्कामास असतां त्यांनीं मद्रास येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या अध्यक्षास ता. २२

---

१ प्रो. सरकार इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखांच्या आधारानें ह्मणतात कीं, महाराजांनीं व्यंकोजी राजांच्या तंजावर प्रांतांत स्वारी करण्याचा बेत रहित केला तरी कोलेरून नदाच्या उत्तरभागांतील शहाजी राजांच्या जहागिरीचा सगळा प्रांत व किल्ले आणि शेरखानाच्या ताब्यांतला सगळा मुलूख काबीज केला.

सपटेंबर रोजीं येणेंप्रमाणें पत्र लिहिलें; "कर्नाटकांतल्या कित्येक किल्ल्यांत मला कांहीं इमारती बांधावयाच्या आहेत. तरी तोफांसाठीं मोठे गाडे व सुरुंगांचें काम ज्यांना करितां येतें असे लोक तुमच्याजवळ असल्यास ते आमच्याकडे पाठवून द्यावे. सुरुंग लावून दगडी कोट उडवून देण्याचें कसब ज्यांना अवगत आहे अशा लोकांची तर आह्मांस फारच गरज आहे. असले वीसपंचवीस किंवा निदान दहापांच तरी मनुष्य आमच्याकडे पाठवावे. आह्मी त्यांस चांगलें वेतन देऊं व आमच्या किल्ल्यांवर ठेवून देऊं." या पत्राला सदरील इंग्रज व्यापाऱ्यानें असा जबाब पाठविला कीं, "आम्हांला कोणत्याहि पक्षाला मिळून राहतां कामा नये, ह्मणून आपली मागणी मान्य करितां येत नाहीं." येथून पुढें कूच करून महाराजांनीं पोर्तोनोवो शहर लुटून आर्काटचा दक्षिणेकडला सगळा प्रांत व उत्तरेकडलाहि कांहीं प्रांत हस्तगत केला. आक्टोबरच्या तिसऱ्या तारखेला महाराज मद्रासेपासून दोन दिवसांच्या वाटेवर गेले होते असें ह्मणतात.

ह्याप्रमाणें महाराज कर्नाटकांतील विजापूरकरांच्या अंमलांत सारखा धुमाकूळ उडवून देत व खंडण्या बसवीत चालले असतां, दिल्लीस त्यांचा वकील होता, त्याजकडून व हेरांकडून अशीं पत्रें आलीं कीं, औरंगजेबबादशहा मोठ्या फौजेनिशीं दक्षिणेंत जातीनें स्वारी करण्याच्या विचारांत आहे; व ह्यासाठीं त्याच्या फौजेची दिल्लीस तयारीहि चालली आहे. ही बातमी कळतांच महाराज कर्नाटकांतून स्वदेशीं जावयास मोठ्या लगबगीनें निघाले. त्यांनीं चंदीचा किल्ला व त्याच्या आसपासचा मुलूख संताजीराजांच्या ताब्यांत पूर्वीं दिला होता, त्याची व इतर नवीन काबीज केलेल्या मुलखाची व्यवस्था व बंदोबस्त नीट राहावा ह्मणून संताजीच्या मदतीस रघुनाथपंत व हंबीरराव सेनापति यांस कांहीं फौजेनिशीं मागें ठेविलें, व म्हैसूरच्या डोंगरी प्रदेशाच्या रक्षणास रंगोनारायण यास कांहीं लोकांनिशीं ठेविलें. ह्याप्रमाणें तिकडचा बंदोबस्त लावून महाराज बाकीच्या फौजेसह स्वदेशीं यावयास निघाले. ह्या मोहिमेंत रामेश्वरापर्यंतचा सर्व मुलूख काबीज करण्याचा त्यांचा बेत होता. पण वर सांगितलेल्या बातमीपत्रांमुळें त्यांस स्वदेशीं येणें प्राप्त होऊन हा संकल्प असिद्ध राहिला.

१ स्वदेशीं निघून येतांना त्यांनीं आपल्या मागें ठेवलेल्या सरदारांस असें सांगितलें होतें कीं, त्यांनीं पालिआकोट, मद्रास व मद्रास येथील डच व इंग्रज लोकांच्या ठाण्यांवर छापे घालून तीं हस्तगत करावीं. फ्रेंचलोक ह्या वेळी पांदेचेरी येथें होते त्यांस मात्र उपद्रव देऊं नये, असें त्यांनीं त्यांस फर्माविलें होतें.

ह्या मोहिमेंत महाराजांनीं वीसबावीस लाख होन उत्पन्नाचा मुलूख व शंभर किल्ले काबीज केले असें ह्मणतात. त्या वेळच्या मद्रास येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांचा असा लेख आहे कीं, "शिवाजीमहाराजांनीं ह्या वेळीं जिंजी व वेलोर ह्या दोन बळकट किल्ल्यांच्या आसपासचा बावीस लाख होन उत्पन्नाचा मुलूख काबीज केला, व त्याच्या बंदोबस्तासाठीं पुष्कळ पायदळ व घोडदळ ठेवून दिलें. त्यांनीं १४ मोठे किल्ले व ७२ मोठ्या मजबूत टेंकड्या काबीज केल्या. कर्नाटकांतील बहुतेक सधन लोकांकडून अपार द्रव्य काढलें. ज्या ज्या प्रांतांतून ते जात तेथें कोणते लोक सधन आहेत याची त्यांना चांगली बारीक माहिती असे. इकडच्या सर्व श्रीमंत लोकांना पत्रें पाठवून त्यांच्याकडून स्वारीखर्चासाठीं ह्मणून कर्जाऊ रकमांची मागणी ते करीत. किनाऱ्यावरील प्रांतांतून त्यांनीं असे दोन लाख होन काढले. खुद्द मद्रासेहून व पालिकत येथून त्यांनीं पन्नासपन्नास हजार होन काढले. स्पेनदेशांत सीझर यानें स्वारी केली तशी त्यांनीं ह्या मुलखांत स्वारी करून फारशा लढाया वगैरे न करितां मुलूख काबीज केला. त्यांनीं ह्या प्रांतांतून सोनें, हिरे, रत्नें, पाच वगैरेंच्या रूपानें किती द्रव्य नेलें याची गणती नाहीं. ह्या प्रकारें त्यांनीं आपल्यापुढील स्वराज्यविस्ताराच्या कार्यास लागणारें द्रव्यसामर्थ्य उत्तम संपादिलें."

आतां उत्तरेस वास्तविक प्रकार असा घडला होता कीं, खानजहानबहादूर याजशीं महाराजांनीं तह केला होता तो औरंगजेबास पसंत झाला नाहीं, व त्या सुभेदाराविषयीं त्याच्या मनांत पुरा वहीम उत्पन्न झाला. दिलेरखानानें बादशहास असें सुचविलें कीं, विजापूरसरकाराचा मुख्य कारभारी अबदुलकरीमखान यास आपल्या पक्षाकडे घेऊन त्या सरकारच्या फौजेच्या मदतीनें कुतुबशहाच्या राजधानीवर स्वारी करावी, ह्मणजे शिवाजीमहाराज दक्षिणेंतून परत येण्यापूर्वी कुतुबशाही खालसा करितां येईल. ही त्याची सूचना बादशहास पसंत वाटून त्याप्रमाणें करण्याचा हुकूम त्यानें त्यास दिला, व खानजहानबहादूर यास परत बोलाविलें.

दिलेरखानाचें व अबदुलकरीमखानाचें हें असें संगनमत होण्याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, शिवाजीमहाराजांचा व कुतुबशहाचा मागें सांगितल्याप्रमाणें स्नेहभाव दृढ झाला याचें मोगलांस व विजापूरकरांस फारच वैषम्य वाटलें होतें. मोगल व विजापूरकर एक होऊन त्यांची संयुक्त सेना आपल्या राज्यावर येणार आहे असें मादण्णापंतास कळतांच त्यानेंहि आपल्या सैन्याची

कडेकोट तयारी केली. पुढें ह्या पक्षांचें तुंबल युद्ध होऊन मादण्णानें शत्रुसैन्याचा पुरा मोड करून त्यास मागें हटविलें. ह्या वेळीं विजापूरकरांच्या फौजेची तर अगदीं वाताहत होऊन गेली. त्यांच्या लष्करास अन्नाचा पुरवठा न होऊन लोक पटापट मरूं लागले. शिपायांस मुशाहिरा न मिळाल्यामुळें त्यांच्यांत फिसाद होऊन ते चाकरी सोडून मन मानेल तिकडे निघून गेले. अंमलदारांस व बऱ्या बऱ्या सरदारांसहि कोणी जुमानीना. दुसरें असें झालें कीं, अबदुलकरीमखान ह्या धामधुमीच्या ऐन प्रसंगीं आजारी पडून लवकरच मरण पावला. त्यामुळें तर कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं अशी अवस्था होऊन गेली. तेव्हां दिलेरखानानें विजापूरदरबारची पुनः सुव्यवस्था लावून लष्कराची नाराजी नाहींशी करण्याचें मनांत आणिलें. मग त्यानें त्या दरबारच्या अमीरउमरावांत माजलेली दुफळी मोडून टाकून मसाउदखान ह्या नांवाचा एक मोठा धनाढ्य जाहगीरदार होता, त्यास इतरांच्या संमतीनें अदिलशाहीचा कुलकारभारी नेमिलें. हा मसाउदखान शिद्दीजोहाराचा जांवई असून मोठा श्रीमान् होता. यानें दिलेरखानाशीं असा करार केला कीं, 'आपण अदिलशाही राज्यांत उत्तम बंदोबस्त राखून जिकडेतिकडे शांतता होईल असें करूं; तुह्मांस झालेलें कर्ज वारूं; शिवाजीराजांशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध ठेवणार नाहीं; व बेदिल झालेल्या लष्कराचा मुशाहिरा वगैरे देऊन तें कायम राहील असें करूं.' ह्यांतील शेवटली अट मात्र त्यानें बरोबर पाळली नाहीं. त्यानें आपल्या लष्करांतील पुष्कळ घोडेस्वारांस रजा दिली. त्यामुळें हे शिलेदार देशांत चोहोंकडे हिंडून प्रजेस त्रास देऊं लागले. मोरोपंत पिंगळ्यानें अशा बेकार झालेल्या पुष्कळ स्वारांस आपल्या लष्करांत नोकरीस ठेविलें.

हें सगळें वर्तमान महाराजांस वेळोवेळां कळतच होतें. विजापूरकर व मोगल एक होऊन कुतुबशहावर तर चालून गेलेच होते. त्याप्रमाणेंच ते आपल्या राज्यावरहि हल्ला करितील अशी भीति वाटून ते मोठ्या लगवगीनें स्वदेशीं यावयास निघाले. ते मद्रास प्रांत सोडून म्हैसूर प्रांतांत स. १६७७ च्या दिसेंबर महिन्यांत आले. या प्रांताचा पूर्व व मध्य भाग त्यांनीं काबीज केला. तेथून पुढें कूच करून ते कोपल प्रांतांत आले; आणि तेथल्या किल्ल्यास त्यांनीं वेढा देऊन तो पंधरा दिवसांत सर केला, आणि त्या किल्ल्याच्या आसपासचा सगळा प्रांत व लक्ष्मेश्वराचा कोट हीं काबीज करून तेथील पुंडपाळेगारांस अंकित करून ठेविलें. ह्याप्रमाणेंच गदग, मालगुंड वगैरे ठाणीं त्यांच्या हातीं

आलीं. तेथें आपली सत्ता कायमची वसविण्यासाठीं त्यांनीं जनार्दनपंत सुमंत यास थोड्या फौजेनिशीं मागें ठेवून दिलें. येथून पुढें महाराज मजलदरमजल करीत मोठ्या वेगानें चालले असतां विजापूरकरांचे दोन सरदार हुसेनखान माइणा व लोदीखान हे दहा हजार स्वारांनिशीं त्यांजवर चालून आले. त्या सरदारांशीं युद्ध करून त्यांचा त्यांनीं मोड केला. तसेंच वावलीखान पठाण ह्या नांवाचा आणखी एक सरदार महाराजांनीं काबीज केलेल्या कोल्हापूर, तारळें वगैरे प्रांतांत उत्पात करीत आहे असें कळतांच त्याच्यावर निळोजी काटकर[1] यास महाराजांनीं पाठविलें. त्यानें त्या पठाणास तुरुंबानजीक गांठून त्याचा पराभव करून त्याची फौज उधळून लाविली. ह्या लढाईंत ज्यांनीं ज्यांनीं पराक्रम केला त्यांस नांवाजून महाराजांनीं इनामें दिलीं, व निळोजी काटकरास भरजरी वस्त्रें, सुवर्णपदक, मोत्यांचा तुरा, कडीं, एक हत्ती व दोन घोडे अशीं बक्षीस दिलीं. येथून पुढें उत्तरेस संपगांवाकडे महाराज कूच करीत असतां, बेलवाडीच्या किल्ल्याची मालकीण सावित्रीबाई[2] देसाइण म्हणून एक विधवा स्त्री होती, तिनें महाराजांच्या सैन्याच्या कहिकवाडास उपसर्ग दिला. त्यावरून तिच्या किल्ल्यास त्यांच्या कांहीं लोकांनीं वेढा दिला. सावित्रीबाईनें न डगमगतां किल्ला सत्तावीस दिवस लढविला. शेवटीं तिची अन्नसामुग्री व दारूगोळा हीं संपलीं तेव्हां तिनें आपल्या लोकांनिशीं वेढा घातलेल्या लोकांवर तुटून पडून त्यांची बरीच खराबी केली. ती त्यांच्याशीं सगळा दिवस मोठ्या आवेशानें लढली. परंतु अखेरीस पराभव पावून ती त्यांच्या हातीं लागली. तिला त्यांनीं महाराजांपाशीं आणिलें. तिनें त्यांचें मोठें नुकसान करून आणखी सत्तावीस दिवसपर्यंत त्यांना दाद न दिल्यामुळें त्यांची बरीच फजिती झाली, तरी स्त्रीजातीस शिक्षा करूं नये असा त्यांचा नियम असल्या कारणानें त्यांनीं तिला वस्त्रेंभूषणें देऊन गौरविलें आणि दोन गांव इनाम करून देऊन सोडून दिलें.[3]

---

१ याचें उपनांव कोठें व कांटे असें इतरत्र आढळतें.

२ हिचें नांव कोणी मलबाई व कोणी लालबी असें देतात.

३ तारीख-इ-शिवाजी ह्या यवनी बखरींत असें म्हटलें आहे कीं, महाराजांच्या सखुजी गायकवाड नामक सरदारानें तिला पकडून वाईट रीतीनें वागविल्यावरून त्याचे दोन्ही डोळे काढून त्याला मानवली गांवीं कैदेंत ठेविलें. सावित्रीबाईशीं झालेल्या ह्या युद्धप्रसंगासंबंधाचा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा १६७८ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यांतला लेख येणें प्रमाणें आहे. "त्यांनीं सध्यां एका किल्ल्यास वेढा घातला आहे. त्यांची ह्या किल्ल्यापाशीं जशी फजिती उडाली तशी मोगलांशीं व विजापूरकरांशीं एवढ्या

महाराज तोरगलास मुक्काम करून राहिले असतां त्यांला रघुनाथपंताकडून एक पत्र आलें. त्यांत व्यंकोजीराजांनीं महाराजांच्या पश्चात् गडबड केल्याची हकीगत होती. ती ऐकून महाराजांस ह्याच मुक्कामास तळ देऊन राहावें लागलें. आतां व्यंकोजीराजांनीं काय गडबड केली तें सांगूं. महाराज कर्नाटकांतून स्वदेशीं यावयास निघाले असें व्यंकोजीराजांस कळतांच ते तिकडील कांहीं मुसलमान सरदारांशीं मिलाफ करून त्यांच्या साहाय्यानें संताजी भोंसले, रघुनाथपंत व हंबीरराव सरनोबत यांजवर फौजेनिशीं चालून आले. महाराजांच्या छावणींतून पळून आल्यावर त्यांनीं मदुरेच्या व म्हैसूरच्या नायकांशीं संगनमत करण्याचा प्रयत्न केला. पण मदुरेचा नायक त्यांस सामील झाला नाहीं. व्यंकोजींनीं ह्या वेळीं विजापूरसरकाराचीहि मदत मागितली. पण ती त्यांना मिळाली नाहीं. तिकडील कांहीं पाळेगार व मुसलमान जहागीरदार यांनीं मात्र त्यांस ह्या वेळीं साहाय्य केलें. व्यंकोजीराजांनीं ह्या वेळीं स्वतांचें दहा हजार पायदळ व चार हजार घोडदळ सिद्ध केलें असून आणखी मुसलमान सरदार व पाळेगार यांचेहि बरेच लोक त्यांच्या साहाय्यास आले. व्यंकोजीराजे मोठी फौज घेऊन आपणांवर हल्ला करावयास येत आहेत असें पाहून रघुनाथपंत, संताजी भोंसले व हंबीरराव यांनीं आपली सेना त्यांच्याशीं सामना करण्यासाठीं तयार करून त्यांस बाळगोंडापुरानजीक गांठलें. रघुनाथपंतानें त्यांच्याशीं एकदम सामना न करितां त्यांला दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगून पाहिल्या. परंतु ते कांहीं केल्या आपला हेका सोडीनात, व त्यांच्या पक्षाकडचे मुसलमान सरदार तर अगदीं उतावीळ होऊन हातघाईवर आले. तेव्हां अर्थात् निरुपायास्तव त्यांना त्यांच्याशीं युद्ध करणें प्राप्त झालें. त्या युद्धांत व्यंकोजीराजांच्या पक्षाचा पुरा मोड झाला[२]. ह्या वेळीं शहाजीराजांच्या नाटकशाळेचे पुत्र प्रतापजी व

लढाया झाल्या त्यांत कधीं झाली नव्हती. ज्यांनीं एवढीं राज्यें जिंकिलीं त्यांना ह्या देसाईणबाईला इतके दिवस जेर करितां आलें नाहीं!"

१ रायरीच्या बखरींत असें आहे कीं, व्यंकोजीराजे स्वतः फौज घेऊन आले नाहींत, तर त्यांनीं आपला दिवाण जगन्नाथपंत व इतर सरदार यांस रघुनाथपंत व सरनोबत यांजवर पाठविलें.

२ डल्किज ह्मणतो कीं, ह्या लढाईत पहिल्यानें संताजी भोंसल्याचा मोड झाला व त्याच्या सैन्यानें माघार घेतली. तेव्हां त्यास अतिशयित वाईट वाटलें. समरभूमीवरून मागें हटलेल्या सर्व लोकांस रात्रीच्या वेळीं जमा करून त्यानें असें ठरविलें कीं, अशा रीतीनें पराभव पावून मागें पळून जावें त्यापेक्षां पुनः एक वेळ शत्रूवर अकस्मात्

भिंवजी हे पाडाव झाले. व्यंकोजीराजे शेंदोनशें लोकांसह पळत सुटले. तेहि महाराजांच्या लोकांच्या हातीं सहज लागले असते. परंतु त्यांस धरून पाडाव केलें असतां आपल्या धन्याचा उपमर्द केला असें होऊन आणखी शिवाजीमहाराजांसहि कदाचित् वाईट वाटेल असें मनांत येऊन रघुनाथपंतानें त्यांस जाऊं दिलें. ह्या लढाईत व्यंकोजीराजांचे एक हजार घोडे व तीन सरदार त्यांच्या हातीं लागले, असें ह्मणतात.

हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांनीं रघुनाथपंतास लिहिलें कीं, 'ते आमचे धाकटे भाऊ आहेत. त्यांनीं पोरबुद्धि केली तरी ते बंधुच आहेत. त्यांचें रक्षण करणें उचित होय. त्यांचें राज्य बुडवूं नये.' ह्याप्रमाणेंच व्यंकोजीराजांसहि त्यांनीं एक पत्र लिहिलें,त्यांतील आशय येणेंप्रमाणें होता; 'तुह्मी तुरकांच्या नादीं लागून आमच्या लोकांशीं युद्ध केलें असें कळलें. त्यांत तुमची खराबी होऊन प्रतापजीराजे व भिंवजीराजे यांस आमच्या लोकांनीं पकडून कैद केलें, व तुमचे पुष्कळ सरदार जखमी झाले, हें ऐकून आमच्या मनास फार वाईट वाटलें. तुह्मी आह्मी भाऊ, तुमचें नुकसान तें आमचें, व तुमचा लौकिक तो आमचा असें आह्मी समजतों. तुह्मीं असा अविचार करून आपली अपकीर्ति दिगंतीं पसरली, हें कांहीं नीट केलें नाहीं. हें तुह्मीं केलें तें आपल्या बुद्धीनें केलें नाहीं. ज्या लोकांच्या मसलतीनें ही गोष्ट करण्यास तुह्मी प्रवृत्त झालां त्यांस ईश्वरसत्तेनें शिक्षा तर झालीच आहे. तुमच्या मनांत आमच्याविषयीं भलताच भाव उत्पन्न झाल्यामुळें ही गोष्ट तुमच्या हातून घडली आहे. यवनांची मसलत न ऐकतां तुम्हीं आमच्यावर सर्व भार टाकला असता तर त्यांत तुमचें हितच झालें असतें. आतां तुमची अपकीर्ति होऊन भाग देणें प्राप्त होणार आहे. वडिलांनीं मिळविलेली दौलत चाकरीची आहे. तेव्हां तिचा वांटा आह्मांला कसा द्यावा असें तुमच्या मनांत आलें, हें बरोबर नाहीं. तुम्हीं आह्मांला तिचा वांटा दिल्यावर

घाला घालून मारावें किंवा मरावें हें चांगलें. अशानें आपली अपकीर्ति टळून स्वामिकार्यीं प्राण दिल्याचें श्रेय आपणांस प्राप्त होईल. हें त्याचें मोठ्या हुरुपाचें बोलणें सर्वांस पसंत होऊन त्याच्या बेतास त्यांनीं रुकार दिला; आणि दिवसभर लढून ते थकले असतांहि शत्रूवर पुनः हल्ला करण्यास तयार झाले.मग त्यांनीं थोडीशी विश्रांति घेऊन व्यंकोजीराजांच्या सैन्यावर अकस्मात् घाला घातला. हें त्यांचें सैन्य ह्या वेळीं विजयानंदभरांत स्वस्थ विश्रांति घेत पडलें होतें. यास्तव महाराजांच्या लोकांचा हा असा अवचित घाला आल्यामुळें त्यांचीं अगदीं गाळण झाली; व संताजीच्या लोकांनीं त्यांचा पार सप्पा उडवून दिला.

मग विजापूरसरकार आहे आणि आम्ही आहों. तें तुह्मांस विचारणार नाहीं. असें असतां तुम्ही पोरपणा करीत आहां. यानंतर तरी वडिलांनीं लावून दिलेल्या चालीप्रमाणें वागा. सन्मार्ग सोडूं नका. अनीति सोडा. विचारानें चाला. दुष्टदुर्मदांचा संहार करून प्रजाजन सुखी करा. तुम्ही थोरले महाराजांचे पुत्र असून मोठे कुलीन आहां. असें असतां धर्माधर्माचा विचार तुमच्या मनांत कांहींच येत नाहीं. परंतु अशानें तुह्मी कष्टी व्हाल. आजपर्यंत सर्व दौलतीचा तुह्मीं एकट्यांनींच उपभोग घेतला. आतां तरी आमचा अर्धा वांटा आह्मांस द्या. आमचा भाग आह्मांस देऊन तुह्मी सुखानें राहा. तुळजापूरच्या भावानीची आह्मांवर पूर्ण कृपा असल्यामुळें आह्मांस सदोदित विजयच प्राप्त व्हावयाचा, हें ध्यानांत ठेवून आमच्याशीं युद्धप्रसंग करण्याचें धाडस यवन मसलतगारांच्या नादीं लागून करावयाचें नव्हतें. दुर्योधनासारखी बुद्धि धरून विनाकारण आपल्या शूर लोकांचा संहार करावयाचा नव्हता. तुह्मी आपल्या सेवकांच्या हातून पराभव पावलां त्यामुळें तुमचा दुर्लौकिक मात्र झाला आहे. लढाई झाली तींत जो नाश झाला तो आमचाच असें आम्ही समजतों. यापुढें तरी असला प्रकार होऊं देऊं नका. तुह्मीं पुरातन माणसांचा अव्हेर करून नवीन माणसांचा लोभ धरूं नका. वडिलांच्या हातचीं वहिवाटलेलीं माणसें तुह्मीं वडिलांप्रमाणें मानलीं पाहिजेत. त्यांचा अनादर करून मनास वाटेल तसें वागतां त्याचें हें फळ तुह्मांस प्राप्त झालें आहे, व यापुढेंहि तें भोगावें लागेल. रघुनाथपंत आह्मांकडे आले ह्मणून हा बिघाड झाला असें समजूं नका. भाऊपणामुळें वांटा देणें घेणें आहेच. तें कधीं चुकावयाचें नाहीं. यांत दुसऱ्याच्या सांगण्याशिकविण्याचा कांहीं संबंध नाहीं. तुह्मांस तुमच्या बऱ्याचें सांगितलें तें तुह्मांस विपरीत वाटलें. ह्यामुळें ह्या थरास गोष्ट आली. जुनीं माणसें वडिलांच्या ठिकाणीं योजून त्यांच्याकडून काम घ्याल तर यश पावाल व तुमची दौलत वाढेल. हें ध्यानांत पुरें ठेवून काय करणें तें करा. अरणी, बेंगरूळ, कोल्हार, वासकोट, शिरटें वगैरे तालुके आमच्या हातीं आलेच आहेत. चंदावर सुद्धां आमच्या लोकांच्या स्वाधीन करा, नगद जडजवाहीर वगैरे जी चीजवस्त वडिलांच्या हातची आहे तिचा अर्धा वांटा आह्मांस द्या. तुह्मी आमच्याशीं निर्मळपणानें वागल्यास तुंगभद्रेपलीकडे पन्हाळाप्रांतांतील आमच्या ताब्यांतला तीन लक्ष होनांचा मुलूख आह्मी तुह्मांस देऊं. हा प्रांत नको असल्यास कुतुबशहास सांगून त्याच्याकडून तुह्मांस तेवढ्याच उत्पन्नाचा मुलूख देववूं. उगाच गृहकलह माजवून तुह्मीं आह्मीं कष्टी व्हावें यांत कांहीं

अर्थ नाहीं. याउपर तरी तुमचा आमचा सलोखा राहावा. आह्मीं तुमचे वडील बंधु या नात्यानें जें सांगतों तें ऐकाल तर त्यांत तुमचें कल्याण होईल. आमच्याशीं विरोध कराल तर विनाकारण कष्ट पावाल.[1]"

ह्याप्रमाणें व्यंकोजीराजांस पत्र पाठवून रघुनाथपंतासहि असें लिहून कळविलें कीं, 'व्यंकोजीराजांशीं ह्याउपर कलह करून त्यांचा हिरमोड करूं नये, व त्यांचा आब जाईल असें कांहीं करूं नये. ते थोरल्या महाराजांचे पुत्र आहेत. त्यांनीं दौलतीचा उपभोग घेतला तरी त्यांत कांहीं गैर झालें नाहीं. त्यांच्याशीं होईल त्या रीतीचा तह करून सख्य करावें.' ह्या अशा आशयाचा खलिता महाराजां-कडून येतांच व्यंकोजीराजांच्या मागें फौज रवाना केली होती तिची हालचाल त्यानें बंद केली. तिकडे व्यंकोजीराजे सदरील आशयाचें पत्र आलें तें वाचून मोठ्या विचारांत पडले. त्यांनीं मनांत असें आणिलें कीं, 'आपल्या फौजेचा मोड होऊन ती अष्ट दिशांस उधळली. आपले हत्ती, घोडे, उंट वगैरे सर्व त्यांच्या हातीं लागले. आपले लोक पुष्कळ मेले, त्यांचीं रांडापोरें आपल्यापाशीं धरणें धरून बसलीं आहेत. पुष्कळ शिलेदार आपलीं पाडाव झालेलीं घोडीं आह्मांस द्या ह्मणत आहेत. जखमी झालेले लोक अन्न अन्न करीत आहेत. ह्या सगळ्यांची समजूत घालावी तरी कशी? वडील बंधु तर वांटा घेतल्यावांचून सोडणार नाहींत. एकंदर चीजवस्तीची माहिती देणारे रघुनाथपंत त्यांच्यापाशीं आहेतच. आतां कोणता विचार करावा? लढाई पुनः चालवावी तर तींत आमचें अधिकच नुकसान होऊन विरोध मात्र वाढणार, व सर्व दौलत हातची जाणार. आह्मीं आरंभीं विरोध केला तोच मूर्खपणा झाला. दादासाहेबांच्या भेटीस गेलों त्या समयींच लीनतेनें वागून ते सांगत तें ऐकिलें असतें तर आज आमची ही दशा झाली नसती. आमचे वडील बंधु मोठे भाग्यशाली आहेत. आह्मीं वाईट लोकांच्या नादानें त्यांशीं कलह केला हें फार वाईट झालें.'

व्यंकोजीराजांस हा असा पश्चात्ताप होऊन ते चिंताग्रस्त झाले. त्यांस भोजन, शयन कांहीं सुचेना. ते असे चार प्रहर विचार करीत बसले. तेव्हां त्यांची स्त्री दीपाबाई त्यांच्याजवळ जाऊन चिंतेचें कारण विचारूं लागली. तेव्हां राजे ह्मणाले, 'दादासाहेबांचे कामदार इकडे राहिले, त्यांनीं पुंडपाळेगारांचा बंदोबस्त

---

१ महाराजांच्या ह्या पत्राची अस्सल नकल रा. ब. पारसनीस यांनीं इतिहास-संग्रहांत प्रसिद्ध केली आहे.

करून पादशाही अंमलांतील किल्लेकोट काबीज केले. त्यांच्या नित्य लढाया होतात. पण त्यांस अपयश असें कोठेंच येत नाहीं. पादशहाकडून त्यांचें पारिपत्य होईना, तेथें आमचा पाड काय ? आम्ही त्यांशीं लढून फळ काय ? लढाई झाली तींत आमची खराबी मात्र पुष्कळ झाली.' हें ऐकून ती ह्मणाली, 'थोरले महाराज कैलासवासी झाले त्यांच्या मागें तेच आपणांस वडील आहेत. सोद्यांच्या नादास लागून अपकीर्ति मात्र करून घेतली. बंधुत्वांत विरोध आणिला. आतां त्याबद्दल खेद वाटतो. पहिल्यानेंच विचार करावा तो केला नाहीं. दादासाहेब पुण्यश्लोक अवतारी पुरुष आहेत. आपण सरळ रीतीनें चालल्यास ते आपला अनादर करणार नाहींत. आपल्या ह्या अशा वागणुकीमुळें मात्र त्यांच्याकडून भीति आहे. त्यांला ह्मणजे ह्या दौलतीची परवा आहे असें नाहीं. त्यांनीं अशा दौलती किती कमविल्या असतील ! व आपल्यासारखे दौलतदार त्यांच्या पदरीं किती तरी असतील. आपण त्यांच्याशीं निरर्थक भांडतां आहां. त्यांस शरण गेलां असतां तर त्यांत काय हानि होती ? वडील वांटा मागतात तो कां देऊं नये ? आपण नवीन दौलत तर नाहीं ना मिळविली ? आपली कमाई तर ते नाहीं ना मागत ? त्यांजकडून अमर्यादा ती काय झाली ? आपल्या स्नेहांत त्यांनीं अंतर केलें नसतां त्यांच्याशीं आपण विरोध करून विनाकारण कलह माजविला, तो कशाला ? रघुनाथपंत वडिलांच्या वेळचे विश्वासू चाकर, ते आपणांस वडिलांचे ठिकाणीं. असें असतां त्यांस नाराज केलें. ते सर्व व्यवस्था नीट राखते, व आपणांस सुखानें व समाधानानें राहतां आलें असतें. आपण लुच्यांच्या नादास लागून विनाकारण हुर्मत गमाविली. आतां तरी सर्व विरोध एकीकडे टेवून रघुनाथपंतांस शरण जावें, आणि ते सांगतील तसें वागावें, ह्मणजे आपणांस ते काडीइतकें संकट पडूं देणार नाहींत. आपण ह्या वेळीं नसता अभिमान धरून भलत्याच रीतीनें वागाल तर नाहक फजिती मात्र होईल. रघुनाथपंतांची व आपली बाचाबाची झाली असल्यामुळें त्यांच्याकडे जाण्यास दिक्कत वाटत असेल तर खुद्द दादासाहेबांस शरण जावें. त्यांशीं अजून तरी लीनतेनें वागल्यास ते आपला अवश्य संभाळ करितील. हें सर्वांपरी चांगलें. त्यांस शरण गेल्याशिवाय परिणाम नाहीं.'

दीपाबाईचा हा सल्ला व्यंकोजीराजांस पसंत वाटून त्यांनीं महाराजांशीं समेट करण्याचा निश्चय केला, व तहाचीं कलमें ठरविण्यासाठीं रघुनाथपंतांस आपल्या भेटीस बोलाविलें. रघुनाथपंतानें त्यांस असा जबाब पाठविला कीं, 'ह्या प्रकरणीं

महाराजांची आज्ञा होईल तसें आह्मांस वर्तन करणें आहे. यास्तव त्यांची परवानगी मिळाल्यावांचून मला तुमच्या भेटीस येववत नाहीं.' मग महाराजांची आज्ञा घेऊन तो व्यंकोजीराजांकडे जावयास सिद्ध झाला; आणि त्यानें त्यांस असें कळविलें कीं, 'आम्ही शिवाजीमहाराजांचे सेवक व तुम्ही त्यांचे धाकटे बंधु, यास्तव तुमची आमची भेट होणें ती बरोबरीच्याहून अधिक नात्यानें व्हावी.' ही अट व्यंकोजीराजांनीं मान्य केली. मग भेटीचें स्थल नेमून तेथें डेरे दिले; आणि दोहोंकडून दोघे हत्तींवर बसून डेऱ्यांनजीक आले.[१] व्यंकोजीराजे अंबारींतून खालीं उतरल्यावर रघुनाथपंत उतरला. ते एकमेकांचा हात धरून डेऱ्यांत गेले. तेथें दोन मसनदी करविल्या होत्या, त्यांपाशीं दोघे बरोबरीनें गेल्यावर रघुनाथपंत हात सोडून एकीकडे उभा राहिला आणि ह्मणाला: 'ह्या मसनदीचे आह्मी चाकर, हीजवर बसण्यास आपणच योग्य आहां.' असें म्हणून त्यांस मसनदीवर बसवून मुजरा करून तो स्वतः पूर्वमर्यादेप्रमाणें दूर बसला आणि बोलला कीं, जसे शिवाजीमहाराज तसेच तुम्ही मला आहां. तुमच्याकडून निघून जातांना मीं ह्मटलें होतें कीं, मी तुमच्या अर्धासनीं बसण्यास योग्य असा चाकर आहें. हें तुमच्या प्रत्ययास आणून द्यावें ह्मणून एवढें करावें लागलें. वरकड चाकरांप्रमाणें मी नव्हें, ह्मणूनच शिवाजीमहाराजांनीं माझा अंगीकार केला आहे. तसाच तुह्मीहि करावा. तुमच्या हिताविरुद्ध प्राणहि गेल्या वागूं नये हा माझा संकल्प आहे. पण स्वामी वांकडे चालले असतां त्यांस योग्य विचार सांगण्यास मी चुकणार नाहीं. स्वराज्य व स्वसत्ता वाढविण्याविषयीं मी तुह्मांस वारंवार विनंति करीत गेलों. परंतु क्षुद्र माणसांचें ऐकून तुह्मीं माझा उपमर्द केला. ह्मणून मीं शिवाजीमहाराजांकडे जाऊन कर्नाटकांत राज्य साधण्यासारखें आहे असें त्यांस सुचविलें. ते महापराक्रमी असून स्वसत्ता व स्वधर्म यांची संस्थापना करण्यास व दुष्ट म्लेंच्छांचा संहार करण्यास प्रवृत्त झाले असल्याकारणानें त्यांला माझी सूचना पसंत होऊन ते इतके दूर कर्नाटकांत आले, व इकडे त्यांनीं तीनचार कोटींचें नवें राज्य

---

१ ही भेट चंदावरासच झाली असें शिवदिग्विजयकार ह्मणतो. रघुनाथपंतास व्यंकोजीराजे व दीपाबाई यांनीं फारच आग्रह केल्यामुळें तो महाराजांच्या हुकमाची वाट न पाहतां चंदावरास गेला; व त्यास पहिल्यानें एकांतीं नेऊन उभयतांनीं त्यांचे चरण धरून 'शिरसुरी तुह्मांजवळ, तारा कीं मारा' असें ह्मटलें. ही अशी त्यांची नम्रता व अनुताप पाहून रघुनाथपंतानें त्यांच्याशीं तह केला.

संपादन केलें. तरी तुमच्या ठायीं त्यांचा लोभ बहुत आहे. त्यांची तुमच्यावर फारच ममता आहे. आह्मांसहि त्यांचीं अशाच आशयाचीं पत्रें आलीं आहेत. या नंतर तुम्हीं त्यांच्याशीं स्वच्छपणें वर्तावें. जसा लक्ष्मण रामचंद्राच्या आज्ञेंत सदैव वागला तसे तुम्हीं त्यांच्याशीं वागावें हाच तुमचा धर्म आहे. असें कराल तरच तुमचा उत्कर्ष होईल. कोणताहि कठीण प्रसंग आला असतां मला आज्ञा करीत जावी, ह्मणजे मी सेनेसह येऊन तुह्मांस लागेल तें साहाय्य करीन. शिवाजीमहाराजांप्रमाणें कांहींतरी पराक्रम तुमच्या हातून व्हावा व तुमची कीर्ति वाढावी हीच माझी इच्छा आहे.' ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारीं व्यंकोजीराजांस बोध करून रघुनाथपंतानें त्यांच्याकडून असा करार करून घेतला कीं, 'त्यांनीं वडिलांच्या जाहगिरीचें अर्धें उत्पन्न शिवाजीमहाराजांस दरसाल देत जावें, वडिलार्जित जडजवाहिराचा अर्धा ऐवज त्यांस द्यावा, व कांहीं रोख पैसा स्वारीखर्चासाठीं ह्मणून द्यावा.' ह्या अटी व्यंकोजीराजांनीं कबूल केल्यावर महाराजांनीं तंजावरप्रांत त्यांच्याकडेच राहूं देऊन आणखी जाहगिरीचे जे दुसरे तालुके जप्त केले होते तेहि सोडून दिले.[१]

रघुनाथपंताकडून ह्या संबंधाचे कागद महाराजांच्या हातीं गेल्यावर त्यांनीं त्यांस जबाब लिहिला त्यांतील मतलब येणेंप्रमाणें आहे. 'चिरंजीव राजश्री व्यंकोजीराजे यांस सौभाग्यवती दीपाबाईनीं ध्यानावर आणून तुह्मांस नेऊन तह ठरविला हें ठीक झालें. चिरंजिवांस आह्मी समक्ष सांगत होतों तें त्यांनीं मनास आणिलें नाहीं. त्या वेळीं त्यांस धुंदी होती. ज्यांच्या फुसलावणीवरून त्यांनीं आमचें बोलणें तुच्छ मानिलें होतें, त्यांचा कावा आतां त्यांस स्पष्ट दिसून आला, व त्यांची नजर खुली झाली हें ठीक झालें. ते स्थितीवर येऊन तुमच्याकडे बोलले आहेत त्याप्रमाणें वागण्याचा दृढ निश्चय त्यांच्याकडून करून घ्या. तुमची मर्जी असल्यास चिरंजिवांच्या संस्थानाचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं तुह्मी तिकडे राहा. आमच्या चंदी वगैरे प्रांतांचें काम जनार्दन पंडितांकडे सोंपवावें व कमीजास्त कामाची चौकशी तुह्मीं वेळोवेळां ठेवून नीट बंदोबस्त राखावा. चिरंजिवांजवळ तुह्मीं राहिलां तर तेथील बंदोबस्त पुढील प्रमाणें राखून आम्हांस वरचेवर तिकडील हकीगत कळवीत जा. बंदोबस्ताच्या कलमांचा बितपशीलः-

---

१ ह्या वेळीं व्यंकोजीराजांनीं कोल्हार, बाळापूर, महाराजगड, जगदेवगड व कर्नाटकगड हे किल्ले महाराजांच्या स्वाधीन केले असें रायरीच्या बखरींत ह्मटलें आहे. हीं ठिकाणें महाराजांनीं अगोदरच काबीज केलीं होतीं हें मागें सांगितलेंच आहे.

१ सोयरे व मानकरी यांचा योग्य बंदोबस्त करावा. त्यांचा अपमान होऊं न द्यावा. त्यांचा आदरमान करीत जावा. त्यांस खासगी कामें सांगून राबवूं नये.

२ दरखदार व कामदार यांच्या इतल्ल्याशिवाय कोणतेंहि कामकाज होऊं न द्यावें. बरीवाईट सल्ला त्यांस विचारीत जावें. इतबारी लोक असतील त्यांसच कामगिऱ्या सांगाव्या. दरखदारमंडळीशीं बखेडा करूं नये. त्यांच्या योग्यते-प्रमाणें त्यांस बढत्या देऊन वागवून घ्यावें.

३ शागीर्दपेशामंडळी चांगली कुलीन, इमानी, इतबारी अशी पाहून जामीन घेऊन जवळ बाळगावी व कृपेंत ठेवावी. सर्व ठिकाणची बातमी राखावी. परंतु हे अमक्याचें ऐकतात असें कोणांस वाटूं न द्यावें. सर्वांस जरबेंत वागवावें.

४ आसपासचे संस्थानिक आपले मित्र असोत किंवा शत्रु असोत, त्यांच्या-कडे आपले वकील व बातमीदार ठेवून, कोणास कळूं न देतां, सर्व ठिकाणची बातमी वरचेवर आपणांस कळेल अशी तजवीज ठेवावी.

५ पागा, शिलेदार व पथकें यांचें काम नित्य पाहून तीं सुस्थितींत ठेवावीं. घोडीं व माणसें नेहमीं हुशार राखावीं. शिलेदार असतील त्यांचे घोडे खरेदी करून पागेस लावावे व त्यांस आपल्या पागेंत नोकरीस ठेवावें. लष्कराच्या चाकरीचा राबता नित्य ठेवावा ह्मणजे तें सर्वदा हुशार राहतें; नाहींतर गाफिली वाढून परचक्र आलें असतां नाश होतो. यास्तव पागा व तोफखाना सर्वदा तयारींत ठेवावा.

६ दुष्ट, दुरात्मे, हिंदुद्वेष्टे, चोरटे, चहाड, सोदे, फितवेखोर, दरवडेखोर, मद्यपी इत्यादिकांस आपल्या राज्यांत थारा देऊं नये. त्यांना राहूं दिलेंच तर त्यांच्याकडून जामीन किंवा दंड घ्यावा. त्यांच्याकडून प्रजेस पीडा न होण्या-विषयीं खबरदारी घ्यावी. त्यांचा पक्का बंदोबस्त राखावा. गाफिली करूं नये.

७ लहानथोरांशीं केलेले हद्दनामें, तहनामे इत्यादिकांसंबंधानें तंटे उपस्थित होऊं न द्यावे. गोरगरीब व अनाथ असतील त्यांचा योग्य परामर्श घ्यावा व त्यांस यथोचित साहाय्य करावें. त्यांस कोणी विनाकारण नाडतील किंवा त्रास देतील तर त्या संबंधाचा बंदोबस्त वेळच्या वेळीं लावावा.

८ धर्मादाय, देवस्थानांच्या नेमणुका, अग्राहार वगैरे चालत आले असतील तसेच पुढें चालू ठेवावे. त्यांचा उच्छेद होऊं न द्यावा. त्यांचा योग्य बंदोबस्त ठेवावा.

९ देणेंघेणें किंवा भाऊबंदकी यांच्यासंबंधानें उद्भवणारे तंटे व बखेडे यांची निवड करण्यासाठीं लायक पंचांची नेमणूक जेव्हांची तेव्हां करावी. प्रजेस योग्य न्याय मिळेल असें करावें. लांच न घेतां इनसाफ मिळेल अशी तजवीज ठेवावी. सरकार गोरगरिबांचें अभिमानी मायबाप आहे असें समजून कोणाच्याहि कवडीस न शिवतां न्यायमनसोबा करावा.

१० कोणास अभय देऊन त्याचें रक्षण करण्याचें वचन दिल्यावर मग पुनः त्याशीं निष्कारण दंडेली करावी, असा नीच प्रकार आमच्या कुळांत झाला नाहीं, व यापुढें होऊं नये.

११ किल्ला अरणी हा महाल वेदोभास्कर यास थोरले महाराजांनीं दिला आहे. त्याचे हल्लीं आठ पुत्र हयात आहेत. त्यांच्याकडे तो कायम राखावा. ते सरकारचाकरीवर हजर राहिल्यास उत्तम, न राहिले तर त्याबद्दल त्यांच्या महालास उपद्रव देऊं नये.

१२ विजापूरकरांकडून कांहीं सनदी अंमल आहे. त्याप्रमाणेंच दौलताबादकरांकडून वडील इकडे आले तेव्हां कांहीं अंमल तहांत मिळाला. त्याशिवाय त्यांनीं कित्येक पाळेगार काबूंत आणून खास अंमल केला. ह्या सर्व मुलखाचा हिशोब जमेंत बरोबर लागलेला नाहीं, तो नीट लावावा. तशीच थोरले महाराजांच्या वेळेपासून ह्या अंमलाबद्दल विजापूरकरांची पांच हजार फौजेनिशीं चाकरी करावी लागत आहे. हें चाकरीचें कलम आह्मीं त्या सरकाराशीं तह केला त्यांत काढून टाकून असें ठरविलें आहे कीं, आह्मी त्यांस प्रसंगोपात्त मदत करूं. हा करार तीर्थरूप जिवंत असतां झाला आहे. तेव्हां अर्थात् ही चाकरी तुह्मांस इतःपर करण्याचें कारण नाहीं. ह्या चाकरीच्या ऐवजीं त्यांस प्रसंगविशेषीं मदत करणें पडेल ती तुह्मीं आपल्या फौजेनिशीं करावी. ती न केल्यास त्याचा जाब तुह्मांस विचारूं. ही मदत आह्मांस देणें प्राप्त झालें असतां स्वारीखर्च तुह्मांस द्यावा लागेल.

१३ वरघाटीं हिंगणी, बेरडी, देऊळगांव वगैरे गांवांच्या पाटीलक्या, देशमुख्या वगैरे वडिलोपार्जित वतनें आहेत. त्यांविषयीं तुह्मीं बोलूं नये. तीं वतनें आह्मी वहिवाटूं.

१४ प्रसंगविशेषीं इकडील एकादा माणूस तिकडे गेला किंवा तिकडील इकडे आला तर परस्परांनीं त्याचा योग्य परामर्श किंवा चौकशी ठेवावी. कोणाची

कांहीं समजूत करणें असल्यास किंवा खुलासा घेणें असल्यास तो घेऊन जिक-डला माणूस तिकडे रवाना करावा. त्याविषयीं हरकत करूं नये.

१५ आम्हीं सोडविलेल्या प्रांतांपैकीं, बेंगरूळ, बासकोट, सिलेकोट अशा तीन महालांचें उत्पन्न आज तीन लाख वराई आहे. चांगली जमाबंदी केल्यास त्यांचें उत्पन्न पांच लाखांपर्यंत होईल. हे महाल आम्हीं आमच्या तर्फे चिरंजीव सौभाग्यवती दीपाबाई हिला चोळीबांगडीसाठीं दिले आहेत. ह्या प्रांतांवर व्यंकोजीराजांनीं किंवा त्यांच्या वंशजांनीं हक्क सांगूं नये किंवा त्यांचें उत्पन्न घेऊं नये. मुलींनीं परंपरेनें आपल्या खासगी खर्चास हें उत्पन्न ठेवावें. ह्या प्रांताचा बंदोबस्त मात्र तुम्हीं राखावा.

१६ चंदीप्रांताजवळ आम्हीं जो प्रांत सोडविला आहे त्यापैकीं सात लाख होनांचे महाल चिरंजीव राजश्री व्यंकोजीराजे यांस दूधभाताकरितां इनाम दिले आहेत. ते त्यांच्या वंशांत परंपरेनें चालावे. ह्या महालांची यादी करून तुम्हीं आमच्याकडे पाठवावी ह्मणजे त्यांस मंजुरी देऊं व सनदा पाठवूं.

१७ तुह्मी (रघुनाथपंत) पिढीजाद इतबारी सेवक. तुमचें कुटुंब थोर व सत्पात्र. हें जाणून तंजावरप्रांतापैकीं एक लाख वराई उत्पन्नाचे गांव तुह्मांस तोडून द्यावयाचे आहेत. त्यांची यादी इकडे पाठवावी ह्मणजे सनदा पाठवून देऊं. ह्या गांवांचें उत्पन्न तुह्मांस वंशपरंपरेनें भोगत जाईल.

१८ तुमच्या संस्थानांतला कोणी चोर वगैरे गुन्हेगार आमच्या राज्यांत आला किंवा आमच्याकडचा तुमच्या संस्थानांत गेला तर तो परस्परांनीं परस्परांच्या स्वाधीन करावा, अनमान करूं नये.

१९ थोरले महाराजांच्या छत्रीकडे चौघडा वगैरेची दरमहाची नेमणूक तुम्हीं करावी. तिकडे घोडे, हत्ती, कारकून, शिपाई, प्यादे इत्यादिकांची नेमणूक नेहमीं असावी. ह्याविषयीं ढिलाई करूं नये.

ह्या एकुणीस कलमांबरहुकूम वागण्याविषयीं चिरंजिवांची मान्यता असल्याबद्दल त्यांचें पत्र घेऊन आमच्याकडे रवाना करावें म्हणजे आह्मांस मोठें समाधान वाटेल. ”

ह्याप्रमाणें आलेलें कलमबंदी पत्र रघुनाथपंतानें व्यंकोजीराजांस वाचून दाखविलें. ह्याशिवाय आणखी महाराजांनीं व्यंकोजीराजांसहि एक स्वतंत्र पत्र पाठवून त्यांचें आश्वासन केलें. मग रघुनाथपंतानें व्यंकोजींच्या जाहगिरीची व्यवस्था ठेवून आणखी महाराजांनीं नवीन संपादन केलेल्या प्रांतावरहि देखरेख ठेवावी

असें ठरलें. हा असा व्यंकोजीराजांशीं सलोखा करून व कर्नाटकांत मिळविलेला प्रांत निर्वेध झाला असें पाहून महाराज तोरगलाहून पुढें कूच करून गेले, व हंबीरराव सरनोबत यास सेनेसह स्वदेशीं निघून येण्याचा हुकूम त्यांनीं पाठविला.

तिकडे निंबाळकर व घाटगे हे पन्हाळाप्रांतांत शिरून तो उध्वस्त करून कऱ्हाडा-पर्यंत प्रांत लुटीत गेले. हें वर्तमान महाराजांस तोरगल मुक्कामीं कळलें तेव्हां त्यांनीं निळाजी काटकर याच्या बरोबर कांहीं लोक देऊन त्यास त्या सरदारांवर पाठविलें. त्यानें त्यांस कुर्ली येथें गांठून त्यांचा अगदीं धुव्वा उडवून दिला, व त्यांच्याकडची बहुतेक लूट परत हस्तगत केली. ही लूट आपल्या प्रजेची असून ज्याची त्यास मिळावी हें योग्य होय असें मनांत आणून, महाराजांनीं नीट चौकशी करून ज्याचा जो माल होता तो त्यास मिळावा अशी तजवीज केली; आपण त्या ऐवजांतील एका तनसडीसहि शिवले नाहींत.

महाराजांनीं कोपलप्रांत काबीज करून[1] त्यावर जनार्दनपंत यास ठेवलें होतें. त्याच्यावर विजापूरकरांच्या फौजेचा हल्ला होण्याचा रंग आहे असें कळतांच त्यांनीं त्याच्या मदतीस कांहीं लोक रवाना केले. व स्वतः थोड्या लोकांनिशीं रायगडावर येऊन दाखल झाले. (मार्च स. १६७८).

कर्नाटकांतून स्वदेशीं येत असतां महाराजांनीं विजापूरचा किल्ला हस्तगत करून शिकंदर अदिलशहा याचा कारभार आपण पाहण्याचा घाट घातला होता. बहिलोलखान मृत्यु पावल्यावर जमशीदखान नांवाच्या सरदारानें अदिलशहाचा कारभार चालविला होता. परंतु त्याला पुष्कळ विरोधी झाले असून त्यांच्यापुढें त्याचा निभाव लागणें कठीण झालें, तेव्हां त्यानें शिवाजीमहाराजांशीं असें बोलणें लाविलें कीं, " तुम्हीं मला सहा लक्ष होन द्याल तर विजापूरचा किल्ला तुमच्या स्वाधीन करितों आणि अदिलशहाचा सगळा कारभार तुमच्या हातीं देतों." हें बोलणें त्यांस मान्य होऊन त्यांनीं आपल्या स्वारीचा रोंख विजापुरा-कडे फिरविला. पण त्यांना लौकरच असें कळलें कीं, ह्या जमशीदखानास मसाउदखानानें दग्यानें कैद करून सगळा कारभार आपल्या हातीं घेतला. तेव्हां अर्थात् त्यांची निराशा होऊन ते तिकडून माघारीं फिरून पन्हाळ्याकडे गेले.[2]

---

१ हा प्रांत मोरोपंतानें तेथला सुभेदार कासीमखान याला कांहीं लांच देऊन घेतला होता, असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

२ ह्या कारस्थानाचा उल्लेख राजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं आपल्या लेखांत केला आहे.

महाराजांच्या हुकमाप्रमाणें हंबीरराव स्वदेशीं यावयास निघाला हें वर सांगितलेंच आहे. तो जवळ आला असें ऐकून जनार्दनपंतानें त्याच्या मदतीनें विजापूरकरांच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचा बेत केला; व हंबीरराव त्या गोष्टीस मान्य झाल्यावर त्यांनीं आपल्या फौजेनिशीं तुंगभद्रा व कृष्णा ह्या नद्यांच्या मधल्या प्रदेशांत शत्रूच्या सैन्यास गांठिलें, व त्याचा पराभव करून त्यास अष्ट दिशांस उधळून लाविलें. त्याचे पांचशें घोडे, पांच हत्ती व एक मोठा सरदार एवढे त्यांनीं पाडाव केले; व तिकडील सगळा प्रांत पादाक्रांत करून तेथें आपला अंमल बसविला. कोपल व बेलवाडी ह्या प्रांतांतील देशमुख विजापूरसरकारास वसूल देत नसून आपणच सगळा प्रांत बळकावून पुंड होऊन बसले होते. त्या सगळ्यांस जनार्दनपंतानें जेरीस आणून त्यांच्याकडून शिवाजीमहाराजांचा ताबा कबूल करविला. हे जे प्रांत त्यांनीं काबीज केले त्यांचें महत्त्व मोठें होतें. कोपल तर दक्षिणेचें केवळ नाकें असून म्हैसुराकडील जो प्रांत महाराजांच्या सत्तेखालीं आला होता त्याच्यामध्यें व पन्हाळाप्रांतामध्यें जो प्रदेश होता त्याचें हें मध्यवर्ती ठाणें होतें. यास्तव व तुंगभद्रानदीच्या अलीकडील व कांहीं पलीकडील प्रांत ताब्यांत आल्यामुळें तेवढी महाराजांची सत्ता अखंड झाली. हे जे विजापूरकरांचे प्रांत काबीज केले ते परत घेण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून यानंतर झाला नाहीं. कारण त्यांचें घोडदळ बहुतेक खलास झालें असून मोगलांशीं व कुतुबशहाशीं लढाया करकरून त्यांची बहुतेक हलाकी झाली होती. तशांत आणखी लवकरच पावसाळा सुरू होऊन नद्यानाल्यांस पूर आल्यामुळें तिकडे फौज पाठविण्याची सोय उरली नव्हती. ही एवढी फुरसद जनार्दनपंतास व रघुनाथपंतास मिळाल्यावरून त्यांनीं तिकडील एकंदर बंदोबस्त उत्तम करून ठेविला.

हंबीरराव जनार्दनपंतास मदत करून निर्भय केल्यावर पुनः स्वदेशाकडे यावयास निघाला. त्याला वाटेंत देऊरचा किल्ला लागला त्यावर त्यानें हल्ला केला. हें वर्तमान विजापूरकरांस कळल्यावर त्यांनीं हुसेनखाननामक सरदारास दहा हजार लोकांनिशीं त्याच्यावर पाठविलें. त्याचा हंबीररावानें मोड करून त्यास पाडाव केलें,[1] व हा किल्ला सर केला. त्यावरून त्याच्यावर लोदीखानास पाठ-

१ हा हुसेनखान मोठा शूर पुरुष होता. तो वर सांगितलेल्या तुंगभद्रा व कृष्णा ह्या नद्यांच्या मधल्या प्रांतावर सुभेदार होता. त्याला हंबीररावानें तिकडून हांकून दिल्यावर तो विजापुरास पळाला असावा; आणि तेथून तो सैन्य घेऊन हंबीररावाशीं

विलें, त्याचाहि पराभव करून हंबीररावानें त्यास कैद केलें. त्याप्रमाणेंच त्यानें गोंडल व बहादूरबंदा हे किल्ले छापा घालून हस्तगत केले. हीं अशीं शत्रूचीं वाटेंत लागलीं तेवढीं ठाणीं सर करीत करीत हंबीरराव महाराजांकडे येऊन दाखल झाला. त्याच्या ह्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल महाराजांनीं त्याचें पुष्कळ गौरव करून त्यास मोठें इनाम दिलें. त्याच्या बरोबर धनाजी जाधव व बयाजी घोरपडे हे ह्या मोहिमेंत होते. त्यांनींहि उत्तम पराक्रम केल्यावरून महाराजांनीं त्यांची वाखाणणी करून त्यांस इनामें व बढत्या दिल्या. त्याप्रमाणेंच कर्नाटकाच्या मोहिमेंत ज्यांनीं ज्यांनीं चांगल्या कामगिऱ्या केल्या त्यांस त्यांनीं त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें पारितोषिकें देऊन संतुष्ट केलें. ह्या मोहिमेस निघाल्यापासून अठरा महिन्यांनीं महाराज स्वदेशीं परत आले.

पुढें कांहीं दिवसांनीं रघुनाथपंताकडून महाराजांस असें पत्र आलें कीं, "व्यंकोजीराजांची उदासवृत्ति झाली आहे. ते नेत्र झांकून बसतात, कोणाशीं बोलत नाहींत, खाण्यापिण्याकडेहि दुर्लक्ष करितात, सदैव एकांतीं बसून काय करितात तें कळत नाहीं, आम्ही जवळ गेलों ह्मणजे कांहीं बोलले तर बोलतात, ब्राह्मणांनीं जें कांहीं मागावें तें त्यांस बेलाशक देतात. ही त्यांची वृत्ति वर्षसहा महिन्यांनीं पालटेल ह्मणून वाट पाहिली. पण कांहीं नाहीं. ती आहे तशीच आहे. यास्तव केवळ निरुपायास्तव ती आपणांस कळविली आहे. कळविली नाहीं असा आपणांकडून दोष न यावा. तरी आपणांस जें कर्तव्य असेल तें करावें." हें वर्तमान ऐकून महाराजांनीं व्यंकोजीराजांस येणेंप्रमाणें पत्र लिहिलें: "रघुनाथपंत तुमची भेट घेऊन आले. त्यांनीं तुह्मांकडील मजकूर लिहून कळविला तो वाचून मनास फार वाईट वाटलें. कारण महाराजांच्या पोटीं तुह्मी आम्ही उभयतां बंधु एकमेकांस आधार असून तुह्मी उदास होऊन बसलां आहां हें ऐकून मनास खेद होतो. उदास होऊन बसण्यासारखें संकट तरी तुह्मांवर काय आलें आहे तें कळवाल तर त्याचें निवारण करितां येईल. आह्मांस कोणतीहि गोष्ट कळविण्यास तुह्मीं शंका धरूं नये. तुमचा जो कांहीं मनोरथ असेल तो तत्काळ पूर्ण होईल. आमच्याकडून तुह्मांस संतोष होईल

पुनः सामना करावयास आला असावा. ह्याला हंबीररावानें पाडाव करून महाराजांपुढें नेल्यावर त्यांनीं त्याचा आदरमान करून त्यास सोडून दिलें. ही अशी बेअब्रू झाल्यामुळें तो पराकाष्ठेचा खिन्न झाला आणि त्यानें विष प्राशन करून देहत्याग केला. प्रो. सरकार, पृ. ४०६.

असें करण्यास मुळींच आळस व्हावयाचा नाहीं, ही खात्री ठेवा. तुमच्या मनास अशी विकृति कां झाली तें अवश्य कळवा. तिचें परिमार्जन करितां येईल. इतःपर उदासीनपणानें वागूं नका, वागलां असतां जवळ आणून ठेवावें लागेल. मग इकडून तुमचें जाणें घडणार नाहीं. हें मनांत वागवून सरळ रीतीनें वागा. रघुनाथपंताची सल्ला नेहमीं ऐकत जा. यांतच तुमचें हित आहे. पुढें तुमची मर्जी. " हें असें पत्र त्यांस पोंचल्यावर ते शुद्धीवर येऊन नीट वागूं लागले.

भाग सत्ताविसावा.

मोगलांशीं शेवटले युद्धप्रसंग.

१६७८–१६८०.

कर्नाटकांतील मोहीम फत्ते करून व तिकडील पुष्कळ मुलखावर आपला ताबा बसवून शिवाजीमहाराज विजयी होऊन स्वदेशीं आले, ही खबर औरंगजेबास कळली तेव्हां त्यास अतिशयित वाईट वाटलें. बहादूरखानास द्रव्याचें आमिष दाखवून व मोगलबादशहास खंडणी देण्याचें कबूल करून त्यांनीं स्वराज्यास त्यांच्याकडून उपद्रव न लागे असें केलें होतें. ह्या सलोख्याचें औरंगजेबास पहिल्यानें फारसें कांहीं वाटलें नव्हतें. हा असा सलोखा होणें त्या समयीं त्यास सोईचेंहि वाटलें होतें. याचें कारण अर्थात् असें होतें कीं, तो उत्तरेस पठाणांशीं लढण्यांत गुंतला होता, त्यामुळें त्याला दक्षिणेंतील सुभेदारास कुमक पाठविण्यास सवड नव्हती. पुढें त्यास हा तह नापसंत होऊन त्यानें बहादूरखानास दोष दिला खरा, परंतु महाराजांच्या मुलखावर त्याला गर्दी करावयास न सांगतां दिलेरखानाच्या सूचनेवरून त्यानें कुतुबशहाशीं युद्ध करण्यास त्यास परवानगी दिली. परंतु त्यांत त्याला यश आलें नाहीं. एवढें मात्र झालें कीं, त्याची पुष्कळ फौज ह्या धामधुमींत खलास झाली. त्यामुळें मोगलांस महाराजांच्या मुलखांत गडबड करण्यास त्राण उरलें नाहीं. ह्या वेळीं औरंगजेबाचा असा हिशोब होता कीं, कर्नाटकासारख्या बिकट, अनोळखी व दूरच्या प्रांतांत स्वारी करून शिवाजीमहाराजांचें सैन्यबळ पुष्कळ कमी होऊन ते बरेच दुर्बल झाले ह्मणजे त्यांला जिंकण्यास फारसे आयास पडणार नाहींत. परंतु हा त्याचा अजमास अगदीं चुकला. त्यांनीं ह्या स्वारींत कर्नाटकांतल्या बऱ्याच मुलखावर कायमची सत्ता बसवून विजापूरकरांचा तिकडील अंमल पुष्कळ कमी केला, व तिकडूनहि त्या सरकारच्या मुलखावर चढाई करण्याचा मार्ग सुगम करून ठेविला. हें पाहून औरंगजेबास असें वाटूं लागलें कीं, 'आतां शिवाजीमहाराज विजापूरसरकारच्या उरलेल्या मुलखावर चोहोंकडून गर्दी करून

अदिलशाही बुडवून टाकतील व आपला अंमल थेट रामेश्वरापर्यंत बसवितील; आणि आपला बेत जो दक्षिणेंतील दोन्ही मुसलमानी शाह्या बुडवून दक्षिण समुद्रापर्यंत एकछत्री सत्ता करण्याचा तो आतां निष्फळ होतो.' ह्मणूनच त्यानें दिलेरखानाच्या सूचनेवरून शिवाजीमहाराज कर्नाटकांतून परत येण्यापूर्वीं अदिलशाही बुडविण्याचा विचार मनांत आणिला होता. परंतु त्यांत त्यास यश आलें नाहीं. मग त्यानें बहादूरखानास दक्षिणच्या सुभेदारीवरून दूर करून आपला पुत्र मोअज्झिम यास पुनः ह्या सुभ्यावर पाठविलें.

मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें मसाऊदखानाच्या हातीं विजापूरकरांचा कारभार येऊन त्याशीं दिलेरखानानें तह केल्यावर मोरोपंतानें आपल्या प्रत्येक ठाण्याची व्यवस्था स्वतः जातीनें जाऊन पाहून सर्व बंदोबस्त नीट ठेविला, व जिकडेतिकडे आपल्या लोकांची जय्यत तयारी केली. मोगल व विजापूरकर एक होऊन आपल्या मुलखावर लवकरच स्वारी करितील अशी त्याला भीति होती. ह्या वेळीं कोंकणांत शिद्दीनेंहि गडबड आरंभिली होती. त्याच्याशीं मोरोपंतास कांहीं वेळ युद्ध करावें लागलें. त्याचा तपशील पुढील भागांत देऊं.

मसाऊदखानाशीं दिलेरखानानें केलेला तह औरंगजेबास पसंत वाटला नाहीं. त्यानें त्याबद्दल त्या सरदारास दोष दिला, व त्यास असा हुकूम पाठविला कीं, विजापूरसरकाराच्या लष्कराचा थकलेला मुशाहिरा अद्यापि दिला नाहीं तो देववावा; त्या दरबारचे जितके सरदार आपल्या तर्फेचे होतील तितके करून घ्यावे; सर्व राज्यकारभार आपल्या तंत्रानें चालेल असें करावें; किंबहुना सर्व राज्य आपल्या आश्रयानें चालेल असें करावें. ह्या बादशाही हुकमाप्रमाणें दिलेरखानानें त्या दरबारच्या बहुतेक अफगाण सरदारांस आपल्या पक्षास सामील करून घेतलें. परंतु दुसरे कांहीं सरदार होते त्यांस मोगलांचा पुरा तिटकारा असे. ते कांहीं केल्या वश होईनात. बालराजाची बहीण पादशाबिबी औरंगजेबाच्या मुलास देण्याचें ठरविलें होतें, त्याप्रमाणें तिची मागणी करण्याकरितां बादशहाचे लोक आले तेव्हां ह्या सरदारांनीं एकच कल्ला केला. त्यांच्या मनांतून मोगलबादशहाशीं हा शरीरसंबंध करावयाचें नव्हतें. ते ह्या वेळीं प्रतिपक्षाशीं युद्ध करण्यास सिद्ध झाले. दुसरा पक्षहि पादशाबिबीस मोगलांकडे पाठविण्याचा हेका धरून बसला. हा असा गृहकलह माजून राहिला असतां, तो विकोपास जाऊन आपल्या बंधूचें राज्य लयास जाऊं नये ह्मणून बिबी स्वतः पडदपोशी

सोडून बाहेर येऊन लोकांस ह्मणाली कीं, मी मोगलांकडे जाण्यास तयार आहें. ही अशी तिची स्वतांची इच्छा लोकांस कळली तेव्हां विरुद्ध पक्ष भांडण सोडून स्वस्थ बसला. बिबी दिलेरखानाच्या छावणींत जाऊन दाखल झाली, व त्या खानानें तिला मोठ्या लवाजम्यानिशीं दिल्लीस पाठवून दिलें.

एवढ्यानें दिलेरखानाचा संतोष झाला नाहीं. मसाऊदखानानें तहाप्रमाणें वर्तन केलें नाहीं ह्मणून त्याचें पारिपत्य करण्यासाठीं त्या खानानें विजापुरावर चाल केली. तेव्हां हें अरिष्ट कसें टाळावें हा विचार मसाऊदखानाला पडला. ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं आपणास शिवाजीमहाराजांकडून साहाय्य मिळतें तर पाहावें असा त्यानें विचार केला. त्यानें ह्या वेळीं असें मनांत आणिलें कीं, 'शिवाजीमहाराजांचें आपल्या सरकाराविषयीं अंतःकरण शुद्ध नाहीं. त्यांच्याकडे मदत मागितली असतां ती ते देतील न देतील. तथापि ते शहाजीराजांचे पुत्र आहेत. त्यांचे वडील ह्या राज्याच्या आश्रयानें वाढले होते हें ध्यानांत आणून ते ह्या प्रसंगीं आपल्या पूर्वींच्या नात्यास जागतात कीं कसें तें पाहावें. ह्यांत त्यांचा कुलीनपणा दिसून येईल. पुनः मोगलांशीं त्यांचा विरोध आहेच. तेव्हां कदाचित् ते त्यांशीं लढण्याची ही संधि साधण्यास तत्पर होतील.' असा विचार करून त्यानें महाराजांस लिहिलें कीं, "आम्ही एकमेकांचे शेजारी आहों. आम्ही एकच निमक खात आहों. ह्या शाहीसंबंधानें जशी मला चिंता आहे तशीच तुह्मांलाही आहे. शत्रु ह्या शाहीचा नाश करण्यास रात्रंदिवस टपले आहेत. तर तुह्मीं आह्मीं एक होऊन मोगलांना इकडून हांकून लावूं या. दिलेरखान पुष्कळ सैन्यानिशीं विजापुरापाशीं येऊन थडकला आहे. ही पादशाहत तुमची आहे. तरी लवकर येऊन मदत केली पाहिजे."

आतां येथें एका प्रकरणाचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे. ह्या वेळीं कुतुबशहाच्या मनांत शिवाजीमहाराजांसंबंधानें वैमनस्य उत्पन्न झालें होतें. त्याचा दिवाण मादण्णा यानें महाराज कर्नाटकाच्या मोहिमेस जातांना त्यांच्याशीं स्नेहभाव दृढ करून आपल्या शहाकडून त्यांच्या मोहिमेस लागणारा खर्च व मदतीस फौज व तोफखाना देवविला होता, परंतु महाराजांनीं तिकडील एवढे मुलूख व किल्ले काबीज केले असून व प्रचंड लूट स्वदेशीं आणिली असून कुतुबशहाला त्यांतला एकहि मुलूख किंवा किल्ला दिला नाहीं आणि मोहिमेसाठीं घेतलेल्या रकमेंतून एक कपर्दिकाहि परत केली नाहीं, हें पाहून कुतुबशहाला

त्यांचा पराकाष्ठेचा क्रोध आला आणि ह्या ठकबाजीबद्दल त्यांचें पारिपत्य करावयाचा निर्धार करून त्यानें विजापूरकरांशीं संगनमत करण्याचें योजिलें. त्यानें मसाऊदखान व त्याचे प्रतिस्पर्धी जे सारजाखान वगैरे सरदार त्यांच्याशीं ह्या बाबतींत बोलणें करून त्यांच्या लष्कराचा मुशाहिरा थकला होता तो देण्यासाठीं त्यांस लागला तेवढा पैसा पुरविला; आणि त्यांनीं एक होऊन शिवाजीमहाराजांस कोंकणाबाहेर पडूं द्यावयाचें नाहीं असा निश्चय करून त्यांच्याशीं लढाई करण्यासाठीं मोठी फौज एकवट केली. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें दिलेरखानानें विजापुरावर गर्दी केली तेव्हां ह्या दोन्ही शाहींचा हा बेत जागच्याजागीं राहिला, आणि मसाऊदखानाला उलट महाराजांपाशींच मदत मागणें प्राप्त झालें. त्यांची मदत मागितल्यामुळें तर दिलेरखानाला अधिकच त्वेष आला.

मसाऊदखानाच्या सदरील विनंतीस महाराजांनीं मोठ्या आनंदानें मान देऊन पन्हाळ्यास आपलें घोडदळ जमा केलें व सात हजार स्वार विजापुराकडे पाठवून दिले. ह्या सैन्यास त्यांनीं असा हुकूम केला कीं, 'तुह्मी विजापूरचा किल्ला ताब्यांत घेऊन त्यांत मोठ्या हुशारीनें राहावें, व आह्मीं बाकीच्या स्वारांनिशीं शत्रूच्या पिछाडीवर हल्ला करून त्याची रग जिरवितों.' ह्या हुकमाप्रमाणें महाराजांचे स्वार विजापुरापाशीं गेले तेव्हां त्यांस मसाऊदखानानें सांगितलें कीं, तुह्मी अटंग नदीच्या तीरीं तळ देऊन शत्रूच्या मुकाबल्यास तयार राहा. महाराजांचे सरदार तें ऐकतना. ते शहरानजीक जाऊन खानापूर व खुसकपूर येथें डेरे देऊन राहिले; व त्यांनीं खानास सांगून पाठविलें कीं, किल्ल्याचा एक दरवाजा व एक बुरूज आमच्या स्वाधीन करावा, ह्मणजे आह्मी किल्ल्याचें रक्षण करितों. परंतु मसाऊदखानास तें मान्य होईना, व तो मराठ्यांच्या ह्या सैन्यांतील मोठमोठ्या सरदारांखेरीज कोणांसहि शहरांत येऊं देईना. मग हे मराठे जोहारपुरांत किल्ल्यानजीकच्या मैदानांत जाऊन उतरले. येथें थोडे दिवस राहिल्यावर महाराजांचे कांहीं लोक व्यापाराच्या मिषानें शहरांत जाऊं लागले. बैलांवर गल्ल्याच्या गोण्या घालून त्यांत तरवारी व हत्यारें छपवून प्रत्येक बैलामागें एकएक स्वार असे ते शहरांत जाऊं लागले, व निरनिराळ्या जागीं टोळ्या करून राहूं लागले. हें त्यांचें ढोंग लवकरच उघडकीस आलें. तेव्हां अर्थात् त्यांस लागलाच प्रतिबंध झाला. ह्यावरून महाराजांचे कांहीं सरदार मसाऊदखानाकडे जाऊन ह्मणूं लागले कीं, 'आम्ही तुमच्या कुमकेस आलों

असून आमच्या लोकांस तुम्ही आंत येऊं देत नाहीं. अशानें आम्ही शत्रूच्या तोंडीं सांपडण्याचा संभव आहे. त्या वेळीं आमचें रक्षण होणें कठीण जाणार आहे. ऐन प्रसंगीं तुम्ही आह्मांस किल्ल्यांत तर जागा देणार नाहीं.' मसाऊदखानानें त्यांच्या ह्या बोलण्याची परवा मुळींच केली नाहीं. कारण त्याला महाराजांचा भरंवसा विलकुल वाटत नव्हता. महाराजांच्या मनांत ह्या वेळीं साधल्यास विजापूरशहर काबीज करावयाचें होतें असें दिसतें. मसाऊदखान मराठ्यांस सामोपचारानें शहरांत प्रवेश करूं देईना तेव्हां अर्थात् उघड वैर करून त्यांनीं त्या शहरावर एकच गर्दी केली. दौलतपूर व खुसकपूर हीं लुटुन त्यांनीं तेथील श्रीमान् उदम्यांस पकडून कैद केलें. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं जोहारपुरावरहि हल्ला केला. त्यांच्याशीं लढण्यास कांहीं लोक आले त्यांस त्यांनीं घायाळ करून पिटाळून लाविलें. ह्या चकमकींत कांहीं सरदार ठार झाले. इतक्यांत किल्ल्यावरून त्यांच्यावर तोफांचा सारखा भडिमार होऊं लागला. त्यामुळें ते अमळ मागें हटले. मग किल्ला हस्तगत करण्याचा प्रयत्न मराठ्यांनीं कांहीं दिवस केला. परंतु तो असा हातीं येणें शक्य नव्हतें; शिवाय दिलेरखान मोठ्या सैन्यानिशीं विजापुराकडे येत होता, यास्तव ते तेथून माघारीं गेले[१].

इकडे दिलेरखान विजापुराजवळ येऊन थडकला. त्याच्या हालचालीवर महाराजांची नजर होतीच. तो विजापुराशीं तळ देऊन राहिला कीं त्याच्यावर मागून हल्ला करण्याच्या तयारीनें ते त्याच्या छावणीपासून सातआठ कोसांवर येऊन ठेपले. तेथें आल्यावर त्यांला असें कळलें कीं, दिलेरखानाच्या सैन्यांत पठाणलोकांचा भरणा पुष्कळ असून त्याचा जमाव फार मोठा आहे. त्यावरून त्यांनीं असा विचार केला कीं, त्याच्याशीं ह्या समयीं सामना करून आपले लोक विनाकारण नासावे त्यापेक्षां तो इकडे लढण्यांत गुंतला असतां आपण त्याच्या मुलखांत शिरून यथेच्छ लुटालूट करावी. असा बेत करून ते तेथून उलटले, व मोठ्या वेगानें भीमानदीच्या अलीकडे येऊन मोगलांच्या प्रांतांत शिरले. तिकडे त्यांनीं सारखा कहर उडवून दिला. तरी दिलेरखानानें विजापुरास वेढा घातला होता तो कांहीं ढिला केला नाहीं, किंवा मराठ्यांच्या पारिपत्यास लोकहि

१ कित्येक बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, मराठ्यांनीं विजापूरच्या किल्लेदारास पन्नास हजार होन लांच देऊन किल्ला स्वाधीन करून घेतला; व हे पैसे मसाऊदखान त्या किल्लेदारापाशीं मागूं लागला. तेव्हां तो सरजाखानास दहा हजार होन देऊन त्याच्या पाठीशीं पडला.

पाठविले नाहींत.[1] महाराजांनीं भीमानदीपासून गोदावरीनदीपर्यंत मोगलांचा एकंदर मुलूख लुटला. धरमगांव, चोप्रा वगैरे मोठमोठीं व्यापाराचीं शहरें त्यांनीं लुटल्यावर ते गोदावरीच्या अलीकडे येऊन जालनाशहरांत शिरले, व तें शहर त्यांनीं तीन दिवस सावकाश लुटलें. जवळ औरंगाबादेस सुलतान मोअझिम होता. पण त्याची त्यांनीं मुळींच भीति धरिली नाहीं. द्रव्य व जवाहीर लोकांनीं कोठें लपवून ठेविलें असे तें त्यांला नक्की ठाऊक असे त तें ते आपल्या लोकांस बेचूक दाखवून देत. त्यांच्या लोकांनीं ह्या प्रसंगीं मुसलमान फकिरांचींहि घरें लुटलीं असें ह्मणतात. महाराजांच्या नेहमींच्या नियमाविरुद्ध ही गोष्ट घडली. कारण अशा धर्मपरायण लोकांस उपद्रव देऊं नये अशी त्यांची आपल्या लष्करास ताकीद असे. ह्या नियमभंग केल्याबद्दल त्यांनीं गुन्हेगारांस शासन केल्याचें कोठेंहि लिहिलें नाहीं.[2]

ह्याप्रमाणें जमलेली गडगंज लूट रायगडावर सुरक्षितपणें पावती करण्यासाठीं महाराज जावयास निघाले असतां त्यांस वाटेंत गांठून सामना द्यावा ह्या इरादानें शहाजाद्यानें रणमस्तखानास दहा हजार स्वारांनिशीं पाठविलें. त्यानें त्यांचा पाठलाग करून त्यांस संगमनेराजवळ गांठलें. उभय पक्षांची मोठ्या निकराची

---

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, मसाऊदखानानें दिलेरखानाशीं ह्या वेळीं समेट करून त्यास विजापूरशहरांत बोलावून मोठ्या थाटाचा पाहुणचार केला; व त्याच्या साहाय्यानें महाराजांच्या लोकांवर तो चालून गेला. इतक्यांत त्यांस असें वर्तमान लागलें कीं, महाराज स्वतः सातआठ हजार फौजेनिशीं आपल्या लोकांच्या मदतीस येत असून मोगलांची किंवा विजापूरकरांची फौज पुढें आल्यास तिचेर रात्रीचा छापा घालण्याच्या तयारींत ते आहेत. परंतु मसाऊदखान व सरजाखान यांच्यामध्यें बेबनाव होऊन मोगलांच्या साहाय्यानें मराठ्यांवर स्वारी करण्याचा त्यांचा बेत रहित झाला.

२ मुसलमान बखरकार असें ह्मणतात कीं, महाराजांनीं ह्या समयीं मुसलमान साधूंला त्रास दिला ह्मणून त्यांस लवकर मरण आलें. प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, ह्या शहरांत सय्यद जानमहमद नांवाचा एक साधु होता, त्याच्या मठांत श्रीमंत लोक आपलें जडजवाहीर घेऊन जाऊन लपून बसले. याचा सुगावा महाराजांच्या लोकांस लागून ते त्या मठांत शिरले; आणि त्या साधूच्या विनवणीस न जुमानतां त्यांनीं तेथें लपलेल्या सगळ्या सावकारांस मारहाण करून त्यांचें सगळें जवाहीर लुटलें. असें सांगतात कीं, ह्या साधूनें शिवाजीमहाराजांस शाप दिला. ह्या लुटीनंतर पांच महिन्यांनीं महाराज मरण पावले. ह्या साधूच्या शापामुळें त्यांचा असा अकालीं अंत झाला असें मुसलमान लोक ह्मणूं लागले!

लढाई झाली. ह्या वेळीं संताजी घोरपड्यास मोठा आवेश चढून तो अमळ अविचारानें रणकंदनांत घुसला. त्यामुळें त्याच्या हाताखालील सैन्यभागांत थोडासा घोटाळा झाला, व ह्या हातघाईंत सिधोजी निंबाळकर पडला. तथापि महाराज मुळींच डगमगले नाहींत. जिवाची परवा न करितां ते पुढें सरसावून आपल्या लोकांस उत्तेजन देऊं लागले. आपला धनी स्वतः हातांत शस्त्र घेऊन सगळ्यांच्या पुढें आहे असें पाहून त्यांस पराकाष्ठेचा हुरूप येऊन ते शत्रूवर एकदम तुटून पडले. त्यामुळें मोगलांचा धीर निघेनासें होऊन ते रानोमाळ पळत सुटले.[1] ह्याप्रमाणें मोगलांचा पुरा मोड होऊन महाराज विजयी झाले, व सगळी लूट घेऊन पुढें कुच करूं लागले.

वर सांगितल्याप्रमाणें रणमस्तखानाच्या फौजेची दाणादाण झाली असतां त्यास कुमक करण्याकरितां शहाजाद्यानें केशनसिंगास[2] फौज देऊन पाठविलें. ही अशी मदत पोंचल्यावर जिकडेतिकडे पांगलेल्या मोगलांस पुनः दम येऊन ते एकवट झाले, व त्यांनीं महाराजांस एका खिंडीपाशीं गांठलें. ह्या खिंडींतून पार निघून जाण्याचा त्यांचा इरादा होता. आतां ह्या नव्या दमाच्या मोगलसैन्याबरोबर झगडण्याचें त्राण ह्या वेळीं आपल्या लोकांत मुळींच उरलें नाहीं हें त्यांस समजून चुकलें होतें. तेव्हां आतां काय करावें ह्या फिकिरींत ते पडले. त्यांच्याजवळ हिरजी नाईक ह्मणून एक हेर होता, त्यानें हें आपल्या धन्याचें संकट पाहून अशी हमी घेतली कीं, महाराजांची सगळी लूट व सैन्य मोगलांची गांठ पडूं न देतां घाट उतरून घेऊन जातों. असें ह्मणून त्यानें अहोरात्र सारखें कूच करून दुसऱ्याच एका खिंडींतून महाराजांचें सगळें लष्कर खालीं नेलें. त्याचा सुगावा मोगलांस कांहींएक लागला नाहीं. मराठे आपल्या तळावर नाहींत हें पाहून मोगलांचे लोक ते कोठून कोणीकडे गेले तें पाहूं लागले. परंतु त्यांस मुळींच पत्ता लागला नाहीं. कारण त्यांला ती खिंडच उमगली नाहीं. मग ते ज्या खिंडीपाशीं महाराजांची वाट पाहत बसले होते तींतून खालीं उतरले. तों इकडे महाराजांचें सैन्य मोठ्या वेगानें

---

१ कांहीं बखरकार ह्मणतात कीं, हंबीरराव ह्या लढाईंत जखमी झाला.

२ हा जयसिंगराजाचा नातू. ह्याचें नांव सभासद केशरसिंग असें देतो. चित्रगुप्त ह्मणतो कीं, ह्या केशरसिंगानें तीन कोसांवर मुक्काम करून महाराजांस असा गुप्त निरोप पाठविला कीं, तुमचें आमचें बंधुत्वाचें नातें आहे. आमची गांठ पडली नाहीं तों तुम्हीं कूच करून वेगानें निघून जावें.

कूच करून पट्टा येथें [1] सुरक्षित जाऊन पोंचलें. ह्याप्रमाणें शत्रूच्या तावडींतून आपण बरेपणीं निभावून आपणांस ह्या गडावर विश्रांति मिळाली ह्मणून त्यांनीं त्याचें नांव विश्रामगड असें ठेविलें. मराठे पट्टा येथें जाऊन बंदोवस्तानें राहिले असें पाहून मोगलसैन्य निराश होऊन माघारीं औरंगाबादेस गेलें. ह्या कठीण प्रसंगीं हिरजी नाइकानें मोठेंच साहाय्य केलें, ह्मणून त्यास महाराजांनीं पुष्कळ इनाम दिलें. पट्टा येथें विश्रांति घ्यावयासाठीं महाराज कांहीं दिवस राहिले असतां त्यांनीं असा निश्चय केला कीं, ह्या गडाच्या आसपास असलेले एकंदर किल्ले काबीज करण्यास ही संधि चांगली आहे, तरी दिलेरखान विजापुराकडे गुंतला आहे इतक्यांत हा बेत सिद्धीस न्यावा. मग त्यांनीं मोरोपंतास ही कामगिरी सांगून त्याच्या साहाय्यास कोंकणांतून पायदळ मागविलें, व त्याशिवाय त्याच्या हाताखालीं पुष्कळ घोडेस्वारहि दिले. ह्या हुकमाप्रमाणें किल्ले सर करण्याचें काम मोरोपंतानें मोठ्या सपाट्यानें चालविलें. ह्या वेळीं त्यानें मुंगीपट्टण शहर काबीज करून शिवनेरी किल्ला मोगलांकडून परत घेण्यासाठीं लोक पाठविले. मराठ्यांनीं जुन्नर शहरांत प्रवेश करून रात्रीच्या समयीं तीनशें असामी किल्ल्यास दोऱ्यांच्या शिड्या लावून वर गेले. त्यांस तेथल्या किल्लेदारानें कापून काढलें, आणि सकाळच्या वेळीं त्यानें किल्ल्याच्या आसपास कपारींतून व गुहांतून लपून राहिलेल्या मराठ्यांस हुडकून काढलें व त्यांस इनामें देऊन परत पाठविलें आणि महाराजांस असा निरोप दिला कीं, " मी येथला किल्लेदार आहें तोंपर्यंत हा किल्ला तुमच्या हातीं लागण्याची आशा धरूं नका."

महाराज पट्टा येथें असतां मसाऊदखानाकडून एक जासूद पत्र घेऊन मोठ्या तांतडीनें आला. त्या पत्रांतील आशय येणेंप्रमाणें होताः 'तुम्ही ह्या प्रसंगीं ह्या दरबाराशीं साधेल तेवढें नेकीनें वागून शहाजीराजांचे योग्य पुत्र आहां असें दर्शविलें. शहाजीराजांनीं खाल्लेल्या निमकाचें तुम्हीं चीज केलें. तुमच्याशीं ह्या दरबाराचें वैमनस्य असतां, तुम्हीं ऐन प्रसंगीं येऊन साहाय्य केलें. तुम्हीं आपल्याकडून अगदीं शर्थ केली. तुम्हीं जी मसलत केली कीं, गलिमाच्याच मुलखांत धामधूम करून त्याला इकडून उखळून काढावें, व मग त्यास चोहोंकडून घेरून मारावें, तीहि उत्तम होती. ह्या मसलतीप्रमाणें त्याच्या सगळ्या मुलखाची तुम्हीं खराबी केली, व त्याचा एकदोन ठिकाणीं चांगलाच पराजय केला. त्याप्रमाणेंच

१ सभासद म्हणतो कीं, तें पावनगडास आलें.

आमच्या राजधानीच्या किल्ल्यांतहि तुमच्या लोकांनीं आह्मांस चांगली मदत केली. परंतु दिलेरखान केवळ हट्टास पेटला आहे. मोगलांची सगळी दौलत खराब झाली तरी चिंता नाहीं, परंतु विजापूर घेतल्यावांचून येथून जावयाचें नाहीं असा त्याचा निर्धार झालेला दिसतो. तो इकडचा वेढा कांहीं केल्या उठवीत नाहीं. तो राजधानीच्या कोटानजिक येऊन भिडला आहे. तरी ह्या समयीं तुमच्याकडून मदत मिळाल्यावांचून आमचा निभाव लागेलसें दिसत नाहीं. अशा संकटांत मागचापुढचा कांहींएक विचार मनांत न आणितां मोठ्या त्वरेनें येऊन अदिलशाहीचें रक्षण केलें पाहिजे.' हा निरोप पोंचतांच महाराज पुनः विजापुराकडे जावयास निघाले. इतक्यांत त्यांस अशी बातमी आली कीं, संभाजी पळून जाऊन दिलेरखानास मिळाला. तेव्हां हंबीररावास फौजेसह विजापूरकरांच्या मदतीस पाठवून आपण स्वतः पन्हाळ्यास गेले व संभाजीला शत्रूच्या गोटांतून परत कसें आणावें ह्या विचारास लागले.

आतां संभाजी ह्याप्रमाणें आपल्या तीर्थरूपांवर रुसून शत्रूस जाऊन मिळण्याचें कारण येथें सांगणें इष्ट होय. संभाजीस सुशिक्षण प्राप्त व्हावें ह्मणून महाराजांनीं चांगली व्यवस्था केली होती. त्याच्याकडून विद्याभ्यास करविण्यासाठीं, व त्यास सदाचाराचें वळण लावण्यासाठीं, मोटमोठे पंडित ठेवून दिले होते. परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. त्याचें वर्तन नेहमीं उच्छृंखल असे. राज्याधिकार योग्य रीतीनें चालवितां येण्यास आवश्यक अशा गुणांचा विकास त्याच्या ठायीं व्हावा एतदर्थ महाराजांचा सदोदित प्रयत्न असतां त्यापासून इष्ट परिणाम कांहींएक झाला नाहीं. त्याला योग्य वेळीं युवराज्याभिषेक करितां यावा ह्मणून त्याचा व्रतबंधहि केला होता, परंतु तो सर्वदा उन्मत्तपणें, व अनर्गलपणें वागत असल्यामुळें महाराजांस परम खेद वाटे. एके दिवशीं शितळगौरीप्रीत्यर्थ राजवाड्यांत हळदकुंकवाचा समारंभ झाला. किल्ल्यावरील एकंदर सुवासिनी स्त्रिया वाड्यांत आल्या, त्यांत एक ब्राह्मणस्त्री अत्यंत लावण्यसंपन्न होती. तिला पाहून संभाजी अगदीं मोहित झाला, व तिला त्यानें महालांत नेऊन तिजवर बलात्कार केला. हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांस पराकाष्ठेचा संताप आला, आणि ते ह्मणाले: " हे राज्याचे अधिकारी असतां अगम्यगमन करितात. श्रेष्ठ वर्णाचा असा उपमर्द करितात. हें अतिशयित नीच कर्म होय. सर्व प्रजा म्हटली ह्मणजे तिला राजानें आपल्या कुटुंबाप्रमाणें लेखलें पाहिजे. असें अत्यंत अनन्वित कर्म केल्याबद्दल यांस शिक्षा अवश्य

केली पाहिजे. पुत्र झाले म्हणून काय झालें? त्यांच्या हातून असें दुष्कर्म होऊं लागलें तर त्यांचा आम्ही त्याग करूं." असें म्हणून त्यांनीं त्याला कैद करून पन्हाळ्यावर नेवून ठेविलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्यास सक्त कैदेंतून काढून त्याच किल्ल्यावर नजरकैदेंत ठेविलें. ही कैद अर्थात् संभाजीला अगदीं असह्य झाली होती. तीर्थरूप दूर मोगलांशीं लढण्यांत गुंतले आहेत असें पाहून त्यानें पन्हाळ्यावरून पळून जाण्याचा बेत केला, व दिलेरखानास त्यासंबंधानें आगाऊ सूचनापत्र पाठविलें. त्या खानास ही घरफूट पाहून अर्थात् मोठा आनंद झाला. संभाजीस सामोरें जाऊन आणण्यासाठीं एकलासखान व घैरातखान यांस तीन-चार हजार स्वार देऊन पाठविलें.

ह्याप्रमाणें संभाजी पळून गेला असें कळतांच महाराजांनीं त्याच्या पाठलागास लोक पाठविले. इतक्यांत सुप्याच्या पलीकडे चार कोसांवर संभाजीची व एकलासखानाची गांठ पडून त्यास मोगलांचा आश्रय मिळाला. त्याच्या पाठलागास गेलेल्या लोकांनीं पाहिलें कीं, शत्रूच्या लोकांचा जमाव मोठा आहे, त्यावर हल्ला करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. म्हणून ते निराश होऊन परत स्वस्थानीं आले. इकडे दिलेरखान संभाजीस भेटण्यास एवढा उत्कंठित झाला होता कीं, तो स्वतः कांहीं लोकांनिशीं त्यास सामोरा गेला. शिवाजीमहाराजांच्या गादीचा वारस आपल्या स्वाधीन झाल्यामुळें त्यास परम हर्ष वाटला. त्याला सगळी दक्षिण जिंकिल्यासारखें वाटून मोठें समाधान वाटलें. संभाजी त्याच्या गोटांत येऊन पोंचल्यावर त्यानें नौवती वगैरे रणवाद्यांचा गजर करविला. त्याला त्यानें सात हजारी सरदार करून राजा हा किताब दिला व एक हत्ती नजर केला.

दिलेरखानानें संभाजीचा मोठा आदरमान केला हें वर्तमान औरंगजेबास कळविलें व त्यास असें सुचविलें कीं, संभाजी आपल्या पक्षास येऊन मिळाला हें फार चांगलें झालें आहे. शिवाजीमहाराजांच्या पदरचे कांहीं सरदार संभाजीच्या पक्षास येऊन मिळण्याचा संभव आहे. अशी घरफूट झाल्यानें ते लवकरच दुर्बळ होतील, व आपला डाव अनायासें साधेल. संभाजीला आपल्या एका सैन्यभागावर प्रमुख नेमून त्याच्या बापाविरुद्ध लढण्यास पाठविलें असतां त्याच्या ताब्यांतले प्रांत व किल्ले काबीज व्हावयास विलंब लागणार नाहीं.'

---

१ हे आपल्या तीर्थरूपांचे क्रोधोद्गार ऐकून संभाजी घाबरून जाऊन रातोरात आपल्या पत्नीस घेऊन पळून गेला, असें कित्येक ठिकाणीं म्हटलें आहे.

परंतु बादशहास ही सूचना पसंत वाटली नाहीं. कारण त्याला असा वहीम येणें साहजिक होतें कीं, शिवाजी महाराजांचेंच हें कारस्थान असावें. संभाजीला त्यांनीं आपल्या लष्करांतील भेद काढावयास किंवा विश्वास दाखवून दगा करावयास पाठविलें असावें. औरंगजेबाकडून ह्या संबंधाचें निषेधपत्र येऊन पोंचण्यापूर्वीं दिलेरखानानें संभाजीबरोबर आपले कांहीं लोक देऊन त्यास भूपाळगडावर हल्ला करावयास पाठविलें. हें महाराजांचें अगदीं पूर्वेकडील ठाणें असून तें त्यांनीं चांगलें मजबूत बांधून त्यांत धान्याचा वगैरे मुबलक पुरवठा केला होता, व मोगलांशीं युद्ध करितांना आपल्या प्रजेस त्याच्या आश्रयानें राहतां यावें अशी तजवीज केली होती. त्या किल्यांतले लोक मोठ्या निकरानें लढण्यास सिद्ध झाले. त्यांनीं मोगलांच्या ह्या वेढ्यास मुळींच दाद दिली नसती. परंतु महाराजांचा पुत्र संभाजी प्रत्यक्ष किल्ल्याच्या दरवाज्यापाशीं उभा आहे असें पाहून त्याच्यावर गोळागोळी कशी करावी, अशी त्यांस पंचाईत पडली. संभाजीनें त्या किल्ल्याच्या हवालदारास असा दम भरला कीं, दरवाजा उघडला नाहींस तर शिरच्छेद करीन. तेव्हां अर्थात् किल्ल्यावरील लोकांस मोठी दहशत पडली. ते वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले. ह्या किल्ल्याचा हवाला फिरंगोजी नरसाळा याजकडे होता. शास्ताखानानें चाकणच्या किल्ल्यास वेढा घातला असतां ज्यानें तो किल्ला मोठ्या शौर्यानें लढविला तोच हा वीर होय. परंतु ह्या प्रसंगीं त्याच्या लोकांचा धीर न निघून ते त्याला भराभर सोडून गेले. तेव्हां त्याचा निरुपाय झाला. त्याचें अवसान अगदीं खचलें. बरें, शत्रूवर तोफांचा भडिमार करावा तर संभाजी पुढें उभा. आपल्या धन्याच्या पुत्रावर गोळा सोडतां तर येत नाहीं, अशा पेंचांत तो सांपडला. ह्मणून तो रात्रीच्या वेळीं किल्ला सोडून पळून गेला. त्यामुळें तो किल्ला मोगलांच्या हातीं सहज लागला. किल्ल्यावर कांहीं लोक राहिले होते ते सगळे मोगलांनीं पकडले. दिलेरखानानें तेथें येऊन सातशें योद्ध्यांचे डावे हात तोडविले; व इतर लोकांना पकडून गुलाम केलें. त्या निरपराध लोकांस असें छिन्नभिन्न केलें. हें क्रूर कर्म संभाजीस पसंत वाटलें नाहीं. ही उग्र शिक्षा करण्याचें कारण अर्थात् असें असावें कीं, इतर किल्ल्यांवरच्या लोकांस तेणेंकरून दहशत पडावी. त्याला तेथें पुष्कळ लूट सांपडली. जी चीजवस्त त्याला नेतां आली नाहीं ती त्यानें जाळून टाकिली, व किल्ल्याची तटबंदी वगैरे पाडून टाकून तो अगदीं उजाड केला. ह्या किल्ल्यावर मोगलांनीं चढाई केल्याचें वर्तमान ऐकून महाराजांनीं त्याच्या रक्षणासाठीं सोळा हजार घोडदळ पाठविलें.

परंतु तें तिकडे जाऊन पोंचण्यापूर्वींच किल्ला वर सांगितल्याप्रमाणें मोगलांच्या हातीं जाऊन त्याची दुर्दशा झाली. महाराजांच्या लोकांनीं मोगलांच्या सैन्यावर दुरून दुरून छापे घालून तीस हैराण केलें. त्यांचा सरदार इराजखान व वजाजी निंबाळकर हे दिलेरखानाच्या सैन्यासाठीं अन्नसामग्री घेऊन जात होते त्यांस गांठून त्यांनीं त्यांचा पुरा मोड केला व त्यांच्या ताव्यांतलें सगळें धान्य वगैरे लुटलें. संभाजीमुळें भूपाळगड आपल्या हातचा जाऊन आपल्या लोकांची अशी दुर्दशा झाली, तरी पुढें आणखी असा प्रकार होऊं नये ह्मणून त्यांनीं इतर किल्लेदारांस अशी ताकीद दिली कीं, संभाजी बेदिल होऊन मोगलांकडे पळून गेला आहे. तो त्यांचे लोक घेऊन कोणत्याहि किल्ल्यापुढें आला असतां त्यास यत्किंचित्‌हि जुमानूं नये. त्याच्याशीं बेलाशक लढावें. किल्ला सोडून देऊं नये.

मग महाराजांनीं संभाजीकडे कारकून पाठवून त्यास येणेंप्रमाणें बोध करविला: 'हें असें वर्तन तुह्मी करीत आहां हें काय? आह्मीं श्रम करून स्वराज्य स्थापिलें तें तुह्मांसाठीं कीं दुसऱ्या कोणासाठीं? यवनांस सामील होऊन पुनः हें राज्य त्यांच्या घरांत घालण्याची ही बुद्धि तुह्मांस कोठून सुचली? ह्यापासून अपाय कोणास होणार? तुह्मांस कीं आह्मांस? आह्मांविषयीं ह्मणाल तर आह्मांला ह्यापुढें कांहींएक कर्तव्य उरलें नाहीं. एकाद्या क्षेत्रांत जाऊन राहावें, किंवा रामदासगुरूपाशीं जाऊन बसावें, असें आमच्या मनांत अलीकडे आलें आहे. तेव्हां हें राज्य नष्ट झालें तर त्यांत हानि तुमचीच आहे. मागें झाल्या गोष्टी त्या झाल्या. त्या मनांत न ठेवितां निघून यावें. याउपर शत्रूकडे राहूं नये. खासगी खर्चास तालुका लावून घेऊन पाहिजे तेथें राहावें. कारभार आटपवेल तितका करावा.' हा व अशाच आशयाचा पुष्कळ बोध त्या कारकुनानें केला, पण त्यामुळें संभाजीचे डोळे कांहीं उघडले नाहींत.

तिकडे हंबीरराव मोहिते सरनोबत महाराजांच्या हुकमाप्रमाणें सैन्य घेऊन विजापूरकरांच्या मदतीस चालला असतां त्याला रणमस्तखानानें आठनऊ हजार स्वारांनिशीं वाटेंत गांठलें. उभय पक्षांची लढाई झाली. तींत तो मोगल सरदार पराभव पावून पळून गेला. मग हंबीरराव दिलेरखानाच्या छावणीजवळ जाऊन तिजवर वेळोवेळां छापे घालूं लागला. त्याच्या लष्करास दाणावैरण कोठूनहि मिळूं नये असें त्यानें केलें.त्यामुळें मोगलांचा उपासमार होऊं लागला. हत्ती, घोडे व माणसें अन्नावांचून पटापट मरूं लागलीं. तेव्हां अर्थात् खानाचा

उपाय खुंटून त्यास आपला तळ हलवावा लागला, व मराठ्यांच्या तावडींतून जेमतेम सुटून कसाबसा एकदांचा तो औरंगाबादेस येऊन पडला. हंबीररावापाशीं सैन्याचा जमाव मोठा नसल्यामुळें खानाशीं त्याला सामना करितां आला नाहीं. तरी त्याचें सैन्य औरंगाबादेस जाऊन पोंचेपर्यंत सेनापतीनें त्याचा चांगलाच पाठपुरावा केला.

इतक्यानें दिलेरखानाची रग कांहीं जिरली नाहीं. पावसाळा संपतांच त्यानें पुनः आपल्या फौजेची तयारी केली, आणि विजापूरसरकाराच्या मुलखांत शिरून तो लुटालूट करूं लागला. त्याचा वर सांगितल्याप्रमाणें पराभव झाला असल्यामुळें त्याला पराकाष्ठेचा चेव येऊन त्याचा सूड विजापूरसरकारच्या गरीब रयतेवर उगविण्याचा क्रम त्यानें मोठ्या निर्दयपणानें चालविला. पुरुष, बायका व मुलें पकडून त्यांस गुलाम करण्याचा सपाटा त्यानें सुरू केला. हिंदु-मुसलमानांच्या बायकांनीं त्याच्या हातीं लागून विटंबना व्हावयाची ती टाळण्यासाठीं विहिरींत व तलावांत उड्या टाकून प्राणत्याग केला! त्यानें गांवचेगांव लुटून, जाळून बेचिराख केले. एका मोठ्या गांवांतले तीन हजार हिंदु रहिवासी पकडून त्यांस त्यानें गुलाम ह्मणून विकून टाकलें. अथनी नांवाचें एक मोठें व्यापाराचें शहर होतें तें लुटून त्यानें साफ जाळून टाकलें व त्यांत सांपडलेल्या सगळ्या हिंदु लोकांस गुलाम करून नेलें. ह्या वेळीं संभाजी त्याच्या बरोबर होता. त्याला खानाचें हें अत्यंत भयंकर क्रूरकर्म पाहून पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें आणि त्याबद्दल त्यानें त्याचा निषेध केला. पण खानानें कांहीं आपला घोर क्रम सोडला नाहीं. हें त्याचें घोर कर्म पाहून संभाजीचे डोळे उघडले आणि त्यानें स्वीकारलेल्या क्रमाचा त्यास पश्चात्ताप झाला. हंटी ह्मणून एक मोठें शहर होतें तें त्यानें लुटून कृष्णानदीस उतार मिळतांच तिच्या पलीकडे जाऊन त्यानें कर्नाटकांत लुटालूट चालविली. ह्या वेळीं त्यानें आपल्या सैन्याच्या दोन टोळ्या करून दोन बाजूंस रवाना केल्या. एका टोळीवर अर्थात् आपण स्वतः प्रमुख झाला. जनार्दनपंतास ही त्याची धामधूम कळतांच त्यानें सहा हजार लोकांनिशीं त्याच्यावर हल्ला केला, व त्याच्याशीं लढून त्याचा अगदीं मोड करून टाकला. तो व त्याचे लोक मराठ्यांच्या मारापुढें हतवीर्य होऊन पळत सुटले. ह्याप्रमाणें मोगलांची एक टोळी उधळून लाविल्यावर जनार्दनपंतानें त्यांच्या दुसऱ्या टोळीस गांठून तीहि कापून काढिली. हा असा पुरा पराभव झाल्यामुळें खान अगदीं सर्द होऊन मागें पळत सुटला. ह्या वेळीं महाराजांनीं भूपाळगड पुनरपि

काबीज करून त्याची दुरुस्ती केली व त्यावर पुनः आपलें ठाणें बसविलें, असें ह्मणतात.

दिलेरखानाची अशी दुर्दशा उडाल्याचें वर्तमान औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्याचा त्याला फारच राग आला. त्याचें हें करणें त्याला मुळींच आवडलें नाहीं. आपल्या सुभ्याचा वंदोबस्त राखण्याचें सोडून तो विजापूरकरांशीं लढाई करावयास गेला ह्मणून त्यास त्यानें टपका दिला, व त्यास असा हुकूम पाठविला कीं, 'शिवाजीमहाराजांचा पुत्र संभाजी हा तुमच्याकडे आला आहे, त्यास सरदारी देऊन आपल्या लष्करांत ठेवणें धोक्याचें आहे. कारण तो कांहीं तरी फितवाफितवी करून आपला पुरा नाश करण्यास चुकणार नाहीं. यास्तव त्यास कैद करून दिल्लीस पाठवावें,' हा बादशहाचा हुकूम दिलेरखानास मुळींच आवडला नाहीं. त्यानें संभाजीस आपल्या गोटांतून पळून जावयास सांगितलें. त्यावरून संभाजी तेथून लगबगीनें निघून महाराज पन्हाळ्याजवळ होते तेथें येऊन त्यांस भेटला.[1] ह्या वेळीं पन्हाळाकिल्ल्यावर दिलेरखान संभाजीसहवर्तमान हल्ला करण्याच्या बेतांत आहे असें कळल्यावरून महाराजांनीं ह्या किल्ल्याची चांगली मजबुदी केली होती. फ्रेंचांकडून घेतलेल्या पन्नास तोफा ह्या किल्ल्यावर त्यांनीं लावून ठेविल्या होत्या.

ह्याप्रमाणें संभाजी परत आला त्यास भेटून महाराजांनीं त्याच्याशीं येणेंप्रमाणें बुद्धिवाद केला: " तुम्हीं आह्मांस सोडून मोगलांस जाऊन मिळालां ही फार वाईट गोष्ट केली. औरंगजेबाशीं आपला दावा असून दिलेरखानाचें आणि आपलें हाडवैर आहे. असें असतां त्यांच्या तावडींत तुह्मी आयतेच जाऊन पडलां हें मोठेंच धाडस केलें. त्यांनीं तुह्मांला दगाच करावा. परंतु जगदंबेची कृपा होती ह्मणून तुम्हीं त्यांच्या हातून जिवानिशीं सुटून आलां. हा एक

१ प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, दिलेरखानाचा पूर्वोक्त प्रकारचा क्रूरपणा पाहून संभाजीस त्याचा वीट येऊन तो त्याच्या छावणींतून विजापुराकडे पळाला. त्याच्या बरोबर त्याची स्त्री येसूबाई ही होती, तिला त्यानें पुरुषवेश दिला होता. विजापुरास मसाऊदखानानें त्याचा आदरमान करून त्यास आश्रय दिला. दिलेरखानास हें कळतांच मसाऊदखानास लांच देऊन संभाजीस परत पकडून आणण्यासाठीं त्यानें आपला एक सरदार पाठविला. ह्या गोष्टीचा सुगावा लागतांच संभाजी विजापुराहून रातोरात पळाला, आणि महाराजांनीं त्याला घेऊन यावयास पाठविलेल्या लोकांस भेटून तो पन्हाळ्यास येऊन पोंचला.

दिलेरखानाचा आमच्यावर उपकारच झाला. तुम्ही हिंदुपदपादशाहीचे अधिकारी असून थोर कुळांत उत्पन्न झालां आहां. तुम्ही कांहीं सामान्य नाहीं. ही आमची सगळी कमाई तुमच्यासाठीं आहे. असें असतां यःकश्चित् सरदार जो दिलेरखान त्याच्या आश्रयास तुह्मीं जावें आणि आपला अपमान व घात करून घ्यावा हें तुह्मांसारख्या बुद्धिमान्, हुशार व अभिमानी पुरुषास शोभलें तरी कसें ? तुम्ही पुढें आमच्या गादीचे मालक होणार. तेव्हां ही सर्व प्रजा तुह्मांस लेंकरांसमान वाटली पाहिजे. तिच्या वित्ताचें, जीविताचें व अब्रूचें रक्षण करणें हें तुमचें परम पवित्र कर्तव्य आहे. असें असतां तुह्मींच जर अनन्वित कर्म करून आपल्या प्रजेस दुःख देऊं लागलां तर तिचें पालन व्हावें कसें ? अगम्यागमन किंवा परस्त्रीगमन हें यशःक्षय करून पुरा नाश करणारें आहे. रावणादि राज्यकर्त्यांची ह्या पातकामुळें कशी दुर्दशा झाली, व तेणेंकरून राज्यभ्रंश व कुलक्षय कसा झाला, याचा विचार मनांत आणा. तुमच्या अंगचा हा महादोष निघावा ह्मणून मीं केवळ पुत्रवात्सल्यास्तव तुह्मांस थोडीशी शिक्षा केली. तीबद्दल तुह्मांस विषाद वाटून तुम्हीं हा अविचार केला पण त्यामुळें कांहीं अनिष्ट प्रकार घडला नाहीं, हा जगदंबेचा आह्मांवर मोठाच प्रसाद झाला. आतां हे ढंग तुह्मीं पुनरपि करूं नका. अशी घरफूट झाल्यानें शत्रूंस आनंद वाटून आमचा नाश करण्याच्या कामीं त्यांस मोठा हुरूप येईल. यवनांच्या ताबेदारींतून सुटण्याचा दीर्घ परिश्रम आह्मीं इतकीं वर्षें अव्याहतपणें करून स्वातंत्र्य व स्वराज्य हीं संपादिलीं असतां, ह्या गोष्टीची कांहीं दरकार न धरितां पुनः यवनांच्या आश्रयास जाण्याची तुह्मांस दुर्बुद्धि सुचावी हें मोठेंच दुर्भाग्य होय. तुह्मांस राजपद भोगावयाची इच्छा झाली असल्यास ह्या राज्याचे दोन विभाग करून तुंगभद्रेपासून कावेरीपर्यंतचा सगळा मुलूख तुह्मांस देतों, व नर्मदानदीपासून तुंगभद्रानदीपर्यंतचा मुलूख राजारामास देतों; आणि मी स्वतः एकाद्या पुण्यक्षेत्रांत जाऊन बसतों, किंवा रामदासस्वामींच्या चरणांपाशीं राहून उरलेलें आयुष्य परमेश्वराच्या भक्तींत घालवितों. परंतु ही व्यवस्था लावीतोंपर्यंत तुह्मांस पन्हाळ्यावर अटकेंत ठेवणें प्राप्त आहे. कारण तुमचा आतां मला भरंवसा वाटत नाहीं. रायगडावर जाऊन राजारामाचें लग्न करून येतों, आणि मग पुढें काय करावयाचें तें पाहतों.’ असें बोलून त्यांनीं संभाजीस पन्हाळ्यावर पुनः नजरकैदेंत ठेविलें. त्याच्या खर्चासाठीं त्या प्रांतांतील तीन लक्ष उत्पन्नाचा तालुका लावून दिला. त्याचा कारभार पाहावयास विठ्ठल त्रिंबक देशपांडे यास खासनीस

हा हुद्दा देऊन ठेविलें,[१] त्याच्या बंदोबस्ताकडे सोमाजी नाईक बंकी, बावाजी नाईक समशेरबहादर व बावाजी ढमढेरे ह्या परम विश्वासू सरदारांस ठेविलें, व त्यांस असा हुकूम देऊन ठेविला कीं, संभाजीशीं नित्य बुद्धिवाद करून त्यास वाटेवर आणण्याचा उपाय करीत राहावें, त्याच्याशीं मोठ्या युक्तीनें वागावें, त्यास आमच्या आज्ञेवांचून गडाखालीं कदापि उतरूं देऊं नये, आणि किल्ल्याचा एकंदर बंदोबस्त तेथील हवालदाराच्या हातीं असावा, त्यांत संभाजीस सहसा हात घालूं देऊं नये. संभाजीच्या खर्चास लावून दिलेल्या प्रांताची व्यवस्था जनार्दन नारायण सुमंत याजकडे सोपून त्यालाहि त्याच्यावर नजर ठेवावयास सांगितलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें मोगलसैन्याची खराबी होऊन त्यास परत जावें लागून विजापूरसरकार त्याच्या कचाटींतून सुटलें. हें संकटनिवारण शिवाजीमहाराजांच्या साहाय्यानें झाल्यामुळें त्यांस त्या सरकारांतून एक पत्र आलें. त्यांतील आशय असा होता कीं, ‘ तुम्हीं आम्हांस ह्या प्रसंगीं चांगली मदत करून शत्रूच्या ताबडींतून सोडविलें, हा तुमचा मोठाच थोरपणा व कुलीनपणा होय. तुम्ही शहाजीराजांचे पुत्र त्यांच्या ऋणांतून आज उतराई झालां. आमच्या सरकाराशीं तुम्हीं विरोध केल्यामुळें तुमचें व ह्या सरकाराचें वैर इतके दिवस चाललें असून तुमच्या वर्तनास्तव शहाजीराजांस आमच्या सरकारानें फारच त्रास दिला, असें असून तुम्हीं हा सगळा अपकार मनास न आणितां आमच्या विनंतीस मान देऊन आह्मांस योग्य प्रसंगीं मदत केली, यामुळें तुमची दिगंत कीर्ति झाली आहे,’ हें पत्र वकिलाबरोबर पाठवून महाराजांस वस्त्रें,जवाहीर, हत्ती, घोडे वगैरे नजर पाठविले. ह्या पत्रास महाराजांकडून असा जबाब गेला कीं, “ आम्हीं तुमच्या पादशाहतींतील इतका मुलूख काबीज केला असूनहि आमचे तीर्थरूप आह्मांस बिलकुल सामील नाहींत अशी आपली खात्री झाली तेव्हां त्याच्याकडे असलेली जाहगीर अद्यापपावेतों कायम राखून त्यांचें व त्यांच्या मागें त्यांच्या दुसऱ्या पुत्रांचें थोर मनानें चालविलें, हा आमच्या घराण्यावर आपला मोठाच उपकार झाला आहे. आम्ही तुमच्याच आश्रयानें आजपर्यंत वाढलों आहों. आम्हीं जी कांहीं दौलत मिळविली आहे व जी फौज जमविली आहे ती निदानीं तुमच्या उपयोगीं पडावी यांतच आह्मांस कृतकृत्यता वाटते. तुमच्या सरकाराचे ताले सबळ होते ह्मणून तुह्मांस ही फत्ते मिळाली. आमच्या

१ हा प्रसिद्ध मुरार बाजी देशपांडे यांचा नातू.

करून झालें तितकें आम्हीं केलें. यानंतर संकट पडेल तेव्हां साहाय्य करण्याविषयीं आम्हांस अवश्य लिहावें. मनांत कांहीं दुजाभाव वागवूं नये.' हा जवाब आपल्या वडिलाच्या हातीं देऊन त्यांनीं अदिलशहास यथोचित नजरनजराणा पाठविला, व तहाच्या अटींची यादी त्याच्याकडे दिली. तींतील कलमें येणेंप्रमाणें होतीं: (१) कोपल व बेलवाडी (बिलारी) ह्यांसभोंवतालचा मुलूख आमच्या स्वाधीन करावा; (२) द्रविडदेशांत जो मुलूख आम्हीं काबीज केला आहे त्याच्यावर अदिलशहानें कांहींएक हक्क सांगू नये; (३) तंजावर वगैरे जे प्रांत शहाजीराजांच्या जाहगिरींत मोडतात त्यांवर अदिलशहानें कोणत्याहि प्रकारचा तावा चालवूं नये, तर त्यांवर आमचा पूर्ण अंमल चालावा; आणि (४) प्रसंगोपात्त एकमेकांनीं एकमेकांस साहाय्य करावें. ह्या अटी मसाऊदखानानें कबूल करून ह्या आशयाचा तह मंजूर झाला. मग महाराज मसाऊदखानाच्या भेटीसाठीं विजापुराकडे गेले, व त्यांचें आणखी कांहीं गुप्त खलबत झालें. ह्या वेळीं महाराजांच्या मनांत असें आलें कीं, विजापुरशहरांत जाऊन अदिलशहाची भेट घ्यावी. मसाऊदखानानें ह्या त्यांच्या उद्देशास अनुमोदन देऊन पांचशें लोकांसह विजापुरास अदिलशहाच्या भेटीस यावें असा त्यांस निरोप पाठविला. परंतु मोरोपंत पिंगळ्यानें त्यांस असलें धाडस करूं नये असें सुचविल्यावरून त्यांनीं हा बेत रहित केला.

ह्याप्रमाणें कर्नाटकांतील व द्रविड देशांतील प्रांतांवर शिवाजीमहाराजांचें प्रभुत्व विजापूरसरकारानें कबूल केल्याचें वर्तमान व्यंकोजीराजांस कळलें तेव्हां त्यांस अतिशयित विषाद वाटला, व आपलें स्वातंत्र्य आतां अगदींच नष्ट झालें असें त्यांला वाटूं लागलें. आधींच महाराजांनीं त्यांच्यावर रघुनाथपंताचा शह पुरा बसवून त्यांच्या जाहगिरीची बहुतेक व्यवस्था आपल्या हातीं घेतली होती. त्यांत आणखी विजापूरसरकारानें त्या जाहगिरीवर आपला कांहींएक ताबा नाहीं असें सदरील तहांत कबूल केल्यामुळें त्या सरकाराकडून मागेंपुढें कांहीं मदत मिळून आपण आपल्या बंधूच्या शहांतून मुक्त होऊं अशी थोडीशी आशा त्यांच्या मनांत होती ती समूळ खुंटली. ह्यामुळें ते अगदीं उदास होऊन बसले. आपल्या नित्यव्यवहाराकडे दुर्लक्ष करून ते विरक्तासारखे वागूं लागले. त्यांच्या वृत्तींत जो हा पालट झाला त्याविषयीं रघुनाथपंतानें महाराजांस कळविल्यावरून त्यांनीं त्यांस पुढील आशयाचें एक पत्र पाठविलें: "पुष्कळ दिवस झाले, तुमच्याकडून पत्र येऊन कांहींएक वर्तमान कळलें नाहीं. त्यामुळें जिवास काळजी

लागली आहे. रघुनाथपंत लिहितात कीं, तुह्मी उदास व खिन्न होऊन आपल्या देहाची निगा राखीत नाहीं. तुह्मांस आपल्या जिवाचा कंटाळा आला आहे. तुह्मी कोणतेहि सण किंवा उत्सव करीत नाहीं. तुमची सेना बहुत असून ती स्वस्थ बसली आहे. तुह्मी दरबारच्या कामकाजांत मुळींच लक्ष घालीत नाहीं. तुह्मी पुरे बैरागी बनून कोणत्या तरी पवित्र स्थानीं बसून काळ दवडण्याच्या गोष्टी बोलत आहां. असा पुष्कळ मजकूर ते तुमच्या संबंधानें लिहितात. तो वाचून आह्मांस फार खेद झाला आहे. आमच्या वडिलांचें उदाहरण तुमच्या-पुढें असतां तुमची वृत्ति अशी व्हावी याचें आह्मांला नवल वाटतें. सर्व संक-टांच्या प्रसंगीं ते कसे वागले, त्या प्रसंगांचें निवारण त्यांनीं कसें हुशारीनें, धैर्यानें व दृढ निश्चयानें केलें आणि मोठा लौकिक व मान संपादून तो कसा आमरण राखिला, याचा अमळ विचार करा. त्यांचें हें उज्ज्वल चरित्र तुमच्या डोळयांसमोर घडलें. त्यांचा तुह्मांस नित्य समागम घडला असून त्यांची हुशारी व चाणाक्षपणा हीं तुह्मांस नेहमीं पाहावयास मिळाल्यामुळें तुमचा त्यापासून पुष्कळ फायदा व्हावा. आह्मीं स्वतः अनुकूळ स्थित्यनुसार स्वरक्षण करून स्वराज्य कसें संपादन केलें हें तुह्मांस विदित आहेच. तुह्मांस सांप्रत चांगली अनुकूळ संधि प्राप्त झाली असतां तुह्मी सर्व प्रपंचाचा त्याग करून बैरागी बनावें हें तुह्मांस उचित आहे काय ? तुह्मीं आपला सगळा कारभार दुसऱ्यांच्या हातीं द्यावा, आणि त्यांनीं तुमचें संस्थान गिळंकृत करावें हें चांगलें काय ? तुह्मीं आपल्या दौलतीचा नाश होऊं द्यावा व स्वतांस अपाय करून घ्यावा हें बरोबर नाहीं. हा कसला शहाणपणा ? व याचा शेवट काय होईल बरें ? आह्मी तुमचे वडील बंधु असून तुमचें संरक्षण करण्यास सर्वदा तत्पर आहों. आमच्यापासून तुह्मांला कांहींएक भीति बाळगायाला नको. तरी आतां ही वृत्ति सोडून द्या, विरक्त होऊं नका, उदासीनता टाका. सुखानें काल-क्रमणा करा. व्रतें, उद्यापनें, सण, उत्सव व इतर व्यवहार नीट पाळा. आपल्या जिवास जेणेंकरून सुख होईल त्याजकडे लक्ष पुरवा. आपल्या पदरच्या लोकांस रिकामे बसूं देऊं नका. आपल्या लष्कराची व्यवस्था नीट राखा. महत्त्वाच्या राजकारणांत मन घाला. आपल्या पदरच्या लोकांकडून आपआपलीं कामें नीट करून घ्या. त्यांस कामगिऱ्या सांगून त्या ते बरोबर रीतीनें बजावितात कीं काय तें दक्षतेनें पाहा. योग्य रीतीनें वागून नांवलौकिक संपादन करा. तुह्मी आमचे धाकटे बंधु. तुमची कीर्ति व उत्कर्ष झालेला आमच्या कानीं आल्यानें आह्मांस

समाधान वाटेल. तुमच्या सन्निध रघुनाथपंत आहेत ते कोणी परके नाहींत. कोणत्या प्रसंगीं कोणती गोष्ट करणें उचित आहे तें त्यांच्या मसलतीनें ठरवीत जा. ते तुह्मांस आमच्या प्रमाणेंच मानून चालतील. आमचा सर्व भरंवसा त्यांच्यावर आहे. तसाच तुह्मीहि त्यांच्यावर भरंवसा ठेवा. त्यांस सहसा सोडूं नका. त्यांचा तुह्मांस व तुमचा त्यांस पूर्ण आश्रय असावा. येणेंकरून तुमची ख्याति होईल. विशेष सांगावयाचें तें हेंच कीं, आळस करूं नका. अनुकूळ संधि येईल ती व्यर्थ दवडूं नका. आपल्या लष्कराकडून कांहीं तरी कामगिरी करून घेत चला. हें वय पराक्रम करण्याचें आहे. वैरागी व्हावयाचें तें वृद्धापकाळीं व्हावें. तर आतां उठा, उदासीनता टाका, आळस झाडा, आणि कांहीं तरी पराक्रम करून आह्मांला दाखवा. तुह्मीं सुज्ञच आहां. तुह्मांस बहुत काय लिहिणें ?"

हें महाराजांचें व्यंकोजीराजांस बहुतेक शेवटलेंच पत्र असावें. ह्यानंतर लवकरच त्यांची प्रकृति बिघडून त्यांतच त्यांचा अंत झाला.

भाग अठ्ठाविसावा

इंग्रज व शिद्दी.

१६७४-८०

महाराजांनीं स. १६६१ त राजापूरशहर लुटलें, स. १६६४ त सुरतशहर पहिल्यानें लुटलें, स. १६६५ त कारवारशहरावर हल्ला करून खंड बसविला, स. १६७० त सुरतशहर पुनः लुटलें, व स.१६७३त हुबळीशहर लुटलें. ह्या सर्व ठिकाणीं इंग्रजांच्या वखारी असून त्यांचें त्या त्या प्रसंगीं बरेंच नुकसान झालें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. राजापूरशहर महाराजांच्या ताब्यांत आल्यावर तेथील वखार इंग्रजांनीं उठविली होती. स. १६६८ त सुरतेच्या इंग्रजव्यापाऱ्यांनीं मुंबईबेटांत[1] वखार घालून तेथें आपलें कायमचें ठाणें केलें, व सभोंवतालच्या मुलखांत व्यापार सुरू केला.

ह्या बेटाच्या लगत्यास साष्टीप्रांतांत फिरंग्यांचा अंमल होता. त्यांस मुंबईबेट आपल्या हातचें गेल्यामुळें फार वाईट वाटलें, व ते इंग्रज व्यापाऱ्यांशीं द्वेष करूं लागले. ते आपल्या ताब्यांतील प्रांतांत त्यांस कोणत्याहि प्रकारचा व्यापार करूं देईनात. मुंबईंतील इंग्रजांस धान्यादिकांचा पुरवठा साष्टीप्रांतांतून मुळींच होईना, त्यामुळें त्यांस दुसऱ्या प्रांतांतून दाणागल्ला आणावा लागत असे. आतां साष्टी खेरीज करून मुंबईच्या आसपासच्या इतर प्रांतांवर शिवाजीमहाराजांचा अंमल होता. यास्तव त्यांच्याशीं सलोखा ठेवण्यांत आपलें हित आहे असें इंग्रजांस वाटणें साहजिक होतें. शिवाय महाराजांचीहि ह्या लोकांवर वक्रदृष्टि असण्याचें कांहींएक कारण नव्हतें. ते कुशल व्यापारी व हुशार दर्यावर्दी आहेत असें त्यांजविषयीं महाराजांचें मत होतें. त्यांच्या व्यापारानें आपल्या मुलखाचें हित आहे असें त्यांस वाटे. दुसरें असें कीं, शिद्दीशीं महाराजांस वारंवार युद्ध-

---

१ हें बेट इंग्लंडच्या दुसऱ्या चार्लसराजाला स. १६६१ त पोर्तुगालच्या राजाच्या मुलीशीं विवाह केल्याबद्दल आंदण ह्मणून मिळालें होतें. हें चार्लसराजानें ईस्ट इन्डिया कंपनीला प्रतिवर्षीं दहा पौंड घेण्याचें ठरवून स. १६६८ त दिलें होतें. हें सुरत येथल्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा प्रमुख सर जॉर्ज ऑक्झिन्डन याच्या हवालीं केलें.

प्रसंग करावे लागत; यास्तव त्यांच्याकडून आरमाराची वगैरे मदत आपणांस मिळेल अशी त्यांस आशा होती. त्यांचीं जहाजें मजबूत व मोठीं असत. अशीं जहाजें आपणांस त्यांच्याकडून मिळतील व चांगल्या बंदुका, तोफा व दारूगोळा ते आपणांस पुरवितील असें महाराजांस वाटे. आणखी असें कीं, शिद्दी मोगलांच्या साहाय्यानें इंग्रजांच्या ह्या बंदरांत शिरून आपल्या कुलाबा वगैरे प्रांतांस उपद्रव करील अशी भीति त्यांस नेहमीं असे. ती टाळण्याचा एक उपाय ह्मटला ह्मणजे इंग्रजांस आपले स्नेही करून ठेवणें हा होय, असें त्यांचें धोरण होतें. खरें ह्मटलें असतां इंग्रजांस ह्या बेटांतून हांकून देऊन तेथें आपलें ठाणें वसविण्यास महाराजांला कांहीं कठीण होतें असें नाहीं. परंतु अशा परदेशांतील व्यापाऱ्यांस विनाकारण त्रास द्यावा, व आपल्या मुलखाशीं त्यांचा व्यापार होत आहे तो बंद पाडावा हें त्यांस बरोबर वाटलें नसावें. सगळ्या पश्चिमकिनाऱ्यावर आपली सत्ता बसवावी असा दृढ संकल्प महाराजांचा होता. पण तो साध्य व्हावयास चांगलें मजबूत आरमार आपणांस तयार केलें पाहिजे असें त्यांस वाटे; व हें तयार करण्याच्या कामीं ज्यांच्याकडून साहाय्य होण्याचा संभव असे त्यांस ते साधेल तेवढें न दुखविण्याचा प्रयत्न करीत. ह्याच कारणास्तव ते फ्रेंच, डच वगैरे परस्थ व्यापाऱ्यांशीं मित्रभावानें वागत. फिरंगीलोकांशीं त्यांचा पहिल्यापहिल्यानें सलोखा असे. परंतु त्यांच्यांत धर्मवेडाचा फैलाव झाल्यामुळें ते हिंदु प्रजेस छळूं लागले. हें महाराजांस खपेनासें होऊन ते शेवटींशेवटीं त्यांशीं वैर करूं लागले होते. तरी ते तहाप्रमाणें तोफा, बंदुका व दारूगोळा प्रतिवर्षीं पुरवीत. यास्तव महाराजांनीं त्यांची थोडीशी सबुरी केली होती. ते आणखी कांहीं वर्षे जगले असते तर फिरंग्यांचा त्यांनीं ह्या देशांतून पुरा उठावा केला असता.

आतां, इंग्रज व्यापारी सुरतेस मोगलांच्या आश्रयानें असल्यामुळें त्यांच्याकडून आपणांस फारसें साहाय्य होईल असें महाराजांस वाटत नसे. ह्मणून त्यांनीं त्यांच्या वखारी वारंवार लुटल्या. परंतु पुढें सदरीं निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें इंग्रज व्यापारी मुंबईस येऊन राहिल्यावर त्यांचा महाराजांशीं अगळ निकट संबंध आला. इंग्रज व्यापाऱ्यांस मुंबईबेट मिळाल्यावर चार वर्षांनीं ह्मणजे स. १६७२ त आंगिअर नांवाचा एक हुशार व धोरणी गवर्नर तेथल्या वखारीवर आला. त्यानें शिवाजीमहाराजांशीं कायमची मैत्री करण्याचा विचार मनांत आणिला, व त्या उद्योगास तो लागला, इकडे शिद्दीच्या मनांतहि असा उद्देश

होता कीं, इंग्रजांस अनुकूल करून घेऊन मुंबईबेटाच्या बंदरांत आपलें आरमार न्यावें, व तेथून शिवाजीमहाराजांच्या कुर्ला वगैरे प्रांतांस उपद्रव द्यावा. तो मोगलांचा ताबेदार झाल्यावर त्या सरकाराचें आरमारहि त्याच्या स्वाधीन झालें होतें, व त्या सरकाराच्या वशिल्यानें तो मुंबईबंदरांत प्रवेश करावयास जेव्हां तेव्हां पाहत असे. परंतु आंगिअर त्यास तसें करूं देत नसे. सुरतेचा मोगलसुभेदार त्यास वेळोवेळां निरोप पाठवी कीं, शिद्दीस तुमच्या बंदरांत येऊं द्या. पण आंगिअर शिवाजीमहाराजांच्या धाकानें त्या गोष्टीस कदापि कबूल होत नसे. हें त्याचें तिऱ्हाईतपणाचें वर्तन महाराजांस पसंत वाटे, व त्यांचें त्याच्याविषयीं चांगलें मत झालें होतें.

महाराजांच्या फौजेची फिरंग्यांच्या वसईप्रांतालगत किल्ले वगैरे बांधण्यासंबंधाची धामधूम सुरू झाली तेव्हां त्यांचा आपणांसहि कदाचित् उपद्रव होईल ह्या भीतीनें आंगिआर यानें त्यांच्याशीं सलोख्याचा तह करण्यासाठीं लेफटेनन्ट उस्टिक यास त्यांच्याकडे पाठविलें.[1] परंतु तो राजापूर व हुबळी येथें झालेलें एकंदर बत्तीस हजार होनांचें नुकसान भरून द्यावें असें एक कलम पुढें करूं लागला, ह्मणून त्यांनीं त्या वेळीं इंग्रजांशीं तह केला नाहीं. पुढें पुनः दुसऱ्या वर्षी आंगिअर यानें निकलसनामक एक वकील संभाजीच्या मार्फत तह करण्यास महाराजांकडे पाठविला. पण ह्या वेळीं सुद्धां उभय पक्षांचे करारमदार जमले नाहींत. महाराजांचें ह्मणणें असें होतें कीं, 'राजापूर येथें तुमच्या मंडळीचें नुकसान झालें आहे तें आम्ही भरून देऊं. परंतु तुमच्या लोकांचें जें कांहीं व्यक्तिशः नुकसान माझ्या लोकांनीं केलें असेल तें मजकडे मागूं नका. कारण तें

१ ह्या वेळीं महाराजांनीं ह्या इंग्रज व्यापाऱ्यांकडे दारूगोळ्याची वगैरे मागणी केली होती. ती त्यांनीं मान्य केली नाहीं ह्मणून त्यांच्या जहाजांस आपल्या ताब्यांतील कोंकणच्या बंदरांत येण्याची महाराजांनीं मनाई केली. त्यामुळें त्यांस सरपण वगैरे मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. ह्मणून त्यांनीं लेफटनन्ट उस्टिक यास महाराजांकडे पाठविलें. त्यांस दारूगोळा पुरविण्याची लालूच दाखवून त्यांनीं राजापूर लुटलें तेव्हां इंग्रज व्यापाऱ्यांचें जें नुकसान झालें होतें त्याची भरपाई करून देण्याविषयींचें त्यानें बोलणें केलें; त्याप्रमाणेंच महाराजांच्या सत्तेंतल्या मुलखांत इंग्रजांना व्यापार करण्याची मोकळीक सरसकट दोन टक्के जकात घेऊन द्यावी अशी त्यानें त्यांजपाशीं मागणी केली. ह्या वेळीं इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या सुरत येथील अध्यक्षानें असें लिहून कळविलें होतें कीं, शिवाजीमहाराजांशीं दारूगोळा पुरविण्याचा किंवा शिद्दीशीं लढण्यास मदत करण्याचा स्पष्ट करार करूं नये, तर नुसतीं वचनें देऊन त्यांस आशा दाखवावी. तीं पुरीं कधींहि करूं नयेत.

मजकडे जमा झालें नाहीं. आतां हुबळी येथें तुम्ही ह्मणतां तितकें तुमचें नुकसान आमच्या हातून झालें नाहीं.' ह्या संबंधानें त्यांची खात्री करण्यासाठीं महाराजांनीं त्यांस आपल्या हुबळी येथील लुटीच्या याद्याहि दाखविल्या, हें मागें सांगितलेंच आहे. हा असा उभय पक्षांमध्यें लढा पडला होता. दुसरें असें कीं, महाराज इंग्रजांकडे तोफा मागत होते, व ते मोगल व शिद्दी यांच्या भीतीमुळें देण्यास राजी नव्हते.[१]

पुढें कांहीं दिवसांनीं शिद्दीनें मुंबईबंदरांत इंग्रजांच्या परवानगीची दरकार न करितां आपलें आरमार नेलें, व महाराजांच्या प्रांतांत तो धामधूम करूं लागला. हें आंगिअर यास बरें न वाटून त्यानें त्यास मनाई केली, व त्याचें आरमार आपल्या बंदरांतून काढून लाविलें. हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांनीं इंग्रजांवर फार खुष होऊन त्यांस असें सांगून पाठविलें कीं, तुमच्याआमच्यांतला लढा काढून टाकून तह करण्यासाठीं तुम्हीं आपला वकील आमच्याकडे पाठवून द्यावा. परंतु ह्या वेळीं सुरतेच्या मोगलसुभेदाराकडून आंगिअर यास पुनःपुनः अशीं पत्रें येऊं लागलीं कीं, येत्या पावसाळ्यांत शिद्दीच्या आरमारास तुमच्या बंदरांत राहूं द्यावें. तेव्हां त्या इंग्रज गव्हर्नरास मोठा पेंच आला. मोगलांस नाखुष केल्यानें सुरतेहून आपला उठावा होईल अशी भीति त्यास वाटणें साहजिक होतें. हा पत्रव्यवहार महाराजांच्या कानीं आला तेव्हां त्यांनीं इंग्रजांस असा धमकीचा निरोप पाठविला कीं, 'तुम्ही मोगलसुभेदाराचें ऐकून शिद्दीस आपल्या बंदरांत येऊं द्याल तर डच लोकांचें आरमार तुमच्या बेटावर हल्ला करावयास येत आहे, व त्यावरील सरदार आमच्याकडे मदत मागत आहे, त्यास आम्ही दहा हजार लोकांनिशीं मदत करून तुमचें बेट सर करूं.'[२] इकडे शिद्दीनें तर आपलें आरमार मुंबईबंदराजवळ आणून उभें केलें.

---

१ पृष्ठ, ३२७ पहा. हुबळी लुटली तेव्हां आपल्या व्यापाऱ्यांचें ७८९४ होन नुकसान झालें होतें असें त्यांचें ह्मणणें होतें, परंतु महाराजांच्या या वेळच्या लुटीच्या याद्यांत त्यांचा फक्त २०० होन किंमतीचा माल हातीं लागल्याचा तपशील होता.

२ ही गोष्ट स. १६७२–७४ सालांच्या दरम्यान घडली. ह्या सुमारास डच व इंग्रज यांच्यामध्यें युरोपांत युद्ध चालू होतें. डचलोकांचा सेनापति रिकलॉफ वानगोएन यानें शिवाजीमहाराजांशीं असें बोलणें लाविलें कीं, मुंबईच्या इंग्रजांशीं लढण्याच्या कामीं आह्मांस मदत करा ह्मणजे तुह्मांस आह्मीं शिद्दीकडून दंडाराजपुरी परत घेण्यास मदत करितों. हें त्यांचें बोलणें महाराजांस पसंत वाटलें नाहीं. यावरून त्यांचा डच लोकांपेक्षां इंग्रजांवर विशेष भरंवसा होता हें उघड दिसतें.

आंगिअरनें त्यास तेथून निघून जाण्यास सांगितलें. परंतु हें त्याचें सांगणें न जुमानतां शिद्दीच्या आरमारांतील कांहीं पडाव खाडींत शिरले, व शिवाच्या उत्तरेकडील बाजूस किनाऱ्यावर त्याचे बरेच लोक उतरले, व तेथील रहिवाशांस हांकून देऊन तेथें पावसाळ्यांत आपली छावणी करण्याचा त्यांनीं बेत केला. परंतु त्यांस इंग्रजांच्या शिपायांनीं तेथून हांकून दिलें. मग पुनः शिद्दीचे पांचशें हत्यारबंद शिपाई पडावांत बसून माजगांवाजवळील किनाऱ्यास आले, व खालीं उतरूं लागले. तेव्हां त्यांच्यावर इंग्रजांनीं तोफांचा मारा सुरू केला. त्यामुळें त्यांस तेथून पळून जावें लागलें. इतक्यांत दच लोकांचें जें आरमार उत्तरेकडे येत होतें तें वेंगुर्ल्याजवळ विसकळून थोडेंसें सुरतेकडे गेलें, थोडेंसें इराणाकडे गेलें, व बाकीचें खालीं सिंहलद्वीपाकडे गेलें. ही वार्ता मुंबईच्या इंग्रजांस कळल्यावर त्यांस धीर आला, व शिवाजीमहाराजांच्या धमकीचा बाऊ त्यांस अमळ कमी वाटूं लागला. इकडे, शिद्दीच्या लोकांनीं जमिनीवर उतरण्याचा दोन वेळां केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला, तरी शिद्दी कांहीं मुंबईबंदराजवळून आपलें आरमार काढून नेईना.[१] तो फारच लगट करूं लागला तेव्हां इंग्रजांनीं त्याच्याशीं असा ठराव केला कीं, त्याचे तीनशेंपेक्षां अधिक लोक बंदरांत राहूं नयेत, त्यांच्यावर इंग्रजांच्या लोकांचा पाहारा असावा, व ते शिवाजीमहाराजांच्या प्रांतास उपद्रव देऊं लागले असतां त्यांस इंग्रजांनीं एकदम हाकून द्यावें, व पुनः बंदरांत येऊं देऊं नये. औरंगजेबानें ह्या सुमारास शिद्दीच्या मदतीस सुरत बंदरांतून ३६ लढाऊ जहाजें पाठविलीं होतीं. ह्या जहाजांच्या साहाय्यानें त्यानें महाराजांच्या ताब्यांतल्या निरनिराळ्या बंदरांवर हल्ले करून तीं लुटण्याचा सपाटा चालविला; आणि तेथल्या शेंकडो पडावांचा नाश केला. ह्या धामधुमीच्या वेळीं महाराजांचीं सहा लढाऊ जहाजें मुंबईबंदराच्या आश्रयानें होतीं, त्यांवर मोगल आरमारानें हल्ला केला तेव्हां इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं मोगल सरदाराला असें सांगितलें कीं, हीं जहाजें आह्मीं जप्त करून ठेविलीं आहेत. शिवाजीनें राजापूर स. १६६० त लुटलें तेव्हां तेथें आमचें जें नुकसान

१ स. १६७३ च्या आक्टोबर महिन्यांत शिद्दीनें मुंबईबंदरांतून आपले कांहीं लोक पेण व नागोटना ह्या खाड्यांतून महाराजांच्या मुलखांत पाठवून तेथलीं खेडीं लुटून जाळून टाकण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हां महाराजांच्या लोकांनीं त्यांच्यावर हल्ला करून त्याच्या शंभर लोकांची कत्तल उडविली, आणि त्यांच्या सरदारांचीं शिरें, तोडून महाराजांकडे नेलीं. प्रो. सरकार, पृ. ३४९.

झालें त्याच्या भरपाईसाठीं हीं जहाजें आह्मीं अडकवून ठेविलीं आहेत. हें त्याचें ह्मणणें खरें वाटून मोगल सरदारानें त्यांस हात लाविला नाहीं. मोगलांचें साहाय्य मिळाल्यावर शिद्दी संबळ यानें महाराजांचा सरदार दौलतखान याच्या ताब्यांतील आरमारावर स. १६७४ च्या मार्च महिन्यांत सुचकुंद खाडींत (सातवली नदींत) हल्ला केला. उभय आरमारांचें घनघोर युद्ध होऊन शिद्दीचा पराभव झाला, आणि तो हरेश्वराकडे पळून गेला. शिद्दीचा कांटा अजीबात काढून टाकण्याचा महाराजांनीं निश्चय करून त्याच्याशीं निकराचा सामना करण्यासाठीं ते ह्या वेळीं कोंकणांत लढाईची सर्व प्रकारची सामुग्री व लोक एकसारखे पाठवीत होते; आणि त्यांनीं बारदेशपर्यंत सगळा कोंकणकिनारा हस्तगत करून सगळ्या बंदरांत लढाईची जय्यत तयारी करून ठेविली.

ह्या वेळीं महाराजांचा वकील[1] मुंबईस तहाचीं कलमें ठरविण्याकरितां आला होता, त्यानें इंग्रज व्यापाऱ्यांची शिद्दीस अनुकूलता नसून ते आपणांस साधेल तेवढी मदत करण्यास उद्युक्त आहेत असें त्यांना लिहून कळविल्यावरून त्यांस इंग्रजांच्या ह्या वर्तनाबद्दल समाधान वाटून त्यांस आपला वकील तहाचीं कलमें ठरविण्यास गडावर पाठवून द्यावयास लिहिलें. त्याप्रमाणें आंगिअर यानें आपला एक वकील[2] लवाजम्यानिशीं रायगडावर पाठवून दिला. हा इंग्रजांचा वकील रायगडापाशीं गेल्यावर त्याला गडावर जाण्याची मनाई झाली. कारण त्या वेळीं महाराज गडावर नव्हते. ते ह्या सुमारास राज्याभिषेकाच्या गडबडींत असून प्रतापगडावर देवीच्या दर्शनास गेले होते.[3] ते तिकडून परत आल्यावर त्यांच्या परवानगीनें तुह्मांस वर जावयास मिळेल असें इंग्रज वकिलास

---

१ महाराजांनीं ह्या वेळीं भिमाजी पंडित यास इंग्रज व्यापाऱ्यांचा दुभाषी नारायण शेणवी याजबरोबर रायगडाहून पाठविलें होतें. त्यानें ह्या वेळीं लुटीच्या भरपाईसंबंधाचा वाद मिटवून १००२५ होन देण्याचें कबूल केलें. ही तोड सुरत येथील काउन्सिलास मान्य झाली. परंतु महाराजांस ह्या वेळीं कोल्हापुराकडे लढाई करावयास जावें लागल्यामुळें तहाचीं कलमें ठरविण्याचें लांबणीवर पडलें.

२ याचें नांव हेत्री ऑक्सेन्डन असें होतें. हा १६७७ पासून १६७९ पर्यंत मुंबईचा डेप्युटी गव्हर्नर होता.

३ ह्या वेळीं महाराजांनीं सवामण सोन्याचा नजराणा देवीला नेला होता असें डॉ. फ्रिअर आपल्या प्रवासवृत्तांत ह्मणतो.

गडावरच्या अधिकाऱ्यांनीं सांगितल्यावरून त्यास गडाच्या पायथ्याशीं पांचड नामक गांवीं तंबू ठोकून राहावें लागलें. आपण कोणत्या कामासाठीं आलों आहों हें इंग्रज वकिलानें नारायणजी पंडित[1] यास कळविल्यावरून तो त्याच्या भेटीस आला. तेव्हां त्या वकिलानें त्याला आंगिअरचें पत्र दाखविलें आणि महाराजांस व इतर मुत्सद्यांस आणिलेल्या नजरा दाखविल्या. त्या पाहून तो खुष झाला, आणि त्यानें त्या वकिलास असें वचन दिलें कीं, महाराज प्रतापगडावरून परत आल्यावर तुह्मांस त्यांची मुलाखत करून देतों. मग त्यानें तहाचीं कलमें लिहून आणिलीं होतीं तीं नारायणजी पंडितास दाखविलीं, आणि त्यांसंबंधानें त्याचा काय अभिप्राय आहे तें विचारिलें. तेव्हां, त्यांत शिद्दीशीं महाराजांनीं सलोखा करावा असें एक कलम होतें, त्या संबंधानें नारायणजी पंडित ह्मणाला, 'हें कलम तुम्ही अजीबात गाळा. तें आमच्या महाराजांस मुळींच पसंत होणार नाहीं. शिद्दीस नाहींसा करून जंजिरा हस्तगत करण्याचा त्यांचा विचार आजकालचा नाहीं. स. १६४८ सालापासून ते त्याच्या पिच्छास एकसारखे लागले आहेत. त्यामुळें त्यांचें आजपर्यंत पुष्कळ नुकसान झालें आहे. त्याचा नायनाट केल्यावांचून आमची कोंकणपट्टी सुरक्षित होणार नाहीं. यास्तव कांहीं झालें तरी त्यास बुडविण्याचा त्यांचा पक्का निर्धार झाला आहे. ह्यासाठीं माणसांची व पैक्याची खराबी कितीहि झाली तरी ती करण्यास ते तयार आहेत. सांप्रत त्याच्या जंजिऱ्यास वेढा दिला असून तो सर होण्याचा संभव आहे. प्रतिदिवशीं तोफा, दारूगोळा, लोक व पैका तिकडे पाठवीत आहेत. तेव्हां अर्थात् हें तुमचें कलम त्यांस मुळींच रुचणार नाहीं. ह्यासाठीं तें गाळाल तर ठीक होईल.' ह्यावरून त्यानें तें कलम गाळलें हें सांगावयास नकोच. मग हा वकील ह्मणूं लागला कीं,' 'महाराजांनीं आपल्या राज्यांतून चोहोंकडच्या व्यापाऱ्यांस जाण्यायेण्याचा मार्ग मोकळा करावा. बालेघाटाचा रस्ता बंद आहे तो खुला करावा. अशानें व्यापारी लोकांस आपला माल बंदरांत आणतां येईल, व तेणेंकरून महाराजांच्या रयतेचा व आमचाहि पुष्कळ फायदा होईल. महाराजांचें सर्व वय शिपाईगिरींत गेल्यामुळें त्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट येत नसावी. तरी तुम्हीं त्यांची ह्या प्रकरणीं नीट समजूत घालावी.' त्यावर नारायणजी ह्मणाला: 'ही व्यवस्था लवकरच होईल. कारण विजापूरसरकारास आतां महा-

१ हें नांव डॉ. फ्रिअर देतो. हा मुंबईंतील इंग्रज व्यापाऱ्यांचा दुभाषी होता, हें वर एका टिपेंत सांगितलें आहेच.

राजांशीं वैर करून एकसारखे युद्धप्रसंग करण्याचा पुरा त्रास आला आहे, व तसें करण्यास त्याला आतां त्राणहि उरलें नाहीं, ह्मणून तें सरकार महाराजांशीं तह करून समेट करण्याच्या विचारांत आहे. ह्या उद्देशानें तिकडून अनेक वेळां वकीलहि आले होते. हा तह दोनतीन महिन्यांत होऊन जिकडेतिकडे शांतता होईल; व व्यापारी लोकांस सगळ्या वाटा खुल्या होऊन त्यांस आपला माल पाहिजे तिकडे सुरक्षितपणें नेण्याची सोय होईल. महाराज तख्तनशीन झाल्यावर राजपदास अनुरूप असें प्रजापालन करण्याकडे आपलें सगळें लक्ष पुरवितील, आणि आपल्या राज्यांतील व्यापार वाढविण्याचा हरएक उपाय दक्षतेनें करितील. हा काळपावेतों त्यांस विजापूरकरांशीं व मोगलांशीं सतत युद्धप्रसंग करावे लागल्यामुळें ह्या गोष्टींकडे लक्ष पुरविण्यास हवी तितकी स्वस्थता त्यांस मिळाली नाहीं.' ह्याप्रमाणें इंग्रज वकिलाचा आणि नारायणजी पंडिताचा संवाद झाल्यावर त्या वकीलानें त्याला एक हिऱ्याची आंगठी नजर केली, व त्याच्या वडील मुलासहि बक्षीस दिलें, आणि महाराजांची भेट लवकर करून देण्याविषयीं त्यास विनंति केली.

महाराज परत आल्यावर ह्या इंग्रज वकिलास गडावर येण्याची परवानगी मिळाली, व त्यास राहण्यासाठीं एक बंगला दिला. नंतर नारायणजी पंडितानें महाराजांजवळ जाऊन ह्या वकिलाच्या तर्फेनें फारच विनवणी केल्यावरून त्यांनीं त्यास चार दिवस लोटल्यावर हुजुरास घेऊन येण्याविषयीं परवानगी दिली. इंग्रज वकिलानें महाराजांपाशीं जाऊन तहाचीं कलमें समजून सांगितलीं. तीं त्यांस पसंत होऊन त्यांनीं त्याला असें आश्वासन दिलें कीं, तुम्हांस आमच्या राज्यांतील कोणत्याहि भागांत व्यापार करण्यास मुळींच हरकत होणार नाहीं; व तुम्हांस किंवा तुमच्या मालास आमच्याकडून बिलकुल उपद्रव होणार नाहीं. ह्या संबंधाच्या तहास आमची पूर्ण अनुकूलता आहे.' त्यावर तो वकील म्हणाला: 'ह्याच उद्देशानें मला आमच्या काउन्सिलाच्या अध्यक्षानें आपल्याकडे पाठविलें आहे. हिंदुस्थानांत व इराणांत जशा सौलती आम्हांस तिकडील बादशहांनीं दिल्या आहेत तशाच आपणांकडूनहि मिळाव्या एवढीच आमची विनंति आहे.' महाराजांनीं 'ठीक आहे' असें बोलून त्या वकिलानें तहाच्या कलमांची यादी आणिली होती ती नीट पाहून तींत कांहीं कमीजास्त असल्यास कळविण्याविषयीं मोरोपंतास हुकूम केला; आणि आपण स्वतः राज्याभिषेकासंबंधाच्या तयारीसाठीं लगबगीनें दरबारांतून उठून गेले.

त्या वकिलास नंतर असें कळलें कीं, आपल्या कामाचा निकाल राज्याभिषेकविधि आटपेपर्यंत कांहींएक लागणार नाहीं. मग त्यानें नारायणजी पंडिताकडे जाऊन इतर मुत्सद्यांसाठीं आणलेले नजराणे कसे द्यावे ह्याविषयीं त्याची सल्ला विचारिली. तेव्हां त्यानें त्या वकिलास असें सांगितलें कीं, 'मोरोपंतासाठीं आणलेला नजराणा तुम्हीं स्वतः घेऊन गेलें पाहिजे. इतर मुत्सद्यांस नजराणे द्यावयाचे ते कोणा कारकुनाच्या हातीं पाठविले तरी चालेल. परंतु तुमचें काम लवकर व सुरळीत झालें पाहिजे तर तुम्हीं ह्या मुत्सद्यांस चांगलेच नजराणे दिले पाहिजेत. त्यांच्यासाठीं तुम्ही ज्या वस्तु आणिल्या आहेत त्या कांहींच नव्हत. तुम्हांस त्यांला आणखी वस्तु दिल्या पाहिजेत.' हें त्याचें ह्मणणें त्या वकिलास खरें वाटून त्यानें मुंबईहून लागोलाग आणखी वस्तु मागविल्या. ह्या रीतीनें त्या मुत्सद्यांस खुश करण्यांत कांहीं अधिक पैका खर्च झाला तरी पतकरला; पण पावसाळा सुरू होऊन त्या गडावर तीनचार महिने अडकून पडणें त्यास सोईचें वाटलें नाहीं.

असें सांगतात कीं, इंग्रजांच्या वकिलानें महाराजांपुढें वीस कलमें मांडिलीं होतीं, त्यांपैकीं अठरा कलमें त्यांस कबूल झालीं. त्यांतील कांहीं येणेंप्रमाणें होतीं: राजापूर येथें इंग्रजांचें नुकसान झालें त्याबद्दल दहा हजार होन महाराजांनीं त्यांस द्यावे; राजापूर, दाभोळ, चेऊल व कल्याण येथें इंग्रजांनीं वखारी घालाव्या; महाराजांच्या सर्व राज्यांत व्यापार करण्यास इंग्रजांस मोकळीक असावी; त्यांनीं योग्य वाटेल त्या दरांनीं क्रयविक्रय करावा, त्यांचे निरख अमुकच असावे असा कांहीं निर्बंध नसावा; इंग्रजांनीं मालाच्या किंमतीप्रमाणें आयात मालावर शेंकडा अडीच टक्के जकात द्यावी. आतां जीं दोन कलमें महाराजांस नापसंत झालीं त्यांपैकीं एक असें होतें कीं, इंग्रजांचें नाणें महाराजांच्या राज्यांत चालावें. ह्यावर महाराजांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, 'हें कलम तहांत ठरण्याची आवश्यकता नाहीं. कारण कोणतेंहि नाणें आमच्या राज्यांत चालण्याविषयीं आमच्याकडून मुळींच प्रतिबंध होत नसतो; व जें नाणें घेतल्यानें आमच्या प्रजेचें नुकसान होण्याचा संभव असतो तें घेण्याविषयीं आमच्याकडून तिच्यावर जुलूम होणें रास्त नाहीं. तुमचें नाणें मोगलांच्या नाण्याइतकें जड व चांगलें असल्यास तें चालण्यास आमच्याकडून कांहींएक हरकत नाहीं.'[1] तो प्रजेच्या खुषीचा

[1] मुंबईत जें नाणें ह्या वेळीं चालू होतें तें हलकें असून त्याची किंमत कमी जास्त होत असे. स. १६७४ व १६८३ अशा दोन सालीं ह्या बेटांत बंडें झालीं त्यांचें एक कारण नाण्यांचा खोटेपणा हें होतें असें ह्मणतात.

सौदा आहे.' आतां दुसरें कलम असें होतें: तुफानानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कारणानें इंग्रजांचीं तारवें फुटून त्यांतील जो माल किनाऱ्यास लागे तो, किंवा जीं तारवें किनाऱ्यास लागून फुटत तीं त्यांस परत मिळावीं. ह्या कलमास महाराजांची हरकत अशी होती कीं, 'कोंकणच्या किनाऱ्यावर तारवें फुटून लागणारा माल, किंवा तीं फुटलेलीं तारवें परत देण्याची वहिवाट नाहीं. त्यांवर तेथील राजाचा हक्क प्राचीन काळापासून चालत आला आहे. तो सोडून देणें आह्मांस नीट दिसत नाहीं. इंग्रजांस ही सौलत दिली असतां फ्रेंच वगैरे इतर व्यापारी ती मागूं लागतील. यास्तव ह्या अटीविषयीं आग्रह धरूं नये. अशा फुटलेल्या तारवांवरच्या खलाशांस मात्र लागेल तें साहाय्य करण्याची व त्यांचा बचाव करण्याची व्यवस्था लावण्यांत येईल. ह्याप्रमाणें महाराजांचा अभिप्राय पडल्यामुळें त्या कलमासंबंधानें इंग्रज वकिलास कांहींएक बोलतां येईना. तरी नारायणजी पंडितानें त्यास असें सांगितलें कीं, हेंहि कलम मंजूर होण्यास फारशी अडचण पडणार नाहीं. कारण मोगलबादशहाकडून व अदिलशहाकडून तुह्मांस ही सवलत मिळाली आहे. तेव्हां ती आमच्या राज्यांतूनहि मिळावी असें महाराजांच्या मनांत येण्यासारखें आहे.

ह्याप्रमाणें ह्या तहाच्या कलमांची वाटाघाट होऊन शेवटीं सगळीं कलमें मंजूर झालीं, आणि राज्याभिषेकानंतर कांहीं दिवसांनीं ह्या तहावर महाराजांची सही

---

१ ऑर्मी ह्मणतो कीं, ज्या दोन कलमांसंबंधानें महाराजांनीं हरकत घेतली होती तीं कांहीं मंजूर झालीं नाहींत. डॉ. फ्रिअर ह्मणतो कीं, नाण्यासंबंधाचें तेवढें कलम खेरीज करून बाकीचीं कायम केलीं. मुळांतील मजकूर ग्रांट डफच्या इतिहासांतून घेतला आहे. डॉ. फ्रिअर ह्मणतो कीं, राज्याभिषेकसमारंभ झाल्यावर थोड्या दिवसांनीं नारायण शेणवी यानें इंग्रज वकिलास येऊन सांगितलें कीं, नाण्यासंबंधाच्या कलमाखेरीज बाकी सगळ्या कलमांस शिवाजी महाराजांची मंजुरी मिळाली. ह्या तहनाम्यावर ता. १२ जून स. १६७४ रोजीं सह्या झाल्या. रा. राजवाडे यांनीं आपल्या आठव्या खंडांत ह्या तहाच्या संबंधाचा एक कागद छापला आहे, त्यांत येणेंप्रमाणें उल्लेख आहे: इंग्रजांनीं शिवाजी महाराजांकडे चार सवलती मागितल्या होत्या, त्या अशा: (१) महाराजांच्या राज्यांत इंग्रज व्यापाऱ्यांस जकात घेतल्यावांचून व्यापार करावयास मोकळीक असावी; (२) इंग्रजांच्या मालावर महाराजांच्या ताब्यांतील बंदरांत जकात घेऊं नये; (३) इंग्रज लोकांचें नाणें महाराजांच्या राज्यांत चालू करावें; (४) आणि इंग्रजांचीं व्यापाराचीं जहाजें फुटून जो माल त्यांच्या बंदरांस लागेल तो त्यांच्या स्वाधीन करावा, व त्यांचीं फुटकीं जहाजेंहि त्यांस मिळावीं. या कलमांपैकीं पहिलीं दोन कलमें महाराजांनीं कबूल केलीं, दुसरीं दोन मान्य केलीं नाहींत.

झाली, व एकंदर प्रधानांच्याहि त्यावर सह्या झाल्या. ह्या तहाअन्वयें राजापूर येथें झालेल्या नुकसानाबद्दल इंग्रजांस दहा हजार होन द्यावयाचे ते रोख न देतां त्यांची फेड येणेंप्रमाणें करण्याचें ठरलें: इंग्रजांनीं महाराजांकडून सतत तीन वर्षें पांचपांच हजार होनांचा माल खरेदी करावा, व त्याबद्दल त्यांस फक्त अर्धी किंमत द्यावी; ह्मणजे अर्थात् तीन वर्षांत एकंदर साडेसात हजार होन किंमतीचा माल मिळावा; व बाकीच्या अडीच हजार होनांसंबंधानें असा करार केला कीं, इंग्रजांनीं राजापुरास वखार घातल्यावर त्या बंदरांत जो त्यांचा माल येईल त्यावरची जकात, अडीच हजार होनांची रक्कम होईपर्यंत माफ करावी. हा असा तह करून त्याची यादी वर सांगितल्याप्रमाणें सह्या झाल्यावर नारायणजी पंडितानें इंग्रज वकिलाच्या हातीं दिली, व महाराजांचा त्याला असा निरोप सांगितला कीं, 'तुमची वसाहत आमच्या राज्यानजीक होऊन तुमचा व्यापार आमच्या राज्यांत चांगला चालल्यानें आमच्या रयतेचें पुष्कळ कल्याण होईल असें वाटल्यावरून तुमच्याशीं आम्हीं हा सलोख्याचा तह केला आहे. तर हा तुमचाआमचा स्नेह दृढ राहावा अशी आमची इच्छा आहे.

राज्याभिषेक झाला त्या वेळीं हा वकील मुंबईच्या गव्हर्नराचा प्रतिनिधि ह्या नात्यानें दरबारास गेला होता. त्या वेळीं त्यानें महाराजांस एक हिऱ्याची आंगठी नजर केली. ह्या वकीलास महाराजांच्या सिंहासनापर्यंत जाण्याचा योग आला होता. तेव्हां त्याला त्याची रचना पाहावयास मिळून त्याचें त्यानें येणेंप्रमाणें वर्णन केलें आहे: 'सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूंस सोन्याचा भाल्यांच्या टोंकांवर सत्ताप्रदर्शक पुष्कळ सांकेतिक चित्रें होतीं. उजवे बाजूच्या भाल्यांवर दोन मोठे सोन्याचे मासे असून त्यांच्या विक्राळ दाढा दाखविल्या होत्या; व डावे बाजूच्या भाल्यांवर घोड्यांच्या शेंपटा असून दोन मोठ्या उंच भाल्यांच्या टोकांवर सोन्याची तराजू समतोल ठेविली होती. मासे दाखविले होते त्यावरून समुद्रावर महाराजांची सत्ता आहे हें सुचविलें होतें; व घोड्यांच्या शेंपटा दाखविल्या होत्या त्यांवरून जमिनीवर त्यांची सत्ता आहे असें सुचविलें होतें; आणि तराजू अशासाठीं दाखविली होती कीं, ह्या राज्यांतील सर्व प्रजेस सारखी वागवून योग्य न्याय मिळेल, असें आश्वासन एकंदर लोकांस मिळावें.'

इंग्रजांचा हा वकील रायगडावर एक महिना होता असें ह्मणतात. त्यानें रायगडाचें व तेथील इमारती व राजमंदिर यांचें वर्णन केलें आहे, तें डॉ. फ्रिअरनामक त्या वेळच्या एका प्रवाशानें आपल्या प्रवासवृत्तांत लिहिलें आहे.

तें येथें विस्तारभयास्तव उतरून घेत नाहीं.[1] इंग्रज वकिलानें ह्या वेळीं जें वर्तन केलें व जो पोक्तपणा दाखविला त्यावरून महाराजांचा इंग्रजांविषयीं बराच अनुकूळ ग्रह झाला. तहाप्रमाणें राजापुरास इंग्रजांनीं वखार घातली.[2] परंतु ती फार दिवस टिकली नाहीं. तेव्हां सदरीं निर्दिष्ट केलेल्या अटीप्रमाणें त्यांस सगळी रकम मिळाली कीं नाहीं याविषयीं शंका वाटते. ह्या तहानंतर दोन वर्षांनीं आंगिअर मृत्यु पावला,[3] व त्याच्या मागून झालेला गवर्नर त्याच्यासारखा हुशार व धोरणी नव्हता.

मागें सांगितलें आहे कीं, शिद्दी मुंबईच्या खाडींत शिरून महाराजांच्या कुर्ला वगैरे प्रांतांस फार उपद्रव देई. तो महाराजांच्या प्रांतांतील निरपराध रयतेस पकडून, पुरुष असत त्यांस ठार मारी आणि बायका व मुलें यांस गुलाम म्हणून विकी. असा कहर त्यानें सन १६७३ त केल्याचें वर सांगितलेंच आहे. हा त्याचा धिंगाणा इंग्रजांस मुळींच आवडत नसे. ते आपल्याकडून होई तेवढा त्यास प्रतिबंध करीत. परंतु कधींकधीं त्याचा कांहींच उपयोग होत नसे. मोगलांच्या धाकामुळें त्यांस त्याच्याशीं उघडपणें युद्ध करण्याचें धैर्य नसे. त्याचा

---

१ डॉ. फ्रियर यानें आपल्या प्रवासवृत्तांत ह्या वेळची एक मौजेची गोष्ट नमूद केली आहे; आणि मि. किंकेड यांनीं ह्या गोष्टीचा अनुवाद केला आहे. ती गोष्ट अशी: एक खाटीक गडावरील लोकांस मांस पुरवीत असे. तो इंग्रज वकिलांस पाहावयासाठीं मुद्दाम गडावर आला. याचें कारण असें कीं, ह्या इंग्रजांनीं एका महिन्यांत त्याच्याकडून जेवढें मांस खरेदी केलें तेवढें रायगडावरील सगळ्या लोकांनीं उभ्या वर्षांत खाल्लें नव्हतें. तेव्हां अशा मांसभक्षकांस प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहण्याची त्याला इच्छा झाली !

२ ह्या पुनः घातलेल्या वखारीवर सर जॉन चाइल्ड यास प्रमुख नेमिलें. परंतु कोंकणचा महाराजांचा सुभेदार अण्णाजी दत्तो हा त्यांस अनुकूळ नसल्यामुळें इंग्रजांचा व्यापार तेथें चांगला चालेना. तेव्हां इंग्रजांकडून पुनः महाराजांकडे वकील गेला. आपल्या व्यापारास ठरल्याप्रमाणें सवलती न मिळाल्यास आपण राजापूरची वखार उठवूं असें त्यानें महाराजांस सांगितलें. तेव्हां महाराजांनीं त्यांची समजूत करून त्यांस आपला चांगला आश्रय मिळेल असें अभिवचन दिलें, आणि राजापुराच्या लुटीच्या वेळीं त्यांच्या झालेल्या नुकसानाची भरपाई करावयाची राहिली आहे ती दाणा, गवत, सुपारी वगैरे जिनसा त्यांस पुरवून करण्यांत येईल असें त्यांनीं सांगितलें.

३ ग्रँटडफ ह्मणतो कीं, हा स. १६७६ त मुंबईस मरण पावला. परंतु दुसऱ्या एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं, हा १६७७ त सुरत येथें मरण पावला.

जंजिरा काबीज करून तेथें आपली वखार घालावी व मुंबईचें ठाणें उठवावें, असें त्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं कंपनीच्या डायरेक्टराकडे त्याबद्दल परवानगी मागितली. परंतु त्यांनीं ती त्यांस दिली नाहीं. शिद्दीच्या घोर कृत्यांचा परिणाम एकादे वेळीं आपणांसहि भोगावा लागेल असें त्यांस महाराजांच्या धाकामुळें वाटे. परंतु शिद्दीशीं वांकडें चालल्यानें मोगल रुष्ट होऊन त्यांच्या राज्यांत आपणांस थारा मिळणार नाहीं, अशी त्यांस धास्ती असे. ह्याप्रमाणें एकीकडून शिवाजीमहाराजांचा व दुसरीकडून औरंगजेबाचा असा दुहेरी धाक असल्यामुळें त्या वेळीं शिद्दीस न दुखवितां साधेल तेवढें तटस्थ राहण्यांतच आपला निभाव आहे असें इंग्रज व्यापाऱ्यांस वाटे.

शिद्दीस चांगली शिक्षा करावयाची असा निर्धार करून महाराजांनीं आपली फौज व आरमार हीं सिद्ध करून त्याच्याशीं युद्ध सुरू केलें. दंडाराजपुरी पूर्वी मोगलांच्या मदतीनें त्यानें परत घेतली होती ती महाराजांनीं पुनः काबीज केली. जंजिऱ्यापासून गोव्यापर्यंत सगळा कोंकणकिनारा त्यांच्या ताब्यांत आला. शिद्दीनें मोगलांच्या आरमाराच्या साहाय्यानें महाराजांच्या ताब्यांतील कोंकणकिनाऱ्यावरील गांव लुटीत व जाळीत वेंगुर्ल्यापर्यंत दौड केली. परंतु विजयदुर्गाजवळील महाराजांच्या आरमारानें त्याच्यावर हल्ला करून त्यास सुरतेपर्यंत पिटाळून लाविलें. इकडे महाराजांच्या लोकांनीं जंजिऱ्यास पाण्यांतून व जमिनीवरून वेढा देऊन त्याच्यावर सारखा मारा चालविला. पाण्यांत मोरचे उभे करून त्यांवर तोफांचा भडिमार चालविला. जमिनीवरून जंजिऱ्यापर्यंत एक मोठा बांध घालण्याचा प्रयत्न सुरू केला. परंतु इतक्यांत शिद्दी संबळ सुरतेकडून मोठें आरमार घेऊन आला तेव्हां मराठ्यांना जंजिऱ्याचा वेढा उठवावा लागला. तरी दुसऱ्या वर्षी (स. १६७६ त) पुनः मोरोपंत पिंगळ्याबरोबर दहा हजार लोक देऊन व्यंकोजी दत्तोजी शिद्दीशीं युद्ध करीत होता त्याच्या मदतीस पाठविलें; आणि जंजिऱ्यावरील हल्ला पुनः मोठ्या नेटानें चालू केला. त्या वेळीं तें बेट मराठ्यांच्या हातीं येण्याचा दृढ संभव दिसूं लागला. इतक्यांत शिद्दी काशीम मोगल आरमार घेऊन आला आणि त्यानें मराठ्यांचे पाण्यांतील मोरचे उडवून देऊन आरमार उधळून लाविलें, आणि जमिनीवरील मराठ्यांच्या लष्करावर तोफांचा एकसारखा भडिमार चालविला. त्यामुळें त्यांना वेढा उठवून परत जाणें भाग पडलें. परंतु जंजिरा काबीज करण्याचा त्यांचा निश्चय अखेरपर्यंत अढळ

राहिला. सदरील झटापटींत शिद्दीच्या हजारों लोकांचा नाश होऊन तो अगदीं डबघईस आला. परंतु मोगलांच्या आश्रयानें तो पुनः लवकरच सांवरला.

पुढें महाराज कर्नाटकांत मोहिमेवर गेले असें वर्तमान शिद्दीच्या कानीं येतांच त्यानें कोंकणकिनाऱ्यावर पुनः धामधूम सुरू केली. ह्या धामधुमींत त्यास मोगलांच्या आरमाराचें पूर्ण साहाय्य होतें, हें सांगावयास नकोच. त्यानें जयतापूरशहरावर हल्ला करून त्यास आग लावून दिली. परंतु तेथील ठाण्यावरच्या लोकांनीं त्याच्यावर निकराचा हल्ला केल्यामुळें त्याला तेथल्या खाडींतून पुढें जातां आलें नाहीं. महाराजांच्या आरमारानें त्याचा पाठलाग केला. पण त्यास न गांठतां तो आपलीं जहाजें घेऊन मुंबईच्या बंदरांत शिरला, व माजगांवास उतरून तेथें मुक्काम करून राहिला.[1] येथें असतां महाराजांच्या ताब्यांतील कुर्ली प्रांतांत रहाणारा एक दुष्ट ब्राह्मण शिद्दीपाशीं येऊन ह्मणालाः 'तुह्मी मला साहाय्य कराल तर मराठ्यांच्या अमलांतील कित्येक संभावित ब्राह्मणांस पकडून तुमच्या हवालीं करितों.' ह्या त्याच्या ह्मणण्यास तो अर्थात् कबूल झाला; आणि त्याच्याबरोबर त्यानें आपले थोडेसे लोक व एक पडाव देऊन त्यांस गुप्तपणें रवाना केलें. ह्या कृष्णकर्मांत आपलें अंग आहे असें त्यानें इंग्रजांस कळूं दिलें नाहीं. त्या दुष्ट ब्राह्मणानें शिद्दीच्या लोकांच्या साहाय्यानें चार ब्राह्मण पकडून आणिले. त्यांस शिद्दीनें कोणांस समजूं न देतां आपल्या जहाजांत कैद करून ठेविलें. हें वर्तमान चेऊल येथील महाराजांच्या सुभेदारास कळतांच त्यानें मुंबईतील इंग्रजांस असें जरबेचें पत्र पाठविलें कीं, 'तुमच्या बेटांत आमच्या प्रांतांतले ब्राह्मण पकडून नेले आहेत त्यांस सोडवून एकदम पाठवून द्या, नाहीं तर तुमच्याकडे इकडून दाणागल्ला व सरपण जात असतें तें बंद करूं. हें कांहींच नाहीं, तर याहूनहि वाईट परिणाम तुह्मांस भोगावा लागेल.' इंग्रजांस हा धमकीचा निरोप पोंचतांच त्यांनीं शिद्दीपाशीं ह्या गोष्टीचा तपास केला. त्यानें पहिल्यानें कानांवर हात ठेविले. परंतु इंग्रज अगदीं जिकिरीस आले असें पाहून तो ह्मणूं लागला कीं, ह्या प्रकरणांत माझें अंग मुळींच नव्हतें. शेवटीं त्याला त्या ब्राह्मणांस सोडून द्यावें लागलें. ज्या पडावांतून त्या ब्राह्मणांस आणिलें

---

१ ह्या सुमारास शिद्दी संबळ यास बडतर्फ करून शिद्दी कासीम यास मोगलांनीं आपल्या आरमारावर मुख्य सरदार नेमिलें. परंतु शिद्दी संबळ आपल्याकडचा अधिकार देण्यास प्रथम राजी होईना. परंतु शेवटीं तो त्यास देणें भाग पडलें. तेव्हां तो शिवाजीमहाराजांच्या आरमारावर जाऊन राहिला, असें ऑर्मी ह्मणतो.

होतें, त्यावरील अकरा खलाशांस इंग्रजांनीं पकडलें, व त्यांपैकीं तिघांस देहांत शासन देऊन बाकीच्यांस सेन्टहेलेना येथें रवाना केलें. ही गोष्ट स. १६७७ त जॉन पेटिट नामक मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नराच्या कारकीर्दीत घडली.

महाराज कर्नाटकांतून परत आल्यावर मोरोपंत पेशवा वगैरे ब्राह्मणकामदारांनीं त्यांजपाशीं असें गाऱ्हाणें केलें कीं,शिद्दीनें आमच्या राज्यांतील ब्राह्मणांस पकडून नेऊन त्यांची विटंबना केली आहे. यास्तव त्याचें पारिपत्य अवश्य केलें पाहिजे. हल्लीं मुंबईबंदरांत त्याचें आरमार असून इंग्रजांनीं त्यास मोगलांच्या आग्रहास्तव माजगांव येथें पावसाळ्यांत छावणी करून राहण्यास परवानगी दिली आहे. तरी त्याच्या आरमारास आग लावण्यासाठीं आपले लोक पाठवावे.' हें त्यांचें ह्मणणें महाराजांस अर्थात् मान्य होऊन त्यांनीं आपल्या आरमाराचे सरदार दर्यासारंग व दौलतखान यांस चार हजार लोकांनिशीं जुलई महिन्यांत पनवेल येथें पाठविलें. परंतु त्यांस पलीकडे घेऊन जाण्यास पुरेसे पडाव सांपडतना; आणि पाऊस असल्यामुळें दुसरीकडून तेथें पडाव आणण्याची सोय नव्हती. ह्याप्रमाणें त्यांची निराशा होऊन तिकडून माजगांवास येण्याचा बेत त्यांस रहित करावा लागला. मग दौलतखान तेथून कल्याणकडे कूच करून गेला व ठाणेंप्रांतांत प्रवेश करण्याची परवानगी फिरंग्यांपाशीं मागूं लागला. यांत त्याचा मनसोबा असा होता कीं, ठाण्यावरून जाऊन माहीमची खाडी ओलांडून मुंबईबेटांत शिरावें आणि शिद्दीच्या छावणीवर व किनाऱ्याजवळील त्याच्या तारवांवर हल्ला करावा; आणि तेथें पडाव पैदा करून जवळच ओरवा करून असलेल्या त्याच्या आरमारावर चढून त्यास आग लावून द्यावी.

महाराजांचे हे लोक पनवेलीस आल्याचें वर्तमान कळलें तेव्हां इंग्रज फारच घाबरून गेले. त्यांनीं बेटाच्या रखवालीस ठेवलेले बहुतेक शिपाई माजगांवाजवळ नेऊन ठेविले. पुढें दौलतखान आपल्या लोकांनिशीं कल्याणाकडे गेला असें समजलें तेव्हां त्यांनीं आपलें लष्कर माहिमास आणून ठेविलें, व माहीमच्या खाडींत एक लढाऊ जहाज (फ्रिगेट) आणून ठेविलें. परंतु ह्या खबरदारीची कांहींएक जरूर लागली नाहीं. कारण वसईच्या फिरंग्यांसहि महाराजांचे लोक जवळ आल्याबद्दल दहशत वाटून त्यांस आपला साष्टीप्रांत कसा सुरक्षित राहतो याचा विचार पडला. तेथील फिरंग्यांचा सुभेदार आपलें नित्रडक सैन्य घेऊन ठाण्यास आला, आणि त्यानें तेथील खाडींत चाळीस पडाव चांगले सज्ज करून ठेविले. ह्यामुळें दौलतखानाचा ठाण्यावरून येण्याचा मार्ग खुंटला.

ह्याप्रमाणें तो सरदार निरुपाय होऊन, एवढ्या दूर इतके लोक आणिले त्याचें कांहीं तरी चीज करावें ह्मणून फिरंग्यांच्या मुलखांत शिरून गांवचे गांव लुटून उध्वस्त करीत सुटला. त्यानें आपले काहीं लोक दमन व सुरत या शहरांकडे लुटालूट करावयास पाठविले. इतक्यांत रायगडावरून त्यास परत निघून येण्याविषयीं हुकूम आला. तेव्हां त्यास आपल्या लोकांनिशीं तिकडे जाणें प्राप्त झालें.

ह्या असा इंग्रजांचा आश्रय करून शिद्दी आपल्या अमलांतील मुलखास उपद्रव करितो हें पाहून महाराजांस मनस्वी राग आला हें साहजिक आहे. इंग्रजांनीं त्यास असा आश्रय द्यावा हें त्यांशीं केलेल्या सलोख्याच्या तहास अगदीं विरुद्ध होतें. पूर्वी जसे ते तिऱ्हाईतपणानें वागून शिद्दीस आपल्या बंदरांत थारा करीत नसत, तसेंच त्यांनीं नेहमीं करावयास हवें होतें. परंतु आंगिअर मृत्यु पावल्यापासून मोगलांच्या धाकास्तव त्यांनीं ही तटस्थवृत्ति अमळ सोडली होती. ह्मणूनच त्यांनीं ह्या वेळीं शिद्दीस आपल्या बंदरांत पावसाळाभर राहूं दिलें होतें. ह्या लपंडावाबद्दल इंग्रजांस शिक्षा करण्याचें महाराजांनीं मनावर घेतलें असतें तर त्यांत कांहीं अन्याय झाला नसता. परंतु महाराजांचें धोरण कांहीं निराळें होतें. मोगलांच्या पायीं इंग्रज हें असें आपल्या इच्छेविरुद्ध वर्तन करीत हें त्यांस कळून चुकलें होतें. तेव्हां ह्या अशा अपरिहार्य कारणास्तव त्यांच्याकडून होणाऱ्या आगळिकीबद्दल त्यांच्यावर शस्त्र धरणें त्यांस उचित दिसलें नाहीं. दुसरें असें कीं, इंग्रजांच्यामुळें त्यांच्या राज्यांत व्यापार वाढून प्रजेच्या हातांत पैसा घोळूं लागला होता. शिवाय आपण मोगलांचीं सुरत वगैरे ठाणीं सर करून शिद्दीचा जंजिरा किल्ला हस्तगत केल्यावर इंग्रजांवरचा शह नाहींसा होईल आणि मग त्यांच्या साहाय्यानें आपलें आरमार सुधारितां येईल अशी त्यांस उमेद होती. इंग्रजलोकांस होतां होईतों न दुःखविण्याविषयीं महाराज किती जपत याचें एक उदाहरण येथें देऊं. चेऊलचा सुभेदार पेटिट नांवाच्या एका इंग्रजव्यापाऱ्याकडे व्यापारासंबंधानें थकलेल्या कांहीं बाकीची मागणी करीत होता; त्याप्रमाणेंच, सुरत येथें इंग्रजांचा एक मुनीम होता, त्याच्या भावाला अशाच कांहीं बाकीविषयीं त्यानें एकसारखा तगादा लाविला होता. परंतु त्यांनीं ह्या बाकीची फेड करण्याचें बरेच दिवस दिरंगाईवर टाकिलें होतें. त्याबद्दल त्यांचा सूड उगविण्याचा विचार त्या सुभेदारानें मनांत आणिला. ह्या वेळीं शिद्दीचें आरमार जाळण्याचा प्रयत्न फसल्यामुळें महाराजांस वाईट वाटलें होतें. यास्तव आपण ह्या संधीस इंग्रजांचा सूड घेतला तर तो

महाराजांस मुळींच नापसंत होणार नाहीं असें त्याला वाटलें. मग मुंबईचे पडाव त्याच्या ताब्यांतील बंदरांत व्यापार करावयास आले होते ते सगळे त्यानें पकडले. तेव्हां मुंबईच्या काउन्सिलानें चार पडावांवर साठ युरोपिअन नेमून त्यांला धरलेले पडाव सोडविण्यास पाठविलें. त्या सुभेदारानें पकडलेल्या पडावांवर आपले लोक रखवालीस ठेविले होते, त्यांवर ह्या इंग्रज शिपायांनीं हल्ला करून बहुतेक पडाव सोडवून आणिले. इंग्रजांच्या ह्या कृत्याबद्दल त्या सुभेदारानें महाराजांकडे तक्रार केली आणि असें लिहून कळविलें कीं, आपल्या सत्तेचा त्यांनीं उपमर्द केला आहे, तरी त्यांस अवश्य शिक्षा केली पाहिजे. त्यांनीं त्यास असा जबाब पाठविला कीं, 'इंग्रजांनीं जें कांहीं केलें तें बरोबर आहे. त्यांचीं जहाजें व माल तुम्हीं कबजांत घेतला असेल तो त्यांचा त्यांस पावता करावा.' ह्या हुकमाप्रमाणें त्या सुभेदारास करणें प्राप्त झालें.

स. १६७८ च्या अखेरीस महाराजांनीं आपलें आरमार चांगलें तयार करून जंजिऱ्यास पाण्यांतून वेढा दिला, व त्यावर तोफांचा भडिमार चालविला. शिद्दी कासीम हा ह्या वेळीं मुंबईच्या बंदरांत होता. त्याच्या लोकांचा मुशाहिरा थकल्यामुळें ते बेदिल झाले होते. त्याच्यापाशीं पैसा नव्हता. सुरतेच्या सुभेदाराकडे त्यानें कांहीं पैसा मागितला होता. पण तो वेळेवर आला नाहीं. म्हणून त्याला तेथून हलतां येईना. अशा रीतीनें शिद्दी तिकडे निरुपाय होऊन अडकून पडला तरी जंजिरा कांहीं केल्या महाराजांच्या हातीं येईना. तेव्हां ह्या वेळींहि त्यांस तो वेढा उठवून जावें लागलें.

महाराजांनीं ह्या वेळीं असें मनांत आणिलें कीं, शिद्दीशीं आजपर्यंत केलेल्या झटापटींत आपणांस यश येत नाहीं याचें मुख्य कारण हें होय कीं, त्यास वाटेल तेव्हां मुंबईच्या बंदरांत दडी मारून राहतां येतें. इंग्रज मध्यें नसतील तर त्याच्याकडून आपल्या मुलखास उपद्रव घडणार नाहीं. इंग्रजांचा त्यास हवा तेव्हां आश्रय मिळून आपल्या राज्यांत मनसोक्त धुडगूस घालितां येतो. यास्तव शिद्दीची व मोगलांची मुंबईबंदराजवळील हालचाल साधेल तेवढी बंद पाडण्याची व इंग्रजांसहि पुरें धाकांत ठेवण्याची कांहीं तरी तजवीज केली पाहिजे. असा विचार करून त्यांनीं ही पुढील युक्ति काढिली: मुंबईपासून बारा मैलांच्या अंतरावर खांदेरी व उंदेरी अशीं दोन लहान बेटें आहेत. हीं समोरील किनाऱ्यावरून दोनतीन मैलांच्या अंतरावर आहेत. ह्या बेटांत कधींच कोणी वस्ती केली नसून त्यावर पुष्कळ रान होतें. ह्या बेटांतून इंग्रजांस कधींकधीं

सरपण मिळत असे. ह्याहून दुसरा कांहीं उपयोग त्यांचा होईल असें कोणांस कधीं वाटलें नव्हतें. ह्या बेटावरून मुंबईबंदरांत जाणाऱ्यायेणाऱ्या प्रत्येक जहाजावर नजर ठेवितां येऊन शत्रूंची तिकडील हालचाल हवी तेव्हां कळण्याजोगी आहे असें महाराजांच्या लक्ष्यांत आलें. त्यांनीं तीं आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांवर मजबूत किल्ले बांधण्याचें मनांत आणिलें; आणि आपले तीनशें शिपाई व तितकेच मजूर शस्त्रें व विखणें मुबलक देऊन प्रथम खांदेरीबेटावर पाठविले, व तटबंदीचें काम झपाट्यानें सुरू केलें. हें वर्तमान इंग्रजांस कळलें तेव्हां ते मोठ्या फिकिरींत पडले. ह्या बेटांवर महाराजांचें ठाणें झालें असतां आपणांस किती धोका आहे हें त्यांच्या तेव्हांच लक्षांत आलें. यास्तव ते ह्मणूं लागले कीं, ‘ ह्या बेटांवर आपला हक्क आहे. फिरंग्यांनीं मुंबईबेटाबरोबरच हीं बेटें आह्मांस दिलीं होतीं. ’ तिकडे वसईचे फिरंगीहि त्यांवर हक्क सांगूं लागले. ते ह्मणाले कीं, ‘ ह्या बेटांवर इंग्रजांचा मुळींच हक्क नाहीं. हीं आज पुष्कळ वर्षें आमच्याच ताब्यांत आहेत. आम्ही त्यांवर वसाहत करणार होतों. परंतु त्यांवर विहिरी खणल्या त्यांस गोडें पाणी लागलें नाहीं, ह्मणून तो बेत आह्मीं रहित केला.’ महाराजांनीं ह्या त्यांच्या ह्मणण्याकडे मुळींच लक्ष पुरविलें नाहीं.

इंग्रजांनीं महाराजांस हरकत करण्याचा निश्चय केला. त्यांनीं तीन शिबाडें तयार करून त्यांवर चाळीस युरोपिअन नेमिले, व त्यांस असें सांगितलें कीं, ‘ शिवाजीमहाराजांचीं तारवें खांदेरीजवळ येऊं देऊं नका, व बेटावर त्यांचे अंमलदार आहेत त्यांस आपले लोक घेऊन निघून जावयास सांगा. ’ ह्याप्रमाणें हीं शिबाडें त्या बेटापाशीं गेलीं, आणि त्यांवरील अंमलदारांनीं महाराजांच्या लोकांस तेथून निघून जावयास सांगितलें. त्यावर त्यांनीं असा जबाब दिला कीं, ‘ आमच्या धन्याच्या हुकमावांचून आह्मी आमची कामगिरी सोडून जाणार नाहीं. ’ मग हीं इंग्रजांचीं तारवें त्या बेटासभोंवतीं दहा दिवस घिरट्या घालीत होतीं; व शेवटीं वादळ झालें तेव्हां तीं तेथून परत गेलीं. इंग्रजांनीं त्यांबरोबर आणखी एक रिवेन्ज नांवाचें फ्रिगेट देऊन तीं पुनः खांदेरीकडे रवाना केलीं. ह्या रिवेन्जवर सोळा तोफा होत्या. हीं इंग्रजांचीं तारवें पुनः खांदेरीजवळ फिरूं लागलीं. एका शिबाडावरचा लेफ्टेनन्ट दारू पिऊन छाकटा झाला होता, तो आपलें शिबाड बेटाला लवून आपल्या हाताखालच्या लोकांनिशीं वर चढला. तेव्हां त्यांची व महाराजांच्या लोकांची झटापट होऊन त्या

अंमलदारास व आणखी सहा इंग्रज शिपायांस त्यांनीं ठार मारून बाकीच्यांस कैद करून ठेविलें, आणि त्यांचें तें तारूं किनाऱ्यावर ओढून घेऊन बांधून ठेविलें. वारा जोराचा सुटला असून भरतीचें ताण असल्यामुळें दुसऱ्या शिबाडांस त्याच्या मदतीस यावयाला मुष्कील पडली. त्यांचा कांहींच इलाज चालेना व अनुकूळ वारा लागून लाटांचा जोर कमी झाला तरी त्यांस खांदेरीपाशीं जाण्याचें धैर्य होईना.

मराठ्यांचीं तारवें खांदेरीकडे येतील त्यांस प्रतिबंध करण्याचें काम त्या तारवांवरच्या इंग्रज शिपायांस सांगितलें होतें. परंतु तेंहि त्यांच्याकडून नीट होईना. मराठ्यांचीं तारवें रात्रीचीं झपाट्यानें येऊन तटबंदीस लागणारा मालमसाला व लोकांस लागणारी अन्नसामुग्री आणून पोंचवीत, आणि तशींच त्वरेनें परत जात. त्यांचा पाठलाग इंग्रजांच्या जहाजांच्यानें होत नसे. याचें मुख्य कारण असें होतें कीं, मराठ्यांच्या पडावांच्या वल्ह्यांची व तारवांची रचना अशी होती कीं, तीं वारा किंवा लाटा कितीहि प्रतिकूल असल्या तरी जलद चालत; इंग्रजांचीं तारवें तशीं जलद चालत नसत. शिवाय त्यांचा जमाव फार थोडा असल्यामुळें त्यांस मराठ्यांवर हल्ला करण्याचें धैर्यहि होत नसे. ह्मणून इंग्रज अंमलदारांनीं आपल्या वरिष्ठांपाशीं आणखी कुमक मागितली. त्यावरून त्यांनीं आणखी कांहीं जहाजें भाड्यानें घेतलीं आणि त्यांवर लोक नेमून तीं खांदेरीकडे रवाना केलीं. असें सांगतात कीं, ह्या बेटापाशीं इंग्रजांचीं एकंदर आठ जहाजें होतीं—एक फ्रिगेट, दोन गुराबा, तीन शिबाडें व दोन मचवे. ह्या जहाजांवर युरोपिअन व इतर शिपाई मिळून एकंदर दोनशें लोक होते. ह्यांशिवाय आणखी खलाशी होते.

दौलतखानाच्या हाताखालील आरमार खांदेरीच्या समोर चेउलाजवळ ओरवा करून होतें. तेथून प्रत्येक रात्रीं कांहीं जहाजें तो बेटावर पाठवी, आणि शत्रूचा पाठलाग होण्यापूर्वीं तीं पुनः त्या आरमारापाशीं येत. एके समयीं दौलतखानानें आपलें आरमार तेथून उठवून बेटाकडे चालविलें. तें इतक्या त्वरेनें चाललें होतें कीं, इंग्रजांचीं तारवें नांगर ओढून घेऊन तयार होण्यापूर्वीं तें त्यांच्या जवळून पार निघून गेलें. जातांजातां त्यानें इंग्रजांचें एक गुराब हातीं लागलें तें पकडून नेलें. तेव्हां इंग्रजांचीं बाकीचीं जहाजें तेथून पळत सुटलीं; एकटें रिवेन्ज मात्र धीर धरून राहिलें. पण त्यास मराठ्यांच्या आरमारानें चोहोंकडून घेरलें. रिवेन्जवर तोफा चांगल्या रचल्या असल्यामुळें त्याच्या-

चरून होणाऱ्या सरबत्तीपुढें मराठ्यांच्या जहाजांचा टिकाव निघेना. ह्या वेळीं ह्या रिवेन्जच्या कॅप्टनानें आणखी अशी दगाबाजी केली कीं, आपलीं शिडें पाडून आपण हतवीर्य होऊन शरण आल्याचा बहाणा केला. हा दौलतखानास खरा वाटून तो त्याच्या जवळ चोवीस गुराबांनिशीं आला, आणि त्या इंग्रज जहाजावर आपले लोक पाठविण्यासाठीं त्यानें होड्या पाण्यांत लोटल्या. त्याबरोबर त्या कॅप्टनानें तोफांची एकदम सरबत्ती सुरू केली, त्यामुळें मराठ्यांचें बरेंच नुकसान झालें, आणि त्याचीं पांच जहाजें फुटून बुडालीं.[1] ही अशी त्यांचीं झटापट चालली असतां तिकडे बेटावर कांहीं आणखी लोक, अन्नसामुग्री व मालमसाला पोंचवून पडाव निघून गेले. ह्याप्रमाणें आपली मुख्य कामगिरी शेवटास गेली असें पाहून दौलतखानानें आपलें आरमार नागोठण्याच्या बंदराकडे चालविलें. इंग्रजांचें फ्रिगेट कांहीं वेळ त्याच्या मागून गेलें. पण तें आरमार दूर निघून गेलें तेव्हां तें परत आलें.[2] ह्याप्रमाणें दौलतखानानें नागोठण्याच्या खाडींत राहून खांदेरीवर लागणारी सामुग्री पुरविण्याचा क्रम एकसारखा चालविला होता. त्यास इंग्रजांच्या जहाजांकडून ह्मणण्यासारखा कांहींएक प्रतिबंध झाला नाहीं.

ही अशी खांदेरीपाशीं मराठ्यांच्या व इंग्रजांच्या जहाजांची धांवपळ चालली असतां महाराजांनीं पांच हजार लोक कल्याणास पाठविले. त्यांनीं पूर्वीप्रमाणेंच पुनः वसईच्या फिरंग्यांपाशीं ठाण्यावरून मुंबईकडे जाण्यास परवानगी मागितली, ती ते देईनात. हें मराठ्यांचें सैन्य कल्याणाकडे आल्याची बातमी मुंबईच्या इंग्रजांस कळतांच त्यांला मोठी धास्ती पडली. फिरंग्यांनीं त्यांस आपल्या प्रांतांतून येण्याची परवानगी दिली, किंवा त्यांस पुरतसे पडाव मिळाले तर ते आपल्या बेटावर खास चालून येतील असें त्यांस वाटूं लागलें. पूर्वीसारखा माजगावांपाशीं किंवा माहिमापाशीं बंदोबस्त करण्याचेंहि त्यांस आतां अनुकूल नव्हतें. कारण त्या वेळीं त्यांचे बहुतेक शिपाई व सर्व जहाजें खांदेरीपाशीं गुंतलीं होतीं. हें असें संकट प्राप्त झालें तेव्हां ते अगदीं घाबरून गेले व त्यांनीं रायगडावर आपला वकील तहाचें बोलणें करण्यासाठीं पाठविला.

---

१ ह्या झटापटींत जीं इंग्रजांचीं गुराबें पळून जाऊन किनाऱ्यास लागलीं होतीं तीं दौलतखानानें हस्तगत केलीं, आणि अगोदर एक तर त्यानें काबीज केलेंच होतें. ह्याप्रमाणें रिवेन्ज फ्रिगेटच्या मदतीस पाठविलेल्या सात गुराबांपैकीं सहा दौलतखानाच्या हातीं ह्या वेळीं लागलीं असें ह्मणतात.

२ आर. ॲन्ड ओ. स्ट्राची याचें "किंगविन्स रिबेलिअन." पृ. ३८ व ३९ पाहा.

इकडे खांदेरीपाशीं इंग्रजांचीं जहाजें जमा होऊन मराठ्यांच्या आरमारास अटकाव करण्याचा प्रयत्न त्यांनीं चालविला होता तरी त्यांस न जुमानतां मराठ्यांचे पडाव त्या बेटापाशीं मालमसाला घेऊन एकसारखे येतच होते. इतक्या अवकाशांत बेटावर तोफा लावण्याचें काम पुरें करून त्या ते इंग्रजांच्या आरमारावर सोडूं लागले. त्यामुळें त्यांस आपलीं जहाजें तोफांच्या माऱ्याबाहेर न्यावीं लागलीं. इतक्यांत सुरतेहून कांहीं जहाजें त्यांच्या मदतीस आलीं. त्यांत हंटर नांवाचें फ्रिगेट होतें. त्यावर सोळा तोफा असून छत्तीस युरोपिअन होते.ही अशी कुमक मिळाल्यावर इंग्रजांस थोडासा धीर आला, व नागोठण्याच्या खाडीच्या तोंडावर राहून मराठ्यांचीं जहाजें बाहेर न येऊं देण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला. परंतु हा त्यांचा प्रयत्न व्यर्थ झाला. कारण त्या खाडीस दुसरीकडून वाट होती; त्या वाटेनें मराठ्यांचे पडाव बेलाशक बाहेर पडून बेटाकडे जातयेत. मग इंग्रजांनीं असा विचार केला कीं, खाडींत शिरून मराठ्यांच्या आरमारास आग लावून द्यावी. परंतु हा त्यांचा बेत मुंबईच्या गवर्नरास व सुरतेच्या अध्यक्षासहि पसंत झाला नाहीं. कारण अशानें शिवाजीमहाराज अतिशयित संतापून आपला पुरा धुव्वा उडवून देतील अशी त्यांस दहशत वाटत होती. शिवाय रायगडावर पाठविलेल्या वकिलानें महाराजांशीं पुनः तह केल्यावर हा कलह मिटेल अशी त्यांला आशा होती.

ह्याप्रमाणें महाराजांनीं खांदेरीउंदेरीवर आपलें ठाणें घालण्याचा उद्योग जारीनें चालविला असून इंग्रजांकडून त्यांस कांहींएक अटकाव होईना, व फिरंगी तर तटस्थ होऊन राहिले होते, हें वर्तमान सुरत येथील मोगलसुभेदारास कळलें तेव्हां त्यासहि मोठी दहशत वाटली. आजपर्यंत शिवाजीमहाराजांचें प्राबल्य जमिनीवरच विशेष झालें होतें तें आतां समुद्रावरहि स्थापित होऊन आपला दोहोंकडून कोंडमारा होण्याचा समय आला असें त्यास वाटूं लागलें. सुरतेचें महत्त्व कायतें परदेशांतील व्यापारामुळें वाढलें होतें. त्या व्यापारावर महाराजांचा पुरा शह बसून सुरतशहर व दुसरीं बंदरें लवकरच त्यांच्या हातीं जातात असें भय त्यास पडलें. ह्या प्रसंगीं शिद्दीसहि अशी भीति वाटूं लागली कीं, आपला जंजिरा आतां महाराजांच्या हातीं जाऊन आपला नायनाट खास होईल.

त्यानें ह्या वेळीं महाराजांच्या आरमारास प्रतिबंध करावा. परंतु त्याचे लोक मुशाहिरा न मिळाल्यामुळें नाराज झाले होते. तो मोगलांपाशीं कांहीं द्रव्यसाहाय्य मागत होता. परंतु तें द्यावें कीं देऊं नये ह्या विचारांत मोगलबादशहा

होता. इतक्यांत महाराजांनीं हें नवीन ठाणें समुद्रांत बसवून सर्वांसच शह देण्याचा बेत केलेला पाहून त्यानें शिद्दीस हवें होतें तेवढें साहाय्य करून व आपलींहि जहाजें त्याच्या मदतीस देऊन मराठ्यांच्या आरमारावर रवाना केलें. शिद्दी आपल्या आरमारासह मुंबईच्या बंदरांत येऊन पहिल्यानें तेथल्या इंग्रज काउन्सिलास भेटला. त्याच्याशीं कांहीं खलबत केल्यावर तो इंग्रजांच्या कुमकेस ह्मणून खांदेरीजवळ गेला. शिद्दीनें बेटासभोंवतीं फिरून त्याची बारकाईनें पाहणी केली आणि इंग्रज अंमलदारांशीं असें बोलणें लाविलें कीं, 'तुह्मी मला मदत कराल तर हा मराठ्यांचा किल्ला मी हस्तगत करितों.' हें त्याचें बोलणें त्यांस पसंत वाटलें नाहीं. कारण त्यांस असें कळून चुकलें होतें कीं, 'शिद्दी आपल्या मदतीनें हें बेट सर करून बळकावून बसेल, व मग त्याच्याकडून आपणांस फार त्रास होईल. त्यापेक्षां शिवाजीमहाराजांकडून होणारा त्रास पतकरला.' ह्मणून ते शिद्दीस साहाय्य करण्यास अळमटळम करूं लागले.

शिद्दीस इंग्रज मदत करीतना तेव्हां त्यानें स्वतः त्या बेटावर आपल्या जहाजांवरून तोफा सोडण्यास आरंभ केला; आणि बेटावरूनहि मराठ्यांनीं आपल्या तोफांचा भडिमार सुरू केला. हा सगळा प्रकार इंग्रजलोक तटस्थ वृत्तीनें पाहत राहिले. हें त्यांचें वर्तन पाहून मराठ्यांच्या आरमारानें त्यांस उपद्रव देण्याचें सोडून सगळा रोंख आपला हाडवैरी जो शिद्दी त्याच्यावर धरिला. ह्या वेळीं रायगडावर इंग्रजांचा वकील जाऊन तहाचें बोलणें करीत आहे हें शिद्दीस समजलें होतें. ह्या बोलण्यांत बिघाड करण्याच्या हेतूनें त्यानें आपलीं कांहीं जहाजें मुंबईच्या बंदरांत नेऊन महाराजांच्या प्रांतांत प्रवेश केला, आणि तिकडील चार गांव जाळून उध्वस्त करून पुष्कळ माणसें पकडून आणिलीं.

ह्याप्रमाणें शिद्दीचें व इंग्रजांचें आरमार खांदेरीबेटापाशीं घिरट्या घालीत असतां त्याची परवा न करितां नागोठण्याच्या खाडींतून मराठ्यांचे पडाव बेटास येऊन लागत व अन्नपाण्याची व दारूगोळ्याची सामुग्री त्यावरील लोकांस एकसारखी पुरवीत. आपलीं सर्व जहाजें घेऊन एकदां शत्रूंच्या मुकाबल्यास जावें असा विचार करून दौलतखानानें नागोठण्याच्या खाडीच्या तोंडाशीं आपल्या कांहीं गुराबा आणिल्या. हीं मराठ्यांचीं जहाजें बाहेर येऊं पाहत आहेत असें शिद्दीच्या व इंग्रजांच्या दृष्टीस पडून त्यांस प्रतिबंध करण्याच्या इरायानें त्यांनीं आपलीं आरमारें तिकडे फिरविलीं. हा शत्रूंचा जमाव पाहून मराठ्यांच्या आरमारानें माघार घेतली, व शत्रु आंत शिरूं नयेत ह्मणून खाडीचें तोंड अडविण्यासाठीं

कांहीं पडाव दौलतखानानें तेथें ठेवून दिले. हे पडाव आपल्या आरमारापाशीं रात्रीचे अकस्मात् येऊन त्यास आग लावून देतील ह्या भीतीनें शिद्दीनें तें तेथून काढून नेलें, आणि इंग्रजांचें आरमार एकटेंच तेथें टेहळणीस राहिलें. शिद्दी पुनः बेटाकडे वळून त्यावर तोफांचा भडिमार करूं लागला. परंतु मराठ्यांनीं त्याला बिलकूल दाद दिली नाहीं.

खांदेरीवर मराठ्यांनीं तोफा वगैरे रचून उत्तम बंदोबस्त केल्यामुळें तें हस्तगत होण्याचा आतां संभव नाहीं असें पाहून शिद्दीनें मोठी शिताफी करून उंदेरीवर आपल्या तोफा व माणसें चढविलीं, आणि इंग्रजांस असें कळविलें कीं, हें बेट मी आपल्या ताब्यांत घेणार. हें त्याचें कृत्य पाहून दौलतखान आपल्या आरमारानिशीं खाडीबाहेर पडला व त्याच्या आरमारावर चालून गेला. दोन्ही पक्षांचें तुंबल युद्ध झालें. त्यांत कोणाचीच सरशी झाली नाहीं. इंग्रज लोकांचीं जहाजें त्या ठिकाणीं जाऊन पोंचण्यापूर्वीं हें त्यांचें युद्ध संपलें. मग दौलतखानानें किनाऱ्यावर उंच ठिकाणीं तोफा चढवून उंदेरीवर मारा सुरू केला, व खांदेरीवरूनहि त्या बेटावर तोफांची सरबत्ती होऊं लागली. हा असा उभय पक्षांकडचा मारा कांहीं दिवस सारखा चालला होता. मग पुनः दौलतखान आपल्या आरमारानिशीं शिद्दीच्या आरमारावर तुटून पडला. उभय पक्षांचें चार तासपर्यंत मोठ्या निकराचें युद्ध झालें. ह्या लढाईंत मराठ्यांच्या चार गुराबा व चार लहान जहाजें नाश पावलीं, व सुमारें पांचशें लोक प्राणांस मुकले. पुष्कळ लोक शिद्दीच्या हातीं लागले ,व दौलतखान जखमी झाला. ह्या लढाईंत शिद्दीचें फारसें नुकसान झालें नाहीं असें ह्मणतात. ह्या लढाईनंतर मराठ्यांचें उरलेलें आरमार आपल्या घायाळ झालेल्या सरदारास घेऊन राजापुरास गेलें. तेथें फुटलेल्या जहाजांची दुरुस्ती करून नवीन माणसांची भरती केली, व पुनः तें आरमार शत्रूशीं लढण्यास तयार झालें.

तिकडे रायगडावर जो इंग्रजांचा वकील तहाचें बोलणें लावण्यासाठीं गेला होता त्यास अनुकूल जबाब मिळून महाराजांनीं आपला वकील मुंबईस तहाचीं कलमें मुक्रर करण्यासाठीं पाठविला. ही महाराजांची अनुकूलता पाहून इंग्रजांनीं खांदेरीबेटाजवळील आपलें आरमार परत बोलाविलें, व शिद्दीस जो नुकताच विजय मिळाला होता तो आपणांस मुळींच पसंत नाहीं असें दर्शविलें. महाराजांचा वकील मुंबईस येऊन तह ठरवीत आहे तो मोडेल तर पाहावें, असा विचार करून शिद्दीनें मराठ्यांच्या गुराबा पकडल्या होत्या त्या मुंबईस विकाव-

यास पाठविल्या, व मुंबईच्या बंदरांत आपल्या आरमारानिशीं येण्याविषयीं तो इंग्रजांपाशीं परवानगी मागूं लागला. ती त्यांनीं त्यास अर्थात् दिली नाहीं. तेव्हां तो पेणच्या खाडींत शिरून दोन्ही किनाऱ्यांवरील गांव जाळून उध्वस्त करूं लागला. ह्या धामधुमींत त्यानें हजारांहून अधिक लोक पकडून नेले असें म्हणतात.

शिद्दीची अशी गडबड चालली असतां मुंबईस स. १६८० च्या मार्च महिन्यांत महाराजांचा व इंग्रजांचा पुनः तह झाला. त्यांत स. १६७४ त केलेला तह कायम केला, व शिद्दीच्या आरमारास इंग्रजांनीं आपल्या बंदरांत पावसाळ्यांत आश्रय देऊं नये, आणि दिलाच तर त्यांनीं त्याच्याकडून महाराजांच्या मुलखास किमपि उपद्रव न करण्याचा करार करून घ्यावा असें ठरलें.

ह्या तहानंतर खांदेरी व उंदेरी हीं बेटें महाराजांच्या ताब्यांत आलीं. एकट्या शिद्दीला मराठ्यांस त्या बेटांवरून काढून लावण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. उंदेरीवर त्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या तोफा चढविल्या होत्या, पण दोन्ही बाजूंकडून होणाऱ्या मराठ्यांच्या माऱ्यापुढें तेथें त्याचा निभाव न लागून तें बेट आपल्या स्वाधीन ठेवण्याचा विचार त्यास सोडावा लागला. हीं आपल्या बंदराजवळील दोन्ही बेटें मराठ्यांच्या ताब्यांत जाऊन त्यांवर त्यांचीं ठाणीं बसलीं याबद्दल इंग्रजांस पुढें मोठें वैषम्य वाटूं लागलें. तीं आपल्या ताब्यांत असावीं असें त्यांच्या मनांत फार होतें. यास्तव मराठ्यांशीं लढून तीं परत घेण्याविषयीं त्यांनीं कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स यापाशीं परवानगी मागितली. परंतु त्यांस ती मिळाली नाहीं. त्या कोर्टाचें असें म्हणणें पडलें कीं, मराठ्यांसारख्या प्रबळ लोकांशीं वैमनस्य करून आपणांस तेथें थारा नाहींसा करण्यांत कांहीं शहाणपणा नाहीं.

हीं बेटें कबजांत घेऊन पुढें ज्या गोष्टी कराव्या असें महाराजांच्या मनांत होतें त्या सिद्धीस न्यावयास महाराज जगले नाहींत. ही खांदेरीबेटाजवळील धामधूम संपल्यानंतर लवकरच त्यांचें देहावसान झालें.

भाग एकुणतिसावा.

सज्जनसेवा.

एथपर्यंत आमच्या महाप्रतापी चरित्रनायकाचें जीवनवृत्त कथन केलें आहे, त्यांत त्यांच्या अंगच्या शौर्य, वीर्य, औदार्य, राजकार्यनिपुणत्व, प्रजापालनपटुत्व, युक्तिमत्ता, बुद्धिमत्ता, मातृपितृभक्ति इत्यादि उज्ज्वल गुणांचें दिग्दर्शन अनेक प्रसंगीं झालें आहे. तशीच त्यांच्या ठायींची धर्मशीलताहि कित्येक प्रसंगीं व्यक्त झाली आहे. ही वृत्ति महाराजांच्या ठायीं केवढी निःसीम वसत होती हें साधुसमागम व साधुसेवा यांविषयीं ते सर्वदा किती सोत्कंठ असत तें सांगितल्यानें प्रत्ययास येणारें आहे. यास्तव ह्या संबंधाच्या कांहीं गोष्टींचें निरूपण प्रकृत भागांत करूं.

सदाचारसंपन्न व धर्मशील मातेच्या सहवासानें महाराजांच्या ठायीं धर्मबुद्धि अगदीं अल्प वयापासून जागृत होऊन तिची वृद्धि कथापुराणादिकांच्या श्रवणानें उत्तरोत्तर होत गेली होती. पुढें दादाजी कोंडदेवासारख्या धर्मपरायण व पापभीरु पुरुषाच्या देखरेखीखालीं त्यांचें कांहीं वय गेल्यामुळें ह्या वृत्तींचा परिपोष विशेषच झाला होता. हें जें वळण त्यांस तरुण वयांत प्राप्त झालें तें आमरण कायम राहिलें होतें. ह्या उज्ज्वल वृत्तीस्तव त्यांस नेहमीं असें वाटे कीं, केवळ ऐहिक ऐश्वर्यप्राप्तीनें जीवितसाफल्य व्हावयाचें नाहीं, तर खरें जीवितसार्थक्य परलोकसाधनांतच आहे. महाराजांच्या वेळीं महाराष्ट्रांत भागवतधर्माचा सर्वत्र प्रसार होऊन भक्तिमार्गाचें सुलभ साधन सर्व जातींच्या व सर्व दर्ज्यांच्या लोकांस संतमंडळाच्या बोधानें अनुकूल झालें होतें. मुकुंदराज, ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ वगैरे पूर्वकालीन संतमंडळाचा चरित्रमहिमा व बोधामृत यांचें श्रवण महाराजांस नेहमीं घडत असे. त्याप्रमाणेंच मुक्तेश्वर, रामदासस्वामी, वामनपंडित, तुकारामबावा, जयरामस्वामी, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी इत्यादि महासाधु व ग्रंथकार महाराजांचे समकालीन असून त्यांची कीर्ति व कांहीं कवनेंहि महाराजांच्या कानीं वेळोवेळां पडत असत. शिवाय त्या काळीं पंढरीस वर्षांतून दोन वेळां लक्षावधि भगवद्भक्तांचा मेळा जमत असे. ह्या

वारीस बहुतकरून प्रत्येक गांवांतून वारकरी ज्ञानदेवनामदेवादिकांचे अभंग गात व विठ्ठलनामाचा घोष करीत पंढरीस जात. ही अशी धर्मजागृति एकंदर महाराष्ट्रांत त्या काळीं झाली असल्याकारणानें तिचा सुपरिणाम महाराजांच्या मनावर व्हावयास विलंब लागला नाहीं, हें स्पष्टच आहे.

महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेस ज्या प्रांतांत आरंभ केला त्यांत ज्ञानदेव व तुकारामबावा ह्या महासाधूंचीं अळंदी व देहू हीं ठिकाणें आहेत. तेव्हां अर्थात् त्यांच्या संबंधाच्या गोष्टी व त्यांनीं केलेल्या बोधप्रचुर कविता लहान वयापासूनच त्यांस ऐकावयास मिळाल्या होत्या. त्यांतून तुकारामबावांचीं उत्कृष्ट कीर्तनें तर त्यांस लहानपणापासूनच ऐकावयास मिळालीं होतीं. त्यामुळें ह्या महासाधूविषयीं महाराजांच्या मनांत अत्यंत आदरबुद्धि वसत असे. तुकारामबावा त्या काळच्या कीर्तनकारांत अग्रणी असून पराकाष्ठेचे भाविक व प्रेमळ भगवद्भक्त असल्याकारणानें त्यांची बोधवाणी अत्यंत प्रासादिक व मनोवेधक असे. यास्तव महाराजांस त्यांचीं कीर्तनें ऐकण्याचा अतिशयित उल्हास असे. तुकारामबावा वेळोवेळां पुण्यास येऊन कीर्तनें करीत. तीं ऐकावयास ते जात असत. शिवाय कोठें आसपासच्या गांवांत त्यांचें कीर्तन होणार आहे असें कळल्यास ते रात्रीचे त्या गांवीं जाऊन कीर्तनश्रवणाचा लाभ अवश्य साधीत असत. तुकारामबावांचें कीर्तन श्रवण करण्याचा हव्यास महाराजांस किती होता याचें एक उदाहरण येथें देऊं.

कोणे एके समयीं तुकारामबावांस कांहीं भाविक लोकांनीं पुण्यास आणून त्यांचीं कीर्तनें घरोघर करण्याचा क्रम आरंभिला. ह्या वेळीं महाराज सिंहगडावर होते. त्यांला हें वर्तमान कळल्यावरून ते दररोज रात्रीं गडावरून पुण्यास कीर्तनें ऐकावयास येऊं लागले. ते नेहमीं रात्रीं पुण्यास येतात असें यवनांस कळल्यावरून ते त्यांच्या पाळतीस राहिले. एके दिवशीं एका वाण्याच्या घरीं[1] कीर्तन असून शिवाजीमहाराज तें ऐकावयास येणार आहेत अशी बित्तम बातमी चाकणच्या यवन किल्लेदारास कळतांच त्यानें दोन हजार पठाण महाराजांस पकडून आणण्यासाठीं त्या ठिकाणीं पाठविले. ह्या पठाणांनीं त्या वाण्याच्या घरास वेढा घातला. त्यांनीं महाराजांस पूर्वीं कधींहि पाहिलें नसल्यामुळें कीर्तन ऐकावयास बसलेल्या एकंदर लोकांस पकडून नेण्याचा बेत केला. हें अरिष्ट पाहून कीर्तनश्रवण करावयास बसलेले लोक घाबरून जाऊन गलबला

१ हीं कीर्तनें लोहगांवीं होत होतीं असें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे.

करूं लागले. तुकारामबावांनीं गडबड कशाची ह्मणून विचारितां लोकांनीं त्यांस तें संकट निवेदन केलें आणि ह्मटलें कीं, शिवाजीमहाराजांस येथून पळून जाण्याची आज्ञा व्हावी. तेव्हां तुकारामबावा ह्मणाले कीं, 'कीर्तन चाललें असतां मध्येंच उठून जाऊं नये असें आहे. आज एकादशी आहे. अशा सुदिनीं आपणांसर्वांस हरिकथा श्रवण करीत असतां मरण प्राप्त झालें तर आपलें मोठेंच भाग्य समजावयाचें. विठ्ठलाच्या भक्तींत गुंतलें असतां मृत्यु आला तर कैवल्यप्राप्ति होऊन जन्ममरणाची येरझार चुकेल. ह्यासाठीं येथून कोणींहि निघून जाऊं नये. असें ह्मणून बावांनीं विठ्ठलनामाचा गजर करून देवाचा परम सद्गदित अंतःकरणानें धावा चालविला. इकडे महाराजहि अशा समयीं कीर्तनांतून उठून जावयाचें नाहीं असा निर्धार करून जागच्या जागीं मोठ्या धैर्यानें बसून राहिले. तेव्हां त्यांच्या बरोबर जे विश्वासू नोकर आले होते त्यांपैकीं एकानें आपल्या धन्यावर आलेलें हें संकट निवारण्याची अशी युक्ति योजिली कीं, तो राजांचा शिरपेंच चढवून एका घोड्यावर बसून यवनांस दिसे अशा रीतीनें तेथून निसटून गेला. त्याला असा हळूच भरधाव घोडा टाकून पळून जातांना पाहून यवनांस वाटलें कीं, हे शिवाजीमहाराजच पळून जात आहेत. ह्मणून त्यांनीं आपले घोडे त्याच्या मागोमाग भरधाव सोडले. ती चांदणी रात्र असल्यामुळें तो मराठा स्वार जिकडे पळत गेला त्या दिशेनें त्यांनीं त्याचा पुष्कळ वेळपर्यंत पाठलाग केला. परंतु तो कांहीं केल्या हातीं लागेना. शेवटीं चंद्र अस्तास जाऊन चोहोंकडे काळोख पडला. इतक्यांत तो स्वारहि आड वाटेनें निसटून पार निघून गेला. त्या वाण्याच्या घरापाशीं कांहीं पठाण होते तेहि आपल्या सोबत्यांच्या मागोमाग निघून गेले, आणि कीर्तनास बसलेले लोक निर्भय होऊन आपआपल्या ठिकाणीं गेले. महाराजहि तुकारामबावांचा निरोप घेऊन रातोरात सिंहगडावर निघून गेले.[1]

तुकारामबावांच्या बोधाचा परिणाम महाराजांच्या हृदयावर केवढा होत असे याचें एक उदाहरण आहे. तें असें: एके समयीं तुकारामबावा लोहगांवास

---

१ हें अरिष्ट देवानें शिवाजीमहाराजांचें रूप धारण करून त्या पठाणांस आपल्या मागून धावावयास लावून निवारण केलें, असा भाविक लोकांचा त्या वेळीं समज झाला. महिपतीनें व चिटणिसानें आपल्या ग्रंथांत हाच समज कायम ठेविला आहे. परंतु आपल्या धन्याचा जीव वांचविण्यासाठीं आपला प्राण संकटांत घालण्या साहस करण्यास तयार होणाऱ्या स्वामिभक्तांची कमताई त्या काळीं नव्हती.

येऊन रात्रीस घरोघर कीर्तनें करीत आहेत असें ऐकून महाराज त्यांपैकीं एक श्रवण करावयास एकदां आपल्या बरोबरच्या लोकांसह गेले. कीर्तनास आरंभ होऊन पहिलें मंगलाचरणच अशा थाटानें सुरू झालें कीं, तें ऐकून महाराज अगदीं थक्क होऊन गेले. भाविक श्रोत्यांचीं चित्तें प्रेमभरानें उचंबळून जो तो देहभान विसरून टाळ्याचुटक्या वाजवीत व मुखानें विठ्ठलनामोच्चारण करीत नाचूं लागला. असा अद्भुत भक्तिरस महाराजांनीं पूर्वी कधींहि अनुभविला नव्हता. पुढें प्रतिपादन सुरू झालें. त्यांत तुकारामबावांनीं वैराग्यवृत्तीचें महत्त्व व लक्षण वर्णन करून विठ्ठलावांचून ह्या विश्वामध्यें दुसरें कांहींच थोर नाहीं, आपल्या जीविताचें सार्थक्य ज्यास करावयाचें असेल त्यानें विठ्ठलभक्तीचा सोपा मार्ग स्वीकारावा, असा अनेक दाखले देऊन व मधूनमधून तात्कालिक स्फूर्तीनें प्रासादिक अभंग ह्मणून श्रोत्यांस बोध केला. ऐहिक वैभवाची व ऐश्वर्याची अस्थिरता, सुखविषयांची अनर्थवहता व जीविताची क्षणभंगुरता श्रोतृवृंदाच्या मनांत पूर्णपणें ठसण्यासारखा त्यांचा तो बोध श्रवण करून महाराजांच्या चित्तवृत्तींत विलक्षण पालट झाला. ते मुळचेच भाविक व सुवृत्त असल्यामुळें तुकारामबावांचें तें बोधामृतप्रचुर वक्तृत्व श्रवण करून त्यांचें चित्त तल्लीन झालें, आणि त्यांच्या उपदेशानुसार वर्तन केल्यास निःसंशय कैवल्यप्राप्ति होईल अशी त्यांच्या प्रेमळ व ऋजु अंतःकरणाची तत्काळ खात्री झाली.

कीर्तन आटोपल्यावर महाराज बावांचा निरोप घेऊन आपल्या मुक्कामास गेले व तेथून उठून रानांत एकांतीं जाऊन बसले, व बावांच्या बोधाचें मनन करूं लागले. ही त्यांची वृत्ति पाहून बरोबरचे कारभारी त्यांच्याकडे जाऊन, ही अशी उपरति ह्या वयांत आपणांस होणें उचित नव्हे, असा त्यांशीं बुद्धिवाद करूं लागले. हें त्यांचें बोलणें महाराजांनीं मुळींच मनास आणिलें नाहीं. त्यांनीं त्यांस असें निक्षून सांगितलें कीं, ' तुह्मी कोणी माझ्याकडे येऊं नका. तुह्मांला वाटेल तशी माझ्या दौलतीची व्यवस्था करा. मला त्यांत इतःपर मुळींच मन घालणें नाहीं. आयुष्य क्षणभंगुर आहे. तें केव्हां संपेल याचा नेम नाहीं. यास्तव माझ्या जन्माचें सार्थक्य मला ह्या क्षणापासूनच करावयास लागलें पाहिजे. राज्यसाधनाच्या जंजाळास लागून मीं मोक्षसुखास अंतरावें हें मला मुळींच योग्य वाटत नाहीं. ' हें महाराजांचें भाषण ऐकून कारभारी-मंडळीस मोठी चिंता उत्पन्न झाली; आणि त्यांनीं ही सगळी हकीकत जिजा-बाईमातुःश्रीस लिहून कळविली. तेव्हां ती लागलीच शिबिकेंत बसून लोहगांवास

आली; आणि पहिल्यानें तुकारामबावांच्या दर्शनास जाऊन तिनें त्यांला हात जोडून व पदर पसरून अशी विनंति केली कीं, 'स्वामिमहाराज, माझा पुत्र शिवाजी आपलें कीर्तन ऐकून विरक्त झाला आहे आणि संसाराचा त्याग करून वनांत जाऊन बसला आहे. त्यानें संपादिलेलें राज्य आतां कोण संभाळील बरें! तें पुनः यवनांच्या हातीं जाऊन गरीब हिंदुप्रजेस त्या विधर्मीयांचा जाच पुनरपि सोसावा लागेल. तेव्हां ह्या गोष्टीकडे नजर पुरवून त्यास राज्यसाधनाचा उद्योग न सोडण्याविषयीं बोध करावा.' हें तिचें नम्रतेचें भाषण ऐकून तुकारामबावांनीं तिचें आश्वासन केलें आणि सांगितलें कीं, शिवाजीमहाराज नेहमींप्रमाणें आज रात्रीं कीर्तनास येतील, त्या वेळीं मी त्यांला दोन गोष्टी सांगून त्यांचें मन पुनः संसाराकडे लागेसें करितों.

ह्याप्रमाणें व्यवस्था करून जिजाबाई रात्रीं बावांच्या कीर्तनास येऊन बसली. महाराजहि नित्यनियमाप्रमाणें कीर्तनास आले. ह्या प्रसंगीं बावांनीं कर्मकांडाचें प्रयोजन काय आहे तें सांगून, ज्यानें त्यानें आपआपल्या धर्माप्रमाणें वर्तन करावें यांतच खरें श्रेय आहे असें प्रतिपादन केलें.हरिभक्तीसाठीं संसाराचा त्याग करून वनांत जाऊन बसण्याचें कांहींएक कारण नाहीं. जनांत राहून आपला संसार नेकीनें व माणुसकीनें चालवून आपल्या बांधवांच्या सुखांत शक्त्यनुसार भर घालण्यास अहर्निश झटावें यांत खरा मर्दपणा आहे. आपल्या सभोंवतालील जनांची सर्व प्रकारें वाईट स्थिति प्रतिक्षणीं दृष्टीस पडत असतां, अशा विपन्न जनांचा त्याग करून केवळ स्वमोक्षासाठीं गिरिकुहरांत जाऊन बसण्यांत मुळींच पुरुषार्थ नाहीं; आणि स्वजनकल्याणहेतूनें संसारांत राहावयाचें झटलें म्हणजे गृहस्थाश्रमासारखा दुसरा आश्रम मनुष्यास हितप्रद होणें नाहीं. जगास कंटाळून, बायकामुलांचा त्याग करून व अंगास राख फांसून जे विरक्त होतात, त्यांच्या हातून इंद्रियांचें दमन न होऊन ते पुनःपुनः मोहवश होतात आणि जनांच्या अधिक्षेपास पात्र होतात. अशा विटंबना पावणाऱ्या मनुष्यास कोठेंच मान नाहींसा होतो, व तो खऱ्या मोक्षसुखासहि आंचवतो. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून गोसावी बनून इतस्ततः भ्रमण करीत राहण्यापेक्षां, संसारांत राहून नीतीनें वागावें, व परोपकार आणि हरिभक्ति करण्यांत आयुष्य घालवावें हें विशेष चांगलें. ह्याप्रमाणें सर्वसाधारण असा बोध करून तुकारामबावांनीं राजाच्या कर्तव्यासंबंधानें थोडेंसें विवेचन केलें.त्यांत त्यांनीं असें दाखवून दिलें कीं, राजा जर सदाचारी व प्रजापालनदक्ष असला तर त्याच्या

हातून लोककल्याण पुष्कळ होण्यासारखें असतें. पुराणांतरीं वर्णिलेल्या अंबरीष, जनक, धर्म आदिकरून राजर्षींचीं उदाहरणें देऊन त्यांनीं असें सिद्ध केलें कीं, हरिभक्ति व सद्वर्तन साध्य करण्यासाठीं राजानें स्वराज्यत्याग करण्याची गरज नाहीं. हा असा अनेक दृष्टांत देऊन मोठ्या कळवळ्यानें केलेला सद्बोध महाराजांनीं ऐकिला तेव्हां त्यांची वृत्ति अगदीं तटस्थ होऊन गेली. बावांनीं केलेला एकंदर बोध सत्य असून तदनुसार वागण्यांतच वास्तविक हित आहे असा त्यांच्या बुद्धीचा निर्धार झाला; आणि मग बावांच्या व आपल्या मातुःश्रीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून ते स्वस्थानीं परत गेले; व आपला स्वराज्य-संपादनाचा स्तुत्य क्रम त्यांनीं पुढें चालविला.

ह्याप्रमाणें तुकारामबावांवर महाराजांची श्रद्धा अतिशयित बसून ह्या अशा महासाधूचें सान्निध्य आपणांस नेहमीं घडावें व त्याच्या बोधामृताचें सेवन सदोदित करावें अशी उत्कट इच्छा त्यांच्या हृदयांत उत्पन्न झाली; आणि त्यांनीं त्यांस ह्या आशयाचें एक पत्र लिहिलें व तें एका कारकुनाकडे देऊन त्यांस आणावयास घोडा, छत्री वगैरे सरंजाम त्याच्याबरोबर दिला. बावांनीं तें पत्र वाचून महाराजांस उत्तरादाखल कांहीं अभंग लिहून पाठविले. त्यांपैकीं दोन येथें देतों:—

विरंचीनें केलें ब्रह्मांड सकळ । तयामाजी खेळ नाना युक्ति ॥ १ ॥
युक्तीचे चाळक तपोनिष्ठ ज्ञानी । गुरुभक्ति मनीं विश्वासेंची ॥ २ ॥
ऐसा तुझा प्रेमा कळे कांहींएक । पाहुनियां लेख पत्रिकेचे ॥ ३ ॥
शिव नाम तुझें ठेविलें पवित्र । छत्रपति सूत्र विश्वाचें कीं ॥ ४ ॥
व्रत नेम तप ध्यान योग कळा । करूनि मोकळा झालासी तूं ॥ ५ ॥
हेत लागला आमुचिये भेटी । पत्रामाजी गोष्टी हेचि थोर ॥ ६ ॥
याचें हें उत्तर ऐकें गा भूपति । लिहितों विनंति हेताची हे ॥ ७ ॥
अरण्यवासी आह्मी फिरों उदासीन । दर्शन हें हीन अमंगळ ॥ ८ ॥
वस्त्राविण काया झालीसे मलीन । अन्नरहित जाण फळाहारी ॥ ९ ॥
रोड हातपाय दिसे अवकळा । काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ १० ॥
तुका ह्मणे माझी विनंति सलगीची । वार्ता हे भेटीची करूं नका ॥ ११ ॥
तुह्मांपाशीं आह्मी येऊनियां काय । वृथा आहे शीण चालण्याचा ॥ १ ॥
मागावें तें अन्न तरी भिक्षा थोर । वस्त्रासी हे थार चिंध्याबिंदी ॥ २ ॥
निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण । वरी आवरण आकाशाचें ॥ ३ ॥
तेथें काय करणें कवणाची हे आस । वायां होय नाश आयुष्याचा ॥ ४ ॥
राजगृहा यावें मानाचिये आसे । तेथें काय वसे समाधान ॥ ५ ॥

रायाचिये घरीं भाग्यवंतां मान । इतरां सन्मान नाहीं तेथें ॥ ६ ॥
देखोनियां वस्त्रभूषणांचे जन । तत्काळ मरण येतें आह्मां ॥ ७
ऐकोनियां मनीं उदास व्हाल जरी । तरी आह्मां हरि उपेक्षिना ॥ ८ ॥
आतां हेंचि तुह्मां सांगेन कौतुक । भिक्षे ऐसें सुख नाहीं नाहीं ॥ ९ ॥
तपव्रतयाग महाभले जन । आशाबद्ध दीन वर्तताती ॥ १० ॥
तुका ह्मणे आह्मी श्रीमंत मनाचे । पूर्वील दैवाचे हरिभक्त ॥ ११ ॥[१]

हें असें अत्यंत निस्पृहतेचें पत्रोत्तर आल्यामुळें महाराजांची इच्छा अतृप्त राहिली. परंतु त्याबद्दल त्यांस कांहींएक विषाद वाटला नाहीं, तर उलट त्या महासाधूविषयीं त्यांची आदरबुद्धि व पूज्यत्वबुद्धि विशेषच वृद्धिंगत झाली. पुढें त्या साधूचा अंत होईपर्यंत सवडीप्रमाणें त्यांच्या दर्शनास किंवा कीर्तनास ते जात असत. बावांचें अकिंचनत्व पाहून त्यांस कांहीं तरी नेमणूक करून त्यांचा योगक्षेम नीट चालेसें करावें असें महाराजांच्या मनांत फार दिवस होतें. परंतु हा उद्देश सिद्धीस जाण्यापूर्वींच बावांचें देहावसान झालें. तरी त्यांच्या बोधामृताचें अनेकदा प्राशन केल्याचें कांहीं तरी उतराई झालें पाहिजे, व त्यांनीं जनांस सदाचाराचा व ईश्वरभक्तीचा जो आपल्या आयुर्दायांत बोध केला त्याबद्दल थोडासा मोबदला त्यांस नाहीं तर त्यांच्या वंशजांस दिला पाहिजे, असें मनांत आणून महाराजांनीं त्यांच्या मुलास तीन गांवांची सनद करून दिली. ती अद्यापि त्यांच्या वंशजांत चालत आहे.[२]

तुकारामबावांस गुरु करून त्यांच्या समागमानें आपलें आयुष्य घालवावें असा महाराजांचा हेतु फार होता, तो बावांच्या अकालिक निधनानें तसाच असिद्ध राहिला. त्या काळीं पुष्कळ साधुसंत होते, परंतु ते तुकारामबावांच्या तोडीचे नसल्यामुळें महाराजांच्या मनांत त्यांपैकीं कोणास आपला गुरु करण्याचें आलें नसावें. एके दिवशीं महाराज महाडास असतां तेथें एका हरिदासाचें कीर्तन झालें. तें श्रवण करावयास ते गेले. हरिदासानें ध्रुवाख्यान लावून ध्रुवाच्या ईश्वरप्राप्तीविषयींच्या अढळ निश्चयाचें सुरस वर्णन केलें तें ऐकून महाराजांच्या

---

१ हें असें सहा अभंगांचें पत्र आहे. परंतु कांहीं अभंगांत अष्टप्रधान व रामदासस्वामी ह्यांचा उल्लेख आहे. त्यावरून ते प्रक्षिप्त आहेत असें ह्मणावें लागतें. कारण ह्या वेळीं अष्टप्रधानांची योजना केली नसून रामदासस्वामींचेंहि दर्शन महाराजांस झालें नव्हतें. तुकारामबावा १६४९ त वारले हें आतां बहुतेक निर्विवाद आहे.

२ हा तुकारामबावांसंबंधाचा मजकूर बहुतेक जशाचा तसा प्रकृत लेखकानें त्या साधूचें चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें आहे त्यांतून घेतला आहे.

मनांत असें आलें कीं, ध्रुवास नारदगुरु प्राप्त झाल्यामुळें मोक्षसिद्धि घडली, तसा आपणांसहि कोणी गुरु मिळाला पाहिजे, गुरूवांचून परलोकसिद्धि घडणें नाहीं. परंतु हा गुरु करावयाचा तो खरा सात्त्विक व मोक्ष साध्य करून देणारा असा पाहिजे, असें महाराजांस वाटत असल्यामुळें त्यांच्या कसोटीस कोणी फारसा उतरेना. तुकारामबावांचें अलौकिक साधुत्व व ईश्वरनिष्ठा अवलोकन करावयास मिळाल्यामुळें त्यांची कसोटी अंमळ उच्च प्रतीची होती. दुसरें असें कीं, स्वराज्यसाधनाच्या खटपटींत व संपादिलेल्या दौलतीचें रक्षण करण्याच्या प्रयत्नांत त्यांचा बहुतेक काळ गेला असल्यामुळें त्यांस साधुपरिचर्या करून त्याचें अंतेवासित्व स्वीकारण्यास मुळींच अवकाश नव्हता. ह्मणूनच त्यांनीं तुकारामबावांस आपल्या सन्निध राहावयास बोलाविलें होतें. परंतु ते बावा अत्यंत विरक्त असल्यामुळें त्यांच्या ऐश्वर्यास व बहुमानपुरःसर केलेल्या आमंत्रणास ते भुलले नाहींत. त्यावरून महाराजांची अशी खात्री झाली होती कीं, खरे साधु असतात त्यांच्या ठायीं निःसीम वैराग्यवृत्ति वाणली असल्यामुळें ते कोणाचीच परवा करीत नाहींत, व त्यांस कोणाच्या आश्रयाची बिलकुल दरकार नसते. यास्तव असा साधु आपल्याजवळ येऊन राहण्यास तयार होणें कठीण आहे असें त्यांस वाटे. तरी खऱ्या साधूचा समागम व्हावा व त्याच्या अनुग्रहानें कैवल्यसाधन करावें असें त्यांच्या मनांत अहर्निश वागे. जेथेंजेथें कोणी साधुसंत असत तेथें सवडीनुसार जाऊन त्यांचें दर्शन घेण्याचा महाराजांचा परिपाठ असे. त्यांचा परामर्श घेऊन त्यांच्या योगक्षेमाची ते योग्य तजवीज करीत.

रामदासस्वामी हे एक अशांतले साधुपुरुष होते. ते अतिशयित विरक्त असून सर्वदा रानावनांत भ्रमण करीत असत. ते एके ठिकाणीं असे कोठेंच कायमचा वास करीत नसत. ते चांफळखोऱ्यांत रघुपतीचें देवालय व मठ बांधून तेथें बहुतकरून असतात असें कळल्यावरून महाराज त्यांच्या दर्शनासाठीं तेथें गेले. देवालयांत जाऊन देवाचें दर्शन घेऊन बाहेर मंडपांत येऊन रामदासस्वामी कोठें आहेत ह्मणून ते चौकशी करूं लागले. तेव्हां त्या खोऱ्यांत महाराजांनीं नेमलेला अधिकारी नरसोमलनाथ हा तेथें येऊन मुजरा करून ह्मणाला कीं, 'स्वामी नेहमीं मठांत राहत नाहींत, बहुतकरून अरण्यांतच असतात. हल्लीं कोंडवणच्या घळीनजीक वहिरवगड आहे तेथें ते आहेत.' मग महाराज त्यांच्याविषयींची सविस्तर हकीगत त्याला विचारीत असतां रामदासस्वामींचे शिष्य विठ्ठल गोसावी व भानजी गोसावी यांनीं महाफळ, गंध व पुष्पमाळा असा

देवाचा प्रसाद त्यांस आणून दिला. तो घेऊन त्यांनीं त्या गोसाव्यांस नमस्कार करून विचारिलें कीं, 'हें देवालय कोणीं बांधिलें ? समर्थ इतके दिवस येथें वास करीत असून त्यांची आह्मांकडून कांहींच सेवा घडली नाहीं हें कसें ?' त्या गोसाव्यांनीं उत्तर केलें कीं, आपणांस समर्थांचें दर्शन घडलें नाहीं तरी हें देवालय बांधण्यास पैसा आपणांकडूनच आला आहे. तेव्हां महाराज ह्मणाले: 'तुम्ही आह्मांस थोरपणा देण्याकरितां हें बोलत आहां असें वाटतें. हें खरें असेल तर आमच्याकडून केव्हां व कसा पैसा आला तें सांगावें.' गोसावी ह्मणाले: "गिरिगोसावी नाशिककर याचें पुण्यास आपल्या उपाध्यायांच्या घरीं कीर्तन झालें, तें ऐकावयास आपण गेलां होतां. कीर्तन चांगलें झालें असें वाटून आपण त्या गोसाव्यास तीनशें होन देऊं लागलां. तेव्हां तो ह्मणाला कीं, 'मी निरिच्छ आहें. मला हें द्रव्य नको.' त्यावर आपण बोललां कीं, 'आह्मीं हें द्रव्य अर्पण केलें तें केलें. आपण भगवद्भक्त आहां. आपल्या इच्छेस येईल तसा त्याचा विनियोग करावा.' तेव्हां त्या गोसाव्यानें आपणांस सांगितलें कीं, 'चांफळखोऱ्यांत रामदासस्वामी रघुपतीचें देवालय बांधीत आहेत तेथें हें द्रव्य पावतें करावें.' आपण बरें ह्मणून ती रक्कम आपले मामलेदार नरसोमलनाथ यांच्या हस्तें स्वामींकडे पावती केली." हें ऐकून महाराजांस आठवण होऊन खूण पटली. नंतर ते त्या टेंकासभोंवतीं फिरून पाहूं लागले तों त्यांच्या दृष्टीस असें पडलें कीं, उत्तरेकडून वाहणाऱ्या एका ओढ्यामुळें टेंकास उपद्रव होत आहे. तो नाहींसा करण्यासाठीं त्यांनीं नरसोमलनाथास सांगितलें कीं, जो काय खर्च होईल तो करून ओढा वळवावा व त्यावर एक पूल बांधावा, व ह्या कामीं पांचशें होन रकम सरकारतिजोरींतून खर्चावी. ह्याप्रमाणें तेथली व्यवस्था करून महाराज कोंडवणच्या घळीस समर्थांच्या दर्शनास गेले, पण तेथेंहि त्यांची भेट झाली नाहीं. तेव्हां निराश होऊन ते प्रतापगडावर आले. महाबळेश्वरास जाऊन तेथल्या देवस्थानाचें दर्शन महाराजांनीं घेतलें, व तेथून ते पुनः वांईस उतरले, आणि तेथें ब्राह्मणभोजनें, दानधर्म वगैरे करून माहुलीस आले. तेथें कृष्णावेण्यासंगमीं स्नान करून दानधर्म करण्यांत व ब्राह्मणभोजनें घालण्यांत गुंतले आहेत तों त्यांस रामदासस्वामींचें एक ओवीबद्ध पत्र आलें. तें असें:—

निश्चयाचा महामेरू। बहुत जनांसी आधारू। अखंड स्थितीचा निर्धारू। श्रीमंत योगी ॥ १ ॥ परोपकाराचिया राशी। उदंड घडती जयासी। तयाचे गुणमहत्त्वासी। तुलना

कैंची ॥ २ ॥ नरपति हयपति गजपति । गडपति भूपति जलपति । पुरंदर आणि छत्रपति । शक्ति पृष्ठभागीं ॥ ३ ॥ यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत । पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥ ४ ॥ आचारविचारशील । दानशील धर्मशील । सर्वज्ञपणें सुशील । सकलां ठायीं ॥ ५ ॥ धीर उदार गंभीर । शूर वीर्यासी तत्पर । सावधपणें नृपवर । तुच्छ केले ॥ ६ ॥ तीर्थक्षेत्रें मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट झालीं । सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ७ ॥ देव धर्म तो ब्राह्मण । करावया संरक्षण । हृदयस्थ झाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ८ ॥ उद्दंड पंडित पुराणिक । कवीश्वर याज्ञिक वैदिक । धूर्त तार्किक सभानायक । तुमच्या ठायीं ॥ ९ ॥ या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं । महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं । तुझांकरितां ॥ १० ॥ आणीकहि धर्मकृत्यें चालती । आश्रित होऊनि कित्येक राहति । धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वीं विस्तारली ॥ ११ ॥ कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सुटले । कित्येकांस आश्रय झाले । शिव कल्याण राजा ॥ १२ ॥ तुमचे देशीं वास्तव्य केलें । परंतु वर्तमान नाहीं घेतलें । ऋणानुबंधें विस्मरण झालें । काय नेणूं ॥ १३ ॥ सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ति । सांगणें काय तुह्मांप्रति । धर्मस्थापनेची कीर्ति । सांभाळिली पाहिजे ॥ १४ ॥ उदंड राजकारण तटलें । तेणें चित्त विभागलें । प्रसंग नसतां लिहिलें । क्षमा केली पाहिजे ॥ १५ ॥

हें असें पत्र आलें त्याचा मोठ्या प्रेमानें स्वीकार करून तें महाराजांनीं वाचून पाहिलें व पत्र घेऊन येणाऱ्या शिष्याचा आदरमान करून उलट जवाब लिहिला कीं, 'स्वामिराज, मी अपराधी आहें. आपण क्षमाशील आहां. आशीर्वादपत्र पाठविलें तें पाहून परमानंद झाला. तो पत्रांत कोठवर लिहूं ? आपल्या पत्रांत माझी स्तुति केली आहे, तीस मी सर्वथा पात्र नव्हें. स्वामींच्या दर्शनाची मला फार दिवस उत्कंठा लागली आहे. तरी मी आपल्या दर्शनास येत आहें. कृपा करून मला दर्शनलाभ घडावा व माझी बहुत दिवसांची इच्छा तृप्त व्हावी.' ह्या अशा आशयाचें पत्र लिहून महाराजांनीं त्या शिष्याच्या हातीं दिलें व त्यास स्वामिमहाराज कोठें आहेत ह्मणून विचारिलें. त्यानें सांगितलें कीं, 'सांप्रत ते चांफळ येथें आहेत. परंतु त्यांचा नेम नाहीं. कारण ते क्षणांत एका स्थळाहून दुसऱ्या स्थळीं जातात.' ह्याप्रमाणें बोलून तो शिष्य पत्राचा जबाब घेऊन परत गेला.

मग दुसरे दिवशीं महाराज स्वारीच्या लोकांसह चांफळास गेले. तेथें रघुपतीचें दर्शन घेऊन ते रामदासस्वामी कोठें आहेत ह्मणून विचारूं लागले. शिष्यमंडळी ह्मणाली: 'समर्थ शिंगणवाडीच्या मारुतीपाशीं आहेत. काल अस्तमानीं आपलें पत्र घेऊन शिष्य आला तें कल्याणगोसाव्यानें आजच स्वामींकडे नेलें आहे. आपण आतांच स्वामींपाशीं जाण्याची घाई न करितां, येथें नैवेद्य तयार

होत आहे तो देवास समर्पण झाल्यावर मंडळीसह प्रसाद घेऊन पुढें जावें. तोंपर्यंत आपण दर्शनास आल्याची वर्दी स्वामिमहाराजांस देऊन जबाब आणतों.' महाराज ह्मणाले: 'आज गुरुवार आहे, स्वामिमहाराजांचें दर्शन घेतल्यावांचून अन्नग्रहण करावयाचें नाहीं, असा आम्हीं निर्धार केला आहे.' तेव्हां शिष्यमंडळी ह्मणाली: 'पुष्कळ मंडळीसहवर्तमान गेल्यास गांठ पडण्याचा नेम नाहीं. यास्तव गडबड करूं नये.' हें ऐकून महाराजांनीं दिवाकरभटजी ह्या नांवाचा एक शिष्य वाट दाखवावयासाठीं बरोबर घेऊन आपले एकदोन मनुष्य समागमें घेऊन शिंगणवाडीच्या मारुतीपाशीं आले; तों रामदासस्वामी तेथून खडीच्या खालीं बागेंत गेले आहेत असें समजलें; ह्मणून ते तिकडे गेले. त्या समयीं स्वामी उंबराखालीं बसले होते व कल्याणगोसाव्यानें नुकतेंच नेऊन दिलेलें महाराजांचें पत्र वाचून हसत होते. इतक्यांत दिवाकरभटजी पुढें व त्याच्या मागून महाराज तेथें जाऊन पोहंचले. महाराज स्वामींपुढें श्रीफळ ठेवून साष्टांगदंडवत करून उभे राहिले. तेव्हां रामदासस्वामी अगदीं चकित होऊन बोलले: 'शिवाजीराजे, पत्र व तुम्ही एकदांच आलां, फारच त्वरा केली. तुमच्या देशीं आम्ही इतके दिवस आहों, आमचा परामर्श आजपर्यंत बराच घेतला. आणि आज कां आलां?' महाराज ह्मणाले: 'मी आज बरेच दिवस आपलें दर्शन घेण्याचा प्रयत्न करीत आहें. परंतु तो आजपर्यंत सफळ झाला नाहीं. याबद्दल मला क्षमा करावी. आज मला अनुग्रहप्रसाद व्हावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. ती पूर्ण करणार स्वामी समर्थ आहेत.' ही त्यांची विनंति रामदासस्वामींनीं मान्य केली; व कल्याण गोसाव्याच्या सांगण्यावरून महाराजांनीं पूजेचें साहित्य आणविलें; आणि महाराजांनीं स्नान केल्यावर दिवाकरभटजीनें पूजाविधि सांगितला. त्याप्रमाणें समर्थांची पूजा करून महाराजांनीं त्यांच्या चरणीं मस्तक ठेविलें. तेव्हां त्यांनीं त्यांस उपासनेच्या मंत्राचा अनुग्रह दिला, व यथोचित बोध केला. तो दासबोधांतील तेराव्या दशकाच्या सहाव्या समासांत अंतर्भूत झाला असून त्यास लघुबोध अशी संज्ञा आहे, असें ह्मणतात.

हा बोध श्रवण करून महाराजांची वृत्ति अगदीं पालटली व त्यांनीं रामदासस्वामींस अशी विनंति केली कीं, 'मला हा राज्य संपादण्याचा खटाटोप आतां पुरे आहे. तो सोडून आपल्या शिष्यमंडळीबरोबर राहून आपली सेवा करण्यांत उरलेलें आयुष्य घालवावें असें माझ्या मनांत आलें आहे. तर आपल्या समागमें राहण्याची मला आज्ञा व्हावी.' ही त्यांची विनंति ऐकून रामदासस्वामी

बोलले: 'याकरितांच मला शरण आलां कीं काय? तुमचा मुख्य धर्म क्षात्र. क्षत्रियांनीं राज्य रक्षण करून प्रजेचें पालन करावें, देवब्राह्मणांची सेवा करावी. तुमच्या हातून अद्यापि पुष्कळ अलौकिक पराक्रम व्हावयाचे आहेत. फार दिवस म्लेंच्छमय पृथ्वी झाली आहे. त्यांचें निर्मूलन तुमच्या हातून करवावें अशी श्रीरघुपतीची इच्छा आहे. श्रीकृष्णानें अर्जुनास भगवद्गीतेंत बोध केला आहे तो तुह्मांस माहीत आहेच. तो लक्षांत आणा. तुह्मांस मुख्यतः क्षात्रधर्माचेंच अनुसरण केलें पाहिजे. पूर्वीं राजे झाले त्यांच्या कथा पुराणांतरीं सांगितल्या आहेत त्यांचें श्रवण तुह्मांस घडतच आहे; आणि तुमच्या पूर्वजांनीं केलेले पराक्रम तुह्मांस विदित आहेत. ते लक्षांत आणून तुह्मी तुमच्या क्षात्रधर्मास अनुरूप असें वर्तन करा. तें सोडून भलतेंच कर्म करण्याची इच्छा तुह्मी धरितां ती बरोबर नव्हे.' हा स्वामींचा बोध श्रवण करून महाराजांनीं आपला उद्देश रहित केला; व ते स्वस्थानीं निघून आले.

ह्यानंतर महाराज फुरसतीप्रमाणें रामदासस्वामींस वेळोवेळां भेटत असत, व त्यांच्या आध्यात्मिक बोधाचें चित्तपूर्वक श्रवण करीत असत. ह्या सत्पुरुषाच्या ठायीं त्यांची परमनिष्ठा होती. कार्यबाहुल्यास्तव त्यांस स्वामींच्या दर्शनास वारंवार जाण्यास फावत नसे; व ते मनास येई तिकडे भ्रमण करीत असल्यामुळें त्यांच्या दर्शनाचा योग मोठ्या प्रयासानें येत असे. जासुदांस पाठवून पहिल्यानें स्वामी कोठें आहेत त्याचा शोध करून मग त्यांच्या भेटीचा लाभ साधावा लागत असे. ह्याप्रमाणें त्यांच्या दर्शनासंबंधानें नेहमीं अनिश्चय असल्याकारणानें त्यांस आपल्या जवळ कोठें तरी ठेवून घ्यावें असें महाराजांच्या मनांत फार असे, व ह्यासंबंधानें ते त्यांस वारंवार आग्रह करीत असत. शेवटीं रामदासस्वामींनीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागण्याचें कबूल करून परळीस आपण राहतों असें झटलें. त्यावरून त्यांस महाराजांनीं मोठ्या समारंभानें त्या गडावर आणिलें. तेथें एक वाडा होता त्यांत समर्थांस ठेवावें असें त्यांच्या मनांत होतें. परंतु त्यांनीं तो पाहून म्हटलें कीं, 'हा वाडा जीर्ण झाला आहे, तो मोडून नवा बांधवावा. तोंपर्यंत किल्ल्याच्या दरवाजाचे उत्तरेस ओवऱ्या आहेत त्यांत आम्ही राहूं.'

हा किल्ला नुकताच हातीं आला असल्यामुळें त्यावरची व्यवस्था वगैरे नीट नव्हती, ती महाराजांनीं चांगली लावून दिली. ह्या किल्ल्यावर जिजोजी काटकर यास हवालदार नेमिलें होतें. त्यास समर्थांच्या आज्ञेंत सर्वदा वागावयास

सांगितलें. किल्ल्यावर व किल्ल्याखालीं राहणाऱ्या एकंदर लोकांनीं समर्थांच्या आज्ञेंत वागावें असा एकसहा हुकूम देऊन ठेविला. समर्थांकडील नेहमींच्या भोजनखर्चास मौजे वावरदरें ह्या गांवाचा वसूल लावून दिला. ह्या संबंधाची व्यवस्था कोंडोपंत नांवाच्या कारकुनास वाकनिसाच्या निसबत पाहावयास सांगितली, व त्यानें नेहमीं गडावर स्वामींपाशीं असावें अशी त्यास आज्ञा केली. रामदासस्वामी परळीस येऊन राहिल्यावर त्या किल्ल्याचें नांव सज्जनगड असें ठेविलें. ह्या गडावर नाना देशींचे साधुसंत नेहमीं समर्थांच्या भेटीस येत. त्यांचें दर्शन महाराजांस अनायासें होऊं लागलें. पुढें समर्थांचा शिष्यसमुदाय फारच वाढल्यामुळें पूर्वीं लावून दिलेलें उत्पन्न भोजनखर्चास पुरेनासें झालें. ह्मणून महाराजांनीं ही नेमणूक पुष्कळ वाढविली. ही नेमणूक वाढविली त्याच वर्षीं महाराज कर्नाटकाच्या मोहिमेवर गेले असा समर्थांच्या चरित्रलेखांत उल्लेख आहे. तेव्हां अर्थात् ही नेमणूक स. १६७६ त वाढविली हें सिद्ध होतें.

महाराज व समर्थ यांच्या भेटीच्या अनेक प्रसंगांचा उल्लेख समर्थांच्या चरित्रलेखांत केला आहे. परंतु त्यांचें निरूपण अद्भुत चमत्कारांनीं युक्त असल्याकारणानें त्यांचा अनुवाद प्रकृत ग्रंथांत करणें उचित दिसत नाहीं. तरी त्या गोष्टींवरून एवढें अनुमान काढितां येण्यासारखें आहे कीं, महाराजांच्या ठायीं गुरुभक्ति, स्वधर्मनिष्ठा व सदाचारशीलता ह्या सद्वृत्तींचा विकास उत्कृष्ट प्रकारें झाला असून ते ह्या सद्गुणांस्तव रामदासस्वामींसारख्या अत्यंत निस्पृह साधूच्या आदरास व प्रीतीस पात्र झाले होते. यावरून त्यांची जनक, अंबरीष, धर्म इत्यादि पुराणप्रसिद्ध साधुनृपवरांत गणना केली असतां अत्युक्ति होणार नाहीं.

रामदासस्वामींनीं महाराजांस तीन गोष्टी करावयास सांगितल्या होत्या असें ह्मणतात. एक गोष्ट अशी कीं, महाराज पूर्वींपासून सांबाची भक्ति करीत आले होते. यास्तव त्यांनीं श्रावणमासीं कोटि पार्थिवलिंगें करून ब्राह्मणभोजनें चालवीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, ते विद्वान् ब्राह्मणांची संभावना वेळोवेळां करीत असत, ती त्यांनीं दरसाल श्रावणमहिन्यांत स्वराज्यांतील विद्वान् ब्राह्मणांस बोलावून करीत जावी. मागें राज्यव्यवस्थाप्रकरणांत सांगितलें आहेच कीं, पढलेल्या ब्राह्मणांची परीक्षा श्रावणमहिन्यांत घेऊन त्यांस त्यांच्या विद्वत्तेप्रमाणें दक्षिणा देण्याचा क्रम त्यांनीं चालू ठेविला होता. तिसरी गोष्ट अशी कीं, महाराजांच्या राज्यांतील हिंदुप्रजेनें एकमेकांस जोहार करण्याचें सोडून रामराम करावा, व कागदोपत्रींहि एकमेकांस रामराम लिहावा. ही रामराम करण्याची

पद्धत कोणाच्या मतें पूर्वीपासूनच सुरू होती असें आहे. आणखी एका गोष्टीच्या संबंधानें येथें उल्लेख करणें अवश्य आहे. ती अर्थात् महाराजांच्या भगव्या निशाणासंबंधाची होय. त्यांच्या निशाणास हा रंग रामदासस्वामींच्या अंगावरील भगव्या वस्त्रांवरून आला होता असें ह्मणतात. ह्या संबंधाची आख्यायिका येणेंप्रमाणें आहे. एके समयीं महाराजांची स्वारी सातान्यास असतां रामदासस्वामी आपल्या कांहीं शिष्यांसहवर्तमान त्या शहरांत भिक्षा मागावयास गेले. महाराज शहरांत आहेत हें त्यांस ठाऊक नसल्यामुळें ते भिक्षा मागत मागत महाराज राहत होते त्या वाड्यापाशीं गेले. हें वर्तमान त्यांस कळतांच त्यांनीं बाळाजी आवजी चिटणीस यास एक चिठ्ठी लिहावयास सांगितली, व तींत असा मजकूर लिहविला कीं, 'आजपर्यंत जें राज्य मिळविलें आहे तें स्वामिभिक्षेस अर्पण होवो.' मग त्या चिठ्ठीवर मुद्रा करून ती महाराजांनीं समर्थांच्या झोळींत घालून त्यांस भक्तिपुरःसर नमस्कार केला. तेव्हां समर्थांनीं त्यांस पुसलें: 'शिवबा, भिक्षेस धान्य घालावयाचें असून तुह्मीं चिठ्ठी घातली ती कसली ?' महाराज ह्मणाले, 'भिक्षेस घालायाचें तेंच घातलें आहे.' मग समर्थांनीं ती चिठ्ठी कल्याणगोसाव्यास वाचावयास सांगितली. तींतील मजकूर ऐकून समर्थ म्हणाले: 'शिवबा, तुह्मीं सर्व राज्य भिक्षेस घातलें. आतां तुम्ही काय करणार ?' महाराज म्हणाले: 'स्वामिराज, आपल्या इतर शिष्यमंडळीप्रमाणें आपली सेवा करून राहावें,हीच माझी इच्छा आहे.'ही अशी त्यांची वृत्ति पाहून समर्थांनीं त्यांस दाशरथी राम व विदेही जनक यांच्या कथा सांगून व्यवहाररीत्या राजधर्माप्रमाणें आचरण करून परमार्थ साधण्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे असा पुनरपि बोध केला; व त्यांस आपल्या वतीनें सर्व राज्यकारभार पूर्ववत् चालविण्याची आज्ञा केली. ती शिरसावंद्य करून तदनुसार ते वागूं लागले; आणि हें राज्य रामदासस्वामींचें आहे हें सर्वांस समजण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या निशाणास भगवा रंग दिला.[1]

आतां येथें एका महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधानें थोडेंसें लिहिणें इष्ट दिसतें. रामदासस्वामींला गुरु करून त्यांच्यावर एवढी निष्ठा महाराजांनीं प्रगट केल्यावरून कित्येकांचा असा तर्क आहे कीं, त्या साधूकडून त्यांस राज्यसाधनाच्या कामीं हरएक प्रसंगीं सल्लामसलत मिळत असे. समर्थांचे चरित्रलेख आज उपलब्ध आहेत त्यांत समर्थांच्या वडील बंधूंचा हनुमानस्वामी ह्मणून एक वंशज होता त्यानें समर्थांच्या देहावसानानंतर सुमारें सवाशें वर्षांनीं समर्थांचें एक

१ ही आख्यायिका महाराजांच्या कोणत्याहि बखरींत आढळत नाहीं.

चरित्र लिहिलें तेंच पहिलें असून तदनंतरच्या इतर एतद्विषयक लेखांस आधारभूत झालें. हनुमानस्वामीच्या ह्या बखरींत महाराजांस समर्थांकडून स. १६४९ त अनुग्रह मिळाला होता, व तेव्हांपासून ते समर्थांच्या उपदेशानुरूप राज्यव्यवहारांत वागत असत, असा स्पष्ट उल्लेख आहे. परंतु ही अनुग्रहाची तारीख बिलकुल खरी नाहीं. सदरील चरित्रलेखांत ज्या कांहीं तारखा दिल्या आहेत त्या बहुतेक विश्वसनीय वाटत नाहींत. महाराजांच्या चरित्रक्रमासंबंधानें कांहीं तारखा यांत दिल्या आहेत त्या बहुतेक चुकल्या आहेत. रामदासस्वामींची महती वाढविण्याच्या उद्देशानें त्यांच्या चरित्रकारांनीं हा सत्यापलाप केला असावा, किंवा पूर्वपरंपरागत चालत आलेल्या आख्यायिका सत्यवत् मानून त्यांचा अनुवाद त्यांनीं स्वलेखांत केला असावा. हे पूर्वकालीन चरित्रकार महिपतीचें अनुकरण करून अद्भुत चमत्कारांचें वर्णन स्वग्रंथांत करितात. त्यावरून त्यांची सत्यनिष्ठा कितीशी होती हें उघड दिसत आहे. महासाधूंच्या लीला वर्णन करावयाच्या झटल्या ह्मणजे त्यांत चमत्कारांचें कथन अवश्य झालें पाहिजे अशी समजूत सामान्य लोकांची असल्यामुळें त्यांच्या एतद्विषयक लेखांस ऐतिहासिक रीत्या प्रमाण ह्मणवत नाहीं. तरी त्यांच्या ह्या अद्भुतकथामय ग्रंथांत सत्याचा अंश बराच असतो. तो सत्यान्वेषण करणारानें निवडून घेतला पाहिजे. परंतु हें कर्तव्य आमचे कित्येक आधुनिक पंडित विसरतात किंवा त्यास पराङ्मुख होतात, ह्मणून सामान्य जनांच्या भ्रमांचा निरास होत नाहीं. आतां हा अनुग्रहकाल कसा चुकला आहे तें येथें थोडक्यांत सांगणें इष्ट होय.

रामदासस्वामींचे जे चरित्रलेख आहेत त्या सर्वांत महाराजांस समर्थांचें दर्शन प्रथम चांफळखोऱ्यांत झालें असून त्या वेळीं ह्या खोऱ्यावर महाराजांची सत्ता होती, व तेथें त्यांचा एक मामलेदारहि होता असें सांगितलें आहे. तसेंच ह्या चांफळगांवाकडे जावयासाठीं महाराज प्रतापगडावरून निघून महाबळेश्वरास गेले व तेथून कऱ्हाड, वाई व माहुली ह्या गांवांवरून आले असून वाई व माहुली येथें ब्राह्मणभोजनें व दानधर्म पुष्कळ केल्याचा उल्लेख त्या चरित्रांत आहे. ह्यावरून हें उघड होतें कीं, अनुग्रह घेण्याच्यापूर्वी प्रतापगड बांधला असून ह्या प्रांतावर महाराजांची त्या वेळीं सत्ता स्थापित झाली होती. परंतु वास्तविक इतिहास असा आहे कीं, महाराजांनीं प्रतापगड स. १६५८ च्या सुमारास बांधला असून वाई, माहुली वगैरे प्रांत महाराजांनीं स० १६७३ त

पहिल्यानेंच काबीज केले[1]. ह्यापूर्वी ते त्यांच्या कवजांत आले नव्हते. त्याप्रमाणेंच महाराजांनीं रामदासस्वामींचा अनुग्रह घेतल्यावर एकदोन वर्षांनीं त्यांस परळीच्या किल्यावर नेऊन ठेविलें, व प्रसिद्ध स्वराज्यदानाचा प्रकार सातार्‍यास घडला असें सदरील लेखांत ह्मटलें आहे. परंतु हे दोन्ही किल्ले महाराजांनीं स. १६७३ तच हस्तगत केले होते. ह्या एका ऐतिहासिक प्रमाणामुळें रामदासस्वामींच्या भक्तांनीं सर्वत्र प्रसृत केलेला वादविषयक प्रवाद अगदीं निराधार आहे असें ह्मणण्यास कांहींएक प्रत्यवाय नाहीं.

महाराजांच्या चरित्राच्या ज्या बखरी प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यांत अद्भुत चमत्कारांचा लवलेश नसून त्या बहुतेक इतिहासकथनात्मकच आहेत. तेव्हां त्यांवर विश्वास ठेवण्यास फारशी हरकत वाटत नाहीं. ह्या बखरींत महाराजांनीं कोणत्याहि प्रसंगीं रामदासस्वामींचा सल्ला घेतल्याचा उल्लेख आढळत नाहीं; नाहीं ह्मणावयाला एका प्रसंगीं मात्र त्यांचें मत विचारिल्याचें आढळतें. तो प्रसंग राज्याभिषेकसमारंभाचा होय[2]. आतां चिटणीसकृत बखरींत व श्रीशिवदिग्विजयांत

---

१ मागें भाग बाविसावा पाहा.

२ महाराजांनीं समर्थांची सल्ला हरएक महत्त्वाच्या प्रसंगीं घेतल्याचे उल्लेख ऐतिहासिक बखरींतून नाहींत याविषयीं समर्थभक्तांस वैषम्य वाटून हनुमानस्वामींच्या बखरींत ह्या उल्लेखांच्या अभावाची मीमांसा पुढील भाकडकथा देऊन केली आहे. शिवाजीमहाराजांनीं स १६४९ त अनुग्रह घेतल्यापासून ते प्रतिगुरुवारीं रामदासांच्या दर्शनास येऊन राजकीय प्रकरणीं सल्लामसलत विचारीत. हा त्यांचा नेम पाळण्यास त्यांना कित्येक वेळां निकडीच्या प्रसंगांमुळें अडचण येऊं लागली हें जाणून समर्थांनीं त्यांस एके प्रसंगीं असें सांगितलें कीं, 'शिवबा, तुमचा हा नेम चालणार नाहीं, तुह्मी प्रसंग येईल तशी मसलत करून काम करीत असावें.' महाराजांनीं ह्मटलें कीं, 'हा प्राण जावो कीं राहो. आपल्या आज्ञेवांचून पाऊलहि पुढें पडावयाचें नाहीं.' हा असा त्यांचा निर्धार पाहून रामदासांनीं त्यांस अशी तोड सुचविली कीं, " हे राजा, शुचिर्भूत होऊन एक प्रश्न विचारणारा व एक लेखक असे तिघे एकांतीं बसा, आणि कार्यासंबंधानें प्रश्न विचारावयाचा असेल तो प्रश्न विचारणारानें विचारावा ह्मणजे तुमच्या अंगांत देवी संचरून तुमच्या मुखें बोलेल. ते शब्द लेखकानें लिहून ठेवावे. मग देवीचें वारें विसर्जन पावल्यावर लिहून ठेवलेला मजकूर वाचून त्यांत केलेल्या आज्ञेप्रमाणें वर्तत जा. " ही अशी भाकडकथा रचण्याला सदर स्वामीला आधार एवढाच होता कीं, महाराजांला एकादा विकट प्रसंग प्राप्त होऊन कांहींएक सुचेनासें झालें ह्मणजे त्यांच्या अंगांत देवीचें वारें येऊन त्या प्रसंगीं कसें वागावें तें ते वदत असत, असें इतिहासांत नमूद झालें असून तें सर्वश्रुत होतें. परंतु रामदासांसारख्या कट्ट्या रामभक्तानें ज्या देवतांचा आपल्या काव्यांत अनेकशः उपहास केला आहे,

महाराजांनीं रामदासस्वामींचा अनुग्रह घेतल्याची तारीख इ. स. १६४९ ही दिली आहे, तीहि खोटी कीं काय ? असा कोणीं प्रश्न केल्यास त्यास उत्तर एवढेंच कीं, ती समर्थांच्या चरित्रलेखांवरून त्या बखरकारांनीं उतरून घेतलेली स्पष्ट दिसते.[1] महाराजांच्या इतर जुन्या चरित्रलेखांत हा अनुग्रह घेतल्याचा उल्लेखच

त्यांतल्या एका देवतेचें साहाय्य घेण्याचा उपदेश करावा हें विचित्र दिसतें. रामदास स्वतः हवे तेथें हवे तेव्हां प्रगट होत असत अशी त्यांच्या संबंधानें आख्यायिका हनुमानस्वामीच्या बखरींत दिली आहे, तीस अनुसरून त्यांनीं महाराजांना असें कां नाहीं सांगितलें कीं, 'शिवबा, तुला एकाद्या कार्यासंबंधानें पेंच प्राप्त होईल तेव्हां माझें स्मरण कर ह्मणजे मी प्रगट होईन?' समर्थ एवढे निःसीम रामभक्त होते कीं, त्यांना पंढरपूरच्या विठोबाचें त्या वेळीं अतिशयित गाजत असलेलें माहात्म्य तुच्छ वाटे. एकदां कोणाच्या आग्रहास्तव पंढरपुरास ते गेले तेव्हां विठोबाची मूर्ति रामरूप झाली अशी कथा आहे. शिवाय ते मारुतीचे अवतार असून त्यांनीं जिकडेतिकडे रामाचीं व मारुतीचीं देवालयें स्थापिल्याचा प्रवाद आहे. ह्या दोन्ही प्रवादांस अनुसरून त्यांनीं महाराजांस तुमच्या अंगीं राम किंवा मारुति संचरून जी आज्ञा देईल तदनुसार वागा असें सांगावयास हवें होतें. हनुमानस्वामी समर्थ व महाराज यांच्या तीसबत्तीस वेळां झालेल्या भेटींच्या गोष्टी देतो, त्यांतील एकाहि प्रसंगीं महाराजांनीं त्यांस राजकीय बाबतींत सल्लामसलत विचारिल्याचा उल्लेख तो कोठेंहि करीत नाहीं. शिवाय रामदाससाधूंशीं १६४९ पासून संघटन झालें होतें हें जर खरें तर महाराजांच्या मनांत उपासनांतर कां उद्भवलें नाहीं हें एक कोडेंच आहे. खरें पाहतां महाराज अखेरपर्यंत भवानीचे उपासक होते. ते रामभक्त झाल्याचा पुरावा नाहीं.

१ रामदासस्वामींचें देहावसान झाल्यावर त्यांच्या वडील बंधूच्या वंशजांकडे त्यांच्या मठाची व्यवस्था आली; आणि हनुमानस्वामी नांवाच्या त्यांच्या एका वंशजानें रामदासस्वामींचें चरित्र प्रथम लिहिलें. हें रामदासांच्या निधनानंतर सुमारें सवाशें वर्षांनीं लिहिलें हें वर सांगतलेंच आहे. ह्याच सुमारास मल्हार रामराव चिटणीस यानें शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहिलें. ह्या उभय चरित्रकारांनीं आपआपल्या कामीं परस्परांचें पुष्कळ साहाय्य घेतलें असावें. तरी त्यांतल्यात्यांत चिटणिसानें महाराजांच्या इतिहासास अगदींच विरुद्ध अशा कित्येक गोष्टी ज्या हनुमान स्वामीनें रामदासांच्या चरित्रांत त्यांची महती वाढविण्याच्या उद्देशानें लिहिल्या आहेत त्या सगळ्यांचाच अनुवाद केलेला नाहीं. रामदासांनीं महाराजांस अनुग्रह दिल्याची हकीकत मात्र त्यानें हनुमानस्वामीच्या बखरीवरून घेतली आहे. हनुमान स्वामीनें महाराजांच्या व रामदासांच्या वारंवार झालेल्या भेटींसंबंधाच्या तीसबत्तीस भाकडकथा आपल्या बखरींत लिहिल्या आहेत त्यांचा चिटणीसानें उल्लेख केलेला नाहीं. दिल्लीस जातांना मात्र महाराजांनीं रामदासांचें दर्शन घेतलें होतें असा ह्या

मुळीं केलेला नाहीं.[1] ह्या अनुग्रहकालाचा निर्णय, रामदासस्वामींचा शिष्य दिवाकर गोसावी याच्या वंशजांजवळ मिळालेल्या पत्रसंग्रहापैकीं कांहीं अस्सल पत्रांचे उतारे प्रसिद्ध झाले आहेत[2], त्यांवरून बहुतेक झालाच आहे. त्यांवरून

बखरकारानें आपल्या बखरींत उल्लेख केला आहे. पण राज्याभिषेकाच्या प्रसंगाखेरीज इतर कोणत्याहि प्रसंगीं महाराजांनीं त्यांची सल्लामसलत घेतल्याचा उल्लेख केलेला नाहीं. अनुग्रहाची तारीख त्यानें स. १६४९ अशी दिली आहे, तरी महाराजांनीं रामदासांस परळीकिल्ल्यावर स. १६७८ त आणून ठेवलें व चाफळखोऱ्यांतील मठास ह्याच वेळीं इनाम गांव दिले, असें त्यानें लिहिलें आहे. हनुमानस्वामी ह्मणतो कीं, रामदासस्वामी परळीस १६५० त जाऊन राहिले. ह्या तारखेस परळीचा किल्ला महाराजांच्या ताब्यांत आला नव्हता ह्मणून चिटणीसानें ही तारीख दिली नाहीं असें दिसतें. त्याप्रमाणेंच स. १६५९ त अफझुलखानाच्या वधानंतर महाराजांनीं रामदासांस परळी येथें भेटावयास जाऊन कांहीं गांव इनाम दिल्याची आख्यायिका चिटणीसाला खरी वाटली नाहीं म्हणून ती त्यानें दिली नाहीं. शिवदिग्विजयांत महाराजांस सज्जनगडावर ब्रह्मविद्येचा लाभ रामदासांकडून झाल्याचा उल्लेख आहे. अनुग्रहाची हकीकत अर्थात् त्यांत हनुमानस्वामीच्या बखरीच्या आधारानेंच दिली आहे.

१ महाराजांचें देहावसान झाल्यावर थोड्याच वर्षांनीं सभासदानें महाराजांच्या चरित्राची बखर लिहिली. तींत रामदासांचा मुळींच उल्लेख नाहीं. ह्यानंतर चित्रगुप्तानें बखर लिहिली तींत रामदासांचा उल्लेख फक्त दोन स्थलीं अगदीं त्रोटक केला आहे. त्यांचा अनुग्रह महाराजांनीं घेतल्याचा वगैरे उल्लेख मुळीं नाहीं. राज्याभिषेकानंतर रामदासस्वामींनीं महाराजांस राजनीतीचा उपदेश केल्याचा मात्र उल्लेख त्यांत आहे, पण तोहि अगदीं संक्षेपतः केला आहे.

२ हीं पत्रें रा. गो. का. चांदोरकर यांनीं केसरीपत्राच्या ता. २६ माहे जून स. १९०६ इसवीच्या अंकांत एक पत्र प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत नमूद केलीं आहेत. त्यांपैकीं दोन उतारे येथें देऊं. केशव गोसावी यानें दिवाकर गोसाव्यास पाठविलेलें उत्तरः—"राजेश्री शिवराजे भोंसले समर्थांचे भेटीस येणार ह्मणोन लिहिलें, समजलें. मी येणार होतों परंतु माझी प्रकृति फार बिघडली. येणें होत नाहीं. मी इकडून अकास येणेसाठीं लिहिलें परंतु अकाचेंही येणें व्हावयाचें नाहीं. भानजी गोसावी तेथें असतील. राजे यांची **पहिलीच भेट आहे**. वाडीचे लोक खटपटीस आणावे. उपयोग होईल......दत्ताजीपंतांकडून दोनशें होन उत्सवास पाठविले ते आले असतील. लोभ करावा. मिति चैत्र वद्य १ शके १५९४ (ता. ४ एप्रिल १६७२)". महाराजांचें जिजाजी काटकर हवालदार कारकून, किल्ले सज्जनगड, यास पत्रः "श्रीरामदास गोसावी शिवथरीं राहतात. सांप्रत कित्येक दिवस गडावरी येतील त्यांस येऊं देणें; राहतील तितके दिवस राहूं देणें. उतरतील तेव्हां उतरूं देणें......छ० ८, जमादिलाखर सन सबा सबैन, १०७७–शके १५९८ (इ. स. १६७६.)".

पाहतां महाराजांची प्रथम भेट स. १६७२ त झाली. त्याप्रमाणेंच स. १६७६ पर्यंत समर्थ परळीवर कायमचे राहावयास आले नव्हते. आणखी असें कीं, चाफळ येथील मठास किंवा परळी येथील मठास किंवा समर्थांनीं स्थापलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि देवस्थानांस गांवांचें वगैरे उत्पन्न लावून देण्यासाठीं महाराजांनीं १६७४ सालपूर्वीं एकहि सनद करून दिलेली सांपडत नाहीं. रा. राजवाडे व सत्कार्योत्तेजक मंडळी यांनीं आजपर्यंत कितीतरी कागदपत्रें हुडकून काढून प्रसिद्ध केलीं आहेत. परंतु स. १६७४ पूर्वींची एकहि सनद त्यांस अद्यापि सांपडली नाहीं, हा चमत्कार नव्हे काय ? तेव्हां अर्थात् हनुमानस्वामीनें आपल्या बखरींत स. १६४९ त अनुग्रह झाल्यावर समर्थांस जमिनीच्या सनदा करून दिल्या व पुढें अफझुलखानाच्या वधानंतर पुनः एकदां अशाच आणखी सनदा करून दिल्या असा उल्लेख केला आहे तो अगदीं खोटा आहे. ह्या वेळीं ह्या गुरुशिष्यांची मुळीं गांठच जर पडली नव्हती तर इनामाच्या सनदा कोठून सांपडणार ?

आतां येथें कोणी अशी शंका घेतील कीं, महाराज स. १६७२ पर्यंत त्यांस प्रत्यक्ष भेटले नसले तरी त्यांची माहिती त्यांस असावी. ही माहिती त्यांस निदान स. १६५८ पर्यंत मुळींच नव्हती; व त्यानंतरहि समर्थांचें स्मरण त्यांस

---

१ दिवाकर गोसाव्यास भास्कर गोसावी याचें पत्रः—"शिवाजी राजे यांच्याकडे भिक्षेस गेलों. त्यांनीं विचारिलें, तुह्मी कोठील कोण, कोणा ठिकाणीं असतां ? त्यावरून आह्मी बोललों कीं, आह्मी रामदास श्रीसमर्थांचे शिष्य, चाफळास राहतों. मग ते बोलले कीं, ते कोठें राहतात व मूळगांव कोण ? त्यावरून आह्मी सांगितलें कीं, 'गंगातीरचे जांबेचे राहणार. प्रस्तुत चाफळास मठ करून श्रीदेवाची स्थापना करून उत्साह मोहोत्साव चालू करून आह्मां सर्वत्रांस आज्ञा कीं, तुह्मी भिक्षा करून उत्साह करीत जावा. ऐसें सांगितल्यावरून आह्मी हिंडत आहों, असें बोलतांच राजश्रींनीं दत्ताजीपंत वाकेनिवीस यास प्रतिवर्षीं श्रीचे उत्साहास दोनशें होनु देत जाणें ह्मणून पत्र पाठविलें. ते होनु समयास येतील, कळावें. फाल्गुन शुद्ध २, शके १५८०." (हें पत्र रा. देव यांनीं छापलेल्या दासबोधग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत शेचाळीसाव्या पृष्ठावर दिलें आहे.) ही नेमणूक करून दिल्यासंबंधाचा उल्लेख समर्थांच्या शिष्यांचें महाराजांशीं जें भाषण झालें त्यांत झालेला नाहीं. भेटीसंबंधाचा मजकूर समर्थांच्या बखरींतून घेतला आहे. रा. चांदोरकर आपल्या पूर्वोक्त पत्रांत ह्मणतात कीं, शिवरायांकडून समर्थांस ज्या सनदा मिळाल्या होत्या त्यांत शके १५९४ (१६७२) च्या अलीकडील एकहि नव्हती. तेव्हां अर्थात् भास्कर गोसाव्याच्या पत्रांत सांगितलेली वार्षिक रकम प्रतिवर्षीं नियमानें मिळाली नसून तिचा ठराव त्या वेळीं सनदेनें झाला नसावा.

राहिलें असावें असें दिसत नाहीं. कारण महाराज समर्थांच्या दर्शनासाठीं प्रथमच चाफळास गेले तेव्हां, 'इतके दिवस स्वामींची आपणांकडून कांहींच सेवा घडली नाहीं हें कसें?' असा प्रश्न त्यांनीं समर्थांच्या शिष्यांस केला होता, असें रामदासांच्या बखरींत लिहिलें आहे. ह्या विस्मरणाचें याहूनहि बलवत्तर प्रमाण खुद्द रामदासस्वामींच्या वर दिलेल्या ओवीबद्ध पत्रावरून मिळण्यासारखें आहे. त्यांत आपलें वर्तमान घेतलें नाहीं व आपल्याविषयीं विस्मरण झालें असावें, असा स्पष्ट उल्लेख समर्थांनीं केला आहे. दुसरें असें कीं, ह्या पत्रांत जी महाराजांची स्तुति केली आहे तिला ते १६४९ त किंवा पुढें पंधरावीस वर्षांनीं तरी लायक झाले होते असें सहसा ह्मणवत नाहीं. ह्या पत्रांत समर्थांनीं महाराजांस जलपति ह्मटलें आहे. कोंकणपट्टी काबीज करून तिच्या तीरीं किल्ले बांधण्याच्या व आरमार निर्माण करण्याच्या कामाला त्यांनीं १६६३ नंतर सुरुवात केल्याचें इतिहास निश्चितपणें सांगतो. तेव्हां अर्थात् १६४९ ह्या वर्षी त्यांस जलपति हें विशेषण लावणें मुळीं शक्य नव्हतें. असो; तेव्हां एकंदरींत काय कीं, १६७२ पर्यंत समर्थांची व महाराजांची मुळीं भेटच झाली नव्हती. आतां ही भेट घेतल्यावर लागलींच अनुग्रह घेतला कीं कसें हें निश्चयात्मक सांगतां येत नाहीं.[1] वर समर्थांच्या बखरींतील हकीगत जशाची तशी दिली आहे. ती खरी मानिल्यास वाई, कऱ्हाड वगैरे प्रांत स. १६७२ तच काबीज केले असावे असें दिसतें; आणि परळी व सातारा हे किल्ले स. १६७३ त काबीज केले असावे. समर्थांचा शिष्य अनंत गोसावी यानें भैरवभटास एक पत्र पाठविलें होतें[2] त्यांत 'कैलासवासी शिवाजीराजे भोंसले यांसी परिधावी

---

१ पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजाचे प्रोफेसर भाटे यांनीं दोन वर्षांपूर्वी "सज्जनगड व समर्थ रामदास" नांवाचें एक लहानसें पण सुंदर पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत त्यांनीं रामदासस्वामी व शिवाजीमहाराज यांचा गुरुशिष्यसंबंध कधीं घडून आला याचा निर्णय प्रकृत ग्रंथांतल्या सारखाच केला आहे. ह्या वादाचा योग्य निर्णय विशेष स्पष्टपणें लक्षांत यावा असें ज्यांस वाटत असेल त्यांनीं त्यांचें सदरील पुस्तक अवश्य वाचावें. रा. चांदोरकरांकडचीं अस्सल पत्रें त्यांनीं नीट तपासून वाचून पाहिलीं आहेत. प्रो. भाटे ह्मणतात कीं, केशव गोसाव्यानें पूर्वोक्त पत्र पाठविल्यावर आठ दिवसांनीं ह्मणजे चैत्र वद्य नवमीला महाराजांस अनुग्रह झाला असावा. कारण ह्या तिथीस अमृतसिद्धि योग असून उत्तराषाढा नक्षत्र होतें. ह्या अभिजात मुहूर्तावर अनुग्रह झाल्याचा उल्लेख एकदोन बखरींतहि आहे. यास्तव हें त्यांचें अनुमान खरें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

२ हेंहि पत्र रा. चांदोरकरांच्या पूर्वोक्त पत्रांत अंशरूपानें अस्सल ह्मणून दिलें आहे.

संवत्सरीं शिंगणवाडीचे मठीं श्रीहनुमंतासमोर परमार्थ झाला,' असा स्पष्ट उल्लेख आहे. हा परिधावी संवत्सर स० १६७२ त येतो.

आतां तुकारामबावांच्या सान्निध्याची इच्छा करून महाराजांनीं त्यांस आणण्याकरितां लवाजमा व पत्र पाठविलें असतां, त्यांस त्या महाविरक्त साधुवरानें जें एक अभंगात्मक पत्र लिहिलें आहे त्यांत रामदासस्वामींचा उल्लेख असून त्यांच्या ठायीं मन स्थिर करण्याविषयीं बावांनीं महाराजांस सांगितलें आहे, ह्यावरून रामदासस्वामींचें दर्शन व अनुग्रह महाराजांस ह्या पत्रव्यवहारापूर्वींच घडला होता असें कोणी ह्मणतील. परंतु पूर्वोक्त ऐतिहासिक प्रमाणें असत्य ठरल्यावांचून ह्या अभंगरूप पत्राच्या प्रमाणावर भिस्त ठेवितां येणार नाहीं. दुसरें असें कीं, रामदासस्वामींच्या चरित्रांत दिलेला अनुग्रहाचा शक खरा आहे असें मानून चाललें तर तुकारामबावांचें देहावसान झालें त्याच वर्षीं हा अनुग्रह झाला असें ह्मणावें लागतें. हें जर खरें तर समर्थांचा अनुग्रह घेतल्यानंतर तुकारामबावा, रामदासस्वामी व शिवाजीमहाराज यांच्या अनेक वेळां भेटी झाल्या, व परळी येथें मोठा समारंभ झाला तेव्हां तुकारामबावा आले होते, इत्यादि गोष्टी समर्थांच्या बखरींत आहेत त्याहि खऱ्या मानून तुकारामबावांचा निधनकाळ बराच पुढें लोटावा लागेल. परंतु तो स.१६४९ सालापलीकडे मुळींच ढकलतां येत नाहीं, हें निर्विवाद आहे. आणखी असें कीं, महाराजांनीं बावांस पत्र पाठविलें तें अर्थात् त्यांच्या देहावसानापूर्वी कांहीं दिवस पाठविलें असलें पाहिजे. परंतु रामदासस्वामींच्या बखरींत तें अनुग्रह घेतल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनीं पाठविल्याचा उल्लेख आहे. चिटणीसकृत बखरींतहि असाच उल्लेख आहे. ह्या बखरींत तर यासंबंधाचा कांहींसा कृत्रिम प्रकार दिसतो. तींत तुकारामबावांच्या अभंगरूप पत्रोत्तराचे दोन तुकडे केले आहेत. रामदासस्वामींचें दर्शन घडल्यापूर्वीं तुकारामबावांस बोलवावयास पाठविलें तेव्हां त्यांनीं उत्तर पाठविलें तें दोन अभंगांत दिलें आहे; आणि रामदासस्वामींनीं अनुग्रह दिल्यानंतर पुनः महाराजांनीं बावांस येऊन दर्शन द्यावयासाठीं विनंतिपत्र लिहिलें, त्याचें उत्तर त्यांनीं पाठविलें तें चार अभंगांत दिलें आहे. जर समर्थांच्या ठायीं महाराजांचा भाव दृढ झाला असून त्यांच्या दर्शनाचा वेध लागून राहिला होता तर तुकारामबावांकडे धाव घेण्याचें त्यांस काय प्रयोजन होतें? नुसतें दर्शन घ्यावयाचें होतें तर त्यांस पत्र पाठवून बोलावण्याचें काय कारण होतें? महाराज नेहमीं फिरत असून वेळोवेळां तुकारामबावांचें कीर्तन ऐकावयाची संधि साधीत असत, असा इतरत्र स्पष्ट उल्लेख आहे. अशा समयीं

त्यांस दर्शन होत नसे काय ? तेव्हां अर्थात् हा सगळा प्रकार केवळ बनावट दिसतो.

ह्यावरून असें ह्मणावें लागतें कीं, तुकारामबावांच्या कासेस लागण्याचा प्रयत्न महाराज करीत होते तेव्हां समर्थांचें नांवहि त्यांस माहीत नसावें. यावर सहजीं अशी शंका उत्पन्न होते कीं, तुकारामबावांनीं आपल्या पत्ररूप अभंगांत रामदासस्वामींचा उल्लेख केला आहे त्याची वाट काय ? ह्या शंकेचें निरसन असें कीं, त्या अभंगांपैकीं कांहीं अभंग तुकारामबावांचे नसून केवळ प्रक्षिप्त आहेत, आणि ते बहुतेक राज्याभिषेकानतर रामदासस्वामींच्या भक्तांनीं रचून त्यांत सामील केले आहेत, असें त्यांतील छत्रपति ह्या विशेषणाच्या व अष्टप्रधानांच्या उल्लेखावरून ह्मणावें लागतें. कारण तुकारामबावांच्या हयातींत महाराज छत्रपति झाले नसून अष्टप्रधानांचीहि योजना त्यांनीं केली नव्हती. हा प्रक्षेप करणारांनीं आपल्या गुरूची महती वाढविण्यासाठीं हा सत्यापलाप केला नसता तर महाराजांस हीनपणा आणणारा प्रवाद आज महाराष्ट्रांत प्रचलित झाला नसता. हा प्रवाद अर्थात् असा कीं, स्वधर्मरक्षण व स्वराज्यसाधन हीं मुख्यतः रामदासस्वामींच्या उपदेशानें महाराजांकडून घडलीं. ह्या प्रवादाचें सत्यत्व स्थापित करण्यासाठीं कांहीं इतिहासशोधक गृहस्थ साधेल तेवढा पुरावाहि गोळा करण्यांत गुंतले आहेत असें समजतें. परंतु वर नमूद केलेलीं पत्रें खोटीं ठरत तोंपर्यंत त्यांचा हा प्रयत्न व्यर्थ होय, व त्यांचें आजपर्यंतचें एतद्विषयक वाक्पांडित्य केवळ अनर्थक होय.[1]

---

१ रा. राजवाडे यांनीं तुकारामबावांच्या सदरील अभंगरूप पत्रावरून रामदासस्वामी व शिवाजीमहाराज यांची भेट तुकारामबावांच्या निधानापूर्वीं झाल्याचा निर्णय होतो असें प्रतिपादन केलें आहे तें कितपत सत्य आहे तें वरील विवेचनावरून ध्यानांत येण्यासारखें आहे. ह्याशिवाय आणखी तीन कागद त्यांस सांपडले आहेत. त्यांतील मजकुरावरून प्रथम भेटीच्या काळाचा बराच निर्णय होतो असें त्यांचें ह्मणणें आहे. ह्या तीन कागदांपैकीं दोन पत्रें आहेत. हीं महाराजांनीं रामदासस्वामींस राज्याभिषेकानंतर लिहिलीं आहेत. एका पत्रांत राज्याभिषेकानंतर त्यांची परस्परांची रायगडावर एकांतीं भेट झाल्याचा उल्लेख आहे; आणि दुसरें १६७९तलें असून त्यांत रामदासांच्या कृपेनें व उपदेशानुसार वर्तनानेंच आपणांस यशःप्राप्ति झाल्याचा परमलीनतेचा व अहंभावविरहित असा उल्लेख आहे. ह्या अशा औपचारिक उल्लेखाचा आधार केवळ दुर्बळ आहे. महाराजांसारख्या परमभाविक व साधुसंतांविषयीं परम आदराची वृत्ति सर्वदा हृदयांत वागविणाऱ्या साधुनृपानें आपल्या परमयोग्य गुरू-

आतां येथें आणखी एका शंकेचा विचार करून हें प्रकरण संपवूं. ही शंका अशी कीं, रामदासस्वामींची शिवाजीमहाराजांनीं प्रथम भेट १६७२ त घेतली असून त्या वर्षी किंवा त्याच्या पुढल्या वर्षाच्या आरंभीं त्यांचा अनुग्रह घेतला हें जर निर्विवाद आहे तर समर्थांच्या दासबोधांत जीं राजनीत्यादि प्रकरणें त्या राजमणीस उपदेशपर अशीं आढळतात तीं केव्हां लिहिलीं असावीं ? ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, दासबोधाचे जे एकंदर वीस दशक आजला उपलब्ध आहेत त्यांपैकीं पहिले आठ दशक काय ते मूळचे असून दासबोध सगळा एवढाच होता, व बाकीचे दशक एक तर समर्थांच्या शिष्यांनीं मागाहून सामील केले असावे, किंवा समर्थांनींच ते पुढें प्रसंगोपात्त रचले असावे. रा. शं. श्री. देव यांनीं आपल्या दासबोधावरील प्रस्तावनेंत (प्रथमावृत्ति) ह्या संबंधाचा पुरावा येणेंप्रमाणें नमूद केला आहे:-(१)आठ दशकांच्या अखेरपर्यंत ग्रंथाचा प्रवाह एकसारखा चाललेला दिसतो. त्यांत कोठेंहि पुनरुक्ति नाहीं. अनेक वेळां पुनरुक्ति करण्यांत आली आहे ती आठव्या दशकानंतर. श्रीसमर्थांना मुख्यतः अध्यात्मनिरूपण करावयाचें होतें. अध्यात्माशिवाय आठ दशकांच्या अखेरपर्यंत दुसरा विषय नाहीं राजकारण हा शब्द आठ दशकांपर्यंत कोठेंहि आला नाहीं. श्रीशिवाजीमहाराजांचा ओघ अजून येऊन मिळाला नव्हता. राजकारण हा शब्द प्रथम नवव्या दशकांत ओझरता आला आहे; (२) द० ७-१०-४२ ही ओवी अशी आहे; ' **सरली शब्दांची खटपट । आला ग्रंथाचा शेवट । येथें**

पाशीं असा विनय प्रगट करावा हें केवळ अनुरूप होय. त्यावरून भलतेच तर्क करणें अप्रयोजक होय. आतां रा. राजवाडे यांना आणखी एक कागद सांपडला आहे. त्यांत रामदासांच्या चरित्रांतील प्रसंगाचें क्रमवार टिप्पण आहे. हनुमानस्वामीनें रामदासांच्या चरित्रग्रंथांत जे अद्भुत व असंभाव्य प्रसंग वर्णिले आहेत त्यांची हें टिप्पण बहुतेक अनुक्रमणिकाच आहे. हें टिप्पण रामदासांच्या निधनानंतर कांहीं दिवसांनीं लिहिलें असा त्यांत उल्लेख आहे. त्यावर भरंवसा ठेवून रा. राजवाडे ह्मणतात कीं, हें टिप्पण इतकें जुनें आहे त्या अर्थी त्यांतले शक बरोबर असले पाहिजेत, आणि हनुमानस्वामींच्या बखरींतले शक ह्या टिप्पणांतल्या शकांबरहुकूम आहेत, त्या अर्थीं हनुमानस्वामीनें दिलेला अनुग्रहशक बरोबर असलाच पाहिजे परंतु हें टिप्पण कधीं लिहिलें याचा काल निश्चित नाहीं. यास्तव हनुमानस्वामीच्या बखरींतील भाकडकथांचेंच हें टिप्पण असावें. शिवाय तें रामदासस्वामींच्या संप्रदायाच्या अभिमान्यांनीं तयार केलेलें आहे. तेव्हां तें हनुमानस्वामीच्या बखरीप्रमाणेंच ऐतिहासिक पुराव्याच्या अभावीं अविश्वसनीय समजलें पाहिजे.

सांगितलें पष्ट। सद्गुरुभजन॥' आणि खरोखरच आतां फक्त ज्ञानदशक सांगून ग्रन्थ संपूर्ण करावयाचा होता;(३)नवव्या दशकाच्या सहाव्या समासाची दुसरी ओवी अशी आहे: '**हें दासबोधीं असे बोलिलें। ज्ञानदशकीं प्रांजळ केलें। मूळमायेंत दाखविलें। पंचभूतिक॥**' ह्या ओवीवरून हें सिद्ध होतें कीं, हा दशक दासबोधांतील ह्मणून लिहिला नाहीं.हीच गति ह्या पुढील दशकांची समजावयाची; आणि ज्या अर्थी ह्या शेवटल्या बारा दशकांत कोठेंकोठें शिवाजीमहाराजांस उद्देशून बोध आहे असें ह्मणतात त्या अर्थी ते स० १६७२ नंतर रचिले असावे. तेव्हां एकंदरींत ह्या वादावरून असा निष्कर्ष निघतो कीं, समर्थांच्या ज्या बोधाची एवढी महती त्यांचे भक्त गातात तो महाराजांनीं स्वराज्य-साधन व स्वातंत्र्यसंपादन यांसंबंधाचा उद्योग बहुतेक आटोपल्यावर झालेला आहे, किंबहुना त्यांच्या ह्या अलौकिक कर्तृत्वावरूनच त्या साधूस हा बोध सुचला असावा.हनुमानस्वामीनें आपल्या बखरींत असें लिहिलें आहे कीं, स.१६४९ त महाराज समर्थांस भेटावयास गेले तेव्हां समर्थांनीं त्यांस दासबोधाच्या तेराव्या दशकांतील लघुबोध केला. परंतु ह्या वेळीं दासबोधाचें एक अक्षरहि लिहिलें नसावें असें दिसतें. कारण समर्थांनीं १६५४ त एकांतीं जाऊन दासबोध लिहिण्यास आरंभ केल्याचा पुरावा दिवाकरगोसाव्यानें बहिरंभटास शके १५७६ त पाठविलेल्या पत्रावरून होतो. त्या पत्रांत येणेंप्रमाणें मजकूर आहे: "कल्याण-गोसावी, चिमणाबाई, आका व अनंतकवि यांस घेऊन ग्रंथलेखनाकरितां शिवथरचे घळींत दहा संवत्सर राहाण्याचा संकल्प करून श्रीसमर्थ गेले."[1] शिवाय प्रत्यक्ष दासबोधांतहि ह्या रचनाकाळाच्या निर्णयास आधार आहे. तो असा: दासबोधाच्या सहाव्या दशकाच्या चवथ्या समासांत "**चार सहस्र सातशें साठी॥ इतुकी कलियुगाची राहाटी॥ उरल्या कलियुगाची गोष्टी॥ ऐसी असे॥**" अशी एक ओवी आहे. हीवरून हा समास स० १६५९ त समर्थ लिहीत होते असें ह्मणावें लागतें.

ह्या प्रथम भेटीच्या काळाच्या निर्णयासंबंधानें आणखी एक तर्क अलीकडे निघाला आहे त्याचा समाचार घेऊन प्रकृत विवेचन पुरें करूं. हनुमान-स्वामीच्या बखरींत एके ठिकाणीं अनुग्रहाचा संवत्सर विकारी हा होता असा उल्लेख आहे. प्रथम भेटीची सांप्रदायिक मिती व वार हीं ह्या संवत्सरांत जुळतात

१ रा. चांदोरकरांनीं पूर्वोक्त पत्रांत दिवाकर गोसाव्याचा हा पत्रांश अस्सल ह्मणून दिला आहे.

म्हणून ह्या विकारी संवत्सरांत प्रथम भेट झाली असावी असा कित्येकांचा तर्क आहे. हा विकारी संवत्सर स. १६५९ त येतो. परंतु हा शकहि वर दिलेल्या कारणास्तव खरा नाहीं हें उघड आहे. ह्या शकांत महाराजांनीं अफझुलखानाचा वध केल्यावर समर्थांचें परळीस जाऊन दर्शन घेतलें, त्या वेळीं समर्थांनीं त्यांला अठराव्या दशकांतील सहाव्या समासांतला उत्तमपुरुष-लक्षणाचा बोध केला अशी सांप्रदायिक बखरींत एक भाकडकथा आहे. तीवरून सदरील पक्ष आपल्या तर्कास बळकटी येते असें ह्मणतो. परंतु ह्या शकांत समर्थ सदरीं दर्शविल्याप्रमाणें सहावा दशक लिहीत होते. त्या वेळीं आठरावा दशक मुळीं लिहिला नव्हता, आणि स. १६५९ त समर्थ परळीस असण्याचा संभव नव्हता. कारण महाराजांनीं तो किल्ला काबीज केल्यावर चाफळाहून त्यांना परळीस आणिलें;आणखी असें कीं, दिवाकरभटाच्या वर दिलेल्या पत्रावरून असें दिसतें कीं, समर्थ ह्या वेळीं शिवतर खोऱ्यांत एकांतीं जाऊन दासबोधरचनेंत गुंतले होते.

एकंदरींत सारांश काय कीं, दादाजी कोंडदेवानें स्वराज्यस्थापनेस आरंभ करून महाराजांस तो मार्ग दाखविला, किंबहुना शहाजीराजांच्या पदरच्या कारकुनांनीं हा स्तुत्य उद्योग महाराजांस पुढें करून सुरू केला, असें ह्मणणारे इतिहासपंडित आमच्या देशांत झळकत आहेत, त्यांच्या ह्या विधानाचा खोटसाळपणा मागें दाखविण्याचा प्रयत्न केलाच आहे.[1] तसाच हा रामदासस्वामींस महाराजांच्या हातून घडलेल्या एकंदर कर्तृत्वाचें श्रेय देण्याचा प्रयत्न आहे. हा किती खोटा आहे हें सदरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल अशी उमेद आहे.[2]

---

१ मागें पांचवा भाग पाहा.

२ ह्या खोटसाळपणाचा आणखी एक मासला येथें नमूद करण्याजोगा आहे. तो असाः "रामदास व रामदासी" नांवाच्या ग्रंथमालेंतील नवव्या भागांत समर्थांच्या संप्रदायाचीं कागदपत्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत. त्यांत रा. चांदोरकर यांच्याकडील सदरीं निर्दिष्ट केलेल्या पत्रांचा समावेश केलेला नाहीं ! हीं पत्रें प्रसिद्ध केल्यानें समर्थांच्या संप्रदायास व त्यांच्या आजपर्यंत गाजलेल्या महतीस न्यूनत्व येईल अशी प्रकाशकांस दहशत वाटली असावी. रा. चांदोरकरांकडील कागदपत्रांची हकीकत प्रो. भाटे यांनीं सदरीं सांगितलेल्या "सज्जनगड व समर्थ रामदास" ह्या आपल्या पुस्तकांत दिली आहे, तीवरून पाहतां समर्थांचा वर सांगितलेला शिष्य दिवाकर भट याच्या उपाध्ये आडनांवाच्या मालेगांव येथल्या एका वंशजानें समर्थ संप्रदायासंबंधाचीं बरींच

कागदपत्रें अत्यंत अमोल निधि ह्मणून एका जस्ती पेटींत घालून ह्या उपाध्यायाच्या वडिलांनीं जमिनींत पुरून ठेविलीं होतीं. तीं रा. चांदोरकरांनीं त्याच्या घरीं मध्यरात्रीस जाऊन त्याच्या मातुःश्रीस नकळत आणिलीं. ह्यावरून पाहतां "रामदास व रामदासी" ग्रंथमालेच्या प्रकाशकांस ह्या कागदपत्रांच्या अस्सलपणाविषयीं संशय घेण्यास मुळीं जागा नव्हती. असें असतां ही अशी सत्यगोपनमूलक आवडनिवड त्यांनीं कां केली तें कळत नाहीं. प्रो. भाटे यांचें सदरील पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर 'मराठी रियासतीं'चे कर्ते रा. सरदेसाई यांनीं नवयुगनामक मासिक पुस्तकांत एक लेख लिहून शिवाजी महाराज व रामदासस्वामी यांच्या गुरुशिष्यत्वासंबंधाचा समर्थसंप्रदायानुसार झालेला आपला अभिप्राय आपल्या ग्रंथाच्या पुढल्या आवृत्तींत बदलण्याचें अभिवचन दिलें आहे. स. १९०७ त प्रकृत चरित्रग्रंथ पहिल्यानें प्रसिद्ध झाला तो रा. सरदेसाई यांनीं वाचला नाहीं असें ह्मणतां येत नाहीं. त्यांत सदरीं दिलेला सांप्रदायिक मताविरुद्ध अभिप्राय नमूद केला होता. तो रा. सरदेसाई यांस पटला नव्हता. परंतु हाच पुरावा प्रो. भाटे यांनीं दिला तो त्यांस खरा वाटला, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. दादाजी कोंडदेव शिवाजी महाराजांस स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं स्फूर्तिदाता व साहाय्यकारी होता, किंबहुना स्वराज्याचा मूळपाया घालणारा होता असा जो रा. सरदेसाई यांचा अभिप्राय आहे तो प्रकृत ग्रंथ पुनः वाचून बदलेल काय?

भाग तिसावा

अंतकाळ

१६८०

मागें सांगितल्याप्रमाणें खांदेरीबेटावर ठाणें करून इंग्रजांस व शिद्दीस जागच्या जागीं बसविल्यावर महाराजांस अशी बातमी लागली कीं, औरंगाबाद येथील लष्कराच्या खर्चासाठीं पुष्कळ मोठी रकम दिल्लीहून येत आहे. त्यासरशीं त्यांनीं आपले निवडक घोडेस्वार बरोबर घेऊन, कोणांस कळूं न देतां, ती रकम घेऊन येणारांवर हल्ला केला, व तें सगळें द्रव्य हस्तगत करून शत्रूकडून हरकत होण्यापूर्वीं ते रायगडावर अतिवेगानें येऊन पोंचले. ह्या दौडीमुळें त्यांस अतिशयित थकवा आला, त्यांच्या छातींत दुखूं लागलें, थुंकींतून रक्त पडूं लागलें, व अंगांत मनस्वी ज्वर भरला.[1] हें दुखणें दिवसेंदिवस अधिकाधिक जड होत चाललें. पदरच्या लोकांनीं मोठमोठे वैद्य आणून नाना प्रकारचे उपचार केले. अनेक देवतांस नवस केले. सर्व प्रकारचीं अनुष्ठानें केलीं. मांत्रिकांकरवीं जादूटोणे करविले. सारांश, सर्व प्रकारच्या उपायांची पराकाष्ठा केली. पण कांहीं एक उतार पडेना.

---

१ सभासद व चित्रगुप्त हे ह्मणतात कीं, त्यांच्या अंगांत नुसता शीतज्वराचा प्रादुर्भाव झाला होता. चिटणीस व रायरीची बखर लिहिणारा हे ह्मणतात कीं, ज्वराची व्यथा झाली होती. ग्रांट डफ गुडघीचा रोग झाला होता असें ह्मणतो. बुंदल्याच्या बखरींत मरणाचें कारण निराळेंच दिलें आहे. तो ह्मणतो कीं, महाराजांनीं जालनाशहरावर हल्ला केला तेव्हां त्यांच्या लोकांनीं तेथील मुसलमान फकिरांस उपद्रव दिल्यामुळें त्यांनीं महाराजांस शाप दिले, त्या शापांमुळें ते आजारी पडून मरण पावले ! शिवदिग्विजयांत तर याहूनहि चमत्कारिक कारण दिलें आहे. तें असें कीं, महाराजांची द्वितीय पत्नी सोयराबाई हिनें महाराजांस विषप्रयोग केला ! तो अशासाठीं कीं, संभाजी पन्हाळ्यास अटकेंत आहे ही संधि साधून आपला पुत्र राजाराम यास गादीवर बसवावें. मुळांतील हकीकत त्या वेळचा प्रवासी डॉ. फ्रिअर व प्रसिद्ध इतिहासकार ऑर्मी यांच्या ग्रंथांवरून घेतली आहे.

आपण आजारी पडून अत्यवस्थ झाल्याची वातमी बाहेर कळूं देऊं नये अशी महाराजांनीं सक्त ताकीद दिली होती; आणि ही वार्ता पसरली असती तरी ती कोणीं खरी मानिली नसती. कारण अशी वार्ता पूर्वीं अनेक वेळां पसरून ते कोणत्या तरी मोहिमेवर जाण्याच्या तयारींत असत, असें मुसलमान बखरकारांचें ह्मणणें आहे. ह्या समयीं महाराजांचे लोक सुरतेच्या तटापर्यंत धुमाकूळ करीत जाऊन त्या शहरावर त्यांनीं मोठ्या नेटाचा हल्ला चालविला होता. त्यावरून आंतील लोकांस असें वाटलें कीं, प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराज आपल्या शहरावर हल्ला करावयास आले आहेत. त्यामुळें त्यांची अगदीं त्रेधा उडून गेली. इंग्रज-व्यापाऱ्यांनीं आपला पैसाअडका सगळा तापीनदीच्या पलीकडे स्वाली येथें त्यांचीं कांहीं जहाजें होतीं त्यांवर पाठवून दिला. सुरतेच्या मोगल सुभेदारानें ह्या वेळीं पुष्कळ खंड भरून मोरोपंत पेशव्यास माघारीं परतविलें. ह्या मोहिमे-वर महाराजांचा स्वतः जाण्याचा विचार होता. परंतु प्राणांत दुखणें लागल्यामुळें तो बेत रहित करणें प्राप्त झालें. वर सांगितल्याप्रमाणें गुजराथप्रांतांत लुटालूट करून व खंड वसूल करून मोरोपंत रायगडावर आला तों महाराजांची प्रकृति बेसुमार बिघडली होती.

आपला अंतसमय समीप आला असें पाहून महाराजांनीं आपले प्रधान वगैरे कारभारी व आप्तजन जवळ बोलाविले. त्या वेळीं मोरोपंत पेशवे, प्रल्हादपंत न्यायाधीश, बाळाजी आवजी चिटणीस, रामचंद्रपंत अमात्य, रावजी सोमनाथ, सूर्याजी मालुसरे, बाजी कदम, महादाजी नाईक पानसंबळ वगैरे गृहस्थ जवळ होते. त्यांस महाराज ह्मणालेः "आमच्या आयुष्याची मर्यादा संपली. आतां आमचा निधनसमय दिसतो. अतःपर आमचा देह राहत नाहीं. आमच्या वडिलांची चाळीस हजार होनांची जाहगीर होती, ती वाढवून एक कोट होनांचें राज्य आम्हीं मिळविलें. ऐशीं हजार पागा केली. हें राज्य आमच्या मागें मर्दुमकीनें, हिंमतीनें व हुशारीनें रक्षण करणारा असा पराक्रमी पुत्र नाहीं. राजा-राम अल्पवयी आहे, तो वांचला तर तो एक हें राज्य संभाळून वाढवील. संभाजी वडील मुलगा असून तो जाणता आहे, परंतु त्याची बुद्धि कांहीं चांगली नाहीं. उभयतां पुत्रांस राज्य वांटून देत होतों. परंतु संभाजी त्यास कबूल झाला नाहीं. इतकेंहि करून राज्याचे विभाग करावे तर आमच्या पदरचे चार मातबर आहेत ते एकास एक विरुद्ध होऊन राज्यवृद्धि न होतां कलह मात्र माजेल, कोणीं कोणाची मर्यादा ठेवणार नाहीं. वडील पुत्रानें राज्य करावें व

कनिष्ठ पुत्रानें त्याच्या आज्ञेंत चालून त्याची सेवा करावी, असा राजधर्म आहे. परंतु तदनुसार आमच्या पुत्रांकडून वर्तणूक होण्याचा संभव दिसत नाहीं. संभाजी माझ्यामागें सर्व राज्य आटोपील. लष्करांतले नामांकित शूर सरदार संभाजी वडील म्हणून त्याच्या पक्षाकडे जातील. राजाराम धाकटा म्हणून लष्कराचा ओढा त्याच्याकडे न होऊन त्याचा पक्ष दुर्बळ होईल. कारभारी लोक राजारामाचा पक्ष धरून राहतील. अशानें दुफळी होईल. संभाजी थोर-थोर पुरुषांस पकडून देहांत शासन करील, मोठमोठ्या सरदारांची इज्जत घेऊन त्यांस ठार मारील. क्षुद्र लोकांचा वरपगडा होईल. जे नामांकित व घरंदाज पुरुष श्रमसाहस करून आजपर्यंत आम्हांला सहाय झाले त्यांचा अपमान व अप्रतिष्ठा करून तो राज्याची एकंदर शिस्त बिघडवील. तो कैफी व इष्कबाज असल्यामुळें त्याची मति भ्रंश पावेल. तो मदांधपणें वर्तन करील. निर्दय, अविचारी, व कृतघ्न अशा लोकांचा वरचष्मा होऊन राज्यांत बेबंदाई होईल. संभाजीच्या हातून दौलतीचा सर्वस्वीं नाश होईल. आम्हीं गुणसंपन्न माणसें मिळवून स्वराज्याचा पाया घातला. त्या माणसांची आमच्या पश्चात् दुर्दशा व बेअदबी होऊन तीं राहणार नाहींत. हा असा आमच्या राज्यांत घोटाळा झाला म्हणजे औरंगजेबास आयतेंच फावेल. तो आजपर्यंत आमच्या धाकानें जागच्या जागीं राहिला आहे. तो ही अव्यवस्था पाहून मोठ्या फौजेनिशीं दक्षिणेंत स्वारी करील. पहिल्यानें अदिलशाही व कुतुबशाही पादशाहती दुर्बल झाल्या आहेत त्यांचा नायनाट करून तो आमच्या राज्यावर चढाई करील. संभाजी-च्यानें स्वराज्याचें रक्षण होणार नाहीं. औरंगजेब त्याचा सर्वस्वीं नाश करण्यास प्रवृत्त होईल. कैफी मनुष्य दगा पावण्यास विलंब लागत नसतो. राजाराम हयात राहिला तर मात्र माझ्या कांहीं विश्वासू सरदारांच्या मदतीनें तो दुस्मानांच्या हातीं गेलेलें राज्य पुनरपि मिळवील. एरवीं कांहीं घडगत दिसत नाहीं."

हें असें निदानींचें व निरुत्साहाचें भाषण ऐकून सर्वांचे कंठ दाटून आले. त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्यांस पराकाष्ठेचें दुःख झालेलें पाहून महाराज बोलले: " तुह्मीं अणुमात्र श्रमी होऊं नका. ह्या मानवी देहास ईश्वरानें मृत्यु नेमिला आहे. हा मृत्युलोक आहे. जितके उत्पन्न झाले तितके जावयाचे. चिरंजीव असा कोणीच नाहीं. धन, सुत, जाया, वीरश्री, पराक्रम, अहंता हीं सर्व मिथ्या असून येथल्या येथेंच राहावयाचीं. त्यांस लुब्ध होऊन

मोहवश झाल्यानें चित्तास नसती तळमळ लागते. त्यांत कांहीं हित नाहीं. ज्या काळीं जें घडावयाचें तें प्रमाण मानून निरपेक्ष चित्तानें वर्तावें यांतच कल्याण आहे. तुह्मी सर्व पराक्रमी अहां. कळेल तसा प्रयत्न करून स्वराज्याचें रक्षण करा. सर्व जण एका विचारानें वागा. आमच्या प्रकृतीस आराम पडावा ह्मणून तुह्मीं करावयाचे तेवढे प्रयत्न केले. सर्व मानवी प्रयत्न कुंठित झाले. आतां प्रयत्न करूं नका. आमची आयुष्यमर्यादा पूर्ण झाली. आह्मी स्वर्गानुभवास जावयास सिद्ध झालों. आतां तुह्मी सावध राहा. आमच्यामागें क्रियापूर्वक राज्यरक्षण करा. संपूर्ण भरतखंड जिंकावें, दिल्लीचें तक्त घ्यावें, श्रीभागीरथी करमुक्त करावी, अटकनदीच्या पलीकडे राज्य आक्रमण करून शासन चालवावें, असा आमचा उत्कट हेतु होता तो असिद्ध राहिला. आमचें आयुष्य खुंटलें. तुह्मीं ह्या गोष्टीचा शोक करूं नये. विवेकानें चित्ताचें समाधान करावें." ह्याप्रमाणें त्यांचें सांत्वन करून महाराजांनीं सगळ्यांस बाहेर जावयास सांगितलें.

मग त्यांनीं भागीरथीचें उदक आणून प्रायश्चित्तविधियुक्त स्नान केलें. सर्व अंगास अग्निहोत्राचें भस्मलेपन करून त्यांनीं रुद्राक्ष व तुळशीमाळा धारण केल्या, दर्भासनीं बसून मोठमोठ्या पंडितांस व संन्याशांस जवळ बोलाविलें, व त्यांशीं आत्मानात्मविचार चालविला. अशी विरक्तता धारण करून ते सर्व काळ भगवद्भजन करूं लागले, व कथाकीर्तनादि श्रवण करून काळ घालवूं लागले. शतगोप्रदानें आपल्या समक्ष करवून त्यांनीं सहस्र गोप्रदानांचा द्रव्यद्वारा संकल्प केला, आणि भगवद्गीता व सहस्रनाम यांचे पाठ चालविले. असा आसमंतात् ब्रह्मवृंदाच्या वाणीचा घोष चालला असतां, शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे उत्तरायणीं चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस रविवारीं दोन प्रहरीं (ता. ५, एप्रिल स. १६८० इ०) 'श्रीराम' हे शब्द उच्चारून महाराजांनीं अत्यंत शांतपणें व समाहित चित्तानें देहत्याग केला. ह्याप्रमाणें आमरण अविश्रांत परिश्रम व पराक्रम करून संपादिलेलें ऐश्वर्य व दौलत सोडून जातांना त्यांस अत्यल्पहि खेद झाला नाहीं, हें कांहीं लहानसान धैर्य नव्हे. धर्मपरायणतेनें प्राप्त होणारें मनोजय करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठायीं किती वसत होतें हें ह्यावरून चांगलें व्यक्त होतें. पुराणांतरीं वर्णिलेल्या राजर्षींच्या क्रमास अनुसरून सर्व राज्य पुत्राच्या स्वाधीन करून व सर्वसंगपरित्याग करून ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गाचें अखंड अवलंबन करावें असा विचार त्यांच्या मनांत वारंवार येई. परंतु यवनपादशाहतींचें भरतभूमीं-

तून समूळ उत्पाटन करून हिंदुपदपातशाहीची संस्थापना करण्याचा जो आपला हेतु आहे तो अपूर्ण राहिला आहे, तशांत आपल्या पश्चात् स्वराज्याचें रक्षण करून प्रजेचें यथान्याय पालन करण्याजोगे गुण आपल्या वडील पुत्राच्या अंगीं नाहींत, तेव्हां अशा स्थितींत राज्यत्याग करून वानप्रस्थाश्रमाचा अंगीकार केल्यास स्वप्रजेचें अहित होऊन स्वराज्यनाश होईल, व तेणेंकरून आपली सर्वत्र अपकीर्ति होईल, हे विचार त्यांच्या मनांत येऊन संसारत्यागाचा विचार त्यांस अकालिक वाटे. शेवटीं त्यांनीं असा निर्धार केला होता कीं, संसारांत राहून धर्माचरण करावें, सत्समागम करावा, विषयसुखांत आसक्त होऊं नये, व स्वकर्तव्य यथासांग करून मोक्ष साधावा यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. संसारत्याग करून गिरि-कुहराचा वास केल्यानें स्वकर्तव्यपराङ्मुख झाल्याचा दोष पदरीं येऊन आपला भ्याडपणा व्यक्त होईल असें त्यांस वाटे.

महाराजांचें देहावसान झालें तेव्हां सर्व कारभारी, सरदार व आप्तजन यांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें. आबालवृद्ध शोकसागरांत बुडाले. प्रधानमंडळीनें किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून ही निधनवार्ता बाहेर न पसरे अशी खबरदारी घेतली. सर्व राजचिन्हांनीं युक्त अशी प्रेतयात्रा काढून महाराजांच्या कलेवरास विधिपूर्वक मंत्राग्नि दिला. महाराजांची तृतीय पत्नी पुतळाबाई हिनें सहगमन केलें. उत्तरक्रिया साबाजी भोंसले[1] शिंगणापूरकर याच्याकडून राजारामास समीप बसवून सांगोपांग करविला. दानधर्म बहुत केला.

महाराजांस सात बायका होत्या. त्या अशाः (१) सईबाई, ही फलटणच्या प्रख्यात निंबाळकरांच्या घराण्यांतली होती;[2] (२) सोयराबाई, ही शिर्के घराण्यांतली होती; (३) पुतळाबाई[3]; (४) सकवारबाई, ही गायकवाड घराण्यांतली होती; (५) सगुणाबाई, ही शिर्क्यांच्या घराण्यांतली होती;

---

१ ग्रांट डफ ह्याचें नांव शहाजी भोंसले असें देतो.

२ मागें ५७ व्या पृष्ठावर ही शिर्क्यांच्या घराण्यांतली होती असें आह्मीं ह्मटलें आहे तें अर्थात् चुकीचें आहे. शेडगांवकर भोंसल्यांकडील वंशावळीच्या आधारावरून मि. किंकेड ह्मणतात कीं, सईबाई विठोजी मोहिते नेवासकर यांची कन्या होती (पृ.२७७).

३ ही जाधव किंवा इंगळे यांच्या घराण्यांतली होती, असें जेध्यांच्या शकावलीवरून दिसतें. पण रा. राजवाडे यांनीं आपल्या संकीर्ण लेखांत दिलेल्या यादीवरून ही पाल-कराची मुलगी होती असें दिसतें.

(६)लक्ष्मीबाई;[१] आणि (७) गुणवंताबाई.[१] सईबाईस संभाजी, सखूबाई व अंबिकाबाई अशीं तीन अपत्यें झालीं. सखूबाई ही फलटणचा महादजी नाईक निंबाळकर यास दिली होती. ह्या शरीरसंबंधाविषयींची अशी गोष्ट आहे कीं, फलटणचा बजाजी निंबाळकर हा कांहीं कारणामुळें मुसलमान झाला. हा महाराजांचा नातेवाईक असल्यामुळें त्याला शुद्ध करून परत हिंदुधर्मांत घ्यावें असें मातुःश्री जिजाबाई हिच्या मनांत येऊन तिनें शिंगणापूरच्या एका उपाध्यायास तयार करून बजाजीस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करविलें; आणि तो असा शुद्ध होऊन स्वज्ञातींत आल्याबद्दल कोणास संशय वाटूं नये ह्मणून त्याचा मुलगा वर सांगितलेला महादजी यास महाराजांची मुलगी सखूबाई ही दिली.[२] सईबाईची दुसरी मुलगी हरजी राजे महाडिक तारळेकर यांस दिली होती[३]. सोयराबाईस राजाराम व दिपाबाई अशीं दोन मुलें झालीं. दिपाबाई[४] ही विसाजीराव नांवाच्या एका सरदारास दिली होती. सकवारबाईला एक मुलगी झाली, तिचें नांव कमळाबाई. ही जानोजी पालकर यास दिली होती. जेध्यांच्या शकावलीवरून असें दिसतें कीं, ह्या सकवारबाईशीं महाराजांनीं १६५७ सालीं विवाह केला; आणि ही स. १६७४ च्या मार्च महिन्यांत निवर्तली. पुतळाबाई अपत्यहीन होती. हिनें महाराजांबरोबर सहगमन केलें; सगुणाबाईस राजकुवारबाई (नानीबाई)नांवाची मुलगी होती. ती गणोजी.

---

१ ह्या दोघींचीं नांवें रा. राजवाडे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या यादींत नाहींत. हीं नांवें शेडगांवकरांच्या वंशावळीवरून घेतलीं आहेत. रा. राजवाड्यांच्या यादींत जाधवांच्या घराण्यांतली काशीबाई हें एक नांव आहे.जेध्यांच्या शकावलींत जाधवांशीं शरीरसंबंध केल्याचा उल्लेख आहे तो कदाचित् ह्या काशीबाईसंबंधाचा असावा.रा.राजवाड्यांच्या यादींत आठ बायका होत्या असें ह्मटलें असून सहा बायकांचीं नांवें दिलीं आहेत, आणि दोघींचीं नांवें न देतां त्या फर्जंद व विचारे यांच्या घराण्यांतल्या होत्या असें ह्मटलें आहे.

२ ही पतितपावन केल्याची अलौकिक गोष्ट फलटणच्या निंबाळकरांच्या दफ्तरांतून घेतली आहे. ह्या जांवयाला महाराजांनीं पुरंदर तालुक्यांतल्या एका गांवाची पाटीलकी बाराशें होनांस खरेदी करून अर्पण केली होती असें ह्मणतात.

३ रा. राजवाडे यांच्या सदरीं सांगितलेल्या यादींत सईबाईला आणखी एक राणूबाई नांवाची मुलगी असून ती जाधवांच्या घराण्यांत दिली होती असा उल्लेख आहे.

४ हिचें नांव बाळीबाई होतें असें रा. राजवाड्यांच्या यादींत नमूद केलें आहे.

राजे शिर्के मालेकर यास दिली होती. बाकीच्या दोघी गुणवंताबाई व लक्ष्मी बाई ह्या अपत्यहीन होत्या. महाराजांच्या स्त्रियांच्या संख्येसंबंधानें बखरकारांचें एकमत नाहीं. ह्या चरित्रलेखाच्या प्रथमावृत्तींत आह्मीं फक्त तीन बायकांचीं नांवें देऊन निरनिराळ्या बखरकारांचें व इतिहासवृत्तलेखकांचें काय ह्मणणें आहे तें लिहिलें होतें. महाराजांचा प्रथम चरित्रलेखक जो सभासद तो महाराजांच्या सात बायका होत्या असें ह्मणतो. परंतु त्यांचीं नांवें त्यानें दिलीं नाहींत. रामदासांच्या चरित्रात्मक बखरींत सईबाई, पुतळाबाई व सगुणाबाई अशा तीन बायकांच्या नांवांचा निर्देश करून आणखी त्यांच्या दोन उपस्त्रिया होत्या असें ह्मटलें आहे. ह्या अशा उपस्त्रिया असल्याचा उल्लेख इतरत्र आढळत नाहीं; तेव्हां तो विश्वसनीय नसावा. त्या बखरींत नमूद केलेल्या इतर भाकडकथांसारखीच ही एक भाकडकथा असावी. ह्या बखरकाराला पुतळाबाई जी महाराजांच्या चितेवर सती गेली तिचें नांवहि ठाऊक नव्हतें. रा. राजवाडे हे आपल्या 'संकीर्ण लेखसंग्रहां'त तंजावर येथें सांपडलेल्या एका यादीच्या आधारावरून असें ह्मणतात कीं, महाराजांच्या आठ बायका होत्या. ह्यांपैकीं सहा बायकांचीं ते नांवें वगैरे देतात. बाकीच्या दोघींचीं नांवें ते देत नाहींत. ह्यावरून कोणी असा तर्क करितात कीं, ह्या दोघी त्यांच्या राखा असाव्या. आतां ऐतिहासिक पुरावा पाहतां महाराजांची एक बायको स. १६७४ च्या मार्च महिन्यांत मरण पावल्याचा उल्लेख इंग्रज व्यापाऱ्यांचा वकील नारायण शेणवी ह्यानें ह्या व्यापाऱ्यांस पाठविलेल्या एका पत्रांत केला आहे. इंग्रज व्यापारी हेन्री ऑक्झिन्डेन याचा महाराजांच्या राज्याभिषेकासंबंधानें स.१६७४ तील ता.२७ मेचा एक लेख आहे त्यांत असा उल्लेख आहे कीं, महाराज ह्या वेळीं दोन नव्या बायका करण्याच्या विचारांत होते. जेध्यांच्या शकावलींत असा उल्लेख आहे कीं, महाराजांनीं राज्याभिषेक समारंभापूर्वी आपला व्रतबंधविधि वेदोक्त मंत्र उच्चारवून करविला, आणि मग दोन दिवसांनीं वेदोक्तमंत्रोच्चारपूर्वक आपला एक विवाह करविला. हेन्री ऑक्झिन्डेनचें सदरील ह्मणणें खरें असण्याचा दृढ संभव असल्या कारणानें महाराजांनीं राज्याभिषेकानंतर लागलीच पुनः आणखी एक वेदमंत्रोच्चारपूर्वक विवाह मोठ्या थाटानें केला असावा असें दिसतें. त्या वेळचा डॉ. फ्रिअरनामक प्रवासी आपल्या प्रवासवृत्तांत ह्मणतो कीं, राज्याभिषेकसमयीं महाराजांनीं चौथी बायको केली. ऑक्झिन्डेनच्या स. १६७४ तील जून महिन्याच्या आठव्या तारखेच्या पत्रांत असा उल्लेख आहे कीं, शिवाजीमहाराजांनीं राज्याभिषेकानंतर आणखी चौथी

बायको केली. ह्या व्यापाऱ्यानें वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें ता. २७ मे रोजीं लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत दोन बायका करण्याच्या तयारींत शिवाजीमहाराज आहेत असें ह्मटलें होतें. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ही शेवटीं चौथी ह्मणून जी बायको केली ती जीवंत असलेल्या बायकांपैकीं चौथी होती. सईबाई स. १६५९ त मरण पावली व दुसरी बायको स. १६७४ च्या मार्च महिन्यांत मरण पावली. ह्या दोघी सदरील इंग्रज लेखकांनीं जमेस धरिल्या नसाव्या. आतां पुतळाबाई जी महाराजांच्या पश्चात् सती गेली तिच्याशीं महाराजांनीं बऱ्याच वर्षांपूर्वी विवाह केला असावा. कोणी ह्मणतात कीं, सईबाई निवर्तल्यावर स. १६५९ त त्यांनीं पुतळाबाईशीं विवाह केला असावा. ही बाई सती गेली यावरून तिचें महाराजांशीं बहुत वर्षांचें साहचर्य असून तिचें त्यांजवर अकृत्रिम प्रेम होतें असें दिसतें.राज्याभिषेकाच्या वेळीं केलेल्या दोन तरुण बायकांपैकीं कोणी अशी सती जाण्यास तयार होणें संभवनीय नव्हतें. तेव्हां सारांश काय कीं, महाराजांस सहा बायका तर खास होत्या असें दिसतें. सभासद सात बायका होत्या असें ह्मणतो,पण त्यांचीं नांवें देत नाहीं. रा. राजवाड्यांच्या पूर्वोक्त लेखांत आठ बायकांचा उल्लेख आहे, परंतु त्यांपैकीं सहांचींच तेवढीं नांवें तींत नमूद केलीं आहेत.शेडगांवकरांच्या वंशावळींत सात बायकांचा उल्लेख असून त्या सगळ्यांचीं नांवें दिलीं आहेत. यास्तव सभासदांच्या एतद्विषयक उल्लेखाला सदरील वंशावळींतलीं सात नांवें परिपोषक असल्यावरून वर सात बायका होत्या असें गृहित धरून त्यांचीं नांवें दिलीं आहेत.

ह्या सगळ्या राण्यांमध्यें सईबाई ही मोठी सुशील, शहाणी व पतिव्रता होती. तिच्यावर महाराजांची अतिशयित प्रीति होती. ती मरण पावल्यापासून महाराजांस कुटुंबसुख चांगलेंसें लाभलें नाहीं. तिचा मुलगा संभाजी ह्याचें आचरण शुद्ध नसल्यामुळें महाराजांना तो मुळीं आवडत नसे. सोयराबाईचा मुलगा राजाराम हा स. १६६४[1]त जन्मला. ह्याचीं लक्षणें बरीं असून तो पुढें चांगला निपजेल असा महाराजांचा अभिप्राय झाला होता. सोयराबाई मोठी कारस्थानी बायको होती. आपला पुत्र राजाराम ह्यास गादी मिळावी अशी तिची उत्कट इच्छा असून तत्सिद्ध्यर्थ तिचा प्रयत्न महाराज हयात असतांच सुरू होता. तिनें बहुतेक प्रधान आपल्या ह्या उद्देशास अनुकूल करून घेतले होते. विशेषतः अण्णाजी दत्तोपंत सचिव तिच्या तर्फेचा होता. त्यांत आणखी महाराज जेव्हां-

१ कांहीं बखरींत ही तारीख १६६१ अशी दिली आहे.

तेव्हां ह्मणत कीं, संभाजीचें आचरण चांगलें नाहीं, तो राज्याधिकारास लायक नाहीं. अंतसमयीं तर त्यांचे संभाजीविषयींचे उद्गार फारच निरुत्साहाचे होते. यास्तव कारभारीमंडळी सोयराबाईच्या पक्षास अनुकूळ झाली व राजारामास गादीवर बसवून त्याच्या वतीनें राज्यकारभार चालविण्याचा विचार त्यांनीं केला. हा आपला बेत निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावा ह्मणून त्यांनीं महाराजांच्या मृत्यूची वार्ता संभाजी पन्हाळ्यावर नजरकैदेंत होता त्याला मोठ्या बंदोबस्तानें सक्त कैदेंत ठेवीपर्यंत कोणांस कळूं न द्यावी असा त्यांचा प्रयत्न होता. ह्या उद्देशानें त्यांनीं जनार्दनपंत सुमंत यास सैन्यासह पन्हाळ्यास रवाना केलें, रायगडावर आणखी लोकांची भरती करून तें ठाणें मजबूत केलें, पंचवडी येथें दहा हजार घोडेस्वार ठेविले, हंबीरराव सेनापतीस कऱ्हाड येथें मोठ्या सैन्यानिशीं तयार राहावयास सांगितलें. ही एवढी तयारी करावयास कांहीं अवधि लागणार ह्मणून हिरोजी फर्जंद यास संभाजीच्या बंदोबस्ताकडे नेमिलें होतें त्यास त्यांनीं पुढें काय व्यवस्था करावयाची तें कळविण्यासाठीं एक पत्र पाठविलें. एवढी खबरदारी प्रधानमंडळीनें घेतली होती तरी महाराजांच्या मृत्यूचें वर्तमान संभाजीस अगोदरच कळून चुकलें होतें असें दिसतें. निदान त्याला असा संशय तरी खास आला असावा. कारण सदरील पत्र घेऊन जासूद किल्ल्यावर आला, त्यास पाहतांच संभाजीनें त्याला पकडून लखोटा आपल्या स्वाधीन करण्याविषयीं सांगितलें, न केल्यास देहांतशिक्षा होईल अशी त्यास धमकी घातली, तेव्हां त्या जासुदानें निरुपाय होऊन तो लखोटा त्याच्या हातीं दिला. आपणास प्रधानमंडळानें पाठविलेलें गुप्त मजकुराचें पत्र संभाजीच्या हातीं लागलें असें कळतांच हिरोजी फर्जंद घाबरून कोंकणांत पळून गेला. संभाजीनें किल्ल्यावरील सर्व लोकांस आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यांच्या दोन अंमलदारांनीं थोडीशी कुरबूर केल्यावरून त्यांस ठार मारिलें, किल्ला आपल्या स्वाधीन राखण्यासाठीं त्यावर चोहोंकडून चांगला बदोबस्त करून तो प्रधानमंडळी पुढें काय करते तें पाहत राहिला. संभाजीनें पन्हाळाकिल्ला आपल्या कबजांत घेतला असून त्यावर सैन्य नेण्याचा मार्ग उरला नाहीं असें पाहून जनार्दनपंतानें आपल्या फौजेचा त्या किल्ल्यास वेढा दिला. तेथें तो आपल्या लोकांनिशीं कांहीं दिवस राहिल्यावर वेढा तसाच ठेवून तो कोल्हापुराकडे गेला.

इकडे प्रधानांनीं राजारामास गादीवर बसवून त्याच्या नांवानें राज्यकारभार सुरू केला. परंतु ह्या प्रधानांमध्यें असावें तसें ऐक्य नव्हतें. पेशवा व सचिव

यांच्यामध्यें पहिल्यापासून थोडीशी चुरस होती, ती आतां वाढली. हंबीररावास त्यांनीं आपल्या ह्या मसलतींत घेतलें नसल्यामुळें तोहि त्यांच्या ह्या करण्यास प्रतिकूळच होता. जनार्दनपंत तरी पन्हाळ्याचा वेढा तसाच सोडून स्वतः कोल्हापुराकडे गेला त्याचें कारण बहुत करून असेंच कांहीं तरी असावें. त्यानें पन्हाळ्यापाशीं ठेवलेल्या लोकांपैकीं कांहीं जणांस संभाजीनें वश करून घेतलें, व जनार्दनपंत तेथें आला असतां कांहीं मावळ्यांनिशीं त्याच्या छावणीवर रात्रीचा छापा घालून त्यास कैद करून पन्हाळ्यावर आणून ठेविलें. संभाजीचें हें कृत्य ऐकून हंबीरराव सेनापतीस असें वाटलें कीं, शिवाजीमहाराजांच्या पुत्रास अनुरूप असा पराक्रम याच्या अंगीं आहे, यास्तव याचा पक्ष आपण धरावा हें ठीक दिसतें. जनार्दनपंतास संभाजीनें कैद केल्याचें वर्तमान रायगडावर पोंचतांच मोरोपंत पिंगळे त्यास सोडविण्याच्या मिषानें सैन्य घेऊन पन्हाळ्याकडे गेला. परंतु तो संभाजीशीं युद्ध करण्याचें सोडून त्यासच सामील होऊन बसला. ही त्याची अनुकूलता पाहून संभाजीनें त्याचा हुद्दा त्याच्याकडे कायम केला. हंबीररावहि आपल्या सगळ्या फौजेनिशीं पन्हाळ्यावर येऊन संभाजीस मिळाला. ही अशी आपल्या पक्षाची बळकटी झाली असें पाहून संभाजी रायगडावर चालून आला. तो रायगडावर येऊन पोंचण्यापूर्वींच त्या किल्ल्यावरच्या गार्दी लोकांनीं त्याच्या पक्षाचे होऊन त्याच्या विरुद्ध असलेल्या सगळ्या लोकांस कैद करून ठेविलें. त्याप्रमाणेंच पंचवडी येथें ठेवलेलें सैन्यहि संभाजीस येऊन मिळालें. ह्याप्रमाणें चोहोंकडून अनुकूळता झाल्यावर त्याला रायगडकिल्ल्यावर प्रवेश करण्यास बिलकुल हरकत झाली नाहीं. वर जातांच पहिल्यानें त्यानें अन्नाजी दत्तोपंत सचिव याच्या पायांत बिड्या ठोकल्या व त्याची सर्व मालमत्ता जप्त केली, राजारामाला कैद केलें, सोयराबाईला पकडून आणून तिची अतिशयित कठोर शब्दांनीं निर्भर्त्सना केली, महाराजांस विषप्रयोग केल्याचा तिच्यावर आरोप केला व तिचे हालहाल करून मारण्याचा आपल्या लोकांस हुकूम दिला, तिच्या पक्षाच्या सर्व लोकांचा शिरच्छेद केला, एका इसमाला तर गडाच्या तटावरून खालीं लोटून दिलें, आणि ह्याप्रमाणें प्रतिपक्षाचा अगदीं बींमोड करून आपणास आगष्ट महिन्यांत राज्याभिषेक करून घेतला. ह्यापुढील संभाजीच्या घोर कृत्यांचा फाडा येथें वाचणें अप्रस्तुत होय.

भाग एकतिसावा.

दौलतीचा हिशोब.

आमच्या महातेजस्वी व प्रौढप्रताप चरित्रनायकाचें जीवनवृत्त मागील भागांत आटोपलें. आतां त्यांनीं एकसारखीं छत्तीस वर्षें अव्याहत परिश्रम करून प्रबल यवनपादशहांच्या हातची किती दौलत हिसकावून घेतली त्याचा अंदाज प्रकृत भागांत देणें इष्ट दिसतें. अदिलशाहींत नोकरी पतकरून शहाजीराजे कर्नाटकांत जाऊन राहिले तेव्हां महाराष्ट्रांत दादाजी कोंडदेवाच्या हवालीं राजांची जी जाहगीर होती, तींत पुणें, सुपें, इंदापूर, बारामती व मावळप्रांताचा कांहीं भाग एवढ्या परगण्यांचा अंतर्भाव होत होता. महाराजांच्या हातीं आयती आलेली वडिलांची जोड काय ती एवढीच होती; आणि तीहि अदिलशहाच्या पूर्ण आटोक्यांत होती. त्याला वाटेल तेव्हां ती खालसा करितां येण्याजोगी होती. ह्याप्रमाणें यवनपादशहाच्या कृपेनें प्राप्त झालेल्या जाहगिरीचा ताबा वडिलांच्या विद्यमानें महाराजांच्या हातीं आल्यावर त्यांनीं ही दौलत स्वतंत्र करून तींत किती भर घातली त्याचें निरूपण करूं. हें अर्थात् व्हावें तसें यथास्थित होणार नाहीं. तरी निरनिराळ्या बखरींत ज्या याद्या दिल्या आहेत त्यांच्या आधारानें पुढील हिशोब दिला आहे. हा महाराजांनीं आपल्या हयातींतच करून ठेविलेला दिसतो. कारण संभाजी दुर्वृत्त निघून एक वेळ शत्रूसहि जाऊन मिळाला होता. तेव्हां मागेंपुढें तो सर्व दौलतीचा नाश करील ही भीति त्यांस वाटत होती. यास्तव राजारामास व त्यास राज्य विभागून देण्याचा त्यांचा मनोदय होता असें कित्येक बखरींवरून दिसतें. असो, तर हा हिशोब येथें देऊं.

महाराजांच्या ताब्यांतील मुलखाचे एकंदर चवदा विभाग चिटणिसाच्या बखरींत दिले आहेत, व ह्या प्रत्येक विभागांत किती किल्ल्यांचा अंतर्भाव होतो हें सांगितलें आहे. ही यादी येथें बहुतेक जशाची तशी उतरून घेऊं.

(१) **प्रांत मावळ सह्याद्रि**—यांत सांप्रतचे मावळ, सासवड, जुन्नर व खेड हे तालुके मोडतात. ह्या प्रांतांत एकंदर अठरा किल्ले होते. त्यांचीं नांवें

येणेंप्रमाणें आहेतः–रोहिडा, सिंहगड, नारायणगड, कुंवारी, केळना, पुरंधर, दौलदतमंगळ, मोरगिरी, लोहगड, रुद्रमाळ, राजगड, तुंग, तिकोना, राजमाची, तोरणा, दातेगड, विसापूर, बासोटा, व सिवनेरी.

(२) **प्रांत सातारा वांई**—यांत अकरा किल्ले होते. ते येणेंप्रमाणें: सातारावैराटगड, वर्धनगड, परळी, (सज्जनगड) पांडवगड, महिमानगड, कमलगड, वंदनगड, ताथवडा, चंदनगड, व नांदगिरी.

(३) **प्रांत कराड**--यांत बसंतगड, मचिंद्रगड, भूषणगड व कसबा कराड, असे चार किल्ले होते.

(४) **प्रांत पन्हाळा**—यांत तेरा किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:-पन्हाळा, खेळणा, विशाळगड, पावनगड, रांगणा, गजेंद्रगड, भुदरगड, पारगड, मदनगड, भीवगड, भूपाळगड, गगनगड व बावडा.

(५) **प्रांत कोंकण बंधारी व नलदुर्ग**-यांत एकंदर अठ्ठावन्न किल्ले होते, त्यांचीं नांवें:-मालवण सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, जयदुर्ग, रत्नागिरि, सुवर्णदुर्ग, खांदेरी, उंदेरी, कुलाबा, राजकोट, अंजनवेल, रेवदंडा, रायगड, पाली, कलानिधिगड, आरनाळा, सुरंगगड, मानगड, महिपतगड, महिमंडण, सुमारगड, रसाळगड, कर्नाळा, भोरप, बल्लाळगड, सारंगगड, माणिकगड, सिंदगड, मंडणगड, बाळगड, महिमंतगड, लिंगाणा, प्रचीतगड, समानगड, कांगोरी, प्रतापगड, तळागड, घोसाळागड, विरवाडी, भैरवगड, प्रबळगड, अवचितगड, कुंभगड, सागरगड, मनोहरगड, सुभानगड, मित्रगड, प्रल्हादगड, मंडणगड, सहनगड, शिकेरागड, वीरगड, महीधरगड, रणगड, सेटगागड, मकरंदगड, भास्करगड, माहुली, व कावन्ही.

(६) **प्रांत त्रिंबक**-यांत पंचवीस किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:-त्रिंबक, बाहुला, मनोहरगड, खळागड, चावडंस, मृगगड, करोला, राजपेहर, रामसेन, मासणागड, हर्षण, जवळागड, चांदवड, सबलगड, आवढा, कणकई, गडगडा, मनरंजन, जीवधन, हडसर, हरींद्रगड, मार्कंडेयगड, पटागड, टणकई व सिद्धगड.

(७) **प्रांत बागलाण**—यांत सात किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:–सालेरी, नाहावा, हरसळ, मुलेरी, कणेरा, अहिवंतगड व घोडप.

(८) **प्रांत वनगड वगैरे**—यांस धारवाड जिल्ह्यांतला बराच भाग मोडतो. यांत एकंदर बावीस किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:—वनगड, गहनगड, सिमदुर्ग, नलदुर्ग-मिरागड, श्रीमंतदुर्ग, श्रीगदनगड, नरगुंद, महंतगड, कोपल-

गड, बाहदूर विंडा, व्यंकटगड, गंधर्वगड, ढाकेगड, सुवेंगड, पराक्रमगड, कनकादिगड, ब्रह्मगड, चित्रदुर्ग, प्रसन्नगड, हडपसरगड, कांचनगड, अचलागिरिगड व मंदनगड.

(९) **प्रांत फोंडे बिदनूर**--यांत बारा किल्ले होते. त्यांचीं नांवें--कोट फोंडे, कोट काहूर, कोट बकर, कोट ब्रह्मनाळ, कोट कडवळ, कोट अकोलें, कोट कठर, कोट कलबर्गे, कोट शिवेश्वर, कोट मंगरूळ, कोट कडणार, व कोट कृष्णगिरि.

(१०) **प्रांत कोल्हार, बाळापूर**—यांत सत्तावीस किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:— कोल्हार, ब्रह्मगड, वडनगड, भास्करगड, महीपाळगड, मृगमदगड, आंबेनिराईगड, बुधला कोट, माणिकगड, नंदीगड, गणेशगड, खळगड, हातमंगळगड, मंचकप्रकाशगड, भीमगड, प्रेईवारगड, सोमसेखरगड, मेदगिरि, चेनगड, श्रीवर्धनगड, बिदनूरकोट, मलकोल्हारकोट, ठाकूरगड, सरसगड, मल्हारगड, भूमंडलगड, व बिरूट कोट.

(११) **प्रांत श्रीरंगपट्टण**-यांत बावीस किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:-कोट-धर्मपुरी, हरिहरगड, कोट गरुड, प्रमोदगड, मनोहरगड, भवानीदुर्ग, कोट अमरापूर, कोट कुसुर, कोट तळेगिरि, सुंदरगड, कोट तळगोंडा, कोट आटनूर, कोट त्रिपादुरे, कोट दुटानेटी, कोट लखनूर, कळपगड, महिनदीगड, रंजनगड, कोट आलूर, कोट शामल, कोट विराडें, व कोट चंदमाल.

(१२) **प्रांत कर्नाटक—प्रांत जगदेवगड**. यांत अठरा किल्ले होते, त्यांचीं नांवें-जगदेवगड, सुदर्शनगड, रमणगड, नंदीगड, प्रबळगड, बहिरवगड, वारुणगड, महाराजगड, सिद्धगड, जवादिगड, मार्तंडगड, मंगळगड, गगनगड, कृष्णगिरि, मल्लिकार्जुनगड, कस्तूरीगड, दीर्घपलिगड व रामगड.

(१३) **प्रांत वेलूर**—यांत सांप्रतचा अर्काटजिल्हा मोडतो. यांत पंचवीस किल्ले होते. त्यांचीं नांवें:-कोट आरकाट, कोट लखनूर, कोट पळणापट्टण, कोट त्रिमल, कोट त्रिवादी, पाळे कोट, कोट त्रिकोनदुर्ग, कैलासगड, चंजिबरा कोट, कोट वृंदावन, चेतपाव्हली, कोलबाळगड, रसाळगड, कर्मटगड, यशवंतगड, मुख्यगड, गर्जनगड, मंडविंडगड, महिमंडनगड, प्राणगड, सामरगड, साजरागड, गोजरागड, दुर्भेगड, व अनूरगड.

(१४) **प्रांत चंदी**—यांत सहा किल्ले होते. त्यांची नांवें:-राजगड, चेनगड, कृष्णगिरि, मदोन्मत्तगड, आखलुगड व काळा कोट.

ह्या किल्ल्याशिवाय आणखी दुसऱ्या बखरींतील याद्यांत किल्ल्यांचीं नांवें आढळतात तीं येणेंप्रमाणें:—घनगड, कोट लावड, कोट केचर, वल्लभगड, येलबर्गीगड, सालोभागड, कोट कुष्टगी, नौबतगड कोट हालियाळ, तानवडा, ठकरीगड, हरुषगड, कुरडू ऊर्फ मंदरगड, केदारकोट, कोरागड, कासेगड, कोलजागड, कोहीमगड, कोठारगड, कंकणीगड, कुलागड, कैहात कोट, कुडाळ कोट, कडवरीगड, कारडीगड, कोचणागड, नागिरीगड, तरुगड, देवगड, गुणवंतगड, ढाळगड, चंद्रगड, चतुरगड, रत्नगड, राजहंसगड, सुधाकरगड, सुगाणागड, सामत्रागड, सेरगागड, व्येंद्रगड, वरूपगड, विंदाविंदगड, विश्वासी ईश्वर कोट, शरगागड, शेवळगड, कांगरीगड महानगड, मानाडगड, मत्तगड, मृगंगड, महोगड, महीतळीगड, मकरंदगड, भोरगिरि, भिलवडी, भद्रगड, पाराशरगड, पहारगड, बीरकोट, बळराज कोट, पताकागड, पद्मागड, कोथळागड कमरगड, मयोरगड ऊर्फ निवलगुंद, पटगड, सोनगड, कुंजरगड, वारुगड, सुबकरगड, नाकगड, लोणजागड, काचणागड, सिदीचागड खोलगड, प्रौढगड, बालेराजा, सरगड, मुरगोड, कोट येलूर, नाचणागड, वल्लभगड, सेवडागड, सेवकगड, कोहजगड, कठोरगड, कोट वोटगिरि, कंबलगड स्वरूपगड, ढोलागड, बहुलगड, महींद्रगड, बळवंतगड, श्रींगलवडगड, पवित्रगड, सुमनगड, गंभीरगड, मंदरगड, दहीगड, मोहनगड, कपलगड, हरिश्चंद्रगड, वज्रगड, पिपला ऊर्फ प्रकाशगड, कोट ढकूर, कोट कोलारकदीम दुर्गमगड, मरसगड, अहिनिज्यादुर्ग, कट्टरगड, मेजकोल्हारगड, महीपालगड, बुंदीकोट, अर्जुनगड, पडवीरगड, भंजनगड, मुखणेगडकोटवेल, भातुर, पतनगदनेगड, केवळगड, महाराजगड, शिदगड, मदगड, बिगेवाळूंगगड, बहिरवगड, कोटसुभा, मनगड, वेटवल ऊर्फ केमल, लागगडचंदी, कोट त्रिचदी, कोट देवणापाटी, चिंताहरकोट, वृद्धाचल, चवीकोट निलसाजितगड, कर्नाटकगड, चेलगडचंदी, गर्वगड, कोंडापूरकोट, काणपूर, कामकोट, गोकाककोट, भवानीदुर्ग, धरापूरकोट, त्रिचनापूरकोट, मृगांकगड, बागलकोट, रायदुर्ग, विराटकोट, व शिरोळकोट. नवामाला ह्या एकंदर किल्ल्यांपैकीं एकशें अकरा किल्ले महाराजांनीं नवे बांधिले असें एका बखरींत ह्मटलें असून त्यांची यादीहि दिली आहे. कित्येकांच्या मतें महाराजांनीं फक्त चौऱ्यांशीं किल्ले नवे बांधिले होते असें आहे.

---

१ ही किल्ल्यांची यादी अमळ मोठी झाली. परतु शिवरायांच्या ऐश्वर्यांतला कोणताहि अंश सांगितल्यावांचून ठेवूं नये ह्मणून ही यादी निरनिराळ्या बखरींवरून जुळविली आहे.

आतां खजिना व उंची कापड यांच्या हिशोबाची यादी येथें देऊं. पहिल्यानें सोन्याचें नाणें किती होतें तें पाहूं:—गंबार (गादर अथवा गवरे) एक लक्ष, मोहरा दोन लक्ष, पुतळया तीन लक्ष, पातशाही होन सुमारें साडेतेरा लक्ष, सणगिरी होन सुमारें पावणेतेरा लक्ष, अच्युतराई होन सुमारें अडीच लक्ष, देवराई होन सुमारें तीन लक्ष, रामचंद्रराई होन सुमारें एक लक्ष, गुती होन एक लक्ष, धारवाडी होन दोन लक्ष. किरकोळ नाणें तीन लक्ष[१], सतलाम्या एक लक्ष, इभराम्या एक लक्ष, शिवराई होन चार लक्ष, कावेरी होन (पाला) पंधरा लक्ष, प्रलखटी होन दोन लक्ष, पामनाइकी होन एक लक्ष, आदवणी होन तीन लक्ष, जडमाल होन पांच लक्ष, ताडपत्री होन एक लक्ष चाळीस हजार, तुती होन एक लक्ष, सैल्याघटी होन दोन लक्ष, एलोरी होन पन्नास हजार, निशाणी होन पांच लक्ष व साधें सोनें नग एक लक्ष, वजन साडेबारा खंडी. आतां रुप्याच्या नाण्याची यादी देऊं:—रुपये पांच लक्ष, आसरपद्या दहा लक्ष, दाभोळी कबरी पंचवीस लक्ष, चुली कबरी दहा लक्ष, बसरी कबरी पांच लक्ष, साधें रुपें व रुप्याचीं भांडीं नग दहा लक्ष, वजन पन्नास खंडी.

ह्याशिवाय आणखी जडजवाहीर दोन कोट होनांचें होतें. जवाहिराचीं नांवें:—माणीक, पाच, वैडूर्य, नीळ, पैराज, मोतीं, पोवळें, पुष्कराज व हिरा. तसेंच नानाप्रकारचें कापड अजमासें एक कोट होन किंमतीचें होतें.

आतां लष्कराचा हिशोब पाहूं. महाराजांच्या खास पागेंत ऐशीं हजार स्वार होते, व शिलेदारपागेंत पंचवीस हजार स्वार होते. एकूण एक लक्ष पांच हजार स्वार होते. खासपागेच्या सरदारांचीं नांवें येणेंप्रमाणें होतीं:—हंबीरराव सरनोबत, आनंदराव नेतोजी पालकर, मानाजी (मानसिंग) मोरे, स्वरूपजी (रुपाजी) भोंसले, गोंदजी जगताप, खंडोजी जगताप, संताजी जगताप, धनाजी जाधव, नेताजी काटकर, दादाजी कांकडे, निळोजी काठे, संताजी घोरपडे, तेलंगराव पागेसरदार, तुकोजी निंबाळकर, व्यंकोजी खांडेकर जुमलेदार, निंबाजी पाटोळा, शमणखान पणी, गंगाजी (गणोजी) शिर्के, मालोजी निंबाळकर, कृष्णाजी पवार, धर्माजी निगडे, अन्नोजी भालेकर, धनाजी शिगडा, संभाजी हंबीरराव, बुवाजी (उदाजी) पोवार, परसोजी भोसले, कृष्णाजी घाटगे, परशराम पवार,

---

१. ह्यांत बारा प्रकारचे होन दिले आहेत, त्यांचीं नांवें:—अफरजी त्रिवाकुरी, त्रिसुळी, चंदावरी, विलधरी, उलफकरी, महमदशाई, वेलुरी. कटेराई, देवजवळी रामनाथपुरी व कुनगोटी.

बनाजी बिर्जे, मालोजी मचाळे, कानोजी दिवेकर, आपाजी तांबे, निंबाजी पाटोळे, बाळोजी बाटकर, शामराव, राघोजी शिर्के, भवानराव, सावजी मोहिते, साबाजी भोंसले शिंगणापूरकर, जयसिंग पालकर, आनंदराव निंबाळकर, बाजी मोहिते, पदाजी काटकर, रामोजी शिर्के, हरजीराजे महाडिक, महादाजी नाईक निंबाळकर, खंडेराव दाभाडे, खंडोजी आटोळे, गणोजी दरेकर, कान्होजी आंग्रे, बाजी नलगे, मालोजी नलगे, संभाजी कावजी भुजबळराव, बहीरजी घोरपडे, संभाजी काटकर, सूर्याजी काटकर, रायजी गडधे, देवजी उघडे, केरोजी पवार, गोमाजी नाईक पानसंबळ, संताजी भोंसले, महादाजी नाईक पानसंबळ, मकाजी आनंदराव, पिलाजी शिर्के, तानाजी शिर्के, संभाजी शिर्के, जैसिंग पालकर, अचलोजी राजे महाडीक, तुकोजी पालकर, येसाजी थोरात, नेमाजी शिंदे, मुधोजी खाजणकर, सोमवंशी, कान्होजी भाडलकर, बहीरजी नाईक इंगळे, कृष्णाजी घाटगे, कृष्णाजी पवार, हिरोजी सेलके, खापणे, बहीरजी वांडगे, बळवंतराव देवकांते, परसोजी शितोळे, रायाजी नलगे, येसाजी खांडेकर, अमृदोजी पांढरे, अमृतराव निंबाळकर, भवानराव देवकांते, कांकडे, कङ्क, कोकाटे, ढमढेरे, बांडे व उचले.

मावळे व हेटकरी यांचें पायदळसैन्य एकंदर सुमारें एक लक्ष होतें.[1] ह्या पायदळावरील सरदारांचीं नांवें:—येसाजी कंक सरनोबत, सूर्याजी मालुसरे, गणोजी दरेकर, मुग्बाजी बेनमणा, मालसावंत, विठोजी लाड, इद्रोजी गावडे, जावजी महानलाग, नागोजी प्रल्हाद, पिलाजी गोळे, दत्ताजी इडिलकर, पिलाजी सणस, जावजी पाये, भिकजी दळवी, कोंडाजी वडखले, त्रिंबकजी प्रभु, कोंडजी फरजंद, तानाजी तुंदुसकर, तानसावंत मावळे, महादाजी फरजंद, मुधोजी सोनदेव, कृष्णाजी भास्कर कलघोडे, हिरोजी मराठे, रामाजी मोरे, हिरोजी भालदार, तुकोजी कङ्क, राम दळवी, येसजी दरेंकर, बाळाजीराव दळेकर, सोनदळवी, चांगोजी कङ्क, कोंडाळकर, ढवळेकर, तानसावंत भोंसले, तानाजी मालुसरे, जिवा माहाला, सोन माहाला राजपाटील यशवंतराव, रामाजी विश्वासराव, कृष्णाजी नाईक, तुकाजी लाड, डोळे, जावजी पारळे, मुधोजी हुणकणे, विठोजी कङ्क, इंद्राजी गोरड, जावजी मोहने, हिराजी भानगिरे, मुधोजी खानवेलकर, सुबानजी नाईक, बाजीराव पासलकर, बाजीप्रभु देशपांडे (हिरडस मावळ), बाजीसुरार

१ ह्याशिवाय आणखी प्रत्येक किल्ल्याच्या रक्षणास ठेविलेले गडकरी असत. त्यांच्या संख्येनें मान किल्ल्यांच्या संख्येवरून वाचकांच्या लक्षांत सहज येण्याजोगें आहे

देशपांडे (माहाडकर), हिरोजी फर्जंद, नागोजी फर्जंद, नाईक, हरबाजी फर्जंद, पारठे, ठाकूर ढमाले, दादाजी बापूजी देशपांडे, चिमणाजी बापूजी देशपांडे, बागराव, दिनकरराव तुळाजी फर्जंद, कृष्णाजी भोंसले, राणोजी दरेकर, हरजी नाईक जासूद, खंडोजी नाईक जासूद, गणोजी कावळे, सोमाजी नाईक वंकी, सूर्याजी काळे, व बापूजी मांडरे.

आतां महाराजांच्या आरमाराचा हिशोब एकदोन बखरींत आढळतो तो येथें देऊं:–मोठ्या गुराबा तीस, गलबतें शंभर, महागिऱ्या दीडशें, लहान गुराबा पन्नास, तारवें साठ, पाल पंचवीस, मचवे पन्नास, जूग पंधरा, होड्या दहा व लहान होड्या दीडशें अशीं एकंदर सहाशें चाळीस नगांची यादी आढळते. परंतु लहानमोठीं हजारांवर तारवें महाराजांच्या आरमारांत होतीं असा इतरत्र उल्लेख आहे. आतां पाण्यांतील किंवा पाण्यालगतच्या जंजिऱ्यांचीं नांवें किल्ल्यांच्या यादींत वर आलींच आहेत. परंतु तीं येथें निराळीं देणें इष्ट दिसतें. हीं नांवें येणेंप्रमाणें होत:–कुलाबा, खांदेरी, उंदेरी, अंजनवेली, रत्नागिरि, पद्मदुर्ग, सरजाकोट, विजयदुर्ग, गहनदुर्ग, खाकेरी, सुवर्णदुर्ग, राजकोट व सिंधुदुर्ग. ह्या जजिऱ्यांच्या आसपास आरमार नेहमीं तयार असे. ह्या आरमारावरील सरदारांचीं नांवें बखरींतून तीनचारच आढळतात. तीं हीं:—दर्यासागर, मायनाक भंडारी, इब्राइमखान व दौलतखान. बाकीच्या सरदारांचीं नांवें कां दिलीं नाहींत न कळे. परंतु ह्या आरमारावर सरदार व तांडेल ह्या नात्यानें पुष्कळ कोळी व भंडारी उदयास आले असावे. कारण ह्या जंजिऱ्यांच्या आसपासच्या गांवांत ह्या जातींचीं पुष्कळ मोठमोठीं घराणीं आढळतात.

आतां महाराजांच्या ह्या स्वराज्यसिद्धीच्या कामीं ज्या ब्राह्मण व प्रभु लोकांनीं मोठ्या नेकीनें व इमानानें कमीजास्त महत्त्वाच्या निरनिराळ्या कामगिऱ्या केल्या त्यांचीं नांवें येथें देऊं:–मोरो त्रिमळ पिंगळे, रामचंद्र नीलकंठ, रघुनाथ नारायण पंडितराव, अण्णाजी दत्तो, बाळाजी रघुनाथ, नरहर बल्लाळ सबनीस, रावजी सोमनाथ सुभे, व्यंकाजी दत्तो, जनार्दनपंत हणमंते, दत्ताजीपंत वांकनीस, बाळाजी सोनदेव, शामजी नाईक पुंडे पोतदार, शंकाजी नीलकंठ, रघुनाथ बल्लाळ कोरडे, कृष्णजोशी, नरहर आनंदराव, निराजी रावजी, प्रल्हाद निराजी, गंगो मंगाजी पागे, प्रभाकर भट उपाध्ये, दत्ताजी गोपीनाथ वोकील, अण्णाजी रंगनाथ केळकर, विठ्ठल पिलदेव गारुडकर, तिमाजी केशव सबनीस, कोन्हेरपंत, त्रिंबक भास्कर, शिवाजी शंकर, कृष्णाजीपंत मथुरे, काशीपंत मथुरे, विश्वास-

राव, विसाजीपंत मथुरे, शिवभट उपाध्ये, बाळंभट गोसावी उपाध्ये, कृष्णाजी सखाजी, येसाजी गोविंद, शामराज पद्मनाभ, गोविंदभट उपाध्ये, कृष्णभट गोसावी उपाध्ये, रघुनाथपंत, नारो सदाशिव, अण्णाजी मल्हार, दाजी आनंदराव, शामजी सदाशिव, बाळाजी अनंत, तिमाजीपंत, अण्णाजी सोमनाथ, धर्मोजी नरहर, उधो रघुनाथ, जयरामपंत, नारो संभाजी, बापुजीराम, गंगाजी दफ्तरशा, नरसो गोपाळ, भिकाजी गोपाळ, कृष्णाजी अनंत, तिमाजी भगवंत, पुरुषोत्तमपंत, लिंगो नारायण, व्यंकटाद्रिपंत, जनार्दन कोनेर, होनो नरहर, विसाजी रामचंद्र, गंगाधर त्र्यंबक, विठ्ठल कृष्ण, दत्ताजी दामोदर, दादो अनंत, बाळाजी मोरेश्वर व सुंदर दत्ताजी.

कांहीं प्रभुगृहस्थांचीं नांवें एका बखरींत निराळीं दिलीं आहेत, तीं येणेंप्रमाणेंः— बाळाजी आवजी चिटणीस, चिमणाजी आवजी दप्तरदार, शामजी आवजी कारखाननीस, त्रिंबक विठ्ठल खासनीस, चंदो नारायण, गणेश शिवदेव, कृष्णाजी बहिरव, रायाजी जनार्दन, नीलकंठ येसाजी पारसनिवीस, महादाजी नारायण, बापोजी नीलकंठ, चंदो बिरदेव, संक्राजी राम, काकाजी लक्ष्मण, जसाजी, रामाजी भास्कर, रायाजी गोविंद, नागोजी बल्लाळ, राघो बल्लाळ व दादाजी.

ह्याप्रमाणें महाराजांनीं संपादिलेल्या दौलतीचा हिशोब निरनिराळ्या बखरींत आढळला तसा जुळवून एकवट करून येथें दिला आहे. हा अर्थात् अपुरा आहे. परंतु त्यास उपाय नाहीं. एकंदर बेचूक हिशोब कोणी प्रसिद्ध करीपर्यंत ह्यावरच निर्वाह करणें प्राप्त आहे. त्याप्रमाणेंच महाराजांस ज्या लोकांनीं स्वराज्यसाधनाच्या कामीं साहाय्य केलें होतें त्यांपैकीं कांहीं जणांचीं नांवें बखरींत आढळतात, तीं सगळीं वर दिलीं आहेत. त्यांशिवाय आणखी पुष्कळ गृहस्थांचीं नांवें द्यावयाचीं राहिलीं आहेत हें उघडच आहे. मुख्यत्वेंकरून पुष्कळ प्रभुकामदारांचीं व बहुतेक किल्ल्यांवरील हवालदारांचीं नांवें वरील यादींत आलेलीं नाहींत.

---

१. येथपर्यंत जी यादी दिली आहे तींत कांहीं प्रभु गृस्थांचींहि नांवें असावीं. ह्या पुढील नांवें सगळीं ब्राह्मणांचींच आहेत, व हे सगळे निरनिराळ्या महालांचे सुमेदार होते.

भाग बत्तिसावा.

गुणदोषविवेचन.

येथपर्यंत महाराजांच्या उज्ज्वल चरित्राचें कथन उपलब्ध माहितीच्या आधारानें साधेल तेवढें सुसंगत केलें आहे, त्याचें पर्यालोचन करणारांस त्यांच्या ठायीं कोणकोणते गुण वाखाणण्यासारखे होते, व शत्रूंनीं त्यांच्यावर जे दोष लादण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांत किती तथ्य आहे, हें सहज समजण्यासारखें आहे. तथापि अभियुक्त ग्रंथकारांच्या पद्धतीस अनुसरून ह्या गुणदोषांचें यथातथ्य स्वरूप सामान्य वाचकांच्या सोयीसाठीं एकवटीनें निदर्शित करणें उचित दिसतें. दुसरें असें कीं, चरित्रनायकाच्या अनेक कथाप्रसंगांचें निरूपण करीत असतां त्यांच्या गुणावगुणांचें विवेचन ज्या त्या स्थलीं करीत राहिल्यानें रसहानि होते ती टाळण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें प्रस्तुत लेखकास त्या गोष्टींसंबंधानें बहुतेक मूकभाव धारण करावा लागला. तरी आतां मुख्य कथाभाग आटोपल्यावर कथानायकांच्या ठायीं कोणते गुणावगुण होते व तच्चरितश्रवणानें महाराष्ट्रीयांस किंबहुना अखिल भारतवर्षीयांस कोणता बोध प्राप्त होण्यासारखा आहे याचें दिग्दर्शन यथामति करण्याचा अधिकार चरित्रकारास आहे. हें जाणून हा पुढील गुणदोषांचा आढावा वाचकांपुढें मांडिला आहे. त्याचा यथोचित आदर करून त्यांत कांहीं चूकभूल असल्यास तीबद्दल लेखकास वाचक क्षमा करितील अशी उमेद आहे.

कोणताहि महापुरुष पाहिला तरी तो सर्वगुणमंडित व सर्वदोषविवर्जित असा असणें सर्वथा शक्य नव्हे. वास्तविक पूर्णत्व हें मानवास कदापि साध्य नव्हे. ह्या दृष्टीनें पाहतां आमच्या प्रतापशाली चरित्रनायकाच्या ठायीं कांहीं दोष चिकित्सकांस दिसले तर ते केवळ क्षम्य होत, हें स्पष्टच आहे. ज्याच्या कर्तृत्वाचा व्याप मोठा असतो, व परस्परविरुद्ध हितसंबंध ज्यांचे असतात अशा लोकांशीं ज्याला वर्तन करणें प्राप्त होतें, त्याच्या चरित्रांत वरपांगीं दोषास्पद दिसणारे असे प्रसंग अनेक असतात. परंतु ते वास्तविक दोषार्ह आहेत किंवा कसें हें पाहण्याचें काम कोणा तरी सत्यनिष्ठ पुरुषानें करीतोंपर्यंत त्या पुरुषाची खरी

योग्यता सामान्य जनांच्या लक्षांत यावी तशी येत नसते. त्याच्या कर्तबगारीनें ज्यांचें कल्याण झालें असतें ते त्याची सर्वदा स्तुतिच करीत असतात, व ज्यांचें अकल्याण झालें असतें ते त्याची अनेक प्रकारीं निंदा करीत असतात. हा मनुष्यमात्राचा नेहमींचा क्रमच आहे. परंतु कोणी तिऱ्हाईत मनुष्य ह्या दोन्ही पक्षांच्या ह्मणण्याचा यथान्याय विचार करून त्या पुरुषाचें वास्तविक स्वरूप दाखवून देतो तेव्हां त्याची खरी योग्यता सामान्य जनांच्या लक्षांत येते. अशा उदासीन सत्यनिर्णय करणाऱ्या ग्रंथलेखकाचा सुयोग आमच्या कथानायकाच्या चरित्रास आजपर्यंत फारसा झाला नाहीं हें बहुश्रुत वाचकांस सांगावयास नको.[१] प्रकृत लेखक महाराष्ट्रवासी असून शिवाजीमहाराजांचा पूर्ण अभिमानी असल्या-कारणानें त्याच्या हातून ही कामगिरी यथास्थित होणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. परंतु महाराष्ट्रीयांचें शिवाजीमहाराजांच्या संबंधानें काय ह्मणणें आहे व त्यांस

---

१ अलीकडे मि. किंकेड यांनीं रा. बा. पारसनीस यांच्या साहाय्यानें मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा उद्योग चालविला आहे. त्यांच्या इतिहासाचा पहिला भाग नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांतील मजकुरावरून असें दिसतें कीं, त्यांच्या ठायीं मराठ्यांविषयीं आणि विशेषतः शिवाजीमहाराजांविषयीं बरीच आदरबुद्धि वसत आहे. महाराजांवर आंग्लग्रंथकारांनीं यवनी ग्रंथांच्या आधारानें जे कित्येक दोषारोप केले आहेत ते निराधार आहेत असें त्यांनीं दाखवून दिलें आहे. चंद्रराव मोरे, अफझुलखान इत्यादिकांशीं त्यांचें जें वर्तन घडलें तें केवळ सदोष नव्हतें असें त्यांनीं सिद्ध केलें आहे. यवनी बखरकारांच्या आधारावरच मुख्यतः भिस्त ठेवल्यामुळें आमच्या देशी इतिहासलेखकांच्याहि मनाची कशी अवस्था होते हें अलीकडे प्रो. जदुनाथ सरकार यांनीं जें शिवाजीमहाराजांचें चरित्र इंग्लिश भाषेंत लिहिलें आहे तें वाचल्यानें ध्यानांत येईल. ते हिंदी गृहस्थ असून पारशी भाषेंत पारंगत आहेत. त्यांनीं जुन्या पारशी ग्रंथांचें आलोडन करून मोगलांच्या इतिहासाची व विशेषतः औरंगजेबाच्या सगळ्या कारकीर्दीची बरीच माहिती मिळविली आहे, व ती औरंगजेबाच्या चरित्राचे चार भाग इंग्रेजींत लिहून प्रसिद्ध केली आहे. शिवाजी-महाराजांचें चरित्र त्यांनीं लिहिलें आहे तें केवळ मोगली बादशहांच्या दक्षिणेंतील चळवळींचें एक उपकथानक ह्मणून लिहिलें आहे. तें वाचतांना त्या काळच्या कोणी यवन ग्रंथकारानें तें लिहिलें आहे काय असा भास होतो. प्रो. सरकारांनीं ह्या चरित्र-लेखांत जागोजाग यवनी ग्रंथकारांचा अनुवाद करून महाराजांच्या संबंधानें अनुदारतेचे व असत्यमय उल्लेख केले आहेत. त्यांचा ते वारंवार "शिवा" ह्या एकेरी व तिरस्कारसूचक नांवानें उल्लेख करितात. हें एकेरी नांव वाचून खऱ्या देशभक्तांच्या व विशेषतः महाराजांविषयीं यथार्थ अभिमान वाहणाऱ्या महाराष्ट्रीयांच्या मनाला वाईट वाटण्यासारखें आहे.

यवनग्रंथकारांनीं व त्यांच्याच ह्मणण्याचा अनुवाद करणाऱ्या आंग्लग्रंथकारांनीं जे दोष लाविले आहेत त्यांसंबंधानें त्यांचे काय अभिप्राय आहेत तें येथें सविस्तर सांगणें इष्ट दिसतें.

बंडखोरपणाचा आरोप.

त्यांचा पहिला दोषारोप असा आहे कीं, महाराजांनीं विजापूरकरांशीं निमकहरामी करून त्या सरकाराविरुद्ध बंड केलें, हें कांहीं चांगलें केलें नाहीं. ह्या बंडखोरपणास्तव त्यांची त्यांनीं त्या काळच्या पुन्डपाळेगारांत गणना केली आहे. अदिलशहानें महाराजांच्या वडिलांस ऐन संकटाच्या प्रसंगीं आश्रय देऊन जाहगीर करून दिल्याचे उपकार न स्मरतां त्यांनीं कृतघ्न होऊन त्या सरकारावर शस्त्र धरिलें व त्याची सत्ता बरीच कमी केली, ह्याबद्दल हे इतिहासकार त्यांस दोष देतात. परंतु हा दोषारोप अगदीं अयथार्थ आहे. कृतज्ञतेच्या ओझ्याखालीं दडपून जाऊन परतंत्रावस्थेंत आमरण खितपत राहणें तेजस्वी व स्वाभिमानी पुरुषास असह्य वाटलें तर तो त्याचा अपराध समजणें बरोबर नाहीं. परस्थ यवनांनीं येथें येऊन सत्ताधीश व्हावें व गरीब हिंदु प्रजेस हवें तसें वागवावें, आणि हिंदुधर्माची सर्वत्र ग्लानि व्हावी, हें पाहून कोणा देशभक्तास व स्वधर्माभिमानी पुरुषास परस्थांच्या कृपेनें प्राप्त झालेल्या वैभवानें सुख वाटेल बरें ? पुन:, हें वैभव परकीयांच्या कृपेनें प्राप्त झालेलें असल्यामुळें त्यास मुकण्याची पाळी केव्हां येईल याचा नेम नसे. यास्तव त्यांत सुख मानून खाविंदांची मर्जी साधेल त्या उपायानें राखण्यांतच आपला तरणोपाय आहे असें खऱ्या तेजस्वी पुरुषास सहसा वाटावयाचें नाहीं. तो ही परतंत्रता नाहींशी करण्यासाठीं योग्य उपायांचा अवलंब करून

२ हें आमचें विधान अत्युक्तिरूप नाहीं, हें मि. किंकेड यांच्या पूर्वोक्त ग्रंथांतील पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येण्याजोगें आहे: " शिवाजीसंबंधानें इतिहासकारांनीं जेवढा अन्याय केला आहे तेवढा दुसऱ्या कोणत्याहि ऐतिहासिक व्यक्तीसंबंधानें त्यांनीं केलेला नाहीं. ग्रांट डफचें मत निर्विवाद आहे असें त्यांनीं सर्वांनीं गृहित धरिलें आहे, आणि ग्रांट डफनें आपलें मत खाफीखानाच्या आधारानें नमूद केलें आहे. ऑर्मीनें आपल्या लेखांत शिवाजीसंबंधानें विशेष यथार्थ अभिप्राय प्रदर्शित केला आहे, तो ह्या इतिहासकारांनीं अमान्य ठरविला आहे! शिवाजीच्या कर्तृत्वावर त्यांनीं अतिशयित कडक टीका केली असून त्याच्या शत्रूंच्या बाबतींत त्यांनीं हा कडकपणा यत्किंचित्‌हि व्यक्त केलेला नाहीं, हा मोठा चमत्कार होय. औरंगजेबाचीं सहस्रावधि नीच कृत्यें व विजापूर व अहमदनगर येथील उमरावांचीं भयंकर कृष्णकारस्थानें यांविषयीं त्यांना फारसें कांहीं वाटत नाहीं." (भाग पहिला, पृ. २७१.)

ह्मटला तर त्यांत त्यास दोष लावण्यासारखें काय झालें बरें? असा बंडखोरपणा आजपर्यंत जगाच्या इतिहासांत पुष्कळ राज्यस्थापकांनीं केला आहे. परंतु त्यांच्या त्या बंडखोरपणाचें दोषावहत्व त्यांच्या राज्यवैभवामुळें विगलित होऊन ते मानार्ह होऊन बसले आहेत.हाच मान आमच्या चरित्रनायकास मिळणें रास्त आहे. परस्थांच्या मगरमिठींत सांपडलेला स्वदेश सोडवून त्यास त्यांनीं स्वातंत्र्यानुभव घडवून दिला हा आह्मां हिंदुस्थानवासी जनांवर त्यांचा मोठा उपकार झाला. त्याबद्दल आमच्या शिरीं त्यांचें उपकारऋण कायमचें आहे. ही स्वतंत्रता फार दिवस टिकली नाहीं, हा दोष शिवाजीमहाराजांचा बिलकुल नव्हे. तो त्यांच्या-मागून हें स्वातंत्र्य कायम राखण्याचें काम ज्यांच्या हातीं आलें त्यांसच लाविला पाहिजे, हें इतिहासज्ञांस सांगणें नलगे. महाराजांनीं अदिलशाहींत बंड उभारून स्वराज्यस्थापनेचा परम स्तुत्य उद्योग आरंभिला तो सिद्धीस गेला नसता तर त्यांस हे ग्रंथकार बंडखोर ह्मणून आणखी हूड व अविचारीहि ह्मणते. परंतु ते यशस्वी झाल्यामुळें त्यांस एवढा तरी दोष देऊन त्यांच्या शुभ्र कीर्तीस ते ग्रंथकार कालिमा लावण्याचा प्रयत्न करितात. वादविषयक दोषारोप यवनग्रंथ-कारांनीं केला तर तो कांहींसा क्षम्य आहे. परंतु स्वतंत्रतादेवतेचे निःसीम भक्त जे युरोपिअन ग्रंथकार त्यांनींहि यवनांच्या ह्या अभिप्रायाचा अनुवाद स्वग्रंथांत करावा हें चमत्कारिक दिसतें. त्यांनीं आमच्या ह्या देशोद्धार करणाऱ्या वीरमणीविषयीं अभिप्राय निःपक्षपातबुद्धीनें देणें योग्य होय. परंतु ही चित्ताची समता राखणें कठीण आहे. आज आमचें स्वराज्य कायम असतें तर हा अभि-प्राय त्यांनीं असा निक्षून दिला नसता हें उघड आहे.

कपटीपणाचा आरोप.

ह्या ग्रंथकारांचा महाराजांवर दुसरा दोषारोप असा आहे कीं, ते महाकपटी, घातकी व क्रूर होते. महाराजांच्या अनेक कृतींचें वरवरून अवलोकन करणा-रांचा व विशेषतः यवनांचा हा अभिप्राय होणें साहजिक आहे. परंतु त्यांच्या उद्दिष्ट कार्याचें महत्त्व केवढें होतें, व तें सिद्ध करण्यास लागणाऱ्या साधनसामु-ग्रीचें आनुकूल्य किती होतें हें लक्षांत आणिलें असतां त्यांनीं अनेक प्रसंगीं काप-ट्याचा अवलंब केला तो यथायोग्य होता असें आह्मां महाराष्ट्रीयांस ह्मणावें लागतें. अदिलशाही, कुतुबशाही व मोगलशाही अशा महाप्रबळ पादशाह्यांशीं महाराजांसारख्या अगदीं क्षुल्लक जाहगीरदारानें विरोध मांडण्याचें धाडस करणें हा मोठा विलक्षण अविचार आहे असें त्या काळाच्या लोकांस वाटलें असावें,

हें कांहीं सांगावयास नको. प्रत्यक्ष महाराजांचा "प्रतिपाल करणारा दादाजी कोंडदेव यास हा आपल्या धन्याच्या पुत्राचा विलक्षण हूडपणा महाघातक वाटल्यामुळें तो कसा चिंताज्वरानें मरणाच्या दारीं बसला हें वाचकांस विदित आहेच. तेव्हां अशा अतिप्रबल शत्रूंशीं झगडण्यांत यशःप्राप्ति होणें ती कापट्य व धूर्तता यांच्याच पूर्ण साहाय्यानें होण्यासारखी होती. हे गुण महाराजांच्या ठायीं नसते किंवा ते अल्प प्रमाणानें असते तर त्यांच्या हातून जगास थक्क करून सोडणारी कामगिरी कदापि झाली नसती, आणि महाराष्ट्रीयांस कांहीं काळपर्यंत जो स्वातंत्र्यानुभव घडला तो किमपि घडला नसता. त्या काळीं वैभवाच्या शिखरास पोंचलेला अदिलशहा व सार्वभौमसत्ता पावलेला मोगलबादशहा अमर्याद द्रव्यबल व प्रचंड सैन्यबल यांच्या साहाय्यानें महाराजांचा सर्वस्वीं नाश करून टाकण्यास सर्वदा उद्युक्त असतां त्यांस पुरून उरून त्यांची सत्ता कमीकमी करून टाकण्यास महाराजांच्या ठायींचा हा कापट्यगुण किती उपयोगीं पडला हें वाचकांस विदित आहेच. परंतु हें कपटाचें वर्तन महाराजांनीं सगळ्यांशींच केलें असें मात्र सहसा ह्मणतां येणार नाहीं. त्यांच्याशीं इमानानें व माणुसकीनें वागून त्यांच्या इष्ट कार्यास जे कोणी अनुकूल होत त्यांच्याशीं त्यांचें वर्तन अत्यंत सरळ व इतबाराचें असे. अफझुलखान व शास्ताखान यांनीं मोठ्या सेनेनिशीं महाराजांवर स्वारी केली असतां त्यांशीं समरांगणांत गांठ घालून युद्धप्रसंग करण्याचें सामर्थ्य महाराजांस बिलकुल नव्हतें. तेव्हां अशा दुर्धर प्रसंगीं आपला व आपल्या पदरच्या लोकांचा पुरा नाश करून स्वराज्यसिद्धीस कायमचे अंतरून लोकाधिक्षेपास सर्वतोपरी पात्र व्हावें त्यापेक्षां कपटप्रबंध रचून शत्रूचा नाश करण्यास पुऱ्या धैर्यानें प्रवृत्त व्हावें हें बिलकुल गर्हणीय नव्हे, असें आह्मां महाराष्ट्रीयांस वाटणें साहजिक आहे. असा किंवा याहूनहि हीन प्रकारचा कपटप्रयोग करून दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा किंवा राज्याचा अपहार केल्याचीं उदाहरणें इतिहासांतरीं अनेक आहेत. परंतु महाराजांचा उद्देश असा हीन प्रतीचा नव्हता. स्वराज्यसाधनाचें पवित्र कार्य साध्य करण्यासाठीं त्यांनीं हा यवनांच्या दृष्टीनें घातकीपणा केला. तो नसता केला तर त्यांचा समूळ नाश होऊन आज सारी इमामशाही सर्वत्र माजली असती, व मराठ्यांचें नांव जगाच्या इतिहासांत अमर होऊन राहण्याचा योग आला नसता. शत्रु वेशीशीं येऊन भिडला असून आपला सर्वस्वीं नाश करण्यास कदापि चुकणार नाहीं, व त्याच्याशीं शुद्ध नीतीनें वागून निभाव लागणार

नाहीं अशी खात्री झाल्यावर त्याला साधेल त्या उपायानें नामोद्दरम करणें हें राजनीतीस किंबहुना व्यवहारनीतीस बिलकुल असंमत नव्हे. दुसरें असें कीं, आपल्याबरोबर आपल्या आश्रयानें असलेल्या सहस्रावधि मनुष्यांचा संहार होण्याचा किंवा त्यांस अखंड विपत्तींत पडण्याचा अनिवार समय जेथें प्राप्त होतो तेथें उदात्त नीतीचीं सर्व तत्त्वें एकीकडे गुंडाळून ठेवून स्वजनरक्षण करण्यासाठीं एखाद्या अनन्वित उपायाचा अवलंब केल्यानें कोणीहि मनुष्य दोषार्ह ठरत नाहीं, हें निर्विवाद आहे. शिवाय त्या काळची समाजस्थिति पाहिली असतां तींत कैक शतकेंपर्यंत शांतता कसली ती मुळींच नव्हती. त्या काळीं चोहोंकडे सततसंगरावस्था माजून राहिली असल्याकारणानें राजनीतीचीं तत्त्वें आधुनिक काळच्या इतकीं उज्ज्वल नसणें स्वाभाविक आहे. अशी कल्पना करा कीं, शिवाजी महाराजांला कैद करण्याचा किंवा ठार मारण्याचा जो कपटप्रबंध अफझुलखानानें रचला होता त्यांत त्यास यश आलें असतें तर त्याला किती धन्यता वाटली असती, व विजापूरदरबारांत त्याचें केवढें देव्हारें माजलें असतें? महाराजांसारख्या सहसा हातीं न लागणाऱ्या वीरास पकडण्यासाठीं किंवा त्याचा कांटा अजीवात काढून टाकण्यासाठीं शास्ताखान वाटेल तें घोर कर्म करण्यास प्रवृत्त झाला असता यांत बिलकुल संदेह नाहीं. यावरून पाहतां अफझुलखानाचा वध व शास्ताखानावरील छापा यांमुळें महाराज दोषास पात्र होत नाहींत, तर ते उलट शत्रुपराजयाच्या ह्या अप्रतिम युक्ति योजिल्याबद्दल प्रशंसेसच पात्र होतात. ह्या अशा युक्तींमुळें ज्यांचें अतिशयित नुकसान झालें त्यांस वाईट वाटून त्यांनीं महाराजांस शिव्याशाप द्यावे हें स्वाभाविक आहे. परंतु युरोपीय ग्रंथकारांनीं त्यांच्या ह्या निर्भर्त्सनेचा अनुवाद स्वग्रंथांत करावा हें मात्र चमत्कारिक होय.

ह्या काळच्या इतिहासांत कपटयुक्ति व दगाबाजी योजून कार्यसिद्धि करून घेण्याकडे सगळ्यांची सारखीच प्रवृत्ति होती. याचीं उदाहरणें मोगलांच्या व दक्षिणेंतील सुलतानांच्या इतिहासांत पुष्कळ आहेत. यांपैकीं कित्येकांचा उल्लेख येथें अप्रस्तुत होणार नाहीं. शिवाजीमहाराजांना महाडाहून परत येतांना पकडण्याची कपटयुक्ति अदिलशहाचा सरदार बाजी शामराज यानें जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्याच्या साहाय्यानें योजिली होती. शहाजीराजांना पकडण्याची अधमपणाची युक्ति घोरपड्यानें केली होती. शिवाजीमहाराज आग्र्याहून अटकेंतून पळून आल्यावर त्यांस पकडून ठार करण्याची अत्यंत घोर युक्ति

योजण्याचें प्रत्यक्ष जयसिंगानें औरंगजेबास पत्रद्वारें अभिवचन दिलें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. औरंगजेबानें गोवळकोंडें काबीज करण्याच्या इराद्यानें सुलतान महमद नांवाच्या सरदाराबरोबर मोठी फौज देऊन तिकडे पाठविलें. ही फौज त्यानें त्या नगरावर हल्ला करण्याच्या स्पष्ट उद्देशानें न पाठवितां त्याचा मुलगा बंगाल्यास विवाहनिमित्तानें चालला होता त्याच्याबरोबर ह्मणून पाठविली, आणि मार्गांत गोवळकोंड्यास मुक्काम करण्याच्या बहाण्यानें ही फौज शहरांत शिरली. कुतुबशहानें तिला हरकत केली नाहीं. परंतु नगरांत शिरतांच त्या फौजेनें चोहोंकडे धुमाकूळ उडवून देऊन तेथल्या लोकांची भयंकर कत्तल उडविली व लुटालूट केली. ही दगाबाजी व हें क्रूर कर्म अति घोर नव्हे काय? आतां त्या काळच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं शिवाजीमहाराजांशीं केलेल्या विश्वासघाताचीं दोन उदाहरणें येथें देतों. महाराज पन्हाळाकिल्ल्यावर असतां त्या किल्ल्यास विजापूरकरांनीं वेढा घातला तेव्हां राजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं विजापूरकरांना दारूगोळ्याची वगैरे मदत केली, व त्यांस तोफा डागण्यास मदत केली, हें त्यांनीं महाराजांशीं केवळ दग्याचें वर्तन केलें. आपण उभय पक्षांच्या कलहांत तटस्थवृत्ति स्वीकारणार असा बहाणा करून त्यांनीं हा असा विश्वासघात केला. ह्याहूनहि वाईट प्रकारच्या दगाबाजीचें उदाहरण ह्मटलें ह्मणजे खांदेरी बेटाजवळ इंग्रजांच्या एका अंमलदारानें महाराजांच्या आरमारावरील अमलदाराशीं केलेल्या अनन्वित प्रकाराचें होय.

क्रूरपणाचा आरोप.

आतां, महाराज क्रूर व खुनशी होते असा जो आरोप त्यांच्यावर केला आहे तो तर मुळींच निराधार होय. त्यांच्या चरित्राचें ज्यानें नुसतें वरवरून अवलोकन केलें आहे त्यास देखील यांत मुळींच तथ्य नाहीं असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. विनाकारण रक्तपात करूं नये असा तर त्यांचा नेहमींचा क्रम असे. शत्रूशीं रणकंदन करून त्याचा पराजय झाल्यावर त्याचे कोणी लोक पाडाव होऊन हातीं लागले असतां त्यांस ते कधींहि क्रूरपणानें वागवीत नसत.[१] इतकेंच नव्हे तर ते त्यांचा उलट यथोचित आदरमान करून त्यांस वस्त्राभरणें, घोडीं व वाटखर्चास पैसा देऊन स्वस्थानीं रवाना करीत. हें त्यांचें औदार्य आधुनिक सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या युद्धनीतीसहि लाजविणारें आहे. त्या काळचे यवन

१ ह्या संबंधाचे उल्लेख प्रकृत ग्रंथांत जागोजाग केलेले वाचकांस स्मरत असतीलच.

युद्धांत पाडाव केलेल्यांचे अनेक प्रकारीं हाल करीत, त्यांस धर्मांतर करावयास लावीत, त्यांस दास ह्मणून विकीत, किंवा बंदींत ठेवीत.[१] तसा कांहींएक प्रकार महाराजांच्या हातून कदापि होत नसे. निःशस्त्र होऊन शरण आलेला शत्रु कितीहि अपराधी असला तरी त्याशीं उदारपणें वर्तन करून त्याला लाजविण्याची अलौकिक कला महाराजांस साधली असल्यामुळें त्यांच्या पदरीं नोकरी पतकरून राहण्यास शत्रूंकडील वीर सर्वदा तयार असत. असे कांहीं वीर पुढें स्वराज्यसाधनाच्या कामीं प्राण द्यावयासहि कसे उद्युक्त झाले हें वाचकांस ठाऊक आहेच. त्यावरून पाहतां हा क्रूरपणाचा व खुनशीपणाचा दोषारोप अगदींच शुष्क आहे. हा महाराजांविषयींचा निरर्थक ग्रह बाजी घोरपड्याच्या वधामुळें कित्येकांचा झाला असावा; व कांहीं जणांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हा अगळ क्रूरपणा तर खराच. एका बाजी घोरपड्याच्या अपराधाबद्दल त्याच्या कुटुंबांतील सर्व पुरुषांस, त्याच्या सर्व नातलगांस व त्याच्या सर्व आश्रितांस देहांत प्रायश्चित्त मिळावें हें अगदीं योग्य नाहीं. परंतु बाजी घोरपड्यासारख्या मराठेसरदारानें स्वोत्कर्षावरच दृष्टि देऊन आपल्या जातीच्या महातेजस्वी पुरुषाचा घात करण्यास यवनांच्या सांगण्यावरून प्रवृत्त व्हावें हें अत्यंत गर्हणीय व अक्षम्य होतें. ह्या त्याच्या कृष्णकर्माचा परिणाम केवढा भयंकर होण्याचा संभव होता हें वाचकांस सांगावयास नकोच. महाराजांच्या ठायीं निःसीम पितृभक्ति असल्याकारणानें त्यांच्या बचावासाठीं आपला स्वराज्यसाधनाचा उद्योगहि त्यांस सर्वथैव सोडावा लागला असता;

---

१ शिद्याच्या स्वाऱ्या मराठ्यांच्या अंमलांतील मुलखांत वेळोवेळीं होत. त्या समयीं त्याच्या हातून किती भयंकर क्रूर कर्में होत, त्याप्रमाणेंच शास्ताखानानें महाराजांच्या मुलखावर स्वारी केली तेव्हां त्यानें चोहोंकडे कसा आहाकार उडवून दिला हें वाचकांस आठवत असेलच. दिलेरखानानें १६७१ त स्वारी केली त्या वेळीं त्यानें जीं अत्यंत घोर कर्में केलीं तीं पाहून संभाजी, जो त्या समयीं महाराजांवर रुसून त्याच्या छावणींत पळून गेला होता, तो आत्या क्रूर स्वभावाचा असूनहि त्याला अतिशयित वाईट वाटून व त्या मोगल सरदाराचा त्यांबद्दल निषेध करून त्याच्या छावणींतून निसटून परत आपल्या प्रांतांत आला. शिवाजी महाराजांवर व विजापूरकरांवर केलेल्या बहुतेक मोहिमांत मोगलांनीं अनाथ बायकामुलांना पकडून त्यांचे अनेक प्रकारीं हाल केल्याचे, व रयतेचा जेवढा संहार होईल तेवढा करण्याविषयीं औरंगजेबानें आपल्या सरदारांस वेळोवेळीं ताकीद केल्याचे उल्लेख खाफीखान वगैरे यवनी बखरकारांनीं केले आहेत. परंतु शिवाजीमहाराज शत्रूच्या मुलखांतल्या बायकामुलांस व निरपराध रयतेस कोणत्याही प्रकारचा त्रास मुळीं देत नसत असा उल्लेख खाफीखानासारखे हिंदूंचे कट्टे द्वेष्टेहि करितात, यावरून काय समजावयाचें बरें?

आणि शहाजीराजे बंदिमुक्त होततोंपर्यंत त्यांस जवळजवळ चार वर्षे स्वस्थ बसावेंहि लागलें होतें. हें मनांत आणिलें ह्मणजे पितृप्रेम व स्वराज्यसाधनप्रीति ह्या सद्वृत्तींस वश होऊन त्यांनीं जो हा घोरपड्याचा अति भयंकर रीतीनें सूड उगविला तो कांहींसा क्षम्य होय असें ह्मणावें लागतें. शिवाय ह्या प्रकरणीं खुद्द शहाजीराजांची आज्ञा असल्याकारणानें ती पितृप्रेमास अनुरूप अशा रीतीनें पाळणें हें सुपुत्राचें पवित्र कर्तव्य आहे असें मनांत येऊन त्यांच्या ठायींचा हा आवेश विशेष उग्र स्वरूप पावला असावा असें वाटतें.

द्रव्यलोभानें लूट केल्याचा आरोप.

प्रतिपक्षाचा तिसरा दोषारोप असा आहे कीं, महाराजांस द्रव्यलोभ अमर्याद असल्याकारणानें ते यवनी अमलांतील निरपराध प्रजेस सर्वदा लुटीत व अनेक प्रकारीं त्रास देत. ह्यामुळें जिकडेतिकडे धामधूम व अस्वस्थता माजून राहिली होती. हा आरोप कांहीं अंशीं खरा आहे, असें आमच्यापैकींहि कांहीं जणांचें ह्मणणें आहे. परंतु त्याचें वास्तविक स्वरूप लक्षांत आलें असतां प्रतिपक्ष ह्मणतो तेवढा दोष महाराजांच्या माथीं येत नाहीं. प्रथम असें पाहा कीं, महाराजांनीं स्वराज्यसिद्धीच्या आरंभापासून अगदीं शेवटपर्यंत जो हा क्रम धरिला होता त्यांत त्यांचा हेतु केवळ स्वधनवृद्धि करण्याचा नव्हता. तीन प्रबळ व धनाढ्य पादशाहतींशीं एकसारखा विरोध मांडून त्यांच्या प्रचंड सेनांशीं हरदम लढत राहण्यास लोकबळ व द्रव्यबळ किती हवें होतें हें कोणांसहि कळणारें आहे. आपल्या पदरचे लोक सर्वदा राजी राखून ते हातीं घेतलेल्या महत्कार्यसिद्ध्यर्थ हातावर शिर घेऊन दांडग्या इमामांशीं लढण्यास तयार करण्यासाठीं त्यांस द्रव्याच्या आमिषावांचून आणखी कोणतें आमिष दाखविण्यासारखें होतें बरें ? दुसरें असें कीं, महाराजांस आपलें सैन्यबळ साधेल तेवढें वाढविल्यावांचून बिलकुल गति नव्हती. ह्या एवढ्या सैन्यास द्यावा लागणारा मुशाहिरा त्यांनीं कोठून आणावयाचा होता ? त्याचप्रमाणें स्वराज्यरक्षणास व स्वराज्यवर्धनास सर्व प्रकारीं साहाय्यभूत असे जे शेंकडो किल्ले त्यांची नेहमीं दुरुस्ती करून त्यांवर उत्तम बंदोबस्त राखण्यास व नवीन शेंकडो किल्ले बांधण्यास लागणारें उमाप द्रव्य त्यांनीं कोठून आणावयाचें होतें ? स्वसत्तेतील मुलखाच्या उत्पन्नावर हा एवढा अवाढव्य खर्च भागण्यासारखा होता काय ? जर नाहीं, तर हें द्रव्यबल त्यांस लुटालूट करूनच मिळविणें प्राप्त होतें हें निर्विवाद आहे. हल्लीं जसें सुधार-

लेल्या राष्ट्रांस युद्धादि प्रसंगांसाठीं राजरोसपणें हवें तितकें कर्ज काढून त्याचा बोजा स्वप्रजेच्या शिरीं अक्षयींचा लादण्याचा व तिला करांच्या ओझ्याखालीं अगदीं हैराण करण्याचा मार्ग साध्य आहे, तसा कांहीं प्रकार त्या काळीं अनुकूळ होता काय ? आधुनिक राष्ट्रांच्या राष्ट्रीय कर्जाचे आंकडे आपण पाहिले ह्मणजे आपली छाती अगदीं दडपून जाते आणि असें वाटतें कीं, ह्या राष्ट्रांचीं दिवाळीं निघालीं पाहिजेत एक, किंवा अनाथ प्रजेस त्यांनीं सर्वथैव पिळून काढिलें पाहिजे एक. परंतु हीं राष्ट्रें जे युद्धप्रसंग करितात ते सर्व स्वत्वरक्षणार्थ किंवा स्वातंत्र्यसंपादनार्थ करितात काय ? त्यांच्या आपआपसांतल्या कलागती केवळ एकाद्या दुसऱ्या राजाच्या किंवा मुत्सद्याच्या हरामखोरीमुळें, मूर्खपणामुळें किंवा राज्यतृष्णेमुळें उद्भवतात,आणि त्यांच्या पायीं लक्षावधि मनुष्यांचे बळी पडून त्याबद्दलचा सगळा दंड त्यांच्या प्रजेस पुत्रपौत्रपरंपरेनें भरीत राहावें लागतें. ह्या अत्यंत अनर्थावह, अक्षय विपत्तिमूलक व अन्याय्य पद्धतीशीं महाराजांचा वादविषयक द्रव्यप्राप्तीचा मार्ग ताडून पाहतां तो केवळ क्षम्य होय असें ह्मणावें लागतें. त्यांस लागणारें अमर्याद द्रव्यसाहाय्य त्यांनीं स्वप्रजेस अशा रीतीनें नाडून मिळविलें नाहीं, तर जे परस्थ इकडे येऊन येथील प्रजेच्या जिवावर हवे तसे गबर होऊन बसले होते त्यांच्यावर, व त्यांच्या आश्रयानें जे हिंदुलोक सधन झाले होते त्यांच्यावर खंड बसवून त्यांनीं ज्यांस परतंत्र करून सोडिलें होतें त्यांस स्वतंत्र करण्याच्या पुण्यकृत्याप्रीत्यर्थ त्या द्रव्याचा विनियोग केला, यांत त्यांच्याकडून मोठेंसें पातक घडलें असें आम्हां महाराष्ट्रीयांस तरी निदान कदापि वाटणार नाहीं. त्यांनीं अशा रीतीनें लुटालूट करून द्रव्य मिळवावयाचें नव्हतें असा नीतिबोध करणें म्हणजे त्यांनीं स्वराज्य व स्वातंत्र्य हीं संपादण्याच्या प्रयत्नासच मुळीं लागावयाचें नव्हतें असें म्हणणें होय. लक्षगणित पागा व पायदळ सर्वदा जय्यत राखून अगदीं लहान दर्जाच्या शिपाईप्याद्यापासून मोठमोठ्या सेनापतींपर्यंत सर्व लष्करास रोख पगार द्यावयास नेहमीं किती पैका लागत असावा, व त्यांच्या सत्तेंतील मुलखाचें उत्पन्न त्या काळीं सरासरी किती असावें याचा अंदाज केला असतां अशा रीतीनें बाहेरून द्रव्य मिळविल्यावांचून गति नव्हती हें उघड आहे. शिवाय औरंगजेबासारख्या सार्वभौम बादशहाची आपणांवर लवकरच चढाई होऊन आपणांस त्याच्याशीं निकराचा संग्राम करावा लागणार, तेव्हां त्या प्रसंगीं द्रव्याचें मुबलक साहाय्य लागणार हें महाराज जाणून होते, यास्तव ते साधेल तेवढा द्रव्यसंग्रह करीत असत. ह्या तरतुदीस जर कोणी द्रव्यलोभ

म्हणत असतील तर तो त्यांचा निवळ खोटसाळपणा होय. गिझनीच्या महमदानें हिंदुस्थानांत सतरा वेळां स्वाऱ्या करून अगणित द्रव्यराशि केली व मरणसमयीं तें सर्व द्रव्य सोडून आपण जाणार म्हणून शोकाश्रु ढाळले, अशा कोटींतले शिवाजी महाराज होते असें कोण म्हणेल ?

लुटीसंबंधाचे निर्बंध

आतां, ही लुटालूट महाराज करीत असत ती केवळ निर्बंधरहित होती किंवा तिला कांहीं नियमांचा आळा होता हें पाहणें उचित आहे. यासंबंधाचे यांचे नियम कसे होते हें मागें सांगितलेंच आहे.[१] गरीब रयतेस व शेतकऱ्यांस त्यांच्या लोकांकडून मुळींच उपद्रव होत नसे. स्त्रिया व मुलें यांस पकडूं नये किंवा त्यांची बेअदबी करूं नये अशी त्यांची आपल्या लोकांस सक्त ताकीद असे. देवस्थानें, मशिदी, साधुसंत व मुसलमान फकीर यांस बिलकुल त्रास देऊं नये असा त्यांचा कडक कायदा असे. तसेंच लुटालूट करितांना हातीं लागेल तो माल बुचाडून शिपायांनीं किंवा अंमलदारांनीं गबर व्हावें असा प्रकार त्यांच्या मुलूखगिरींत मुळींच होत नसे. सर्व लुटीचा हिशोब सरकारांत द्यावा लागत असे. त्यामुळें त्यांच्या लष्करास परराज्यांतील प्रजेवर यथेष्ट चरण्याचें मुळींच साधत नसे. पुढें पेशवाईंत जसें सरकारी सैन्याबरोबर बाजारबुणगें जाऊन जिकडेतिकडे धुमाकूळ उडवून देत असे व सरकारी लष्करासहि अन्नसामुग्री मिळण्याची पंचाईत करून सोडीत असे, तसा प्रकार महाराजांच्या लष्करांत मुळींच नसे. दुसरें असें कीं, जे अमीरउमराव किंवा शेटसावकार आपल्या द्रव्याची छवाछपवी न करितां मुकाट्यानें आपल्या मगदुराप्रमाणें मागतील तो खंड देण्यास तयार होत त्यांस महाराजांच्या लोकांकडून कदापि उपद्रव होत नसे. त्याप्रमाणेंच ज्या शहरांतले लोक अमुक इतका खंड द्यावयास राजी होत त्यांत त्यांचें लष्कर कधींहि प्रवेश करीत नसे; बाहेर वेशीपाशीं राहून ठरलेला खंड मिळतांच तें तेथून निघून जाई. जे संस्थानिक वार्षिक खंड द्यावयास सिद्ध होत त्यांच्या संस्थानांत ते मुळींच मुलूखगिरीस जात नसत. पुढें अदिलशहानें व कुतुबशहानें वार्षिक खंडण्या देण्याचें कबूल केल्यावर त्यांच्या सत्तेंतील मुलखांत महाराज स्वारीस जातनासे झाले. परंतु त्यांचा हा तह फार दिवस टिकला नाहीं म्हणून त्यांस पुनःपुनः त्यांच्या राज्यांतील

---

१ भाग चोविसावा पाहा.

सधन प्रजेवर घाले घालाते लागत. ह्या लुटालुटीच्या संबंधानें आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे, ती ही कीं, महाराजांचे लोक एका हातांत तरवार व दुसऱ्या हातांत आग घेऊन गरीब प्रजेची सरसकट कत्तल उडवीत किंवा घरेंदारें जाळीत जात नसत. असला अप्रयोजक क्रूरपणा त्यांच्या हातून मुळींच होत नसे. द्रव्य कोणापाशीं आहे हें पहिल्यानें हेरांच्या द्वारें समजून घेऊन केवळ अशाच लोकांवर घाला घालावा व त्यांनीं आपलें द्रव्य बिनहरकत स्वाधीन केल्यास त्यांला सोडून द्यावें, असा महाराजांचा नियम असे. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या एकंदर गोष्टींचा नीट विचार केला असतां महाराजांस लुटारू व क्रूर लोकांच्या वर्गांत गणून त्यांची अवहेलना व निंदा करणें सर्वथा उचित नव्हे असें खऱ्या विचारी मनुष्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

लुटीचा उद्देश.

ह्या लुटालुटीच्या प्रकाराचें आणखी एक प्रयोजन येथें निर्दिष्ट केलें पाहिजे. तें पुष्कळांच्या लक्षांतून गेलें असावें असें वाटतें. तें प्रयोजन अर्थात् असें कीं, यवनी अंमलांत अशी सतत धामधूम करीत राहिल्यानें तेथील प्रजेकडून यवनबादशहांस मिळावा तसा कर न मिळून त्यांची शक्ति क्षीण व्हावी, व अशा लुटारू व प्रबळ रिपूस संतुष्ट राखल्यावांचून आपली सत्ता निर्वेध चालणें कठीण आहे असें त्यांस वाटावें. ह्या सतत होणाऱ्या त्रासापासून मुक्त होण्यासाठीं अदिलशहा व कुतुबशहा हे महाराजांस वार्षिक खंडणी देण्यास तयार झाले हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या खंडणीशिवाय आणखी चवथाई व सरदेशमुखी हे हक्क अदिलशहाच्या सत्तेतील मुलखांतून वसूल करण्याचा क्रम त्यांनीं मोगलांच्या सामलातीनें सुरू केला होता, याचा उल्लेख मागें केलाच आहे. त्याप्रमाणेंच कुतुबशाहींत हे हक्क स्थापित करण्याचा त्यांचा विचार होता. तो कर्नाटकांतल्या मोहिमेमुळें अमल लांबणीवर टाकावा लागला होता. असेच हक्क मोगलांच्या दक्षिणेंतील मुलखांतून वसूल करण्याची मुभा मिळविण्याविषयीं त्यांची खटपट चालली होती, आणि ते आणखी कांहीं वर्षें जगते तर हे हक्क त्यांनीं मोगलबादशहाकडूनहि कबूल करून घेतले असते. आतां ह्या हक्कांचें धोरण काय होतें हें कोणासहि सांगावयास नकोच. हिंदु रयतेपासून मिळणाऱ्या कराच्या जोरावर यवनबादशहा प्रबळ झाले होते, त्यांचा कांहीं अंश असा हिस-

काढून घेतल्यानें तेवढें त्यांचें सामर्थ्य कमी व्हावें आणि त्या मानानें आपली शक्ति वाढून त्यांच्याशीं झगडण्यास लागणारी तयारी आपणांस करितां यावी, असा महाराजांचा उद्देश होता.

आतां येथें कोणी असा प्रश्न करील कीं, यवनी पादशाहती दुर्बल करण्याच्या ह्या प्रयत्नांत निरपराध प्रजेस नाहक त्रास देणें हें मोठें पातक नव्हे काय? ह्या प्रश्नाचें उत्तर एवढेंच आहे कीं,महाराज यवनी अंमलांतील सर्वच प्रजेला सरसकट उपद्रव देत नसत. त्यांचा डोळा नेहमीं सधन लोकांवर असे. त्यांच्या वित्ताचा कांहीं अंश स्वराज्य व स्वातंत्र्य हीं साध्य करण्याच्या महत्पुण्याच्या कामीं योजावा असा त्यांचा संकल्प असे. त्यांच्याकडून बहुतकरून सधन यवनांसच त्रास होत असे, व त्यांच्या आश्रयानें गबर झालेल्या इतर लोकांवर त्यांचा खंड असे, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांच्या ह्या सदुद्देशाविषयीं परमुलखांतील लोकांस कितीहि सांगितलें तरी तें त्यांस पटून ते आपल्या वित्ताचा अंश ह्या राष्ट्रीय कार्यास राजीखुषीनें देण्यास तयार झाले नसते हें उघडच आहे. यास्तव त्यांच्यावर जुलूम केल्यावांचून दुसरी गति नव्हती. सर्व हिंदुजनांस जी कार्यसिद्धि हितावह होणारी होती तिच्या प्रीत्यर्थ त्यांपैकीं थोड्याशा लोकांस अल्प काळपर्यंत कांहींशी घस सोसावी लागली तर तें मोठेंसें पाप झालें असें सहसा ह्मणवत नाहीं. महाराजांचा अंतिम हेतु काय होता याचा जो नीट विचार करील त्यास ह्या त्यांच्या करण्यांत कांहीं वैगुण्य आहे असें बिलकुल वाटणार नाहीं.

राज्यतृष्णेचा आरोप.

प्रतिपक्षाचा आणखी एक दोषारोप असा आहे कीं, केवळ राज्यतृष्णेस वश होऊन महाराजांनीं हा सगळा खटाटोप केला; यास्तव तो कोणत्याहि दृष्टीनें क्षम्य नव्हे. ह्या दोषारोपाचें निरसन करावयाचें ह्मणजे अर्थात् त्यांच्या ह्या खटाटोपाचें वास्तविक स्वरूप जगाच्या प्रत्ययास आणून दिलें पाहिजे. स्वराज्य संपादण्याचा मूळ उद्देश पाहिला असतां तो यवनांच्या ताबेदारींतून सुटून स्वतः स्वतंत्र व्हावें असा होता, हें उघडच आहे; आणि ह्याच उद्देशानें महाराज आरंभीं ह्या भगीरथ उद्योगास लागले असावे यांत कांहीं शंका नाहीं. परंतु त्या उद्देशांत सर्व हिंदुप्रजेस यवनत्रासमुक्त करण्याच्या उद्देशाचें मिश्रण नव्हतें असें सहसा ह्मणवणार नाहीं. कारण त्यांनीं आरंभीं जीं माणसें आपल्या केवळ असाध्य दिसणाऱ्या कार्यास अनुकूळ करून घेतलीं त्यांच्या हृदयांत यवनसत्तेविषयीं तिर-

स्कार व स्वातंत्र्यप्रीति ह्या वृत्तींचें उद्दीपन केलें नसतें तर त्यांनीं जें साहाय्य त्यांस स्वसुखाची व स्वजीविताची यत्किंचित्‌हि परवा न करितां केलें तें त्यांच्या हातून घडलें नसतें. अफझुलखानाकडून आलेला ब्राह्मणवकील, जयसिंग, यशवंतसिंग वगैरे पुरुषांस अनुकूळ करून घेण्यांत महाराजांस जें यश आलें त्याचें इंगित पाहूं जातां, केवळ आपला वास्तविक उद्देश जो यवनसत्ताविनाशाचा तोच त्यांस नीट समजून सांगून त्याविषयीं त्यांच्या ठायीं अभिमान जागृत करण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं केला हेंच होय; एरवीं त्यांनीं त्यांच्या स्वराज्यप्राप्तीच्या उद्योगास, कितीहि आमिष दाखविलें असतें तरी, आनुकूल्य प्रगट केलें नसतें. राज्यतृष्णा महाराजांच्या ठायीं अनिवार होती असें ह्मणणारांनीं, त्यांस तीनचार प्रसंगीं विरक्तता प्राप्त होऊन राज्यत्याग करून मोक्षसाधनाच्या मार्गाचें अवलंबन करण्याचा त्यांनीं विचार कसा केला होता, व त्या विचारापासून त्यांस परावृत्त करण्यास त्यांच्या पदरच्या लोकांस किती सायास पडले, हें अमळ लक्षांत आणावें. आलेक्झॅन्डर, सीझर, तैमुरलंग, बाबर, औरंगजेब अशा स्वसत्तावृद्धीच्छु पुरुषांशीं ह्या बाबतींत महाराजांची तुलना कदापि करणें रास्त नव्हे. परकीयांच्या स्वातंत्र्याचा व राज्याचा अपहार करून आपली सत्ता वृद्धिंगत करण्यांत जो प्रचंड मनुष्यसंहार ह्या राज्यतृष्णावश पुरुषांनीं केला तो सर्वथा क्षम्य नव्हे. हें केवळ महापातक होय. हा दोष महाराजांच्या पदरीं बांधितां येत नाहीं. हिंदुस्थान हिंदूंचें असून त्यांत राज्य करण्याचा हक्क फक्त हिंदूंसच असावा, असें असतां परस्थांनीं त्यांत प्रवेश करून त्यावर आपली सत्ता बसवावी, व तेथील प्रजेस वाटेल तसें नाडावें, हा अत्यंत मोठा अन्याय होय. अशा अन्यायी व जुलमी सत्ताधीशांचें स्वदेशांतून निष्कासन करून पुनरपि स्वराज्य व स्वातंत्र्य स्थापन करण्यास उद्युक्त होण्यांत मुळींच अन्याय नाहीं, उलट हें महत्पुण्यकर्म होय; आणि हें करण्यास जो नरपुंगव प्रवृत्त झाला त्याचें अखिल भरतवर्ष अक्षयींचें ऋणी झालें तर त्यांत नवल तें कोणतें? अशा सत्कार्यास राज्यतृष्णादोषानेंहि बिलकुल हीनत्व येत नाहीं. एकादें कार्य करण्यास मनुष्य कोणत्याहि उद्देशानें प्रवृत्त झाला तरी त्या कार्याचा परिणाम जर सर्व जनसमाजास हितकर झाला तर तें कार्य अत्यंत स्तुत्य होय, अशी नीति आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां महाराज केवळ राज्यतृष्णेस वश होऊन स्वराज्यसाधनास प्रवृत्त झाले असें मानिलें तरी त्यांत त्यांस वैगुण्य आणणारें असें कांहींच झालें नाहीं अशी आमची मनोदेवता आह्मांस सांगते. ह्या त्यांच्या

कर्तृत्वामुळें ज्या परस्थांस अपाय घडला त्यांनीं ह्याबद्दल त्यांस कितीहि नांवें ठेविलीं तरी तीं अगदीं व्यर्थ होत. जगाच्या इतिहासांत स्वातंत्र्यसंपादक महापुरुषांची खरे निरपेक्ष व निःपक्षपाती इतिहासकार सर्वदा वाखाणणीच करितात व स्वातंत्र्यमूलक जें राष्ट्रीय सुख त्याचें वर्धन केल्याबद्दल त्यांचा धन्यवाद करितात. ह्या धन्यवादास आमचे चरित्रनायक सर्व प्रकारें पात्र होत हें निर्विवाद आहे.

स्वार्थपरतेचा आरोप.

ह्या राज्यतृष्णारूप दोषाच्या अनुषंगानें असणारे स्वार्थपरता व महत्त्वाकांक्षा हे दोन दोष महाराजांच्या अंगीं वसत होते असें प्रतिपक्षाचें ह्मणणें आहे. यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं. स्वार्थपर मनुष्य केवळ आपला उत्कर्ष साधण्यास सर्वदा तत्पर असतो. दुसऱ्याच्या सुखदुःखाचा विचार तो बिलकुल करीत नसतो. महाराजांनीं असा आपलपोटेपणाचा प्रकार कोणता केला तें त्यांच्या चरित्रावरून मुळींच दिसून येत नाहीं. स्वराज्यसाधन करून वैभव भोगावें असें त्यांच्या मनांत असतें तर त्यांनीं आमरण जो उद्व्याप, व जी दगदग केली ती कदापि केली नसती. त्यांनीं प्राप्त ऐश्वर्याचा यथेच्छ उपभोग घेण्याचें कधीं मनांतहि आणिलें नाहीं. त्यांस सर्व सुखविषयांची पूर्ण अनुकूलता असतांहि त्यांत ते एक क्षणहि गुंतून राहिले नाहींत. त्यांची दिनचर्या पाहिली असतां अशा सुखानुभवास एका पळाचाहि अवकाश त्यांनीं राहूं दिला नव्हता. लौकिक कृत्यांत त्यांचा सगळा वेळ अगदीं व्यापून जात असे. संपादित राज्याचें संरक्षण करून त्याची सुव्यवस्था लावण्यांत व तद्वृद्धयर्थ अहर्निश झटण्यांत त्यांच्या बुद्धिसर्वस्वाचा व शक्तिसर्वस्वाचा सर्वदा व्यय होत असल्याकारणानें त्यांस फुरसत ह्मणजे बिलकुल नसे. ह्या अत्यंत परिश्रमानें श्रांत होणाऱ्या त्यांच्या देहास किंवा मनास आराम असा कधींच प्राप्त झाला नाहीं, हें त्यांचें चरित्र लक्षपूर्वक वाचणारांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. सर्व हिंदुस्थानदेश यवनसत्तेतून मुक्त केल्यावांचून विश्रांतिच मुळीं घ्यावयाची नाहीं, असा ज्या महापुरुषाचा दृढ संकल्प होता त्याच्यावर स्वसुखार्थ व स्ववैभववृद्ध्यर्थ त्यानें हा सारा खटाटोप केला असा आरोप करणें सर्वथा युक्त नव्हे. महाराजांनीं इतकी दौलत संपादन केली होती तरी आपला डौल किंवा दिमाख वाढविण्याकडे त्यांनीं तिचा फारसा उपयोग केला होता असें सहसा म्हणवत नाहीं. त्यांचा पेहराव नेहमीं साधा असे, व अंगावर अलंकारादि धारण करण्याचा त्यांस मुळींच शोक नसे; तरी आपली

छाप व वजन हीं परकीयांस व स्वकीयांस योग्य प्रकारें भासावी यासाठीं स्वारीचा व दरबाराचा जितका थाट ठेवणें उचित वाटे तेवढा ते अवश्य ठेवीत. दुसरें असें कीं, आपल्या पदरच्या लोकांनीं चांगल्या कामगिऱ्या केल्या असतां त्यांस योग्य पारितोषिक देण्यासंबंधानें त्यांचें औदार्य फारच मोठें दिसून येत असे, त्याप्रमाणेंच स्वसेवकांस त्यांच्या कामाच्या महत्त्वानुरूप व योग्यतेनुरूप वेतनें देण्यांत ते कदापि कंजूष नसत. ज्यांच्या साहाय्यानें एवढी दौलत आपणांस लाभली त्यांस संतुष्ट ठेवण्यांत ते कधीं कुचराई करीत नसत. संपादिलेल्या द्रव्याचा उपयोग स्वराज्याच्या रक्षणाकडे व वर्धनाकडेच मुख्यत: केला पाहिजे व जेणेंकरून स्वजनहित होईल, किंबहुना अखिल भरतवर्ष यवनत्रासरहित होईल, तें साधण्याकडेच तिचा विनियोग झाला पाहिजे, असा त्यांचा नेहमींचा विचार असे. ह्या दौलतीचे आपण रक्षक व वर्धक आहों, भोक्ते नव्हों, हें तत्त्व त्यांच्या हृदयांत पूर्णपणें बिंबलें होतें असें ह्मणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. अशा तत्त्वास अनुसरून ज्यांनीं आपलें आचरण आमरण राखिलें, त्यांस स्वार्थ-परतेचा दोष लावणें बिलकुल यथार्थ नव्हे.

महत्त्वाकांक्षेचा आरोप.

आतां, स्वार्थपरतेच्या अनुषंगानें असणारी जी महत्त्वाकांक्षा ती तरी महाराजांच्या अंगीं वस्तुत: वास करीत होती कीं काय तें पाहूं. स्वतांचा वडेजाव वाढावा, आपली सत्ता सर्वत्र स्थापित होऊन सर्व आपले अंकित व्हावे, व आपली कीर्ति सर्वतोमुख व्हावी अशी अनावर इच्छा ज्याच्या ठायीं वास करीत असते त्या राजास महत्त्वाकांक्षी म्हणणें रास्त आहे. महाराजांनीं सर्व आर्यभूमीस पालाण घालण्याचा संकल्प करून जो प्रचंड उद्योग आजन्म केला तो ह्या दोषरूप वृत्तीसच अनुसरून केला असावा असा तर्क होणें साहजिक आहे. परंतु असें पाहा कीं, जरकरितां ह्या वृत्तीचा अनिवार क्षोभ होऊन ते हिंदूंचें स्वराज्य स्थापून परतंत्रतारूप महागर्तेतून त्यांचा उद्धार करण्यास प्रवृत्त झाले हें खरें मानिलें तरी ते त्याबद्दल लवमात्रहि दोषास पात्र होत नाहींत. ज्या महत्त्वाकांक्षेचा परिणाम असा राष्ट्रोत्कर्षास कारणीभूत होतो ती दोषरूप कशी ह्मणावी ? परंतु महाराजांच्या एकंदर कर्तृत्वाचा ताळेबंद पाहिला असतां असें दिसून येतें कीं, स्वराज्यसाधन व स्वातंत्र्यसंपादन करण्यास अहर्निश झटणें हें आपलें अत्यंत पवित्र कर्तव्य होय अशी त्यांची

परम उदात्त वृत्ति बहुतेक आरंभापासून झाली होती. हें महत्कार्य करण्यासच आपण जन्म पावलों आहों, व तें साध्य करण्यांतच आपल्या जीविताचें सार्थक्य आहे असें त्यांस सदैव वाटत असे, असें ह्मटल्यास अत्युक्तीचा दोष प्रकृत लेखकाच्या माथीं येईल असें मुळींच वाटत नाहीं. ही अलौकिक वृत्ति त्यांच्या ठायीं अशी पूर्णपणें विकसित झालेली नसती तर जगाच्या इतिहासांत ज्यांस जोड नाहीं अशीं साहसाचीं व शौर्याचीं कृत्यें त्यांच्या हातून कदापि घडलीं नसतीं.

हा महत्त्वाकांक्षारूप दोष त्यांस लावण्याचें मुख्य कारण कोणी असें सांगतील कीं, महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेस आरंभ केला तेव्हां बहुतेक स्वतंत्र होऊन बसलेल्या कित्येक हिंदू सरदारांस बुडविण्याचा उद्योग त्यांनीं केला हें बरोबर नाहीं. यवनांच्या ताबेदारींतून सुटावयाचें तर त्यांनीं आपल्याच लोकांवर शस्त्र धरिलें तें कशाला? ह्यावरून असें होत नाहीं काय कीं, आपल्या सत्तेव्यतिरिक्त अन्य कोणाहि सरदाराची सत्ता महाराष्ट्रांत नसावी असा शिवाजीमहाराजांचा निर्धार होता? आणि ह्यावरून त्यांच्या ठायींची ही महत्त्वाकांक्षा अक्षम्य होती असें नको का ह्मणावयाला? अशी शंका घेणारास महाराजांच्या एतद्विषयक कर्तृत्वाचें वास्तविक स्वरूप नीट कळलें नाहीं असें ह्मणावें लागतें. ज्या देशाची परकीयांच्या सत्तेंतून मुक्तता करावयाची त्यांत जो तो स्वतंत्र होऊन किंवा परकीय सरकाराशीं पुंडावा करून आपआपला टापू आटपून बसला तर त्यापासून कांहींएक फलनिष्पत्ति होणें नाहीं, हें कोणालाहि सांगावयास नको. अशा एकेकट्या पुंडांस हतवीर्य करून वरिष्ठ सरकार त्यांचा सुळसुळाट नाहींसा करण्यास सर्वदा समर्थ असतें. तेव्हां अशा पुंडांस किंवा बंडखोरांस वश करून घेऊन किंवा त्यांचा नायनाट करून स्वसत्तावृद्धि करण्यांतच तरणोपाय आहे असें महाराजांस वाटलें तें यथायोग्य होतें. त्याप्रमाणेंच जे कित्येक मराठे जाहगीरदार अदिलशहाची ताबेदारी स्वीकारून राहिले होते त्यांस वश करून घेण्याचा प्रयत्न करणें किंवा ते सामोपचारानें वश होत नसल्यास त्यांला हरउपायानें जेर करणें हें महाराजांनीं हातीं घेतलेल्या महत्कार्याच्या सिद्धीस अत्यावश्यक होतें हें कोणीहि कबूल करील. इतालीदेशांत परराष्ट्रांनीं चोहोंकडे लांडा कारभार आरंभून स्वसत्ता स्थापित करण्याचा उद्योग मांडिला तेव्हां तेथील काउन्ट केव्हूरादि पंचायतनानें स्वराष्ट्रास स्वतंत्र करण्याच्या कामीं केलेला उद्योग, किंवा जर्मनीच्या माजी बादशहानें सर्व जर्मनराष्ट्र एका छत्राखालीं आणण्याचा केलेला उद्योग जसा निःपक्षपाती इतिहास-

वेत्त्यांस क्षम्य व स्तुत्यही वाटत आहे तसाच हा महाराजांचा वादविषयक उद्योग वाखाणण्यासारखा आहे. त्यास महत्त्वाकांक्षेच्या किंवा स्वार्थपरतेच्या दोषानें हीनत्व आणणें सर्वथा युक्त नव्हे. महाराजांनीं हा सकृद्दर्शनीं अन्यायाचा असा भासणारा प्रकार केला नसता तर महाराष्ट्रास स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांचा अनुभव कदापि घडला नसता. सर्व लोकांच्या हितासाठीं थोड्याशा लोकांचें तात्कालिक नुकसान करण्याचा प्रसंग आला तर तो सर्वथा निषिद्ध नव्हे, हें आज कोणाल्याहि सांगावयास नको.

भित्रेपणाचा आरोप.

आतां, आणखी एका दोषाविषयीं थोडेंसें लिहून ह्या प्रकरणाचा पूर्वार्ध संपवूं. तो दोष असा कीं, महाराजांनीं आपल्या वर्तनक्रमांत शौर्यापेक्षां भित्रेपणाच अनेक प्रसंगीं प्रकट केला. हा भ्याडपणा त्यांच्या अंगीं नसता तर त्यांनीं आपल्या शत्रूशीं विरोध करण्यांत जो कपटाचा व युक्तिप्रयुक्तीचा अवलंब निरनिराळ्या प्रसंगीं केला तो ते न करिते. खरा शूर पुरुष असतो तो शत्रूशीं समोरासमोर युद्ध करून विजय संपादीत असतो, लपूनछपून व नाना कावे करून त्यास हतवीर्य करण्याच्या निंद्य कर्माचा तो अवलंब करीत नसतो. ह्या दृष्टीनें पाहतां महाराजांची खऱ्या शूर पुरुषांत गणना करणें युक्त नव्हे, असा कित्येकांचा अभिप्राय आहे. हा अगदींच निराधार व हास्यास्पद आहे असें त्यांचें चरित्र लक्षपूर्वक वाचणारांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. आतां हें खरें कीं, महाराजांस पुष्कळ प्रसंगीं जी यशःप्राप्ति झाली ती शौर्यापेक्षां युक्तिमत्तेच्याच बळावर विशेष झाली. महाराज फारच धूर्त व सावध असत. अविचार व नसतें धाडस असें त्यांनीं कधींच केलें नाहीं. हरएक प्रसंगीं आपलें व शत्रूचें बलाबल पाहून ते वागत. जी गोष्ट थोड्या आयासानें व पदरच्या लोकांचा विनाकारण नाश न होतां होण्यासारखी असे ती ते युक्तिप्रयुक्तीनें साध्य करून घेत असत. रक्तपात होईल तेवढा टाळावा असा त्यांचा नेहमींचा संकल्प असे. ही युक्तिमत्ता त्यांच्या अंगीं नसती तर त्यांचा किंवा मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा योगच आज आला नसता. शत्रूंच्या प्रबल सेनेपुढें त्यांच्या तुटपुंजा लोकांचा कधींच सप्पा उडून गेला असता, व त्यांनीं आरंभिलेलें महत्कार्य असिद्ध राहून त्यांची आज बंडेखोरांत व पुंडपाळेगारांतच इतिहासकारांनीं गणना केली असती, व हिंदुपदपादशाहीचे अधिष्ठाते म्हणून जो त्यांचा आज सर्व जगांत

गौरव होत आहे त्याच्या ऐवजीं त्यांची निंदा मात्र सर्वतोमुख झाली असती. ह्या दृष्टीनें पाहतां महाराजांच्या युक्तिमत्तेस भ्याडपणा ह्मणून त्यांची अवहेलना करणारांच्या मूर्खत्वाचा अधिक्षेप करावा तितका थोडाच आहे.

येथवर परकीयांनीं महाराजांस जे दोष लाविले आहेत त्यांपैकीं बहुतेकांचें विवेचन करून त्यांत कितपत तथ्य आहे तें सांगितलें. आतां आमच्या देशांतील कित्येक इतिहासपंडितांनीं त्यांच्या कर्तृत्वास अमळ लघुत्व आणणारीं अशीं जीं कांहीं विधानें केलीं आहेत त्यांचें दिग्दर्शन करून तीं कितपत यथार्थ आहेत तें पाहणें इष्ट होय.

भागवतधर्माचें साहाय्य.

ह्या इतिहासज्ञांचें पहिलें विधान असें आहे कीं, महाराष्ट्रांत भागवतधर्माचा सर्वत्र प्रसार होऊन उच्चनीचत्वाचा भाव बराच लोपल्यामुळें निरनिराळ्या जातींच्या लोकांचें ऐक्य संभवलें. आपण एकाच देवाचीं लेंकरें असून आपणां सर्वांचा मोक्षमार्ग एकच आहे, यास्तव व्यवहारांतहि एकमेकांच्या हितासाठीं झटून सर्वांचें कल्याण ज्या गोष्टींत आहे त्यांचा पुरस्कार करण्यास एकमतानें झटणें उचित होय, असें समंजस लोकांस वाटूं लागलें. ह्या भागवतधर्मास महाराष्ट्रधर्म असें अभिधान रामदासस्वामींनीं ठेवून त्याच्या संरक्षणार्थ व संवर्धनार्थ शिवाजीमहाराजांस व इतर महाराष्ट्रमंडळास वेळोवेळां बोध केला. म्हणूनच हें राष्ट्रोद्धाराचें महत्कार्य शिवाजीमहाराजांच्या व त्यांच्या अनुयायी पुरुषांच्या हातून सिद्धीस गेलें. ह्या विधानांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं.

पहिला प्रश्न असा कीं, भागवतधर्म शिवाजीमहाराजांच्या काळीं किंवा त्यांच्या पूर्वीच्या काळीं महाराष्ट्रांत सर्वत्र प्रसृत झाला होता काय? ह्या प्रश्नाचें निश्चयात्मक उत्तर देणें कठीण आहे. कारण भागवतधर्मप्रतिपादक अशी जी संतमालिका महिपतीनें वर्णिली आहे तिचा छळ करणारे सनातनधर्माभिमानी कर्मठ ब्राह्मणादि पुरुष त्या काळीं महाराष्ट्रांत सर्वत्र होते; त्याप्रमाणेंच पंढरिमाहात्म्य जें ह्या संतमालिकेनें एवढें वाढविलें होतें तें सर्वांसच महशूर किंवा मान्य होतें असें सहसा म्हणतां येणार नाहीं. ह्या सगुणोपासक वेदांतमतवादी संतमंडळाचें उपास्य दैवत जो पंढरीचा विठोबा तोच सर्वांस उपासनार्ह वाटत होता असें विधान करणें साहसात्मक होईल. कारण त्या काळीं संतमंडळाच्या ह्या पंथाखेरीज आणखी अनेक पंथ महाराष्ट्रांत प्रचलित होते. दुसरें असें कीं, संतमंडळाचा हा

भक्तिमार्ग सनातन हिंदुधर्मास सर्वथा असंमत होता असें नाहीं. तेव्हां तो धर्मक्रांतिरूप होता असें मानणें उचित नव्हे. त्या पंथाचा विशेष पुरस्कार ज्ञानदेवादि संतमंडळानें केला इतकेंच. तसेंच त्या पंथामुळें जातिभेदादि भेदभाव विनष्ट होऊन महाराष्ट्रीयांचा ऐक्यभाव संभवला हें ह्मणणेंहि युक्त नव्हे. कारण तेव्हांची वस्तुस्थिति पाहतां ह्या म्हणण्यास मुळींच आधार नाहीं. संतमंडळीनें व पंढरपूरच्या इतर वारकऱ्यांनीं ह्या पवित्र क्षेत्रीं गेल्यावर जातिभेदाविषयीं थोडीशी बेपरवाई दर्शविली असली तरी ते स्वग्रामीं परत आल्यावर ती वृत्ति कायम ठेवून तदनुरूप व्यवहारांत वर्तन करीत असें कोण म्हणेल? सनातनधर्मविहित उच्चनीचत्वाचा भाव अन्नव्यवहार व लग्नव्यवहार यांसंबंधानें ते सभोंवतालील कर्मठ लोकांप्रमाणेंच पाळीत असत. ह्यावरून पाहतां संतमंडळाच्या भागवतधर्मामुळें त्या काळच्या समाजस्थितींत ह्मणजे फारसें रूपांतर झालें होतें असें सहसा म्हणवत नाहीं. हा पंथ अस्तित्वांत आला नसता तर शिवाजीमहाराजांस ज्या पुरुषांनीं स्वराज्यसाधनाच्या कामीं साहाय्य केलें त्यांस तें करण्याची बुद्धि झाली नसती असें कोण ह्मणेल? ह्या पुरुषांपैकीं कोण बरें पंढरीचे वारकरी होते, किंवा भागवतधर्माचे मोठे पुरस्कर्ते होते? असा कांहीं पुरावा ह्या इतिहासज्ञांनीं मिळविलेला आहे काय? बखरकार तर अशा प्रकारचा कांहींएक उल्लेख करीत नाहींत. प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराज व त्यांचे वाडवडील सांब व भवानी यांचे उपासक असून हरएक महत्संकटाच्या प्रसंगीं महाराजांनीं भवानीचा कौलच मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता. ह्या त्यांच्या क्रमावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भागवतधर्मावर ह्मणजे त्यांची अढळ श्रद्धा होती असें वाटत नाहीं; तर ते आमरण देवीचे उपासकच होते. शेवटींशेवटीं रामदासस्वामींचें दर्शन घडून व बोधामृत श्रवण करून त्यांच्याठायीं थोडेंसें उपासनांतर झालें होतें असें वाटतें. तरी खुद्द समर्थांनीं त्यांस त्यांचें उपास्य दैवत जें सांब त्याच्या प्रसादाप्रीत्यर्थ कोटि पार्थिवलिंगें करण्याविषयीं आग्रहपूर्वक सांगितलें होतें; आणि हें गुरुवचन त्या सच्छिष्यानें पाळलें असावें यांत शंका नाहीं. ह्यावरून असें ह्मणावें लागतें कीं, महाराज मूळचे कट्टे शैवमताभिमानी असून पुढें रामदासस्वामींच्या संघटनानें त्यांची वृत्ति द्विधा झाली असावी. परंतु हें संघटन घडल्यावर लवकरच त्यांचें देहावसान झाल्यामुळें तिचें पर्यवसान काय झालें असतें हें आज खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. आणखी असें कीं, महाराज स्वतः देवी-उपासक शैव होते त्याप्रमाणेंच मावळांतील घाटमाथ्यावरील व कोंकणांतील मराठे, शिलेदार, हेटकरी व बारगीर बहुतेक

शैवच होते, व त्यांस जेजुरीचा खंडोबा व तुळजापूरची भवानी हींच दैवतें विशेष उपासनार्ह वाटत. ह्या दैवतांच्या प्रतिमा महाराष्ट्रांत गांवोगांव अनेक नांवांनीं स्थापन केल्या असून त्यांचा प्रसाद साधण्यांतच त्यांस इतिकर्तव्यता वाटे, हें त्यांच्या अनेक धर्मविधींवरून व चालींवरून व्यक्त होतें. उदाहरणार्थ, विजयादशमीचा सण मराठे लोक किती उत्साहानें व थाटानें पाळतात हें सर्वांस विदित आहे. ह्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, भागवतधर्माच्या उदार मतांचा सुपरिणाम ह्या जनसमाजावर होऊन ते शिवाजीमहाराजांच्या निशाणास येऊन मिळाले असें ह्मणणें प्रमादजनक आहे. आतां महाराजांस साहाय्य करणारे ब्राह्मण व प्रभु हे तरी भागवतपंथानुयायी वैष्णव होते ह्मणूनच किंवा भागवतपंथाचा त्यांच्यावर परिणाम झाला होता ह्मणूनच ते महाराजांच्या भजनीं लागले असें ह्मणण्यास काय आधार आहे ? त्यांचे साहाय्यकर्ते ब्राह्मण मुत्सद्दी व ब्राह्मण वीर तर पक्के कर्मठ होते; आणि त्यांच्या पदरचे कायस्थ प्रभु वीर व अत्यंत विश्वासू कारभारी सगळे सांब व भवानी हींच आपलीं उपास्य दैवतें मानीत.

भागवतधर्माचा वास्तविक परिणाम.

तेव्हां तात्पर्य काय कीं, महाराजांनीं जो एवढा लोकसंग्रह केला व त्यांच्याकडून जें हें अपूर्व देशकार्य करविलें त्याच्या मुळाशीं भागवतधर्मप्रसाररूप कारण नसून केवळ महाराजांच्या अंगच्या अलौकिक करामतीचेंच तें फळ होय. त्याचें थोडेंसें श्रेय ह्या भागवतधर्मास देणें ह्मणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणें होय असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. खरें ह्मटलें असतां संतमंडळीनें प्रचलित केलेल्या निवृत्तिमार्गामुळें महाराष्ट्रांतील प्रवृत्तिमार्ग तीनशें वर्षें बहुतेक लोपल्यासारखा झाला होता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. राम व रहिम एक ह्मणणारे, शांत, विरक्त, अहंताशून्य, उदासीन व परमार्थसाधनपर भगवद्भक्त संसार क्षणभंगुर मानून त्यांतून मुक्त होण्याचीच उत्कट इच्छा अहर्निश करीत असत. त्यांला ऐहिक सुखदुःखांचें मुळींच कांहीं वाटत नसे, व सर्व जनांस हाच उपदेश ते कंठरवानें करीत असत. त्यांच्या हातून यवननिर्दालनाचा उपदेश होणें मुळींच शक्य नसे; आणि हा असा उपदेश रामदासखेरीजकरून अन्य कोणाहि साधूच्या ग्रंथांत यत्किंचित्‌हि सांपडेल असें वाटत नाहीं. हा ऐहिक पसारा जलतरंगवत् मानणाऱ्या साधूंस हा असला विचार कोठून सुच-

णार? ही वैराग्यवृत्ति किंवा निवृत्तिपरता आमच्या लोकांच्या हाडींमासीं खिळली असल्यामुळें मुख्यतः यवनांचा क्लेशप्रद अंमल आमच्या महाराष्ट्रांत सतत तीनशें वर्षें सारखा चालू असतां त्याला प्रतिकार करण्यास कोणीहि मराठा सरदार किंवा ब्राह्मण मुत्सद्दी पुढें सरसावला नाहीं. यवनांनीं तोंडावर टाकलेला लहानमोठा भाकरीचा तुकडा चघळीत बसण्यांतच त्यांला सौख्य वाटलें. भागवतधर्माचा दुंदुभि त्यांच्या कर्णविवरांत सारखा दुमदुमत होता. पण त्यामुळें त्यांच्या ठायीं स्वराज्यसाधनबुद्धि जागृत न होतां उलट समाधानवृत्ति व उदासवृत्ति मात्र निःसीम बाणली होती असें दिसतें. पुढें शिवाजीमहाराज स्वराज्यसंपादनाच्या उद्योगास प्रवृत्त झाले असतां त्यांचा हिरमोड करणारे व उत्साहभंग करणारे मराठे सरदार व ब्राह्मण मुत्सद्दी किती होते हें इतिहासज्ञांस सांगावयास नको. फार काय, पण वादविषयक विधान करणारे इतिहासपंडित अशा एका सरदाराचें किंवा मुत्सद्याचें नांव सांगतील काय कीं, जो भागवतधर्ममूलक ऐक्यभावजागृतीस्तव शिवाजीमहाराजांस आपण होऊन येऊन मिळाला होता? असा प्रकार झाला असता तर प्रारंभीं त्यांस जो शुद्ध नीत्यभिमानीं जनांच्या मतें अमळ अनन्वित प्रकार कित्येक मराठे व ब्राह्मण सरदारांच्या संबंधानें करावा लागला त्याचें प्रयोजनच मुळीं राहतेंना. मोरोपंत पिंगळे, बाळाजी सोनदेव, दत्ताजीपंत आदिकरून ब्राह्मण मुत्सद्दी, बाळाजी आवजी, बाजीप्रभु देशपांडे, मुरारबाजी इत्यादि स्वामिभक्त प्रभु गृहस्थ, व तानाजी मालुसरे, प्रतापराव गुजर व हंबीरराव मोहिते यांच्यासारखे प्रतापशाली वीर महाराजांपाशीं आरंभीं केवळ स्वोत्कर्षलालसेनेंच जमा झाले असून, पुढें सूर्यकमलन्यायानें त्यांच्या ठायींच्या उज्ज्वल गुणांचा विकास व परिपाक महाराजांच्या अंगच्या अलौकिक तेजानेंच केवळ झाला असें आह्मांस वाटतें. ह्या संसिद्धीस हें वास्तविक व समर्पक कारण पुरेसें असतां तिचें यश बापड्या संसारसुखबहिष्कृत साधुमंडळाच्या निवृत्तिमार्गास अंशतः तरी देणें म्हणजे आमच्या चरित्रनायकाच्या वास्तविक योग्यतेस लघुत्व आणणें होय असें आह्मी समजतों.

स्वधर्माभिमान.

आतां येथें कोणी असा प्रश्न करील कीं, महाराजांनीं यवनांची सत्ता भरतभूमींतून समूळ नाहींशी करण्याचा जो सत्संकल्प केला त्याच्या मुळाशीं स्वधर्मा-

भिमानरूप वृत्ति नव्हती काय ? ह्या प्रश्नाचें होय असें प्रांजलपणें उत्तर देणें रास्त आहे. महाराजांच्या ठायीं स्वधर्माभिमानाचें बीजारोपण अल्प वयापासूनच झालें असून त्यांची वृत्ति आमरण धर्मशील होती. ह्या वृत्तीस्तवच आरंभीं त्यांच्या ठायीं यवनद्वेष उद्भवला असावा असेंहि ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. परंतु ह्या धर्माभिमानाबरोबरच स्वातंत्र्यप्रीतिहि त्यांच्या हृदयांत उद्भूत होऊन उत्तरोत्तर प्रबल होत गेली होती. ह्या उभय वृत्तींच्या क्षोभामुळेंच त्यांच्या ठायीं पुढील कर्तृत्वसंकल्प दृढ झाला, व जगास थक्क करून सोडणारे पराक्रम त्यांच्या हातून घडले. परंतु हा स्वधर्माभिमान अमर्याद स्वातंत्र्यप्रीतीवांचून केवळ पंगू होता हें मात्र विसरतां कामा नये. त्याप्रमाणेंच ह्या उभय वृत्तींस अप्रतिम कर्तृत्वशक्तीचें साहाय्य नसतें तर त्या असून नसून सारख्याच होत्या. ह्या तिहींचा संयोग व प्रकर्ष महाराजांच्या ठायीं झाला ह्मणूनच त्यांचें चरित्र आज जगदुदाहरक झालें आहे. आतां हा स्वधर्माभिमान भागवतधर्मप्रसारामुळेंच केवळ उद्भूत झाला असें ह्मणतां येणार नाहीं. कारण हा संतमंडळाचा पंथ अत्यंत उदार असून त्यांत अभिमानरूप हृदयवृत्तीस बिलकुल थारा नव्हता. राम व रहिम एक ह्मणणाऱ्या साधुसंतांच्या भक्तिपंथांत असल्या मनोवृत्तीस मुळीं अवकाशच नव्हता. शिवाय महाराज ह्या वैष्णवपंथाचे मोठेसे पुरस्कर्ते होते असें विधान करावयास कांहींएक पुरावा नाहीं. त्यांची पूर्ण श्रद्धा सनातन धर्मावरच अगदीं दृढ होती; आणि ह्मणूनच त्यांच्या ठायीं देवभोळेपणा व भवानीविषयींची भक्ति हीं आमरण कायम राहिलीं होतीं. त्यांनीं आपल्या साहाय्यकारी मंडळींत स्वराज्यप्रीतीबरोबरच स्वधर्माभिमानाची जागृति केली ती ह्या वैष्णवपंथाच्या साहाय्यानें बिलकुल केली नाहीं, तर गोब्राह्मणांस आपलीं दैवतें समजावयास लावणाऱ्या, जातिभेद अवश्य पाळला पाहिजे ह्मणणाऱ्या, प्रतिमापूजेचा पुरस्कार करणाऱ्या व सर्व कर्मकांडाचा उपयोग प्रतिपादन करणाऱ्या सनातनधर्माचा तो अभिमान होता हें मुळीं विसरतां कामा नये. महाराजांचें व त्यांच्या बहुतेक अनुयायिजनांचें आचरण ह्या धर्मास अनुसरूनच होतें हें निर्विवाद आहे; कारण ह्याच्याविरुद्ध पुरावा कोणत्याहि बखरींत यत्किंचित् सांपडत नाहीं.

महाराजांच्या कर्तृत्वाच्या व स्वातंत्र्यसंपादनाच्या अचाट उद्योगाच्या योगानें महाराष्ट्रांतील जनसमाजास स्वधर्माचारानुसार स्ववर्तन ठेवण्यास यवनांकडून प्रत्यवाय होण्याचें बंद झालें, व त्यामुळें एके प्रकारें धर्मजागृति चोहों-

कडे पुनरपि झाली असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. परंतु ती केवळ सनातन धर्माच्या बाबतींतच होय. तीस भागवतधर्माचें वळण लावण्याचा उद्देश त्यांच्या मनांत कधीं आलाहि नसावा, किंबहुना त्याचें महत्त्व त्यांच्या मनांत भरलें नसावें. त्यांच्या काळीं त्यांच्या आश्रयानें असलेले शास्त्री व पंडित यांच्या ठायीं सनातनधर्मविहित कर्मकांडाचा अभिमान किती प्रबळ वसत होता हें महाराजांनीं आपणांस राज्याभिषेक करून घेण्याचें मनांत आणिलें तेव्हां चांगला दृग्गोचर झाला. ते त्यांस शूद्र मानून क्षत्रियोचित राज्याभिषेकास ते पात्र नाहींत असा आग्रह धरून बसले. त्या समयीं गागाभट्टासारखा उत्तरेकडचा सर्वशास्त्रपारंगत ब्राह्मण ह्या शास्त्र्यांच्या नेत्रांत अंजन घालावयास नसता, व बाळाजी आवजीसारखा स्वामिकार्यदक्ष पुरुष नसता तर राज्याभिषेकसमारंभाचा अपूर्व विधि महाराष्ट्रास स्वातंत्र्यानुभव करून देणाऱ्या ह्या महापराक्रमी राजर्षीला कदापि साध्य झाला नसता. त्या काळीं कर्मठ ब्राह्मणांच्या ठायीं जातिभेदाचें बंड किती प्रखर वसत होतें हें कायस्थांच्या बाबतींत त्यांनीं दाखविलेला अति नीचतेचा तिरस्कार व अवगणना यांवरून स्पष्ट होतें. असो; आतां, प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, महाराष्ट्रांत जातिभेदमूलक वैरभाव प्रखर असल्याकारणानें महाराष्ट्रीयांनीं बहुत कष्टांनीं मिळविलेलें स्वराज्य लौकरच अंत पावलें. हें त्यांचे ह्मणणें कांहीं खोटें नाहीं. ते आणखी ह्मणतातः 'जातिमत्सर प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराजांच्या वेळींहि प्रखर स्वरूपानें वसत होता. महाराष्ट्रांतील लोकांचें शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं जें एकीकरण झालें तें केवळ कृत्रिम होतें. त्यांत कायमपणाचें तत्त्व मुळीं नव्हतें. तें केवळ तात्पुरतें असून क्षणभंगुर होतें. त्या काळीं शिवाजीसारखा विलक्षण कर्तबगार राज्यसंस्थापक व शास्ता निर्माण झाला ह्मणून तें एकीकरण अल्प काळ टिकलें. परंतु असे अलौकिक पुरुष महाराष्ट्रांत आणखी निर्माण न झाल्यामुळें हें एकीकरण लौकरच लय पावलें.' ह्यावरून प्रो. सरकार शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यसंस्थापनारूप महाकार्यांत असें वैगुण्य दाखवितात कीं, त्यांनीं लोकांचें वास्तविक एकीकरण करण्याचा व लोकांची शिक्षणप्रसारादिकेंकरून सुधारणा करण्याचा कांहींच उद्योग केला नाहीं. परंतु त्यांना स्वराज्यस्थापना करून स्वत्व कायम राखण्यासाठीं प्रचंड शत्रूंशीं आमरण एकसारखें झगडावें लागल्यामुळें ह्या इष्ट गोष्टी करितां आल्या नाहींत, हें त्यांच्या लक्षांत कसें आलें नाहीं नकळे.

आतां येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, महाराजांच्या कर्तृत्वाचा व्याप ज्या प्रांतांत विशेषतः होता त्यांत तुकारामादि वैष्णव भक्त पुष्कळ असून त्यांपैकीं कांहीं जणांचें चरित्र महाराजांच्या डोळ्यांपुढें घडत होतें, व प्रत्यक्ष तुकारामबावांवर तर त्यांची फारच निष्ठा होती. असें असतां त्यांच्या मनावर ह्या भक्तिपंथाचा मुळींच कांहीं परिणाम झाला नाहीं काय ? ह्या शंकेचें समाधान अर्थात् असें कीं, तुकारामादि साधुसंतांच्या उज्ज्वल आचरणामुळें ते त्यांस परम वंद्य वाटत, आणि त्यांची बोधवाणी श्रवण करण्यास व त्यांचा समागम साधण्यास ते सर्वदा उत्सुक असत हें निर्विवाद आहे. परंतु ह्या साधूंला सनातनधर्माविरुद्ध कांहीं सांगावयाचें आहे किंवा तद्विरुद्ध त्यांचें आचरण आहे असें महाराजांच्या कधीं ध्यानींमनींहि आलें नाहीं; व त्या काळच्या संतमंडळासहि आपल्या पंथांत सनातनधर्माहून विशेष कांहीं आहे असें कधींहि वाटलें नाहीं. ही भेददृष्टि आधुनिक पंडितांची आहे.[1] तिचा आरोप त्या काळच्या साध्या, सरळ व भाविक लोकांवर करणें बरोबर नाहीं. फार काय पण सांप्रत काळीं हा वैष्णवपंथ अस्तित्वांत असून महाराष्ट्रांतील बहुतेक गांवांतून पंढरीचे वारकरी आढळतात, व लाखो लोक पंढरीच्या यात्रेस जातात, परंतु त्यांत कांहीं विशेष आहे असें एकंदर लोकांस वाटत नाहीं; व

---

१ महाराष्ट्रांत निर्माण झालेल्या साधुसंतांनीं त्या काळच्या लोकांस आपल्या प्रासादिक वाणीनें जो सद्बोध केला, आणि ह्या त्यांच्या बोधामुळें जी धर्मक्रांति झाली त्याचें साहाय्य शिवाजीमहाराजांनीं घडवून आणलेल्या राज्यक्रांतीस प्रमुखत्वें करून झालें, असा सिद्धांत न्यायमूर्ति रानडे यांनीं प्रथम स्पष्टपणें आपल्या ग्रंथांत प्रणीत केला. हा अर्थात् सोळाव्या शतकांत युरोपांत प्रचंड धर्मक्रांति झाल्यावर राज्यसुधारणा व राज्यक्रांति उद्भवल्या ह्या गोष्टींवर लक्ष ठेवून आमच्या ह्या पंडितांनीं प्रवृत्त केला आहे. कारण शिवाजीमहाराज निर्माण होण्यापूर्वी व त्यांच्या हयातींत महाराष्टांत कर्मकांडाचा अव्हेर करून भक्तिमार्गाचें माहात्म्य प्रतिपादन करणारे साधु निर्माण झाले होते. केवळ ह्या एवढ्या साम्यावरून सदरील सिद्धांत प्रणीत करणें बरोबर नाहीं. रा. राजवाडे हे जरी असें ह्मणतात कीं, शिवाजमहाराजांना स्वराज्यस्थापनेची स्फूर्ति रामदासस्वामींकडूनच मुख्यतः प्राप्त झाली, तरी न्यायमूर्ति रानडे यांचा सिद्धांत जो कीं, साधुसंतांच्या बोधामुळें पुरातन धर्मांत क्रांति होऊन भागवतधर्म प्रवृत्त झाला, तो केवळ निराधार आहे असें ते प्रतिपादन करितात. ते ह्मणतात कीं, त्या काळचे कोणीहि संत पूर्वकाळापासून आराध्य मानलेल्या देवतांस अपूज्य मानीत नसत, किंवा पुरातन धर्माचा अव्हेर करीत नसत. जातिभेदनिषेध, मूर्तिपूजानिषेध वगैरे गोष्टींचा ते पुरस्कार करीत नसत.

अशा वारकरी लोकांचा कर्मठपणा व जात्यभिमान विगलित झाला आहे असें अनुभवास येत नाहीं.

रामदासस्वामींकडून स्फूर्ति मिळाली नाहीं.

ह्या एकंदर वादाचा निष्कर्ष मिळून एवढाच कीं, प्रत्यक्ष महाराज किंवा त्यांस साहाय्य करणारे मुत्सद्दी व वीर भागवतधर्मांच्या उदार तत्त्वास्तव स्वराज्य-स्थापनेस प्रवृत्त झाले, एरवीं होते ना, हें ह्मणणें बरोबर नाहीं.[1] आतां वादविषयक विधानाच्या उत्तरार्धांत रामदासस्वामींस एतद्विषयक श्रेय देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे त्यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं. प्रतिपक्षाचें पहिलें विधान असें आहे कीं, रामदासस्वामींनीं ह्या भागवतधर्मास महाराष्ट्रधर्म असें नांव देऊन त्याचें संरक्षण व संवर्धन करण्याविषयीं शिवाजीमहाराजांस आमरण बोध केला म्हणून त्यांच्या हातून एवढा अचाट उद्योग झाला, एरवीं होता ना. ह्या ह्मणण्यांत कांहींएक जीव नाहीं, हें एकुणतिसाव्या भागाच्या शेवटीं सप्रमाण दाखवून दिलें आहे. त्याची येथें पुनरुक्ति नको. समर्थांनीं महाराजांस स. १६४९ त अनुग्रह देऊन त्यांचें गुरुत्व स्वीकारलें असा जो जनप्रवाद समर्थांच्या चरित्र-लेखांवरून, व त्यांचा आधार सत्यवत् मानून चिटणीस व शिवदिग्विजयकार यांनीं केलेल्या एतद्विषयक उल्लेखांवरून सर्वत्र प्रचलित झाला आहे तो सप्रमाण मानून आमच्या इतिहासपंडितांनीं हें विधान केलें आहे. परंतु ही रामदासांच्या भेटीची व अनुग्रहाची तारीख अगदीं खोटी ठरून पुढें तेवीसचोवीस वर्षांनीं त्यांची प्रथम भेट झाल्याचा अस्सल पुरावा हल्लीं महाराष्ट्रीयांच्या अवलोकनांत आला आहे. त्यामुळें हा सर्व विभु निखालस ढांसळून जाऊन महाराजांच्या यशाचे अंशभाक् रामदासस्वामी बिलकुल ठरत नाहींत. वास्तविक पाहतां हा एवढा यशाचा वांटा रामदासस्वामींस देऊं पाहणें सदरील पुराव्याच्या अभावीं देखील युक्त नव्हतें. महाराजांनीं स्वराज्यसाधनाचा जो सत्संकल्प केला तो स. १६४९ सालापूर्वीं निदान पांचसहा वर्षें तरी केला होता हें निर्विवाद आहे.

---

१ ह्या सदरील विवेचनावरून भागवतधर्म सनातन धर्माहून उच्च प्रतीचा नव्हे असें आमचें मत आहे असें मात्र कोणींहि समजूं नये. त्याचें अनुसरण सुसंगतपणें करणाऱ्यांच्या ठायीं कर्मठांच्यापेक्षां शतपट जास्त औदार्य व समता हीं वसण्याचा संभव आहे हें निर्विवाद आहे. प्रकृत वाद जो आह्मीं केला आहे तो त्या पंथापासून तदभिमानी पंडित ह्मणतात तितकें राजकीय पुनरुज्जीवनास साहाय्य झालें होतें किंवा कसें तें पाहावें ह्यासाठींच होय.

त्याप्रमाणेंच रामदासस्वामींनीं महाराजांस पाठविलेल्या प्रथम पत्रांतच जो त्यांचा स्तुतिपाठ केला आहे त्यास ते स. १६४९ त किंवा त्यानंतर पंधरावीस वर्षे तरी पात्र झाले होते असें सहसा ह्मणवत नाहीं. दुसरें असें कीं, वाई, कऱ्हाड, सातारा, परळी वगैरे ठाणीं महाराजांनीं स. १६७२-७३ सालापूर्वी जिंकलीं नव्हतीं. तेव्हां त्या ठिकाणीं ह्या गुरुशिष्यांच्या ज्या भेटी वगैरे झाल्याचें समर्थांच्या बखरींत लिहिलें आहे त्या कशा संभवल्या याचा ह्या इतिहासपंडितांनीं अमळ विचार करावयास हवा होता. तसेंच ज्या दासबोधाच्या बळकट पुराव्यावरून हें विधान त्यांनीं इतकें निक्षून केलें आहे त्याचें तरी त्यांनीं सूक्ष्म दृष्टीनें साद्यंत अध्ययन करावयाचें होतें. असा कांहींच विचार न करितां महाराजांस समर्थांकडून स्वराज्यसाधन व स्वधर्मरक्षण करण्याच्या कामीं स्फूर्ति व उपदेश प्राप्त झाला असें विधान त्यांनीं बेधडक करून ठेविलें आहे, याचें नवल वाटतें. प्रो. रोलिंसन यांनीं अलीकडे शिवाजी महाराजांचें एक लहानसें चरित्र इंग्रेजी भाषेंत लिहिलें आहे; आणि मि. किंकेड यांनीं मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा संकल्प करून त्याचा पहिला भाग प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत महाराजांचें चरित्र दिलें आहे. हे दोन्ही ग्रंथ त्या आंग्ल लेखकांनीं महाराष्ट्रीय इतिहासज्ञांच्या साहाय्यानें लिहिले असून त्यांतसुद्धां रामदास व शिवाजीमहाराज यांच्या संबंधाचा निराधार प्रवाद नमूद केला आहे, याचा फारच चमत्कार वाटतो. प्रकृत चरित्रग्रंथ तेरा वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाला असून त्यांत ह्या प्रवादाचें निराधारत्व आम्हीं स्पष्टपणें व सप्रमाण स्थापित केलें असून त्या संबंधाचा वाद तेव्हांपासून मधूनमधून होत आला आहे. असें असतां आम्हीं दिलेलीं प्रमाणें खोटीं ठरविण्याचा कांहींच प्रयत्न न करितां सदरील आंग्ल लेखकांना स्वग्रंथांत खोटीं विधानें करावयास लावणें हा मोठाच सत्यापलाप होय. अलीकडे प्रो. भाटे यांनीं आमच्या पुराव्याचें स्वतंत्र रीतीनें समर्थन केलें आहे. तरी देखील कित्येक इतिहाससंशोधक ह्या बाबतींत अद्यापि साशंकच आहेत. प्रो. सरकार ह्या प्रवादावर फारसा भरंवसा ठेवीत नाहींत. मि. किंकेड व रा. ब. पारसनीस यांना हनुमंतस्वामीची बखर व तींत वर्णिलेले चमत्कार खरे वाटतात असें दिसतें. कारण त्यांनीं वर निर्दिष्ट केलेल्या इतिहासग्रंथांत रामदासानें केलेल्या कांहीं चमत्कारांचा उल्लेख मोठ्या आवडीनें केला आहे! असल्या भाकडकथा दिल्यानें आपल्या ग्रंथाची इतिहास ह्या दृष्टीनें विश्वसनीयता कमी होते हें त्यांच्या लक्ष्यांत कसें आलें नाहीं ?

ह्या गुरुशिष्यांची प्रथम भेट स.१६७२ त झाली हें जर आतां निश्चित झालें आहे तर स्वराज्यसंपादनाची बहुतेक खटपट आटोपल्यावर समर्थांची उपदेशवाणी महाराजांस श्रवण करण्याचा योग आला होता हें उघड आहे. जर कोणी येथें असें ह्मणेल कीं, समर्थांचें प्रत्यक्ष दर्शन घडलें नसलें तरी त्यांच्या शिष्यांच्या द्वारें ह्या बोध त्यांस प्राप्त झाला असावा, तर तेंहि निराधार आहे. कारण महाराजांस, समर्थांविषयींची माहिती एकदोन वेळांच काय ती झाली असून तिचें विस्मरण त्यांस पुढें प्रथम भेटीपर्यंत झाल्याचें समर्थांच्या बखरींतच लिहिलें आहे. त्यावरून 'राजकीय पुनरुज्जीवनार्थ' रामदासस्वामींनीं जो प्रयत्न केला असें ह्मणतात[१] त्यास हा वेळ पावेतों मुळीं आरंभच झाला नव्हता असें ह्मणावें लागतें;

१ रा. वि. का. राजवाडे 'श्रीसरस्वतीमंदिरा'च्या सहाव्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत (चैत्र शके १८२८) येणेंप्रमाणें विधान करितातः-"शक १६०० (इ. स. १६७८) मध्यें सर्व महाराष्ट्रभर रामदासाचीं मतें पाळणारे व कृति करणारे सुमारें १२०० रामदासी काम करीत होते. शके १६०० त १२०० लोक एकाच मताचा प्रसार व एकाच कृतीची सिद्धि करणार पाहिले ह्मणजे समर्थांनीं महाराष्ट्राच्या राजकीय पुनरुज्जीवनार्थ केवढें मोठें यंत्र निर्मिलें होतें त्याचा अंदाज होतो. श. १६०० त महाराष्ट्र समर्थांच्या विचारानें व कृतीनें सर्वस्वीं भारून गेलें होतें, असेंच ह्मणावें लागतें." (पृ. ३३). ह्या विधानाचें धोरण काय आहे तें मार्मिक वाचकांस सांगावयास नकोच. तें अर्थात् हेंच कीं, सर्व राजकीय पुनरुज्जीवनाचें श्रेय समर्थांस द्यावयाचें, शिवाजीमहाराज केवळ निमित्तमात्र होते; खुद्द त्यांच्या हातून असें फारसें कांहींच झालें नाहीं. स. १६७२-७३ पर्यंत महाराजांनीं केलेला खटाटोप हें समर्थनिर्मित यंत्र अस्तित्वांत येईपर्यंत केवळ व्यर्थ होता ना! त्या खटाटोपामुळें स्वराज्यविषयक अभिमान व तत्प्रीत्यर्थ स्वप्राणांची समयीं आहुति देण्यासहि सिद्ध होण्याची बुद्धि महाराजांच्या पदरच्या लोकांत उद्भवली नव्हती ना! एकंदरींत ह्या इतिहासशोधकांची सत्यनिष्ठा प्रशंसनीय समजावयाची! ह्या इतिहासपंडिताच्या सदरील विधानाच्या आधारावर दुसऱ्या एका रामदासभक्तास उकळी फुटून त्यानें श्रीसयाजीविजयाच्या ता. २४ नवंबर स. १९०६ च्या अंकांत 'रामदास सांप्रदाय' ह्या मथळ्याखालीं एक लेख लिहून बरेंच अकांडतांडव केलें आहे. हा सर्व प्रकार पाहून त्यांच्या रामदासभक्तीस केवढा ऊत आला आहे व त्याबरोबर सत्यापलाप करून महाराजांस लघुत्व आणण्याची त्यांची धडपड कशी चालू आहे हें उघड होतें. रा. राजवाडे आणखी असें ह्मणतात कीं, रामदासस्वामींचे मठ शिवाजी महाराजांच्या राज्यांत किंबहुना दक्षिणेस तंजावरापर्यंत स्थापित झालेले आढळतात. ह्या गोष्टीवरून रामदासीपंथाच्या प्रसाराबरोबर शिवाजीमहाराजांचा राज्यविस्तार झाला असें मानण्यापेक्षां महाराजांची सत्ता जिकडेजिकडे स्थापित झाली तिकडेतिकडे समर्थांच्या शिष्यांस मठ स्थापण्याचें उत्तेजन व सवड मिळाली, असें ह्मणणें विशेष सयुक्तिक

आणि पुढेंहि तो कितपत चालू झाला हें समर्थांच्या चरित्रलेखांवरून किंवा महाराजांच्या बखरींवरून कांहींएक कळून येत नाहीं. इतिहासाकडे डोळेझांक करून कल्पनासृष्टींत रममाण व्हावयाचें असेल व स्वाभिप्रेत मतांचें कसें तरी प्रणयन करावयाचें असेल तर हवें तें विधान बेलाशक ठोकून द्यावें. पण तें मोठ्या शोधकपणाच्या बडेजावाखालीं खपलें जावें, हें आमच्या देशाचें मोठेंच दुर्भाग्य होय. हा एवढा ऊहापोह करण्याचा हेतु तरी एवढाच आहे कीं, वास्तविक सत्य असेल त्याचें निरूपण करून ज्याची जितकी खरी योग्यता असेल तितकी निःपक्षपातबुद्धीनें जगास विदित करावी.

भागवतधर्म व महाराष्ट्रधर्म.

आतां शेवटीं वादविषयक विधानांतील एका गौण मुद्याचा येथें विचार करूं. तो मुद्दा असा कीं, ह्या भागवतधर्मास रामदासस्वामींनीं महाराष्ट्रधर्म अशी संज्ञा दिली होती, व त्याचाच प्रसार त्यानें स्वबोधाच्या द्वारें सर्वत्र केल्यामुळें महाराष्ट्रीयांच्या ठायीं स्वदेशाभिमानाची जागृति झाली. परंतु येथें असा प्रश्न उद्भवतो कीं, ह्या विठ्ठलभक्त वैष्णवांचा पंथ रामदासस्वामींस सर्वतोपरी मान्य होता कीं काय? दासबोधाचें सूक्ष्म रीत्या अवलोकन केलें असतां तो रचणाऱ्याचा पंथ कांहींसा निराळाच होता; आणि हा रामदासी पंथ वैष्णवपंथाहून निराळा असा महाराष्ट्रांत त्या काळीं हळूहळू पसरत चालला होता. ह्या पंथाचे लोक पंढरीच्या वारीस फारसे जात नसत. खुद्द रामदासस्वामींस मोठ्या आग्रहानें एक वेळ पंढरीस नेलें असतां तेथें कोणता अद्भुत चमत्कार घडला तें त्यांचें चरित्र वाचणारांस विदित आहेच. असो. तर 'संताळया'चा हा वैष्णवपंथ रामदासी पंथाहून अमळ भिन्न असून त्याची सनातनधर्मावरच विशेष भिस्त होती

दिसतें. रा. सरदेसाई तर आपल्या रियासतींत असें स्पष्ट विधान करितात कीं, "शिवाजीच्या राज्योपक्रमांत आरंभीं रामदासाचें अंग बिलकुल नव्हतें. शिवाजीस राज्यस्थापनेची स्फूर्ति रामदासापासून झालेली नाहीं......शिवाजीचा उपक्रम पाहून रामदासाच्या मनांत नवीन प्रकाश पडला......व त्यास नवीन दिशा दिसूं लागली, ती राजकारणाची होय." (म.रि. पृ. १११) असें विधान करूनहि ते ह्मणतात कीं, ह्या गुरुशिष्यांची भेट प्रथम १६४९ त झाली! पण अलीकडे प्रो. भाटे यांचें "रामदास व सज्जनगड" ह्या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यापासून त्यांचें हें शेवटलें मत बदलल्याचें त्यांनीं जाहीर केलें आहे. प्रो. भाटे यांनीं दिलेला बहुतेक पुरावा आह्मीं १९०७ सालीं ह्या ग्रंथांत नमूद केला होता तो त्यांस त्या वेळीं खरा वाटला नव्हता!

असें वाटतें. यास्तव ह्या वैष्णवपंथास त्यांनीं महाराष्ट्रधर्म हें नांव दिलें असावें असें वाटत नाहीं. एक विद्वान् गृहस्थ ह्या शब्दाचा अर्थ महाराष्ट्राचें कर्तव्य असा करितो, त्यांत तर कांहींच जीव नाहीं. महाराष्ट्राचें कर्तव्य ह्मणून कांहीं निराळाच एकादा वर्तनक्रम होता असें ह्मणवत नाहीं. ह्या शब्दाचा साधा सरळ अर्थ टाकून हे पंडित उगेच आडरानांत कां शिरले नकळे. प्रस्तुत लेखकास ह्या सामासिक पदाचा अर्थ महाराष्ट्रांतील लोकांचा धर्म असा असावा असें वाटतें महाराजांस पाटविलेल्या स्तुतिपर पत्रांत व पुढें संभाजीस पाठविलेल्या बोधपर पत्रांत जो हा शब्द योजिला आहे त्याचा दुसरा कांहींएक अर्थ होणें संभवत नाहीं. महाराजांनीं त्या काळीं महाराष्ट्राचा बराच भाग काबीज करून तेथील यवनी अंमल अजीबात उडवून दिल्यामुळें तेथील प्रजा इतर अनेक बाबतींप्रमाणें धर्मसंबंधानें निर्भय झाली होती. ह्या इष्ट स्थितीस अनुलक्षून रामदासस्वामींनीं महाराजांची स्वपत्रांत स्तुति केली आहे, व संभाजीस त्याचें संगोपन व संवर्धन करण्याविषयीं बोध केला आहे. महाराजांचें जन्म कर्नाटकांत होऊन तेथें त्यांनीं स्वराज्यसंपादनद्वारा स्वधर्मसंगोपन केलें असतें तर समर्थांनीं 'कर्नाटकधर्म राहिला कांहीं तुह्मांकरितां' असें विधान अवश्य केलें असतें. दुसरें असें कीं, हें महाराष्ट्रधर्मपद रामदासांच्या इतर कोणत्याहि कवनांत आढळत नाहीं. त्यावरून त्याचा उपयोग फक्त शिवाजीमहाराजांच्या कर्तृत्वाची प्रसंशा करण्यापुरताच समर्थांनीं केला होता असें ह्मणावें लागतें. असल्या लेच्यापेच्या आधारावर रामदासांनीं महाराष्ट्रीयांच्या ठायीं स्वदेशाभिमान जागृत करण्यासाठींच केवळ हा असा शब्द प्रचारांत आणिला असें म्हणणें निखालस अप्रमाण होय. ' मराठा तेवढा मिळवावा, महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ' वगैरे उद्गार संभाजीस लिहिलेल्या पत्रांत त्यांनीं काढिले ते त्यांचे बहुतेक पहिले व शेवटलेच होते.[१] कारण ज्या वर्षी हें पत्र त्यांनीं संभाजीस लिहिलें त्याच वर्षी त्यांचें देहावसान झालें आहे, व त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या शिष्यवर्गानें हें व्रत पुढें

१ संभाजीस समर्थांनीं पाठविलेलें पत्र जें जगदीश्वर छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झालेल्या रामदासस्वामींच्या चरित्राच्या एका जुन्या बखरींत व रा. चौबळकृत स्वामींच्या चरित्रांत छापिलें आहे, त्यांत 'मराठा तेवढा मिळवावा, महाराष्ट्र धर्म वाढवावा' हे शब्द नाहींत. हे महत्त्वाचे शब्द त्यांनीं कां गाळले असावे बरें? किंवा ते मूळचे त्या पत्रांत नसून पुढें कोणीं तरी रामदासभक्तानें ते घुसडले तर नसावे?

१. शके १६०३ च्या पौषमहिन्यांत हें पत्र लिहिलें असून त्याच वर्षाच्या माघ महिन्यांत समर्थांचें देहावसान झालें.

चालविल्याचें कोठेंहि लिहिलेलें नाहीं. नुसती कल्पना करावयाची तर तो इतिहास नव्हे हें समर्थभक्तांनीं विसरतां कामा नये. तेव्हां एकंदरींत काय कीं, स्वदेशाभिमान, स्वधर्माभिमान, स्वराज्याभिमान व स्वातंत्र्यप्रीति ह्या वृत्ति समर्थांसारख्या गोसाव्याच्या बोधानें महाराष्ट्रांत पुढें कांहीं काळ जागृत राहिल्या असें म्हणण्यापेक्षां त्याचें बीजारोपण व संगोपन शिवाजीमहाराजांच्या उज्ज्वल चरित्रमहिम्यानेंच मुख्यतः झालें होतें हें ह्मणणें विशेष सयुक्तिक दिसतें. औरंगजेबानें संभाजीस पकडून ठार मारून स्वराज्य बहुतेक पायांखालीं तुडविलें असतां त्याच्याशीं मोठ्या आवेशानें व शौर्यानें सतत एकुणीस वर्षे टक्कर देऊन त्याला ज्या वीरांनीं त्राहित्राहि करावयास लाविलें त्यांस रामदासी पंथाकडून मुळींच साहाय्य झालें नसावें, तर हा अलौकिक आवेश शिवरायांच्या कर्तृत्वामुळें व त्यांच्या तालमेंत तरबेज झाल्यामुळें त्यांच्या ठायीं संचरला होता असेंच ह्मटलें पाहिजे. ह्याचें सर्व यश त्या राजमणीसच दिलें पाहिजे. समर्थांनीं लिहिलेल्या एकाद्या दुसऱ्या चिठोऱ्यास तें देऊन त्यांचा नसता बडेजाव वाढविणें अन्यायाचें होणार आहे.

पूर्वींचे सरदार व मुत्सद्दी यांचें साहाय्य.

ह्याप्रमाणें आमच्या कांहीं इतिहासपंडितांच्या सदरीं नमूद केलेल्या एका विधानाचें अयथार्थत्व किती आहे तें सांगितलें. हें अमळ विशेष विस्तृत झालें ह्याबद्दल वाचक प्रस्तुत लेखकास क्षमा करितील अशी उमेद आहे. ह्या त्यांच्या विधानामुळें आमच्या चरित्रनायकास बरेंच लघुत्व येण्यासारखें आहे असें वाटलें ह्मणून हा एवढा पाल्हाळ करावा लागला. आतां ह्या इतिहासपंडितांचें दुसरें एक असें विधान आहे कीं, ब्राह्मणी राज्याच्या कांहीं विभागांत पुष्कळ ब्राह्मणमुत्सद्दी व मराठेसरदार उदयास येऊन त्यांस आपल्या ठायीं कांहीं कर्तृत्व आहे असें वाटूं लागलें, व पुढें महाराजांच्या ठायीं स्वराज्य साध्य करण्यास हवें असणारें सामर्थ्य व शहाणपण आहे असें पाहून ते त्यांस हळूहळू अनुकूळ झाले, ह्मणून त्यांच्या साहाय्यानें स्वराज्याचा पाया त्यांस घालितां आला. ह्या विधानाचें सत्यत्व महाराजांचा एकंदर इतिहास लक्षपूर्वक पाहिला असतां मुळींच दिसून येत नाहीं. त्यांच्या मुत्सद्दीमंडळींत एकहि असा कोणी नव्हता कीं, जो स्वतः किंवा ज्याचे पूर्वज यवनी पादशाहतींत मोठे मुत्सद्दी होते. त्याप्रमाणेंच जे सरदार महाराजांच्या लष्करांत उदयास आले त्यांपैकीं कोणीहि

यवनपादशाहींतला मोठा जाहगीरदार नव्हता. नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर, हंबीरराव मोहिते, संताजी घोरपडे, खंडेराव दाभाडे, धनाजी जाधव वगैरे सरदार पूर्वींचे मोठेसे जाहगीरदार होते असें ह्मणण्यास मुळींच आधार नाहीं. ते सारे लहानसान मोकासदार किंवा देशमुख असावे. मागें राज्यव्यवस्थाप्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें रयतेकडून वसूल गोळा करण्याचे हक्क मोकासदारांकडून व देशमुखांकडून काढून घेतले तेव्हां ते महाराजांच्या लष्करांत नोकरी पतकरून स्वतांच्या कर्तबगारीनें हळूहळू उदयास आले होते. त्या वेळचे बडे सरदार ह्मटले ह्मणजे फलटणचे निंबाळकर, मुधोळचे घोरपडे, ह्मसवडचे माने, वाडीचे सावंत, शृंगारपूरचे सुर्वे, शिर्के व दळवी, जावळीचे मोरे इत्यादि होत. हे सारे विजापूरसरकारचे शेवटपर्यंत अंकित राहिले असून, पहिले तिघे आपल्या धन्याच्या वतीनें महाराजांशीं विरोध करण्यास सर्वदा तयार असत; आणि बाकीच्या सरदारांस महाराजांनीं जिंकिलें नसतें तर ते आपण होऊन महाराजांस येऊन मिळाले असते असें सहसा ह्मणवत नाहीं. ह्यावरून पाहतां मराठे जाहगीरदारांचें पुढें महाराजांस आयतेंच साहाय्य मिळालें हें ह्मणणें अगदीं खरें नव्हे. महाराजांच्या पदरीं जे कोणी सरदार किंवा मुत्सद्दी होते ते सगळे मुशाहिऱ्याच्या आशेनें त्यांची नोकरी पतकरून राहिले होते. शिवाजीमहाराज मोठ्या देशकार्यास उद्युक्त झाले आहेत ह्मणून आपण त्यांस सहाय होऊन ह्या उद्योगास हातभार लावावा ह्याच बुद्धीनें केवळ त्यांस येऊन कोणी मिळाले होते असें आज उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून तर ह्मणतां येत नाहीं. पुढें त्यांच्या ठायीं स्वराज्याभिमान जो विकास पावला त्याचें बीजारोपण व वर्धन महाराजांच्या उन्नतिप्रद संघटनानेंच मुख्यतः झालें होतें. यास्तव ह्याबद्दलचें सर्व यश महाराजांसच दिलें पाहिजे. त्यास न्यूनत्व आणणारें वादविषयक विधान केवळ भ्रामक होय.

स्वराज्यस्थापना महाराष्ट्रापुरतीच नव्हती.

ह्या इतिहासवेत्त्यांचें महाराजांस लघुत्व आणणारें आणखी एक असें विधान आहे कीं, स्वराज्यस्थापना महाराष्ट्रापुरतीच करावी असा संकल्प महाराजांचा होता. हेंहि विधान अगदीं खरें नव्हे. ज्या महाशय पुरुषानें सर्व भरतभूमि यवनसत्तेपासून मुक्त करून स्वधर्माचें रक्षण करावें व हिंदुपदपादशाहीची स्थापना करावी असा सत्संकल्प केला होता, त्याच्या कर्तृत्वाची मर्यादा अशी

संकुचित करणें ह्मणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणें होय. महाराष्ट्रापुरतेंच स्वराज्य स्थापावें असा त्यांचा उद्देश होता असें ह्मणावें तर त्यांनीं कर्नाटकांत अठरा महिने मोहीम करून, तिकडे पुष्कळ मुलूख व किल्ले काबीज करून जागोजाग आपलीं ठाणीं बसविलीं व कित्येक प्रांतांच्या संरक्षणासाठीं नवे किल्लेहि बांधिले त्यांचें काय प्रयोजन होतें बरें ? त्याप्रमाणेंच पुढें १६७९-८० सालांत विजापूरसरकारचा कुलकारभारी मसाऊदखान याच्याशीं तह करून त्यांत आपल्या वडिलांची जाहगीर स्वतंत्र करून ती आपल्या ताब्यांत घेतली, त्यांत त्यांचा काय हेतु होता बरें ? प्रस्तुत लेखकास तर असें वाटतें कीं, थेट रामेश्वरापर्यंत सर्व मुलूख काबीज करून तेथें आपली सत्ता कायमची बसवावी असा जो त्यांचा संकल्प कांहीं बखरकारांनीं लिहून ठेविला आहे तो खरा असून, त्यांस आणखी थोडें आयुष्य असतें तर हा उद्देश त्यांनीं सिद्धीसहि नेला असता. कर्नाटकांतील मोहिमेचा दुसरा उद्देश अर्थात् असा होता कीं, अदिलशहाच्या सत्तेचा संक्षेप त्यांनीं जसा पश्चिमेकडून व उत्तरेकडून बराच केला होता तसाच तो दक्षिणेकडूनहि करावा, व अशा रीतीनें त्या सरकाराची सत्ता संपुष्टांत आणून योग्य संधि आली ह्मणजे ती अजीबात उडवून द्यावी. ह्या मोहिमेंत त्यांचा आणखी असा रोंख होता कीं, कुतुबशहाच्या सत्तेसहि दक्षिणेकडून व पूर्वेकडून शह द्यावा. महाराजांनीं कर्नाटकांतून परत येतांना तिकडे ठेवलेल्या आपल्या सरदारांस मद्रासेकडील प्रांत काबीज करून पूर्वसमुद्रापर्यंत आपली सत्ता बसविण्याचा क्रम चालू ठेवावयास सांगितलें होतें. ह्याप्रमाणें कर्नाटकांतील मोहिमेचा दुहेरी तिहेरी हेतु होता. ह्या दोन्ही शाह्या उत्तरेप्रमाणें दक्षिणेकडूनहि कोरीत यावें असा त्यांचा मानस होता हें स्पष्ट दिसतें. आतां पश्चिम किनारा सबंध आपल्या ताब्यांत यावा ह्मणून तर आरमार तयार करून तें उत्तरोत्तर प्रबळ करण्याचा त्यांचा क्रम सुरू होता. शिद्दीचा पश्चिमकिनाऱ्यावरील कांटा समूळ उपटून टाकण्यासाठीं त्यांचा जो एकसारखा प्रयत्न चालू होता त्यांतलें इंगित मुख्यतः हेंच होतें. गुजराथप्रांतांत दमन व सुरत शहरांपर्यंत त्यांनीं आपलीं ठाणीं बसविण्यास आरंभ केला होता. गुजराथेंत मोहीम केल्यावांचून स. १६७० पासून स. १६८० पर्यंत एकहि वर्ष गेलें नाहीं असें ह्मटलें असतां चालेल. मोगलांचा अंमल तिकडे असल्यामुळें तो प्रांत एकदम हस्तगत करणें अमळ जोखमाचें होतें हें ते जाणून असत. आपल्या शक्तीपलीकडची अशी कोणतीहि गोष्ट सहसा करूं नये असें त्यांचें धोरण असल्यामुळें औरंगा-

बादचें मोंगलांचें प्रबळ ठाणेंहि त्यांनीं तसेंच राहूं दिलें होतें. तेथपर्यंत लुटालूट करीत जावें, परंतु त्यावर हल्ला करूं नये असा त्यांचा क्रम असे. आतां मोगलबादशाहीवर महाराजांचा डोळा मुळींच नव्हता असेंहि ह्मणतां येणार नाहीं. कारण असें पाहा कीं, जयसिंगराजा दक्षिणेंत प्रबळ सैन्यानिशीं आला असतां त्याच्याशीं शास्ताखानासारखें कपटाचें आचरण न करितां त्याला सर्वस्वीं वश करून घेण्याचा उपाय महाराजांनीं योजिला त्याचा हेतु काय असावा बरें ? पुरंदरास दिलेरखानानें वेढा दिला होता त्यांत ह्मणजे त्याची सरशी झाली होती असें नाहीं. त्या एका किल्ल्याखालीं मोगलांची बरीच रग जिरली होती. त्याप्रमाणेंच सिंहगड घेण्याचा जयसिंगानें त्या मोहिमेंत केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला होता. तेव्हां मोगलांपुढें आतां आपला निभाव लागणें नाहीं असें त्यांस वाटण्याजोगा कांहींच प्रकार घडला नसून जयसिंगराजाच्या गोटांत त्यांनीं आपण जातीनें जाऊन व त्या गर्विष्ठ दिलेरखानाशींहि नम्रतेनें वागून तहाचें बोलणें लाविलें, व पुढें जयसिंगाच्या मसलतीनें दिल्लीसहि जावयास ते तयार झाले, याचें कारण काय असावें बरें ? व औरंगजेबासारखा महाकपटी, विश्वासघातकी व कट्टा शत्रु आपल्या नाशास सर्वदा टपलेला आहे हें महाराजांस पक्कें ठाऊक असतां त्याच्या तावडींत सहज जाऊन मिळण्याचें धाडस जें त्यांनीं केलें त्यांत त्यांचा काय हेतु होता बरें ? प्रस्तुत लेखकास तर यांत त्यांचें फार मोठें धोरण होतें असें वाटतें. तें अर्थात् असें कीं, जयसिंगासारख्या बलाढ्य रजपूतराजास वश करून घ्यावें, मोगलदरबारांतील इतर रजपूतसरदारांच्या ओळखी करून त्यांस जयसिंगाच्या द्वारें आपल्या पुढील कार्यास अनुकूळ करून घ्यावें, उत्तरेकडील मुलखाची थोडीबहुत माहिती मिळवावी, व तूर्त अदिलशहा व कुतुबशहा यांजवर मोगलांच्या स्नेहानें आपला शह पुरा बसवावा. हे सगळे उद्देश त्यांनीं बरेच सिद्धीस नेले होते हें त्यांच्या चरित्रावरून उघड होतच आहे. दक्षिणेंतील मराठे जाहगीरदार जसे यवनांचे पुरे ताबेदार होऊन बसले असून, सर्व एक होऊन स्वतंत्र सत्ता स्थापित करण्याचें त्यांच्या मनांतहि कधीं आलें नव्हतें, तद्वत्च हे रजपूत राजे मोगलबादशहाचे मांडलिक होऊन जे ते आपल्यापुरतें पाहत होते. सर्व एक होऊन मोगलसत्तेशीं विरोध करण्याची बुद्धि त्यांस कधींहि सुचली नव्हती. तरी आपण जो दक्षिणेंत क्रम आरंभिला त्याचीच नक्कल उत्तरेकडील ह्या रजपूतसरदारांनीं आपल्या साहाय्यानें करावी असा महाराजांचा मानस असावा यांत कांहीं शंका नाहीं.

एरवीं त्यांनीं मरणसमयीं जे खेदोद्गार काढिल्याचें बखरकार लिहितात ते त्यांनीं काढिले नसते. त्याप्रमाणेंच शहाजीराजे आपल्या ह्या महाप्रतापी सुपुत्राची भेट घेऊन कर्नाटकांत गेले तेव्हां त्यांनीं व्यंकोजीराजांस बोधाचे दोन शब्द सांगतांना महाराजांच्या कर्तृत्वासंबंधाचे जे प्रशंसापर उद्गार काढिले होते[२] ते केवळ अत्युक्तिरूप होते असें ह्मणवत नाहीं. ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत आणिल्या ह्मणजे त्यांचा संकल्प केवढा मोठा होता हें सहज दिसून येतें. हा महासंकल्प पूर्णपणें सिद्धीस नेण्यास दीर्घायुष्याची त्यांस अनुकूलता झाली नाहीं ह्मणून त्यांचा व्याप संकुचित होता असें मानून त्यांस लघुत्व आणूं पाहणें सर्वथा युक्त नव्हे.

येथवर आरंभीं संकल्प केल्याप्रमाणें दोन मोठ्या प्रकरणांचा विचार झाला. त्यावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, आमच्या चरित्रनायकास परके लोक जे निरनिराळे दोष लावितात ते निराधार आहेत, व आमच्या देशांतील इतिहासज्ञ त्यांच्या वास्तविक योग्यतेंत कमीपणा आणणारीं जीं कित्येक स्थूलमानानें विधानें करितात तींहि अप्रयोजक आहेत.

आतां त्यांच्या ठायींच्या कांहीं उज्ज्वल गुणांचें येथें निरूपण करणें इष्ट होय. वरील विवेचनांत त्यांच्या अंगच्या कांहीं सद्गुणांचें दिग्दर्शन झालेंच आहे. तरी त्यांच्या आणखी कांहीं ठळकठळक गुणांचें थोडक्यांत विवेचन करूं. हें गुणपरिगणन करावयाचें ह्मटलें ह्मणजे त्यांत महाराजांच्या चार प्रकारच्या वर्तनाचा विचार प्रसक्त होतो. ते प्रकार अर्थात् हे होतः-(१) राजकीय वर्तन, (२) व्यावहारिक वर्तन, (३) कौटुंबिक वर्तन व (४) धर्मसंबंधी वर्तन.

लोकसंग्रह व औदार्य.

पहिल्यानें राजकीय वर्तनाविषयीं विचार करूं. प्रबल यवनांच्या सत्तेशीं विरोध करून स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगांत सुयश संपादन करण्यास आवश्यक असे जे त्यांच्या ठायींचे शौर्य, वीर्य, पराक्रम, युक्तिमत्ता, साहस इत्यादि उत्कृष्ट गुण त्यांचें येथें उज्ज्वलन करूं पाहणें ह्मणजे सूर्यास काडवात दाखविणें होय.

---

१ स्वातंत्र्य प्राप्त्यर्थ शिवाजीमहाराजांनीं केलेल्या दीर्घोद्योगानें स्फूर्ति पावलेल्या कित्येक रजपूतराजांपैकीं बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल हा एक होता. मोगलबादशहाशीं विरोध करण्याच्या हेतूनें हा राजा महाराजांकडे आला असतां त्यास त्यांनीं आपल्या राज्यांत जाऊन स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारून यवनांशीं युद्ध करण्यास उद्युक्त व्हावयास सांगितलें हें मागें लिहिलेंच आहे.

२ पृ. ५० पाहा.

ह्या अप्रतिम गुणांचा प्रत्यय त्यांच्या चरित्रांत जागोजाग इतका मिळणारा आहे कीं, त्यांविषयीं येथें स्वतंत्र रीतीनें विवेचन करण्याची आवश्यकता बिलकुल नाहीं. स्वराज्यसाधनरूप कार्यांत पूर्ण यशस्वी व्हावयास ह्या वरील गुणांहून आणखी कांहीं गुणांची अनुकूलता लागते. हे गुण महाराजांच्या अंगीं कसे काय होते तें पाहूं. पहिला गुण असा कीं, असला सकृद्दर्शनीं असंभवी वाटणारा उद्योग यशोलाभास आणूं पाहाणाराप लोकांस अनुकूळ करून घेण्याची कला चांगलीच साध्य असावी लागते. ह्या कलेंत महाराज इतके कुशल होते कीं, तशी कला जगाच्या इतिहासांत आजपर्यंत कोणालाहि साधली नसेल. महाराजांस मधुर व मोहक रसवंती अल्प वयापासून अनुकूल होती ह्मणूनच त्यांस मावळांतले बहुतेक देशमुख व इतर लोक अगदीं आरंभापासून आपल्या कार्यास साहाय्यकारी करून घेतां आले. कोणी कसाहि पुरुष त्यांच्यापाशीं एक वेळ आला ह्मणजे त्यांच्या ह्या मोहनींत सांपडून त्यांच्याविषयीं त्याच्या ठायीं अत्यंत आदरबुद्धि व स्नेहभाव हीं उत्पन्न होत असत; आणि त्यांनीं योजलेल्या महत्कार्याविषयीं त्याच्या अंगांत अभिमान संचरून तो त्यांस कायावाचामनेंकरून साहाय्य करण्यास उद्युक्त होत असे. हा असा अलौकिक जादू त्यांस साधला असल्यामुळें विश्वासू व स्वामिनिष्ठ सेवकांची त्यांस कधींहि उणीव पडली नाहीं. असा लोकसंग्रह करणाराच्या अंगीं लोकप्रीति संपादण्यास आणखी एक गुण हवा असतो. तो अर्थात् औदार्यरूप होय. पदरच्या लोकांशीं उदारपणानें वागण्यांत तर महाराजांची बरोबरी कोणाहि इतिहासप्रसिद्ध नृपतीच्यानें होणार नाहीं. आपल्या लोकांनीं चांगली कामगिरी केली असतां त्यांस त्या कामगिरीच्या महत्त्वाच्या मानानें इनामें व शाबासकी देण्यास ते सर्वदा तयार असत. त्यांचीं वेतनें वेळच्यावेळीं देऊन त्यांस संसारांतील अनेक कठिण प्रसंगीं साहाय्य करण्यांत त्यांचा हात सर्वदा सढळ असे. युद्धादि प्रसंगांत कोणी गतप्राण झाला

---

१ महाराजांचा कट्टा शत्रु जो औरंगजेब त्याचे उद्गार येथें नमूद केल्यानें ह्या गुणांची साक्ष उत्तम पटेल. ते उद्गार हे होतः—"तो महारणशूर सेनानी होता. हिंदुस्थानांतील प्राचीन राज्यांचा नाश करण्याचा प्रयत्न मीं एकसारखा चालविला असतां नूतन राज्य स्थापण्याचें महत्कार्य सिद्धीस नेण्यास लागणारे पराक्रमादि गुण त्याच्याहून अन्य कोणाच्याहि ठायीं नव्हते. माझ्या प्रबळ फौजा त्याच्याशीं लढण्यांत सतत एकुणीस वर्षें गुंतल्या होत्या तरी त्याची सत्ता एकसारखी वृद्धिंगत होत होती." महाराजांस 'पहाडका चुवा' ह्मणणाराचा हा अभिप्राय आहे.

असतां त्याच्या कुटुंबाचा चरितार्थ त्याच्या पश्चात् नीट चाले असें करण्यास ते नेहमीं तत्पर असत. त्याचा एकादा मुलगा किंवा भाऊ सरकारचाकरी करण्यास लायक असला तर त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्यास काम देण्याची ते व्यवस्था करीत. ह्यामुळें पदरच्या लोकांची नेहमीं अशी खात्री असे कीं, ह्या प्रभूच्या कामगिरींत प्रसंगीं स्वप्रमाणांची आहुती पडली तरी हा आपल्या कुटुंबांचें आपल्या मागें अवश्य चालवील.

गुणज्ञता व निःपक्षपातबुद्धि.

लोकसंग्रह करणारा प्रभु खरा गुणज्ञ व गुणांची बूज करणारा असला पाहिजे. महाराजांच्या ठायीं ही गुणग्राहकता अलौकिक होती. प्रत्येकाच्या अंगच्या वास्तविक गुणांची पारख करून त्यास यथोचित कामगिरी सांगावी व त्याच्या अंगच्या वर्धमान योग्यतेच्या मानानें त्याची बढती केवळ निःपक्षपातबुद्धीनें करावी असा त्यांचा अव्याहत क्रम असे. हा आपला मित्र किंवा हा आपला सुहृत्संबंधी आहे, याला मोठ्या मानाची किंवा मोठ्या किफायतीची कामगिरी सांगावी, असा पक्षपाताचा कांहींच प्रकार त्यांच्या हातून कदापि घडत नसे. खऱ्या लायक माणसांच्या हक्कांचा विचार करून तंतोतंत न्यायानें त्यांची योग्यता वाढवावी असा त्यांचा नियम असे. ह्यामुळें ज्याला त्याला अशी पूर्ण खात्री असे कीं, आपल्या गुणांचा व कर्तृत्वाचा योग्य विचार करून आपली बढती करणारा असा हा खरा गुणज्ञ प्रभु आहे. दुसरा एक उत्कृष्ट गुण ह्या लोकनायकाच्या अंगीं असा वसत असे कीं, आपल्या पदरच्या लोकांच्या ठायीं विश्वासूपणा उत्पन्न करण्याची हातोटी त्यांस उत्तम साधलेली असे. कोणालाहि एकादें कितीहि महत्त्वाचें काम सोंपविल्यावर तें बजावण्यासंबंधानें त्याच्यावर ते पूर्ण भरंवसा टाकीत असत. प्रथमतः असा भरंवसा ठेवण्यास तो मनुष्य लायक आहे किंवा कसें हें नीट पहावयाचें, आणि मग एकदां त्याच्यावर भरंवसा टाकला ह्मणजे त्याच्याविषयीं सहसा संशय घ्यावयाचा नाहीं असा त्यांचा क्रम असे. त्याच्या संबंधानें कोणी द्वेषी किंवा मत्सरी मनुष्यानें महाराजांचें मन कलुषित करीन ह्मटलें तर त्याची त्यांच्या कानास लागण्याची प्राज्ञा नसे. अशा मनुष्यास आपल्या वाऱ्यासहि ते घेत नसत. कोणाच्या लौकिक वर्तनाविषयीं अमळ संशय आला असतां त्याची माहिती ते आपल्या गुप्त हेरांच्या द्वारें पहिल्यानें मिळवीत, आणि मग त्यासंबंधाचा वास्तविक पुरावा काय आहे तो राजरोस रीतीनें पाहून त्याची योग्य शहानिशा

करीत. ह्या त्यांच्या वृत्तीस्तव त्यांच्या पदरच्या लहानमोठ्या सर्व कामदारांस असा पक्का भरंवसा असे कीं, आपण आपलीं कामें नेकीनें व दक्षतेनें केलीं असतां आपणांस आपल्या हुद्यावरून दूर होण्याची भीति ह्या प्रभूकडून कदापि नाहीं. हा असा प्रत्येकावर पूर्ण भरंवसा टाकल्यामुळें व त्याला आपल्या हुद्याविषयींची निश्चित शाश्वती वाटत असल्यामुळें लोकांच्या ठायीं इमान, स्वामिनिष्ठा, स्वकार्यदक्षता इत्यादि वृत्तींचा विकास होत गेला.

निष्कपटीपणा व मित्रभाव.

लोकसंग्रह करणाऱ्या लोकनायकाच्या हातून पदरच्या लोकांशीं निष्कपटीपणाचें व मित्रभावाचें वर्तन होणें इष्ट असतें. ह्यासंबंधानें तर महाराजांचा हात खंडा असे. ज्यांवर एक वेळ इतबार टाकला त्यांच्याशीं ते कदापि कपटानें वागत नसत. आपण योजलेले बेत व तत्सिद्ध्यर्थ करावयाचे उपाय ह्यांविषयींचा खल ते आपल्या विश्वासू कामदारांशीं केवळ प्रांजल बुद्धीनें करीत असत. त्यांची काय मसलत असे ती ते आदरपूर्वक ऐकून घेत असत. आंत एक व बाहेर एक असें त्यांचें आपल्या लोकांशीं कधींहि वर्तन नसे. तसेंच अधिकाराच्या जोरावर कोणाशीं दिमाखाचें किंवा गर्वाचें वर्तन ते कधींहि करीत नसत. आपल्या हाताखालचे लोक आपल्या मित्रांसमान आहेत असें समजून त्यांच्याशीं ते खऱ्या स्नेहभावानें वर्तत असत; कोणाचा उपमर्द किंवा मानहानि ते सहसा करीत नसत. ह्याप्रमाणें स्वकीय जनांशीं त्यांचें सदोदित आचरण असल्यामुळें ज्याला त्याला असें वाटे कीं, आपला स्वाभिमान व इभ्रत कायम राखून ह्या प्रभूची सेवा आपणांस करितां येईल, आणि त्यांच्या स्नेहयुक्त वर्तनामुळें प्रत्येकाच्या ठायीं त्यांजविषयीं प्रेम व अभिमान ह्या वृत्ति उत्पन्न होत असत.

जरब.

महाराज ह्याप्रमाणें आपल्या अधिकाऱ्यांशीं मित्रभावानें व आदरानें वागत असत, तरी त्यांची त्यांजवर जरबहि पराकाष्ठेची असे. महाराज आपला इतका मानमरातब राखतात व आपणाशीं स्नेहभावानें वागतात एवढ्यावर जाऊन कोणी कारभाऱ्यानें शिरजोर होऊं पाहिलें किंवा आपल्या कामांत कुचराई केली तर त्यास महाराजांकडून कदापि गय होत नसे. तो केवढाहि मोठा अंमलदार असला तरी त्यास त्याबद्दल योग्य शासन करण्यास ते कधींहि चुकत नसत. ह्यामुळें त्यांचा दरारा सर्वांवर सारखा असे; आणि त्यास असें वाटे कीं, ह्या

प्रभूची सेवा इमानानें व हुशारीनें केली तरच त्याची कृपा आपणांवर कायम राहावयाची. हा असा त्यांचा करडा अंमल असल्याकारणानें त्यांस इतक्या लोकांवर पूर्ण ताबा चालवितां येऊन त्यांच्याकडून हवी ती कामगिरी करवून घेतां आली.

उद्यमशीलता

हा असा दरारा राहण्यास आणखी एका गोष्टीची महाराजांस पूर्ण अनुकूलता असे. ती गोष्ट ही कीं, त्यांस स्वतः आंग मोडून मेहनत करण्याची लहानपणापासून सवय असून राज्यप्राप्तीस व राज्यव्यवस्थेस लागणाऱ्या हरएक गुणाचा व कर्तबगारीचा विकास त्यांच्या ठायीं उत्तम प्रकारें झाला होता. रणभूमीवर शत्रूशीं लढतांना आपल्या सैनिकांस शत्रूच्या तोंडीं देऊन स्वतः कोठें तरी सुरक्षित जागीं प्रेक्षकाप्रमाणें उभें राहण्याचा जसा कित्येक सेनापतींचा किंवा राजांचा क्रम असतो, तसा प्रकार महाराजांकडून कदापि होत नसे. हातीं समशेर घेऊन रणकंदनांत ते सर्वांच्यापुढें असत, व आपल्या अंगचें अप्रतिम शौर्य, वीर्य व युद्धकौशल्य हीं प्रगट करीत. तेणेंकरून त्यांच्या पदरच्या कोणाहि वीरास महाराजांपेक्षां आपल्या अंगीं हे गुण अधिक आहेत अशी घमंडी मिरविण्यास बिलकुल अवकाश नसे. त्याप्रमाणेंच आपल्या सेनापतींस मुलूखगिरीवर किंवा एकाद्या स्वारीवर पाठवून आपण स्वस्थ मजा मारीत असावें असा क्रम बहुतेक नृपतींचा असतो. त्यामुळें विजयशाली सेनापतींचें प्रस्थ त्यांच्या राज्यांत पराकाष्ठेचें माजतें, व अशा सेनापतींच्या मुठींत असले राजे बहुतकरून असतात. परंतु महाराजांच्या हातून असा प्रकार आमरण झाला नाहीं. ते स्वतः कोणत्या ना कोणत्या मोहिमेंत सर्व काळ गुंतलेले असत. आळशासारखे स्वस्थ बसून राहण्यास त्यांना मुळीं सवडच नव्हती. अशा उद्योगसातत्यामुळें व अविश्रांत परिश्रमामुळें त्यांनीं आपणांवर कोणाहि सेनापतीची किंवा सरदाराची मात्रा चालूं दिली नाहीं. आपण निरनिराळ्या मोहिमा करून जे पराक्रम गाजवितों त्यांपेक्षां कांकणभर जास्त पराक्रम महाराजांच्या हातून घडतात असें पाहून त्यांस स्वतांचा दिमाख किंवा तोरा मिरविण्यास मुळीच जागा नसे. महाराजांपुढें आपण केवळ हीनपराक्रम आहों असें त्यांस सर्वदा भासे. असाच प्रकार राज्यव्यवस्थेसंबंधानेंहि असे. किल्ल्यांचा बंदोबस्त, जमीनमहसुलाची सुव्यवस्था, विकट कारस्थानें रचण्याच्या कामीं लागणारी युक्तिमत्ता इत्यादिकांसंबंधानें त्यांच्या पदरच्या कोणाहि मुत्सद्यांस त्यांजवर शेखी मिरविण्यास मुळीं सवड नसे. हा असा अष्ट-

पैलूपणा त्यांच्या अंगीं पूर्णपणें वागत असल्यामुळें प्रत्येक कामदार त्यांच्यापुढें अगदीं लीन व नम्र असे; व त्यांचा दरारा प्रत्येकास अतिविलक्षण वाटे. ह्याच सुप्रसिद्ध गुणास्तव त्यांस रामदासस्वामींनीं आपल्या पत्रांत सर्वज्ञ हें विशेषण दिलें आहे.

लोकवशीकरण.

तेव्हां एकंदरींत काय कीं, लोक वश करून घेऊन त्यांच्याकडून हवी ती कामगिरी इमानेंइतबारें करवून घेण्याची कला जी महाराजांस इतकी अप्रतिम साधली होती तिची मीमांसा सदरीं निर्दिष्ट केलेल्या गुणसमुच्चयाचा विकास त्यांच्या ठायीं उत्तम झाला होता हें लक्षांत आणिल्यानें होणारी आहे. ही लोक-वशीकरणाची मोहिनी किंवा जादू त्यांस उत्तम साधली असल्यामुळें त्यांच्या पदरच्या सर्व कामदारांत इमान, स्वामिनिष्ठा व कर्तव्यदक्षता हे गुण उत्पन्न झाले असून त्यांची परस्परांत नेहमीं चढाओढ लागून राहिलेली असे. महा-राजांकडून शाबासकी मिळविण्यांतच त्यांस कृतकृत्यता वाटे. स्वामिकार्यीं प्राणा-हुति देण्याचा प्रसंग आला तरी त्याचें त्यांस कांहींच वाटत नसे. अशा अलौ-किक पुरुषाची सेवा कायावाचामनेंकरून करण्यांतच आपलें जीवितसाफल्य आहे असा त्यांच्या बुद्धीचा पूर्ण निर्धार झाला होता. पुढेंपुढें तर महाराज कोणत्या पुण्यकृत्यांत गुंतले होते हें त्यांच्या लक्षांत आल्यामुळें त्यांच्याशीं बेइमानाचें किंवा दग्याचें वर्तन केलें असतां महत्पाप होईल असें त्यांस वाटूं लागलें. ही अशी त्यांच्या ठायीं महाराजांविषयीं पूर्ण भक्ति व देशकार्याची खरी महती पूर्णपणें बिंबल्याकारणानें त्यांच्या हातून फंदफितूर किंवा दगाफटका असा बिलकुल झाला नाहीं. महाराज आग्र्यास जाऊन तेथें अटकेंत पडले व आठनऊ महिने पुनः स्वराज्यांत आले नाहींत त्या वेळीं किंवा कर्नाटकांत मोहीम करून तिक-डेच अठरा महिने ते गुंतून राहिले त्या वेळीं त्यांच्या पदरच्या कोणाहि मुत्स-द्यानें किंवा सरदारानें त्यांच्याशीं दग्याचें वर्तन करण्याचें मनांतहि आणिलें नाहीं. हा त्या धामधुमीच्या काळीं मोठाच चमत्कार समजला पाहिजे. परंतु महाराजांच्या ठायीं लोकवशीकरणास लागणाऱ्या लोकोत्तर गुणांचा विकास कसा झाला होता हें लक्षांत आणिलें म्हणजे हें एवढें गूढ कोणासहि वाटणार नाहीं

कल्पकता.

महाराजांच्या ठायींचा दुसरा मोठा ठळक गुण ह्मटला ह्मणजे अप्रतिम कल्पकता हा होय. हा गुण त्यांच्या अंगीं इतका परिपूर्ण वसत नसता तर स्वराज्यसाधनाची बुद्धि त्यांस कदापि सुचली नसती. कारण असें पाहा कीं, यवनी अंमलांत दहाहजारी, वीसहजारी असे बलाढ्य मराठे सरदार नांदत असतां व ते मोठमोठ्या जाहगिरी वहिवाटीत असतां, त्यांच्या मनांत ही स्वराज्यसाधनाची कल्पना कां उत्पन्न झाली नाहीं बरें? त्या सगळयांच्याच ठायीं स्वातंत्र्यप्रीति, स्वधर्माभिमान व यवनसत्ताद्वेष ह्या वृत्ति वसत नव्हत्या असें कोण ह्मणेल? त्याप्रमाणेंच शौर्यपराक्रमादि गुणांचा त्यांच्या ठायीं अभाव होता असें ह्मणतां येईल काय? तर ह्या सरदारांस ही बुद्धि कां सुचली नाहीं बरें? ह्या प्रश्नाचें उत्तर एवढेंच आहे कीं, त्यांच्या ठायीं कल्पकता हा गुण फारसा वसत नव्हता. स्वराज्यसाधन कोणत्या उपायांनीं करितां येईल, व त्यांपैकीं कांहीं उपाय प्रसंगीं फसले असतां दुसरे कोणते उपाय योजितां येतील, याचा योग्य विचार करून तदनुरूप वागण्यास लागणारी कल्पकता महाराजांच्या अंगीं अल्प वयापासूनच विकसित झाली होती. ही कल्पकता मुख्यत्वेंकरून बुद्धिमत्तेवर अवलंबून असते. महाराजांची बुद्धि अतितीव्र असून त्यांस सर्व प्रकारची माहिती मिळविण्याचा हव्यास अमर्याद होता. ह्या चौकसपणामुळें त्यांचें ज्ञानभांडार सर्वदा परिपूर्ण असे. दुसऱ्यांच्या अनुभवाचें उत्तम साहाय्य घेऊन त्यांत आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवाची भर घालून हें सर्व ज्ञान आपल्या दिलदप्तरांत कायमचें नमूद करून ठेवण्यांत त्यांची बरोबरी कोणाच्यानेंहि होणार नाहीं. हा फक्त स्मृतीचा गुण झाला. परंतु नुसती स्मरणशक्ति प्रबल असल्यानें कल्पकता वाढत नसते. तिला विवेकशक्तीचें उत्तम साहाय्य हवें असतें. ही विवेकशक्ति महाराजांच्या ठायीं अतिप्रखर होती हें निर्विवाद आहे. ह्या स्मरणशक्तीच्या व विवेकशक्तीच्या अप्रतिम बलानें प्राप्त अनुभवाचा व ज्ञानाचा उद्दिष्ट कार्याच्या सिद्धीकडे विनियोग करितां येऊन अलौकिक युक्तिमत्ता त्यांच्या ठायीं विकास पावली. एक युक्ति फसली असतां दुसरी युक्ति योजावी, तीहि फसली असतां तिसरी योजावी, हताश होऊन कदापि बसूं नये, असा त्यांचा नेहमीं निर्धार असे. हा निर्धार सर्वांसच साधत नसतो. ज्याच्या ठायीं कल्पकतेच्या बलावर युक्तिप्रयुक्तींचा जसा काय अखंड झरा वाहत असतो त्यालाच तो साधतो.

महाराजांनीं हा अप्रतिम गुण अगदीं आरंभापासून प्रगट केल्यामुळेंच त्यांच्यावर त्यांच्याहून जाणत्या व अनुभवी लोकांची श्रद्धा ते अल्पवयी असतांहि इतकी निःसीम बसली. हा वयानें लहान परंतु बुद्धीनें थोर आहे, अशी खात्री झाल्यामुळें त्यांच्या सकृद्दर्शनीं असंभवी दिसणाऱ्या बेतास त्यांच्या आसपासचे लोक सर्वस्वीं अनुकूळ झाले. त्यांची कल्पना उत्तम असून ती साध्य करण्यास त्यांनीं सुचविलेल्या युक्ति यथायोग्य आहेत अशी त्या लोकांची पूर्ण खात्री झाली ह्मणून ते त्यांच्याबरोबर आपले जीव धोक्यांत घालावयास सिद्ध झाले, एरवीं होते ना. ह्या कल्पकतेच्या बलावर त्यांनीं पुढें आपणांवरील मोठमोठीं अरिष्टें कशीं निवारण केलीं हें त्यांच्या चरित्रांत पदोपदीं आढळून येतें, किंबहुना त्यांच्या एकंदर कर्तृत्वाचें मूळ ह्या गुणांतच मुख्यतः आहे असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. ह्या गुणांच्या साहाय्यानें त्यांनीं आपल्या पदरच्या लोकांच्या ठायीं आपणांविषयीं पुरा भरंवसा उत्पन्न केला होता. ह्मणूनच ते स्वराज्यसिद्धीच्या कामीं आपल्या प्राणांचे स्वाहास्वधाकार करण्यास प्रवृत्त झाले. कोणता कसाहि बिकट प्रसंग प्राप्त झाला तरी त्यांतून पार पडून स्वकार्यसिद्धि करण्यास हवी असणारी युक्तिमत्ता ह्या लोकनायकाच्या ठायीं परिपूर्ण आहे अशी खात्री त्यांच्या पदरच्या एकूणएक लोकांची होऊन ते पाहिजे तें धाडसाचें कृत्य करण्यास सर्वदा उद्युक्त असत.

तेजस्विता व स्वाभिमान.

महाराजांच्या ठायींचा तिसरा वर्णनीय गुण ह्मटला ह्मणजे तेजस्विता हा होय. खरे तेजस्वी पुरुष जे असतात त्यांस दुसऱ्याची ताबेदारी बिलकुल सहन होत नाहीं. ते पुरे स्वाभिमानी असल्यामुळें स्वाभिमानास प्रतिकूळ अशी जी परतंत्रता ती त्यांस अगदीं असह्य होते. स्वतांच्या पायांवर उभें राहून काय ओलीकोरडी भाकर मिळेल तींत संतोष मानून राहण्यांतच त्यांस विशेष सुख वाटतें. महाराजांच्या अंगीं हा लोकोत्तर गुण वसत असल्याकारणानें स्वपित्याची परावलंबी स्थिति त्यांस मुळींच चांगली वाटली नाहीं. ती झुगारून देण्यांत जीवितहानि होण्याचा संभव आहे हें ते पूर्णपणें जाणून होते. परंतु अशी श्ववृत्ति स्वीकारून यवनांनीं तोंडावर टाकलेला तुकडा खात बसण्यापेक्षां जीवितसंशय पतकरला, असा त्यांच्या मनाचा धडा होऊन गेला होता. आपण अंगीकारलेल्या दुर्घट उद्योगांत हटकून यश येईल याची त्यांस आरंभीं भ्रांतिच होती असें ह्मणण्यास कांहीं चिंता नाहीं. परंतु परतंत्रतामूलक ऐहिक धनसंपदा व सौख्य

हीं त्यांस अत्यंत तुच्छ वाटून त्यांनीं ह्या उद्योगास मोठ्या धैर्यानें व अढळ निश्चयानें हात घातला. प्राप्त स्थितींत सुख मानून राहावें असें ह्मणणाऱ्या दादाजी कोंडदेवासारख्या पुरुषांनीं त्यांस त्या उद्योगापासून परावृत्त करण्याविषयीं प्रयत्न केला. परंतु त्यांचा निश्चय अचल राहिला. पुढें प्रत्यक्ष त्यांच्यावर नाहीं तरी त्यांच्या प्रिय पित्यावर प्राणसंकट आलें असतां मुळींच न डगमगतां त्यांतून त्याची मुक्तता करण्याची त्यांनीं अजब युक्ति योजिली, परंतु स्वसंकल्प कदापि सोडला नाहीं. यांत त्यांच्या ठायींचा तेजस्वीपणा चांगलाच व्यक्त होतो. ह्या गुणाच्या अनुषंगानें असणारा जो स्वाभिमान तो तर त्यांच्या अंगांत ओतप्रोत भरला होता. मोगलदरबारांत औरंगजेबासारख्या सार्वभौम बादशहाच्या पूर्ण तावडींत ते सांपडले असतांहि तेथें झालेली मानखंडना त्यांस बिलकुल सहन झाली नाहीं हें वाचकांनीं मागें वाचलेंच आहे. खरे वीर पुरुष जे असतात त्यांचा हा महाभूषणप्रद गुण होय. ह्या गुणाच्या अभावीं पुरुष केवळ निर्माल्यवत् होतो. कोणीं आपला उपमर्द करूं नये, किंवा कोणीं आपणांस दोष लावूं नये किंवा तुच्छ लेखूं नये, ह्याविषयीं महाराज अहर्निश जपत असत. ह्मणून त्यांच्या हातून असे अलौकिक पराक्रम झाले. महातेजस्वी पुरुष राष्ट्राच्या अभ्युदयास कसे कारणीभूत होतात हें महाराजांच्या चरित्रावरून उत्तम प्रकारें प्रत्ययास येतें. वीर्य, शौर्य, साहस आदिकरून उज्ज्वल गुण व सदाचार, निर्व्यसनता इत्यादि नैतिक गुण ह्यांचें मूळ ह्या तेजस्वितारूप गुणांत आहे. कारण तेजस्वी पुरुष आपली तेजोहानि जेणेंकरून होण्यासारखी असते तें सर्व हरप्रयत्नानें टाळून वास्तविक तेज जेणेंकरून वृद्धिंगत होईल तें करण्यास सर्वदा तत्पर असतो, इतकेंच नव्हे तर आपल्या ठायींच्या तेजाच्या प्रभावानें अन्य जन सुखी व समृद्ध करण्यास सर्वदा झटल्यानेंच आपल्या जीविताचें साफल्य होईल असें त्यास वाटत असतें. ही कसोटी लावून पाहतां तीस महाराज किती उत्तम प्रकारें उतरतात हें मार्मिक वाचकांस सांगावयास नकोच. सारांश काय कीं, महाराजांच्या ठायींच्या ह्या तेजस्वितेमुळेंच मुख्यतः आमच्या देशास कांहीं काळ स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन महाराष्ट्रीयांच्या ठायीं कांहीं विशेष ओज आहे असें सर्व जगास विदित झालें.

स्वप्रजावात्सल्य.

स्वप्रजावात्सल्य हा महाराजांच्या ठायींचा आणखी एक स्तुत्यर्ह गुण होय. ह्या गुणाचें दिग्दर्शन राज्यव्यवस्थाप्रकरणांत चांगलेंच झालें आहे, त्याची येथें

पुनरुक्ति नको. शेतकरी, व्यापारी व उदमी यांचा उत्कर्ष व्हावा, त्यांस कोणाकडूनहि उपद्रव होऊं नये व त्यांस योग्य न्याय मिळावा ह्यासाठीं ते आपल्या राज्याची सुव्यवस्था लावण्यास सर्वदा झटत असत. हा सर्व कारभार बिनबोभाट चालावा व कोणत्याहि प्रकारची बेबंदाई होऊं नये ह्मणून त्यांनीं पूर्वी कोणाहि नृपतीस न सुचलेली अशी अष्टप्रधानमंडळाची कल्पना काढिली. राज्यांतल्या निरनिराळ्या कारभाराची जबाबदारी निरनिराळ्या प्रधानावर टाकून त्याच्यावर एकंदर प्रधानमंडळाची व स्वतांची जरब ठेविल्यानें रयतेस सुख लाभेल असें त्यांच्या लक्षांत आलें ह्मणून त्यांनीं आपल्या अधिकाराची अशी समसमान वांटणी केली, व आपल्या पदरच्या लायक पुरुषांची इभ्रत व दबदबा हीं चोहोंकडे स्थापित केलीं. प्रजेस अन्यायानें त्रास देणारा अधिकारी कितीहि मोठा असला तरी त्यास शासन करावयास ते कदापि चुकत नसत. त्यांच्या हातून कसा काय कारभार होतो हें पाहण्यासाठीं मुख्य प्रधानाची तर त्यांवर देखरेख असे. त्याशिवाय आणखी त्यांचे हेर स्वराज्यांत जिकडेतिकडे सर्व काळ हिंडत. त्यामुळें प्रत्येक अंमलदारास असें वाटे कीं, रयतेशीं आपण यत्किंचित्‌हि अन्यायाचें वर्तन केलें तर त्याची वार्ता महाराजांस कळून, योग्य चौकशी होऊन आपणांस शिक्षा होईल. हा धाक सर्व लहानमोठ्या अधिकाऱ्यांस सर्व काळ असल्यामुळें महाराजांच्या रयतेस शांति व सुख यांचा अनुभव घडूं लागला. ह्याशिवाय आणखी शेतकऱ्यांस हरएक प्रकारची मदत करण्यासंबंधानें त्यांचे काय नियम असत हें मागें सांगितलेंच आहे.

ह्या प्रजावात्सल्याचें आणखी एक असें अंग असतें कीं, राजानें आपल्या प्रजेला समतेनें व निःपक्षपातपणें वागवावें. ह्यांत तर महाराजांची बरोबरी करणारा प्रभु आजपर्यंत कोणीच झाला नाहीं असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाहीं. आपल्या अमलांतील निरनिराळ्या जातींच्या लोकांस त्यांच्या मगदुराप्रमाणें राज्यांतील कमीजास्त महत्त्वाचीं कामें सांगून त्यांस संतुष्ट व सुखी करावें असा त्यांचा क्रम असे. केवळ आपले जातभाईच तेवढे आपल्या कृपेस पात्र आहेत असा पक्षपात त्यांच्या मनांत कदापि वागला नाहीं. फार काय, पण त्यांच्या अमलांतील यवनी प्रजेसंबंधानेंहि हा पक्षपात त्यांनीं कधीं केला नाहीं. जे यवन आपल्याशीं इमानानें वागून त्यांवर सोंपलेलीं कामें दक्षतेनें करितील असें वाटे त्यांस ते मोठमोठ्या कामगिऱ्या सांगून खुष

राखीत.[१] ह्या अशा निःपक्षपाताच्या वर्तनामुळें त्यांच्या राज्यांत फंदफितूर किंवा दंगेधोपे कधींहि झाले नाहींत. सर्व जातींची प्रजा त्यांस देवासारखे पूज्य मानी.

व्यावहारिक वर्तन.

आतां महाराजांच्या व्यावहारिक वर्तनांत कोणते गुण विशेषतः दृष्टीस पडत तें थोडक्यांत सांगू. बखरकारांचें मुख्य लक्ष राजकीय घडामोडींकडेच असल्यामुळें त्यांनीं महाराजांच्या व्यावहारिक आचरणाचा उल्लेख फारसा कोठें केलेला नाहीं, यास्तव ह्या संबंधानें विशेष कांहीं सांगतां येणार नाहीं. तरी ते आचरणानें फार शुद्ध असत. त्यांचा पोषाख नेहमीं अगदीं साधा असे. त्यांना कोणतेंहि व्यसन नसे. थट्टामस्करी व विनोद याचा त्यांस पुरा तिटकारा असे. महाकवींचीं काव्यें व कथापुराणें ऐकण्याचा तेवढा नाद त्यांस असे. इतर कोणत्याहि सुखविषयांत ते रममाण होत नसत, व तसें रममाण होण्यास त्यांना आमरण अवकाशहि नव्हता. कोणीहि गुणी मनुष्य किंवा विद्वान् पुरुष आला असतां त्याची योग्य संभावना करण्यास ते सर्वदा तयार असत. ज्या गुणी जनांचा आपणांस उपयोग होण्यासारखा असे त्यांत ते योग्य वेतन देऊन पदरीं ठेवून घेत. त्याप्रमाणेंच आपल्या सुहृत्संबधी जनांचा व इतर सरदार व राजे यांचा यथोचित आदरमान करण्यांत ते सर्वदा दक्ष असत. सारांश काय कीं, ऐश्वर्यमद, सत्तामद इत्यादि अनन्वित वृत्ति त्यांच्या चित्तास कदापि शिवल्या नाहींत; व त्यांच्या हातून कोणत्याहि प्रकारचा अनाचार किंवा अन्याय झाला नाहीं.

कौटुंबिक वर्तन.

पूर्वसंकल्पास अनुसरून महाराजांच्या कौटुंबिक वर्तनासंबंधानें येथें दोन शब्द बोलले पाहिजेत. परंतु ह्यासंबंधानें बखरकारांनीं फारसा उल्लेख केलेला नाहीं. महाराजांच्या ठायीं मातृपितृभक्ति व बंधुप्रेम हीं किती निःसीम वसत होतीं हें मागें अनेक प्रसंगीं सांगितलेंच आहे. त्याविषयीं येथें विशेष रीतीनें लिहिण्याची आवश्यकता नाहीं. एवढें ऐश्वर्य व एवढी सत्ता केवळ स्वपराक्रमानें प्राप्त झाली असतां त्यांच्या गर्वानें फुगून जाऊन स्वमातापितरांचा व स्वबंधूंचा उपमर्द किंवा अवहेलना करण्याचें निंद्य कर्म महाराजांसारख्या सत्ताधीशाच्या हातून

१ महाराजांच्या आरमारावर दौलतखान नांवाचा एक सरदार असून त्यानें स. १६७९ त मुंबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांशीं खांदेरी जवळ कशी झटापट केली तें मागें अठ्ठाविसाव्या भागांत सांगितलें आहे.

कदापि झालें नाहीं, हें त्या काळच्या यवनबादशहांची स्थिति पाहतां मोठें अलौकिक होय. आतां महाराजांचें स्वस्त्रियांशीं कसें काय वर्तन होतें तें कळत नाहीं. परंतु विरुद्ध पुराव्याच्या अभावीं एवढें मात्र निश्चितपणें सांगतां येईल कीं, ते बिलकुल स्त्रैण नसत; व आपल्या राण्यांचें ऐकून कोणताहि अयोग्य प्रकार ते कधींहि करीत नसत. स्त्रियांनीं राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करूं नये असें त्यांचें मत असे. प्रत्यक्ष मातेलाहि ते असला प्रकार बिलकुल करूं देत नसत. मग स्त्रियांचा काय पाड ? असें होतें तरी स्वस्त्रियांविषयीं आदर व प्रेम ह्या वृत्ति त्यांच्यांत नव्हत्या असें मुळींच ह्मणतां येणार नाहीं. सईबाईवर तर त्यांचें अतिशयित प्रेम होतें असें बखरकार ह्मणतात. महाराजांच्या ठायीं एकंदर स्त्रीजातीविषयीं अतिशयित आदरबुद्धि वसत होती. ह्मणूनच त्यांचा आपल्या लष्करास सर्वदा असा हुकूम असे कीं, कोणांच्याहि स्त्रियांस कदापि त्रास देऊं नये. ह्यामुळें त्यांच्या लष्कराकडून कधीं कोणाच्या स्त्रीवर जुलूमजबरी झाली नाहीं. खुद्द महाराजांनींच आपल्या एतद्विषयक आचरणाचा कित्ता आपल्या पदरच्या लोकांस अगदीं अल्प वयापासूनच घालून दिला होता. कल्याणच्या मुलाणाच्या सुनेची गोष्ट आमच्या वाचकांच्या स्मरणांतून गेली नसेलच. असें जर महाराजांचें पवित्र व्रत होतें तर ते स्वस्त्रियांविषयीं बेदरकार किंवा निष्ठुर होते असें कोणालाहि ह्मणतां येणार नाहीं. आतां, स्वपुत्रांविषयीं त्यांच्या ठायीं निसर्गतःच प्रेम वसत असून त्यांस सुशिक्षण प्राप्त व्हावें व ते स्वसंपादित राजपदास लायक व्हावे ह्याविषयीं त्यांनीं योग्य तजवीज केली होती. असें करूनहि त्यांचा वडील पुत्र बदफैल व दुर्वृत्त निघून परस्त्रीपातिव्रत्याचा भंग करण्यास प्रवृत्त झाला तेव्हां हा माझा पुत्र आहे, यास शिक्षा काय करावयाची, असा कांहींच विचार त्यांनीं मनांत न आणितां त्यास एकदम सक्त कैदेंत ठेविलें. यावरून ते आपल्या पुत्रांचे नसते लाड करणारे नव्हते हें उघड होतें. तेव्हां सारांश काय कीं, ते आपल्या कौटुंबिक आचरणावरून उत्तम पुत्र, उत्तम पति, उत्तम पिता व उत्तम बंधु ह्या विशेषणांस सर्वथा पात्र होते.

धर्मनिष्ठा व धर्माभिमान.

शेवटीं एका प्रकारच्या वर्तनक्रमाविषयीं थोडेंसें लिहून हें गुणदोषविवेचनाचें प्रकरण समाप्त करूं. हा वर्तनक्रम अर्थात् धर्मसंबंधाच होय. मागें जागोजाग व विशेषतः एकुणतिसाव्या भागांत ह्या संबंधाचें बरेंच निरूपण केलें

आहे. तेव्हां त्याची येथें पुनरुक्ति करण्याची गरज नाहीं. महाराजांच्या ठायीं धर्मनिष्ठा व धर्माभिमान ह्या वृत्ति अल्पवयापासूनच उत्पन्न झाल्या असून त्यांचें वर्धन वयमानानें अधिकाधिक होत गेलें होतें. ही धर्मशीलता किती अनावर होती हें त्यांनीं तीनचार प्रसंगीं स्वराज्यसंपादनाचा क्रम सोडून मोक्षसिद्धि करण्यांत शेष जीवित घालविण्याचा बेत कसा केला होता हें लक्षांत आणिलें ह्मणजे कळून येण्यासारखें आहे. ते कर्नाटकांत मोहिमेस चालले असतां वाटेंत मल्लिकार्जुनाच्या देवस्थानासमोर स्वदेहत्यागाचा विचार त्यांच्या मनांत कसा अनावर उत्पन्न झाला होता हें वाचकांस स्मरतच आहे. त्याप्रमाणेंच सज्जनसेवा करण्यास व साधुसंतांचा परामर्श घेण्यास ते सर्वदा किती तत्पर असत, व ब्राह्मणभोजनें, देवस्थानें, व धर्मग्रंथांचें अध्ययन करणारांची संभावना यांत ते किती द्रव्यव्यय करीत असत हें मागें सांगितलेंच आहे. ही धर्मशीलता अनावर होऊन स्वराज्यसाधनाचा उद्योग ते अजीबात सोडून देतात कीं काय अशी भीति त्यांच्या मसलतगारांस नेहमीं वाटत असे. परंतु श्रीभवानीनें मालोजी राजांस स्वप्नांत सांगितल्याप्रमाणें भोंसल्यांच्या कुळांत शककर्ता उत्पन्न होऊन सर्व हिंदु-प्रजेस यवनत्रासापासून मुक्त करील असें जें त्यांच्या प्रिय मातेस सर्वदा वाटत असे त्याचा प्रत्यय आपल्या ठायीं स्वमातेस व स्वजनांस पाहावयाचा सुयोग आला आहे अशी भावना त्यांच्या ठायीं पुढेंपुढें उद्भूत होऊन आपण कोणी सामान्य मनुष्य नाहीं, तर ह्या आर्यभूचे पांग फेडण्यासाठीं आपलें जीवित आहे असें त्यांस वाटे; व स्वराज्यसाधनद्वारा हिंदुप्रजेस यवनांच्या ताबेदारींतून सोडविण्याचें पुण्यकर्म आमरण करीत रहाण्यांतच स्वजीविताची सार्थकता आहे असा त्यांच्या बुद्धीचा सुनिश्चय झाला होता. ह्या आपल्या कार्यास श्रीभवानी सर्व प्रकारें अनुकूळ आहे अशी त्यांच्या चित्ताची पूर्ण भावना झाल्या कारणानें हरएक बिकट प्रसंगीं तिची आराधना करण्यास ते प्रवृत्त होत असत. ही आराधना अत्यंत ऋजु अंतःकरणानें व परम सद्भावपूर्वक केल्यामुळें त्यांच्या ठायीं भवानीचा संचार होऊन ते संकटनिवारणाचा उपाय बोलत असत. ह्यावरून कित्येकांची अशी कल्पना धांवते कीं, हा प्रकार ते आपल्या पदरच्या साध्याभोळ्या लोकांस भुरळ घालून स्वसंकल्पास वश करून घेण्यासाठींच केवळ करीत असत. त्यावर त्यांची स्वताची श्रद्धा होती असें ह्मणतां येणार नाहीं. परंतु ह्या संबंधानें प्रकृत लेखकाचें असें मत आहे कीं, हा असा स्वजनवंचनाचा प्रकार महाराज जाणूनबुजून मुळींच करीत नसत. महाराष्ट्रांत त्या काळीं असा प्रकार सर्वत्र

आढळत असे. आपल्या उपास्य देवतेचें वारें कोणाच्या तरी अंगांत आणून तिचा कौल घेण्याचा प्रघात त्या काळीं जिकडेतिकडे होता, व तो सांप्रतहि पुष्कळ ठिकाणीं चालू आहे. यांत ह्मणजे सर्वच लोक लबाडी करितात असें सहसा ह्मणवत नाहीं. ह्या दृष्टीनें पाहतां महाराजांचें यांत पूर्ण कपट होतें असें न ह्मणतां त्यांच्या अंगीं भाविकपणा अतिशयित होता असें ह्मणावें हें युक्त होय. अनेक कठीण पेंचांच्या प्रसंगीं कोणती युक्ति योजावी याविषयीं पदरच्या लोकांशीं खलबत केल्यावरहि त्यांतून निभावण्याचा योग्य मार्ग दिसेनासा झाला ह्मणजे ते श्रीभवानीचें साहाय्य मागून विचार करण्यांत अत्यंत गुंग झाले असतां हें वारें त्यांच्या अंगांत संचरे, आणि त्यांनीं आपल्या मनाशीं केलेल्या संकल्पाचे उद्गार ह्या स्थितींत त्यांच्या मुखावाटे निघत. तो साक्षात् श्रीभवानीचाच कौल आहे असें समजून ते स्वतः व त्यांच्या पदरचे लोक एकाद्या धाडसाच्या गोष्टीचा उपक्रम बिनदिक्कत करीत असत. अशा वर्तनास प्रत्येक वेळीं यश येत गेल्यामुळें त्यांच्या पदरच्या भोळ्या व भाविक लोकांस ह्या प्रभूवर श्रीभवानीचा वरप्रसाद आहे असें वाटून त्यांच्यावर पूर्ण भरंवसा त्यांनीं ठेविला, तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, महाराजांच्या ठायींच्या त्या काळास अनुरूप अशा ह्या पराकाष्ठेच्या भाविकपणास आधुनिक काळच्या विचारयुगांत निर्माण झालेल्या पंडितांनीं दोष लावणें किंवा त्याची उपपत्ति कपटादिकांनीं करणें सर्वथा उचित नव्हे.

ह्याप्रमाणें प्रारंभीं उपोद्घात केल्याप्रमाणें महाराजांच्या अंगच्या मुख्यमुख्य गुणांचें दिग्दर्शन करून त्यांस वृथा दोष लावू पाहणारांच्या व लघुत्व आणूं इच्छिणारांच्या विधानांत कितपत तथ्य आहे तें सांगितलें. हें निरूपण कोणांस पक्षपातप्रचुर वाटलें तर त्यास इलाज नाहीं. आह्मां महाराष्ट्रीयांस ह्या महापुरुषाची वास्तविक योग्यता किती वाटत आहे त्याचें दिग्दर्शन करणें हें आमचें काम आहे. तें कोणास रुचेल किंवा नाहीं, ह्या प्रश्नाचा विचार आम्ही बिलकुल करीत नाहीं. महाराष्ट्रीयांस किंबहुना अखिल भारतवर्षीयांस शिवाजीमहाराज जे आज इतके ललामभूत होऊन राहिले आहेत ते कोणत्या गुणांस्तव याचें विवेचन आजपर्यंत कोणींहि करावें तसें सविस्तर केलें नाहीं ह्मणून त्यांच्याविषयीं पुष्कळांचे नि निराळे प्रतिकूल ग्रह होऊन राहिले आहेत. त्यांचा निरास होऊन शिवाजीमहाराजांची वास्तविक योग्यता लोकांच्या लक्षांत पूर्णपणें येण्यास व त्यांजविषयींचा

यथार्थ अभिमान व कृतज्ञताबुद्धि सर्व काळ जागृत राहाण्यास हा चरित्रलेख यत्किंचित् तरी साहाय्यभूत झाल्यास प्रकृत लेखक आपल्या श्रमाचें सार्थक्य झालें असें समजेल.

प्रकृत चरित्रापासून बोध.

शेवटीं ह्या चरित्रापासून आधुनिक काळाला अनुरूप असा कोणता बोध घेण्याजोगा आहे त्याचें निरूपण थोडक्यांत करणें इष्ट दिसतें. हा बोध अर्थात् दोन प्रकारच्या लोकांस होणारा आहे: एक लोकाग्रणी जनांस व दुसरा साधारण संसारी जनांस. लोकाग्रणींत पुन: दोन प्रकार आहेत-एक लोकनायक राजे व दुसरे इतर अग्रेसर जन. राजेलोकांनीं घ्यावयाचा जो बोध तो अर्थात् देशकालवर्तमान पाहून घेतला पाहिजे. सांप्रत आपला हा देश जगांतील अत्यंत प्रबल व विद्याचारसंपन्न अशा परस्थ राष्ट्राच्या सत्तेखालीं जाऊन त्यास अननुभूतपूर्व अशा शांतीचा अनुभव चिरकाल होण्याचा सुयोग प्राप्त झाला आहे. सततसंगरावस्था विनष्ट होऊन सर्वत्र शांतीची संस्थापना झाल्याकारणानें उद्योगयुगाचा प्रभाव आमच्या देशांत इतर पुष्कळ राष्ट्रांहून विशेष रीतीनें दृष्टोत्पतीस येऊं लागला आहे. ही अवस्था समाजशास्त्रवेत्त्यांच्या मतें अत्यंत स्पृहणीय होय. सर्व सुधारणेचा अंतिम हेतु हाच आहे. ज्या राष्ट्रांस परचक्रभीति किंवा देशांतल्या देशांत उद्भवणाऱ्या युद्धप्रसंगांची भीति अहर्निश असते त्यांस वास्तविक स्वास्थ्याचा अखंड अनुभव सहसा घडत नाहीं; आणि जेथें अप्रतिबंध स्वास्थ्य नाहीं तेथें मनुष्यसुखवर्धक अशा औद्योगिक संस्थांचा सुविकास होणें शक्य नाहीं. आमच्या देशास हा स्वास्थ्यानुभव आयताच प्राप्त झाला आहे. निदान देशांतल्या देशांत होणारे युद्धप्रसंग तरी ब्रिटिश लोकांच्या प्रतापानें सर्वथा बंद पडले आहेत. सर्व देश त्यांच्या शांतिछत्राखालीं निर्वेध झाला आहे. आतां हें खरें कीं, ही शांति आमचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन आह्मांस प्राप्त झाली आहे. परंतु ही परतंत्रता यवनी रियासतींत जशी अनेक प्रकारीं असह्य झाली होती तशी ती आतां नाहीं. अन्याय, जुलूम व पक्षपात यांस ब्रिटिश रियासतींत उत्तरोत्तर कमी थारा मिळत आहे; व हें राष्ट्र अत्यंत सुधारलेलें असल्यामुळें जितजेतेसंबंध हळुहळू लोपत जाण्याचा दृढ संभव आहे. यवनी अमलांतील जाहगीरदारांपेक्षां आमच्या आधुनिक संस्थानिकांची स्थिति पुष्कळ चांगली आहे. ते आपआपल्या संस्थानांचे पूर्ण मालक असून सार्वभौम सत्ताधीशांशीं ठरलेल्या

नियमांप्रमाणें वागत राहिल्यानें त्यांस स्वस्थानभ्रष्ट होण्याची भीति फारशी नाहीं. अशा स्थितीमध्यें पूर्ण स्वातंत्र्य संपादण्याचा सर्व प्रकारीं असंभाव्य हेतु कोणा संस्थानिकाच्या स्वप्नींहि येणें नाहीं. तेव्हां अशा अपरिहार्य अवस्थेंत प्राप्त-ऐश्वर्याचा अनुभव साधेल तेवढा घेऊन स्वस्थपणें कालक्रमणा करावी व सार्वभौम प्रभूची कृपा जेणेंकरून कायम राहील तें करण्यास सर्व काळ जपावें एवढीच आपली इतिकर्तव्यता आहे असें त्यांस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु ही समजूत अगदीं अनिष्ट आहे. कारण येणेंकरून त्यांच्या ठायीं आळस व व्यसना-सक्ति प्रबळ होऊन ते अगदीं निर्माल्यवत् होऊन जाण्याची भीति आहे. अशा पुरुषांना शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रापासून घेण्याजोगा पुष्कळ बोध आहे. तलवारीच्या प्रखर तेजानें शत्रूंचीं हृदयें कंपायमान करण्याची सोय नाहींशी झाली असली तरी स्वबुद्धितेजानें सर्व जनांस दिपवून टाकण्याची सोन्या-सारखी संधि त्यांस प्राप्त झाली आहे. यथावकाश ज्ञानार्जन करून प्राप्त ज्ञानाचा सदुपयोग स्वप्रजेच्या वास्तविक हिताकडे करण्यांत अहर्निश गुंतून राहण्यांत जें सौख्य व चित्ताचें समाधान आहे तें इतर कोणत्याहि व्यव-सायानें प्राप्त होणारें नाहीं. आपल्या संस्थानाची सुव्यवस्था लागावी, त्यांतील उद्योगधंदे व व्यापारउदीम उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावे, सुशिक्षणाचा लाभ एकंदर लोकांस होऊन त्यांची नीति व आचार हीं एकसारखीं सुधरत राहावीं इत्यादि गोष्टींचा आमच्या संस्थानिकांस सर्वदा निदिध्यास लागेल तर त्यांला त्यांची प्रजा दुवा मागून पूर्वार्जित ऐश्वर्याचा योग्य उपयोग केल्याचें श्रेय व लौकिक हीं त्यांस प्राप्त होतील. शिवाजीमहाराजांनीं स्वराज्यसिद्धीसाठीं जे अविश्रांत परिश्रम आमरण केले त्याचा एकशतांश आमच्या संस्थानिकांनीं स्वसंस्थानांच्या उत्कर्षा-प्रीत्यर्थ केला तरी पुरणारा आहे. शत्रूंशीं सतत युद्धप्रसंग करावे लागले असूनहि महाराजांच्या ठायीं प्रजावात्सल्य किती निःसीम वसत होतें व त्यांच्या सुखवृद्धीसाठीं त्यांनीं किती उपायांची योजना केली होती याचा विचार आमच्या संस्थानिकांनीं अवश्य करावा. आपल्या संस्थानांतल्या प्रत्येक दरज्याच्या लोकांचा यथोचित उत्कर्ष होईल अशी व्यवस्था राखण्यास त्यांनीं झटलें पाहिजे. आधुनिक जीवन-कलहामध्यें जो जनवर्ग मागें पडून दुर्बल होत चालला आहे त्याची स्थिति सुधार-ण्यासाठीं विशेष उपायांची योजना करण्याचें त्यांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. जे लोक खरोखर लायक असतील अशांसच आपलीं कामें सांगून वाढविलें पाहिजे. कोणाहि संबंधानें पक्षपात किंवा अन्याय बिलकूल करितां कामा नये.

परस्थांचें अनुकरण करून स्वप्रजेवर फाजील करांचा बोजा बसवून त्यांचे शिव्या-शाप घेऊं नयेत. केवळ सत्तामदवश होऊन कोणावर जुलूम करूं नये, कोणाच्या वित्तादिकांचा अपहार करूं नये, किंवा कोणाशीं अन्यायानें व उद्दामपणानें वागूं नये. स्वतांचें आचरण सर्वदा शुद्ध राखावें, निंद्यव्यसनासक्त होऊन स्वतांच्या आरोग्याचा व आयुष्याचा क्षय करून लोकाधिक्षेपास पात्र होऊं नये. लहरी, छांदिष्ट, चलबुद्धि, अविश्वासू, निर्लज्ज, आळशी, उधळे, अविचारी वगैरे विशेषणांनीं स्वतांची मानखंडना व तेजोहानि करून घेऊं नये. राजानें कांहीं केलें तरी चालतें अशा समजुतीवर जाऊन कोणत्याहि अविचारमूलक फंदांत सहसा पडूं नये. ह्या सर्व बाबतींत शिवाजीमहाराजांचें आचरण किती निर्दोष व अनुकरणीय होतें याचा सदोदित विचार करावा. ज्यांच्या कर्तृत्वबलेंकरून प्रत्यक्ष किंवा परंपरेनें स्वतांस हा ऐश्वर्यलाभ झाला आहे त्यांचा योग्य अभिमान वाहून आमच्या राजांनीं त्यांच्या चरित्रमहिम्याचें सतत मनन केलें असतां त्यांच्या ठायीं त्या महात्म्याचे थोडे तरी गुण खास उगम व विकास पावतील.

लोकाग्रणींनीं घेण्यासारखा बोध.

आतां इतर लोकाग्रणींनीं कोणता बोध घ्यावा तें सांगूं. अखिल जनसमाजाच्या कल्याणासाठीं किंवा विवक्षित जनवर्गाच्या उत्कर्षासाठीं उपस्थित झालेल्या संस्थांचें चालकत्व ज्यांच्याकडे असतें त्यांनीं शिवाजीमहाराजांस उत्तम प्रकारें साधलेल्या लोकवशीकरणाच्या कलेचा अवलंब अवश्य केला पाहिजे. कारण कोणतेंहि लौकिक कृत्य उत्तम प्रकारें सिद्धीस नेण्यास संघशक्तीची आवश्यकता अतिशयित असते. जो अग्रेसर सामान्य जनांची परवा करित नाहीं, किंवा त्यांच्याशीं उद्दामपणानें व पक्षपातानें वागून त्यांस असंतुष्ट व बेदिल करितो त्याचें अग्रणीत्व त्यांस असह्य व अपायकारक वाटतें. अशानें ऐक्यभावाचा लोप होऊन संघशक्तिस व्याघात घडतो. त्याप्रमाणेंच जो कोणी लोकस्फितीस्तव किंवा स्वकीर्तीची लालसा धरून अग्रेसरत्वाचा मान मिळवूं पाहतो, व अंगीकृत कार्यांत स्वार्थैकपरताच केवळ प्रगट करितो त्याचीं पावलें ओळखण्यास लोकांला उशीर लागत नाहीं. हा मनुष्य निरपेक्ष बुद्धीनें लौकिक कृत्यांत वागत नाहीं, यांत याचा कांहीं तरी मतबल आहे, असें लोकांच्या नजरेस एक वेळ आलें ह्मणजे त्याच्यावरून त्यांचा विश्वास उडतो, ते त्याच्या तंत्रानें वागतनासे होतात, व त्याला साहाय्य करावयाचें सोडून मागें लोटून देतात. महाराजांनीं

केवळ राज्यतृष्णावश होऊन स्वैश्वर्यवृद्ध्यर्थच जर खटपट केली असती तर त्यांस जे निःसीम स्वामिनिष्ठ अनुयायी लाभले ते कदापि लाभतेना. त्यांची स्वोत्कर्षलालसा ह्या अनुयायिजनांच्या दृष्टीस पडतांच ते त्यांच्याशीं दगा करण्यास प्रवृत्त झाले असते. परंतु त्यांचा अनन्य हेतु जो यवनसत्ताविनाश करून स्वदेश स्वतंत्र करण्याचा तो सिद्धीस नेण्यांतच आपली इतिकर्तव्यता आहे असा त्यांच्या मनाचा पूर्ण निर्धार झाला असून तत्सिद्ध्यर्थच त्यांचा सारा उद्योग आहे अशी त्यांच्या पदरच्या लोकांची पूर्ण खात्री झाली असल्यामुळें त्यांनीं त्यांस असें उत्तम साहाय्य केलें. हें देशकार्याचें पवित्र व्रत आमच्या पुढाऱ्यांनीं धारण केलें असतां त्यांच्या उद्योगांस लोकसाहाय्य मिळण्यास मुळींच अडचण पडणार नाहीं.

आमच्या देशांत अनेक धर्म प्रचलित असून सहस्रावधि जातींचें बंड अस्मार्त काळापासून चोहोंकडे माजलें असल्याकारणानें येथील जनसमाजाचे सहस्रावधि खंडविखंड झाले आहेत. स्वधर्माभिमान व स्वजात्यभिमान यांचा लोकांच्या हृदयांत वरपगडा होऊन ते एकमेकांचा मत्सर व हेवा करीत आहेत व एकमेकांस हीन व तुच्छ समजत आहेत. अशा स्थितीमध्यें सार्वजनिक कल्याणाचा हेतु धरून कोणी पुरुष पुढें सरसावले असतां त्यांच्या मनांतला हा आपपरभाव समूळ नष्ट झाला पाहिजे. केवळ आपल्या धर्माच्या किंवा आपल्या जातीच्या लोकांस तेवढे एकवट करून त्यांचें हित साधण्याचा उद्देश मनांत धरिला असतां त्यांस इतर जनांचें साहाय्य कदापि मिळणार नाहीं. आरंभीं ते कांहींसे फसले तरी त्यांचा वास्तविक उद्देश काय आहे तें समजतांच ते त्यांस आपले अग्रणी समजणार नाहींत, व त्यांजवर विश्वास ठेवणार नाहींत. असें झालें ह्मणजे संघशक्तीनें होणारीं कार्यें कदापि यशोलाभास येणार नाहींत. ह्या बाबतींत महाराजांनीं आमरण कसें वर्तन ठेविलें होतें तें सर्वदा लक्ष्यांत वागविण्यासारखें आहे. त्यांनीं आपल्या सत्तेतल्या जनसमाजांतील अमुक एका जातीवर किंवा जनवर्गावर विशेष कृपादृष्टि न करितां सर्वांस समबुद्धीनें वागविलें. ते लोकांच्या अंगच्या गुणांकडे व योग्यतेकडेच फक्त पाहत असत. त्यांची जात कोणती आहे किंवा त्यांचा धर्म कोणता आहे याचा विचार ते सहसा करीत नसत. फार कशाला, यवनांविषयीं आरंभीं त्यांच्या मनांत एवढी प्रबळ अढी होती तरी ती लवकरच नाहींशी होऊन त्यांस आपल्या पदरीं ठेवण्यास ते तयार झाले. शिवाय त्यांच्या राज्यांत जी यवनप्रजा असे तिला ते

इतर हिंदुप्रजेसारखीच वागवून धर्माच्या भिन्नत्वास्तव त्यांचा छळ किंवा तिरस्कार यत्किंचित्‌हि करीत नसत. ही त्यांच्या ठायींची समता त्यांच्या त्या काळच्या समजुतींप्रमाणें व व्यवहाराप्रमाणें पाहतां अत्यंत स्तुत्यर्ह होय. सांप्रत काळीं विचारयुगाचा प्रभाव सर्वत्र इतका झाला असतां हा आपपरभाव आमच्या पुढारी ह्मणविणाऱ्या लोकांच्या चित्तांतून निर्मूळ होऊं नये हें चमत्कारिक नव्हे काय ? ग्रंथ लिहावयाचे, वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें चालवावयाचीं, सार्वजनिक संस्था स्थापावयाच्या, किंवा मोठमोठे कारखाने घालावयाचे, त्यांत स्वजातीच्या किंवा स्वधर्माच्या लोकांचा बडेजाव व उत्कर्ष कसा होईल इकडेच लक्ष्य पुरविणारे पुरुष लोकाग्रणी म्हणवून घेण्यास मुळींच लायक नाहींत. त्यांनीं शिवरायाची गुणैकदृष्टि आपल्या अंगीं वाढविण्याचा प्रयत्न अवश्य केला पाहिजे. अशा निःपक्षपाताच्या वर्तनास त्यांचे कोत्या समजुतीचे जातिबांधव कांहीं वेळ दोष देतील हें खरें, परंतु एकंदर जनसमूहाचें हित साधण्याचें पुण्यकर्म त्यांच्या हातून सुसाध्य होऊन शेवटीं ते लोकस्तुतीस पात्र होतील. आमच्या शिवरायाचें एतद्विषयक व्रत पुढें पेशवाईंत पाळलें गेलें असतें तर आह्मांस जी आज परतंत्रता प्राप्त झाली आहे ती कदाचित् कधींहि आली नसती. एवढा प्रचंड राष्ट्रीय अनर्थ ज्या जात्यभिमानामुळें व स्वार्थैकपरतेमुळें गुदरला, व ज्याचीं विषमय फळें आह्मांस व आमच्या वंशजांस आणखी कैक शतकें भोगावीं लागतील असा दृढ संभव आहे, तो आमच्या अग्रेसर ह्मणविणाऱ्या लोकांच्या अंगांतून अद्यापि जाऊं नये हें आमच्या देशाचें मोठेंच दुर्भाग्य होय. आमच्या देशांतला जातिभेद नष्ट होण्यास कालावधि लागणार हें खरें आहे, तरी जात्यभिमानमूलक पक्षपात व मत्सरभाव यांचा सांप्रतच्या दैन्यावस्थेंत समूळ उच्छेद होणें अत्यंत इष्ट होय. ही इष्टता लक्ष्यांत वागवून आमच्या अग्रेसर ह्मणविणाऱ्या गृहस्थांनीं स्ववर्तन ठेवण्यास झटलें असतां त्यांचें अनुकरण इतर सामान्य जन हळूहळू करूं लागतील, व आमच्या जनसमाजांत परस्परांमध्यें ऐक्य, प्रेम व विश्वास ह्या वृत्ति उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जातील, आणि जे ते आपआपल्या जातीपुरते उद्योग उपस्थित करून फळ्या व तट करीत आहेत ते बंद होऊन त्यांस खरें सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त होईल, व त्यांस संघशक्तीचें यथोचित साहाय्य मिळून ते सर्वजनसुखवर्धक होतील. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, लोकाग्रणींच्या ठायीं खरी देशहितबुद्धि वास करूं लागून ते वास्तविक लोकमान्य व्हावे असें असल्यास त्यांनीं शिवरायाच्या चरित्राचें मनन सर्व काळ करणें उचित होय.

संसारी जनांनीं घेण्याजोगा बोध.

येथवर लोकनायकांनीं व लोकाग्रणींनीं महाराजांच्या चरित्रापासून कोणता बोध घेण्यासारखा आहे त्याचें नुसतें दिग्दर्शन केलें. आतां सामान्य संसारी जनांनीं त्यांच्या चरित्रापासून कोणता बोध घ्यावा तें थोडक्यांत सांगून ह्या ग्रन्थाचा उपसंहार करूं. प्रपंचांत नेहमीं सुख व यश लाभावें असें प्रत्येकास वाटत असतें. त्यांची सिद्धि मुख्यत्वेंकरून उद्योगशीलता, निर्व्यसनता, दृढ निश्चय, सदाचार, साहस, बुद्धिमत्ता, कुशलता इत्यादि गुणांनीं प्राप्त होणारी असते. ह्या गुणांचा प्रकर्ष महाराजांच्या ठायीं किती झाला होता हें त्यांचें चरित्र वाचल्यानें ध्यानांत येणारें आहे. प्राप्त स्थितींत समाधान मागून स्वस्थ बसण्यांत कांहींएक पुरुषार्थ नाहीं. ती साधेल त्या योग्य उपायानें सुधारण्याचा उद्योग निरलसपणें अहर्निश करीत राहिल्यानें अंगीं खरा मर्दपणा उद्भवून व्यसनासक्ति व दुर्वर्तन यांस थारा नाहींसा होतो. हें उत्तम तत्त्व महाराजांच्या चरित्रश्रवणानें प्रत्येकाच्या मनावर उत्कृष्ट प्रकारें बिंबणारें आहे. बुद्धिमत्ता व कुशलता अंगीं उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावी एतदर्थ अहोरात्र परिश्रम केल्यावांचून आपलें तेज कोठेंच पडावयाचें नाहीं, व साहसादि इष्ट गुणांचा प्रादुर्भाव अंगीं कदापि व्हावयाचा नाहीं. कारण असें पाहा कीं, ज्याला स्वबुद्धिबलाचा व स्वतांच्या अंगच्या कर्तबगारीचा पुरा विश्वास नसतो त्याच्या हातून कोणतेंहि धाडसाचें कृत्य होणें नाहीं. महाराजांच्या ठायीं ह्या गुणांचा विकास उत्तमप्रकारें झाला होता ह्मणून त्यांच्या हातून एवढा पराक्रम झाला. तसेंच वित्ताची व ऐश्वर्याची कितीहि अनुकूलता असली तरी सन्मार्गापासून कदापि च्युत व्हावयाचें नाहीं, व कोणतेंहि दुर्व्यसन लावून घ्यावयाचें नाहीं असा अढळ निर्धार करून आपलें आचरण सर्वदा पवित्र राखणारास खरी सौख्यप्राप्ति होऊन लोकांकडून मान मिळतो. ही गोष्ट महाराजांच्या चरित्रांत उत्तम प्रकारें प्रत्ययास येते.

सांप्रतच्या दुर्वह स्थितींत प्रत्येक मनुष्य आपल्या पुरतें पाहूं लागला तर तें कदापि चालणार नाहीं. ज्या देशांत किंवा ज्या जनसमाजांत आपणास आयुष्यक्रमण करावयाचें आहे त्याच्याशीं आपलें कर्तव्य काय आहे तें पूर्णपणें ओळखून तें बजावण्यास त्यानें कायावाचामनेंकरून झटलें पाहिजे. सार्वजनिक हितसंबंधांत खासगी द्वेषमत्सरादिकांस अजी फांटा दिला पाहिजे. जातिभेद-

मूलक उच्चनीचत्वाचा भाव जितका कमी होईल तितकें आपल्या समाजांत ऐक्य व परस्परप्रेम वृद्धिंगत होऊन हरएक देशकार्य सुसाध्य होणार आहे, हें तत्त्व त्यानें अहर्निश चित्तांत वागविलें पाहिजे. कोणत्याहि धर्मसंबंधी किंवा व्यावहारिक चालीचा अप्रयोजक अभिमान धरून समाजांत दुफळी किंवा कलह माजविण्याचे दिवस आतां उरले नाहींत. सांप्रत संघशक्ति जितकी वाढेल तितकी आपल्या देशाच्या हिताची आहे हें लक्षांत ठेवून तिला विघातक अशी कृति ज्याच्या हातून होत असेल त्याचा निषेध व अधिक्षेप करण्यास कधींहि चुकतां कामा नये. तो आपल्या जातीचा आहे किंवा आपल्या धर्माचा आहे हा विचार बिलकुल न करितां त्याचें करणें सर्वजनसमाजाच्या हिताविरुद्ध आहे, यास्तव तो देशद्रोही आहे असें मानावें. अशा रीतीनें जो वागेल तोच खरा स्वदेशाभिमानी होय. हल्लीं पाहावें तर आमच्या समाजांतील कित्येकांच्या बोलण्याचालण्यांत जो स्वदेशाभिमान दृष्टोत्पत्तीस येत आहे तो बऱ्याच अंशीं स्वजात्यभिमानमूलक आहे. कित्येकांच्या आचरणांत तर स्वदेशाभिमान व स्वजात्यभिमान हे एकरूप होऊन गेले आहेत. ही अनिष्ट मनोविकृति हळूहळू नाहींशी होईल तरच आमच्या देशाचा तरणोपाय आहे. परंतु अलीकडे कांहीं सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या मनुष्यांच्या ठायीं ही मनोविकृति विशेष प्रबल झालेली दृष्टीस पडते. त्यावरून ही अभीष्ट संसिद्धि व्हावयास अद्यापि पुष्कळ काळ लागेल असें वाटतें. एकंदर जनसमाजाचें हित जेणेंकरून सुसाध्य होईल अशा संस्था उपस्थित करून त्या चालविण्याची योग्यता आमच्या लोकांस अद्यापि आली नाहीं असें स्वजात्यभिमानानें पछाडलेल्या आमच्या सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या गृहस्थांच्या सध्यांच्या आचरणावरून मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. स्वधर्माचा किंवा स्वजातीचा अप्रयोजक अभिमान चित्तांत वागवून जे लोकाग्रणी समाजांत वैरभाव व दुफळी माजविण्यास प्रवृत्त होत असतील त्यांचें अग्रणीत्व बिलकुल मान्य करावयाचें नाहीं व त्यांस कोणत्याहि प्रकारचें उत्तेजन द्यावयाचें नाहीं असा निर्धार प्रत्येकानें केला तर असल्या अहंमन्य देशबुडव्या लोकांच्या त्रासापासून आमचा देश लवकरच मुक्त होईल. आह्मांस आज जे पुढारी पाहिजेत ते शिवरायासारखे पवित्र व्रत पाळणारे पाहिजेत. ह्या कसोटीस जे खरोखर उतरतील तेच आपले पुढारी होत असें प्रत्येकास वाटलें पाहिजे.

येथें प्रकृत लेखकाची लेखणी विराम पावणार. त्यानें जो हा उद्योग केला आहे त्याचा मुख्य उद्देश एवढाच आहे कीं, शिवाजीमहाराजांविषयीं महाराष्ट्रांत किंबहुना अखिल भरतखंडांत जो अभिमान सांप्रत काळीं जागृत झाला आहे तो लोकांच्या मनांत कायम राहून त्यांजविषयींची यथार्थ बुद्धि सर्व लोकांच्या मनांत वसावी. महाराजांचें साद्यंत चरित्र अवलोकन केल्यावांचून ही बुद्धि कायम राहणें शक्य नाहीं त्यांचें देहावसान होऊन आज सवादोनशें वर्षें लोटलीं आहेत. इतक्या अवकाशांत त्यांचा चरित्रमहिमा अनेक गद्यपद्यात्मक ग्रंथांत ग्रथित केला आहे. अनेक यवनी व युरोपीय ग्रंथकारांनीं त्यांच्याविषयीं यथाबुद्धि उल्लेख केले आहेत. ह्याप्रमाणें ते आज कीर्तिरूपानें अमर होऊन राहिले आहेत. परंतु त्यांचें तें कीर्तितेज एका केंद्रांत आणून त्याचा वास्तविक प्रभाव किती आहे व तें कलंकमिश्रित आहे असें जें कित्येकांचे म्हणणें आहे त्यांत कितीसें तथ्य आहे हें, त्यांचें समग्र चरित्र कथन करून, आजपर्यंत कोणींहि दाखविण्याचा प्रयत्न केला नव्हता तो प्रकृत लेखकानें यथामति व यथाशक्ति केला आहे. त्याचा यथोचित आदर महाराष्ट्रीयांकडून होईल अशी त्यास पूर्ण उमेद आहे.

परिशिष्ट.

ह्या पुस्तकाच्या एकुणिसाव्या भागाच्या शेवटीं औरंगजेबाच्या एका मुलीचें शिवाजीमहाराजांवर प्रेम जडल्याची दंतकथा दिली आहे, ती खरी नसावी असें प्रो. जदुनाथ सरकार यांनीं औरंगजेबाच्या ह्या मुलीसंबंधानें दिलेल्या वृत्तांतावरून ह्मणावें लागतें. आह्मी सदरील दंतकथेंत वर्णिलेल्या औरंगजेबाच्या मुलीवर शहाजादा अकबर याच्या बंडास सामील असल्याचा आरोप येऊन तिला दिल्लीजवळील एका गडावर बंदींत ठेविलें असून तेथेंच तिचा १७०२ सालीं अंत झाला. तेव्हां अर्थात् संभाजीच्या मुलाचें पालन तिच्याकडून घडलें नाहीं, आणि ती कांहीं आपल्या बापाबरोबर दक्षिणेंत आली नव्हती. औरंगजेबाबरोबर होती ती त्याची दुसरी मुलगी. तिचें नांव झिनात-ऊन-निसा असें होतें. संभाजीच्या मुलाचें संगोपन केलें तें ह्याच शहाजादीनें. संभाजीला पकडल्यावर, मुसलमानी धर्म स्वीकारशील तर तुला सोडूं, असें त्याला सांगितलें तेव्हां, ही शहाजादी मला द्याल तर मी मुसलमान होतों, असें त्यानें ह्मटलें, अशी दंतकथा आहे. आह्मीं दिलेल्या दंतकथेंत औरंगजेबाच्या मुलीचें जें वर्णन केलें आहे तें ह्या दुसऱ्या शहाजादीला लागत नाहीं. तुरुंगांत टाकलेल्या मुलीचें नांव जेब-ऊन-निसा असें असून तिला तें वर्णन लागतें. तरी पण ज्या अर्थीं आह्मीं दिलेली दंतकथा एका मुसलमानी बखरींतूनच घेतली आहे त्या अर्थीं ती अंशतः तरी खरी असावी असें दिसतें. तिला अटकेंत ठेवल्यामुळें तिच्या हातून संभाजीच्या मुलाचें संगोपन होणें शक्य नव्हतें तरी तिच्या बहिणीनें तें केलें; आणि दोघींच्याहि नांवाच्या शेवटीं निसा हा शब्द असून त्या निसाबेगम ह्या नांवानें प्रसिद्ध असल्याकारणानें तुरुंगांतली मुलगीच पुढें आपल्या बापाबरोबर दक्षिणेंत गेली असून तिच्याच हातून संभाजीच्या मुलाचें संगोपन झालें असें मानण्यांत आलें असावें. आमच्या दंतकथेंतली शहाजादी पुढें अटकेंत पडली असली तरी तिच्या मनांत शिवाजी महाराजांविषयीं प्रेमवृत्ति उद्भवली नव्हती असें ह्मणण्यास कांहीं आधार नाहीं.